

ETHNOGRAPHIA

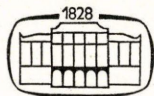
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐ
K. KOVÁCS LÁSZLÓ

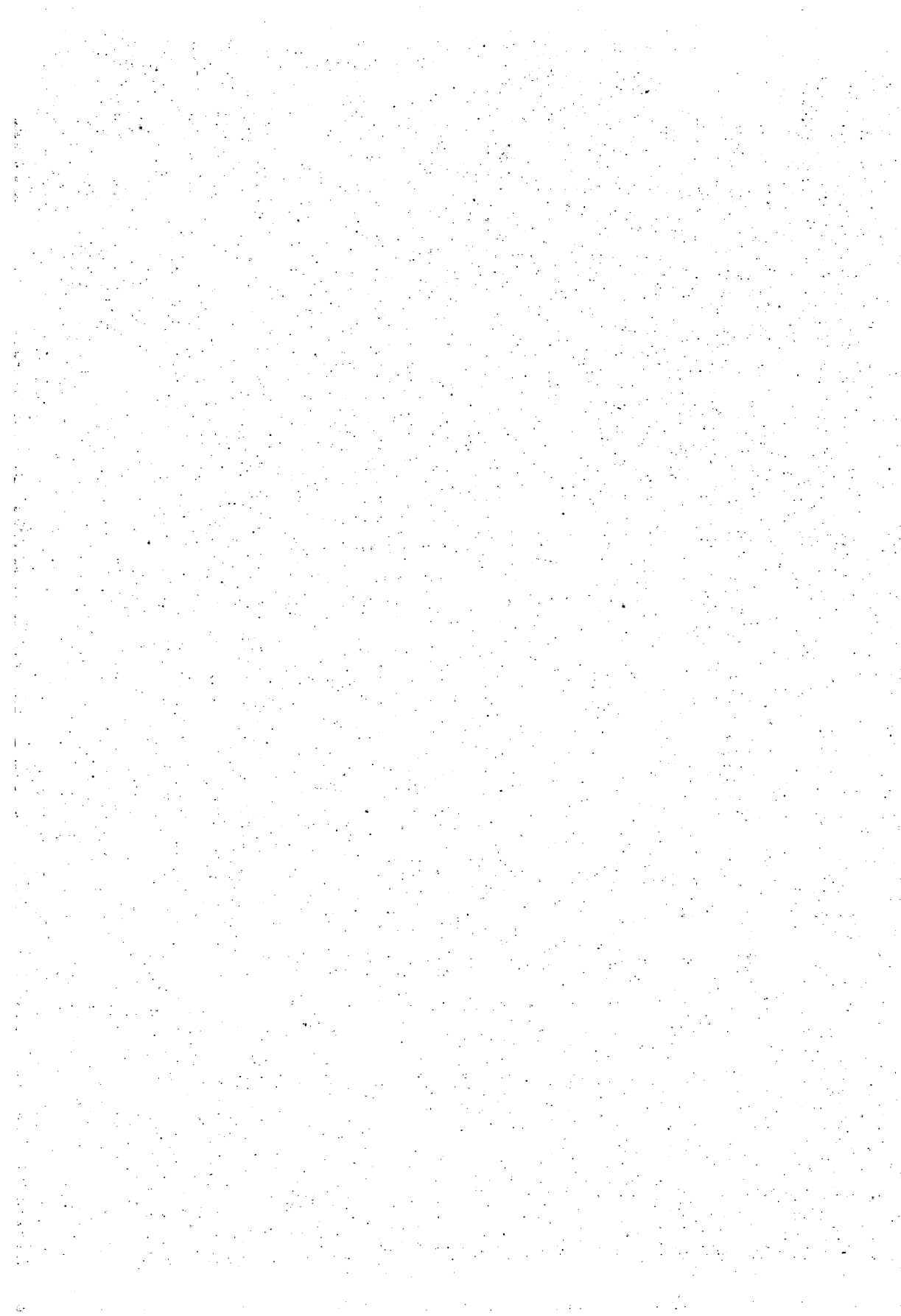
LXXXI. ÉVFOLYAM

1970.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — INHALT — СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok — Abhandlungen — Научные статьи

<i>Andrásfalvy Bertalan</i> : A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében — Fischereirecht der Bauern entlang der Donau in den Komitaten Tolna und Baranya — Право на рыболовство у крестьян, живущих по течению Дуная в областях Толна и Баранья	316 — 326
<i>Balassa M. Iván</i> : Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében — Waldbienzucht im Karpatenbecken — Разведение пчёл в живых деревьях на территории Карпатского бассейна	531 — 544
<i>Balogh István</i> : Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII—XIX. században — Flurnützung und Wirtschaft in Nyíregyháza im 18. und 19. Jh. — Использование угодий и хозяйствование в Ниредьхазе в XVIII—XIX веках	221 — 233
<i>Barabás Jenő</i> : A lakóház füsttelenítéséről — Über das Abrauchen des Wohnhauses im ungarischen Sprachgebiet — Об обездымливании жилых домов на венгерской языковой территории	276 — 287
<i>Bárdosi János</i> : A fertői pontyfogó kürtő — Rohrkammern für den Karpfenfang im Neusiedlersee — Приспособление (кюртэ) для ловли карпов на оз. Фертэ	491 — 505
<i>Bárh János</i> : Hanyik — Zusammenhang der Wirtschaftsverfahren und der Siedlungsform im System einer geteilten Siedlung — Соотношение хозяйственного способа и формы поселения в системе разделённого села	430 — 441
<i>Dobos Ilona</i> : A történeti mondák rendszerezéséről — Über die Systematisierung der historischen Sagen — О систематизации исторических былин	97 — 112
<i>Erdei Ferenc</i> : A belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése — Ökonomische und Landwirtschaftliche Auslegung des Begriffes Intensivwirtschaft — Толкование понятия экономической и аграрно-экономической интенсивности	167 — 186
<i>Égető Melinda</i> : A szőlő ültetése a Solt-vidéken — Weinanbau in der Gegend von Solt — Рассадка винограда в районе Шолт	516 — 530
—: Életrajzi adatok — Lebenslauf — Научная биография	163 — 164
<i>Fülepi Antal</i> : A Kisalföldi lakóház helye népi építkezésünk rendszerében — Die Bauernhäuser in der Kleinen ungarischen Tiefebene und ihre Einordnung im System der ungarischen Volksbaukunst — Место жилых построек Малой Венгерской низменности в системе венгерского народного зодчества	327 — 349
<i>Földes László</i> : Telekrendszer és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban — Hufensystem und Beinamensystem in einem Goralendorf der Zips — Система земельных участков и система прозвищ в одной горальной деревне области Сепешшер	578 — 597
<i>Füzes Endre</i> : A gerendavázás gabonás — Kornbehälter mit Balkengerüst — Зернохранилище с бревенчатым каркасом	376 — 387
<i>Gáborján Alice</i> : Adatok a szür kialakulásához — Daten zur Ausgestaltung einer Art des Bauernmantels (ung. Szür) — Данные к возникновению венгерского крестьянского армяка (szür)	467 — 490

<i>Györfly György</i> : A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez — Zur Frage der Ausbildung des ungarischen Dorfsystems — К вопросу о формировании сети венгерских деревень	234—243
<i>Hegyí Imre</i> : Gyűjtögető gazdálkodás az észak-keleti Bakonyban — Sammelwirtschaft im nordöstlichen Bakonygebirge — Собираательство в северо-восточном Баконье	442—452
<i>Hoffmann Tamás</i> : A paraszti munka — {Die Bauernarbeit — Крестьянский труд	244—264
<i>Horváth Terézia</i> : „Rófösárúk” a kapuvári viseletben — Schnittwaren (Meter und Kurzwaren) in der Volkstracht von Kapuvár — Красный Товар (Мануфактурные и галантерейные изделия) в традиционном костюме города Капувара	506—515
<i>íj. Horváth János</i> : Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében — Spuren von politischen Institutionen türkischen Charakters im ungarischen mittelalterlichen Staatsleben — Следы турецких политических институций в жизни средневекового венгерского государства	265—275
<i>K. Csilléry Klára</i> : „Ősi hagyaték” — „felülről érkezett szálladék”? — „Primitives Gemeinschaftsgut” oder „Gesunkenes Kulturgut”? Anfänge der Geschichte des Stuhls — «Древнее наследство или инspoшленный дар»? Началы истории стула	453—466
<i>Katona Imre</i> : A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása — Inhaltlich-tematische Gliederung der ungarischen Volkslyrik — Классификация венгерской народной лирики на основе ее содержания и тематики	288—307
<i>Kerecsényi Edit</i> : Kéregedények a Thury György Múzeumban — RindengefäÙe in der Sammlung-des Thury György-Museums — Сосуды из деревянной коры в коллекциях музея имени Дёрдья Тури	545—555
<i>Kisbán Eszter</i> : Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában — Neuerungen in der neuzeitlichen Volksnahrung im Nördlichen Transdanubien — Нововедения в народном питании нового в северной части задунавья	308—315
<i>Kósa László</i> : „Búza szükségben felsegálló jegyzések” — Die Kartoffeln in der Ernährung in Ungarn am Ende des 18. und Anfang des 19. Jh. — Картофель в питании венгерского населения в конце XVIII-начале XIX века	363—375
<i>K. Kovács László</i> : Adatok a tejkonzerválásunk egyik régi módjához — Daten zu einem alten System der Milchkonservierung bei den Ungarn — Данные к древней системе консервирования молока у венгров	617—634
<i>Körner Tamás</i> : Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból B, A halál és a halottak — Ein Kapitel aus den in der Vorbereitung befindlichen Glaubenssagen-Katalog. B, Der Tod und die Toten — Образец из каталога венгерских верований-преданий B, смерть и мёртвые	55—96
<i>Kristó Gyula</i> : Ősi epikák és az Árpád-kori íráshagyomány — Die altungarische Epik und die schriftliche Überlieferung aus den Árpádenzeit — Древняя венгерская этика и письменная традиция эпохи Арпадов	113—135
<i>Láng János</i> : Morgan társadalomszervezet-elmélete az újabb társadalomszervezeti kutatások fényében — Morgans Sozialorganisations theorie und die neueren Forschungen — Морганская теория организации общества в свете новейших исследований общественой организации	3—27
<i>Liafeld, Hannjost</i> : A Guntram-monda Paulus Diaconusnál (At 1645 A) (Előzetes közlemény) — Die Guntram-Sage des Paulus Diaconus (AT 1645 A) (Vorläufiger Bericht) — Легенда Гунтрама у Павла Диакона (AT 1645A) (предварительное сообщение)	136—147
Negyedszázad	1—2
<i>Ortutay Gyula</i> : Tálasi István köszöntése — István Tálasi. Ein Grußwort zu seinem 60. Geburtstag — Привествии к 60-летию дня рождения Иштвана Талаша	161—163
<i>Sárkány Mihály</i> : Az okiotok csereviszonyainak elemzése — Analyse der Tauschbeziehungen der Okioten — Анализ обменных отношений народа Окиот	565—577

<i>Selmeczi László</i> : Adatok a ló-igaerő betanításához a Kárpát-medencében — Daten zur Abrichtung der Pferde als Zugkraft im Karpatenbecken — Данные о натаски лошадей в качестве тягловой силы в бассейне Карпат	598 — 616
<i>Solymos Ede</i> : A termelési mód változásainak hatása a magyar népi halászatra — Einfluß der Veränderungen der Produktionsweise auf die Fischerei des ungarischen Volkes — Влияние изменений способа производства на венгерское народное рыболовство	388 — 397
<i>Szemerkényi Ágnes — Voigt Vilmos</i> : A termelés és a nyelv kapcsolata a szólás- műveletekben — Zusammenhang der Produktion und der Sprache in den Sprichworttransformationen — Связь языка и производства, отоб- раженной трансформацией пословиц	350 — 362
<i>Tagányi Zoltán</i> : A homlokzati árkád — Die Vorlaube; Deutungsmöglichkeiten von Tatsachen der bäuerlichen Kultur — Фасадная аркада	398 — 420
<i>Takács Lajos</i> : A magyarországi rövid kaszák történetéhez — Zur Geschichte der Kurzstielsen in Ungarn — К истории коротких кос в Венгрии	187 — 220
<i>Tartalomjegyzék</i>	635 — 636
<i>Tárkány Szűcs Ernő</i> : Népi jogtudat Tömörkény István műveiben — Volkstümli- ches Rechtsbewusstsein in den Werken von István Tömörkény — Наро- дное юридическое сознание в произведениях Иштвана Тэмеркень	421 — 429
<i>Török Katalin</i> : A paraszti gazdálkodás munkateljesítmény-mérésének mód- szeréről — Über die Methode der Messungen der Arbeitsleistung in der Bauernwirtschaft — О методологии изменения производительности труда в крестьянском хозяйстве	556 — 564
<i>Voigt Vilmos</i> : „A szerelem kertjében” II. rész. — „In the Garden of Love” — «В саду любви»	28 — 54
[<i>Winkler Gyuláné</i>]: Tálasi István irodalmi munkássága — Bibliographie der Werke von Prof. Dr. I. Tálasi — Библиография трудов профессора И. Талаша	164 — 166

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen —
Краткие сообщения

<i>Schram Ferenc</i> : Bánáti néprajzi adatok a XVIII. századból	148 — 152
<i>Stahl Ferenc</i> : Házbecslés a XVIII. század elejéről	152 — 153

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензия

<i>A kaméleon és az isten felesége</i> . Kelet-Afrikai népmesék. (Nagy Géza)	157 — 158
<i>Анатонова В. И.</i> : Ростово-суздальская школа живописи (Dankó Imre)	159
<i>Beštagić Šefik</i> : Popovo srednjovjekoni nadgrobní spomenici (Dankó Imre)	158 — 159
<i>Beranová Magdolna</i> : Evropské zemědělství v archeologii. Bibliografie 1945 — 1965. (Gunda Béla)	156 — 157
<i>Hirschberg Walter und Alfréd Janata</i> : Technologie und Ergologie in der Völ- kerkunde (Gunda Béla)	155 — 156
<i>Márton Gyula</i> : A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. (Gunda Béla)	154 — 155
<i>Volkskundliche Bibliographie 1965 — 1966.</i> (VV)	159 — 160

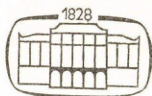

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1970

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszám 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 56 Ft.

TARTALOM

—: Negyedszázad	1—2
<i>Láng János</i> : Morgan társadalomszervezetelmélete az újabb társadalomszervezeti kutatások fényében	3—27
<i>Voigt Vilmos</i> : „A szerelem kertjében” II. rész	28—54
<i>Körner Tamás</i> : Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. <i>B)</i> A halál és a halottak	55—96
<i>Dobos Ilona</i> : A történeti mondák rendszerezéséről	97—112
<i>Kristó Gyula</i> : Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány....	113—135
<i>Lixfeld Hannjost</i> : A Guntram-monda Paulus Diaconusnál (AT 1645A)	136—147

Kisebb Közlemények

<i>Schram Ferenc</i> : Bánáti néprajzi adatok a XVIII. századból...	148—152
<i>Stahl Ferenc</i> : Házbecslés a XVIII. század elejéről	152—153

Könyvszemle	154—160
--------------------------	---------

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYOIRATA

LXXXI.

*

BUDAPEST 1970

*

1. SZÁM

Negyedszázad

Huszonöt éve, negyedszázada szabadult hazánk a Szovjetunió nagy hadseregének, a Vörös Hadsereg áldozatos, felszabadító harcainak segítségével a második világháború szenvedéseinek, pusztulásának és pusztításának dantei pokolkörei közül. Nem háríthatjuk el az erős, indulatos hasonlatokat, hiszen világot, népeket próbáló, kegyetlen korszak volt az, amire negyedszázad távolából visszatekintünk. Elég, ha emlékeztetünk arra a tényre, hogy a magyar nemzet felszabadulása is véres harcok, hosszú hónapok után ártatlan százezrek országútra, gázkamrákba való hajszolása után, az egész magyar nép bilincsbe veretése után következhetett be. Az első felszabadító szovjet katonai alakulatok 1944 szeptemberében lépték át a magyar határt s csak 1945. április 4-én mondhattuk ki először az egész magyar nép legszebb szavát, a szabadság szavát, amit már Petőfi sem tudott más jelzővel, mint a százszor szent jelzőjével illetni.

Így született meg szabadságunk. A magyar nép — mi néprajzi kutatók, folkloristák elmondhatjuk — évszázadok rabságából is szabadult, most szabadult fel először és teljességében az elnyomás, a jobbágyi megalázottság évszázadai után. Ezeknek az évszázadoknak a bilincsei is letöredeztek. Többször emlékeztetünk arra, hogy a Magyar Néprajzi Társaság mindennek a jelentőségét világosan látta és szabatosan megfogalmazta a felszabadulás utáni első közgyűlésünkön. Hadd idézzük ismét ezen a negyedszázados fordulón: „Mi, néprajztudósok, a magyar nép múltjának és jelen életének kutatói, talán minden más társaságnál inkább érezhettük, mit jelentett népünk számára a háború szörnyű borzalma és pusztítása, és mit jelentett a felszabadulás, amelynek egyik első intézkedése 1945. március 15-én a parasztság perének végleges lezárása volt a földreform törvényesítésének formájában, amikor végre sikerült elindítani a magyar népet felemelkedésének útján. A tudós, a múlt emlékeinek őrizője megrendülhet, hogy annyi értékes néprajzi gyűjteménynek, múzeumnak kellett elpusztulnia Európa-szerte, s a magyar tudományos kutatásnak is meg kellett ismernie a pusztítás szörnyű mértékét. Ezt mindnyájan fájtaljuk, de ugyanakkor mi, akik a balladák, a szöttesek, a kezdetleges gazdasági formák, hiedelmek mögött láttuk a magyar nép gazdasági, társadalmi és szellemi elnyomottságát, világosan tudjuk és érezzük, hogy a pusztítás, a pusztulás évei után ez a felszabadulás valóban a döntő történeti, társadalmi és kulturális változás dátuma népünk, nemzetünk életében.”

Az eltelt huszonöt év sokat beváltott reményeinkből, mindabból a bátor tervből amit a felszabadulás fiatal, forró pillanataiban remélt az ország, amiért munkába fogtak a vízzel elöntött bányákban, kifosztott üzemekben a munkások, az igásállatok nélküli tavaszi földeken a parasztok, amiért tanítani, számolni, szervezni kezdett értelmiségünk. Sokat beváltottunk, de van még munka előttünk. Petőfivel mi is elmondhatjuk, hogy még nincs itt a Kánaán s még folyvást dolgozunk, küzdünk

kell. Még hibátlannak sem vallhatjuk ezt a mindennél szebb, gazdagabb történeti korszakot, a magyar nép történetének eddig leghatalmasabb: teremtő, alkotó korszakát. Nem volt hibátlan, súlyos politikai, gazdasági tévedések, hibák és bűnök adtak alkalmat az ellenforradalmi kísérlet kirobbantására, de az ellenforradalom néhány könnyörtelen napja inkább arra volt alkalmas, hogy kíméletlen fénnyel mutassa meg népünknek, mi várt volna hazánkra.

Azóta csendes évek következtek, a munka és a békés fejlődés nyugodt évei, meghozták gyümölcseit. Ismét a néprajzi kutató mondhatja el a személyes tapasztalat biztonságával, hogy a termelőszövetkezetek erősödése, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének évei után, 1958—61 óta a magyar mezőgazdaság fejlődött és elérte mezőgazdaságunk történetének legjobb termelési eredményeit s a parasztságunk átalakulásának is olyan korszaka következett el, amire csak büszkén, elégedetten tekinthetünk. Volt gondunk, aggodalmunk éppen elég, amíg elérkeztünk ideig, nem volt kényelmes, nem volt könnyű az út. Mégis, ma már kétkedés nélkül az egész magyar nép számára vitathatatlan, világos igazság, társadalmi létünk és tudatunk alapja a szocializmus megvalósítása, a dolgozó nép hatalmának biztosítása, társadalmunk eleven demokratizmusának kibontása, a fokozatos művelődési igényesség, az egész nép műveltségi szintjének emelkedése. Mindezt ez a negyedik század hozta, megszületését kibontakozásának lehetőségét pedig a felszabadításunk adta.

A magyar nép s mi a magyar nép történeti, társadalmi, kulturális kérdéseinek kutatói egyként tudjuk, hogy azok a sírok, amelyek az ukrán síkságon át a Kárpátokon át hazánk határain túl húzódnak s alattuk szovjet katonák, ezek a sírok összekötnek bennünket a Szovjetunióval. Bennünket is és minden európai népet — hiszen ezek a felszabadult európai népek mind tudják, a szabadságukat a felszabadító hadseregeknek s köztük az első helyen a legtöbb terhet viselő, a legtöbb hősi halottját áldozó Vörös Hadseregnek köszönhetik. A történelem bármily fordulóján sem feledhetik el ezt Európa népei, a történeti emlékezés hűsége, becsülete is így kívánja. Mi magyarok bizonyára nem feledjük el.

A Magyar Néprajzi Társaság
Elnöksége

Morgan társadalomszervezetelmélete az újabb társadalomszervezeti kutatások fényében*

„A család, a magántulajdon és az állam eredete” című munkája IV. kiadásának előszavában ENGELS 1891-ben a következőket írta: „Morgan főművének megjelenése óta eltelt tizennégy esztendő hatalmas mértékben gazdagította anyagunkat az emberi társadalom őstörténetéről; az antropológusok, nagy utazók és hivatásos őstörténészek mellé az összehasonlító jogászok is felsorakoztak és részben új anyagot, részben új szempontokat hoztak. Morgannak a részleteket illető némely feltevése kétséssé vagy éppen tarthatatlanná vált, de fő gondolatait az újonnan gyűjtött anyag sehol sem ingatta meg.” MORGAN fő gondolataira maga ENGELS mutatott rá, amikor megállapította, hogy „Morgan a Marx által 40 esztendővel ezelőtt felfedezett materialista történelemfelfogást a maga módján Amerikában újra felfedezte”.¹

MORGAN valóban újra felfedezte a történelmi materialista szemléletet, mert a primitív népek társadalmával kapcsolatban MARXtól függetlenül mutatott rá a termelési eszközök és termelési viszonyok kapcsolatára, a társadalmi felépítményt elsődlegesen meghatározó gazdasági alépítmény döntő szerepére.

ENGELS idézett sorainak leírása óta újabb 77 év, MORGAN főművének megjelenése óta 91 esztendő, közel egy évszázad telt el. Ez idő alatt a marxista tudomány ismeretei a termelési módok történelmi alakulásával, a termelési eszközök, a termelőerők és a termelési viszonyok konkrét összefüggéseivel kapcsolatban elmélyültek s a részlet megfigyelések tömege igazolta a történelmi materializmus alapgondolatának igazságát. Ugyanakkor azonban az etnográfia területén az utolsó hatvan-hetven év alatt felgyülemlett hatalmas megfigyelés-anyag — amely mellett a MORGAN korának ismeretei sem mennyiségi-

* Szerkesztői megjegyzés:

LÁNG János tanulmányát vitaindítónak szánjuk. A benne tárgyalt problémakör mind az emberi társadalom formációinak kutatása, mind általában a marxista társadalomtörténet kifejlődésének története szempontjából döntő jelentőségű. LÁNG János sem az etnológia tudománytörténetét, sem a marxizmus tudománytörténetét nem tekinti át e szempontból, ehelyett a rokonsági rendszerekre és családformákra vonatkozó újabb leírásokat használja fel. Éppen ezért utalunk azokra a legújabb összefoglalásokra, amelyekben más szempontból közelítik meg ugyanezt a kérdéskört: SELNOW, Irmgard: *Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Ein Beitrag auf der Grundlage ethnographischen Materials*. Berlin, 1961. 497 S. — *Szimposium uczenie L. G. Morgana o periodizacii pervobitnogo obscsesztva v szvete szovremennoj etnografii* — *Symposium La théorie de L. H. Morgan de periodisation de l'histoire de la société primitive et l'ethnographie moderne*: pod red. — rédigé par: A. I. PERSIC. In: *VII Mezsduarodnij Kongressz Antropologicseszkih i Etnograficseszkih nauk — VIIme Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques* — Moszkva, 1964. augusztus 3–10. Moszkva, 1967. 439–511.

¹ MARX—ENGELS: *Válogatott Művek*. II. Budapest, 1949. 179–180, 166.

leg, sem minőségileg számba sem jöhetnek — arra mutat, hogy MORGANNak az ősi társadalmak viszonyaira vonatkozó konkrét megállapításai módosításra szorulnak.

*

MORGAN gondolatmenete és elmélete a következőkben foglalható össze:

Abban a régi korban, amelyben az állatnak emberré válása megtörtént, tehát a vadság alsó fokán, a nemi érintkezés még nem volt szabályozva. A szabályozás első lépése az volt, hogy megtiltották a különböző generációkhoz tartozó rokonok közötti házasodást. Az apák ezután már nem érintkezhetek leányaikkal, a fiúk pedig anyáikkal. Ilyen módon csak fivérek és nővérek, közelebbi és távolabbi unokafivérek és unokanővérek lehettek egymás házastársai.

A fejlődés következő fokán előbb a fivérek és nővérek, majd fokozatosan a mind távolabbi unokafivérek és unokanővérek közötti házasodás lehetőségét zárták ki. Végül is olyan szabályozás alakult ki, amely szerint nővérek és unokanővérek csak olyan férfiakhoz mehettek feleségül, akik nem voltak sem fivérek, sem bármilyen távoli unokafivérek; fivérek és unokafivérek viszont csak olyan nőket vehettek feleségül, akik nem voltak sem nővérek, sem bármilyen távoli unokanővérek.

A házasságnak illetén módon való szabályozásával egyidejűleg a csoport-házasság volt szokásos, vagyis az a gyakorlat, hogy több férfi együttesen több nőt vett feleségül. A csoport-házasság intézménye természetesen lehetlenné tette egy meghatározott férfitől való leszármazás nyilvántartását s ezért „azonos valószínűséggel úgy a tényleges, mint a valószínű rokonsági kapcsolatokat figyelembe kellett venni s megjelölésükre kifejezéseket kellett találni”.² Az ilyen csoport-házasságokból eredő tényleges és valószínű leszármazási és sógorsági kapcsolatokat tükrözik a primitív népek rokonsági rendszerei.

A primitív népek rokonsági rendszereinek két alapvető típusa van. Az egyik típus az, amelynél a férfiak nővérek, a nők pedig fivérek gyermekeit éppen úgy „fiamnak” és „lányomnak” nevezik, mint a saját gyermekeiket; a gyermekek pedig egymást „fivérnek”, illetőleg „nővérnek” szólítják. Ez a rokonsági rendszer a fivér-nővér csoport-házasságból adódó viszonyoknak felel meg. A másik típus az, amelynél a férfiak saját és fivérek gyermekeit másféleképpen nevezik, mint nővérek gyermekeit, a nők pedig a saját és nővérek gyermekeit másféleképpen hívják, mint fivérek gyermekeit. Ugyanakkor a fivérek gyermekei egymást „fivérnek” és „nővérnek” szólítják, de nem alkalmazzák ezeket a kifejezéseket apáik nővéreinek gyermekeire, hanem azokat másféle nevezettel illetik. Ez a rokonsági rendszer fivéreknek nem nővérekkel, illetve nővéreknek nem fivérekkel kötött csoport-házasságából következő viszonyoknak felel meg. Az előbbi rendszert Morgan *nalayi rokonsági rendszernek*, az alapul szolgáló családformát *vérrokonsági családnak*, az utóbbi rendszert viszont *turani (ganowan) rokonsági rendszernek*, az alapul szolgáló családformát pedig *punalua családnak* nevezte el.

Végül a fejlődés következő láncszemeként a punalua családból kialakult a *nemzetség* oly módon, hogy a házasodási tilalmat kiterjesztették az anyai részről még a legtávolabbi rokonokra is: az ugyanahhoz a nemzetséghez tartozók nem lehettek egymás házastársai. A nemzetség kialakulásával párhuzam-

² MORGAN, L. H.: *Die Urgesellschaft*. Stuttgart, 1891. 331.

mosan a családforma is átalakult. A punalua család felbomlott s helyét a párosházasságon alapuló *szindiazmikus család* foglalta el.

A család fejlődésének egyes formáit a termelőeszközök fejlődésének történelmi szakaszaival egybevetve, Morgan azt állította, hogy a családformák fejlődése párhuzamos a termelőeszközök fejlődésével, olyan módon, hogy a vadság korának a csoport-házasságon alapuló vérrokonsági, illetve punalua család, a barbárság korának a párosházassággal összekapcsolt nemzetségi szervezet, a civilizációnak pedig a monogám házasságon alapuló család felel meg.

Elméletének kialakításánál Morgan a Hawaii szigeti viszonyokból indult ki. Itt még az ő idejében is fennállott a csoport-házasságnak egy olyan formája, amelynél a csoport-feleségek egymásnak nővérei vagy unokanővérei voltak, férjeik azonban nem voltak sem fivérek, sem unokafivérek. A Hawaii szigeti család tehát — MORGAN terminológiája szerint — punalua család volt. Morgannak azonban azt is észre kellett vennie, hogy a szigeten érvényben levő rokonsági rendszer nem turáni (ganowan) rendszer, — amely rendszer elmélete szerint megfelel a punalua családnak — hanem olyan rendszer, amelyet ő malayi rendszernek nevezett s amely — elmélete szerint — a vérvérkösségi családnak felel meg. Hogyan lehetséges ez? Magyarozatként Morgan egy további elméletet állított fel. Ha azt tapasztaljuk — mondja —, hogy a rokonsági rendszer malayi formája mellett a családnak punalua formája áll fenn, vagyis a rokonsági rendszer olyan viszonyokat fejez ki, amelyek nem felelnek meg a család tényleges viszonyainak, akkor fel kell tételeznünk, hogy régebben létezett a családnak egy olyan formája, amelynek viszonyai megfeleltek a malayi rokonsági rendszernek. Ilyen család volt a vérvérkösségi család, vagyis az a család, amelynél a csoport-házastársak egymásnak testvérei vagy unokatestvérei. Ha elfogadjuk, hogy valamikor régebben létezett ilyen családforma, akkor a Hawaii szigeten talált malayi típusú rokonsági rendszer értelmet nyer, amennyiben olyan rokonsági viszonyokat fejez ki, amelyek szükségszerűen következnek a vérvérkösségi család viszonyaiból.

Ezzel a feltételezéssel MORGAN egy olyan családformát konstruált, amilyen formát a korunkban megfigyelt primitíveknél sehol sem találtak, de amely forma értelmet látszott adni a Hawaii szigeten fennállott rokonsági rendszernek. A Hawaii szigeti férfi azért nevezi „fiamnak” nem csak a saját, a fivérei és az unokafivérei, hanem nővérei és unokanővérei fiait is, mert fivérei és unokafivérei társ-férjei, nővérei és unokanővérei pedig valamennyien feleségei voltak egy régebbi korban.

Egy nehézség azonban még eme magyarázat után is fennmaradt. Hawaii szigeten a vérrokonsági család viszonyait kifejező malayi rokonsági rendszer volt életben, ugyanakkor azonban a család punalua család volt, vagyis olyan család, amelynél a társ-férjek ugyan egymásnak fivérei és unokafivérei voltak, feleségeik azonban nem voltak sem nővérek, sem unokanővérek. Ennek a nehézségnek a megoldására MORGAN további elméletet állított fel. Hipotézise a következő volt: A rokonsági rendszerek átalakulása mindig későbbben következik be, mint a házassági és családformák átalakulása, aminek következtében a gyakorlatban a rokonsági rendszerek mindig egy előző fejlődési fokhoz tartozó családformának megfelelő viszonyokat fejeznek ki.

Összefoglalva: Az emberi társadalom szervezetének eredeti, legősibb alkotó eleme a család és az azon alapuló rokonsági szervezet. A családnak a történelmi fejlődés folyamán különböző, mind fejlettebb formái alakultak ki s ezeknek megfelelően változott és fejlődött a társadalmi szervezetet jelentő

rokonsági szervezet is. A családformák, a nekik megfelelő rokonsági szervezet és a termelőerők fejlődése között olyan értelmű kapcsolat áll fenn, hogy a vérrokonsági és a punalua család a vadság, a szindiazmikus család a barbárság, a monogám család pedig a civilizáció jellemző képződménye.

*

1. Vérrokonsági családot sem MORGAN idejében, sem azóta, seholsem sikerült megfigyelni. *A vérrokonsági család valamikori létezését Morgan az általa malayinak nevezett rokonsági rendszer létezéséből következtette.* Ha létezik olyan rokonsági rendszer — gondolta MORGAN —, amelyben férfiak nem csak fivérek és unokafivérek, hanem nővérek és unokanővérek gyermekeit is, a nők pedig nem csak nővérek és unokanővérek, hanem fivérek és unokafivérek gyermekeit is „gyermekemnek”, az összes gyerekek pedig egymást „fivéremnek” és „nővéremnek” nevezik, akkor ez csak úgy lehetséges, hogy volt egy idő, amikor a fivérek nővéreiket vették feleségül.

Ez a gondolatmenet logikus és elfogadható is lenne, ha létezne malayi típusú rokonsági rendszer. *Malayi típusú rokonsági rendszer azonban nem létezik.* Ez azt jelenti, hogy nemcsak a vérközösségi családforma, amelynek feltételezéséből MORGAN a malayi típusú rokonsági rendszert levezette, nem található sehol sem, de olyan rokonsági rendszer sem található sehol sem, amely a feltételezett vérközösségi család viszonyainak felel meg. Morgan következtetésének feltételezett eredménye (a vérközösségi család) tehát maga is egy feltételezett tényen (a malayi rokonsági rendszeren) alapszik.

A Hawaii szigeti rokonsági rendszert MORGAN ugyanis helytelenül értelmezte. Az ezen a szigeten érvényben volt rokonsági rendszernél vannak még egyszerűbbek is. Ilyen például a Marshall szigeteken vagy Kusa szigetén érvényes rendszer. Már ezeknél az egyszerűbb rendszereknél is az ugyanahhoz a nemzedékhez tartozó személyek az egymás közötti viszonyuk megjelölésére két különböző szót használnak.³ A Marshall szigeteken pl. egy férfi a saját nemzedékéhez tartozó férfiak egy részét *jatü*-nek, másik részét pedig *jeiü*-nek szólítja. Ha követjük azoknak a személyeknek genealógiáját, akik egymást kölcsönösen *jatü*-nek nevezik, akkor észre vesszük, hogy valamenynyien egy közös előd egyenes ági leszármazottai és így a mi rokonsági fogalmaink szerint egymásnak testvérei, illetve első-, másod-, . . . n-ed fokú parallel unokatestvérei. (Lásd az 1. sz. Táblázatot.) Azok azonban, akiket ezek a személyek *jeiü*-nek neveznek, egy másik ős egyenes ági leszármazottai és így egymás között szintén testvérek és parallel unokatestvérek, de nem testvérei, sem parallel unokatestvérei, hanem keresztunokatestvérei azoknak, akik őket *jeiü*-nek nevezik. Ez az egyik tény. A másik pedig az, hogy azok a személyek, akik egymást *jatü*-nek nevezik, nem lehetnek egymásnak házastársai. Egy férfi csak olyan nőt vehet feleségül, akit *jeiü*-nek szólít, egy nő pedig csak olyan férfit választhat férjül, akit ugyancsak *jeiü*-nek nevez.

A szakirodalom már MORGAN idejében és azóta is, a *jatü* és *jeiü*, valamint más primitív népek hasonló tartalmú szavait „fiatalabb fivér” („fiatalabb nővér”), illetve „idősebb fivér” („idősebb nővér”) jelentéssel fordítja. MORGAN

³ ERDLAND, P. A.: *Die Marschall-Insulaner*. Münster, 1914. 114—115; — WEDGWOOD, C.: *Notes in the Marschall-Islands*. Oceania, 1942/43. XIII. 2; — MORGAN, L. H.: *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington, 1871. 523—567.

elfogadta ezt az értelmezést, nem vette észre, hogy a szóbanforgó szavakkal nevezett személyek két különböző leszármazási vonalhoz tartoznak s ezért azt hitte, hogy olyan rokonsági rendszerrel áll szemben, amelyben az azonos nemzedékhez tartozó összes személyek egymást „fivérnek” és „nővérnek” nevezik és az egymással szemben alkalmazott két különböző szó csupán relatív korkülönbségük megjelölésére szolgál. Valójában azonban a „fiatalabb” és „idősebb” fivéreknek és nővéreknek fordított szavak azoknál a primitíveknél, amelyeknél MORGAN malayi vagy ganowan rokonsági rendszert tételezett fel, nem azt jelentik, hogy ezekkel a szavakkal nevezett személyek egymásnak testvérei vagy parallel unokatestvérei, hanem éppen ellenkezőleg azt hozzák kifejezésre, hogy egy részük *nem* testvére és *nem* parallel unokatestvére a másik résznek, mert a két csoport tagjai két különböző és egyenes ágú leszármazottai. A „fiatalabb” és „idősebb” fivér és nővér jelentéssel fordított szavak tehát nem összevonják, hanem éppen ellenkezőleg, két részre osztják az egy nemzedékhez tartozó személyeket.⁴

Nemcsak az egyes terminusrendszerek elemzése, hanem számos konkrét megfigyelés is ellentmond annak a felfogásnak, amely szerint a fiatalabb és idősebb fivérnek, illetve nővérnek fordított szavak a MORGAN által malayinak, illetve ganowanak nevezett rokonságú rendszerekben testvérek korviszonyát fejezik ki. Így pl. az ausztráliai arunta, luritcha, kaitish, warramunga, vorgia, mara, umbaia, binbinga, kakadu, a Melville szigeti, valamint a shaap wuurung nyelvet beszélő törzsekről,⁴ az észak-amerikai serrano, dieugeno, yuma, kamia és cocopa indiánokról,⁵ az ázsiai lolo népről,⁶ az Új Hebridákon lakó malakula népről,⁷ a Lau szigetek bennszülötteiről,⁸ úgyszintén számos kongói bantu néger törzsről⁹ tudjuk, hogy a beszélő az „idősebb fivérnek” értelmezett szóval apja „idősebb”, a „fiatalabb fivérnek” fordított szóval pedig apja „fiatalabb” fivéreinek összes fiait jelzi. Nyilvánvaló, hogy a szavak ilyen alkalmazása mellett azok között, akiket Ego „idősebb” fivérnek szólít, olyanok is vannak, akik fiatalabbak, azok között pedig, akiket „fiatalabb” fivérnek szólít, olyanok is vannak, akik idősebbek nála.¹⁰ Ez a tény már önmagában ellentmond annak a feltevésnek, hogy az „idősebb” és „fiatalabb” fivérnek és nővérnek értelmezett szavak a malayi és ganowan rendszerekben viszonylagos korkülönbségeket fejeznek ki. De ellentmond ennek az az egyszerű megfontolás is, hogy ha az a szabály, hogy a beszélő „fiatalabb” fivérnek, illetve nővérnek nevezi apja „fiatalabb” fivérének fiait és leányait, „idősebb” fivérnek és nővérnek nevezi pedig apja „idősebb” fivéreinek fiait és leányait, ha ez a szabály nemzedékről nemzedékre érvényesül, akkor két külön leszármazási vonal alakul ki. Az egyik

⁴ SPENCER and GILLEN: *The Native Tribes of Central Australia*. New York, 1899. 5–56, 76–81; *The Northern Tribes of Central Australia*. New York, 1904. 80–88; *Native Tribes of the Northern Territory of Australia*. London, 1914. 71–72, 79–80; — DAWSON, J.: *Australian Aborigines*. Melbourne, 1881. XLV.

⁵ GIFFORD, E. W.: *Californian Kinship Terminologies*. UCFAAE, 1922. Vol. 18. 54–55.

⁶ LIN Yueh-hwa: *Kinship System of the Lolo*. Harvard J. of Asiatic Studies, 1946. Vol. 9. 97.

⁷ DEACON, A. B.: *Malekula, a Vanishing People in the New Hebrides*. London, 1934. 72.

⁸ HOCART, A. M.: *Lau-Islands, Fiji*. Honolulu, 1929. 33.

⁹ LAUMANS, G.: *Verwandtschaftsnahmen und Verwandtschaftsordnung in Bantugebiet*. Berlin, 1941. 45.

¹⁰ STANNER, W. E. H.: *Notes on Djamingjung Kinship and Totemism*. Oceania, 1935/36. 44.

vonalhoz tartoznak azok, akiknek férfi ági ősük „apja fiatalabb fivére”, a másikba pedig azok, akiknek férfi ági ősük „apa idősebb fivére” volt. Ez viszont azt jelenti, hogy a „fiatalabb” és az „idősebb” terminussal jelzett személyek nem lehetnek egymásnak sem testvérei, sem parallel unokatestvérei.¹¹ A Hawai szigeti nép köréből példánk van arra, hogy egy ötven éves férfi „idősebb” nővérnek nevezett egy harminc éves nőt.¹² Az afrikai thonga népnél Égo „idősebb” fivérnek szólítja apja idősebb fivérének fiát akkor is, ha az fiatalabb nála.¹³ A navajo indiánoknál bizonyos személyek egymást *kölcsönösen* „fiatalabb fivérnek” nevezik.¹⁴ A Groot Eylandt-i bennszülöttekkel kapcsolatban Rosenál találunk adatot, hogy egy férfi (19 éves) és egy nő (14 éves) egymást kölcsönösen „fiatalabb fivérnek”, illetve „fiatalabb nővérnek” nevezték.¹⁵ Az ausztráliai yiryoront törzsnél a gyermek anyjának „idősebb fivérét” *moror*-nak hívja, de ugyanezt a kifejezést akkor is alkalmazza, ha a fivér a valóságban fiatalabb az anyjánál.¹⁶

Még további tények, elsősorban a házassági szabályok is azt mutatják, hogy a szakirodalomban szokásosan „idősebb” és „fiatalabb” fivér és nővér értelemmel fordított kifejezések a maláyi és ganowan rendszerekben nem testvérek, vagy parallel unokatestvérek korkülönbségének megjelölésére szolgálnak. Az ausztráliai wikmunkan törzsnél pl. a férfi felesége csak olyan nő lehet, aki a férfi anyja „fiatalabb” fivérének és apja „idősebb” nővéérének a lánya, míg egy nő férje csak olyan férfi lehet, aki a nő anyja „idősebb fivérének” és apja „fiatalabb nővéérének” a fia.¹⁷ A wikmunkan törzs házassági szabályai szerint ezek szerint egy férfi csak olyan nőt vehet feleségül, akinek az apja a férfi anyjának *fiatalabb* fivére. Ugyanekkor azonban ezt a férfit egy nő csak akkor választhatja férjének, ha az apja *fiatalabb* nővéérének a fia. Észert a férj anyja *fiatalabb* fivérnek nevezi a feleség apját, az utóbbi pedig ugyancsak *fiatalabb* nővérnek nevezi a férj anyját! A további feltétele a házasságnak, hogy a feleség anyja a férj apjának *idősebb* nővére, ugyanakkor azonban a férj apja a feleség anyjának ugyancsak *idősebb* fivére legyen. Észert a feleség anyja *idősebb* fivérnek nevezi a férj apját, ez utóbbi viszont ugyancsak *idősebb* nővérnek nevezi a feleség anyját! Ez azonban — miután egyrészt a férj apja és a feleség anyja, másrészt a férj anyja és a feleség apja testvérek — azt jelenti, hogy a „fiatalabb”, illetve „idősebb” fivér és nővér értelemmel fordított szavakat különböző korú személyek kölcsönösen alkalmazzák egymással szemben.

Végül figyelemmel kell lenni arra a gyakran megfigyelt tényre is, hogy felnőtt férfiak gyakran csecsemőkorban levőket is „apának”, vagy „anyának”

¹¹ LÁNG, János: dr.: *Die Australischen Terminusysteme*. Budapest, 1968. 1. fejt.; Az ősközösségek szerkezetének kialakulása és fejlődése. 1961. Kand. ért.

¹² CRAIGHILL HANDY, E. S. and KAWENA PUKU, M.: *The Polynesian System in Ka-u Hawaii*. J. Polynesian Soc. 1951. No. 4. 214.

¹³ JUNOD, H. A.: *The Life of a South-African Tribe*. I. London, 1912. 248.

¹⁴ STEPHEN, A. M.: *The Navajo*. Amer. Anthr. 1893. 354.

¹⁵ ROSE, F. G. G.: *Classification of Kin, Age Structure and Marriage amongst the Groot Eylandt Aborigines*. Berlin, 1960. A 26. sz. nő és a 28. sz. férfi.

¹⁶ SHARP, L. R.: *The Social Organization of the Yir-yoront Tribe*. Oceania, 1933/34. 422.

¹⁷ ELKIN, A. P.: *Kinship in South Australia*. Oceania, 1937/38. 428; RADCLIFFE-BROWN, A. R.: *Notes on Totemism in Eastern Australia*. J. Anthr. Inst. 1929. 55—56; — MCCONNELL, U. H.: *The Wik-munkan and Allied Tribes of Cape York Peninsula*. Oceania, 1933/34. 357—359.

neveznek. Mi értelme lenne tehát a saját generációs szinten minuciózisan korszerinti különbséget tenni s ugyanakkor a többi generációs szinten a legnagyobb korkülönbségeket is figyelmen kívül hagyni? Olderogge helyesen mutat rá, hogy az ősközösségi társadalom fejlődésének korai szakaszában az idősebb és fiatalabb testvérek megkülönböztetésének még semmi jelentősége sem lehetett, mert távolról sem alakultak még ki azok a viszonyok, amelyek ilyen megkülönböztetést (pl. örökségi szempontból) szükségessé tettek.¹⁸

Szavakkal fogalmazva az elmondottak bonyolultnak tűnhetnek. Megfelelő ábrázolásból azonban kitűnik, hogy egészen egyszerű és természetes viszonyokról van szó. Az ábra olvasásával kapcsolatban a következőket jegyezzük meg: Az ábrában minden egyes ♂ vagy ● jel nem egy, hanem tetszés szerinti számú férfit, minden ♀ vagy ○ jel pedig tetszés szerinti számú nőt, az egész ábra az egész közösség valamennyi tagját reprezentálja. Egy-egy számozott férfi vagy nő tehát azt az egész csoportot képviseli, akikkel szemben a beszélő Ego ugyanazt a „rokonsági” terminust alkalmazza. Az egyik függőleges oszlop az egyik, a másik függőleges oszlop a másik leszármazási vonalhoz tartozó személyeket tartalmazza. A vízszintes sorok az egymás után következő, egymástól származó generációkhoz tartozó személyeket ábrázolják. A ~ jellel összekapcsolt férfiak és nők egymás házastársai: a ⊥ alakú vonalon levő férfiak és nők a felettük levő sorban szereplő házastársak gyermekei. Az Ego-nak nevezett bekarikázott férfi a beszélő, aki a közösség többi tagjait az egyes személyek mellett feltüntetett elnevezésekkel illeti.

Az 1, 1a, 1b...1n férfiak csoport-házasságot kötnek a 4, 4a, 4b...4n nőkkel, míg a 3, 3a, 3b...3n férfiak a 2, 2a, 2b...2n nőkkel házasodnak össze. A beszélő Ego valamennyiöket *jibü*-nek nevezi. Az előbbi csoport-házasságból származnak az 5, 5a, 5b...5n és a 6, 6a, 6b...6n, az utóbbiból a 7, 7a, 7b...7n és a 8, 8a, 8b...8n férfiak és nők, akiket Ego *jema*-nak, illetőleg *jinö*-nek nevez. Ezek a személyek folytatják szülőik gyakorlatát: az 5, 5a, 5b...5n férfiak a 8, 8a, 8b...8n nőket, a 7, 7a, 7b...7n férfiak viszont a 6, 6a, 6b...6n nőket veszik feleségül. Ezekből a házasságokból származnak egyrészt a 9, 9a, 9b...9n és a 10, 10a, 10b...10n férfiak és nők, másrészt a 11, 11a, 11b...11n és a 12, 12a, 12b...12n férfiak és nők. A beszélőnek választott 9 férfi az összes 9a...9n férfiakat és az összes 10, 10a...10n nőket *jatü*-nek nevezi, tekintet nélkül arra, hogy idősebbek vagy fiatalabbak-e nála. *Jeiü*-nek nevezi viszont azokat a 11, 11a, 11b...11n és 12, 12a, 12b...12n férfiakat és nőket, akik a 3, 3a, 3b...3n férfiak egyenes férfi ági, illetőleg a 4, 4a, 4b...4n nők egyenes női ági leszármazottai. A beszélő Ego, valamint mindazok a férfiak, akiket ő *jatü*-nek nevez (tehát a 9a, 9b...9n férfiak), csoport-házasságra lépnek az általuk *jeiü*-nek szólított 12, 12a, 12b...12n nőkkel, míg a 11, 11a, 11b...11n férfiak a 10, 10a, 10b...10n nőket veszik feleségül. Gyermekeiket, a 13. stb. – 16. stb. férfiakat és nőket a beszélő Ego egyképpen *nejü*-nek s az általuk kötött csoport-házasságokból származó személyeket (a 17. stb. – 20. stb. férfiakat és nőket) egyképpen *jibü*-nek nevezi.

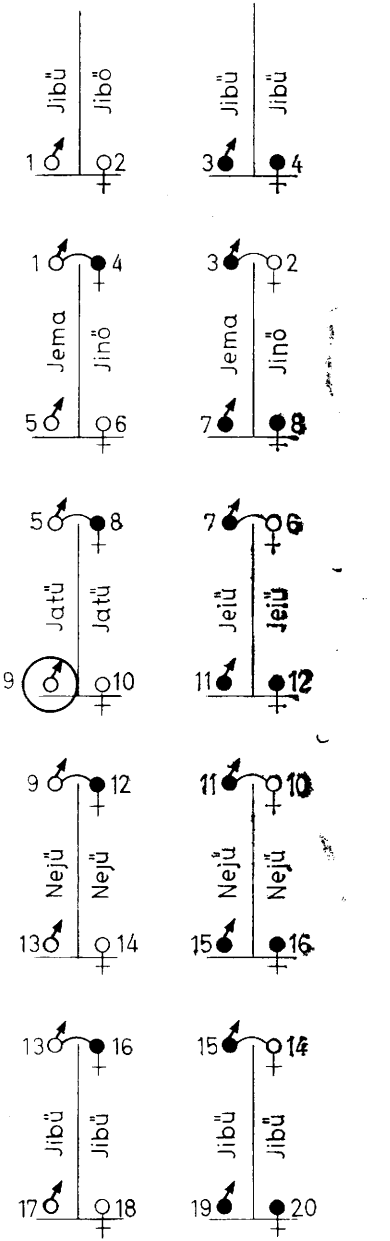
A táblázat világosan mutatja, hogy a Marshall szigeti őslakók közössége olyan társadalom volt, amely két különböző leszármazási vonalhoz tartozó személyek összességéből állott s a házasságok mindig két különböző leszármazási vonalhoz tartozó férfiak és nők között jöttek létre. Ennek megfelelően a

¹⁸ OLDEROGGE: *Malajszkaja szisztyema rolsztva*. Trudü insztyituta etnografii im. Miklulo-Maklaja. 1951. 35.

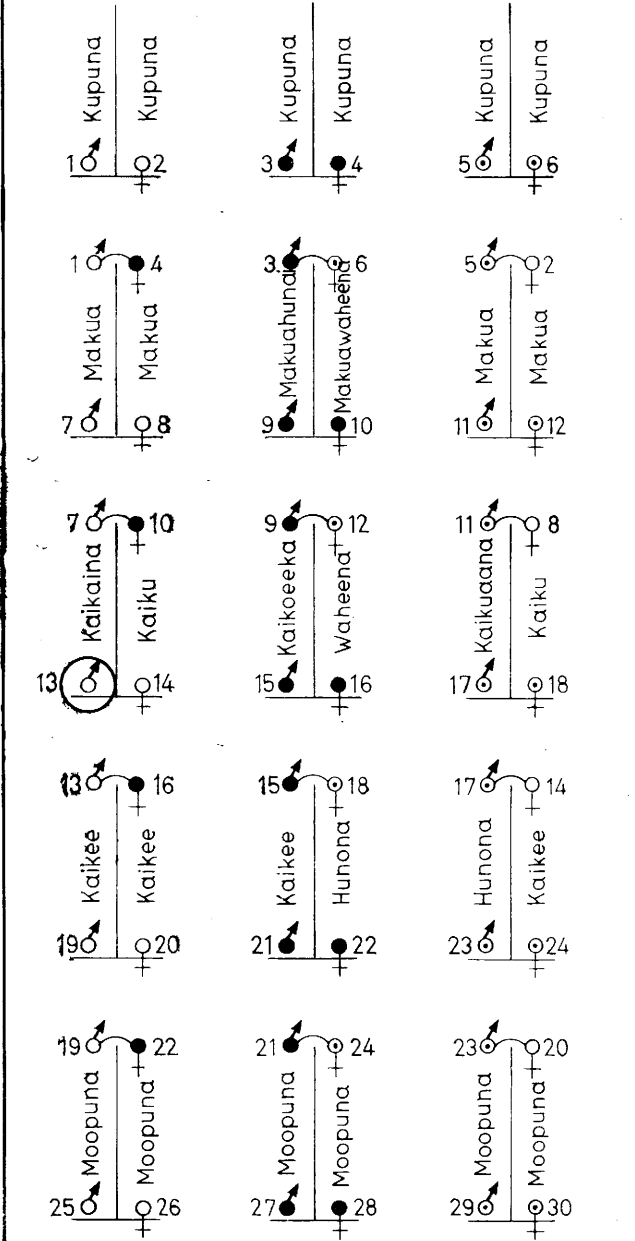
Marshall szigetek

1 területi csoport   2 területi csoport

Hawai szigetek

1 területi csoport   2 területi csoport   3 területi csoport

férfiak nem vehették feleségül nővéreiket, amiből következik, hogy ha nővéreik gyermekeit is ugyanúgy nevezték, mint fivéreik gyermekeit, annak nem lehetett az az oka, hogy azok egy vérközösségi családból származtak, hanem más oknak kellett fennforgni. (Lásd később a 3. pont alatt.)

Hawaii sziget őslakossága által alkalmazott rokonsági rendszer (amelyből MORGAN elméletének felépítésénél kiindult) bonyolultabb a Marshall szigeti rendszernél. Az ugyanahhoz a generációhoz tartozó személyek nem két, hanem három különböző szót használnak egymás megkülönböztetésére. A három szó közül kettőt, a *kaikaina* és *kaikuaana* szavakat a szakirodalom helytelenül „fiatalabb fivérnek”, illetőleg „idősebb fivérnek” fordította. Valójában azonban az ezekkel a szavakkal jelölt személyek Hawaii szigetén is két különböző leszármazási vonalhoz tartoznak s nem lehetnek egymás fivérei, sem pedig bármilyen távoli fokú parallel unokafivérei. Azok a férfiak, akik egymást *kaikaina*-nak nevezik (13. stb. férfiak), csak olyan nőket vehetnek feleségül, akiket *vaheena*-nak szólítanak (16. stb. nők), míg azok a férfiak, akiket a *kaikaina* nevezetűek *kaikuaana*-nak hívnak (a 17. stb. férfiak), a *kaikaina*-k által *kaiku*-nak nevezett nőket (14. stb. nők) veszik feleségül. Csakhogy a *kaikaina* csoporthoz tartozó férfiak két különböző csoportba tartozó nőket (a 14. stb. és a 18. stb. nőket) neveznek *kaiku*-nak. Innen származik az egész rendszer félreértése, valódi szerkezetének fel nem ismerése és MORGAN tévedése. MORGAN ugyanis a bennszülötteknek azt a közlését, hogy „az én *kaikuaana*-im feleségül veszik az én *kaiku*-imat”, a szokásos értelemezés alapján a következőképpen fordította: „az én idősebb fivérem feleségül veszik az én fiatalabb nővéreimet”. Ebből MORGAN azt következtette, hogy a Hawaii szigeteken érvényes rokonsági rendszer a fivéréknek nővéreikkel való csoportházasságának viszonyait tükrözi. Valójában azonban azok a férfiak, akiket a beszélő (a 13 férfi) *kaikuaana*-nak nevez (a 17, 17a, 17b...17n férfiak), nem fivérei a beszélőnek, mert egy másik leszármazási vonalhoz tartoznak.

2. Miután a MORGAN által helytelenül értelmezett Hawaii szigeti rokonsági rendszer nem felelt meg azoknak a viszonyoknak, amelyek a szigeten talált házasodási rendből következnek, MORGAN általános érvénnyel azt a megállapítást tette, hogy a rokonsági rendszernek sohasem felelnek meg a tényleges házasodási viszonyoknak. A házasodási viszonyok és ezeknek a viszonyoknak megfelelő család ugyanis gyorsabban, könnyebben átalakul, fejlődik, mint a rokonsági rendszer, amely lassabban változik. Ennek eredménye, hogy a rokonsági rendszer a családformának nem a tényleges, hanem történelmileg már túlhaladott formáját tükrözi vissza. Morgannak ez a következtetése szükségszerűen folyt a Hawaii szigeti rokonsági rendszer félreértéséből. Valójában ugyanis a Hawaii szigeti és minden más rendszer, amelyet MORGAN malayi típusúnak minősített, helyes értelmezés mellett a legpontosabban megfelel a tényleges házasodási rendnek. *Egyetlen példa sincsen arra, hogy az érvényben levő terminus-rendszer egy régebben életben volt házasodási rend viszonyait fejezi ki.* Ellenkezőleg, a rokonsági rendszernek sohasem térnek el a tényleges házasodási rendtől, sőt annak legkisebb változásai is azonnal kifejezésre jutnak a rendszer megfelelő változásában. Ennek az az oka, hogy *azok a rendszerek, amelyeket Morgan és az etnográfiai szakirodalom rokonsági rendszereknek minősít, valójában nem is rokonsági viszonyokat tartanak nyilván s ennél fogva nem is rokonsági rendszerek.*

Vegyük pl. az ausztráliai urabunna és wailpi törzsek terminusrendszerét és házasodási rendjét. A két törzs házasodási rendje azonos, azzal a különb-

séggel, hogy az urabunnáknál egy férfi csak a saját nemzedékéhez tartozó meghatározott női csoport tagjai közül választhat feleséget, míg ezzel szemben a wailpi törzsnél a férfi a saját generációjához tartozó női csoporton kívül még annak a női csoportnak a tagjait is feleségül veheti, amely csoport tagjai egyébként a férfi unokájának feleségei lehetnek. Ha a mi rokonsági fogalmainkkal meghatározzuk azokat a rokonsági kapcsolatokat, amelyek egy férfi és unokájának felesége között fennállhatnak, akkor megállapíthatjuk, hogy úgy az urabunna, mint a wailpi törzsnél egy férfi és unokájának felesége között „nővér fiának lánya”, vagyis azonos kapcsolat áll fenn. A férfi és felesége (a wailpiknál feleségei) között viszont a kapcsolat: „apa apja nővére fiának lánya”, továbbá (a wailpi törzsnél) „nővér fiának lánya”. *A szóban forgó személyek rokonsági kapcsolatait tehát mind a két törzsnél teljesen azonosak és mégis a személyek megjelölésére szolgáló terminusok különbözőek. Az urabunnák az „apa apja nővére fiának lányát” nupa-nak, a „nővér fiának lányát” pedig bilya-nak, tehát másféleképpen nevezik. Ezzel szemben a wailpiknál úgy az „apa apja nővére fiának lánya”, mint a „nővér fiának lánya” személy megjelölésére ugyanaz a szó, atuna, szolgál.¹⁹ A két törzs terminusrendszerének ez az eltérése világosan kifejezésre hozza, hogy nem leszármazási, nem rokonsági viszonyok megkülönböztetése és nyilvántartása a terminusrendszerek célja, hanem az a házasodási rend különbségeit hozza kifejezésre. A házasodási rend legkisebb különbségei azonnal kifejezésre jutnak a terminusrendszerekben. Ugyanerre az eredményre jutunk ha egy másik, pl. a dieri és a wahtiwahti törzsek terminusrendszereit és házasodási rendjét hasonlítjuk össze. A dieriknél egy férfi szintén két generációs szintről nőszülhet. Az egyik feleségével „apa apja nővére fiának lánya”, a másikkal „apa nővére fia fiának lánya” rokonságban áll. A wahtiwahti törzs házasodási rendje teljesen azonos a dieri házasodási renddel, de a házasodás csak azonos generációs szinthez tartozók között lehetséges. Ennek megfelelően a dieri férfi „apa apja nővére fiának lányát” és az „apa nővére fia fiának lányát”, miután mind a két személyt feleségül veheti, egyaránt nupa-nak nevezi. A wahtiwahti törzs tagja azonban csak az „apa nővére fiának lányát” veheti feleségül, de nem veheti feleségül az „apa nővére fia fiának lányát”, és ezért két különböző terminussal illeti őket.²⁰*

3. MORGAN s MORGAN óta az egész etnográfiai szakirodalom abból indul ki, hogy a primitív népeknek egymás megszólítására szolgáló szavai rokonsági viszonyok kifejezésére szolgálnak s a kultúrnépek és természeti népek rokonsági rendszere között csak abban látják a különbséget, hogy az előbbi individuális rokonsági kapcsolatokat fejez ki, míg az utóbbi a vérségi és sógorsági rokoni kapcsolatokat olyan személyekre is kiterjeszti, akikkel szemben ilyen kapcsolatok valójában nem állnak fenn. Ezért is nevezik a primitív népek rendszereit „klasszifikatórius” rokonsági rendszereknek.

Valójában azonban a primitív népek „rokonsági” rendszerei sem individuális, sem klasszifikatórius rokonsági kapcsolatokat megkülönböztetésére és nyilvántartására nem szolgálnak, hanem egészen más céljuk van.

¹⁹ SPENCER, B. and GILLEN, F. J.: *The Native Tribes of Central Australia*. New York, 1899. 55–66; — ELKIN, A. P.: *Kinship in South Australia*. Oceania, 1937/38, 429, 440.)

²⁰ ELKIN, A. P.: *The Dieri Kinship*. J. Anthr. Inst. 1931. 497; — BROWN, A. R.: *The Relationship System of the Dieri Tribe*. Man, 1914. 55; — CAMERON, A. L. P.: *Notes on Some Tribes of New South Wales*. J. Anthr. Inst. 1884. 354–356.

A gazdasági fejlődés legalacsonyabb fokán álló ismert gyűjtögető-vadászó népeknél a házasodás területi csoportok (lásd későbbben) tagjai között jönnek létre. Két vagy több területi csoport tagjai között bizonyos rend szerint összeházasodás alakul ki. *Ennek a házasodási rendnek a biztosítására szolgálnak a „rokonágának” minősített rendszerek, amelyeket a következőkben most már nem rokonsági rendszereknek, hanem terminusrendszereknek fogunk nevezni.*

A terminusrendszereknek az a lényegük, hogy a rendszeren belül az egyes terminusok összefüggő láncot alkotnak s ez lehetővé teszi, hogy a közösség bármely tagja a lánc valamely ismert szeméből kiindulva, gyorsan és biztosan rátaláljon azokra a személyekre, akiknek köréből magának házastársat választhat. Ennek megfelelően az egyes terminusrendszerek úgy vannak felépítve, hogy csak olyan megkülönböztetéseket tesznek, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy bárki megtalálja a házasodási rend szerint lehetséges házastársát. A házasodási rendnek megfelelően összevonják azoknak a csoportoknak a tagjait, akiknek megkülönböztetése nem szükséges a terminus-lánc folytatóságának biztosításához és megkülönböztetnek olyan „rokonokat”, amilyenek a kultúr-emberiség rokonsági rendszereiben nem ismeretesek, ha ilyen megkülönböztetésre a terminus-láncolat folyamatossága érdekében szükség van.

De vajon miféle félreértés képezi az alapját annak, hogy az etnográfia közel száz esztendő óta rokonsági rendszereknek tekinti a primitív népek terminusrendszereit? A gyűjtögető-vadászó népek társadalmának egységei a területi csoportok, amelyeknek a tagjai meghatározott rend szerint házasodnak egymással. A legegyszerűbb esetben, két területi csoport tagjai között kialakult összeházasodás esetén a folyamat azzal kezdődik, hogy az egyik területi csoport („A” csoport) férfi tagjai feleségül veszik a másik területi csoport („B” csoport) nő tagjait és megfordítva. Utódaik követik ezt a gyakorlatot, vagyis az „A” területi csoport férfi tagjainak és a „B” területi csoport nő tagjainak fiai feleségül veszik a „B” területi csoport férfi és az „A” területi csoport nő tagjainak házasságából született nőket és megfordítva: a „B” területi csoport férfi és az „A” területi csoport nő tagjainak fiai feleségül veszik az „A” területi csoport férfi és a „B” területi csoport nő tagjainak leányait. Könnyű belátni, hogy ha ez a rendszer a további generációk házasodásánál is érvényesül, akkor a *házasodási rend következtében* az egyes csoportok tagjai között szükségszerűen a mi fogalmaink szerinti meghatározott vérségi rokonsági kapcsolatok alakulnak ki. Az egyik házaspár fiai (tehát fivérek) egy másik házaspár lányait (tehát nővéreket) vesznek feleségül és megfordítva. Nyilvánvaló, hogy az ezekből a házasságokból származó gyermekek között szükségszerűen fennállanak azok a vérségi kapcsolatok, amelyek a szülők közötti vérségi kapcsolatokból a mi fogalmaink szerint adódnak. Az összeházasodást megkezdő házaspárok férfi ági unokái egymásnak parallel unokatestvérei, a két különböző nagyszülői pártól származó unokák viszont egymásnak keresztunokatestvérei lesznek. Az egyik unokatestvér csoportnak a másik unokatestvér csoport szülői apai nagynénjei, illetve anyai nagybácsijai lesznek és így tovább.

A meghatározott rend szerint házasodó területi csoportok közösségében a közösség tagjai között tehát szükségszerűen a mi fogalmaink szerinti rokonsági kapcsolatok alakulnak ki. Ezek a kapcsolatok azonban csupán szükségszerű *következményei* a területi csoportok között érvényesülő házasodási rendnek s nem ezek a kapcsolatok azok, amelyeknek a megkülönböztetésére és nyilvántartására a bennszülöttek által egymás megnevezésére használt szavak irányulnak. *Nem az egyes személyek között a mi fogalmaink szerint fennálló*

rokon kapcsolatokat határozzák meg tehát a házasodás rendjét, hanem éppen megfordítva, a házasodási rend alakít ki meghatározott rokon kapcsolatokat a közösség tagjainak egyes csoportjai között. A terminusrendszerek egyes tagjai azonban nem ezeknek a rokon kapcsolatoknak a meghatározására és nyilvántartására szolgálnak, mert a távoli rokonokra is kiterjedő szerteágazó vérségi és sógor-sági kapcsolatok megkülönböztetésének a primitív társadalmakban még nincsenek meg a feltételei, sem a szükségége.

Az elmondottakat néhány terminusrendszer rövid elemzésével fogjuk megvilágítani.

A Marshall szigeti házasodási rend szerint (lásd 1. sz. Táblázatot) Ego feleségei lehetnek a másik (nem a saját) leszármazási vonalhoz és Ego generációjához tartozó nők. Hogyan találja meg Ego ezeket a nőket? Minden személynek vannak már születésétől ismert kapcsolatai. Ilyen kapcsolatok mindennek előtt a gyermek és az anyja, valamint a gyermek és anyjának a férje, vagyis a gyermek és az apja közötti kapcsolatok. Ezekből az ismert kapcsolatokból kiindulva az alapvető házasodási szabály a következőképpen szól: Ego feleségül veheti az anyja által *jatü*-nek nevezett összes férfi, úgyszintén az anyja által *jeiü*-nek nevezett összes nő leányait. Az apa személyéből kiindulva pedig így szól a házasodási szabály: Ego feleségül veheti az apja által *jeiü*-nek nevezett összes férfi, úgyszintén az apja által *jatü*-nek nevezett összes nő lányát. *A szülői generációs szinthez, de különböző leszármazási vonalhoz tartozó nők, illetőleg férfiak megkülönböztetésére tehát nincsen szükség.* Ego valamennyit *jinö*-nek, illetőleg *jema*-nak nevezheti, anélkül, hogy ezzel a házasodási rend lebonyolításában zavar támadna, *mert azáltal, hogy a szülők a saját generációjukhoz tartozó személyek egy részét jatü-nek, másik részét pedig jeiü-nek nevezik, az Ego házasodása szempontjából különböző jelentőségű csoportok már megkülönböztetést nyertek.* Ugyancsak nincsen szükség a két különböző leszármazási vonalhoz tartozó személyek megkülönböztetésére a gyermeki generációnál. Ego valamennyiüket *nejü*-nek nevezheti, anélkül, hogy ez akadályt képezne a lehetséges házastárs megkeresésének útján. A gyerekek házasságát a szülők rendezik el. Egy nő gyerekeinek házastársai lehetnek mindazok, akik a nő által *jatü*-nek nevezett férfinak vagy *jeiü*-nek nevezett nőnek a gyermekei. Egy férfi gyermekeinek házastársai viszont azok lehetnek, akik a férfi által *jeiü*-nek nevezett férfiak, vagy *jatü*-nek nevezett nők gyermekei. A gyermeki generációs szinten sincsen tehát szükség a különböző leszármazási vonalakhoz tartozó személyek megkülönböztetésére, mert a szülők által a saját generációjuknál tett megkülönböztetések elegendők ahhoz, hogy gyermekük számára a megfelelő házastársat megtalálják. Végül az unokai és nagyszülői generációk. Ugyanaz a terminus, *jibö*, két különböző leszármazási vonalhoz és két különböző generációhoz, tehát négy különböző csoporthoz tartozó személyek közös jelzésére szolgál. Mi az alapja ennek az összevonásnak? Az a körülmény, hogy ezeknek a csoportoknak Ego házassága szempontjából közvetlen szerepük nincsen. Hogy úgymondjuk: kívül esnek azon az úton, amely a lehetséges házastársak felé vezet. A közösségnek mindazok a tagjai, akik nem tartoznak sem Ego saját, sem szülőinek, sem pedig gyermekeinek generációjához, közös terminussal lesznek nevezve, annak jelzésére, hogy sem ők, sem gyermekeik, sem szülőik nem lehetnek Egonak házastársai.

A Hawaii szigeten a házasodás három leszármazási vonal tagjai között jön létre, (lásd az 1. sz. Táblázatot) oly módon, hogy az 1 területi csoporthoz tartozó 13 férfi a 2 területi csoporthoz és saját nemzedékéhez tartozó 16 nőt

veszi feleségül, míg az ugyancsak a 1 területi csoporthoz tartozó 14 nő a 3 területi csoporthoz tartozó 17 férfinak lesz a felesége. A további generációk tagjai folytatják ezt a gyakorlatot. A 13 férfi előtt ismeretes apjához (7 férfi) és az apja által *kaikaina*-nak nevezett 7a, 7b...7n férfiakhöz való viszonya. Ebből az ismert viszonyból kiindulva azonnal tudja, hogy azoknak a nőknek a köréből választhat magának feleséget, akik a 7, 7a, stb. férfiak által *kaikoeeka*-nak szólított férfiak leányai. Lehetséges házastársa megtalálása céljából tehát a 13 férfi szempontjából csak a 9, 9a, 9b...9n férfiak játszanak szerepet s ezért egyedül ezeket különbözteti meg a felette levő generációs szinthez tartozó személyek között, *makuahunai*-nak nevezvén őket, míg a két másik területi csoporthoz tartozó összes férfiakat (a 7, 7a, 7b...7n, valamint a 11, 11a, 11b...11n férfiakat) közös névvel *makua*-nak nevezi. Gyermekéi házassága szempontjából a 13 férfit csupán a 22 nő (aki fiának, a 19 férfinak lehet a felesége) és a 23 férfi (aki lányának, a 20 nőnek lehet a férje) érdekli. És valóban, a gyermeki generációs szinten a 13 férfi csupán ezeket különbözteti meg külön elnevezéssel (*hunona*), míg az összes többi férfiakat és nőket *kaikee*-nak nevezi. A megkülönböztetésnek ez az alapelve az összes többi nemzedék szintjén szintén kimutatható.

Nézzük most ezeket a megkülönböztetéseket, illetve összevonásokat a mi rokonsági fogalmaink szempontjából. A 13 férfinak a 19 férfi és a 20 nő fia, illetve lánya; a 21 férfi „anya fivére fiának fia”; a 24 nő pedig „nővér lánya”. Valamennyiüket ugyanazzal a névvel, *kaikee*-nek nevezi! Ugyanekkor a 22 nőt és a 23 férfit, vagyis fiának lehetséges feleségét, illetve lányának lehetséges férjét az előbbiektől külön szóval elkülöníti, de egymás között ugyanazzal a szóval, *hunona*-nak hívja! Egészen hasonlóak a viszonyok az összes többi generációs szinteken. Különösen szembetűnő, hogy a nagyszülői generációs szinthez tartozó összes személyeket, tekintet nélkül arra, hogy melyik leszármazási vonalhoz tartoznak, ugyanúgy nevezik, mint az unokai generációs szinthez tartozó összes személyeket. Mindezeknek az egymás közötti megkülönböztetésére a házassági rend szerint lehetséges házastárs megtalálása szempontjából nincsen szükség. Csupán azt kell biztosítani, hogy az unokai és a nagyszülői nemzedékhez tartozó személyek a maguk összességében elkülönüljenek azoktól a nemzedékektől, akik a lehetséges házastárs megtalálhatóságánál szerepet játszanak. A rendszer a gyermekek labirintus-egér játékához hasonlít. A labirintus úgy van megtervezve, hogy mindazok az utak, amelyek nem vezetnek el a középpontban elhelyezett fészekhez, zsákutcának vannak kiképezve, míg a fészekhez vezető út bár bonyolult, de összefüggő utat képez.

Az arunta törzsnél az „anya anyja fivérének fia” és az „anya apja nővérének fia”, noha különböző leszármazási vonalakhoz tartoznak, egyféle terminussal (*mura*) jelöltetnek.²¹ A murngin törzsnél ezzel szemben a kétféle rokonnak megkülönböztetésére két különböző terminus (*maralkur* és *bapa*) használatos.²² Mind a két közösség 8 leszármazási vonalból áll. Amíg azonban az aruntáknál az említett két rokont magában foglaló csoport a lehetséges házastárs meghatározása szempontjából nem játszik közvetlen szerepet, addig

²¹ SPENCER, B.: *The Arunta*. London, 1927. 76—77; — STREHLOW, C.: *Die Aranda- und Loritja Stämme in Zentral-Australien*. Frankfurt a. Main. 1913. IV. IV. T. I. Abt. 68—77.

²² LAWRENCE, W. E. and MURDOCK, P. G.: *Murngin Social Organization*. Amer. Anthr. 1949. 59—60.

a murnginoknál annak a csoportnak a tagjai között amelyben Ego „anyja apja nővérének fia” van, egyúttal Ego apja is helyet foglal s így e csoport tagjainak az „anya anyja fivérének fiát” magában foglaló csoport tagjaitól való megkülönböztetése a lehetséges házastársak megkeresésének érdekében feltétlenül szükséges. Vagy pl. úgy az aruntáknál, mint a warramunga törzsnél a házasság minden második generációs szint bizonyos csoportjai között lehetséges. Ennek megfelelően azoknak a csoportoknak a tagjait, akik között vannak a lehetséges feleségek apái, mind a két nép mind a két generációs szinten azonos terminussal (*irundera*, illetőleg *aniniari*) jelöli.²³ Az unokai generációs szinthez tartozó lehetséges feleségek apái mind a két népnél „apa anyja fivére fia fiának fia” kapcsolatban állanak a beszélővel. A beszélő saját generációs szintjéhez tartozó lehetséges feleségek apái azonban az aruntáknál a beszélővel „apa anyja fivérének fia”, míg a warramungáknál „apa apja nővérének fia” kapcsolatban állanak. Ilyen módon az aruntáknál az „apa anyja fivérének fia” és az „apa anyja fivére fia fiának fia”, míg a warramungáknál az „apa apja nővérének fia” és az „apa anyja fivére fia fiának fia” lesznek közös terminussal jelölve. Nyilvánvaló, hogy ezek a csoportosítások nem különböző rokonsági kapcsolatok alapján eszközölt „klasszifikációk”, hanem abból a szükségből folynak, hogy a lehetséges házastársak megtalálásához a házastársak apáit magukban foglaló csoportok megkülönböztetése is szükséges.

4. MORGAN szerint a különböző „rokonsági” rendszerek különböző család- és házasságformáknak felelnek meg s azokat a „rokonsági” viszonyokat fejezik ki, amelyek a különböző család- és házasságformákból adódnak. Valójában azonban *ugyanazon terminusrendszer alkalmazása mellett különböző család- és házasságformák egymás mellett éppen úgy fennállhatnak és a valóságban fenn is állanak, mint ahogyan különböző terminusrendszerek mellett azonos családformák is lehetnek és valójában vannak is*. A terminusrendszerek teljesen függetlenek attól, hogy valamely közösségben a csoportházasság, a párosházasság, a többnejűség vagy a többférjűség szokásos-e. A terminusrendszerek, a házasságformái és a családformák között sehol semmiféle kapcsolat nem mutatható ki. Ez a tény további bizonyítéka, de egyben szükségszerű következménye is annak, hogy a terminusrendszerek nem a házasság és a család formájából adódó rokonsági viszonyok nyilvántartására szolgálnak.

Abban a közösségben, amelynek vizsgálatából MORGAN kiindult, a Hawaii szigeteken, a házasodásnak csak két szabálya van: (a) a férjnek és a feleségnek két különböző leszármazási vonalhoz kell tartozni és (b) a feleségül venni óhajtott nő másik leszármazási vonalhoz tartozzon, mint amelyikhez a férj nővére férjhez mehet. Ha ezek a feltételek fennállnak, akkor egy férfi akár egy, akár több nőt vehet feleségül, tehát akár párosházasságban, akár többnejűségben élhet. Sőt: ugyanahhoz a leszármazási vonalhoz és nemzedékhez tartozó több férfi közösen vehet feleségül a másik leszármazási vonalhoz, de ugyanahhoz a nemzedékhez tartozó több nőt, vagyis csoport-házasság valósítható meg. Akár párosházasságban, akár többnejűségben, akár csoport-házasságban él azonban egy férfi vagy egy nő, mindazokat a férfiakat, akik az utánuk következő generációhoz tartoznak, *kaikee*-nek fogják nevezni, tekintet nélkül arra, hogy azok a saját házasságukból, saját házassági csoport-

²³ MATHEWS, R. H.: *The Wombya Organization of the Australian Aborigines*. Amer. Anthr. 1900. 495; — SPENCER and GILLEN: *The Northern Tribes of Central Australia*. 107.

juk tagjaitól vagy olyan személyektől származnak, akikkel ők sem házassági, sem bármiféle nemi kapcsolatban nincsenek.

5. MORGAN elmélete szerint a nemzetség a punalua családból alakult ki olyan módon, hogy „egy organikus törvénnyel egyszer s mindenkorra kizárták” az összeházasodás lehetőségéből azokat, akik anyai (női) ágon bármilyen távoli rokonai voltak egymásnak.²⁴ Más szóval: a punalua családnál tilos volt fivéreknél nővéreikkel való házassága. Későbbben unokafivéreknél unokanővéreikkel való házasságát is eltiltották s ezt a tilalmat mindaddig bővítették, amíg végül mindazok között megakadályozták a házasságot, akik női ágon egy közös ősanjától származtak. Morgannak ez az elképzelése két feltételezést foglal magában. Először azt, hogy a nemzetség eredeti formája a női ági nemzetség volt, amiből a férfi ági nemzetségek csak későbbben fejlődtek ki. Másodszor azt, hogy a nemzetség kialakításának biológiai, eugenetikai indító okai voltak. Ezt a körülményt MORGAN külön is kiemelte, amikor azt írta, hogy a nemzetség „kitűnő példa arra, hogy a természetes kiválasztódás törvénye miként érvényesül”.

Valójában azonban a nemzetségek kialakulása (1) nem eugenetikai, hanem kizárólag gazdasági okokból, (2) nem a punalua családból, hanem a területi csoportokból és (3) a férfi ági nemzetségek nem a női ági nemzetségekből, hanem mind két forma közös töből, a két ági (férfi és női ági) totemszervezetből fejlődött ki egymással párhuzamosan. A korunkban megfigyelt népekre vonatkozó etnográfiai anyagból ugyanis teljes határozottsággal a következők állapíthatók meg:

A nemzetségi szervezet, amely a primitív földművelés, illetőleg a nomád állattenyésztés termelési viszonyainak felel meg, egyenes tovább fejlődése a gyűjtögető-vadászó gazdálkodás fejletlenebb termelési viszonyait tükröző totemszervezetnek.²⁵ Az emberiség legősibb, a fejletlen termelőerők által közvetlenül kialakított társadalmi egységei nem a családok, hanem a területi csoportok voltak.²⁶ Azon primitív népek közül, amelyeknek az életét a tudományunk közvetlenül tanulmányozni még alkalma volt, az ausztráliaiak, a busmenek, a tűzföldi indiánok, a pigmeusok, stb. azok, akik a gazdasági fejlődés legalacsonyabb fokán állanak. Életkörülményeik egyszerűsége szinte kézzel foghatóvá teszi azokat az alapvető összefüggéseket, amelyek a termelőerők és a termelési viszonyok között fennállnak. A rendelkezésre álló vadászó- és gyűjtögető szerszámokkal és alkalmazásuk ismeretes módszereivel biztosítható életszínvonal nem csak szűkös, de bizonytalan is, mert az egyes személyek napi munkájának eredménye nagyon változó. Az élelem után kutató ember néha gazdag zsákmánnyal tér meg, máskor meg üres kézzel. Az egyesek munkájának ez a változó eredményessége már önmagában is elegendő indítéka lehet a csoporttá formálódásnak az élelmiszerek közös megszerzése érdekében. Gyakran megfigyelték, hogy egy táborhoz tartozó bennszülöttek kisebb csoportokban, különböző irányokban indulnak vadászatra és gyűjtögetésre. Az esti

²⁴ MORGAN: *Die Urgesellschaft*. 359.

²⁵ LÁNG János: *A totemizmus alapjai és kialakulása*. Ethn. LXXIV, 1963. 374–400; — *A földhasználat jogának női ági kollektív öröklése*. Ethn. LXXVIII, 1967.

²⁶ BJERRE, J.: *Kalahari*. Wiesbaden, 1960. 116; — MATHEW, J.: *Two Representative Tribes of Queensland*. London, 1918. 128; — ELKIN, A. F., BERNDT, R. M. and BERNDT, C. R.: *Social Organization of Arnhem Land*. Oceania, 1950/51. 294; — SPENCER and GILLEN: *The Native Tribes of Central Australia*. 8; — BROWN, A. R.: *Three Tribes of Western Australia*. J. Anthr. Inst. 1913. 145–146.

tábortűzhöz a csoportok kisebb-nagyobb zsákmánnyal térnek vissza, de a közös elosztás elegendő táplálékot biztosít azoknak is, akiknek eredménytelen volt aznapi munkájuk.²⁷ A naponkénti termelés eredményének bizonytalansága mellett még egy másik körülmény is a csoportképződés irányába hatott. A munkaerő egyesítése egyes esetekben (pl. hajtóvadászat) lehetővé tette a termelékenység növelését. *Magukban a termelőeszközökben és azok használati módjában találhatók meg tehát azok az erők, amelyek nem csak csoportokká egyesítették az embereket, hanem az elosztás módját is meghatározták, kényszerű szükségévé téve a közös fogyasztást.*

Az élelmiszerek konzerválását és hosszabb időre szóló készletezését a gyűjtögető-vadászó népek még nem ismerték. Ez a körülmény termelőtevékenységükre igen nagy befolyással volt, mert arra kényszerítette őket, hogy vadászó és gyűjtögető tevékenységüket az egész év folyamán megismétlődő rendszerességgel folytassák. Ez viszont egy-egy terület naponkénti bejárását tette szükségessé, míg az élelmiszereknek a közös táborhelyen történő felhasználása a táborhelyre való naponkénti visszatérést követelte meg. Nyilvánvaló, hogy *a naponkénti gyűjtögetés és vadászás közben megtehető út oda-vissza távolsága szükségszerűen meghatározta a tábor körüli gyűjtőterület nagyságát, a gyűjtőterületen az adott termelési eszközökkel megszerezhető élelmiszerek átlagos mennyisége pedig határt szabott az egy csoportban élő személyek számának.*

A tábor körüli terület állat- és növényvilága természetesen egy idő múlva ideiglenesen kimerült s bizonyos regenerálódási időre volt szükség, hogy az élelmiszerek szükséges mennyiségét ismét biztosítani tudja. A bennszülöttek tehát időnként táborhelyet változtattak, majd ismét visszatértek a kiindulási táborhoz. A gyűjtögető-vadászó népek „nomadizálása” tehát nem ismeretlen utakon való végnélküli vándorlás volt, s távolról sem újabb és újabb vidékek szakadatlan felkutatását jelentette. Az együvé tartozó csoport meghatározott területen szállt meg s ezen a területen — éjjeli szállásait időként váltogatva — élt állandóan. *Az állandó településnek egy sajátos formája volt ez, ami szükségszerűen következett a munka alacsony termelékenységéből és a közös elosztásból s egyedül felelt meg a termelés adott módjának.* A gyűjtögető-vadászó népek *körülhatárolt területen vándorló* életmódjának két eleme közül az etnográfia figyelme az utóbbit, a vándorlást emelte ki. Valójában a döntő szerepet az első elem, a körülhatárolt terület játszotta, mert a terület és a rajta élő, a területet élelmiszerek közös gyűjtésére használó ember-csoport, *a területi csoport volt a társadalomnak az az összejtje, amely a további fejlődés alapját képezte, az a legegyszerűbb társadalom-szerkezeti elem, amelyet a termelőerők közvetlenül alakítottak ki s amelyből a fejlődés magasabb fokának képződményei levezethetők.*

Annak a körülménynek, hogy a naponkénti gyűjtögetés és vadászás közben megtehető út oda-vissza távolsága meghatározta a tábor körüli gyűjtőterület nagyságát s hogy ezen a területen összegyűjthető élelmiszerek átlagos mennyisége viszont megszabta azoknak a számát, akik egy csoportban élhettek, további fontos következménye volt. A természetes szaporodásnak bizonyos határon túl szét kellett bontania a csoportot és új csoportok keletkezésére kellett vezetni. Ezeknek az új csoportoknak a települése azonban ismét csak abban a formában történhetett, mint az előző csoporté. Az új csoportnak új

²⁷ HART, C. W. M. and PILLING, A. R.: *The Tiwi of North Australia*. New York, 1965. 35—36; — LOMMEL, A.: *Notes on Sexual Behaviour and Initiation, Wunumbal Tribe, North-West Australia*. Oceania, 1949/50. 158.

területet kellett igénybe venni s ilyen módon idővel *elkülönített területeken egymás mellett élő csoportok sokasága jött létre*. Az egymás mellett élő területi csoportok élelmezési területeinek állandó és jól ismert határai voltak s *az egyes csoportok tápterületük kizárólagos használatára való jogát a csoportok kölcsönösen elismerték* és tiszteletben tartották.²⁸ A közösségi földtulajdon fejlődésének ezt a szakaszát Marx „I. számú történeti állapotnak” nevezi és a következőképpen írja le: „Az ember mint tulajdonához viszonyul munkája objektív feltételeihez; ez a munkának dologi előfeltételével való természetes egysége . . . ez az előfeltétel pedig úgy van tétélezve, mint ami a közösségből ered”. A területi csoportok közössége „természetes közösség, a föld közös elsajátításának és használatának nem eredményeképpen, hanem előfeltételeként jelenik meg . . . Minden egyes csak mint a közösség tagja viselkedik tulajdonosként vagy birtokosként . . . A tulajdon tehát egy közösséghez való tartozást, valamint ennek a közösségnek a földhöz való viszonyát jelentette”.²⁹

Idővel a területi csoportok tagjai között az a szokás alakult ki, hogy az egyik csoport tagjai a másik csoport tagjaival kezdtek házasodni. Eme szokás általánossá válása és meggyökeresedése egyben azt jelentette, hogy ugyanahhoz a területi csoporthoz tartozó személyek nem házasodhattak egymással.³⁰ A gyakorlat egészen általánosan az volt, hogy a nők férjhezmenetelük után férjük területi csoportjához kerültek. Ez a körülmény a vadászterületek használati jogának kibővítésére vezetett, amennyiben az a szokás alakult ki, hogy a házasság után más területi csoporthoz került nők, valamint azok női ági leszármazottai továbbra is használhatták annak a területi csoportnak vadászterületét, amelyhez női ági felmenőik tartoztak.³¹ A terület használati jogának igazolására örökölt nevek, a „totemnevek” és a területi csoport múltjához fűződő hagyomány („mítosz”) ismerete szolgáltak.³² *Ez a „totemnév”, annak a gyakorlatnak megfelelően, hogy valamely terület használatára nem csak a területet elfoglaló és férfi ági, hanem a csoporthoz tartozó, de házasság folytán más területi csoportban élő nők női ági leszármazottainak is joguk van, két ágon, férfi és női ágon öröklődött.*³³ *Ilyen módon a gyűjtögető-vadászó társadalmakat olyan csoportok alkották, amelyeknek tagjai a közös nevüket akár az apai (férfi), akár az anyai (női) ágon örökölték.* A csupán egy ágon (női vagy férfi ágon) való nyilvántartás és az ezen az alapon összetartozó csoportok, tehát *a nemzetségek rendszerét a gyűjtögető-vadászó népek még nem ismerték*, mert a közös „totem”-névvel bíró személyek által alkotott csoportokhoz úgy azok, akik a közös nevet férfi ágon, mint azok, akik azt női ágon örökölték, hozzátartoztak.

Az elmondottakat ismét egy ábrával (2. sz. Táblázat) világítjuk meg. Az ábra egy négy területi csoport összeházasodásával létre jött közösséget, annak

²⁸ PINK, O.: *The Landowners in the Northern Division of the Aranda Tribe*. Oceania, 1935/36. 283; — HOWITT, A. W.: *The Native Tribes of South-East Australia*. London, 1904. 59; — GUSINDE, M.: *Die Feuerland Indianer*. Bd. I. Mödling bei Wien, 1931. 304.

²⁹ MARX: *A tőkés termelés előtti tulajdonformák*. Budapest, 1953. 34, 7—8, 26—27.

³⁰ HOWITT: *The Native Tribes of South-East Australia*. 169—170, 272.

³¹ KABERRY, Ph. M.: *Totemism in East and South Kimberley*. Oceania, 1937/38. 279. jegyzet; — ELKIN, A. P.: *Totemism in North-Western Australia*. Oceania, 1932/33. 268—269, 472; — SHARP, L. R.: *Tribes and Totemism in—N.—E. Australia*. Oceania, 1938/39. 258—260; — STANNER, W. E. H.: *A Note on Djarnindjung Kinship and Totemism*. Oceania, 1935/36. 442; — *Murumbata Kinship and Totemism*. Oceania, 1936/37. 196.

³² RÓHEIM Géza: *A csurunga népe*. Budapest, 1932. 184; — HERNÁNDEZ, Th.: *Social Organization of the Drysdale River Tribes*. Oceania, 1940/41. 221.

³³ LÁNG János: *A „totemizmus” alapjai és kialakulása*. 383—385.

házassági viszonyait és úgy a férfi, mint a női ágon öröklődő közös név, a „totem”-név átszállásának menetét tünteti fel. A zárójelben foglalt nagybetű a női ágon, míg a zárójel előtt álló nagybetű a férfi ágon öröklődő közös nevet jelzi.

Az I. területi csoport területének használatára tehát joga van a férfi ági leszármazás alapján a 9, 10, 17, 18, 25, 26, 41 és 42 férfinak és nőnek; a női ági leszármazás alapján a 13, 14, 19, 20, 31, 32, 45 és 46 férfinak és nőnek; úgy férfi, mint női ági leszármazás alapján pedig a 33 férfinak és a 34 nőnek. Mindezek a személyek együttesen alkotják azt a csoportot (totem-csoportot), amely szervezeti egysége a közösségnek azon az alapon, hogy (a) vagy férfi vagy női ágon közös őstől származnak és (b) ugyanahhoz a területhez fűződő használati joguk van. Természetesen minden személy egyidejűleg két ilyen csoporthoz tartozik és éppen ez a két csoporthoz való tartozás adja meg a jelentőségét és jellegzetességét a szervezetnek. Például: a 13, 14, 45 és 46 férfi és nő női ágon az „A” totem-nevű csoporthoz, viszont férfi ágon a „C” totem-nevű csoporthoz tartozik; a 9, 10, 17, 18, 25, 26, 41 és 42 férfi és nő viszont férfi ági leszármazás alapján tartozik az „A” csoporthoz, míg női ágon a 13, 14, 45 és 46 férfi, illetve nő a „C” totem-nevű csoporthoz tartozik és így tovább.

A területi csoportok és a két ágon nyilvántartott totem-csoportok rendszere jellemezte az emberiség társadalmait a fejlődésnek azon a fokán, amelyen a gazdasági tevékenység napról-napra folytatott gyűjtögetésből és vadászatból állott és az élelmiszerek készletezését még nem ismerték. A primitív földművelés kialakulásával felbomlásnak indult a totem-csoportok két ágon való nyilvántartásának rendszere. A nőknek a föld megművelésében való vezető szerepe folytán kialakult a földhasználat jogának kizárólag női ágon történő öröklése. Ennek megfelelően a totem-névnek férfi ágon való átörökítése elvesztette gazdasági jelentőségét s ha a földművelő népek egyideig ugyan a régi szokást még továbbra is fenntartották, a férfi ágon öröklött totem-név már nem biztosította a területhasználat jogát és fokozatosan elszorvadt az átörökítése is. A csak férfi ágon nyilvántartott nemzetségek az állattenyésztő népeknél alakultak ki. Miután az állatok kezelésével kapcsolatos munka a férfiak dolga volt, az állat állomány és a legelőterület az együtt élő csoportok férfi tagjainak és azok férfi ági leszármazottainak kollektív tulajdonává vált, míg a csoport női tagjai abban nem részesedtek. Ennek az öröklési rendszernek a biztosítására nem kellett a női ági nemzetségek rendszeréről a férfi ági rendszerre áttérni, mert egyszerűen úgy valósult meg, hogy megszűnt a totemnevek eredeti, két ágon történő átörökítése. A totem-név a nomád állattenyésztő népeknél már csak férfi ágon öröklődött, míg a női ágon való átörökítés megszűnt. *A férfi, illetve a női ági nemzetségek tehát nem egymásból és nem a punalua családból, hanem közös tőből, a fejletlenebb gyűjtögető-vadászó gazdálkodás termelési viszonyai által kialakított két ági öröklési rendszerből nőttek ki s az egyik irányban a primitív földművelő, a másik irányban pedig a nomád állattenyésztő gazdaság termelési viszonyainak megfelelő szervezetté alakultak át.*

*

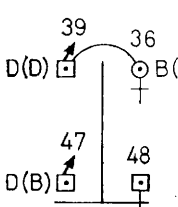
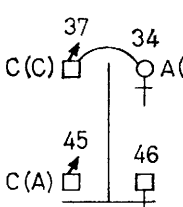
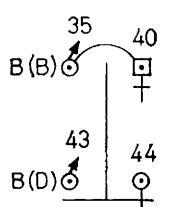
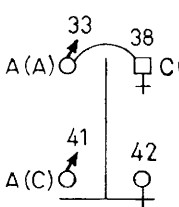
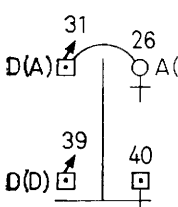
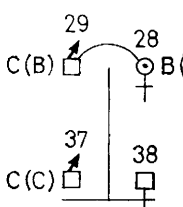
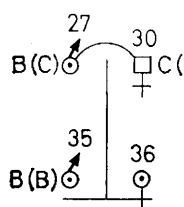
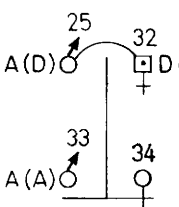
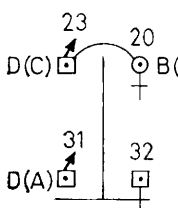
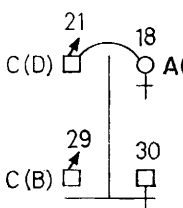
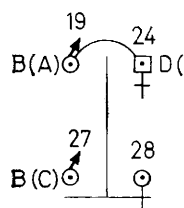
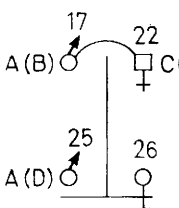
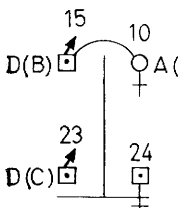
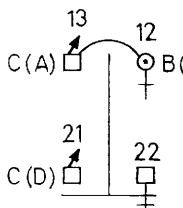
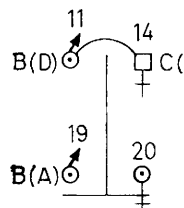
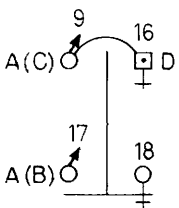
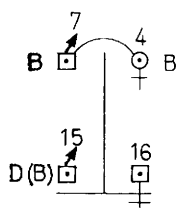
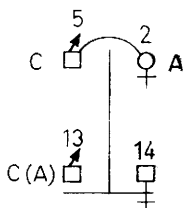
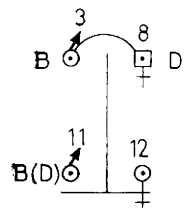
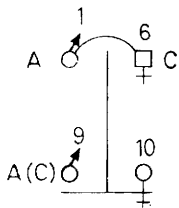
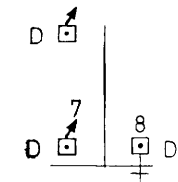
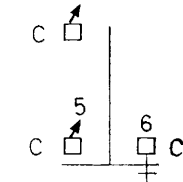
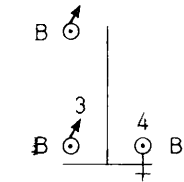
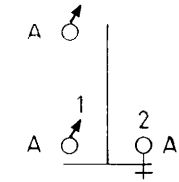
MORGAN elméletének a házasság és család formákra, valamint a nemzeti szervezeti kialakulására vonatkozó megállapításainak korrekciója szükségessé teszi az általánosan ismert korszak-beosztás kérdésének átgondolását is.

1 területi csoport

2 területi csoport

3 területi csoport

4 területi csoport

MORGAN korszakbeosztásának helyes, történelmi materialista alapgon-
dolata az őstörténet egyes korszakainak a termelőeszközök fejlettsége és az
ezek által meghatározott szervezeti formák alapján való elhatárolása. A primér
meghatározó tényező a termelőeszközök fejlődése, a szekundér elem pedig azok
a társadalom szervezeti formák, amelyek megfelelnek a termelőeszközök és a
termelési viszonyok mindenkori állapotának. Ennek a helyes, minden marxista
történelemszemléletnek alapját képező törvénynek megfelelően MORGAN az
emberiségnek a civilizáció kialakulása előtti történetében két nagy korszakot,
a vadság és a barbárság korszakát s ezeken belül három-három fokozatot
különböztetett meg. Az első nagy korszaknak, a vadság korszakának a csoport-
házasság különböző formái és az ezekkel kapcsolatos rokonsági rendszerek
felelnek meg s az egyes fokok termelőeszközeinek fejlődését a paleolit, illetve
neolit szerszámok s ez utóbbiakkal együtt az íj és a nyíl használata jellemzi.
A második nagy korszakban, a barbárság korszakában a termelési eszközök és a
termelőerők fejlődését a fazekasság feltalálása (alsó fok), az állattenyésztés,
illetőleg a növénytermelés kialakulása (középső fok), végül a felső fokot a vas
használata jelzi. Az egész korszak jellemzője a fokozatosan monogámiává ala-
kuló páros házasság és a turán-ganován rokonsági rendszer. A nemzetségek
kialakulása és fejlődése átnyúlik az egyes nagy korszakokon. A vadság középső
fokán keletkeznek, a felső fokon továbbfejlődnek, virágkorukat pedig a bar-
bárság alsó fokán érik el.

A ma már rendelkezésre álló hatalmas etnográfiai anyag alapján meg-
állapítható, hogy sem az eszközök csiszolatlansága vagy csiszoltsága (paleolit
és neolit), sem az íj és a nyíl használatba vétele döntően nem befolyásolta a
termelési viszonyokat s hogy a társadalom szervezeti formáinak változásai,
fejlődése más anyagi tényezőkkel volt kapcsolatban.³⁴

Az etnográfia által leírt népek közül a fejlődés legalacsonyabb fokán az
ausztráliai bennszülöttek, a tűzföldi és a kaliforniai indiánok, a Kalahári
sivatagot környező vidéken élő busmanok, az egyenlítői őserdők pigmeusai, a
malayi semangok, az Andama szigetek őslakói s a Filippin és Luzon szigeti
aeták állanak. A MORGAN-féle periodizációnak megfelelően TOLSZTOV az ausz-
tráliai bennszülöttek gazdaságát „íj használata nélküli vadászgazdaságnak”
minősíti s a vadság középső fokának, míg a busmanok, tűzföldiek, aeták stb.
gazdaságát „íj és nyíl használatával folytatott vadászgazdaságnak” mondja s
a vadság felső fokának tekinti. Ennek megfelelően az archeológiai periodizáció
szerint az ausztráliai kultúrát a felsőpaleolitikumhoz, a busmanok, a tűzföldi
indiánok, stb. kultúráját pedig a mezolitikus tartozónak állítja.³⁵ Ilyen módon
az íjnak és nyílnak használata vagy hiánya és a kőeszközök csiszoltsága vagy
csiszolatlansága alapján egyrészt az ausztráliaiak, másrészt a busmanok,
tűzföldi indiánok, stb. gazdálkodása és társadalma a fejlődés két egymást
követő szakaszába kerül.

Termelőeszközeik anyagának különbözősége, az anyagok megmunkálá-
sának különböző fejlettsége, sőt az élelemszerzésre használt eszközök (fegyve-

³⁴ HOBHOUSE, L. T., WHEELER, G. C. and GINSBERG, M.: *The Material Culture and Social Institutions of the Simper Peoples*. London, 1930. 17; — GUSINDE: *Die Feuerland Indianer*. Bd. 1. 298; — McALLISTER, J. G.: *Kiowa-Apache Social Organization*. In: *Social Anthropology of North American Tribes*. Edited by Fred EGGAN Chicago, 1955. 102; — SCHEBESTA, P.: *Die Negrito Asiens*. II. Bd. Wien-Mödling, 1954. 161.

³⁵ TOLSZTOV, Sz. P.: *Az őstársadalom története korszakbeosztásának kérdéséhez*. Szov-
jetszkaja Etnográfija. 1946. 1. sz. 29.

rek) különböző választéka ellenére valamennyi említett nép gazdálkodásának, úgyszintén társadalmi viszonyainak és szervezetének azonos közös jellemzői vannak. Gazdálkodásukat az jellemzi, hogy az élelmiszereket nem készletezik, nem raktározzák, hanem táplálékukat napról-napra szerzik meg és fogyasztják el. Nem felelne meg a ténynek azt állítani, hogy ezek a népek nem ismerik az élelmiszerek, a hús és a növényi táplálék tartósításának semmilyen módját. Ha valamilyen véletlen folytán, vagy kivételesen eredményes vadászat vagy gyűjtögetés révén nagyobb mennyiségű, egyszerre el nem fogyasztható élelemhez jutnak, vannak módszereik annak egy időre fogyasztható állapotban való megtartására. A tűzföldi yaman indiánok pl., ha döglött bálnát találnak, annak szalonóját hónapokra is tartósítani tudják oly módon, hogy az állatot tőzeges talajban elássák.³⁶ A busmanok nagyobb vadászszákmányuk húsának egy részét vékony csíkokra vagdalják és megszáritják. Az élelmiszerek készletezésének hiányát tehát nem tartósítási eljárások ismeretlenségére kell visszavezetni, hanem arra a körülményre, hogy az élelemszerzési tevékenység eredménye olyan szűkös, hogy az rendszerint napról-napra kerül felhasználásra és így az elraktározás szüksége nem is merül fel. Ebben a vonatkozásban semmi különbség sincsen az íjat és nyilat nem ismerő ausztráliaiak és az íjat és nyilat használó tűzföldi és kaliforniai indiánok, busmanok és pigmeusok között. Ez a tény viszont annak a bizonyítéka, hogy a gyűjtögető-vadászó életmód viszonyai között használatba vett íj és nyíl nem emelte olyan mértékben a termelékenységet, hogy lehetőség vált volna az élelmiszerek napról-napra való megszerzéséről a készletezésre áttérni.

A megszerzhető élelmiszerek mennyiségének szűkössége, az életfenn tartást csupán napról-napra biztosító mennyisége önmagában azonban még nem magyarázza meg a szóbanforgó népek településmódjának és csoportokká alakulásának teljesen azonos formáját, továbbá azt az egyöntetűséget, ami e népek élelemszerző tevékenységének módjában és a megszerzett élelmiszerek elosztásában nyilvánul meg. A rendelkezésre álló termelőeszközökkel megszerzhető élelmiszerek szűkössége csak az egyik tényező, amely a csoportokká alakulást, a csoportok szervezetét és a termelés eredmények elosztási módját meghatározza. A másik tényező az élelmiszerek megszerzésének bizonytalansága, amely több ember csoporttá alakulását, állandó együttélését, az egyéni munka eredményeinek közös elosztását, sőt a település formáját és az együtt élő csoportok, a területi csoportok nagyságát is meghatározza. Az élelmiszereknek az együtt élő csoporton belül kisebb csoportok által történő megszerzése és az eredménynek az egész csoport összes tagja között való felosztása közös jellemzője az íjat és nyilat nem ismerő ausztráliaiaknak és az íjat és nyilat használó tűzföldi és kaliforniai indiánoknak, aetáknak, semangoknak, pigmeusoknak és busmanoknak. Nyilvánvaló bizonyítéka ez annak, hogy az íj és a nyíl alkalmazásba vétele a megszerzhető élelmiszerek mennyiségének nem csak a szűkösségét nem szüntette meg, hanem azt a bizonytalanságot sem küszöbölte ki, ami az élelmiszerek naponkénti megszerzésével kapcsolatos.

Termelésük szempontjából a korunkban megfigyelt gyűjtögető-vadászó népek területi csoportjai önállóak és egymástól függetlenek. Az életfeltételek és a termelés azonossága s a munkamegosztás hiánya folytán közöttük a rendszeres gazdasági kapcsolatok kialakulásának feltételei még nem alakultak ki és

³⁶ GUSINDE, M.: *Die Feuerland Indianer*. Bd. II. Die Yamana. Mödling bei Wien, 1937. 595.

semmiféle olyan szervezetük sincsen, amely akár csak alkalmilag és ideiglenesen bizonyos feladatok rendszeres közös megoldására összefogja és irányítás alá helyezi őket. A rendszeres gazdasági kapcsolatok és az integráló politikai szervezet hiánya ellenére az egyes területi csoportok tagjai állandó és szoros kapcsolatban vannak egymással s ezek a kapcsolatok — amint láttuk — messzeemenően szabályozva vannak. A kapcsolatok két különböző, de egymással összefüggő körülményből adódnak. Az egyik az a szokás, hogy az egyes területi csoportok tagjai nem egymás között, hanem más területi csoportok tagjaival házasodnak. A másik az a gyakorlat, hogy egy-egy területi csoport tagjai — éppen az egymással való házasodás következtében — nemcsak a saját, hanem más területi csoportok vadászó- és gyűjtőterületét is igénybe vehetik.

A területi csoportok tagjainak más területi csoportok tagjaival való házasodásának meghatározott rend szerint történő megvalósulását a terminusrendszerek biztosítják. S ámbár ezek a terminusrendszerek nem valamiféle rokonság nyilvántartására szolgálnak (lásd a 3. pontot), mégis tagoltságot, szerkezetet adnak a gyűjtőgető vadászó népek társadalmának. Az egy csoportba tartozó és a közösség többi csoportjainak tagjait ugyanazzal a névvel illető személyek ugyanis a házasodás lehetősége és a közösség többi csoportjaihoz való viszonyuk szempontjából teljesen azonos helyzetben vannak, ami más csoportokhoz való társadalmi és gazdasági viszonyuk sajátos tartalmát alakította ki. (Pl. annak a csoportnak a tagjaival szemben, amelyhez a feleség apja is tartozik, bizonyos szolgáltatásokra vannak kötelezve; annak a csoportnak tagjaival szemben, amelyhez a feleség anyja tartozik, bizonyos viselkedésbeli magatartást kell tanúsítani stb.) A házasodó csoportok egymáshoz való viszonyának különbözőségén alapuló szervezet mellett a gyűjtőgető-vadászó népek-nél még egy szervezeti forma alakult ki. Az élmező területet nemzedékről nemzedékre a férfi ágon leszármazó utódok tartják megszállva. Ők tehát az „öröksei” a csoport területének. A nők házasságuk után más területi csoport-hoz kerülnek, de a kialakult gyakorlat számukra és női ági leszármazottaik számára továbbra is használati jogot biztosít eredeti csoportjuk területén. (Lásd 5. pontot) Mindazok tehát, akiknek akár férfi ági, akár női ági leszármazás útján joguk van ugyanannak a területnek a használatára, egy csoportot alkotnak s ezek a csoportok adják a gyűjtőgető-vadászó népek társadalmi és gazdasági szervezetének másik elemét.

A házasodás szempontjából azonos helyzetben levő személyek csoportjai és a területhasználat szempontjából azonos helyzetben levő személyek csoportjai, az a két szervezeti forma, amely *valamennyi gyűjtőgető-vadászó nép társadalmát jellemzi*, tekintet nélkül arra, hogy íjat és nyilat használnak-e vagy sem. *Azonnal felbomlanak azonban ezek a szervezeti formák, ha a gyűjtőgető-vadászó gazdálkodás helyét a primitív földművelés vagy a nomád pásztorkodás foglalja el.* A két ágú leszármazási csoportok (a totem-csoportok) egy ágú leszármazási csoportokká (nemzetségekké) alakulnak át, a területi csoportok egyes nemzedékei közötti házasodás rendjét pedig az egyes nemzetségek közötti házasodás rendje váltja fel s ezzel egyidejűleg a terminusrendszert sajátos, de valóban már bizonyos fajta rokonságot nyilvántartó rendszer alakul ki.

A termelési viszonyoknak, a társadalom szervezeti formáinak változásai a termelőerők változásait tükrözik. A termelési eszközök, a termelő erők és a termelési módok állandóan fejlődnek s ez a fejlődés a társadalmi munka termelékenységi fokának emelkedésében jut szintetikus kifejezésre. A termelékenység minden emelkedése természetesen még nem idézi elő a társadalom szervezeti formáinak megváltozását. A termelőeszközök és termelési módok tökéletesedése folytán mind inkább növekvő termelékenység egy ideig ugyanazon termelési viszonyok és társadalom szervezeti formák között, azok keretében valósul meg. A termelékenység jelentékeny emelkedésére, a termelési módok alapvető megváltozására van szükség ahhoz, hogy a régi termelési viszonyok és társadalom szervezeti formák elégteleneknek bizonyuljanak s azok helyét új, a fejlettebb termelőerőknek megfelelő termelési viszonyok foglalják el. Az új termelési viszonyok és társadalom szervezeti formák ilyen módon a termelési eszközök és módok mennyiségi fejlődése minőségi átalakulásának jelzőivé válnak s a marxizmus éppen ezért nem a termelési eszközök és termelési erők technikája, hanem a termelési viszonyok és az azokon alapuló társadalmi szervezeti formák alapján határolja el a gazdasági-társadalmi fejlődés egymást követő történelmi korszakait. Az osztály nélküli ősi társadalmakat és az osztálytársadalmakat, az osztálytársadalmakon belül a rabszolga, a feudális és a kapitalista társadalmakat nem egy-egy meghatározott termelőeszköz vagy termelőerő alkalmazásba vétele, hanem a jellegzetes termelési viszonyok és társadalomszervezeti formák különítik el egymástól. Természetesen a termelőeszközök és termelőerők összessége az a végső alap, amelyen a különböző termelési viszonyok és termelőmódok alapulnak s amelyeknek változása hozta létre az adekvát termelési és társadalomszervezeti viszonyokat. A termelési eszköz és termelőerők összességén belül azonban kimutathatatlan az egyes termelési eszközök és erők hatásának mértéke.

Véleményünk szerint ezt a megfontolást kell figyelembe venni az osztály nélküli ősi társadalmak korszakbeosztásánál is. Ha a házasságot szabályozó terminusrendszerek és a leszármazást két ágon nyilvántartó totem-csoport szervezet éppen úgy jellemzi az íjat és nyilat alkalmazó, mint az azokat nem ismerő gyűjtögető-vadászó népek társadalmait, akkor ez a körülmény arra mutat, hogy azok a termelési eszközök és termelőerők, amelyek a nekik megfelelő társadalmi szervezeti formákként a terminusrendszereket és a totem-csoport szervezetet kialakították, az íj és nyíl használatbavételével sem fejlődtek még olyan mértékben, ami új társadalomszervezeti formákat követelt volna meg. Ha pedig a gyűjtögető-vadászó gazdálkodási módról a primitív földművelésre, illetőleg a nomád állattenyésztésre való áttérésnél annak vagyunk a tanúi, hogy a két ágú leszármazást nyilvántartó totem-csoport szervezetet az egy ágú, a földművelő népeknél csupán női, az állattenyésztő népeknél pedig csupán férfi ágú leszármazáson alapuló nemzeti szervezettel, a területi csoportok egyes nemzedékei közötti házasság rendjét pedig a nemzeti házassági rend foglalta el, akkor nyilvánvaló, hogy a termelési eszközök és erők olyan arányú változásáról van szó, amely alapvető jellegénél fogva korszakbeosztás alapjául szolgálhat.

LÁNG JÁNOS

Янош Ланг:

МОРГАНОВСКАЯ ТЕОРИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

(Резюме)

Исторический материализм был вновь открыт Морганом, поскольку он независимо от Маркса показал на решающую роль экономического базиса и на определяемую базисом роль общественной надстройки. Естественно, что эти определения имеют силу и в наши дни. Однако с момента появления основного труда Морганом прошло почти сто лет, и за это время был накоплен огромный материал в результате новых наблюдений. Полученные новые сведения требуют модификации отдельных конкретных положений учения Морганом.

1. Вывод о существовании в прошлом семьи, основанной на кровном родстве, был сделан Морганом из факта существования системы родственных связей, которую он назвал малайской, поскольку в этой системе — по его мнению — сестры и братья вступали в брак. Однако правильный анализ простейшего малайского типа системы родственных связей сам по себе уже показывает, что в нем отражен не обычай вступления в брак братьев и сестёр, а отношения в таких обществах, где представители двух различных линий вступают друг с другом в брак (значит, не братья и сестры, более того, даже не двоюродные братья и сестры). Еще сложнее отношения в гавайской системе родственных связей, которая была взята Морганом за основу, поскольку здесь уже вступают в брак представители не двух, а уже трех различных линий.

2. Поскольку неправильно анализированная Морганом система родственных связей на Гавайских островах не соответствовала фактическому положению вещей, порядку вступления в брак на этих островах, Морган пришел к общему выводу, что системы родственных связей никогда не соответствуют фактическим условиям, правилам заключения браков, поскольку последние переменяются гораздо быстрее, чем системы родственных связей. В действительности же малайская (и любая другая) система родственных связей при правильном их анализе полностью соответствует фактическому порядку вступления в брак, нельзя найти ни одного примера того, чтобы существующая терминологическая система являлась выражением ранее существовавших обычаев вступления в брак.

3. Морган, как и этнографическая специальная литература, считает терминологические системы системами родственных связей. В действительности же эти системы не учитывают ни индивидуальных, ни классификаторных родственных связей, их цель обеспечивать определенный порядок заключения браков. Суть их состоит в том, что отдельные факторы внутри этой системы образуют связную цепь, чтобы любой член общества, исходя из любой точки этой цепи, мог быстро и точно найти тех лиц, из среды которых он может выбрать себе супруга или супругу.

4. Согласно утверждению Морганом, различные терминологические системы выражают различные родственные отношения, соответствующие различным формам семьи и брака. В действительности же применение одной и той же терминальной системы не исключает возможности и самого факта существования различных форм семьи и брака, точно так же, как и использование различных терминологических систем не исключает возможности наличия одинаковых форм семьи.

5. По теории Морганом род возник из семьи типа пуналуа таким образом, что по женской (материнской) линии запретили вступление в брак даже самых дальних родственников. В действительности же рода возникли не из этой формы семьи, а из территориальных групп, а рода по мужской линии появились не из родов по женской линии, а обе формы происходят из общего корня, они параллельно развились из тотема, в котором было две ветви: мужская и женская.

В заключение автор уделяет внимание и проведенному Морганом делению эпох, в связи с чем указывает, что средства производства и производительные силы в своем единстве являются той конечной основой, на которой базируются различные производственные отношения и способы производства. Внутри же единства средств производства и производительных сил невозможно выявить меру влияния отдельных средств производства и производительных сил.

János Láng:

MORGANS SOZIALORGANISATIONSTHEORIE UND DIE NEUEREN FORSCHUNGEN

(Auszug)

Morgan hat den historischen Materialismus von neuem entdeckt, indem er, unabhängig von Marx, auf die entscheidende Rolle des den gesellschaftlichen Oberbau primär bestimmenden, wirtschaftlichen Unterbau hingewiesen hatte. Seine Feststellungen sind auch heute gültig. Seit dem Erscheinen des Hauptwerkes von Morgan sind aber beinahe hundert Jahre vergangen. Seit dieser Zeit wurde sehr viel Material von neuen Beobachtungen zusammengetragen. Infolge der neueren Kenntnisse ist es notwendig, einige konkrete Behauptungen von Morgan zu modifizieren.

1. Das einstige Vorhandensein der blutverwandten Familie hat Morgan aus dem Existieren der von ihm »malayisch« genannten verwandschaftlichen Ordnung abgeleitet. In dieser Ordnung soll der Bruder seine Schwester geheiratet haben. Aber bereits eine richtige Analyse der malayischen Ordnung einfachsten Typs beweist, daß malayischen Ordnung einfachsten Typs beweist, daß es sich hier nicht um eine eheliche Ordnung des Bruders und seiner Schwester handelt, sondern die Verhältnisse solcher Gemeinschaften wiedergespiegelt werden, in denen die Mitglieder von zwei verschiedenen Abstammungslinien (also keine Geschwister oder Cousins) eine Heirat eingehen. Noch komplizierter sind die Umstände bei der von Morgan zur Grundlage genommenen verwandschaftlichen Ordnung auf den Hawaii-Inseln. Hier vermählen sich nämlich Personen von drei verschiedenen Abstammungslinien miteinander.

2. Weil die von Morgan unrichtig aufgefaßte verwandschaftliche Ordnung auf den Hawaii-Inseln der auf diesen Inseln gefundenen wirklichen Eheordnung nicht entspricht, zog Morgan mit einer allgemeinen Geltung die Folgerung, daß die verwandschaftlichen Ordnungen den tatsächlichen Eheverhältnissen niemals entsprechen. Diese sollen sich schneller umgestalten als die verwandschaftlichen Ordnungen. In der Tat entspricht das malayische (wie auch ein jedes andere) verwandschaftliche System, bei einer richtigen Auslegung, der wirklichen Eheordnung am genauesten. Es läßt sich kein Beispiel finden, daß die gültige Ordnung der Terminologie die Verhältnisse einer in viel früheren Zeiten bestandenen Eheordnung ausdrücken sollte.

3. Von Morgan und von der ethnographischen Fachliteratur wurden die terminologischen Systeme gleichzeitig als verwandschaftliche Systeme aufgefaßt. In der Tat sind aber von diesen Systemen weder individuelle, noch klassifikatorische, verwandschaftliche Verbindungen in Evidenz gehalten. Ihr Ziel ist allein, die Ordnung des Heiratens zu sichern. Es liegt in ihrem Wesen, daß die einzelnen Termini innerhalb des Systems zusammenhängende Glieder bilden, damit ein Glied der Gemeinschaft aus einem Glied dieser Glieder ausgehend, jene Personen schnell und sicher herausfindet, aus deren Kreis es sich eine Ehehälfte zu wählen vermag.

4. Nach Morgan seien durch die verschiedenen Systeme der Terminologie den Familien- und Heiratsformen entsprechenden verwandschaftliche Verhältnisse ausgedrückt. In Wirklichkeit können neben Verwendung desselben Systems der Terminologie verschiedene Familien- und Heiratsformen nebeneinander bestehen und tatsächlich bestehen auch, wie auch neben den verschiedenen Terminologiesystemen die gleichen Familienformen bestehen können und tatsächlich auch bestehen.

5. Nach Morgans Theorie habe sich das Geschlecht aus der Punaluafamilie ausgestaltet, auf die Weise, daß es verboten gewesen sei, daß sich irgendwelche, auch entfernteste Verwandten der weiblichen (mütterlichen) Linie miteinander vermählen. In Wirklichkeit entwickelten sich die Geschlechter nicht aus der Punaluafamilie, sondern aus den lokalen Gruppen, und die Geschlechter männlicher Linie nicht aus den Geschlechtern weiblicher Linie, sondern diese beiden Formen aus der gemeinsamen Wurzel, aus der Totem-Organisation der männlichen und weiblichen Abstammung, parallel miteinander.

Verf. beschäftigt sich schließlich mit der Morganschen Epocheneinteilung und weist in diesem Zusammenhang darauf hin, daß die Gesamtheit der Produktionsmittel und der Produktivkräfte jenen Grund bilden, auf den sich die verschiedenen Produktionsverhältnisse und Produktionsverfahren basieren. Innerhalb der Gesamtheit der Produktionsmittel und Produktivkräfte läßt sich aber der Grad dieser Mittel und Kräfte nicht nachweisen.

„A szerelem kertjében”

SZEMPONTOK LÍRAI NÉPDALSZÖVEGEINK KIALAKULÁSÁNAK ÉS ALKOTÁSMÓDJÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

II. rész

(S. super mel et favum dulciori)

5.1.1. Ha az előbbieken¹ áttekintett magyar adatokhoz a nemzetközi összehasonlító kutatásból előkerült párhuzamokat idézzük, ezt elsősorban azért tesszük, hogy ezáltal is utaljunk arra, a személyes líra (és benne a folk-lór személyes líra) összehasonlító-tipológiai kutatásához megszülettek már a szükséges előfeltételek.

Természetesen, praktikus (terjedelmi) okokból, bizonyos források nálunk hozzáférhetetlenségéből, és a nemzetközi lírai keresgélés közismert nehézségeiből következően is egyelőre le kell tennünk arról, hogy teljes változatsorozatot vonultassunk fel, mégis — talán — az elterjedettség érzékeltetése a következő adatokból is kiderül. Az anyagot történeti-táji csoportosításban adom, egy-egy hagyományon belül azonban csak utalva a legfontosabb idézendő adatokra.

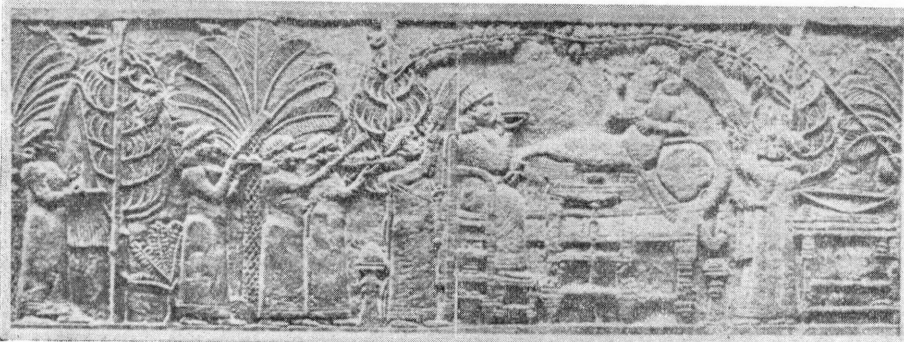
5.2. Ezek sorában nem csupán legelől, hanem egészen külön áll a *Si-King* két olyan éneke² és mintegy tíz olyan énekrészlete, amelyek egy szerelmespár hajnali találkozását írják le, mezőn vagy kertben, madarak jelenlétében vagy anélkül. Ezek pontos keletkezési ideje különböző, és azt is nehéz megmondani, hogy általában mennyire estek át különböző alakításokon, annyit azonban kétségtelenül bizonyítanak, hogy a „szerelem kertje” téma narratív lírai dal formájában (időszámításunk előtt a hatodik—ötödik században) már megfogalmazódott Kínában. Genetikusan is összefügghet ezzel a klasszikus japán költészet néhány hasonló tematikájú darabja. Ezek szerzőinek egy részét nem ismerjük név szerint, másokról többet tudunk. A japán „szerelem kertje” versek igen rövidek, és általában a tavasz közeledtéről szólnak, bennük leggyakrabban a cseresznyevirág, a szilvafa, a csalogány és a vadlibák szerepelnek.

¹ E dolgozat első része az *Ethnographia* 80 (1969) 235—275. lapjain olvasható. A következőkben is tanulmányom még 1966. áprilisában elkészített szövegét adom közre, csupán néhány — a legfontosabb — esetben a lábjegyzetekben utalok a később kezembe került irodalomra, illetve az ezekből levonható tanulságokra. Ismételtlen hálás köszönetet fejezem ki mindazoknak, akik adatokkal támogattak. Közülük nem említhetem az első rész elején BOJTÁR Endre, BOŠKOVIĆ-STULLI Maja, DELORKO Olinko, GILLESPIE Gerald, GULYÁS András, KAPELUS Helena, KOMORÓCZY Géza, KREUZBERG Claus, MAROSI Ernő, VODUŠEK Valens nevét.

² A következőkben nem utalok külön forrásadatokra, ha ezek az idézett szerzők vagy művek alapján nagyjából hozzáférhetőnek tekinthetők. E témával kapcsolatban is jelentékeny mértékű összehasonlító anyagot halmozott fel az Arthur T. HATTO szerkesztette: *Eos. An Enquiry into the Theme of Lovers' Meetings and Partings at Dawn in Poetry*. London — The Hague — Paris, 1965., nemesak az antológia-részben, hanem az itt idézett további irodalom hivatkozásaiban is. Éppen ezért ezekre külön nem is utalok. — A kínai adatokról: HATTO 107—113. E tárgyhoz legutóbb: DIENY, Jean-Pierre: *Aux Origines de la poésie classique en Chine. Étude sur la poésie lyrique à l'époque des Han*. Leiden, 1968.

Névről ismert szerzőik között van a VII–IX. század japán költészetének néhány klasszikusa: HITOMARO, MOMMU császár, OKISIMA és TOMONORI. A névtelen költemények jól ismertek a 905-ben lezárt *Kokinshū* című gyűjteményben. Mindez a hagyomány természetesen közvetlenül nem befolyásolta az európaiat, és az ezzel összefüggő közelkeleti költészetet.³

5.3. Ennek az összefüggő hagyománytömbnek legrégebbi ide vágó adatait a kertművészetéről híres Mezopotámiából ismerjük. Az időszámításunk előtti IX. és VIII. századból származnak azok a leírások és ábrázolások, (1. kép) amelyek ASSZURBANIPAL, illetve SZANHERIB függőkertjeit mutatják be.⁴ Mitologi-

1. kép. Asszurbanipál és felesége kerti lugasban lakomázik. Alabástromrelief. British Museum, London

zált történetek korábról is tudósítanak kertekről, amelybe előszeretettel helyezték el istenek és emberek szerelmi történeteit. Ezek között hosszabb „lírai” dalok is voltak, amelyekről ma még aligha tudunk eleget. Hasonló a helyzet az egyiptomi kertekkel is, amelyekhez szintén fűződhetett hasonló költészet.⁵

5.4. Több ismeretünk van az Ótestamentumban rögzített *locus amoenus* jelenetekről. Mindenekelőtt ide tartozik magának az Éden-kertnek az említése, annak számos párhuzamával és a kereszténység közvetítésével való továbbélésében. Különösen a képzőművészet számára volt hálás téma a bibliai paradicsomnak a „gyönyörűségek kertje” formájában való ábrázolása. Ennek megszokott eszközei: érett gyümölcsök, virágzó fák és mezők, békés állatok (közülük a szerelem szimbolikus állatai: a madarak, gyakran a galamb, a páva és a hattyú is), és a paradicsomi folyók, amelyek közül egyiket az édes boldogság, másikat a keserű boldogtalanság képzetével gyakran azonosították.⁶ A para-

³ A japán adatokhoz: HATTO 114–125, és az itt idézett irodalom. Vö. ezzel KONRAD N. I. számos tanulmányát a középkori japán költészetéről.

⁴ Összefoglalóan tájékoztat: KRAMER, S. N.: *The Sumerians*. Chicago, 1963.

⁵ Az óegyiptomi szerelmi költészet klasszikus feldolgozása: SCHOTT, Siegfried: *Altägyptische Liebeslieder. Mit Märchen und Liebesgeschichten*. Zürich, 1950. Hasznosan forgatható még a régebbi monográfia: MÜLLER, W.—H.: *Die Liebespoesie der alten Ägypter*. Leipzig, 1899.

⁶ Ehhez a hatalmas ikonográfiai irodalom elégséges tájékoztatást ad. Például: SCHLEE, E.: *Die Ikonographie der Paradies*. Berlin, 1937. — STRACHAN, James: *Early Bible Illustrations A Short Study*. Cambridge, 1957. — DE CHAMPEAUX, Gérard — STERKX, dom Sébastien: *Introduction au monde des symboles*. Paris, 1966. A folklorisztikai kitekinítéshez: RÖHRICH, Lutz: *Adam und Eva. Das erste Menschenpaar in Volkskunst und Volksdichtung*. Stuttgart, 1968.

dicsom ilyen ábrázolása különösen divatos volt a XVI. században Európában, a kor egyéb csodakert-ábrázolásaitól nem függetlenül, amint ezt például Lucas CRANACH paradicsom-festményeiről láthatjuk (3. kép)

A szerelem kertjében játszódik le az Ótestamentum egy másik része, az *Énekek éneke* szerelmi szertartásdal is.⁷ Ez annál jelentősebb dokumentuma

2. kép. Lengyel mézeskalácminta. Bytomi Múzeum. A két szereplőt az 1. képre emlékeztetően vonja keretbe a növényi díszítés. A minta alján található lángoló szív hangsúlyozza a párosjelenet szerelmi mondanivalóját — ámbár ez az ikonográfiai elem eredetileg a barokk vallásosságból származik

a *locus amoenus*-motívum fejlődésének, mivel a szöveg motivikailag több párhuzamot mutat az egyiptomi irodalommal, a későbbi görög és latin bukolicus költészettel, sőt a perzsa kultúrával is. Az *Énekek énekében* előforduló szó a kert megnevezésére (*pardes*) perzsa jövevényszó, amely egyébként az Európa-szerte ismert paradicsom előzménye (eredetileg *pairidaeza* 'körülkerített hely, kert'), és i. e. 550 előtt nem kerülhetett a héberbe.⁸ Az ének egyébként a középkorban igen népszerű volt, különösen HIERONYMUS érzelmes latin fordításában. Számos kommentár is született hozzá, amelyek megpróbálták a *locus amoenus* szcenikát egyházi vagy bölcséleti allegóriának értelmezni.

A Biblia egyébként más részeiben is lehetőséget nyújtott „csodálatos kert”-ek ábrázolásához. Majd a középkorban főként Mária ikonográfiájában fordulnak elő ilyen elemek. Szép példa erre az 1500 és 1510 között készült okolicsnói oltár Mária-ábrázolása a háttér kosárból kinövő virágjaival és galambjával; (9. kép) vagy Martin SCHONGAUER ismert festménye (1473) Colmarból: Mária a rózsalugasban (10. kép).

⁷ Szempontunkból való összefoglalása az ide vonatkozó kérdéseknek: HAUPT, Paul: *Biblische Liebeslieder*. Berlin, 1907. — SCHOFF, W. H. ed.: *Song of the Songs. A Symposium*. 1924. Az egyiptomi, görög, stb. párhuzamok összefoglalásával: HATTO 203—209.

⁸ DORNSEIFF, Franz: *Antike und Alter Orient*. Leipzig, 1956. 189—202.

3. kép. Lucas Cranach: A paradicsom. 1530. Wien, Kunsthistorisches Museum. A drezdai képtárban látható másik Cranach-paradicsomkép némileg eltér ettől. Közös viszont mindkettőben a csodakertbe helyezett történet

4. kép. Lengyel fametszet-dúc részlete. A teremtéstörténetet ábrázoló képeken már erősen stilizált a csodakert jelzése (gyümölcsös fák, díszes madár, – talán páva – alakjában)

5.5. Az eredeti közel-keleti hagyománytól nehezen elkülöníthető az ókori görög szerelemistennő-kultusz. Azt a tényt, hogy az Aphrodité-kultusz elválaszthatatlan a föníciai Astarte-kultusztól, és más, mezopotámiai szerelemistennőktől, a filológiai kutatás már régen számon tartja. Az utóbbi évtizedekben méginkább megnőtt az ilyen bizonyítékok száma: hettita és minoszi adatok

kerültek elő a galambfejű szerelemistennőről, egyáltalán a szerelemistennő galamb-attributumairól, kertjeiről (pontosabban kultikus kertjeiről). Különösen Küpros szigetén volt jelentős az Aphrodité-kultusz: itt állott fő kultushelye, Paphosz, egy kertnek képzett hegy, amely a mitologizáló leírások szerint szerelmes madarakkal volt tele, és a hegy oldalán két forrás fakadt:

5. kép. Lengyel üvegfestmény. Sandomierzi Múzeum. Az oroslán és a páva ábrázolása az előbbi képre hasonlít

egy édes, és egy méreg-keserű — a szerelem viszontagságainak kifejezésére. Aphrodité hatáskörébe tartozott még az esthajnalsillag, a hajnali harmat és köd is, a gránátalma, a lótoszvirág, és különösen a galambok. Paphoszhoz hasonló kultusza volt a szicíliai Eryx hegyén (Aphroditének, illetve a vele azonosított karthagói Tanit-nak), és Athénben is, ahol a városkapun kívül kertekben áldoztak neki, miért is „kertekbeli Aphrodité” (*Ἐν κήποις*) volt a melléneve, amint erről több szerző, köztük PAUSZANIASZ is megemlékezik.⁹

A csodálatos kertek egyébként másutt is ismeretesek voltak az antik görög kultúrában. A Heszperidák kertje, Alkinoosz kertje, Kírké kertje, az úgynevezett Adonisz-kertek, az elisziumi mezők, a boldogok szigete mitológiai

⁹ Erről: THOMSON, George: *Frühgeschichte Griechenlands und der Ägäis*. Berlin, 1960. 445—447. — ANDRAE, W.: *Der kultische Garten*. In: *Die Welt des Orients*. I. 1947—1952. — SIMON, Erika: *Die Geburt der Aphrodite*. Berlin, 1959. — Összefoglaló jelleggel: KERÉNYI, Karl: *Die Mythologie der Griechen*. I. *Die Götter- und Menschheitsgeschichten*. Zürich, 1951. (és München, 1966.) passim — TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre: *Mitológia*. Bp. 1960. 136—137.

és mesés képként jelenítik meg a csodakerteket. Hiteles geográfiai leírások is gyakran foglalkoznak azonban paradicsom-szerű kertekkel: éppen a *παράδεισοι* és az *ἄλσοι* szavakat használva leginkább a megnevezésükre, szinte már klisé-szerűen állandó formában is. Ilyen kertet ír le LONGOSZ, egy gazdag Mütiléné-beli polgár „paradicsom”-át. Tiürosz város egyik „paradicsomáról” AKHILLEUSZ

6. kép. Kalender und Praktiken auf das Jahr 1368/1405. München, Staatsbibliothek, cod. germ. 32. Színezett rajz. Május havának ábrázolása. Jellegzetes a mintegy körkeretbe képzelhető, kétalakos konstrukció, amely bármikor szerelmi jelenetnek tekinthető

TATIÓSZ emlékezik meg. Ezt a leírást száz évvel később megismétli ARISZTAINETOSZ. NIKÉTASZ EUGENIANOSZ egy müsziai csodakertről számol be. Antiokhia vidékéről LIBANOSZ RHÉTOR tollából több ilyen leírást is olvashatunk. Az egyik ilyen kertből megjegyzi, hogy „magának Aphroditének és Erosznak volna méltó helye”.¹⁰ Ezeket a valóban létező kerteket legutóbb megkísérelték mitológiai sémákként felfogni, és általában az egyiptomi Iziszkultuszra visszavezetni. Noha ez nem kizárt dolog, mégsem felejthetjük el azt, hogy ellentétben a többi csodakert-leírással, ez utóbbi adatsorozat mindegyikének volt némi valóságalapja is.¹¹

5.6. Már volt róla szó, és a téma külön tanulmányt érdemelne, hogy a kert, liget, árnyas mező, illetve a forrás feje mennyire állandó színtere a bukolikus költészet egyes darabjainak, mind a görög, mind a római költészetben. E hagyomány azután napjainkig is tovább élt az európai műköltészetben és

¹⁰ OLCK: *Gartenbau*. In: PAULY — WISSOWA: *Realenzyklopädie* VII. 768—841, és természetesen az idézett elsődleges források.

¹¹ Az értelmezéshez is eligazítást ad: MERKELBACH, Reinhold: *Roman und Mysterium in der Antike*. München — Berlin, 1962. 117—118.

népköltészetben egyaránt.¹² Egyébként a bukolikus hagyománytól távol eső művekben is feltűnik a *locus amoenus* képe; VERGILIUS túlvilági utazásában, LUCRETIVS híres Venus-himnuszában, vagy az olyas munkákban, mint amilyen a *Pervigilium Veneris*: „ver novum, ver renatus orbis est . . . et nemus comam resolvit . . . Cras amorum copulatrix inter umbras arborum implicat casas virentes de flagello myrteo” és ehhez hasonló részek vallanak erre.

7. kép. Teutsch-Kalender. Joh. Schaeffler nyomdája, Ulm, 1498. Fametszet. (Schramm: Bilderschmuck der Frühdrucke Bd. VII. nyomán)

8. kép. A szerelem megvallása. Elefántcsontfaragvány. Münster i. W., Kunstverein. XIV. század. A kompozíció egyezik a 6. és 7. képével, itt is érthető a liget, kert stilizálásának

5.6.1. A klasszikus antikvitás ilyen jellegű szerelmi költészete nagy hatással volt a középkori, sőt még az újkori Európa általános művelődésére, különösen a reneszansz óta.¹³ Irodalomnak és képzőművészetnek kedvelt témái

¹² E kérdéskör hatalmas irodalmához: TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Vallástörténeti tanulmányok*. (2. kiadás) Bp. 1960. 350–364. — CURTIUS, Ernst Robert: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 197–205. Vö. még: TAYLOR, H. O.: *The Classical Heritage of the Middle Ages*. New York, 1929. — EPSOM, William: *Some Versions of Pastoral*. London, 1935. — HIGHT, G.: *The Classical Tradition and Greek and Roman Influences on Western Literature*. Oxford, 1949–1953. — LEGRAND, Ph. E. éd.: *Bucoliques Grecs*. I–VI. Paris, 1953. — RABY, F. T. E.: *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*. Oxford, 1957. — LEHMANN, Paul: *Pseudo-Antike Literatur des Mittelalters*. Stuttgart, 1962. — WEBSTER, T. B. L.: *Hellenistic Poetry and Art*. London, 1964. — PÖSCHL, V.: *Die Hirtendichtung Vergils*. Heidelberg, 1964. — GRABAR-PASSEK, M.: *Antičnye sjužety i formy v zapadnoevropejskoj literatury*. Moskva, 1966., illetve az itt idézett további irodalom.

¹³ E kérdéskörrel később (főként az 5.7.10. rész alpontjaiban) még részletesebben foglalkozunk. Alapvető eligazítást ad, mind anyagában, mind a további bibliográfiái utalásokban néhány fontos munka: GORA, E.: *Delle origini della poesia lirica del Medio*

voltak antik szerelmi jelenetek, amelyekhez ihletést antik íróktól, ritkábban képzőművészeti alkotásoktól merítettek. Csak Venusról számos ilyen téma (a Venus-ünnep, áldozás Venusnak, Venus galambok között, Venus és Amor, Venus és a méztolvaj Amor, Venus és a rózsa, Venus diadala stb.) volt népszerű, egészen a barokk művészet virágkoráig, majd átértelmezve az egyes témákat, gyakran ezután is. A csodálatos kertek olykor más alkalommal is megjelentek az európai művészetben: az álom istenének a birodalma, Herkules a Heszperidák kertjében, Orpheusz az állatok között, Circe kertje, később varázslók kertje, vagy egyszerűen bármilyen tavaszi jelenet színhelyének ábrázolásaként.¹⁴ Az ilyen tavaszi témák természetesen a reneszánsz szülőteiként terjednek el széles körben.

5.7. A középkori európai személyiséglíra kialakulásával egy időben azonban az antik hagyománytól is erősen befolyásolt új költészettől távol is létrejönnek hasonló képződmények. Ezek tanulmányozása annál tanulságosabb, mivel tipológiai egyezéseikben jól megvilágíthatják az európai individuállíra kialakulásának a folyamatát.

5.7.1. E hagyományon belül is önálló, és genetikus kapcsolatban még a legközelebbi irodalmakkal is alig áll az indiai szerelmi költészet. Ebben a *locus amoenus*-mozzanatok már az V. századi KÁLIDÁSZÁNÁL megjelennek, legkifejezöbben azonban a bengáli DZSAJADÉVA *Gíta-govinda* című versében (XII. század) maradtak ránk: a tavaszi ligetben virágkoszorúztan táncolt isteni pástorról és kísérieről szóló énekekben.¹⁵

5.7.2. A mohammedán világban sajátos módon ismét a szent könyv, a *Korán* tartalmazza a „szerelem kertje” motívum legkorábbi (650 körülről leírt) példáit. Már az ember teremtésének a környezetét is kertben rajzolja meg, és különösen részletesen tér ki a túlvilág kertjeire. A jóknak és a rosszaknak egyaránt kertjei lesznek. A gonoszak a pokolba kerülnek, a Zakkúm fája tövébe, ahol forró vízzel öntözik őket. Az istenfélők pedig biztos helyre jutnak: kertekhez és forrásokhoz, ott finom és vastag selymet hordnak, egyesülnek a hurikkal, mindenféle gyümölcsöket biztonságban ízlelnek, a kertekben

Evo. Torino, 1895. — D'OVIDIO, Francesco: *Versificazione italiana e arte poetica medievale*. Milano, 1910. — PFLAUM, Heinz: *Die Idee der Liebe*. Tübingen, 1926. — TONELLI, Luigi: *L'Amore nella poesia e nel pensiero del Rinascimento*. Firenze, 1933. — SEZNEC, Jean: *La Survivance des Dieux Antiques*. London, 1940. — RAHNER, H.: *Griechische Mythen in christlicher Deutung*. Zürich, 1944. — DENOMY, Alexander J.: *The Heresy of Courtly Love*. New York, 1947. — SHAW, James Eustace: *Guido Cavalcanti's Theory of Love*. Toronto, 1949. — BRITAIN, F.: *The Medieval Latin and Romance Lyric to A. D. 1300*. Cambridge, 1951. — NELSON, James Charles: *Renaissance Theory of Love*. New York, 1958. — BEZZOLA, Reto R.: *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident*. I—V. Paris, 1958—1963. — NOLTING-HAUFF, Ilse: *Die Stellung der Liebeskasuistik in höfischen Roman*. Heidelberg, 1959. — LOT-BORODINE, Myrtha: *De l'amour profane à l'amour sacré. Étude de psychologie sentimentale au Moyen Age*. Paris, 1961. — HUGHES, Dom Anselm — ABRAHAM, Gerald: *Ars Nova and the Renaissance. 1300—1540*. London, 1964. — DRONKE, Peter: *Medieval Latin and the Rise of the European Love-Lyric*. I—II. Oxford, 1965—1966. — POLLMANN, Leo: *Die Liebe in der hochmittelalterlichen Literatur Frankreichs*. Frankfurt am Main, 1966.

¹⁴ Mindezeket felsorolja: PIGLER Andor: *Barockthemen*. I—II. Budapest, 1956. passim.

¹⁵ A kimeríthetetlenül gazdag indiai szerelmi költészetéről: HATTO 140—180. Vö. még: SCHMIDT, Richard: *Liebe und Ehe in alten und modernen Indien*. Berlin, 1904. — DE, Sushil Kumar: *Ancient Indian Erotics and Erotic Literature*. Calcutta, 1959. — THIEME, Paul: *Jungfrauengatte*. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 78 (1963) 171—248. — FIŠER, Ivo: *Indian Erotics of the Oldest Period*. Praha, 1966.

datolyapálma és gránátalma nő, zöld vánkosok és szép szőnyegek várják a sátrakba zárt hurikat, halhatatlan ifjak (angyalok) sétálnak az üdvözültek között, serlegekkel, korsókkal, átlátszó üvegedényekkel és ezüstedényekkel, ezüst karperecek lesznek a hívőkön, a Szalszabil-forrásból merített gyömbérkeverékű italt isznak mérték szerint való csészékből.¹⁶

9. kép. Mária az Okolicsnó/Okolično-i oltárképről. 1500–1510. A glóriába repülő galamb itt vallásos motívum

10. kép. Martin Schongauer: Madonna im Rosenhag. Colmar. A rózsasalugas ágai között mindenütt madárkakkal

5.7.3. Közvetlenebbül a szerelmes költészethez tartoznak azok a *locus amoenus* leírások, amelyeket a keleti miniaturákon figyelhetünk meg. (11. kép) Az arab, perzsa, török, indiai miniaturák szinte minden jelenete kertben játszódik le, még akkor is néhány fát rajzolnak a képbe, ha az a ház belsejében lezajló jelenetet ábrázol. (12. kép) A képek témája igen gyakran a szerelmes költészet, vagy az epika, olykor a történelem: megannyi elegendő esemény szerelmi jelene-

¹⁶ *Korán*: 44, 55, 76, 78, stb. szurák.

tek ábrázolására. A kertekben magas fák, források láthatók, szelíd madarak énekelnek, a szerelmespár egymással enyeleg, vagy lakomázik.¹⁷

5.7.4. A perzsa-tadzsik irodalomban szemünk láttára fejlődik ki a „gyönyörűségek kertjének” ábrázolása. RÚDAKÍ (850–940), OMAR KHAJJÁM (1040–1123), SZA‘DÍ (1213 után—1292) majd HÁFIZ (1326–1390) költészetében megszokott sablonná is válnak. Az azerbajdzsán–török költészetben főként NIZÁMÍ (1141–1209), NESZÍMÍ (1369–1417), és FUZÚLÍ (1485–1556) verseiben találunk rá példát. A nem perzsa vagy arab nyelven beszélők számára az óüzbégi irodalom megteremtője, Aliser NAVOI (1441–1501) közvetíti e hagyományt. A toposz behatol a verses nagyepikába is. Különösen gyakori a *Köroglu* ~ *Gorogli*-ről szóló betyárballada-füzérben (amelynek névadó hőse egyesek szerint 1650-ben halt meg). Külön érdekessége van a kurd szerelmes eposz, a *Mam és Zin* megfelelő részletének, amelyben a leány repül galamb képében az ifjú lábához. Ez a történet, amint ezt Ahmed HANI szépirodalmi feldolgozása bizonyítja, legalább a XVII. században már széltében ismert volt, feltehetőleg ennél is régiebb.¹⁸

5.7.5. Az arab nyelvű szerelmi költészet legkorábbi szakaszaiban nem volt népszerű a *locus amoenus* leírás. Legismertebb példái inkább a különböző lokális arab költészetek fénykorából maradtak ránk. Az abbaszida költészet képviselői közül ABU TAMMÁM, IBN RÚMI, BUHTURI és IBN MUKTAZZ (valamennyi a IX. század második felében élt) éltek vele. Különösen számottevő az andalúziai arab szerelmi költészet, amely egyébként szoros kapcsolatban is állott a provanszi trubadúrköltéssel.¹⁹ Ennek a hispániai arab szerelmi

¹⁷ Az arab költészeetről HATTO 215–243, a perzsa költészeetről ugyanott 244–247, de témánkhoz viszonylag kevés közvetlen anyaggal. A keleti reneszánsz problematikájáról, ebben a szerelmi líra kialakulásának kérdéskörével is foglalkozó művek közül megemlítendők: MEZ, Adam: *Die Renaissance des Isláms*. Heidelberg, 1922. (számos újabb fordításban hozzáférhető, az orosz kiadás: *Musul'manskij Renessans*. Moskva, 1966. D. BERTEL'S írta előszavában felsorolják az újabb, idevágó szovjet szakirodalmat: 10–11.) — NUCUBIDZE, S. I.: *Rustaveli i Vostočnyj Renessans*. Tbilisi, 1947. — ŽIRMUNSKIJ, V. M.: *Literaturnye otnošenija Vostoka i Zapada kak problema sravnitel'nogo literaturovedenija*. In: *Trudy Jubilejnoj naučnoj sessii. Sekcija filologičeskih nauk*. Red.: S. D. BALUHATYJ — P. N. BERKOV. Leningrad, 1946. 152–178. — Uő: *K voprosu o literaturnyh otnošenijax Vostoka i Zapada*. *Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 1947. No. 4. 100–119. — Uő: *Aliszer Navoi i problema Renessansa v vostočnyh literaturah*. *Učenye Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. No. 299. (1961), *Serija filologičeskih Nauk*. Vypusk 59. 86–97. — ČALOJAN, V. K.: *Armjanskij Renessans*. Moskva, 1963. — KONRAD, N. I.: *Zapad i Vostok. Sbornik statej*. Moskva, 1966. (KONRAD számos korábbi tanulmányában is foglalkozott e kérdéskörrel, legkivált: *Japonskaja literatura v obrazcah i očerkah*. Tom I. Leningrad, 1927., passim — *Japonskij feodal'nyj epos (XII–XIV vv.)*. In: *Vostok. Sbornik I. Literatura Kitaja i Japonii*. Moskva, 1935. 237–270. — *Srednie veka v istoričeskoj nauke*. In: *Iz istorii social'no-političeskih idej*. *Sbornik k 70-letiju akademika V. P. Volgina*. Moskva, 1955. 76–96. — *Načalo kitajskogo gumanizma. Sovetskoe Vostokovedenie* 1957. No. 3. 72–94. — *Literaturny narodov Vostoka i voprosy obščego literaturovedenija*. In: *Vzaimosvjazi i vzaimodejstvie nacional'nyh literatur. Materialy diskussii 11–15 janvarja 1960 g.* Moskva, 1961. 158–173.) A reneszánsz költészet európai előzményeiről még később, a 19. és 22. jegyzetben is idézünk vonatkozó irodalmat.

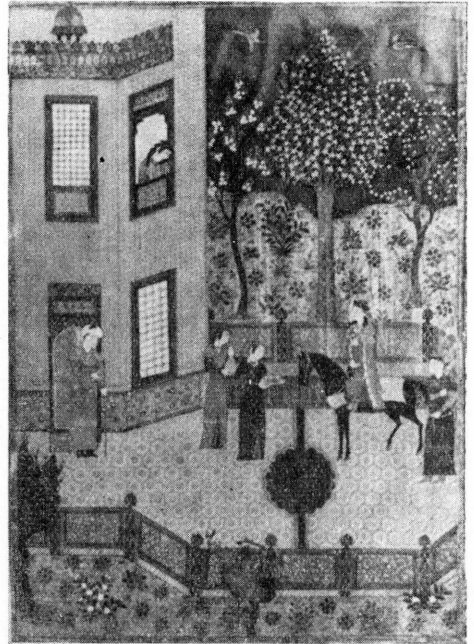
¹⁸ AHMED HANI: *Mam i Zin. Kritičeskij tekst, perevod, predislovie i ukazateli*: M. B. RUDENKO. Moskva, 1962. 5. Egyébként az igazán érdekes költeményben (amelyet például Árgirus-történetünk kutatói is figyelembe vehetnének) számos alkalommal szerepel a csodálatos kert motívuma, legjellemzőbben Zcin ed-Din kertje leírásakor az 1456. beittől.

¹⁹ Erről az összefüggésről a filológiai kutatás már sokat írt, anélkül azonban, hogy végső soron megnyugtató megoldásra jutott volna. Külön probléma a provanszi és a többi nyugat-európai középkori szerelmi költészet összefüggése: itt elsősorban az olasz,

11. kép. Abd al-Mu'min, Mehmet fia: Varka és Gulcha búcsúja. Szeldzsuktörök miniatúra. Khoy, XIII. század. A két szerelmes bús története igen népszerű volt az izlám területén. A stílizált növények, köztük mindenütt madarak, a jelenet líraiságát hangsúlyozzák

12. kép. Perzsa miniatúra a bajsonghori királyi könyvtárból, 1430. Jelenet a Sahnáméból. Ardavan király palotájában fogadja Ardasirt, az ablakból egy rabszolgalány nézi az érkezőt. A palota kertjének kerítését folyócska övezi, a háttérben virágzó fák, felettük madarakkal

francia, áttételesen a német költészet kapcsolatai a trubadúr-költéssel bizonyítottan vehetők. A legsúlyosabb probléma azonban éppen az eredet kérdése. A legkorábbi felfogás szerint a trubadúrköltészet európai, legfeljebb a latin hagyományokból táplálkozik. Ezt követte azonban sok olyan filológiai felfedezés, amelyek fényében az andaluszi arab költészet gazdagsága, igen korai kezdete kétségtelenné vált. Ekkor úgy fogalmazódott meg a magyarázat, hogy a hispanoarab szerelmi költészet messzemenően befolyásolta az európai trubadúrköltészetet, sőt ennek kialakulásában is része volt. Legújában azonban ismét újabb megfontolások bukkantak fel. Egyfelől az európai trubadúrköltészetet ma valamivel korábbinak vélhetjük, mint ez néhány évtizede is köztudott volt. A legkorábbi provanszi trubadúrköltő, GUILHEM DE PETITIEU gróf ugyan (1071–1127) csak a XI. század végén írta első műveit, vagyis mintegy évszázaddal később az andaluszi arab költészet klasszikusainál, mégsem tekinthető a legelső román nyelvű költőnek. Másrészt felmerült az a gondolat is, hogy feltűnő, miszerint éppen a córdobai kalifátus területén igen korán jelentős szefardim líra bontakozik ki. Ennek legismertebb képviselői Sámuel HANÁGID († 1055) Granadában, Salamon IBN GABIRÓL († 1040 körül) Malagában, akinek „*Az élet forrása*” című munkája — benne *locus amoenus* utalásokkal is — AVICEBRON névvel terjedt el, Mózes IBN EZRA (1070–1140) Granadában, végül Jehuda HALÉVI (1085–1145) Toledóban. Ez mindenképpen korábbi, mint a másútt kibontakozó európai zsidó líra (ennek legkorábbi jelentős képviselője a MANOELLO néven közismert Immanuel BEN SELÓMÓ (1260–1332) Itáliában). Ezzel kapcsolatban merült fel az a feltevés, hogy a hispanoarab szerelmi költészet kezdeteiben európai (román és zsidó) nyomokat fedezünk fel. Igaz ugyan, hogy a hispániai arab költészet meglehetősen elűt e korszak más arab

lírának egyik legkorábbi emléke IBN ABD RABBIHI (860–940) *wasf*-ja, leíró költeménye a tavaszról. A nagyobb terjedelmű és összetettebb kompozíciójú versek első példányai IBN FARADZS AL-DZSAJJÁNI (X. század) elveszett „Kertek könyve” és ránk maradt „Virágkönyv” című gyűjteményei. A szerelem és a kert nem csupán a mór kertművészet valóságos gyakorlatában tartozott együvé, hanem a költők is így fogták fel a dolgot. AT-TALIK (961–1009) kisebb terjedelmű versei mellett e korszak legérdekesebb terméke IBN KHAZM (994–1064) harminc fejezetes, nagy költeménye a szerelemről, amely bizonyos mértékig előképe a középkori európai irodalom nagyméretű szerelmi allegóriáinak is IBN ZAJDÚN (1003–1071) híres szerelmi búcsúversében Valladához ilyen sorokat olvashatunk: „Amikor a nyájas kölcsönös szerelem felhőtlené tette életünket, tiszta volt az öröm forrása, amikor gyűjtöttük az édes együttlét változatos gyümölcseit, közel a kezünkhöz, sokat, amennyit csak akartunk”. Majd az elszakadás után: „Ó virágzó kert, milyen hosszú ideje annak, hogy szememmel láttalak, friss rózsza és fehér liliom, amelyet gyengéd szellő érint. És ó, Édes Élet, ama fakadó virágok között élveztem számos fajtáját az örömnél és a váagnak. Ó földi paradicsom, a hely, amelynek terméke a szidrafa gyümölcse és a Kavtar édes vize, most pedig eszem a Zakkúm fa gyümölcsét és mérget iszom”.²⁰ A kert és a méz-méreg gondolat egyébként más arab költőnél is előfordul egyetlen szerelmes versen belül (például a tuniszi AL-BAJÁSZÍNÁL).

művelődési centrumai lírájától — mégsem tagadható le két körülmény. Egyrészt — bármily kétes értékűek, megbízhatatlanok is egyes, a pogánykori arab költészetre való utalások, hivatkozások — kétségtelen tény, hogy a VII. század második felétől kezdve volt már arab lírai költészet, amelynek a hagyománya az Omájjádok Hispaniájában csak tovább folytatódhatott. Másrészt a legkorábbi hispanoarab költők már a 10. század első felére datálhatók, ugyanakkor a legrégebb szefardim költészetet ugyanitt csak száz évvel későbből, a legrégebb trubadúr-költészetet pedig még ennél is csak fél századdal későbbi időponttól kezdve ismerjük. Ha e két utóbbi esetben számolhatunk is azzal, hogy a ma ismert adatok nem már a legelső nyomok, mindazáltal nem elkerülhetetlen, hogy a hispanoarab költészet eredetét ne innen származtassuk. Még egy időbeli adat kívánkozik ehhez: a latin vágáns-költészet kezdeteit a XI. század legvégénél, a német *Minnesang* kezdeteit a XII. századnál nem tarthatjuk korábbiak. Mindezt úgy foglalhatjuk össze, hogy az újabb irodalomtörténeti kutatások eredményeként az európai középkori szerelmi líra kialakulását ugyan bonyolultabb folyamatnak kell tartanunk, mint ahogy ezt eddig vélték, a genetikus kapcsolatok meglétére is több adatunk van (ezek sorában egyáltalán nem kizárt egy prozelita zsidó → arab majd hispanoarab → provanszi kapcsolat!), mindazáltal éppen a tipológikus hasonlóságok azok, amelyek feltűnések az egész középkori európai lírában, sőt — éppen közvetlen témánk tanulmányozásából is kivehetően — ennél jóval tágabb körben is. Ezek után a hispanoarab költészetet ilyen értelemben is fontosnak nevezhetjük: itt formálódik ki Európában először határozott szerelmi líra a középkorban, amely eltér arab előzményeitől is. A kérdéssel nagy irodalom foglalkozott, erről tájékoztathatnak a következő összefoglaló művek, egyben tudománytörténetileg is jellemző alkotások, határozott nézetekkel: ERCKMANN, Rudolph: *Der Einfluss der spanisch-arabischen Kultur auf die Entwicklung des Minnesangs. Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* (1931) . . . — . . . — ECKER, L.: *Arabischer, provenzalischer und deutscher Minnesang*. Bern — Leipzig, 1934. — MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: *Poesía árabe y poesía europea. Bulletin Hispanique* 40 (1938) 337–423. (Ugyanez különböző önálló, kötetkiadásokban is, ezen a címen.) — PÉRÈS, H.: *La poésie andalouse en arabe classique*. Paris, 1937. — NYKL, A. R.: *Hispano-Arabic Poetry and its Relations with the Old Provençal Troubadours*. Baltimore, 1946. — STERN, S. M.: *Les chansons mosarabes*. Palermo, 1953. — THORBERG, Birgitta: *Études sur l'hymnologie mozarabe*. Stockholm — Göteborg — Uppsala, 1962.

²⁰ NYKL 115–117. (A Szidra-fa a paradicsom közepén álló fa, a Kawtar a paradicsom egyik folyója, a Zaqqúm-fa a pokol gyökeréből sarjad.) Általában az arab adatok: HATTO 215–243, az ibériai adatok: 299–343.

5.7.6. A középkori Európában a szerelem kertje gondolatot nem csupán a már említett és az ezután sorra veendő költői és képzőművészeti alkotások képviselték. Távoli országokról szóló úti beszámolók is gyakorta foglalkoznak a földi paradicsom leírásával. Ezek közül a legismertebb a János pap országára hivatkozó hagyomány, a maga vágyvilág-képével, és MARCO POLO útleírásában az aszasszinok országáról szóló leírás.²¹

5.7.7. A középkori európai világi líra kezdetén a trubadúrok állnak. A filológia érvei szerint a tavaszi virágos kerteket, amelyekben madarak, leginkább a fülemülék énekelnek, amelyeket reggel harmat fed, árnyékos fák öveznek, a trubadúrok elsősorban a hispániai arab költészetből merítették. Időrendben is elképzelhető e kapcsolat, jóllehet a legkorábbról ismert trubadúr, GUILHEM, Poitou grófja és Aquitánia hercege (1071–1127) aligha volt csakugyan a legelső a trubadúrok sorában. E trubadúrköltészet a XI. századtól a XIII. századig tartott. Egész műfaj, a *pastorela* tartozik itt témánkhoz. Ebben a lovag legtöbbször egy ligetben vagy mezőn találkozik egy pástorleánnyal, szóba elegyednek, de a lovag rendszerint hiába kérleli, a lány nem enged neki. Olykor a lovag (vagy költő) panaszával ér véget a vers. A tavaszi leírások, bennük zsendülő kertek és virágok — sőt néha egyenesen a kerti szerelem — rajza is gyakori témája a trubadúrköltészetnek.²²

²¹ Marco Polo, első könyv, 23–25 fejezetek. A legutóbbi magyar kiadásban: *Marco Polo utazásai*. Bp. 1963. 84–87., illusztráció ehhez itt a 32. lap után: „A Hegyi Öreg és aszasszinjai” c.

²² A provanszi adatok: HATTO: 344–389. A provanszi irodalomról és általában a trubadúrköltészetéről hatalmas irodalom nyújt kielégítő tájékoztatást. Ebben eligazít (illetve további irodalmat ad): ŠIŠMAREV, V. F.: *Etjudy po istorii poetičeskogo stilja i form.* (Eredetileg: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvješćenija* 1901. east' 338., dekabr', 250–302; *Živaja Starina* 1907. vypusk I. 43–60; vypusk II. 98–114; 1908. vypusk II. 190–210; vypusk III. 282–300; vypusk IV. 459–478; *Izvestija ORJaS Akademii Nauk* 12 (1907) kniga 3., 257–296., újabban: V. F. Šišmarev: *Izbrannye stat'i. Francuzskaja literatura*. Moskva–Leningrad, 1965. 15–177.) — ANGLADE, Joseph: *Les Troubadours, leurs vies, leurs oeuvres, leur influence*. Paris, 1908. — AUBRY, P.: *Troubadours et Trouvères*. Paris, 1909. — BECK, J. B.: *La musique des Troubadours*. Paris, 1910. — BECK, J.: *Les chansonniers des Troubadours et des trouvères*. Paris, 1927. — PILLET, A. — CARSTENS, H.: *Bibliographie der Troubadours*. Halle/Saale, 1933. — JEANROY, Alfred: *La Poésie lyrique des Troubadours*. I–II. Paris–Toulouse, 1934. — AXHAUSEN, K.: *Theorien über den Ursprung der provenzalischen Lyrik*. Marburg/Lahn, 1937. — JEANROY, Alfred: *Histoire sommaire de la littérature Occitane des origines à la fin du 18e siècle*. Toulouse–Paris, 1945. — ERRANTE, G.: *Sulla lirica romanza delle origini*. Roma, 1943. — DE RIQUER, Martín: *La lirica de los trovadores*. Barcelona, 1948. — BELPORRON, P.: *La joie d'amour*. Paris, 1948. — FRINGS, Theodor: *Minnesinger und Troubadours*. Berlin, 1949. — GENNRICH, Friedrich: *Troubadours, Trouvères, Minne- und Meistergesang*. In: *Das Musikwerk*, 1951. — FRANK, István: *Trovères et Minnesänger*. Saarbrücken, 1952. — FRANK, István: *Répertoire métrique de la poésie des Troubadours*. I–II. Paris, 1953–1957. — HOEPFFNER, Ernest: *Les Troubadours dans leur vie et dans leurs oeuvres*. Paris, 1954. — SPANKE, Hans: *G. Raynauds Bibliographie des altfranzösischen Liedes. Neu bearbeitet und ergänzt von* — I. Leiden, 1955. — SCHOSSIG, Alfred: *Der Ursprung der altfranzösischen Lyrik*. Halle/Saale, 1957. (Vö.: LAKITS Pál ismertetését: *Világirodalmi Függelék* 5 (1959) 183–190.) — LOMMATSCH, Erhard: *Leben und Lieder der provenzalischen Troubadours*. I–II. Berlin, 1957–1959. — GENNRICH, Friedrich: *Der musikalische Nachlass der Troubadours*. I–II. Darmstadt, 1958–1960. — BEZZOLA, Reto R.: *Les Origines et la Formation de la Littérature Courtoise en Occident*. I–V. Paris, 1958–1963. — FAVATI, Guido: *Le biografie trovadoriche*. Bologna, 1961. — KÖHLER, Erich: *Trobadorlyrik und Höfischer Roman*. Berlin, 1962. — NELLI, R.: *L'Érotique des Troubadours*. Toulouse, 1963. — BOUTIÈRE, J. — SCHUTZ, A. H.: *Biographies des Troubadours*. Toulouse–Paris, 1964. (2e édition) — LAZAR, Moshé: *Amour courtois et „Fin Amours” dans la littérature du XIIe siècle*. Paris, 1964. — DIEZ, Friedrich: *Leben und Werke der Troubadours*. 2., vermehrte Auflage von Karl Bartsch. Hildesheim,

5.7.8. Közvetlenebbül a latin bukolikus hagyomány folytatói a vágánsok. Elsősorban latin nyelvű költészetük a XII–XIII. században érte virágkorát. Legjelesebb versgyűjteményeik (*Carmina Cantabrigensia*, *Carmina Burana* stb.) rendre tartalmazznak *locus amoenus*-típusú dalokat. A többszáz ilyen dal állandó témája a tavasz eljövetele, a szerelmes találkozás a ligetben, ahol a madarak szólnak és virágok feselnek. Ritkábban, de még mindig igen sok változatban fordul elő a későbbi szomorúság, bánat leírása is, különösen a nyári dalokban (*Estatís florigero . . .*), illetve a hosszasan leírt találkozások verseiben (*Si linguis angelicis . . .*). Jellemzője még e költészetnek a latin szerelmi mitológia általában nem következetes, de mindig ötletes felidézése, és a középkori európai költészet más elemeivel, elsősorban a virágsszimbolikájú szerelmi dalokkal és táncdalokkal való összeötvözése. E latin nyelvű vágáns- és goliard-hagyomány nemzetközi, egyformán befolyásolja Európa különböző nemzeti irodalmaiban az individuállíra uralomrajtásának a folyamatát.²³

1965. — DIEZ, Friedrich: *Die Poesie der Troubadours*. 2., vermehrte Auflage von Karl Bartsch. Hildesheim, 1966. — TUCHEL, Hans Gerd: *Die Trobadors. Leben und Lieder*. 2., Auflage. Leipzig, 1966. — POLLMANN, Leo: *Die Liebe in der hochmittelalterlichen Literatur Frankreichs*. Frankfurt/Main, 1966. A *pastorela* témájához a fenti művek is elegendő útbaigazítást adnak, vö. mégis: BARTSCH, Karl: *Altfranzösische Romanzen und Pastourelle*. Leipzig, 1870. — GRÖBER, G.: *Die altfranzösischen Pastorellen und Romanzen*. Zürich, 1872. — PILLET, A.: *Studien zur Pastourelle*. Breslau, 1902. — MARSAL, J.: *La Pastourelle dramatique en France*. Paris, 1906. — GREG, W. W.: *Pastoral Poetry and Pastoral Drama*. London, 1906. — Šišmarev, V. F.: *Načala pastureli*. Eredetileg 1907–1908, az e jegyzet legelején idézett helyen, újabban: *Izbrannye stat'i. Francuzskaja literatura*. Moskva—Leningrad, 1965. 64–147. — CARRARA, E.: *La poesia pastorale*. Milano, 1909. — RENNERT, H. A.: *The Spanish Pastoral Romances*. Philadelphia, 1912. — DELBOUILLE, M.: *Les origines de la Pastourelle*. Bruxelles, 1926. — PIGUET, E.: *L'évolution de la pastourelle du XIIe siècle à nos jours*. Paris, 1927. — JONES, W. B.: *The Pastourelle*. London, 1931. — GERHARDT, M. I.: *Essai d'analyse littéraire de la pastourelle*. Paris, 1950. — Abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a *pastorela* irodalomelméleti értékelését is elvégezték. Erre vonatkozik William EMPSON híres *Some Versions of Pastoral* c. műve (először 1935, majd 1938-ban *English Pastoral Poetry* címen, újabb lenyomatokban is), amelyben elsősorban a modern irodalom egyik alapformájának tartja a „pastoral”-t. Mind elgondolásának bírálata, mind az általa idevont művek elemzése ezáltal kívül marad e dolgozat keretén, jóllehet az EMPSON által ideidézett munkák tetemes része a *locus amoenus* kérdéskörhöz tartozik. Talán egykor ebbe az irányba is folytatódhatik e tanulmány. — A kerti szerelem számtalan *pastorela* szövegében bukkan fel. HATTO (358.) idéz a párizsi Bibliothèque Nationale „Fonds français 856. fol. 383.” jelzettel egy verset, ebben ez a *motivum* így fordul elő:

„Bels dous amicx, fassam un joc novel
Yns el jardí, on chanton li auzel,” . . .

²³ Erről a témáról a magyar kutatás jó, a nemzetközi filológia eredményeit komolyan figyelembe vevő munkákat jelentetett meg. Éppen ezért csupán az összefoglaló művekre kell e helyen hivatkozni: TAYLOR, H. O.: *The Classical Heritage of Middle Ages*. New York, 1901. — TAYLOR, H. O.: *The Medieval Mind*. London, 1911. — FARAL, Edmond: *Recherches sur les sources latines des contes et des romans courtois*. Paris, 1913. — SÜSSMILCH, Holm: *Die lateinische Vaganten-Poesie des XII. und XIII. Jahrhunderts als Kulturerscheinung*. Leipzig—Berlin, 1918. — BRINKMANN, H.: *Geschichte der lateinischen Liebesdichtung im Mittelalter*. Halle/Saale, 1925. — WADDELL, H.: *The Wandering Scholars*. London, 1927. (több későbbi kiadásban is) — WADDELL, H.: *Medieval Latin Lyrics*. London, 1929. — DOBIACHE-ROJDESTVENSKY, O.: *Les poésies des goliards*. Paris, 1931. — RABY, F. J. E.: *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*. I—II. Oxford, 1934. — BECHTHUM, M.: *Beweggründe und Bedeutung des Vagantentums in der lateinischen Kirche des Mittelalters*. Jena, 1941. — GASELEE, St.: *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*. Oxford, 1946. — BISCHOFF, B.—BRECHTER, S. ed.: *Liber Floridus. Mittellateinische Studien Paul Lehmann Gewidmet*. 1950. — MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: *De primitiva lirica española y antigua épica*. Madrid, 1951. — VECCHI, Giuseppe: *Poesia latina medievale*.

5.7.9. Szintén nemzetközi jellegű és méretű az a szerelem-allegorizálás és rendszerezés is, amely hol az egyházon kívül, hol azzal együtt fogalmazza meg a szerelem fokozatait, írja le annak szakaszait, színhelyeit. Ennek során a *locus amoenus* jelenetek a földi paradicsom képeivé válnak. Jól ismerjük ennek a folyamatnak különböző állomásait: a Lille városába való ALANUS eposzában, az *Anticlaudianus*-ban Natura birodalmának leírását (*locus ille locorum*), JOHANNES DE HANTVILLE leírását Thyle mesés szigetéről, GEOFFREY OF VINSANF ilyen részleteit, vagy Petrus RIGA művét, a XII. század végéről „*De ornatu mundi*” címen.²⁴ RIGA részletezi a különböző *deliciákat* a *locus amoenus* környezetben: balzsam, méz, bor, cédrusok, méhek vannak a gyönyör ligetében. A korszakban egyre több követője van HOMÉROSZ, THEOKRITOSZ, OVIDIUS és mások kert- vagy liget-leírásainak, olykor kifejezetten paradicsomnak ábrázolva a *hortus deliciarum* környezetet. Még a teológia sem marad ki a szerelem leíróinak sorából: Clairvaux-i BERNÁT vagy Szent BONAVENTURA teológiai szempontból foglalkoznak a kérdéssel, és így kerülnek szembe a nyílát felváltva édes mézbe és keserű méregbe mártogató Amor figurájával.

5.7.10. Az egyes nemzeti nyelvű irodalmakban részleteiben különböző módon, nagyjából és egészében azonban azonos mértékben jelenik meg a szerelem ábrázolása, a szerelem istennője kertjének, vagy csak az egyszeri találkozás színhelyének a leírásai.

5.7.10.1. A francia irodalomba már a provenzsi trubadurköltészet eredményei is behatoltak. A verses nagyepikában elsősorban CHRÉTIEN DE TROYES-nak a XII. század közepén írott műveiben tűnnek fel a szerelem kertjének csodálatos, epikai méretűvé növesztett változatai. *Yvain ou Le Chevalier au Lion* című eposzában a boldogság csodálatos forrását írja le, már ismert keretek között; *Erec et Enide* című eposzában a „necromantiá”-val készített csodálatos kertet, a gyönyörűségek kertjét írja le, ahol a madarak csodálatosan énekelnek, és minden a boldogságra mutat, de egyszerre fordul a kép, karóba húzott embereket látni, és az utolsó karó üres, éppen a hősré, Erec-re várván. Ez a kettős értelme a gyönyörűségek kertjének (boldogság és halál) CHRÉTIEN courtois-eposzában jellemző művészi kelléke.²⁵ Még részletesebben

Parma, 1952. — BRITAIN, F.: *The Medieval Latin and Romance Lyric to A. D. 1300*. (2nd edition) Cambridge, 1952. — LANGOSCH, Karl: *Hymnen und Vagantlieder*. München, 1954. — KARDOS Tibor: *Carmina Burana. Középkori diákdalok*. Bp. 1960. (további irodalommal) — MEZEY László: *Deákok és lovagok. Versek a XI—XIII. századból*. Bp. 1961. (további irodalommal) — LANGOSCH, Karl: *Vagantendichtung*. Leipzig, 1968.

²⁴ CURTIUS 202—203.

²⁵ Ehhez vö.: COHEN, Gustav: *Un grand romancier d'amour et d'aventure au XIIe siècle. Chrétien de Troyes et son oeuvre*. (2e édition) Paris, 1948. — BEZZOLA, Reto R.: *Le sens de l'aventure et de l'amour*. Paris, 1947. — Ugyanez rövidített német kiadásban: *Liebe und Abenteuer im höfischen Roman*. Hamburg, 1961. különösen 212—214. Távollabból: BROGSITTER, Karl Oto: *Artusepik*. Stuttgart, 1965. — LAKITS Pál: *A kaland változásai*. Bp. 1967. A szovjet kutatás több ízben is foglalkozott a „courtois” irodalom tipológiai-összehasonlító vizsgálatával. Ennek a módszernek a kezdeményezése is VESZELOVSKIJ munkásságához kapcsolódik. A Nyugat-Európa-specialisták közül A. A. SZMIRNOV több munkájában érintette e kérdést, ezek a legjobban hozzáférhetőek gyűjteményes kötetében (*Из истории западно-европейской литературы*. Moskva—Leningrad, 1966. Itt a leginkább: *Roman o Tristane i Izol'de po kel'tskim istočnikam* 49—64., először a „*Tristan i Isol'da*”. c. gyűjteményben, Leningrad, 1932.). Elméletileg ZSIRMUNSZKIJ fogalmazta meg a kérdés összehasonlító hátterét: *Literaturnye otnosenija Vostoka i Zapada i razvitie eposa*. In: *Narodnyj geroidskij epos. Sravnitel'no-istoričeskie očerki*. Moskva—Leningrad, 1962. 5—74, 375—384., itt gazdag további irodalommal. — Ugyanez a kapcsolat a másik oldalról: KUZ'MINA, V. D.: *Rycarskij roman na Rusi. Bova, Petr Zlatyh ključej*. Moskva, 1964.

tűnik fel ugyanez a felfogás a XIII. század egyik legnépszerűbb és legjellemzőbb termékében, a *Rózsaregényben*. (13. kép)

Mint ismeretes, e munka két részből áll. Az első felét 1235 körül GUILLAUME DE LORRIS készítette el. Ezt befejezte és majdnem egyező terjedelmű toldalékkal kiegészítette (mintegy 40 évvel később) JEAN DE MEUN. Az első rész arról szól, hogy a költő álmában egy csodás kertbe jut, ott megpillant egy szép rózsát,

13. kép. A szerelem kertje. Miniatúra a *Rózsaregény*ből. London, British Museum M. S. Harley 4425. fol. 12. A miniatúra eredetileg 1485-től kezdve ismert. Durrieu: *La Miniature Flamande* c. műve nyomán A miniatúra részletén a kertben csodálatos forrással, sétáló, szerelmeskedő párokkal, a fákon és a lombok között madarakkal találkozunk. A kereten is növényi és madár-díszítés

mire Amor nyilaival (ezek neve: Szépség, Egyszerűség, Udvariasság) megsebzí őt. Az ifjú habozik, hogy közelítsen-e a Rózsához, ekkor a Szíves Fogadás odajön és bátorítja, de amikor az ifjú bevallja, hogy ő letépné a Rózsát, előáll Szemérem, a rózsák őre, és társaival (Rágalom, Félelem, Szégyen) elűzik az ifjút a Rózsa közeléből, akit az Ész hasztalan igyekszik lemondásra rábeszélni. A Szerető Barátjának biztatására Szemérmes Őszinteség és Szánalom által megengeszteli, mire Szíves Fogadás odavezeti őt a rózsához, hogy Venusnak, a Szüzesség halálos ellenségének ösztönzésére megcsókolja. Ezt Rágalom észreveszi és elhíreszteli, mire a Féltékenység odasiet, fallal véteti körül a Rózsát, toronyba zárhatja a Szíves Fogadást, és a költőnek is távoznia kell, ezenközben való búsultában keserves dalra fakad. Eddig tart az első rész. A második szakasz tartalma egyöntetűbb: Amor összegyűjti híveit a torony megostromlására, és a várívók a Természet papjának, Geniusnak a segítségével diadalmaskodnak, beveszik a tornyot és a Rózsát leszakítják. Ebben a második részben egyébként még több filozófikus, olykor már a rögtönzött enciklopediák határait súroló betétszerű elmélkedés található.²⁶ A költeményben mindvégig középponti

²⁶ A *Roman de la Rose* cselekményének magyar összefoglalása: HEINRICH Gusztáv szerk.: *Egyetemes irodalomtörténet*. II. Bp. 1905. 230–231. Az irodalomból: LANGLOIS, Ernest: *Origines et sources du Roman de la Rose*. Paris, 1891. — THUASNE, Louis: *Le Roman de la Rose*. Paris, 1929. — LEWIS, C. S.: *The Allegory of Love*. Oxford, 1936. — GUNN, M. F.: *The Mirror of Love. A Reinterpretation of the Romance of the Rose*. Lubbock, Texas, 1952. — ČERNÝ, Václav: *Myšlenka společenské změny v středověké literatuře. Jean de Meung*. In: *Lid a literatura ve středověku, zvláště v románských zemích*. Praha, 1958. 253–318. Itt további irodalommal.

14. kép. Május hó a Calendarium perpetuum-ból. In: Oeconomia ruralis et domestica, avagy Hausbuch des Johan Colerus. 1665, Mainz, Nicolaus Heyll nyomdája. Rézmetszet. Az előbbi képhez hasonló udvari jelenet, kerti lakomázás, madarakkal (köztük páva)

helyet foglal el annak a kertnek a leírása, amelynek Amor az uralkodója, és ahol a Rózsa, vagyis a megszeretett leány található. A második rész oktató betéttörténeteinek hangulata csak fokozza a főtörténet finoman laszcív jellegét; ezzel egyszerre azonban Natura istenségnek, és az ő papjának, Geniusnak az alakjában azt az idealizált természetfelfogást és filozófiává nemesedő szerelem-teóriát is képviseli, amely korábban az *Anticlaudiananus*-ban talált kifejezést. A *Rózsaregény* nemzetközi hírneve is igazán tekintélyes volt. Lefordítják hollandra, majd angolra (nem kisebb költő, mint maga CHAUCER), és elragadtatással említik az olaszok, köztük DANTE és PETRARCA is.

A későbbi évszázadokban sem szűnt meg Franciaországban a rokonszenven a szerelmi allegóriák és a *locus amoenus* jelenetek iránt. A XVI. század költészetében RONSARD és mások tavaszköszöntő dalaiban, POUSSIN és WATTEAU festményein él tovább a téma. Az utóbbiak már elválaszthatatlanok az arkadizálás²⁷ új divatjától, a rokokótól, és általában véve a színházi pásztor-

²⁷ Az *arkadizmus* megint olyan kategória, amelynek érintésekor arra kell gondolnunk, hogy egy-egy téma tüzetes átvizsgálása meghaladja egy-egy tanulmány keretének határait: egyenesen beláthatatlan az a háttér, amely e ponton táruul a *locus amoenus* feldolgozói elé. Ide vonható a pásztor-költészet és a hellenizmus, meg a neohellenizmusok egész sorozata, de egyáltalán az utópia, sőt az utópisztikus szocializmus eszmetárának több eleme is. Ha mindezekre itt nem is utalunk (bár egykor jó lenne, ha valaki kitekin-tene a toposz ilyen továbbfejlődése felé is), a közvetlen árkadizmus irodalma is elég nagy. Ebben eligazít néhány, metodikailag is számottevő összefoglalás vagy elemzés: WENDEL, H.: *Arkadien im Umkreis der bukolischen Dichtung*. München, 1933. — SNELL Bruno: *Arkadien, die Entstehung einer geistigen Landschaft. Antike und Abendland*

15. kép. Május ábrázolása a Livre d'Heures à l'usage de Rome-ból. Miniatúra. Páris, Bibl. Nat. Donation Smith-Lesoeuf. ms. 42. Leroquais: Supp. aux Livres d'Heures c. műve nyomán. Az előbbi képhez hasonló kerti jelenet, más beállításban

16. kép. Livre d'Heures de Hennessy. Brugge, 1510–1520. Simon Bening iskolájának tulajdonított miniatúra. Bruxelles, Bibl. roy. ms. II. 158. A virágos-növényes díszítés itt, egy csónakban, már teljesen sztereotipizálódott, közvetlen jelentését veszítette

17. kép. Calendarium Romanum Magnum des Johannes Schoeffer. Jacob Köbel nyomdája, Oppenheim, 1518. Fametszet. Az előbbi mulatságjelenet, paraszti, egyszerűbb környezetben rajzolva. A zenészek, táncolók, szerelmesek alakja gyakran cserélődik a kisgrafika sztereotíppá váló beállításáiban

játékoktól. A hatalmas francia barokk kertek is olykor kifejezetten a paradicsom, vagy legalábbis a földi paradicsom tükreként készültek el. Olyannyira nagy a francia művészre az ilyen elgondolások hatása, hogy akadt művésztörténész, aki éppen e vonással kísérte meg körülírni a korai francia művészet legsajátabb jellemét.²⁸

5.7.10.2. Az olaszoknál szinte az egész duecento-költészet a trubadúrok hatása alatt áll. A *pastorale*-k témájuknál fogva is több ide kapcsolható művet

18. kép. Der Scapherders Kalengier. Adriaen van Berghen nyomdája, Antwerpen, 1520. Farnetszet. Nijhoff: L'art typogr. dans les Pays-Bas e. műve után. A képen a május ábrázolásának két sztereotip formája vegyül össze: a zenés kerti jelenethez (énekesekkel — szerelmesekkel), a "fürdőhónap" megszokott ábrázolása társul

jelentenek: Cielo d'ALCAMO, Jacopo DA LENTINO, Guido GUINIZELLI, Guido CAVALCANTI vagy Cecco ANGIOLIERI műhelyéből egész sor ilyen költeményt idézhetünk. A trecento elsősorban DANTE újító műveivel (*Vita Nuova*, *Canzoniere*) és PETRARCA szonettjeivel gazdagítja a narratív lírai dalok műfaját. E távolabbi párhuzamok, és egyáltalán az olasz szerelmi poézis általános hangulata talán közelebről kapcsolatban áll a magyar személyes lírával, mint azok a lírai versek, amelyek olykor szinte szó szerint hasonlítanak a magyar *locus amoenus* énekekre. Mert olyan versekben később sincs hiány, amelyek tartalmukban jól egyeztethetők a kertben lejátszó szerelmi jelenetekkel: Sennuccio DEL BENE, Matteo Maria BOIARDO, majd Angelo POLIZIANO versei mintegy átmenetet képeznek egészen TASSO művészetéhez, akinek *Megszabadí-*

1.(1944) 26— — PETRICONI, M.: *Das neue Arkadien. Antike und Abendland* 3 (1948) 187—CANAT, A. R.: *L'Hellénisme de Romantiques. I—II.* Paris, 1951—1953. — PANOFKY, Erwin: *Et in Arcadia ego: Poussin and the Elegiac Tradition.* In: *Meaning in the Visual Arts.* Garden City, N. Y., 1955. 295—320. ill., PANOFKY átdolgozta először húsz évvel korábban publikált dolgozatát (In: *Philosophy and History, Essays Presented to Ernst Cassirer.* Oxford, 1936.) — CLARK, Kenneth: *Landscape into Arts.* Harmondsworth, 1956. — BUTLER, E. M.: *The Tyranny of Greece over Germany.* Boston, 1958. — SANFORD, Ch. L.: *The Quest for Paradise.* Urbana, 1961. — PRZYBYLSKI, Ryszard: *Et in Arcadia ego.* Warszawa, 1966.

²⁸ SEDLMAYR, Hans: *Vermutungen und Fragen zur Bestimmung der altfranzösischen Kunst.* In: *Epochen und Werke.* II. Wien—München, 1960. 322—341. Általában véve a kertművészet ilyen aspektusairól tájékoztat: ORMOS Imre: *Kerttervezés története és gyakorlata.* Bp. 1955. E mű és az itt idézett további irodalom is bizonyítja, megint olyan területre jutottunk, ahol egy kissé hosszabb ideig tartó, önálló körülszemlélődésre lehetne gondolni témánkkal kapcsolatban.

tott Jeruzsáleméből különösen az *Armida kertje* című, önállóan is igen népszerű részlet tartozik ide. A *Jeruzsálem* 1575-ben készült el, és ekkor írta TASSO híres pásztordrámáját, az *Aminta*-t is (1573), amelyben a szerelmes bukolikus költészet első színpadravitelét tisztelhetjük.

A pásztorköltészet újraélesztése különben is Itáliában történt. PETRARCA *Bucolicum Carmen*-je, majd BOCCACCIO *Ameto*-ja után SANNAZARO idilljei (*Arcadia*, 1495) e folyamat TASSO előtti legfontosabb állomásai. A XVI. század végére európai elterjedettségre tesz szert a műfaj: GUARINI 1585-ben született *Pastor fido*-ja, vagy POLIZIANO *Orfeo*-ja szinte egyidősek a spanyol eredetű *Amadis* elterjedésével, MONTEMAYOR *Diana enamorada*-jával (1542) vagy SIR PHILIP SIDNEY *Arcadica*-jával (1590), és nem sokkal előzik meg a pásztoregény francia és német befogadását (Honoré d'URFÉ: *L'Astrée* (1607), Martin OPITZ: *Arcadica* (1638) és *Daphne* (1627) stb.). Ebben az összképben előkelő helyet foglal el BALASSI *Credulusa*, amelyet 1589 telén írt, CASTELLETTI 1587-es *Amarilli*-jéből.²⁹

Az olasz középkor és reneszánsz azonban más formában is tartalmazta a *locus amoenus* motívumot. Nagyepikában elsősorban DANTE az, aki *Paradisomában* ezt a világot ábrázolja — éteri messzeségben. (A művéhez kapcsolódó kommentárok és utánezatok is követik ezt a fonalat.) A festészetben már a trecento mesterei kedvelték az ilyen képrészleteket, a reneszánsz festészet pedig egyenesen egyik legfőbb témájaként választotta ki azt. A tavasz eljövetelét ligetben, vagy máshol a szabadban ábrázoló nevezetesebb kompozíciók közül a legelső Francesco DEL COSSA festménye *Áprilisról*, azaz *Venus haváról* (1470-ből). (19. kép) Egy évtizeddel később követi ezt BOTTICELLI két legismertebb képe: a *Primavera* és a *Venus születése*. Már e képek mögött is ott van az antik mitológia és a szerelmes költészet hagyománya, még ennél is közelebb áll azonban a költészethez, pontosabban a magyar *locus amoenus*-felfogáshoz is Angelo BRONZINO híres festménye, a *szerelem és idő Allegóriája* (1546). (20. kép) A kép különben Ferenc francia király számára készült és mind allegorizálásának módjában, mind mondanivalójában korának igazán általános értelmű kifejezője volt.³⁰

5.7.10.3. Az ibériai félsziget nemzeti nyelvű irodalma a XIII. század közepétől ismert. Mindjárt egyik legkorábbi nagyjelentőségű emléke ennek az irodalomnak a *szerelem allegóriája*. Juan RUIZ DE HITA *Libro de buen amor* című munkája (1343), amely egyébként a FERNANDO DE ROJAS-nak tulajdonított *Calixto y Melibea*, vagy *Celestina* című (1500 körüli) szerelmi dialógusdrámának is a forrása. RUIZ főként Don Amur bevonulásának a leírásakor ecseteli a szerelem birodalmának képeit, de másutt is kitér ilyen részletekre. Az ibériai félszigeten kialakuló egyéniséglíra különösen a hajnali szerelmes

²⁹ A számos, idézhető mű közül: CESEREO, G. A.: *Le origini della poesia lirica in Italia*. Catania, 1899. — FIGURELLI, F.: *Il Dolce stil nuovo*. Napoli, 1933. — BUCK, A.: *Italianische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance*. Tübingen, 1952. — FRIEDRICH, Hugo: *Epochen der italienischen Lyrik*. Frankfurt/Main, 1964.

³⁰ A kép mesteri elemzése, az egész ikonográfiai irodalom egyik legismertebb analízise először 1923-ban fogalmazódott meg: PANOFSKY, E.—SAXL, F.: „*Melancholia I*”, *eine quellen- und typengeschichtliche Untersuchung*. Berlin—Leipzig, 1923., majd PANOFSKY könyvében (*Studies in Iconology*. Oxford—New York, 1939.) a „*Father Time*” című harmadik fejezet egyik fontos részletként vált ismertté. PANOFSKY később apróbb módosításokat hajtott végre a kép bemutatásán, ezek azonban érdemben semmiképpen sem változtatják meg legkorábbi állításait. (*Studies in Iconology*. New York—Evanston—London, 1962. 86—91.) (Vö. a 20. kép alá írott kommentárokat is.)

19. kép. Francesco Cossa freskójának részlete. Ferrara, Palazzo Schifanoia. A madarak és virágok ismét felbukkannak

20. kép. Angelo Bronzino: Az idő legyőzi a szerelmet. London, National Gallery. A szerelmi rekvizitumokkal (galambok, nyílvevessző, virágszirmok) teljes képen jobboldalt középen, 9 rózsát tartó fiú alak jobb vállánál látható az Álnokság szép arca, felcsérélt kezeiben (a baloldalt látható csúnya jobbkézben) lépesmézet és (a jobboldalt látható szép balban) mérges fullánkot tart, teste (a fiúalak jobb lábánál) kígyófarokban és ragadozó-lábban végződik, lába előtt két álarc, nyájás és csúf. Az egész kettősség, mint a kép más részei is, a szerelem kettősségét hangsúlyozza

köszöntés, az *alborada* műfaja — azután bőségesen él az ilyen képekkel és fordulatokkal, valószínűleg ennek következtében éri el a XVI. században azt a költői aranykort a spanyol költészet, amelyet ma is csodálhatunk.³¹

³¹ Az ibériai adatokról, a már említett műveken kívül tájékoztat: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: *Poesía juglaresca y juglares*. Madrid, 1924. (számos későbbi kiadásban is) — NUNES, José Joaquim: *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses*. I—III. Coimbra, 1928. — LAPA, Rodriguez: *Das origens da poesia lirica em Portugal na idade media*. Lisboa, 1929. — GONZÁLEZ PALENCIA, A.: *Historia de la literatura arábigo-española*. Barcelona, 1928. — AUBREY, F. G. Bell — BOWRA, C. M.—ENTWISTLE, William J.: *Da poesia medieval portuguesa*. (2ª edição). Lisboa, 1947. — LE GENTIL, Pierre: *La Poésie lyrique espagnole et portugaise à la fin du Moyen Âge*. I—II. Rennes, 1949—1953. — TREND, J. B.: *Medieval Lyrics in Spain and Portugal*. Oxford, 1952. — ASENSÍO, Eugenio: *Poética y realidad en el cancionero peninsular de la edad media*. Madrid, 1957. — MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: *Poesía juglaresca y origines de las literaturas románicas*. Madrid, 1957. — WARDROPPER, B. W.: *Historia de la poesia lirica a lo divino en la cristiandad occidental*. Madrid, 1958. — SMIRNOV, A. A.: *Srednevekovaja literatura Ispanii*. Leningrad, 1969. (a könyv kéziratát először 1939—41-ben írta a szerző, majd 1946—47-ben dolgozta át.) — RUIZ DE HITA művéről külön is nagy irodalom készült, ezek közül a legtöbb figyelmet érdemlik: LECOY, F.: *Recherches sur le „Libro de Buen Amor” de Juan Ruiz*. Paris,

5.7.10.4. Amint ezt az újabb filológiai kutatás mind világosabban hangsúlyozza, a német *Minnesang*-költészet — bár legkezdetekben önálló képződmény is — elválaszthatatlan a trubadúrok és a latin nyelvű vágánsok már említett művészetétől. Formák és tartalmak (köztük a *pastourelle*-típusú dialógus és a *locus amoenus*-jellegű helyzet egyaránt) áramolnak innen, és a XIII—XIV. században teljes szépségében bontakozik ki a német lovagi szerelmi költészet, amely a német reneszanszon át a német folklór szerelmi lírát is megteremti.³²

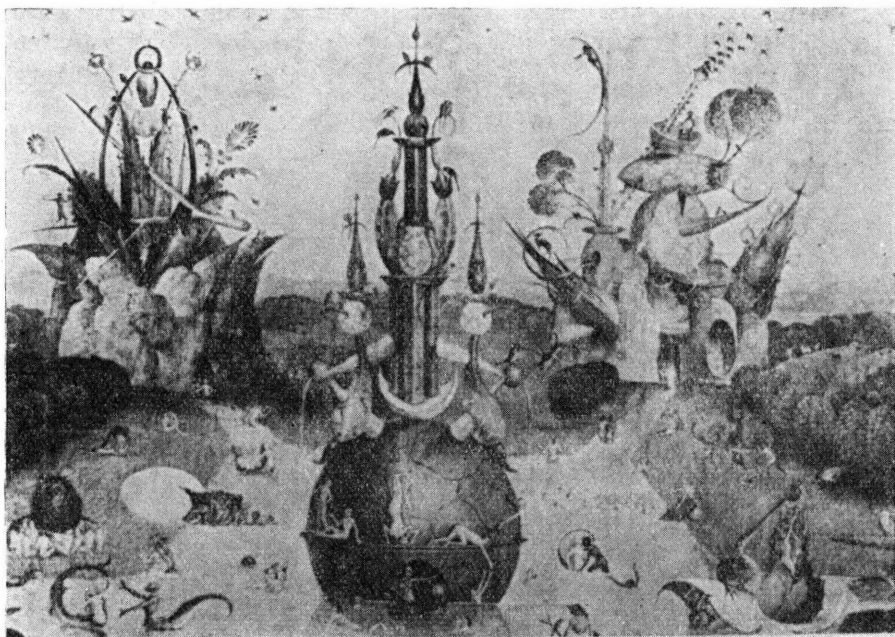
Egyéb formákban is elterjedt azonban a *locus amoenus*-gondolat a németek között. Hieronymus BOSCHNAK a XV. század legvégén készült *Gyönyörök kertje* című festménye éppúgy ezt a témát ábrázolja, (21, kép) mint a német reneszánsz paradicsomfestményei. Népszerű ezen kívül a német folklórban is számos olyan dal, amelynek történeti előzménye a XVI—XVII. század fordulóján keresendő. Ezeknek a tartalmáról már rövid megnevezésük is elégségesen tájékoztat: »Der Ritter und die Maid« — »Die Lieb überwindet all Ding in diser Zeit« — »Der Graf bei dem Brunnen« — »Der Meie, der Meie der bringt uns Blümlin« — »Frau Nachtigal« — és végül, de nem utolsósorban, a »Wundergarten der Liebe«.³³

1938. — SMIRNOV, A. A.: „*Knjiga blagaj ljubri*” *Huana Ruisa*. In: *Iz istorii zapadnoevropejskoj literatury*. Moskva—Leningrad, 1965. 134—144. (eredetileg 1941-ben készült). — BENITO Y DURÁN, A.: *Filosofía de Arcipreste de Hita. Sentido filosófico del „Libro de buen amor”*. Alcoy, 1946. — LEO, U.: *Zur dichterischen Originalität des Arcipreste de Hita*. Frankfurt/Main, 1958. — HART, T. R.: *La alegoría en el „Libro de buen amor”*. Madrid, 1959. — LIDA DE MALKIEL, M. R.: *Two Spanish Masterpieces: The „Book of Good Love” and „The Celestina”*. Urbana, 1961. — ZAHAREAS, A. N.: *The Art of Juan Ruiz, Archpriest of Hita*. Madrid, 1965. Az *alborada* műfajáról jó áttekintést ad: HATTO: 311, 312, 319—320, stb.

³² A nagy irodalomból csupán azokat a műveket említem meg, amelyek további eligazítást adnak, éppen az átmenet problémájához, illetve amelyek a korábbi munkák összefoglalásaként jöttek létre: MÜLLER, Günther: *Geschichte des deutschen Liedes*. München, 1925. — BRINKMANN, Hans: *Geschichte der mittelalterlichen Liebesdichtung*. Halle/Saale, 1925. (és más, számos tanulmánya) — GENNRICH, Friedrich: *Grundriss einer Formenlehre des mittelalterlichen Liedes*. Halle/Saale, 1932. — GEBHARDT, Wilhelm—GEBHARDT, Greta: *Musik- und Satzlehre am Volkslied*. Kassel, 1936. — FRINGS, Theodor: *Minnesinger und Troubadours*. Berlin, 1949. — Morét, J.: *Le lyrisme médiéval allemand*. Lyon, 1950. — STAUFFER, Marianne: *Der Wald. Zur Darstellung und Deutung der Natur im Mittelalter*. 1959. — KUHN, Hugo: *Dichtung und Welt im Mittelalter*. Stuttgart, 1959. — SCHWIETERING, Julius: *Natur und Art. Zeitschrift für deutsches Altertum* 91 (1961) 108—137. — GRÜENTHER, Rainer: *Das wunneliche Tal. Euphorion* 55 (1961) 341—404. — SYDOW, Alexander: *Das Lied. Ursprung, Wesen und Wandel*. Göttingen—Zürich, 1962. — VON WULFEN, Barbara: *Der Natureingang im Minnesang und frühem Volkslied*. München, 1963. (Ennek alapján foglalkozott a magyar lírai dalok természeti kezdőképével GERE BEN Ferenc 1965-ben írott, kéziratos dolgozatában.) — TAYLOR, Ronald J.: *Die Melodien der weltlichen Lieder des Mittelalters*. I—II. Stuttgart, 1964. — RÖHRICH, Lutz—BREDNICH, Rolf Wilh.: *Deutsche Volkslieder*. I—II. Düsseldorf, 1965. — SUPPAN, Wolfgang: *Volkslied*. Stuttgart, 1966.

³³ E dolgozat szövegének megfogalmazásakor ismeretlen volt előttem, hogy MECHTILD VON MAGDEBURG „*Fließendes Licht der Gottheit*” (1250—2 között készült) c. látomásgyűjteményében milyen határozottan fordul elő a *locus amoenus* motívuma is. A vallásos-erotikus vízióban a ciszterci apáca előtt Jézus, a „Völegény” jelenik meg, a nő felriad, követi a férfit, harmatos fűvön gázolnak át, csodás madárdal kíséri útjukat, eljut a paradicsomba, ahol a szentekkel áll táncba. Majd egy forrás mellett déli nyugovóhelyet készítenek, és itt a szerelem ágyában időznek. MECHTILDA mindezt vallásos vízióként értelmezi, de szókészlete nyilván visszfénye a kor szerelmi terminológiájának. Az egyébként bonyolult filológiai problémákat jelentő műhöz vö.: NEUMANN, Hans: *Beiträge zur Textgeschichte des „Fließendes Lichts der Gottheit”, und zur Lebensgeschichte Mechtilds von Magdeburg. Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen* 3 (1954) 27—80, és természetesen az itt idézett további irodalmat.

5.7.10.5. Ami a skandináv hivatásos személyiséglíra kialakulását illeti, régibb és újabb³⁴ kutatásokból tudjuk, hogy ez főképpen a német minnesangból táplálkozott, és ezt követően alakult ki. A flamand és holland dalköltészetben a XIV. és XV. századból bukkan fel igazán szép formában e hagyomány.³⁵

21. kép. Hieronymus Bosch: A földi gyönyörök kertje. Részlet. Madrid, Prado

5.7.10.6. A gazdag angol irodalomba először a francia meg az olasz, sőt a klasszikus költészetből kerültek át *locus amoenus*-motívumok, majd ezek önállóvá váltak, és az angol reneszánszban bontottak virágot³⁶. Legszebb példáikat CHAUCER, WYATT, SPENSER, LYLY, a már említett SIDNEY, SHAKESPEARE, NASHE és mások műveiben, később a népszerű és népdalokban találhatjuk meg. Bizonyos irodalomtörténeti koncepció annyira megy, hogy költői archetípusnak nevezi ezt a témát, és MILTON meg COLERIDGE költészetének is mintegy az alapmotívumává teszi a kifejtését.³⁷

³⁴ Erről tájékoztat: STEENSTRUP, Johannes C. H. R.: *Vore folkeviser fra middelalderen*. Kjøbenhavn, 1891. — GRÜNER-NIELSEN, H.: *Danske viser fra Adelsviser og Flyveblade 1530—1630*. I—II. Kjøbenhavn, 1913—1919. — FRANDSEN, Ernst: *Folkevisen*. Kjøbenhavn, 1935. — SCHIØRRING, Nils: *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske vise-sang*. I—II. Kjøbenhavn, 1950. — BRUUN, Henry: *Den middelalderlige Dagviser*. Kjøbenhavn, 1965. illetve az itt idézett további irodalom.

³⁵ HATTO: 473—504, illetve az itt idézett irodalom igazít el.

³⁶ Két felfogásból tárgyalják ugyanezt: THOMSON, J. A. R.: *The Classical Background of English Literature*. New York, 1948. — SCHLAUCH, Margaret: *English Medieval Literature and its Social Foundations*. Warszawa, 1956.

³⁷ EMPSONnak fentebb, a 22. jegyzetben már idézett művein kívül is igen sok az ilyen módszerrel dolgozó összefoglalás. Ezek közül a legismertebb: BODKIN, Maud: *Archetypal Patterns in Poetry*. London, 1963.

5.7.10.7. A magyar kutatás szempontjából éppen a legfontosabb kérdésekben, a kelet-európai reneszánsz és korabarokk szerelmi líra kutatásában még nagy hézagok vannak. Nincs olyan összefoglaló munka sem, amelynek segítségével megrajzolhatnánk az individuális líra, és ezen belül a *locus amoenus*-jelenetek gyakorlatának kialakulását ezen a területen.³⁸ Egy ilyen munkát csak évek előzetes anyaggyűjtése után lehetne megkísérelni.

22. kép. Szerelmi találkozás. Freskó részlete a Tienti kastélyból. A XV. század első feléből.

³⁸ A kelet-európai művelődéstörténet egyelőre meglehetősen kidolgozatlan ahhoz, hogy e téren egyetlen összefoglalásra utalhassunk. Viszont éppen az utóbbi évtizedben hatalmasat fejlődött e téren a kutatás. Ennek legfontosabb dokumentumai, mindegyikben tetemes visszatekintő irodalommal: RENUCCI, P.: *L'aventure de l'Humanisme européen au Moyen Âge*. Paris, 1953. — FRANCASTEL, G.: *Du Byzantin à la Renaissance*. Paris, 1955. — PANOFKY, Erwin: *Renaissance and Renaissances in Western Art*, Stockholm, 1960. — ANGYAL, Andreas: *Die slavische Barockwelt*. Leipzig, 1961. — LICHATSCHOW, Dmitri S.: *Die Kultur Russlands während der osteuropäischen Frührenaissance vom 14. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts*. Dresden, 1962. — IRMSCHER, Johannes hrsg.: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*. I—II. Berlin, 1962. — GOLENIŠČEV-KUTUZOV, I. N.: *Gumanizem u vostočnyh slavjan (Ukraina i Belorussija)*. Moskva, 1962. — GOLENIŠČEV-KUTUZOV, I. N.: *Ital'janskoe Vozroždenie i slavjanskije literatury XV—XVI vv.* Moskva, 1963. — *Dante a középkor és a renaissance között. Emlékkönyv Dante születése 700. évfordulójára*. Bp. 1966. — *Literatura epohi Vozroždenija i problemy vsimirnoj literatury*. Moskva, 1967. Az egész kötet, de legkivált a következő tanulmányok: KONRAD, N. I.: *Ob epohe Vozroždenija* (7—45), GOLENIŠČEV-KUTUZOV, I. N.: *Dante i predvoždenie* (46—85), LIHAČEV, D. S.: *Predvoždenie na Rusi v konce XIV — pervoj polovine XV veka* (136—182), LUR'E, Ja. S.: *Elementy vozroždenija na Rusi v konce XV — pervoj polovine XVI veka* (183—211), GOLENIŠČEV-KUTUZOV, I. N.: *Renessansnye literatury Zapadnoj i Vostočnoj Evropy (Sopostavitel'nyh obzor)* (245—285). — LIHAČEV, D. S.: *Poetika drevnerusskoj literatury*. Moskva—Leninograd, 1967. — LIHAČEV, D. S.: *Drevneslavjanskije literatury kak sistema*. In: *Slavjanskije literatury — VI Meždunarodnyj s'ezd slavistov (Praga, avgust 1968)* — *Doklady sovetskoj delegacii*. Moskva, 1968. 5—48. — ROBINSON, A. N.: *Literatura Kievskoj Rusi sredi evropejskikh srednevekovykh literatur — Tipologija, original'nost', metod*. Uott: 49—116. E téren, mint ez az idézett irodalomból is kiviláglik, a következő főbb problémák körül forog vita: volt-e „korareneszánsz” általában Európában? — volt-e „korareneszánsz” Kelet-Európában? — mi a kapcsolata e kettőnek? — milyen hatással volt az érett reneszánsz Kelet-Európára? — mennyiben önálló az érett reneszánsz Kelet-Európában? Ma általában véve az a vélemény látszik kifomálódni, hogy tipológiailag van mind korareneszánsz, mind reneszánsz Kelet-Európában. Érdekes tény, hogy éppen ez irodalmi fokozat népieségét illetően gyökeresen eltérnek a vélemények. Az egyik felfogás szerint az akkor már

A jelen esetben a magyar hagyomány kialakulásával kapcsolatban mégis megkockáztathatunk következtetéseket, mivel szinte kizártnak tartható, hogy személyes líránk kialakulása ne a reneszánsz szülőföldjével, Itáliával való kapcsolatunk nyomán született volna meg, és e tárgykörből olasz — magyar viszonylatban, sőt egy kevésbé olasz — délszláv — magyar összefüggésben is³⁹ állnak rendelkezésünkre megbízható kutatási eredmények.

5.8. Külön kérdés lenne a XVI. század után is nyomon követni az európai irodalomban és általában a művészetben a *locus amoenus* téma útját. Bizonyos, hogy vannak olyan problémák, amelyek tisztázása jobban érthetővé teszi a XVII. századi magyar kéziratos szövegeket is (elsősorban a barokk színjátékszás,⁴⁰ valamint a manierizmus⁴¹ van közel e témához).

előforduló folklór alkotások (például a líra!) befolyásolták a hivatásos irodalmat, mások elutasítják ezt a nézetet, annál is inkább, mivel ekkor még (véleményük szerint) sem a hivatásos irodalomban, sem a folklórban nem volt még személyes líra. (Legutóbb ez a gondolat a ROBINSON—LIHACSOV vitában bukkant fel, lásd ROBINSON fentebb idézett tanulmányában a 31. lábjegyzetet, 64—65. lapokon.) E kérdés természetesen további vizsgálatokat igényel, mégis öröndetes, hogy a szovjet kutatók is — a tények előtt meghajolva — ilyen „arisztokratikusnak” kárhoytatott nézeteket újból hangoztathatnak.

³⁹ Ez a probléma is meglehetősen sokoldalú. Egyrészt a kiindulópont, Itália esetében a népköltészet és műköltészet középkori történeti kölcsönhatásai nem mindenben tisztázódtak. Másrészt felmerült egy közvetlen arab — (szicíliai) — itáliai lírai fejlődés gondolata is. Ennek Kelet-Európába eljutása, nem román nyelven megfogalmazódása elválaszthatatlan Dalmácia és általában a korai horvát irodalom történetének legfélyesebb szakaszától, ami megint a magyar reneszánsz irodalommal tart fenn sokrétű, kétoldalu kapcsolatokat. Amikor 1966-ban e dolgozatot megírása után nem adtam át közlésre, éppen az a nehézség késztetett erre, hogy az itáliai — délszláv — magyar kapcsolat konkrét tényei nem látszóttak tisztázottnak. Azóta (1968 és 1969 folyamán jugoszláviai helyszíni tájékozódással) sikerült e ponton is némi bizonyosságra szert tenni. Ennek közvetlen tanulsága a vizsgált magyar dal szempontjából ugyan negatív, annál érdekesebb viszont az egész magyar lírai költészet genezisét illetően, mivel a magyar irodalmi és folklór líra sajátos jellegét éppen a jugoszláv irodalmi reneszánsz lírával való feltűnő hasonlóság, ugyanakkor az ottani folklór lírától meglehetősen különbözőség mutatja a leginkább. E tényre még később, a magyar adatok tárgyalásakor visszatérek, általában véve pedig egy külön dolgozat tárgya lehetne e felismerés. — A kérdéskör irodalmához (vö. az előbbi jegyzetekben idézett általánosabb érvényű bibliográfiát, az úgynevezett *petrarkizmus* irodalmát pedig csak érintőlegesen említve): BRAHMER, Mieczyslaw: *Petrarkizmus poezji polskiej XVI w.* Kraków, 1927. — TROBARINA, L.: *Italian Influence on the Poets of the Ragusan Republic.* London, 1931. — PISTILLIDÈS, Thémis Siapkarak: *Le pétrarquisme en Cypre.* Athènes, 1952. — FINE, S.: *Über die Beziehung zwischen arabischen und frühitalienischen Lyrik.* Köln, 1956. — PAGLIARO, A.: *Poesia giullaresca e poesia popolare.* Bari, 1958. — BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja: *Hrvatskosrpska narodna književnost u svjetlu nekijh komparativnih proučavanja.* Narodna Umjetnost 2 (1963) 39—64. — PANTIĆ, Miroslav: *Jugoslovenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka. Prilozi za Književnost, Jezik, Istoriju i Folklor* 29 (1963) 17—44. — SZABOLCSI, B(ence): *Rapporti musicali italo-ungheresi.* *Studia Musicologica* 4 (1963) 229—233. — PANTIĆ, Miroslav: *Narodne pesme u zapisima XV—XVIII veka. Antologija.* Beograd, 1964. — RADOLE, Giuseppe: *Rapporti tra canti popolari italiani e croati in Istria.* *Lares* 31 (1965) 185—209. — BRAHMER, Mieczyslaw ed.: *Italia, Venezia e Polonia. Tra umanesimo i rinascimento.* Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967. — BOGIŠIĆ, Rofo: *O nekijh osobitostima hrvatske pastoralne. Sveučilište u Zagrebu — Filozofski Fakultet — Radovi Zavoda za Slavensku Filologiju* 10 (1968) 15—25.

⁴⁰ Vö.: ALEWYN, Richard—SÄLZLE, Karl: *Das grosse Welttheater.* Hamburg, 1959, és az itt idézett, bőséges további irodalom. Ez a téma is részletesebb feldolgozásra tarthatna igényt.

⁴¹ HOCHE, Gustav René: *Die Welt als Labyrinth.* Hamburg, 1961. Különösen: 101—104, 179—186; Abb. 225—229., stb.

6.0. A *locus amoenus*-téma nem ismeretlen a világ folklórjában sem. Mindazáltal mégsem ismerünk egyetlen olyan összefoglaló tanulmányt sem, amely ennek a toposznak a különböző folklór műfajokban, sőt a különböző művészetekben való jelentkezését megvizsgálta volna.⁴² Szerencsére éppen a lírai dalok terén értékes előtámulmány látott napvilágot. Ebben HAAVIO a finn folklór és műköltészeti *locus amoenus*-dalokat elemzi, és CURTIUS nyomán kitér a toposz európai párhuzamaira is, ezen kívül a maga erudíciójából több német és sok skandináv folklór megfelelést idéz, nem foglalkozik azonban olyan általános problémákkal, mint a személyiséglíra abszolút értelemben vett kezdetei, és nem különböztet meg egymástól tipologikus és genetikusan egyezéseket.⁴³ Nagy érdeme viszont a munkának az, hogy felfigyel arra: a folklór dalok nem vidám, hanem általában szomorú felfogásban tárgyalják a találkozást. A balti-finn tradícióban az a forma a leggyakoribb, amelyben nem is csak a találkozásnak a leírása, hanem az ide később, már a válasz után visszatérő szerelmes bús visszaemlékezései fejeződnek ki a dalban. Ezt a felfogást más példákkal is támogathatjuk, és az idézett magyar szövegek is ilyen értelműek.

Ezen kívül a prózai folklór szövegekben is előfordul több olyan motívum, illetve szüzsé-típus, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni e téma tárgyalásakor. Ezek közül a legfontosabbak a következők: a mágikus kert motívuma általában⁴⁴ — a túlvilágon álló csodálatos kert⁴⁵ — az a motívum, hogy a hős egy (legtöbbször mágikus, csodálatos, természetfeletti vagy rendkívüli) kertben talál egy leányt, akibe rendszerint bele is szeret⁴⁶ — ehhez hasonló az a motívum, amelyben a leány egy kertben alszik, és ott várja, hogy találkozzék vele a kedvese⁴⁷ — és távolabbi párhuzamokat is még idézhetnénk. A méz és méreg motívumnak is különböző megoldásait ismerjük. Ezek közül a legteljesebbnek az a forma látszik, amelyben egy a túlvilágon levő kertben van két forrás, amelyek egyike édes, a másik keserű⁴⁸ — ehhez közel áll az a motívum, amelyben egy és ugyanazon forrás méreg és gyógyít, aszerint, hogy ki hogyan közeledik feléje⁴⁹ — a motívum másik felét is szokás kiszínezni: a pokolban vagy más alvilágban méreggel folyó folyamok vannak.⁵⁰ Olykor egészen egyéni változatban kerülnek elő e megszokott elemek, ám ha mélyebb értelmét keressük a motívumnak, gyakran még ilyenkor is felsejlik ennek régies magja: egy okosan megfejtendő bölcs mondás például így hangzik „méreg nektár színe alatt”, értelme ’asszony, aki kiszolgáltatta férjét az ellenségeknek’.⁵¹ Feltűnő,

⁴² Nem teszi ezt HATTO sem, bár műve lapjain koreai, mongol, tatár, csuvas, burmai, szíami, indonéziai, maláj, dajak, perzsa, kurd, örmény, grúz, újgörög, román, cseh, szlovák, lengyel, szorb, szerb, horvát, szlovén, makedon, bulgár, orosz, albán, litván, lett, magyar, észt, lív, finn, votják, kecsua és Marquesas-szigeti adatokat is felsorol.

⁴³ HAAVIO, Martti: *The Song of the Summer Night. Studia Fennica* 10 (1963) 3–45

⁴⁴ *Motif-Index of Folk Literature*. ed.: Stith THOMPSON. I–VI. (2nd Ed.) Copenhagen, 1955–1958. (Ezentúl = MI) — AARNE, Antti—THOMPSON, Stith: *The Types of the Folktale*. (3rd Ed.) Helsinki, 1961. (Ezentúl = AaTh): MI D 961. — AaTh 550.

⁴⁵ MI F 162.1.

⁴⁶ MI N 711.3. — AaTh 550, AaTh 551, AaTh 706.

⁴⁷ MI T 36.

⁴⁸ MI F 162.1.2.1.

⁴⁹ MI D 1663.4.

⁵⁰ MI A 671.2.2.1.

⁵¹ MI H 592.2. Ezt az érdekes fordulatot egyszer külön kellene megvizsgálni: „a méz helyett/alatt méreg?” ismert a magyar proverbiumok között (például „Méz alatt

hogy éppen a szerelmi hűtlenség ábrázolására tér vissza e távol eső, indiai ötletben is a nektár — méreg összekapcsolója. További példákat is idézhetnénk.⁵²

(folyt.)

VOIGT VILMOS

Вильмош Воигт:

«В САДУ ЛЮБВИ»

(К исследованию возникновения текстов лирических народных песен и приемов лирического творчества)

Часть вторая

Автор занимается вопросом возникновения любовной лирики в венгерском строжическом фольклоре средневековья, используя исторические и современные материалы. По его мнению в венгерской народной поэзии строжическая любовная лирика не могла возникнуть раньше XVII века. (Первая часть статьи была опубликована: *Ethnographia* 80 (1969) 235—275. стр., подробное резюме будет опубликовано после третьей части статьи.)

Vilmos Voigt:

„IN THE GARDEN OF LOVE”

(Aspects to the analysis of the development and poetic creation of the texts of lyric folk-songs)

Part Two

The author discusses the development of strophic love lyrics in Hungarian folklore during the Middle Ages, making use of historical and recent data. In his opinion strophic love lyrics in Hungarian folk-poetry cannot date back to times before the 17th century. (Part One of this paper was published in *Ethnographia* 80 (1969) 235—275 pp., a detailed summary in English follows at the end of Part Three, to be published at a later date.)

mérget rejt”, „Mézből is mérget szí”, „Itt mézet, ott mérget főz”, „Aki sok mézet nyal, sok keserűt is jár”, „Hol a méz a legédesebb, a fullánk a legkeserűbb”, „Méz alatt méreg, szép almában féreg”, „Méz mellett fullánkot is találni”, stb. — O. NAGY Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Bp. 1966. 479—480.), irodalmias használatai között váratlan helyen bukkan fel TÓTH Lőrinc mondása: Kotzebue „némely színművei méz alatt igen gyakran mérget árulnak” (*Athenaeum* 1837. II. félév, 38. sz. nov. 9., 600. hasáb; idézi: *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. 14. kötet, *Dramaturgiai Lapok*. Sajtó alá rendezte: SOLT Andor. Bp. 1969. 389.) Amilyen gyakori a méz és a méreg önálló emlegetése a szerelemmel kapcsolatban, meglehetősen ritka — vagy csak nehezen megtalálható? — kettejük ellentétbeállítását egyazon kifejezésben. BRONZINO képének világosan konkrét utalása, a fentebb említett irodalomtörténeti és mitológiai adatok (ezekhez hozzávéhetjük, hogy NJEGOŠ „*Hegyek koszorúja*” című ismert költeményében is előfordul e toposz) mégis arra mutatnak, hogy általánosabb érvényű kliséről beszélhetünk. A méz mitológiai jelentőségéről egyébként nem kisebb munka, mint Claude LÉVI-STRAUSS *Du miel aux cendres*. Paris, 1966. kötetének számos helye meggyőzően tanúskodik.

⁵² A dolgozat 1966-os megfogalmazása után jutott tudomásomra, hogy HATTO az alba műfajához veszi a „*Szolovej Budimirovics*” néven ismert orosz bilinát, és ezt etimológiai megfigyelésekkel (a hős neve 'Ébresztőfi Fülemlüle' lehetne) is alátámasztja, hangsúlyozva, hogy a csodálatos kert elemei felbukkannak a bilinában. Amint ez a bilina más változataiból kiderül, ez a vonás nem állandó (PUTILOV, B. N.: *Byliny*. Leningrad, 1957. 382—388.), a madár nevű (formájú) férfiszertőnél tett látogatás motívumának ezt az előfordulását mégis figyelembe kell vennünk a következőkben.

Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból

B) A HALÁL ÉS A HALOTTAK

Bevezető*

Mindazok, akik folklór anyaggal dolgoznak, tisztában vannak azzal, miért elsőrendű fontosságúak a különböző katalógusok. Az anyag beható és átfogó ismerete nélkül egyetlen munka sem lehet teljes értékű. Különösen igaz ez az olyan, már eddig is hatalmas felgyűjtött anyaggal rendelkező folklór műfajokra, mint például a lírai dalok, ballada, mese, monda stb.

Az *International Society for Folk-Narrative Research* is felismerte a prózai epikum rendszerezésének szükségességét. A szervezet 1963. októberében, Budapesten megtartott értekezletén megállapodás született a különböző országok készülő mondakatalógusainak összehangolásáról, egy kijelölt bizottság pedig javaslatot dolgozott ki az európai mondaanyag rendszerezéséről.¹

A magyar mondakincs katalogizálásával már korábban is többen foglalkoztak, de e munkálatok a megvalósulás stádiumába nem, vagy ha igen, tökéletlen formában jutottak el.² Az ISFNR budapesti kongresszusa után három csoportban indult meg a munka: a hiedelemmondák katalogizálása mellett a történeti mondákkal DOBOS Ilona, az eredetmondákkal NAGY Ilona foglalkozik.³

* A magyar hiedelemmonda-katalógus készítésének munkálatai még nem fejeződtek be. Eddig mintegy 4500 szöveget dolgoztunk fel, azaz az anyaggyűjtés munkálatai még korántsem tekinthetők lezártak. Ez egyben azt is jelenti, hogy az itt bemutatásra kerülő fejezet nem a végleges változat. Ha a típusok számában jelentős változásra nem is számíthatunk, annál inkább a variánsok mennyiségében. Hogy mégis, már a jelenlegi stádiumban közlésre érdemesnek véltük a fejezetet, annak oka az, hogy szeretnénk, ha minél többen és több oldalról tennék meg kritikai észrevételeiket. Csakis így érhető el, hogy a végleges forma kialakításában már ezeket is felhasználhassuk és az esetleges fogyatékoságokat kiküszöbölhessük. A szerző tehát kér mindenkit, aki úgy véli, hogy javaslatai, bírálata, megjegyzései elősegíthetik a katalógus teljesebb, tökéletesebb megvalósulását, hozzák ezeket nyilvánosságra, akár e folyóirat hasábjain, akár más formában, egyben szeretne ezekért előre is köszönetet mondani.

¹ *Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research. Acta Ethnographica XIII (1964) 131.*

² Konkrét katalogizálási kísérlet eddig mindössze egy történt: SZENDREY Zsigmond: *Magyar népmondatípusok és tipikus motívumok.* Ethn. XXXIII (1922) 45–64. A katalogizálás elméleti kérdéseivel korábban többen is foglalkoztak, így pl. BALASSA Iván: *Karcsai mondák.* Bpest 1963. MNGY. XI. 13–36; DÉGH Linda: *A Systematic Ordering of the Hungarian Legends.* In: *Tagung der „International Society for Folk-Narrative Research” in Antwerp.* Antwerpen 1963. 66–74.; DÉGH Linda—BALASSA Iván: *A magyar mondaosztályozás kérdései.* Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1966. március 16-i ülésén; VOIGT Vilmos: *A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez.* Ethn. LXXVI (1965) 200–220; továbbá BÉRES András, DOBOS Ilona, FERENCZI Imre, LUBY Margit, NAGY Ilona, SÁNDOR István.

³ Jóllehet a három csoport anyaga néha fedi egymást (így például a történeti és hiedelemmondák között is találhatunk kincsmondákat), nincs különösebb akadálya, hogy a három részterület munkálatai egymástól elkülönülten történjenek.

Már az anyaggyűjtéssel párhuzamosan megindult a hiedelemmondák rendszerezésének elvi tisztázása és kidolgozása.⁴ Csak ezután kerülhetett sor arra, hogy a katalogizálás elméleti módszereinek és követelményeinek szem előtt tartásával hozzáfogjunk magához a gyakorlati munkához. Választásunk a *Halál és halottak* csoportra esett, mindenekelőtt azért, mert az itt felmerülő számos probléma megoldása hasznos tapasztalatokat és tanulságokat szolgáltathat a későbbi munkához.⁵

A *Halál és halottak* csoportba tartozó anyag elhatárolásánál *kizártunk minden olyan szöveget, ahol jöllehet dramatis personae vagy cselekménybeli egység formájában megtalálható a halál, illetve a halott motívuma, de a történet jellegét nem ez szabja meg.* Így mindenekelőtt nem itt tárgyaljuk a bűnös ember (boszorkány, tudós kocsis, ördöggel cimboráló stb.) különös temetéséről (vihar, jégeső stb.) szóló hiedelemtörténeteket, hiszen itt a bűnös (vagy legalábbis különös) életet logikusan lezáró természetfeletti eseményről van szó. Helytelen lett volna ezeket a mondákat elszakítani a halált megelőző élet eseményeivel foglalkozó csoporttól, így ezeket is a *Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek* címszó alatt tárgyaljuk. Kizártuk továbbá azokat a történeteket is, amelyek az életben elkövetett bűn miatti halál utáni szenvedéssel foglalkoznak. Ezek a bűn-bűnhődés gondolatot kifejező mondák a *Tabu* csoportban találhatók.

A *Végzet* csoportban tárgyaljuk majd a halál megjövendöléséről, az elkerülhetetlen halálról, a halál előre történő jelzéséről szóló hiedelemmondákat. A *Túlvilággjárás* csoportban található a túlvilágról, a halottakhoz látogató élő személyekről szóló történetek.

Nehezebb problémát jelentett a halottakról, illetve a kísértetekről (C csoport) és szellemekről (D csoport) szóló mondák elkülönítése. Itt abból indultunk ki, hogy a kísértetek és a szellemek nem emberi, hanem túlvilági lények; míg a halottak — jöllehet viselkedésük korántsem emberi jellegű gyakran — egykor élő emberek voltak és a történetek cselekménybeli fordulópontját legtöbbször éppen a két, a halál előtti és utáni állapot közti különbség, ellentét, vagy éppen logikus ok-okozat kapcsolat jelenti.

A katalógusban használt jelöléseknél abból indultunk ki, hogy a típusok száma a jövőben a további gyűjtések révén várhatóan növekedni fog, így szükségessé válhat új típusok közbeszúrása. Igyekeztünk a katalógust könnyen áttekinthetővé tenni. Maga a *Halál és halottak* csoport a magyar hiedelemmonda-katalógusban a második csoport lévén a B jelzést viseli.⁶ Ezt tizenkét, római számokkal jelölt kisebb egységre osztottuk: előbb következnek a halállal foglalkozó mondák, majd ezeket követik a halottakról szóló történetek. A kisebb egységek újabb, külön jelzéssel el nem látott részekre oszlanak. Ezek célja csupán a katalógusban való gyorsabb eligazodás elősegítése. Az egyes típusokat a római számokkal jelölt egységeken belül folyamatosan növekvő arab számjegyekkel láttuk el: a számozás egységenként újra kezdődik. A külön jellel el nem látott belső egységek előtt a folytonos számozásban tíz szám

⁴ KÖRNER Tamás: *A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez.* Ethn. LXXVIII (1967) 280—285.

⁵ Nem véletlen, hogy a német mondakatalógus készítése során is először a *Halál és halottak* csoport kidolgozására esett a választás. Lásd MÜLLER, Ingeborg — RÖHRICH, Lutz: *Deutscher Sagenkatalog. X. Der Tod und die Toten.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XIII (1967) 339—397.

⁶ A tizenhat csoport felsorolását lásd KÖRNER i. h. 281.

mindig kimarad az esetleges későbbi bővítések számára. A hiedelemmonda-katalógus valamely típusára tehát egy betű, egy római szám és egy arab szám együtt utalnak:

B. VIII. 3. = A sikertelen megváltás

A könnyebb tájékozódást elősegítendő a folytonos számozásba belevetjük a halálról és halottakról szóló, de más főcsoportokban található típusokat is, megjelölve azt, hogy a típus részletes leírását hol kell keresni. Ilyen esetekben az arab szám csillaggal van ellátva. Például V. 7.* = A túl könnyű koporsó → Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

A katalógusban a típusok felépítése a következő:

1. A típus hivatkozási száma
2. A típus megnevezése
3. Ahol szükséges, a már megjelent katalógusokra történő hivatkozás. (Pl. az Aarne—Thompson mesekatalógusra, a Thompson-féle *Motif-Indexre*. Rövidítjük a szövegben AT, illetve Mot.)
4. A típus rövid szűzsévézslata
5. A változatok felsorolása.

A forrásmegjelölésnél mindig arra törekedtünk, hogy szükség esetén a szöveg visszakereshető legyen az eredeti, hiteles forrásig. A változatok során belül előbb következnek a publikált szövegek, ezeken belül is először a folyóiratok, majd a könyvek. (Ha egy folyóiratban több változat is van, a sorrend az évfolyamok számát követi). A még nem publikált változatoknál a szöveg *Monda Archivumbeli* számát,⁷ a gyűjtő nevét és a gyűjtés évét jelöljük meg. Így járunk el a *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában* található mondaszövegekkel is, mert helyesebbnek véltük, ha az esetleges érdeklődő minden, nyomtatásban még meg nem jelent változatot egy helyen találhat meg.

Az egyes változatoknál megjelöljük az eredeti könyvbeli, folyóiratbeli, illetve kéziratbeli lapszámot. Ha azonban a szövegek a forrásmunkában sorszámozottak voltak, nem a lapszámra, hanem erre a sorszámra hivatkozunk. A lapszámra történő hivatkozás jele :, a sorszámé /. Például Elek Ethn. 7 : 382; illetve Balassa Karcasi mondák/146;

A bibliográfiai adatok terjedelmének csökkentése érdekében rövidítéseket alkalmaztunk, amelyek kulcsjegyzéke a függelékben megtalálható. Ugyancsak ez okból az évfolyamokat arab számokkal jelöljük, holott egyes folyóiratoknál (így például az *Ethnographiánál*) hagyományos a római számokkal történő jelölés.

6. Egy mintaszöveg teljes terjedelemben való közlése.⁸

Ennek kiválasztásánál igyekeztünk minél tipikusabb változatot találni. Ahol csak lehetséges volt, előnyben részesítettük az eddig nem publikált szövegeket. A függelék tartalmazza a rövidítések kulcsjegyzékét, a felhasznált irodalom pontos bibliográfiáját. A katalógust a címszavak mutatója zárja be.⁹

⁷ A *Monda Archivum* a MTA Néprajzi Kutatóintézetében készül.

⁸ Ezek közlésétől jelenleg eltekintettünk: részben a nagy terjedelem miatt, részben mivel a variánsszám várható jelentős bővülése miatt ezek kiválasztása a jelenlegi stádiumban még nem célszerű.

⁹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik önzetlenül segítettek a magyar hiedelemmonda-katalógus minél tökéletesebb és gyorsabb elkészültében. Mindegyiknél Dömörön Teklának, aki a kezdetektől fogva tanácsaival segített és akinek

- I. A halál
- II. A halott megjelenési formái
- III. A halott nyugalmanak megzavarása
- IV. A ki nem elégített halott
- V. A bűnös halott
- VI. A letöltetlen élet
- VII. Az elszakíthatatlan kapcsolat
- VIII. A megnyugvást nem találó halott megváltása
- IX. A rosszindulatú halott
- X. A halottak gyülekezete
- XI. Az igazságot szolgáltató halott
- XII. Tetszhalottak és álhalottak

I. A HALÁL

A HALÁL MEGJELENÉSI FORMÁI

1. *Találkozás a férfi halállal*

Valaki találkozik a férfi halállal, amely mint fekete alak — mint magas fehér alak — mint őszhajú ember jelenik meg előtte.

ELEK Ethn. 7 : 382; Csizsár JAMÉ. 8—9 : 176; DÉGH 1943. MOA 3251; NAGY I. 1966. MOA 8992;

2. *Találkozás a női halállal*

Valaki találkozik a női halállal, amely mint nagy fehér lány jelenik meg előtte.

BALASSA Karcasai mondák/271; BALASSA Karcasai mondák/323; BALASSA Karcasai mondák/324;

3. *Találkozás az állatalakú halállal*

A halál előbb liba, majd később tehén alakjában jelenik meg.

BALASSA Karcasai mondák/145;

---

segítsége nélkül a katalógus nem készülhetett volna el. Továbbá BODROGI Tibornak, aki lehetővé tette a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található anyag zavartalan feldolgozását; DIÓSZEGI Vilmosnak, aki a Monda Archivum elkészülésének irányításával felbecsülhetetlen segítséget nyújtott; DOBOS Ilonának, aki számos probléma megoldásában segített; JUHÁSZ Antalnak, aki biztosította a szegedi Móra Ferenc Múzeum adattárának áttekintését; KOVÁCS Ágnesnek, aki segítségével a munka technikai részét könnyítette meg; MÁNDOKI Lászlónak a pécsi Janus Pannonius Múzeumban levő kéziratos anyag hozzáférhetővé tételéért; NAGY Ilonának tanácsaiért. Köszönettel tartozom továbbá SCHWEBE, Joachimnak a marburgi mondaarchívumban nyújtott baráti segítségéért és BURDE-SCHNEIDEWIND, Giselanak a készülő német mondakatalógus már elkészült anyagának rendelkezéseimre bocsájtásáért. Végül mindazoknak, akik lehetővé tették, hogy a különböző adattárakban meg nem található kéziratos gyűjtésüket feldolgozzuk a katalógusban.

A HALÁL MAGATARTÁSI FORMÁI

14.* *A halál mint előjel*

→ Végzet

15. *A halál eljön áldozatáért*

Valaki meglátja, hogy a halál bemegy az egyik házba. Másnap kiderül, hogy a házban meghalt valaki.

A halál elmegy a haldoklóhoz és magával hívja.

A halál eljön egy kisgyermekhez, hogy megérintse és így magával vigye. Harmadszorra sikerül, a gyermek három nap múlva meghal.

SAJÓVÖLGYI Ethn. 7 : 176; BALASSA Karcasai mondák/271; BALASSA Karcasai mondák/323; BALASSA Karcasai mondák/363; BALASSA Karcasai mondák/364; DOBOS Egy somogyi: 369; DÉGH 1960. MOA 7968; KODOLÁNYI 1951. MOA 6560; TURI 1949. MOA 7583;

16. *Küzdelem a halállal*

A halál megöli egy asszony férjét, de vele nem bír.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 174;

17. *A halál kísért*

A halál felül egy ember kocsijára, viteti magát és ezzel halálra ijeszti.

BAKOS Ethn. 58 : 247;

18.* *A halál mint gyerekváltó*

→ A váltott gyerek (Átváltozás. Elvarázsolt, alakot váltott lények).

19.* *Mióta nem érez a halál?*

→ Eredetmondák

20. *A halál egy adott helyre viteti magát*

Egy emberrel lakodalomba viteti magát. Megöli a násznagyot egy kalapáccsal, mindezt csak egy ember látja.

BALASSA Karcasai mondák/220;

21. *Sikertelen menekülés a halál elől.*

Hiába próbál meg lovon menekülni, a halál utóléri.

MOLNÁR 1964. MOA 3302;

22. *A halál nem hagyja magát becsapni*

A halál elmegy áldozatáért, aki kopaszra nyírja gyerekeit és megpróbál közöttük elbújni, de a halál felismeri és magával viszi.

MOLNÁR 1964. MOA 3302;

23. *A halál szerencsés elkerülése*

Egy ember beteg. Látja, hogy a halál átlépdél a házakon és akihez hozzáérinti a nemiszervét, az meghal. Őt szerencsésen elkerüli, meggyógyul.

BOSNYÁK 1960. MOA 8613.

II. A HALOTT MEGJELENÉSI FORMÁI

1. *A halott emberi alakban*

Valaki találkozik egy már korábban meghalt emberrel, akit felismer ruhájáról — a vele eltemetett gyerekről — magatartásáról — kedvenc kutyája ismeri meg a halottat.

NAGY J. Ethn. 9 : 140; BALASSA Karcσαιmondák/63; BALASSA Karcσαιmondák/295; DÉGH Kakasdi népmesék II/73; Pócs Zag्यvarékas/504; BALOGH 1966. MOA 7967; DÉGH 1950. MOA 3335; DÉGH 1951. MOA 3333; DOMOKOS 1966. MOA 9605; IRÁNYI 1953. MOA 7443; KÖRNER 1966. MOA 719; KÖRNER 1966. MOA 731; KÖRNER 1967. MOA 9347; KÖRNER 1968. MOA 9287; NAGY I. 1965. MOA 310;

2. *A halott állati alakban*

A halottat látják mezei nyúl — kutya — egér — borjú — macska — lúd — bivaly — pulyka — kecske alakjában.

VÉCSY Ethn. 8 : 450; NAGY J. Ethn. 9 : 140; RELKOVIĆ Ethn. 37 : 155; DOBOS Egy somogyi: 369; LUBY Bábalette: 42; DRÓSZEGI 1949. MOA 7253; FERENCZI 1953. MOA 8521; HORVÁTH 1960. MOA 7970; IRÁNYI 1953. MOA 7365; KÖRNER 1966. MOA 644;

3. *A halott mint lovas*

Halála után lovon visszajár — fejét hóna alatt viszi.

MATIRKO Ethn. 1 : 264—271; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 190;

4. *A halott élettelen tárgy alakjában*

A halott visszajár hold képében — mint lámpás — mint gyertya.

LUBY Bábalette: 42; DÉGH 1951. MOA 3248; DÉGH 1960. MOA 3240; DRÓSZEGI 1949. MOA 7128;

5. *A halott mint fényesség jár vissza*

Fényesség — árnyék formájában jár vissza.

Pócs Zag्यvarékas/505; DÉGH 1939. MOA 3311; IRÁNYI 1953. MOA 7408;

6. *A láthatatlan halott*

Magát a halottat nem lehet látni, csak piros ujjnyomát — zsebórájának kettyegése hallható — hangja hallható — dörömbölése.

CSEFKÓ Ethn. 40 : 118; Pócs Zag्यvarékas/518.C; KÖRNER 1967. MOA 3363; Soós 1967. MOA 9607;

7. *A leleplezett sírjából kijáró halott*

Egy embernek a temetőnél varjú száll a vállára. Kitépi egy tollát, a toll átváltozik halotti kendővé.

BALASSA Karcσαι mondák/357;

III. A HALOTT NYUGALMÁNAK MEGZAVARÁSA

A SÍR ÉS A TEMETŐI REND MEGBOLYGATÁSA

1. *A halott visszaköveteli a tulajdonát*

Valaki ellopja (véletlenül elviszi) a halott lepedőjét — koszorúját — fejfáját — kalapját — a sír földjét. A halott megjelenik a tolvajnál és visszaköveteli tulajdonát. Csak úgy hajlandó elfogadni, ha a tolvaj maga viszi vissza a temetőbe. Mikor az (pap kíséretében) megjelenik a sírnál, hirtelen eltűnik — forgószél magával viszi — elnyeli a föld — fehér felhő szétszaggatja — a halott magával viszi.

A tolvaj már eltűzelte az ellopott keresztet, ezért nem tudja visszaadni a halottnak. A halott hagymával dobálja meg. A tolvaj megfőzi a hagymákat és hamarosan meghal.

BELLOSICS Ethn. 10 : 313; VERSÉNYI Ethn. 12 : 272; BALASSA Karcasaimondák/265; BÉRES Rozsályi népmesék/133; LAJOS Borsodi fonó: 485; LAJOS Borsodi fonó: 497; BOSNYÁK 1960. MOA 6516; DÉGH 1959. MOA 3243; DOBOS 1953. MOA 8409; DOBOS 1953. MOA 9183; IRÁNYI 1953. MOA 7341; KÖRNER 1967. MOA 6449; LAJOS 1961. MOA 8656; POGÁNY 1941. MOA 3354; TOMAY 1951. MOA 3356;

2. *A halott nem nyugodhat a sír megbolygatása miatt*

A halott elküldi azt, aki a sírjára fekszik — kísérti azt, aki lyukat fúr a koporsójába — aki földet visz el a sírjáról, mindaddig, amíg vissza nem viszi.

BALASSA Karcasai mondák/330; KÁLMÁNY Szeged népe II: 105; DÉGH 1959. MOA 3336;

3.* *Egyéb, nem a halottól származó büntetés a sír megbolygatása miatt*

→ Tabu

4. *A temetői rend megzavarásáért tiltakozó halott*

A halott kísérti azt, aki virágot hozott el a temetőből — visszaviteti az elhozott virágot, gyertyát — magával viszi apját, mert az virágot hozott el a sírről.

BELLOSICS Ethn. 10 : 307; VERSÉNYI Ethn. 12 : 219; SZTANCSEK Ethn. 20 : 297; SZOLOMÁJER Ethn. 38 : 210; VERSÉNYI Nyr. 24 : 287; BALASSA Karcasai mondák/151; BERZE NAGY Baranyai/B. h. 24; BALOGH 1966. MOA 7959.

5.* *Egyéb, nem a halottól származó büntetés a temetői rend megzavarásáért*

→ Tabu

6. *Az ellopott testrész*

Valaki letör egy halott koponyájából egy darabot — a halott eljön hozzá és majdnem megöli, mert végítéletkor hija lesz a fejének.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 189;

A TÚLSÁGOSAN GYÁSZOLT HALOTT

17.* *A halott visszasírása*

→ Halál és halottak XII. (Tetszhalottak és álhalottak)

18. *A nedves ruha* (Mot. E. 324)

A halott elpanaszolja hozzátartozójának — ősz öregember megmutatja a gyászolóknak, hogy mivel túl sokat siratják halottjukat, a könnyektől vizes a ruhája — párnája — nem tud menni a többi halottal — utolsó a halottak sorában. Kéri, ne sirassák annyira.

MOLNÁR Ethn. 49 : 142—143; BALASSA Karesai mondák/348; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 189; DÉGH Kakasdi népmesék I/8; GÖNCZI Göcsej: 358;

19. *A sós szék*

A halott visszajön és megkéri anyját, ne sirassa annyira, mert sós széken kell ülnie.

DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8363;

20. *A halottaknak milyen jó dolguk van*

Egy anya nagyon siratja meghalt leányát. Láthatatlan kéz tükröt tart elé, amelyben meglátja, milyen jó dolguk van a túlvilágon levőknek.

LUBY Ethn. 39 : 49—50; LUBY A paraszttélet: 172—173;

21. *A túl soká hordott gyászruha*

A halott anya visszajön megkérni leányát, ne viseljen sokáig gyászruhát, mert nem tud megtisztulni a lelke.

BALOGH 1966. MOA 7966;

22. *A gyászolás miatt nyugodni nem tudó halott*

A halott kéri hozzátartozóit, ne sirassák, mert addig nem tud nyugodni.

KISS Ethn. 31 : 92; HEGYI Ethn. 48 : 474; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 189;

A HAZAHÍVOTT HALOTT

33.* *A halottlátó megidézi a halottat*

→ A halottlátó (Természetfeletti [mágikus] javakkal és erővel rendelkező emberek).

34. *A mágikusan hazahívott halott* (Legtöbbször a VII. 5. = Lenore típus bevezetőjeként).

Egy lány vőlegénye már hosszabb idő óta távol van. Kíváncsi rá, hogy van, ezért (mások tanácsára) kását főz és azt mondogatja: „Szitty-szotty kása, gyere haza mátká” — kaptát főz — a temetőből csontokat hoz haza és azokat főzi. A vőlegény megjelenik.

FÉL Kocs/14.1.24; FÉL Kocs/14.1.40; LAJOS Borsodi fonó: 441—443; LAJOS Borsodi fonó: 474—475; VOHRADNYIK BMNH: 322; KÖRNER 1967. MOA 6468;

35. *A vendégségbe hívott halott* (AT 470/A)

Egy élő (részeg) verekedni hívja meghalt barátját. Az el is jön és megveri az élő. Szemfedőjéből leszakad egy darab bizonyítékul.

A halottat enni hívják. Megjelenik, de csak azt látni, hogy a kanál magától jár. Hazakisérteti magát a temetőbe: „Holtnak holt a barátja, élőknek élő.”

A temetőben járva egy vőfély meghív egy koponyát a másnapi lakodalomba. Az eljön, majd ő is meghívja a vőfélyt. Az a pappal megy el a temetőbe. Megmenekülnek, mert mindig a Szent János poharát köszöntik a halottra. Később meghalnak.

KÁLMÁNY Hagyományok II/44; DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8363; IRÁNYI 1953. MOA 7340; NAGY I. 1965. MOA 460;

IV. A KI NEM ELÉGÍTETT HALOTT

1. *Az elmaradt elköszönés*

A halott nem tudott elköszönni, ezért visszajár, amíg valaki ki nem megy hozzá a temetőbe elköszönni — azt nem mondja: „Adjon Isten jó éccakát!”

BALASSA Karcasai mondák/149; BALASSA Karcasai mondák/161;

2. *A keresztleetlenül meghaltak*

A keresztleetlenül meghalt gyerekek visszajárnak hétévente — sírnak
ISTVÁNFY Ethn. 5 : 347; SZTANCSEK Ethn. 19 : 99; HERKELY Ethn. 49 : 223;

A HELYTELENÜL (NEM KÍVÁNSÁGA SZERINT) ELTEMETETT HALOTT

13. *A gondatlanul eltemetett halott*

A halott visszajár, mert testében benn felejtették a horgot — állat felkötve hagyták.

BALASSA Karcasai mondák/71; DÉGH 1960. MOA 3286;

14. *A hiányos öltözet* (Mot. 412.3.1)

A halott visszatér és elkéri a ruházatából hiányzó darabot: fejkötőt — ruhaneműt — keszkenőt — nadrágszíját, mert nem tudja a túlvilágon megkötni a nadrágját — kalapját, mert nem tud köszönni, mert nem tud menni a körmenetben — harisnyakötőjét, mert mindig a harisnyáját kell húzogatnia. A hiba kijavítása után megnyugszik.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 187; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 187—188; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188; PÓCS Zagyarékas/1434. A; PÓCS Zagyarékas/1434. B; BALOGH 1966. MOA 7673; NAGY I. 1965. MOA 289;

15. *A helytelen öltözet*

A halott visszajár, mert szakadt mellényben temették el — a ruhája nincsen megkötve rendesen, azért nem tud menni, mert mindig azt kell tar-

tania — gomb helyett biztosítótűvel erősítették meg a nadrágtartóját — nem fehér, hanem fekete ruhában temették el.

DÉGH Kakasdi népmesék I/8; Pócs Zagyvarékas/512; BALOGH 1966. MOA 7960; BOSNYÁK 1959. MOA 6496; DÉGH 1961. MOA 3286;

16. *A sírból kifelejtett tárgy*

A halott visszajár, mert nem adtak vele imakönyvet — pipát — fésűt — a cigarettatárcáját. Mikor megkapja, megnyugszik.

BALASSA Karcasai mondák/149; CSISZÁR JAMÉ. 8—9]: 188; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 189; GYÖRGY BMNH: 368; BARABÁS 1955. MOA 8317;

A HALOTT EMLÉKÉNEK TISZTELETBEN NEM TARTÁSA

27. *A nem teljesített utolsó kívánság és végrendelet (Mot. E. 236)*

A halott visszajön, mert kívánsága ellenére eladták a házat — nem abban a ruhában, kendőben temették el, amit kívánt — lánya nem ahhoz a fiúhoz ment, akit ő akart — unokája nem tanul jól — kívánsága ellenére nem viselik gondját árváinak — tilalma ellenére tort ülnek — kendőjét nem helyezték a templom oltárára — ruháját nem annak adták, akinek hagyta — barátja nem ment el meglátogatni halála előtt, pedig kérte.

NAGY J. Ethn. 9 : 137; KISS Ethn. 31 : 92; SZENTKERESZTY Ethn. 38 : 123; MOLNÁR Ethn. 54 : 73; BALASSA Karcasai mondák/146; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188; HEGEDŰS Moldvai: 48; ORTUTAY Nyíri és rétközi/32; DRÓSZEGI 1961. MOA 9932—9933; KÖRNER 1966. MOA 748—749; KÖRNER 1968. MOA 9301; Soós 1967. MOA 9618; Soós 1967. MOA 9619; ZENTAI iskola 1961. MOA 3317;

28. *A halott itthagytott tulajdonának nem tisztelése*

A halott visszajár, mert valaki más kezdi használni kedvenc pipáját — felesége eladta halálszerszámain, de halála után visszajár, hogy elzavarja belőle a halakat.

CSALOG Ethn. 61 : 232; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188;

29. *A sír karban nem tartása*

A halott visszajön panaszkodni, mert sírját nem tartják rendben.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188;

30. *Az örökség nem megfelelő kezelése*

A halott visszajár, mert az örökséget eladták — a rokonok veszekednek a hagyatékon.

DOBOS Egy somogyi: 452; KÖRNER 1966. MOA 733;

31. *A halott emlékének nem megfelelő ápolása*

A halott visszajár, mert soha sem tesznek a sírjára koszorút — gyertyát — nem miséztek érte — nem imádkoznak eleget.

KISS Ethn. 31 : 92; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188; KÁLMÁNY Ipolyi/85;

32. *Az utolsó tisztelet meg nem adása*

A halott visszajár testvéréhez, mert az nem ment el a temetésére.
ZENTAI iskola 1961. MOA 3276;

33. *A hűtlen özvegy*

A halott visszajár, mert özvegye viszonyt folytat sógorával.
NAGY J. Ethn. 3 : 73;

34. *A halottnak tett ígéret meg nem tartása*

A halott addig jár vissza, míg a megígért kőkeresztet meg nem kapja — a megígért misét meg nem kapja.

Két jóbarát megbeszéli, egyszerre házasodnak meg. Az egyik meghal, eljön barátja esküvőjére és magával viszi: a temetőnél meghal a vőlegény.
KOLUMBÁN Ethn. 15 : 41; BALOGH 1966. MOA 7676; DIÓSZEGI 1961. MOA 9932—9933;

V. A BŰNÖS HALOTT

A BŰNÖS HALÁLA ÉS TEMETÉSE

1.* *A természetfeletti képességekkel rendelkező emberek halálakor természetfeletti jelenség*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

2.* *A természetfeletti képességekkel rendelkező emberek nehéz halála*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

3.* *A természetfeletti képességekkel rendelkező emberek temetésekor természetfeletti jelek (vihar pl.)*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

4.* *A természetfeletti képességekkel rendelkező emberek temetésekor természetfeletti jelenség (nincs meg a holttest pl.)*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

5.* *A megállított temetői menet*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

6. *A halott végignézi saját holttestének elégetését*

A gonosz, bűnös halott holttestét elégetik, a szomszéd ház tetejéről nézi.
MATIRKO Ethn. 1 : 264—271;

7.* *A túl könnyű koporsó*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

8.* *A túl nehéz koporsó*

→ Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek.

9. *A gonosz eljön halottjéért*

A bűnös életű ember (részezes, fösvény, rosszéletű stb.) halálakor négy fekete ló vontatta fekete hintó — ördögök jönnek érte.

BAKOS Ethn. 58 : 246; LUBY Bábalelte: 42; NAGY I. 1966. MOA 9015;

A VISSZAJÁRÁS OKAI

→ Tabu.

VISSZAJÁRÁS, MINT A BŰN FOLYTATÁSA, ISMÉTLÉSE

20. *A kapzsi birtokos*

Halála után is ijeszti azt, aki átmegy a földjén — visszajár a szegényekhez, akik a földjét megkapták.

VERSÉNYI Ethn. 6 : 230; DÉGH 1959. MOA 3353;

21.* *A bolygó mérnök*

→ Tabu.

22.* *A bolygó zsidó*

→ Tabu.

A BŰNÖS HALOTT MEGKÍSÉRLI JÓVÁTENNI HIBÁJÁT

33. *Az elrejtett kincs* (Mot. E. 415.1.2)

A halott még életében elrejtette kincsét. Halála után nem nyugodhat és visszajár mindaddig, amíg valaki ki nem veszi a kincset rejtkehelyéről — a kincset valamilyen jó célra fel nem használják.

Egy szolga ura meghal és visszajár. A szolga halottnak teteti magát, hogy megtudja a visszajárás okát. Megtudja urától, hogy az kincset rejtett el, majd azt is, hogy hova. A pénzt kiveszi rejtkehelyéről és meggazdagszik rajta.

DÉGH Kakasdi népmesék I/10; DÉGH Kakasdi népmesék I: 480; DÉGH Kakasdi népmesék II/79. A; DÉGH Kakasdi népmesék II/79. C; HEGEDŰS Moldvai: 263—264; LUBY A parasztlelet: 172; DIÓSZEGI 1949. MOA 7129; DIÓSZEGI 1950. MOA 7193; KODOLÁNYI 1954. MOA 6510;

34. *Az ellopott tárgy visszavitele*

Egy ember ellopott egy botot. Halála után nem nyugodhat és visszajön a botért.

BALASSA Karcasai mondák/154;

35. *A megadott adósság*

Az adós halott visszajön, hogy megadja tartozását.

FÉL Kocs/14.1.5;

A BŰN BEISMERÉSE

46. *A halott beismeri bűnét*

A bűnös halott (csaló, gyermekét elvetelő, stb.) visszatér halála után és beismeri bűnét.

BELLOSICS Ethn. 10 : 312—313; GUNDA Ethn. 53 : 147; BALASSA Karcasai mondák/291; DÉGH Kakasdi népmesék I/11; DÉGH 1943. MOA 3250;

47. *Tanúskodás a bűn mellett*

Az egyik vendég kérésére befog egy kocsis. A levegőben utaznak. Megérkezve fel kell ismernie egy ismerős papot. Megteszi. Egy szekér arannyal engedik haza. Otthon megtudja, hogy a pap meghalt.

IRÁNYI 1953. MOA 7416;

KÍSÉRTÉS A BŰN HELYÉN; A BŰNJELLEL

58. *Visszajárás a bűn helyén*

A bűnös halott visszatér a bűn elkövetésének színhelyére fehér kutya képében — éjfélkor — minden Szent György nap éjjelén.

SZENTKERESZTY Ethn. 14 : 307; DIÓSZEGI 1949. MOA 7321; DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8400;

59. *Visszajárás a bűnjellel*

A bűnös halott visszajön, magával hozza az ellopott tárgyakat.

A gyilkos kéri családtagjait, adják oda azt a kést, amellyel elvágta egy kislány nyakát.

IRÁNYI 1953. MOA 7455; KODOLÁNYI 1955. MOA 6517;

VI. A LETÖLTETLEN ÉLET

AZ ERŐSZAKOSAN, IDŐ ELŐTT VÉGETÉRT ÉLET

1. *Az idő előtt meghaltak*

Az idő előtt meghaltak: öngyilkos — bányaszerencsétlenség áldozatai — hóba vesztettek — véletlen folytán meghaltak — meggyilkolt — kútba fült — halva született gyermek — falomlás áldozata nem nyugodhatnak és visszajárnak mindaddig, amíg éltek volna.

VERSÉNYI Ethn. 5 : 111; — — — Ethn. 14 : 160; NYÁRI Ethn. 19 : 92—93; RELKOVIČ Ethn. 34—34 : 106; Pócs Zagyarékas/513; Pócs Zagyarékas/515; DÉGH 1939. MOA 3337; DÉGH 1951. MOA 3247; DÉGH 1951. MOA 3248; DÉGH 1960. MOA 3224; DIÓSZEGI 1949. MOA 7252; DIÓSZEGI 1949. MOA 7253; IRÁNYI 1953. MOA 7472;

2. *Az elesett hadsereg*

A háborúban elesettek éjjel visszajárnak — tüzes kardokkal hadakoznak — keresztet hánynak — haza vonulnak.

RELKOVIČ Ethn. 37 : 155; Pócs Zagyarékas/517. A; Pócs Zagyarékas/517. B; KÖRNER 1966. MOA 767;

3. *A párbajban meghaltak*

Két testvér párbajban megöli egymást, — egymás mellé temetik őket közös lepedőben. A lepedő kettéválik és a két holttest elfordul egymástól.

LUBY 1935. MOA 22;

A SIKERTELEN, NEM MEGFELELŐEN ALAKULT ÉLETÚT

14. *A fogságban leélt élet*

A foglyok haláluk után visszajárnak fogvatartásuk helyére.

BALOGH 1966. MOA 7672;

15. *A boldogtalan szerelmes*

Egy lány — szerelmespár — öngyilkos lesz, mert szülei nem engedték szerelméhez — máshoz kényszerítették. Halála után visszajár(nak) kísérteni szülei(ke)t.

VERSÉNYI Ethn. 6 : 239; VERSÉNYI Ethn. 12 : 220; NAGY I. 1965. MOA 456

16. *A halál utáni egymásra találás*

Két szerelmes nem lehet egymásé, öngyilkosok lesznek. Külön koporsóba temetik el őket, de az egyik átmegy a másik koporsójába.

Sz(ENDREY) Ethn. 37 : 157;

AZ ÉLETBEN NEM TELJESÍTETT KÖTELESSÉG

27.* *Kyffhäuser*

→ Történeti mondák.

28. *A váratlan halál miatt be nem tartott ígéret*

Selyem zászlót ígért a templomnak, de váratlanul meghalt. Addig jár vissza, míg fia meg nem adja helyette.

GYÖRFFY Ethn. 27 : 87;

29. *A befejezetlenül hagyott munka*

Halála után visszajár, mert befejezetlenül hagyta munkáját: kereket — pinceépítést — a hitelező kocsmáros visszakéri a kölcsönadott pénzt.

BALASSA Karcasai mondák/372; MÁNDOKI MK. 8 : 16—17; NAGY G. én. MOA 3289;

30. *A halott halála után is folytatja korábbi törekvéseit*

A menyével ellenséges viszonyban levő anyós halála után is visszajön zavarni őt — halála után halálra rontja ágyát.

DOMOKOS 1966. MOA 9858; KÖRNER 1967. MOA 3361;

VII. AZ ELSZAKÍTHATATLAN KAPCSOLAT

1. *A halottak visszajönnek hozzátartozóikhoz*

Barát a baráthoz — báty testvééréhez — feleség a családhoz, stb.: megnézni a hozzátartozót — búcsút venni a haldoklótól — résztvenni a tiszteletére rendezett toron, stb.

BALASSA Karcasai mondák/146; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 190; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 191; DÉGH Kakasdi népmesék II/79. D; HEGEDŰS MNYj. 1 : 194; KRISZ Ormány-ság: 147; PÓCS Zagyvarékas/511; BOSNYÁK 1959. MOA 6498; DÉGH 1939. MOA 3311; DÉGH 1950. MOA 3334; DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8363; HORVÁTH 1960. MOA 3343; ISTVÁN 1959. MOA 3342; KÖRNER 1966. MOA 720; KÖRNER 1966. MOA 732; KÖRNER 1966. MOA 750; NAGY I. 1966. MOA 8993; SZABÓ 1960. MOA 3338; SZABÓ 1960. MOA 3339;

2. *A halott csecsemő*

Halála után hazajár szopni. Az angyalok elviszik — felszáll a lelke, többet nem látják.

IRÁNYI 1953. MOA 7325; IRÁNYI 1953. MOA 7413;

3.* *A túlságosan gyászolt halott*

→ Halál és halottak III. (A halott nyugalmanak megzavarása).

4. *A síron túli szerelem*

Szülei máshoz kényszerítették. Öngyilkos lesz. Halála után visszajár szerelméhez.

NAGY I. 1965. MOA 456;

5. *Lenore* (AT 365). (Lásd még III. 35.)

Egy lány nagyon szomorkodik, mert már régóta nincsen hír szerelméről — a lány megbeszéli a fiúval: amelyikük előbb meghal, virraszt a másik felett. A fiú mint katona meghal. Egy napon lovon megjelenik és magával hívja szerelmét (a lány fonalat köt ismeretlen udvarlója lábára). Ellovagolnak: „Jaj de szépen süt a hold, megy egy élő meg egy holt, nem félsz kedvesem?” Az út végén a temetőbe érkeznek, ahol a fiú bemegegy egy nyitott sírgödörbe és hívja a lányt is. A lány megmenekül, mert maga helyett egy törülközőt — ruháját — egy vég vásznat ad be — megszólalnak a kakasok.

A lány elmenekül és befut egy közeli házba, ahol egy halott van felravatalozva. „Halott, add ki az élőt!” A lány megmenekül, mert Istenhez imádkozik és a kakasok megszólalnak — éjjel egyet üt az óra és lejár a halottak ideje — tyúkot ad ki maga helyett.

A halott a sírnál közli, sok embert felfalt már. A lány elájul, pár nap múlva meghal.

A lány meghal a temetőben — nyolc évig tart, míg hazajut.

VERSÉNYI Ethn. 12 : 316; RELKOVIĆ Ethn. 39 : 96; LOSCHDORFER Ethn. 46 : 71; BALASSA Karcasai mondák/21; FÉL Kocs/14.1.24; FÉL Kocs/14.1.40; KÁLMÁNY Ipolyi/42; LAJOS Borsodi fonó: 441—443; LAJOS Borsodi fonó: 470—474; LAJOS Borsodi fonó: 474—475; PÓCS Zagyvarékas/529; VOHRADNYIK BMNH: 321; DIÓSZEGI 1961. MOA 10 119; FERENCZI 1953. MOA 8490; IRÁNYI 1953. MOA 7456; KÖRNER 1967. MOA 6468; KÖRNER 1967. MOA 9348; KRESZ 1941. MOA 7182; KÜLLŐS 1967. MOA 9125; MAKRA 1949. MOA 7181;

6. *Az elszakíthatatlan kapcsolat felbomlása*

A halott visszajár szeretteihez, de azok hibájából többet nem jöhet vissza, mert férje átöleli és kérésére sem engedi el — megszólítják, hogy mit keres itt — szilveszterkor mulatnak — egyszer a tüzet takaratlanul hagyják — férje forró vizet önt elé.

BERZE NAGY Baranyai/B. h. 18; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 159; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188; DÉGH 1961. MOA 3341; DIÓSZEGI 1961. MOA 10 121;

A SEGÍTENI SZÁNDÉKOZÓ HALOTT

17. *A gyermekéhez hazajáró anya*

A halott anya hazajön gyermekét megnézni — beteg lányához — lányát melegíteni — időben felkelteni — gyermekét megsímogatni — megszólítani. Csak gyermeke látja.

KRISTÁLY Ethn. 6 : 107—108; Pócs Zagyvarékas/506; Pócs Zagyvarékas/508; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 190—191; DÉGH 1950. MOA 3242; DÉGH 1951. MOA 3312; KÖRNER 1966. MOA 740;

18. *A meghalt gyermekágyas anya (Mot. E. 323.1.)*

Halála után visszajön gyermekét szoptatni — tisztába tenni — fürösztetni — ápolni.

WLISLOCKINÉ Ethn. 4 : 208; BERZE NAGY Baranyai/B. h. 14; BERZE NAGY Baranyai/B. h. 18; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 159; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 192; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 193; DÉGH 1960. MOA 3241; DIÓSZEGI 1961. MOA, 10 121; KÖRNER 1966. MOA 667; KÖRNER 1966. MOA 696; KÖRNER 1967. MOA 3360;

19. *A halott anya és mostohán kezelt gyermekei (Mot. E. 323.1.2)*

A halott anya visszajár, hogy kieszközölje gyermekei jobb bánásmódját — megveri a mostohát, mert bántja az árvákat.

BALASSA Karcasai mondák/294; BALOGH 1966. MOA 7677;

20. *A halott apa és árva gyermekei*

A halott apa (nagyapa) visszajön fiához (unokájához) megérdeklődni, jó dolga van-e — segíteni — lánya jövődó anyósához, hogy rávegye, ne engedje fiát a lányához.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 191; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 192; KÖRNER 1967. MOA 9347;

21. *A halott segít, figyelmeztet*

A halott visszajön figyelmeztetni, takarják be a krumplit, mert jön a fagy — megmondja merre kell menni — a temetőbe viszi az istálló küszöbén alvót, nehogy rátaposanak az állatok — figyelmeztet, hogy rabló közeleg — hogy a fészter össze fog dőlni.

CSEFKÓ Ethn. 40 : 193; BALASSA Karcasai mondák/177; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 192; BOSNYÁK 1959. MOA 8944; DIÓSZEGI 1961. MOA 10 120;

22. *A halott férj ajándéka*

A halott férj visszajön feleségéhez és azt mondja, diót hozott ajándékba. A felesége csak vasgolyókat lát. Másnap megtudja, a túlvilágon ez a dió.

KÖRNER 1967. MOA 3362;

23. *A halott magával akarja vinni szeretettét*

A halott megjelenik annál, akit különösen szeretett és elviszi — az utolsó pillanatban sikerül ezt megakadályozni — ezentúl együtt repkednek a temető felett — elviszi szerelme holttestét annak halála után.

WLISLOCKINÉ Ethn. 4 : 208; RELKOVIČ Ethn. 34—35 : 109; LUBY Ethn. 39 : 50; Pócs Zagyarékas/474; BARABÁS 1955. MOA 8321; DÉGH 1960. MOA 3241; DÉGH 1960. MOA 3245;

24. *A halál bejelentése*

A halott visszajön és ezzel tudatja, hogy meghalt, ne keressék.

KÖRNER 1966. MOA 644; SALLYÁMOSY 1960. MOA 3293; Soós 1967. MOA 9616;

A MEGÍGÉRT HAZALÁTOGATÁS

35. *Milyen a túlvilág?* (Mot. E. 374)

Két jóbarát megbeszéli, ha egyikük meghal, visszajön és elmeséli, milyen a túlvilág. „Se úgy van, ahogy te mondtad, se úgy van, ahogy én mondtam!” — „Még egy hiábavaló nevetésért is meg kell számolni!”

BALASSA Karcasai mondák/219; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 191; DOBOS Egy somogyi: 501—502; FÉL Kocs/14.1.129; MÁNDOKI MK. 8 : 17—18; KÖRNER 1968. MOA 9263; KÖRNER 1968. MOA 9311;

36. *A halál megígért tudatása*

Egy férfi megbeszéli testvérével, ha meghal, visszajön és tudtára adja. Így is történik.

DÉGH 1951. MOA 3246;

AZ EGYKORI ÉLETFORMÁHOZ VALÓ KÖTŐDÉS

47. *Az egykori munkához és munkahelyhez való kötődés*

A meggyilkolt orvos és apáca éjjel visszajárnak a betegeket vizsgálni — borbély a kését fenni — kovácssegéd hevedert készíteni — öregasszony szőni — pásztor a legelőre.

GYÖRFFY Ethn. 27 : 87; BERZE NAGY Baranyai/B. h. 6; BODGÁL BSz. 10 : 58; Zentai iskola 1961. MOA 3275; Zentai iskola 1961. MOA 3313;

48. *A halál után tovább folytatott szokás*

Egy asszony, aki életében rendszeresen elvitt egy demizson pálinkát a kocsmából, halála után is folytatja ezt.

BALASSA Karcasai mondák/283;

49. *A házhoz való kötődés*

A halott visszajár lakásába rendet tenni — az órát felhúzni — kitakarítani — kenyeret enni — az istállóba — az állatokat itatni küldeni — a ház előtt ül.

SAJÓVÖLGYI Ethn. 7 : 176; KÁLMÁNY Szeged népe II: 104; Pócs Zagyvarékas/507; DÉGH 1961. MOA 3341; DIÓSZEGI 1961. MOA 10 120; KODOLÁNYI 1951. MOA 6561; KÖRNER 1966. MOA 755; KÖRNER 1967. MOA 6445; NAGY I. 1965. MOA 458; Névtelen gyűjtő 1959. MOA 6505; Pócs 1961. MOA 7951; Pócs 1961. MOA 7952;

50. *A halál utáni házastársi kapcsolat* (Mot. E. 470)

A halott férj visszatér, hogy feleségével háljon.

FERENCZI Ethn. 68 : 64—65;

VIII. A MEGNYUGVÁST NEM TALÁLÓ HALOTT MEGVÁLTÁSA

1. *A megváltás módjának megérdeklődése*

„Minden jótét lélek az Istent dicséri, maga miért nem?” A visszajáró halott erre megmondja, mit akar.

Egyéb vallásos jellegű kérdésre megmondja a halott, mit akar.

BELLOSICS Ethn. 10 : 312—313; GYÖRFFY Ethn. 27 : 87; Kiss Ethn. 31 : 92; HERKELY Ethn. 49 : 224; GUNDA Ethn. 53 : 146—147; BALASSA Kárcsai mondák/149; BALASSA Kárcsai mondák/291; BERZE NAGY Baranyai/B. h. 6; DÉGH Kakasdi népmesék I/11; Pócs Zagyvarékas/1430; DÉGH 1943. MOA 3250; DÉGH 1960. MOA 3224; DIÓSZEGI 1961. MOA 9932—9933;

2. *A megváltás látható jele*

Galamb száll fel — a fekete bűnös halott fehérré változik.

NÉMETH Nyf. 22 : 331—332; KODOLÁNYI 1951. MOA 6558;

3. *A sikertelen megváltás*

A hét mise ellenére is visszajár — hiába bőjtölnek érte, így csak még nagyobb bajba jut.

KOLUMBÁN Ethn. 15 : 41; KÁLMÁNY Szeged népe II : 102—103; DÉGH 1960. MOA 3240;

MEGVÁLTÁS VALLÁSOS ÚTON

14. *Megváltás névadással*

A megkereszteletlen kisgyerek addig nem nyugszik, amíg valaki kapcáját — kendőjét odadobva azt nem mondja: „Ha fiúcska vagy, akkor legyél Ádám, ha lány vagy, legyél Éva!”

JAKAB Ethn. 6 : 309; BORBÁS Nyf. 4 : 35; BALASSA Kárcsai mondák/162; BALASSA Kárcsai mondák/266; GYÖRGY BMNH: 367—368; TURY 1949. MOA 7581;

15. *Megváltás megkereszteléssel*

A megkereszteletlen kisgyerek addig nem nyugodhat, amíg anyja keresztet nem vet rá — egy másik kisgyereket kétszer meg nem keresztelnek és a keresztajándékot utána nem küldik.

HERKELY Ethn. 49 : 224; Pócs Zagyvarékas/520;

16. *A nyugodni nem tudó halott megváltása vallásos ráhatással*

Addig nem nyugodhat, amíg hozzátartozói misét nem mondatnak érte — nem imádkoznak érte — rózsafüzért nem végeznek érte — ki nem hozza a templomból gyermekei jelenlétében a feszületet.

ISTVÁNFY Ethn. 3 : 357—359; BELLOSICS Ethn. 10 : 312—313; GUNDA Ethn. 53 : 145—146; GUNDA Ethn. 53 : 147; BERZE NAGY Baranyai/B. h. 6; DÉGH Kakasdi népmesék I/11; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 193; GYÖRGY BMNH: 368; IRÁNYI 1953. MOA 7376; ISTVÁN 1959. MOA 3342; JORDÁN 1959. MOA 3327; KODOLÁNYI 1951. MOA 6557; NAGY I. 1965. MOA 455; ZENTAI iskola 1961. MOA 3313;

17. *A halott megváltása fejjáállítással*

A halott addig nem nyugszik, amíg új fejfát nem állítanak neki.

NAGY I. 1965. MOA 456;

A HALOTT MEGVÁLTÁSA AZ ÉLŐK (GYAKRAN NEM TUDATOS)
CSELEKEDETEI RÉVÉN

28. *A kimondandó vallásos jellegű mondat*

A halott visszajár és zavarja az élőket. Sikertül visszanyernie nyugalmat, mert az élők épp a kívánt vallásos jellegű mondatot mondják: „Helf Gott!” — „Minden ember az Úr Jézust dicsérje!” Többet nem jár vissza — jutalomból kincset juttat a megváltónak.

VERSÉNYI Ethn. 12 : 270; KODOLÁNYI 1951. MOA 6558;

29. *A megszólításra váró halott*

Egy elátkozott halottnak hétévente szekeret kell húznia. Megszabadul, amikor valaki megszólítja: „Ki vagy és mi járatban vagy?”

CSEFKÓ Ethn. 40 : 134;

30. *A halott megváltása szegények megajándékozásával*

A nyugalmat nem lelő halott addig jár vissza, amíg az élők enni nem adnak a szegényeknek — meg nem vendégelik a szegényeket — cipót nem sütnek nekik.

KISS Ethn. 31 : 92; LÁSZLÓ NÉ. 33 : 102—103; DOMOKOS 1966. MOA 9622;

31. *A kijavított hiba (Mot. E. 451.5)*

A bűnös halottnak addig kell visszajárnia, amíg valaki jóvá nem teszi hibáját.

KOLUMBÁN Ethn. 15 : 41; BALASSA Keresai mondák/291; KÁLMÁNY Szeged népe II. 104; DÉGH 1943. MOA 3250;

32.* *A halott megváltása kincs kiadásával*

→ Kincs.

33. *A befejezett mise*

Egy halott papnak addig kell miséznie, amíg valaki a kántor helyett azt nem mondja: „Ámen”. Ekkor megszabadul.

BERZE NAGY Baranyai/A. 6. 28.

34. *A megbocsájtott bűn (Mot. E. 351)*

A bűnös halott nyugalmat lel, amikor megbocsájtanak neki.

LOSCHDORFER Ethn. 46 : 71; BALASSA Karcasai mondák/67; BALASSA Karcasai mondák/165;

35. *A halott megváltása különös kívánságának teljesítésével*

A halott nem jár vissza többet, amikor megkapja a kívánt kanál zsírt.

BALOGH 1966. MOA 7676;

AZ ÉLŐK BÁTORSÁGA MEGVÁLTJA A HALOTTAT

46. *A halott borbély (AT 326 IIh)*

Egy borbélynak korábbi bűneiért vissza kell járnia. Egy ember megváltja azzal, hogy hagyja magát megborotváltni.

NAGY I. 1966. MOA 9001;

47. *A végignézett borzalmak*

Egy élő ember megváltja a halottat azzal, hogy végignézi, ahogy az ördögök szétszaggatják és újra összerakják az elátkozott halottat.

KÁLMÁNY Ipolyi/47;

48. *Megváltás bátorságpróbával*

Valaki kibír egy éjszakát a kísértet-kastélyban, ezzel megváltja a kastély urát — azzal, hogy kivesz egy kulcsot egy kígyó szájából.

DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8362; KÖRNER 1966. MOA 702;

MEGVÁLTÁS BŰNHÓDÉSSSEL

59. *Megváltás tükrözött büntetéssel*

A halott egykori bűne miatt addig nem nyugalhat, amíg valaki vissza nem adja neki saját egykori bűnét: pofon nem vágja.

BALASSA Karcasai mondák/65; BALASSA Karcasai mondák/153;

60. *Megváltás veréssel*

A bűnös halott addig nem nyer nyugalmat, amíg valaki annyira meg nem veri, amely már elég bűnhődést jelent számára.

LUBY Bábaelte: 63—64;

61. *A bizonyos idő leteltéhez kötött megváltás*

A bűnös halott lova farkához van kötve: százévente egy szál elszakad. Ha minden szál elszakad, mehet Isten színe elé.

A bűnös molnár addig szenved, amíg meg nem issza a jogtalanul elterelt vizet.

MATIRKO Ethn. 1 : 264—271; SZENTKERESZTY Ethn. 38 : 123;

IX. A ROSSZINDULATÚ HALOTT

1. *A halott kellemetlenkedik*

A hazajáró halott lábat huzigál — nyom — ételbe dobál — csörög — edényt tör — zörög — nevet — ijeszt — a lámpát elfújja — csámcsog — ver — vizet önt ki — dobál, stb.

SZENTKERESZTY Ethn. 6 : 417; CSEFKÓ Ethn. 40 : 118; BARTHA MNyj. 1 : 173; BALASSA Karcasai mondák/67; BALASSA Karcasai mondák/155; BALASSA Karcasai mondák/172; BALASSA Karcasai mondák/177; BALASSA Karcasai mondák/247; BALASSA Karcasai mondák/268; BALASSA Karcasai mondák/373; DOBOS Egy somogyi: 452; MÁNDOKI MK. 8 : 16—17; Pócs Zagyarékas/510. A; Pócs Zagyarékas/510. B; BALOGH 1966. MOA 7683; DÉGH 1951. MOA 3237; DÉGH 1960. MOA 3240; DOMOKOS 1966. MOA 9622; FERENCZI 1953. MOA 8521; HORVÁTH 1960. MOA 3316; IRÁNYI 1953. MOA 7431; KÖRNER 1966. MOA 648; KÖRNER 1967. MOA 3363; KÖRNER 1967. MOA 6446; LAJOS 1961. MOA 8654; LUBY 1935. MOA 86; NAGYI. 1965. MOA 458;

2. *A tolvaj halott*

Egy halott asszony minden második éjjel elvisz egy butykos pálinkát a kocsmárostól.

BALASSA Karcasai mondák/69;

3. *A vámpír*

Visszajár vért szívni.

MATIRKO Ethn. 1 : 264—271;

A GYILKOS (SZÁNDÉKÚ) HALOTT

14. *A halált okozó halott*

A halott apa visszajár, lánya megszólítja és azonnal meghal.

Fejetlen kisasszony lefejezi az arra járókat.

NAGY J. Ethn. 9 : 136; BENKÓCZY Ethn. 19 : 166;

15. *A saját halál másokon való végrehajtása*

Aki nem a saját halálába hal meg (öngyilkos), addig jár vissza, amíg valakin el nem tudja követni az eredetileg neki szánt halált.

Pócs Zagyarékas/514;

16. *A megkövetelt áldozat*

Emberek (mészárosok) járnak a folyónál, amikor hangot hallanak: „Itt az idő, s még senki se jár!” Belefulladás a folyóba.

VERSÉNYI Ethn. 6 : 231; DIÓSZEGI 1961. MOA 10 063;

A ROSSZINDULATÚ HOLTTEST

27. *Virrasztás a halottasszobában*

Két barát megbeszéli, amelyikük túléli a másikat, virrasztani fog a másik holttesténél. Az első két éjjel a halott felkel, a verekedésben az élőnek sikerül összevagdálnia egy bárdal. Harmadnap az élő elmenekül, másnap a kuttyáját összetépve találják meg a szobában.

BALASSA Karcasai mondák/148;

28. *A vízbefúlt hullája*

Halászok kifogják egy vízbefúlt hulláját, mely megelevenedik. A halász túljár az eszén, mert nem nyúl hozzá — elveri, miközben mindig azt mondja egy, végül hogy kettő.

TALLIÁN Ethn. 32: 109; JUHÁSZ 1967. MOA 9817;

A KIPROVOKÁLT ROSSZTETT

39. *A kért bizonyíték*

A háziak kételkednek abban, hogy a halott hazajár, ezért az — kérésükre — edényt dobál — rendetlenséget csinál az istállóban.

DOMOKOS 1966. MOA 9606; KÖRNER 1967. MOA 3361;

40. *A magakereste baj*

A temetőnél járva dobálást hallanak. Kérik, nekik is dobjanak. Kövekkel dobálják meg őket.

KOVÁCS A. Ethn. 58 : 111;

41. *A meglesett halott*

Éjjel meglesik a hazajáró öregasszonyt, mire az leveszi vállban a két legény karját és elviszi.

GYÖRFFY Ethn. 27 : 87;

A ROSSZINDULATÚ HALOTT ELÜZÉSE

52. *A visszajáró halott elűzése vallásos úton*

A halott nem jár vissza többet, miután kiszentelik a házat — misét szolgáltatnak — körülfüstölik a házat — görögkeleti pappal imádkoztatnak — azt mondják háromszor: „Szent kereszt, veszidd el!” — „Ha pokolból jöttél, oda menj, ha menyországból jöttél, oda menj!”

RELKOVIČ Ethn. 34—35 : 106; FERENCZI Ethn. 68 : 64—65; BALASSA Karcasai mondák/268; BALASSA Karcasai mondák/312; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 188; MÁNDOKI MK. 8 : 16—17; NAGY D. HOMÉ. 3 : 146; DÉGH 1951. MOA 3237; DÉGH 1951. MOA 3239; DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8363; NAGY I. 1965. MOA 458; Soós 1967. MOA 9620;

53. *A visszajáró halott elűzése káromkodással*

A káromkodásra eltűnik a halott.

NAGY J. Ethn. 9 : 137; BARTHA MNyj. 1 : 179—180; DOBOS 1955. MOA 9180; DOBOS 1955. MOA 8412;

54. *A visszajárás megakadályozása a holttest leszögelésével*

A visszajáró halott holttestét leszögelik, visít. Többet ezután nem jár vissza.

KEMPELEN Ethn. 16 : 318—319; BALASSA Karcasai mondák/69; BALASSA Karcasai mondák/146; BALASSA Karcasai mondák/155;

55. *A visszajárás megszüntetése a halott és ruházatának megcsonkításával*

A halott többet nem jár vissza, miután haját — fejét — levágják és elégetik — szoknyáját, kendőjét összetépik — fogát kiütik — testét összevagdallják.

--- Ethn. 9 : 252; --- Ethn. 10 : 80; GYÖRFFY Ethn. 32 : 135;

56. *Megszabadulás a halott tulajdonának ellopásával, megváltoztatásával*

A halott csak addig tud visszajárni, amíg el nem lopják az állat fölöttről ruhadarabot — lepedőjét — el nem lopják és el nem égetik bőrét — el nem lopják szemfedelét — fel nem forgatják a holmit koporsójában. Így nem tud visszamenni, újra el kell temetni.

VERSÉNYI Ethn. 6. 230; NÉMETH Nyr. 22 : 331—332; BERZE NAGY Baranyai/B. h* 19; KÁLMÁNY Ipolyi/85; KOVÁCS Ruzsikovics/16;

57. *Megszabadulás a kísértés helyének, tárgyának megsemmisítésével*

A halott csak addig jár vissza, amíg el nem égetik a házat, ahol kísérteni szokott — a ruhákat, amelyeket éjjel szét szokott dobálni — le nem bontják a tanyát.

RELKOVIČ Ethn. 39 : 96; HORVÁTH 1960. MOA 3316; KÖRNER 1967. MOA 3361; LAJOS 1961. MOA 8654; Soós 1967. MOA 9617; Soós 1967. MOA 9619;

58. *A visszajárás megszüntetése a koporsó megsemmisítésével*

A halott csak addig jár vissza, amíg koporsóját össze nem törik — vízbe nem dobják.

VÉCSY Ethn. 8 : 450; --- Ethn. 9 : 252; --- Ethn. 10 : 80;

X. A HALOTTAK GYŰLEKEZETE

1.* *A halottak mulatsága.* (= A boszorkánylakodalom halottakkal).

→ Boszorkány (Természetfeletti [mágikus] javakkal és erővel rendelkező emberek).

2. *A halottak menete.* (Mot. E. 491)

A halottak újjelén — éjfélkor — feltámadás éjjelén vonulnak haza a temetőből — a templomba — a templomból — énekelve — búcsút járnak lobogóval.

Egy élő felismeri a menetben meghalt barátját, aki köszön is neki.

Aki elbeszéli, hogy mit látott, többé nem láthatja.

ISTVÁNFFY Ethn. 3 : 357—359; NAGY J. Ethn. 9 : 138—139; BALOGH 1966. MOA 7674; BALOGH 1966. MOA 7681; DIÓSZEGI 1949. MOA 7128; KÖRNER 1967. MOA 9348; KÖRNER 1968. MOA 9382;

3. *A halottak miséje* (Mot. E. 492)

Egy ember éjjel bemegy a templomba, ahol miséznek. A templombeliekben felismeri a halottakat.

Lányát akarja látni, de meghal, mert ezt élő nem láthatja. Látja, ahogy hozzák ki az oltári szentséget. Mikor észreveszik a halottak, letépik róla a ruhát.

VERSÉNYI Ethn. 6 : 230—231; SZENTKERESZTY Ethn. 6 : 417; SZTANCSEK Ethn. 29 : 298; DÉGH Kakasdi népmesék 1/9; KELEMEN Tolna megyei: 13; Pócs Zagyarékas/518; Pócs Zagyarékas/519; DÉGH 1939. MOA 3249; IRÁNYI 1953. MOA 7393;

4. *A hálás halottak*

Visszajönnek halottak napján megköszönni a hozzátartozók szívességét — azt, hogy etetik a szegényeket az ő boldogságukért — a szállást.

Egy ember kifogja a vízbefúltak hulláját, ezért a kifogottak lelkei segítenek húzni a csónakot.

Pócs Zagyarékas/501; Pócs Zagyarékas/502; Pócs Zagyarékas/1439; ZINIEL 1955. MOA 7736;

XI. AZ IGAZSÁGOT SZOLGÁLTATÓ HALOTT

1. *A halott jelt ad gyilkosának közeledtekor*

Felnyílik a szeme — vérezni kezd a seb.

VÉGH Sárréti népmesék: 94—95; Szűcs 1955. MOA 7654;

2. *A halott ártatlanságát szimbolizáló jelek*

A gyilkosság helyén két fűzfa nő, melyek évente a gyilkosság napján elhullajtják leveleiket. Mikor a fát kivágják, tavasszal mindig vér jelenik meg a tövénél.

VERSÉNYI Ethn. 12 : 125;

3. *A bosszúálló halott*

A halott ruhát vág ahhoz — megnyomja azt, aki halálát okozta, mert mosni küldte, amikor vízbe fulladt.

BALASSA Karcasai mondák/169; DÉGH 1960. MOA 7988;

4. *A családja miatt szegyenkező halott*

A halott visszajár, mert családja ígérete ellenére sem fizette ki a cigányokat — nem adták meg a szolgálólánynak az ígért tehenet.

BALASSA Karcasai mondák/70; IRÁNYI 1953. MOA 7408;

5. *A halott azzal büntet, hogy nem jár vissza*

A halott csak ahhoz a családtagjához nem jár vissza, akire haragszik.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 191;

XII. TETSZHALOTTAK ÉS ÁLHALOTTAK

A HALOTTNAK TULAJDONÍTOTT CSELEKEDEET

1. *A visszajáró halottnak vélt ember*

Egy emberről azt hiszik, hogy visszajáró halott.

CSEFKÓ Ethn. 40 : 193; DOBOS Egy somogyi: 487; FÉL Kocs/14.1.102; FÉL Kocs/14.1.103; FÉL Kocs/14.1.212; KÖRNER 1967. MOA 9382; KÖRNER 1968. MOA 9295;

2. *A visszajáró halottnak vélt állat*

Azt hiszik, hogy a halott jár vissza pedig egy állat (ökör — macska — kutya — patkány — béka — ló — kecske) zörög — huzogatja a pokrócot — emelgeti a szemfödelet.

BALASSA Karcasai mondák/295; FÉL Kocs/14.1.100; FÉL Kocs/14.1.158; FÉL Kocs/14.1.159; KISS Ormányság: 147; CSILLÉRY 1954. MOA 9186; IRÁNYI 1953. MOA 7342; KÖRNER 1967. MOA 9382;

3. *A visszajáró halottnak vélt egyéb természetes jelenség*

Azt hiszik, a halott jár vissza, pedig csak diót törnek — a ruha súrlódik — a hullaház ajtaját zörgeti a szél.

FÉL Kocs/14.1.19; DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8400; KÖRNER 1968. MOA 9313;

4. *A megfogott ruhadarab (AT 1676 B)*

Valaki fogad, hogy éjszaka el mer menni a temetőbe — el mer hozni egy koszorút — le mer szűrni egy botot, kést egy sírra. Ottlétének bizonyítékaul elhoz egy tárgyat a temetőből. Mikor visszavinné, véletlenül leszúrja saját kötényét — gatyája beleakad egy ágba — leszúrja az ingét — szűrje beleakad a kerítésbe — rálép a lepedőre stb. Megijed — ijedtében meghal.

Valaki halva született gyermekét ássa el a temetőben. Beleakad egy koszorúba, azt hiszi, hogy a halottak fogják. Úgy megijed, hogy napokig nem tud beszélni.

LOSCHDORFER Ethn. 46 : 75; FÉL Kocs/14.1.213; LAJOS Borsodi fonó: 486; LAJOS Borsodi fonó: 487; LAJOS Borsodi fonó: 487—488; LAJOS Borsodi fonó: 490; LAJOS Borsodi fonó: 490—491; LAJOS Borsodi fonó: 491—492; LAJOS Borsodi fonó: 493; LAJOS Borsodi fonó: 494; LAJOS Borsodi fonó: 494—495; LAJOS Borsodi fonó: 495; LAJOS Borsodi fonó: 496; LAJOS Borsodi fonó: 496—497; LAJOS Borsodi fonó: 498; LAJOS Bor-

sodi fonó: 499; DÉGH 1959. MOA 3244; DIÓSZEGI 1961. MOA 10122; DOBOS 1953. MOA 8410; DOBOS 1953. MOA 9182; DÖMÖTÖR S. 1957. MOA 8397; KÖRNER 1967. MOA 2249; KÖRNER 1967. MOA 6461; KÖRNER 1968. MOA 9268; KÖRNER 1968. MOA 9312; POGÁNY 1942. MOA 3355;

5. *A leleplezett álhalott*

Két barát fogad, hogy az egyikük el mer hozni egy koponyát a temetőből. A másik elbújik és mikor barátja megérkezik a temetőbe, mindig azt mondja: „Ne bántsátok a fejem!” Harmadszorra a másik így felel: „Egy embernek nincsen három feje!”

Egy ember lepedőben ijeszti barátnőit, de az egyik fejbeveri és kiderül a csalás.

HEGEDÜS Ormányság/6.4.; HEGEDÜS Ormányság/7.5;

6. *Felelet a halott nevében*

Egy részeg bekiabál a temetőbe: „Mit csinálnak a halottak?” Az éppen ott levő csősz válaszol: „Ki ászik, ki pipál”. A részeg megjijed.

FÉL Kocs/14.1.75;

AZ ÉLETBE VISSZAHÍVOTT HALOTT

17. *A halott visszasírása*

Egy már meghalt embert visszasírnak (visszaimádkoznak) az életbe. Még egy pár napig él — nehezen tud meghalni.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 173; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 174; LUBY A parasztélet 180; Pócs Zagyarékas/472. A; Pócs Zagyarékas/472. B; BALOGH 1966. MOA 7684;

18. *A kérdéssel visszahívott halott*

A halottat öltöztetik és megkérdezik: „Mit adjunk rá”? A halott felül és válaszol. Két nap múlva meghal újra.

KÖRNER 1966. MOA 697;

A TETSZHALOTT

29. *A tetszhalott megmentése rázkódással*

A tetszhalottat kocsin viszik ki a temetőbe. A rázkódás miatt a sírnál felébred.

CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 174;

30. *A sírrablással megszabaduló tetszhalott (Mot. K. 426)*

Egy tetszhalottként eltemetett ember sírját a rablók felnyitják, mert kincset keresnek. A tetszhalott a levegőn feléled.

KÖRNER 1966. MOA 689; DÖMÖTÖR Á. 1960. MOA 3325;

31. *A tetszhalott életjelt mutat*

A tetszhalottként eltemetett visszajár tudatni, hogy még élt, amikor eltemették — sírját felásva megfordulva találják — megette a kézfejét kínjában — a sírt felnyitva a holttest rendszeren fekszik.

BALASSA Karcasai mondák/ 322; CSISZÁR JAMÉ. 8—9 : 174; LUBY A parasztélet; 198; Pócs Zagyarékas/527. A; Pócs Zagyarékas/527. B; IRÁNYI 1953. MOA 7374:

32. *A tetszhalott sírása a sírból*

A tetszhalott sírását hallani lehet a sírból, de nem merik kiásni — mikor kiássák, életre támad.

BENKÓCZY Ethn. 19 : 166; JORDÁN 1959. MOA 3323; JORDÁN 1959. MOA 3324;

33. *A tetszhalottnak vélt igazi halott*

A gyászolók azt hiszik, beszél a halott, pedig csak a levegő jött ki a szájából, amikor álláról levették a kendőt.

BALASSA Karcasai mondák/311;

KÖRNER TAMÁS

IRODALOM

A rövidítések

BMNH.	= Borsod megye népi hagyományai
Bsz.	= Borsodi Szemle
Ethn.	= Ethnographia
HOMÉ.	= A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve
HOMNK.	= A Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai
JAMÉ.	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve
MK.	= Múzeumi Kőrlevél
MN.	= Magyar Néprajz
MNGY.	= Magyar Népköltési Gyűjtemény
MNyj.	= Magyar Nyelvjárások
MOA.	= Monda Archivum
NÉ.	= Néprajzi Értesítő
NK.	= Néprajzi Közlemények
NNy.	= Népünk és Nyelvünk
NNyt.	= Néprajz és Nyelvtudomány
Nyr.	= Magyar Nyelvőr
SMF.	= Somogyi Múzeum Füzetei
UMNGY.	= Új Magyar Népköltési Gyűjtemény

A feldolgozott publikált anyag jegyzéke

- BAKOS József: *Mátyusföldi babonás történetek*. Ethn. 58 : 246—249.
 BALASSA Iván: *Karcasai mondák*. UMNGY. XI. Budapest 1963.
 BARTHA Katalin: *Szlavónia (Kórogy)*. MNy. 1 : 167—180.
 BELOSICS Bálint: *Délvidéki magyar babonák*. Ethn. 10 : 304—313.
 BENEDEK Sándor: *Galgahévízi hiedelmek*. NÉ. 32 : 201—202.
 BENKÓCZY Emil: *Garammenti mondák*. Ethn. 19 : 165—166.
 BERZE NAGY János: *Baranyai magyar néphagyományok I—III*. Pécs 1940.
 BÉRES András: *Rozsályi népmesék*. UMNGY. XII. Budapest 1967.
 BODGÁL Ferenc: *A kovács a borsodi népköltészetben*. BSz.
 BORBÁS Vincze: *Babonák*. Nyr. 4 : 34—35.

- BORSODI Rozália: *Pácini babonás történetek*. BMNH. Miskolc 1966. 303—306.
- CSALOG József: *A hazajáró halottak elleni védekezés*. Ethn. 59 : 231—233.
- CSEFKÓ Gyula: *Babonás történetek*. Ethn. 40 : 118—120; 192—194.
- CSISZÁR Árpád: *A hazajáró lélek*. JAMÉ. 8—9 : 159—201.
- DÉGH Linda: *Kakasdi népmesék I—II*. UMNGY. VIII—IX. Budapest 1955—1960.
- S. DOBOS Ilona: *Egy somogyi parasztszalád meséi*. UMNGY. X. Budapest 1962.
- ELEK Zoltán: *Gömörmezei népmondák*. Ethn. 7 : 380—383.
- FERENCZI Imre: *Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése*. Ethn. 68 : 56—86.
- FÉL Edit: *Kocs 1936-ban*. Budapest 1941.
- GÖNCZI Ferencz: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár 1914.
- GÖNCZI Ferencz: *A villámlás, mennydörgés és mennykő a göcseji nép hiedelmében*. NÉ. 3 : 65—79.
- GUNDA Béla: *Babonás történetek a homokméggyi (Pest m.) szállásokról*. Ethn. 53 : 144—147.
- GYÖRGY Károly: *Síratás, temetés, tor, hazajáró lelkek*. BMNH. Miskolc 1966. 364—368.
- GYÖRFFY István: *Babonás hiedelmek és szokások a feketekőrösvölgyi magyaroknál*. Ethn. 27 : 81—89.
- GYÖRFFY István: *A lélek hazajárásának megakadályozása*. Ethn. 32 : 135.
- HEGEDÜS Lajos: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Budapest 1952.
- HEGEDÜS Lajos: *Népi beszélgetések az Ormánságból*. Pécs 1946.
- HEGEDÜS Lajos: *Tanakajd, Vas megye*. MNyj. 1 : 192—200.
- HEGYI József: *Siklódi hiedelmek*. Ethn. 48 : 472—474.
- HERKELY Károly: *A gyermeknevelés szokásai és babonái a matyóknál*. Ethn. 49 : 223—225.
- ISTVÁNFFY Gyula: *Adatok a palóc népbabonákról*. Ethn. 3 : 351—362.
- ISTVÁNFFY Gyula: *Felvidéki babonák*. Ethn. 5 : 338—348.
- JAKAB József: *Szatmármegyei babonák*. Ethn. 6 : 309—312.
- KÁLMÁNY Lajos: *Hagyományok, mesék és rokonneműek I—II*. Vác 1914.
- KÁLMÁNY Lajos: *Szeged népe I—III*. Arad—Szeged 1881—1891.
- KÁLMÁNY Lajos: *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. MNGY. XIII. Budapest 1914.
- KELEMEN Zoltán: *Tolna megyei székely népmesék*. Szekszárd 1964.
- KEMPELEN Béla: *Törvényszéki néprajz*. Ethn. 16 : 318—319.
- KISS Géza: *Ormányság*. Budapest 1937.
- KISS Lajos: *Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások*. Ethn. 31 : 80—94.
- KNÉZY Judit: *Adatok Pogányszentpéter szellemi néprajzából*. In: KANYAR József—KERECSENYI Edit—KNÉZY Judit: *Fejezetek Pogányszentpéter történetéből*. SMF. 12. Kaposvár 1967.
- KOLUMBÁN Samu: *Babonás hiedelmek a dévai csángóknál*. Ethn. 15 : 35—42.
- KOVÁCS Ágnes: *Kalotaszegi adatok a lidércről, sárkányról, garabonciásról, stb.* Ethn. 58 : 111—114.
- KOVÁCS Ágnes: *Ruszikovics István meséi*. Budapest 1968.
- KOVÁCS István: *Szörégek Debrődről (Szlovákia)*. MNyj. 7 : 187—189.
- K. KOVÁCS László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár 1944.
- KRISTÁLY Balázs: *A „lidércz” a székely néphitben*. Ethn. 6 : 105—108.
- LAJOS Árpád: *Borsodi fonó*. HOMNK. III. Miskolc 1965.
- LÁSZLÓ Gyula: *Székelyszáldobosi babonák*. NÉ. 33 : 100—103.
- LUBY Margit: *Babonás történetek*. Ethn. 39 : 48—52.
- LUBY Margit: *Bábelelte babona*. Budapest én.
- LUBY Margit: *A parasztlelet reulje*. Budapest 1935.
- LOSCHDORFER Anna: *Babonák és babonás történetek Tökről*. Ethn. 65—75.
- MATIRKO Bertalan: *Egy szepességi népmondáról*. Ethn. 1 : 261—272.
- MÁNDOKI László: *Ócsárdi hiedelemtörténetek*. MK. 8 : 16—19.
- MOLNÁR József: *Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához*. Ethn. 54 : 64—74.
- MOLNÁR József: *A halott és eltakarítása Hajdúnánáson*. Ethn. 49 : 138—148.
- NAGY Dezső: *Az izsófalvi „ördögös bányász” (Adatok a folklorizáció kérdéséhez)*. HOMÉ. III. 137—149.
- NAGY József: *Bácsmegyei mesék és népmondák*. Ethn. 9 : 135—140.
- M. NÉMETH Sándor: *A szegény ember meg a keresztkomja*. Nyr. 22 : 331—332.
- NYÁRI Albert: *A halottlátó*. Ethn. 19 : 91—96.
- NYÁRI Albert: *Piliny néprajzi válata*. NÉ. 10 : 129—152.
- ORTUTAY Gyula: *Nyíri és rétközi parasztesék*. Gyoma 1935.
- PÓCS Éva: *Zagyvarékas néphite*. NK. IX. 3—4.
- RELKOVIC Davorka: *Acsádi (Vas m.) néphit és szokások*. Ethn. 41 : 50—53.
- RELKOVIC Davorka: *Adalékok a Somlóvidék folklorejához*. Ethn. 39 : 94—107.

- RELKOVIČ NÉDA: *Babonagyűjtés*. Ethn. 37 : 154—156.
 RELKOVIČ NÉDA: *Mondagyűjtésemből*. Ethn. 38 : 126.
 RELKOVIČ NÉDA: *Néphagyománygyűjtése*. Ethn. 34—35: 106—109.
 SAJÓVÖLGYI G. PÉTER: *Borsodmegyei népmondák*. Ethn. 7 : 174—176.
 SZ(ÉNDREY) ZS(IGMOND): *Tallózás*. Ethn. 37 : 157—158.
 SZ(ÉNDREY) ZSIGMOND (szerk): *Nagyszalontai gyűjtés*. MNGY. XIV. Budapest 1924.
 SZENTKERESZTY TIVADAR: *Csongrádi népmondák*. Ethn. 14 : 307—309.
 SZENTKERESZTY TIVADAR: *Nyitrai népmondák*. Ethn. 38 : 123—124.
 SZENTKERESZTY TIVADAR: *Nyitra megyei népmondák*. Ethn. 7 : 174—176.
 SZILÁGYI RÓZA: *Konyár, Bihar megye*. MNYj. 1 : 258—268.
 SZOLOMÁJER HEDVIG: *Babonák Szatmár megyéből*. Ethn. 38 : 210.
 SZTANCSEK JÓZSEF: *Prívigye vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek*. Ethn. 19 : 99—105; 20 : 243—245; 294—300; 357—362;
 TALLIÁN VINCE: *Vízimolnárok babonás történetei*. Ethn. 32: 109.
 — — — *Törvényszéki néprajz*. Ethn. 9 : 252.
 — — — *Törvényszéki néprajz*. Ethn. 10 : 79—80.
 — — — *Törvényszéki néprajz*. Ethn. 14 : 160.
 VARGYAS LAJOS: *Adatok a csepelszigeti Makád néphítéhez*. Ethn. 55 : 147—153.
 VERSÉNYI GYÖRGY: *Babonák*. Nyr. 24 : 287—288.
 VERSÉNYI GYÖRGY: *Adalékok a gyermekről való magyar néphítéhez*. Ethn. 5 : 110—117.
 VERSÉNYI GYÖRGY: *Erdélyi népmondák*. Ethn. 12 : 125—127; 219—221; 266—272; 315—320.
 VERSÉNYI GYÖRGY: *Felvidéki népmondák*. Ethn. 6: 123—132; 230—239.
 VÉCSY ÁGOSTON: *Néprajzi adatok Tisza—Roff vidékéről*. Ethn. 8 : 445—451.
 VÉGH JÓZSEF: *Sárréti népmesék és népi elbeszélések*. Debrecen 1944.
 VOHRADNYIK GÉZA: *Kishutai mondák és babonák*. BMNH. Miskolc 1966. 320—323.
 WLISLOCKINÉ DÖRFLER FANNI: *A gyermek a magyar néphítben*. Ethn. 4 : 107—116; 208—224.
 WLISLOCKINÉ DÖRFLER FANNY: *Adalékok a gyermekről való magyar néphítéhez*. Ethn. 5 : 117—119.

A feldolgozott kéziratok anyag jegyzéke

- BALOGH Judit gyűjtése 1966.
 BARABÁS Jenő gyűjtése 1955.
 BOSNYÁK Sándor gyűjtése 1959, 1960.
 CSILLÉRY Klára gyűjtése 1954.
 DÉGH Linda gyűjtése 1939, 1942, 1943, 1949, 1950, 1951, 1959, 1960, 1961.
 DIÓSZEGI Vilmos gyűjtése 1949, 1950, 1953, 1956, 1961.
 DOBOS Ilona gyűjtése 1953, 1955.
 DOMOKOS Erzsébet gyűjtése 1966.
 DÖMÖTÖR Ákos gyűjtése 1960.
 DÖMÖTÖR Sándor gyűjtése 1957.
 FERENCZI Imre gyűjtése 1953.
 HORVÁTH Terézia gyűjtése 1960.
 ISTVÁN Erzsébet gyűjtése 1959.
 IRÁNYI Lujza gyűjtése 1953.
 JORDÁN Katalin gyűjtése 1959.
 KODOLÁNYI János gyűjtése 1959, 1954, 1955.
 JUHÁSZ János gyűjtése 1967.
 KOVÁCS Sára gyűjtése 1966.
 KÖRNER Tamás gyűjtése 1966, 1967, 1968.
 KRESZ Mária gyűjtése 1941.
 KÜLLŐS Imola gyűjtése 1967.
 LAJOS Árpád gyűjtése 1961.
 LUBY Margit gyűjtése 1935.
 MAKRA Sándor gyűjtése 1949.
 MOLNÁR István gyűjtése 1964.
 NAGY Géza gyűjtése én.
 NAGY Ilona gyűjtése 1965, 1966.
 NÉVTELEN GYŰJTŐ gyűjtése 1959.
 POGÁNY Péter gyűjtése 1941, 1942.

Pócs Éva gyűjtése 1961.
 SALYÁMOSY Judit gyűjtése 1960.
 SOMOGYI Sándor gyűjtése én.
 Soós János Géza gyűjtése 1967.
 SZABÓ Erzsébet gyűjtése 1960.
 SZÜCS Sándor gyűjtése 1955.
 TOMAY Alajosné gyűjtése 1951.
 TURI Sándor gyűjtése 1949.
 A ZENTAI DÓZSA GYÖRGY ÁLT. ISKOLA tanulóinak gyűjtése 1961.
 ZINIEL Katalin gyűjtése 1955.

TÁRGYMUTATÓ

- Adósság V. 35; VI. 28; VI. 29.
 Angyalok VII. 2.
 Anya III. 19; III. 20; III. 21; VII. 17;
 VII. 18.
 Anyós VII. 20; VII. 37.
 Apa VII. 20; IX. 14.
 Apáca VII. 47;
 Álhalottak XII. 1; XII. 2; XII. 3; XII. 4;
 XII. 5; XII. 6.
 Állfelkötés IV. 13; IX. 56; XII. 33.
 Árnyék II. 5.
 Árvákkal való rossz bánásmód IV. 27;
 VII. 19.
 Átváltozás. Elvarázsolt, alakot váltott lé-
 nyek I. 18*.
 Bányaszerencsétlenség VI. 1.
 Bátorságpróba VIII. 46; VIII. 47; VIII. 48.
 Béke XII. 2.
 Birtokos V. 20.
 Bivaly II. 2.
 Biztosítótű IV. 15.
 Bolygó mérnök V. 21.*
 zsidó V. 22.*
 Borbély VII. 46; VII. 47.
 Borjú II. 2.
 Boszorkányok X. 1.*
 Bosszú XI. 3.
 Bot V. 34; XII. 4.
 Bójt VIII. 3.
 Bőr IX. 56.
 Búcsújárás X. 2.
 Bűn beismerése V. 46.
 jele V. 59.
 melletti tanúskodás V. 47.
 Bűnös halott V. 6; V. 9; V. 46; V. 58; V. 59;
 VIII. 2; VIII. 31; VIII. 34; VIII. 60;
 VIII. 61.
 Cigarettatárca IV. 16.
 Cigányok XI. 4.
 Cipó VIII. 30.
 Csaló V. 46.
 Csecsemő gondozása VII. 17; VII. 18; VII.
 19; VII. 20.
 halva született VI. 1; XII. 4.
 kereszteleetlen VIII. 15; IV. 2; VIII. 14.
 halála után visszajár szopni VII. 2.
 Csontok III. 34.
 Csósz XII. 6.
 Dió VII. 22.
 Diótörés XII. 3.
 Egér II. 2.
 Elátkozott VIII. 39.
 Elégetés IX. 55; IX. 56.
 Előjel I. 14.*
 Eltűnés a földben III. 1.
 Elvetelés V. 46.
 Eredetmondák I. 19.*
 Éjféli V. 58; X. 2.
 Életjel a sírból XII. 31; XII. 32.
 Élve eltemetés XII. 30; XII. 31; XII. 32.
 Falomlás áldozata V. 1.
 Fejfa III. 1; VIII. 17.
 Fejkötő IV. 14.
 Fej levágása IX. 14; IX. 55.
 Fejnelküli II. 3; IX. 14.
 Feleség VII. 6; IV. 28; VII. 1; VII. 50.
 Felhő III. 1.
 Feltámadás X. 2.
 Feszület VIII. 16.
 Fényesség II. 5.
 Férfi VII. 6; VII. 50.
 ajándéka VII. 22.
 Fésű IV. 16.
 Fog kiütése IX. 55.
 Foglyok VI. 14.
 Folyó IX. 16.
 Forgószél III. 1.
 Fősvény V. 9; V. 20.
 Füstölés IX. 52.
 Fűzfa XI. 2.
 Galamb VIII. 2.
 Gatya XII. 4.
 Gomb IV. 15.
 Gyászolás III. 21.
 Gyászuha III. 21.
 Gyermekegyes anya VII. 18.
 Gyertya II. 4; III. 4.
 Gyilkosság V. 9; VI. 1; IX. 1.
 évfordulója XI. 2.

- Hagyma III. 1.
 Haj IX. 55.
 Hal IV. 28.
 Halál állatalakban I. 3.
 eljön áldozatáért I. 15.
 érintése I. 15.
 férfi alakban I. 1.
 idő előtt VI. 1; IX. 15.
 Halál kísért I. 17.
 mint gyerekváltó I. 18.*
 mióta nem érez I. 19.*
 nemi szerve I. 23.
 női alakban I. 2.
 sikertelen elkerülése I. 22.
 sikeres elkerülése I. 23.
 viteti magát I. 20.
 Halászok IX. 28.
 Halászsorszámok IV. 28.
 Halott ajándéka VII. 22.
 állatalakban II. 2.
 befejezetlen munkája VI. 29.
 beismeri bűnét V. 46.
 bejelenti halálát VII. 24; VII. 36.
 csonkít IX. 41.
 dobál III. 1; IX. 1; IX. 40;
 elküldi az élt III. 2.
 elűzése IX. 52; IX. 53; IX. 54; IX. 55; IX. 56; IX. 57.
 elverése IX. 27; IX. 28.
 emberi alakban II. 1.
 embert eszik VII. 5.
 emlékének nem kielégítő ápolása IV. 31.
 és élő kapcsolatának felbomlása VII. 6.
 felismerése II. 1.
 figyelmeztet a közelgő veszélyre VII. 21
 folytatja korábbi törekvését VI. 37.
 gondatlan eltemetése IV. 13; IV. 14;
 IV. 15; IV. 16.
 halált okoz VI. 37; IX. 14; IX. 15;
 IX. 16.
 hangja II. 6.
 igazságot szolgáltat XI. 1; XI. 2; XI. 3;
 XI. 4; XI. 5.
 kellemetlenkedik XI. 1; XI. 39;
 kísért III. 2; III. 4; V. 20; VI. 15; VII. 1;
 IX. 1.
 láthatatlan II. 6; III. 35.
 leleplezése II. 7.
 lop IX. 2.
 magával viszi az élt III. 1; III. 4; IV. 34;
 VII. 23.
 megadja az adósságot V. 35.
 megidézése III. 33*; III. 34.
 mint élettelen tárgy II. 4.
 mint fényesség II. 5.
 mint lovas II. 3.
 munkához és munkahelyhez való kötődése VII. 47.
 nem tud menni társaival III. 18.
 saját temetését nézi V. 6.
 segít VII. 21; X. 4.
 tör IX. 1.
 tulajdona III. 1; IV. 28.
 vendégségbe hívása III. 35.
 ver VII. 19; IX. 1; IX. 27.
 Halottak halála X. 4.
 jó dolga a túlvilágon III. 20.
 mulatsága X. 1.*
 miséje X. 3.
 sorrendje III. 18.
 vonulása III. 18; VI. 2; X. 2.
 Halottas menet V. 5; XII. 29.
 Halotti tor IV. 27; VII. 1.
 Halottlátó III. 33.*
 Harisnya IV. 14.
 Harisnyakötő IV. 14.
 Háborúban elesettek VI. 1.
 Ház kiszentelése IX. 52.
 körülfüstölése IX. 52.
 Házhoz való kötődés VII. 49.
 Heveder VII. 47.
 Hintó V. 9.
 Hold II. 4; VII. 5; X. 2.
 Holttest VII. 3; IX. 27; X. 4.
 elégetése V. 6.
 elfordul egy másiktól VI. 3.
 felravatalozva VII. 5; IX. 27.
 nincs meg V. 4*; VI. 16.
 Hóba vesztettek VI. 1.
 Horog IV. 13.
 Hullaház XII. 4.
 Hozzátartozók III. 18; IV. 30; VIII. 16;
 XI. 5.
 Ígélet a halottnak IV. 34.
 Ijesztés halottnak öltözve XII. 1; XII. 5.
 Imakönyv IV. 16.
 Imádkozás IV. 31; VII. 5; VIII. 16.
 Ing XII. 4.
 Istálló VII. 23; VII. 49; IX. 39.
 Jele az ártatlanságnak XI. 2.
 Jóvátétele a bűnnek III. 1; III. 2.
 hibának IV. 14; IV. 16; IV. 28; VIII. 31.
 Kakas VII. 5.
 Kalap III. 1; IV. 14.
 Kalapács I. 20.
 Kannibalizmus VII. 5.
 Kapca III. 34; VIII. 14.
 Kard VI. 2.
 Katona VII. 5.
 Kántor VIII. 33.
 Káromkodás IX. 53.
 Kúsafőzés III. 34.
 Kecske II. 2; XII. 2.
 Kendő II. 7; IV. 27; VIII. 14; IX. 55.
 Kenyér VII. 49; VIII. 30.
 Keresztajándék VIII. 15.
 Keresztleetlenül meghaltak IV. 2; VIII. 14;
 VIII. 15.
 Keresztvetés VI. 2; VIII. 15.
 Kerék VI. 29;
 Kés V. 59; VII. 47; XII. 4.
 Keszkenő IV. 14.

- Kincs VIII. 32.*
   elrejtése V. 33.
   mint ajándék V. 47; VIII. 28.
 Kiszentelés IX. 52.
 Kocsi I. 17; V. 47.
 Kocsmáros VI. 29.
 Koponya III. 6; III. 35; XII. 5.
   megsemmisítése IX. 58.
 Koporsó III. 2; VI. 16; IX. 56.
   túl könnyű V. 7.*
   túl nehéz V. 8.*
 Koszorú III. 1; IV. 31; XII. 4.
 Kovács VII. 47.
 Könnyes ruha III. 18.
 Köszönés elmaradása IV. 1.
 Kötény XII. 4.
 Kő IX. 40.
 Krumpli VII. 21.
 Kules VIII. 48.
 Kút VI. 1.
 Küszöb VII. 23.
 Küzdelem a halállal I. 16.

 Lakodalom III. 35; I. 20; IV. 34.
 Lámpás II. 4.
 Leleplezett áthalott XII. 5.
 Lepedő III. 1; VI. 3; IX. 56; XII. 4;
   XII. 5.
 Leszögelés IX. 33.
 Lélek III. 21; VII. 2.
 Liba I. 3.
 Lopás III. 1; III. 4; III. 6; III. 2.
 Lovas halott II. 3; VII. 5.
 Ló I. 21; V. 9; VIII. 61; XII. 2.
 Lúd II. 2.

 Macska II. 2; XII. 2.
 Madártoll II. 7.
 Megsemmisítése a halott tulajdonának IX.
   56.
   a halott ruházatának IX. 55.
   a kísértés helyének IX. 57.
   a koporsónak IX. 58.
 Megváltása a halottnak az élő bátorságával
   VIII. 46; VIII. 47; VIII. 48.
   bűnhődéssel VIII. 59; VIII. 60; VIII.
   61.
   fejfaállítással VIII. 17.
   hiba kijavításával VIII. 31.
   kincs kiadásával VIII. 32.*
   kívánság teljesítésével VIII. 35.
   megbocsájtással VIII. 34.
   megkereszteléssel VIII. 2.
   megszólitással VIII. 29.
   névadással VIII. 1.
   szegények megajándékozásával VIII. 30.
   vallásos ráhatással VIII. 16; VIII. 28;
   VIII. 33.
 Mellény IV. 15.
 Menekülés a halál elől I. 21.
 Mészáros IX. 16.
 Mise IV. 31; VIII. 3; VIII. 16; VIII. 33.
 Molnár VIII. 61.

 Munka VII. 47.
   befejezetlen VI. 29.
 Munkahelyhez való kötődés VII. 47.

 Nadrágszj IV. 14.
 Nadrágtartó IV. 15.
 Násznagy I. 20.
 Nemi kapcsolat VII. 50.
 Névadás VIII. 14.
 Nyúl II. 2; XII. 2.

 Óra II. 6; VII. 5; VII. 49.
 Orvos VII. 47.

 Ökör XII. 2.
 Öngyilkos VI. 1; VI. 15; VI. 16; VII. 4;
   IX. 15.
 Ördög V. 9; VIII. 47.
 Örökség IV. 30.
 Összevagdálása a holttestnek VIII. 44;
   IX. 55.
 Özvegy hűtlensége IV. 33.

 Pap III. 1; III. 35; V. 47; VIII. 33.
 Patkány XII. 2.
 Pálinka VII. 48; IX. 2.
 Párbaj VI. 3.
 Pásztor VII. 47.
 Pince VI. 29.
 Pipa IV. 16; IV. 28.
 Pofon VIII. 59.
 Pulyka II. 2.

 Rablás XII. 30.
 Rabló VII. 20.
 Ravatal VII. 5; IX. 27.
 Részeg III. 35; V. 9.
 Rózsafűzér VIII. 16.
 Ruházat III. 18; IV. 14; IV. 15; IV. 27;
   VII. 15; IX. 55.
   megsemmisítése IX. 57.

 Seb vérezni kezd XI. 1.
 Sír földje III. 1; III. 2.
   eltűnés benne VII. 5.
   karban nem tartása IV. 29.
   megbolygatása II. 2; III. 3*; XII. 4.
 Sírátás III. 17*; III. 18; III. 19; III. 20;
   III. 22.
 Sírás a sírból XII. 32.
 Sírkereszt IV. 34.
 Sírablás XII. 30.
 Szegények megajándékozása VII. 30; X. 4.
 Szem felnyílik XI. 1.
 Szemfedő III. 35; IX. 56.
 Szent György nap V. 58.
 Szerelmes holtteste VII. 23.
   másához kényszerített VI. 15; VII. 4.
   pár VI. 15; VII. 5; VII. 20.
 Szék III. 19.
 Szilveszter VII. 6.
 Szoknya IX. 55.
 Szolga V. 33; XI. 4.

- Szopás VII. 2; VII. 18.
Szúr XII. 4.
- Tabu III. 3*; III. 5*; V. 21*; V. 22*;
Tanya IX. 57.
Tehén I. 3; XI. 4.
Temetés hiányos IV. 3.
távolmaradás IV. 32.
Temető II. 7; III. 1; III. 35; IV. 1; IV. 34;
VII. 5; VII. 21; VII. 23; IX. 40; X. 2;
XII. 4; XII. 5; XII. 6.
Temetői menet V. 5; XII. 29.
rend megzavarása II. 4; III. 5.*
Templom VIII. 16; X. 2; X. 3.
oltára IV. 27.
Természetfeletti (mágikus) javakkal és erő-
vel rendelkező emberek III. 35*; V. 1*;
V. 2*; V. 3*; V. 4*; V. 5*; V. 7*; V. 8*;
X. 1*.
Természetfeletti jelenség a halálkor V. 1.*
temetéskor V. 4.*
Tetszhalott XII. 17; XII. 18; XII. 29;
XII. 30; XII. 31; XII. 32; XII. 33.
Tolvaj III. 1; V. 34; V. 59; IX. 2; IX. 56;
XII. 4.
Történeti mondák VI. 27*;
Törülködő VII. 5.
Túlvilág IV. 14; III. 18; III. 20; VII. 22;
VII. 35.
Tükör III. 20;
Tükrözött büntetés VIII. 59.
- Utazás a levegőben V. 47.
Utolsó ítélet III. 6.
kivánság IV. 27.
tisztelet megadása IV. 32.
Ujjnyom II. 6.
- Vallásos mondat VIII. 1; VIII. 28; VIII.
33; IX. 52.
Varjú II. 7.
Vasgolyó VII. 20.
Váltott gyerek I. 18.*
Vámpír IX. 3.
Vászon VII. 5.
Verekedés a halottal III. 35.
Végrendelet IV. 27.
Végzet I. 14.*
Vér IX. 3.
a fából XI. 2.
a sebből XI. 1.
Virág III. 4.
Virrasztás IX. 27.
Visszahívása a halottnak XII. 18; III. 35*;
III. 34.
Visszasírás III. 17;* XII. 17.
Vízbefúltak IX. 16; VI. 1; IX. 28; X. 4;
XI. 3.
Vízöntés VII. 6.
Vőfély III. 35.
Vőlegény III. 34; IV. 34.
- Zászló VI. 28; X. 2.
Zsir VIII. 35.

Тамаш Кёрнер:

ОБРАЗЕЦ ИЗ КАТАЛОГА ВЕНГЕРСКИХ ВЕРОВАНИЙ-ПРЕДАНИЙ

Б) Смерть и мёртвые

Данная глава является первой, уже написанной частью каталога венгерских верований-преданий. В нём собраны все материалы о смерти и мёртвых, опубликованные на венгерском языке, материалы наиболее значительных архивов, также значительное количество находящихся там рукописных материалов. Автор не включил в главу те источники, в которых, хоть и присутствует мотив смерти или мёртвых, однако характер текста определяется не этим.

Типы в каталоге строятся следующим образом: 1. порядковый номер типа, 2. название типа, 3. ссылка на уже опубликованные каталоги, где это нужно, 4. краткое описание сюжета, 5. перечисление известных материалов, 6. сообщение одного (или более) полного текста-образца. (В виду недостатка места, в данном отрывке на последнее не имеется возможность.)

В пределах главы о смерти и мёртвых, каталог подразделяется на I — до XII основных главы. Эти, в свою очередь делятся на более мелкие единицы, помогая этим ориентироваться в опубликованном материале. В рамках главы, обозначенных римскими цифрами, отдельные типы перечисляются под увеличивающимися арабскими цифрами. (Нумерация заново начинается в каждой статье.)

Знаком «*» отмечены типы, содержащие информацию о смерти и мёртвых, но встречающиеся и в других главах каталога.

I. Смерть

Формы появления смерти

1. Встреча со смертью мужской сущности
2. Встреча со смертью женской сущности
3. Встреча со смертью, появляющейся в образе животного

Формы поведения смерти

- 14.* Смерть, как предзнаменование
15. Смерть приходит за свою жертву
16. Борьба со смертью
17. Призрак (привидение) смерти
- 18.* Смерть переменяет ребёнка
- 19.* С каких пор смерть бесчувственная?
20. Смерть приказывает доставить себя на определённое место
21. Безуспешное стремление спастись от смерти
22. Смерть не даёт себя обмануть
23. Удачное избежание смерти

II. *Формы появления мёртвого*

1. Мёртвый в человеческом облике
2. Мёртвый в облике животного
3. Мёртвый как конный
4. Мёртвый в облике неодушевлённого предмета
5. Мёртвый возвращается в виде света
6. Невидимый мертвец
7. Разоблачение мёртвого, возвращающегося из могилы

III. *Каким образом беспокоится мёртвый**Нарушение порядка могилы или кладбища*

1. Мёртвый требует обратно свою собственность
2. Мёртвый не находит покоя из-за нарушения могилы
- 3.* Прочие, происходящие не от мёртвого способы наказания из-за нарушения могилы
4. Мёртвый протестует из-за нарушения порядка на кладбище
- 5.* Прочие, происходящие не от мёртвого способы наказания из-за нарушения порядка на кладбище
6. Похищённая часть мёртвого тела

Чрезмерное оплакивание мёртвого

- 17.* Оплакиванием заставляют вернуться мёртвого
18. Мокрая одежда
19. Солёное сидение
20. Как хорошо ведётся мёртвым
21. Излишне долгое ношение траурного платья
22. Мёртвый не находит покоя из-за чрезмерного траура

Мёртвого зовут обратно домой

- 33.* Некромант вызывает мёртвого
34. Мёртвого вызывают магическим путём
35. Мёртвого зовут в гости

IV. *Неудовлетворённый мертвец*

1. Пропущенное прощание
2. Умершие без крещения

Неправильно (не по завещанию) похороненный мертвец

13. Небрежное похоронение мёртвого
14. Неполная одежда мёртвого
15. Неправильная одежда мёртвого
16. Предмет, которого забыли положить в могилу

Пренебрежение памятью мёртвого

27. невыполнение последнего желания или завещания
28. неуважение к оставленному мёртвым добру
29. Запущение могилы
30. Неправильное обращение наследством
31. Неудовлетворительное отношение к памяти мёртвого
32. Пропущение отдачи последней чести
33. Неверная вдова (неверный вдовец)
34. Несдержанность слова, данного мёртвому при жизни

V. *Грешный мертвец**Смерть грешного и его похороны*

- 1.* Сверхестественные явления при смерти людей со сверхестественными способностями
- 2.* Трудная смерть людей со сверхестественными способностями
- 3.* Сверхестественные признаки при похоронах человека со сверхестественными способностями
- 4.* Сверхестественные явления при похоронах человека со сверхестественными способностями
- 5.* Остановленный похоронный ход
6. Мёртвый наблюдает сожжение своего тела
- 7.* Слишком лёгкий гроб
- 8.* Слишком тяжёлый гроб
9. Дьявол придёт за своим мертвецом

*Причины возвращения мёртвого**Возвращение, как продолжение (повторение) грехов*

20. Жадный землевладелец
- 21.* Бродячий инженер
- 22.* Бродячий еврей

По возвращению мертвец пытается искупить грехов

33. Спрятанный клад
34. Возвращение украдённого предмета
35. Возвращение долга

Признание грехов

46. Мёртвый признаёт свои грехи
47. Мёртвый свидетельствует о грехах

Привидение на месте совершения греха, с уликой

58. Мёртвый возвращается на место преступления
59. Мёртвый возвращается с уликой (вещественным доказательством) преступления

VI. *Недожитая жизнь**Жизнь, прекратившаяся преждевременно, насильным путём*

1. Умершие преждевременно
2. Умершие на войне солдаты
3. Умершие в дуэли

Безуспешный, неудачный жизненный путь

14. Жизнь, прожитая в плену
15. Неудачный (несчастный) любовник
16. Любовники найдут друг-друга после смерти

Долг, не выполненный при жизни

- 27.* Кифхайзер
28. Обещание, невыполненное из-за внезапной смерти
29. Труды, оставленные незавершёнными
30. Мертвец остаётся верным к прежним намерениям и после смерти

VII. *Неразрываемая связь*

1. Мёртвые возвращаются к своим родным
2. Умерший младенец
- 3.* Чрезмерно оплакиваемый мёртвый
4. Загробная (посмертная) любовь
5. Леноре
6. Разрыв «неразрываемой» связи

Мёртвый, желающий помочь

17. Мать возвращается к своему ребёнку
18. Женщина, умершая после родов
19. Мёртвая мать, и её заброшенные дети
20. Мёртвый отец и его сироты
21. Мёртвый помогает, предупреждает
22. Подарок от мёртвого мужа
23. Мертвец хочет унести с собой любимого ему
24. Объявление смерти

Обещанное возвращение

35. Каков загробный мир?
36. Обещанное объявление смерти

Привязанность к прежнему образу жизни

47. Привязанность к прежним занятиям и к месту деятельности
48. Привычки, продолжающиеся после смерти
49. Привязанность к дому
50. Супружеская связь после смерти

VIII. *Искушение мёртвого, не находящего покоя*

1. Интересуются о способах искупления
2. Видимый признак искупления
3. Неудавшееся искупление

Искушение религиозным путём

14. Искупление прозвищем
15. Искупление крещением
16. Искупление не находящего покоя мёртвого, при помощи религиозного влияния
17. Искупление мёртвого установлением надгробного памятника

Искушение мёртвого при помощи (часто не сознательных) поступков живых

28. Нужное предложение (фраза) религиозного характера
29. Мертвец, ожидающий обращения
30. Искупление мёртвого при помощи подарков беднякам
31. Исправленная ошибка
- 32.* Искупление мёртвого обнаружением клада
33. Завершённая церковная служба

34. Прощённый грех
35. Искупление мёртвого исполнением его особого желания

Мёртвого искупит смелость живых

46. Мёртвый цирюльник
47. Просмотренные ужасы
48. Искупление испытанием смелости

Искупление выдержанием наказания

59. Искупление отражённым наказанием
60. Искупление вынесением телесного наказания
61. Искупление после истечения определённого срока

IX. Злонамеренный мёртвый

1. Мертвец доставляет неприятности
2. Мёртвый ворует
3. Вампир

Мертвец-убийца (Намеревается совершить убийство)

14. Мёртвый причиняет смерть
15. Мёртвый вызывает такую-же смерть у других, какой была его
16. Требуемая жертва

Злонамеренный труп

27. Бдение у гроба мёртвого
28. Труп утопленника

Спровоцированный проступок

39. Требуемое доказательство
40. Беда, вызванная самой жертвой
41. Подстерегание мёртвого

Изгнание злонамеренного мёртвого

52. Прогнание возвращающегося мертвеца религиозным путём
53. Прогнание возвращающегося мертвеца руганием
54. Возвращению мертвеца препятствуют прикреплением к месту мёртвого тела
55. Возвращению мёртвого препятствуют путём обрезания одежды и искалечения мёртвого тела
56. Освобождение от мёртвого путём похищения или изменения какой-то собственности его
57. Освобождение путём уничтожения места или предмета, вызывающего возвращение мёртвого
58. Возвращение мёртвого прекращают уничтожением гроба

X. Сборище мёртвых

- 1.* Пиршество мёртвых
2. Шествие мёртвых
3. Религиозная служба мёртвых
4. Благодарные мёртвые

XI. Мёртвый, как источник правосудия

1. Мертвец определяет своего убийцу
2. Признаки, символизирующие невинность мёртвого
3. Мёртвый мстит
4. Мёртвому стыдно за свою семью
5. Мёртвый наказывает оставшихся в живых тем, что не возвращается

XII. Мнимоумершие и псевдомёртвые

Поступки, приписанные мёртвому

1. Человек, кажущийся возвратившимся мёртвым
2. Животное, кажущееся возвратившимся мёртвым
3. Прочие природные явления, кажущиеся возвратившимся мёртвым
4. Потрогнутая часть одежды
5. Разоблачение псевдомёртвого
6. Ответы от имени мёртвого

Возвращённый в жизнь мертвец

17. Плач за возвращение мёртвого
18. Мертвец, возвращённый при помощи вопроса

Мнимоумершие

29. Спасение мнимоумершего путём (физического) сотрясения
30. Мнимоумерший спасается путём разграбления могилы
31. Мнимоумерший показывает признаки жизни
32. Мнимоумерший плачет в могиле (из могилы)
33. Настоящий мёртвый (окружающим) кажется мнимоумершим.

Tamás Körner:

EIN KAPITEL AUS DEM IN DER VORBEREITUNG
BEFINDLICHEN GLAUBENSSTAGEN-KATALOG

B) Der Tod und die Toten

(Auszug)

Die vorliegende Studie ist das erste fertiggestellte Kapitel des ungarischen Glaubensstagen-Kataloges. Im Kapitel sind alle ungarische Veröffentlichungen, das Material der großen Archive sowie mehrere, nicht archivierte handschriftliche Sammlungen über den Tod und die Toten enthalten. Der Verfasser hat die Texte, in denen das Motiv des Todes bzw. des Toten zwar vorkommt, aber nicht den Charakter der Handlung bestimmt, in diesem Kapitel nicht aufgenommen.

Aufbau des Katalogs: 1. Bezugsnummer des Typus, 2. Benennung des Typus, 3. Hinweis auf die bereits veröffentlichten Kataloge, 4. kurze Inhaltsangabe, 5. Aufzählung der Varianten, 6. volltextliche Veröffentlichung eines oder mehrerer Probetexte (von diesen wurde hier aus Platzmangel abgesehen).

Das Kapitel über den Tod und die Toten wird in zwölf Abschnitte unterteilt, die zur leichteren Orientierung nochmals unterteilt sind. Die einzelnen Typen wurden innerhalb der mit römischen Zahlen bezeichneten Einheiten mit sukzessiv steigenden arabischen Nummern versehen. Die Nummerierung beginnt in jeder Einheit von neuem.

Die Typen über den Tod und die Toten, die in den anderen Kapiteln des Kataloges zu finden sind, sind mit * bezeichnet.

I. Der Tod

Erscheinungsformen des Todes

1. Begegnung mit dem Tod in männlicher Gestalt
2. Begegnung mit dem Tod in Frauengestalt
3. Begegnung mit dem Tod in Tiergestalt

Verhaltensweisen des Todes

- 14* Der Tod als Vorzeichen
15. Der Tod holt sein Opfer
16. Der Kampf mit dem Tod
17. Der Tod spukt
- 18.* Der Tod als Kinderwechsler
- 19.* Seit wann hat der Tod kein Gefühl?

20. Der Tod läßt sich an einen Ort tragen
21. Die erfolglose Flucht vor dem Tode
22. Der Tod läßt sich nicht betrügen
23. Die glückliche Vermeidung des Todes

II. *Erscheinungsformen der Toten*

1. Der Tote in menschlicher Gestalt
2. Der Tote in Tiergestalt
3. Der Tote als Reiter
4. Der Tote in Gestalt eines leblosen Gegenstandes
5. Der Tote kehrt als leuchtende Erscheinung zurück
6. Der unsichtbare Tote
7. Der entlarvte, aus seinem Grab aufstehende Tote

III. *Die Ruhestörung des Toten*

Störung des Grabes und der Friedhofsordnung

1. Der Tote erfordert sein Eigentum zurück
2. Der Tote kann infolge der Störung des Grabes nicht ruhen
3. Andere, nicht vom Toten stammende Strafen wegen Störung des Grabes
4. Der wegen der Störung der Friedhofsordnung protestierende Tote
- 5.* Andere, nicht vom Toten stammende Strafen wegen Störung der Friedhofsordnung
6. Die gestohlenen Körperteile

Der zu tief betrauerte Tote

17. Das Zurücksehen des Toten
18. Das feuchte Totenkleid
19. Der gesalzene Stuhl
20. Wie gut geht es den Toten
21. Das zu lange getragene Trauerkleid
22. Der wegen der Trauer nicht ruhende Tote

Der nach Hause gerufene Tote

- 33.* Der Tote wird vom Totenbeschwörer gerufen
34. Der magisch nach Hause gerufene Tote
35. Der zu Gast geladene Tote

IV. *Der unbefriedigte Tote*

1. Das ausgebliebene Verabschieden
2. Die ungetauft Verstorbenen

Die nicht ordnungsgemäß (wunschgemäß) bestatteten Toten

13. Der nachlässig bestattete Tote
14. Die unvollständige Totenkleidung
15. Die falsche Totenkleidung
16. Die vergessenen Grabbeigaben

Keine Verehrung dem Andenken der Toten

27. Der nicht erfüllte letzte Wunsch und das Testament
28. Keine Verehrung des zurückgelassenen Eigentums der Toten
29. Der schlechte Zustand des Grabes
30. Die nicht entsprechende Behandlung des Erbes
31. Die nicht entsprechende Pflege des Andenken der Toten
32. Die nicht erwiesene letzte Ehre
33. Die treulose Witwe
34. Das nicht gehaltene dem Toten gegebene Versprechen

V. *Der schuldige Tote**Tod und Begräbnis des schuldigen Totes*

- 1.* Übernatürliche Ereignisse beim Tod eines mit übernatürlichen Fähigkeiten versehenen Toten
- 2.* Schwerer Tod der mit übernatürlichen Fähigkeiten versehenen Toten
- 3.* Übernatürliche Zeichen beim Begräbnis des mit übernatürlichen Fähigkeiten versehenen Toten
- 4.* Übernatürliche Erscheinungen beim Begräbnis der mit übernatürlichen Fähigkeiten versehenen Menschen
- 5.* Der aufgehaltene Leichenzug
6. Der Tote beschaut die Einäscherung seines eigenen Leibes
- 7.* Der zu leichte Sarg
- 8.* Der zu schwere Sarg
9. Der Böse kommt, um seinen Toten zu holen

*Ursachen der Rückkehr**Rückkehr als Fortsetzung und Wiederholung der Sünde*

20. Der habsüchtige Grundbesitzer
- 21.* Der herumirrende Ingenieur
- 22.* Der ewige Jude

Der schuldige Tote versucht die Wiedergutmachung seines Vergehens

33. Der versteckte Schatz
34. Zurückerstattung des gestohlenen Gegenstandes
35. Die bezahlte Schuld

Das Schuldbekennnis

46. Der Tote bekennt seine Schuld
47. Zeugnis für die Schuld

Herumgeistern am Ort des Vergehens; mit dem Beweis des Vergehens

58. Rückkehr am Ort des Vergehens
59. Rückkehr mit dem Beweis des Vergehens

VI. *Das unerfüllte Leben**Die gewaltsam verkürzte Lebenszeit*

1. Die vorzeitig Verstorbenen
2. Das gefallene Heer
3. Die im Duell Gefallenen

Das nicht oder falsch erfüllte Leben

14. Das im Gefängnis verbrachte Leben
15. Der unglückliche Verliebte
16. Liebespaar trifft sich nach dem Tod

Die bei Lebzeiten nicht ausgeführte Pflicht

- 27.* Kyffhäuser
28. Das wegen des unerwarteten Todes nicht erfüllte Versprechen
29. Das nicht vollendete Werk
30. Das auch noch im Tode fortgesetzte Bestreben

VII. *Unzerreißbare Bindung*

1. Tote kehren zu ihren Angehörigen zurück
2. Der tote Säugling
- 3.* Der zu tief betrauerte Tote
4. Liebe jenseits des Grabes

5. Lenore
6. Lösung der unzerreißbaren Bände

Der hilfsbereite Tote

17. Die zu ihrem Kind zurückkehrende Mutter
18. Die tote Wöchnerin
19. Die gestorbene Mutter und ihre schlecht behandelten Kinder
20. Der tote Vater und seine unversorgten Kinder
21. Der Tote hilft und warnt
22. Geschenk des toten Gemahles
23. Der Tote will die Geliebte mitnehmen
24. Anmeldung des Todes

Die versprochene Rückkehr nach Hause

35. Wie ist das Jenseits?
36. Die Verständigung des Todes

Die Bindung an die einstige Lebensweise

47. Die Bindung an die einstige Arbeit und Arbeitsstelle
48. Der nach dem Tod fortgesetzte Brauch
49. Die Bindung an das Haus
50. Fortsetzung der ehelichen Gemeinschaft nach dem Tod

VIII. *Die Erlösung ruheloser Toten*

1. Erkundigung über die Art und Weise der Erlösung
2. Das sichtbare Zeichen der Erlösung
3. Die mißglückte Erlösung

Erlösung auf religiöse Weise

14. Die Erlösung durch Namensgebung
15. Die Erlösung durch Taufe
16. Die Erlösung des unruhigen Toten durch religiöse Einwirkung
17. Erlösung des Toten durch Errichtung eines Grabmals

Erlösung des Toten durch die (oft unbewußten) Handlungen der Angehörigen

28. Der erlösende religiöse Satz
29. Die auf die Anrede wartende Tote
30. Erlösung des Toten durch die Besenkung der Armen
31. Der verbesserte Fehler
- 32.* Erlösung des Toten durch die Schatzhebung
33. Die beendigte Messe
34. Die verziehene Sünde
35. Erlösung des Toten durch Erfüllung seines sonderbaren Wunsches

Die Tapferkeit der Lebenden erlöst die Toten

46. Der tote Barbier
47. Die durchgelebte Schauder
48. Erlösung durch Tapferkeitsprobe

Erlösung durch Busse

59. Erlösung durch spiegelnde Bestrafung
60. Erlösung durch Schläge
61. Erlösung nach Ablauf einer bestimmten Zeit

IX. *Der böswillige Tote*

1. Der Tote bereitet Unannehmlichkeiten
2. Der Tote als Dieb
3. Der Vampir

Der Tote als Mörder (mordgierig)

14. Der Tote als Urheber des Todes
15. Vollstreckung des eigenen Todes an Anderen
16. Das geforderte Opfer

Der böswillige Leichnam

27. Übernachtung im Totenzimmer
28. Leichnam des Ertrunkenen

Die provozierte Missetat

39. Der verlangte Beweis
40. Das selbstgesuchte Übel
41. Der belauerte Tote

Vertreibung des böswilligen Toten

52. Vertreibung des zurückkehrenden Toten mit Hilfe der Religion
53. Vertreibung des zurückkehrenden Toten durch Fluchen
54. Verhinderung der Rückkehr durch Festnageln des Leichnams
55. Aufhebung der Rückkehr durch Verstümmelung des Toten und seiner Kleidung
56. Befreiung durch Entwendung oder Veränderung des Eigentums des Toten
57. Befreiung durch die Vernichtung der Stelle und des Gegenstandes des Spukes
58. Aufhebung der Rückkehr durch Vernichtung des Sarges

X. Die Totengemeinschaft

- 1.* Die Unterhaltung der Toten
2. Zug der Toten
3. Totenmesse
4. Die dankbaren Toten

XI. Der Tote übt Gerechtigkeit

1. Der Tote gibt Zeichen beim Herannahen seines Mörders
2. Symbolische Zeichen für die Unschuld des Toten
3. Der rachsüchtige Tote
4. Der sich wegen seiner Angehörigen schämende Tote
5. Der Tote bestraft damit, daß er nicht zurückkehrt

*XII. Scheintote und Totgeglaubte**Die dem Toten zugeschriebene Handlung*

1. Der für einen zurückkehrenden Toten gehaltene Mensch
2. Das für ein zurückkehrendes Wesen gehaltene Tier
3. Andere Naturerscheinungen, gehalten für den zurückkehrenden Toten
4. Das ergriffene Kleidungsstück
5. Der entlarvte Totgeglaubte
6. Antwort im Namen des Toten

Der ins Leben zurückgerufene Tote

17. Zurücksehnen des Toten
18. Der mit einer Frage zurückgerufene Tote

Der Scheintote

29. Rettung eines Scheintoten durch Erschütterung
30. Der durch die Grabstörung befreite Scheintote
31. Der Scheintote zeigt wieder Leben
32. Das Weinen des Scheintoten im Grab
33. Der für Scheintote gehaltene wirkliche Tote

A történeti mondák rendszerezéséről

Az alábbiakban két különböző, egymással összefüggő munkátról lesz szó: a *történeti mondaarchívumról* és az ennek alapján készülő publikációról, a *mondakatalógusról*. A rendszerezés problémái a kettőnél általában azonosak.¹

A hiedelemmondák rendszerezéséről e folyóirat hasábjain KÖRNER Tamás számolt be.² A következőkben igyekszem az ismétléseket elkerülni és azokról a problémákról szólok, amelyeket elsősorban a *történeti* anyag vet fel.

Az archívum jelenleg mintegy 7000 szöveget tartalmaz és elsősorban a következő nagyobb gyűjteményekre támaszkodik:

SZENDREY Zsigmond történeti mondakatalógusa.³ LUBY Margit kéziratos mondatasztere.⁴ A nagyméretű 1948-as centenáriumi gyűjtés adattára, amely az Egyetemi Néprajzi Intézetben található meg.⁵ Az Ethnológiai Adattár teljes idevonatkozó anyaga.⁶ A vidéki múzeumok archívumai, amelyek anyagát kevés kivétellel kijegyzeteltem. Az önkéntes gyűjtőhálózat pályamunkái.⁷ Megjelent publikációk.⁸

¹ A mondakatalogizálási munkálatok kezdeteiről DÖMÖTÖR Tekla számolt be a Magyar Néprajzi Társaság 1966. III. 16-i ülésén. Jelenleg KÖRNER Tamás a hiedelem-, NAGY Ilona az eredet-mondák rendszerezésével foglalkozik.

² KÖRNER Tamás 1967. Beszámolójában részletesen ír az európai és ezen belül a magyar mondák katalogizálásának munkálatairól.

³ SZENDREY Zsigmond 1920–21. 1922. 1923–1927. Az Ethnológiai Adattár 1964-ben a teljes szöveggyűjteményt megvásárolta. EA 6367.

⁴ A szerző az Ethn. Adattárnak mintegy harmadát jegyzetelte ki és néhány nagyobb publikációt. EA 5543–5560.

⁵ ORTUTAY Gyula vezetésével a centenárium alkalmával bizottság alakult az Egyetemi Néprajzi Intézet keretében a szabadságharc hagyományainak összegyűjtésére. A minden eddiginél nagyobb méretű gyűjtés eredménye mintegy 50 000 adat. Az ezek alapján megjelent publikációk: ORTUTAY Gyula 1952. SÁNDOR István 1948. 1953. DÉGH Linda 1947. 1952. Továbbá BANÓ István, Deme László és DÖMÖTÖR Sándor kéziratos tanulmányai.

⁶ Az Adattárnak máig beletárolt teljes anyagát kijegyzeteltük.

⁷ Az önkéntes gyűjtők pályamunkái között szép számmal találhatók hitelesen feljegyzett mondák. Az érdeklődés fokozására MORVAY Péterrel közösen kérdőívet dolgoztunk ki. DOBOS Ilona—MORVAY Péter 1966.

⁸ Elsősorban FERENCZI Imre jelentékeny munkásságára utalnék itt, amelynek eddig megjelent részletei: FERENCZI Imre: 1960, 1961, 1962, 1965, 1966, 1966, 1967, 1968. FERENCZI e munkáiban részletesen felsorolja a történeti mondákkal foglalkozó szakirodalmat, ezért e helyen csupán az utóbbi évtizedek publikációira hívnám fel kiegészítésül a figyelmet: SZENTMIHÁLYI Imre 1958; BALASSA Iván 1963; BÁLINT Sándor 1963; BÉRES András 1961; Dankó Imre 1956; DÖMÖTÖR SÁNDOR 1930, 1937, 1939, 1954; SZABÓ Ferenc 1964; KOVÁTS Valéria 1961–62.

Magam 1962-ben kezdtem hozzá a történeti emlékek gyűjtéséhez, azóta mintegy 2500 szöveget jegyeztem fel, amelyeknek egy része nem tekinthető mondának, csupán töredékes emlékezésnek.

A rendszerezés alapjául itt is — akárcsak a hiedelemmondáknál — az *International Society for Folk-Narrative Research* budapesti ülésén kialakított főbb kategóriák szolgálnak:

- A) Emberi létesítmények és kultúrjavak keletkezése
- B) Helyekhez fűződő mondák
- C) Őstörténeti mondák
- D) Háborúk és katasztrófák
- E) Kiemelkedő személyek
- F) A fennálló rend megsértésével kapcsolatos mondák.⁹

E kategóriák — mint látjuk — csupán tágan értelmezett tematikai elhatárolást jelentenek, amelyek azonban a magyar anyagnak megfelelően kisebb korrekcióra szorulnak.

A nagyszámban felmerülő kérdések közül a következőkben csupán azokról szólnék, amelyek az eddigi munka során talán a legtöbb gondot okozták.

1. Történeti- és helyi mondákat, ún. „regéket” a múlt század vége óta meglehetősen nagy számban publikáltak.¹⁰ A millenium légkörében, JÓKAI munkásságának hatására az érdeklődés a helyi néphagyományok felé fordult. A falusi értelmiség összevonja a szállongó folklór-motívumokat és romantikus stílusban írja meg. Ezek a stilizált szövegek jelennek meg az újságok, képeslapok hasábjain, belekerülnek az önálló kötetekbe, majd később az útikalauzokba. Innen — sokszor az iskola közvetítésével — újra bekerülnek a néphagyományba.

SZENDREY Zsigmond katalógusának — érdemei mellett — legfőbb hibája éppen az, hogy többségében megbízhatatlan szövegekre támaszkodik. A kor szellemének megfelelően még azokat a szövegeket is átstilizálta, amelyeket ő maga gyűjtött.

Elsősorban ennek következménye, hogy a régebbi publikációk többmotívumos „regéi”-vel szemben a terepen gyűjtött szövegek többnyire töredékesek, megformált történetekkel alig találkozunk. Másfelől bonyolítja a kérdést, hogy néhány évtizede a szóhagyomány a mainál valóban intenzívebben élt falvainkban és feltehetjük, hogy a teljesebb, szebb szövegek részben ebből adódnak. Sajnos ezt az állapotot többé hitelesen rekonstruálni nem tudjuk.

Más a helyzet a hiedelemmondák esetében, amelyeket a vidéki értelmiség egészen az utolsó időkig megvetéssel, holmi „babonás”, „buta” beszédként kezelt és át sem fogalmazott, így ezek sokkal inkább megmaradtak eredeti formájukban.

Éppen ezért a készülő archívum mindenekelőtt az utóbbi évtizedekben *hitelesen, a terepen* lehetőleg magnetofonnal gyűjtött szövegekre támaszkodik. A jegyzetben minden esetben feltünteteti a hitelesség mértékét.

⁹ DÖMÖTÖR Tekla 1964. 166—167.

¹⁰ Bőséges irodalmát lásd. FERENCZI Imre 1966.

2. A krónika-szövegek

A Grimm-testvérek 1816-ban megjelent *Deutsche Sagen* c. monda-gyűjteménye — amely nálunk is példaképpül szolgált — a történeti mondákat többségükben a krónikairódalom alapján közli. A szerzők az előszóban megjegyzik, hogy a történeti mondák közül csak kevés támaszkodik a szóhagyományra.¹¹ SZENDREY Zsigmond katalógusában ugyancsak együtt tárgyalja a krónikákat a népmondákkal.¹² Ugyanígy SOLYMOSSY Sándornak a Magyarság Néprajzában írt összefoglalója többségében krónika szövegekre támaszkodik.¹³

HONTI János figyelmeztet először a krónika-irodalom hősmondái és a népmondák közötti különbségre, talán túlságosan is éles határvonalat húzva a kettő között.¹⁴ DÖMÖTÖR Tekla ugyancsak aláhúzza a hő- és népmonda közötti különbséget: más társadalom termékei, más a funkciójuk és formájuk (a hősmonda formája többnyire verses).¹⁵

E szempontokat a készülő katalógus figyelembeveszi. A krónika-irodalom mondáit az archívum és a katalógus egyaránt külön csoportban tartja. A típus- és motívum-mutatóba csak azok a motívumok kerülnek be, amelyeket a néphagyomány is ismer, de ebben az esetben is *más betűtípussal* hangsúlyozva a forrást.

3. A folklorizáció mértéke

A népmondák nem állanak a folklorizáció szintjén, a terepen gyűjtött szövegeket sokszor nem is tekinthetjük népköltészeti alkotásoknak. A „Fabulat”, „Memorat” problémájára gondolok itt, amely von SYDOW meghatározása óta az európai folklor-irodalom gyakori témája.¹⁶

Katalogizálás esetében ez nagy nehézségeket okoz, mert a szerteágazó emlékanyag legtöbb esetben csupán tágan értelmezett *tematikus egyezéseket* mutat. (Pl. jobbjárgépet, negyvennyolcas harcok stb.)

A szakemberek leszögezik, hogy a katalógusokba csak az kerüljön, ami folklor, tehát „Fabulat”. Ilyen értelemben szól a kérdésről Tillhagen.¹⁷ Nálunk Voigt Vilmos a monda-katalogizálás elvi problémáiról szólva ugyancsak hangsúlyozza, hogy a katalógusoknak a költészetté formált mondákat kell regisztrálnia.¹⁸ Hogy a gyakorlatban ezt az elvet milyen nehéz keresztülvinni, azt bizonyítják az eddigi katalógusok és monda-gyűjtemények, amelyek nagy mennyiségben publikálnak a népköltészet körébe nem sorolható elbeszéléseket. Jól illusztrálja e problémát Burde—Schneidewinde G. beszámolója a német és cseh folkloristák tanácskozásairól e kérdésben. A célkitűzés szerint csak *a tényleges mondák* kerüljenek a katalógusokba, a „Memorat”-ok kizárásával. Az összegyűjt anyag áttekintése után azonban úgy határoztak, hogy a „Memorat”-ok és „Restformen”-ek hiányában nem lehet reális képet kapni egy-

¹¹ GRIMM Brüdern 1816.

¹² SZENDREY Zsigmond 3. sz. jegyzetben hiv. munkái.

¹³ SOLYMOSSY Sándor é. n.

¹⁴ HONTI János 1962. 257.

¹⁵ DÖMÖTÖR Tekla 1966. 126.

¹⁶ SYDOW, C. W. von 1948.

¹⁷ TILLHAGEN, C. H. 1964.

¹⁸ VOIGT Vilmos 1965. 205.

egy terület, nemzeti hagyományanyagáról és ezért *szám nélkül* ezeket is szerepeltetik a készülő katalógusokban.¹⁹

A készülő katalógus e problémát úgy próbálja megoldani, hogy az anyagot *két nagy csoportba* osztja: az elsőbe a folklór körébe tartozó alkotások, a másodikba a kötetlen elbeszélések, emlékezések vagy adatközlések kerülnek. A sokfajta átmenet azonban így is sok nehézséget okoz. Gyakori eset, hogy egy nemrég meghalt történelmi személyhez fűződő reális és egyéni emlékezés („Memorat”) nemzetközi folklór-motívumot is tartalmaz. Ebben az esetben e motívum szerint az első kategóriába kerül a teljes szöveg és így össze nem illő szövegrészek is egymás mellé kerülnek.

4. Az ún. „helyi” mondák és a nemzetközi motívumok

A nemzetközi mondakutatók már idézett csoportosítása szerint a B. csoportba a helyi mondák kerülnek. Ez a kategória igen problematikus, tulajdonképpen keresztezi a többbit, hiszen valamennyi témakörben vannak lokális változatok.

Másfelől az, hogy mi a helyi monda, tulajdonképpen csak a gyűjtés végén fog kiderülni, hiszen a legtöbb helyinek hitt mondának előkerülnek később máshonnan is változatai. Végül az a leggyakoribb eset, hogy a helyi mondában vándormotívumok is belekerülnek és ez ugyancsak bonyolítja hovatartozásukat.

Vannak valóban csak egészen kis közösségekben ismert mondák, folklorisztikai szempontból azonban ezek éppúgy jelentősek lehetnek, mint a nagyobb körben elterjedtek — ahogyan ezt Tillhagen is megállapítja — esztétikai értéküket elterjedtségük nem határozza meg.²⁰ Minden falu anyagát még sincs módunk felgyűjteni. Problémát okoz, hol szabjunk határt a lokális mondák regisztrálásának kérdésében?

A katalógusban jelenleg „helyi mondák” címszó alatt a magyar nyelvterületen legismertebb és viszonylag nagyobb tájegységen ismert típusok szerepelnek, míg a többiek tematikusan helyezkednek el az egyes címszavakon belül. Az archívumba minden felgyűjtött monda bekerül, a katalógusban a szelektálás szempontjai még nem tekinthetők lezártnak.

5. A kincs- és hiedelem-mondáktól történő elhatárolás

A legtöbb helyi monda hiedelem- vagy kincs-monda. Ugyanez a probléma más típus-csoportoknál is felvetődik, így az alapítási mondáknál, a bűn és bűnhődés típus-csoportnál, amely keresztezi a hiedelem-monda katalógus „tabu” csoportját.

A történelmi mondák között azok a kincs-mondák szerepelnek, amelyek konkrétan megnevezik a történelmi szituációt: pl. az ellenséget (majd minden esetben a tatárt vagy törököt) aki elől a kincset el kellett rejteni. A bűn és bűnhődés típusú mondák közül az antifeudális mondák közé kerülnek pl. a gonosz földesurak bűnhődéséről szólók, tehát olyanok, amelyek a parasztság világnézetének is kifejezői. Ez utóbbi csoport kialakításánál nagyjából BURDE—

¹⁹ BURDE-SCHNEIDEWIND, G. 1966.

²⁰ TILLHAGEN szerint a katalógusból csak az egészen szűk kört érdeklő helynév mondák, háborús események stb. rekesztendő ki. 1964. 12.

SCHNEIDEWIND, G. Herr und Knecht c. kötetének szempontjait követem.²¹

6. A cselekmény vagy személy köré történő csoportosítással kapcsolatos problémák nagyjából azonosak a hiedelemmondákkal és erről Körner már részletesen szólt. Ehhez csak annyit, hogy BUDE - SCHNEIDEWINDE G. idézett beszámolója szerint a kérdésben az a vélemény alakult ki, hogy a *cselekmény*, az elsődleges.²²

A történeti archívumban és katalógusban a személyekhez fűződő *gyakoribb motívumok* kerülnek előbbre és ezek után az egyes *személyek speciális mondaköre*, utalással az előbbi előfordulásokra.

Az alábbiakban az eddig összegyűlt anyag alapján kialakult *típus- és motívum mutató* következik, amely az archívumnak és katalógusnak egyaránt az alapja. Ez a mutató *nem végleges* és *csak a gyakoribb típusokat tartalmazza*, éppen ezért mellőzi a sorszámozást.

A) Emberi létesítmények keletkezéséhez fűződő mondák -- alapítási mondák.

Hely csodálatos kijelölése.

Állat (szarvas, bika, disznó) mutatja meg a legmegfelelőbb (honalapításra, várépítésre, templomépítésre) helyet.

Kijelölik a vár helyét, de a hollók új helyre hordják az építőanyagot. A hollók által kijelölt helyre építkeznek.

Templom romjait bika találja meg.

Templom leomlik, bokorban síró kisfiú jelöli ki új helyét.

Birtokalapítás (templom-alapítás) különös feltelekkel.

Hívek akkora területen építhetnek templomot, amekkorát subáik (kalapjaik) elfoglalnak.

Király birtokából akkora területet ajándékoz, amennyit a hős bizonyos idő alatt körüllovagol.

Ekeszántó Borbála. Vendégének akkora területet ajándékoz, amennyit egy nap alatt körülszánt.

Király kocsijából kiesik a kerékszög — jobbágya odadugja ujját, hogy a kocsi továbbhaladhasson. Birtokot kap ajándékba.

L. előbbi -- köpenyegét szétszakítja és amekkora területet az körülér, olyan nagyságú birtokot kap.

Templomépítés — fogadalomból.

Hős csatában megmenekül -- fogadalomból templomot épített.

Törökök elől megmenekülők építtetnek templomot.

Lány apáca akar lenni, szülők férjhez kényszerítik. Esküvője napján villám agyonsújtja. Emlékére a szülők templomot építtetnek.

Vár — templomépítkezés különös módon

Épületbe befalaznak valakit, különben leomlana.

Amit nappal építenek, éjjel leomlik -- ezért befalaznak vkit.

²¹ WOSSIDLO, R. — SCHNEIDEWIND, G. 1956.

²² BURDE-SCHNEIDEWIND, G. 1966.

Ördögök (tündérek) köveket hordanak az épülethez -- éjjelkor, kakasszóra vízbeejtik a köveket.

Két vénlány várat épített -- kínozzák a népet, ezért holtukban sem nyughatnak -- sóhajtozásuk hallatszik.

Családeredet

A Hunyadi-család eredete. A király gyűrűt ad szerelmének bizonyosságul -- a gyűrűt a holló elrabolja. A lány bátyja lelövi a hollót, így szerzi vissza a gyűrűt.

Bocskai család eredete. -- Micbánné -- Hét gyermeket szül, szegényében hatot el akar veszejteni, rocskába tesz -- férje megakadályozza. Dajkák nevelik fel a hat gyereket.

Falu keletkezése

Az első lakókról. (Ácsok voltak, cigányok, betörők.)

Helye. Kiirtották az erdőt. Először csak pásztorkunyhók voltak a falu helyén. Árokban vagy árokparton keletkezett.

Halom -- Kunhalom

Vezér katonái sapkával hordták össze -- sír, vagy sátor alatti domb volt. Testhalom. Katonák tömegsírja, akik egy áruló nő áldozatai.

Halom kincsét rejt magába, amelyekhez különleges körülmények között lehet csak hozzájutni.

Árok -- Csörszárka

Király kanálist épített, mert menyasszonya csak vizen akar hozzájönni. Az építkezés hosszú ideig tart. Fiú apját nem ismeri, elmegy apja után az építkezésre. Apja bizonyos jelről (pl. cigányfiút apja hegedűjéről) felismeri. Zsarnok királyt megölik.

Földalatti alagút

Távoli várakat köt össze.

Hős ellenség elől fordított patkóval menekül benne.

Kincset rejt magában, amelyet vasajtó zár el.

Feneketlen kút. Kacsát bedobnak a várkútba, folyóban jön ki.

B) Helyekhez fűződő mondák.

a) Névmagyarázó mondák.

b) Helyi mondák.

Tündérek (óriások) vára. Szomszédos hegyeken állva sziklával labdáz-
nak.

Tündér (óriás) lánya szántóvetőt visz kötényében apjának -- azt hiszi játékszer.

Rapsonné vára. Ördög utat épít neki, amelyen templomba hajtat. Nem fizeti meg az árát, ezért az ördög teleszórja az utat sziklával.

Nagyharsányi hegy. Ördög szépasszony kérésére felszántja a hegy egy részét, kakaskukorékolásra abba kellett hagynia a munkát. Az asszony kukorékol. Azon a részen nem terem a hegy.

Balatoni kecskeköröm. Kecskék legeltek a Balaton helyén. Iszákos pásztor káromkodva követ dob egy kecske után, a kő alól felfakad a forrás, amely elnyeli a pásztort és nyáját.

C) *Őstörténeti mondák.*

A magyar anyag alapján nem képez külön csoportot.

D) *Háborúk.*

A csatát megjósolják. (Cigányasszony, Bákainé, égi jel: üstökös, nemzeti-szín sárkány, Kossuth a holdban.)

Az áruló. Az ellenség csak úgy tud győzni, hogy árulás történik. (Görgey, Inkey báró, egy asszony.)

Ködben ellenség helyet temetőt lövik.

Utca egyik végében lakodalom, másikban csata.

Ellenséget tóba (Velencei-tóba) szorítják. A sok kalaptól nem látszik ki a víz.

Hősiesen harcoló nők.

Férfi ruhában harcolnak.

A férfiak távollétében legyőzik az ellenséget.

Káposztáshordóba zárják az asszonyok a tatárokat. Forró vizet öntenek a tatárokra, paprikát vágnak szemük közé, méheket eresztenek rájuk. Nyújtófával, mángorlóval ütik agyon az ellenséget.

Éjszaka titokban hazajárnak kenyeret sütni.

T ö r ö k - t a t á r m o n d a k ö r.

Tatár-likak. Ellenség elől lakosság ide menekült.

Tatárok – törökök asszonyokat összeszedik, mellükbe kötelet húzva hurcolják el őket.

„Sári – Mária jertek elő” kiabálással csalják elő a bujkáló nőket a magyarul tudó törökök.

Halott harcos szájában búzaszem, amely kizöldül.

Halott harcos zsebében dió, amelyből fa nő ki.

Éjféλι mise alkalmával foglalják el a falut.

Basa igába fogja Szapáryt. Embert igába fognak.

Győri vaskakas. Veszély esetén csattogtatja szárnyait.

Fia rabolta anyja. Anya török fogságba gyermekeihez kerül, akik nem ismerik fel. Csesemőnek altatódalt énekel, erről ismerik fel.

Ellenséget csellel futamítják meg.

Kecskebőrbe bújtatott emberek – mintha még sok állatjuk lenne.

Hamuból sült perccet dugnak ki – mintha sok eleségük lenne.

Asszonyok rossz fazekakkal zajt csapnak.

Gólyalábakon, álarcokkal ijesztik el az ellenséget.

Taligát húznak a toronyba – ellenség ágyúnak nézi.

K i n c s - m o n d á k.

Kőkecske (kőliba, kőszamár, pécsi Szamárkút) Emberek egyik portáról másokra dobálják, végül törökök térképpel jönnek érte, sok kincset rejt.

Tatárok — törökök elől menekülők kincsüket elrejtik (pincébe, alagútba), kísértetek (kisasszonyok) őrzik. Csak bizonyos feltételekkel lehet megtalálni.

S z o k á s o k m o n d a k ö r e.

Mohács szigeti sokácok álarcokban kereplőkkel zajt csapva úzik ki a törököket.

Török basa játék. — Sánta török fiút öregasszony meggyógyít, fiú hálás érte, később újra visszatér.

Törökjárás. Annak emlékére, hogy a törökök akkor hagyták el a helységet.

Harangozás 11 órakor, annak emlékére, hogy csellel megfutamtították a törököket.

E) Hősökhöz fűződő mondák.

A s á r k á n y ö l ő.

A hős (Báthori Gábor) megöli a vízben (Ecsedi lóban) élő nőpusztító sárkányt.

Sárkánykígyó felfalja a háziállatokat. Egy rab öli meg, ezért sok aranyat kap.

Lány meszes zsemelével pusztítja el a sárkányt, így menekül meg a falu a jószágot pusztító sárkánytól.

S e b e z h e t e t l e n h ő s.

Hőst nem fogja a golyó (nyíl).

Hőst csak úgy lehet lelőni, ha piros búzaszemmel lövik, — ha piros puskából lőnek rá, — mert három aranyhajszál van a fején.

Szentképet nem tud az ellenség megsemmisíteni, épen megmenekül.

E r ő s e m b e r.

Malomkövön nyújtja a vizet.

Szekérrudat fél karjával kiemeli.

Megvív az óriással — homlokába győzelme jeléül gyűrűt nyom.

Átdobja a bikát a templomtornyon.

(Kinizsi, Toldi, Báthori stb.)

Ö r ö k é l t ű e k.

Király (vezér) nem halt meg. Barlangban (hegy mélyén) várakozik seregével, amíg igazságosabb időben újra visszatérhet a néphez.

Király barlangban vasasztalnál ül, szakálla háromszor körüléri.

Halott király éjfélkor visszatér várába.

K i r á l l y á v á l a s z t á s k ü l ö n ö s k ö r ű l m é n y e k k ö z ö t t.

A korona a fejére száll.

Száraz ág kivirágzik a kezében.

Szántás közben tudja meg, hogy királlyá választották.

Halott király kincseit keresik.

Halom, amelyben a vezér (király) kincseit keresik.

Folyó mélyén keresik a király három rétegű koporsóját, amelyben kincs van.

Hős álruhában.

Igazságos király álruhában győződik meg arról, hogyan bánnak a néppel.
Király (hős) álruhában hátrahagyott írásból tudják meg kiletét.

Fa

amely alatt a hős utoljára megpihent, menekülés közben.

Kont fa. Összeesküvést szóttek alatta.

Képes fa. A grófi család tagjainak fényképeit őrzi.

Török szultán pihen alatta. Emlékére minden évben kivirágzik.

Patkónyom — (lábnyom)

hős lovának nyoma. -- Egyik szikláról másikra ugratott.

Hős születési helyét vitatják — több helység magáénak vallja.

A késett kegyelem mondája. Büntetlenül kivégzik, a kegyelem híre későn érkezik meg.

Hős lóva a táltos tulajdonságaival rendelkezik.

Személyek — különleges emberek.

A következőkben — az utalások mellőzésével — csak azok a motívumok szerepelnek, amelyek kizárólagosan a megnevezett hőshöz fűződnek a magyar anyagban. Lehetséges, hogy a későbbiek során hasonló változatok más személyekhez fűzve is előkerülnek.

Szent László

Kun-aranyak. A menekülő kunok aranyat szórnak széjjel, hogy a magyarok azt szedegetvén ne érhék utól őket. Az aranyak kővé változnak.

Forrást fakaszt a sziklában.

Mátyás király

Halála: ellenségei az árnyékszékben felnyársalják.

Báthori Gábor

Király kéri, küldje fel a kardját, amellyel a bika fejét levágta. Válasz: „A kard az, de a kar nem az!”

Rákóczi Ferenc

Leánya árulta el, ezért megátkozta. Barlangban őrzi kincseit, szemfedőjén évenként csak egy szemet ölthet és csak ha elkészült, térhet nyugovóra.

Rudolf

Összevész Rotschild fiával, mert az apja képére tapos (papírpénzen), — párbajban megöli. Apjától kérdi, mi a büntetése annak, aki embert öl: „Halálért halál!” „Viaksz bábut” temetnek el helyette. Délamerikában él. — Vándoriparosként járja az országot.

Sándor Móric

Lovával leugratott az emeletről (magas lépcsőről).

Bécsi uraknak megmutatja birtokát: száz métermázsza fát felgyújt és az Bécsig világít.

Leveles dohányt visz Bécsbe a kosok alá kötve.
Feleségét elkártyázza.

B e t y á r o k

Szegény — gazdag asszony vásárba megy. Gazdag szidja a betyárt, szegény dicséri. Gazdaggal patkószöveget hozat, száját beszegezi — szegénynek vásznat ajándékoz. Két fa közötti távolság egy rőf.

R ó z s a S á n d o r

Utolsó kívánsága — adják oda karikásostorát. Ezzel szétveri az ellenséget és megmenekül.

V e r e s b a r á t o k

Elrabolják nagy úr lányát, földalatti üregben tartják. Éjfélkor templomban sétáltatják, meglátja egy koldus. Jelenti az úrnak, aki a barátok kolostorát szétvereti.

F) Bűn és bűnhődés

E g y h á z i t i l a l m a k m e g s z e g é s e

Fiatalok vasárnap is táncolnak — elsüllyed a falu, — örökké táncolnak. Asszony vasárnap kenyeret süt — kővéválnak kenyerekkel együtt. Hamis tanúskodás — holta után sem nyughat.

Antifeudális mondák — társadalmi igazságtalanságok büntetése.

Kegyetlen földesúr holta után sem nyughat.

Földesúr intézője holta után is ellenőrzi nem lopnak-e?

Inzellér — tüzes mérnök — csalt, ezért láncot csörgetve bolyong az éjszakában.

II. Tradicionális (nem folklorizálódott) történelmi emlékek

1. A cseh husziták emlékei. Rablólovagok Zemplén m.-ben.
2. Tatárok és törökök. A bújkálás. Éhinség. Sarcok. Hárem-hölgyek. Nők elrablása.
3. Jobbágyok és nemesek. Házassági tilalmak. Megaláztatások. Dézsma és robot. Úriszék.
4. Verbuválás. A hosszú katonáskodás. Katonák a falvakban.
5. Helyi lázadások és forradalmak. Aratósztrájkok. Megölt intézők, erdészek, akikről egy-egy fát, dűlőt neveztek el.
6. 1848. Csaták emléke. Az otthonmaradottak élete. Megszálló katonaság.
7. Régi életmód emlékei. Vízi-világ, pákászok stb.

A típusmutatóban csak az egy és több-motívumos mondák kapnak sorszámot. Az aláhúzott és szaggatott vonallal jelzett címszavak — amelyek monda-csoportot vagy ciklust jelölnek meg — külön sorszámot nem kapnak.

A folyamatos sorszámot az egyes témák nem szakítják meg, ugyanakkor számok maradnak üresen a később előkerülő típusok részére.

Ez a típusmutató a magyar történeti anyagon túlmenően a mondák „természetébe” is némi betekintést nyújt. Mindenekelőtt szembevetendő az egy motívumos mondák (amelyek régebbi többmotívumos mondák töredékei is lehetnek) túlsúlya az egész anyagban. Másfelől megfigyelhetőek bizonyos csomópontok, góccok kialakulásai, amelyek mondaciklusokat vagy típus-csoportokat, típus-nyalábokat alkotnak.

VOIGT Vilmosnak a mondák műfaji osztályozásával foglalkozó tanulmánya — amely a nemzetközi folklorisztika nagy ismeretéről tesz tanúbizonyítást²³ részletesen foglalkozik a terminológia terén uralkodó zűrzavarral. Éppen ezért szükségesnek látszik a fogalmak pontosabb körülhatárolása.

Mondaciklus alatt az *egy személyhez vagy személyekhez fűződő mondatípusok* sorát értem, amelyekben a nemzetközi és speciális motívumok egyaránt megtalálhatók. (Ilyen a Mátvás vagy Rákóczi mondakör, a betyárok stb.) A *típus* alatt — mint VOIGT is írja — a meséhez hasonló, viszonylag stabil szerkezetű, több motívumból álló epikus elbeszélés értendő. A *motívum* szerepe kettős: vagy a típus egyik alkotó eleme, vagy önállóan fordul elő és ilyenkor egy motívumos mondatípusnak is tekinthetjük. A *típus-csoport* vagy *típus-család* valamiképpen *összetartozó mondák* csoportja. Az *összetartozás* azonban — és éppen ez bonyolítja a kérdést — *különböző egyezések* következménye. Így pl. azonos lehet az *alapeszme*: a bűn elnyeri büntetését. Vagy: az ellenséget csellel győzik le. Máshol az alapeszmén túlmenően a *szujet*-ek is nagyfokú hasonlóságot mutatnak: állat vezet el a legmegfelelőbb helyre (állam-, templom-alapítás, forrás felfedezése) vagy: a hely körülhatárolása (körüllovagolás, körülszántás, szétszakított köpennyel történő körülszegélyezés) stb. Egy nagyraértékelt emberi tulajdonság, az *erő* köré szerveződik a „nagyerejű hősök” csoportja.

Ebből a szempontból szinte szerencsésnek mondható, hogy a katalógusok általában előzetes elméleti koncepció nélkül jönnek létre — VOIGT Vilmos megjegyzéseire gondolok itt²⁴ — a szempontok merev egységesítése esetében ugyanis féltő, hogy természetes kapcsolatok szakadnának széjjel.

VOIGT megállapításai közül elhibázottnak tartom a következőket: „... a motívum csak a valóság kezdeti elsajátítása, *alkalmi, helyhez kötött, nem nemzetközi, sőt még csak nem is nemzeti*. (Kiemelés tőlem.) ... Egy típus azonban más. Mivel teljes értékű műalkotás, a valóság valamilyen helyesen felismert összefüggését fejezi ki és természetesen mindenütt érdekes, ahol ez a törvényszerűség érvényesül. Jól megtalált formában csakhamar el is terjed, a mi kategóriáink szerint nemzeti vagy akár nemzetközi jellegűvé válik”.²⁵

Ha a magyar történeti mondaanyagot tekintjük — és semmi okunk nincs ebben az esetben ezt nemzeti specifikumként tekinteni — azt látjuk, hogy éppen a *legkisebb egység*, a *motívum* az, amely legtöbb esetben *nemzetközi*, míg az ezekből szerveződő bonyolultabb *típus* az, amely helyi eseményekre, személyekre utalva *nemzeti* vagy *táji* jelleget ölt magára, tehát a *motívumnál lokálisabb*.

²³ VOIGT Vilmos 1965. 200—205.

²⁴ VOIGT Vilmos 1965. 200—203.

²⁵ VOIGT Vilmos 1965. 215.

VOIGT-nak azt a javaslatát, hogy a katalogizálás a típus és motívum között helyet foglaló *complex* alapján történjék, a gyakorlatban nem tartom megvalósíthatónak.²⁶

A történeti mondakatalógus terve

A szöveggyűjtemény alapján a publikációra előkészített katalógus négy részből áll.

- I. Bevezető tanulmány
- II. Típus-, ill. motívum-mutató
- III. Térkép-melléletek
- IV. Szöveggyűjtemény

I. A bevezető tanulmány azon túl, hogy átfogó képet kíván adni a történeti mondaanyag egészéről közelebből a következő témákkal foglalkozik:

a) A magyar monda-anyag európai kapcsolatai. Erőteljesen bontakozik ki egy *kelet-európai* mondakör, amelynek főbb csomópontjai a török–tatár emlékek, a Hunyadi-család mondaköre és a betyárok mondaköre.

b) Milyen kor eseményeit és ideológiáját tükrözi a történeti emléktanyag egésze? A középkor eseményeinek emlékei: a *török*, mint legfőbb, szinte absztrakt ellenség. Szellemében egyfelől *antifeudális*, másfelől erős a katolikus egyház hatása (hősök szentek legendakörének utódai: a bűn és bűnhődés típusú mondák katolikus morálja).

c) A történeti emléktanyag és a népköltészet viszonya. A műfaj lehető körülhatárolása, kapcsolata más folklórműfajokkal, motívum-egyezések. A kontaminálódás kérdése. A típus-családok létrejöttének törvényszerűségei. Formai kérdések: az egy és több-motívumos mondák aránya stb.

d) Az iskolai olvasókönyvek és a ponyva hatása.

e) Az egyes mondaciklusok és típusok elterjedése a magyar nyelvterületen, a térképek tanúságai alapján.

II. A *típus-, ill. motívum-mutató* a monda *szujet*-jét tartalmazza, felsorolva az előfordulási helyeket. A hivatkozás az addig remélhetőleg kialakult rend szerint történik.

A hivatkozás a *hitelesség mértéke* szerint három csoportban történik. Az 1. sz. — a szó szerint feljegyzett, hiteles szövegek; a 2. sz. a hitelesnek tekinthető, stilizált, a 3. sz. a bizonytalan eredetű, átírt szövegek változatait tartalmazza.

A lehetőséghez képest utalás történik a folklorizáció mértékére is. („Memorat” — „Fabulat” probl.)

III. A térképmelléklet

a) 30–35 térképet tartalmaz a leggyakoribb mondatípusok elterjedtségének feltüntetésével a magyar nyelvterületen belül.

b) Egy térképet a magyar nyelvhatáron belül annak feltüntetésével, hogy melyik vidéken kit ismernek a történelmi személyiségek közül.

²⁶ VOIGT Vilmos 1965. 215–217.

c) Két kelet-európai térképet a Mátyás mondák és a betyár mondák legismertebb típusainak elterjedéséről.

IV. A *szöveg-gyűjtemény* első csoportjaként a krónika irodalom mondái szerepelnek. Ezután a típus-mutató sorrendjében következnek a szövegek. E részben előtérbe kerülnek az esztétikai szempontok. Az a cél, hogy minél több szépen megformált, eddig publikálatlan monda szerepeljen a szöveg-gyűjteményben — a kiadási lehetőségtől függően.

A teljes katalógus előreláthatólag 1970 végéig készül el.

DOBOS ILONA

IRODALOM

- BALASSA Iván
1963 *Karcsai mondák*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. Bp.
- BÁLINT Sándor
1963 *A szegedi táj történeti mondavilágából*. Ethn. LXXIV, 38—54.
- BANÓ István
Negyvennyolc a népköltészetben. (Kézirat)
- BÉRES András
1961 *Tiszántúli híres betyárok*. A Gyulai Erkel Ferenc Múz. Kiadv. 26. Gyula.
- BURDE-SCHNEIDEWIND, G.
1966 *Ergebnisse der Zusammenarbeit tschechoslowakischer und deutscher Folkloristen auf den Gebiet der Sagenkatalogisierung*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Berlin. 76—78.
- DANKÓ Imre
1956 *A hajdúsági Testhalom mondája és a hajdúk eredete*. Ethn. LXVII, 519—535.
- DÉGH Linda
1947 *Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól*. LVIII, Ethn. 230—235.
1952 *A szabadságharc népköltészete*. Bp.
- DEME László
A szabadságharc vezéralakjai a néphagyományban. (Kézirat)
- DOBOS Ilona
1965 *Megjegyzések egy könyvkritikához*. Ethn. LXXVI, 125—127.
- DOBOS Ilona—MORVAY Péter
1966 *Egy jaku története a néphagyományban*. Honismeret. 8. 75—82.
- DÖMÖTÖR Sándor
1930 *A betyárromantika*. Ethn. XLI, 5—24; 97—113.
1937 *A kenesei „tatárlíkok”*. Veszprém.
1939 *Az akarattyai Rákóczi-ja mondája*. Szombathely.
1954 *Petőfi vasi élményei és a néphagyomány*. Szombathely. *A betyárok szerepe a néphagyományban*. (Kézirat)
- DÖMÖTÖR Tekla
1964 *A mondakutatók nemzetközi értekezlete Budapesten*. Ethn. LXXV, 166—167.
1966 *Monda*. In: DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos: *A magyar népköltészet*. (Egyetemi tankönyv. Kézirat gyanánt.) 119—136.
- FERENCZI Imre
1960 *Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban*. Ethn. LXXI, 398—436.
1961 *A népmondakutatás néhány elvi kérdése*. MésH. III. 201—212.
1962 *Huszita emlékek és a néphagyomány*. MésH. V. 107—130.
1965 *A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában*. Déri Múz. Évk. Debrecen. 243—267.
1966 *Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány*. Ethn. LXXVII, 49—73.
1966 *Mondaterminológiák és műfajkritériumok*. Néprajzi dolgozatok 19. Szeged.
1967 *A népmonda helye az epikumban*. Néprajzi dolgozatok 20. Szeged.
1968 *Adatok a Mátyás-mondakörhöz*. Néprajz és Nyelvtudomány. (Szeged) XII. 11—27.
- GRIMM Brüdern
1816 *Deutsche Sagen*. Leipzig.

- HONTI János
1962 *Megjegyzések a népmondáról*. In: Válogatott tanulmányok. Bp. 256—261.
- KOVÁTS Valéria
1961—1962 *Szigetvári történeti néphagyományok*. A Janus Pannonius Múzeum Évk. 1961. I. 129—138; 1962. II. 249—285.
- KÖRNER Tamás
1967 *A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez*. Ethn. LXXVIII, 280—285.
- LUBY Margit
Mondakataszter. (Kézirat) EA. 5543—5560.
- ORFUTAY Gyula
1952 *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában*. Ethn. LXIII, 263—307.
- PENTIKÄINEN, J.
1968 *Grenzenprobleme zwischen Memorat und Sage*. Temenos (Helsinki) Vol 3. 136—167.
- SÁNDOR István
1948 *A késett kegyelem mondái*. 1948. Ethn. LIX, 138—145.
1953 *Világos és Arad a magyar néphagyományban*. MTA Társ. Tört. tud. Oszt. Közl. III. 105—183.
- SOLYMOSSY Sándor
Monda. In: Magyarország Néprajza III. (2. kiad.) 160—255. Bp. é. n.
- SYDOW, C. W. von
1948 *Kategorien der Prosa-Volksdichtung*. In: Selected Papers on Folklore. Copenhagen. 60—88.
- SZABÓ Ferenc
1964 *A dél-alföldi betyárvilág*. A Gyulai Erkel Ferenc Múz. Kiadv. 53—54. Gyula.
- SZENDREY Zsigmond
1920 *Történelmi népmondák*. Ethn. XXXI, 45—59.
1921 *Történelmi népmondák*. Ethn. XXXII, 130—133.
1922 *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok*. Ethn. XXXIII, 45—64.
1923 *Történelmi népmondáink*. Ethn. XXXIV, 143—149.
1924 *Történelmi népmondáink*. Ethn. XXXV, 48—53.
1926 *Történelmi népmondáink*. Ethn. XXXVII, 29—35.
1927 *Történelmi népmondáink*. Ethn. XXXVIII, 193—198.
- SZENTMIHÁLYI Imre
1958 *A göcseji nép eredethagyománya*. Bp.
- TILLHAGEN, C. H.
1964 *Was ist eine Sage? Eine Definition und ein Vorschlag für ein europäischer Sagensystem*. Acta Ethn. XIII. 9—17.
- VOIGT Vilmos
1965 *A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez*. Ethn. LXXVI, 200—220.
- WOSSIDLO, R.—SCHNEIDEWIND, G.
1956 *Herr und Knecht*. Antifeudale Sagen aus Mecklenburg. Berlin.

Илона Добош:

О СИСТЕМАТИЗАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ БЫЛИН

(Резюме)

Статья посвящена двум различным, но тесно связанным друг с другом областям фольклористики: архиву исторических былин и каталогу исторических былин, создаваемому на основе архивных материалов.

В архиве в настоящий момент насчитывается около 7000 текстов, третью часть всего этого материала автор собрала в последние годы. Основой систематизации служат важнейшие категории, принятые в 1963 году на будапештском заседании Int. Soc. for Folk—Narrative Research. Создание отдельных типовых групп в рамках крупных, более общих заглавных слов учитывает особенности материала венгерских былин.

Основные проблемы, возникшие в ходе работы: 1. С конца прошлого столетия появилось множество таких т. н. исторических былин, которые уже перестилизованы, поэтому архив учитывает в первую очередь те тексты, которые были записаны на месте на магнитофон.

2. Тексты хроник также учтены в архиве, но отдельно от народных былин.
3. На основе степени фольклоризации как в архиве, так и в каталоге *фабулы* и *меморы* разделены по возможности на две категории.

4. Проблематична группа местных былин, в которых, как правило, встречаются и международные мотивы.

5. Часты переплетения мотивов в былинах о сокровищах и верованиях. Из них только те попадают в категорию исторических былин, которые называют конкретную историческую ситуацию или историческую личность.

6. В вопросе классификации на основе действия или действующих лиц отдано предпочтение классификации на основе действия.

В статье публикуются основные типы венгерских народных былин.

В венгерском материале явно преобладают былины с единственным мотивом. Можно наблюдать и определенные циклы былин или типовые группы их, формирующиеся на основе характерных особенностей. Такие группы могут возникать на основе тождественности идейного содержания (например, на основе тождественности моральной идеи: обязательное наказание за преступление, за грехи), на основе тождественности действующих лиц, человеческих черт (например, герой-силач) или самого действия. Наименьшей характерной единицей является *мотив*, как правило, он носит *международный* характер, более же сложное единство — *тип* — обычно имеет *национальный* или даже *локальный* характер.

План каталога исторических былин. Подготовленный к публикации материал состоит из четырех больших частей:

1. Вводная статья, в которой исследуются европейские аналоги с венгерским материалом, исторические слои венгерского материала, определяется место исторических былин во всей народной поэзии в целом. Разбирается вопрос о влиянии школьных книг для чтения и лубочной литературы. Анализируется распространение отдельных типов былин на венгерской языковой территории.

2. Указатель типов былин и их мотивов.

3. Географические карты.

4. Тексты.

Каталог предполагают закончить к концу 1970 года.

Hona Dobos:

ÜBER DIE SYSTEMATISIERUNG DER HISTORISCHEN SAGEN

(Auszug)

Die Verfasserin beschäftigt sich in ihrem Aufsatz mit zwei verschiedenen, aber miteinander zusammenhängenden Arbeiten: mit dem Archiv für historische Sagen und mit der vorbereiteten Veröffentlichung, d. h. mit dem Sagenkatalog.

Im Archiv sind zur Zeit etwa 7000 Texte vorhanden. Ein Drittel davon wurden in den letzten Jahren von der Verfasserin gesammelt. Als Grundlage der Systematisierung wurden die 1963 auf der Budapester Sitzung des Inst. Soc. for Folk-Narrative Research ausgearbeiteten Hauptkategorien genommen. Innerhalb der großen Stichwörter werden die einzelnen Typengruppen nach dem ungarischen Sagenmaterial zusammengestellt.

Die während der Arbeit aufgetauchten wichtigeren Probleme sind folgende:

1. Seit Ende des vorigen Jahrhunderts sind viele solche historische Sagen erschienen, die umstilisiert wurden. Das Archiv stützt sich deshalb in erster Linie auf die in den letzten zwanzig Jahren auf Tonband aufgenommenen, authentischen Texte. 2. Die Texte der Chroniken werden im Archiv in Evidenz gehalten und von den Volkssagen separat gehalten. 3. Nach Grad der Folklorisation werden die »Fabulate« und die »Memorate« im Archiv und im Katalog separat, in zwei Kategorien geordnet. 4. Problematisch ist die Gruppe der lokalen Sagen, in denen gewöhnlich auch internationale Motive vorkommen. 5. Oft kommen Überschneidungen mit Schatz- und Glaubenssagen vor. Davon werden jene in die historischen Sagen aufgenommen, in denen konkrete, geschichtliche Situationen oder Personen genannt sind. 6. Bei der Gruppierung nach Handlung oder Person ist die Handlung der primäre Gesichtspunkt.

Im Aufsatz sind die wichtigsten ungarischen Sagentypen mitgeteilt.

Im ungarischen Material ist das Übergewicht der Sagen mit nur einem Motiv auffallend. Es lassen sich gewisse Mittelpunkte beobachten, die Sagenzyklen oder Typengruppen bilden. Als Grund der Zusammengehörigkeit können die gleiche moralische Aussage (z. B. Sünde erhält ihre Strafe), die gleiche Person, eine menschliche Eigenschaft (z. B. ein Held von großer Kraft) oder die Ähnlichkeit der Handlung dienen. Die kleinste Einheit ist das *Motiv*: dieses ist gewöhnlich *international*. Kompliziertere Typen tragen einen *nationalen* oder *lokalen* Charakter.

Entwurf des historischen Sagenkataloges. Das für die Veröffentlichung vorbereitete Material besteht aus vier Teilen: 1. In einer einleitenden Studie werden die europäischen Analogien des ungarischen Materials und dessen historische Schichten untersucht. Es werden der Platz der historischen Sagen in der Volksdichtung, der Einfluß der Schulbücher und der Volksbücher auf die historischen Sagen sowie die Verbreitung der einzelnen Sagentypen innerhalb des ungarischen Sprachgebietes besprochen. 2. Index der Typen und der Motive. 3. Kartenbeilagen. 4. Textsammlung.

Der Katalog wird voraussichtlich Ende 1970 fertiggestellt.

Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*

A jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy egyrészt összefoglalja ősi epikánk egyes darabjai Árpád-kori lejegyzésének kronológiájára vonatkozó, meglehetősen szerteágazó kutatások maradandónak tűnő eredményeit, illetve maga is — néhány *fellevés* erejéig — kísérletet tegyen egy pár ponton az igazság adekvátabb megközelítésére, másrészt az írásba foglalás kronológiájából próbáljon következtetéseket levonni a hagyományozódás bonyolult útját, a szóbeli irodalom írott irodalommá válásának folyamatát illetően.

1. A magyar nép eredet-története

A XIII. századi KÉZAI Simonnal és a XIV. századi (de sokkal korábbi, XI—XIII. századi szövegeket is magában foglaló) krónikakompozícióban olvashatjuk, hogy Menroth és Eneth fiai: Hunor és Mogor egy szarvasűnő üldözése közben a Meótisz mocsaraiba érkeztek, bár az űnőt fellelni nem tudták, a vidék megnyerte tetszésüket, oda költöztek át, s nyájaikat legeltették, majd pár év elteltével Belar (Bereka) fiainak feleségeit és gyermekeit, köztük Dula alán fejedelem két leányát elrabolták. E két leány egyikét Hunor, a másikat Mogor vette feleségül; tőlük erednek a hunok (magyarok).¹

E történetet jobbra két részre szokták bontani: a csodaszarvas és a nőrablás mondájára. A szakirodalom általában egyetértett abban a kérdésben, hogy a nőrablás a magyar nép ősi eredetmondája,² korántsem volt azonban

* Szerkesztői megjegyzés.

A szerző által képviselt tudományos módszer (forráskritika, történeti és régészeti tények figyelembevétele stb.) jól kiegészíti a néprajz, közelebbről a történeti folklorisztika következtetéseit, azonban nem egyezik azokkal. A folklorisztikai kutatás nem csupán a feljegyzés és a szöveghagyományozás filológiai kronológiáját veszi tekintetbe, hanem maguknak az egyes szüzséknek genetikai és tipológiai rokonságát, történetiségét és fejlődését is. Még ha sikerül is például egy középkori elbeszélés szövegét datálni, rámutatni a szöveghagyományozás fázisaira — nem jelenti egyszersmind azt, hogy az illető történet típusát, motívumait, geneziséjét vagy fejlődését ezzel már meg is ragadtuk. A folklorisztikai kutatás más szempontokat is figyelembe vesz a kérdések eldöntésekor. Mivel történettudományi és irodalomtörténeti dolgozatokban rendszeres a folklorisztika ilyen törekvéseinek figyelembe nem vétele, illetve terminológiai és metodikai félreértése, hadd hivatkozzunk itt a legutóbbi olyan összefoglalásra, amely a folklorisztikai elgondolások keretében készült, és amely egyben utal a korábbi hasonló elképzelésekre is: *Hősepike*, in: DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos: *A magyar népköltészet*. (2., javított és bővített kiadás) Tankönyvkiadó, 1969. Bp. 51—72. Tudomásunk szerint két olyan vitaülés is készült (*A magyar irodalom története* I—II. kötetének folklorisztikai megvitatása, illetve a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának vitaülése a magyar hősepike kérdéseiről), amelyekben ezt a problémakört további elemzés alá vetnék.

¹ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 144—145, 250—252.

véleményegyezés a csodaszarvas-történet *mondai jellegét* illetően.³ A kérdést — úgy véljük — ifj. HORVÁTH János oldotta meg: a hunoknak és a magyaroknak is volt *csodaszarvas-mondájuk* (bár a két monda szarvasai eltérő jellegűek, s ez megerősítette a mondát lejegyző KÉZAI hitét — IORDANESBÓL értesülve a hun mondáról — a hun—magyar azonosságban.⁴ Ez a magyarázat teljesen hihető: több keleti nép ismerte — még eredetmonda formájában is — a csodaszarvas-históriát.⁵

Izgalmas kérdés: mikor került első ízben feljegyzésre a magyarság eredetmondája? Sokáig általánosan elfogadott volt, hogy azt már a XI. századi ősgesta tartalmazta.⁶ HORVÁTH János 1954-ben kifejtette: mivel *István, László* és *Kálmán* törvényei erősen küzdenek a nőrablás ősi szokása ellen, eredetmondánk nőrablás-motívuma nyilván nem kerülhetett be a legkorábbi krónikás szerkesztménybe. Viszont *Kun László* idejében már nem volt akadály, hogy a hun—magyar őstörténetben ez az eredetmonda is helyet kapjon. Ugyanígy ideológiai akadályja lehetett annak, hogy a csodaszarvas története az első krónikában feljegyzésre találjon. A magyarság eredetmondájában ősanymódú szereplő *Eneth* ugyanaz a szarvasűnő, amely a Meótiszbába költözéskor is szerepet játszik. Ez a monda az anyajog uralmának emlékét őrzi. Ha az anyajogú társadalom már régen a múlté is, a monda totemisztikus, pogány eleme, amely ellen még *I. László* törvénye is intézkedik, eleven lehetett.⁷

HORVÁTH János 1963-ban — úgy ítéljük — meggyőzően igazolta álláspontját. A XIII. század eleji⁸ ANONYMUS így ír prológusában: „Tehát legjobbnak tartottam, hogy igazán és egyszerűen írjam meg Neked, s így aki olvassa, tisztán láthassa, miképpen estek meg a dolgok. Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztlakosok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna. Ezért most már inkább az iratok biztos előadásából meg a történeti művek világos értelmezéséből nemeshez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát”.⁹ HORVÁTH úgy véli, ANONYMUS prológusa, mely szerint a magyarok eredetéről nem írott források, hanem csak a „hamis” szóbeli tradíciók számolnak be, mindenképpen bizonyítja, hogy a magyar nép eredetmondája semmi esetre sem szerepelhetett ANONYMUS (tehát 1215–1217) előtti gesta-, illetve krónikairódmunkában. *P. mester* elítélő

² L. pl. HÓMAN Bálint 1925, 65; HORVÁTH János 1944, 40; ECKHARDT Sándor 1940, 200–201; GYÖRFFY György 1948, 11–14. — Irodalmát l. GYÖRFFY György 1948, 11. o. l. jegyz.

³ A kérdés irodalmát l. GYÖRFFY György 1948, 35–36. — Az irodalmi kölcsönzés mellett foglalt állást MORAVCSIK Gyula (1914, 338; 1953, 101); — HÓMAN Bálint (1925, 65); — HORVÁTH János (1944, 46) és INOKAI TÓTH Zoltán (1945–1946, 35–36). — Az 1948 utáni irodalomból MOLNÁR Erik (1949, 51), KARDOS Tibor (1957, 218; 1960, 17); — DÖMÖTÖR Tekla (1958, — 322); — SZÉKELY György (1961, 30); — HORVÁTH János (1963, 455), KLANICZAY Tibor (1964, 25) és LÁSZLÓ Gyula (1967, 52) mondainak ítélte a történetet.

⁴ HORVÁTH János 1963, 455.

⁵ BERZE NAGY János 1927, 65–80, 145–152; — GYÖRFFY György 1948, 36; — SZÉKELY György 1961, 27; — LÁSZLÓ Gyula 1967, 15.

⁶ L. pl. GYÖRFFY György 1948, 17, 36–38; — KLANICZAY Tibor 1964, 56; — MÁLYUSZ Elemér 1967, 16 és 16–17. o. l. jegyz.

⁷ HORVÁTH János 1954, 14.

⁸ HORVÁTH János 1966, 276.

⁹ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 33–34. — PAIS Dezső (GYÖRFFY György 1958, 96) fordítása.

jelzői (hamis, nem szép, illetlen) nagy hagynak kétséget aziránt, hogy itt csakis egy totemisztikus, tehát a népet állatóstól származtató eredetmondáról lehetett szó.¹⁰

KLANICZAY Tibor-HORVÁTH János 1954-es bizonyítási eljárásával és eredményével vitatkozva — nem tartotta hihetőnek, hogy első (XI. századi) gestánk írója pusztán ideológiai óvatosságból kitért volna az eredetmonda (és az Álmos-monda) lejegyzése előtt, hiszen e két mondában az ősi totemisztikus elemek ekkorra már elhalványultak, másrészt gestaírónk a magyarság eredetére vonatkozóan a néphagyományon kívül nem is találhatott más forrást. Legfeljebb a nőrablás mondája támaszthatott némi akadályokat a feljegyzés elé, de KLANICZAY itt is valószínűnek vélte a XI. századi írásba foglalást.¹¹

Az *egykor*i vitával kapcsolatban két, *újabb*an felmerült koncepcióra hivatkozhatunk.

a) Úgy véljük: MESTERHÁZY Károlynak — döntően a régészeti anyag újszerű értelmezésével, továbbá a vonatkozó néprajzi anyag felsorakoztatásával — sikerült legalábbis valószínűsíteni: a honfoglalás korában (de nyilván a X. században is) ismeretes volt még a matrilokális településen élő, az anyai ágon való leszármazáson alapuló matrilineáris nagycsalád.¹² S ha MESTERHÁZY óvatosan is fogalmaz („Lehetséges, hogy a magyarságnál már a honfoglalás korában sem voltak olyan erősek az ősi társadalom szerkezetének elemei, mint a hantiknál és mansiknál a XIX. században. A mindennapi életben biztosan nem voltak meg a matrilokális nagycsalád hagyományai olyan tisztán, mint ahogyan az a temetőkből kirajzolódik”¹³), eredményeiből annyi mindenestre túlzás nélkül kiolvasható: a honfoglalás korában (s az azt követő évtizedekben) a matriarchátus nem került még a porlepte régiségek lomtárába.

b) MÁLYUSZ Elemér hívta fel újól a figyelmet arra, hogy „a keresztény egyház . . . a biblia elbeszélését tette a világtörténet vezérfonalává, és minden népet Noé valamelyik fiától leszármazottnak tüntetett fel a Genesis elején elhelyezett néptáblázat segítségével hívásával”. Így döntött a XI. századi ősgesta Noé megátkozott fia, Kám mellett.¹⁴ Egy erősen egyházas szemléletű ősgesta klerikus írója aligha tallózhatott a magyar mondakincsben, amely sugallta, szinte ontotta a keresztény felfogással kontroverz pogány szemléletet. Abban a műben, melyben a „vezérfonal a kereszténység győzelmes útjának bemutatása volt”,¹⁵ aligha lehetett szó az éppen utolsó perceit élő, tűzzel-vasal irtott, pogány eszmevilág akár egy talpalatnyi térnyeréséről.

Vajon véletlen-e, hogy az ősi eredetmondát, amely 1215–1217-ben még csak a nép száján élt, jó félévszázaddal később már feljegyezték? Aligha. *Kun László* korának kellett eljőnie, hogy az utat találjon a feudális krónikás tollához. A csodaszarvas- (és nőrablás-) monda feljegyzésének kronológiája elintézhető lenne az arra a — ma már jogosan aligha kétségbe vonható — koncepcióra való hivatkozással is, hogy a hun-történet magyar krónikabeli kidolgozása

¹⁰ HORVÁTH János 1963, 456–457. — A gondolatot, hogy ti. ANONYMUS jelzői mondánkra vonatkoznak, már SOLYMOSSY Sándor (1934, 189) kifejtette, de a lejegyzés kronológiája szempontjából nem hasznosította.

¹¹ BÓTA László 1956, 308–309.

¹² MESTERHÁZY Károly 1967, 115–117; — MESTERHÁZY Károly 1968, 153 skk.

¹³ MESTERHÁZY Károly 1968, 155.

¹⁴ MÁLYUSZ Elemér 1966, 719.

¹⁵ KRISTÓ Gyula 1968, 9.

Kézai munkája.¹⁶ Ám többről van szó: annak a *Kun Lászlónak* a kora (és csakis az övé, nem másé) tette lehetővé az írásba foglalást, aki maga is pogány vagy pogány érzelmű kunok társaságában élte le rövid életét, aki szívesen vállalta magát az isten ellen lázadó *Menroth-Nemproth* és a pápa ellen hadat viselő, isten ostoraként emlegetett pogány *Attila* utódának. Annak a *Kun Lászlónak* a kora biztosította a monda pergamenre kerülését, aki 1288 áprilisában formálisan megostromolta a nyulakszigeti apácakolostort, hogy kiszabadítsa onnan nővérét. *Kun László* maga mondta, hogy „ha 15 vagy több nőtestvérem volna is kolostorokban, mind kivonszolásom onnét és megengedett vagy tiltott házasságra adnám őket . . . Én semmit nem adok az egyháziakra . . . , magamnak én magam vagyok a törvény, és nem tűröm, hogy holmi papi törvények megkössenek”.¹⁷ *Kun László* és kora, valamint egy, királyát fidelis clericus-ként szolgáló krónikás, KÉZAI Simon nélkül szegényebbek lennénk népünk nagy régiségre mutató eredetmondájával.

2. Az Árpád-dinasztia eredet-története

A XIII. század eleji ANONYMUSnál (s némileg eltérő variációban a XIV. századi krónikakompozícióban) azt találjuk, hogy *Vgek* feleségül vette *Eunodubelianus* leányát, *Emesut*, akinek fia született, *Almus*. Azért kapta e nevet, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képeben, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Úgy tűnt *Emesunak*, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak. Mivel az alvás közben feltűnő képet magyarul *almu*-nak mondják, s születését álom jelezte előre, *Almusnak* hívták. Vagy azért nevezték *Almusnak* — ami latinul szentet jelent —, mert ivadékaiból szent királyok és hercegek voltak születendők.¹⁸

A szakirodalom eltérően foglalt állást e totemisztikus vonásokat megőrzött¹⁹ monda írásba foglalását illetően: egyesek azt a XI. századi ősgestának,²⁰ mások a *II. Géza*-kori történeti műnek,²¹ ismét mások elsőként ANONYMUSnak tulajdonították.²² Kétségtelen, hogy — mint a forráskritikai kutatás kimutatta — az ANONYMUSnál és a XIV. századi krónikában megőrzött *turulmonda*²³ egy közös írott forrásból ered,²⁴ hiszen — bár sok megegyező vonás van a két forrás vonatkozó passzusa között — a krónika szövege nem alapulhatott ANONYMUSon, de a krónika *mai* szövege sem szolgálhatott forrásul ANONYMUSnak.²⁵

¹⁶ MADZSAR Imre 1922, 99; — HORVÁTH János 1954, 351—374, 382; — HORVÁTH János 1963, 452—454.

¹⁷ KARÁCSONYI János 1910, 7.

¹⁸ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 38, 284. — Sajnos, mindmáig nem sikerült nyomára bukkannunk, hogy (István és László királyok, valamint) Imre herceg mellett melyik Árpád-házi duxot övezhették a szentség koronájával, aki tárgyilag indokolhatná a *sancti* . . . *duces* pluralisát.

¹⁹ RÓHEIM Géza 1917, 83; — VÁCZY Péter 1944—1946, 9; — GYÖRY János 1948, 104; — GYÖRFFY György 1948, 40; — MOLNÁR Erik 1949, 51; — PAIS Dezső 1949, 38; — HORVÁTH János 1954, 16—17; — HORVÁTH János 1955, 349; — BÓTA László 1956, 314; — PAIS Dezső 1959, 79; — CSÓKA J. Lajos 1967, 383; — MÁLYUSZ Elemér 1967, 17; — LÁSZLÓ Gyula 1967, 54.

²⁰ VÁCZY Péter 1944—1946, 9.; — SZILÁGYI Loránd 1947, 126; — HORVÁTH János 1954, 16—17; — HORVÁTH János 1955, 349; BÓTA László 1956, 314.

²¹ GYÖRY János 1948, 85.

²² GYÖRFFY György 1948, 39—43; — CSÓKA J. Lajos 1967, 380.

²³ Összevetésüket l. GYÖRFFY György 1948, 43; — HORVÁTH János 1954, 15.

²⁴ HORVÁTH János 1954, 15—16.

²⁵ HORVÁTH János 1955, 349.

Kérdés tehát: mikorra tehető e közös, az *Almos-mondát* már tartalmazó krónikaszerkesztmény keletkezése? A XI. századi ősgesta aligha tárgyalhatta azt, hiszen a nyíltan totemisztikus tendencia ideológiai tilalomfát jelenthetett egy olyan egyházas szemléletű író számára, amilyen legkorábbi krónikánk alkotója lehetett. Igaz, a tagadhatatlan ellentmondást HORVÁTH János úgy igyekezett feloldani, hogy feltette: az *Almos-monda* dinasztikus érdekeinél fogva — pogány, totemisztikus eredete ellenére — helyet kaphatott legrégebb gestánkban, de pogány jellegéből teljesen kivetkőztetve.²⁶ Ha azonban a turul általi teherbe ejtést kikapcsoljuk — mint HORVÁTH javasolta —, akkor a mondából mi sem marad. A korai feljegyzés ellen szól az a körülmény is, hogy a monda szövegében előforduló *astur* (*austur*) szó — neolatin lévén — a XIII. században fordul elő Itáliában.²⁷

Kérdésünkre a magyar társadalomfejlődés iránya adhat feleletet. MÁLYUSZ Elemér úgy foglalt állást, hogy a kereszténység teljes győzelme, a magyarságnak végleg kereszténnyé válása vetett véget az ősgestai történet-szemlélet uralmának. „Ettől fogva vált szabaddá az út, hogy az őshaza termékeny tájjá változzék, az ősök bátor hőökké legyenek”.²⁸ Ez a beállítás — úgy véljük — nem tükrözi pontosan a kikövetkeztethető valóságot. Az *Imre-legenda* a tanú, hogy az ősgestai történet-szemlélet nem szűnt meg hatni a XII. század elején, nyomai világosan észlelhetők még a XII. század közepén keletkezett *Imre-legendán* is.²⁹ Azt a felfogást, amely a magyar őshazában kietlen pusztaságot, elvadult tájat, a magyarok őseiben sötét bőrszínű, barbár pogányokat, tehát csak megvetésre kárhoztatott teremtményeket látott, az egyházi ihletettség diktálta, s mivel a világi nagybirtokosság és maga a legnagyobb birtokos, a király sem nyúlt még vissza jogai igazolására a XII. század közepén a régmúltba, ekkor az egyházas szemléletű korai krónika beállítása — mint számukra közömbös — elfogadható volt. A XIII. század elejére óriási változás történt: a birtokért folyó harc kiélesedett. Logikus feltenni, hogy a gazdaság, a politika és a jog mindennapos problémái vezettek el az *őskeresés* igényéig, s a megtalált vagy legtöbbször kiválasztott, tehát fiktív ősoket nem barbárnak és vadnak kívánták látni.³⁰ Az *őskeresés*ben a főszerepet nyilván a világi magán-nagybirtokosság játszhatta. Hatalma növekedésével nemcsak jelen helyzete és jövőt illető kilátásai változtak meg, hanem a múlt is megszépült, a magyar őshaza olyan tájjá módosult, ahol „dúsan van berek, erdő, kellemetes növényzet, bővelkedik különféle vadakban”.³¹ A XII — XIII. század fordulóján került csak sor erre az átfestésre. A világi nagybirtok előretörése a gazdasági életben, a társadalmi ranglétrán és a politika síkján gyökeresen kitörölte a korábbi egyházas szemléletű őshaza-képet.

Úgy véljük, ekkortájt jegyezheték fel a hét honfoglaló vezér nevét is a hozzájuk kapcsolt, tőlük eredeztetett nemzetségek (genusok) nevével együtt.

²⁶ BÓTA László 1956, 314.

²⁷ GÁLDI, Ladislás 1938, 23.

²⁸ MÁLYUSZ Elemér 1966, 725.

²⁹ SZENTPÉTERY, Emericus 1938, 449—451. — Datálására l. CSÓKA J. Lajos 1967, 200—201.

³⁰ Szorosan hozzátartozik a magyarság eredetmondájához a benne található pozitív meótiszi őshaza-kép (jóságtartásra alkalmas, gazdag, kies vidék) felvázolása (SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 144), mely KÉZAI önálló megjegyzése; jól mutatja, hogy a XIII. század eleji átfestés eredményeként a sötét tónusúra rajzolt őshaza-portrét egyre pozitívabb beállítás váltotta fel.

³¹ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 254.

A hét vezér neve nem megőrzött régiség, hiszen a magyar emlékezet nemcsak a KONSZTANTINOSZ által még feljegyzett törzsneveket, hanem a honfoglaló törzsfőnök nevét is elfelejtette.³² Figyelmet keltő, hogy KONSZTANTINOSZ sem közli a törzsfők nevét, bár a X. század közepén a magyarok még emlékeztek rájuk: de a történeti „tudat” nem is sejtette, hogy ez a névsor egykor jelentőssé válhat, tehát nem is törekedett az emlékezet megőrzésére. A törzsnevek és törzsfőnevek pusztulásához hozzásegített már részben a X. századi törzsi differenciálódás, részben pedig a kereszténység uralma, a feudális osztályrend kiépülése, amely nem a törzsi nómenklatúra megörökítésére, hanem éppen kiirtására törekedett. Még talán a XI. században is ismerhették a törzsfők nevét, de a kor alkotásai nem tartották, nem is tarthatták -- nagy kárára a történettudományknak -- feladatuknak az érdemi foglalkozást a pogány időkkel. A birtokjog vonatkozásában a XII. század végén lépett fel igényként a világi nagybirtokosság részéről a honfoglaló ősök ismerete. Nem véletlen, hogy éppen a századfordulón jelenik meg a nemesi nemzetség *de genere* jelölése. Egyetértünk GYÖRFFY Györggyel: a *de genere* szóhasználat pontos tükrökre egy társadalmi folyamatnak. *Kálmán I.* törvénykönyvének 20. cikkelye kimondja, hogy az *István király* által adott vagy megerősített birtok nem háramlik vissza a királyra. A nemzetségi birtokjog forrása tehát az *I. István*-kori (vagy még korábbi, a honfoglalás idején élt) birtokszerző ős lett. A XII. században meglett volna a jogalap a *de genere* használatára, de nem volt rá történeti szükség. A *de genere* szükségyszerűen 1200 körül jött divatba, amikor az uralkodó osztályban rövid idő alatt jelentős változás következett be, megyei és várbirtokok tömege került új adománybirtokosok kezébe.³³ A föld értékének megnövekedése pedig a földművelés produktivitásával, a termelőerők fejlődésével magyarázható.³⁴ Nyilvánvaló, hogy amikor a birtokjog igazolására alkalmas honfoglalás kori elődöket kerestek a világi magánbirtokosok, illetve a nemesi nemzetségek, a hét vezér nevét -- a hetes számon kívül -- nem az emlékezetből reaktivizálták, hanem fiktív ősöket kreáltak. Bár a nemzetségi hagyomány memóriáját nem szabad lebecsülni, de adott esetben ez aligha játszott igazán jelentős szerepet.³⁵ Vagyis: koholt vezérnévsor jött létre, amit az bizonyít, hogy mind ANONYMUS, mind a krónika az egyezések mellett eltérő névanyagot is közöl.

A nagybirtok őskereső akciója mellett, sőt azt némileg megelőzően a király is megkerestette a maga őseit, kidolgoztatta a dinasztia prehistóriáját. Az első lépést eme úton a KONSZTANTINOSZból ismert *Levedi* alakjának átértékelése jelentette. FEHÉR Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar hagyományban a nem Árpád-házi Levedi tisztségét Álmos vette át,³⁶ de maga *Levedi* is -- *Előd* néven³⁷ -- bekerült a későbbi krónikairadalomba mint az Árpádok egyik őse. A krónika ugyanis *Ügyek* → *Előd* → *Álmos* → *Árpád* le származási sort közöl,³⁸ míg ANONYMUS a turul-monda leírása kapcsán *Ügyek* →

³² GYÖRFFY György 1948, 108.

³³ GYÖRFFY György 1966, 27–28. — MÁLYUSZ Elemér (1967, 43) is úgy véli, hogy a *de genere* megjelölés a XII. század végén tűnik fel először. — Vö. másként GERICS József 1967, 587–597.

³⁴ G. BOLLA Ilona 1957, 84–88.

³⁵ L. PAIS Dezső 1921, 160.

³⁶ FEHÉR Géza 1921, 92.

³⁷ Az *Előd* = *Levedi* azonosságra l. PAULER Gyula 1900, 206; — FEHÉR Géza 1921, 92–93; — GYÖRFFY György 1959, 159.

³⁸ SZENTPÉTERY, Emericus 1937. 287.

Álmos → *Árpád* genealógiát ad.³⁹ A két származtatás nem fedi egymást.⁴⁰ Valószínű, hogy a krónika közlése a régebbi,⁴¹ hiszen ANONYMUS Elődöt — miután Levedi „betöltötte” funkcióját: kifuttatta Álmost — ismét nem az Árpád-ház családfáján helyezi el, hanem *Szabolcs* apjává teszi.⁴² S az, hogy ANONYMUSnál a Levedi vonásaival gazdagodott Álmos a főszereplő, igazunk mellett szól: az pedig, hogy ANONYMUS egyszerűen „csak” a *Csák*-nemzetség ősvé teszi meg Előd—Levedit, szemléletváltozásról tanúskodik: *P. mester* nem lát áthidalhatatlan különbséget a király és a vezető nemzetségek családjai között.

A második lépést ekkor vagy kevéssel a fent említett első lépést követően a *turul-monda* feljegyzése képezte. Csak ekkor, a XII—XIII. század fordulóján, szorult annyira háttérbe a totemisztikus monda írásba foglalása elé tilalomfát állító egyházas szemlélet, hogy a dinasztia eredet-történetét pergamenre lehetett vetni. Igaz, a krónikás elhalványítja a totemisztikus szálat (hiszen a *turul* megjelenése előtt *Emesu* már terhes), de nyomatékosan kiemeli azt, hogy az első Árpádok vallási nimbusza⁴³ megkülönböztetett pozíciót biztosít a dinasztianak. Az Árpádok különleges, „társadalom feletti” helyzetének hangoztatása a XIII. század előtt úgyszólván értelmetlen lett volna. Az Álmos-monda feljegyzése annak a társadalmi folyamatnak a tükörképe, amely a mindedig aktív és offenzív királyi politikai defenzívá, passzívá válásának útját, eme út kezdetét jelöli ki. A korábbi éles kontúrok összerosmását, az abszolútnak tűnő elvek relatívává degradálását olyan, egyazon korra, egyazon szerző tudatára és tollára valló szituáció-teremtés igazolja itt, *László* szentté avatásának (1192) korában, mint a *turul-mondában* az, hogy a pogány totem (*Emesu*) álmodja meg a dicső (sőt, a legkeresztényibb értelemben vett szent) királyok nemzetségének sarjadását, és mint a *fehér ló mondájában* az, hogy Árpád pogány magyarjai a keresztények istenének segítségét kéri.

3. A honfoglalás története

A XIV. századi krónikakompozícióban olvashatjuk, hogy a honfoglaló magyarok a Duna-vidék kellemes voltáról hallván *Kund* fia *Kusid*t küldték el ama föld megismerésére. Megtetszett neki a táj, felkereste a tartomány fejedelmét, *Zuatapolugot* (aki Attila után uralkodott), majd Duna-vizet, földet véve magához, megtért övéhez. Újra hírmondót indítottak a magyarok *Zuatapolughoz*, egy fehér lovat küldtek neki, a hírmondó pedig földet, füvet és vizet kért és kapott a fejedelemtől. Árpád magyarjai bejöttek Pannóniába, s tudtára hozták a fejedelemnek: a terület már nem az övé, a földet a magyarok megvették a lóért, a füvet a kantárért, a vizet a nyeregért. *Zuatapolug* intézkedni próbált, hogy a lovat üssék agyon, a kantárszárat a mezőre, a nyeret a Dunába vessék, de a követ leintette: kár ezt tennie, a ló húsa a kutyák eledele, a kantár a magyar szénakaszálók, a nyereg a magyar halászok zsákmánya lesz. A fejedelem sereget gyűjtött, de csatában alulmaradt a magyarokkal szemben.⁴⁴

E történetet ugyan egyesek tudós, irodalmi kölcsönzésnek tekintették IORDANESBÓL,⁴⁵ illetve WIDUKINDBÓL,⁴⁶ *népmondai* voltát azonban az etno-

³⁹ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 38, 41.

⁴⁰ GYÖRFFY György 1959, 160. o. 135. jegyz.

⁴¹ GYÖRFFY György 1948, 110.

⁴² SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 41.

⁴³ MOLNÁR Erik 1949, 77.

⁴⁴ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 287—290.

⁴⁵ MARCZALI Henrik 1880, 52.

⁴⁶ CSÓKA J. Lajos 1967, 383—386.

gráfia kielégítően igazolta.⁴⁷ Mint ahogy abban sincs egyetértés a kutatók között, hogy a monda finnugor örökségünk-e,⁴⁸ bolgár – török hatást tükröz-e,⁴⁹ vagy a IX–X. századi fegyveres kíséret környezetében alakult-e ki,⁵⁰ hasonlóképpen nincs kialakult, egységes álláspont a feljegyzés idejét illetően sem. Egyesek a XI. századra,⁵¹ mások a XII. századra (II. Géza krónikájára)⁵² vezetik vissza az írásba foglalást, ismét mások ANONYMUSBAN látják a monda első pergamenre vetőjét.⁵³ Ez utóbbi vélemény valószínűsége minimális, hiszen ANONYMUS csak racionálissá tette a számára, de feltehetően már az első feljegyző számára sem érthető szimboliztikájú⁵⁴ történetet.

Mi bizonyítja, hogy a mondát a XII–XIII. század fordulóján rögzítették először írásba?⁵⁵ Milyen célzatú a monda feljegyzése?

a) A leírás kedvező képet ad a Kárpát-medencéről: a magyarok „a lakosoktól hallották, hogy milyen termékeny a föld, hogy a Duna igen jó folyó, és ama részeknél jobb föld nincsen a világon”. A terület megszemlélésére kijelölt *Kusid* „bement Magyarországot szívébe, és leereszkedett a Duna menti részekre, látta, hogy a táj kellemetes, köröskörül pedig a föld jó és termékeny, jó a folyóvíz, sok a legelő – tetszett neki”. Ez a leírás erős hasonlóságot mutat az imént idézett, pozitív őshaza-képhez: a magyar őshazában „dúsan van berek, erdő, kellemetes növényzet, bővelkedik különféle vadakban”. Honnan ered a fehér ló mondájának Pannónia-képe? MÁLYUSZ Elemér úgy foglalt állást, hogy a nép látásmódja varázsoltá költőivé hazáját, hogy a hazának a nép emlékezetében fentmaradt, a nép által megőrzött leírása kiszorította az uralkodó osztály által a XI. században propagált sötét őshaza-képet.⁵⁶ BARTHA Antal kifogást emel ez ellen, ellentmondást lát a ló pompás paripa volta, gazdag arany fékje és nyerge, valamint a népies látásmód között.⁵⁷ Mi is úgy véljük, aligha láthatta a nép – különösen a XI. században, az erőszakos térítések, erőszakos feudalizációs akciók korában – szépnak a Kárpát-medencét, ez csak az uralkodó osztály tagjainál, a kialakuló feudális rend haszonélvezőinél

⁴⁷ BINDER Jenő 1902, 287; – FEHÉR Géza 1940, 9. – L. még ARANY János 1860, 33; – MARCZALI Henrik 1880, 52; – SEBESTYÉN Gyula 1905, 89; – KIRÁLY György 1921, 93; – SOLYMOSSY Sándor 1929, 20; – SOLYMOSSY Sándor 1934, 196–197; – KARDOS Tibor 1941, 28–29; – INOKAI TÓTH Zoltán 1945–1946, 38–39; – GYÖRFFY György 1948, 20; – HORVÁTH János 1954, 293; – GYÖRFFY György 1959, 130; – KARDOS Tibor 1960, 23; – MÁLYUSZ Elemér 1963, 5; – BARTHA Antal 1963, 57; – KÉPES Géza 1964, 186; – KLANICZAY Tibor 1964, 25; – GYÖRFFY György 1965 (Ethn.), 416–417.

⁴⁸ INOKAI TÓTH Zoltán 1945–1946, 37. o. 23. jegyz.

⁴⁹ FEHÉR Géza 1940, 9; – KARDOS Tibor 1960, 23.

⁵⁰ BARTHA Antal 1963, 57.

⁵¹ INOKAI TÓTH Zoltán 1945–1946, 38; – GYÖRFFY György 1948, 20, 23, 99, 128; – HORVÁTH János 1954, 294; – GYÖRFFY György 1958, 91; – GYÖRFFY György 1959, 144; – GYÖRFFY György 1965 (Acta Arch.), 42; – GYÖRFFY György 1965 (Ethn.), 416–417.

⁵² SEBESTYÉN Gyula 1905, 89; – GYÖRY János 1948, 85.

⁵³ SOLYMOSSY Sándor 1929, 20; – SOLYMOSSY Sándor 1934, 196–197; – KARDOS Tibor 1941, 28–29.

⁵⁴ FEHÉR Géza 1940, 9.

⁵⁵ Sajnos, ma még nem tudunk kronológiailag hasznosítani olyan, primér korjelölő adatot, mint a fehér ló mondája frott szövegében előforduló *arábiai arany* (auro Arabic) kifejezés. Későbbi kutatás feladata annak tisztázása, mikor ismerték és használták Magyarországon az arábiai aranyat.

⁵⁶ MÁLYUSZ Elemér 1963, 5.

⁵⁷ BARTHA Antal 1963, 57.

képzeltet el. Ők menthették át arra a korra a mondát, amikor már a nép is — saját munkája következtében — hazát látott a területben. A krónikába azonban e beállítás csak akkor kerülhetett be, amikor a földet szépnek vélt szemlélet ideológiailag elfogadható volt, amikor függetlenedve az egyházas hatásoktól a magyar régmúlt rózsaszínűvé vált. Ez pedig a XII—XIII. század fordulóján következett be.

b) BARTHA Antal utalt arra, hogy ANONYMUS több helyen is elszórva úgy iktatta be a mondának egyes elemeit regényes művébe, hogy az olvasó önkéntelenül is a feuilis kori hűbéri adományozás, birtokba vevés, birtokba iktatás valamiféle burkolt tükröződését véli felfedezni abban az előadásban, ahogy ez ANONYMUSnál található. Talán eredetében sem volt távol ez a monda a hűbéri birtokba iktatás ceremóniáját megteremtő társadalmi valóságtól.⁵⁸ S ez a társadalom aligha XI. századi.

c) Korjelölőnek véljük a krónika ama megjegyzését, hogy „ha övék a föld, a fű és a víz, minden az övék”.⁵⁹ A XI. század központi kérdése az ember, az egyik fő feladat ekkor a liber lesüllyesztése. A krónika beállítása későbbi időre mutat, arra a korra, amikor a királyi birtok bomlásával egyidejűleg, a XIII. század elején a föld nagyon fontossá vált, értéke megnőtt.⁶⁰

d) Nagyon sajátos szöveget közöl a krónika akkor amikor leírja: Szva-topluk örvendezett a magyarok jövetelének, azt hitte ugyanis, parasztek jöttek, hogy megműveljék az ő földjét. Mivel a monda eredendően talán nem is a magyar honfoglaláshoz kapcsolódott, joggal feltehető, hogy ebben az adatban nem az egykori szláv földművelés emléke őrződött meg,⁶¹ s ebben a passzusban is, mint a krónika annyi helyén, a megírás korának, a XIII. század elejének állapota, a földművelésnek a magyarságtól ekkor már nem idegen volta tükröződik. (A parasztek betelepítése ekkor már korántsem újdonság!)

e) A krónika szerint a követküldés két ízben is *communi consilio* történt. Kik által? A követeket nyilván Árpád *cum VII ducibus* indította útnak. Vagyis: az országfoglalásból mások, a leghatalmasabb urak is részt kérnek. Ez semmi esetre sem a XI—XII. századra utaló mozzanat.

f) A monda, illetve annak írásos tükörképe — eltekintve itt és most a *Kurszán kündü*-problémától⁶² — Árpádot emeli ki,⁶³ vagyis az írásba foglalás akkor történt, amikor az Árpád-dinasztia súlya, vezető szerepe, gazdasági vonatkozásban és a politikai irányításban is, tagadhatatlan, de már felnyomulóban van a világi nagybirtokosság, ha az Árpádok pozícióját nem is vonja még kétségbe. Ez az időszak pedig a XII. század vége, XIII. század eleje.

g) A krónika *terram in perpetuum concederet* kifejezésében⁶⁴ oklevélformula bukkan fel. SZILÁGYI Loránd mutatta ki, hogy az *in perpetuum* (igaz: mint a *protocollum* befejező része) a magyar királyok okleveleiben először *III. Béla* alatt tűnik fel.⁶⁵

⁵⁸ BARTHA Antal 1963, 57.

⁵⁹ Amennyiben a fű és a víz pásztorkodásra és nem földművelésre utal, úgy jelen érvünk aligha helytálló.

⁶⁰ G. BOLLA Iona 1957, 84—88.

⁶¹ Vö. LEDERER Emma 1959, 18.

⁶² Erre l. GYÖRFFY György 1959, 145—146

⁶³ L. KÉPES Géza 1964, 187; — KLANICZAY Tibor 1964, 25.

⁶⁴ Hasonló kifejezés fordul elő Anonymusnál is: „*terras et insuper castrum . . . in perpetuum concessit.*” (SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 115.)

⁶⁵ SZILÁGYI Loránd 1937, 37—38.

h) A követjárással kapcsolatos kifejezések is (*salutavit, manifestavit, remisit*) későbbi időre, kifinomultabb, rutinos követjárásokra emlékeztetnek.

i) Sokatmondó, hogy Árpád, amikor ivószaruját megtölti a Duna vízével, isten kegyelmét kéri, a pogány magyarok pedig háromszoros „isten”-t kiáltanak. Ez a beállítás semmiképpen sem a korai krónikából való, ahol igen erős egyházas szemlélet uralkodhatott, és éles cezúra oszthatta ketté a pogány és keresztény magyarok történetét. A krónika imént idézett passzusai elmoszák a pogány és a keresztény kor közti különbséget; lehetségesnek tartja a szerző, hogy már a pogány magyarok — Árpáddal együtt — isten nevét vegyék ajkukra. Teljesen hasonló beállítást mutat ANONYMUS, aki a turul-monda kapcsán *eventus divinus*-ról, *divina visio*-ról beszél,⁶⁶ vagyis a totemizmushoz minden további nélkül hozzácsapja a keresztény istent. GYÖRFFY György az isten emlegetése kapcsán arra utal, hogy ANONYMUS saját keresztényi és deáki szemléletének megfelelően alakította át, és egyéni kifejezőkincsével öntötte latin nyelvi formába a mondát.⁶⁷ Mi inkább azt hangsúlyoznánk, hogy ANONYMUSnál különleges keresztény mázról van szó, s a mögötte rejtőző kacérkodás a pogánysággal (azaz az egyházi szemlélet csaknem semmibe vétele) — ugyanúgy, mint a fehér ló mondája rokon passzusa — nagyon határozottan a XIII. század elejére mutat, és sem a XI. századra, sem a XII. század közepére nem lehet még jellemző.

j) Alaposan indokolható feltevés szerint a korai krónikában *Marót* szerepelt a honfoglaló magyarok ellenségeként, itt pedig következetesen *Zuatapolug* fordul elő, aki már csak *Marót* miatt sem, de a név nazális nélküli előfordulása miatt sem⁶⁸ vezethető vissza a régi krónikára.

k) A fehér ló mondája leírásában nagyon érdekes gondolatsor található. *Szvatopluk* az ajándék láttán nagyon örült, azt vélte, hogy vendég módra küldötték ezt neki a földért. Árpádék azonban nem vendég módra jöttek be az országba, hanem azért, hogy örökség jogán vegyék birtokukba a földet. Az Úr örökségképpen adta vissza a magyaroknak Pannóniát — mondja a fehér ló mondája írott szövege. Mindehhez tudni kell még, hogy a monda feljegyzett textusában Attila neve is előfordul. Feltételezhető tehát, hogy a hun — magyar rokonság alapelemei már ANONYMUS előtt, az ő gestáját közvetlenül megelőző, a XII — XIII. század fordulóján (esetleg a XIII. század legelején) keletkezett krónikában megjelentek.

A mondát tartalmazó krónikafejezet igen érdekes rétegeződést mutat. Egyrészt az ország csellel történt elfoglalása népies hagyományból, mondából származik, másrészt a honfoglalásnak jogalapot szolgáltató hun rokonság alapelemei tudós kombinációból erednek. Régóta ismert, hogy a *fehér ló mondájának* megléte kizárja, hogy a *hun-hagyomány* is mint *monda* élt volna.⁶⁹ De a kétféle híranyag (népies és tudós) egyidőben történt feljegyzése korántsem zárta,⁷⁰ sőt nagyon is valószínű.

A fehér ló őseredeti mondáját sem a XI., sem a XII. századi történeti műben nem lehetett leírni; az uralkodó egyházi szemlélet gátat emelt afféle passzusok leírása elé, hogy a pogány magyarok földje jó, termékeny, s hogy nem

⁶⁶ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 38.

⁶⁷ GYÖRFFY György 1948, 41.

⁶⁸ MELICH János 1922, 113.

⁶⁹ MARZALI Henrik 1881, 142; — MARZALI Henrik 1883, 463; — BLEYER Jakab 1905, 619; — GREXA Gyula 1922, 8; — GYÖRFFY György 1948, 128.

⁷⁰ L. másképpen GYÖRFFY György 1948, 128.

isten kegyelméből, hanem saját leleményességük révén jutottak országukhoz. (Korábbi felfogás emlékeként még a fehér ló mondájának krónikafejezete is tartalmaz olyan kitélt, mely szerint: „[Re]tradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam”). Amikor a fehér ló mondájának tartalma elfogadható lett az egyre inkább hangadó világi nagybirtokosság szemében a XIII. század elején, akkor már Európában VITERBÓI Gottfried által kidolgozásra került a hun-magyar-rokonság tudakos tana,⁷¹ s a magyar uralkodó osztály nagy része számára rögtön elfogadható, sőt kedvező lett a pogány hunok ősként vállalása, mert ezzel másik oldalról is meg lehetett támogatni a magyar honfoglalás jogosságát.

Kérdés, vajon a fehér ló mondáját tárgyaló krónikafejezet hun koncepciót sejtető (fentebb *k*) pont alatt idézett) beállítása nem későbbi interpoláció-e? Ki jöhetne itt betoldóként számításba? ANONYMUS, de ő nem közli a mondát, illetve szétdarabolja, racionálisan kezeli; esetleg a hun-történet írója, azaz KÉZAI, ám ő a mondának csak csonkjait őrzi.⁷² Vagyis KÉZAI észreveszi a fehér ló mondájának a hun koncepciót cáfoló tartalmát, kevésnek érzi a monda halvány utalásait, ezért szisztematikus *secundus reditus*-t dolgoz ki, amely a krónikatörzs integráns része lett. Így KÉZAI után már senki sem vesződhett e krónikafejezet interpolálásával a magyar honfoglalás jogossága érdekében, hiszen azt KÉZAI minden igényt kielégítően kidolgozta.

Vagyis a fehér ló mondája részleteiben és egészében a XIII. század eleji, ANONYMUS közvetlenül megelőző krónikás kezére vall. Ha a monda lejegyzett formájának inkriminált, a XIII. század elejére mutató passzusait — a XI. századi első írásba foglalás kedvéért — interpolációknak minősítjük, szinte semmi sem marad az eredeti mondából. A vitathatatlan összkép felment bennünket attól, hogy részletesen foglalkozzunk GYÖRFFY György interpolációt feltételező hipotézisével.⁷³

A hun elemek bevitele a magyar krónikába tehát — feltevésünk szerint — nem ANONYMUS, hanem egy XIII. század eleji krónikás műve. Ezt a fehér ló mondája krónikafejezetén túlmenően a turul-monda szövege is igazolni látszik. ANONYMUSnál (s feltehetőleg a XIII. század eleji krónikásnál is) *Emesu* már *pregnans*, mielőtt a turul teherbe ejtené;⁷⁴ ugyanis csak így bizonyítható — bár mesterkélt és erőszakoltan, a turul-monda tartalmával ellenkezőleg — az *Attila* — *Álmos* leszármazás, illetve a honfoglalásnak öröklés alapján történő igazolása.

4. A kalandozások egyes epizódjait megörökítő históriák

KÉZAI Simonnál és a XIV. századi krónikakompozícióiban találjuk, hogy a kalandozó magyarok Konstantinápoly alá érve azt ostromolni kezdték. Ekkor egy óriás természetű görög két magyart hívott ellene birokra azzal a feltétellel, hogy ha nem győzi le mindketőt, a görög császár adófizetője lesz a magyaroknak. De csak egy magyar vitéz, *Botond* állt ki a görög ellen, „bemutatkozásul” bárdjával nagy rést vágott a város ércapuján, majd legyőzte a görög óriást.⁷⁵

⁷¹ L. GYÖRFFY György 1948, 129–132.

⁷² HORVÁTH János 1944, 48.

⁷³ GYÖRFFY György 1959, 145. o. 79. jegyz.; — GYÖRFFY György 1965 (*Acta Arch.*), 42; GYÖRFFY György 1965 (*Ethn.*), 417.

⁷⁴ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 38.

⁷⁵ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 171, 310–311.

A *Botond-história* népi mondai eredetű.⁷⁶ Értékes adatot nyújt az írásba foglalás kronológiájához és egyszersmind a mondák továbbéléséhez is a XIII. század eleji ANONYMUS: „Háborúikat és egyes hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a regösök csacsogó énekeinek meg a parasztnok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni. Azonban némelyek azt mondják, hogy egészen Konstantinápolyig mentek ők, sőt Konstantinápoly aranykapuját is bevágta Botond a bárdjával. Mégis én, mivel ezt a történelmíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztnok hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni”.^{76a} A Botond-mondát tehát 1215–1217 (ANONYMUS művének keletkezése) és 1282–1285 (KÉZAI krónikájának létrejötte) közötti időben vethették pergamenre. Eme kis-epikus alkotás különösen alkalmas néhány – talán az ősi mondák Árpád-kori hagyományozódásának folyamatára is általánosítható – következtetés levonására. A mondában hiteles hagyományból ered az Aranykapu neve,⁷⁷ amire ANONYMUS (portam auream), illetve a XIII. század eleji „hamis paraszti mesék” még emlékezni látszanak. Ezzel szemben KÉZAI, illetve a monda XIII. század végi változata, továbbá a XIV. századi krónikakompozíció már csak érc- (fém-) kapuról (portam . . . , quae aerea erat; portam, que erat metallina) tud. Alig egy évszázad alatt tehát kiesett a tudatból, illetve deformálódott a mondát történetileg hitelesítő Aranykapu neve. Egy másik mozzanat is a monda *lapsus memoriae*-jére mutat. A szakirodalom kimutatta, hogy a város kapujának bevágása valamikor a hadüzenet szertartásos bejelentését szimbolizálta.⁷⁸ Ezt a magyarok még a XII. században is ismerhették,⁷⁹ viszont miután a XIII. századra feledésbe merülhetett a kapu bevágásának ősi jelentése, az esetből Botond erejére következtetett a krónikás.⁸⁰ A monda igazi átformálódása azonban nem is annyira az egyes – bár a motívumok váltását plasztikusan kifejező – részletekben érhető tetten, hanem a koncepció egészén. Noha Botond eredendően népi hős volt, benne a nép magának emelt emléket,⁸¹ alakját az uralkodó osztály kívánta kisajátítani.⁸² ANONYMUS a mondát osztálytartalmától fosztja meg, amikor Botondot a honfoglaló vezérek közé sorolja be,⁸³ ám még neki sem sikerült a néptől elszakítania és az uralkodó osztályba véglegesen beiktatnia.⁸⁴

⁷⁶ ARANY János 1860, 33; — TOLDY Ferenc 1868, 381; — MARCZALI Henrik 1880, 69; — MARCZALI Henrik 1916, 96–97, 99; — FEHÉR Géza 1940, 9; — KARDOS Tibor 1941, 26–27; — GYÖRFFY György 1948, 38, 100–101, 120; — MORAVCSIK Gyula 1953, 50; — KOROMPAY Bertalan 1955, 328; — MÁLYUSZ Elemér 1963, 6; — BARTHA Antal 1963, 57; — KLANICZAY Tibor 1964, 26; — MÁLYUSZ Elemér 1967, 51.

^{76a} SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 87. — PAIS Dezső (GYÖRFFY György 1958, 125) fordítása.

⁷⁷ MARCZALI Henrik 1916, 92; — MORAVCSIK Gyula 1953, 50.

⁷⁸ FEHÉR Géza 1940, 9; — KARDOS Tibor 1941, 26–27; — MORAVCSIK Gyula 1953, 50.

⁷⁹ L. BEKKER, Immanuel 1835, 175. — Erről az adatról MAKK Ferenc kéziratos Niketas Choniates-fordításából szereztünk tudomást.

⁸⁰ FEHÉR Géza 1940, 9; — MORAVCSIK Gyula 1953, 50.

⁸¹ MARCZALI Henrik 1916, 98; — MÁLYUSZ Elemér 1963, 6; — BARTHA Antal 1963, 57.

⁸² MARCZALI Henrik 1916, 99.

⁸³ HORVÁTH János 1954, 21; — HORVÁTH János 1955, 350; — MÁLYUSZ Elemér 1963, 6. — L. másként GYÓRY János 1955, 341.

⁸⁴ MÁLYUSZ Elemér 1963, 6.

A Botond-mondát elsőként — mint a szakirodalom megállapította⁸⁵ — a XIII. század közepi, KÉZAI megelőző történetírás foglalta írásba. E historiográfia nagyúri szemlélete nyilvánulhat meg abban is, hogy az író — a saját korában felvirágzó magánhadsereg példájából kiindulva — magánszemélyt állít Opour kapitány személyében a Botondot is magában foglaló sereg élére. Nagyon érdekes, hogy a báróellenes felfogású, köznemesi—dinasztikus érdekeket megszólaltató KÉZAI Simon az Árpád-ház egyik fejedelem-tagját, Taksonyt teszi meg seregvezetőnek.

A XIV. századi krónikakompozícióban található, hogy a Lech mellett a Németországra törő magyarok vezéreit, *Leel* és *Bulchut* az ellenség elfogta, és a császár színe elé vitték őket. *Leel* azt kérte, hogy halála előtt még megfújhassa kürtjét. Kívánságát teljesítették, megkapta a kürtöt. Amikor nekikészült a kürtfúvásnak, a hozzá közeledő császárt olyan erősen homlokon vágta kürtjével, hogy a császár ettől az egyetlen ütéstől meghalt. *Leel* azt mondta a császárnak: „Elöttem jársz és szolgálni fogsz engem a másvilágon.” Az volt ugyanis a szkiták hite, hogy akiket életükben megöltek, azok szolgálni tartoznak nekik a másvilágon. Lefogták és Regensburgban mindkét magyar vezért felakasztották.⁸⁶

Lélnek és *Bulcsúnak* itt olvasható históriája — túl a nyilvánvaló és régóta kimutatott hiteles történeti tényeken — mondai eredetű.⁸⁷ A XIII. századi KÉZAI Simon nagyon érdekes tudósítást közöl: *Lélt* és *Bulchut*, mikor át akartak kelni Regensburgnál a Dunán, „elfogták, és a császárhoz küldik. A császár akasztófára ítélte és Regensburgban bitófán végeztette ki őket. Némelyek ugyan mesések azt állítják, hogy másként végezték ki őket: amint a császár elé állították, egyikőjük a császárt kürtjével agyonütötte volna. De bizony e mese a hihetőséggel ellenkezik, és aki ilyent hisz, elméje gyenge voltát árulja el. Ugyanis a bűnös személyeket összekötött kézzel viszik a fejedelmek színe elé. Igaz azonban, a krónikák könyvei is tartalmazzák (et libri continent cronicarum), hogy vakmerően becsmélve a császárt, méltatlanul szóltak, mondván, hogyha őket megöletli, népéből egyetlen fogoly sem élhet, hanem vagy örök szolgaságra vettetik, vagy mindenféle ítélet nélkül megöletik. Ami meg is történt”.⁸⁸

Egyrésről megfontolandó SOLYMOSSY Sándor észrevétele, miszerint a kürtmondát csak KÉZAI foglalta először írásba.⁸⁹ Másrésről kétségtelen: KÉZAI egy, a mainál — legalábbis bizonyos részeiben — bővebb krónikát használt forrásul, amely a *Lél*-história bizonyos, később feledésbe merült elemeit már tartalmazta; viszont a XIV. századi krónikások lehettek azok, akik „e mesét gyermek jöhiszemmél s egész komolysággal beszélik el”.⁹⁰ A *Lél*-monda egyes szilánkjainak első ízbeni pergamenre vetítését — a szakirodalommal egybe-

⁸⁵ PAULER Gyula 1900, 225; — HORVÁTH János 1954, 297, 341; — HORVÁTH János 1963, 451; — MÁLYUSZ Elemér 1963, 6; — MÁLYUSZ Elemér 1967, 32, 51.

⁸⁶ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 308.

⁸⁷ ARANY János 1860, 33; — KIRÁLY György 1921, 102–103; — SOLYMOSSY Sándor 1929, 21–29, 39; — RÁSONYI NAGY László 1929, 122; — SOLYMOSSY Sándor 1934, 198; — HONT Ferenc 1940, 132–133; — KARDOS Tibor 1941, 26; — GYÖRFFY György 1948, 100–101; — LÁSZLÓ Gyula 1953, 3–7; — KARDOS Tibor 1960, 24, 55; — KLANICZAY Tibor 1964, 26; — CSÓKA J. Lajos 1967, 388; — MÁLYUSZ Elemér 1967, 32, 51.

⁸⁸ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 169. — SZABÓ Károly (1862. 52–53) fordítása nyomán.

⁸⁹ SOLYMOSSY Sándor 1929, 19–20.

⁹⁰ SZABÓ Károly 1862, 52. o. 3. jegyz.

hangzóan⁹¹ — ugyanannak a XIII. század közepi nagyúri történetírónak tulajdoníthatjuk, aki a Botond-históriát is az írott történelem részévé tette.

A Botond- és a Lél-történet XI—XII. századi írásba foglalásának nincs realitása. A magyarok kalandozó hadjáratai a régi krónikákban a pogány magyaroknak kijáró merev elítélésben részesülhettek. Csak az uralkodó osztály mindinkább nagyobb hatalmat szerző nagybirtokosi rétegének a XIII. század eleji elváltatása teremti meg az őstörténet, a honfoglalás és a kalandozó hadjáratok átértékelésének lehetőségét, nyitja meg az utat a — kisajátítható — pogány elődök dicsőségét zengő népi epika írásba kerülése számára.

A XIV. századi krónikakompozíció 36. fejezetében olvashatjuk, hogy *Taksony* idejében a magyar sereg Gallia felé indult zsákmányszerzésre. Visszatérőben a sereg egyik részét a szász herceg tönkrevverte, csak hét embert tartott életben a seregből, fülüket levágva küldte őket vissza Pannóniába. A hét fületlen magyarra, amiért élve tértek vissza és emiatt választották társaikkal együtt a halált, a közösség súlyos ítéletet mondott: elveszítették mindenüket, arra kényszerítették, hogy egész életükben járjanak koldulva sátorról sátorra. „E botrány miatt Lázároknak (más verzió szerint: het Mogor et Gok-nak) nevezeték ezt a hetet. Ezeket az elítélteket emlegeti így a nép, nem pedig ama hét első kapitányt.”⁹²

Az ezt megelőző krónikafejezetben az író hevesen kikel a *hétmagyar* ellen.⁹³ HORVÁTH János mutatta ki, hogy a krónikás itt azzal a népi felfogással száll vitába, hogy Pannóniát csupán a *hétmagyar* foglalta el és népesítette volna be. A *hétmagyar* kifejezést a szerző már nem érti, de nem hajlandó azonosnak venni a *hét vezér* kifejezéssel: „itt nyilvánvalóan egy, a származására, nemzetségére büszke krónikás vitázik a már régen nem értett népi hagyománnyal, amely belekerült némely írott művekbe is”.⁹⁴ NÉMETH Gyulától tudjuk, hogy a *hétmagyar* eredetileg a hét törzsből álló magyarságot jelentette, s később — ANONYMUS korára már feltétlenül — a hét törzs vezérének jelölésére ment át.⁹⁵ Hogy e megváltozott értelmű *hétmagyarról* tudott a nép, a 35. krónikafejezet megszövegezése — *vulgus dicit VII Hungaros* — bizonyítja. A szerző a *hétmagyar* kapcsán *bizonyos kódexekre (codices quidam contineant)* hivatkozik, melyek azt tartalmazták, hogy Magyarországra csak a hét kapitány (az eredetibb szövegezésben nyilván *dux*) jött be, és ők népesítették be az országot. A krónikáírók tehát ismerték a nép által megőrzött *hetumoger* 'hét vezér' jelentését.

Feltehetően népi eredetű a *gyászmagyaroknak* a — XIV. századi krónikakompozíció 36. fejezetében olvasható — históriája is.⁹⁶ A *hétmagyar* históriája legalábbis annyi hatást gyakorolt a *gyászmagyarok* történetére, hogy ezek hetes számát onnan kölcsönözték.⁹⁷ A külföldi írók közül FREISINGI Ottó⁹⁸ és ALBERICUS Trium Fontium⁹⁹ ismeri a *hét gyászmagyar* mondáját. Mivel — itt nem

⁹¹ L. fentebb, 85. jegyz.

⁹² SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 293—294. — GERÉB László (1959, 81) fordítása nyomán.

⁹³ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 292—293.

⁹⁴ HORVÁTH János 1963, 448—449.

⁹⁵ NÉMETH Gyula 1921, 153.

⁹⁶ CSÓKA J. Lajos 1967, 388.

⁹⁷ MARCZALI Henrik 1894, 877.

⁹⁸ GOMBOS, Albinus Franciscus 1938, 1763. — L. MARCZALI Henrik 1894, 877; — SEBESTYÉN Gyula 1900, 4.

⁹⁹ GOMBOS, Albinus Franciscus 1937, 26. — L. MARCZALI Henrik 1894, 877; — MOLNÁR Erik 1949, 161.

dokumentálható feltevésünk szerint — ALBERICUS magyar vonatkozású hírei szóbeli magyarországi információra vezethetők vissza, ide tartozó tudósítása szerfelett érdekes: „azt mondják, az összes [magyart] megölték, csak heten maradtak meg . . . És abból a hét magyarból, akik megmaradtak, általuk egy királlyá tétetett. Ezek hazatérve az egész népet, akik nem mentek velük a háborúba, szolgaságba taszították, akik pedig e héttől születtek, azok most Magyarországon a nemes férfiak, jóllehet nemességük nagy szolgaságnak van alávetve”.¹⁰⁰ Ez a hír jól mutatja, hogy a *hét gyászmagyar* története a *hétmagyarból* szakadt ki. ALBERICUSnál a hangsúly a *hétmagyar* utóéletén van: egyikük közülük király lesz, a többiek leszármazói nemesek, ők heten vetették szolgaságra a népet — ők, a társadalom katonai rétege azokat, akik nem mentek velük háborúba, azaz a társadalom termelő rétegét.¹⁰¹ A história népi eredetét jól mutatja a beállítás: a nép azért kényszerült szolgaságba, mert nem volt háborúban, vagyis a fegyver ereje, az erőszak győzte le a fegyverteleneket. A nép még a XIII. században is emlékezett az osztálytársadalom megteremtésére, az ellene alkalmazott fegyveres erőszakra. Ennyiben vitathatatlannal népi hagyomány a *gyászmagyarok* története.

A magyar krónikásnál a tradíció eltorzul: a hangsúly a *hétmagyar* előéletére tevődik: vereségük, fülük levágása körül tárgyalásra, valamint az a mozzanat, hogy itthon büntetésül gyávaságukért, mert a halál helyett az életet választották, mendikálásra, koldulásra kárhoztattak.¹⁰² A szerző szerint a nép az elitélteket mondja *hétmagyarnak*, nem a hét első kapitányt. Itt a krónikásnak csak annyiban van igaza, amennyiben népi hagyomány szólt a *gyászmagyarokról is*. A fő tendencia nagyon világos: a hét vezért a *gyászmagyar* vonásaival ruházza fel, hogy ilyen módon dehonesztálja a honfoglaló duxokat. Vagyis a „gesta írója azért azonosította a hét kapitányt a megcsonkított fülűekkel, hogy diszkreditálja őket, emléküket befeketítse”.¹⁰³

A *gyászmagyarok* históriája kiválóan mutatja: egyazon monda a hangsúly áttolásával, bizonyos motívumok átrendezésével, újak (pl. Gok = diák) bevitelével, régiek törlésével egészen új értelmet nyerhet. Nagyjából azonos időben az ALBERICUSnál feljegyzett változat a monda eredetihez közel álló népies koncepcióját, a XIII. század közepi magyar krónikás verziója pedig az eredeti átférfalásával, tartalma meghamisításával — a nagyúri tendenciát juttatja kifejezésre.

5. Összegzés

Az államalapítás előtt keletkezett ósi kis-epikánk írásba foglalása kronológiájának vizsgálata néhány következtetés levonására nyújt lehetőséget.

a) Feltűnő, hogy a tárgyalt mondák mindegyike a XIII. században lelt feljegyzőre. A bomló ősközösségi társadalom, a katonai demokrácia (vagy még korábbi idők) eszmevilágát sugalló matriarchális, pogány totemisztikus mondák semmi esetre sem voltak összeegyeztethetők a XI—XII. századi történetírás erősen egyházas szemléletével. Az újsütetű feudális társadalom létérdeke

¹⁰⁰ GOMBOS, Albinus Franciscus 1937, 26. — Albericus a *nobilitas* szót nyilván nem a nagybirtokosokra értelmezi, így a szerviensek — saját korabeli, tehát 1240 körüli — függő helyzetére célozhat.

¹⁰¹ MOLNÁR Erik 1949, 161.

¹⁰² A medikálást részletesen tárgyalja MÉSZÁROS István 1961, 108; — MÉSZÁROS István 1963, 162—165.

¹⁰³ MÁLYUSZ Elemér 1967, 15.

volt saját alapjának ideológiai erősítése, létérdeke ellen vétett volna, ha teret engedett volna a feudalizmus által pártfogolt (s a feudalizmus segítésére hivatott) eszmevilággal ellentétes koncepcióknak. Az osztálytársadalom fontos feladata éppen nem az ősi epikus kincs továbbörökítése, hanem az azzal való leszámolás volt. Törvényyszerű, hogy XI–XII. századi legendáink mélységesen hallgatnak ősi mondáink létéről, sőt, úgy harcolnak ellene, hogy az osztálytársadalom keresztény-biblikus szemléletét propagálják. Éppen abban a két évszázadban nem írták, nem írhatták le mondáinkat, amikor a népi epikus forrás még igen bővizűen buzoghatott, amikor ősi kis-epikánk még csak feltehetően csekély változtatásokat volt kénytelen elszenvedni, azaz igen közel volt az eredetihez.

b) A merev, ortodox egyházi szemlélet XII. század végi, XIII. század eleji térvesztése, háttérbe szorulása adta meg az elvi lehetőséget mondáink írásba foglalására. A feudális ideológia sokszínűbbé, tarkábbá válása, a nemesi (nagyúri és köznemesi) igények megfogalmazása több ponton támaszkodhatott ősi epikánk néhány darabjára. Ha ez a sokszínűség valamelyest közelítette is a feudális koncepciót a pogány ihletésű, népies látásmódú mondai szemlélethez, a kettőt korántsem tette azonossá, sőt alapkontúrjaiban még legtöbbször rokonná sem. Bizonyos felfogásbeli hasonlóság persze nemcsak a sokszínűség miatt, de azért is valószínű, mert maguk a mondák is koptak, csiszolódtak évszázadok alatt. A feljegyzés korának — jobbra a merev egyházas felfogáson már túljutott — szemlélete, szellemi atmoszférája „ráérezhetett” az ősi epika néhány mozzanatára, de általában nem az epika lényegére. KÉZAI — talán — az eredeti *onoyur* perszonifikálódott népnév helyére *Hunort* illeszti be, mert a tudákos hun eredetet a magyar mondai régiséggel kapcsolhatta így össze. (A latin szöveg *cerva*-ja is jobban eltakarta e *cerva* azonosságát *Eneth*tel, mint a magyarul szájról szájra szálló monda, ahol az *ünő* még *eney*-nek hangozhatott.) A XIII. század eleji krónikás és ANONYMUS felhasználja ugyan a *turul*-mondát, de — s ezzel éppen a mondát őseredeti totemisztikus vonásától fosztja meg, másrészt az *Attila* — *Álmos* kontinuitást biztosítja — elhagyja a *turul* általi teherbe ejtést. A fehér ló mondája annak az igénynek a történeti igazolását szolgálhatta a XIII. század eleje nagybirtokosai számára, hogy az országhoz, a földhöz saját őseik a maguk ügyességük, leleményességük révén jutottak. A kalandozások históriáinak XIII. század közepi feljegyzését illetően pedig már HORVÁTH János megállapította: a régi hagyományok, az államalapítás előtti demokrácia emlékéit őrző mondák ekkor felhasználhatókká váltak a nagyúri történetírás számára.¹⁰⁴

c) Mindezekből — úgy hisszük — logikusan következik, hogy a magyar krónikákban nem szabad mondáink szöveggyűjteményét, azok középkori „betűhív” kiadását látnunk. Mindaz, amit ősi epikánkból Árpád-kori íráshagyományunkban fellelhetünk, feltehetőleg az egykori anyag szegényes váza csupán. Hová tűntek az egyes szám első személyben szóló, a honfoglaló duxok önmagukat dicsérő dalai, amelyekre mind ANONYMUS, mind a XIV. századi krónikakompozíció szövege utal?¹⁰⁵ Nyilván elmerültek a feudalizmus évszázadaiban mint az uralkodó eszmerendszer ellenségei, mielőtt még a kutató elme az értéket felfedezhette volna bennük. És amit olvasunk? Negatív értelemben vett kritikai kiadás lehet legfeljebb. A kritikát itt sem a modern kor tudósa

¹⁰⁴ HORVÁTH János 1954, 345–346.

¹⁰⁵ SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 64, 294.

gyakorolta a feljegyzést illetően, hanem az az Árpád-kori klerikus, aki a mondában érthetően nem az értéket (legalábbis nem a mai értelemben vett tudományos értéket), hanem a régmúltból évszázadokat átívelt gondolat (hiszen a középkorban a régiség jogforrás) aktualitását, azaz saját kora, rétege koncepciójának autentikus – illetve azt autentikussá tevő – voltát látta. A mondával szembeni kritika szempontjait a kor szellemi miliője, az írogató klerikus és az őt gondolatilag tápláló társadalmi rétegek koncepciója szabta meg. Mindaz, ami fentmaradt a kritika rostáján, legalábbis elemeiben, egyes motívumaiban halhatlanságot kapott az írás ereje révén, ami pedig kihullott abból, úgyszólván nyomtalanul elenyészett. Ami fentmaradt a rostán, azt saját koncepciójához adaptálta, mintegy „felszívta” az uralkodó osztály, beépítette szellemi tablójának mozaikjai közé. Ami pedig kihullott, az nem kellett még elemeiben sem az uralkodó osztálynak. Hiába őrizte a nép nagy szívóssággal hosszú évszázadokon át a kis-epikát, saját maga kollektív alkotását, a szóbeliség nem állhatta a versenyt az írásbeliséggel: ami a szájhagyományra bízott, elvesztette a halhatatlanságot.

Furcsa és kegyetlen sors jutott ősi mondáinknak osztályrészül. Alighogy megszülettek és virágba szökkentek, halálra ítélték azokat. A halálos ítéletet a feudális osztálytársadalom megteremtése (az államalapítás, a kereszténység térhódítása) mondta ki. S ha a keresztény államalapítás alapvető cezúra is ősi mondáink életében, semmi esetre sem az a mondaképzés folyamatában, bár a mondaképzés bázisa jelentősen megváltozhatott. A forrás vizét felitathatták, de magát a forrást nem lehetett eltömíteni, az elemi erővel buzog tovább. Am a keresztény államalapítás utáni, kora Árpád-kori kis-epikánk vizsgálata már egy következő tanulmány feladata.

KRISTÓ GYULA

IRODALOM

- ARANY [János]
1860 *Naiv eposzunk*. Szépirodalmi Figyelő 2–4, 17–19, 33–35. o.
- BARTHA Antal
1963 *Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához*. Történelmi Szemle 56–58. o.
- BEKKER, Immanuel
1835 *Nicetae Choniatae Historia*. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae.
- BÉRZE NAGY János
1927 *A csodaszarvas mondája*. Ethnographia 65–80, 145–164. o.
- BINDER Jenő
1902 *A fű mint a hódolás jelképe*. Ethnographia 287. o.
- BLEYER Jakab
1905 *A magyar hun-monda germán elemei*. Századok 602–629, 712–753, 811–849, 902–940. o.
- G. BOLLA Ilona
1957 *Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus I. Bp. 84–105. o.
- BÓTA László
1956 *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái című doktori disszertációjának vitája*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VIII. kötet 305–319. o.
- CSÓKA J. Lajos
1967 *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp.
- DÖMÖTÖR Tekla
1958 *Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas-monda*. Filológiai Közöny 317–323. o.

- ECKHARDT Sándor**
1940 *Attila a mondában*. NÉMETH Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. A Magyar Szemle Könyvei XVI. Bp. 143–216. o.
- FEHÉR Géza**
1921 *Bulgarische-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten*. Klny. Keleti Szemle XIX. Bp.
1940 *A bolgár–törökök szerepe és műveltsége. A bolgár–törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában*. Bp.
- GÁLDI, Ladislav**
1938 *Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge*. Eötvös-füzetek XI. Bp.
- GERÉB László**
1959 *Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről*. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon.
- GERICS József**
1967 *Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról*. Irodalomtörténeti Közlemények 583–598. o.
- GOMBOS, Albinus Franciscus**
1937–1938 *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III*. Budapestini.
- GREXA Gyula**
1922 *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Bp.
- GYÖRFFY György**
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp.
1958 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Bp.
1959 *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp.
1965 *Die Erinnerung an das grossmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns*. Acta Archaeologica, tomus XVII. 41–45. o.
1965 *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*. Ethnographia 411–434. o.
1966 *Egy krónikahely magyarázatához*. Történelmi Szemle 25–35. o.
- GYÖRY János**
1948 *Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp.
1955 *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Irodalomtörténeti Közlemények 340–348. o.
- HÓMAN Bálint**
1925 *A magyar hun-hagyomány és hun-monda*. Bp.
- HONT Ferenc**
1940 *Az eltűnt magyar színjáték. Hivatásos színjátszásunk a honfoglalástól a mohácsi vészig*. A La Fontaine Irodalmi Társaság Könyve. Bp.
- [Id.] **HORVÁTH János**
1944 *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.*² A Magyar Szemle Könyvei IV. Bp.
- [Ifj.] **HORVÁTH János**
1944 *A magyar irodalmunk stílusproblémái*. Bp.
1955 *Megjegyzések György János könyvismertetésére*. Irodalomtörténeti Közlemények 349–364. o.
1963 *A hun-történet és szerzője*. Irodalomtörténeti Közlemények 446–476. o.
1966 *P. mester és műve*. Irodalomtörténeti Közlemények 1–53, 261–282. o.
- INOKAI TÓTH Zoltán**
1945–1946 *Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében*. Századok 21–84. o.
- KARÁCSONYI János**
1910 *A mérges vipera és az antimoniális. Korkép Kun László király idejéből*. Századok 1–24. o.
- KARDOS Tibor**
1941 *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*. A Magyar Történelmi Társulat Könyvei VII.
1957 *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez*. Filológiai Közöny 210–232, 303–338. o.

- 1960 *Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissance-ban*. KARDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek* I. Bp. 5—192. o.
- KÉPES Géza**
1964 *A magyar ősköltészet nyomairól*. Irodalomtörténeti Közlemények 1—22, 171—193. o.
- KIRÁLY György**
1921 *A magyar ősköltészet*. Ethika-Könyvtár VII. Bp.
- KLANICZAY Tibor**
1964 *A magyar irodalom története 1600-ig*. SÓTÉR István (főszerk.): *A magyar irodalom története* I. Bp.
- KOROMPAY Bertalan**
1955 *A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában*. Filológiai Közöny 309—332. o.
- KRISTÓ Gyula**
1968 *A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp.
- LÁSZLÓ Gyula**
1953 *Lehel kürtje* Bp.
1967 *Humor és Magyar nyomában*. Bp.
- LEDERER Emma**
1959 *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Bp.
- MADZSAR Imre**
1922 *A hun krónika szerzője*. Történeti Szemle 75—103. o.
- MÁLYUS Elemér**
1963 *Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban*. Történelmi Szemle 4—10. o.
1966 *Krónika-problémák*. Századok 713—762. o.
1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Tudománytörténeti tanulmányok 5. Bp.
- MARZALI Henrik**
1880 *A magyar történet kútfői az Árpádok korában*. Bp.
1881 *A székelyek eredetéről*. Budapesti Szemle XXV. kötet 137—145. o.
1883 *Vámbéry műve a magyarok eredetéről*. Budapesti Szemle XXXIII. kötet 306—315, 454—469. o.
1894 *Az ágostai csata*. A „Magyar Nemzet Története” első kötetéből. Századok 867—880. o.
1916 *A Botond-monda történeti kapcsolatai*. Akadémiai Értesítő 90—100. o.
- MELICH János**
1922 *Szvatopluk*. Magyar Nyelv 110—114. o.
- MESTERHÁZY Károly**
1967 *Daten zur Struktur der Familien des gemeinen Volkes in der Landnahmezeit*. Klny. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—1967. Szeged. 115—119. o.
1968 *Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád*. Klny. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1967. Debrecen. 131—178. o.
- MÉSZÁROS István**
1961 *Középkori kolduló diákjaink*. Filológiai Közöny 107—116. o.
1963 *Krónikáink „diák”-jai*. Filológiai Közöny 161—170. o.
- MOLNÁR Erik**
1949 *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*.² Bp.
- MORAVCSIK Gyula**
1914 *A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál*. Egyetemes Philológiai Közöny 280—292, 333—338. o.
1953 *Bizánc és a magyarság*. Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3. Bp.
- NÉMETH Gyula**
1921 *On ogur, hét magyar, Dentümgogyer*. Kőrösi Csoma-Archívum I. kötet 148—155. o.
- PAIS Dezső**
1921 *Régi személyneveink jelentéstana*. Magyar Nyelv 158—163. o.
1949 *Turul. Az Árpád-nemzetség totem-madara*. Magyar Nyelv 37—43. o.
1959 *Totem-halmazás Álmos vezér származása körül?* Magyar Nyelv 76—80. o.
- PAULER Gyula**
1900 *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp.
- RÁSONYI NAGY László**
1929 *Kál és társai*. Magyar Nyelv 121—127. o.

- RÓHEIM Géza
1917 *A kazár nagyfejedelem és a turulmonda*. Ethnographia 58—99. o.
- SEBESTYÉN Gyula
1900 „*Gyásmagyarok*”. *Adalékok a középkori énekmondók történetéhez*. Ethnographia 1—11, 49—62, 111—115. o.
1905 *A magyar honfoglalás mondái* II. Bp.
- SOLYMOSSY Sándor
1929 *Lél-vezér kiált-mondája*. Ethnographia 17—39. o.
1934 *Monda. A magyarság néprajza* III. kötet. Bp. 183—255. o.
- SZABÓ Károly
1862 *Kézai Simon mester magyar krónikája*. Magyarország történetének forrásai I. kötet III. füzet. Pest.
- SZÉKELY György
1961 ELEKES Lajos—LEDERER Emma—SZÉKELY György: *Magyarország története* I. *Az őskortól 1526-ig*. Egyetemi tankönyv. Bp.
- SZENTPÉTERY, Emericus
1937—1938 *Scriptores rerum Hungaricarum* I—II. Budapestini.
- SZILÁGYI Loránd
1937 *Az Anonymus-kérdés revíziója*. Századok 1—54, 136—202. o.
1947 *P. magister forrásai és módszere*. Magyar Nyelv 117—127, 193—200, 246—253. o.
- TOLDY Ferenc
1868 *Nemzeti történelmünk kezdetei*. Századok 376—394. o.
- VÁCZY Péter
1944—1946 *Anonymus és a Justinus-kivonat*. Turul 1—13. o.

Дюла Кришто:

ДРЕВНЯЯ ВЕНГЕРСКАЯ ЭПИКА И ПИСЬМЕННАЯ ТРАДИЦИЯ ЭПОХИ АРПАДОВ

(Резюме)

В своей работе автор ставит цель обобщить результаты очень разрозненных исследований, касающихся хронологии записей произведений древней венгерской эпикой в эпоху Арпадов, а также сделать попытку иного, оригинального толкования некоторых вопросов, попытку сделать определенные выводы относительно сложных путей образования традиций, и относительно процесса преобразования устной литературы в литературу письменную из хронологии записей устных эпических произведений.

1. Сегодня уже едва ли можно сомневаться в том, что *легенда о происхождении венгров* — как и мотивы *чудесного оленя* и *похищения женщин* — носит былинный характер. Долгое время был общепринятым тот взгляд, что эту былину, которая сохранила память о матриархате и, собственно говоря, пропагандирует похищение женщин, запрещенное указами первых венгерских королей, содержится уже в гестах XI века. Автор статьи на основе новейших данных специальной литературы (Янош Хорват, мл.) делает следующие заключения: венгерский летописец начала XIII столетия Анонимус свидетельствует о том, что былина не могла иметь места в летописной литературе до Анонимуса. Идеологическая сторона былины свидетельствует о том же самом. Новейшие исследования выявили, что некоторые элементы матриархата существовали у венгров и в период завоевания родины (и очевидно и в IX веке, см. Карой Мештергази), с другой стороны, автору древней гесты XI века, который был явно христианского мировоззрения, при написании происхождения венгров обязательно должно было обратиться к Генезису библии (Элемер Маюс). Иначе: в том произведении, главную цель которого представляет показ победоносного пути христианства, не могло быть речи о том языческом духовном мире, который жив по сей день и который и феодализм и христианство огнем и мечом пытались уничтожить. Конец XIII столетия — эпоха правления короля Ласло Куна, антицерковная политика, признание предков-язычников сделали возможным появление записи былины о происхождении венгров.

2. *Былина об истории происхождения династии Арпадов* тоже едва ли мог фигурировать в древней гесте XI века. Явно тотемистический характер былины скорее мог отпугнуть автора летописной гесты с его строгим церковным мировоззрением, нежели

вдохновить на запись ее. Запись *былины Альмоша* (или *турульской былины*) находит свое объяснение в стремлении отыскать предков. В процессе выявления предков ведущую роль играло светское помещичество. С ростом его власти, а также в результате того, что закон короля Кальмана уже предписал, что источником родового права на владение помещьем является давность его принадлежности представителям рода, элементарным интересом помещичества стало приукрашивание старины, изображение первых владельцев их поместий героями. «Перекрашивание» прошлого венгров, появление фиктивных вождей-завоевателей, приведших венгров на новые территории (имена «семи вождей»), потребность в этом, как и жгучая необходимость в определенных зачинателях рода *de genere*, явно выражающих давность владения поместьями, появилась на грани XII—XIII веков. Тогда-то и отошел на задний план клерикальный подход, появилась возможность записать суть былины (возможно, несколько ослабив тотемистический мотив ее). В былине же подчеркивалось особое положение Арпадов, стоявших «сверх общества», что до XIII века было бы просто бессмысленным.

3. Народно-былинный характер предания о *белой лошади* удовлетворительно обоснован и в этнографической специальной литературе. Автор статьи после оценки различных моментов записанной былины — положительное изображение бассейна Карпат, запись в феодальные владения, ценность земли, важность земледелия, участие семи вождей в завоевании страны, ведущая роль династии, стирание различий между эпохами язычества и христианства, мысль о родстве гуннов и венгров, а также нескольких стилистических вопросов, выражает свою точку зрения, которая состоит в том, что былина о белой лошади в ее связи с былинами *об обретении венграми родины* не могла быть записана в исторических работах ни XI, ни XII столетия, поскольку господствовавшее клерикальное мировоззрение не предоставляло никакой возможности закрепить письменно те моменты былины, которые были отмечены выше. Но запись не могла быть сделана и слишком поздно, ибо gesta Анонимуса от начала XIII века уже ставит в центр внимания родство между Атиллой и Альмошом в интересах обоснования законности завоевания венграми новых территорий, где они обосновались, а Шимон Кезай в конце XIII века уже компонирует законченную гунно-венгерскую историю. Былина о белой лошади по частям и в целом — на основе вышеупомянутых моментов, которые не могут толковаться в качестве интерполяции — свидетельствует о том, что ее записал летописец начала XIII века, непосредственно перед Анонимусом.

4. До нас дошло и много былин на тему *приключений X века*. *Былина о Ботонде* была записана в середине XIII века, дошла до нас ее запись и Шимоном Кезай, но отдельные элементы былины описывает Анонимус. Из сравнения названных текстов следует, что меньше чем за одно столетие из былины выпало множество таких моментов, которые делают ее достоверно исторической. Записанный вариант былины свидетельствует и о том, что хотя Ботонд и был народным героем, господствующий клас стремился «присвоить» его. В середине XIII века было записано и *предание о Леле и Булчу*. Шимон Кезай дает очень рациональное толкование былины в своей записи, однако летописцы XIV века оставили нам оригинальное или близкое к таковому содержание былины. Нереально предположение записания былины в XI—XII веках о Ботонде и Леле. Богатые приключениями военные походы венгров в старых хрониках заслужили бы суровое осуждение, как то и полагалось венграм-язычникам. Только завоевание все большей власти помещичеством в начале XIII века создает возможность переоценки древней истории, обретения венграми родины и военных походов, открывает возможность записи произведений народной эпик, поющих славу предкам-язычникам. *Народная былина о семи скорбящих венграх* в наиболее оригинальной форме дошла до нас по записи во французском произведении XIII века *Albericus Trium Fontium*: народ потому был вынужден стать рабом, что не воевал, то есть сила оружия, насилие одержало победу над безоружными. Народ еще и в XIII веке помнил о возникновении классового общества, о применении вооруженного насилия. В одно время с Альберикусом, в середине XIII века венгерский летописец также записывает былину, однако искажая традицию: семь вождей-завоевателей он надевает чертами семи скорбящих венгров, тем самым «дискредитируя их, омрачая их память» (Элемер Маюс), то есть выражая тенденции венгерских господ.

5. *Делая выводы*, автор устанавливает, что все анализируемые былины были записаны в XIII веке. Важной задачей классового общества было — особенно в ранний его период, когда еще была грозной близость старого порядка — не наследовние сокровищ древней эпик, а их ликвидация. В конце XII — начале XIII века жесткое клерикальное мировоззрение потеряло свою силу, свое былое влияние, тогда-то и возникла принципиальная возможность записи этих народных былин. По мере того, как феодальная идеология становилась все более многосторонней, по мере формулирования запросов дворянства (крупного и среднего) появилась потребность искать опоры в произведениях древней

венгерской эпике. Взгляды в эпоху записи этих произведений, духовная атмосфера ее способствовала выделению отдельных моментов древней эпике, однако далеко не сути ее, да и вспомнили не обо всех заслуживавших того произведениях древней эпике. Именно поэтому и нельзя в венгерских хрониках этой эпохи видеть достоверное средневековое издание текстов произведений народной эпике. Все то, что перешло в письменную традицию эпохи Арпада, очевидно, лишь голый скелет богатого когда-то материала. Возникновение феодального классового общества вынесло смертный приговор древним былинам. И то, что в XIII веке мог использовать пишущий свою хронику господствовавший класс, то благодаря письменности стало бессмертным. Тот же эпический материал, что не дошел до нас, был не нужен господствующему классу не только полностью, но и в элементах его. Напрасно народ на протяжении столетий хранил плоды своего коллективного творчества — малые эпические произведения, устная традиция не могла соревноваться с письменной: то, что передавалось из уст в уста, утратило бессмертие свое.

Gyula Kristó:

DIE ALTUNGARISCHE EPIK UND DIE SCHRIFTLICHE ÜBERLIEFERUNG AUS DER ÁRPÁDENZEIT

(Auszug)

Der Verfasser erörtert einerseits die standfesten Ergebnisse der weitverzweigten Forschungen über die Chronologie der Niederschrift einzelner Stücke der altungarischen Epik in der Árpádenzeit, wobei er diese in einigen Punkten mit den eigenen Forschungsergebnissen ergänzt; andererseits versucht er, aus der Chronologie der Niederschriften den komplizierten Prozeß darzustellen, wie die mündliche »Literatur« zur geschriebenen Literatur wurde.

1. Heute ist es nicht mehr fraglich, daß die ganze *Abstammungsgeschichte der Ungarn* — sowohl im Motiv des *Wunderhirsches* als auch in dem des *Frauenraubes* — zu den Sagen gehört. Lange Zeit war man der Ansicht, daß diese Sage, die das Andenken der matriarchalen Gesellschaft aufbewahrt und den von den ersten ungarischen Königen durch Dekrete verbotenen Frauenraub propagiert, bereits in den *Urgesta* vom 11. Jh. enthalten wäre. Verf. führt auf Grund der neuesten Fachliteratur (János HORVÁTH jun.) aus, daß auf Grund von Anonymus (13. Jh.) die Sage in der Chronikliteratur vor Anonymus nicht vorhanden sein konnte. Dies wird auch durch die ideologischen Beziehungen der Abstammungsgeschichte unterstützt. Durch die neueren Forschungen wurde dargelegt, daß gewisse Elemente des Matriarchats noch beim Ungartum der Landnahmezeit (9 Jh.) lebendig waren (Károly MESTERHÁZY). Andererseits mußte der Verfasser der *Urgesta*, als ein Schriftsteller christlicher Anschauung, bei Darstellung der ungarischen Abstammungsgeschichte zur biblischen Genesis zurückgreifen (Elemér MÁLYUSZ). Mit anderen Worten: In einem Werk, dessen Leitfaden es war, den siegreichen Weg des Christentums zu schildern, konnte von der Darstellung einer vor kurzem noch lebendigen, durch den Feudalismus und das Christentum mit Feuer und Schwert bekämpften heidnischen Gedankenwelt keine Rede sein. Erst während der Regierungszeit von László Kun (Ende des 13. Jh.) mit der antiklerikalen Politik und die heidnische Urreligion war die Abfassung der Abstammungssage möglich.

2. Auch die Abstammungsgeschichte des Árpádenhauses konnte in den *Urgesta* im 11. Jh. kaum vorkommen. Vom offen totemistischen Ausklang der Sage wurde der stark klerikal eingestellte Verfasser der *Urgesta* eher entsetzt als zur Aufzeichnung angespornt. Die schriftliche Abfassung der *Almos-* (oder *Turul-*) Sage findet bei der Suche nach Ahnen ihre Erklärung. Im Suchen nach ihren Ahnen haben wohl die weltlichen Großgrundbesitzer die Hauptrolle gespielt. Die Machtzunahme der Großgrundbesitzer sowie König Koloman Gesetz, in dem er das Besitzrecht vom Alter des Geschlechts abhängig machte, veranlaßten sie dazu, die Vergangenheit zu beschönern, um ihre Ahnen mit dem schon erworbenen Besitz als große Helden erscheinen zu lassen. Der Anspruch, die alte Vergangenheit zu beschönigen, fiktive landnehmende Ahnen (die sieben Stammesführer) auszudenken, um mit dem Namen des Geschlechts und der Zufügung *de genere* das alte Besitzrecht zu beweisen, entstand um die Wende des 12. und 13. Jh. In dieser Zeit wurde die kirchliche Anschauung soweit in den Hintergrund gedrängt, daß es möglich wurde, wenn auch mit verblaßtem totemistischem Motiv, das Schema der Sage aufzuzeichnen. Dadurch wurde aber gleichzeitig die besondere »übergesellschaftliche« Stellung der Árpáden betont, was vor dem 13. Jh. sozusagen sinnlos gewesen wäre.

3. Der volkstümlich-sagenhafte Charakter der *Geschichte vom weißen Roß* ist

durch die ethnographische Literatur befriedigend bewiesen. Verf. hat sich auf Grund der Erwägungen vieler Momente der schriftlich aufgezeichneten Sage die Auffassung gewonnen, daß die Sage vom weißen Roß, als Geschichte der Landnahme, in keinem geschichtlichen Werk des 11. und 12. Jh. schriftlich aufgezeichnet werden konnte, weil die herrschende kirchliche Anschauung bei einer schriftlichen Abfassung in mehreren Punkten Einhalt geboten hätte. Die Gründe des Verfassers für seine Behauptung waren folgende: das positiv gezeichnete geographische Bild des Landes, die Einrichtung des Lehnbesitzes, der Wert des Bodens, die Wichtigkeit der Landwirtschaft, die Teilnahme der sieben Stammesführer an der Landnahme, die führende Rolle der Dynastie, das Verwischen der Unterschiede zwischen heidnischem und christlichem Zeitalter, der Grundgedanke der hunnisch-ungarischen Verwandtschaft und einige Stilfragen. Die Geschichte vom weißen Roß kann aber auch nicht viel später aufgezeichnet worden sein. Anonymus (Anfang des 13. Jh.) stellt in seinen Gesta die Attila-Almos-Verwandtschaft — im Interesse der Rechtmäßigkeit der ungarischen Landnahme — in den Mittelpunkt seines Werkes. Und Simon Kézai erdichtet Ende des 13. Jh. eine systematische hunnisch-ungarische Geschichte. Die Geschichte vom weißen Roß deutet sowohl in ihren Details als auch in ihrer Gesamtheit — auf Grund der oben erwähnten Momente, die als keine Interpolationen zu betrachten sind — auf einen Chroniker unmittelbar vor Anonymus am Anfang des 13. Jh. hin.

4. Aus dem Kreis der *Streifzüge* des 10 Jh. sind uns mehrere Sagen überliefert worden. Die *Botond-Geschichte* wurde um die Mitte des 13. Jh. schriftlich verfaßt. Auch im Text Simon Kézais ist sie erhalten geblieben. Elemente der Sage sind auch Anonymus bekannt. Aus dem Vergleich dieser Texte ist ersichtlich, daß nach einem knappen Jahrhundert viele, geschichtlich beglaubigende Motive der Sage in Vergessenheit geraten sind. Eine aufgezeichnete Variante der Sage deutet darauf hin, daß die Figur von Botond, obwohl er ursprünglich ein Volksheld war, von der herrschenden Klasse in Anspruch genommen wurde. Auch die Geschichte von *Lél und Bulcsu* wurde Anfang des 13. Jh. aufgezeichnet. Simon Kézai behandelt zwar die Sage ziemlich frei, aber andere Chroniker des 14. Jh. haben uns ihren ursprünglichen Inhalt oder dem Ursprung nahe stehenden Inhalt uns übermittelt. Eine schriftliche Abfassung der *Lél-* und der *Botond-Geschichte* im 11. oder 12. Jh. besitzt keine Realität. Die Streifzüge der Ungarn mögen in den alten Chroniken einer steifen Beurteilung der heidnischen Magyaren teilhaft geworden sein. Die Möglichkeit einer Umwertung der Urgeschichte, der Landnahme und der Streifzüge wurde erst von den immer mehr zur Macht kommenden Großgrundbesitzern der herrschenden Klasse Anfang des 13. Jh. geboten; es wurde der Weg für die schriftliche Abfassung einer den Ruhm der heidnischen Ahnen verherrlichenden — enteignungsmöglichen — volkstümlichen Epik eröffnet. Die volkstümliche Sage von den sieben »*Trauermagyaren*« ist im Werk *Trium Fontium* von Albericus (13. Jh.) in ursprünglicherer Form erhalten geblieben: das Volk sei deshalb in den Sklavenstand gezwungen, weil es nicht kriegerisch war, mit anderen Worten wurden die Waffenlosen durch die Macht der Waffen, durch die Gewalt besiegt.

5. Zusammenfassend kommt der Verfasser zu der Feststellung, daß alle behandelten Sagen im 13. Jh. niedergeschrieben wurden. In den frühen Zeiten der Klassengesellschaft, als die alte Ordnung noch in drohender Nähe stand, war nicht die Überlieferung des alten epischen Schatzes die wichtige Aufgabe, sondern eine Abrechnung damit. Die Lockerung der starren kirchlichen Anschauung Ende des 12. und Anfang des 13. Jh. hat eine Möglichkeit zur schriftlichen Abfassung dieser Sagen gegeben. Die feudale Ideologie ist vielseitiger, bunter geworden und das von den Adligen (Aristokraten und Kleinadligen) geförderte Schrifttum konnte sich zum Teil auf einige Stücke der alten ungarischen Epik stützen. Die geistige Atmosphäre in der Zeit der Niederschrift hat es ermöglicht, einige Motive der alten Epik, nicht aber das Wesen der Epik im allgemeinen und nicht alle epischen Schöpfungen zu verstehen und zu benutzen. Deshalb darf man in den ungarischen Chroniken keine Textsammlung, keine mittelalterliche, buchstäblich treue Veröffentlichung der uralten Sagen erblicken. Alles, was aus der alten Epik in der schriftlichen Tradition der Árpádenzeit zu finden ist, ist wahrscheinlich nur ein ärmlicher Rest des einstigen Materials. Über die uralten Sagen hat die entstandene feudale Klassengesellschaft das Todesurteil gefällt. Und was von diesen Sagen für die Chroniker der herrschenden Klasse brauchbar erschien, erhielt durch die Schrift in einzelnen Motiven Unsterblichkeit. Das epische Material dagegen, das uns nicht überliefert worden ist, wurde von der herrschenden Klasse auch in seinen Elementen abgelehnt. Umsonst hat das Volk lange Jahrhunderte hindurch die Kleinepik, seine kollektive Schöpfung, zäh bewahrt, die mündliche Überlieferung konnte mit der schriftlichen nicht konkurrieren, was nur ihr anvertraut wurde, ist der Unsterblichkeit verloren gegangen.

A Guntram-monda Paulus Diaconusnál (AT 1645 A)

(Előzetes közlemény)

A népi hitvilág azon különös elképzelése, hogy egy másik *Én*, egy bizonyos *alter ego*, képes az emberi testből kiválni és ugyanoda visszatérni, alapját képezi számos ismert prózai népköltészeti alkotásnak. Ezek közül a Guntram-monda („egy második test állat alakjában”), ősisége, nagy elterjedettsége és a rokon hagyományok közötti központi jelentősége folytán, messze kimagaslik. Mindazonáltal mai napig nem foglalkoztak vele behatóan.¹ Közleményem

¹ (Szerk. megj.): LIXFELD Hannjost dolgozatát azért adjuk közre, hogy ezzel is felhívjuk folkloristáink figyelmét a magyar néphit és népmonda egyes elemeinek körültekintőbb, „keleti—nyugati” elterjedtséget egyaránt figyelembevevő vizsgálatának szükségességére. A magyar folklórban jól ismert a Guntram-monda, illetve a testen kívüli lélek hiedelmeivel kapcsolatos epikus történetek egész sora. Szaktudományunkban — követve ebben is a LIXFELD által is idézett finnugrisztikai, illetve altaisztikai szakirodalmat — szokás volt ezt az elemet egyértelműen keleti örökségünk maradványának tekinteni. (Legutóbb: DIÓSZEGI 1967. 24—26.) A jelen dolgozat fényében e kapcsolat bonyolultabbnak látszik: ha igaz az a feltevés, hogy az egész monda kelet felé van terjedőben, a magyar adatok lehetnek vagy e terjedés bizonyítéka (és ekkor nálunk nyugati átvételek), vagy egy már keletre került formából visszacsapás ismét nyugat felé (ez esetben honfoglalás előtti eredetűek nálunk). Éppen ennek a körülménynek a figyelembevételével kéri a szerző — és az *Ethnographia* szerkesztősége —, hogy olvasóink a lehetőség szerint újabb adatokkal egészítsék ki a tanulmányban közöltek. Újabb számos feljegyzés vált ismeretessé a Guntram-monda magyar változataiból.

A *Magyar Néprajzi Atlasz* 188. kérdéscsoportja (IV. füzet) „*Lélekhű*” címen voltaképpen azt kérdezi, hogy ismeretes-e az állatalakban elképzelt (és esetleg a testből eltávozni képes) lélek hiedelme? A feldolgozott majdnem 200 kutatópont mintegy feléből érkezett eddig érdemi válasz. 79 kutatópontról jelentették a testen kívüli lélek elképzelését nem állati formában (62 esetben lehellet, 10 esetben pára, 2 esetben füst, 1 esetben fehér lebegő alak jelenik meg, 2 esetben „el van ragadtatva”, 2 esetben „elrejtőzik” alakul éltek az adatközlők). Összesen 23 adat került elő az állati alakban elképzelt, testen kívüli lélekre vonatkozóan: 4 esetben egér, 3 esetben madár, 11 esetben galamb, 1 esetben légy, 1 esetben pillangó, 1 esetben bogár, 1 esetben méh, 1 esetben béka alakjában. Annak ellenére, hogy a 188. kérdőpont kifejezetten kéri a fellelhető hiedelemtörténetek szó szerinti leírását, összesen öt esetben került elő (több-kevesebb pontossággal feljegyzett) hiedelemmonda. A mintegy hét esztendeje készülő, kéziratos *Magyar Hiedelemmonda-katalógus* is ismeri ezt a történetet. Itt a H. „*Átváltozás*” fejezetben „külső lélek (Guntram)” címen található meg a monda 4 magyar változata. Ezek mindegyikét már egymás mellett közölte a magyar lélekhitről írott összefoglaló dolgozatában SZENDREY ÁKOS (SZENDREY 1946. 35—36.). A magyar adatok történeti illetve földrajzi elhelyezkedése egyelőre nem ad alapot arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le. Úgy látszik azonban, a Guntram-történet a magyar folklór elterjedt, történetileg is régi rétegehez tartozik. Elemzésére — a remélhetőleg szerkesztőségünkhöz érkező újabb adatok kézhezvétele után — még visszatérünk. A most idézett 9 magyar szöveget a tanulmány után, a 143—144. lapokon, függelékben közöljük. (A *Magyar Néprajzi Atlasz*, illetve a *Magyar Hiedelemmondakatalógus* adatainak átengedéséért BARABÁS Jenőt, illetve KÖRNER Tamást illeti köszönet.)

kutatásaim ez idő szerinti eredményeit tartalmazza. Monografikus munkám célkitűzése csak e típusra terjed ki, nem hasonlít PEUCKERT Will – Erich nagyszabású kísérletéhez, amely 1939-ben az emberalakos második testről szóló elbeszéléseket széles alapon vizsgálta és magyarázta.² Ugyancsak nem hasonlít más tanulmányokhoz sem, amelyek az *alter ego*-komplexumot, vagy legalább is ennek egy nagyobb részletét szándékoztak elsősorban lélektani célkitűzéssel tisztázni. Dolgozatomban egyetlen, de minden esetre egy jelentős elbeszélésnek és variánsainak összehasonlító vizsgálata adja azt az alapot, amelyen át a második testre vonatkozó néphit elképzelésekhez és ezek változataihoz egy mód-szerintilag helyes megközelítés majd elérhető lesz.

A Guntram-monda, melyet RÖHRICH Lutz a legrégebb német monda-állományhoz tartozónak tekint,³ először az i. sz. VIII. század legvégén PAULUS DIACONUS „*Historia Langobardorum*” c. művében fordul elő. Ez a mű az Itáliában végleg megtelepült és ott az i. u. VII. század vége felé a frankok által legigázott langobardok történetéről szóló kompendium. A GRIMM-testvérek ezt a VIII. század vége felé leírt elbeszélést jelentéktelen mértékben megrövidítve átvették „*Deutsche Sagen*” c. gyűjteményükbe, melynek második kötetében⁴ 433 sz. alatt (STEIG Reinhold átszámozása szerint a 428 sz. alatt⁵) „*Der schlafende König*” ’Az alvó király’ címmel ellátva található.

A Guntram-monda jellegzetes, alapvető elemei: két, szabadban pihenő ember közül az egyik, akinek a szerepét a frank (vagy burgund) Guntram király vette át, elalszik és csak akkor ébred újra fel, miután szájából egy kis állat kijött, majd ugyanoda visszatért; az állatka útja egy kis nyíláson át a hegybe vezet; a kétszeres átkelés egy patakon egy hídhoz hasonló alkalmatosságon (kardon); az alvót szemlélő és az állatnak segítő kísérő; az alvó álma, melyben az út az állatka szemével látható nagyságban válik álomélménnyé; mindebből végül egy kincs tárul elő. Az álom és a valóságos történet összekapcsolása az ébren levő kísérő által történik. Ez felvilágosítja a királyt, aki most eszmél rá élményének reális voltára és az álomnak, valamint kísérőjének útmutatása szerint a kincset valóban meg is találja.

A kísérő és ennek szemlélő szerepe nemcsak a cselekmény kimenetele, hanem a történet belső struktúrája szempontjából is elengedhetetlen elemek ebben a mondában, mivel az álom, az álombeli történés hitelesített realitása és a kincselet szolgáltatják az elbeszélésben hozott bizonyítékait annak, hogy az állatalakos *alter ego* azonos az alvó emberrel. A Guntram-monda jól kikerekített egészet képez. Felismerhető, hogy formáló készség alakította és így mint egy művészségében is teljes alkotás áll előttünk. Ezért merül föl az a kérdés, hogy vajon ennek a korai időnek teljességgel irodalmi alkotása-e? Ez esetben lényegileg csak tanult emberek számára volt hozzáférhető, sőt talán maga PAULUS DIACONUS tekinthető a szerzőjének. Nem annyira a népi hitvilágból kölcsönzött magva a mondának, mint inkább az a megállapítás mond ellent ennek a feltevésnek, hogy ti. a Guntram-történet, korhoz kötött tartozékaitól megszabadítva, a mai meghatározás szerint „monda” és pedig „élménymonda” (*Erlebnissage*), és mint ilyen, összes tartalmi és formai jegyeivel

² PEUCKERT Will-Erich 1939, 174–197; ugyanaz = PEUCKERT W.–E. 1960, 11–35.

³ RÖHRICH Lutz 1966, 40.

⁴ GRIMM-testvérek 1965, 400 sk., 433 sz.

⁵ A GRIMM-testvérek szövegét lásd: STEIG Reinhold 1905, 309; 428 sz.

együtt más rokon népi elbeszélések mellé állítható. Teljes mértékben indokolt tehát a feltevés, hogy PAULUS DIACONUS egy szóbelileg hagyományozott elbeszélést használt fel, ezt átdolgozta és egy bizonyos ismert személyiséghez kapcsolta, bár másrészt a történetíró egyedüli szerzősége sem zárható ki teljesen.

A Karoling-kor Guntram-mondája azonban ezen túlmenően is figyelemre méltó, hiszen egy változatokban gazdag és messze szétágazó, egészen a mi korunkig élő hagyománysorozat csatlakozik hozzá. Amennyire a helyszűke megengedi, ez utóbbit fogom itt most vizsgálni. Mindenekelőtt ismerünk irodalmi hivatkozásokat a középkor végéről, az újkor elejéről, a humanizmus és a könyvnyomtatás köréből. Ezek között az első csoport a PAULUS DIACONUS-féle Guntram-mondát történeti dokumentumként viszi tovább. Ilyenek: PETRUS DE NATALIBUS *Catalogus Sanctorum*-ja 1514-ből,⁶ a szerzetes AIMONUS *Historia Francorum* c. könyve⁷ 1567-ből; az 1665-ös *Mercurius Historicus*;⁸ MÄNNLING Joh. Christoph *Traum-Tempel* c. munkája 1714-ből.⁹ E források némelyike a mondának még más kiadásaira is utal, és úgy látszik, ezeket fel is használták kiindulópontnak.

A kincslelet, amely az első csoportban még magától értetődő eleme a mondának, a második csoportból hiányzik. Itt Guntram király helyére egy meg nem nevezett katona lép, és a történés ugyancsak historizáló formában a Karoling-korszakban játszódik. Egyébként a cselekmény felépítése ugyanolyan, mint a PAULUS DIACONUS-féle mondában. A GRIMM-testvérek ebből a középkorig visszavezethető változathól is közöltek egy fordítást a *Deutsche Sagen* gyűjteményében.¹⁰ Ezt valószínűleg a klevei grófságban élő orvos, WEIER Johann (latinosan: WIERUS) *De praestigiiis daemonum* c., 1563-ban megjelent, több kiadás megért és németre is lefordított munkájából vették át.¹¹ WEIER elbeszélésének előzménye VINCENT DE BEAUVAIS *Speculum naturale* c. művében található (a XV. század végéről).¹² Ez pedig forrásaként HELINANDUS krónikáját nevezi meg (a XIII. század elejéről), amely ma már elveszett.

Mint említettem, a HELINANDUS-változathól az eseménysorozatnak a kincslelettel kapcsolatos kimenetele hiányzik, amely PAULUS DIACONUSnál a monda belső struktúrájának integráns alkateleme volt. A két változat tehát e ponton eltér egymástól, VINCENT DE BEAUVAIS mégis utal a Guntram-mondára (azzal a megjegyzéssel, hogy „ugyanazt meséli Guacianus királyról”, és nyilván Guntramus neve értendő ez alatt), amelyről nyilván volt tudomása. Ugyanezt tétélezhetjük fel az ő elődjéről, HELINANDUS-ról is. A háromszáz évvel PAULUS DIACONUS után leírt HELINANDUS-változatot, a bevezető szavak után ítélve, egy udvari ember mondhatta el. Így tehát a Guntram-monda és a HELINANDUS-változat ugyanabból a társadalmi rétegből származnak. Az utóbbi, világos utalással az előbbire, ezzel sokkal szorosabban függhetett össze, mint ahogy ma látszik, és késői leszarmazottja lehetett egy korábbi, az udvari körökben otthonos hagyománynak.

A hagyománynak még egy harmadik, nem jelentéktelen útját nevezhetjük meg. A *Gesta Romanorum* 172. fejezetében a szóbanforgó mondának egy

⁶ PETRUS DE NATALIBUS 1514, Liber IV, cap. VIII. fol. 67.

⁷ AIMONUS monachus 1567, 148—150.

⁸ Mercurius Historicus 1665, 199; 61/6 sz.

⁹ MÄNNLINGEN M. Joh. Chr. 1714, 211 sk., IX. fejezet 2. §.

¹⁰ GRIMM-testvérek 1965, 434 sk; 461 sz.; = STEIG Reinhold 1905, 339; 455 sz.

¹¹ WEIER Johannes 1586, 35.

¹² VINCENTIUS BELUVACENSIS 1494, fol. 25. B., 2. könyv, 108. fejezet.

figyelemre méltó, idegen elbeszélésbe beágyazott változata fordul elő.¹³ A szereplők változatlanul katonák, ezáltal két nemes: az *alter ego* mint fehér menyét jelenik meg, a hídmotívum azonban hiányzik. Az álomlátó később az *alter ego* útjának realizisztikus ábrázolását adja, amelyet a kísérőnek csupán hitelesíteni kell. A kincslelet is előfordul. A *Gesta Romanorum*-ban összegyűjtött elbeszélések közvetlen visszhangja bukkant fel az említett részletnek egy 1940-ben lejegyzett magyar folklór változatában.¹⁴

Az irodalmi változatok bizonyára befolyással voltak a mellettük élő szóbeli hagyományra. Megjegyzendő, hogy ezek mindenkor igyekeznek az általuk történetnek tartott mintaképet híven visszaadni és hogy az ősi Guntram-monda lekerekített formája (már az első hagyománycsoportnál is észrevehetően) évszázadokon át mindinkább veszendőbe megy. A sokkal későbbben, az utóbbi 150 évet felölelő időszakaszban lejegyzett szóbeli hagyomány egyrészt a Guntram-mondának strukturális és formális kontinuitását sokkal következetesebben folytatta, másrészt bizonyos jegyek által többféle, egymástól különböző redakciókra tagolódott, amelyek a rendelkezésünkre álló irodalmiasított feldolgozásokban nem pontosan tükröződnek vissza, sőt úgy látszik, e redakciók különbségei nem is az utóbbi időben keletkeztek.

A langobard történetíró irodalmi alkotásával különösen azok a népi elbeszélések egyeznek meg, amelyek a kincslelet-motívummal végződnek. Ezeket „**kincsleletszerkesztés**“ (*Schatzredaktion*) név alatt foglaljuk össze. A kincs felszedése rendszerint a cselekmény két főszereplője által történik. A hirtelen megcsillanó meggazdagodás az álomtörténet szemlélőjét arra csábítja, hogy tudását elhallgassa és a mit sem sejtő álomlátót megcsalja. A cselekmény őseredeti kimenetelétől való eme eltérés nyomait találtuk egy mecklenburgi változatban.¹⁵ Itt a csalást azzal a magyarázattal legitimizálják, hogy az álomlátó a kincset régebben valahol lopta. Három udmurt (votják)¹⁶ és egy Altájvidéki burját¹⁷ megfogalmazásban már szándékos csalás nyoma található, ugyanis a szemlélő később titokban visszamegy a pihenőhelyre és a kincset a maga számára elemeli. Itt azonban nem annyira csalásról, mint inkább az előnyös helyzet kihasználásáról lehet beszélni, amely az elbeszélő szemében jogos, ugyanis a szemlélő nagyobb tudása folytán okosabb, mint az álomlátó, és ezáltal jogosult a jutalomra. Ezt a gondolatmenetet egészíti ki az álmvásárlás ázsiai motívuma egy perzsa¹⁸ és négy japán¹⁹ változatban. Az álom pontosabban szólva az álom tulajdonjoga gazdát cserél. A szemlélő azt kéri, hogy megvehesse alvó álmát, és az alvó az áru értéktelenségének tudatában készséggel hozzájárul. A vásár a kincs későbbi birtokosának az alvó jogigényével szembeni bebiztosítását szolgálja. Az alvó ugyanis — akárcsak a burját és az udmurt (votják) változatban — a kevésbé okos és ezért jogosan kizsákmányolható fél. A tágan értelmezett ázsiai (és ehhez kapcsolódóan a finnugor) pél-

¹³ GRÄBE Joh. Georg Theodor 1905, 103–114, 172. fejezet, főleg 106 sk.

¹⁴ SZÖVÉRFY Joseph 1958, 15–18. Az idézett magyar forrás: BANÓ 1941. 102–107, 6. sz.

¹⁵ WOSSIDLO-Archiv, Rostock. Kasten B VIII. 19. Elbeszélő: W. Passehl tanító; Dassow, Schönberg kerület. 1898.

¹⁶ MUNKÁCSI Bernhard 1952, 47–49; 15 sz. — LEVIN 1962, 138 = PERVUHIN N. G. 1888, 47, 34 sz. — LEVIN 1962, 112 = GAVRILOV B 1880, 124 sk, 2. sz.

¹⁷ HARVA Uno 1938, 259 sk.

¹⁸ LORIMER D. L. R. and E. O. 1919, 311 sk; 49 sz.

¹⁹ DORSON Richard M. 1962, 185 sk. — SEKI Keigo 1963, 157–160; 45 sz. — YANAGITA Kunio 1954, 129 sk; 44 sz., 131 sk; 45 sz.

dákat tehát igen nagyfokú józan gondolkodásmód jellemzi és ez az idézett változatokat, az egyes lejegyzések óriási távolságainak ellenére is, közel hozza egymáshoz. Igen fontos kérdés, amely már a „kincslelet-szerkesztésnél” fölmerül, hogy miképpen képzelendők el a kapcsolatok az ázsiai és az Európában már eddig is ennél sokkal nagyobb számban talált (németországi, észak-, északkelet- és délkelet-európai) variánsok között: vajon a kelet felé való kisugárzás esetével állunk-e szemben, és ha igen, akkor milyen úton történt ez a kisugárzás*.

Ha az első, népies szerkesztés megkülönböztető jele a „tényleges” kincslelet volt, a második redakcióban az „állatkoponyás szerkesztés”-ben a megváltozott méretű világ képe és a valószínűtlenül álomszerű alakok lépnek előtérbe. A variánsok álom-leírással végződnek. Ezeket a történeti Guntrammondával és az ezt követő „kincslelet-szerkesztéssel” ellentétben egy új, tipikus vonás hozzátétele jellemzi. A szemlélő megjegyzi, hogy az *alter ego* miképpen tűnik el egy rejtekben, amely egy viharvert ló-, juh-, vagy más állati koponya lehet. Az „állatkoponya-szerkesztés” e pontig megegyezik a leletmotívum körüli, lerövidített „kincslelet-szerkesztés”-sel.

Azt is alig lehetne különösnek tekinteni, hogy az álomlátó a cél-helyszint a valóságnak kontrasztos megfordításával, mint nagy szobákkal és ablakokkal teljes palotát képzel el, ahonnan ő ugyanúgy kinézeget, mint ahogy *alter ego*-ja a koponya száj-, orr- és szemnyílásaiából. És amiképpen másik énje a koponyát, az alvó a várat futja keresztül-kasul álmában, amelynek szomszédságában az úti görgetegek és pocsolyák helyett egy egész város terül el, nagy folyó rohan tova, mint ahogy Jugoszláviában mesélik,²⁰ avagy — miként Izlandon,²¹ — ebben az álompalotában sok-sok ember énekel, muzsikál vagy — mint a Warthe menti német néphagyományban²² — a várban öreg emberek üldögélnek.

Mivel az „állatkoponyás szerkesztés”-nek semmiféle régebbi változatát nem ismerjük, csak a jelen és a múlt század alatt szájhagyományozott szövegeket, fölmerül a kérdés, hogyan és mikor keletkezett ez a megoldás, valamint az a probléma is, hogy a kettős test képzetéhez milyen eredeti hiedelmek kapcsolódhattak itt. A langobard Guntram-monda kincslelet motívuma nélküli régi irodalmi variánsunk van már a HELINANDUS-variánsban. Egy ilyen csonka elbeszélésnek a kibővítése magától kínálkozik és talán végbe is ment a jelenleg ismert példák valamely előzményében. Az álompalota motívuma korán összekapcsolódhatott a kettős test képzetével, egy hasonlóan régies hiedelemmel. Mert ha az izlandi és a mai Lengyelország területéről származó német variánsok szerkesztésre tipikus jellegűnek tekinthetők, akkor a korai időkre kimutatható germán „halottak hegye” (Totenberg) előfutárja lehetett az ablaktalan káprázatos palotának.

Az „állatkoponyás szerkesztés” adataink szerint ugyanúgy elterjedt Európában, mint a „kincslelet-szerkesztés”, de az első gyakrabban lép fel német nyelvterületen, mint a második.

Néhány német állatkoponyás típusú feljegyzésben (Oberpfalz területéről²³) az *alter ego* vizet iszik a koponyából, az álomlátó ember pedig kitűnő

²⁰ LANG Milan 1914. 151—152. — BOŠKOVIĆ-STULLI Maja 1963, 297: 152 sz.

²¹ MAURER Konrad 1860, 81 sk.

²² MACKENSEN Lutz 1943, 2 sk: 3 sz.

²³ Zentralarchiv der deutschen Volkserzählung, Marburg, (ZA) 202 801; 203 060a; 203 425; 203 426.

hort a palotában; sőt e változatok közül kettőben még hozzáfűzik ehhez, hogy az ember szomjásan aludt el és „lelkének” el kellett mennie, hogy igyék. E szövegek szerint a léleknek, illetőleg a másik testnek távozása alvás közben veszélyes, mivel ha a kísérő felébreszti a távol levő lelkű alvót, ez annak azonnali halálát vonhatná maga után. A felébresztéstől határozottan óvna a szomjazó *alter ego*-ról szóló oberpfalzi elbeszélések, amelyek a „szomjúzás-szerkesztés” köré tartoznak. E redakció aránylag csak kevés példával van képviselve Ausztriában²⁴ és a cseh területeken;²⁵ és a Guntram-monda más szerkesztéseivel való kontaminációk nélkül fordul elő. Föltűnő, hogy az önálló forma már semmi álmélményt nem említ, hanem a „tényleges” esemény-sorozat előadásában csak az ember és állat azonosságának bizonyítására szorítkozik.

A Guntram-mondának még további két szerkesztésében játszik a víz rendkívül nagy szerepet. Az ún. „**vízbefúlás-szerkesztésben**” az elkalandozó *alter ego* abba a veszélybe kerül, hogy útközben valamely vízben megfullad. Ugyanez idő alatt az alvó embert rémálom kínozza, amely addig tart, amíg a másik test a veszélyen túl nem esett és vissza nem tért. Az *alter ego* Norvégiában,²⁶ az Altáj hegység vidékén,²⁷ a keleti német hagyományban²⁸ és Jugoszláviában²⁹ a legkülönbözőbb állatformákban, vizes vödörben, nyálban, patakban vagy folyóban kerül veszedelembe. Az álomban ezek a veszedelmek mérhetetlen kiterjedésű tengertől körülvett ember ellen irányulnak. Feltűnő a „kincsleletszerkesztés”-sel és az „állatkoponyás szerkesztés”-sel való kontaminációk gyakorisága is.

Egy ötödik szerkesztésben az *alter ego* azért távozik el, hogy valamiféle vízben megfürödjék. Erre az előzőleg beteg ember meggyógyul; másik testének távolléte alatt pedig álom nélkül aludt. Ez a „**fürdési szerkesztés**” távolodott el leginkább a történeti Guntram-mondától. Nemcsak azáltal, hogy az állatalakos másik test vándorlásának és fürdésének jelentése homályos lett, hanem az elbeszélések külső felépítése is erősen változó lehet. Itt nyilván közrejátszottak az emberi testben tartozkodó és ezt alkalmilag elhagyó állatról, rendszerint kígyóról³⁰ szóló történetek is, amelyek ősisége ugyancsak kimutatható, de amelyeknek a „másik test” motívumához semmi közük sincs. A délnémet nyelvterületen³¹ és a szorbok között³² kimutatható „fürdési szerkesztés”-t még elég épségben meg lehetett találni Svájc, Tirol, Bajorország és Pfalz területén is. Gyakran asszonyok az alvók és az *alter ego* a néphitben is szereplő bába.³³ A bába-képzet és a Guntram-monda között kellett bizonyos

²⁴ ZA 188 374 GRABER Georg 1944, 21 sk.

²⁵ GROHMANN Josef Virgil 1862, 22. — RANKE Friedrich 1910, 1. — ZA 140 219 (Csehország).

²⁶ CHRISTIANSEN Reidar Th. 1964, 48; 22 b sz.

²⁷ HARVA Uno 1938, 259 sk.

²⁸ JAHN Ulrich 1886, 390 sk; 498 sz.

²⁹ Behar 1901—02, 255; 16 sz. — BOŠKOVIĆ-STULLI Maja 1963, 297; 152 sz. 2. évf. Sarajevo.

³⁰ Vö.: WESSELSKI Albert 1931, 174. — NAUMANN Hans 1921, 63—66. — Lásd még: JACOBY Adolf 1932, 13—27.

³¹ PANZER Friedrich 1956, 201 sk.; 333—339 sz. — BENZEL Ulrich 1965, 50; 62 sz. — SOODER M. 1929, 91 sk. — MEIER Ernst 1852, 205; 230 sz.

³² VECKENSTEDT Edmund 1880, 138; 29 sz. — SCHULENBURG Wilibald von 1882, 49.

³³ KRISS Rudolf 1929.

kontaminációnak bekövetkezni, amelynek következménye lett a „fürdési szerkesztés”. Egy ilyen módon kombinált forma létezésének korai bizonyítéka egy VON ETTNER Johann Christoph által 1715-ben kiadott mű: „*Des Getreuen Eckarths unvorsichtige Heb-Ammer* ('A hűséges Eckarth elővigyázatlan bábája').³⁴

A Guntram-monda, mint az eddigiekből látható, nem tulajdonképpeni kincs-monda. Még a „kincsleletszerkesztés”-ben is ez a befejezés csak a másik test hiedelmével kapcsolatban nyer igazi értelmet, ez a képzet foglalja el mindig a központi helyet, ennek a bizonyosságául szolgál az egész Guntram-monda. Ezért az AARNE — THOMPSON (FFC 184)-nál 1645 A típusszám alatt való besorolása is; az „álmom a hídon levő kincsről” típus után, csak ideiglenesnek tekintendő.

Az öt szájhagyománybeli Guntram történetredakció között eddigi adataink alapján kettőnek az elterjedése kisebb európai területekre korlátozódott, míg a többi három Európa nagyobb területén, sőt Ázsiában is, egészen Japánig elterjedt volt. A különböző szerkesztések variánsai igen gyakran kontaminálódnak egymással és a kontaminációk több hagyományátvételi útvonal párhuzamos forgalmát látszanak igazolni, arra engednek következtetni, hogy a Guntram-monda régen sokkal gyakoribb volt, mint ahogy ezt ma tapasztaljuk. A szóbelileg hagyományozott variánsok kölcsönös egymásra hatása következtében a PAULUS DIACONUS-nál levő alapkoncepció megtartásában nagyobb stabilitást tapasztalunk, mint a korai irodalmi előfordulások megoldásait illetően. Variálhatók a mellékmotívumok, például a hídverés motívuma is, amely az *alter ego* számára a vizen való átkelést teszi lehetővé. De éppen ez a nem állandóan visszatérő híd-motívum bizonyítja (bár ezt egy külön részletes tanulmánnyal lehetne igazolni), miszerint PAULUS DIACONUS Guntram-mondája az európai szájhagyományozást és ezen keresztül magát az ázsiait is erősen befolyásolta. Mondánk vándorútjának irányvonala tehát világosan áll előttünk.

Egy ilyen régi és messze elterjedt elbeszélésnek tér és idő felett állandóan megőrzött struktúrájával együtt természetesen sok más, itt szóba nem került rokon jelenég szempontjából is központi jelentősége van. E rokon motívumok a Guntram-monda régies, numinózus élménymagva körül forognak. Ezt az élménymagvat közelebbről is meg kell majd világítani.³⁵

LIXFELD HANNJOST

³⁴ BRAUN Johann Friedrich 1715, 193—197, főleg 195.

³⁵ Ezúton is hálásan köszönetet mondok mindazoknak, akik e szerteágazó témához ritka és nehezen hozzáférhető adatok szíves közlésével segítségemre voltak; különösen MOSER-RATH Elfriede asszonynak, Göttingen (a 7. lábjegyzetben), MÜLLER Ingeborg asszonynak, Rostock (a 14. lábjegyzetben), és BOŠKOVIĆ-STULLI Maja asszonynak, Zagreb (a 19. és 28. lábjegyzetben) a tőlük idézett adatokért.

F Ü G G E L É K

A Guntram-monda magyar változatai, feljegyzésük időrendjében

1. 1584. Kolozsvár (KOMÁROMY 1910. 49.)

„Sőt egy leánytól ezt némelyek bizonyosan hallották, hogy azt mondja volt: egy dongó bogár jöve be — úgymond — egy lyukon és az mene az szájába és mindjárast kezdé szállani, hogy nem megyek én most; de a leány ide fel való volt, valamelyik szolgálója volt.”

2. 1896. Sipek (BALÁS 1910. 46.)

„Nagyon régen egy úr ment kocsin, s ezt az urat nagyon kínoztá a »szívmádra«. Egy zöld pázsit környezte forrás mellett megállította a kocsit, hogy a fűben leheverjen egy kissé, minthogy nagyon szenvedett. A forrás partján aztán elaludt az úr s látszott rajta, hogy megkönnyebbült. A kocsis esodálkozva látta azonban, hogy száján egy kis madár jött ki, mely evett a fűből s ivott a forrásból; azután pedig visszament; mire az úr felébredt s ismét szenvedett, mint előbb. Ez a madárka volt a »szívmádra«.”

3. 1913. I. Egyházaskér, elmondta BORBÉLY Mihály. (KÁLMÁNY 1914. 150—151.)

„A lélek kis, fehér egér alakban.

Vót két katona. Ennekelötte, hogy nagyon sokájig szögáltak a császárt, szerettek vóna hazamönni szabacsására, de nem ojan könnyen möntek haza, mint mostan, mer még akkó vonat nem vót, de azé nem bánták mán, ha gyalog mönnek is, csak hazamöhessenek látójúl. No, de ez a két katona nem égy falubéli vót, csak szomszéd kösségbe valók vótak. Mikor möntek haza, égy erdön köllött hazamönni. Mikor möntek az erdőbe, aszongyák égy másnak: „No, ha gyüvünk vissza, majd itt, ennél a fánál mögvárjuk égy más!” Evel oszt möntek úk. Mikor odaértek, hogy most mán az égygyiknek az égygyik, másiknak a másik faluba köl mönni a falujába, aval kezét foktak égy mással oszt elindultak. Hazaértek, mind a kettőt nagy örömmel fokták a szüleji, mer régön nem vótak otthun. Otthun osztán hamá teltek a szabacsáságos napok, hamarabb, mint katonájékná. Itt oszt köllött visszamönni, elbúcsúztak égyik is, másik is a szülejtül; mönnek viszsa. Mikor odaértek az erdőbe, mögén öszszetanákosztak égy mással, el is fárattak, léfeküttek oszt elaluttak. Mikor az égygyik fölébrett, látytya: hogy a másiknak a szájába beszalatt égy kis, fehér egér, itt mongya magába: „No, mögáj! maj kileslek én”. A hogy ott lesi, hát csakugyan kigyütt a szájából a kis, fehér egér, addig hólészte (= ére, ára kergette), még mög nem fokta. De hát nem bírta eleventen mögfogni, a mint ráütött, mingyá mögdöglött.

Itt osztán ráunt ottan, mer nem bírt alunni, kötötte a komáját (így mondja a katona katonabarátjának) hotyhát kejjön fő, mer maj ékésnek! de biz ottan nem kelt föl a komája, mer az a kis egér a lelke vót. Aval mönt a katona nagyijetten viszsa az ezregyihön, mingyá jelönteni a kapitánynak: hogy járt a másik katonával? a kivel elmönt szabacsására! A kapitány nem is akarta eszt elhinni, hanem azér kocsira ültek égy orvossal mögvizitálni, hogy nem-é a pézijé ütötte agyon? mer möglácczik rajta. Mikor az orvos mögvizsgálta a katonát, látta, hogy nem vót neki sémmit ütese sehun sé, a kis fehér egér pedig akkor is ott vót a katona mellett.

Így oszt eszt a katonát eltemették, sémmit büntetést sé kapott az a másik katona. Akkor oszt elhitték, hogy ez bizonyossan a katonának a lelke vót ez a kis fehér egér.”

4. 1940-körül, Kisherend. elmondta Varga László, 86 éves koldus. (BERZE NAGY 1940. II. 224.)

„Égy gyerökké a bányába égyütt dógosztunk. Elalutt. A zelméje belefutott égy száraz lófejbe. De az csak ollan vót, mind a lehölet. Aszt is láttam, mikor a zelméje visszafutott belé. Akkor fölébrett. Aszonta, hogy de szép kastélba járt álmába! Rámondom én: „Ott ám! Égy száraz lófejbe!” A gyerök nemsokára möghát. Eszt az gyelöntötte, hogy az elméje a lófejbe belemönt.” (A szöveghez BERZE NAGY i. m. 241. magyar és nemzetközi párhuzamokat említ.)

5. 1941 előtt, Felsőegerszeg. Elmondta Hebenstreit György (* 1877). Egy hosszabb legendamese önálló epizódja. (BANÓ 1941. 104.)

„Azt mongya rongos zarándok: — Gyere hajcsd ide fejedet az ölembe, és alu gyál égyvet Dáciusnak a szerelmére. Vidor odahajtotta a fejét a zarándok ölibe, és azonnal el is alutt. És ahogy alutt, a szájja kicsit tádva vót, és a szájja bu kiszalatt éty fehér

egér, elszalatt a túlsó hegyoldalba, neki át füttyörészni az egér, és ujbu visszaszalatt, és bemönt megenn a szájjába.

Akkor a Vidor fölébrett, és a zarándok kérdi tőle: — Na mit álmottál?

Aszongya: — Azt álmottam, hogy az én számbu kiszalatt étý fehér egér; odaszalatt abba a hegyoldalba, és ott elkezdött füttyörészni, és aztán ismét visszaszalatt a számba. Azt mongya zarándok: — Na gyere, nezzük még, mi van ott?

Odaménnek, hát odd vót egy döglött sárkány, a hasa telle vót arannyal, a hátán pedig körösbe vót téve étý kard. A zarándok fölvetta a kardot, a kardra az volt írva: — Të Dácius, ezzel a karddal lë fogod győzni Plébiuszt, a királlhëjöttest. — Mer ez vót Dácius, ez a zarándok, de Vidor nëm tutta, nëm ismert rá.

És akkor Dácius a kardot eltötte, az aranyat még mind odatta Vidornak. Azt monta neki: — Mast ereggy të haza, maj mire hazaérsz, má Dácius is odahaza léssz.” (E szöveget LIXFELD is idézi, e tanulmány 139 lapján, 14 jegyzetben.)

6. 1959. X. Koppányszántó, MNA, gyűjtötte: Pócs Éva.

„Egy adatközlő homályosan emlékezett a következő történetre: Egyszer a malomnál elaludt valaki. Egy másik ember látta, hogy kijött belőle a lélek valamilyen formában, talán egér (!) formájában.”

7. 1960. X. — 1961. IV. Balmazújváros. Elmondta: özv. Földessi Gáborné, Szanka Zsuzsánna (74 éves). MNA. gyűjtötte: FERENCZI Imre.

„Anyámtul hallottam, hogy mesélte, hogy vót egy koldus, kiregető ember Elaludt a küszöbön, oszt a gazdaasszony látta, hogy valami kis fehér pillangó kirepült a száján. Csak nízte oszt az asszony, hogy milyen pillangó. De nem látta, nem lehetett látni. De csak nízte, oszt vissza belement a száján, oszt felébredt az ember. Mondta neki az asszony, hogy mit látott, hogy egy pillangó vót, kirepült a száján, de mán nem tudom, hogy ki mesélte anyámnak. Mer' csak mese az ilyen.”

8. 1964. VIII. Ordacsehi. MNA, gyűjtötte: ZENTAI János.

Egyetlen adatközlőtől a következő rövid „mese”:

„Két vándor lepihent, az egyik elaludt. A másik látta, hogy az alvó szájából egy egér féle bujt ki, beleszaladt egy útszélén heverő lókoponyába, majd visszament az emberbe. Felébredve az alvó elmesélte társának az álmát, mely szerint ő egy szép utazást tett, s egy kastélyban mulatott.”

9. 1965. VIII. Bárna. MNA, gyűjtötte: MORVAY Judit.

„Egy fiatalember elaludt, kígyó, béka kijött a száján, a békát a barátja agyonütötte. De aki agyonütötte nemsokára meghalt, nem lett volna szabad.”

10. 1965. IX. 30. — X. 2. Várdaróc. MNA, gyűjtötte: CSALOG Zsolt.

Egyetlen adatközlő pozitív válasza kerek történet volt:

X aludt, Y nézte. „Kimint belülle a lélök, hát kiséger vót. Vót ottan egy lófëj, száraz lófëj, abba ment bele, abba szaladgát egyik jukon ki, másikon be. Amikor meg felébredt az embör, meséli, hogy mekkora egy kastéjba járkát. Közbe még hát lófëj vót, látták.”

IRODALOM

ATMOINUS

1567 *Qui antea Annonii Nominae editus est, Historiae Francorum* Lib. V. Parisium.

BALÁS Károly

1910 *Égyveleg* (a nógrádi Cserhát vidékéről) Nyr. 39. 45—46.

BANÓ István

1941 *Baranyai népmesék*. UMNGY 2. Bp.

Behar

1901—02, 2. évf. *Sarajevo*.

BENZEL Ulrich

1965 *Volkserzählungen aus dem oberpfälzischböhmischem Grenzgebiet*. Gesammelt und aufgezeichnet von —. Märchen aus deutschen Landschaften. Unveröffentlichte Quellen. Münster i. W.

BERZE NAGY János

1940 *Baranyai magyar néphagyományok* 1—3. Pécs.

- BOŠKOVIĆ-STULLI Maja
1963 *Narodne pripovijetke* (Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knjiga 26.) Zagreb.
- CHRISTIANSEN Reidar Th.
1964 *Folktales of Norway*. Edited by —. Translated by Pat Shaw Iversen (Folktales of the world). London.
- DRÓSZEGI Vilmos
1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest.
- DORSON Richard M.
1962 *Folk legends of Japan Rutland/Vermont and Tokyo*.
- GRABER Georg
1944 *Sagen und Märchen aus Kärnten*. Gesammelt und herausgegeben von —. Graz.
- GRÄSE Johann Georg Theodor
1905 *Gesta Romanorum, das älteste Märchen- und Legendenbuch des christlichen Mittelalters*. 2. Hälfte . . . 3. Ausg. (Az 1842. évi eredeti kiadásnak változatlan kiadása.) Leipzig.
- GRIMM-testvérek
1965 *Deutsche Sagen*, 2 Bde in einem Band. Darmstadt.
- GROHMANN Josef Virgil
1862 *Apollo Smintheus und die Bedeutung der Mäuse in der Mythologie der Indogermanen*. Prag.
- HARVA Uno
1938 *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* (FFC 125). Helsinki.
- JACOBY Adolf
1932 *Von verschluckten Schlangen und Eidechsen*. In: *Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde*. Jg. 6. Bühl-Baden. 13—27.
- JAHN Ulrich
1886 *Volkssagen aus Pommern und Rügen*. Gesammelt und herausgegeben von —. Stettin.
- KÁLMÁNY Lajos
1914. *Hagyományok*. 2. Szeged
- KOMÁROMY Andor
1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest.
- KRISS Rudolf
1929 *Das Gebärmuttermotiv*. Ein Beitrag zur Volkskunde nebst einer Einleitung über Arten und Bedeutung der deutschen Opfergebräuche der Gegenwart (Das Volkswerk. Beiträge zur Volkskunst und Volkskunde. Bd. 1.) Augsburg.
- LANG Milan
1914 *Samobor. Narodni život io bičaji*. in: *Zbornik za narodni život i običaje XIX/1*. 39—152, 193—320.
- LEVIN Isidor
1962 *Die Volkserzählungen der Wotjaken (Udmurten)*. Mit Beiträgen von Walter ANDERSON. In: *Fabula* 5. 101—155.
- MACKENSEN Lutz
1943 *Sagen der Deutschen im Wartheland*. Herausgegeben von —. Posen.
- MAURER Konrad
1860 *Isländische Volkssagen der Gegenwart*. Vorwiegend nach mündlicher Überlieferung gesammelt und verdeutscht von —. Leipzig.
- MÄNNLINGEN M. Joh. Christoph
1714 *Außerlesenster Curiositaeten Merck-würdiger Traum-Tempel, nebst seinen Denck-würdigen Neben-Zimmern* (Von allerhand Sonderbahren Träumen . . . Von —.) Franckfurth und Leipzig. Bey Michael Rohrlachs (sel. Wittib und Erben) in Liegnitz.
- MEIER Ernst
1852 *Sagen, Sitten und Gebräuche aus Schwaben, gesammelt von —*. Theil 1. Stuttgart.
- Mercurius Historicus . . .
1665 . . . *Der Historische Mercurius*. Das ist: Hundert Neue und denckwürdige Erzählungen, Theils trauriger, theils frölicher Geschichte . . . Mit Anfügung Eines umständigen Discursus Von der Höflichkeit Durch Octavianum Chiliadem. Franckfurt, In Verlegung Johann Naumans.
- MNA = Magyar Néprajzi Atlasz kéziratoss kérdőívanyaga. Budapest.

- MUNKÁCSI Bernhard**
1952 *Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken*. Aus dem Nachlaß von —. Herausg. von D. R. Fuchs (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia: 102). Helsinki.
- NAUMANN Hans**
1921 *Primitiue Gemeinschaftskultur*. Beiträge zur Volkskunde und Mythologie. Jena.
- PANZER Friedrich**
1956 *Bayerische Sagen und Bräuche*. Teil II. Beitrag zur deutschen Mythologie. Herausg. von Will-Erich Peuckert (Denkmäler deutscher Volksdichtung Bd. 2). Göttingen.
- PERVUHIN, N. G.**
1889. *Eskizy predanij i byta inorodcev Glazovskago ujezda*. Eskiz IV. Vjatka.
- PETRUS DE NATALIBUS**
1514 *Catalogus sanctorum et gestorum eorum ex diuersis voluminibus collectus: editus a reuendissimo in christo patre domino Petro de natalibus de venezijs dei gratia epo Equilino*. Lugdunum.
- PEUCKERT Will-Erich**
1939 *Der zweite Leib*. In: Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde. Jahrg. 17. Bremen. 174—197.
- PEUCKERT Will-Erich**
1960 *Verborgenes Niedersachsen. Untersuchungen zur niedersächsischen Volkssage und zum Volksbuch*, mit einem Grußwort von Kurt Ranke zum 65. Geburtstag. Göttingen. 11—35.
- RANKE Friedrich**
1910 *Die deutschen Volkssagen*. (Deutsches Sagenbuch: 4). München.
- RÖHRICH Lutz**
1966 *Sage* (Sammlung Metzler. Realienbücher für Germanisten. Abt. E.: Poetik, M 55). Stuttgart.
- SCHULENBURG Wilibald von**
1882 *Wendisches Volksthum in Sage, Brauch und Sitte*. Berlin.
- SEKI Keigo**
1963 *Folktales of Japan*. Chicago.
- SOODER M.**
1929 *Sagen aus Rohrbach*. Aus dem Volksmunde gesammelt von —. Huttwil.
- STEIG Reinhold**
1905 *Deutsche Sagen, herausgegeben von den Brüder Grimm* 4. Aufl., besorgt von —. Berlin.
- SZENDREY Ákos**
1946 *A magyar lélekhít*. Ethn. 57. 34—46.
- SZÖVÉRFY Joseph**
1958 *Volkserzählung und Volksbuch* (Drei kleine Beiträge zur Quellenfrage). In: Fabula, Bd. 1. 3—18.
- VECKENSTEDT Edmund**
1880 *Wendische Sagen, Märchen und abergläubische Gebräuche*, gesammelt und nacherzählt von —. Graz.
- VINCENTIUS Beluvacensis**
1494 *Speculum Naturale*. Venetia.
- WEIER Johannes**
1586 *De praestigijs Daemonum*. Von Teuffelsgespenst Zauberern vnd Gifftbereytern (Schwartzkuenstlern) Hexen vnd Vnholden . . . Erstlich durch D. Johannem Weier in Latein beschrieben (nachmals von Johanne Fuglino verdeutscht) jetzund aber nach dem letzten Lateinischen außgangenen Original auffis neuw vbersehen . . . Getrueckt zu Franckfurt am Mayn. Durch Nicolaum Basseum.
- WESSELSKI Albert**
1931 *Versuch einer Theorie des Märchens* (Prager deutsche Studien: 45. Heft). Reichenberg i. B.
- YANAGITA Kunio**
1954 *Japanese Folk Tales*. Translated by Fanny Hagin Mayer. Illustrated by Kiichi Okamoto. Tokyo.
- Zentralarchiv
der deutschen Volkserzählungen, Marburg.

Ганнјост Ликсфельд:

ЛЕГЕНДА ГУНТРАМА У ПАВА ДИАКОНА (АТ 1645 А)
— ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ —

(Резюме)

Миф о двойнике (альтерего в форме животного) вошёл в каталог сказочных типов Аарне — Томпсона (FFC 184), под номером 1645 А, относится к чрезвычайно многообразному кругу мифов о «втором теле». Это «второе тело» способно на то, чтобы, удаляясь от человеческого тела узнать предстоящее, будущее, выяснить неизвестное. Анализ этого рассказа, относящегося к самым ранним мифам, исходит от легенды Гунтрама, записанной в книге «История Лангобардов» ПАВЛА ДИАКОНА (*Paulus Diaconus*) (конец VIII-го века). После того, как раскрыли структуру и ядра этого произведения, родственное с народными повериями, произошло сравнение его с литературными произведениями более позднего времени, и особенно с народными его вариантами последних времён.

В процессе сравнительного изучения обнаруживается очевидность того, что легенда Гунтрама имеет центральное значение в распространении сюжета АТ 1645 А до самого Дальнего Востока, а с другой стороны выясняется, что эта легенда представляет собой лишь один из пяти (выработанных постоянно варьирующимися народными поверьями) методов конструирования. (Эти пять редакций: редакция клада, — ред. череп животного, — ред. жажды, — ред. утопления — и ред. купания). В соответствии с главными мотивами легенды, отдельные, незаурядные формы и контаминации с родственными ему сказаниями «второго тела», снова и снова доказывают господствование народного представления о двойнике (альтерего), которое вследствие внушительного представления становится транспарентным. (Перечисление 10 венгерских вариантов, относящихся к сюжету Гунтрама, находится в примечаниях №: 1 и 14, также, как в послесловии.)

Hannjost Lixfeld:

DIE GUNTRAM-SAGE DES PAULUS DIACONUS (AT 1645 A)
VORLÄUFIGER BERICHT

(Auszug)

Zum weitverzweigten Sagenkreis vom »anderen Leib« gehört die Erlebnissage vom Alter ego in Tiergestalt, die in den Märchentypenkatalog von *Aarne-Thompson* (FFC 184) auf Grund einer vorläufigen Charakterisierung unter der Nummer 1645 A aufgenommen wurde. Dieser Leib kann sich vom menschlichen Körper lösen und Unbekanntes sowie Zukünftiges in Erfahrung bringen. Die Untersuchung dieser zum ältesten Sagenbestand gehörenden Erzählung geht von der in der *Historia Langobardorum* des *Paulus Diaconus* (Ende des 8. Jh.) beschriebenen *Guntramsage* aus. Nachdem die Struktur und der volkstümliche Kern dieser Sage festgestellt wurden, hat man diese Fassung späteren literarischen und vor allem volkstümlichen Varianten neuerer Zeit gegenübergestellt.

Bei einer vergleichenden Untersuchung ergab sich, daß der *Guntramsage* offenbar eine zentrale Bedeutung bei der Verbreitung von AT 1645 A bis in den Fernen Osten zukommt, daß sie aber nur eine der fünf Fassungen der Erlebnissage vertritt. Diese Fassungen sind von jeweils variierenden Zügen des Volksglaubens gefärbt. (Die fünf Fassungen sind: die Schatz-, Tierschädel-, Durst-, Wassernot- und Badefassung.) Den Hauptmotiven entsprechend, deuten einzelne Sonderformen und Übereinstimmungen mit verwandten Sagen vom »anderen Leib« immer wieder auf den dominierenden Volksglauben in der Vorstellung vom Alter ego hin, was in der Sage anschaulich dargestellt wird. (Die der *Guntramsage* angehörenden 10 ungarischen Varianten sind in den Fußnoten 1 und 14 bzw. im Nachwort aufgeführt.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Bánati néprajzi adatok a XVIII. századból

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára G 189/A jelzete alatt a következő munkát találjuk: *Das Bannat vom Ursprung bis jetzo nebst den Nationalisten Sitten, Gebrauche, Religion, Kinderzucht, Hauswirtschaft, Vermögen, Nahrungs- und Handelstandes, Gebrechen, Obligenheit der Beamten des Landes Merkwürdigkeiten, dessen Grösse im Grunde, in Städten, Dörfern, Praedien, Menschen und Vieh, mit dem Anhang der verbesserten Marsch-Route*. Szerzőjének kilétét a címlapon találjuk: »Beschrieben zu Temesvar, den 1tem Octobris 1774. Pr. JOH[ANNES], JAC[OBUS] EHRLER, Revisor. A kézirat egykorú másolójáról még kevesebbet tudunk meg: »Scrip [sit:] Igna[tius] SZOKOLY. Az I—XII fejezetből álló kézirat legsikerültebb része a szerzőnek a nép életére vonatkozó megfigyelései, főleg a románoké és szerbeké, a Bánát másik két népét a magyart és németet éppen csak megemlíti, tisztaságukat emelve ki. Nemcsak jó megfigyelő azonban EHRLER, hanem helyenként tudatos gyűjtő is. Leírva pl. a temetkezési szokásokat, hozzáteszi, hogy eredete ma már homályba vész, hiába kérdezt utána, senki sem emlékszik már rá az öregek közül. Más helyütt megemlíti, hogy több száz éjszakát töltött parasztok konyháiban, úgyhogy amit leír, fogadják el hitelesnek. Mondanivalóját tusrajzokkal, akvarellekkel is illusztrálja, ezekből mutatjuk be az építkezést és viseletet ábrázolókat, magyar fordításban adva a szerző észrevételeit.

Az I. sz. kép EHRLER megállapítását támasztja alá, leírja, hogy a román férfi maga építi házát, ahol nem vert földből, ott sövényfonással, vagy egymásra rakott szálfákból, melyet náddal fednek be; semmi vasat nem használnak az építkezéshez. Az ajtópántok vagy fűzből vagy fából vannak, rajtuk faretesz, amelyet sokszor művészet kinyitni; üvegesre nem szorul, az ablaktáblákat papírral pótolja, rendszerint két kis nyílása van, amelyekre a fény behatol. Az egész ház egy kis szobából és konyhából áll. A szobában rézből ková-

csolt szt. Györgyöt ábrázoló szentképet találni, ő a védőszentjük. Gyalulatlan fából készült egy vagy két ág, hasonló asztal, szekrény (Schranken), néha még egy-két maguk készítette szék és néhány pokróc.

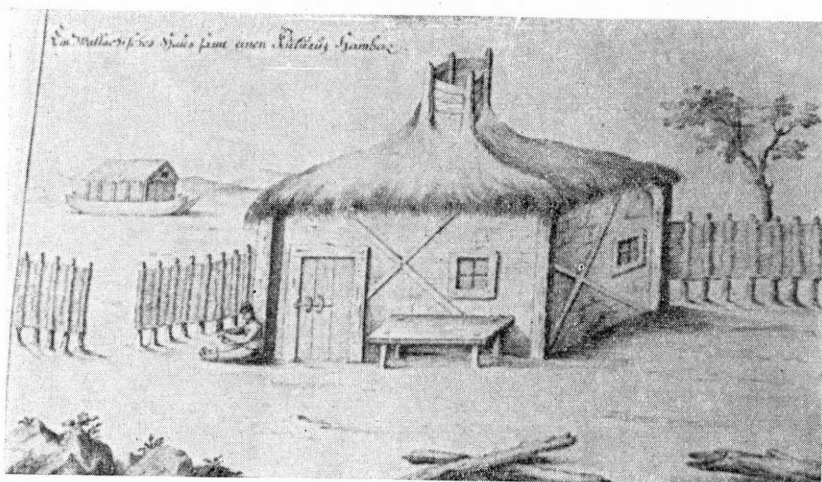
A kemencét agyagból rakják. A konyhában sem találni semmi különösét. A kémeny tapasztott sövényből készült, tűzhely nincsen, a földön főznek, a tűz fölött láncan bogrács lóg. ebben főznek mindent. Ritkán néhol fazekakat is találni, melyekben főznek. (46—47).

Ezen a főzöbográcson kívül van egy másik üst is, amelyben vizet hordanak, egy vagy két tál, fatányérok disztik az asztalt. A kanalak hasonlóképpen fából készültek, a kés és villa azonban török munka, melyeket a román mindig magával hord. Ezen kívül van még két szántalpon, vagy négy oszlopon álló hambárja, amelyben kukoricáját tárolja, gabonáját azonban elássá, mely a következőképpen megy végbe. Először mély gödröt ásnek a földbe, olyan szűkre azonban, hogy egy ember alig tud bebújni, lent vízont körben annál jobban kiszélesítik. Másodszor szalmával vagy száraz cserjével jól kiegészítik, végül kitisztítják, és eladásig jól megőrizve tárolják a beleöntött gabonát (48).

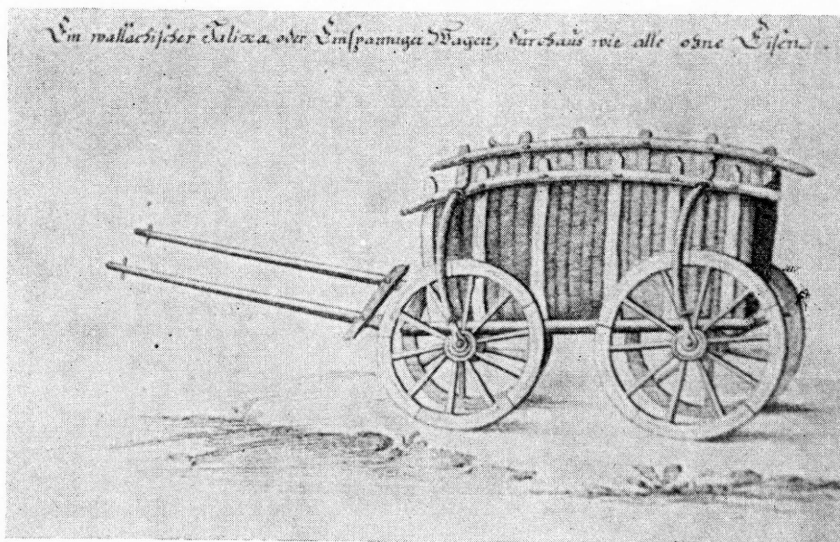
A szarvasmarhának vagy lónak — nem úgy, ahogy egyébként a rácsok szokták — nem találni szárnyékot, még kevésbé istállót. A jószág az egész éjszakát, bármilyen időjárás legyen is, a szabad ég alatt tölti; ugyanígy nem lennének disznóóljaik sem, ha a sertések kártételei nem kényszerítenék őket ezek építésére.

Ezek a disznóólak azonban nem úgy készülnek, mint a németek építik az övéket, fél ölnyi magas oszlopokat köralakban egymás mellé vernek a földbe, náddal (zsuppal?) befödik, elől nyílást hagynak rajta, ennyiből áll az egész disznóól.

A marha számára szükséges széna olykor az udvaron áll, tövissel elkerítve, vagy a kertben, ahol a marha szintén nem fér hozzá, vagy éppenséggel legallyazott tölgyfákon (49).

1. kép. Román ház, kukorica hambárral. „Ein Wallachisches Haus samt einen Kukuruz Hambar”

2. kép. Román Talika vagyis egyfogatú kocsí. „Ein Wallachischer Talika oder Einspanniger Wagen, Durchaus wie alle ohne Eisen.”

3. kép. Robotba induló román férfi. „Ein Wallach Der zur Robath geht.”

A kocsirol (2. kép) csak annyit jegyez meg a szerző, hogy a románok között sok a *Talika*, azaz egyfogatú kocsi, a rácok között ellenben kizárólag kétfogatú található, melyet *Koczianak* hívnak; mindkettő vasalás nélküli, illetve nincs vas alkatrésze (50).

Nem ennyire részletesek a viseletről szóló észrevételei. Szerinte a román és egyszerűbb rác férfi nyári viselete helyenként török fonállal hímzett ingből, vászon gatyából (leinen Gatja Hosen) áll, megkülönböztetésül a román, többnyire még fekete, fehér prémmel szegett báránybőr sapkát hord, továbbá dereka körül sárgarézszegekkel kivert széles bőrvet amelyen késtok, acél, és kis kerek zacskóban tűzszeres szám van akasztva (51). Pénzt azonban nem tesz bele, azt a román férfi vászonzacskóban tartja, amelyet nyakába dug.

A rác férfi e helyett az ov helyett kék, széles, paszományfonatú magyar övet visel, félig felcsapot kalapot és ha ezt nem, akkor huszáros nemezcsákót.

A gazdag rácok és románok ellenben fehér vagy kékbélésű szőrmebundát (Tü-

chene Peltz) és csizmát hordanak, akár tél van, akár nyár.

A téli viselet a Bánát szegény népénél majdnem teljesen egyforma. Hideg időben — a szerző által *Pelz*nek nevezett — báránybőr bundát vagy *kebernek*nek ismert gyapjúbundát hordanak hátukon, amelyen még egy négyszögletes posztó vagy bőr is van és a fej befedésére szolgál.

Alul hosszú, durvaanyagú gatyát hordanak, amelyre azonban a testalkathoz képest igen rövid, kilógó inget húznak, végül lábukat *opankanak* nevezett gyapjúkapcával tekerik be, amelynek talpa bőrből — leginkább kecskebőrből (?) — készül, *opinczanak* hívják, oldalain bőrszíjakkal erősítik meg (52).

A nők nyári viselete nyak és ujjkivágásában török fonállal hímzett, bokáig érő ing, mellénél nyitott, derékon ellenben alig térdig érő piros, zöld és sárga gyapjú-

4. kép. Mezei munkára menő román asszony. „Ein Wallachs Weib so zur Arbeit aufs Feld geht.”

fonallal díszített kötény. Az ingnek mellnél való nyílása egyúttal zsebként is szolgál.

Téli viseletük csak ködmönnel (Pelz) és csizmával bővül. Fejviseletüket ellenben érdemes megnézni, hajuk szépen befonva, sok hamis kövel és tüvel díszített, akinek pénze van, a hús, tizenhét, tíz és hétgarasosokat triangulumformán fején hordja. Fülbevalójuk, mely szintén mindenféle sárgaréz és kövekből álló, gyakran nagyon súlyos, de annál értéktelenebb (53).

A temetésnél említi meg a gyászviseletet. Ez a rácoknál fátyolból áll, férfiak a karjukra kötik, nőknél ellenben a fejről egész bokáig lóg le; a románok hajadonfővel mennek, asszonyaik fejkendője fekete, a fátyol hiányát nem is lehet észrevenni (33).

A szerző általános megállapításait a képekre vonatkozóan néhány saját megfigyelésünkkel egészítjük ki. A román férfi (3. kép) fehér vászoninge bő, elől gyomorig nyitott, gallértalan, bevarrott, csuklóig érő bő ujjakkal. Hasitéka szélén és az ujjak végén piros hímzéssel díszített.

5. kép. Rác asszony. „*Ein raizisches Weib.*”

6. kép. Rác férfi. „*Ein Raiz.*”

Homokszínű köpenye (valószínűleg szűrposztó) térdig érő, hosszú, nyitott ujjakkal, széles nagy gallérral, mellen két piros szíj vagy zsinór tartja. Jobb vállán levő baltaszerű szerszámra akasztott piros-sárga-fekete kockás tarisznya.

A 4. kép: román asszony, köténye derekán széles övvel van felerősítve térdig érő piros-zöld kockás, alján ugyanezekkel a színekkel mintásra készített, alsó szélei elől és hátul is kék, sárga, lila, zöld rojtozással díszítettek. Fejkendője turbán-szerűen felkötött hosszúkendő, tarkónál egyik vége kiterítve. A kendő piros-zöld-fehér sávokkal díszített, hátul csüngő vége apró rojtos. Az övébe dugott guzsalyról kendert vagy lent fon a jobb kezében levő orsóra. Erről a szerző azt írja, hogy rendkívül szorgalmasak, »und im gehen, reisen, sitzen, oder fahren sich immer mit spinnen beschäftigen« (44–45).

A rác asszony (5. kép) inge elől nyitott, de egymásig érő hasitékkal, gallérta-

lan, a nyakkivágáson körben fehér fodor. Bevarrott bő újja csuklóban fodrosra húzott. Bokát is takaró, nagyon bő, piros szoknyája derékban húzott. Rajta hímzett széles fehér kötény. Fejkendője szürke vagy fekete, áll alatt is áthajtott, két ágában hátul szabadon, derékig lebegő hosszukendő. Kezében zöld keszkenőt tart.

Rác férfit ábrázoló képünk (6. kép) nadrágja, mentéje sötétkék, mindkettő valószínűleg posztó, utóbbi fekete prémes díszítéssel.

A szerző mondanivalóját mindenhol szözszerinti fordításban igyekeztünk közölni, ahol lehetett, megtartva az eredeti interpunctiót, zárójelben megadva a folioszámot. Nem lehetett célnk egy 207 folióból álló kézirat teljes néprajzi anyagának ismertetése, csak illusztrációit szerettük volna bemutatni, amelyeket EHRLER több mint egy generációval BIKKESSY előtt örökített meg.

SCHRAM FERENC

Házbecslés a XVIII. század elejéről

A XVIII. század népi építészetről keveset tudunk. Fokozott jelentőséggel bír ezért minden talált adat, amely erre vonatkozik. Az ILA Bálint és KOVACSICS József irányításával készülő helytörténeti lexikonok forrásfeltárása során sok történeti néprajzi adat kerül elő, amelyek a lexikonsorozat egyes kötetében, azok jellegénél és természeténél fogva, nem kerülhetnek kiadásra. Az alábbi becslés lelőhelye: Országos Levéltár, Acta Paulinorum fasc. 270. nr. 53. Időpontja: 1733. ápr. 21. Készítette a Vas megyei *Karako* faluban a megye *legale testimoniuma*, esküdt és szolgabíró, a falu bírájának, valamint *Bodó Imre* és *Lázár Farkas*, „faragó és ház építő emberek”-nek közreműködésével.

A pápai pálosok birtokát képező kis faluba a földesurak 1723-ban jobbágyhelyekre *árendás nemeseke*t telepítettek. Telkeik után, a telepítő szerződés szerint, csupán dézsmával s 10 Ft árendával tartoztak. 1725-ben az új prior 6 Ft-ra szállítja le az árendát. Később ismét felemelik az eredeti 10 Ft-ra. A felemelt összeg fizetését az árendások megtagadják. Az ügyben per is indul a megye bírósága előtt. Végül is a földesúr „kibecsülteti őket”, megfizetve a földesúri telkekre épített házaik becsértékét. A becsülevélnek csupán érdemi részét közöljük, elhagyva a szokásos bevezető és záró formulákat.

A forrás jelentőségét az is emeli, hogy a kis faluból egyszerre 5 házat becsül meg. Száz évvel később Ludovicus NAGY szerint a falu 48 házból áll. A becslés nyelve, a korban szokásos latin vagy német helyett, a kor szép dunántúli magyar nyelve.

„Horváth Péter Háza helyén lévén egy kályhás szoba, három övegh ablakra cserén ajtóra az kiben az sütő kemenczeis belé szolgál, téglából rakva ugyan á szobában egy kis szenelő, kíményes pitvarral edgyütt böcsülttetet ad fl. 8 den. 30.

Item vagyon két komora, megh sározsza, és pallásolva, mellyek böcsülttetenek ad fl. 8. Ezen komoráknak véghiben vagyon egy jó szín melyis böcsülttetet ad fl. 4 den. 50. Ezen kívül vagyon három istálló roz-zantak, melyek böcsülttetek ad fl. 2. Mind ezen épületek suppal vadnak bé földve, mellyeknek az böcsüet computálván, té-szen fl. 23.

Vajai János helyén való épület: Legh elsőbenis vagyon egy kályhás szoba, három övegh ablakra, deszka ajtóra, az mely szobában a sütő kemencze téglából rakatot, bé szolgál, jól és csinossan megh lévén sározsza, kíményes pitvarával edgyütt böcsülttetet ad fl. 10 den. 50, item egy pallásolt komora a 4 fl. Ezen kámora mellett vagyon egy nagy istálló, pallás nélkül, melyis böcsülttetet ad fl. 3, ugyan ezen hosszú istálló véghiben vagyon egy kis pallás alatt való istálló, kiben négy marha el fér, böcsülttetet ad fl. 1 den. 50. Mind ezen épületek az pajtán kívül suppal vadnak megh földve, ezen épületeknek böcsüit egyben computálván, té-szen fl. 21.

Ravasz Márton Háza helyén egy kályhás szoba két övegh ablakra, deszka ajtóra, az kiben hasonlóképpen á sütő kemencze téglából rakot, belé szolgál, ezen szoba pitvarával edgyütt, á kin hasonlóképpen kímén vagyon jó sározsással böcsülttetet ad fl. 10 den. 50, vagyon egy kamora rajta, melyis böcsülttetet ad 4 fl. Azon kamora mellet vagyon egy kis pincze forma tej ház, körösbén körül tölfa boronával lévén bé álltva, és megh pallásolva, mely is böcsülttetet ad fl. 1 den. 50. Ezen kamora véghiben vagyon egy nagy hosszú istálló, pallás nélkül, az mely böcsülttetet ad fl. 4 den. 50. Egy hidas vagyon, egy kis sárzott óllal ööszvő foghalva, kit el nem lehet egy más nélkül szakasztaný, böcsülttetet ad fl. 2. Ezen épületek mind sup alatt vadnak, mind körösbén környül jó kertel bé kerítve, három kapu rajta, és

bécsülttenek az bé kerítéssel edgyüt ad. fl. 2. Mind ezen épületeknek böcsüit egyben computálván tézen fl. 24 den. 50.

Ravasz János Háza helyén lévén egy szoba kiben Dunántúl való Tót formára á sütő kemenceze szolgál sárbul föl rakva, és az kéményes pitvarral fültetik, két kis öveghablak lévén rajta, deszkaajtaja, ezen szoba az pitvarral edgyüt böcsülttetet ad fl. 6, vagyon egy komora rajta, mellyis aestimaltatot ad 4 fl. Azon kamora mellett vagyon egy hoszú pallás nélkül való istálló és annak á véghiben egy kis szekér szín, böcsülttetet ad fl. 3, ezen épületek szolmával vannak megh földve, mellyeknek böcsüit in unum combiendo tézen fl. 13.

Horváth János Háza helyén vagyon egy kályhás szoba, két kis övegh ablakra, az fala mórbul, az kiben hasonlóképpen az kéményes pitvarral á sütő kemenceze bé szolgál, ezen szoba az pitvarral edgyütt böcsülttetet ad 11 fl. vagyon egy kamara,

mellyis böcsülttetet ad 4 fl. azon kamara mellet vagyon három istálló pallás nélkül, és egy kis szekér szín, mellyek böcsülttetek ad fl. 6. Ezen épületnek nagyob része mind suppal földöt, mind ezen épületeknek böcsüit egyben számlálván, tézen fl. 21.

Modra György Háza helyén vagyon egy kálhás szoba, két övegh ablakra, az falai mórbul föl rakva, az kéményes pitvarbul hasonlóképpen egy sütő kemenceze téglából rakot, bé szolgál, ezen kályhás szoba kéményes pitvarral edgyüt az kiben négy deszka ajtó vagyon, böcsülttetet ad fl. 13, vagyon egy jó pallásolt és sárzot kamora, az mely böcsülttetet ad fl. 6, vagyon egy kis pinceze körösbén környül boronával lévén föl rakva, és megh pallásolva, mely böcsülttetet ad fl. 2, item vagyon egy fél szer forma mi ház, mely böcsülttetet ad den. 75, ezen épületek mind suppal vannad földél alá véve, ezen épületeknek summáját egyben computálván tézen fl. 26 den. 25."

STAHL FERENC

KÖNYVSZEMLE

Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai

Budapest, 1969. 113. (Nyelvtudományi Értekezések, 66. sz.)

Valamely ethnikai csoport szókincse, különböző jövevényszavai szoros kapcsolatban vannak műveltségének egészével s a műveltség különböző rétegeivel. Tudnunk kell azonban, hogy a szellemi kultúrjavak, gondolkodási formák, intézmények és tárgyak alakulása és története nem mindig ugyanabban a mederben halad, mint az azokat jelölő szavaké. A kölcsönszavak gazdasági, társadalmi, műveltségi kapcsolatokat jelezhetnek, de nem mindenesetben fejezik ki a kapcsolat lényegét, intenzitását, s távolról sem jelzik az ethnikai közösségek magatartásában beálló olyan változásokat, amelyek más közösségekkel való érintkezés következtében jöttek létre. Másrészt a kölcsönszavak figyelmeztetnek a természetes népi kapcsolatokra (kereskedelem, közös munkaalkalmak, házasság), s a nyelvi strukturális változásokkal együtt vallomást tehetnek arról is, hogy az ethnikai csoport elvesztette kapcsolatát anyanyelvének tágabb közösségével, nincs megfelelő iskolája, anyanyelvének újságjai, könyvei nem juthatnak el a kezébe, s a gyakran elkerülhetetlen természetes asszimilációt, külső organizáló tényezők gyorsítják és segítik elő a nyelvcserét.

Elismerjük a szerzővel, hogy a moldvai magyarság — amelyet azonban nem nevezünk „kis néptörredéknek” — nyelvének román jövevényszavai a népnyelv gazdagodását is jelentik, s ezek egyrésze nélkül nem is tudna bekapcsolódni a modern élet vérkeringésébe, hazája szocialista építésébe. De ugyanakkor tanulsággal olvashatjuk a munkában, hogy a román kölcsönszavak döntő többsége (80—81%) főnév, s a román nyelvi hatás erősségi foka nem egyforma intenzitással érvényesül a különböző moldvai magyar népcsoportoknál. Néprajzi szempontból is aláhúzzuk a szerzőnek azt a megállapítását, hogy az alapvető fontosságú fogalmaknak a legtöbb esetben eredeti nevét használják a moldvai magyarok (csángók és székelyek), s a román kölcsönszók a részletjelenségekre vonatkoznak. Szabófalván pl. a 'kaszaörv' elnevezésére román jövevényszót használnak (*breccár*), ugyanakkor eredeti szókincsállományukhoz tartozik a *kasza*, *kaszál*, *tok* 'kaszatok' stb. kifejezés. A *székér* és részeinek jórésze (*nyújtó*, *tengely*, *lős* 'lős', *keriék*) szintén eredeti szókincsük tartozéka. A román jövevényszavak főleg olyan szekérrészekre vonatkoznak, amelyek a vasalással a kovácsmunkával állanak kapcsolatban (*úrúikk* 'hárfa' *blyedüé* 'marokvas', *szin* 'kerékbronce'). Ez szerintem azzal magyarázható, hogy a moldvai magyar falvakba román, román nyelvű cigány kovácsok telepedtek le, s így természetes, hogy a magyar lakosság nyelvébe a szekérvasalással kapcsolatos szavak román eredetűek. A moldvai magyarság kultúrájának alapját tanulságosan jellemzi, hogy a verses népköltészetben kevés kölcsönszó fordul elő, s több a prózai műfajok sorában. A szerző 2270 sornyi verses szövegben csak 17 román kölcsönszót talált. Ugyanakkor a verses szövegek eredeti szavai helyett a mindennapi életben már román szavakat is használhatnak. Így pl. a hónapnevek esetében. A balladákban és a katonadalokban is több a román jövevényszó, mint a szerelmi és más természetű dalokban. Mint már utaltam rá MÁRTON Gyula gyakran úgy beszél a kölcsönszórétegről, mint amely gazdagítja a moldvai magyar nyelvet, s jelentős a nyelv további fejlődése szempontjából. A kölcsönszavak kétségkívül gazdagítják a nyelvet, — de tekintetbe véve a moldvai magyarság sajtósági helyzetét, — a jövevényszavak az ottani magyar nyelv sorvadásának is bizonyítékai, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a moldvai magyar nyelv alakтанát is érinti — bár csekélyebb mértékben — a román hatás: pl. a *bír* és *lehet* ige gyakori használata a *hat*, *-het* képző és a *tud* ige helyett, olyan mondat szerkezet, mint *szeretem, hogy beszéljék a szeretek beszélni* helyett, a *mögé* névutó helyett az *után* használata. Idesorolhatók a nyelvjárás hangrendszerében bekövetkező változások is. Mindezek ellenére MÁRTON Gyula azon a véleményen van, hogy a román hatás a nyelvjárások strukturájáig nem jutott el, mivel szerkezeti felépítésükben nem idézett elő lényegesnek mondott változást. Noha a kisebbszámú

alaktani és mondattani jelenség nagyobb mértékben érinti a nyelvjárás struktúráját, mint a nagyszámú kölesönszó. Ezeknek a tényeknek a felhalmozódása azonban — más motívumokat is figyelembe véve — a moldvai magyar nyelv és műveltség közelebbi és távolabbi jövőjét is befolyásolják.

A kölesönszavak, a román nyelvi formulák intenzitásának vizsgálatánál és éppen a strukturális változások megállapításánál hasznos lett volna, ha a szerző a nők és férfiak, valamint a különböző nemzedékek (pl. a mai 16—20 és 60—80 évesek) és foglalkozási csoportok nyelvében előforduló román kölesönszavakkal, nyelvtani változásokkal, valamint a moldvai magyarok román és magyar írásbeliségének fokával is foglalkozik. Mindezek a vizsgálatok még közelebről rávilágítottak volna Moldva magyarságának (amelyet a szerző következetesen csángónak nevez) ethnikai helyzetére és nyelvére. Felhívhatom arra is a figyelmet, hogy a román nyelvi kapcsolatok, kölesönszövegek egyik tanulságos példája a moldvai magyarok körében — s az erdélyi magyaroknál is — ismert román nyelvű ráolvasók szövege. A moldvai magyarok a magyar ráolvasó szövegek mellett a különböző betegségekre román nyelvű varázsversekkel is ráolvasnak. A román szövegeket a ráolvasók le is fordítják magyar nyelvre. Joggal mutat azonban rá DRÓSZECI Vilmos, hogy „az sem zárható ki, hogy a románok is lefordítottak magyar szövegeket, sőt nem lehetetlen talán még az sem, hogy egy-egy magyar ráolvasás átkerült a románokhoz, ahol tovább élt, miközben a magyarságnál elpusztult, s román nyelven újra visszakerült. Ilyen példa lehet esetleg az a pokolszökés elleni ráolvasás, amelyben fehérülő áldozatra találunk utalást.” (*Embergyógyítás a moldvai székelyeknél*. Néprajzi Közlemények, V. 1960. 3—4. sz. 38. l.) A román nyelvű ráolvasók terjedéséhez hozzájárulnak a ponyvanyomtatványok is. (VAJKAI Aurél; *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Kolozsvár, 1943. 37. l.)

Szeretném kiemelni a munkának azt a fejezetét, amelyben a szerző a román kölesönszavakat fogalmi körök (az ember, rokonsági és emberi kapcsolatok, öltözködés, táplálkozás, ház és környéke, földművelés, állattenyésztés, más foglalkozások, természet, ipar, kereskedelem, művelődés, hagyományok, néphiedelmek, állami és szervezeti élet) szerint csoportosította, valamint az Előzmények c. fejezetet. Ez utóbbiban MÁRTON Gyula tartalmas összefoglalását nyújtja a moldvai csángók eddigi kutatásának. Közléséből megtudhatjuk, hogy az erdélyi nyelvészek és ethnografusok igen tekintélyes és még közlésre váró anyagot gyűjtöttek Moldvában. Eredményes munkájuk a Román Tudományos Akadémia, a Babes-Bolyai Egyetem támogatásának köszönhető. Kár, hogy kimaradt az irodalomból LÜKÖ Gábor könyvének (*A moldvai csángók*, I., Budapest, 1936) és több más — gazdag nyelvi anyagot is tartalmazó — tanulmányok (pl. DRÓSZECI Vilmos, KALLÓS Zoltán közlései) a megemlítése.

GUNDA BÉLA

Hirschberg Walter und Alfréd Janata: Technologie und Ergologie in der Völkerrunde.

Hochschultaschenbücher Nr. 338, 338a, 338b. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1966. 321.

A bécsi Egyetem professzorának, a nálunk is nagyrabecsült HIRSCHBERG Walternek és munkatársának, JANATA Alfrednak (Museum für Völkerrunde, Bécs) a könyve a nyersanyagok feldolgozásáról s az „anyag kultúra” eszközeiről, szerszámairól nyújt összefoglalást. A könyv sok tekintetben kiegészíti, pótolja és elmélyíti WEULE K.: *Die Anfänge der Naturbeherrschung I: Frühformen der Mechanik* (Stuttgart, 1921), SCHMIDT M.: *Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern* (Leipzig, 1925) és LEROI-GOURHAN A.: *L'homme et la matière* (Paris, 1943); *Milieu et techniques* (Paris, 1945) c. könyveit s a természeti népek technikatörténetének alapja. A szerzők annak a bemutatására vállalkoztak, hogy a természeti népek technikai és technológiai ismeretei milyen elveken nyugszanak, s a rendelkezésre álló nyersanyagból mit és milyen módon állítanak elő. A nyersanyag tulajdonságának felismerése és az anyaggal való bántudás a természeti népek eszközeinek készítésénél alapvető szerepet játszik. Az eszközök előállításánál nemcsak az ütés, dörzsölés, a meghajlítás elvével, a tűz szerepével vannak tisztába, hanem bonyolult szövési, fonási, festési, cserzési és más eljárásokat is ismernek. A munka első részében megismerjük a felhasználásra kerülő nyersanyagokat a kötől a festőanyagokon át a csontig és szaruig. Majd ismertetik a szerzők az egyszerű gépek és eszközök mechanikai

elveit. A legtöbb eszköz a természeti népek körében az ék elvén alapszik, de vannak egészen összetett eszközök és gépek, mint pl. a szövőszék. Sorra veszik a szerzők a nyersanyagok megmunkálásának módját. A megmunkálás mellett gyakran még nagyobb nehézséget jelent a nyersanyag megszerzése. Tanulságos példája ennek a *callinit*, amely Minnesota állam sioux területén található. A békepipa készítéséhez használt catlinit lelőhelyét az indiánok semleges területnek tartották, s azt a különböző törzsek felkereshették. A kő feldolgozásának változatos módszerei után megismertetnek a szerzők a fa, a kéreg-, a gyapjú-, a fém-, a bőrfeldolgozás, és a textiltechnikák alapelveivel. A könyv terjedelmes része az *Ergologie* c. fejezet, amelyben a szerzők sorra veszik az egyszerű vágó, fűrő, kaparó eszközöktől kezdve a természeti népek rendkívül változatos szerszámaikat, használati eszközeit. Számunkra közvetlenül legtanulságosabb a talajmegmunkáló eszközökről írt fejezet. Mintaszerű áttekintést kapunk az ásóbotokról, ásókról, kapákról, ekékről, a talajsímító eszközökről, az ültetés, az irtás, az aratás stb. eszközeiről. Ezek technológiai elveiről, funkciójáról, földrajzi elterjedéséről. Részletes tájékoztatást nyújt a könyv a néprajzban sok nehézséget okozó nyíl- és íjformák tipológiai rendszerezéséről. Az utóbbiak rendszerezésénél (a rendszerezés bizonyos fejlődéstörténeti elveket is magába foglal) HIRSCHBERG W. az íjak formáját, szerkezetét és a húr felerősítésének módját veszi tekintetbe. Természetesen az íj formája, rugalmassága, kezelhetősége elsősorban anyagától függ. Az íj készítésénél a kemény, rugalmas fát (mangrove félek, bambus) éppenúgy felhasználják, mint a szarut, a csontot, az inrostot. Ugyanabból az anyagból azonban különböző szerkezetű és formájú íjakat lehet készíteni. Szerkezet szerint készülhet az íj egyszerű meghajlított ágból, egymáshoz illesztett csont (eszkimó íj), szaru-, és fadarabokból (Jáva). A megerősített íjknál az íj különböző részére csont- vagy szarudarabkákat kötöznek fel vagy növényi rostokkal, keskeny bőrszalagokkal tekerik körül az íj valamelyik részét. A belső-ázsiai összetett íjak egymásra rétegzett inrostból, textilanyagból, csontból, nyirkéreg burkolatból, külső lakkrétegből állanak. Ez utóbbi megakadályozza az íj deformálódását, a fa megvetemedését. Gyakran két meghajlított íjból készülni a délkelet-ázsiai golyós íj. Az íj tetővonala, valamint az íj két vége, mint a húr felerősítésének helye, az íj átmetszete, hosszúsága, de főleg a meghajlítás módja, ami meghatározza az íj formáját. A formák variálódhatnak, keveredhetnek egymással. Normális hajlítás az, amikor az íj egy szabályos körívnek felel meg (ilyen íjak vannak a kaliforniai indiánoknak). Sajátos az olyan íjforma, amelynél az íj két vége előrehajlik, azaz a tetővonaltól jobbra és balra az íjnak még egy-egy görbülete van s az íj két vége eléri a tetővonal magasságát. Ismeretesek olyan íjak, amelyeknél a görbület csak az íj két végére korlátozódik, a tetővonal hosszú vízszintes vonal. Kelet-Afrikában használnak ilyen íjakat. Használatosak olyan íjak, amelyeknél az íj két vége visszafelé görbül, míg másoknál maga az íj egyenes pálcá s csak a húr megfeszítése után nyeri el ívalakját. A félreflex és reflex íjknál a két szárny nyugalmi helyzetben ellenkezű görbületet vesz fel, mint a felrajzolt állapotban. A félreflex íj lapos S-formára emlékeztet (csak az Andamán szigeteken, Új-Hebridákon és Formozán ismeretes). Reflex íjat használtak a honfoglaló magyarok. Ezzel a néhány kiragadott részlettel arra is rá kívántam mutatni, hogy néprajzi szaknyelvünk sok nehézséggel küzd. Még az íj- és nyílformákra sincs megfelelő terminológiánk, akkor amikor német vagy angol nyelven egyetlen terminussal érzékeltetni tudjuk a különböző típusok formáját. Az egyetemi oktatáskor nélkülözhetetlen könyv használhatóságát növeli, hogy a szerzők megadják a német terminológiák angol megfelelőjét, s az angol szakkifejezések német fordítását. Kitérnő a könyv bibliográfiai anyaga is. A könyv egy újabb kiadásában az egyes eszközök használatának helyét körültekintőbben kellene megadni, s az ilyen természetű munkába jól beleillene minél több elterjedési térkép is.

GUNDA BÉLA

Beranová Magdolna: Evropské zemědělství v archeologii. Bibliografie 1945—1965.

Archeologické studijní materiály, 7. Archeologický Ústav ČSAV. Praha, 1969. 274. 1

BERANOVÁ M. — a szláv agrárarcheológia kitűnő művelője — elmélyült körültekintéssel állította össze az európai földművelés régészeti kutatásának húsz esztendőre (1945—1965) terjedő bibliográfiáját. A munka azonban sokkal többet nyújt a szűkebb értelemben vett földművelés régészeti irodalmánál. Lapjain bőven találunk a néprajz

közvetlen területére tartozó anyagot is. A bibliográfia első részében BERANOVÁ M. a neolitikumtól a XII. századig terjedő időszakokkal foglalkozó általánosabb munkákat dolgozta fel. Majd a termesztett növények, a talajművelés, öntözés, a tenyésztett állatok, igazási módok, az állatorvoslás irodalmáról tájékoztat. A munka tekintélyes részét foglalja el a földmunkáló és terméfeldolgozó eszközök, a gazdasági épületek, a földművelési rendszerek, az agrármithológia, a vadászat és halászat, a gyűjtőgetető tevékenység irodalma. Mindezt a nagy irodalmat az Ibériai félszigettől a Kaukázusig, Finnországtól Itáliáig tartja számon BERANOVÁ M. Figyelme kiterjed még az Élet és Tudomány régészeti cikkeire is. A bibliográfia adatai fényt vetnek arra, hogy az utóbbi húsz-harminc évben a földművelés kutatása szinte minden európai ország régészeinek és etnográfusainak lekötötte a figyelmét. BRAIDWOOD R. J. több tanulmánya már címében is utal arra, hogy az iraki ásások az európai termesztett növények eddigi kormeghatározását lényegesen korrigálják. A régészeti leletek nyomán is előtérbe került az ember és a növény, az állat viszonyának kutatása. A dán HELBAEK H. munkái hasonlóan címükben is arról vallanak, hogy a régészeti anyag értékelésénél mindinkább a funkcionális szempontokra helyeződik a súly. BERANOVÁ M. munkája egyik nélkülözhetetlen útmutatója mindazoknak, akik a gazdasági élet néprajzát, régészetét és gazdaságtörténetét kívánják kutatni. De amikor egy ilyen nagyjelentőségű munkát gondosan tanulmányozunk felvetődik a kérdés: képességünk és — főleg — időnk mennyire teszik lehetővé a társadalomtudományok egyes ágaiban a publikációk nyomkövetését, az eredményeknek és adatoknak a közvetlen olvasás élményén nyugvó megfelelő felhasználását — még akkor is, ha ilyen alapvető bibliográfiák és különböző technikai segédeszközök állnak a rendelkezésünkre. A bibliográfia 3269 folyóiratcikket, könyvet dolgozott fel. Véleményem szerint legalább ezerötyszáz-kétezeret kellene feldolgozni csak a bibliográfia anyagából annak, aki olyan összefoglalás megírására vállalkozna, mint CLARK J. G. D. munkája (*Prehistoric Europe. Economic Basis*). Lehetséges ez? Vagy a tudományos közlemények jelentékeny része olvasatlanul hever a folyóiratok, évkönyvek és egyéb publikációk lapjain?

GUNDA BÉLA

A kaméleon és az isten felesége.

Kelet-Afrikai népmesék

Európa Könyvkiadó. Budapest, 1969. 255 oldal

Fordította IGNÁCZ RÓZSA

Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta VOIGHT Vilmos

Nagy adósság egy részét tudta le az Európa Könyvkiadó egyre igényesebb hazai olvasóközönségünkkel szemben e kötet közkinccsé tételével.

Afrikának hazánkban, talán a történelmi körülmények miatt, legismertebb és legnagyobb érdeklődést kiváltó része éppen az, melyet összefogó néven Kelet-Afrikaként tartunk számon.

Fontos szerepe van ebben annak, hogy nagyobb népszerűségnek örvendő utazóink és kutatóink az afrikai kontinensnek éppen e területeit keresték fel. MAGYAR László, FUSZEK Rudolf, vagy, főleg TORDAY Emil munkássága szűken vett tudományos értelemben talán felülmúlja TELEKI Sámuel gróf, a neves afrika-utazó, KITTENBERGER Kálmán és SZÉCHENYI Zsigmond gróf, híres afrika-vadászok, sőt talán a méltatlanul elfeledett gróf BORNEMISSZA Pál vagy ALMÁSSY László etnológiai és földrajzi kutatásainak eredményeit is; — mégis általában ezek művei kerültek és kerülnek gyakrabban kiadásra, és így az olvasó tömegek kezébe.

Afrikának a Szaharától és Etiópiától délre eső területei, melyeket *Fekete* vagy *Néger Afrika* néven foglaltunk egységbe, etnikai szempontból a világ egyik legerdekesebb, és néprajzilag, sajnos, egyik legelhanyagoltabb vidéke. Végtelenül gazdag folklórájának is csak töredékei kerültek eddig feldolgozásra. A bantu nyelvek lingvisztikai és filológiai feltárása is csak a múlt század végén kezdődött (Németországban), míg az Afrikában legnagyobb gyarmati területekkel rendelkező Angliában csak a második világháború után kezdték el tudományos módszerekkel kutatni, majd egyetemeiken előadni a legfontosabb Fekete-Afrikai-i nyelveket. A gyarmataink közvetlenül irányítást

gyakorló Franciaország szinte semmi figyelmet sem szentelt a bennszülött nyelvek tanulmányozásának, a belga kutatások pedig korlátozott területekre és viszonylag kisszámú népre terjedtek ki csupán. Eredményként egy sor indoeurópai nyelvek mintájára összeállított leíró nyelvtant és néhány elég tekintélyes szójegyzetet és szótárt mutathatnak fel a két világháború közötti időszakban. Ezek a gyakorlatban ugyan hasznosítható munkák azonban nagyon keveset derítettek fel a bantu és egyéb Néger-Afrikai-i nyelvek sajátos rendszeréből. A kontinens természeti kincseivel, a gazdasági lehetőségek kutatásával szemben mostoha szerep jutott az afrikai népek folklórjának is.

Nem csoda tehát, hogy a magyar közönséghez csak bizonyos fáziskéséssel jutottak el mind ez ideig az Afrikával kapcsolatos tudományos, művészeti és irodalmi új ismeretek.

Többet tudunk a volt gyarmatosítók nyelvén (főleg franciául és angolul) író afrikaiak munkásságáról, a „Négritude”-ról, mint az afrikai népek szellemi tevékenységének, számukra is hozzáférhető, eredeti kincseiről.

Eppen ezért e kötet, mely csak akkor nyerheti el méltó helyét könyvkiadásunkban, ha egy nagyobb betekintésre lehetőséget nyújtó sorozat első tagjaként tekintjük, — így önmagában véve is jelentős értékű.

Sajnálatos, hogy a gyűjteményben megjelent meseanyag csak közvetítő (nyugat-európai) nyelvek segítségével volt hozzáférhető a fordító(k) számára, s, hogy az említett források között, megbízhatóságát tekintve kétes értékű is akadt: ARNOTT K.: „African Myths and Legends, retold by Kathleen ARNOTT.” London, 1962. (Reprinted: 1965.)

A kötetben található mesék válogatása kissé aránytalan, ami nyilvánvalóan szintén a fordító rendelkezésére álló forrás anyag, a már említett nyelvi okok miatt korlátozott mennyiségének és hozzáférhetőségének következménye. Például a Njarasa (Eyasi) tó délkeleti partvidékén, Tanganyika Középső Tartományában élő *Tindiga* (*Hadzapi*), gyűjtőgetéssel és vadászattal foglalkozó bushmanoid maradványtörzs, melynek létszáma alig haladja meg a 400–500 főt, 10 meséje a népes *chagga* (*dzsagga*) törzsek 2, a *kikuyu* nép 2, a *kamba* nép 1, a szinte kimeríthetetlen *szuahéli* folklór 1 meséjével szemben, és olyan népek, mint a milliós létszámú *nyamwezi*, *szakuma*, vagy az igen jelentős *makonde*, *masai* stb. teljes mellőzése mellett, bizonyos értelemben helytelen képet fest a mai Kelet-Afrika etnikai összetételéről és nyelvi helyzetéről.

VOIGHT Vilmos tárgyilagos és olvasmányos utószava jelentős mértékben megkönnyíti ugyan a tájékozódást az itt rendelkezésünkre álló, eddig szinte teljesen ismeretlen anyagban, — a mese-tipologizáció európa-centrizmusával azonban neki sem sikerült teljes eredménnyel megbírkóznia.

Itt kell figyelmeztetnünk a fordító által használt terminológiából eredhető félreértésekre is. Az európai népek folklórjára jellemző boszorkánynak, tórpének vagy bizonyos szörnyetegeknek nemcsak az afrikai nyelvekben, hanem a néger népek gondolatvilágában sincsenek szószerinti megfelelői, sőt a magyar varázsló szó tartalma is egészen más, mint a bantu nyelveken beszélő népek „mganga” vagy „fundi” szókkal jelölt folklóralakjaié.

Hogy minden tekintetben helyes fogalmat alkothassunk a közölt mesék mögött rejlő valóságról, a kelet-afrikai népek sajátos és gazdag fogalomvilágáról, talán helyesebb lett volna merészebben alkalmazni az eredeti terminológiát, (amennyiben azt a már eleve fordított forrásanyag lehetővé teszi), és további jegyzetekben adni azok lehetőleg kimerítő értelmezését és magyarázatát.

A már említettekén kívül a kötetben a következő etnikumok szerepelnek: [lamba (bantu) — 18; yao (bantu) — 11; isszanszu (bantu) — 7; iraku/iraqw] (hamita) — 4; kikuyu (bantu) — 2; gogo (bantu) — 2; kamba (bantu) — 1; baganda (bantu) — 1; njandzsa (bantu) — 1; szuahéli (bantu) — 1 mesével.

NAGY GÉZA

Bešlagić, Šefik: Popovo srednjovjekoni nadgrobni spomenici.

Sarajevo, 1966. 101 p. + 66 táblán 126 foto

A nagy gonddal kiállított kötet a délszláv népi kultúra egyik érdekes részét mutatja be adatgazdag leírásban és magas szintű feldolgozásban. A kötet a bosznia-hercegovinai Gradac, Hutovo Ravno, Trebimlja, Zavala, Hum és St. Stano környéki útszéli kőkereszteket, kőemlékeket, illetve síremlékeket mutatja be. A feldolgozás 47 település emlékeit ismerteti, a faluk névsorbeli rendje szerint. A kőemlékek eredetét, keletkezését,

származtatását általában magyarázó bevezető fejezet igen jó összefoglalását adja a vidék történetének, népeletalakulásának. Kijelöli a kő, a kőmegmunkálás, a kőfelhasználás helyét, jelentőségét a népeletben és rámutat, hogy a meglévő kőemlékek közül nem egy a XV–XVI. századból származik, s hogy az újabbkeletűek is ezeket utánzó, archaikus alkotások. A kőemlékek részletes leírása, elhelyezésük, állapotuk megjelölése után az emlékek díszítő motívumaival foglalkozik. A szerző motívumcsoportokat állít össze, a motívumokat rendszerezi, történetileg és elterjedés tekintetében területileg is osztályozza. A motívumok zöme ősi, még az illir időkből származó és több, de nem lényeges változtatással áthagyományozott. Külön fejezetrészen foglalkozik a motívumok szimbolikával. Ennek tanulsága szerint a motívumok egy része a klasszikus ókorból, egy másik ennél régiebb korokból származik és csak kisebb csoport keresztjén eredetű. A motívumok szimbolikája is igazolja a bemutatott kőemlékek ősiségét, a népi kultúra hagyományosságát. Behatóan foglalkozik a kőemlékeket előállító technikával, ami az idők során alig változott, közül néhány feliratot is. Ezek írásmódjával, nyelvi sajátyságaival is a kőemlékek ősiségét, hagyományos voltát támasztja alá. A nagyszerűen illusztrált kötethez bő francianyelvű összefoglaló járul.

DANKÓ IMRE

Анатонова В. И: Ростово-суздальская школа живописи.

Министерство культуры СССР., Министерство культуры РСФСР., Государственная третьяковская галерея. Советский художник. Москва, 1967. 132 р.

A rosztov-szuzdali kultúra egyik legjellemzőbb ága a festészet volt, amely az egész orosz kultúra szempontjából is rendkívül jelentős. A rosztov-szuzdali festőiskola nemcsak számottevő volt, hanem századokra meghatározó erejű is. Mindezt régtől fogva tudja a művészettörténet és jelentőségének megfelelő módon foglalkozott és foglalkozik is vele, jóllehet, hogy ez a festészet kizárólag egyházi vonatkozású és vallási jellegű. Úgy és annyiban az, hogy az orosz feudális széttagoltság időszakában, a XII–XV. században a műveltség kizárólagosan egyházi, illetőleg vallási volt. A rosztov-szuzdali fejedelemség, amely később a vlagyimir-szuzdali fejedelemséggé nőtt, sajátos társadalmi fejlődést bontakoztatott ki. Ebben a társadalomban alakult ki az a kultúra, amely a későbbiekben az egységes orosz kultúra alapja lett. Számos építészeti emlék mellett a festmények azok, amelyek ennek a társadalomnak és kultúrának a magas szintjéről, eredetéről, fejlődési irányáról legtöbbet elmondanak. Ezek a kizárólag egyházi vonatkozású és vallásos tartalmú képek, ikonok és falfestmények igen erőteljes realitással a korabeli világ hű képét is adják, megőrizték. Ennek a letűnt, de különböző mozzanatokban mindmáig élő kultúrának az arca villan fel a képek háttereiben, a szereplő alakok ruházatában, viseletük egészében, az arcok emberi vonásaiban, az olykor-olykor karakterizáló törekvésekben, a haj, a szakál, a fejedő viselésében stb. Könyvünk a Tretyakov Galéria megnyíló kiállításához készült magas színvonalú, tudományos igényű, gazdagon illusztrált (egészoldalas színes és fehér-fekete reprodukciók) katalógus. A magvas bevezető tanulmányt alapos adattár, a kiállított képek leírása követi. Két vonatkozásban is például szolgálhat számunkra: egyrészt azzal, hogy bátran, jelentőségének megfelelő módon nyúl az ideológiailag, társadalmilag oly távoli korhoz és termékeihez, bemutatni rajtuk keresztül az orosz kultúra első szintézisét; másrészt pedig azzal, hogy hihetetlen olcsón, óriási példányszámban, szép, minőségi kiállításban, a legmagasabb tudományos igényeket is kielégítően közreadva a jó, a nálunk is igényelt kiállítási katalógusra, vezetőre ad példát.

Ami viszont azt illeti, hogy egy kimondottan művészettörténeti munka hogyan kerül ismertetésre folyóiratunk hasábjain; a kultúra egységére kell hivatkoznunk. A rosztov-szuzdali kultúra egészére következtethetünk a közölt képekből; a róluk szóló, hozzájuk fűzött magyarázat néprajzilag is érdekes, hasznosítható.

DANKÓ IMRE

Volkskundliche Bibliographie 1965–1966.

1969 karácsonyi ajándékként megjelent a nemzetközi néprajzi bibliográfia új kötete. A rövid bevezetőben a szerkesztő, WILDHABER professor utal néhány apróbb változtatásra. Ezek közül az első, hogy a bibliográfia angol címe (és ennek megfelelően

több belső fejezetcíme) megváltozott, kibővült. Ide iktatjuk a kiadvány teljes címét: „*Internationale Volkskundliche Bibliographie — International Folklore and Folklife Bibliography — Bibliographie Internationale des Arts et Traditions Populaires — für die Jahre 1965 und 1966 mit Nachträgen für die vorausgehenden Jahre.* Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn, 1969.” A változtatások közül említésre méltó, hogy minden egyes bibliográfiai kiscsoportban az eddigi népenkénti csoportosítás helyett az adatokat a szerzők ábécérendjében közlik. Ez a változtatás számomra károsnak tűnik, eddig ugyanis egy-egy népnek például a meséire vonatkozó kutatások egymás mellett voltak jelezve, most viszont például a társadalmi néprajzi adatok minden további bontás nélkül, húsz lapon, 350 adattal követik egymást, és ebből kell kibogarászni mit írtak, mondjuk a magyar társadalmi néprajzi kutatók. Mivel több más, nagyobb fejezetben megmaradt a nemzetenkénti alosztályozás, azt hiszem, itt is jó lenne visszatérni a már megszokott gyakorlat-hoz, annál is inkább, mivel a kötet végén amúgy is van névmutató. A XXII. fejezet „Névek” lényegesen megrövidült, mivel a szerkesztő felfogása szerint az eddig itt közölt anyag sokkal inkább az onomasztika tárgykörébe vág. Ez igaz, ott viszont nem mindig tartják nyilván a néprajzi névkutatás dolgozatait. Ez a probléma is csak nagyobb (nemzetközi és tudományközi) keretekben oldható meg igazán. Ebből a kötetből csak részben lehet megismerni a svéd, olasz, szovjet és vallon anyagot. A korábban erősen problematikus jugoszláv adatok viszont most először képviseltetnek. Sajnos, továbbra sem oldódott meg a Szovjetunió népeinek adatszolgáltatása. A jelen kötetből úgy látszik, teljességgel megoldatlan az ukrán, belorusz, és a Szovjetunió nem szláv népeinek a képviselete (egyetlen kivétel a litván néprajz, amelyet ismét kitűnően reprezentálnak). A kötet magyar anyaga korántsem teljes, nagyjából mégis áttekintést nyújt. Minden eddiginél több anyagot közöl egyébként is a bibliográfia, a felsorolt hiányok ellenére is 9331 adatot, a mutatókkal együtt XX + 747 lapon. Éppen emiatt volt szükség arra, hogy a felhasznált folyóiratok jegyzékét — anyagi okokból — csökkentsek; eddig minden folyóirat szerepelt itt, most csupán azok, amelyeket a legutóbbi (1963–64-es) bibliográfia még nem tartalmazott. Így vagy két ívet sikerült megtakarítani, természetesen a közzétett anyag számára.

Most folyik az 1967–1968 évek anyagának összeállítása, amely — vélhetően — 1971 elején már megjelenik. A fáradhatatlan szerkesztőnek, WILDHABERnek a most megjelent bibliográfia a nyolcadik kötete, két évtizeddel ezelőtt vette át a munkát Paul FERGERTől. Talán még kevesen tudják, remélhetőleg azonban egyre több kutató észleli, hogy e kötetek nélkül ma már senki sem űzhet tudományos etnográfiai Európában. Ez pedig a legszebb gratuláció WILDHABER második szerkesztői decenniumához.

VV

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. II. 13. — Terjedelem: 14 (A/5) ív

70.69135 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA,
LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXXI

1970

1

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследования. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листах в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензии, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пости Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятия иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: MNB 43/801 или на загранице: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 56,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 56.— forint)

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXXI

1970

1

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

<i>Láng, János</i> : Morgans Sozialorganisationstheorie und die neueren Forschungen — Моргановская теория организации общества в свете новейших исследований общественной организации	3—27
<i>Voigt, Vilmos</i> : „In the Garden of Love” — «В саду любви» ...	28—54
<i>Körner, Tamás</i> : Ein Kapitel aus dem in der Vorbereitung befindlichen Glaubenssagen-Katalog. B) Der Tod und die Toten — Образец из Каталога Венгерских Веровний-преданий. Б, Смерть и Мёртвые	55—96
<i>Dobos, Ilona</i> : Über die Systematisierung der historischen Sagen — О систематизации исторических былин	97—112
<i>Kristó, Gyula</i> : Die altungarische Epik und die schriftliche Überlieferung aus der Arpádenzeit — Древняя Венгерская Эпика и письменная традиция Эпохи Арпадов	113—135
<i>Lixfeld, Hannjost</i> : Die Guntram-Sage des Paulus Diaconus (AT 1645A). Vorläufiger Bericht — Легенда Гунтрама у Паулуca Дякона. (AT 1645A). Предварительное сообщение	136—147
Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения	148—153
Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия	154—160

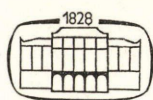
ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

**PROGRESSIO INSITA
CHARISTERIA
STEPHANO TÁLASI
SEXAGENARIO DEDICATA**

LXXXI. ÉVFOLYAM, 2—4. SZÁM

BUDAPEST 1970

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzetszám 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 56 Ft.

TARTALOM

PROGRESSIO INSITA

<i>Ortutay Gyula</i> : Tálasi István köszöntése	161—163
—: Életrajzi adatok	163—164
[<i>Winkler Gyuláné</i>]: Tálasi István irodalmi munkássága	164—166
<i>Tanulmányok</i>	167—640

PROGRESSIO INSITA

CHARISTERIA
STEPHANO TÁLASI
SEXAGENARIO DEDICATA

BUDAPESTINI

Die 12mo Mensis VII^{mo} Anno 1970

T. A. K. H. S.

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXI.

BUDAPEST 1970

2-4. SZÁM

Tálasi István köszöntése

A Magyar Néprajzi Társaság nevében is, a magam nevében is szeretettel köszöntöm Tálasi Istvánt hatvanadik születésnapján folyóiratunknak ebben az ünnepi számában. A kötet tanulmányai is mind őt köszöntik s hadd mondok meg mindjárt: nem is egy tanulmány szerzője büszkén vállalja, hogy az indítást, a nevelő, segítő indítást Tálasi István szemérmes-szelíd tanácsainak, útmutatásának köszönheti. Ha ezt a csendes, visszahúzódo, tiszta életet summázni akarnám, a görög mondás juthat eszembe: lathe manthanósz, lathe biószász — a latin formája talán ismerősebb: qui bene latuit, bene vixit. S ez az elrejtező, szemérmes életforma férfias, erős, határozott elveken épül — nem valami gyáva hallgatás, hanem nagyon is határozott, szinte konokul vallott elvek a tartópillérei. Tudom, jól emlékezem, hogy 1956 véres viharában milyen higgadt, következetes volt s nem hallgathatom el személyes érzéseimet sem: férfiasan állt mellettem azokban a nehéz hónapokban. Egy pillanatig sem habozott, ha a magyar nép jövője és a szocializmus alapjai váltak kérdésessé. Nem kell többet mondanunk erről.

Eppen azért, mert magánéletét, a maga dolgát soha sem kívánta közügygé tenni, mert visszahúzódo a gyakori közszerepléstől — s jó ezt neken elnondani, akinek egész élete úgy alakult, hogy jó részét a közszereplés vonta el a meditáció, a visszahúzódozás szép békéjétől — minden feladat, amit vállalt, külön is súlyt kapott.

A fiatal tanár Hódmezővásárhelyen megszervezi a tanyai hallgatók internátusi gondozását, azt a tanári: emberi segítséget adja a két világháború közt, ami a hátrányos helyzetükből kiemelheti őket, ami a mi pedagógiai gondolkodásunknak, közoktatási reformunknak is egyik alapelve lett; ez a hódmezővásárhelyi gimnáziumban szervezett tanyasi internátus vált később a híres Cseresnyés Kollégiummá — ki nem emlékeznék Németh Lászlónak drámájára. De elfeledték a háttérben maradt szervezőt, a jó gondolat áldozatos megvalósítóját, Tálasi Istvánt.

Nehéz ifjúság, az anyagi gondok közt is igényes értelmiségi sorsa az övé is, mint annyiunké a két világháború között. Tanítás, a szerény tanári pálya, s közben a jeles mestereitől kapott indítások nyomán (mindenekelőtt Gombocz Zoltán, aztán Zsirai Miklós, Németh Gyula, s a még magántanárként előadó Györffy István voltak a tanárai) hozzákezd néprajzi kutatásaihoz, s kutatásaiban soha el nem felejtja mestereinek filológiai-történeti szemléletét. Ezt az indítást alakítja a maga történeti-társadalmi koncepciója szerint, amelynek egységes értelmező elvei, új gondolatai már fiatal, első műveiből is világosan kiolvashatók — de ott rejteznek vaskos, eddig még kiadatlan kézirat-kötegeiben. Hanem erről még később kell szólnom.

A fiatal tanárt, az első gondolatait, eredményeit formáló kutatót évekre elviszi a katonasor, majd a második világháború és a hadifogság. Nehéz, próbáló esztendőik után 1946 őszén a Keleteurópai Tudományos Intézet munkatársa lesz,

s innen ível pályája az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetébe, majd Bóka Lászlóval együtt 1951-ben javasoljuk, hogy tanszékvezetői megbízást kapjon. Így lesz két tanszéke a néprajznak és folklórnak egyetemünkön, s így dolgozunk azóta is együtt tanszékeinken; aztán rektorként és dékánként együtt hosszú éveken át mindig békességben, jó egyetértésben. Még azon sem vitáztunk, hogy a kiemelkedő tehetségű hallgatóink kinek a tárgya felé hajoljanak, mit választanak: ez a két tanszék mindig a néprajz egységén munkált, erre igyekeztünk nevelni mindig hallgatóinkat.

Csak hálaival emlékezhetünk a Néprajzi Társaság vezetésében végzett munkájára — magam is elmondhatom, hogy a Társaság életének legnehezebb fordulóin is barátként állt mellettem.

S ha Tálas Istvánt köszöntjük kettős érzés szorongat. Egyik az: felsorolhatók két kötetét, tanulmányainak sorát, kibonthatók módszerének gazdagságát, a magyar népi műveltség, anyagi kultúra, paraszti munka történeti szemléletének sajátos benső egységét, a különböző alakító, történeti-gazdasági tényezők egységben látásának finom remekléseit, kiemelhetnők a magyar néprajz első öt éves tervében végzett kiemelkedő munkáját. Mindez gazdagon dokumentálható és mégis tudjuk, hogy munkásságának ez csak a kisebb, könnyebben megközelíthető része. Tálas István munkásságának nagyobbik része csak tanítványai, legközelebbi barátai előtt ismeretes, mert azokban az említett kézirati kötegekben ismétlődő és mindegyre bővülő, gazdagodó egyetemi előadásaiban rejtekezik. Úgy eltűnik az idegen előtt, mint csendes, szemérmes egyéni léte. Egyszer a hatvanas évek elején Berlinben említette lelkendezve nékem az egyik német kolléga, gondolom Jacobeit, hogy „Tálas professzor úr jobban ismeri a XVII—XVIII. századi német vonatkozó szakirodalmat, történeti összefüggéseket, mint mi magunk”. Nem akartam elkeseríteni, hogy még mi mindent tud ezenkívül is. Tanítványai tán még nálam is jobban tudják, hogy Tálas István életműve nemcsak kézírataiban rejtezik, azokban is. De rejtezik egyetemi előadásaiban, rögtönzött bővítéseiben, amit jegyzeteihez fűz, szemináriumi megbeszéléseiben, a tanítványi dolgozatokhoz fűzött kommentárjaiban, kritikái és segítő, bővítő anyagában. Már a témák kijelölésében, s a továbbfejlesztés állandó ellenőrzésében is úgy dolgozik együtt tanítványainak államvizsga dolgozatai részletes megvitatása során, hogy többen is elmondották nékem: szinte társszerzőjüknek érzik őt, nemcsak mesterüknek. A nagy nevelők közé tartozik, aki nem fukar, nem kicsinyes — még az időt sem sajnálja a tanítványaitól: órák hosszat, a maga munkája rovására „konzultál”, tanácskozik velük. S ezek a beszélgetések életre szóló ajándékot, indítást jelentenek, nem is egy neves tudósi pálya útra állítását. Jogosan beszélhetünk Tálas Istvárról, ha maga a mester volt is a legfukarabb a publikálásban.

Mert ha semmi másban, ebben az egyben bizony fukarkodott. S ennek a köszöntőnek egyik célja éppen az, hogy előhívja a többször emlegetett kéziratokat, jegyzeteket. Boldog az a kutató, akit hatvanadik születése napján is úgy köszöntünk, hogy rejtegetett kincsét kérjük számon tőle, még mindig új munkákat várunk tőle. Nékem is, tanítványainak is az a meggyőződésünk, hogy Tálas István kézíratait, ezt a több kötetre való hatalmas anyagot mielőbb kiadásra kell rendeznie, s mondjuk el azt is, elhatározásunk, hogy nem békélünk meg visszahúzódó szerénységével. Munkássága a magyar néprajzi kutatásnak olyan új fejezetét jelenti, amely az anyagi kultúra kutatásában kiemelkedik, nemzetközi megbecsülésre jogosan tart számot. Úgy hűséges ő mestereihez, hogy továbbhalad az általuk jelzett utakon is túl, új módszereket alkot, ismeretlen összefüggéseket fedez fel, s úgy korrigálja elődei tanítását, hogy abban a tanítvány tisztelete és hála van. Nem

törekedett hiti magamutogatásra, nem hangsúlyozta különállását, nem nézte le, amit elődei építettek. Továbbépített, újat alkotott a jó tanítvány tiszta, féltékenységet nem ismerő, hűséges szellemében. De mi tudjuk, mennyi az új mindabban, amit adott, tudjuk, egy végiggongolt, szervesen felépített rendszer bontakozásig majd ki kiadásra váró köleteinek lapjairól — s nemcsak a német mezőgazdaság évszázadait, de a magyar paraszti múlt évszázadait — mindenekelőtt ezt! — és egész európai, eurázsiai összefüggéseit megismerhetjük majd belőle. Hatvanadik születése napján úgy köszöntjük, hogy tudományos munkássága jó summázatával még adósunk nekünk is, a nemzetközi néprajzi kutatásnak is. Ez a summázat együtt van, szinte csak kiadásra, az anyag rendezésére vár. Ismétlem: boldog élet az, amelyetől újra meg újra csak várunk, pedig adakozó bőségéből jeles fiatal kutatók sora merített eddig is. Ezt a türelmetlen szeretetet hallja ki üdvözlő szavainkból. Bizunk abban, hogy hosszú, termő évek békéje vár még rá — alkotó idő. A Magyar Néprajzi Társaság is, folyóiratunk és minden barátja ezt az alkotó időt, alkotó nyugalmat kívánja neki.

ORTUTAY GYULA

ÉLETRAJZI ADATOK

1910. július 12-én született Laskó községben, Baranya megyében (ma Jugoszláviához tartozik). Gyermekkorát itt Hódmezővásárhelyen és Künszentmiklóson töltötte.

Középiskolai tanulmányait a künszentmiklósi gimnáziumban végezte 1920 és 1928 között. Jeles eredménnyel letett érettségije után mint magyar—német szakos a budapesti tudományegyetemnek lett hallgatója és egyidejűleg az Főtvös József kollégium tagja. Egyetemi tanulmányainak időszakában (1928—1932) alapos nyelvészeti képzettséget szerzett. Szorosabb kapcsolatban volt GOMBOCZ Zoltán, ZSIRAI Miklós és NÉMETH Gyula professzorokkal. Tanulmányai során különös figyelmet szentelt a turkológiának és az etnográfának. Néprajzi érdeklődésében jórészt az autodidaktaszsra volt utalva, mert GYÖRFFY István akkor megkezdődő magántanári előadásait csak utolsó éves hallgató korában hallgathatta.

Az egyetem elvégzése után 1933—34-ben tényleges katonai szolgálatra vonult be.

Tanári pályáját a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor gimnáziumban kezdte meg. Hódmezővásárhelyről 1940-ben a budapesti IX. kerületi Fáy András gimnáziumba került, ahol 1942 decemberéig tanított fél munkaidővel. A Fáy András gimnáziumban töltött időszak alatt már kutatóintézeti szolgálatát is megkezdte, pedagógiai munkája mellett részt vett a táj- és népkutatás intézményes irányításában. KADÁR László, K. KOVÁCS Péter, MÁDY Zoltán és MORVAY Péterrel együtt. Még mint középiskolai tanár készítette el több tanulmány után *A kiskunsági pásztorkodás* című doktori disszertációját és tett doktori szigorlatot 1938. január 6-án *summa cum laude* fokozattal. Főtárgya a magyar néprajz (GYÖRFFY István), mellék tárgya finnugor nyelvészet (ZSIRAI Miklós) és magyar irodalomtörténet (HORVÁTH János) volt. Az 1938/39-es tanévben a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjas tagja volt. A bécsi esztendő alatt történeti néprajzi kutatásokat és összehasonlító tanulmányokat végzett.

1942-ben a szegedi tudományegyetemen „Az Alföld tárgyi néprajza és magyar történeti néprajz” c. tárgykörből magántanárrá habilitáltak. Ugyanebben az évben a Teleki Pál Tudományos Intézet intézeti tanárává nevezték ki a Táj- és Népkutató részleghez. Eredményes tudományos munkáját egyre többször szakították meg hosszabb-rövidebb idejű katonai behívások. Szovjet hadifogságba került, ahol antifasiszta szeminariumot végzett és jelentős antifasiszta kultúrmunkát folytatott. 1946 augusztusában tért haza. Atszervezett korábbi munkahelyén a Kelet-európai Tudományos Intézet Néptudományi Intézetében folytatja kutató munkáját. A Néptudományi Intézet megszüntetése után, 1949 novemberétől az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára került mint a Néprajzi Intézet tanára. 1950 március 1-től önálló kutató és megbízott előadó. 1951. szeptember 1-én nyilvános rendes (tanszékvezető) egyetemi tanárrá nevezték ki az akkor létesített tárgyi néprajzi tanszékre. 1952-ben a történelemtudományok kandidátusa címet kapja. Mint professzor 1959-től 1963-ig a kar dékánja volt, az egyetemi reform egyik kidolgozója.

Mint szűkebb szakterületének legkiválóbb tudományos szervezője irányította a tervszerű, korszerű tudományos kollektív munkákban úttörő szerepű Anyagi Kultúrakutató Munkaközösséget. Több cikluson át tagja az akadémiai néprajzi, nyelvészeti bizottságoknak. 1967 óta a Néprajzi Bizottság elnöke. Szerkesztőbizottsági tagja volt az *Ethnographia* és az *Aeta Ethnographica* folyóiratoknak.

Munkásságát a Magyar Népköztársasági Érdemérem arany fokozatával (1952), az Oktatásügy Kiváló Dolgozója (1958), a Munka Érdemrend arany fokozata (1961) kitüntetésekkel is elismerte szocialista államunk. A Finn Köztársaság elnöke a Finn Oroszlán lovagrend I. osztályú keresztjét adományozta TÁLASI Istvánnak (1969).

Többször volt külföldre látogató delegációk tagja, vagy vezetője; több tanulmányutat tett, így járt az utóbbi években a Szovjetunióban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Csehszlovákiában, Finnországban, Törökországban.

*

Tálasai István irodalmi munkássága:

Makaronikum 1718-ból. — Magyar Nyelv 27 (1931) 183.

(A Gángol névhez) — Magyar Nyelv 27 (1931) 332.

Borral éljen az ember. — Magyar Nyelv 28 (1932) 311.

A járó- és vonójószág betanítása a Kiskunságban. — Néprajzi Értesítő 27 (1935) 29–35.

A garabonciás (egy öreg pásztor elbeszélése után). — Népünk és Nyelvünk 7 (1935) 124–126.

A cselédsor a Kiskunságon. — Népünk és Nyelvünk 7 (1935) 227–239.

Tanórok, tanór. — Népünk és Nyelvünk 7 (1935) 240.

A kiskunsági pásztorokodás. Budapest, 1936. 143 lap, 52 kép. — Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete kiadása. (Néprajzi Füzetek: 4. — Szerkeszti: Dr. GYÖRFFY István.)

A magyar diák és a népismeret. — Búvár 7 (1941), 11. szám, november, 513–514.

A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936. 271 lap, 78 kép, szó- és tárgymutató.

— Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete kiadása.

(Néprajzi Füzetek: 6. — Szerkeszti: Dr. GYÖRFFY István.)

Ismertette: GUNDA Béla: *Ethnographia* 48 (1937) 495–496. — SZABÓ Kálmán:

Népünk és Nyelvünk 9 (1937) 231–233. — KANSZKY Márton: *Földrajzi Közlemények* 66 (1938) 126. — GUNDA Béla: *Anthropos* 33 (1938) 703–740.

A jószág enyhelye a kiskun pusztákon. — *Ethnographia* 47 (1936) 161–183. és klny.

Itatók és itatás a Kiskunságban. — Népünk és Nyelvünk 8 (1936) 129–135.

Közgazdaság és állattartás. Szeged, 1936. 703–704 lap. — Különlenyomat a hódmezővásárhelyi református Bethlen Gábor gimnázium 1936/37 évi értesítőjéből. (Hódmezővásárhely, 1937).

A mancsos az Alföldön. — Néprajzi Értesítő 29 (1937) 208.

A marha leütése és lefojtása a nagykunsági pásztoroknál. — Néprajzi Értesítő 29 (1937) 443.

A kunkép fennállásának ideje. — Néprajzi Értesítő 29 (1937) 444–445.

A tizedbot. — Néprajzi Értesítő 29 (1937) 445.

Néprajz és Középiskola. (Hódmezővásárhely, 1938. 20 lap). — Különlenyomat a hódmezővásárhelyi református Bethlen Gábor gimnázium 1937/38 évi értesítőjéből.

Kidobolás, kiharangozás Szentgálon. — *Ethnographia* 49 (1938) 222.

A farkas in mint rontószó a nagykunoknál. — *Ethnographia* 49 (1938) 241–242.

A kenyér káromlásának büntetése. — *Ethnographia* 49 (1938) 242.

Megjegyzések a kecskeméti pásztorok kultúra problémáihoz. (Egy néprajzi bíráló margójára). — Népünk és Nyelvünk 10 (1938) 107–109. = (Ugyanaz:) Népünk és Nyelvünk 11 (1939) 117–120.

A bakonyi pásztorokodás. — *Ethnographia* 50 (1939) 9–37. és klny.

Szó- és szólástörténeti adatok a jász-kunsági levéltárakból. — Magyar Nyelv 37 (1941) 35–41, 128–133.

Adatok a Bakony erdei életéhez. — Néprajzi Értesítő 34 (1942) 164–172. és klny.

Változis- és vizsgálólatok a népi állattenyésztés köréből. — Néprajzi Értesítő 34 (1942) 203–220. és klny

A majsai határpercek tanulmányai. — *Ethnographia* 53 (1942) 229–230. és klny. [„Kisebb közlemények” (BAKÓ Ferenc, TÁLASI István, stb. írásai)] 10 lap,

- Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái.* — Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 1 (1944–1945) Szerk. BARTUCZ Lajos. Szeged, 1946 XVI, 420 p., 1 térk. Ez: 1–35.
- Ismertette: FÉL Edit: *Ethnographia* 58 (1947) 126–127.
- Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás”.* — *Ethnographia* 57 (1946) 13–19.
- Adatok a népi fürdőkhöz.* — *Ethnographia* 57 (1946) 87.
- Egy kun Miatyánk-változat.* — *Magyar Nyelv* 43 (1947) 63–64.
- Felvező.* — *Magyar Nyelv* 43 (1947) 312–313.
- A népi élet a szabályozatlan Tisza mentén.* — *Magyar Technika, Műszaki és gazdaságtudományi folyóirat* 2. évf. 5. szám (1947) („A Tisza-táj műszaki problémái” szerkesztette FOLLY Róbert) 113–115.
- Ortutay Gyula: Két előadás.* Budapest, 1947. 83 lap. — (ismertetés:) *Ethnographia* 58 (1947) 283–290.
- Néprajzi életünk kibontakozása.* Budapest, 1948. 24 lap. — Néptudományi Intézet — Kelet-európai Tudományos Intézet. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve: II, 3.)
- den Hollander, A. N. J.: Nederzettingvormen en -problemen in de Grootte Hongaarsche Laagvlakte. Een Europeesch „frontier”-gebied.* Amsterdam, 1947. 187. — (ismertetés:) *Revue d’Histoire Comparée* 26 (1948) Nouvelle Série: Tome VII, N° 2, 268–271.
- Research into Hungarian Peasant Farming, Poaching and Fishing.* — *Folia Ethnographica* 1 (1949) 44–71.
- Magyar néprajzi alapvetés.* (Egyetemi jegyzet részben sokszorosítva.) *Méhészet-vadászat-halászat.* Budapest, 1949. 1–2 füzet, 80 lap. — Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar(ának jegyzetei) 1949–50.
- Magyar néprajzi alapvetés.* (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt) *Állattartás.* Budapest, 1950. 26 lap. — Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (1949/50 tanév) I. félév.
- Magyar néprajzi alapvetés.* (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt) *Földművelés.* Budapest, 1950. 29 lap. — Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (1949/50/tanév)
- Magyar néprajzi alapvetés.* (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt) *Település-építkezés.* Budapest, é. n. 24 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)
- Magyar néprajzi alapvetés.* (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt) *A magyarság etnikai csoportjai.* Budapest, é. n. 113. lap.
- Hozzászólás* — ORTUTAY Gyula: „Sztálin nyelvtudományi munkáinak jelentősége a folklórszámára” c. előadásához. (TREENCSENYI-WALDAPFEL Imreszerk.: *Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján.* A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályával közösen 1952. június 20-án és 21-én tartott tudományos ülészaka. Budapest, Tankönyvkiadó, 1953. 174–193.) — uott: 193–197.
- Hozzászólás (A házkutatás történeti forrásai)* — GUNDA Béla: „A népi építkezés kutatásának módszere” c. előadásához. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 4 (1954) 73–93. — uott. 94–98 és klny: *Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből:* 2.
- Hozzászólás (A magyar házkutatás Kelet-európai genezisproblémái)* — GUNDA Béla: „A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája” c. előadásához (*A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 5 (1954) 373–384.) — uott: 290–299.
- Hozzászólás (A népi műemlékvédelem sürgőssége)* — VARGHA László: „Magyar népi műemlékek. A népi műemlékek fogalma és jellege” c. akadémiai felolvasó előadásához. (*Építészettörténeti és Elméleti Közlemények* 1954. 3. sz. 1–17.) — uott: 18–20.
- Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955).* — *Ethnographia* 66 (1955) 5–56. és klny.
- Druhý pat’ročný plán maďarskej národopisej vedy (Návrh)* [A magyar néprajztudomány második ötéves tervének célkitűzései — Másokkal együtt megfogalmazva]. — *Československá Ethnografie* 4 (1956) 86–90.
- A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben.* — *Ethnographia* 68 (1957) 217–251. és klny.
- Tanulmányutam a Német Demokratikus Köztársaságban (1956. szeptember 3–18).* — *Ethnographia* 68 (1957) 176–179.

- A moszkvai régészeti-néprajzi ülészak.* — Ethnographia 69 (1958) 156—157.
- Hozzászólás (A történetiség és a rekonstrukció)* — A „Magyar Szabadtéri Néprajzi Múzeumi Ankét” vitaülésén (A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 9 (1959) 325—368.) — uott: 347.
- Исторический очерк* (I.N. Gроздова közreműködésével) — *Сельское хозяйство*. — In: Народы мира. Етнографические очерки. Под общей ред.: С. П. Толстов. — Народы зарубежной Европы I. Под ред.: С. А. Токарев—Н. Н. Чебоксаров: «Венгры» с. fejezetben (tulajdonképpen az eredeti kézirat szovjet átdolgozása jelent meg). Москва, Издательство «Наука», 1964. 669—676, illetve 679—687. (Академия Наук СССР — Институт Этнографии Имени Н. Н. Миклухо — Маклая.)
- A magyar nép anyagi kultúrája Európában (A folyamatos kutatások tükrében).* — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 21 (1964) 3—22. (A Magyar Néprajzi Kongresszus anyagából — 1963. október 16—20.) és klny., [„A magyar néprajzi kongresszus anyagából 1963. október 16—20.] c. — itt: 3—22.
- Die materielle Kultur des ungaris chen Volkes in Europa (Im Spiegel der sukzessiven Forschungen).* — In: ORTUTAY Gyula—BODROGI Tibor red.: Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria, 16—20. X. 1963. Budapest. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.) 27—57. és klny.
- A Magyarság Néprajza programterve. Anyagi műveltség.* Budapest, 1966. 10 lap.
- Az új Magyarság Néprajza előkészületei és az önkéntes gyűjtők munkája.* Előadás az Önkéntes Néprajzi és Népnyelvi Gyűjtők Országos Találkozóján: Szentendre, 1966. nov.
- Parasztok — pásztorok.* Előadás a Magyar Nemzeti Galéria néprajzi kiállításának megnyitásán 1968. aug.
- A magyar parasztházak tipológiája.* Előadás az Orsz. Néprajzi Múzeumban 1969. október 2-án, a vidéki múzeumok néprajzi kutatói számára.
- Az aratőeszközök váltásának első száz éve (1150—1550).* Előadás a A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetében 1969 okt.
- A parasztház falazata és szerkezete.* Előadás az Orsz. Néprajzi Múzeumban 1969. december 2-án, a vidéki múzeumok néprajzi kutatói számára.

*

Szerkesztőbizottsági tag:

- Ethnographia* — A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata LX (1949) — LXIX (1958)
- Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* I (1950) —
- Agrártörténeti Szemle* — A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata I (1957) —
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* — Sectio Historica II (1960) — IX (1967)
- Demos* — Ethnographische und folkloristische Informationen. Berlin. I (1960) —
- Magyar Néprajzi Lexikon: Építkezés, település, bútor, lakáskultúra, világítás, néprajzi csoportok* (Előkészületben)
- Új Magyarság Néprajza: tárgyi néprajzi kötetei* (előkészületben)

A belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése

A néprajztudomány körében is kiterjedten alkalmazzák a belterjesség-külterjesség fogalmakat, sőt olykor viták is vannak ezek körül. Nyilván érdeklődésre tarthat számot, ha a néprajztudomány művelői körében megvilágítjuk a belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezését.¹

A belterjesség szóhasználata

A belterjesség elsősorban mezőgazdasági szakkifejezés, azonban más szakterületeken és a köznyelvben is használatos.

A *köznyelvi szóhasználat* is eléggé kiterjedt és meglehetősen szétágazó értelmű. Gyakoribb előfordulásai: valaki valamivel intenzíven foglalkozik intenzív program, extenzív áttekintés, intenzív vizsgálat, belterjes vagy külterjes foglalkozás stb.

Az *orvosi nyelvben* félig-meddig szakkifejezésként is használják: intenzív diagnózis, intenzív kezelés, intenzív fejfájás, intenzív fogyókúra stb.

A *gazdasági élet* minden területén is széles körben használják a kifejezést — nemcsak a mezőgazdaságban —, olykor meghatározott jelentésű szakkifejezés formájában is. Néhány gyakoribb szóhasználat: intenzív forgalom, intenzív bányaművelés, belterjes erdőművelés, intenzív és extenzív munka, belterjes és külterjes iparfejlesztés stb.

A *közgazdasági tudományban* pedig általánosan használt szakkifejezés a termelés bővítésének intenzív vagy extenzív módja-iránya, s ilyen a munka intenzitása és extenzitása kifejezés is.

Maga a szó jelentése sokféle értelmű használatot enged meg. Az eredeti latin szó (*tendere, tentus, tensus*) alapjelentése: feszíteni, nyújtani, terjeszteni, de további jelentései: odanyújtani, odatartani, irányítani, igazítani, törekedni, hajlani, irányulni valamire, végül küzdeni, harcolni, erőlködni. Az alapszóból kialakult „intenzív” és „extenzív” szóalak újabbkori képződmény, s érdekes, hogy mind melléknévként, mind főnévként az összes európai nyelvben annyira meghonosodott, hogy hasonló jelentésű saját szó igen kevés nyelvben van. E kevesek közé tartozik a magyar, miután a nyelvújítás során — a múlt század közepén — az igen kifejező és sikerült „belterjes” és „külterjes” szó megszületett. Egyébként a franciában „intensité”, az angolban „intensity”,

¹A *mezőgazdaság belterjessége* címen — CSETE Lászlóval és MÁRTON Jánossal társszerzőségben — összefoglaló monográfiánk jelent meg ebben a témakörben 1963-ban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál, ami azóta külföldön is kiadásra került. Erre támaszkodva fejtem ki a címben foglalt témát.

a németben „Intensität”, az oroszban „intenszivnoszty”, „intenszifikacija” s figyelemre méltó, hogy a köznyelvben a szó alapjelentése mindenütt: *erősség*. (Kivétel az orosz nyelv, ahol köznyelvi szóként — erősség értelemben — nem használják, viszont mezőgazdasági vagy általános gazdasági szakkifejezésként a latin eredetű szó honosodott meg.)

A „belterjesség” azonban mint mezőgazdasági szakkifejezés nyert különleges értelmet és jelentőséget, de mint ilyen sem mindig és mindenütt használatos, illetőleg nem változatlan értelemben használt. Érthetően, mert a mezőgazdaság termelőerői és termelési viszonyai a történeti fejlődés és földrajzi elhelyezkedés szerint egyaránt változóak. Ennek törvényszerű velejárója, hogy a belterjesség felfogása, értelmezése is módosuljon.

Történetileg az ipari forradalom évtizedeiben alakult ki a szó mai jelentése a nyugat-európai országokban. Megszületésének az a háttere, hogy az ipari fejlődés és a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet növekedése következtében ekkor nyert különleges jelentőséget a mezőgazdasági termelés növelésének a kérdése, s ezért vált időszerűvé a termelés bővítésének mélyrehatóbb vizsgálata.

Ilyen körülmények között alakult ki a termelés bővítésének két irányára vonatkozó meghatározás, amit MARX [1] emelt általános érvényre és öntött végleges formába: az újratermelés végbemehet „extenzíven, ha a munka terét bővítik és intenzíven, ha a termelési eszközöket hatékonyabbá teszik”.

A XIX. század folyamán világszerte elterjedt a belterjességi szemlélet — eleinte Amerikában is —, de később figyelemre méltó eltérés következett be. Az európai országokban napjainkig uralkodó maradt ez a felfogás — országonként bizonyos különbségekkel —, az amerikai kontinensen viszont nem vert gyökeret, és sem az újabb amerikai szaktudomány, sem a gyakorlat nem alkalmazza a belterjesség kifejezést. Ugyanazokat a gazdasági problémákat Európában általában a belterjesség kérdéseként szokás tárgyalni, Amerikában viszont mint költség-hozam (cost-return) vagy ráfordítás-kihozatal (input-output) viszonyt kezelik. Mindenesetre figyelemre méltó összefüggésekre utal a belterjességnek mint mezőgazdasági szakkifejezésnek a *földrajzi elterjedése*.

Nyugat-Európában mindmáig — pontosabban „tegnapig” — mind gazdaságpolitikai, mind üzemszervezési szempontból központi helyet foglalt el a belterjesség, illetőleg a belterjességi fok kérdése. A legújabb időben azonban ezekben az országokban is a racionalizálás és az „üzemegyszerűsítés” vagy a „célszerű belterjesség, illetőleg külterjesség” szemlélete kezdi elfoglalni a belterjesség helyét.²

A viszonylag szűk mezőgazdasági területtel rendelkező vagy különösen nagy népsűrűségű országokban (Svájc, Belgium, Hollandia) mindamellettt továbbra is a belterjesség fokozását tekintik követendő irányának, de itt is mindinkább a racionalizálás jelszava kerül előtérbe.

Közép-Európában szintén a belterjes fejlesztés iránya vált uralkodóvá mind a gazdaságpolitikában, mind az üzemszervezésben. A nagy agrárnép-

² E változásban nem nehéz felismerni a nyugat-európai országok mai mezőgazdasági helyzetének a tükröződését: technikailag fejlett, beruházásokkal ellátott tőkés gazdaságokban, ahol a legnagyobb vállalkozói jövedelem a cél, az ipari árak emelkedése, a beruházások kamatterhe, az értékesítés nehézségei és a mezőgazdasági árak csökkenése nem a területegységről nyert minél nagyobb hozam, hanem a minél jövedelmezőbb termelés irányába szorítja a gazdálkodást.

sűrűség, a technikai fejlettség és az életszínvonal viszonylag alacsonyabb szintje ezt objektíve is indokolta. A múlt század második és századunk első felében — tehát a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének időszakában — a finnországi egyetemeken éppen úgy, mint Varsóban, Prágában, Budapesten vagy Belgrádban, Bukarestben vagy Szófiában úgy tanították az egyetemeken, hogy a cél ezekben az országokban is olyan „belterjes kultúrgazdaság” elérése, mint Nyugat-Európában. Ilyen irányban hatottak különösen a német agrárgazdasági irányzatok.

Napjainkban azonban itt is változott a helyzet. A közép-európai tőkés országokban — részben a mezőgazdaság helyzetének a változása, részben az amerikai agrárgazdasági szemlélet hatására — a belterjesítés helyett a racionalizálás jelszava kezd uralkodóvá válni, ami bizonyos feltételek között — egy már adott helyzethez képest — külterjesítést is jelenthet.

Másképpen alakul a fejlődés a közép-európai szocialista országokban. Itt alapvető és feltétlen érvényű gazdaságpolitikai cél: a termelés bővítése, a mezőgazdasági termelés növelése. Éppen ezért ezekben az országokban továbbra is központi helyet foglal el a mezőgazdaság fejlesztésében a belterjesítés. A legfőbb különbség pedig az, hogy a gazdaságpolitikai és üzemszervezési célok elérésére való törekvés a tervgazdálkodás keretében és a szocialista nagyüzem viszonyai között halad előre.

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta a mezőgazdaság szocialista átszervezésével együtt, illetőleg annak alapján a termelés bővítése az állandó gazdaságpolitikai célkitűzés, és ezt szolgálták a gépesítések, a különböző meliorációk, általában a hozamok emelésére és a termelőterület kiterjesztésére irányuló erőfeszítések. A szocialista mezőgazdaság első évtizedeiben azonban általában a termelés bővítése volt a fő törekvés anélkül, hogy a bővítés belterjes vagy külterjes alternatívája élesebben napirendre került volna.

A XXI. kongresszuson ugyan még nem hangzott el a belterjesség kifejezés, azonban mind nagyobb helyet foglal el mind a tudományban és az irodalomban, mind pedig a gyakorlati gazdálkodásban. A XXII. kongresszuson azonban már központi feladatként szerepelt a belterjesítés. Ezt az elfogadott pártprogram összefoglalóan így fejezi ki: „A mezőgazdaság fellendítésének és az ország növekvő mezőgazdasági termékszükséglete kielégítésének fő útja a teljes gépesítés és a következetes belterjesítés: a tudomány és az élenjáró tapasztalatok felhasználásával a magas színvonalú földművelési és állattenyésztési kultúra megvalósítása minden kolhozban és állami gazdaságban, valamilyeni növényféle termésátlagának erőteljes növelése és a hektáronkénti termékmennyiség növelése a munka- és eszközráfordítások maximális megtakarításával.”

Kínában másképpen kezelik a belterjességet, illetőleg a maximális belterjesítés elvét hangsúlyozzák. Az 1958. decemberi határozat a következőket mondja: „A mezőgazdasági termelésben a felszíni szántást, a talaj gondatlan megművelését és a „nagy területek kis hozamát” fokozatosan fel kell váltania a mélyszántásnak, az intenzív megművelésnek és a „kis területek nagy hozamának”. A gazdálkodásnak a kertészet alaposságával kell folynia; a mezőgazdasági termelést gépesíteni és villamosítani kell, hogy jelentős mértékben növelhessék az egy mu-ra jutó hozamot és a termelékenységet, hogy fokozatosan csökkenjen a megművelt földterület és a mezőgazdaságban alkalmazott emberi munkaerő. Arra kell törekedni, hogy rövid idő alatt

elérjük az évi két-háromezer jin átlagot, azaz egy-másfél tonna gabona jusson egy lakosra.”

Egészen más a szemlélet *Amerikában*. Az Amerikai Egyesült Államokban — a múlt század eleji belterjességi-külterjességi vita, illetőleg annak a lezárása óta — nem a föld, hanem a munkaerő és a befektetések optimális kihasználása a fő törekvés, tehát az európai értelemben vett belterjességi probléma nem érdekli sem a tudományt, sem a gyakorlatot. Lényegében hasonlóan van ez Kanadában és Ausztráliában is, és részben Dél-Amerikában. Ezekben az országokban nem is beszélnek belterjességről, hanem a ráfordítások és hozamok viszonyát, s ezen belül a termelőeszközök optimális kombinációját tekintik a fő kérdésnek.³

Az amerikai szemléletet különös élességgel fejezi ki WHEELER G. [2], aki nemcsak az amerikai gyakorlatot és irodalmat, hanem Európát ismerő (sőt innen származó) és ezen felül maxista képzettségű agrárközgazdász. Ő ugyanis a következő véleményen van: „Itt van például ez a jelszó: 'belterjességet, belterjességet, mind nagyobb fokú belterjességet!' Egy kis gondolkodással rájöhethetünk, hogy ezzel éppen a feje tetejére állítják a problémát. Az intenzitás növelése azt jelenti, hogy területegységenként több emberi munkát vagy más termelési tényezőt használunk fel, mint eddig. Akár állandó, akár változó tőke formájában történik is a belterjesség fokozása, ez a költségek növekedését jelenti, és az ilyen költségnövekedés nem feltétlenül jelenti egyúttal a termelési volumen, illetve a termelékenység emelkedését is. A 'belterjesség' jelszava más szavakkal kifejezve tehát azt jelenti, hogy: 'költségeket, költségeket, mind nagyobb költségeket!' Ez pedig nyilvánvalóan nem lehet a célunk.”

A belterjesség ilyen sokféle felfogása tanulságosan utal arra, hogy az agrárgazdasági probléma, amit e fogalom képvisel, mindenesetre a mezőgazdaság központi kérdése, azonban maga a szemlélet is eltérő és a gyakorlati szóhasználat is igen különböző. A belterjesség jelentésének, illetőleg értelmezésének ilyen jellegzetességei tehát nem egyszerűen érdekes és különös vonások, hanem figyelmeztető utalások arra, hogy különösen bonyolult és sokféle összefüggésbe ágyazott jelenségről van szó.

A belterjességi fogalom történeti pályája

Az agrárökonómia kifejlődése egybeesik az önálló közgazdaságtudomány kialakulásával, ez utóbbi viszont az ipari forradalom kibontakozásának és a kapitalizmus létrejöttének a korával. Ennek megfelelően Európa-szerte a XVIII. század második felében és a XIX. század első évtizedeiben vetődtek fel azok a gazdasági kérdések, amelyek a mezőgazdasági termelés lényegére, így a belterjesség problémáira is vonatkoznak.

A kor gazdasági alapkérdése az volt, hogy mi az érték forrása: a természet vagy az emberi munka? A fiziokraták erre úgy feleltek, hogy a természet, SMITH és RICARDO, illetőleg az egész klasszikus polgári gazdaságtan pedig úgy, hogy a munka. Ezen az alapon vizsgálták a mezőgazdasági termelés törvényszerűségeit, elsősorban a földjáradék keletkezését és alakulását, s ezen az

³ Ennek a szemléletnek objektív alapját le lehetjük a gyakorlatilag ma is korlátlan termőterületben, továbbá az ipari fejlődésben és gazdaságpolitikai okát a tőkés gazdaságok egyre élesebb versenyében.

úton a kor közgazdaságtudományának szembe kellett találnia a belterjesség problémájával is.

Ebben a korszakban került tehát napirendre a belterjesség kérdése, s már kezdettől fogva központi helyet foglalt el a közgazdasági, illetőleg agrárpolitikai vizsgálódásokban. Érthetően következik ez abból, hogy a mezőgazdasági termelés súlya akkor viszonylag nagyobb volt, s hogy a nyugat-európai országokban már gyakorlatilag érezhetővé vált a föld korlátozottsága, továbbá abból, hogy a mezőgazdasági termelésben van kritikás jelentősége a társadalmi munka és a természeti viszonyok összefüggésének. A belterjességi kérdés felvetése és a probléma vizsgálata akkor a következő fő vonásokat mutatta.

A fiziokraták a gazdaság egyetlen forrását a természetben látták és azt tartották, hogy a „tisztá termék” — a ráfordításokon felüli többlet — a természetben végbemenő természeti folyamatok eredményeképpen keletkezik. Ugyanakkor ezt a többletet a ráfordításokhoz viszonyítva eleinte változatlan, majd csökkenő arányúnak ítélték, s a fiziokrata TURGOT J. fogalmazta meg először a csökkenő arány törvényét még a XVIII. század végén. Ezt a tételt RICARDO D. értékelméleti érveléssel is alátámasztotta és a XIX. század elejétől kezdve egészen máig állandó eleme lett a mezőgazdasági ökonómiai vizsgálatoknak.

A klasszikus polgári gazdaságtan képviselői felismerték, hogy az érték forrása a munka, azonban a mezőgazdaságban továbbra is hangsúlyozták a föld, illetőleg a természet különleges jelentőségét. SMITH ezt így fejezte ki: „A mezőgazdaságban a legfontosabb műveletekkel az embernek nem az az elsőrendű célja — bár persze azt is igyekszik elérni —, hogy növelje a termőképességet, hanem inkább az, hogy a természetet az emberi szempontból leghasznosabb növények termelésének kedvező irányba terelje. Hiszen a sűrűn tövises-bozótos földön nem ritkán ugyanolyan tömeg növényzet terem, mint a leggondosabban művelt szőlő- vagy gabonaföldön. Az ültetéssel és növényápolással az ember inkább irányítani, mint fokozni kívánja a természetben a termőképességet; a munka nagy része még ezek után is mindig a természetre marad.” [3. 401—402.] RICARDO pedig a következőkből indult ki: „De a mezőgazdasági termelés fejlesztése két irányban történhet: vagy a föld termőerejét növelik, vagy pedig a mezőgazdasági gépeket tökéletesítik, s ezek segítségével azután lehetővé válik, hogy a föld terményeihez kevesebb munka árán jussunk hozzá.” [4. 98.]

Mindamellet a polgári klasszikusok még nem tették központi problémává a belterjességet, s még magát a kifejezést sem használták. Élesebben előtérbe került a belterjességi probléma a XIX. század elején német követőiknél, akiket az önálló agrárközgazdaságtan megalapítóinak szoktak tekinteni.

THAER A. használta először következetesen a belterjesség-külterjesség kifejezést 1831-ben megjelent nagy művében, bár még nem egészen a későbbi értelemben. Ő a következőképpen fogta fel a kérdést: „A munka ára és a termőföld ára közötti viszony nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szántóföld használatának milyen rendszerét célszerű kialakítani. E rendszerek egyik végétét külterjes, a másikat belterjes rendszernek nevezhetjük.” Majd tovább: „Noha az igen olcsó szántóföld és nagyon drága munka, illetve igen drága szántóföld és igen olcsó munka végletei Németországban egyáltalán nem vagy csak egészen elvétve fordulnak elő, egyes tartományokban és körzetek-

ben, mégis számolni kell ezek arányának különböző fokozataival, s így ezeket a viszonyokat a gazdaságok berendezésénél mérlegelni kell, amidőn afelett döntünk, hogy egy belterjesebb, illetve kevésbé belterjes gazdálkodási rendszert vezessünk-e be." [5. 105—106.] Figyelemre méltó, hogy THAER nem a mezőgazdaság belterjességéről, nem is a termelés bővítésének egyik vagy másik irányáról beszélt, hanem a külterjesebb vagy belterjesebb gazdálkodási rendszerről.

THÜNEN J. H. — aki magát SMITH és THAER tanítványának vallja — szintén a gazdálkodási rendszereket vizsgálta, azonban ezzel kapcsolatban nemcsak a különböző belterjességi fokozatokat és azok meghatározó tényezőit kutatta, hanem a ráfordítás-hozam ökonomiai kérdését is feszegette. Az előbbi vonatkozásban így tette fel a kérdést, mint vizsgálódásainak egyik alapproblémáját: „Vajon abszolút érvényűnek tekinthető-e egy magasabb fokú gazdálkodási rendszernek, nevezetesen a vetésváltó-gazdálkodásnak az előnye a legelő-váltó-, illetve a háromnyomásos rendszerrel szemben, vagy pedig egyik gazdálkodási rendszer előnyét a másikkal szemben a mezőgazdasági termékek árai határozzák-e meg? . . . Az előállított többlettermék mindig többlet tőke- és munkaráfordítással szerezhető csak meg. Minden esetben adódik tehát egy olyan pont, amidőn a többlettermék értéke és a többletráfordítás költsége egyenlő lesz. Ez az a pont, amely egyszersmind a tiszta hozam maximumát jelenti.” [6. 13.]

A XVIII. század végén és a XIX. század elején tehát mind a francia fiziokraták, mind az angol polgári klasszikusok, mind pedig a régi német agrárökonómusok határozottan felvetették a belterjesség problémáját, bár különböző oldalról és különböző felfogásban. Azok a kérdések, amelyekben vizsgálódásaik kicsúcsosodtak, a következők voltak: a bruttó hozam vagy a nettó hozam elsőbbsége, illetőleg a földjáradék szerepe, a föld, illetőleg a termőhely és a gazdálkodási rendszerek jelentősége a termelésben, továbbá a ráfordítások és a hozamok viszonyában felismerhető törvényszerűségek. Ezzel voltaképpen a belterjesség problémakörének minden lényeges kérdését már ekkor felvetették, s minden későbbi felfogásnak van előzménye e kori agrárközgazdasági tudományában. A későbbiekben azonban — a történet fejlődés előrehaladása és az egyes országok adottságai szerint eltérően — e kérdéskomplexum más-más oldala került előtérbe.

Az „új német iskola” — a XIX. század harmincas éveitől az első világháborúig — központi kérdéssé tette a belterjesség problémáját és önálló „belterjességi tan” kereteit alakította ki. Az e keretben folytatott vizsgálatok tartalma a ráfordítás-hozam összefüggéseinek kutatása volt a mezőgazdaságban, gazdaságpolitikai és üzemszervezési célja pedig az ésszerű, illetőleg célszerű belterjesség mértékének a meghatározása.

A mai német agrárökonómiában — a több irányú módosulás és kiegészülés ellenére — továbbra is központi helyet foglal el a belterjesség. BLOHM G. belterjességi tanában élesen megkülönbözteti a „szervezeti” és a „gazdálkodási” belterjességet, míg WOERMANN E. a ráfordítások célszerű mértékének és összetételének általános érvényű meghatározására törekszik.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a legújabb nyugatnémet irodalomban több kritikai megjegyzés hangzik el a belterjességi szemlélettel szemben, sőt maga BLOHM is újabban a racionalizálás és a termelékenység követelményeit állítja előtérbe.

A német iskolának mindmáig erős hatása volt a többi európai ország

agrártudományára, s a belterjesség kérdésére vonatkozó nézetek is Európaszerte elterjedtek; legkevésbé Nagy-Britanniában és csak korlátozottabban Franciaországban. Napjainkban azonban az amerikai agrárökonómiának oly mértékű befolyása van az európai tőkés országokban, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban is szembetűnően érezhető a hatása. Az amerikai agrárökonómiában pedig egészen másképpen kezelik a belterjesség kérdését.

A századfordulóg az amerikai agrárökonómia elég szorosán követte az európai irányzatokat — elsősorban az angol és a német iskolákat —, s ebben az időszakban a belterjesség kérdése is szóba került, bár olyan hangsúlyt sohasem kapott, mint Európában. A század eleje óta azonban változás következett be, és az önálló irányban fejlődött újabb amerikai szemléletben már nem jut hely az európai értelemben vett belterjesség kérdésének. Az amerikai agrárgazdaságtan érdeklődése főképpen a ráfordítás-hozam viszonyra irányul: a ráfordítások optimális szintjét és szerkezetét keresik, illetőleg ennek törvényszerűségeit kutatják az elérhető legnagyobb tiszta jövedelem érdekében.

Ilyen körülmények között az európai értelemben felvetett belterjességi probléma háttérbe szorult az amerikai agrártudományban. SKOVGAARD K. így jellemzi ezt a helyzetet: „Az Egyesült Államok speciális agrárgazdasági viszonyainak hatása az elméletre többek között abban is meglátszik, hogy az üzem megtervezésében a központi probléma nem a földterület, hanem a munkaerő kihasználása, az európai értelemben vett intenzitás problémája pedig az amerikai agrárgazdaságok érdelemesen soha nem érdekelte.” [7. 32.]

Az újabb amerikai agrártudományban a vizsgálatok központi kérdése a ráfordítások legkedvezőbb szintjének és kombinációjának az adott viszonyok közötti meghatározása, és ez a vizsgálati irány sok tekintetben eltér az európaiaktól még a tőkés országokban is. Ennek a központi kérdésnek a megvilágítását szolgálták a sokoldalú és tömeges költségtanulmányok a század elején, részben helyszíni költségvizsgálati módszerrel, majd áttekintő adatfelvételi módszerrel (survey method). Az első világháború utáni időszakban pedig széles körű üzemi tanácsadás, majd gazdaságpolitikai tanácsadó tevékenység fejlődött ki. Mindkettő gyakorlatilag annak a feladatnak a megoldását szolgálta, hogy választ adjon: különböző feltételek között mi a ráfordítások legkedvezőbb aránya, s mi módon lehet versenyképesen termelni mind országosan, mind üzemileg. Ezekben a gyakorlat számára végzett vizsgálatokban fejlődtek ki a kutatás statisztikai és matematikai módszerei.

A belterjesség igen fontos helyet foglal el a marxista politikai gazdaságtanban, és kezdettől fogva több irányú vizsgálat tárgyát képezi.

Maga MARX az újratermelés extenzív és intenzív irányára vonatkozó megállapításokat mint általános érvényű közgazdasági tételt fogalmazta meg. Zseniális éleslátással megalapozta a földre mint alapvető mezőgazdasági termelőeszközre vonatkozó közgazdasági ismereteket, s ezzel együtt feltárta az abszolút földjára és a különbözeti jára lényegét.

LENIN viszont a mezőgazdaság belterjes fejlődésének néhány alapvető törvényszerűségét már egészen közvetlenül fogalmazta meg. Különösen alapvetőek a mezőgazdaság tőkés koncentrációjának a belterjesítés útján történő előrehaladására vonatkozó felismerési és az egyes belterjességi tényezőkkel kapcsolatos mélyreható vizsgálódásai.

A klasszikusok nyomdokain — már a megvalósult szocializmus tapasztalatai alapján a Szovjetunióban és a szocializmus építésének a feltételei között a népi demokratikus országokban — továbbra is megkülönböztetett

helyet foglal el a belterjesség problémája, mind a gyakorlatban, mind a tudományban. A belterjesség kezelése és tudományos vizsgálata azonban országok és időszakok szerint bizonyos változásokat mutat.

Ennek ellenére a régebbi szovjet agrárökonómia nem foglalkozott részletesebben a belterjesség problémáival. KOLESZNYEV Sz. 1947-ben megjelent üzemszervezési tankönyvében például nem vizsgálja mélyrehatóbban a belterjesség kérdéseit. Utal azonban arra a fejlődési törvényszerűsége, hogy „az extenzíven hasznosítható mezőgazdasági területek a termelés módjának megfelelően fokozatosan intenzívebben hasznosítható területekbe mennek át”. [8. 248.] 1953 óta azonban a *ráfordítás-hozam* összefüggésének a problémái is napirendre kerültek, és az utóbbi években széles körű kutatások folytak a belterjesség részletkérdéseire vonatkozóan. A racionális gazdálkodási rendszer néhány év óta megindult sokoldalú vizsgálatában is fontos helyet foglal el a belterjesség. Ezt az összefüggést élesen világítja meg a politikai gazdaságtan tankönyvének legújabb kiadása: „Az ésszerű gazdálkodási rendszer feltételezi a mezőgazdaság belterjességének fokozását, ami azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló földterületen a legújabb mezőgazdasági technika alkalmazásával pótlólagos termelőeszköz-befektetéseket eszközölnek és megjavítják a gazdálkodás módszereit. A belterjesség fokozásának az a célja, hogy minden egyes hektár földről a lehető legtöbb terményt takarítsák be, az egy termékegységre eső munka- és termelőeszköz-ráfordítás egyidejű csökkentésével.” [9. 658.]

A népi demokratikus országokban szintén az utóbbi években bontakozott ki szélesebb körű kutatás a belterjesség problémáival kapcsolatban. Különösen nagyszámú agrárközgazdász foglalkozik e témával *Lengyelországban*, de mind a vizsgálatok kiterjedése, mind eredményei szempontjából figyelemre méltó a *csehszlovák* agrárökonómia. Viszonylag kevésbé került előtérbe a belterjesség vizsgálata a *Német Demokratikus Köztársaságban*, *Bulgáriában* és *Romániában*, de ezekben az országokban is számottevő kutatások folynak ez irányban.

Hazánkban két különleges oka is van annak, hogy a belterjesség kérdése régóta előtérben áll a mezőgazdasági kutatásokban éppen úgy, mint a gyakorlatban. Egyik a viszonylag nagy agrárnépsűrűség, illetőleg a mezőgazdasági művelésbe vonható terület szoros korlátozottsága. Ez a tény korábban az agrárkivitel növelése, újabban pedig a belső ellátás és a kivitel együttes szükségletei folytán objektív erővel szorít a területegységről elérhető hozamok fokozása irányába. Emellett korábban a német üzemtan befolyása, újabban pedig a szovjet agrárökonómia hatása is a belterjesség problémái iránti érdeklődés fokozásának a tényezői.

A nyugat-európai közgazdasági és agrárpolitikai irányzatok nyomán nálunk is már a múlt század közepére elfogadottá vált a belterjességi szemlélet, mégpedig abban a formában, hogyan THAER fogalmazta meg. GALGÓCZI Károly 1855-ben megjelent „Mezőgazdasági Statisticájá”-ban így jellemezte az akkori magyar mezőgazdaságot: „Legnagyobb része az országunkbani gazdaságoknak egészen külterjűleg üzetik, ahol inkább arra van igyekezet fordítva, hogy minél kevesebb erővel és beruházással, minél nagyobb kiterjedésben folyjon a gazdaság: mintsem, hogy kisebb, tökéletesebb és célszerűbb berendezés és kezelés által minél kisebb kiterjedésből minél nagyobb tiszta haszon eredményeztessék. Csak újabban kezdenek átmenni némely gazdaságok tagosított birtokaikon a váltó rendszernek és istállózásnak behozatalával némi-

leg a belterjűségbe: egészen belterjű gazdaságok pedig a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak; hol a földművelés és állattenyésztés a hozzáálló gazdasági ipar vállalatokkal is összekötve, egyik gazdasági ág a másikra lévén alapítva, teljes arányban és összehangzásban volna egymáshoz."

Érdekes azonban, hogy az első magyar nyelvű üzemtani tankönyvben — amelyet LÓNYAY Gábor írt, helyesebben fordított PABST H. W. után —, s amelynek a harmadik kötete „Mezőgazdasági üzlettan” címen 1854-ben jelent meg, nincs szó a belterjességről. Pontosabban csak a kifejezés nem szerepel, mert egyébként részletesen fejtegeti a „gazdasági rendszer”, a „gazdálkodási mód” különbségeit és fejlődését, és teljesen „külterjes-belterjes” értelemben tesz különbséget az elmaradt, főleg a természetre bízott és a fejlettebb, nagyobb munkai áfordítással folytatott gazdálkodás között. Figyelemre méltó, hogy LÓNYAY magát a vetésforgót, a vetésváltást tekintette gazdálkodási rendszernek. Az is figyelmet érdemel, hogy élesen utal a ráfordítás-hozam összefüggés sajátosságára belterjesebb gazdálkodás mellett: „... jól megjegyzendő, miszerint vetésváltás nyári istállózással nagyobb üzletlőkét és több folyó költséget szükséges, mint a legelő-váltógazdaság vagy terjedelmesebb ugarral összekötött szem-gazdaság. E szerint az elsőbbnek behozatalához és szerencsés kivételéhez több üzletlőkére, s különösen tetemesb munkaerőre leend szükség. Minthogy az istállózásra alapított vetésváltónál a földtermés nagy része marhatartás útján fogyasztatik s értékesítendő, s minthogy a termelés azon része s maga a nyári istállózás is igen nagy költséggel jár, ez okból az ilyen gazdálkodási mód tartósan jövedelmező csak akkor lehet, ha a marhatartás a takarmányt aránylag jól kifizeti."

Az első nagyobb igényű önálló mezőgazdasági üzemtan 1901-ben jelent meg HENSCH Árpád műveként. Ez a könyv általában az újabb német agrárgazdaságtan felfogását tükrözi, azonban nincs híjával az éles szemű hazai megfigyeléseknek és az eredeti megítélésnek sem. A belterjességre vonatkozó állásfoglalását HENSCH a következőkben foglalja össze: „A belterjes gazdálkodás általában a mezőgazdasági termelésnek egy magasabb fokát jelenti. Előnyei, szemben a külterjes üzemmóddal, szembeszökőek, és magángazdasági tekintetben a fokozott és biztosabb jövedelemben, közgazdasági tekintetben pedig a földbirtok, munkaerő és tőke jobb kihasználásában, fokozott termelésben, szóval a mezőgazdasági termelésből származó nemzeti jövedelem emelkedésében nyilvánulnak. Ennélfogva úgy magán, mint közgazdasági szempontok a mezőgazdaságnak belterjes irányban való fejlesztése mellett szólnak. Azonban a belterjesebb termeléssel nemcsak a nyersjövedelem, hanem a termelési költség is emelkedik, s ez az a körülmény, amely a belterjesség fejlesztésének bizonyos mértéken túl határt szab. A belterjességnek ezt az ökonómiai határát valamely gazdaság akkor érte el, amikor a belterjesebb termelésből származó értéktöbblet a belterjesebb termelés okozta költségtöbbletet már meg nem téríti.” [10.177.]

A felszabadulás után — a szocialista átszervezés napirendre kerüléséig — általában a korábbi felfogás érvényesült. A földreform után kialakult helyzetre vonatkozóan azonban nem folyt mélyrehatóbb kutatás, bár a belterjes irányú fejlesztés állandóan napirenden szerepelt.

A szocialista átszervezés során viszont a „kettős feladat” megoldása vált uralkodó gazdaságpolitikai törekvéssé: a mezőgazdaság szocialista átszervezése és egyidejűleg a hozamok emelése ugyanazon a területen. Ez az irány természetesen a termelés bővítésének a belterjes irányát jelentette,

mégpedig, oly módon, hogy a ráfordítás-hozam kérdése átmenetileg háttérbe szorult. 1953 után azonban mind a belterjesség kérdése, mind a ráfordítás-hozam gazdaságossági, különösen jövedelmezőségi problémái felszínre kerültek, és azóta sok irányú és mind mélyebbre ható kutatások folynak a belterjességi probléma tisztázása érdekében.

Belterjesség és belterjesítés

A belterjességről szóló marxista irodalomban eléggé általánosnak mondható az a felfogás, amely a belterjesség meghatározását MARXnak az újratermelés intenzív vagy extenzív módjára vonatkozó tételére alapozza. Egyes szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy éppen ebben van az elvi különbség a polgári és a szocialista álláspont között.

A belterjesítés és a belterjesség kettőssége azonban nem is szorul különösebb bizonyításra. Nyilvánvalóan más irányból közelítünk ugyanahhoz a dologhoz, ha azt nézzük, hogy az újratermelés menetében a munka terét növeljük-e vagy magát a munkát, mintha az iránt érdeklődünk, hogy a termelés egy-egy adott állapotában milyen az arány a munka tere és maga a munka között. Mindkét esetben ugyanarról a valamiről van szó, amit belterjességnek nevezünk, csak más-más szemlélettel közelítünk hozzá.

Nyilvánvalóan szükségszerűnek kell ítélnünk a belterjesítés és a belterjesség kettősségét, és el kell ismernünk mindkét szemlélet létjogosultságát, Történetileg úgy alakult, hogy a tőkés mezőgazdaságban egyoldalúan csak a belterjességi szint vált problémává — mert a belterjesítés folyamata történetileg előrehaladt —, s ez lett a belterjességre vonatkozó nézetek témája. A szocializmusban viszont a belterjesítés folyamata a fő kérdés. A korábbi időszakban egyoldalúan csak ez volt a belterjességi felfogások tartalma, napjainkban viszont — ahogyan a belterjesítés folyamata történetileg előrehaladt — mindinkább előtérbe kerül a belterjességi szint, más szóval a ráfordítás—hozam viszony alakulása is. Félreérthetetlenül utal erre a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusán elfogadott programnak az a fogalmazása, amely a belterjesítés követelményét így határozza meg: „a hektáronkénti termékmennyiség növelése a munka- és eszközráfordítások maximális megtakarításával”.

A belterjességi fogalom természetére vonatkozóan ennyi áttekintés alapján is eljuthatunk bizonyos következtetésekre.

Az *első következtetésünk* mindenesetre az lehet, hogy a belterjességi komplexumot világosan kétfelé kell bontani. Egyfelől az újratermelés folyamatában a bővítés intenzív és extenzív módját kell szemlélnünk, s ilyen értelemben a belterjesítés folyamatáról kell beszélnünk. Másfelől pedig a mezőgazdasági termelésnek azt a tulajdonságát kell felismernünk, amely a föld—ráfordítás—hozam hármasszoros összefüggése folytán különlegesen jellemzi a mezőgazdaságot, s ilyen értelemben kell beszélnünk belterjességről vagy külterjességről, illetőleg ennek bizonyos szintjéről-fokáról.

A *második következtetésünk* az lehet, hogy a belterjesítést úgy kell felfognunk, mint a termelés bővítésének legfőbb és történetileg mindinkább kizárólagossá váló módját, azonban történetileg belátható időre még a külterjes bővítés lehetőségeit sem lehet kizárni. Éppen ezért a belterjesítés folyamatának minél több összefüggését és törvényszerűségét kell feltárnunk, továbbá

a belterjes és a külterjes bővítés alternatívájára, illetőleg egymással való összefüggésére vonatkozóan minél több konkrét ismeretet kell szereznünk.

A *harmadik következtetés* a belterjesség lényegének a megfogalmazására vonatkozik. Minden elméleti meggondolás és minden történeti tapasztalat arra utal, hogy a belterjesség (vagy külterjesség) a mezőgazdaságnak a föld—ráfordítás—hozam hármass összefüggéséből eredő tulajdonsága. Ebből következik, hogy ha meg is közelíthető egyik vagy másik oldalról, előbb-utóbb kiderül az ilyen felfogás egyoldalúsága, és lényege csak a hármass összefüggés alapján fogalmazható meg.

A *negyedik következtetésünk* pedig — mintegy összegezően — ilyen formán fogalmazható meg: a belterjesség általános objektív jelenség, amely a mezőgazdaság történetileg változó tartalmú tulajdonsága, s amit — ellenpárjával: a külterjességgel együtt — egyaránt lehet alkalmazni egy ország vagy egy terület mezőgazdaságának, mezőgazdasági üzemeknek, termelési ágaknak, illetőleg technológiáknak a jellemzésére. Az így felfogott belterjességi jelző a viszonyítási alaptól (földterület, állomány, idő) és a viszonyított tényezőktől (hozam, teljesítmény, munka, munkaeszköz stb.) függően változó összefüggést fejez ki; önálló ökonómiai kategória, amely azonban nem egymagában érvényesül, hanem más ökonómiai kategóriákon keresztül.

Ötödik következtetésünk: a munka terének, akár termelőeszközként is részt vesz a termelésben, akár nem, olyan szerepe van a termelés bővítésében, ami mind közgazdasági, mind üzemgazdasági szempontból jelentőséggel bír, s vagy a beruházások nagyságán, összetételén, illetőleg hatékonyságán keresztül, vagy a megismétlődő termelőfolyamatok ráfordítás—hozam viszonyának alakulásán keresztül befolyásolja a termelés eredményét. Ezért minden népgazdasági ágazatban és minden üzemben van bizonyos jelentősége annak, hogy a termelés bővítése során az újratermelés intenzív vagy extenzív módon történik-e.

A bővített újratermelés során a munka terének a kiterjesztése vagy a munka mennyiségének, illetőleg hatékonyságának a növelése, valamint maga a termelés bővítése is szükséges és elméletileg élesen elhatárolható ökonómiai kategóriák, azonban a gazdasági élet történeti valóságában az átmenet és az összekapcsolódás igen sokféle változata fordul elő. Például ilyenek: a bővítés különböző mérvű és tartalmú fokozatossága; a fokozatos bővítés olyan esetei is, amikor az intenzív és extenzív szakaszok váltják egymást; az extenzív és intenzív bővítés együttes megjelenése; olyan bővített újratermelés, amikor az intenzív és az extenzív bővítési mód sem technikailag, sem gazdaságilag nem is választható szét.

Ezért mind a bővítés mértéke és üteme, mind intenzív vagy extenzív módjának a megítélése, különösen pedig gazdaságpolitikai vagy üzemfejlesztési mérlegelése minden népgazdasági ágazatban az összes körülmény (technikai eszközök, technológiai módszerek, tulajdonviszonyok, az elérendő gazdasági célok stb.) figyelembevételét követeli.

Végül: a belterjesítés folyamatának általános jellege a mezőgazdasági termelésben is érvényesül, azonban emellett a mezőgazdaságban különleges jellemzői — ennek következtében további szerepe és jelentősége — is vannak. Ennek a forrása az, hogy *a mezőgazdaságban a föld nemcsak a munka tere, hanem alapvető termelőeszköz is.*

A belterjesítés jellegzetességei a mezőgazdaságban

Ha a különféle termelési ágakat nézzük abból a szempontból, hogy a föld (illetőleg a természet) milyen helyet foglal el a termelőfolyamatban, akkor jellegzetes különbségeket ismerhetünk fel.

A *mezőgazdaság* (közelebbről a növénytermelés és az állattenyésztés), továbbá az *erdőgazdaság*, a *halászat* és a *nádgazdaság*, valamint a *vadászat* egymáshoz hasonlóak és az összes többi termelési ágaktól eltérőek abban, hogy munkatárgyuk az élő természet, tehát növényi és állati szervezetek. E termelési ágak technológiája szempontjából ez azt jelenti, hogy munkafolyamataik a biológiai tudományok alkalmazásán alapulnak.

A *bányászat* és a *vízgazdálkodás* hasonló a mezőgazdasághoz (és a csoportjába tartozó többi termelési ághoz) abban, hogy munkatárgya nem emberi munkával termelt nyersanyag, hanem a természettől készen adott anyagok. A különbség azonban az, hogy e két termelési ág munkatárgyai nem az élő természet, hanem az élettelen természet világába tartoznak (ásványok, víz, természeti energia). Ebből következően technológiájuk a fizikai tudományok alkalmazásán alapszik.

Az *összes többi iparág* abban különbözik az előbbi két csoporttól — és hasonlóak egymáshoz —, hogy munkatárgyaik emberi munkával előállított nyersanyagok, s ezeket nagyrészt az előbbi csoportokba tartozó — régebben ős-termelésnek nevezett — termelési ágak szolgáltatják. A különféle nyersanyagok megmunkálása, tehát az ipari termelés technológiája részben a fizikai, részben a kémiai tudományok alkalmazásán alapszik.

Ha az egyes termelési ágak e sajátosságaira figyelemmel vagyunk, akkor nyomban szembetűnik, hogy sajátos és lényegbevágó eltérés van azon termelési ágak technológiája között, amelyekben a munkatárgy az élő természet és azok között, amelyekben az élettelen természet vagy a különféle nyersanyagok. Ez a különbség alapvető jelentőségű nemcsak a technológia, hanem az illető termelési ág egész „műszaki-gazdasági” jellege (LENIN kifejezése) szempontjából. Erre azért is különleges figyelmet kell fordítanunk, mert itt lehetjük meg a nyitját azoknak a különös vonásoknak, amelyek a mezőgazdasági termelés belterjesítésében felismerhetők.

A *bányászat* és az *ipar* esetében a munkaeszközök és az alkalmazott technológia az egész termelőfolyamatot, s annak az eredményét is meghatározzák. Más szóval a termelőfolyamat egésze felett közvetlenül uralkodik az emberi munka, s csak munkaeszközök és technológiai eljárások kérdése, hogy a termelés milyen minőségi és mennyiségi szintet ér el. Ez a lehetőség pedig elvileg korlátlan. (A *bányászat*ban ugyan van némi eltérés annyiban, hogy az ásványok földtani fekvése természettől adottan igen eltérő. Végeredményben azonban ez esetben is az emberi munka magában foglalja a kitermelés összes feltételeit.)

Ezeknek a termelési ágaknak a gazdasági jellege — most nem a termelési viszonyok oldaláról nézve — azzal jellemezhető tehát, hogy a befektetett élő és tárgyiasult munka minden ezen kívül eső tényező közbejötté nélkül testesül meg a termékben.

A *mezőgazdaságban* (és *erdészetben*, továbbá a *halászatban* stb.) viszont, bár a munka szerepe itt is döntő, nem kizárólag a munkaeszközök és a termelés technológiája határozzák meg a termelőmunka eredményét. Szerepe van ebben a munka tárgyát képező növényeknek és állatoknak, illetőleg annak

a termőhelynek, amelyen ezek az élő szervezetek tenyésznek. A termelő-folyamat műszaki-gazdasági jellegét tehát az élővilág biológiai törvényszerűségei befolyásolják, bizonyos vonatkozásban pedig meghatározzák. Az emberi munka ugyan e munkatárgyak fölött is uralkodik — ezért van alapvető gazdasági hasonlóság az ipar és a mezőgazdaság között —, az alkalmazott technológia azonban nem közvetlenül határozza meg a termelőmunka eredményét, hanem az élő szervezetek, illetőleg létfeltételeik befolyásolásán keresztül — ezért van technikai-technológiai eltérés. Elvileg persze a biológiai folyamatok ismerete is korlátlan, a befolyásolás lehetőségei is határtalanok, azonban a „természetes újratermelés” elemei teljesen sohasem küszöbölhetők ki, továbbá a befolyásolás maximális foka mellett is közvetett marad a munka meghatározó szerepe, s különösen a termelőfolyamatok ismétlésének a ciklusai biológiai törvények határai által kötöttek.

Mindennek olyan gazdasági követelménye is van, hogy az élő- és holtmunka ráfordítások és a hozamok közé beekelődik az élő szervezeteknek, illetőleg létfeltételeiknek a tényezője, s ez a közöttük levő arányban bizonytalan, illetőleg változó elemet képez, vagy különleges határokat állít fel. A termék értékét természetesen ez esetben is a ráfordított munka határozza meg, azonban a termőhelyek különbsége és a termőtalaj termékenységének, illetőleg az élő szervezetek termőképességének a különbségei különbözőzeti tényezőként szerepelnek a termelés eredményében.

A földnek és a természeti tényezőknek ez a szerepe további következményekkel is jár. Ilyen legfőképpen az, hogy a mezőgazdaságot termelés (a növénytermelés közvetlenül, az állattenyésztés a növénytermelésen keresztül) a földhöz mint termőtalajhoz, illetőleg az ahhoz társuló egyéb természeti tényezőkhöz van kötve. A mezőgazdaságban tehát a munka terének a kiterjesztése korlátozott, mert a termőföld nem határtalan. E korlátozottság ugyan viszonylagos, mert mind a szárazföldi, mind a vízzel borított területek termelésre való felhasználása elvileg mindaddig lehetséges, ameddig létezik olyan élő szervezet, amelyik a Föld valamely pontján tenyészni képes és szükséglet kielégítésére alkalmas terméket hoz létre. A földfelszín kiterjedése azonban mindenestre határt szab. A közelebbi korlátokat pedig a technikai eszközök, valamint a biológiai és talajtani ismeretek adott színvonalára állítja fel. Ez természetesen történetileg változó, mégpedig a fejlődés előrehaladása nyomán táguló.

A további következmény pedig az, hogy a mezőgazdasági termelésben a munkatárgyak, a munkaeszközök és a technológiai eljárások termőhelyhez kötöttek. Ez a kötöttség külön-külön is és a termelőerők komplex összefüggésében is érvényesül. Külön-külön úgy, hogy például speciális termőhelyek (homok, láp, hegyvidék) speciális munkaeszközöket kívánnak, vagy adott területen csak ott akklimatizált növény- és állatfajok vagy fajták tenyészthetők vagy termőhelytől függően más-más technológiára van szükség akár valamely növény termesztésében, akár állatok tenyésztésében.

Komplex összefüggésében pedig úgy jelentkezik a természeti tényezők hatása, hogy a mezőgazdasági termelőfolyamatban a munkaeszközök, a művelésbe vett növények, illetőleg a tenyésztett állatok, továbbá a technológiai eljárások a termőhely feltételei által meghatározott összefüggő rendszert alkotnak. Az iparban a munkaeszközök, a nyersanyag és az előállítandó termék a technológia nagyobb változatosságát teszi lehetővé, s a fizikai és kémiai törvények szabnak határt, nem pedig a termelőhely speciális feltételei. Éppen

ezért az ipari technológia nem szorul természettől meghatározott zárt rendszerekbe, hanem a tudomány eredményei és a munkaeszközök új meg új megoldásai alapján olyan gyártási technológiákat alakít ki, amelyek az előállítandó termék, illetőleg a gazdaságos termelés szempontjából a legmegfelelőbbek. Ezzel szemben a mezőgazdaságban a természeti tényezők helyileg és időben meghatározott — bár nem változatlan — feltételeket szabnak az alkalmazható technológia számára.

A természeti tényezők befolyásának a következménye, hogy a mezőgazdaságban olyan „műszaki-gazdasági eljárások”, „földművelési és állattenyésztési rendszerek”, gazdálkodási vagy termelési rendszerek jönnek létre, amelyeket az élő szervezetek felismert biológiai törvényei és a munkaeszközök fejlettségi foka határoznak meg, s amelyek a növények és állatok létfeltételei szerint termőhelyenként változóan alakulnak. A gyártási technológiák az iparban is rendszereket (géprendszereket, kitermelési vagy feldolgozási rendszereket) alkotnak, amelyek a munkaeszközöktől és a nyersanyagtól függően meghatározottak, azonban e gyártási rendszerek egyes elemei sokkal tágabb határok között kombinálhatók, főleg helytől és időszaktól függetlenebbül alakíthatók — figyelmen kívül hagyva most a társadalmi-gazdasági viszonyokat —, mint a mezőgazdaságban. Emiatt jellemzi a kétféle természetű termelési ág történeti fejlődését egyfelől a gyorsabb ütemű változás, átalakulás, másfelől a lassúbb fejlődés, a konzervatívabb jelleg.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy ez az eltérés történetileg csökkenő tendenciájú, s éppen a korunkban lezajló technikai forradalom idéző elő nagy mértékű közeledést az ipar és a mezőgazdaság között. Korunkban — és a belátható közelebbi jövőre nézve — mindamellettt abból kell kiindulnunk, hogy a mezőgazdasági termelés a termőhelyhez kötött és az illető termék biológiai adottságaihoz igazodó termelési rendszerek keretében folyik, és fejlődése is e rendszerek fejlődésén keresztül halad előre.

A belterjesítés jellegzetességait a mezőgazdaságban végeredményben a következőkben összegezhetjük.

1. A mezőgazdasági termelés történeti fejlődésében a termelés bővítésének mind intenzív, mind extenzív módja általánosan érvényesül, és igen ritka az olyan időszak és az olyan terület, ahol kizárólagosan vagy intenzív, vagy extenzív bővítés valósulna meg. Sokkal gyakrabban fordul elő, hogy a kétféle bővítési mód egyszerre és egymás mellett, illetőleg rövid időn belül egymással váltakozva érvényesül. Még olyan országban is, mint Hollandia — ahol a mezőgazdasági terület viszonylagosan szűk és a belterjességi színvonal viszonylag a legmagasabb — a már művelésbe fogott területeken folyó belterjesítés mellett újabb területeket vonnak művelésbe a tenger visszaszorításával.

2. A termelés bővítésének uralkodó fő iránya mégis a belterjesítés. Szükségszerűvé teszi ezt az a körülmény, hogy a termelőerők növekedése gyorsabb ütemű, mint a termőterület bővülése, s az is, hogy a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdaságilag hasznosított terület. A bővített újtermelés általánosan érvényesülése mellett a fejlődésmenetnek az a tipikus esete, hogy pótlólagosan befektethető termelőerők állanak rendelkezésre, s egyidejűleg a szükséglet is fennáll a nagyobb termékmennyiség iránt. S mivel a termőterület kiterjesztése korlátozott (újabb területek általában csak nagyobb meliorációk útján vonhatók a termelésbe), a szükséges többletterméket nagyobb részben a már művelés alatt álló területen kell elérni a pótlólagos befektetések ide történő koncentrálásával.

3. *A belterjesítésnek általános tényezője a mezőgazdasági népsűrűség.* A területegységre jutó mezőgazdasági népesség nagy száma kényszerítően a belterjesítés irányába hat azáltal is, hogy az emberi munkaerő mint termelőerő rendelkezésre áll, azáltal is, hogy a mezőgazdasági lakosság foglalkoztatását kell megoldani.

4. *A belterjesítés egy-egy nagyobb lépését a termelőerők bármelyike külön-külön is lehetővé teheti, illetőleg előidézhetheti.* Van példa arra, hogy egy új növény- vagy állatfaj, esetleg fajta előállítás vagy behozatala (cukorrépa, burgonya, kukorica, hibridkukorica, baromfihibridek stb.) egymagában meggyorsítja a belterjesítés folyamatát. Arra is van példa, hogy egy-egy új anyag vagy munkaeszköz feltalálása (műtrágya, traktor stb.) vált ki hasonló hatást. Lehetséges az is, hogy egy-egy új biológiai vagy talajtani ismeretnek a termelés technológiájában való felhasználása idézi elő a belterjesítés gyorsulását (hibridizáció, vegyszeres gyomirtás, mesterséges megtermékenyítés stb.).

5. *A belterjesítés különleges, de tömeges esete,* amikor nemcsak a többlet-hozam elérésének feltétele a pótlólagos befektetés, hanem az elért hozamszint megtartásához, illetőleg az egyszerű újratermeléshez is többletráfordításra van szükség. Ez a helyzet a kártevők elleni védelemmel (növényvédelem, állategészségügy), továbbá az egyéb károk elkerülését szolgáló befektetésekkel (árvíz-, belvízvédelem, a defláció és erózió elleni védekezés stb.).

6. *Általános törvényszerűségként állapítható meg, hogy a mezőgazdasági termelés belterjesítése során az egész termelési rendszer is megváltozik.* Tehát egy-egy termelési tényező hatása nem egymagában érvényesül, illetőleg tartósan nem szigetelődik el, hanem a termelés egész rendszerének átalakulását maga után vonja. Éppen ezért a belterjesítési folyamat végeredményben termelési rendszerek átalakulásával, új rendszerekkel való felváltásával halad előre.

7. *A bővítés intenzív és extenzív módja közötti különbség nem abszolút érvényű* sem a hozamtöbblet mennyisége, sem a pótlólagos befektetések hatékonysága szempontjából. Tehát nem állítható általános érvénnyel, hogy meghatározott ráfordítás ugyanazon területre koncentrálna vagy újabb termőterületre befektetve eredményez-e nagyobb hozamtöbbletet, illetőleg jobb hatékonyságot. Éppen a természeti tényezők befolyása következtében, illetőleg a meglévő és a leendő termőhelyek változatos viszonyai folytán csak konkrét mérlegelés döntheti el, hogy a bővítés intenzív vagy extenzív módja jár-e nagyobb eredménnyel. Ez azonban nem azt jelenti, hogy általában nyílt alternatíva áll fenn az intenzív vagy extenzív bővítés lehetősége között. Nem, mert külterjes bővítésre sok esetben nincs is lehetőség, s még ha nyílik is ilyen, ez legtöbbször csak nagyarányú beruházások árán realizálható, s akkor sem olyan mértékben, hogy az a már a művelt területen feleslegessé tenné a belterjesítést. Ezért a termelés bővítésére irányuló mérlegelések során — akár gazdaságpolitikai, akár üzemfejlesztési természetűek — mind az intenzív, mind az extenzív bővítés lehetőségeit figyelembe kell venni. S a mérlegelés eredménye legtöbbször a belterjesítés kizárólagos megvalósítása lesz, olykor pedig a kettő kombinációja.

8. *A belterjesítés folyamatában annak sincs abszolút mértéke, hogy melyik termelési tényező növelése adja a legnagyobb hozamtöbbletet, illetőleg a legkedvezőbb hatékonyságot.* Ezt is csak konkrét mérlegelés döntheti el annak figyelembevételével, hogy mely tényezők adóttak, s a termőhely adott viszonyai között melyik, hogyan hasznosul.

9. A belterjesítés lehetséges változatai közötti döntést általában befolyásolja két tényező. Egyik, hogy egy-egy területen vagy gazdaságban népgazdasági összefüggésében meghatározott termelési rendszer fenntartása vagy kifejlés-tése indokolt, s ezért egy gazdaságban vagy egy szűkebb területen sem lehet eltérni ettől, noha ott nem ez a legkedvezőbb megoldás. A másik, hogy egy-egy terület kialakult vagy tervezett specializációja szintén nem tűr olyan helyi kivételeket, amelyek a szűkebb terület vagy egy gazdaság viszonyai folytán indokoltak lennének.

Mi a belterjesség?

A belterjesítés és a belterjesség kettősségéből kiindulva úgy kell feltenni a kérdést, hogy miképpen fogalmazható meg a mezőgazdasági termelésnek az a jellegzetessége, ami minden termelőfolyamatban jellemzi a mezőgazdaságot, s ami a belterjesítési folyamat során szintjében-fokában megváltozik. Nyilvánvalóan a munka tereként és termelőeszközként is szereplő földnek és magának a munkának a viszonyáról van szó. Ennek az arányát szoktuk belterjességnek nevezni és ennek a szintje szerint beszélünk kisebb vagy nagyobb belterjességről, illetőleg külterjességről.

A belterjesség fogalmára és a mezőgazdasági termelés belterjesítésére vonatkozó felfogások áttekintése nem ad alapot olyan következtetésre, hogy e bonyolult komplexum elméletileg kellően tisztázott lenne, és a gyakorlatban — gazdaságpolitikában, üzemszervezésben — tudatosan és tervszerűen, illetőleg kielégítően alkalmazható lenne. A helyzet ugyanis az, hogy az egyes felfogások a mezőgazdasági termelés lényegét jellemző hármass összefüggés (föld—ráfordítás—hozam) egyik vagy másik oldalát állítják előtérbe, s a többit vagy elhanyagolják, vagy éppen tagadják. Az objektív valóságban azonban ezek is léteznek, s elhanyagolásuk előbb vagy utóbb mind a gazdaságpolitikában, mind az üzemszervezésben megbosszulja magát. Általánosítva tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a különféle belterjességi felfogások annak arányában tarthatók, amennyire saját kiindulópontjukhoz képest a többi összefüggést is figyelembe veszik.

Kérdés ezek után, hogy érdemes-e erőltetni a belterjesség egységes, komplex definiálását, vagy helyesebb beletörődni abba, hogy a köznyelvi és szakmai szóhasználatban van ugyan valami lazán összefogható, keretszerű jelentése a belterjesség szónak, ha azonban szabatosan körülírt tudományos fogalom-meghatározásra törekszünk, akkor több definícióra van szükség, vagy nem ritkán más, egyértelműbb fogalommal kell helyettesítenünk a közkeletű, de nem egyértelmű belterjességi meghatározást. E kérdésre a következő fejeletet lehet adni:

— a belterjesítés folyamatának, mint a bővített újratermelés egyik módjának a marxi meghatározása egyértelmű és szabatos, tehát ennek a gyakorlatban való használata minden félreértés nélkül lehetséges, bár nem könnyű, mert a termelés bővítésének a konkrét helyzetei általában igen bonyolultak;

— a belterjességnek mint a mezőgazdasági termelés külön kategóriájának a beiktatása elméletileg nélkülözhető lenne a tudományban is, a gazdaságpolitikában és az üzemszervezésben is, mert a közkeletű szóval jelölt összefüggés-komplexum elemeire bontva szabatosabban meghatározható (egyes országokban és egyes korszakokban nem is használják);

— a gyakorlat azonban részint megszokottságból, részint az összefoglaló jelző kétségtelenül számos előnnyel járó használhatósága miatt, ragaszkodik a szó használatához, következésképpen igényli is jelentésének egyértelmű és szabatos meghatározását.

Ha pedig így áll a helyzet, akkor az agrárökonómia tudományának kötelessége kielégíteni ezt az igényt. Ám ez nem könnyű, mert a másfélv-százados erőfeszítés még mindig nem vezetett kielégítő eredményre. Éppen ezért arra kell gondolni, hogy elvontabb — bizonyos értelemben formálisabb — fogalom-meghatározást kellene megkísérelni, hogy a gyakorlati szóhasználat egyértelmű legyen; mélyrehatóbb elemzés és mérlegelés céljából pedig a belterjességi komplexum pontosan meghatározott elemeit külön kellene megfogalmazni és vizsgálni. Az ilyen próba sikerét mindenesetre az eredmény használhatósága dönti el, tehát érdemes megpróbálkozni vele.

Miután az eddigi vizsgálódások nyilvánvalóvá tették, hogy a belterjességi komplexum milyen elemekből tevődik össze, lényegében nem kell mást tenni, mint ezeket az elemeket az egyszeri termelőfolyamatra — tehát általában minden termelőfolyamatra — vetítve összefoglalni. Ilyen művelet eredményeként a belterjesség fogalma következésképpen határozható meg: a föld; illetőleg a növények vagy az állatállomány, a ráfordított élő és tárgyiasult munka, valamint az elért hozam egymás közötti viszonyu egy-egy termelőfolyamatban.

A belterjességi kategória tehát nem illeszthető be egyértelműen a gazdasági fogalmak általános rendszerébe, hanem olyan többdimenziójú kategóriája a mezőgazdasági termelésnek, amely a földnek mint alapvető termelőeszköznek a szerepéhez kapcsolódik mind a ráfordításokkal, mind a hozamokkal összefüggésben. Nem tekinthető a gazdálkodás céljának, de egyszerűen eszköznem sem, hanem erre is, arra is befolyással van.

A mezőgazdasági termelés belterjes vagy külterjes tulajdonsága tehát egy adott termelőfolyamatra vonatkoztatható, s olyasféle típusú jelző ez, mint a sűrűség vagy a feszültség, illetőleg áramerősség.

E fogalom-meghatározás első próbája, hogy milyen termelőfolyamatokra, illetőleg azok milyen egységeire lehet értelemszerűen alkalmazni. Bizonyosan az alábbiakra:

- egy növénykultúrára;
- egy állattenyésztési módra;
- egy terület egész mezőgazdasági termelésére, illetőleg termelési rendszerére;

- egy gazdaság termelésére, illetőleg gazdálkodási rendszerére;

- egy-egy történeti korszak mezőgazdasági termelésére.

Ez elegendő is, mert a köznyelvi szóhasználat is éppen ezekre vonatkoztatja. De hogy hangzik pontosabban egy-egy alkalmazás a definíció ismérveinek megfelelően? Vegyünk példának néhányat.

Egy növénykultúra belterjes, ha akár természetből fogva termékeny, akár munkával (eszközökkel, anyagokkal) megjavított földön folytatják, viszonylag sok élő és tárgyiasult munkát fordítanak a művelésre, következésképpen viszonylag nagymennyiségű vagy nagyértékű terméshozamot ad.

A belterjesség foka természetesen viszonylagos, mint ahogyan minden alkalmazásban csak viszonylagosan értelmezhető. Eszerint belterjes a szőlőkultúra és kevésbé belterjes vagy éppen külterjes a gabonatermesztés.

Stokás azonban intenzív növényfajtáról is beszélni. Ezt hogyan lehet értelmezni? Úgy, hogy szoros értelemben véve csak maga a művelési mód

illethető olyan jelzővel, hogy belterjes vagy külterjes, nem pedig egy-egy növényfaj vagy növényfajta. Viszont akár egyes fajok, akár egyes fajták más-más igényeket támasztanak a létfeltételekkel szemben: egyesek több tápanyagot, hőt, nedvességet kívánnak, következésképpen több munkát, anyagot kell rájuk fordítani, s ennek fejében több vagy értékesebb terméket is teremnek. Az ilyeneket szokták belterjes fajnak vagy fajtának nevezni. Nyilvánvaló, hogy e jelző átvitt értelmű használatáról van szó, mert tulajdonképpen a művelés intenzív, s ezt viszik át magára a növényre, amely ilyen művelést igényel. Ezt a szóhasználatot tehát — mintegy rövidítésként — kifogástalannak lehet minősíteni.

Egy terület mezőgazdasági termelése belterjes, ha földje termékeny vagy termékenyvé tették, ha a művelt növényekre és tenyésztett állatokra viszonylag sok élő és holt munkát fordítanak, s a területegységre jutó termék-mennyiség mindezek következtében viszonylag sok.

Egy gazdaság belterjes, ha abban viszonylag sok ráfordítást igénylő és ennek eredményeként viszonylag nagy hozamokat adó növényeket termesztenek és állatokat tenyésztnek, s ily módon viszonylag nagyobb összköltséggel gazdálkodnak, de több terméket is állítanak elő.

Mindebből az is kiviláglik, hogy a belterjesség-külterjesség nem érték-kategória, hanem tulajdonság, amely nem közvetlenül mutatója a termelés eredményességének és hatékonyságának, hanem annak — történetileg változó — feltételeit jellemzi. Következésképpen belterjes és külterjes gazdaság egyaránt lehet eredményesebb vagy kevésbé eredményes, más szóval alacsonyabb vagy magasabb színvonalú. Történetileg azonban a belterjesítés folyamata törvény-szerűen halad előre.

ERDEI FERENC

IRODALOM

- [1] MARX: *A tőke*. Második kötet, Szikra, Budapest, 1953.
- [2] WHEELER G.: *Az Egyesült Államok mezőgazdaságának fejlődése és problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- [3] SMITH A.: *A nemzetek gazdasága*. (Az eredeti első kiadás megjelent 1776-ban.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- [4] RICARDO D.: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. (Magyar kiadás az eredeti 1821-i harmadik kiadás alapján.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- [5] THAER A.: *A racionális mezőgazdaság alapelvei*. (Grundsätze der rationellen Landwirtschaft.) Neue unveränderte Ausgabe. G. Reimer, Berlin, 1831.
- [6] THÜNEN J. H. v.: *Az elszigetelt állam mezőgazdasági és nemzetgazdasági vonatkozásban*. (Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.) Dritte Auflage, Zweiter Theil, I. Abteilung. Berlin, 1875.
- [7] SKOVGAARD K.: *Az agrárgazdaságtan fogalma és fejlődése*. (Landbrugskonomiens indhold og udvikling.) Landbrukets Driftsøkonomi, Stockholm—Oslo, Lts förlag-Grndahl & Son, 1956. OMCK fordítása.
- [8] KOLESZNYEV SZ.: *Szociálista mezőgazdasági üzemek szervezése*. (Organizacija Szocialiszticeszkih szelszkohozajsztvennih predpriyatij.) Moszkva, 1947. Sokszorosított fordítás.
- [9] Politikai gazdaságtan tankönyv. A harmadik, átdolgozott orosz nyelvű kiadás alapján készült negyedik kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- [10] HENSCH Árpád: *Mezőgazdasági üzemtan*. Első köt. Jóságberendezés- és kezeléstan. Második javított és bővített kiadás. Czéh Sándor-féle könyvnyomda, Magyaróvár, 1901.

Ференц Эрдеи:

ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И АГРАРНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕНСИВНОСТИ

(Резюме)

В статье освещается история использования слов интенсивное и экстенсивное (хозяйствование) и их географическое распространение, а затем указывается на двойственность взглядов на *интенсивность* и *интенсификацию*, объясняющую одновременно различия в толковании и подходе, сформировавшемся в капиталистических и социалистических странах.

Исторически сложилось так, что в капиталистическом сельском хозяйстве односторонне возникла проблема уровня интенсивности хозяйствования, поскольку сам процесс интенсификации исторически значительно продвинулся вперед, что и составило содержание взглядов на интенсивность. В социалистическом же сельском хозяйстве основным является вопрос о процессе интенсификации. В ранний период лишь это составляло содержание различных подходов в наши же дни с прогрессированием процесса интенсификации в историческом его смысле все более выдвигается на передний план и уровень интенсивности, иными словами формирование взаимозависимости между затратами и доходами.

В статье подробно разбираются характерные особенности интенсификации в сельском хозяйстве, при этом автор устанавливает следующие основные закономерности. На пути развития прогрессирование процесса *интенсификации* становится неизбежно необходимым, однако различия в методах интенсивного расширения не имеют абсолютной силы ни с точки зрения количества прироста дохода, ни с точки зрения дополнительных инвестиций. Не существует и абсолютного мерила того, какой из производственных факторов способствует получению наибольшего прироста дохода, наибольшую эффективность.

Понятие *интенсивности* в статье определяется следующим образом: интенсивность представляет собой связь между землей, растениями и поголовьем скота, затраченным живым и овеществленным трудом, а также полученным урожаем (приростом поголовья и пр.) в ходе определенного производственного процесса. То есть категория интенсивности не может быть просто включена в общую систему экономических понятий, это такая многозначная категория, которая связывается с ролью земли как основного средства производства как в отношении затрат, так и полученного урожая. Интенсивность не может рассматриваться как неперемнная цель хозяйствования, однако ее нельзя считать и простым средством его, это понятие комплексное. Интенсивный или экстенсивный характер сельскохозяйственного производства, следовательно, должен рассматриваться относительно определенного производственного процесса, это категория такого типа, как, скажем, частота или напряженность, сила тока.

Заключительный вывод статьи: — категории интенсивности или экстенсивности не являются оценочными, они лишь свойства производственного процесса, а не непосредственные показатели результативности, эффективности производства; они исторически меняющиеся категории, характеризующие условия производства, его эффективности. Отсюда следует, что хозяйствование может быть результативным или менее результативным, независимо от того, интенсивное оно или экстенсивное, иными словами: уровень его не зависит от этих категорий. Исторически же процесс интенсификации закономерно прогрессирует.

Ferenc Erdei:

ÖKONOMISCHE UND LANDWIRTSCHAFTLICHE AUSLEGUNG DES BEGRIFFES INTENSIVWIRTSCHAFT

(Auszug)

In dieser Abhandlung werden die geschichtliche Entwicklung und die geographische Verbreitung des Wortgebrauches intensive und extensive Wirtschaft beleuchtet und auf die Anschauungsunterschiede bei den Begriffen Intensivwirtschaft und Intensivwirtschaftsförderung hingewiesen. Dadurch werden gleichzeitig auch die Abweichungen der in den kapitalistischen und sozialistischen Ländern ausgestalteten Auffassung erklärt.

Es hat sich geschichtlich so gestaltet, daß in der kapitalistischen Landwirtschaft einseitig das Niveau der intensiven Wirtschaft zu einem Problem geworden ist — weil der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung vorgerückt ist. —, und dies ist das Thema der auf die Intensivwirtschaft bezüglichen Anschauungen geworden. Im Sozialismus ist dagegen der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung das Hauptproblem. In früheren Zeiten war einseitig nur dies der Inhalt des Intensivwirtschaftsbegriffes. In unseren Tagen dagegen — als der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung geschichtlich vorgerückt ist — tritt das Niveau der Intensivwirtschaft, mit anderem Wort die Gestaltung des Verhältnisses der Aufwendung und des Ertrages in den Vordergrund.

In der Abhandlung werden die Charakterzüge der Intensivwirtschaftsförderung in der Landwirtschaft ausführlich analysiert und die folgenden Gesetzmäßigkeiten festgestellt. Im Laufe der Entwicklung ist die Vorrückung der Intensivwirtschaftsförderung notgedrungen. Der Unterschied in der intensiven Form der Vermehrung hat aber weder in bezug auf die Quantität des Ertragsüberschusses, noch auf die Wirksamkeit der nachträglichen Investitionen absolute Geltung. Auch hat es kein absolutes Maß, welcher Produktionsfaktor den größten Ertragsüberschuß bzw. die größte Wirksamkeit zu bringen vermag.

Der Begriff Intensivwirtschaft wird im Aufsatz folgenderweise definiert: Verhältnis des Bodens bzw. der Pflanzen oder des Viehbestandes, der verwendeten lebenden oder objektivierten Arbeit sowie des erzielten Ertrages zueinander in einem Produktionsverlauf. Die Kategorie Intensivwirtschaft läßt sich also ins allgemeine System der wirtschaftlichen Begriffe nicht eindeutig einordnen. Sie ist dagegen eine solche mehrdimensionale Kategorie der landwirtschaftlichen Produktion, die sich an die Rolle des Bodens als eines grundlegenden Faktors sowohl im Zusammenhang mit den Verwendung als auch mit den Erträgen anschließt. Sie ist nicht als Ziel der Wirtschaft und auch nicht als deren Mittel zu betrachten. Sie ist aber auf diese beiden von Einfluß. Die intensive oder extensive Eigenschaft der landwirtschaftlichen Produktion ist also auf einen gegebenen Produktionsprozeß zu beziehen; sie ist etwa ein Ausdruck in der Art, wie Dichte, Spannung bzw. Stromkraft.

Als Schlußfolgerung wird festgestellt, daß die Intensivität und die Extensivität keine Wertkategorien, sondern Eigenschaften sind; sie sind keine unmittelbaren Indexe des Erfolges und der Wirksamkeit der Produktion; sie sind für ihre — sich geschichtlich verändernden — Bedingungen kennzeichnend. Folglich können die intensive und die extensive Wirtschaft gleichfalls erfolgreich oder weniger erfolgreich sein; mit anderen Worten können sie ein niedrigeres oder ein höheres Niveau erreichen. Geschichtlich schreitet der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung gesetzmäßig vorwärts.

A magyarországi rövid kaszák történetéhez

Rövid kaszákkal ma már Európának csak a peremterületein találkozhatunk, és leírásuk is természetesen csak innét áll rendelkezésünkre. Mégsem állíthatná senki, hogy e szerszámnak e területeken túl, másfelé nincs jelentősége. Nemcsak azért, mert az egymásután felbukkanó történeti adatok és régészeti leletek Európában ezt természetesen is cáfolják, hanem egyszerűen a történeti fejlődés vázolásának elemi igénye is ezt eleve lehetlenné tenné: az európai vágóeszközök fejlődésében a rövid kasza kihagyhatatlan láncszemet jelent. Az újabb feldolgozások különben számolnak is e ténnyel.

Nálunk sem kisebb semmivel sem a jelentősége e szerszámnak, mint amit általában tulajdonítanak neki. Nyilvánvaló, hogy egy sor kérdésben — a szénagazdálkodás kezdeteitől a kaszás aratás megindulásáig — még a kérdésfeltevés is másként alakulna, ha a kutatás biztosan támaszkodna a rövid kasza hazai adataira, amelyek hozzávetőlegesen datálnák annak használatát és magyarázatul szolgálnának eltűnésére.

A kutatásnak azonban ilyen adatok nem állnak rendelkezésére. S hogy nem állnak — valljuk be! — ebben a néprajzi kutatók is részesek, sőt bizonyos értelemben éppen hozzájuk vezethető vissza e szerszám negációja vagy elhanyagolása. Abban az értelemben, hogy egyes adatokhoz az ethnográfusok nyújtottak olyan értelmezést, ami aztán félrevezette, vagy megtorpanásra ösztökélte a következő kutatókat.

I.

Ilyen adatok pedig — a recens híján — mind a nyelvi anyagban mind a régészeti leletekben adódtak. A nyelvi adat: a *szallai kasza*, mely kétféle vág,¹ tárgyi hátterét TRÓCSÁNYI Zoltán² nyomán BALASSA Iván³ vonta kétségbe. Ezt írja többek között: „Nagyon valószínűtlennek látszik az a feltevés, hogy a magyarságnak valaha is lett volna ilyen kaszája. Márcsak azért sem tudjuk ezt elhinni, mert az ilyen kaszával az egyik vágáskor rávágtak volna, a másiknál pedig rendre. Így a szálak teljesen összekuszálódtak volna; nem is beszélve arról, hogy a kaszagereblye vagy csapó használata az ilyen kétélű kaszánál lehetetlen.”

¹ A *Nyelvtörténeti Szótár*on kívül (II., 137) a legfontosabb adatokat l.: Horváth János 1953. 520; TAKÁTS Sándor 1915, I, 62, 123.

² TRÓCSÁNYI Zoltán 1933, 47.

³ BALASSA Iván 1947, 47.

E cikkekre válaszolva — melyet megelőzően a Magyarság Néprajzában GYÖRFFY István⁴ is említi egy 1570-es adat alapján, a vágóeszközök sorában, melyhez kapcsolódva 1937-ben TAGÁN Galimdsán⁵ felveti, hogy „ez a kasza ugyanolyen lehetett mind a gorbusa . . .” — BERETTYÓ János⁶ viszont állítja: „Kellott hát lenni olyan kaszának, mellyel kétfelé is lehetett kaszálni. Ezt néhol szalai: zalai? máskor boszniai kasza néven ismerték. Elterjedettségére vall, hogy szólásnak vált alapjává már a XVI. században. Milyen volt — s ma is ha van milyen? — én nem tudom.”

Ehhez KOROMPAY Bertalan⁷ finn és kelet-európai példákat hoz a használati mód leírásával. Hajdani hazai meglétét is igazoltnak látja. „Azt azonban — fűzi hozzá —, hogy milyen eredetű nálunk: hogy keletről vagy nyugatról, sőt — a boszniai jelzőből következtetve — esetleg délről került-e hozzánk, a tárgy ismerete nélkül és a szomszédságunkban előforduló kaszatípusokkal való tüzetes összehasonlítás hiányában természetesen nem tudhatjuk megállapítani. Idegen eredete mégis valószínűnek látszik, minthogy mind szalai, mind boszniai megjelölésében a szokottnál különböző helyi furcsaságként tartották nyilván . . .” Ezzel viszont KOROMPAY azt a látszatot kelti, mintha e különleges kasza idegen hatásként csak később került volna a már megszokott hosszú nyelűek mellé. Ezzel a feltételezéssel viszont, a tárgy hazai meglétének minden közvetett bizonyítéka mellett, ugyancsak félresiklott a rövid kasza kutatása.

A nyelvi anyagnál talán lényegesebbek lettek volna azok a régészeti leletek, amelyek ugyan felszínre kerültek, de a helytelen értelmezés következtében kicúsztak a kutatás köréből. Noha 1910-ben a Bihar megyei Udvariban előkerült rövid kaszaleletet ZOLTAI Lajos a Déri Múzeum 1911-i jelentésében „vas-kasza”-ként,⁸ egy későbbi bemutatója pedig egyenesen „rövid pengéjű kasza”-ként mutatta be,⁹ a későbbiek során előkerült hasonló vas-eszközöket mégsem e kategóriába sorolták. Ennek pedig az a magyarázata, hogy a két háború közti időszak legjelentősebb faluásatásának a Kecskemét-Árvaláz-inak leletei között felbukkanó vas-pengét (I. Tábla 1.) az ásatás feldolgozója és közreadója, SZABÓ Kálmán rosszul választott analógiák alapján a nádvágók közé sorolta és ezután — e példára hivatkozva — minden ilyen lelet már idesorolódott.¹⁰ SZABÓ Kálmánt nyilván az zavarta meg, hogy leletei között szerepelt egy hosszú nyélre erősíthető, nyakával hegyes szöveget bezáró, ormos kasza is a hozzávaló élesítő felszereléssel együtt,¹¹ amely lényegében a maival megegyező, míg egy másik pengének, mely rövidebb, nyaka tompa szögű és lapja orom nélküli, a recens kasza-anyagban nem találta párját. Ehhez mindenáron hazai párhuzamot keresgélve, az ún. *tisztító kaszákra* akadt, amivel a halászok a nádasokban utat készítettek. Ennek alapján képzelte el a lelet használatát:¹² „Hosszú nyélre lehetett erősítve — írja —, mint a Kecskemét környékén még ma is használatos ún. *tisztító kaszák*. A tompa

⁴ GYÖRFFY István 1934, 213.

⁵ TAGÁN Galimdsán 1937, 416.

⁶ BERETTYÓ János 1949, 79–80.

⁷ KOROMPAY Bertalan 1949, 82.

⁸ ZOLTAI Lajos 1911, 25.

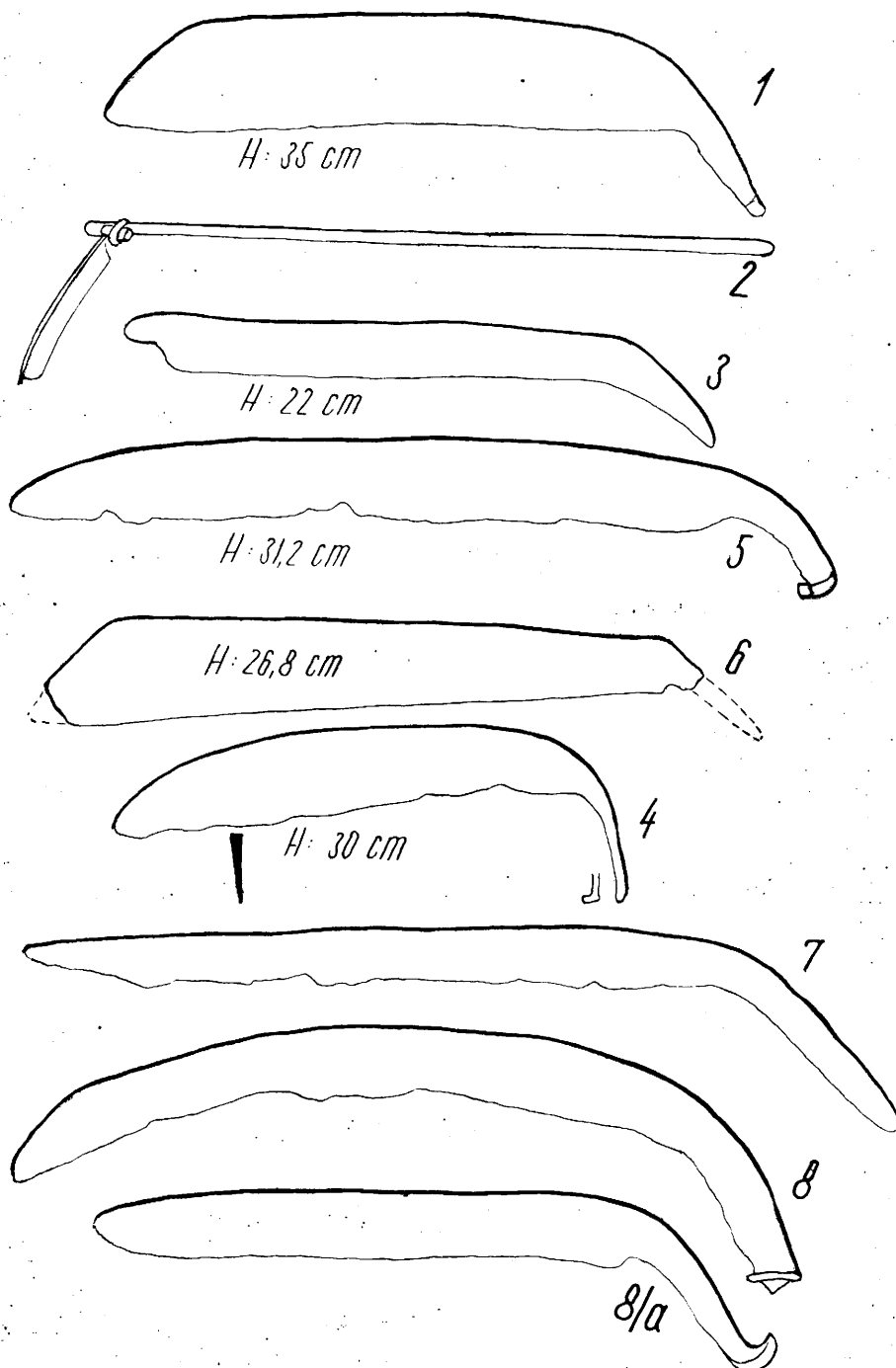
⁹ KRALOVÁNSZKY Alán 1962, 120.

¹⁰ SZABÓ Kálmán 1929, 84. — u. ó. 1938, 16 (kép), 18–20.

¹¹ SZABÓ Kálmán 1938, 121–122.

¹² SZABÓ Kálmán 1938, 18–20.

I. tábla adatai; a 190. oldalon

szögben való felerősítés tette alkalmassá arra, hogy a víz fenekére nyúlva és nyelét maguk felé húzálva, a nád töveit elvagdoshassuk, s így utat készíthessünk a sűrű nád között ladiknak, lélekvesztőnek.”

A példának vett tisztító kaszát (I. Tábla 2.) különben egy korábbi cikkben részletesebben is bemutatta.¹³ Eszerint az „ugyanarra a célra szolgál, mint a nádvágó” — tehát valójában nem is az! — „Tulajdonképpen csak egy csonka kaszapenge — írja a szerszámról —, mely két-három méter hosszú nyélbe van erősítve, de a rendes kaszával ellentétben „szalajtóra” áll, vagyis a pengének és nyélnek találkozása nem hegyes vagy derékszögű, hanem tompaszögű. A halászok állítása szerint, akik vele a víz fenekére lenyúlnak, csak ilyen alkalmas a nádtövek elvagdósására.”

A teljesebb leírásból kitűnik, hogy a szerszám tulajdonképpen nem a szokásos nádvágó, hanem olyan tisztító szerszám, mely *nyeselő* néven és kovácsolt vasból készítve más vizes területeken is megtalálható.¹⁴ Megszokott alakja viszont íves vagy olyan T-formájú, melynek pengéje elől-hátul élezett és így húzva és taszítva is lehetett vele a vízben dolgozni. Olykor a T-formának csak az egyik szára van meg és ekkor a szerszám valóban kasza formát mutat. Rendszerint köpüs.

A fenti tisztító kasza viszont már új forma: gyári készítésű, elhasznált kaszapengéből készült, aminek következménye, hogy a penge vékony, finom acélból való, jó élű. Ez tette lehetővé, hogy hosszú nyélre szerelve is könnyedén dolgozzanak vele, mivel súlya csekély, ugyanakkor a tompa szögben felerősített pengét a kivágandó növényekre szorítva, azokat egy húzással elnyisszantották.

E szerszámmal azonban, mely rossz kaszából másodlagosan készült, nem egyezik a vastag pengéjű rövid kasza, amit nagy súlya miatt két-három méteres hosszú nyélre jól fel sem erősíthettek volna, s amivel így nagyon is esetlen lett volna a vágás. E vastag pengéjű szerszámmal vágni kellett, mert húzással alig nyiszálhatták volna el a nádat. A kampósabb nyeselőkkel és nádvágókkal is, ha nem vágtak, rántva tudták a növényzetet elmozdítani. A vágáshoz viszont e kaszapenge rövid nyelet kívánt volna, mint ahogy a tömör vasú nádvágóknak rövid a nyele Kecskemét környékén is.

Nem adhatott tehát elfogadható felvilágosítást a vaspenge eredeti funkciójáról az analógiának igénybevett szekundér jellegű tisztító kasza, amelyen tulajdonképpen csak a tompa szögbe, a „szalajtó”-ra való felerősítés volt az egyedüli egyező.

Mégis ez szolgáltatott alapot arra, hogy a később előkerült leleteket (I. térkép) SZABÓ Kálmán nyomán értelmezzék és a nádvágók közé sorolják.

Így került oda a Debrecen—Szepes pusztán talált töredékes lelet (I. Tábla 3.), melyet bemutatója, ECSEDI István — nem is rossz érzékkel — sarló-

¹³ SZABÓ Kálmán 1918, 125, rajza a 126. lapon.

¹⁴ HERMAN Ottó 1887,

I. tábla

1. Kecskemét—Árvaház-i lelet (SZABÓ Kálmán 1938, 16). — 2. Az ún. „tisztító kasza” Kecskemétről (SZABÓ 1918, 126). — 3. A Debrecen—Szepes pusztai lelet (ECSEDI 1931, 75). — 4. Debrecen—Homokbánya-i lelet (KISS Attila 1960—61, 33). — 5. Mohácsi lelet (KISS 1963, 163). — 6. Szentés—Szent László-i lelet (KRALOVÁNSZKY 1962, 125). — 7. Rövid kasza-penge, Gajar (EISNER J. 1933, XCIV/1). — 8. Sa Rövid kasza-pengék, Oslavany (ČERVINKA, I., L. 1927, XX/6, 7)

nak vélt¹⁵ és csak a Néprajzi Értésítő szerkesztője „igazította ki” lapalji jegyzetében, SZABÓ Kálmánra hivatkozva, nádvágóra.¹⁶

De ide sorolták a Debrecen—Homokbányában talált késő középkorinak minősített rövid pengét is,¹⁷ amely pedig sarlókkal együtt került elő és ezekkel együtt még néprajzi szempontból külön is foglalkoztak velük.¹⁸ (I. Tábla 4.)

Nádvágó lett ezek nyomán a mohácsi lelet is (I. Tábla 5.), melyet 1963-ban adtak közre.¹⁹ De annak igazították ki azt a szentesi leletet is, melyet első közreadója, SZÉL Márta töredékessége miatt csak „vaskés”-ként említette,²⁰ de egy későbbi feldolgozója, ÉRY Kinga, SZABÓ Kálmán adatai alapján végül is nádvágónak azonosította.²¹ (I. Tábla 6.)

Így aztán nem csodálni való, ha a rövid pengéjű kaszának nyoma veszett és annak például a hazai szemamunkában való esetleges szerepéről sem kockáztathattak meg kérdésfeltevést. Pedig az utánuk való nyomozásnak nem is kellett volna messzire mennie, csak a fenti ál-nádvágóig, s e szerszámokat azon rövid kaszák mellé kellett volna állítani, melyek Észak- és Kelet-Európában máig fennmaradtak, illetve azokkal a kétségtől való rövid kaszapengének minősített nagyszámú leletanyaggal egybevetni, mely a szomszédos népek-nél, illetve a magyarság korábbi vándorlási területéről, Dél-Ukrajnából ránk maradt.

II.

Már a sallai kaszával kapcsolatos vita során idézett munkák egy része is tartalmazott elegendő leírást és kép-anyagot, mely alapján a hazai anyagot helyesen lehetett volna értelmezni. Így SIRELIUS, már az 1919-ben megjelent kitűnő összefoglalásában,²² a kasza jó leírása és néhány korábbi előfordulásának említése mellett igen jó ábrázolást is közölt. 1927-ben ZELENIN, D. az orosz gorbusákról,²³ 1933-ban BRØGGER a skandináv vágóeszközökről,²⁴ 1934-ben VILKUNA, K. a finn sarlókkal kapcsolatban a rövid kaszákról²⁵ tett közzé olyan leíró- és kép-anyagot, amelyek között szintén lehetett volna találni egészen közeli megfeleléseket.

De a gondolatot ébresztő recens anyagnál fontosabb az a külföldi régészeti leletanyag, mely nagyjából a mi leleteinkkel egyidős, területileg közel esik és ugyanakkor rendeltetésüknek megfelelően történet értelmezése is.

Ilyen lelet került elő még a Kárpát-medencéből is, de számosabban a vele szomszédos területekről. EISNER, J. 1933-i összefoglalásában a Pozsony megyei Gajar-ról publikált késő népvándorlás-kori rövid kaszákat²⁶ (I. Tábla 7.), ČERVINKA, I. L. a közeli morva területekről.²⁷ Ezek közül az egyik Oslavany-i

¹⁵ ECSEDI István 1931, 74—76.

¹⁶ NÉ, 1931, 75: 1. számú jegyzet.

¹⁷ KISS Attila 1962, 32, 33. lapon a rajza.

¹⁸ IKVAI Nándor 1962, 143—144.

¹⁹ KISS Attila 1963, 158, 164, 163. lapon a rajza.

²⁰ SZÉL Márta 1944, 234.

²¹ ÉRY Kinga „A Szentes-szentlászlói kora Árpád-kori temető” kéziratot szakdolgozatát idézi KRALOVÁNSZKY Alán 1962, 129, 39. sz. jegyzet

²² SIRELIUS, U. T. 1919, 279.

²³ ZELENIN, D. 1927, 32—33.

²⁴ BRØGGER, A. W. 1933, 38.

²⁵ VILKUNA, K. 1934, 232—235.

²⁶ EISNER, J., 1933, XCIV/1, 9—10. ábra.

²⁷ ČERVINKA, I. L., 1927 (XX) 6, 7 és 47/6, 7. ábra.

és Lhota Tvarozna-i különösen közelállónak tűnik a mi egyenes pengéinkhez,²⁸ míg az ugyanonmért való másik kettő a görbült hátú mohácsi változathoz²⁹ (I. Tábla 8., 8/a; II. Tábla 1., 1/a). De ugyanígy lehetne összevetni a lengyel,³⁰ orosz³¹ vagy balti vidék³²⁻³³ hasonló leleteivel is.

A minket közelebből érdeklő délorosz és csehszlovák leletek feldolgozása pedig már annyira előrehaladt, hogy a rövid kaszák között típusokat is el lehet különíteni. KOLČIN, A. B. a XI—XII. századi leletanyag alapján a keleti szláv rövid kaszák két típusát különbözteti meg:³⁴ az északit, mely keskeny pengéjű és nyaka viszonylag hosszú; a délit, melynek pengéje szélesebb és egyben rövidebb is, de rövidebb a nyakrésze is (I. Tábla 2.).

BERANOVA, M. pedig a csehszlovák rövid kaszákat osztotta két típusba,³⁵ melyek közül az egyikre jellemző a görbült, míg a másikra az egyenes, olykor négyszögletes penge. E típusokat viszont nem lehetett sem területileg, sem korban szétválasztani. Mindkettőnek az előfordulása a szlávoknál a VIII—IX. század fordulójától datálható. Megjegyzi még azt is a szerző, hogy egyikről sem állítható bizonyosan, hogy speciálisan szláv típus.

Mindez azért lényeges számunkra, mert a mi leleteink is — az egy mohácsi kivéve, mely kissé görbült, akár BERANOVA első típusa — egyenes, sőt csaknem szögletes formájúak, akár a csehszlovákok második típusa, ugyanakkor — a Debrecen—Szepes pusztait kivéve, mely erősen töredékes állapotban maradt ránk, s talán épp azért, mert kopott — széles pengéjűek, akár a déloroszországiak. Így a Kárpát-medence vidékén és a Dél-Oroszországból ismert típus-változatok közé sorolhatók.

Eredetüket keresve azonban nem lehetne megkockáztatni, hogy szláv átvételek, mivel önálló szláv típusról aligha lehetne beszélni: a keleti szlávok kaszái ugyan típusban és területileg két részre oszthatók, de a déli széles pengéjűek ugyanúgy megtalálhatók például a kazároknál, mint az oroszoknál.³⁶ Ugyanakkor a Csehszlovákia területén előkerült és egyesek által szláv típusoknak vélt példányoknak római és latène kapcsolata bizonyult döntőbbnek.³⁷ Nyilvánvaló, hogy a fontos vágószerszám típusai nem korlátozódtak egy-egy etnikum határai közé, s így fejlődése, kialakulása sem érthető meg egyetlen vagy néhány ország olykor hézagos anyaga alapján, mivel az csak az európai fejlődésnek pusztán egy változatát, láncszemét alkotja.

²⁸ Vö. SZÉLL Márta 1944, 234. — SZABÓ Kálmán 1938, 16. — EcsEDI 1931, 75.

²⁹ KISS Attila 1963, 163.

³⁰ PODWIŃSKA, Z., 1962, 157—162, 314—328.

³¹ KOLČIN, B. A., 1953, 95—99 — SEDOV, V. V., 1960, 105—107. — SOROKIN, S. S., 1959, 135—199.

³² MOORA, H., 1929, XXXII: 7—8; — 1938, 531—539.

³³ URTANS, V. 1964, 60.

³⁴ KOLČIN, B. A., 1953, 95—96.

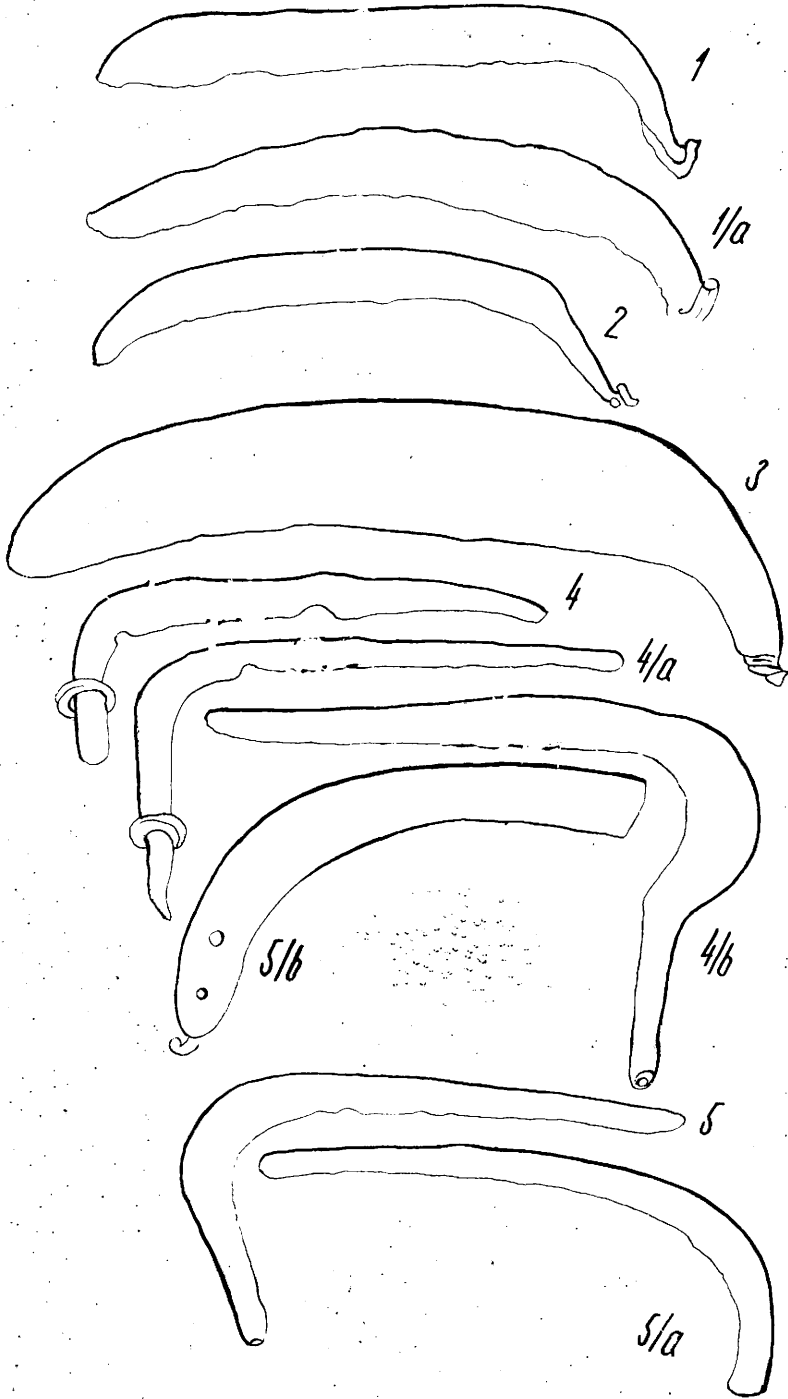
³⁵ BERANOVA, M., 1957, 110—111.

³⁶ SOROKIN, S. S., 1959, 145—146, 167. — LJAPUSKIN, I. I., 1958, 117—118, 311—312.

³⁷ BERANOVA, M., 1957, 111.

II. tábla

1, 1/a. Rövid kasza-pengék, Lhota Tvarozna (ČERVINKA, I. L. 1927, 178/6, 7) 2. Rövid kasza Ukrajnából (Knjazaja Gora) (KOLČIN, B. A. 1955, 57/3) 3. Kelta rövid kasza Stradomitzből (Pič, J. L. 1903, Tabl. XXXVII/3.) 4., 4/a, 4/b. Rövid kaszák Idría di Bačából (SZOMBATHY 1903, 335, 315, 305.) 5., 5/a, Velemszentvidi rövid kaszák (MISKE 1907, XLVII/14, 15; LI/13)

II. tábla

Így szükségesnek mutatkozik, hogy e speciális vágószerszám alakulását, bár röviden de, szélesebb összefüggésben is áttekintsük.

III.

Az a rövid kasza, amely a Kárpát-medencében a magyarok kezére is kerülhetett és amelyet részten már a honfoglalás előtt is a délorosz szteppéken megismerhettek, a vaskor elején alakult ki a késő-bronzkor sarlóiból. A bronzkori sarlók közül, STEENBERG, A.,³⁸ aki legmélyebben foglalkozott e szerszámok kialakulásával is, két típust vesz fel közvetlen elődek: a SCHMIDT, H.-tól³⁹ 1b típusba sorolt, erősen horgas ívű, szöglukas felerősítésű sarlót, mely Nyugat-Európában általános és az ugyancsak SCHMIDT, H.-nál a III. típusú makkos végű — ROSKA Mártontól⁴⁰ Hackensichelnek nevezett — típust, mely a Kaukázustól a Dunáig található és elterjedési központja Erdély. Az előbbiből fejlődött ki az ún. La Tène-típus, mely Európában széles körben hatott, nemcsak a kelták által lakott területen, hanem azon túl is, például a Baltikumban.⁴¹ Ez a forma különben később összeolvadt a késő vaskor keskenyebb formáival. A második típus az ívsarló kialakulása szempontjából jelentős.

Kialakulásának feltételét nem csupán az az új technikai alap teremtette meg, amit a vasnak a felfedezése jelentett, hanem az a klimatikus változás, mely a bronzkor végén Európában lezajlott, minek következtében az időjárás hidegebbé vált, a telek zordabbá lettek és így például az állatállomány téli eltartását istállózással és a téli takarmány biztosításával kellett megoldani.⁴² Ez időtől fogva tűntek fel az ágazó kések is a leletekben, ami arra vall, hogy a lombtakarmánynak is nagy lett a szerepe.⁴³ Ez azonban önmagában nem biztosíthatta nagyobb állatállomány rendszeres kitartását, mint ahogy azt a fűből nyert széna teszi. A rendszeres fűvágásra, szénakaszálásra alakult ki tehát a rövid nyelvű kasza a horgas sarlóból, melyet ez ideig csupán gabonaaratásra használtak.⁴⁴

Kialakulásának helyét STEENBERG⁴⁵ igyekszik pontosabban meghatározni és a legkorábbi példányát egy bolognai bronzleletben véli felismerni, mely egyezést mutat a Celles-i kora vaskori vaskaszával,⁴⁶ s ugyanakkor igen hasonlatos a korai dán Uggerby-i és Lyngby-i kaszaleletekhez is.⁴⁷

LÜHNING, A. azonban a bolognai bronzeszközt első kasza-példánynak nem fogadja el, s egyáltalában nem is tartja lehetségesnek hogy megállapíthassuk, melyik is volt az első.⁴⁸ Tényként állapítja meg, hogy a rövid kaszák térben és időben szorosan kapcsolódtak a keltákhoz, ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy e szerszám bárhol máshol is kialakuljon, ahol a kelta-kor előtt általánosan horgas sarló volt gyakorlatban. Így adva volt arra is a lehetőség, hogy

³⁸ STEENBERG, A., 1943, 190—191.

³⁹ SCHMIDT, H., 1904, 419—427.

⁴⁰ ROSKA Márton 1938.

⁴¹ MOORA, H. 1938, 532—533.

⁴² GAMS, H.—NORDHAGEN, R., 1923, 304. id. LÜHNING, A., 1951, 267.

⁴³ STEENBERG, A., 1943, 179—180.

⁴⁴ CURWEN, E. C.—HATT, G., 1953, 113—116.

⁴⁵ STEENBERG, A., 1943, 192.

⁴⁶ PAGÈS-ALLARY, I.—DÉCHELETTE, J.—LAUBY, A., 1903, 397, 25.

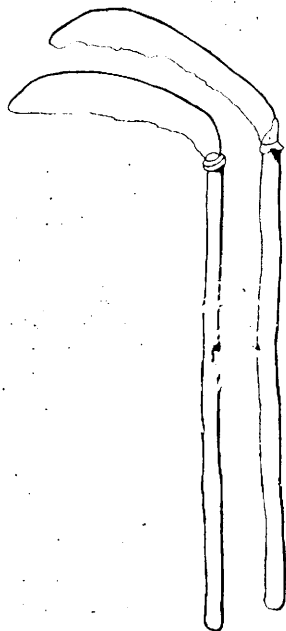
⁴⁷ STEENBERG, A., 1943, 192, 103—105.

⁴⁸ LÜHNING, A., 1951, 272—273.

adott körülmények között később is rövid kaszává fejlődjön, az egyébként is sok formai és funkcióbeli hasonlóságot mutató horgas sarló.

Akármelyik elgondolást fogadjuk is el, tény az, hogy a rövid kasza a latène korban a keltáktól lakott területen mindenütt elterjedt, így mindenekelőtt Franciaországban, Svájcban, Dél- és Közép-Németországban és Ausztriában, azonkívül Csehszlovákiától az Észak-Balkánig húzódó széles sávban, amelybe beletartozott a Kárpát-medence is.⁴⁹

Ami most konkrétan a szerszámokat illeti, a kelta kaszáknak legtöbbet idézett s némileg típusnak tekintett példányai a La Tène-i leletek,⁵⁰ melyek-

1. kép La Tène-i rövid kaszák nyéllel, A., B. (VOUGA, P. 3, 192 Pl XXV/2; XXIV/5)

nek a kutatók számára hallatlan előnye, hogy fanyelük is épségben megmaradt (1. kép). E kétségkívül kaszának minősített példányok azonban már egy fejlettebb fokot képviselnek a rövid kaszák változatai közt, hiszen pengéjük viszonylag egyenes és széles — az egyik kopott kivételével — alig görbült, nyakuk rövid és közvetlenül, makkszerű dudorral kapaszkodnak a nyélbe, amelyhez kötélekkel vagy karikával is rögzítik s hegyes végük hirtelen, nem hosszan elnyúlva végződik.

Noha e típus a későbbi századokban is több helyen feltűnik, mégsem lehet elterjedését sem térben sem időben pontos határokkal elkülöníteni. A kelta-kor rövid kaszái is igen változatos formákat mutatnak. Az egyik legnépesebb lelőhelynek a Steinsburg bei Römhild-nek nem kevesebb, mint 14

⁴⁹ DÉCHELETTE, J., 1927, 886—889. — STEENSBERG, A., 1943, 193—198. — ZEITLINGER, J., 1944, 142—146. — LÜHNING, A., 1951, 269—282.

⁵⁰ VOUGA, P., 1923, 75—76, XXVI/5, XXV/2, 3.

példánya már valamivel keskenyebb, noha ezt kopás, illetve az erősebben érvényesülő rozsdamarás is okozhatta.⁵¹ A csehországi Stradomitz két kaszája⁵² közül az egyik, széles pengéjével, kis hajlatával leginkább a Debrecen — Homokbányai középkori példányunkra emlékeztet (II. Tábla 3.), míg a másikon a kissé görbült penge csőrszerű hegyével, hosszú nyakával mintegy átmenetet mutat egyes sarlófajtákhoz, melyekből pl. a honfoglalás körüli időkből Magyarországról is került elő példánya. Az Idria di Bača kaszáinak többsége már keskeny pengéjű és a pengékhez ívesen hajlított ugyanolyan vastag nyak kapcsolódik, mely olykor kétszer is megtörik — a később említésre kerülő ív-sarlók mintája⁵³ (II. Tábla 4., 4/a, 4/b).

Némileg hasonló ehhez az egyik velemszentvidi példány, melynek pengéje ugyancsak ívben csatlakozik a hosszú és kissé hátratorított, makkos nyakhoz, míg a másik kettő nyaka rövidebb, és az egyikken a makkon kívül szöglukak is szolgálták a biztosabb megerősítést (II. Tábla 5., 5/a, 5/b).⁵⁴

Az elsővel — és egyes Idria di Bača-i példányokkal — mutat rokonságot a szalacskai kaszatöredék is,⁵⁵ mely azonban nyakának visszahajlása ellenére is — a penge és nyak által bezárt hegyesszöge következtében — inkább a hosszú nyelű kaszákhöz sorolható.

Míg ez utóbbi példány — nyilván a kelta-kor utolsó időszakából — már a fejlettebb hosszú nyelű kaszákhöz mutat, a többi kelta-kori leletünk inkább a kaszák fejlődésének kezdeti időszakába sorolható, olyan stádiumba, melynek vágóeszközöiről még nehéz eldönteni, hogy valójában mely kategóriájába is tartoznak: a sarlók — mégpedig az ún. vágó vagy horgas sarlók — vagy a rövid kaszák közé? Noha a leletek közreadói általában sarlóként publikálták őket, mégis érdemes lesz, a fenti összefüggésben, a rövid kaszák között is megemlékezni róluk.

A Szalacskától nem messze eső kaposmérői leletek kaszaszerű pengéje tompaszögű ívben megy át az ugyanolyan széles nyakba, mely viszonylag hosszú és rajta két makkszerű fémszög szolgál a nyélre való erősítésre (III. Tábla 1.).⁵⁶ A penge görbülete — nem középben, hanem nyakban görbül! — inkább a rövid kaszát feltételezheti. Hasonlóak hozzá a halimbai leletek,⁵⁷ melyek közül azonban csak az egyik pengéje — a 9-es számú — görbült hasonlóan, míg a másik kettőnél a görbültség az egész pengén fokozatosan érvényesül (III. Tábla 2., 2/b). Némileg megegyezik ezzel a munkácsi leletegyüttes is, melynek pengéi viszont szélesebbek (III. Tábla 3., 3/b).⁵⁸ Nagy változatosságot mutatnak a Kassa körüli kelta-leletek,⁵⁹ melyek közül az egyik (XLI/2) széles pengéjű és keskeny nyakú példány, a La Tène-i vagy Stradomitz-ivel is összevethető, míg a többi viszonylag keskeny és közülük némelyik épp olyan fokozatos görbületű, akár a halimbaiak.

⁵¹ GÖTZE, A., 1921, 19—83 (??)

⁵² PIČ, J. L., 1903, XXXVII/3, 6. — PIČ, J. L., — Déchelette, J., 1906, 85;

⁵³ SZOMBATHY Jenő 1903, 291—364.

⁵⁴ MISKE Károly 1907, 74, XLVII/14; XLVII/15, LI/13.

⁵⁵ DARNAY Kálmán 1906, 432—433.

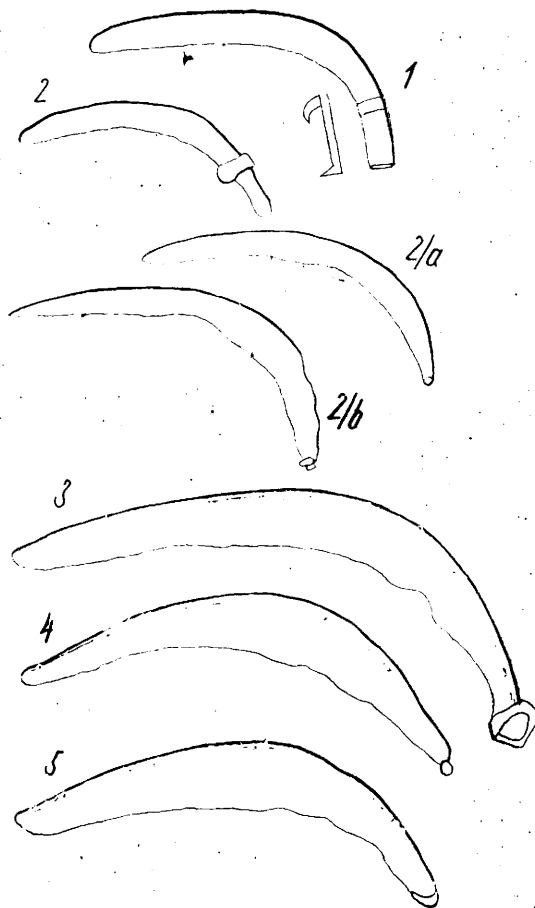
⁵⁶ Sz. DARNAY Kálmán 1910, 137.

⁵⁷ TÖRÖK Gyula 1961, 67, XVII/7—9.

⁵⁸ LEHOCZKY Tivadar 1901, 203, 205, 214—216. — LEHOCZKY Tivadar 1908, 252—253, 256.

⁵⁹ EISNER, J., 1933, 162, 305; XLI/1—8, 14—16. — PASTOR, J., 1949, II/1 ábra. — PASTOR, J., 1954, 340.

III. tábla

1. Kaposmérői lelet (Sz. DARNAY, 1910, 137). 2., 2/a, 2/b. Halimbai lelet (TÖRÖK 1961, 67). 3., 4., 5. Munkács környéki lelet (LEHOCZKY 1901, 203)

A Kárpát-medencei leleteknek ez a részletesebb bemutatása már azért is hasznos, mert együttesen mutatják azt a nagy változatosságot, ami egy kisebb területen érvényesül, és ami végül is kitesz egy feltételezett fejlődési sort, melynek végén a biztosan rövid kaszának ítélt eszköz áll. Mint említettük, LÜHNING, A. már a kialakulását sem kívánja egy helyre lokalizálni, hanem feltételezi, hogy kedvező körülmények között a rövid kasza bárhol kialakulhatott a vágó vagy horgas sarlóból.⁶⁰ Ezek közeli rokonsága még újabban is, amikor pedig a szerszámok erősebben differenciálódtak és ezzel funkciójukban jobban rögződtek, szemléletesen mutatkozik meg a recens anyagban. LITBERG⁶¹ és ERIXON⁶² pl. a délsvéd vágósarlót az északnémet rövid kaszával vetette egybe és végül is arra a megállapításra jutottak, hogy mind a penge

⁶⁰ LÜHNING, A., 1951, 272—273.

⁶¹ LITBERG, N., 1930, 134.

⁶² ERIXON, S., 1931, 200.

formája, szélessége és a vele való munka módja erősen egyező. Alig látnak több különbséget, mint azt, hogy a rövid kasza nyele hosszabb a sarlóénál és az előbbivel füvet, az utóbbival pedig gabonát vágnak. Ugyanerre a megállapításra jutott VILKUNA is a finn *kampi* és a rövid kasza egybevetésénél.⁶³ De ZELENIN is megemlíti a gorbusa-kasza bemutatásakor, hogy „e kaszának sok hasonlósága van egy nagy széles és nehéz sarlóval”.⁶⁴

STEENSBERG, A. kísérletei pedig, melyeket a római és a viking-kori eszközökkel folytatott, azt igazolták,⁶⁵ hogy a vágósarlók és a rövid kaszák használati módjában is bizonyos hasonlóság tapasztalható és valójában a nyél hosszúságának növelése révén válik el erősebben a sarlótól; a hosszabb nyéllal különben inkább kellett *vágni, csapni*, mint a kurtábbal. Egyébként a nyél nélkül maradt puszta pengéknél éppen ezért nehéz eldönteni, hogy sarló- vagy kaszaként szolgáltak-e.

Kelta-kori leleteink közül a szelesebb, súlyosabb pengét nagy valószínűséggel már a rövid kaszák közé sorolhatjuk, annál is inkább, mert ezek nagy részén kivethető a penge kiegyenesedése, hosszabbodása, ami feltehetően a nyél hosszabbodásával jár együtt, ami a nagyobb lendület, erő kifejtés biztosításával lehetővé tette a vágófelület és az ezzel járó nagyobb teljesítmény növelését. A keskeny pengéjű és olykor formájában is sarlószerű, kerek ívű pengéket viszont inkább a sarlók közé sorolnánk — hacsak nem a rövid kaszákhoz a kopástól és a rozsdától eltorzult példányai —, megjegyezve még azt is, hogy kezdetlegesebb fokon több a valószínűsége annak, hogy egy-egy szerszámot több funkcióban is használjanak. Így az említett pengék funkciója sem határolódhatott el teljes bizonyossággal. Egyébként a külön fűvágó szerszámnak, a kaszának a kialakulását és meggyökeresedését nem kis mértékben segítette a vágószerszámoknak a kelta-korban bekövetkezett differenciálódása, nevezetesen a hátratorótt nyakú ún. ívsarló kialakulása, mely e korban indult el hódító útjára.⁶⁶ Ez az új szerszám már speciálisan gabonaaratásra szolgált, e munkának vált minden eddiginél termelékenyebb, alkalmasabb eszközévé, minthogy az érett gabonát a legkisebb szemvesztéssel, a legtakarékosabban, és így az adott feltételek mellett a legjobban, ezzel lehetett learatni. Az aratás szerszámának ez az önállósulása egyúttal magával vonta a fűvágás átalakulását is, hiszen — az aratósarlóval, alkalmatlan lévén a fű levágása — az eddigi szerszámra nehezedett a munka egésze és csak e munka, a fűvágás, ami pedig óhatatlanul magával hozta az erre leginkább alkalmas tulajdonságok továbbfejlesztését és az új változatok, formák kialakulását.

Így tehát a kelta-kori kaszák kialakulása valójában része egy több szerszámot átalakító és újakat is létrehozó folyamatnak, amely mögött a gazdálkodás intenzívebbé válása, s a földművelés és állattartás fejlettebb formáinak meghonosodása áll, olyan alapvető technikai vívmánnyal alátámasztva, mint a vaseszközök és azok előállításának korszerű technológiája.

Hazánk földjén előkerült változatos leletek világában ennek az átalakulásnak egyes fázisaira utaló tárgyi dokumentumok, amelyek közül egyesek lehetnek átvételek, míg mások talán éppen itt nyerték el első megformálásukat. A kelták, illetve a La Tène-kultúra hordozói, megjelenésével

⁶³ VILKUNA, K., 1934, 233—234.

⁶⁴ ZELENIN, D., 1927, 32.

⁶⁵ STEENSBERG, A., 1934, 20 és köv.

⁶⁶ STEENSBERG, A. 1943, 209—223.

bekövetkezett új, nagyszerű gazdasági, társadalmi változás folyamatában ugyanis a kedvezőbb és termelékenyebb munkára való törekvés, s a változatosabb igények — támaszkodva a helyi és tárgyi adottságokra — újabb és újabb szerszámok alakulásának vetették meg az alapját. Ezek a próbálkozások nyilván olykor eredménytelennek is bizonyultak, de végeredményében igen sikeresnek mondhatók: e korszak hozott létre egy sor olyan alapvető szerszámot, mely évszázadokon át tartozéka lett az európai kultúrának és némelyike még a mai napig is az.

IV.

A kelta-kor hatalmas vívmányai, melyek a vas felfedezésével és annak többféle eszközként való hasznosításával sokféleképpen segítették az új területeket birtokba vevő népességet, nemcsak a keltáktól lakott vagy huza-mosabban megszállt területeken váltak a kultúra tartozékaivá, hanem jóval azon túl is. Ezeknek — a keltákon kívül — a legfontosabb terjesztői az őket követő rómaiak, akik a mediterrán vagy közel-keleti kultúrákból kiszűrt sok lényeges kultúrelem mellett a kelta-kor fontosabb eszközeit, felfedezéseit is átvették és kiterjedt birodalmukban sikeresen meghonosították. Az állandó letelepültséggel járó erdőirtáshoz és részben a szőlőműveléshez szükséges többféle vágókésen kívül e korszak honosította meg kiterjedt területeken a keltáktól feltalált ivsarlót és a rövid kaszát is.

A római korból azonban jóval kevesebb rövid kasza lelettel rendelkezünk, mint ahogy azt joggal elvárhatnánk. Ennek oka pedig a kasza időközbeni továbbfejlődése, azaz a kosszú nyelű kasza kialakulása, ami tulajdonképpen nemcsak a nyél pusztá meghosszabbítását jelenti, hanem a penge és a nyak által bezárt szög megváltozását is. E szerszámoknál ugyanis — ellentétben a rövidnyelűekkel — a penge és a nyak hegyesszöget zár be, ami nemcsak a penge és főleg a nyél hosszabbítását teszi lehetővé, hanem egészen másfajta vágás-technikát is igényel, amelyet meghajolva ugyan, de a kaszát két kézzel tartva nem csapva, hanem kaszáló, csaknem nyíró mozdulattal, s lendületes ritmusban végeznek.⁶⁷ Ez a fajta vágás nemcsak gyorsabb munkát eredményezett, hanem több füvet is, mivel jóval lejjebb és egyenletesebben lehetett vele vágni, mint a rövid kaszával — s ami talán szintén nem lényegtelen — a levágott fű sem szóródott úgy szerte-széjjel, mint a jobbra is balra is csapdosó kis kaszánál.

E hosszú kaszát általában római kori vívmányként tartják számon, bár első megjelenése a kelta-kor utolsó időszakába helyezhető. Ezt látszik igazolni a velemszentvidi⁶⁸ és a szalacsikai⁶⁹ hegyesszögű kaszalelet is, amennyiben datálásuk helyes és ugyanúgy az Idria di Bača-i kaszák egyes leletei.⁷⁰

A római kori hosszú nyelű kaszáknak különben gyakran köpüs a felerősítési módja, míg a rövid kaszáknak csak ritka esetben (pl. Uggerby, Dánia) s főleg Nyugat-Európában,⁷¹ ahol már a bronzsarlóknak is egy fajta köpüs típusa élt és a köpüs vaseszközök, nevezetesen a köpüs kasza e bronzköpüs szerszámok közvetlen leszármazottainak is tekinthetők.

Amíg a rövid kaszák a császár-kori leletek szerint az imperium területén Dél-, Közép- és Nyugat-Európában csaknem teljesen hiányoznak, északon, főleg

⁶⁷ STEENSBERG, A. 1943, 223—232.

⁶⁸ MISKE Károly 1907, 74, XLVII/14.

⁶⁹ DARNAY KÁLMÁN 1906, 432—433.

⁷⁰ SZOMBATHY Jenő 1903, 315, 319, 322.

⁷¹ CURWEN, E. C. — HATT G., 1953, 109, 112.

a Keleti-tenger vidékén, valamint Kelet-Európában ez időtől fogva, a leletek tanúsága szerint megszorodtak.⁷² Az az érdekes, hogy ezek között a La Tène-kori formáknak csaknem pontos másai is fellelhetők, így a dániai Vimose-i leletben vagy egyes kelet-porosországi, illetve lett rövid kasza esetében.⁷³ MOORA, H., aki a lettországi rövid kaszák anyagát rendszerezte, két nagy típuscsoportot különböztet meg köztük:⁷⁴ az első széles, de viszonylag rövidpengéjű, míg a második keskeny és hosszabb. Az előbbi a La Tène-i típusokkal rokon, míg az utóbbi csak északon, a Keleti-tenger vidékén ismert, és nyilván ezért kapta meg STEENSBERG-től a *vikings-típus* elnevezést.⁷⁵

Azt lehet látni tehát, hogy a La Tène-formák messze elterjedtek azon a határon is túl, ameddig a kelta vagy római megszállás terjedt, mint ahogy a két nagy államalakulat gazdasági és kulturális hatása sem korlátozódott azon ingatag határokig, amely pl. a római imperiumot a barbaricumtól elválasztotta.

Ott viszont, ahol a római vagy a rómaival egybefonódott megszállás a barbár területeken huzamosan fennállt, még inkább lehet azon vívmányok elterjedésével számolni, melyeket a római kultúra magába fogadott, így többek között a fejlettebb vágószerszámokéval is. Feltételezhető tehát, hogy pl. Dél-Oroszország, mely a mi szempontunkból különösen fontos, nem csupán a közép-európai közvetett hatások révén ismerkedhetett meg a fejlettebb vágószerszámokkal, hanem a Fekete-tenger partvidékének római és görög gyarmatosai által is, akik közül az utóbbiaknak *Boszpor* állama az V. századig közvetítette a szomszédos népeknek a görög-rómaiak magasabb szintű kulturális és gazdasági vívmányait. Ez a fontos befolyás, melyet korábban pusztán a görög gyarmatosok közvetítettek, olyan nagy és főleg olyan hatékony volt, hogy még a szkíták sem vonhatták ki magukat alóla, akik egy részének a földművelésre való áttérésében e kultúrnép példája is szerepet játszhatott. Úgy véljük tehát, hogy pl. a fűvágásnak e fontos szerszámát, a rövid kaszát, e régi görög-római gyarmatosok is segítettek a hatalmas sztyeppe gyorsan változó és sokféle etnikumot magába foglaló népeivel megismertetni.⁷⁶

Részben e déli hatásra, részben a közép-európai elterjedése révén ismerkedtek meg a szláv népek is a kaszakkal. Az ezekkel kapcsolatos kérdések egyik legújabb és legfontosabb összefoglalója, BERANOVA, M. szerint⁷⁷ a hosszú kasza leletek „szláv területen a VI—XII. századból nem kerültek elő, és az ábrázolásokat is figyelembe véve a XIII. század előtt nem feltételezhető ezek elterjedése”. A rövid kaszák viszont pl. Lengyelország területén már a IV. század előttről is kimutathatók. S ami minket még inkább érdekel: a „keleti szlávoknál — amint írja⁷⁸ — a rövid kaszákat egyelőre az i. sz. X. századától kezdve tudjuk csak követni, mégha közvetlen szomszédos területeken i. sz. első századaiban is el voltak terjedve”.

Lehetséges ugyan, hogy ezt az időhatárt a cikk megjelenése, 1957 óta feltárt és a feltárássra kerülő anyag némileg módosítani fogja, de változatlanul kérdéses a gyakran kulcsadatokat szolgáltató peremterületek hovatarthatása, illetve ezek anyagának etnikus minősítése.

⁷² LÜHNING, A., 1951, 278—280.

⁷³ STEENSBERG, A., 1943, 105., — GAERTE, W. 1929, 183.

⁷⁴ MOORA, H., 1938, 532—4.

⁷⁵ STEENSBERG, A. 1943, 195.

⁷⁶ BLAVATSKIJ, V. D. 1953, 111—112. — BÁTHY Zsigmond 1936, 230.

⁷⁷ BERANOVA, M., 1957, 110.

⁷⁸ BERANOVA, M., 1957, 110.

V.

A keleti és részben a déli szegélyen viszont ahonnét viszonylag bő anyag került elő, s amely etnikailag is igen kevert, a fentiekken kívül még más tényezővel is számolnunk kell. Szinte állandó formulává vált e szerszámok viszonylag részletes európai bemutatása után pár odavetett szóval azok „keleti” előfordulására is utalni, ami gyakran olyan általános bizonytalanságba torkollik, mint: Szibéria vagy a keleti rokon és török népek kiemelése, melyek után végül is csak halvány sejtésünk marad meg a szerszám keleti elterjedési határát illetően.⁷⁹ De nem derül ki ezekből az sem, hogy e keleti előfordulások szerves részei-e a nyugatiaknak, bevándorlók vitték-e oda az eszközt, vagy van valami helyi történeti alapja is elterjedésüknek?

A rövid kasza feldolgozói közül elsőnek STEENSBERG⁸⁰ vizsgálta történetileg a kérdést, szilárd alapot teremtve ezzel az összehasonlításoknak. Kutatásából mindenekelőtt kiderül, hogy a keleti, kasza formájú vágóeszközök nagyon régi helyi hagyományokban gyökereznek és nem estek át olyan nagy formai és elterjedési változáson, mint az európaiak. E szerszámok lényegében azoknak a bronzkori vágóeszközöknek közvetlen leszármazottjai, amelyek Közép-Ázsiában i. e. a XI. századtól váltak uralkodóvá és amelyek bronzból készítve is jóval hosszabb ideig tartottak ki, mint az európai bronzeszközök, de a vas megjelenése után is lényegében a régi formát őrizték meg.⁸¹

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy e szerszámokat csakis feltételesen, a mi eszközeinkhez való formai hasonlóság alapján nevezhetjük kis kaszáknak és nem eredeti funkciójuk révén. E szerszám mellett ugyanis nincs másik aratóeszköz, ami megosztaná vele az aratás, ill. fűvágás feladatait, hanem ez a szerszám egyúttal *a sarló* is. Ezzel vágják le az érett gabonát, de ezzel kellett a takarmánynak szánt fűvet is lecsapni. Kasza formájú sarló ez, olyan, amilyen pl. a bronzkorban Európára is jellemző lehetett. Ez a szerszám terjedt el Közép-Ázsián kívül egész Kelet-Ázsiában, Kínában, Japánban és Koreában⁸² — az európai forma kései s szórványos behatolásáig, de ennek változatai találhatóak meg Szibéria déli, dél-nyugati és nyugati szegélyén is, ahol részben az európai, részben a helyi vágóeszköz-típusokkal keveredve igen sok átmeneti alakzatot hozott létre.⁸³

A klasszikus, tehát a Közép- és Kelet-Ázsiában elterjedt példányoknak általában két fontosabb felerősítési módja különíthető el: az egyik a *szöglukas*, melyet a behasított nyélbe illesztettek és szöggel fogattak össze; a másik a *pengeköpüs*, amikor is a penge végét hajtják rá a nyélre köpüserűen,

⁷⁹ ZELENIN, D. 1927, 32. — MANNINEN, I., 1934, 134. — HACKMANN, A., 1938, 168—170.

⁸⁰ STEENSBERG, A. 1943, 147—148.

⁸¹ TALLGRÉN, A. M., 1937, 113. — ASPELIN, J. R. 1877, 57.

⁸² FRANKE, O. 1913, 1523. — WAGNER, W. 1926, 268. — BERGMANN, F. 1945, 444. — HILGER, S. M. 1967, 274—275. — ARCHEOLÓGIA, 1961, 61. — HEYDRICH, H. 1931, 31.

⁸³ MANČZURY, 1883, 15/18. c. — MÜLLER, A. 1910, 74. — SCHULTZ, A. 1914, 26. — KARDOS A. 1926, 82. — DU BUISSON, — DU MESNIL, 1932, 109—110. — VAKARELSZKY, K. 1932, 64—65. — CRIST, R. E. 1953, 410. — RAHIMOV M. R. 1957, 39. — ANDREJEV, M. S. 1958, 44. — GOLOMB, L. 1959, 86. — SWEET, L. E. 1960, 71. — HANSEN, H. H. 1961, 13. — NARODY KAVKAZA, 1962, 62. — KISLJAKOVA, N. A.—PISARČIK, A. K. 1966, 131.

amihez olykor még szöggel is megerősítik; gyakran viszont a köpü megnyúlt a nyélen, mintegy az Európában általános *nyak-köpüs* formát utánozva.⁸⁴

Amint látható a felerősítési módok is a kezdetlegesebbek közül valók, olyanok közül, amelyek az európai gyakorlatban már e funkcióban igen ritkák.

Nos, ezen kaszaszerű sarlók jelenlétével és az időközben odaért kis kaszák kontaminálódásával kell számolnunk Kelet-Európában, illetve Szibéria nyugati és dél-nyugati vidékén. E sarlók elterjedési köre és egyúttal eredeti aratási szerepe annál nagyobb lehetett, minél inkább megközelítjük a bronzkort vagy annak e típust leginkább prolongáló századait. Szibérián kívül az Ural nyugati oldalán is több helyről kerültek elő e szerszámnak bronz változatai,⁸⁵ de vasból készült példányok is pl. Dél-Ukrajnából.⁸⁶ Ez annál is inkább lehetséges, mivel e szerszámok valójában nem Közép-Ázsia specialitásai, csak ott rögződtek meg olyan időpontban is, amikor már máshol túllépett rajtuk a fejlődés. Amíg — mint említettük — Turkesztán környékén i. e. a XI. századtól kezdve váltak általánossá,⁸⁷ Kis-Ázsiában, a „kultúra bölcsőjében” az ásatások már az időszámításunk előtti 2–3. évezred rétegeiből hoztak felszínre sorozatos leleteket.⁸⁸ Itt azonban hamarosan más változatok, újabb formák kerültek előtérbe, s így esetleg csak kései nyomukat vagy halvány átsugárzásukat őrizték meg a későbbi aratószerszámok. Az a *kavrama* típusú sarló pl., melyet a kutatások Bulgáriától Iránig elterjedtnek ismernek és amelynek eredetéhez többféle elképzelés is kapcsolódik,⁸⁹ végső soron nyilván ugyanúgy ennek a kaszaszerű sarlónak egyik erősen átalakult változata, mint a Kaukázus vidék pengeköpüs sarlója.⁹⁰ A peremvidékeken, amelyekhez ezúttal a hatalmas sztyeppéket szegélyező hegyeket számítjuk elsősorban, a kaszaszerű eszközöknek nagy változatossága található a mai napig is. Jellemző ilyen szempontból a grúzok vágószerszám-anyaga,⁹¹ melyek közt megtalálható az európai fogas sarló mediterrán — tehát nyitott ívű — változata, de megtalálható a kasza formájú sarló és a kis kasza is. Ez utóbbiak viszont — az európai eszközök mintájára — tüskés felerősítésűek, de a tüske vas szára, mely erős, vastag, nyúlik fel a kis kasza nyeleként a pengéig, mellyel össze van forrasztva.

A sík sztyeppe vidéken — Dél-Oroszországban és Nyugat-Szibériában — ma sokkal egyöntetűbbek a vágóeszközök: az európai formák egységesebben érvényesülnek. De csak azóta, mióta a kelet felé irányuló európai kolonizáció megindult és magával vitte hazai, fejlettebb, differenciáltabb eszközeit. Amíg e keleti irányú áramlás nem folyt, sőt, éppen ellenkező irányba, nyugat felé törtek a sztyepei népek, addig az ott élő lakosság szerszámai is tartották a helyi formát, sőt azok — egyes népcsoportok nyugati előretörései folytán — nyugati területeken is szétszóródhattak, hiszen a nomád vagy a nomadizálásra kényszerült népesség — vagy egy része — nem szakadt el teljesen a

⁸⁴ A két típusra bővebben I. TAKÁCS Lajos 1968, 42–48.

⁸⁵ KOŽEMJAKO, D. N. 1960, 105–106. — KISELEV, S. V., 1951, 270–272. — ASPELIN, J. R., 1877, 57. — TRUBNIKOVA, N. V., 1965, 149–150.

⁸⁶ VYSOTSKAJA, T. N., 1961, 78.

⁸⁷ STEENBERG, A., 1943, 148.

⁸⁸ LANGDOM, M. A. S., 1924, 78. — GARSTANG, J., 1939, 145; LX/12. — PUMPELLE, R., 1908, 153; Pl. 39/3. — WOOLLEY, C. L., 1934, 307; Pl. 225. — von der OSTEN, Hans HENNING, 1930–32, 263.

⁸⁹ VAKARELSZKY, K., 1932, 65. — LÜHNING, A., 1951, 302–302.

⁹⁰ JANKÓ János—POSTA Béla 1897, 278.

⁹¹ DZSALABADZE, G., 1960, 108, 1–5. ábra.

huzamos megtelepedést feltételező földműveléstől sem és télen állataikat sem csupán a téli legelők hóból, jégből kikapart kóroin, avarán tartották.

Így e keleti típusú, kaszaszerű vágóeszközök, melyek egyszemélyben aratási és fűvágási funkciót is teljesítettek, a délorosz síkságon, a vándor népeknek e tág kifutási területén, már akkor is feltűntek, amikor a rövid kasza nyugatról még oda sem ért. Így e területen már e korban is valójában két, formailag jól elválasztható, de funkciójában megegyező vágószerszám élt: a horgas, görbe pengéjű és az egyenes pengéjű, kaszaszerű vágószarló.⁹²

A rövid kasza és a vele valójában együttjáró ívsarló megjelenésével a fenti vágószerszámokban is némi differenciálódás indulhatott el, aminek az lehetett az első lépése, hogy az aratás egyre jobban az arra legalkalmasabb ívsarlóval folyt, míg a többi eszköz az egyéb vágófeladatokon osztozott. Hogy ez az átalakulás milyen ütemű volt, arra csak nagyon halvány elképzelésünk lehet a különböző korú leletek összetételében mutatkozó eltérések alapján.

Az viszont bizonyos, hogy a délorosz sztyeppéken feltűnő magyarság már ezzel a differenciáltabb vágóeszköz-anyaggal ismerkedett meg: mindezekelőtt az ívsarlóval, aminek léte feltételezi a rövid kaszát is. Az ívsarlónak ismeretét különben nemcsak az ott található, főleg kazár leletek alapján gyaníthatjuk,⁹³ hanem *sarló* szavunk honfoglalás előtti eredetéből is.⁹⁴ A vágószarlóról az ívsarlóra való áttérés ugyanis olyan lényeges technikai eltéréssel járt, hogy azt többnyire az elnevezés változása is nyomon kísérte. Ez látható pl. a német *Sichel* esetében, amikor is a germánok a rómaiaktól átvett ívsarlóval együtt annak latin nevét is kölcsönözték (*secula* >*sihhula*> *sichel*).⁹⁵ Nyilván valami hasonló zajlott volna le a magyarságnál is, ha e sarlóval csak a Kárpát-medencében ismerkedik meg.

Még a honfoglalás előtt kellett megismerkednünk a rövid kaszával is, melynek középkori penge-leletei tömör, egyenes vonalú, rövid formájával lényegében egyeznek a dél-országi terület kasza-típusaival. E szögletes vagy csak kevésbé hajlított formák, melyek általában a déli területekre jellemzőek, nagyon emlékeztetnek La Tène klasszikus rövid kaszáira.

E két, lényeges differenciáltságra valló szerszámon kívül, ismerhették még az ívsarló előtti vágószarlókat is és ezek valószínűleg vándorútjukon is elkísérték őket — némileg módosult funkcióban. Lehetséges, hogy ennek a nyomra az a pengeköpüs nádvágó (2. kép),⁹⁶ ami szórványosan ma is megtalálható az Alföldön kovácsolt vasból készítve (II. térkép), de amelyiknek kaszapengéből készített szekundér jellegű változatai ugyancsak az Alföldre korlátozódnak, amit leggyakrabban látogattak a sztyepei népek, és ahol a megtelepülő magyarok is régi hazájukhoz leginkább hasonló környezetre, életfeltételekre letek.

Ezt még megerősíteni látszik az is, hogy a régi formákat közismerten szívósan őrző nádvágóknak egy másik típusa, a kaszaszerű formájú, nyakköpüs vagy röviden köpüs felerősítésűek elterjedése viszont szigorúan a

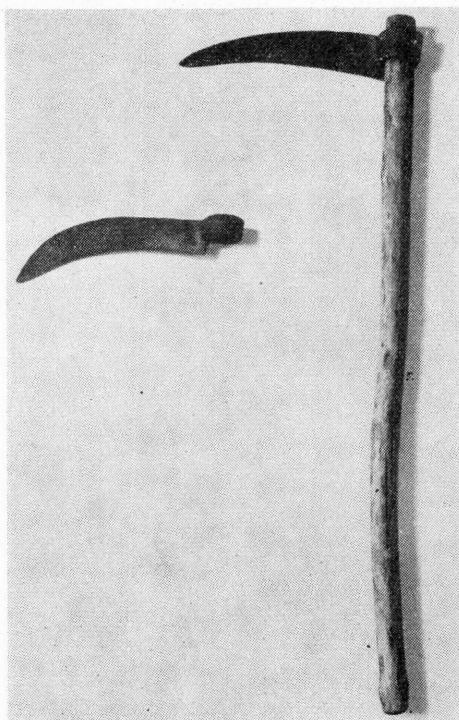
⁹² LEVASOVA, V. P., 1956, 16. tábl.

⁹³ LJAPUSKIN I. I., 1958, 117–118, 312. — GENNING, V. F. — HALIKOV, A. H., 1964, 88. — ARTAMONOV, M. I., 1962. — BARTA A., 1968, 25, 59.

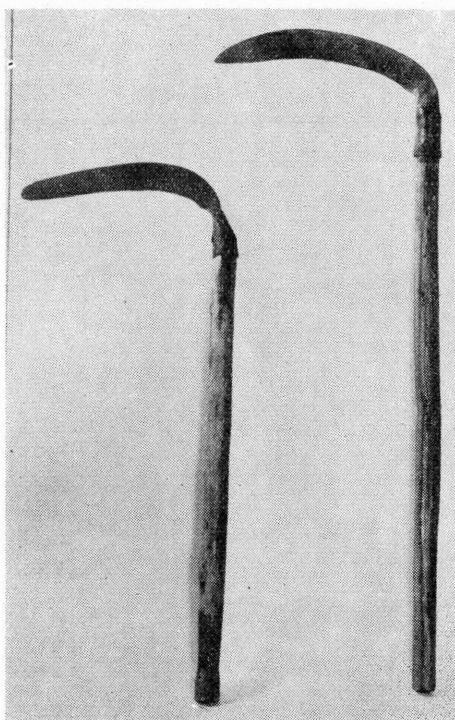
⁹⁴ GOMBOCZ Zoltán 1912.

⁹⁵ HEYNE, M. 1901, 48–51.

⁹⁶ TAKÁCS Lajos 1968, 38–42.

2. kép Pengeköpüs nádvágók (Néprajzi Múzeum)

3. kép Kaszaszerű köpüs nádvágók (Néprajzi Múzeum)

Dunántúlra korlátozódik (3. kép),⁹⁷ tehát nem lépi túl a hajdani római imperium határát, amelyen belül a köpüs kaszáknak és általában a vágóeszközöknek máig is számos római kori emléke került napvilágra (III. térkép). E két kasza formájú, de ma nádvágó funkcióban élő régi szerszám elterjedése tehát mintegy a Kárpát-medencében érvényesülő alapvető hagyományok két összetevőjére is utal: a hajdani Pannónia antik hagyatékára és az alföldi sztyeppe-vidék kezdetlegesebb keleti elemeire.

Arra pedig, hogy mi szolgáltat alapot a nádvágók és a rövid kaszák — tehát e két lényegesen különböző vágóeszköz — egybevetésére, a későbbiekben még vissza kell térnünk, annál is inkább mivel a rövid kaszák időközben kiszorultak a hazai gyakorlatból. Régészeti leletek a középkor végéig igazolják létét; a nyelvi anyag viszont már későbbre mutat. De a szólások jellege, melyekben a szerszám megrögződött, arról tanúskodik, hogy a tárgy már e korban nem közönséges, hanem olyan különlegesség, amivel tárgyyszerűen ábrázolni, jellemezni lehet egyfajta különleges magatartást.

E korban tehát már dominánssá vált a hosszú kasza!

⁹⁷ TAKÁCS Lajos 1969.

VI.

A hosszú kasza XVI. századi meglétét a kecskeméti lelet tényszerűen is igazolja,⁹⁸ de erre vonatkozhatnak az Oklevél Szótár jóval korábbi kaszaadatai is.⁹⁹ E kaszának ugyanis annyira más volt a vágástechnikája, mint a rövid kaszáé, hogy sok népnél, amelyik később vette át és nem belső fejlődés során érte el, külön neve van. A hosszú kasza minden látszólagos formai egyezés ellenére, a vágásmódot tekintve, távolabb áll a rövid kaszától, mint a rövid kasza pl. a vágósarlótól. Sok nyelvben ez is kifejezésre jut, és feltételezésünk szerint hajdani rövid kaszánkat sem jelölhették a kasza szóval, hanem valószínűleg a sarlóval. Talán ennek kései emléke az is, hogy pl. Győr-Sopron megyének egy általunk tüzetesebben átkutatott kisebb részén a kis kasza formájú nádvágó neve — a feltűnő kasza forma ellenére — ma is: „sarló”, „nádvágó sarló”.¹⁰⁰

De a hosszú kasza nemcsak a vágásmódban, hanem az egész rét- és takarmánygazdálkodásban is alapvető, mondhatnánk forradalmi változást hozott. Erre itt, a Kárpát-medencében alapot adott a másfajta klimatikus környezet is, melynek legfontosabb jellemzője a bőséges csapadék és a nyomában járó bujább tenyészet. Szénát ugyanis csak gazdagabb fűből érdemes készíteni, ami nedves talajon serken. A száraz, arid vidékeken, mint pl. egyes mediterrán területeken, Szicíliában vagy Dél-Olaszországban a kasza használata nem is ismert.¹⁰¹ Ez pedig a rendszeres takarmánykészítés hiányára utal. A Kárpát-medencében — ritka esetet kivéve — erről nem beszélhetünk.

De a rendszeresebb takarmánygazdálkodásra szoríthatta a magyarságot az a viszonylagos népsűrűség is, amely — az itt talált népességet is beleszámítva — az akkor használható területeket ellepte és az állatállománynak a rendszeres takarmánykészítés nélküli téli kitartását már nem tette lehetővé.

Erre hozott segítséget a hosszú kasza, mely — mint ismeretes — római kori vívmány és e korban elterjedt Pannóniában is. A római megszállás utáni pannóniai életét ugyan adatokkal a jelen pillanatban dokumentálni nem tudjuk, és BERANOVA M. adatai szerint is szláv területen ennek lelete a VI — XII. századig terjedő időközben még nem került elő,¹⁰² mégis nehéz elképzelni, hogy emléke a rómaiak alatt oly magas gazdasági szintet elért Pannóniából nyomtalanul eltűnt volna. Ha így van, akkor az idekerülő magyarok csak pár évszázad késéssel ismerhették meg — ma még kideríthetetlen úton-módon — a szlávok révén. Ha pedig nem, akkor a tovább élő római hagyományt kellett a szlávoknak közvetítenieök közvetlenül a honfoglalást követő időben.

Akárhogy is volt, tény az, hogy e szerszámot szláv közvetítéssel ismer-tük meg és mindazt a fejlettebb rétgazdálkodást, amit ennek a szerszámnak a használata magával hozott. Hogy ezt világosabban lássuk, szükséges a használatát egybevetni a szerszámot megelőző rövid kaszáéval, amelyről ugyan-csak újabb időből állnak rendelkezésünkre adatok, de ezek azért alkalmasak arra, hogy használatának jellegzetességeit és különleges indokait elénk tárják.

⁹⁸ SZABÓ Kálmán 1938.

⁹⁹ Okl. Szótár, 461.

¹⁰⁰ A kasza formájú nádvágónak *sarló* elnevezését a következő helyeken észleltük: Bősárkány, Ácsalag, Barbacs, Csorna, Bányog.

¹⁰¹ SCHEUERMAIER, P., 1943.

¹⁰² BERANOVA, M., 1957, 110.

A rövid kasza használatának egyik legkorábbi és egyben legfontosabb ismertetője SEROŠEVSKI, V. A.¹⁰³ a jakutokról szóló összefoglaló művében többek között elmondja a kis kaszáról — egyrészt azt, amit azóta is egyik jellegzetességének tartanak —, hogy a használója jobbra és balra vág vele és közben feje fölött fordítja át az ellenkező oldalra. Ezt a kétfelől való vágást csak gyakorlott kaszás végezheti, a gyakorlatlan vagy éppen tanuló pedig csak egyféle, jobbról balra szokott vágni.

Aki viszont már jól beletanult e vágásmódba, az gyorsan haladhatott előre és pl. egy gyeszatyina rétet nagyjából ugyanazon idő alatt tudott levágni, mint valaki más a hosszú nyelvű kaszával, az ún. *litovkával*. A gyorsaságban tehát nincs is hiba, csakhogy a rövid *gorbusa*-kasza munkája sokkal megterheltebb, mint a hosszúnyelűé, mivel több és változatosabb mozdulatot kell végezni már a vágás előkészületeként is, de a vágást is nagyobb meghajlással hajtják végre, mégha a kasza nyele hajlított is, ami ellensúlyozni próbálja azt, hogy a kaszanyak egy síkban van a lapjával. De még így sem párhuzamosan történik a vágás a talajszinttel, hanem ferde síkban, aminek következtében sok fű vágatlan marad. De még inkább azért, mert a kasza vágáskor korántsem simul úgy a földre, mint a hosszú, hanem a fűben mintegy ívszerűen belecsap, minek következtében a vágás helye teknős marad. Minthogy azonban a vágás hol jobbra, hol balra történik, ez sem egyöntetű, hanem hepehupás egyenetlen képet mutat.

Természetes, hogy az ilyen „kaszálás” után a szénahozam jóval kisebb mint a hosszú nyelvű kasza után, amely egyenletesen, töben borotválja le a fűvet, és nem hagy el helyenként állva vagy félig lenyiszálva olyan fűcsomókat, melyek még az összetakarítást is nehezítik és pl. a gereblyézést csaknem lehetetlenné teszik.

Mindebből következik, hogy a rövid kasza használata még nem jelentett rendszeres rétgazdálkodást, hanem inkább csak a fűnek felületi lesarabolását. E rövid pengéjű, rövid nyelvű kis kasza különben is alkalmas volt a hepehupás gödrös terepen való fűvágásra és általában az olyan, bokrokkal, fákkal borított vagy sziklás, zombékos földek letisztítására, amiket hosszú kaszával meg sem közelíthettek. A rövid kaszával fűvet vághattak mindenféle talajon, füves terepen anélkül, hogy az előzetes irtási, talajegyengető vagy pl. zombékoló munkát is elvégezték volna, azaz, hogy ott mai értelemben vett rétet készítettek volna. Az a rét ugyanis, melyet a hosszú kaszával kaszáltak, korántsem egy vaktában kiválasztott füves terület, esetleg vad táj, szűz föld, hanem gondos munkával előkészített, viszonylag sima felületű föld, amelyből nem csupán a bokrok, fák, gyökerek pusztultak ki és a halmokat, zombékokat egyengették simára, hanem a fű állománya is a vad tájhoz mérten előnyösen megváltozott, megszélidült. Mert nemcsak az irtásnak, talajegyengetésnek vagy a lecsapolásnak van szerepe a rétnak szánt talaj vegetációjának megváltozásában, hanem magának a kaszának, illetve a rendszeres kaszálásnak is. A különböző növények ugyanis más-más módon reagálnak a kaszavágásra. Ennek alapján GRADMANN, R.¹⁰⁴ a fűeknek több alkalmazkodó típusát különböztette meg: ennek lényege az, hogy a takarmányozás szempontjából leginkább számításba vehető édesfűvek alacsony, föld feletti szárral és nagy regenerációs képességgel rendelkeznek. E révén védekeznek a gyakori sérülések

¹⁰³ SEROŠEVSKI, V. A., 1896, 277.

¹⁰⁴ GRADMANN, R., 1932, 7.

a jelen esetben a kasza vágása ellen. Míg más növények, melyeknek kisebb a regenerációs képessége, vagy a földbe süllyesztett szárral, korai virágzással védik magukat, vagy tüskés szárukkal, levelükkel, kellemetlen, visszataszító szagukkal próbálják visszariasztani a sérelmet okozókat. Ez utóbbiak főleg a mérges növények, melyek így sikeresen védik magukat a legelő állat ellen, de már kevésbé a kaszától. Közülük csak az maradhat meg, amelyik nagyon korán, kaszálás előtt, virágzik és idejében magot érlel.

Tehát a rendszeres kaszálás a kórók és mérgesfüvek nagy részét kikapcsolja, míg a gyorsan sarjadó édesfüvek a nyésés után is hamarosan erőre kapnak és kihajtanak. Innét van az, hogy a pár évig elhanyagolt vagy csak a legeltetett réteken nem csupán a túskebokrok, cserjék ütnek fel a fejüket, hanem azok a kórók és tüskés gazok is, amelyek rendszerint a háborítatlan növekedést biztosító gyepűszélen, út mellett vagy árokparton szoktak tenyészni.¹⁰⁵

Világos tehát a fentiek után, hogy a rendszeres takarmánygazdálkodásnak elengedhetetlen feltétele a hosszú kasza, mely nemcsak több takarmányt, de jobb fűvet is biztosít. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy ahol csak lehetett, tehát ennek technikai és talaji feltételei módot adtak, a hosszú kaszát vették használatba.

Hogy a hosszú kaszával hogyan és mikor ismerkedtek meg a magyarok, azt ma még pontosan nem lehet megmondani. Mint említettük, a korai kaszalevezések már erre vonatkozhatnak. Talán az előkerülő régészeti leletek segíteni fognak a pontosabb időmeghatározásban is.

Szélesebb körű elterjedése viszont akkor következett be, amikor nemcsak a rét-területek állapodtak meg, hanem a nagy irtásoknak is egy-egy vidéken vége szakadt, és a fejlettebb gazdálkodási rendszerek bevezetésével egyre kevesebb alkalom adódott arra, hogy a kezdetlegesebb gazdálkodás gyakorlatának megfelelően a kiirtott erdők helyén vagy a kimerült földeken kisarjadt fűvet legeltessék, illetve egyes részeit megkaszálják. E provizórikus rétföldek tuskós, bokros és az állatoktól összetiport talajáról ugyanis csak rövid kaszával szedegethették le a fűvet. Valószínű, hogy a középkor végére a hosszú kasza már általánosan ismertté vált és sok helyen használata is kizárólagos lett.

Ezt alátámasztani látszik az előállítási, technikai feltételek javulása is. Erre az időre ugyanis már működni kezdtek azok a szomszédos ausztriai és főleg stájer hámorok, melyek a vízi energia ésszerű kihasználásával korszerűbben, olcsóbban tudták megalkotni e fontos szerszámot is.¹⁰⁶ Már a középkor végétől, de főleg az újkor elejétől, rohamosan fellendült a közeli osztrák, elsősorban a stájer tartományok vasipara és elsősorban kaszagyártása, minek következtében hamarosan Európa legtekintélyesebb kasza-exportőrévé vált.¹⁰⁷ Hazánkba is ezer és milliószám érkeztek a későbbi századok során a vékonyabb, finomabb kaszapengék,¹⁰⁸ amelyekkel nem kelhettek versenyre sem használatban, sem árban a helyi kovácsok készítményei, melyek jó része rövid kasza lehetett. Ez utóbbiakat ugyanis legtöbb helyen helyi mesteremberek gyártották.

¹⁰⁵ ILG, K., 1948, 180—181.

¹⁰⁶ PIRCHEGGER, H., 1937, 72. — ZEITLINGER, J., 1944, 42.

¹⁰⁷ BRACHMANN, G., 1964, 91—92, 180.

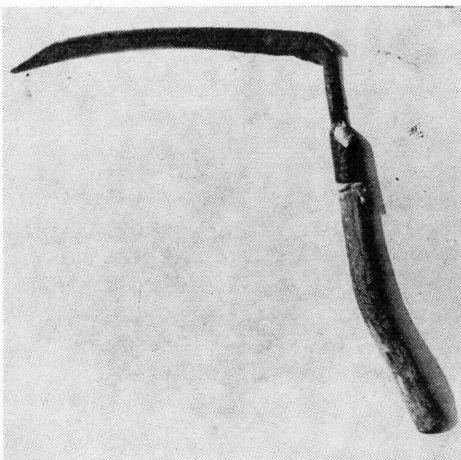
¹⁰⁸ TREMEL, F., 1953, 46—53.

Mindezzel, mint láttuk, összhangban vannak a rövid kaszát említő adatok is, amelyek alapján — akár a leleteket, akár a nyelvi anyag feltűnését tekintjük is — lényegében a középkor végi, újkor eleji határt vehetjük fordulópontnak.

VII.

S hogy aztán mi lett a rövid kaszákkal? Nyomtalanul eltűntek volna a gazdasági és a technikai feltételek gyors változása során? Nem látszik valószínűnek. Már azért sem, mivel a külföldi példák szerint e szerszám még hosszán élt tovább, csak némileg változott funkciójában.

Amint erről már többször is szó esett, a rövid kasza eleve más feladatot töltött be, mint a hosszú nyelű: bozótosabb, tuskésebb, durvább füvek le-

4. kép Kendervágó kis kasza Szekszárdról (Tolna megye) (Néprajzi Múzeum)

vágására használhatták. Nyilvánvaló, hogy ez a funkció még inkább a durvább vegetáció vágása felé tolódott el akkor, amikor a hosszúnyelű megjelent mégpedig úgy, hogy a jó fűvű, sima rétek egyedüli érdemes vágóeszközévé váljon. Ott, ahol még e két szerszám párhuzamos léte észlelhető, a megfigyelők mindig szükségesnek tartják megjegyezni azt a különleges indokot — a sziklás talajt, bokros hepehupás egyenetlen talajú rétet —, ami ennek a régi-módi szerszámnak létalapot teremtett. ZELENNÉK ÉPÉNYÉK ezeket emlegeti,¹⁰⁹ amikor észak-országi vagy szibériai előfordulásáról szól, mint EVANS, E., amikor Európa másik sarkából, Írországból ad hírt róla,¹¹⁰ vagy Skandináviából BRØGGER és VILKUNA.¹¹¹

De vannak esetek, amikor nem ilyen általánosabb indokokról van szó, hanem a kis kasza a kemény szárú vadfű¹¹² vagy a sűrű hangafű vágására specializálódott,¹¹³ vagy éppen az olyan nagyobb mértékben vetett vegetációra, mint a kender.¹¹⁴

¹⁰⁹ ZELENNÉK, D., 1927, 32.

¹¹⁰ EVANS, E. E., 1958, 101.

¹¹¹ BRØGGER, A. W., 1933, 23. — VILKUNA, K., 1934, 232–235.

¹¹² PREDAN, D., 1956, 25.

¹¹³ MÖSSINGER, F., 1960, 162. — BOMANN, W., 1929, 180.

¹¹⁴ SCHEUERMEIER, P., 1943, 56.

S itt kapcsolódhatunk bele a mi rövid kaszáink történetébe vagy talán utótörténetébe. Ismeretes, hogy a kendervágáshoz — melynek természetése főleg a lecsapolt árterületek fekete földjében, a század fordulótól kezdve, oly mértékben megnőtt, hogy azt már kézzel kinyűni többé nem lehetett, és így kis kaszát is alkalmaztak, melyek némelyike (4. kép) csaknem tökéletes mása, például a finn rövid kaszáknak.¹¹⁵ E kendervágó kis kaszák pedig való-

5. kép Lucernavágás nádvágóval (Zamárdi, Somogy megye)

jában a nádvágók mintájára készültek, melyek — az általános vélemény szerint — vágóeszközökünk legrégebbi típusaihoz tartoznak.

Így tehát visszajutottunk a nádvágókhoz, amelyek a fenti leszállási-specializálódási gondolatmenetet követve is, ésszerűen őrizhetnének egy igen korai hagyományt, illetve részben a rövid kasza hagyományát. A nádra való specializáltság semmivel sem elképzelhetetlenebb, mint a hangafűre vagy a kenderre.

Tudjuk viszont azt, hogy nádvágóink — éppen nagy hagyománytartó szerepük révén — többféle régi szerszámot, sok formát fogadtak magukba és konzerváltak. Ezek közül tehát ezúttal csak a kasza formájúak jöhetnek szá-

¹¹⁵ Vö. Népr. Múzeum, Földművelés gyűjteményben a 63.45.10. ltsz. tárgyat („kendervágó kiskasza”, Szekszárd, Tolna m.)

mításba, melyek, mint fent láttuk, korántsem kisszámúak és nem egytípusúak. De nem csupán a régi formák szolgálhatnak bizonyítékul a hajdani rokonságra, hanem az a funkció is, ami az alaposabb vizsgálat során előttünk megmutatkozik: e nádvágók ugyanis csak ritka helyen egy szezonú szerszámok; tehát olyanok, amit az őszi-téli nádvágáskor szednek csupán elő — hanem szerepük van az év más részében is, pl. vessző, de még inkább takarmány- és fűvágásban. Dunaszekesón (Baranya m.) pl. az útmenti, árokperti fűvet szokták ezzel sarabolni, míg Bátán (Tolna m.) az erdei vadfűvet, amelybe aratás-kor a búzát és az árpát kötötték. A fűvágó funkció különben más helyeken is előbukkan, ha alaposabban utána kérdezzük.¹¹⁶ A Somogy megyei Zámárdiban pedig az idősebbek arra emlékeztek, hogy a kaszás aratás végleges meghonosodása előtt a kis kaszaszerű nádvágókkal, helyi nevükön: *gyalázkákkal*, fűvet, takarmányt vágni, sőt aratni is szoktak¹¹⁷ (5. kép.).

Valószínű tehát, hogy nálunk is a rövid kaszák a rendszeres fűvágásból való kiszoruláskor jutottak a nádvágó funkcióba, ahol — alkalmasak lévén — meg is rögződtek. Szakirodalmunk pedig a kezdeti gyérszavú leírások nyomán nem is törődött a lényegtelennek tűnő mellékfunkciók bővebb megismerésével, amelyek viszont ez esetben mégis fogódzót adhattak volna egy eltűntnek vélt és egész történeti korszakot áthidaló szerszám felderítéséhez.

TAKÁCS LAJOS

IRODALOM

- ANDREJEV, M. S.
1958: *Tadžiki doliny Huf II*. Sztalinabad; *Archeologia* 1961; *Archeologia in New China*, Peking.
- ARTAMONOV, M. I.
1962: *Istorija Hazar*, Leningrad.
- ASPELIN, J. R.
1877: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*, I. Helsingfors.
- BALASSA Ivan
1947: *Szallai kasza*, MNy, 47—48.
- BARTHA Antal
1968: *A IX—X. századi magyar társadalom*, Budapest;
- BÁTKY Zsigmond
1936: VILKUNA, Kustaa: *Zur Geschichte der finnischen Sicheln* (ism.)
- BERANOVA, M.
1957: *Slovanské znoné nastroje v 6—12 století*. Památky Archeologické, 99—117.
- BERETTYÓ János
1949: *Szallai kasza* MNy, 79—80.
- BERGMANN, F.
1945: BERGMANN, F.—BEXELL, G.—MONTELL, G.: *History of the Expedition in Asia 1927—1935*, IV, Stockholm.
- BLAVATSKIJ, V. D.
1953: *Zemledelije v antičnyh gosudarstvoh severnogo Pričemorja*, Moszkva.
- BOMANN, W.
1927: *Bauerliches Hanswesen und Tagewerk in alten Niedersachsen*, Weimar.

¹¹⁶ A Csanád m.-i Apátfalváról CSERMÁK Géza hozott a Néprajzi Múzeumba egy „herevágó kis kaszá”-t (ltsz. 54.123.23), melyről megjegyzi, hogy helybeli neve: „fűvágó”.

¹¹⁷ Pl. Fehér József (63): „Nagyapám mondta (sz. 1842-ben), hogy az ő gyerekkorában nem volt kasza (ti. aratásra), hanem ilyen (ti. gyalázkával) arattak.” — Kiss Imre (85 é.): „10—12 éves lehettem, amikor a Kőhegyen a domboldalon arattak így, gyalázkával. Ezt láttam...”

- BRACHMANN, G.
1964: *Die Oberösterreichischen Sensenschmieden im Kampfe um ihre Marken und Märkte*, Wien.
- BROGGER, A. W.
1933: *Sigd, Ljå og Snidill, Bidrag til Bondesamfundets Historie*, I, Oslo.
- Du BUISSON, du M.
1932: *Instruments agricoles de Syrie, L'Ethnographie*, 1932.
- ČERVINKA, I. L.
1927: *Slovane na Morave a říše Velkomoravska*, Brno.
- CRIST, R. E.
1953: *The Mountain Village of Dahr, Lebanon*, Smithsonian Instit. Ann. Dept., 407—423.
- CURWEN, E. C.,—HATT, G.
1953: *Plough and Pasture, the early history of farming*, New York.
- DARNAY Kálmán
1906: *Kelta pénzverő és öntőműhely Szalacsán*, Archeológiai Értesítő, 416—433.
- Sz. DARNAY Kálmán
1910: *Kelta pénzverő és öntő-műhely Szalacsán*, Archeológiai Értesítő, 130—140.
- DÉCHELETTE, L.
1927: *Manuel d'archeologie préhistorique, celtique et gallo-romaine IV*, (Second age du fer ou époque de La Tène), Paris.
- DZSALABADZE, G.
1960: *Agnozavleth Sakarthvelosz samicathmokhmedo iarajebis isztoriiden* (Kelet-Grúzia földművelő eszközeinek történetéből), Tbiliszi.
- ECSEDI István
1931: *Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztán*, NÉ, 74—76.
- EISNER, J.
1933: *Slovensko v praveku*, Bratislava.
- ERIXON, S.
1931: *Lantmannens lätta redskab*. In: *Svenska kulturbilder*, Bd. 5, IX—X, Stockholm.
- EVANS, E. E.
1958: *Irish heritage*, Dundalk.
- ÉRY Kinga
1954: *A Szentés — szentlászói kora Árpád kori temető*. Szakdolgozat, ELTE, Történettudományi kar, Régészeti Tanszék.
- FRANKE, O.
1913: *Keng Tschhi Teu. Ackerbau und Seidengewinnung in China* (Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstitutes, XI.), Hamburg.
- GAERTE, W.
1929: *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg.
- GAMS, H.—NORDHAGEN R.
1923: *Postglaziale Klimaänderungen und Erdkrustenbewegungen in Mitteleuropa*. Mitteilungen der geogr. Gesellschaft in München, Bd. 16, H. 2, München.
- GARSTANG, J.
1939: *Explorations in Cilicia. V. Annals of Archaeology and Anthropology*, University of Liverpool, Vol. XXVI, 89—158.
- GENNING, V. F.—HALIKOV, A. V.
1964: *Rannije Bolgary na Volge* (Bolše-Tarhansky mogilnik), Moszkva.
- GOLOMB, L.
1959: *Die Bodenkultur in Ost-Turkestan, Oasenwirtschaft und Nomadentum*, (Studia Instituti Anthropos, Vol. 14), Freiburg.
- GOMBOCZ, Zoltán
1912: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Mémoire de la Société Finno-Ougrienne XXX.
- GRADMANN, R.
1932: *Unsere Flusstäler in Urzustand*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde.
- GYÖRFFY Görgy
1958: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Kortársak és krónikások híradása, Sajtó alá rendezte: —, Budapest.
- GYÖRFFY István
1934: *Földművelés*, In: *Magyarság Néprajza* II.

- HACKMAN, A.
1938: *Das Brandgräberfeld von Pukkila in Isokyrö* (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLI), Helsinki.
- HANSEN, H. H.
1961: *The Kurdish Woman's Life*, København.
- HERMAN Ottó
1887: *A magyar halászat könyve*, Budapest.
- HEYDRICH, M.
1931: *Koreanische Landwirtschaft, Beiträge zur Völkerkunde von Korea I.* (Abhandlungen und Berichte der Museen für Tierkunde und Völkerkunde zu Dresden, Bd XIX.) Leipzig.
- EYNE, M.
1901: *Das deutsche Nahrungswesen von der ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert*, (Fünf Bücher Deutscher Hausaltertümer II), Leipzig.
- HILGER, S. M.
1967: *Japan's „Sky People”, the Vanishing Ainu*, National Geographic, Vol. 131, N° 2.
- HORVÁTH János
1953: *A reformáció jegyében*, Budapest.
- IKVAI Nándor
1962: *Néprajzi adatok a debreceni vaseszköz-lelethez*, Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961, Debrecen, 143—150.
- ILG, K.
1948: *Die Sense in ihrer Entwicklung und Bedeutung*. In: Festschrift zu Ehren H. Wopfners, II., Innsbruck.
- JANKÓ János—POSTA Béla
1897: *A gyűjtemények leírása*, (ZICHY Jenő: Kaukázusi és Közép-Ázsiai Utazásai), Budapest.
- KARDOS Árpád
1926: *Kisázsiai aratószerszámok*, NÉ, 81—82.
- KISLJAKOVA, N. A.—PISARČIK, A. K.
1966: *Tadžiki karategina i Darvan*, Dušane.
- KISELEV, S. V.
1951: *Drevnaja Istorija Južnoj Sibiri*, Moszkva.
- KISS Attila
1962: *Debreceni késő középkori vaseszköz-lelet*, Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 29—37.
- KISS Attila
1963: *A mohácsi késő középkori vaseszköz-lelet*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963, Pécs, 158—164.
- KOLČIN, B. A.
1953: *Černaja metallurgia i metalloobrabotka v drevne Rusi* (Domongolskij period) MIA, N° 32, Moszkva, 95—99.
- KOROMPAY Bertalan
1949: *Szallai kasa*, MNy, 80—82.
- KOŽEMJAKO, P. N.
1960: *Pogrebenija epohi bronzy v Kirgizij*, Izvestija AN Kirgizkoj CCR, Serija obščestvennyh nauk, Tom II, Vypysk 3, Frunze.
- KRALOVÁNSZKY Alán
1962: *Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962, Budapest, 116—127.
- LANGDOM, M. A. S.
1924: *Excavations at Kish I.* Paris.
- LEHÓCZKY Tivadar
1901: *Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén*, Archeológiai Értesítő 138—146, 198—220, 335—344.
— 1908: *Vaskori emlékek Munkács környékén III.* Archeológiai Értesítő, 350—361.
- LEVAŠOVA, V. P.
1956: *Selskoje hozvajstvo*, in: *Očerki po istorii russkoj djerjevni X—XII. vv.* Moszkva.
- LITHBERG, N.
1930: *Den ostsvenska sädesskaran*, Fataburen.

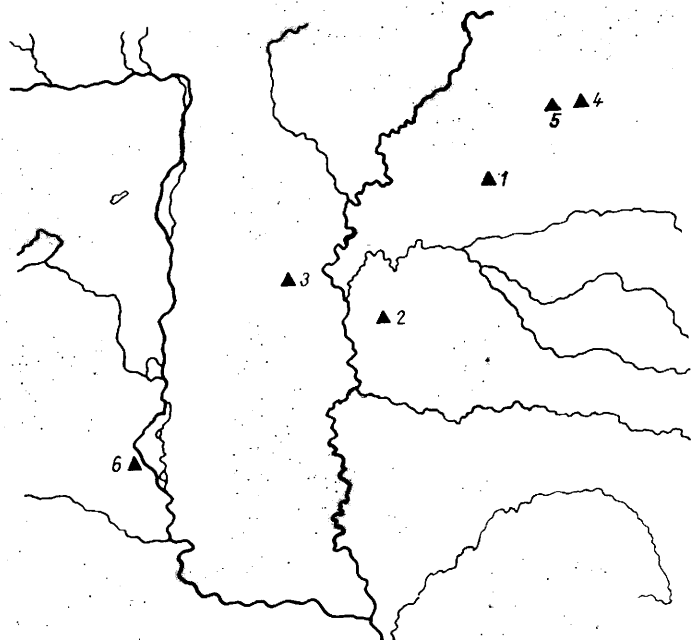
- LJAPUŠKIN, I. I.
1958: *Pamjatki Saltovo-Marjackoj Kultury v Bassejne r. Dona*, MIA: 62.
- LÜHNING, A.
1951: *Die scheidenden Erntegeräte*. Technologie, Entwicklung und Verbreitung unter besonderer Berücksichtigung Nordwestdeutschlands, Göttingen, (Maschinenschrift).
— 1963: *Mähen mit der Sichte, Mitteleuropa, Westfalen*, (Encyclopaedia Cinematographica) Göttingen.
- MANČŽURY
1883: *Mančžury, Danoy i Kitajci Amurskoj Oblasti*, Izvestija Vostočno-Sibirskago Otdela Imp. Rusk. Geogr. Obsčestva, Irkutsk.
- MANNINEN, I.
1933: *Die Sachkultur Estlandes II*. Tartu.
— 1934: *Maanviljelys*, Suomen suku III.
- MARK, J.
1940: *Ein Beitrag zum Ernten bei den Esten in älterer Zeit*, Annales Academiae Scientiarum Estonicae I., Tartu.
- MILLER, A.
1910: *Iz poezdki po Abhazij v 1907 g.*, Materialy po Ethnografij Rossij I., S. Peterburg.
- MISKE, Károly
1907: *A Velem szt. vidi őstelep I*. A harácsolt leletek leírása, Wien.
- MOORA, H.
1929: *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. I.*, (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXV.) Tartu.
— 1938: *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., II.*, (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIX.) Tartu.
- MOSZYŃSKI, K.
1929: *Kultura ludowa Słowian I.*, Kultura materialna, Krakow.
- MÖSSINGER, F.
1960: *Von alten Bauerngeräten im Odenwald*, Hessische Blätter für Volkskunde.
Narody 1957: *Narody Perednej Asii*, Moszkva.
Narody 1962: *Narody Kavkaza II*. Moszkva.
- OBREBSKI, J.
1929—30: *Rolnictwo ludowe wschodniej cześci polwyspu Balkanskiego*, Lud Słowiański B 10—54.
- von der OSTEN, H. H.
1930—1932: *The Alishar Hüyük*, The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol. XXIV, Chicago.
- PAGÈS-ALLARY, J.—DÉCHELETTE, J.—LAUBY, A.
1903: *Le Fumulus Arverne de Celles pres Neussargues* (Cantal), L'Anthropologie.
- PASTOR, J.
1949: *Kosice v praveku II.*, Svojina.
- PIČ, J. L.
1903: *Starožitnosti Země České, Hradiste n Stradomic jako historické Marobundum V Praze*.
- PIČ, J. L.—DÉCHELETTE, J.
1906: *Le Hradischt de Stradomitz en Bohème*, Leipzig.
- PIGGOTT, S.
1965: *Ancient Europe from the beginnings of Agriculture to Classical Antiquity*, Edinburgh.
- PODWIŃSKA, Z.
1962: *Technika uprawy roli w Polsce sredniowiecznej*, Warszawa—Wroclav—Krakow.
- PREDAN, P.
1956: *Požarjenje*, In: Kotnikov Zbornik, Celje, 25—28.
- PUMPELLY, R.
1908: *Explorations in Turkestan*, Expedition of 1904, Prehistoric Civilisation of Anan, Origins, Growth and Influence of Environment I, Washington.
- RAHIMOV, M. R.
1957: *Zemledelie tadžikov Bassejna v. Hingoi v dopevoljucivnij period*, Sztalinabad.
- SCHUEERMEIER, P.

- 1943: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätonomanischen Schweiz*, Erlenbach—Zürich.
- SCHMIDT, H.
1904: *Der Bronzesichelfund von Oberthau, Kr. Merseburg*, Zeitschrift für Ethnologie, 416—452.
- SCHMIDT, L.
1950: *Die Kurzstielsense, Zur Verbreitung und Geltung einer Gruppe europäischer Ernteschnüttgeräte*. Archiv für Völkerkunde V.
- SCHUCHARDT, H.
1901: *Sichel und Säge: Sichel und Doleh*, Globus.
- SCHULTZ, A.
1914: *Der materielle Kulturbesitz der Pamirtadschik*, Giessen.
- SEDOV, V. V.
1960: *Selskie poselenija centralnyh rajonov Smolenskoj zemli (VIII—XV vv) MIA* N° 92.
- SEROŠEVSKI, V. A.
1896: *Jakuty*, S. Peterburg.
- SIRELIUS, U. T.
1919: *Suomen Kansanomaista Kulttuuria I.*, Helsingissä.
- SOROKIN, S. S.
1959: *Železye izdelija Šarkela-Beloj Veži*, MIA, No 75.
- STEENBERG, A.
1943: *Ancient Harvesting Implements*, København.
- SWEET, L. E.
1960: *Tell Toquan: A Syrian Village*, Michigan.
- SZABADFALVI József
1968: *A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez*, Ethn. 79: 338—349.
- SZABÓ István
1968: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. sz.)*, Budapest.
- SZABÓ Kálmán
1918: *Ósi halászat nyomai Kecskemét környékén I*, Ethn. 29: 115—128.
- SZABÓ Kálmán
1929: *XIV. sz.-beli alföldi magyar konyha tárgyi emlékei*, NNY.
- SZABÓ Kálmán
1938: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Bibliotheca Humanitatis Historiae)* Budapest.
- SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula
1902—1906: *Magyar Oklevél Szótár*, Budapest.
- SZÉLL Márta
1944: *XI. századi temetők Szentes környékén*, Folia Archeologica III—IV, 231—264.
- SZOMBATHY Jenő
1903: *Das Grabfeld zu Idria bei Bača*, Mittheilungen der prähistorischen Commission der kais. Akademie der Wissenschaften I., Wien, 291—364.
- TAGÁN Galimdsán
1937: *A baskir szénakészítés*, NÉ, 416—423.
- TAKÁCS Lajos
1967: *Kaszasarlók Magyarországon*, Ethn. 78: 1—21.
— 1968: *Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez I*, NÉ, 35—49.
— 1969: *Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez II*, NÉ, 37—56.
- TAKÁTS Sándor
1915: *Rajzok a török világból*, I—III. köt. Budapest.
- TÁLASI István
1955: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955)*, Ethn. 66: 5—56.
— 1957: *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*, Ethn. 68: 217—251.
- TALLGRÉN, A. M.
1937: *Studies of the Pontic Bronze Age*, Eurasia Septemtrionalis Antiqua XI.
- TÖRÖK Gyula
1961: *Római kori faházak nyomai Halimbán*, Folia Archeologica XIII.
— 1962: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budapest.
- TRÓCSÁNYI Zoltán
1933: *A régi falu*, Budapest.

- TREMEL, F.
1953: *Steierische Sensen*, Blätter für Heimatkunde, Graz.
- TRUBNIKOVA, N. V.
1965: *Gorodišče Noža-Var v Čuvasij*, Sovjetskaja Arheologia, 144—157.
- URTANS, V.
1964: *Latvijas 5.—9. Gs. Depoziti* (Arheologija un Etnografija VI) Riga.
- VÁCZY Péter
1958: *A korai magyar történet néhány kérdéséről*, Századok, 265—341.
- VAKARELSZKY K.
1932: *Az aratósarlók származása és osztályozása*, NÉ, 55—68.
- VILKUNA, K.
1934: *Zur Geschichte der finnischen Sichel*, Excavationes et Studia, Opuscula in honorem A. Hackman (SMIA, XL), Helsinki, 223—235.
— 1941: *Untersuchungen über die volkstümliche Ernte und Dreschtechnik*, Anzeiger der FUF XXVII, 12—24.
- VOUGA, P.
1923: *La Tène*, Leipzig.
- VYSOTSKAJA, T. N.
1961: *Nekotorye dannye o selskom hozjajstve pozdveskifeskogo gorodišča Alma-Kermen*. Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij 11, Kiev.
- WAGNER, W.
1926: *Die Chinesische Landwirtschaft*, Berlin.
- WEULERSSE, J.
1946: *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Paris.
- WOLLEY, C. L.
1934: *Ur Excavations II*. The Royal Cemetery, A report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931, New York.
- WURMBACH, A.
1957: *Erntegerät in Westfalen*, Rhenisch — westfälische Zeitschrift für Volkskunde, 40—61.
- ZEITLINGER, J.
1944: *Sensen, Sensenschmiede und ihre Technik*, Linz—Donau, (Sonderabdruck aus dem Jakobuch der Vereines für Landeskunde und Heimatpflege im Gau Oberdonau, 91. Bd).
- ZELENIN, D.
1927: *Russische (Ostslavische) Volkskunde*, Berlin—Leipzig.
- ZOLTAI Lajos
1911: *Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeuma 1910. évi működéséről és állapotáról*, Debrecen.

FÜGGELEK

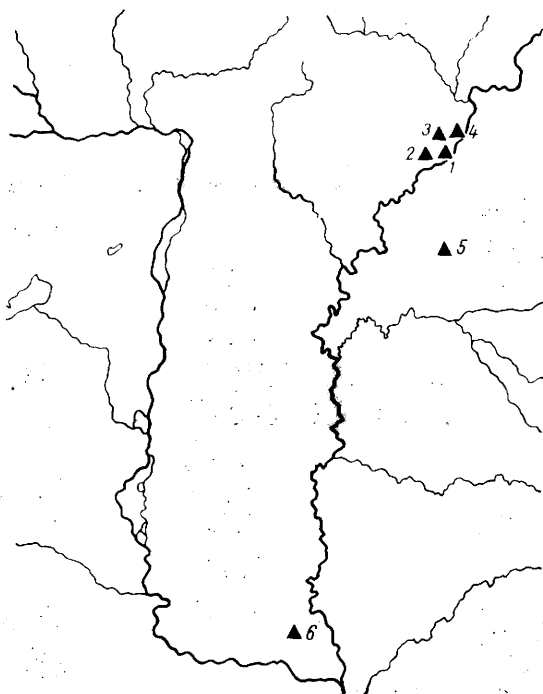
I. térkép

Rövid kasza-leletek
Magyarországon

1. Sárrétudvari—Feren-
dekhalm, Bihar m.
(ZOLTAI Lajos 1911,
25). —
2. Szentés—Szt. László,
Csongrád m. (Széll M.
1944, 234)
3. Kecskemét—Árvaház,
Pest m., (SZABÓ K.
1929, 84; 1938, 16—20)
4. Debrecen—Szepes-
puszta, Hajdú m.
(ECSEDI I. 1931, 74—76)
5. Debrecen—Homok-
bánya, Hajdú m. (KISS
A. 1960—61, 32—33)
6. Mohács, Baranya m.,
(KISS A. 1963, 158,
163—4)

II. térkép

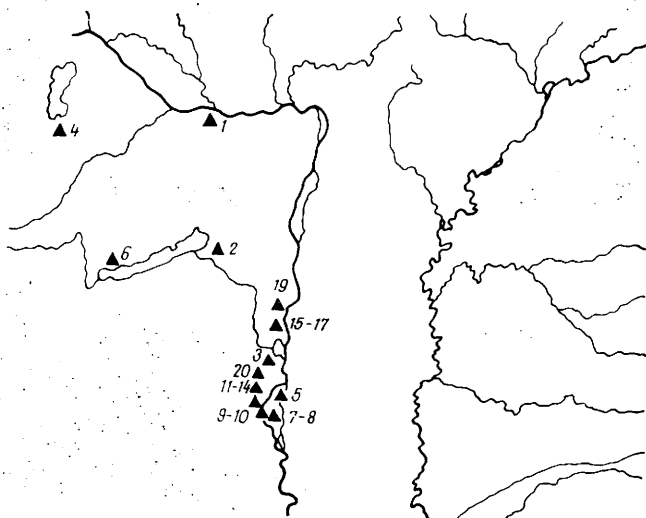
Pengekőpus nádvágók

1. Ároktő, Borsod m., (Népr. M.,
ltsz.: 66.35.23)
2. Ároktő, Borsod m., (Népr. M.,
ltsz.: 66.35.24)
3. Hejőpapi, Borsod m., (Népr. M.,
ltsz.: 68.68.18)
4. Tiszakeszi, Borsod m., (Miskolci
M., ltsz.: 53.1224.1)
5. Karcag, Szolnok m., (Karcagi
M., ltsz.: 53.169.
6. Temerin, Jugoszlávia (Népr. M.,
Fényképgyűjt.: F. 180.937)

III. térkép

Kaszaszerű köpüs nádvágók elterjedése a múzeumi anyag alapján

1. Komárom, Komárom m. (Népr. M. ltsz.: 5984)
2. Balaton vidéke (Népr. M., ltsz.: 33.058)
3. Ócsény, Tolna m. (Szekszárdi M., ltsz.: 50.19.8)
4. Fertőrákos, Sopron m. (Soproni M., ltsz.: 56.528.1)
5. Bátmonostor, Bács m. (Bajai M., ltsz.: 61.20.5)
6. Szigliget, Zala m., (Népr. M., ltsz.: 65.175.1)
7. Dunafalva, Baranya m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.1)
8. Dunafalva, Baranya m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.2)
9. Dunaszekeső, Baranya m., (Népr., M., ltsz.: 67.90.3)
10. Dunaszekeső, Baranya m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.4)
11. Sárpilis, Tolna m. (Népr. M., ltsz.: 67.90.5)
12. Sárpilis, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.6)
13. Sárpilis, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.7)
14. Sárpilis, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.8.)
15. Gerjen, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.9)
16. Gerjen, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.10)
17. Gerjen, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.11)
18. Gerjen, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.12)
19. Paks, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.90.15)
20. Alsónyék, Tolna m., (Népr. M., ltsz.: 67.150.22)

Лайош Такач:

К ИСТОРИИ КОРОТКИХ КОС В ВЕНГРИИ

(Резюме)

Короткие косы с территории Венгрии не были известны. Однако есть несколько языковых данных XVI века, на основе которых можно предполагать их существование здесь в ранний период, до XVI века («режет на обеих сторон, как шаллайская коса», «режет, на обеих сторон, как боснийская коса» и т. п.), однако наши исследователи толькоют эти данные совсем не одинаково.

Вещественные памятники также не учитывались специальной литературой. Археологами были раскопаны сегменты не одной короткой косы, но их обычно считали принадлежностью другого орудия труда: ножа для резания тростника, ссылаясь на материал первых значительных раскопок деревень в 1920-ые годы, когда при публикации материала

была сделана ошибка и на основе неверной аналогии сегмент короткой косы соотнесен с тростниковым ножом. Таким образом и последующие пять сегментов коротких кос сочли лезвиями ножей для резки тростника. Такая «исчезания» коротких кос на венгерской территории, естественно, очень мешала формированию реальной картины, реального представления о раннем венгерском хозяйстве, главным образом о кормовом и пастбищном хозяйстве.

На основе имеющегося в нашем распоряжении сравнительного материала довольно просто идентифицировать эти находки и не только идентифицировать, но и отнести к определенному типу. Мы имеем много подобных аналогий с заграничных, северо-западных территорий Карпатского Бассейна, например сегменты кос средневекового периода или конца его из раскопок при Габре, Ославах, Лехоте, Тварозне и др. Кольцин выделяет два больших типа кос среди находок XI—XII веков с территории Советского Союза: северный тип кос, более длинных, узких, с более изогнутым сегментом, и южный, с коротким, широким и иногда почти поямным сегментом. Венгерские находки коротких кос относятся к последнему типу.

Короткая коса, как известно, возникла в кельтскую эпоху из крючковатого серпа: в результате климатических изменений возникла необходимость в стойловом содержании скота и в удовлетворении его потребностей в корме. Начиная с этого времени и можно проследить находки коротких кос при раскопках, причем не только на территории, захваченной кельтами, но и на территориях последовавшего за ними римского завоевания, и даже позже. Среди вариантов очень разнообразных форм как самостоятельный тип выделяется серия коротких кос из эпохи Ла Тен (La Tène), с действительно коротким, широким, едва изогнутым сегментом. Родственными этому типу действительно могут считаться и вышеупомянутые короткие косы из Карпатского Бассейна, а также и южнорусские образцы. В Карпатском Бассейне имеются очень разнообразные и богатые находки этого инструмента уже из кельтской эпохи (Велемсентвид, Салачка, Капошмерё, Мункач, Кашша, Халимба). В Южную Россию они могли попасть отсюда или же через греческих колонизаторов Крыма, где и венгры могли познакомиться с ними еще до завоевания родины. Южноукраинские находки кос VIII—IX веков также знакомят нас по множеству вариантов коротких кос.

Однако на этой южнорусской территории кроме идущих с запада кельтско-римских традиций в это время приходится учитывать и иные традиции; когда здесь находились венгры, а именно наличие тех режущих инструментов восточного происхождения, существование, которых доказывается множеством находок, начиная с бронзового века, особенно в Средней Азии, которую можно считать центром распространения этих инструментов. Эти инструменты сохранили свою оригинальную местную форму и в распространением железа. Эти орудия в форме косы обычно с отверстием в углу и втулочным прикреплением, их распространение можно проследить вплоть до наших дней не только в Средней Азии, но и на Дальнем Востоке, в Китае, в Корее и Японии. Эти инструменты в нашу эру распространились по западному краю Азии, в восточной и юго-восточной Европе, более того, прорывающиеся на запад кочующие народы занесли их вплоть до Центральной Европы. Эти напоминающие косы инструменты на самом деле являлись крючковатыми серпами, которые точно так же служили для выполнения функций резания травы, как и жатвы хлебов. В период появления на Южной Украине коротких кос, возникших в эпоху La Tène, там уже были известны эти серпы, что, очевидно, и помогало распространению новых орудий труда. Но короткие косы повлекли за собой и значительную дифференциацию режущих инструментов: параллельно с ними появляется и другого образный серп, между ним и короткой косой и делится выполнение функций резания травы и жатвы хлебов, которые раньше принадлежали крючковатому серпу. Этот факт сам по себе указывает на возросшее значение выращивания зерновых и использования кормовых. В то же время разделение функций между этими инструментами предоставило возможность для того, чтобы в новых условиях характерные свойства короткой косы и дугообразного серпа развивались в более благоприятном направлении.

Следы тех режущих инструментов на Южной Украине, с которыми мы только что познакомились, можно предполагать и в тех режущих инструментах, с отверстием для гвоздей и втулочными вариантами которых можно в новейшей форме встретиться в Венгрии только на Венгерской Низменности (Альфёльде).

Очевидно, что те втулочные косопоподобные инструменты, которые сохранились в Задунае, исходя из противоположных восточным кельтско-римских традиций, которые могут быть обнаружены на территории бывшей Паннонии и в других сферах культуры.

Следовательно, венгры в эпоху завоевания родины прибыли в Бассейн Карпат, уже будучи знакомыми с короткой косой, что подтверждают и этимологические данные, — здесь

уже их сведения относительно режущих инструментов продолжали расширяться. Самым же важным было то, что здесь венгры познакомились и с длинной косой, благодаря которой стало возможным кормовое хозяйство более широких масштабов и более интенсивное животноводство. Длинная коса позволила вести уже систематическое луговое хозяйство, специальный уход за покосами.

Языковые данные о коротких косах существуют до XVI века. Археологические находки также позволяют проследить ее использование венграми примерно до этого периода. После этого, очевидно короткую косу систематически не использовали для срезания травы.

Новейшие аналогии показывают, что короткие косы до сегодняшнего дня сохранились там, где почва неровная, каменная, с кустарником, а значит и использование длинной косы невозможно. Следовательно, то, что данные с венгерской территории имеют только до конца XVI века, одновременно указывает на преобразование в уровне отечественного луговодства.

В то же время бесследное исчезновение коротких кос кажется невероятным. Нам думается, что в XVI веке произошло существенное преобразование их функции. Ведь почти точные копии коротких кос можно встретить в Венгрии и по сей день, но выполняют эти инструменты совсем иные функции: их используют для срезания тростника, травы на кочках, кустарника. Но хотя и изменилась их главнейшая функция, дополнительно они осуществляют и свое древнее назначение: этими инструментами и по сей день часто режут траву, корм скоту, твердые стебли конопли, сорную траву, более того, даже есть данные, что в отдельных местах ими иногда пользуются и на жатве.

Lajos Takács:

ZUR GESCHICHTE DER KURZSTIELSENSSEN IN UNGARN

(Auszug)

Kurze Sensen sind im heutigen Ungarn nicht bekannt. Es gibt zwar mehrere schriftliche Angaben aus dem 16. Jh. («es schneidet in zwei Richtungen wie die Sense von Salla»; «es schneidet in zwei Richtungen, wie die Sense von Bosnien» usw.), auf Grund dessen ihr Vorhandensein vor dem 16. Jh. anzunehmen ist. Diese Angaben wurden aber von unseren Forschern nicht übereinstimmend gedeutet.

Auch ihre sachlichen Denkmäler wurden in der Fachliteratur nicht in Evidenz gehalten. Aus den archäologischen Funden gelangten zwar mehrere kurze Sensenklingen ans Tageslicht, diese wurden in bezug auf die Fundamaterialien der ersten bedeutenderen Dorfausgrabungen in den 1920er Jahren immer für andere Geräte, für Schilfrohrmesser, gehalten. Jene kurze Sensenklinge wurde, auf Grund von unrichtig gewählten Parallelen, von ihrem ersten Veröffentlichung für Schilfrohrmesser erklärt. Durch das «Verschwinden» der kurzen Sense wurde natürlich die Ausgestaltung eines realen Bildes über unsere wirtschaftlichen Verhältnisse, hauptsächlich über die Wiesen- und Futtergraswirtschaft, stark verhindert.

Die Klingenfunde lassen sich auf Grund der uns zur Verfügung stehenden Parallelen leicht identifizieren, ja sogar in Typen einreihen. Aus dem nordwestlichen Randgebiet des Karpatenbeckens stehen uns mehrere Analogien, so z. B. Sensenklingen vom Mittelalter bzw. vom Ende des Mittelalters aus den Ausgrabungen in Gajar, Oslavy, Lhota und Tvarozna zur Verfügung. Von Kolčín wurden unter den Sensenfunden zwei große Typen im Fundmaterial abgesondert: ein nördlicher Typ, der länger, schmaler und gebogener ist, und ein südlicher, dessen Klinge kurz, breiter und manchmal ganz gerade ist. Die ungarischen kurzen Sensenfunde gehören zum letzten Sensentyp.

Die Kurzstielsenense bildete sich, wiebekannt, in der keltischen Zeit aus der Hakensichel aus, u. zw. zur Befriedigung des Futtergrasbedarfes der infolge der klimatischen Veränderungen notwendig gewordenen Tierhaltung im Stall. Von dieser Zeit an lassen sich die Kurzstielsenensfunde nicht nur auf dem vonden Kelten bewohnten Gebieten, sondern auch in den Gegenden der nachfolgenden römischen Eroberung, ja sogar auch weit darüber hinaus verfolgen. Unter den recht mannigfaltigen Formvarianten ragt eine Serie der kurzen La-Tène-Sensen mit ihrer verhältnismäßig kurzen, breiten, kaum gebogenen Klinge hervor. Dieser Typ war in Mitteleuropa und auch in anderen Gebieten verbreitet. Tatsächlich lassen sich die erwähnten Kurzstielsenensen des Karpatenbeckens sowie ihre Parallelen aus Südrußland, mit diesem Typ vergleichen. Im Karpatenbecken kamen

mannigfaltige und zahlreiche Denkmäler dieses Gerätes aus der Keltzeit vor (Veleszentvid, Szalacska, Kaposmór, Munkács, Kassa, Halimba). Nach Südrußland dürfen sie unmittelbar von hier, oder anhand der griechischen Kolonien der Krim gelangt sein, wo die Ungarn bereits vor der Landnahme die Gelegenheit hatten, sich deren bekannt zu machen. Die Funde aus dem 8. und 9. Jh. enthalten in der südlichen Ukraine die kurze Sense in vielen Varianten.

In Südrußland ist aber, außer den vom Westen kommenden kelto-römischen Überlieferungen, auch noch mit anderen Geräten zu rechnen, in jener Zeit, als sich die Ungarn dort aufgehalten hatten: namentlich mit Schneidgeräten östlichen Ursprungs. Ihr Vorhandensein läßt sich von der Bronzezeit an durch zahlreiche Funde beweisen, hauptsächlich in Mittelasien, das als ein Verbreitungszentrum dieser Geräte zu betrachten ist. Diese Geräte haben ihre alte, lokale Form auch zur Zeit der Verbreitung des Eisens bewahrt. Diese sensenförmigen Geräte haben am meisten ein Nagelloch und eine Tülle zur Befestigung. Ihre Verbreitung läßt sich nicht nur in Zentralasien bis zu unseren Tagen verfolgen, sondern auch im fernen Osten, in China, Korea und auch in Japan.

Diese Geräte verbreiteten sich in den ersten Jahrhunderten u. Z. in den westlichen Randgebieten Asiens, sowie in Ost- und Südosteuropa, ja sogar gelangten sie mit der nach Westen vordringenden Nomadenvölkern auch bis Mitteleuropa. Diese sensenartigen Geräte sind eigentlich Hakensicheln und fungierten gleichfalls als Geräte des Grasschneidens wie auch als Erntegeräte. Als die in der La-Tène-Zeit ausgestalteten Kurzstielsen in der südlichen Ukraine erschienen, waren diese dort bereits bekannt; sie sollen die schnelle Verbreitung der La-Tène-Sensen erleichtert haben. Die Kurzstielsen haben aber gleichzeitig auch eine bedeutende Differenzierung der Schneidgeräte mit sich gebracht: parallel mit ihrem Erscheinen tauchte die Bogensichel auf die mit der Kurzstielsen die Hakensichel beim Grasschneiden und bei der Ernte abgelöst haben. Dieser Tatbestand deutet bereits auf die Zunahme der Getreideproduktion bzw. der Futtergrasverwendung hin. Gleichzeitig ermöglichte die Trennung der Funktion, daß die spezifischen Eigenschaften der Kurzstielsen bzw. der Bogensichel sich in eine günstigere Richtung weiterentwickelten.

Wir vermuten, die Spuren der aus der südlichen Ukraine bekannten sensenartigen Schneidgeräte in jenen Schneidgeräten sehen zu können, deren Varianten mit Nagelloch und Tülle in Ungarn nur aus dem Großen Tiefland in rezenten Formen zu notieren sind.

Wahrscheinlich fußen jene sensenartigen Tüllengeräte, die in Transdanubien erhalten geblieben sind, auf den den östlichen entgegengesetzten kelto-römischen Überlieferungen, die sich auch in den anderen Kultursphären auf dem Gebiet des einstigen Pannoniens finden lassen.

Die landnehmenden Ungarn dürfen also im Besitz der kurzen Sense im Karpatenbecken angekommen sein (dies ist auch durch die terminologischen Daten unterstützt), wo sich das Schneidgerät weiter verbreitete. Das wichtigste war, daß die Ungarn sich hier auch mit der langen Sense vertraut machten, wodurch die Heuwirtschaft größeren Umfanges und das intensivere Tierhalten ermöglicht wurden. Die lange Sense setzte bereits die systematische Wiesenwirtschaft und auch die Instandhaltung der Wiese voraus.

Für die Kurzstielsen besitzen wir linguistische Daten bis ins 16. Jh. Auch die archäologischen Daten ermöglichen ungefähr bis zu dieser Zeit eine Annahme ihres Gebrauches in Ungarn. Nachher wurde die Kurzstielsen für das Grasschneiden wahrscheinlich nicht mehr gebraucht.

Die rezenten Parallelen deuten darauf hin, daß die kurzen Sensen bis zum heutigen Tag dort erhalten geblieben sind, wo der Boden uneben, steinig und buschig ist, wo also die Sensen mit langem Baum unbrauchbar waren. Das Vorkommen der ungarischen Daten bis zum 16. Jh. deutet also gleichzeitig auch auf die Umgestaltung des Niveaus der Wiesenwirtschaft hin.

Gleichzeitig ist aber unwahrscheinlich, daß die Kurzstielsen spurlos verschwunden wären. Es scheint, daß die wesentliche Umgestaltung ihrer Funktion im 16. Jh. stattgefunden hatte. Fast genaue Parallelen der Kurzstielsen lassen sich nämlich als Schneidgeräte für Gesträuch, Moorwiese und Schilfrohr auch heute noch in Ungarn finden. Wenn sich auch ihre Funktion veränderte, erfüllten sie nebensächlich auch ihre alten Aufgaben: mit diesen Schilfrohrschnidgeräten wurde bis zum heutigen Tag oft Gras, Futtergras, Hanf harten Stiels und Unkraut abgehauten. Es gibt ja auch Daten darüber, daß damit an einigen Stellen manchmal auch Getreide geerntet wurde.

Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII – XIX. században

Nyíregyháza határának településformája, csoportos, bokortanyáival az alföldi, nagyhatárú helységekre jellemző tanyás településformán belül ma is különleges típust jelent. Az eltérés az első felületes megfigyelés alapján inkább formai, mint lényegi jellegűnek látszik. Formainak annyiban, hogy a nyíregyházi határon és vele érintkező puszták egy részén, a paraszttanyak — az Alföld egyéb tanyás tájaitól eltérően — nem egyedileg, nem egymástól elszigetelten települtek, az egyéni használatban levő, tagosított birtok egyik sarkában, hanem csoportosan, egymás közelében, bizonyos tervszerűséget és zártságot mutató településformában.

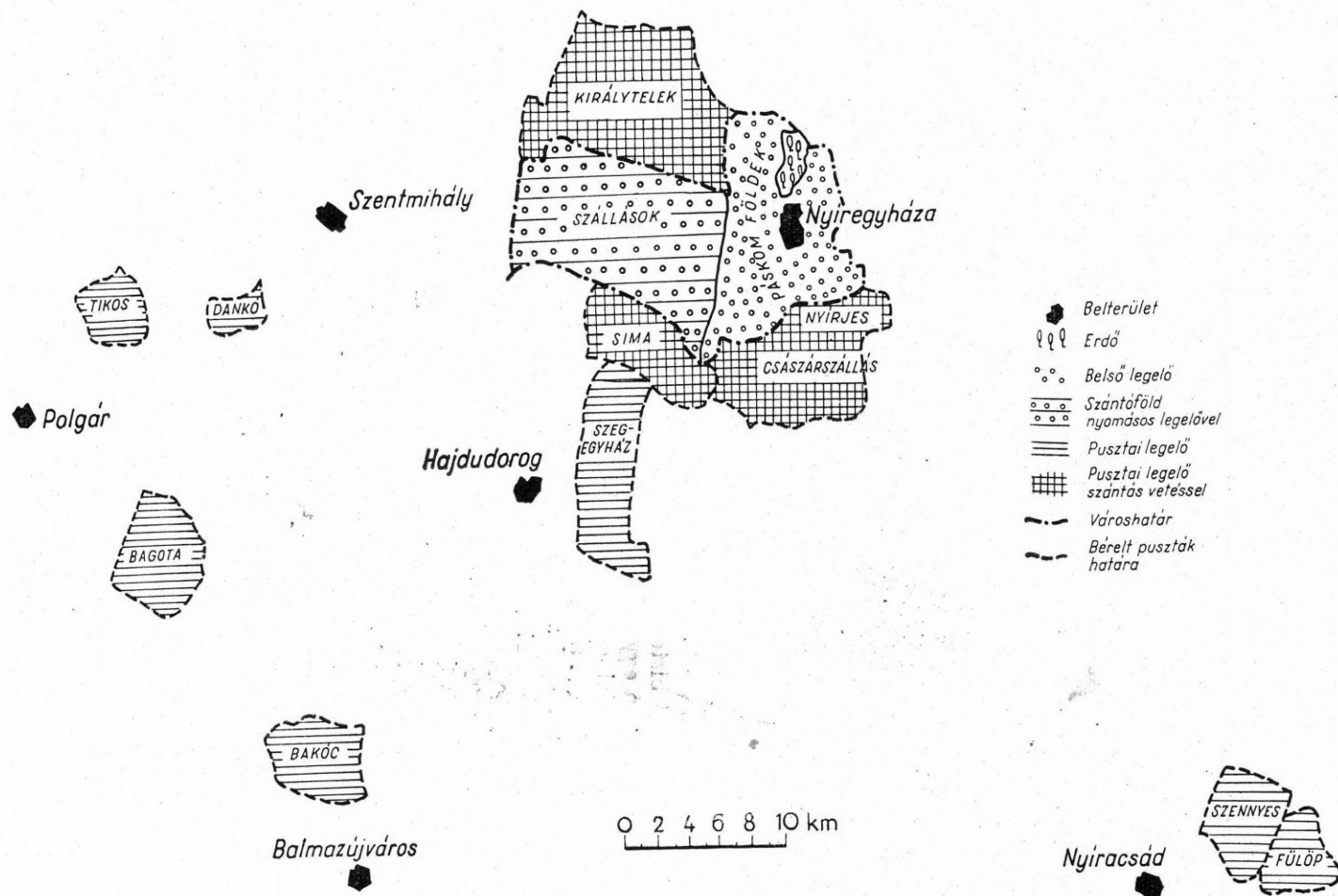
Az alföldi tanyak legáltalánosabb településrendszerét a mérnökileg szabályosan kimért úthálózat jellemzi; a lakóházak és gazdasági épületek a határt átszelő utak mentén, a szabályos, négyszögletes parcelláknak a dűlőkhöz közelebb eső végén, laza soros településformában állanak. Minden tanya, a hozzája tartozó birtokkal szoros egység, a lakóhely és üzemhely együttese, formailag azonban egyedi és magános település.

A nyíregyházi csoportos tanyástelepülés területén — a főközlekedési utaktól eltekintve — a szabályos úthálózat ismeretlen; a határbeli utak nyomvonalát az egyes csoportos települések tartozékát jelentő, az egyedi tanyáknál jóval nagyobb terjedelmű parcellák határvonalai szabják meg. A lakóházak és tartozékaik nem az egyes szántóföldi parcellákon, hanem egy-egy nagyobb parcellatömb egyik részén, egymás mellett, meghatározott rendszer szerinti csoportokban állanak. A csoportos tanya telke és határbeli tartozéka térbelileg is elkülönül egymástól. Olyan ez, mint a falubeli lakótelek és a határbeli szántóföld kettőssége.

A magyarországi településformák kutatói a nyíregyházi határ településrendszerének ezt a sajátos vonását már régen észrevették, le is írták, sőt eredetét is kutatták. Mindenesetre mint különleges településformát tartják számon.¹

Ma már az említett kutatások eredményeként annyit bizonyosan tudunk, hogy a tipológiai eltérés a településformában nem új keletű, megvolt ez már a XVIII. század végén is. A különlegesség és az eltérés ugyancsak több feltevésre és magyarázatra adott okot. Ezek közül legkézenfekvőbb volt

¹ Első ismertetője SIMKÓ Gyula 1909, e tanulmányát kiegészítve ismét megjelentette: SIMKÓ 1924. A 20-as és 30-as években GYÖRFFY István is foglalkozott a kérdéssel. (Vö.: GYÖRFFY 1942: 231–237 és GYÖRFFY 1943. 73.) — Végül igen behatóan és részletesen Nyíregyháza néprajzának monográfusa MÁRKUS Mihály (1943) elemezte a nyíregyházi tanyatelepülés kialakulását. Ennek ellenére bizonyos részletek megvilágítatlanok maradtak.

Nyíregyháza határbeosztása a XVIII. – XIX. században

a településrendszert kialakító szlovák telepesek ethnikai sajátosságaiban és eredeti lakóhelyükön eléggé ismert hegyi állattartó szállásaiban keresni az analógiát. Véleményünk szerint ez a magyarázat csak a formai egvezéseken alapszik, a csoportos tanyatelepülés eredetét mélyebben, a határhasználatban és gazdálkodási formában kell keresnünk.

A magyar agrártörténet XVIII. századi alakulásának napjainkban legmélyebbre leásó kutatója megállapításaiból tudjuk, hogy e század első harmadában a Kárpát-medence területén négyféle földművelési rendszer élt. A földművelési rendszerek e négy típusát a talaj termékenységét fenntartó eljárásokkal lehet jellemezni. Így különböztethetjük meg 1. a parlagoló, 2. (két-három) nyomásos, 3. az egynyomásos és 4. a váltógazdálkodás típusait.

A jelzett földművelési rendszerek a Kárpát-medence egy-egy tájegységén általánosságban jellemző módon helyezkedtek el, de mindig szoros összefüggésben a települési és határhasználati formákkal. A településnek és határhasználatnak viszont öt alapformája állapítható meg:

1. szórt településforma, a lakóház körüli irtványokon megművelt földdarabbal,

2. aprófalvas (szeres) településforma, a házcsoportok körüli, szabálytalan szántóföldi parcellákkal

3. soros település, az egymás mellett sorakozó, szabályos szalagtelkes szántóföldeken álló lakóházakkal,

4. kétbeltelkes (kertes) zárt település, amelynek egyik altípusánál a határbeli szántóföldeket állandó beosztás nélkül, hol itt, hol ott hasítják ki a határból, hogy néhány évi használat után parlagban hagyják. A másik altípusa az a forma, amelynél a határbeli, eredetileg állattartó szállások körül egyénileg vesz minden birtokos egy-egy földdarabot művelés alá,

5. zárt falutelepülés, két vagy háromnyomásos határhasználati formával.

Az 1–3. településformának a határhasználati rendszere minden különleges közösségi szabályozás nélkül alakulhatott ki és egyaránt lehet parlagoló, egynyomásos vagy váltógazdálkodás. Az 5. típus határhasználatát a faluközösség alakította ki, ugyanez szorította a 4. típust a XVIII. században igen változatos határhasználati rendszerek kialakítására. (Pl. a határ egy része telekszervezetben fordulókényszer alá esik, tanyák nélkül; más része időszakos újraosztással szántóföld, tanyákkal vagy tanyák nélkül, időszakos legeltetési tilalakkal; szántóföld állatteleltető, majd szántóföldi szállásokkal és tanyákkal.)

WELLMANN Imrének az Alföld északnyugati, igen jelentékeny és változatos földrajzi jellegű területére kiterjedő kutatása megállapította, hogy a határhasználati és földművelési rendszerek változatos kombinációi létrejöttében nagy szerepe van annak is, hogy egy-egy falu életfolytonossága a török hódoltság alatt megmaradt-e, avagy részben vagy egészben elnéptelenedett helyre új jövevények telepedtek-e a század folyamán.

A földművelési rendszerek és határhasználati formák változatos kombinációit a szüntelen kísérletező paraszti gyakorlat hozta létre, itt-ott, kisebb mértékben a földesúri beavatkozás is segített módosítani: sikerrel általában csak akkor, ha ez egybeesett a faluközösség gazdálkodásának irányával.²

² WELLMANN 1961, 355, 360. Még részletesebben és a vonatkozó irodalom teljességét felsorolva szól erről *Uő.*: 1967, 363 skk.

A kísérletező paraszti gyakorlat azonban néha nem ragaszkodott a már meglévő formákhoz sem, és ez esetben — magára hagyva — a lehető legpraktikusabb megoldást választotta. Erre példa Nyíregyháza határhasználatának és gazdálkodásának XVIII. századi alakulása, s ennek eredménye az alföldi településformák között egyedülálló rendszer létrejötte.

A nyíregyházi tanyatelepülés eredetét bizonyos feltételezett történeti előzmények és a kétségtelen ethnikai azonosság révén részben a hajdúvárosok kertés településével, részben a zólyomi és gömöri szlovák középhegység állattartó hegyei szállásaival hozták genetikai kapcsolatban.³

E feltevésnek azonban az ólaskertek, a gyetvai lázok és a nyíregyházi, XVIII. századi csoportos szállások közötti formai és funkcióbeli eltérések egyaránt ellentmondanak. Az eltérések részletes elemzésére itt nincs helyünk, az ólaskertek és lázok morfológiája és funkciója néprajzi irodalmunkban eléggé tisztázott, viszont egyáltalában nincs megnyugtatóan tisztázva a nyíregyházi csoportos szállítások kialakulásának és határhasználati formájának XVIII. századi menete. Az alábbiakban a szállások funkciójának és a határhasználati való összefüggésének kérdését kívánjuk megvilágítani, ezáltal az eredet kérdését is tisztázni.

Az nem vitás, hogy Nyíregyháza, az 1753-i újjátelepítést megelőzően, 1632 óta hajdúszabadalommal élő hely volt, de ezt a hajdúszabadságot a Rákóczi-felkelés utáni birtokosai, a királyi fiscus, majd a Károlyi és Desseffy család nem volt hajlandó elismerni. Emiatt egykori lakói fokozatosan el is költöznek innen, az újjátelepítés idején az egykori hajdúk leszármazottainak csak egészen kis töredékét találták itt.

Az is feltehető, hogy a XVII. században, mint hajdúvárosban, itt is kialakult a két-beltelkes, (kertés) településforma, bár erre semmi bizonyítékunk nincs és az sem törvényszerű, hogy minden hajdúváros ilyen településformát alakítson ki. Ismerünk hajdúvárost kertés forma nélkül is.

De ha még találtak volna is ólaskerteket Nyíregyházán az ide betelepülő szlovákok, a betelepüléssel egyidőben vagy kevéssel utánán, a határban keletkezett szállások semmiképpen nem hozhatók a feltételezett ólaskertekkel genetikai kapcsolatba. Amint alább kiderül, a nyíregyházi szállások funkciója egészen más volt, mind az ólaskerteké.

A Gyetva környéki állattartó szállásokkal való rokonításnak is vannak nehézségei. Igaz, hogy a betelepülők egy része erről a tájról való, de a csoportos szállások keletkezésének körülményei, az időbeli gazdasági funkciójuk és az alább részletesen ismertetendő határhasználati rendszer az eredeztetés ellen szólnak. A gyetvai lázoknak funkcióját elsősorban az állattenyésztés szabja meg ugyanúgy, mint az alföldi állattartó mezei szállásokét vagy mezei kertekét. A nyíregyházi csoportos szállások, a későbbi tanyabokrok létrejöttét azonban már kezdetben a földművelés határozta meg és állatteltető funkciójuk mindvégig másodlagos maradt. Még csak azon a funkcióváltozáson sem mentek keresztül, amely az alföldi, nagyhatárú városok régibb múltú állatteltető szállásait előbb ideiglenesen, majd állandóan lakott szántó-földi, földművelő tanyákká alakította át.

Nyíregyháza 1753—1757 közötti második megtelepülése két hullámban történt. Az első jövevények közvetlenül Szarvasról és Tótkomlósról telepedtek

³ MÁRKUS 1943, 110—124.

át, de a második hullámban érkező jövevényekhez hasonlóan Hont, Zólyom és Gömör megyékből származtak.

A letelepülés egyik lényeges mozzanatát abban látjuk, hogy a két földesúr a szerződés szerint az egész város határt átengedte a jövevényeknek és lemondott arról is, hogy a nemesi kúriájukhoz tartozó határbeli járandóságukon házi kezelésű majorságot rendezzen be.⁴

Az igen jelentékeny terjedelmű határ beosztására és a település rendszerének kialakítására tehát a földesurak akarata nem érvényesült.

Sajnos, közvetlen adatokkal mi sem rendelkezünk arra, hogy a megtelepülés időszakában miként történt a gazdálkodás és határhasználat rendjének kialakítása. Ennek korai állapotát későbbi, megszilárdult állapotokból tudjuk rekonstruálni.

Az első évek adóösszeírásai — ezek a házak rendjében tüntetik fel a lakókat — elárulják, hogy az egykori lakosságnak csak csekély töredéke maradt itt, a betelepülő 300–350 családnak mintegy 10%-a. Ezek egykori határhasználati rendszere semmiképpen nem lehetett irányadó a jövevények számára — a határ bőségéhez képest az első időben az utóbbiak sem voltak túl sokan. Egy 30 évvel későbbi felmérés szerint a határ használat szempontjából az alábbi módon oszlott meg:

belső terület	381 kh
uradalmi erdő és Sóstó	846 kh
szállásföldek	17 886 kh
legelők	7 077 kh
összesen:	26 190 kh

A városhatárnak használat szerinti beosztása éppen olyan, mint az alföldi nagyhatarú helységeké: a lakótelkekre osztott belsőséget az osztatlan *belső legelő*, a pascuum veszi körül (lásd térkép). Ezen a *belső legelőn* járt a XVIII. század óta a városrészek szerinti alsó- és felsőjárású tehén-, borjúcsorda, csürhe és 14–20 fejős juhnyáj. Itt volt a város lakói jármos ökrei számára kiszakított tilalmas is. A legelőből szakították ki az 1770-es évek végén és 1819-ben a város beépített területei közvetlen szomszédságában levő szőlős, gyümölcsös, szénás és füveskerteket, a város részére forspontot vállaló *cúgos gazdák*, valamint a város lovai számára szánt külön kaszálókat, összesen 660 kh-at.

A *belső legelő* gyűrűjén kívül, mintegy 4 km távolságban kezdődött a *szállásföldek* övezete — pontos mása az alföldi városok határbeosztásának. Az erdő és a Sóstó a várostól északra, a *belső legelő* övezetébe esett, de árok-kal volt elkülönítve a legelőtől. Amint látjuk ez a határbeosztás mindenben egyezik az alföldi városoknak 200 évvel korábban már felismerhető, vagy békési, csongrádi, nagyhatarú, de frissen telepített helységeinek kialakulóban levő határbeosztásával.

De mégis különbözik egyben, éspedig abban, hogy a nyíregyháziaknak a saját territóriumukon sohasem volt pusztai, *külső legelőjük*. A nagyarányú, rideg állattartás színhelye a városhatáron kívüli bérelt földesúri puszták voltak, magát a városhatárt a szállásföldek övezetében már a XVIII. században szántóföldi művelésre használták.

⁴ Az 1757. április 10-én kelt szerződés teljes egészében közölve LUKÁCS 1886, 201–205.

A szállásföldek települése és határhasználati rendje is lényegesen eltér az alföldi városokétól. A megtelepülés éveiből erre sem rendelkezünk közvetlen adatokkal, de a meglevő térképek, az adóösszeírások, telekkönyvek és az első világháborúig fennálló gyakorlat bizonyos következtetésekre módot adnak. Közvetve ezek segítenek értelmezni a város első történetírója, LUKÁCS Ödön által feljegyzett hagyományt.

Szerinte az első telepések között sem volt egyetértés a határhasználat kialakítandó formáját illetően. „A felső megyékből jött lakosok *forgó földekre* akarták osztani; a szarvasiaknak pedig, akik hatalmasabbak voltak, a határt a régi római nagy emberek szokása szerint *szállásokra tetszett osztani* . . .

Egyrészt azért, mert Szarvason is szállások voltak, másrészt azért, mert a határ hosszú csúcsra terjedvén, a falutól messze esett, így a faluból való földművelést és a falu alá, különös szérűskertekbe való élethordást, alkalmatlannak, terhesnek és veszedelmesnek ítélték. Minélfogva mindnyájan közakarattal megegyeztek abban, hogy a *határ állandó szántóföldekre és nyomásokra osztassék fel, amely nyomás forgó ugarföld gyanánt marhájoknak legelőül legyen.*

A határt tehát három részre osztják, amelynek két harmadát szántóföldeknek, egyharmadát pedig nyomásnak hagyják.”

A határbeli részesedés alapja a *kötel* vagy *kötetalj*, amelyből hat tett egy *szállásföldet*. Egy kötel 10 *köblösből* állott, egy köblös pedig 1600 négy-
szögölnyi földdarabot jelentett.⁵

A LUKÁCS Ödön által megörökített hagyomány határhasználat eredeti formájának kérdését továbbra is nyitva hagyja. Nem derül ki belőle világosan, hogy:

1. a legelőt és szántóföldet területileg elkülönítve a szántóföldeket egyéni használatú szállásbirtokokra osztják-e fel, mint ez a nagyhatáru alföldi helységekben szokásban volt, vagy

2. a kishatáru felvidéki és dunántúli falvak példájára az egész határt — külön legelőt nem hagyva — három dűlős, ugarnyomásos, fordulókényszer alá eső szántóföldi művelés alá fogják.

A kérdést MÁRKUS Mihály monográfiája is eldöntetlenül hagyja; sem neki, sem az előtte járóknak nem sikerült a nyíregyházi határhasználat és csoportos település kérdését megnyugtatóan tisztázni.

Sajnos, a monográfia megjelenése óta eltelt idő alatt sem merültek fel olyan újabb adatok, amelyek akár egyik, akár másik felfogás igazolására közvetlenül felhasználhatók lennének. Ennek ellenére a későbbi adatok egybevetéséből azt állapíthatjuk meg, hogy a határ első foglalása idején történt felosztásánál a szarvasiak álláspontja győzött annyiban, hogy használat tekintetében az Alföldön szokásos módon jártak el; a szántóföldeket területileg elkülönítették a legelőtől. Ez a szállások kialakítását tette lehetővé. Viszont az elkülönített szántóföldeken, amelyeket ettől kezdve örökszántóként használtak, az ország jelentékeny részén, így a Felvidéken is, szokásos háromfordulós, ugarnyomásos rendszert honosítottak meg, ami pedig a településforma kialakítására volt döntő hatású. Az ugarnyomásos fordulós rendszer a XIX. századig a nyíregyházi bokorszállások földjein általános volt, maradványai megérték még az első világháborút is.

E véleményünket több közvetett adat, többek közt a háromfordulós

⁵ LUKÁCS 1886, 213.

rendszer fennállása is alátámasztja. Az eddig is eléggé köztudott volt — s az 1757-től 1849-ig folyamatosan vezetett nép- és adóösszeírások is megerősítik —, az egyes utcákon a háztelkek sorát kisebb rokonsági csoportokban ülték meg. Az első foglalásnál, a határbeli szállások kialakításánál is ugyanez a rokonsági kötelék volt a döntő. MÁRKUS Mihály szerint még az első világháború előtt is, a csoportos bokortelepüléseken egymással rokonságban álló családoknak volt birtokuk és tanyaházuk. Példának említi a *Verbőczy bokor* esetét, ahol a névadó Werbouszki és a vele rokonságban levő családok voltak birtokosok. Mindkét család fiúágon kihalt ugyan, de a 30-as években a nőági leszármazottakon kívül más nem birtokolt e bokorban.⁶

A határ első foglalása tehát úgy történt, hogy a rokonsági vagy más okon egymással szoros kapcsolatban álló kisebb csoportok éppen úgy, mint a belső telkeket, a részükre jutó határbeli szállásföldet is egymás szomszédságában és egy parcellában vették ki. A szállásföldek szabálytalan parcellákat alkottak, a nyíregyházi határnak az alföldi helyektől eltérő dűlőbeosztását ez magyarázza. Az egyes csoportok a tagokat illető szántóföldet nem osztották fel tagosított, egyéni parcellákra, hanem három fordulóban, ugar nyomásos rendszerben használták. Az ugar nyomásos rendszer fenntartását inkább a talajművelés szempontjai (a trágyázás nélküli pihentetés), mint a legelőhiány indokolta.

Mivel azonban a nagy távolságok miatt a városból való művelés nem volt megoldható szállások nélkül, viszont a háromfordulós rendszer szerint három különálló parcellára tagolt birtokrészen különálló szállások építésére nem volt lehetőség, a szállások épületeit a parcella egyik részén csoportosan építették fel.

A szállásföldek birtokosainak teljes névsorát tartalmazó, 1823—1825 között keletkezett lajstrom e tekintetben világosan beszél. Az ott felsorolt 45 szállásbokorban 482 tulajdonos szerepel. A 45 szállásbokor közül 43-at személynévvel neveznek. A szállásbokor az ottani legnagyobb birtokos nevét viseli, legtöbb esetben nemcsak a névadónak, hanem több hasonló nevű birtokosnak is van ott földje. Az pedig a legritkább eset ebben az időben még, hogy egy gazdának több szálláson is lenne birtoka.⁷

Az ugarfordulós gazdálkodás fennállását és településnek a határhasználattal való szoros kapcsolatát megerősíti a határ regulációjával 1823-ban megbízott SEXTY József főmérnök javaslata is. SEXTY javaslata akörül forgott, hogy a *bokorszállások* — e nevet ő használja először és a hozzájuk tartozó birtokok a szállásföldeken szabálytalan alakban, mérnökileg kimért dűlők nélkül, rendezetlenül terülnek el. Szabályozni csak úgy lehetne a határt, ha az tagosítás alá kerülne és a dűlőutakat mérnökileg lehetne meghúzni. A szabályozást két módon lehetne végrehajtani: 1. minden bokorszállás területét arányosan felosztva az egyes birtokok között, minden birtokos egy tagba kapná ki földjét, vagy 2. a szállásföldek összessége (tehát a 17 886 hold) osztódna fel három járásra (fordulóra) és minden egyes tulajdonos minden fordulóban kapna egy-egy parcellát. Így az egész határra kiterjedő fordulókat lehetne szántás-vetéssel és pihentetéssel, legeltetéssel hasznosítani.⁸

⁶ MÁRKUS 1943, 115—116.

⁷ Szállásföldek regulációjának lajstroma, 1823—1825. Nyíregyháza mezőváros levéltára. Városi tanács iratai. 128/1 cs.

⁸ SEXTY vonatkozó javaslatát részletesen idézi MÁRKUS 1943, 135—136.

A javaslat megvalósítása felborította volna a már kialakult és 50 éve fennálló rendszert és nem is valósult meg belőle semmi. A nyíregyházi bokor szállások ez időben már, sajátos településformájuk ellenére erősen emlékeztetnek az alföldi, fokozatosan földművelő tanyává alakuló teletető szállásokra. Ezek is éppen úgy, mint az ez időbeli debreceni, hajdúsági és kunsági tanyák, a földművelés határbeli telephelyei; a szlovák telepések átvették az alföldi határhasználati gyakorlatot. De átvették a gazdálkodási módot, a földművelést kiegészítő, pusztai állattartást is.

A nyíregyházi pusztai állattartás formailag azonos a többi alföldi város pusztai pásztorkodásával, de mégis eltér abban azoktól, hogy ennek a pusztai állattartásnak a színhelye nem a saját határ földművelés alá nem fogott távoli része, hanem részben a közeli, más esetben igen távoli, földesuraktól hosszabb-rövidebb időre bérelt pusztákon volt.

A pusztai állattartás alakulását nemcsak a határhasználat, hanem a földesurakkal kötött szerződések feltételei is megszabták. A nyíregyházi telepések gazdálkodásának súlya a megtelepítéstől kezdve inkább a határbeli földművelésen, mint a nagyarányú extenzív állattartáson nyugodott. Némely pusztát rövid ideig — néha csak egy-két esztendőre bérelték, a XIX. század elejétől kezdve azonban a szomszédos *Sima*, *Királytelekpuszta* és *Császárszállás*, a távolabbi *Szegegyháza* (Újfehértó határában), még távolabb a margitai *Rátót*, a polgári határban levő *Tikos* és büdszentmihályi *Rét* egy részét ismételten megújított szerződésekkel évtizeden át kezükben tartották. Az említett öt puszta — amelyek közül nem mindegyiket bérelték egyidejűleg — területe vetekedett a város saját határterületével. És jelzi, hogy a nyíregyházi lakosok gazdálkodásában a pusztai, extenzív állattartás hogyan jutott nagyobb jelentőséghez.⁹

Szenyves pusztát (Nyírlugos határában) 1771-ben vették bérbe. A bérleti szerződés kimondja, hogy „csupán kaszálás, vagy marhalegeltetési haszonvétellel használhatják”. *Szegegyházát* (területe 9588 hold) szintén csak legeltetéssel használhatták. „A kemény gyepeket nem szabad lészen feltörni szántással.” Ugyanezt a tilalmat mondja ki a császárszállási és simai szerződés is, ennek ellenére 1810 óta *Sima* egy részét már földművelésre bérelték.¹⁰

Mikor viszont *Királytelek* pusztára 1777-ben kötött 10 éves szerződés lejárt, a földesúr csak úgy volt hajlandó újabb tíz évre kiadni a pusztáját, hogy „mind a *communitas* állandóbb hasznát vehesse s a föld a rendetlen haszonvétellel el ne soványodjék, köteles lészen az említett *communitas* négy egyenlő és *proportionatus* állandó fordulókra felosztani, és az egyik fordulólt őszi, a másikat pedig tavaszi vetéssel a gazdák között felosztván használni, következésképpen az egész pusztának három felét mindenkor hevertetni, csupán marhájokat és ménését rajta legeltetni.”¹¹

⁹ 1761-ben már bérbevették a szomszédos *Sima* pusztát, 1766 óta az ugyancsak szomszédos *Királytelek*-pusztát bérelték, 1772-ben kissé távolabb az orosi határban *Harang* (ma *Harangod*), a még távolabbi *Fülöp* (Nyírlugos határában) pusztákat bérelték ki. A rideg állattartás fokozódásával a XIX. század eleje óta a szomszédos *Sima* és *Királytelek* mellett a nyári legelőnek alkalmasabb *Hortobágy* menti, *balmazújvárosi*, *polgári* és *büdszentmihályi* szikes legelőket bérlék. Vö. MÁRKUS 1943, 119–121. — *Nyíregyháza m. v. ltára.*, Vár. tan. ir. 1766: 2; 1767: 7; 1770: 5; 1777: 1., 4., 5.; 1772: 7; 1793: 10., 14.; 1794: 3.; 1814: 14.; 1833: 57.; 1835: 16. sz. (31/31, 41/41 és 41 a/41. a csomók.)

¹⁰ *Szenyvesre* Uo. 1771: 4; *Császárszállásra* 1793: 3; *Simára* 1800: 21., 1806: 9., 1810: 2. sz. (41/41 és 41a/41a csomók.)

¹¹ Uo. 1787: 1. (41a/41a csomó.)

A homokos talajú pusztákon azt is kikötötte a birtokos, hogy a legelőt lóval vagy juhval — ezek a gyepet tövig lelegelték volna — nem szabad járatni, csupán szarvasmarhával. A távolabb eső, az egri káptalantól bérelt margitai és titkosi vagy a balmazújvárosi, *hortobágy melléki*, szikes talajú pusztákat a talaj gyengesége és a távolság miatt sem szánhatták.

A szántás-vetéssel is használt pusztákon a fordulókényszer és a földesúri tulajdonjog miatt sem jöhettek létre szállások. A puszták télen sem voltak egészen néptelenek, részben a saját jószágaik, részben a Brassó és Szében környéki transzhumáló juhászok juhnyájai teleltek rajtuk.¹²

A bérleti rendszer miatt a pusztai állattartás hatósági rendje sokkal szervezettebb formában alakult ki már a XVIII. században, mint a saját pusztákkal rendelkező alföldi helyeken. A bérösszeg fizetéséért maga a *communitas* volt felelős, a használat rendjét és feltételeit tehát meg kellett szabnia. A használat feletti felügyelet érdekében ezért évente pusztánként két-két *pusztagazdát* választottak. Ezek vezették a puszták számadáskönyvét, kezelték a bevételt és a kiadást. A bevétel a legelőbérből, a szántás-vetésre is használt pusztákon a földbérből, és néha a kaszált széna eladásából folyt be. A kiadásokat a földesuraknak fizetendő bér, a pásztorok bére, a kutak karbantartása és a pásztorok feletti felügyeletet gyakorló *inspectorok* bére jelentette.

Az 1845-i rendtartás szerint a pusztai legelőkre mindenki, korlátozás nélkül annyi jószágot hajthatott, amennyire kihajtás előtti cédulát váltott. A számadók és az *inspectorok* a kihajtott jószágról számadókönyvet vezettek. A kihajtás után, legkésőbb május 1-ig a gulyákat és méneseket *felolvasták*, számba vették, hogy darabszámuk egyezik-e a számadókönyvvel. A nyár folyamán a pusztákról hazahajtott jószágok helyett ugyanannyi darabot lehetett ismét kihajtani bérfizetés nélkül; a gulyán és ménesen elhullott állatért nem kellett fizetni.¹³

A legelőről a jószágot a gazda csak akkor vihette haza, ha igazolta, hogy a legelőbért kifizette; a *lerovásról* szóló nyugtát a pásztor őrizte meg. Az őszi behajtás előtt a bért mindenkinek ki kellett fizetni, a *communitas* a *szélverés* után legelőbér nélkül maradt állatokat elárvereztette.

A pusztagazdák és *inspectorok* nyár elején összeállították a legelőn talált jószágok számát *nagy* és *kis jószágokra* felosztva. Kis jószág alatt a két éven aluli csikókat és üszöket értették.

Miután az egy-egy pusztára eső évi bérösszeg adott volt, a szántás-vetésre használt pusztarész bérét a várható évi bérösszezből levonták, a fennmaradt összeget a kihajtott jószágokra arányosan felosztották. A kiszámítást úgy intézték, hogy a legelőbérből mindig maradt valami csekély fölösleg. A XIX. század első felében a legelőbér pusztánként és a jószágok száma szerint erősen ingadozott ugyan, de általában

kisjószág után 2—2.50 ft-ot,

nagyjószág után 3—4 Ft-ot sohasem haladta meg.¹⁴

A nagyarányú jószág tartás ellenére — az 1830—40-es években általában 7000—7500 db szarvasmarha és ló után adóznak — a pusztai rideg állattartás szerény méretűnek látszik. A pusztagazdák számadásai szerint a jelzett években általában 3000—3500 db kis és nagy jószág járt a pusztákon.

¹² Vö. BALOGH 1961. 213—218.

¹³ Nyíregyháza, v. ltára. Vár. tan. ir. 1845: 10. (32/32 csomó.)

¹⁴ Uo. 1831: 11., 1832: 14., 1836: 10., 1837: 6., 1845: 8., 1846: 37 sz. (31/31, 32/32, 109/27, 164/4 csomók.)

A mindig jelentékeny számú juhállomány (3000—3500 db.) a belső pascuumon legelt.¹⁵

A határhasználat és a gazdálkodás rendszerében a XVIII. századi utolsó harmadában megfigyelhető kettősség a múlt század közepéig állott fent. 1850 után *Szegegyházát* és *Királytelek-pusztát* a volt földesuraik saját kezelésükbe vették, *Császárszállás* egy részét és *Simát* a nyíregyházi lakosok örökáron megvették. Itt az új gazdák a tagosított birtokaikon az újkori tanyásgazdálkodásra rendezkedtek be. A tanyák itt az egyéni parcellákon és nem bokrosan állottak, ez az oka, hogy ezeken a pusztákon az alföldi tanyákhoz hasonló magányos földművelő tanyák keletkeztek, a bokrosodás itt újabb keletű, az azóta bekövetkezett birtokmegosztás következménye. Itt — miután a tanyák keletkezése az alföldi tanyástelepülés szabadgazdálkodási fázisába esik — nyomós fordulókénszter sem állott fent.

A XIX. század második felében a nyíregyházi lakók gazdálkodási rendszere amúgy is lényeges változáson ment keresztül. A közeli puszták elvesztése következtében a korábbi, viszonylag jelentős rideg állattartás csökkent. Végleg nem szűnt meg, mert még a két világháború között is bérelték a *margitai*, Hortobágy melletti káptalani pusztát, de ez már csak reliktszerű maradványa volt az egykori gazdálkodásnak.

A város körüli legelők felosztása a városbeli kezes tartást is csökkentette. A szállásföldre a tömeges kiköltözés az 50-es évek után indult meg, az ideiglenesen, és főleg cselédek által lakott szállások ekkor váltak a gazdák számára is lakótanyává. Ennek ellenére a szállásbokrok területén az első világháborúig fentmaradt a háromnyomásos, forduló gazdálkodás, a tarlószabadulás és az ugarnyomás legelőként való használata. Az alföldi tanyásgazdálkodás területén ilyesféle közös használat már korábban sem volt szokásban.¹⁶

A fent elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Nyíregyháza határhasználatát két, azonos időben egymás mellett élő forma jellemezte; a kis hatású falvakban általános nyomásos forduló gazdálkodás keveredett az alföldi, nagyhatárú helységekben szokásban levő szállásos gazdálkodással. A város határa az utóbbiakra jellemző gazdálkodási övezetekre oszlott, a szántóföldi övezet a határ nagyobb részét foglalta el, a pusztai állattartás övezete azonban a városhatáron kívül bérelt pusztákon terült el.

A szántóföldi övezetben a körülmények kényszere folytán már a megszállás kezdetén kialakult az alföldi tanyás gazdálkodás régibb formája, az ideiglenesen lakott szállások rendszere. De ezek a szállások csoportosan települtek a határ egy-egy részén és körülöttük elterülő szántóföldi részleteken háromnyomásos, ugarforduló földművelés folyt. Az ugar a szállásokon tartott, a várost körülvevő belső legelő pedig a városi kezes jószágok legelőjéül szolgált.

A megtelepülés utáni évtizedben itt is kialakult az állattartásnak alföldi jellegű, pusztai extenzív formája, de a gazdálkodásra sohasem nyomta úgy rá a bélyegét, mint a szomszédos hajdúvárosokban vagy Debrecenben.

A nyíregyházi csoportos tanyarendszer sajátos településformája tehát eredetében nem ethnikai sajátosságra vezethető vissza, hanem az Kárpát-medencében a XVIII. században ethnikai sajátosságra való tekintet nélkül

¹⁵ Uo. Adóösszeírások 1830—1840; Vár. tan. ir. 1831: 11., 1832: 14., 1836: 10., 1837: 6., 1845: 8., 1846: 37. (31/31, 32/32, 109/27, 164/4 csomók.)

¹⁶ MÁRKUS 1943, 142.

megtalálható két határhasználati és gazdálkodási rendszer helyileg, a paraszti gyakorlat által kialakított kombinációjának tekinthető. A várost benépesítő szlovák telepések magukkal hozták a felvidéki hazájukban élő határhasználati gyakorlatot és azt ötletes módon párosították az Alföldön ez időben már szétterjedt szállásos gazdálkodással. Így vált ez a településforma a Kárpát-medencében nem is ritka interethnikus kapcsolat egyik jellemző példájává.

BALOGH ISTVÁN

IRODALOM

- BALOGH István
1961: *Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez. Műveltség és Hagyomány III.*
- GYÖRFFY István
1942: *Magyar nép, magyar föld.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta GYÖRFFY György. Budapest, Turul 477 + XXIV tábla + XI térkép táblázat.
— 1943: *Magyar falu, magyar ház.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: GYÖRFFY György. Budapest, Turul 231 + LX tábla.
- LUKÁCS Ödön
1886: *Nyíregyháza város története. Nyíregyháza.*
- MÁRKUS Mihály
1943: *A bokortanyák népe.* Tanya, Falu, Mezőváros III. Budapest, Magyarországtudományi Intézet kiadása 293 + VIII. tábla.
- SIMKÓ Gyula
1909: *Nyíregyháza tanyáinak települése.* Kolozsvár 1909. Földrajzi Közlemények 10.
— 1924: *Nyíregyháza tanyáinak települése.* In: *Nyíregyháza város az örökválság századik évében.* Szerk. SZONOR Pál. Nyíregyháza 131—150.
- WELLMANN Imre 1961: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században.* Agrártörténeti Szemle III. évf.
— 1967: *Határhasználat az Alföldön a XVIII. században.* Agrártörténeti Szemle IX. 346—409.

Иштван Балог:

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УГОДИЙ И ХОЗЯЙСТВОВАНИЕ В НИРЕДЬХАЗЕ В XVIII—XIX ВЕКАХ

(Резюме)

Автор занимается генезом одного из типов общераспространенного на Большой Венгерской Низменности (Алфьельде) разбросанного поселения — ниредьхазским групповым хуторским поселением. Ниредьхазы была заселена в 1753—1757 годах поселенцами из горных районов нынешней средней Словакии, одновременно с заселением сформировалась и своеобразная, единственная в своем роде система пользования угодьями. Результатом этой системы пользования угодьями и был тип разбросанного рассеянного хуторского поселения.

На основе видов угодья, в ходившие в территорию города, разделили на пояса (всего около 21 000га): внутреннюю территорию города окружали выпасные луга, примерно на 4 км. шириной, затем следовал пояс пахотных земель. Дальше (на расстоянии 15—20 км) вокруг расстилались летние пастбища, которые брались в аренду у помещиков пусты и служили целям экстенсивного животноводства.

В зоне пахотных земель одновременно с заселением этой территории строили жилые помещения, в которых жили только во время летних сезонных работ, т. н. саллашок (венг. Szállások). Здесь находили кров крестьяне, работавшие на полях, здесь же содержали и упряжный скот, необходимый для выполнения полевых работ. Постройки эти, в отличие от множества других построек на Большой венгерской низменности, были не изолированными постройками отдельных крестьян, а строились группами по определенной си-

семе на отведенной для этой цели большой территории. Жители каждой такой группы построек обычно были близкими родственниками.

Пахотные земли вокруг таких групповых поселений в XVIII веке, как правило, использовали во многих местах вплоть до первой мировой войны использовали их по системе залежного, трехоборотного земледелия. Некоторые крестьяне получали свои наделы не в одном месте, а в трёх разных местах около групповых поселений. Такие хуторские поселения, которые были еще на территории городских земель, не составляли самостоятельных единиц, маленьких деревушек, получаемые здесь наделы были дополнением к городским приусадебным наделам, а постройки-рабочими помещениями горожан, имевших городские дома.

Такие групповые сезонные поселения прежде всего служили интересам земледелия. Однако вновь поселенные жители вскоре, еще до 70-ых годов XVIII века присвоили характерную для городов Большой Венгерской Низменности форму хозяйствования, экстенсивное животноводство широких масштабов. При экстенсивном скотоводстве животные с ранней весны до поздней осени находятся на выпасе в пуге, а зимой их хозяева загоняют в упомянутые постройки — саллаш, где кормили их сельскохозяйственными отходами (солома, кукурузные кочерыжки). Поэтому до середины XIX века в этих постройках жили обычно только мужчины, которые кормили скот зимой.

Приблизительно в середине XIX века система хозяйствования изменилась, экстенсивное скотоводство широких масштабов было отнесено на задний план возросшей ролью земледелия. Начиная с этого времени групповые поселения стали местами, где постоянно жили крестьяне. Эти поселения (в одной группе построек во многих местах было по 30—100 жилых домов, конюшни и хозяйственные постройки) — свидетельство своеобразной формы хозяйствования на Большой Венгерской Низменности. Подобной формы поселения не встречается на всей равнинной территории Карпатского Бассейна.

Корни ниредьхазских групповых хуторских поселений исследователи искали в горных крестьянских поселениях (*лазах*) словаков, позднее переселившихся в Ниредьхазу. Там эти постройки тоже служили целям ухода за скотом во время его зимовки, (Детва, Средняя Словакия). Однако этому предположению противоречит хозяйственная система и форма пользования угодьями, сформированная словацкими переселенцами в XVIII веке. Согласно выводам автора, та зона, которая была отведена для земледелия, делилась по родственным группам переселенцев и каждая такая группа родственников обрабатывала свою общую территорию по системе сформировавшегося в Карпатском Бассейне, в горных районах залежного, трехоборотного пахотного земледелия. Одна треть разделенной на три части территории в целях улучшения качества почвы оставлялась под паром и служила летним пастбищем для скота, который держали при доме. В то же время обрабатывать землю живя далеко в городе было невозможно, а потому была перенята характерная для городов Венгерской Низменности система временных поселений на территории пахотных земель. Следовательно ниредьхазские групповые поселения явились результатом комбинации имеющего большое прошлое в Карпатском бассейне парового трехпольного земледелия и сформировавшегося в XVII веке хуторского хозяйствования. Одновременно эта форма поселений служит доказательством очень частого в Карпатском Бассейне межэтнического обмена культурными достижениями.

István Balogh:

FLURNÜTZUNG UND WIRTSCHAFT IN NYÍREGYHÁZA IM 18. UND 19. JH.

(Auszug)

Der Verf. beschäftigt sich mit dem Ursprung eines Typus der in der Großen Ungarischen Tiefebene allgemein verbreiteten zerstreuten Siedlungen, der gruppenweisen Einzelhofsiedlung um Nyíregyháza. Die Stadt Nyíregyháza wurde zwischen 1753 und 1757 mit den aus den bergigen Gegenden der heutigen Mittelslowakei angeworbenen Kolonisten bevölkert. Gleichzeitig mit dem Ansiedeln gestaltete sich ein eigentümliches, alleinstehendes System der Flurnutzung aus. Die hier ausgestaltete, zerstreute Siedlungsform war die Folge dieser Flurnutzung.

Die ausgedehnte Stadtgemarkung (etwa 21 000 kat. — Joch) wurde der Nutzung nach in Zonen eingeteilt. Das Innengebiet der Stadt wurde in einem Kreis von ca. 4 km von Weide umgeben. Darüber hinaus folgte ihr die Zone der Ackerfelder. In einem noch

ferner liegenden Kreis (15–20 km entfernt) erstreckte sich auf den von Grundherren gepachteten Pußten, die Zone der den Zielen der extensiven Tierhaltung dienenden Sommerweiden.

In der Zone der Ackerfelder wurden, gleichzeitig mit dem Ansiedeln, in der Zeit der Saisonarbeiten bewohnte Gebäude (ung. *szállások*, plur.) errichtet. Diese Einzelhöfe oder Gehöfte haben den landwirtschaftlichen Arbeitern Unterkunft gegeben. Hier wurden auch die bei den Arbeiten notwendigen Zugtiere gehalten. Die Gebäude der Gehöfte wurden, abweichend von zahlreichen Gemeinden der Großen Ungarischen Tiefebene, nicht auf den abgesonderten Parzellen der einzelnen Besitzer, separat, sondern auf einem bestimmten Teil einer größeren Fläche, nach gewissem System gruppiert, errichtet. Innerhalb der kleineren Siedlungsgruppen waren die Besitzer im allgemeinen miteinander nahe verwandt.

Die Ackerfelder und die gruppenweisen Siedlungen wurden im 18. Jh. im allgemeinen — an vielen Stellen bis zum ersten Weltkrieg — nach der Dreifelderwirtschaft bebaut. Die einzelnen Besitzer haben ihr Ackerfeld nicht in einem Stück, sondern in drei Parzellen um die Siedlungsgruppen erhalten. Die Gehöfte der Gemarkung (Siedlungsgruppen) bildeten keine selbständige Ansiedlung, wie etwa ein kleineres Dorf, sondern sie waren Ergänzungen zu den städtischen Häusern und Grundtücken der Besitzer d. h. externe Betriebe in der Gemarkung.

Die gruppenweisen Gehöfte der Gemarkung dienten in erster Linie den Interessen der Landwirtschaft. Die neu angesiedelten Bewohner haben aber bald, noch in den 70er Jahren des 18. Jh., die bezeichnende Wirtschaftsform der ungarischen Städte der Großen Tiefebene, die großzügige extensive Tierhaltung, übernommen. Bei der extensiven Tierhaltung befanden sich die Tiere vom Frühjahr an bis zum Spätherbst auf den Pußta weiden. In der Winterzeit wurden sie von den Besitzern in die Gehöfte getrieben, wo sie mit den Nebenprodukten der Landwirtschaft (Stroh, Maiskolben) gefüttert wurden. Deshalb wohnten in den Gehöften bis zur Mitte des 19. Jh. in erster Linie bei den überwinterten Tieren Männer.

Gegen Mitte des 19. Jh. änderte sich das System der Wirtschaft. Die großzügige, extensive Tierhaltung wurde in den Hintergrund gedrängt, und die Bedeutung der Agrikultur erhöhte sich. Von dieser Zeit an bildeten sich die gruppenweisen Gehöfte zu ständig bewohnten Stellen um. Mit ihrer eigentümlichen, geschlossenen Siedlungsform sind sie zum bezeichnenden Typ der niederungarischen Wirtschaft geworden (in je einer Gruppe befanden sich 30–100 Wohnhäuser, Ställe und Wirtschaftsgebäude). Eine ähnliche Siedlungsform ist in anderen ebenen Gebieten des Karpatenbeckens unbekannt.

Der Ursprung der Gruppensiedlung von Nyíregyháza wurde von den Forschern in den bergigen Hirtenunterkünften (ung. *szállás*, slov. *láz*) der früheren Wohnstätten der angesiedelten Slowaken (Detva, Mittelslowakei) gesucht. Dieser Voraussetzung widersprechen aber das von den slowakischen Siedlern im 18. Jh. ausgestaltete Wirtschaftssystem und die Form der Flurnutzung. Nach Feststellung des Verfassers wurde die für die Agrikultur reservierte Zone der Stadtmarkung von den Ansiedlern, den verwandten Gruppen nach, aufgeteilt und je eine Gruppe hat ihr gemeinsam besessenes Gut in der Form der in den Bergländern des Karpatenbeckens bekannten Dreifelderwirtschaft benutzt.

Ein Drittel der in drei Teile geteilten Fläche ist der Bodenverbesserung halber brach belassen und diente als Sommerweide für die um das Haus gehaltenen Tiere. Weil aber die Bebauung der Flur von der Stadt aus, infolge der großen Entfernung, unmöglich war, wurde zweckdienlich das in den Städten des Ungarischen Tieflandes eingebürgerte System der provisorisch bewohnten Gehöfte übernommen. Die Gruppensiedlung von Nyíregyháza ist also eine Kombination der im Karpatenbecken auf eine lange Vergangenheit zurückblickenden Dreifelderwirtschaft und der sich im 18. Jh. ausgestalteten Gehöftwirtschaft und gleichzeitig ein Beweis des interethnischen, sehr häufigen Tausches der Kulturgüter im Karpatenbecken.

A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez

A magyar településkutatás eredményei jelentősen szaporodtak az utóbbi évtizedekben. Egyfelől a földrajztudomány településeinkről meglehetősen tagolt morfológiai rendszerezést tudott nyújtani, másfelől a települések hálózatról, hierarchikus rendszeréről egyre több részletet tárt fel. Földrajzkutatóinkhoz csatlakoztak e munkában az építész szakkutatók is. A hazai települések belső funkcionális elemzésében a többi társtudományra is nagy hatást gyakorolva a néprajztudomány ért el jelentős eredményeket. A magyarság településterületének kialakulását alapvető jelentőségű regionális vizsgálatokban elemezte a történetírás. A társtudományok eredményeit is hasznosítva most vállalkozhat az első nagy összegzésre a történettudomány. E munkálkodásban fokozódó mértékben támaszkodhat a régészet településtörténeti szempontú vizsgálataira is, amelyek az utóbbi másfél évtizedben egyre sűrűbben láttak napvilágot. Noha nemrégiben megindulhatott az *Árpád kori Magyarország történeti földrajzi* anyagának feldolgozása, rendszeres közzététele, a településtudományi, településtörténeti munkák java része újabbkori témákkal foglalkozott. Hiányoztak a magyar állam korai századaira vonatkozó településtörténeti összefoglalások, amelyek országos összefüggésben adnának számot az eddigi vizsgálatokról és következetesen kiaknáznák a napjainkig összegyűjtött részletadatokat, valamint a teljességre törekvő áttekintéssel a további kutatások számára kijelöljék a feladatokat, rámutassanak az előző kutatások hézagaira, módszerei hibáira, tévedéseire. SZABÓ István településtörténeti munkái ezt a korszakos összegezés, rendszerezés és iránymutatás iránti igényt elégítik ki. (Szerk.)

*

Szabó István „*A magyar falurendszer kialakulása (X–XV. század)*” c. 1965-ben és *A középkori magyar falu*, c. 1969-ben megjelent műve az utolsó évek legjelentősebb történeti alkotásai közé sorolhatók. Jelen írásomban csak az első könyvvel foglalkozom részletesen. Ebben SZABÓ István hatalmas anyagismeret birtokában, logikus felépítésben tárja elénk a magyar falu eredetét, a faluhálózat növekedését, pusztulását és végül a falvak lélekszámáról szól.

SZABÓ István művének eredményeivel legnagyobbbrészt egyetértek. Amikor e helyütt néhány vitatható részletről, néhány nyitva hagyott kérdéstről is szó esik, ez nem jelent negatív értékelést a munkával szemben, csupán azt, hogy a könyv problémafelvetése igen gazdag.

SZABÓ István egy olyan korszak falutörténetét dolgozza fel, amely forrásanyag szempontjából három csoportra osztható. A IX—X. század viszonyaira írott forrás alig van, s e téren a néprajzi analógia és a régészet nyújthat segítséget. A XI—XII. század az okleveles gyakorlat kezdetének kora. A gyér számú oklevelek felhasználását ráadásul a hamisítványok nagy száma teszi bizonytalaná. Ezért van nagy jelentősége e korra nézve a faluásatásoknak. A XIII—XV. századra Magyarországon olyan gazdag forrásanyaggal rendelkezünk, hogy ez eléggé szilárd rendszerezést tesz lehetővé.

Ami az első korszakot illeti, e téren SZABÓ István igen jelentős megállapítással gyarapította ismereteinket. Keleti analógiák sorával megvilágította a félnomád mezőgazdaság, a téli szállás körüli földművelés mibenlétét, s ezzel elsőként helyesen értelmezte IBN RUSZTA híradását arról, hogy a magyarok folyó menti téli szállásai közelében szántóföldek terjengenek. A félnomád aulok népe tavasszal a téli szállás körül szánt és vet, elvonul állatait legeltetni, majd őszi visszatérésekor arat. Úgy látszik, hogy Dél-Oroszország területén és a Kárpátmedencében a folyók két partján sorakoztak a téli szállások, s az aulok, nagycsaládok nomadizálása a folyókra merőleges irányban, a legelők felé történt.

Itt fűzném hozzá a nomád város eredetében mutatkozó eltérést. A nomád város nem a nemzetségek hosszú összefüggő táboráiból alakult ki, hanem a fejedelmi család udvarhelyeiből, amelyeket a katonai kíséret, az iparosok és a kereskedők duzzasztottak naggyá. A nomád fejedelmi udvarhely is mozgott egy téli és nyári szálláshely között, az azonban nem a folyópart és a belső legelők között zajlott, hanem erre merőlegesen a folyókkal párhuzamosan egy alacsonyabb nyári és egy magasabb téli végpont között. A nyári és téli végponton egy-egy állandó révhely mellett kereskedőtelep alakult ki. Ez a PLANO CARPINI és RUBRUK által plasztikusan jellemzett fejedelmi nomadizálás felismerhető a X. századi Magyarországon is; nagyobb méretekben a fejedelmek, kisebb méretekben az Árpád-fiak és a főemberek uvarhelyein.

A nemzetségi falu — szomszédsági falu kérdésében előadottak — mint erre a szerző is utalt — nem támaszkodhatott elég konkrét adatra, s a néprajzi analógia is kevés. Ebben a kérdésben talán a régészet fog hozzásegíteni ahhoz, hogy tisztábban lássunk.

Két oklevélből ered az a túlzottan magas falusi mansioszám: 120 és 170, ami rendellenességével SZABÓ Istvánnak is szemet szúrt. Az 1075-i oklevélben Rikácsi—Ártánd falunál biztosan beszúrással kell számolnunk; a XIII. századig Rikácsnak nevezett falu csak másodlagosan, az ártánnal való adózás nyomán kapta az Ártánd nevet, mint ezt egy 1334-i oklevél világosan megmondja.¹

Ami az 1067 körüli hortobágyi 170-es mansioszámot illeti, ez a százdi oklevél hitelesnek elfogadható első része végén áll, de a *summa totius numeri concluditur calculo* szavakkal adott összegzés² nemcsak Hortobágyra, hanem a megelőző három birtokra is vonatkozik. (Az összegzésben szereplő besenyők Szihalmon laktak, a 10 szőlő sem Hortobágyon, hanem valamelyik megelőző hegyaljai birtokon kellett legyen.) Az átlagszámításnál

¹ KNAUZ Ferdinandus: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. III. 253. Vö. HECKE-NAST Gusztáv: Fejedelmi (Királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970.

² WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár I. 25.

adódó falunkénti 42 mansio így összhangba kerül SZABÓ István egyéb forrásokból nyert végeredményével.

Nem használta fel SZABÓ István a SZENTPÉTERY által hamisnak mondott 1086-i bakonybéli összeírást. Az összeírás nézetem szerint az első rész végéig, a hártván levő vakarás és újabb ráírás kezdetéig hiteles egykorú másodpéldány, s így gazdag összeírása nyugodtan felhasználható.

Lehet, hogy ezek egy s másban módosítani fogják a *predium* szó terminológia-történeti képét is. SZABÓ István a prédiумról írt értékes tanulmányában³ felvetette, hogy mi lehetett a korai prédiум magyar neve? Az esetlegesen számba vett *udvar* szó a *curtis - curia* pontos megfelelése miatt foglaltnak tekinthető. Magam sem tudok megoldást adni; a bakonybéli *Ketellaka* prédiум nevében rejlik *lak* elem ritka és nem egyenletes helynévi elterjedése miatt aligha azonosítható vele. Ezzel szemben a mosoni *Legénytő* latin *Novum Predium* neve⁴ ami a német *Neuen-Eigen* nevének a fordítása, jól értelmezhető. Itt a prédiумnak a helynevekből is jól ismert német *Eigen* 'tulajdon, birtok' szó felel meg, ami a középkorban a földesúr kezelésében levő birtok elnevezése volt.

A második korszak, a XI–XII. század gyér írott forrásanyagának felhasználása előtt fokozott szükség van beható forráskritikára. Áll ez az elbeszélő kútfőre és az oklevelekre egyaránt.

Az elbeszélő források sorában sokan hivatkoznak FREISINGI OTTÓ híradására a sátrakban lakó — s állítólag nomadizáló — XII. századi magyarokról. SZABÓ István találóan cáfolja az adat illetően értelmezését. OTTÓ híradásának értékét még ennél is lejjebb szállíthatjuk. Ismertetése szerint a magyarok nyáron és ősszel laknak sátrakban: ő maga azonban ezt nem láthatta, mert tavasszal vonult át Magyarországon. Ráadásul útvonala Mosonban, a Rábánál és Fejér–Tolna megyében a besenyő szállások közt vezetett, s így még az is kérdéses, hogy mennyiben illetik szavai a magyarokat vagy a magyarhoni besenyőket.

Ami az okleveleket illeti, SZENTPÉTERYnek az Árpádházi királyok okleveleit felsoroló regesztája a XI–XII. századra nézve ma már elavulóban van és nem nyújt mindenre megfelelő kritikai útbaigazítást. Készülőben van a XI–XII. századi magyarországi oklevelek kritikai kiadása, ami hozzá fog segíteni az oklevelek nyugodtabb felhasználásához. SZABÓ István főként SZENTPÉTERY alapján tájékozódott s helyel-közzel maga is ejtett kritikai megjegyzéseket, a XI. századi dzsungelben azonban a tájékozódás nem mindig volt sikeres. A többször citált források közül elsősorban az 1067 körüli százdi és 1075-i garamszentbenedeki alapítólevelet kell kiemelni: e kettő ugyanis interpolált oklevél. Formális részeiben és tartalma egy részére nézve hiteles, szövegét azonban XIII. századi hamisítók beszúrásokkal rontották meg, e beszúrások pedig főként a birtokokra terjednek ki. Ebből ered, hogy mindkettőben sajátos kettősség mutatkozik a határjárások fogalmazatában, a nevek hangalakjában és helyesírásában, végül a terminus technicusokban (pl. a XI. századi *civitas* mellett XIII. századi *castrum*: a korai *servus* mellett a később. 1160 táján, feltűnő *libertinus* mutatkozik, stb.).

A SZABÓ István munkájának oroszánrészét kitevő értékes XIII–XV. századi feldolgozáshoz alig van hozzátennivalóm.

³ Agrártörténeti Szemle 1963. 1–49.

⁴ CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III.

Van árnyalati eltérés felfogásunk között a tatárjárás alföldi pusztításait illetően, meggyőződésem szerint e tekintetben a régészeti terepbejárások és ásatások pontosabb statisztikai áttekintést fognak eredményezni, mint amit az írott forrásanyag megenged.

E gazdag fejezetsornál egyetlen kérdés, amire nem kapunk választ, a többféleképpen értelmezett és már a középkorban is kettős jelentésű *telek* szó jelentésváltozása: Hogyan vezetett az út a „terra fimata” jelentéstől a „sessio”-ig? A kérdésre a korábbi megoldási kísérletek nem adtak megnyugtató választ; úgy látszik, ezt a jövő kutatásaitól kell várunk. E helyen csak egy megfigyeléssel járulok a sokféle ágazó kérdéshez.

A *telek* elnevezés nem csupán a falupusztulás kapcsán merül fel, amennyiben a XI. századtól *telek*-nek nevezték a huzamosan trágyázott földet, s így az elhagyott jószágállást és faluhelyet is,⁵ hanem a falukeletkezésben is szerepe volt. A XIII. századtól, főleg Kelet-Magyarországon, a faluhely jelentés mellett megjelent a *telek*, mint újonnan létesített állattartó szállás neve is.⁶ Jó példa erre a Kolozs megyei *Tiborcelke* keletkezése. Ez úgy jött létre *Kajántó* határának felső végénél, hogy 1301-ben a kolozsmonostori apátúr személyes szolgájának, *Tordai Tibornak* egy telekhelyet vagy udvarhelyet (*locum sessionalem seu fundum curie*) adott, azzal, hogy udvarházat és házakat építhet rajta és állatait itt tarthatja (*unam curiam et domos pro se edificare ac sua pecora ac pecudes . . . in eadem conservare posset*).⁷ Tiborc sessiója egy emberöltő múlva *Tiborcelke* néven szerepel, később éppenséggel templomos helyé vált.⁸ Hasonló példák esetleg megvilágíthatják a *sessio* „telek” jelentés kezdeteit is.

Befejezésül hangsúlyozom, hogy Szabó István könyve a magyar történettudomány — nemzetközi vonatkozásban is — számottevő eredménye, s csak sajnálhatjuk, hogy idegen fordításban nem jelent meg, s így eredményei nem kerülhettek be az európai gazdaság- és településtörténet vérkeringésébe.

GYÖRFFY GYÖRGY

Дёрдь Дёрффи:

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ СЕТИ ВЕНГЕРСКИХ ДЕРЕВЕНЬ

(Резюме)

В последние десятилетия особенно умножились богатые результаты в области исследования поселений на территории Венгрии. Географическая наука на основе результатов исследований разработала расширенную морфологическую систематизацию венгерских поселений, появляется все больше и больше новых данных относительно как их сети, так и иерархической зависимости. В этой работе к географам присоединились и исследователи-архитекторы. Однако в области внутреннего функционального анализа венгерских поселений наибольших результатов достигла этнография, оказав большое воздействие и на остальные науки, занимающиеся этой проблемой. Историографами был дан анализ формирования территории венгерских поселений на основе региональных исследований основополагающего значения. Используя результаты других наук, историки могут теперь

⁵ GYÖRFFY György: A Túrkevei Múzeum Emlékkönyve. Túrkeve 1961. 35 k.

⁶ Vö. BELÉNYESY Márta: Adatok a tanya kialakulása kérdéséhez. Bpest. 1948.; МАККАИ Лászló: KELEMEN Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár 1957. 463 k.

⁷ Dl. 28714.

⁸ CsÁNKI i. m. V. 418.

взяться за первое значительное обобщение. В этой работе они все более могут опираться и археологические исследования по истории поселений, результаты которых в последние пятнадцать лет были особенно значительными. Не так давно началась обработка материала по исторической географии Венгрии эпохи династии Арпадов. Систематические публикации работ по истории поселений в основном были посвящены темам нового времени. Недоставало обобщающих исследований относительно истории венгерских поселений в раннюю эпоху, которые сообщали бы данные относительно всей территории Венгрии, последовательно раскрывали бы все частные данные, которые были собраны до сего времени, стремясь к полноте, указали бы задачи последующих работ в этой области, указали бы на недостатки, пробелы до сих пор проведенных исследований, на их методологические ошибки. Работы *Иштвана Сабо* (I. Szabo) в этой области и призваны служить всем названным целям: обобщению, классификации, систематизации накопленных данных, к определению направления дальнейшей работы. Две последние работы, Иштвана Сабо опубликованные в Будапеште: «*Формирование сети венгерских деревень (X—XV век)* (1965 год) и *Средневековая венгерская деревня*» (1969 год) могут быть отнесены к числу самых значительных исторических работ последних лет. В данной статье автор занимается лишь первой книгой Szabó. I. Szabó в этой своей работе на основе огромного материала логически последовательно раскрывает вопрос о происхождении венгерской деревни, о росте сети деревень, об исчезновении отдельных деревень и наконец о числе жителей деревень.

Автор в основном согласен с выводами, сделанными I. Szabó в его работе. И если в ходе обзора такие детали будут затронуты, если автор коснется оставшихся открытыми вопросов, то это вовсе не означает отрицательной оценки работы I. Szabó, а лишь указывает на то, насколько велико число тех проблем, которые были затронуты исследователем в его труде.

I. Szabó разрабатывает историю венгерской деревни такой эпохи, которая с точки зрения имеющихся источников может быть разделена на три основных периода. Относительно периода IX—X веков письменных источников почти нет, здесь особенно важна помощь этнографических аналогий и археологии. XI—XII века — период появления грамот. Однако число этих грамот не так велико, к тому же их использование затрудняется большим числом поддельных грамот. Поэтому и при анализе истории деревень этого периода большое значение имеет материал археологических раскопок. Относительно периода XIII—XV веков мы располагаем таким богатым материалом источников, который представляет возможность весьма обоснованной классификации лишь на его основе.

Что касается первого из трех названных периодов, то здесь I. Szabó обогатил наши познания очень значительными сведениями, выводами. На основе целого ряда восточных аналогий им был освещен вопрос о полукочевом сельском хозяйстве венгров, о сущности обработки земли вокруг зимних стоянок, тем самым он впервые дал правильное толкование сообщению Ibn Rusta о существовании пахотных земель близ зимних стоянок венгров по берегам рек. Население получевых аулов весной пахало землю вокруг зимних стоянок и сеяло, затем отправлялось на летний пастбищ, а осенью по возвращении с пастбищ жало, снимало урожай. Очевидно, зимние стоянки располагались в Южной России и в Бассейне Карпат берегам рек, а путь аулов, родовых семей пролегал во время кочевок в направлении пастбищ, перпендикулярно руслу рек.

Здесь хотелось бы затронуть то расхождение во мнениях с автором, которое проявляется в вопросе о происхождении *кочевого города*. Этот город формируется не из крупных связанных между собой стоянок родов, а там, где располагалась правящая семья со своим двором военной дружины, ремесленниками и торговцами. Этот двор также кочевал между летней и зимней стоянкой, но путь его проходил не между берегом реки и пастбищами, а перпендикулярно этому направлению, параллельно рекам, между расположенной ниже по течению летней и более высоко — зимней стоянкой. У летней и зимней стоянок рядом с постоянным местом переправы возникало и торговое поселение. Эта форма кочевания правящей семьи была ярко охарактеризована Plano Carpini и Rubruk, ее можно проследить в Венгрии X века в большей мере на местах стоянок правящей семьи и ее двора, меньше — на местах стоянок дворов сыновей Арпадов и вождей родов.

В вопросе о родовой деревне — соседней деревне автор не мог опираться на достаточное количество конкретных данных — на что он и указывает, — недостаточно было и этнографических аналогий. В этом вопросе, возможно, археология окажет нужную помощь.

В двух грамотах указано слишком высокое число земельных участков, на что обратил внимание и автор работы. В грамоте 1075 года относительно деревни Рикачи — Артанд определено следует считать с более поздней вставкой, поскольку деревня эта вплоть до XIII века называлась Рикачи и лишь вторично, в результате обложения выплатой налога боравами получила название Артанд (венг. боров *ártány*), о чем ясно сказано в грамоте 1334 года.¹

Что касается числа 170, относящегося к Хортобади и упомянутого в грамоте 1067 года, то в этой грамоте оно стоит в конце той части, которая может считаться достоверной, и обобщение, данное словами *summa totius numeri concluditor calculo*,² относится не только к Хортобади, но и к трем владениям, упомянутым выше. (Фигурирующие в обобщении печенеги жили в Сихалом (Szihalom), а 10 виноградников тоже могли быть не на Хортобади, а в каком-либо из выше упоминавшихся владений у подножья гор.) В среднем получающееся число 42 для каждой деревни таким образом согласуется с теми данными, которые были получены I. Szabó из других источников.

I. Szabó не использовал в своей работе и баконьскую перепись 1086 года, которая была определена Szentpétery как поддельная. Автор данной статьи считает, что до конца первой части, до следов соскребывания и начала новой записи, достоверна эта перепись, а поэтому ее богатый материал может быть использован.

Возможно, что именно эти данные в некотором отношении приведут к модификации историко-терминологической характеристики слова *predium*. В интересной статье I. Szabó, написанной о *predium*³ автор ставит вопрос о том, как мог называться ранний *predium* повенгерски. Приведенное как возможный вариант слово *udvar* (венг. *udvar*) является точным соответствием *curtis* — *curia*. Автор данной статьи также не может найти ответ на этот вопрос. Элемент *lak* в названии *предидума* Кетеллак в Баконь очень редок и не может быть отождествлен с ним из-за неравномерного его распространения в топонимических обозначениях. В противоположность этому хорошо может быть истолковано название мошонского поселения Легеньто латинское имя которого *Novum Predium*,⁴ что представляет перевод немецкого названия *Neuen Eigen*. Здесь слову *predium* соответствует хорошо известное немецкое слово *Eigen* (собственность, владение), которым в средневековье называли владение, бывшее в руках помещика.

Что касается второго периода исследуемой эпохи, то здесь прежде чем остановиться на вопросе использования очень небогатого материала письменных источников, нужно дать глубокий критический анализ самого материала этих источников. Это относится как к повествовательным историческим источникам, так и к грамотам.

Из повествовательных письменных источников многие ссылаются на сообщение *Freisingi Ottó* о венграх, живущих в шатрах — и по-видимому кочующих, сообщение касается венгров в период XII века. I. Szabó проверяет такое толкование данного. Что касается сообщения *Ottó*, то его ценность того меньше. Согласно этому сообщению венгры живут в шатрах летом и осенью. Сам он, конечно, этого не мог видеть, поскольку презжал через Венгрию весной. К тому же путь его проходил через стоянки печенегов в Мошоне, у реки Рабы и в области Фейер-Тольна. Таким образом, встает вопрос о том, действительно ли его сообщение относится к венграм, а не к венгерскому печенегам.

Что касается грамот, то перечень грамот морелей династии Арпадов у Szentpétery, относящийся к эпохе XI—XII веков, уже не дает должного ответа на интересующие вопросы, постепенно утрачивает свою ценность. Готовится к печати издание венгерских грамот XI—XII веков, которое окажет нужную помощь в деле возможностей использования тех или иных грамот в качестве достоверных источников. I. Szabó черпал информацию в основном из работы Szentpétery, часто он и сам делает критические замечания относительно этого материала, и нужно сказать, что в «джунглях» XI века это ориентировка не всегда была успешной. Из множества разцитированных источников прежде всего следует упомянуть об учредительных грамотах села Сазд 1067 года и села Гарамсентбенедек 1075 года. Эти две грамоты интерполированы. Форма и часть содержания грамот достоверна, однако текст их был подделан вставками в XIII веке, эти вставки касаются в основном различных владений. Отсюда и происходит та двойственность в определении границ, в фонетической форме названий и в орфографии, а также в специальных выражениях, которая характерна для обоих этих источников (наряду со словом *civitas* XI века, например, слово *castrum* XIII века; наряду с ранним выражением *servus* позже, около 1160 года появившееся слово *libertinus* и др.).

К разработке материала относительно периода XIII—XIV веков, проведенной I. Szabó и составляющей значительную часть его работы, у автора данной статьи почти нет замечаний.

Есть лишь некоторое совсем незначительное расхождение в оценке того вреда, который был нанесен татарским нашествием на Венгерской низменности, автор статьи убежден, что в результате археологических исследований и раскопок будут получены более точные данные, на основе которых станет возможным и более точный статистический обзор, чем это возможно на основе лишь материала письменных источников.

В главах, относящихся к этому периоду, поставлен единичный такой вопрос, на который мы не получаем ответа, это вопрос о слове *телек* (*telek*) которое уже в средневековье имело двойное значение и с тех пор толковалось по-разному: каким образом от значения

«terra firmata» пришли к значению «sessio»? На этот вопрос ранее проведенные попытки не дали удовлетворительного ответа. Очевидно, и здесь придется ждать помощи от будущих новых исследований. Автор статьи хочет лишь сообщить некоторые наблюдения в связи с этим так сложно разветвляющимся вопросом.

Название *телек* (telek) появляется не только в связи с исчезновением деревни, поскольку в XI веке так называли длительно удобрявшуюся землю и земли, где уже не стоял стойло скота, а и сброшенное место деревни, но это слово имело значение и в возникновении деревни.³ Начиная с XIII столетия, главным образом в Восточной Венгрии, наряду со значением «место расположения деревни» появляется и другое значение: *телек* — как стоянка вновь возникшего стада скота. Хорошим примером этого служит возникновение *Тиборцтелке* (Tiborctelke) в области Колож. Он возник у верхней границы угодий *Каянто* таким образом, что в 1301 году коложмоношторский аббат даровал своему личному слуге *Тиборцу Тордаи* (Tordai Tiborc) земельный участок (locum sessionalum seu fundum curie) с тем, чтобы тот построил здесь господский дом и другие дома и мог содержать здесь свой скот *inam curiam et domos pro se edificare ac sua pecora ut pecudes... in eadem conservare posset*). Этот *sessio* Тиборца спустя поколение фигурирует уже как Тиборцтелке, позднее здесь была построена и церковь.⁴ Подобные примеры, возможно, помогут осветить вопрос о том, когда слово *телек* получило значение *sessio*.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что книга I. Szabó является выдающимся результатом исследовательской деятельности не только в Венгрии, но и в международном масштабе, можно лишь сожалеть о том, что она пока не переведена на иностранные языки и данные и выводы ее не могут пока быть достоянием всех исследователей истории экономики и поселений в Европе.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- ¹ KNAUZ Ferdinands: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. III. 253.
- ² WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I. 25. (Новое собрание грамот эпохи династии Арпадов.)
- ³ Agrártörténeti Szemle 1963. 1—49.
- ⁴ CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. 683. (Историческая география Венгрии в эпоху Хуняди.)
- ⁵ Györffy György: A Túrkevei Múzeum Emlékkönyve. Túrkeve 1961. 35 kк. (Сборник Туркевейского музея.)
- ⁶ Ср. BELÉNYESI Márta: Adatok a tanya kialakulása kérdéséhez. Вр. 1948; МАККАИ László: KELEMEN Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár 1957. 463. kк. (Данные к вопросу формирования хуторских поселений.)
- ⁷ Dl. 28714.
- ⁸ CSÁNKI; цитированный труд, V. 418.

Györffy György:

ZUR FRAGE DER AUSBILDUNG DES UNGARISCHEN DORFSYSTEMS

In den letzten Jahrzehnten haben sich die Ergebnisse der ungarischen Siedlungsfor-schung bedeutend vermehrt. Über unsere Ansiedlungen wurde von der Geographie ein-ziemlich gegliederte, morphologische Systematisierung gegeben. Teilweise wurden über das Netz der Siedlungen, über ihr hierarchisches System immer mehr Details erschlossen. An unsere Geographen schlossen sich in dieser Arbeit auch Fachleute der Architektur an. In der inneren funktionalen Analyse der ungarischen Ansiedlungen erzielte die Ethno-graphie, auch auf die angrenzenden Wissenschaften einen großen Einfluß ausübend, bedeutende Resultate. Die Ausbildung der ungarischen Siedlungsgeschichte wurde von der Geschichtsschreibung in grundlegenden regionalen Untersuchungen analysiert. Auch vermag jetzt die Geschichtswissenschaft, die Ergebnisse der angrenzenden Wissen-schaften auswertend, die erste große Synthese zu unternehmen. In dieser Tätigkeit kann sie sich in steigendem Maß auf die siedlungsgeschichtlichen Arbeiten der Archäologie stützen, die in den letzten anderthalb Jahrzehnten immer öfter erschienen sind. Obwohl die Bearbeitung und Veröffentlichung des historisch-geographischen Materials des Arpadenzeitlichen Ungarn unlängst eingesetzt hat, beschäftigte sich der größte Teil der siedlungswissenschaftlichen und siedlungsgeschichtlichen Arbeiten mit neuzeitlichen Themen. Es fehlten die siedlungsgeschichtlichen Zusammenfassungen über die frühen

Jahrhunderte des ungarischen Staates, die in einer Landesdimension über die bisherigen Untersuchungen Rechnung ablegen, die bis zu unseren Tagen gesammelten Detailangaben konsequent auswerten, sowie mit einer sich nach Vollständigkeit bestrebenden Übersicht die Aufgaben für die weiteren Forschungen zeigen, auf die Mangelhaftigkeit der methodischen Fehler, Irrtümer der früheren Forschungen hinweisen sollen. Die siedlungsgeschichtlichen Arbeiten von István Szabó haben diesen Anspruch auf Summierung, Systematisierung und Richtungsanzeigen befriedigt. (Red.)

*

Die neu erschienen Bücher von István Szabó „A magyar falurendszer kialakulása“ (*Die Ausgestaltung des ungarischen Dorfsystems, 10. 15. Jh.*), Budapest, 1965 und „A középkori magyar falu“ (*Das mittelalterliche ungarische Dorf*), Budapest, 1969, gehören zu den bedeutendsten Schöpfungen ungarischer Geschichtsliteratur in den letzten Jahren. Hier möchte ich mich mit dem ersten Buch befassen. In diesem sind von István Szabó, im Besitz einer umfangreichen Materialkenntnis, der Ursprung des ungarischen Dorfes, die Vermehrung der Dorfkomplexe und sein Untergang in einem logischen Aufbau vorgelegt. Schließlich wird über die Zahl der Dorfbewohner gesprochen.

Mit den Ergebnissen des Werkes stimme ich größtenteils überein. Wenn es hier über einige bestreible Details, über einige offen gelassene Fragen gesprochen wird, bedeutet dies keine negative Wertung dieser Arbeit, sondern nur soviel, daß die Problemstellung des Buches sehr reich ist.

István Szabó bearbeitete die Dorfgeschichte einer solchen Epoche, die vom Gesichtspunkt des Quellenmaterials aus in drei Gruppen zu teilen ist. Über die Verhältnisse des 9. und 10. Jh. besitzt man fast keine Quellen. Auf diesem Gebiet gewähren uns die ethnographischen Analogien und die Archäologie eine Hilfe. Im 11. und 12. Jh. beginnt der Urkundengebrauch. Die Auswertung der wenigen Urkunden wird noch dazu durch die große Zahl der Fälschungen unsicher gemacht. Deshalb sind die Dorfausgrabungen betreffs dieser Zeit von hoher Bedeutung. Für das 13. und 14. Jh. verfügen wir über ein so reiches Quellenmaterial, daß es eine ziemlich feste Systematisierung ermöglicht.

Die erste Epoche betreffend hat István Szabó unsere Kenntnisse durch sehr bedeutende Feststellungen bereichert. Mit einer Serie der östlichen Parallelen hat er das Wesen der halbnomadischen Bodenbebauung beleuchtet. Damit war er der Erste, der den Bericht von Ibn Rusta über die Ackerfelder der Ungarn um ihre Wintersitze, den Flüssen entlang, richtig erklärte. Das halbnomadische Volk der *auls* pflügt, baut in der Nähe seiner Wintersitze an, zieht weg, um seine Tiere weiden zu lassen; im Herbst kehrte es dann zu ihrem Wintersitz zurück, um zu ernten. Es scheint, daß sich die Wintersitze in Südrußland und im Karpatenbecken an beiden Ufern der Flüsse reiheten und daß die Nomadisierung der Großfamilien (der *auls*) quer zum Fluß gegen die Weiden, stattgefunden hatte.

Hier möchte ich eine andere Lösung des Entstehungsproblems der *Nomadenstadt* vorschlagen. Die Nomadenstadt hat sich nicht aus den langen, miteinander zusammenhängenden Lagern der Geschlechter, sondern aus den Sitzen der fürstlichen Familien ausgebildet. Diese Sitze sind dann infolge des militärischen Gefolges der Handwerker und der Händler angeschwollen. Auch der fürstliche Sitz bewegte sich zwischen den Höfen der Winter- und der Sommerzeit. Diese Bewegung fand aber nicht zwischen dem Ufer des Flusses und den inneren Weideplätzen statt, sondern parallel mit dem Fluß, zwischen einem niedrigeren Endpunkt in Sommerzeit und einem höher liegenden Endpunkt der Winterzeit. An diesen beiden Endpunkten gestalteten sich um die Reede Händlersiedlungen aus. Diese von Plano Carpini und von Rubruk plastisch beschriebene fürstliche Nomadisierung läßt sich auch in Ungarn, im 10. Jh., in größerem Maß am Herrenhof des Fürsten, in kleinerem Maß an den Sitzen der Árpádenherzoge und der Stammeshäupter erkennen.

Die über die Probleme der Dörfer der Geschlechter und der benachbarten Dörfer Gesagten konnten sich — wie hierauf der Verf. hingewiesen hatte — auf keine genügenden konkreten Daten stützen. Auch die ethnographischen Analogien reichen nicht aus. In dieser Frage wird vielleicht die Archäologie uns zur besseren Einsicht verhelfen.

In zwei Urkunden sind zwei übertrieben hohe Mansionsnummern 120 und 170 zu finden. Diese Abnormität ist auch István Szabó aufgefallen. In bezug auf das Dorf Rikácsi-Ártánd einer Urkunde aus dem J. 1075 ist wohl mit einer Interpolation zu rechnen. Das bis zum 13. Jh. Rikács genannte Dorf hat den Namen Ártánd nach der Steuerzahlung in Schweinen, ung. *ártány*, erhalten, wie darüber in einer Urkunde vom J. 1334 klar berichtet wird¹.

Was die Mansionsnummer 170 von Hortobágy um 1067 betrifft, steht diese Num-

mer am Ende des ersten als authentisch anzusprechenden Teiles der Urkunde von Százd. Die mit den Worten *sumpma totius numeri concluditur calculo* angegebene Summierung² bezieht sich nicht nur auf Hortobágy, sondern auch auf die drei vorigen Besitztümer (Die in der Summierung genannten Petschenegen wohnten in Szíhalom; auch die zehn Weingärten dürften nicht im Hortobágy, sondern auf einem Besitztum der Tokajer Weingegend liegen.) Die durchschnittlichen 42 Mansionen je eines Dorfes stehen somit mit dem aus anderen Quellen gewonnenen Endergebnis von István Szabó in Einklang.

Bei István Szabó wurde die von Szentpétery für falsch erklärte Konskription von Bakonybél aus dem J. 1086 nicht in Anspruch genommen. Diese Konskription ist meines Erachtens bis zum Ende des ersten Teiles, bis zum Beginn der Rasur des Pergamentes und der neueren Schrift, authentisch. Somit ist diese reiche Konskription ruhig zu gebrauchen.

Es ist möglich, daß die Gesagten auch das terminologiegeschichtliche Bild des Wortes *predium* modifizieren werden. István Szabó hat in seiner wertvollen Studie über das *predium*³ die Frage gestellt: Wie lautete der ungarische Name des frühen Prediums? Das eventuell in Rechnung zu ziehende Wort *ulvar* ist wegen der genauen Entsprechung den *curtis* — *curia* als besetzt zu betrachten. Ich kann selbst keine Lösung finden. Das im Namen des Prediums Ketellaka von Bakonybél verborgene Element *luk* ist mit ihm, wegen seiner seltenen und nicht gleichmäßigen Verbreitung, kaum zu identifizieren. Der lateinische Name *Novum Predium* des *Legénytő* von Moson⁴ dagegen, das eine Übersetzung des deutschen *Neuen-Eigen* ist, läßt sich gut erklären. Dem Wort *Predium* entspricht hier das auch unter den Ortsnamen gut bekannte deutsche Wort *Eigen* („Besitz“, „Besitztum“), was die Benennung des in der Verwaltung des Grundherren befindlichen Besitztumes war.

Bei der Verwendung des kargen Quellenmaterials des 11. und 12. Jh. bedarf man einer strengeren Kritik der erzählenden Quellen und Urkunden.

Was die erzählenden Quellen anbelangt, wurde oft auf die Mitteilung Otto von Freisingen im 12. Jh. über die in Zelten wohnenden und angeblich nomadisierenden Ungarn hingewiesen. Eine solche Interpretierung dieser Angabe legt István Szabó treffend wider. Der Wert des Berichtes von Otto ist m.E. noch tiefer herabzusetzen. Laut seiner Mitteilung wohnen die Ungarn im Sommer und im Herbst in Zelten. Er konnte aber selbst dies nicht sehen, weil er durch Ungarn im Frühjahr durchzog. Außerdem führte sein Weg zwischen den Petschenegensitzen von Moson, Raabgegend und den Komitaten Fejér und Tolna. Somit ist es auch fraglich, ob sich seine Worte auf Ungarn oder Petschenegen beziehen.

Was die Urkunden betrifft, sind die Regesten der Urkunden der Árpádenkönige aus dem 11. und 12. Jh. heute schon veraltet. Sie gewähren uns keine entsprechenden Auskünfte über die verschiedensten Probleme. Es ist eine kritische Ausgabe der Urkunden Ungarns aus dem 11. und 12. Jh. in Vorbereitung, die uns zu einem besseren Gebrauch dieser Urkunden verhelfen wird. István Szabó arbeitet hauptsächlich auf Grund von Szentpétery und ließ manchmal auch kritische Bemerkungen fallen. Die Orientierung im Dschungel des 11. Jh. war aber nicht immer erfolgreich. Von den mehrfach zitierten Quellen sind die Stiftungsbriefe von Százd (um 1067) und von Garamszentbenedek (1075) hervorzuheben; diese sind nämlich interpolierte Urkunden. Ihre formale Teile und ein Teil des Inhaltes sind authentisch. Ihre Texte sind aber durch Interpolationen der Fälscher vom 13. Jh. verdorben. Diese Interpolationen beziehen sich hauptsächlich auf die Besitztümer. Daraus folgt, daß in beiden sich eine Doppelheit im Konzept der Grenzbesichtigung, in Lautformen der Ortsnamen und in der Rechtschreibung, schließlich in den *termini technici* zeigt. (So kommen z. B. neben der *civitas* des 11. Jh. das *castrum* des 13. Jh. und neben dem frühen *servus* der später um 1160 auftauchende *libertinus* vor usw.)

Zur Bearbeitung des 13. und 14. Jh., dem Hauptteil der Arbeit von István Szabó, ist meinerseits fast nichts hinzuzufügen.

Es gibt betreffs der Verheerungen des Tatareneinfalles im Ung. Tiefland manche nuancierten Abweichungen zwischen unseren Auffassungen. Meines Erachtens werden diesbezüglich die archäologischen Terrainbegehungen und Ausgrabungen eine genauere statistische Übersicht als die schriftlichen Quellen erzielen.

Bei dieser reichen Serie der Kapitel gibt es eine Frage, die unbeantwortet bleibt: der Bedeutungswechsel des bereits auch im Mittelalter zweideutigen Wortes *telek* („Grundstück“). Wie führte der Weg von der Bedeutung des Begriffes *terra firmata* bis zur *sessio*? Auf diese Frage wurde von den früheren Versuchen keine beruhigende Antwort gegeben. Sie ist wohl von den künftigen Forschungen zu erwarten. Diesmal möchte ich nur eine Beobachtung zum stark verzweigten Problem beitragen.

Die Benennung *telek* kommt nicht nur in Zusammenhang mit der Verwüstung der Dörfer vor. Vom 11. Jh. an wurde nämlich das ständig gedüngte Feld, so auch die verlassene Unterkunft des Viehstandes und auch die Stelle des Dorfes *telek* genannt⁵. Das Wort *telek* hatte aber auch bei der Entstehung des Dorfes eine gewisse Rolle gespielt. Vom 13. Jh. an trat, hauptsächlich in Ostungarn, neben der Bedeutung „Stelle des Dorfes“ das Wort *telek* als Benennung einer für den Viehstand neu gestifteten Unterkunftsstelle auf⁶. Ein gutes Beispiel ist dafür die Entstehung des Dorfes *Tiborcelke*, Kom. Kolozs. Es entstand am oberen Ende der Gemarkung von *Kajántó* dadurch, daß der Abt von Kolozsmonostor seinem persönlichen Diener, *Tiborc* von Torda ein Grundstück, oder einen Hof (*locum sessionalem seu fundum curie*) mit der Genehmigung schenkte, daß dieser eine Kurie und Häuser auf diesem Grundstück errichten und seine Tiere hier halten darf (*unam curiam ac domos pro se edificare ac sua pecora ac pecudes . . . in eadem conservare possit*)⁷. Die Session von *Tiborc* ist nach einem Menschenalter zu *Tiborcelke* und später zu einer Kirchenortschaft geworden⁸. Ähnliche Beispiele dürfen die früheste Bedeutung des Wortes *sessio* ung. *telek* beleuchten.

Ich erlaube mir zum Schluß zu betonen, daß das Werk von István Szabó eine bedeutende Leistung der ungarischen Geschichtswissenschaft auch in internationaler Beziehung ist und ist es nur zu bedauern, daß es nicht in eine Weltsprache übersetzt erschienen ist. So können seine Ergebnisse in die Zirkulation der europäischen Wirtschafts- und Siedlungsgeschichte nicht aufgenommen werden.

¹ Knauz Ferdinandus: Monumenta ecclesiae Strigoniensis III 253.

² Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár (Neue Urkundensammlung der Arpadenzeit) I, 25.

³ Agrártörténeti Szemle (Agrargeschichtliche Rundschau), 1963, 1–49.

⁴ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Geschichtliche Geographie Ungarns in der Zeit Hunyadi's), III, 683.

⁵ Györfly György: A Túrkevei Múzeum Emlékkönyve (Gedenkbuch des Museums von Túrkeve), Túrkeve, 1961, 35 ff.

⁶ Vgl. Belényesy Márta: Adatok a tanya kialakulása kérdéséhez (Beiträge zur Frage der Ausbildung der Einzelhöfe), Budapest, 1948; Makkai László: Kelemen Lajos Emlékkönyv (Festschrift für Kelemen Lajos), Kolozsvár, 1957, 463 ff.

⁷ DI 28714.

⁸ Csánki, a. a. O. V, 418.

A paraszti munka

(A magyar agrár-etnográfia problémái)

A magyar nép hagyományos anyagi műveltségét alakító foglalkozások közül talán éppen a növénytermesztés és a földművelés múltjával kapcsolatban támadt a legtöbb kétely és inkonzekvens magyarázat mindazon tudományágak területén, amelyeknek művelői feladatuknak vállalták a magyarság őstörténetének felderítését. Ma még több hipotézist vallhatunk magunkénak, mint megcáfolhatatlan bizonyosságot és aligha reménykedhetünk abban, hogy gyökeres változás következik be egyhamar múltunk legrégebbi tényeinek rekonstrukciójában.

Bár a nyelvészek produkáltak már néhány etimológiát, amelyeknek segítségével magunk elé idézhetjük az ugor kor kapás földművelését, de ezt még nem sikerült — sok más zavaró mozzanattól most eltekintve — megnyugtatóan lokalizálni is a Káma és a Vjatka vízrendszerének területén feltárt régészeti leletek segítségével. Másrészt a múlt mindazon maradványai, amelyeket a régész ásója kifordított a földből, ma még egyáltalában nem alkalmasak arra, hogy igazolva lássuk a nyelvészek által — nyelvünk bolgár — török jövevényszókincsének analizise nyomán — kikövetkeztetett, az i. sz. V. századnál korábban nem feltételezhető életmódbeli változást.

Annyi mégis bizonyos, hogy Kelet-Európa déli sávjában — részint Közép-Ázsia felől, részint a Kaukázuson túlról eredően már az i. e. III—II. évezred során technológiai vívmányok terjedtek el. Segítségükkel az emberek módosíthatták zsákmányolás révén kialakított ételsílusukat, változtathattak megélhetésük módján és a mezőgazdaság napi teendőivel megvetették jövőjük alapjait. Természetesen a paraszt életforma itt is nagyobb biztonságot nyújtott és ennek tudható be, ha megtapasztalt előnyei miatt az i. e. II—I. évezred során már meggyökeresedett az erdőövezetben is. A szteppéken élő parasztok viszont ezzel egyidejűleg — déli eredetű impulzusoktól ösztönözve — áttértek a kapásgazdálkodásról a szántóföldi növénytermesztésre. A technológiai újítás, az eke nem csupán a talajművelés módját változtatta meg, végérvényesen összekapcsolta a növénytermesztést az állattenyésztéssel. A rendszer gazdaságossága, nagyobb termelékenysége révén több földet tudtak megművelni a parasztok, mint korábban, és ennek következtében az eke még a gazdálkodás hozamait is megemelte. Az életviszonyok mégsem javultak sokat. Bár a gyarapodást szolgáló javakból a steppén többet állítottak mostmár elő, mint korábban bármikor, de ezekre nem egyedül a parasztok formáltak igényt, hanem azok a nomád pásztorok is, akiknek nemzetségei jószerével csak az állattenyésztést tekintették szükséges létalapjuknak és akik tulajdonképpen a vázolt változásokra visszavezethető munkamegosztás során szelektálódtak ki a parasztok tömegéből. Részletek egyáltalában nem ismere-

tesek. Mindenesetre a parasztfalvak településhálózatának fehér foltjait hovatovább mindenütt nomád pásztorszállások töltötték ki. Ezzel a délkelet-európai szteppék mezőgazdasági népességének soraiban munkamegosztás ment végbe, amit az i. e. I. évezred második felében egyenesen megerősített, majd tartósított az a tény, hogy a kovácsok itt is elsajátították a vasművesség fortélyait, az olcsó vasérc felhasználásával már nemcsak hagyományos és drága készítményeiket fabrikálhatták, az ékszereket és a fegyvereket, rátérhettek immár a mindennapok használati eszközeinek sorozatgyártására. A falvak lakói új szerszámokhoz jutottak, kevesebb munkaráfordítással több földet művelhettek meg, több termést takaríthattak be, azaz jobb eredményeket értek el, mint annak előtte ősapáik. Mindamellett a szántó-vető parasztok életszínvonalának emelkedését továbbra is limitálta a nomád pásztorok jelenléte. A parasztok ugyanis csak ritkán élhették fel esetlegesen előállított terméktöbbletüket, miután erre — adó vagy rablott jószágként — maguk a nomádok formáltak igényt. A probléma sokkal súlyosabb, hogysem felfoghatnánk a parasztok és a pásztorok szimbiózisaként. Valójában a nomádok létszükségleteinek kielégítése vált legfőbb akadályává annak, hogy a parasztok sorai-
ban a terméshozamok emelkedésével, sőt a terméktöbblet rendszeressé válásával egyidejűleg munkamegosztás is menjen végbe. Tulajdonképpen a nomádok elsajátítása gátolta meg a parasztok homogén közösségeit abban, hogy mezőgazdasági, ipari, katonai, kereskedelmi, sőt igazgatási funkciókat ellátó csoportokká differenciálódjanak és szintetizálódják belőlük a civilizáció. A nomád pásztornemzetségek, ha katonailag megerősödtek, nemcsak esetleges terméktöbbletűktől fosztották meg a falvak lakóit, gyakran rabolták el még a betevő felatot is. Történelmileg még ennél is fontosabb, hogy ez a helyzet szinte csak a kései középkorban szűnt meg a délkelet-európai szteppén.

Mindezek — a talán túlságosan is sommásan jellemzett tényezők — nagyon esetlegesen motiválták egy-egy etnikum története során a gazdálkodás ágainak és az életmódnak sorsukat formáló szerepét. Az előbb említett viszonylatok például a mai Baskíria területén is koordinálták az emberek kapcsolatait és konfliktusait, mégpedig — a régészeti leletekből gyaníthatóan — már jóval az i. sz. V. század előtt, amikor ugyanis török nyelvű pásztortársadalmak jelentek meg ezen a tájon. A későbbi magyarok itt élt elődei jóformán bizonyíthatatlanul, de feltételezhetően ekével szántottak, árpát, búzát, kölest termesztettek, sarlóval arattak és a magyar nyelv ezeknek a műveleteknek az emlékét bolgár—török eredetű jövevényszavaiban őrizte meg, sajátos módon nem azoknak a késői utódoknak az ajkán, akik ma is Baskíriában élnek, (mert ezek végül nyelvileg is eloroszosodtak), hanem azokén, akik idestova már egy évezrede a Kárpát-medencében alakítják történelmüket. Ami viszont a baskíriai helyzetet illeti, nyelvtörténeti adatokkal is valószínűsíthető, hogy még a török érintkezés előtt — alkalmasint iráni eredetű nyelvet beszélő társadalmak közvetítésével — megismerték a tehenet, ezt fejték is, de a bika, s főként kasztrált egyede, az ökör, ez a szántóföldi gazdálkodásban legrégebben bevált munkaállat, török eredetű elnevezésével honosodott már meg nyelvhasználatukban.

Magának a gazdálkodásnak menete — néprajzi analógiák után ítélve — külterjes lehetett. Valószínűleg rendezetlen szétszórtságban tarkították a nemzetségekbe tömörült családok parcellái valamely falu vagy szállás környékén a tájat, a csupán sekély talajművelésre alkalmas túróékékkal egyszer szán-

tották meg évenként a földet. Az sincs kizárva, hogy még vetésforgót sem alkalmaztak. Másrészt csaknem biztosra vehető: ha néhány évi művelés nyomán kimerült a talaj tápereje, kénytelenek voltak már feltörni szűz földeket. Szerencsére ilyeneknek ekkor még sokkal inkább bővében voltak egész Kelet-Európában, a steppei övezetben csakúgy, mint attól északabbra, az erdőövezetben. Itt a parasztok legfőbb igyekezete nem a növény termesztésében merült ki, hanem abban, hogy termőföldeket biztosítsanak gazdálkodásuknak, azaz fákat felgyújtva minden évben elhódítsanak valamit maguknak a szinte összefüggő erdőtakaróból. Az erdőpusztító parasztok tehát nem ismerték még a célszerű vetésforgót és előnyeit a talaj tápereje szerves trágyával történő pótlásának.

Több mint valószínű, hogy a szántóföldi növénytermesztésnek itt csak vázlatosan jelzett külterjes rendszere, némi helyi módosulásokat is beleértve, általános lehetett mind az erdőzónában, mind az egész ligetes steppei sávban az i. sz. I. évezred során, sőt még annak utolsó két évszázadában is, amikor a magyarok elődei fokozatosan nyugatabbra húzódtak és végül elfoglalták helyüket a Kárpátok övezte síkságon.

Az erdőövezetben a kedvezőtlen ökológiai feltételek, a ligetes szeptepén viszont a kevés munkaráfordítással is biztosítható elégséges hozam vált erendő akadályává a gazdálkodás belterjesedésének, annak pedig, hogy mindkét területen megakadt a gazdálkodás színvonalának emelkedése, a barbár parasztközösségek között állandósult viszályokon túl, a nomád bandák harácsolásaiban kereshetjük meg az okát.

Mégsem pusztíthattak el mindent a homályos korszak agresszív erői és nem korlátozhatták végletesen a gazdálkodást. Még régészeti ásatásokból is tudunk arról, hogy a steppei sávban, főként annak déli foltjain belterjes kertkultúrák vészelték át a nomádok katonai elitjének garázdálkodásait, másrészt az sincs kizárva, hogy ezekre a termelvényekre, konyhakerti veteményekre, gyümölcsökre és a kor leghatékonyabb narkotikumára, szőlőből taposott, majd erjesztett borra nekik maguknak volt leginkább szükségük. Már az ókori Mediterráneum boroskancsói eljutottak a nomád pásztorokhoz és nagyon valószínű, hogy később sem dugultak el a szeszforgalom kereskedelmi csatornáit. Ha hinni lehet az egykorú szemtanúknak, a kazár főváros szomszédságában (ez a Volga torkolatvidékén terült el) szőlőskertek díszlettek, s a fővárosban élők gondoskodtak művelésükről. Akármint is van, a belterjes kultúrákkal kapcsolatos bolgár-török eredetű terminológia egy része megmaradt a magyar nyelvben, bár sajnálatosan csak olyan kifejezések (pl. *gyümölcs, alma, körte, som, dió, szőlő, seprű, szúr, komló, kender, csalán, tölő, csöppű, orsó, borsó*), amelyek önmagukban szinte semmit sem árulnak el az egyes kultúrák művelésével kapcsolatos ismeretekről.

Nem sokkal kedvezőbb a helyzet a Kárpát-medence egykori agrikultúrájának bizonyítékait illetően sem. A régészeti ásatások egyenlőre még nagyon kevés töredékét tárták fel a IX—X. századi életnek ahhoz, hogy pontosan értelmezhesük a pillanatnyilag legbeszédesebb forrásanyagának, a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kronológiai rendjét és ami ennél még fontosabb: az egyes szavak mögött meghúzódó tárgyi emlékeket.

Annai minden esetre bizonyos, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében is csak olyan parasztokat találtak, akiknek gazdálkodására a nemzeti faluszervezet nyomta rá bélyegét, vagyis híjával voltak még azoknak az erőknek, amelyek a korai középkorban Európában belterjesedni

kényszerítették a gazdálkodást. Másrészt azt is tekintetbe kell venni, hogy a honfoglaló magyarok elődei szláv parasztokkal már a dél-ukrajnai tájakon is kapcsolatba kerültek és nem lehetetlen, hogy a magyar nyelv egyes szláv jövevényszavai (pl. a *csoroszlya*, az *ugar* és a *parlag*) még ezekről az érintkezésekről őriztek meg valami halvány emléket.

Maguknak a kifejezéseknek egykori jelentését illetően sok a találgatás, és úgyszólván nem is rendelkezünk bizonyítékokkal. Annyi talán mégis valószínű, hogy az *ugar*, amely eredetileg az erdőégetést jelentette, később időszakosan pihentetett föld jelentésével, továbbá a „művelést áthelyez, pihenteti a földet” eredeti jelentésű *parlag* kifejezés, a magyar nyelvbe már jelentéscserével került be, s az is, hogy maga a jelentéscsere nem a magyarban, hanem már az átadó nyelvben ment végbe. Az ok az lehetett, hogy az átadó nyelv népeisége az erdőövezetből származott, s az V–VI. századot követően már lehúzódott a ligetes steppei sávba, teljesen eltérő ökológiai feltételek közé, ahol ugyan megmaradt gazdálkodásának ősi terminológiája, ám jelentésében már szükségképpen alkalmazkodott az új viszonyokhoz. Az sincs kizárva, hogy noha szimmetrikus vasú talpas ekét bizonyosan használtak már a ligetes steppe parasztjai, maga a *csoroszlya* ekkor még nem volt a laposvassal felszerelt eke alkatrésze; nem lehetetlen, hogy a gyep felhasításához használt különleges ekéhez tartozott, amely egyetlen vasalkatrészével, a *csoroszlyával* hasította a barázdaszületet, hogy nyomába beleszánthassanak a másik, szimmetrikus vasú talpas ekével. Ezt a módszert később az aszimmetrikus vasú, *csoroszlyával* felszerelt ágyekék tették feleslegessé ezen a tájon, sőt az is lehetséges, hogy a barázdát forgató ágyekék kikísérletezése előtt majd egész Európában mindenütt a kettős ekehasználat jegyében hódították meg a füves mezőségeket.

Ezek természetesen csak feltevések. Ezeknél jóval fontosabbak azok a szószavú, a mezőgazdasággal kapcsolatos utalások, amelyeket a XII. századtól sokasodó magyarországi oklevelek tartalmaznak.

Királyi, egyházi, sőt világi földesúri birtokok, közelebbről magángazdaságok és szolgáló népeik falvainak adatai ezek, amelyek nem csupán a feudális társadalmi rendszer keleti, délkeleti irányban terjeszkedő dinamizmusáról árulkodnak Közép-Európában. Természetesen és legfőképpen erről, nemkülönben a munkáról, ami ennek a folyamatnak, attól kezdve, hogy a Rajna és a Szajna között az i. sz. I. évezred második felében megindult, motorja lett. Ezért szokás nevezni kora-középkori agrárforradalomnak. Kár volna tagadni vagy szépítgetni, tény, hogy ez a forradalom megkésített és a Kárpát-medencében — lokalizálható összetevőit, valamint energiáit tekintve — talán sohasem volt oly gazdag, mint azok, amelyek kronológiailag megelőzték. Ám éppen azért, hogy a feudális függőségre vont szolga-parasztok robotmunkaerejével tartotta fenn a gazdálkodás reprezentatív üzemait, a földesúri magángazdaságokat, lehetővé tette azoknak belterjesedését is. Kisebb földterületen, nyomáskényszer alkalmazásával, a szántóföldi növénytermesztés gazdaságosságát az állattenyésztés hasznáival összeegyeztetni ennek előtte még sehol sem sikerült sem a magyaroknak, sem azoknak a társadalmaknak, amelyek a magyarok előtt lakták ezt a tájat. Ezek a módszerek nyugat- és közép-európai eredetűek, jobb üzemszervezésük és hatékonyabb technológiájuk egyaránt előmozdította egy olyan társadalom kiépítését, amelyen a barbár nomádok csak élőködtek, elpusztítani mégsem tudtak, s amelynek végül maguk is akarva-akaratlan áldozataivá váltak,

a feudális civilizációt. Bár a fennmaradt oklevelekből jószerével csakis a földesúri magángazdaságok üzemeltetésével kapcsolatos jogviszonyokat ismerjük meg, legalább feltételezhető, hogy ezek a gazdaságok egyenlőre még kicsiny szigetek voltak a rendezetlen parasztfalvak és a nomád szállások tengerében. Ám annak következtében, hogy a földesúr mint földtulajdonos, üzemében robotként elsajátíthatta a parasztok munkaerejét, másfelől ennek ellenszolgáltatásaként nemcsak ígérette (sőt néha be is váltotta) katonai védelmüket, hanem magánüzeme révén ipari szolgáltatásokban is részesítette a parasztokat, sőt ezen felül még megteremthette ebben az ugyancsak provinciálisan földhözragadt társadalomban a javak cseréjének fórumát, hovatovább a gazdálkodás számára is olyan feltételeket alakíthatott ki, amelyekben a parasztok és a mind inkább talajukat vesztő nomádok adaptálhatták, saját létfeltételeik megteremtésében már alkalmazhatták azokat a technológiákat és azokat a munkamódszereket, amelyekkel eredetileg intézményesen a földesúr fennmaradását szolgálták.

A földesúri nagyüzem természetesen más és más történelmi helyzetben fejthette ki a parasztéletformát alakító hatását. Pl. a királyi birtokok üzemének szervezésekor, munkaerővel való ellátásakor az államapparátus azon régi, tulajdonképpen a barbár katonai elit által végrehajtható népességtelepítési módszerekhez folyamodott, amelyek éppen gazdaságosságuknál fogva nagyon is hasznosaknak bizonyultak egy olyan rendszerben, amely gyakorlatilag sohasem volt képes semmit sem tenni a közvetlen, brutális erőszak megfékezésére. Az egyházi kézben levő gazdaságokban viszont, főként a szerzetesrendek birtokain, sikerrel kamatoztathatták ezen intézmények nemzetköziségükből származó előnyeit. Kétségtelen, hogy a legtöbb történetíró, midőn konstatálja a szabad tömegek szolgarendűvé válását, óhatatlanul értékelni kénytelen a pogányok olykor erőszakos megkeresztelését és joggal mutat rá arra, hogy ez mérőföldkő az egész történetben. Maguk a papok viszont, akik egyengették a síron túli mennyországba vezető utat, szükségképpen kitágították a pokol bendőit is. Kérdés, hogy mindkettő eredményesen kezdeményezhető volt-e az általuk nem is oly régen birtokba vett síralomvölgyben? Ami az utóbbit illeti, valószínűleg nem! A pogány szabadok keresztény szolgává züllése néhány generáció után életszínvonaluk emelkedésébe csapott át, s hogy ez bekövetkezett, elsősorban a földesúri nagyüzemekben megvalósított, sőt kikényszerített magasabb színvonalú termelés eljárásainak lassú, de feltartóztathatatlan adaptációjával magyarázható meg. A birtokadománylevelek, a robotszolgáltatás rendezését célzó iratok ugyan munkaszolgáltatásokat követelnek, nehéz ekével történő szántásról, távolsági fuvarról, a szénagazdálkodás napi teendőiről adnak hírt és beláttatják velünk, hogy a parasztnak szaporították a szőlő művelésével az év majd minden szakában nyomasztónak ismert gondjait, ám utalnak egyszersmind arra is, hogy a szolgálparaszt olyan üzemi feltételek között volt kénytelen robotolni, ahol a feladatot — éppen nagysága miatt — csak kollektív erőfeszítéssel, osztályos társaival összefogva tudta már megoldani. A módszereket, melyeket szabad állapotában még nem ismerhetett, a paraszt előbb-utóbb sikerrel alkalmazhatta saját gazdaságában is, attól kezdve, amióta a földesúr saját parcellája mellett hasított ki a paraszt jobbágyföldjét és ily módon az üzemszervezet kollektív mechanizmusát kiterjesztette saját gazdaságáról az egész falura.

Ennek a rendszernek sem a technológiai előzményei, sem pedig az üzemszervezeti fogásai nem lelhetők meg a Kárpát-medence egykori lakóinak vagy

a honfoglaló magyarok steppei őseinek gazdálkodásában. A kultúrhistorikus számára a magyar nyelv mezőgazdasági műszókincsének szláv jövevényszavai tanúskodnak e folyamat középkori voltáról, tulajdonképpen arról, hogy a feudális gazdálkodás üzemszervezetét mindenekelőtt parasztokra lehetett alapozni, s nem az olyan elemekre, akiknek előbb paraszttá kellett válniuk ahhoz, hogy a feudalizmus rendszerében munkacserént vehessék őket számba. Másrészről ezeknek a szláv jövevényszavaknak egy része a szlovénhez közelálló nyelvből került a magyarba, s egyike-másika ezen is túlmutatva, német eredetről vall.

Kronológiailag azonban nem tudjuk még elrendezni ezeket a kifejezéseket és csupán nyelvtörténeti módszerrel tulajdonképpen azt sem tudjuk tisztázni, vajon a magyarok honfoglalása előtt, esetleg a földesúri magángazdaság XI–XIII. századi korszakában vagy éppen ezt követően, a jobbágygazdaságok parasztkultúrájában zajlott le a feudális gazdálkodást megteremtő technológiák — szláv tömegek közvetítette — adaptációja. Logikai alapon azonban bizonyosra vehető, hogy a jobbágygazdaságok már készen kapták ezeket a javakat, továbbá az sincs kizárva, hogy néhány földesúri magángazdaság (különösképpen az egyházi) a IX. századtól már működött ezen a tájon.

A gazdálkodást — a források szűkszavú utalásaiból kivehetően — elsősorban nem a steppére jellemző külterjesség vagy az erdővezetben szokásos égetéssel talajerőgazdálkodás jellemezte. Okleveles adatok szerint a földesúri magángazdaság parcelláin nyomáskényszer tette intenzívebbé a növénytermesztést, sőt az is megállapítható, hogy a középhegyvidékeken, ahol ekkor még a völgyekben is sok volt az erdő — a XIV. század második felében már átterjedt a jobbágyfalvak dűlőire is ez a módszer.

Mégis alapos gyanunk lehet, hogy sem a két-, sem a háromnyomásos rendszer nem válhatott még általánossá a XIV–XV. századi jobbágyfalvakban. Ugyanazok az erők, amelyek a gazdálkodás belterjesedését eredményezték, természetesen új településeket is hoztak létre, többnyire erdőtelkes falvakat. Ezeknek határszerkezete eleve alkalmatlan volt arra, hogy a parasztok, akik szorgos munkájukkal kultúrtájjá változtatták az erdőrengetet, azon nyomban meg is valósítsák — a kollektív szolgálmaton alapuló műveléskényszer alkalmazását — azt a jobbágyi státust leginkább reprezentáló intézményt, aminek fogalma, talán éppen a jogtörténészek egyoldalú buzgalma miatt túlságosan elfedi manapság a középkori faluét, a faluközösséget. Kétségtelen, hogy az újonnan telepített falvak lakossága jobban volt ellátva termelőeszközökkel, anyagi feltételei kedvezőbbek voltak, jogi állapotuk, szolgáltatásaik törlesztésének módja pedig bizonyosan előnyösebb helyzethez juttatta őket, mint a beruházásokat éppen szegénységük miatt nehezen eszközöző és így gazdálkodásuk álló alapjait kollektíve gyarapítani kénytelen törzsökös jobbágy-paraszatok. A szántóföldi földközösség gyakoriságát bizonyító XIV. századi adatok az utóbbiakra vonatkoznak. Végső soron arra engednek következtetni, hogy azokban a falvakban, amelyek eredetileg valamely földesúri magángazdaság üzemszervezetéből nőttek ki — jobbágyok telepítése révén, a XIV. századra már részint felszámolódott a földesúri magángazdaság, részint a szántóföldek újraosztása stabilizálta a jobbágyok anyagi, társadalmi, a birtokviszonyokban kifejezésre jutó státusát. Ezt az állapotot gazdasági és szociális kényszerűségek egyidejű, de nem mindig azonos eredőjű szorítását

tapasztalva csak a kollektív szolgalmak rendszerében, dűlőre tagolt határban, nyomáskényszer alkalmazásával tudták már fenntartani.

Érdekes, mind a két esetet figyelembe véve, ennek a gazdálkodásnak a területi elhelyezkedése, ha összehasonlítjuk a közel egy évezreddel korábbi római földesúri magángazdaságokkal. A rómaiak Pannóniában olyan tájakon gazdálkodtak, ahol a középkor kései századaiban is még sok volt az erdő, s még a kontinuitás legelszántabb hívei sem tudtak falvakról számot adni. A rómaiak nem kedvelték a síkságokat, azokat a löszös talajokat, ahol a középkor embere szívesen megvetette a lábát. Mindez nem a tartományban sejtethető nomád pásztorokkal hozható összefüggésbe, akik a síkságokon találták meg életfeltételeiket, hanem a két korszak talajművelő módszereinek és különösképpen eszközeinek különbözőségével. A római korban még csak túrókéket használtak Pannóniában, a középkorban pedig — legalábbis a földesúri magángazdaságokban, majd az ebből fejlődött jobbágyfalvakban — barázdát szántó ágyekéket, amelyek tudvalevően elsősorban a füves talajok munkálására alkalmasak.

Nagyon gyakori volt az ekék fogatának kiállításakor létrejött társulás, következőképpen kevés paraszt rendelkezett már 4–5 pár vonójószággal. A XIV–XV. században — ellentétben a korábbi időszak gyakorlatával, amikor még kizárólag ökrök vonták az ekét — lovakat és ökröket, akár egyenesen is ekébe fogtak, bár néhol meghonosodott a lófogatolású ekevontatás is. Ez némi késéssel a szügyhám mezőgazdasági hasznosítását sejteti, kronológiai eltolódása — Nyugat-Európához képest — egyenesen arra figyelmeztet: a steppei múltú magyarság nem a steppéről származó, hanem nyugatról adaptált agrotechnikában alkalmazta ezt a technológiai újítást. Néhány földesúri rablótámadás nyomán készített peres irat szerint a jobbágyok ekéi szántóvassal és csoroszlyával voltak felszerelve, vontatásukat többnyire eketaliga könnyítette meg. Magát az ekét parasztok is megfaraghatták, de a kerekek és az eketaliga — hasonlóan a kovács csinálta vasalkatrészekhez — ipari termék, bognár-munka: a szerszámegyüttes használatát a jobbágygazdaság mezőgazdasági és háziipari tevékenységére csakúgy fényt vet, mint iparcikkellátottságára. Ilyen komplexitás szükségképpen csak a földesúri magángazdaság hagyománya lehet, mivel egyedül az rendelkezett eleve elégséges állóalappal üzemében koncentrálni a mezőgazdaságot és az ipart.

Mindazonáltal a középkori magyar parasztság agrikultúrája nem volt szőröstül-bőröstül nyugati eredetű. A gabonaneműek (búza, árpa, rozs, sőt a XIV. századtól sokhelyütt a rozs és búza elegyes keveréke, a kétszeres, továbbá a köles, valamint a zab) kultivációja sokszor éppen a földbőségnek köszönhetően nem racionalizálódott olyan mértékben, mint a kontinens sűrűn lakott tájain. Tárolásra sem fordítottak egyelőre sok gondot és ezt részben a klímaadottságok is indokolják. Bár a XIII. századi oklevelekben felbukkanak már olyan adatok (számuk később szaporodik), amelyek előbb a nemesi kúriák üzeimiben, majd a parasztgazdaságokban gabona- és szénatároló építményeket sejtetnek, ám ezek jelentése egyrészt összemosódik a vonójószág védelmére emelt épületekével (ami tulajdonképpen kettős hasznosításukat jelzi), másrészt az adatok csupán az északi, északnyugati középhegyvidék falvaira lokalizálhatók. Nagyon valószínű, hogy a síkságokon sohasem igényeltek ilyen épületeket. Mindenesetre, a gazdálkodás még a XIX. században sem rendelkezett velük. Lehetséges, hogy a gabona szemnyerésének a síkságon már ekkor is domináns steppei eredetű módja, a nyomtatás tette első-

sorban feleslegessé itt a tárolóépületeket, mivel ez a módszer nagyobb termelékenységgel augusztus — szeptemberben, a két legszárazabb hónapban oldotta meg azt a problémát, ami Európa őszi csapadékban gazdag tájain, s így a Kárpát-medence nyugati, északi sávjában, valamint Erdélyben valószínűleg ettől az időtől kezdve egész őszön, s főként télen, a mezőgazdaság holt idejében cséphadaróval munkálkodni kényszerítette a parasztokat.

A sík vidéken alkalmazott nagyobb termelékenységgű agrotechnika, mely a modern idöket megelőzően egyszerűsített külterjes gazdálkodást teremt, nem kizárólag a steppei eredet háttéréből bukkan elő. Egy XV. század eleji haláltánc-ének 1510-beli fordításának magyar szövegében a halál emberfej-kalászokat suhint le kaszájával. Megközelítőleg egy évtized múlva már egy dézsmalajstromban az akkori Dél-Magyarországon, a mai jugoszláviai Vajdaságban, Duna melléki falvakban olyan adatokat jegyeztek, amelyek az országos vagy az európai szokásoktól eltérő módon, a kévékbe kötött és keresztbe rakott gabonán kívül széna módjára kaszált, kicsiny boglyákba gerceblyézett és villázott őszi, nemkülönbön tavaszi vetésű kalászosokról is tanúskodnak. Valamennyi adat a Duna árterében meghúzódó falvakra lokalizálható. Számuk gyarapszik a század folyamán. Ellepik a Tisza középső folyásának mellékét, a Maros és a Körösök alsó folyamszakasza mellett települt falvak szántóinak egy részét, gyaníthatóan olyan parcellákat, amelyeket — egészen a XIX. század második felében bekövetkezett nagyobb arányú lecsapolásokig — nem lehetett a magas vízállás miatt minden évben megművelni, s róluk termést betakarítani.

A sárló-kasza eszközváltása közismert agrotechnikai újítása az európai agrárfejlődésnek. A folyamat megindulásának korán tapasztalható magyarországi adatai azonban az átlagostól némileg eltérő helyzetre utalnak. Nem egyszerűen a szántóterületek általánosan tapasztalható terjeszkedése következtében megnövekedett termés kívánta meg a termelékenyebb munkaeszköz használatát a XVI. században, miként ez Európában később, sőt Magyarországon a XIX. század során mindenütt bekövetkezett, hanem az a tény, hogy az árvízveszélynek kitett falvak szántóinak egy részét csak szárazabb nyarakon művelhették meg, ekkor azonban mindig, miután hozamuk már többletterméknek számított. Munkaerő-szükségletük viszont szükségképpen növelte a munkaerő foglalkoztatását. Lehetséges, hogy a falvak többsége ekkor már nyomáskényszerben gondozta szántóföldjeit, ahol szinte valamennyi termelési folyamat — így az aratás technológiáját is — a kollektív összefogás munkaszervezete bonyolította le, ezzel is ellensúlyozván a sárlós vágótechnika szaporátlanságát. Ám az időszakos használatú szántóföldeken, amelyek talán nem is rendeződtek még dűlökbe, s amelyeknek kihasználására a megnövekedett fogyasztási, sőt értékesítési lehetőségek vonzásában került már sor, mindössze a családi, esetleg a bér munkaerő energiaráfordítását lehetett biztosítani, természetesen csak túlmunkaként, a kollektív aratás befejeztével. A már meg is készt érésidő, s a sikert fenyegető szemvesztés — sürgető kényszerre válva — adott kaszát a paraszt kezébe.

Mindezek a fejlemények egyenesen következtek a zárt, önálló rendszerek felszámolásából és egyidejűleg jelezték a gazdálkodás üzemszervezete kollektivizmusán támadt repedést is. Ám a helyzet új vonásai mindössze a szántóföldi növénytermesztés képét módosították. A kertkultúrák vagy a szőlő-, sőt a gyümölcsstermesztés eleve nem kaphatott helyet a gazdálkodás kollektivizmusának korlátai között. Fejlődésének útjai — a fajták speciális

adottságai, munkai igényük, gondozásuk történelmi hagyományai és mindezek tetejében a velük szemben támasztott társadalmi igények miatt — egészen eltérő irányba kigyóztak a tájtermelés sajátos rendszerét már felmutató középkori Magyarországon.

A szőlő például, termesztésének technológiai hagyományait tekintve, különböző történelmi korszakok fogyasztási igényeit példázta ezen a tájon. Egészen bizonyos, hogy a rómaiak szőlő- és borkultúrája, ami maga sem volt egységes technológiai ismeretrendszer, ha fogyatékosan is, tovább élt és az is bizonyos, hogy minőségi adottságai következtében az ilyen módszerekkel előállított bor drága portéka lett, amit jószerével csak arisztokraták és néhol a polgárok fogyasztottak. Másrésztől a középkori szerzetesrendek is telepítettek tőkéket, sőt az sincs kizárva, hogy ez nem egyedül a nyugati kapcsolatokkal rendelkező fráterek működésének bizonyítéka. Nagyon lehetséges, hogy a Balkán, a Fekete-tenger melléke és a Krim, sőt a Kaukázusvidék szőlő-, nemkülönbén borkultúrájának kétségtelenül szembeötlő egyezései nem annyira maguknak a parasztnak, mint inkább a velük sáfárkodó papoknak működésében nyerik el végső, ma még azonban kellően meg sem okolt magyarázatukat. Továbbmenően a középkori magyarországi városfejlődés is új szintet hozott a szőlő- és borkultúra sokak által megszerkesztett képerre. A közép-, némely családjában nyugat-európai gyökerű királyi városok többségét alkotó polgárok bizonyosan átszármasztatták korábbi lakóhelyük ilyen irányú tapasztalatait. Mindezeknek kamatoztatását természetesen szabályozták a fogyasztás napjainktól olyannyira eltérő szükségletei, az iható vizek hiánya, ami talán legfőbb ösztönzője lett a szőlőtermesztésnek. Gyanítható, hogy a szőlő- és borkultúra nagyobb területet hódított meg, mint napjainkban. Más a helyzet az eladható bor alapjaival.

A legfontosabb szőlő és borvidék ekkoriban az egykori római tartományban, Sirmiumban tarkította a tájat, még a Dél-Alföld, sőt a Duna—Tisza közének izmosodó paraszt-polgárai is itt eszközöltek a XIV—XV. században földvásárlásokat, egészen addig, amíg oszmán—török birodalom katonai terjeszkedésével együtt járó háborúskodás el nem pusztította előbb a szőlőket, majd magukat városokat is. Mindazonáltal a különleges katonai és politikai helyzet nem csupán pusztított, igaz: a kivétel itt is csak erősítette a szabályt. A később nemzetközi hírnevű Tokaj-Hegyalja borvidékének prosperitását például egyenesen az új gazdaságpolitikai szituáció kezdeményezte.

A szőlősgazdák legrégebb rétege Flandria elszegényedett parasztjából regrutálódott a XIII. században, alkalmasint akkor, amikor az ott még római alapokon nyugvó, de a kedvezőtlen klímafeltételek miatt egyre kevésbé gazdaságos szőlészetet tönkretette a dél-franciaországi bor megjavult szállítási technológia közvetítette forgalma, s amidőn a túlnépesedett lakosság egyrésze amúgy is vándorbotot fogni kényszerült. Mégis, csak jó két évszázad múltán ragyogott fel a vulkáni eredetű közép-hegyvidék lankáin megtelepedettek szerencsecsillaga. Ez idő tájt Magyarország középső területei már hódoltak a töröknek, a kereskedelmi forgalom útvonalai átrendeződtek és éppen Tokaj-Hegyalját átszelve kötötték össze Lengyelországot Ausztriával. Különleges körülmények okozták tehát a változást, ami most már nagyon gyorsan ment végbe. Monokultúrás gazdálkodás bontakozott ki az elaprózódott parcellákon, majd nemsokára megjelent a telekspekulációkat kezdeményező, olykor távoli városok polgárainak befolyását érvényesítő tőke.

Ez azonban — bár elmaradhatatlan velejárója minden, a középkori

állapotokat kikezdő változásnak — kevésbé fontos. Sokkal jelentősebb, hogy ezen a — és még néhány, kevésbé neves, többnyire városokat övező — tájon megszabadították az emberek magukat a természet közvetlen szeszélyeitől, olyan mesterséges környezetet teremtettek, amelynek fenntartása ésszerű és egységes tervezést kíván, megszünteti az önellátást és fellendíti a munkaerő piaci forgalmát. Ezzel a szőlősgazdák szükségképpen felszámolták a középkori gazdálkodásnak az üzemágak egyensúlyi állapotán nyugvó szervezetét. Új útra léptek. Mégis az igazság az, hogy ez az út végül is kevesek számára bizonyult járhatónak. Az agrárnépesség túlnyomó többségének egészen más alternatívák jutottak osztályrészüil.

Az utak legszelebbike a faluból a pusztába vezetett.

Magá a pusztá valamely szláv nyelv jövevényszava a magyarban, üres térséget jelent, történelmi jelentősége azonban csak a XIV—XV. század népességfluktuációi nyomán vehető észre, majd mind jobban növekszik, hogy végül is a XIX. század mezőgazdasági konjunktúráiban elérje pályáive csúcspontját. A pusztá eredetileg lakott település, falu. Persze szinte egész Európában falupusztuláshoz vezetett a középkor munkaerő-gazdálkodásban kezdeményeződött krízise, legalábbis azokban az országokban, ahol megvalósult a feudalizmus gazdasági rendszere. Magyarországon az elnéptelenedett falvak határában eleinte földesurak, majd városi polgárok, olykor kommunálisok, néha pedig gazdagabb parasztok gyarapodását szolgáló majorokat találunk, pontosabban szólva, nyájakat és pásztorokat. De a XVI. század során már nem ritka az sem, ha a parasztok, többnyire jobbágyok a szomszédos, teljesen vagy részlegesen elnéptelenedett falu határában művelnek földet, mind a birtoklásnak, mind a munkaerő-gazdálkodásnak sajátosan komplikált bérvizonyait alakítva ki. Ez az üzemszervezet — különösen az Alföld sík tájain — tartósította leginkább a külterjes agrotechnika művelési módszereit, a talaj egyszeri szántásától kezdve, a gabona kaszás aratásáig és szénaszerű, kötetlen kezeléséig. Valójában tehát nem egyszerűen a föld bősége, sokkal inkább azok a történelmi körülmények kezdeményezték vagy valósították meg a gazdálkodás külterjességét Magyarországon, amelyek előidéztek magát a földbőséget is.

A török hódoltság idején — öt emberöltőn át — dúló háború, a hadseregek vonulása, a nyomában fellépő járványok és a legfőbb kísérőjelenség: az állandósult fosztogatás, falvakat égető öldöklés tartósította, sőt szélesebb mederbe terelte a már korábban megindult folyamatot. A Balkánon járt utazók lépten-nyomon magyar rabszolgakaravánokkal találkoztak, amiből — a már említettek mellett — arra kell következtetnünk, hogy ekkor már nem a feudalizmus munkaerő-gazdálkodásának akut válsága hagyott nyomot a gazdálkodás és a táj arculatán, hanem a bizánci hagyományokat megőrző, szükségképpen anakronisztikus oszmán gazdasági rendszer vandál pusztítása. Megközelítőleg felére fogyott azoknak a településeknek a száma, amelyek egyáltalán átvészelték az anarchia sötét korszakát és még a megmaradtakban is éppen hogy lézengett néhány kisémmizett paraszt.

Már a középkori adatok gyér megvilágításában is vizekkel, nádasokkal, galériaerdőkkel, eke nem barázdálta füves mezőkkel sűrűn tagolt kultúr-tájnak kell sejtenünk az Alföldet. Ez a vidék a XVII. század elejére szinte teljesen elvesztette azokat a vonásait, amelyeket egykor az ember munkás keze tett rajta. Közel egyharmada áradmányossá vált, s egyidejűleg fogvott erdőállománya is, mivel a hadseregek műszaki alakulatai itt is hasznosították mesterségük tapasztalatait. Természetes, ha a terület újránepesedése —

zömmel a XVIII. században — azokra a pontokra koncentráldott, amelyek a legkedvezőbb életfeltételekkel kecsegtettek és amelyekben az ember már megvetette lábát vagy egyenesen átvészelte a súlyos krízist.

Az elvadult táj meghódítása szükségképpen olyan módszerekkel ment végbe, amelyeket megvalósíthatott a tájat megszálló parasztok anyagi ellátottsága, gazdasági, technológiai felszereltsége. Kétségtelen, hogy az ideáramlók között nem akadt Krózus. A gazdálkodás primitív módszerei tőkehiányból erednek, aminthogy a XIX. század első felében már ezt sokan panaszolták is — áttekintvén a gabonakonjunktúrák távlatait.

A XVIII. század második felében készült határtérképek legtöbbször az alföldi gazdálkodás egészen másként fest, mint a hegyvidéki. A települések szomszédságában dűlőkbe sorolt parcellákon teremnek a kalászos növények és nem ritka, ha művelésben két-, néhol három-nyomásos rendszert alkalmaznak. Sok helyütt az újraosztásos földközösség normái szerint birtokolják a szántókat, de talán még gyakoribb, ha minden egyes földtulajdonos saját belátása szerint műveli szerteszt fekvő földjeit, eleve függetlenül magát a többi gazdálkodó, műveléskényszert életbe léptető igényétől, tulajdonképpen a kollektívum konzervatív rendet teremtő szabályaitól. Ez a változatosság alkalmasint az elpusztult táj újratelepedésének emléke. Ám a gazdálkodás itt kialakított keretei semmiben sem térnek el a középkori normáktól. Valószínűleg ez az oka annak, ha nagyon rövid időn belül szűknek bizonyultak. Másfelől azt is tudomásul kell venni, hogy már ismerték a terjeszkedés módszereit. Elpusztult falvak határain feltörni a gyepet, ezt a megoldást nem a XVIII. század végének túlguló piacszükségleteitől ösztökélt parasztok próbálták ki, sokkal inkább ősapáik, akikre már a XVIII—XIX. század fordulóján lefolytatott nagyszámú határper tanúsága szerint: még a legöregebb parasztok sem emlékeztek. Mégis az egykori kényszermegoldás módszerei — megközelítőleg két évszázadon át — kivívták a lehetőséget, s végül, midőn a termelés gazdasággá vált, az emberek éltek is az alkalommal.

Mindazok a parasztok tehát, akik élvezhették a prosperitás előnyeit, tulajdonképpen két szántógazdaságot voltak kénytelenek üzemeltetni: egyet a dűlők kollektív rendszerében és egy másikat, valamely elnéptelenedett falu egykori határában, a pusztán, a közösség ellenőrzése nélkül. Lényegében véve majorságot tartottak fenn, egyelőre a beruházások elégtelensége folytán, fogyatékos és csak szükséganyagokból előállított felszereléssel.

A hangsúly az utóbbin van. Maguknak a pusztáknak haszonvétele nem akkor kezdődött, amikor felszántották és bevetették azokat. Attól kezdve, hogy megindult a falupusztulás hullámzó folyamata, többnyire külterjes viszonyok között tartott nyájuk legelőiként hasznosították az elpusztult falvak határait. Akkoriban még rendszeresen szállásnak emlegették, a pásztorok és az állatok számára emelt vagy csak ásott kezdetleges építmények együttesét. Midőn a gabonakonjunktúrák, illetve a húsállatértékesítés dekonjunktúrájának hatására felszántották és bevetették a legelőket, tanyának nevezték az üzemeket.

A tanya egyszersmind fenntartotta és konzerválta mindazokat a külterjes üzemszervezeti módszereket és agrotechnikai eljárásokat, amelyeket eddig is alkalmaztak a puszták ideiglenesnek ígérkező hasznosításában. Ebben valószínűleg nem kizárólag a már említett történelmi hagyományok, a készen kapott megoldások tekinthetők okoknak, hanem a tanyasi gazdálkodást megteremtő, majd fenntartó parasztcsaládok munkaerő-ellátottsága.

Eredetileg a puszták, akár szántották-vetették, akár legeltették azokat, tulajdonképpen kollektív vagy egyéni bérletek voltak: a föld tényleges tulajdona — még a jobbágyviszonyok szűkre szabott korlátai között sem — valósulhatott meg haszonvételük során. Csak ennyire tellett egyfelől a legeltetésre alapozott állattartás, másfelől az alkalmoszerű szántóföldi növénytermesztés ideiglenessége következtében. Ezzel szemben a tanyasi földek már valamennyien magántulajdonba kerültek. Csakhogy a tanyai üzem fenntartásához és magának a földnek megvásárlásához a tőkén kívül még telkes jobbágyi státusz, vagy paraszt-polgári állapot szükségeltetett, azaz földvásárlást eleve csak az alföldi települések módos rétege kezdeményezhetett. A helyzet gyakorlatilag semmit sem változott egészen a kapitalista szabad földforgalom törvényesítéséig.

Csakhogy egy feudális rendszer differenciálódó paraszti társadalmában, ha nem racionalizálódik a gazdálkodás technológiája és nem belterjesedik az üzemszervezet, a földtulajdonosok legfőbb érdeke — jobb híján — a földbirtok elaprózódásának megakadályozása lesz. Ez egyenesen megkívánja a falu és a mezőváros módos rétegének családjában a családból kiválni akaró generációk megkötését a legalább háromgenerációs nagycsaládok koncentrációját. Egyáltalában nem új jelenség ez a magyar társadalom történetében; minden valószínűség szerint a XV. századi differenciálódó, hanyatló jobbágy-ság már kitermelte a falu sajátosan konzervatív családszervezetét, a nagycsaládot, amit a XVI. századtól kezdve rendelkezésre álló népességösszeírások rendre fel is jegyeznek egy-egy település családjainak 2–8%-ában. Az ilyen családszervezet munkaerő-többletet koncentrál, sőt zárttságánál fogva biztosítja annak folyamatos újratermelését. Másfelől viszont éppen ez a munkaerő-többlet teszi lehetővé a telki állomány keretein kívül is birtokba vett föld művelését, néha pedig azt, hogy a vagyon nagyságával egyenes arányban robottal és más közterhekkal leginkább sújtott családok kihasználják egyidejűleg a kínáltközlő béralkalmakat is. Érthető, ha a tanyásodás korai szakaszában — a XVIII. század végén és a XIX. század első felében — elsősorban ezek a nagycsaládok létesíthettek tanyát, tudták vállalni a kollektív szolgálom rendszerében rájuk háramló földterületek munkálatain túl a tanyák fenntartásának — elsősorban a munkaerő-gazdálkodásban nyomasztó — gondjait. Mindamelllett a tanyás gazdálkodás, miután egy, még mindig feudális korlátok közé szorított társadalomban funkcionált, nem csupán a módos nagycsaládok anyagi gyarapodását segítette elő, teret biztosított a telki állományból kirekesztett és egyre növekvő számban duzzadó zsellér-retegek külterületi munkaviszonyok közötti foglalkoztatására, a munkaerő olyan feltételek által foganatosított kizsákmányolására, ahol a kezdetleges technológia és a beruházások elégtelensége folytán szükségképpen a munkaerő ráfordításának növelésével lehetett fenntartani az üzem zavartalan működését. Minden jel arra mutat, hogy a tanyákon ebben az időben nem alkalmaztak még nőket. A hagyományos agrotechnika nemek közötti munkamegosztása, mely kezdetben az időszakos használatú szántóföldeken szenvedett törést, itt tovább módosult, tulajdonképpen rendszeresítette a férfimunkaerő egyoldalú foglalkoztatásával azt, ami korábban kivételesnek vagy ideiglenesnek látszott. A probléma természetéből következik, hogy a külterületi lakosság, ami a XIX. század második felében már jóval meghaladta mindenütt a tanyás területek össznépességének 10%-át, szükségképpen kezdetlegesebb életfeltételeket alakított ki magának, mint amilyeneket élveztek a falusiak.

A XIX. század derekán kelt feljegyzések szerzői, kárhóztatván a gabona-gazdálkodás egyoldalú üzemvitelét, nem egészen alaptalanul emlékeznek meg arról, hogy munkaesücsök idején, elsősorban aratás táján, s azt követően augusztusban, amikor a gabonát nyomtatták, látástól vakulásig dolgoztak a tanyasiak, amint ment ritkaságszámba a napi 16—18 órás elcsigázó hajsza, sőt éppen az ellenkezője lehetett kivételes.

Az egykorú krónikásoknak viszont, nemkülönben még a kései utódok közül is azoknak, akik csak az elődök szempontjait tudták magukévá tenni, és akiknek úgy tetszett, hogy ez a gazdálkodás, a maga külterjességével steppei eredetében nyerheti el végső magyarázatát, természetesen meg lehet érteni tévedéseit, ha figyelembe vesszük, mennyire hiányát szenvedték azoknak a módszereknek, amelyeknek alkalmazásával történetét reprodukálni lehet egy olyan lassan változó, közvetlen összefüggéseket úgyszólván soha sem láttató folyamathoz, mint amilyen a mezőgazdaság fejlődése.

Tévedésekre vagy félreértésekre adott okot önmagában a mezőgazdaság egész struktúrája is. Ha valahol nem bomlott meg a középkori eredetű településhálózat, ritkábban követhették egymást az agrotechnika vagy az üzemszervezet látványos újításai. Az ország nyugati sávjában, északi karéjában és Erdélyben szükségképpen fenntartotta a kollektív szolgalmak rendszerében lebonyolítható gazdálkodást a falvak — jóllehet fluktuáló-népessége. Erre kényszerítette őket a XVI—XVII. században kiépített nagybirtokok, különösen pedig azok XVIII. század során már jelentős teret nyert majorgazdaságainak szorítása. Mégis észlelhetünk változásokat. Gyakori panaszok a kor adóbevallásaiban a legelők és kaszálók szűke miatt; földesúri, megyei rendelkezések tömege, sőt országos törvények regulációja szorgalmazza — nem egészen hatásosan — a fogyó erdők védelmét, mindezek tetején a szántóföldek lassú, mégis feltartóztathatatlan terjeszkedését bizonyító barna vagy sárgás foltok a XVIII. századból ránkmaradt térképeken, mindmegannyi adalék, s valamennyi a gazdálkodás változatlan struktúrája térhódításának állít emléket. Jogos a kérdés: valóban parasztok műve ez?

Magától értetődő, hogy a változás két kezük nyomán teljesezhetett be, de jóval óvatosabban kell fogalmaznunk az iniciatívákat illetően. Ennek nem az az oka, hogy a XVI—XVIII. századdal foglalkozó történetírók kifejezetten tagadják a parasztok alkotó kezdeményezéseinek sikerét, elfogadván a színre lépő gazdatisztek és földesurak levélváltásaiból kihámozható tényeket. A többségükben még levéltárakban porosodó adatok nyomán arra szoktak következtetni, hogy az akkoriban egyes-egyedül a majorgazdaságok monopóliuma lett renoválni az agrotechnikát és tökéletesíteni az üzemszervezetet. Erdélyben például a XVII. század során földesúri instrukciókra vezették be néhány tucat faluban a kétnyomásos rendszert. Gyakori és bizonyára nem eredménytelen követelések szorgalmazták a talajmunkák időrendjét és minőségét csakúgy, mint a betakarított kalászos termények raktározásának módját, a csépelendő gabonák munkálatainak sorrendjét. Sürgetik a trágyázást is, de gyakorta kénytelenek tapasztalni a szükséges matéria hiányát. Mindazonáltal mégis bizonyos, hogy maga a jobbágygazdaság mégsem volt annyira elerőtlenedve, hogy létét megjobbító kezdeményezések teljes hiánya jellemezte volna egyedül a hosszú, nyomasztó, a szegénységet minduntalan növekvő mértékben újratermelő korszak folyamán. Sőt, éppen a nyomor réme miatt működtek benne alkotó kezdeményezések, s ha nehezen is, valamelyest emeltek a parasztok életszínvonalán. Tájtermelési specializálódás

körvonalai ködlenek fel a hiányos információk nyomán, de ugyanezek a források határozottan utalnak arra, hogy a falvakban a paraszti háziipar, sőt a kisipar kilépett már középkori, az önellátás révén megvont korlátai közül.

A természet kínálta nyersanyagforrásokból persze a középkor folyamán is merítettek a parasztok, néhol nem is keveset, olykor önnön szükségleteiket meg is haladó mértékben. Majd a feudalizmusnak a XV—XVI. századi pénzjáradékkal összekapcsolt rendszerében tágult ki az a piac, ahol az eddig forgalmazott luxuscikkeken, fém- és posztóféleségeken túlmenően kelendő portéka lett a mezőgazdaság holtidényében előállított egyszerűbb kivitelű, olcsó mezőgazdasági szerszám, közhasznú háztartási cikk. Bár a XVI. század törvényhozása röghöz kötötte a jobbágyokat és a rendelkezéseknek néhol sikerült is érvényt szerezni, paragrafusokkal és poroszlókkal még nem lehetett megkötni a falusi iparosok vagy az ipart űző parasztok kezét. Szűkült ugyan a piac, s minden jel arra mutat, hogy a falu munkamegosztásában tapasztalható differenciálódás üteme is csökkent a háborús pusztításokkal, nemkülönben a nagybirtokok határainak térhódításával egyidőben. Nem lehetett azonban elpusztítani már a hatékonynak bizonyult technológiai ismereteket. Másfelől ez idő tájt a nemesek elkerített majorságainak üzemeltetéséhez volt mindenképp szükség jobb minőségű, a nagyobb hozamokat előmozdító szerszámokra. A falusi kisipar és a paraszti háziipar állította ezeket továbbra is elő, az új gazdasági rend pedig rendszerint anakronisztikus szolgáltatásokat követelve, robotmunkával csináltatta meg a szóban forgó készítményeket, vagy természetbeni járandóságként formált rájuk igényt. Nagyon nehéz volna cáfolni, miért ne látta volna hasznát ugyanakkor a paraszt is a jobb minőségű ekéknek, boronáknak, favilláknak, a jobban megépített csűröknek, célszerűbben ácsolt hombárokra és más, a gazdálkodás emeltyűjének számító készítményeknek, amelyeknek jelentőségét a történetírók többsége — tudomásul véve a majorságok leltáraiban foglaltakat — mindössze az uradalmi gazdálkodáshoz köti? Nagyon valószínű, hogy a legfontosabb agrotechnikai eszközöknek aránylag nagy területeken tapasztalható formaegyezéseit erre a gazdasági depresszióra lehet végső fokon visszavezetni, bár tagadhatatlan, hogy a részleteket illetően még teljesen híjával vagyunk a bizonyítékoknak.

Mégis azt kell feltételeznünk, hogy a mozdulatlanok látszó rendszeren belül továbbra is működtek azok az erők, amelyek lassú munkájukkal aláásták a gazdálkodás középkori alapokon nyugvó építményét. Ez azonban csak a végeredmény volt. A vontatottan megvalósuló technológiai tökéletesedés egyelőre csak növelte még a művelt területet, kijebbet tolt a léte által pusztulásra ítélt rendszer határait, csökkentve ezzel a természet, legfőképpen az erdő már régebben megtámadott tartományát. Azt sem szabad elfelednünk, hogy a török megszállás alól felszabadított területek újratelepítése nyomán, valójában a feudalizmus XVIII. századi reorganizációja következtében újabb piac nyílt a házi- és kisipari készítmények számára, ami valamelyes konjunktúrát is teremtett a csekély és rossz minőségű földeken gazdálkodó szerszámkészítő parasztok életében.

Ezt a helyzetet tartósította azután a XIX. század mezőgazdasági prosperitása.

Mindezek a kezdeményezések mégsem vezethettek átütő sikerhez. Még a jobbágyfelszabadítás utáni hírforrások is arról tudósítanak, hogy a távoli tájakról bőven termő falvakba szekerező vándoriparosok vagy parasztiparosok, sokszor kontárok, élelmiszerekért cserélték el készítményeiket,

felmutatván ezzel a súlyos anakronizmust és egyben legszembetűnőbb bizonyítékát a középkori rendszer fennmaradásának. Csakhogy a gazdaságilag korlátozott jobbágyfalvakból — a sanyarú körülmények kényszerítő hatására — nem egyedül kézműipari készítmények kerültek ki, hanem egy olyan produktum is, amely ennél sokkalta szembetűnőbben jelzi a változást, a mezőgazdaságból lakóhelyén megélni nem tudó szabad munkaerő. A XVI—XVII. századi feljegyzések — elsősorban Északkelet-Magyarországon — kétségtelenné teszik a szegényebb hegyvidékek és a bővebben termő síkvidékek közötti mezőgazdasági munkaerőforgalmat. Arató- és cséplőbandák, szénagyűjtők szekereztek alá és ez a szokás a XIX. század végéig állandósult, a XVIII. században pedig kiterjedt az Alföldet körülölelő hegyvidékek egész láncolatára. Olyan nincstelenekről olvashatunk a XVIII. századi peres iratokban, akik Észak-Magyarországból, a mai Szlovákia kis eldugott hegyi falvaiból már márciusban útra kelnek, hogy alkalmazzák őket a Buda környéki szőlőkben éppen esedékes tavaszi munkákra. Dolguk végeztével a Duna—Tisza között szegődnek el szénát kaszálni, majd aratnak ugyane tájon. Rendes szokás az is, hogy ugyanott maradnak nyomtatás idején „villásnak”, azaz kétkezi munkásnak. Ősszel ismét visszatérnek a budai szőlőkbe szüretelni, s már behavazott tájakon vezet útjuk haza. Ezek persze szélsőséges esetek. Mindamellett tény, hogy a XVIII. századi, különösképpen pedig a XIX. századi Magyarország térképét keresztül-kasul szántják a mezőgazdasági bérmunkásbandák vándorlásai, s az is, hogy az utak a hegyekből a síkságokra vezetnek. Sőt a XIX. század végére már új helyzet áll elő. A 70-es évektől mind nagyobb hullámokban zúdulnak alá a modern városi nagyiparba igyekvők, továbbá a kivándorlók, akik távoli kontinenseken, főként Észak-Amerika dinamikusan lüktető ipari civilizációjában remélnék emberibb sorsot és jobb megélhetést. Másfelől a XIX. században magukon a sík területeken is, amelyek még akkor is a legtöbb munkaalkalmat biztosítják, éppen az egészségtelen, feudális eredetű földtulajdon-rendszer makacs konzervatizmusa eredményeként, felduzzad az agrárproletariátus tömege. A hegyi falvak vándormunkásai — olcsó munkaerejükkel — tartós konkurenciának bizonyulnak, nem egy esetben kaparintják meg a létszámukban nagyra duzzadt alföldi falvak nincstelenjei elől a munkaalkalmakat. A Dél-Alföld legtermékenyebb tájain, ahol a földesúri arisztokrácia még a XVIII. század első felében leginkább kiépítette majorgazdaságainak rendszerét, szükségképpen gyűlik fel a legtöbb munkanélküli agrárproletár. Ezek egy része a XIX. század második felében, majd a századfordulón az ármentesítések, vízszabályozások, a vasútépítések és nem utolsósorban a modern városépítkezés földmunkálatai révén jut munkalehetőséghez, alkalmasint mindig kevesebbhez, mintsem kielégíthetné súlyos tömegének elemi szükségleteit. Figyelemre méltó, hogy nem egyedül a munkaerő falusi. A földmunkálatok technológiái, szerszámai, valamennyien a mezőgazdaságban felhalmozott tapasztalatok nyomán formálódnak meg, ezen felül munkaszervezetük is, amely még mindig közelebb áll az őstermeléshez, mint az iparhoz. Van azonban egy olyan mozzanata is ennek a történetnek, amely teljesen különbözik a megszokott események láncolatától: a századvégen kirobbant sztrájkok, agrárszocialista szervezkedések sorozata. Végül is az ezekben munkáló erők bizonyultak döntőnek, midőn a politika küzdőterén egyesültek a modern ipari civilizáció proletártömegeivel és lerombolták a burzsoá rendszer korlátait. Ilyen körülmények között — a második világháború után — nem kizárólag vagy nem elsősorban gazdasági téren

munkáló erők temették véglegesen maguk alá a hagyományos gazdálkodás egész rendszerét. Ennek története azonban nem tartozik ide.

Meg kell viszont emlékezni azokról a tényezőkről, amelyek bemutatót képhez viszonyítva tovább módosították az agrikultúrát Magyarországon. Természetes, hogy ennek a gazdálkodásnak az üzemvitelére sem tudtak beleilleszkedni a felfedezések nyomán kontinensünkre került kultúrnövények. A kollektív szolgálomak jegyében lebonyolított munkálatok kooperatív rendszerével, valamint a művelés-kényszer szabályaival normákba szorított gazdálkodás túlságosan a kalászos növények termesztésére és vonóerőként is igénybe vett haszonállatok egyidejű tartására volt alapozva, hogysen megőrizhette volna továbbra is ezen üzemágak egyensúlyát a kapásnövények — gazdaságosságuknál fogva teret hódító — kultivációjával szemben. Persze a szántóföldi növénytermesztéstől eltérő művelésmód Magyarországon is honos volt már a kukorica, a dohány, a burgonya nagyobb arányú terjedése előtt, de a kerti vetemények, a szőlők és a gyümölcsfák saját parcelláikkal sosem ékelődtek oly módon a gabonátlák és a legelők közé, hogy zavart okozzanak a legfontosabb élelmiszernövények termesztésében. Évezredes hagyományok akadályozták ezt meg, s ha történt is változás, mint például a szőlőkertek terjeszkedésekor a középkor végén vagy a borforgalom növekedtével a XVI—XVIII. század során, egyelőre csak kisebb tájak arculata rendeződött át, a gazdálkodás hagyományos rendszere nem vesztett még hegemoniájából. Jellemző szívósságára, hogy a szőlő, amely a speciális kultiváció túl, különleges talajadottságokat és a fennálló rendszertől eltérő birtoklási feltételeket kíván, hacsak nem jutott túlsúlyra, mint erre Tokaj-Hegyalján példa van, több településhez tartozó hegyközségekben izolálódott, különleges birtoklási, igazgatási és mindenekelőtt munkaerő-gazdálkodási problémák elé állítva a lakosságot. A kapásnövények azonban, elsősorban a kukorica, majd a burgonya éppen gazdaságosságuknál és a hagyományos élelmiszernövényeket sokszorta meghaladó hozamaiknál fogva forgatták fel a régi üzemszervezetet. Ugyanez a helyzet a fehérjedús takarmánynövényekkel. Ezeknek termesztése a belterjesedő állattartás súlyát szintén a szántóföldre toltá az évezred óta megszokott, elégtelen hozamai miatt gyakorta panaszokra is okot adó legelőkről és kaszálókról. A kukorica talán Erdélyben vált leg hamarabb élelmiszernövényé, s nagyon valószínű — legalább is a román nyelvű népesség körében —, hogy a köles termesztésével hagytak fel, midőn megtapasztalták előnyeiket. A XVIII. század eleji összeírások készítői még rendszerint kertek veteményeként ismerik, rendszeren olyan hegyi településeken, ahol igavonó jószág csak elvétve akad. Nem telik bele egy emberöltő sem, és már elfoglalja az ugart számos faluban, majd hovatovább teret hódít a hagyományos gabonafélék rovására. Ugyanígy vagyunk később a mai Szlovákia hegyi falvaiban megjelenő burgonyával. Tömeges természetük (főként a kukoricáé) a XIX. század során talál utat az Alföldre, ahol a művelés-rendszerek rendezetlensége vagy éppen a tanyás gazdálkodás kötetlensége könnyíti meg beilleszkedésüket a hagyományokhoz kevésbé kötött agrikultúra keretei közé, s az állatállomány (elsősorban a sertés) is takarmánybázishoz jut az új utakat kereső parasztnak házatáján.

A gazdálkodás rendszerét illetően ugyanezt a képet festhetnénk meg a dohányról. Gazdaságosságának ösztönzőiként azonban egészen más okokat kell megjelölnünk. A dohány tudvalevőleg narkotikum és eleve árunövényként termesztik. Előállításáa az esetek túlnyomó többségében az arisztokrácia érde-

keihez fűződik, s már kezdetben is többnyire specialista zsellérréteg látja el a talajművelés, a növényápolás, a betakarítás, a szárítás, sőt a félkészárúk kidolgozásának teendőit, mégpedig az egész család munkaerejének kihasználásával, beleértvén még az apró gyermekek segítségét is.

Mezővárosoktól hasznot húzó bérletrendszerben honosodott meg viszont egy olyan fűszernövény, a paprika termesztése (még a XVIII. században), amelyet leginkább asszociálnak a magyarokkal. Ez azonban tájilag alig módosított a gazdálkodás egész struktúráján.

Akármerre fordulunk tehát, mindenütt azt látjuk, hogy a hagyományos gazdálkodás felszámolásából is elsősorban annak legfőbb konzerváló tényezője, a feudális eredetű nagybirtok húzott hasznot. Nem alaptalan, ha legfőképpen ennek az intézménynek tulajdonítjuk a hagyományos gazdálkodás — műveléskényszerben, majd a földközösségben is testet öltő — középkori rendszere megteremtését, továbbá magának a hagyományos gazdálkodás üzemszervezetének a majorgazdaság szorító ölelésébe fogott fennmaradását és végül, különösképpen az alföldi síkságokon, az agrotechnika és az egész üzemszervezet extenziválódását. Nem tagadva ez utóbbit illetően, hogy e táj háborús dúlásai, demográfiai hullámzásai tovább módosítottak a kényszerű adottságok teremtette képletben.

A feudális földbirtok gazdasági módszereit azonban a termelés mindennapos gyakorlatában parasztnak, majd hét évszázadon át jobbágyoknak, nemkülönbén a soraikból deklasszálódott mezőgazdasági cselédeknek, zseléléreknek kellett alkalmazniuk. Letagadhatatlan, hogy ezek a tömegek igyekeztek a maguk érdekeinek megfelelően cselekedni, s ezzel nem csupán saját fennmaradásukat szolgálták, de részt is ütöttek a nagybirtok rendszerén. Akármint is van, a parasztnak igyekezete sokkal több lehetőséget váltott valóra, az agrikultúra és az ipar szinte valamennyi ágában próbálta javítani a gazdálkodást és ezen keresztül a megélhetést, mint amennyit a feudális nagybirtok bármikor is kínált. A gazdálkodás újításainak lassú, néhol uniformizáltnak tűnő terjedése végül is a parasztnak és uraik ellentett, illetve közös érdekeinek viszonylatai által nyeri el magyarozatát, sőt ugyanez jelölhető meg végső okként, ha a hagyományos gazdálkodás XIX. század végéig tapasztalható fennmaradására, majd — a gépesítés következtében előállott — gyors megrokkolására keresünk indokolást. A részletek nem mindenütt tisztázottak. Ám abban — talán már az előadottak nyomán is — biztosak lehetünk, hogy a magyar mezőgazdaság és benne a magyar agrikultúra szembeötlő külterjes vonásai jószerével nem múltjának steppei eredői miatt maradtak tartósan fenn, sokkal inkább azon különös történelmi adottságok következtében, amelyek a Kárpát-medencében élő társadalom sorsát deformálták öt évszázadon át, egészen a modern ipari civilizáció megteremtéséig. Másfelől aziránt sem lehetnek kétségeink, hogy a nagybirtok rendszerétől megterhelt magyar mezőgazdaságban alig egy-két ponton számolódhatott fel a mindent előállítani akaró régi üzemszervezet és nehezen tört utat a specializáció, mindaddig, amíg az embereknek be kellett érniök a hagyományos — emberi és állati energiával működtetett — technológiával. Ezért a gazdálkodás üzemszervezetének lassú, mindazonáltal leginkább szembetűnő gyarapodása majd nem minden egyes faluban régi és megmásíthatatlannak tetsző érdekeket szolgált. Másrészt a szántóföldi növénytermesztés külterjessége áttörte ugyan a hagyomány merev falait, de csak oly módon, ha elnéptelenedett falvak határára is kiterjesztette a gazdálkodást és ily módon számottevő munkatöbble-

tet idézvéen elő, növelte a munka intenzitását, vagy más oldalról szemügyre véve, csökkentette a munkavégzők életszínvonalát. Az sem lényegtelen, hogy a külterületi majorságok leggyakrabban használt elnevezése pusztá lett, igazolván az arisztokrácia és az agrikultúra sorsának sajátosan magyar összefüggéseit. Legfőképpen ez az oka annak, ha inkább illúzióként, mint a helyzet reális ismeretéként fogalmazódhatott meg századunk első felében az a demokratikus agrárprogram, mely a kisárutermelők „Kert-Magyarország”-ának konkurrenciáját sürgette az ország sorsát determináló, perspektíváit elfedő agresszív hatalommal, a nemesi nagybirtokkal szemben.

HOFFMANN TAMÁS

Тамаш Хоффманн:

КРЕСТЬЯНСКИЙ ТРУД

(Проблемы венгерской аграрной этнографии)

(Резюме)

В статье описываются важнейшие периоды развития технологии пахотного земледелия, виноградарства и плодоводства, особое внимание уделяется этногенезу венгров, а также изменениям, которые произошли в традиционном образе жизни венгерских крестьян и исторически могут быть зарегистрированы.

Статья отчасти из-за ограниченности объема лишь ставит данную проблему, в результате этого она лишь информирует читателя о том, каковы действительные результаты исследования и результаты каких отраслей науки использовались для подкрепления сделанных выводов, для обоснования гипотез, не давая детального изложения тех филологических и прочих данных, на которые опирался автор.

*

Венгерское земледелие, которое рассматривается в рамках сельского хозяйства лесной зоны восточной Европы, угро-финской природы и находится в тесной зависимости от агро- и зоотехнических познаний и методов степных крестьян. Сельское хозяйство и главным образом земледелие предков венгров, которое прослеживается в степном поясе или же существование которого можно лишь предполагать, обычно объясняют как результат тесного контакта с тюркскими племенами. Проблема же состоит в том, что существование тюркских племен в степной полосе до V века н. э. выявить нельзя (всеми предположениями достигнем только до III-го века), а согласно археологическим данным — этнически не коррелируемо — пахотное земледелие, растениеводство на пахотных землях можно предполагать в степной полосе с конца II тысячелетия до н. э. и немногим позже предполагают появление первых кочевых племен здесь или даже их развитие здесь. Таким образом в ходе I тысячелетия до н. э. и вслед за этим временем, с одной стороны, можно предположить существование крестьянских деревень, а с другой — кочевых стоянок, что оказывало свое влияние на материальную культуру предков венгров, главным образом угров, как правило, на целое тысячелетие раньше, чем в этих местах появились тюркские племена. Противоречие это может быть со временем разрешено в результате более осмотрительного анализа археологических находок.

То же самое дает ответ и на те проблемы, которые возникают в связи с языковыми элементами крестьян Южной Украины, выявляемыми в венгерском языке, поскольку, очевидно, в ходе растениеводства на пахотных землях у последних были выработаны такие методы и способы организации производства, которые были известны предкам венгров, а следовательно, связанная с ними терминология была заимствована не только у славян, живущих в Бассейне Карпат.

Все эти методы, как правило, предоставляли возможность ведения лишь экстенсивного хозяйства, что соответствовало и экологическим условиям. Стабилизация хозяйства, и главным образом земледелия, их интенсификация произошла на территории Бассейна Карпат в период между IX и XIII столетиями. Сущность этого процесса состояла

в том, что растениеводство на пахотных землях и скотоводство функционировало почти на одних и тех же производственных территориях, то есть появляются такие более эффективные методы, которые способны обеспечить снабжение населения даже в случае недостатка земель. Такая перемена может быть отнесена на счет лишь помещиц — его частного хозяйства, что одновременно — хотя и с запозданием — означает завершение раннесредневековой аграрной революции и в Карпатском Бассейне.

В то же время это означает и преобразование формы поселения и предвещает консолидацию оригинальных этнических особенностей Карпатского Бассейна а также этники венгров периода завоевания родины.

Помещичье частное хозяйство, естественно, не только сельскохозяйственное предприятие, здесь ведется и определенная промышленная деятельность.

В результате связей между частным предприятием помещика и деревней улучшается технология хозяйства деревни. К XIII—XIV столетию преобразуются и общий вид поселений, изменяется общественно-правовое положение большинства крестьян, возникают деревни крепостных и прекращают существование частные хозяйства помещиков. Технология земледелия и организация труда — по примеру частного помещичьего хозяйства — приспособляются к потребностям феодального воспроизводства.

Такое хозяйство в силу необходимости было призвано удовлетворять потребности самообслуживания, самоснабжения. Это была замкнутая хозяйственная система, каждая деревня вела свое замкнутое хозяйство. Такое хозяйство, которое не предоставляло ни малейшей возможности для занятости растущего населения.

Ликвидация такой замкнутой системы хозяйствования обеспечивается лишь условиями и возможностями простого товарного производства.

На неиспользованных под сельское хозяйство территориях возникают хозяйства с характерной для них монокультурой: разведение скота на мясо, виноградники, засеки как пахотные территории и пр. Со второй половины XIV века может быть доказано образование аллодий. Известны королевские аллодий, аллодий церковные и светской знати, крепостных крестьян и горожан от XIV—XV веков. Все это просодит с одной стороны, в тесной связи с общественной дифференциацией, с другой — со становящимся постоянным и никогда не прекращающимся спонтанно кризисом рабочей силы при феодализме. Как результат этого процесса можно регистрировать гегемонию помещичьего усадьбного хозяйства. Это хозяйство по своей структуре со второй половины XVI века является поликультурным, однако сохраняет характерные для него черты, идущие от хозяйства на наделах крепостных которое послужило для него моделью. Наряду со всем этим нехватка рабочей силы, неэкономичное использование рабочей силы, исполнение большей части всех работ крепостными, отработывающими барщину, — все это послужило причиной того, что усадьбное хозяйство в основном мормируется под знаком экстенсивной технологии, экстенсивных методов организации производства, даже и на тех территориях, где в результате полуторгово-векового турецкого ига и связанных с ним военных сражений население значительно сократилось и, естественно, не было потребности в экстенсивном хозяйстве, тем более как единственно возможной форме хозяйствования. Что же касается крестьянского приусадебного хозяйства, то наиболее яркой переменной в этой области явилось развитие хутора на равнинных территориях, занятых турками, а затем в XVIII веке вновь заселенных. Для развития его характерны почти те же черты, лишь в более миниатюрных размерах, что и для помещичьего усадьбного хозяйства.

Черты экстенсивного хозяйствования в хозяйстве венгерских крестьян являются не традициями степных венгров, а результатами особых исторических условий периода перехода от феодализма к товарному производству.

Структуру такого хозяйства не могут в корне преобразовать ни конъюнктура на пшеницу в XIX века) более того, она даже укрепляет ее), ни пропашные культуры, поскольку последние не могут вытеснить традиционные культуры и методы их производства ни из питания людей, ни из кормового хозяйства.

Все эти факторы оказали влияние в том направлении, что перед распространением промышленной революции в деревне на венгерское сельское хозяйство и в основном на земледелие наложило отпечаток в основном экстенсивная по своему характеру агрикультура средневекового происхождения, в формировании искаженных пропорций внутри которой сыграли роль своеобразные исторические условия. Развитию этого типа хозяйства препятствовало система крупных поместий и по существу ограниченность этого типа хозяйства породила в XVIII—XIX столетиях массы аграрного пролетариата. Вначале число немущих в деревнях в XVI—XVII веках особенно возросло на территориях, не занятых турками, в горных краях, хотя в этот период еще не крайняя поляризация, а скорее общая стагнация крестьянского хозяйства и в результате ее все растущая паупери-

зация были причиной того, что в хозяйствах укреплялись и местами превысила рамки самонаблюдения местнопромышленная деятельность, которая одновременно занимало население в мертвые для сельского хозяйства сезоны и, с другой стороны, мешала целесообразной специализации хозяйства.

Все это создало такие условия, которые в период после раскрепощения крестьян мешали капиталистическому преобразованию крестьянских хозяйств или замедляли его, тем самым в силу необходимости, будучи историческими анахронизмами, создав возможность для этнографического изучения традиционной технологии и методов организации труда, а также производственных отношений.

Tamás Hoffmann:

DIE BAUERNARBEIT

(Probleme der ungarischen Agrarethnographie)

(Auszug)

Der Verf. schildert die wichtigsten Etappen der technologischen Entwicklung des Ackerbaus, der Gemüse- und Obstproduktion sowie des Weinanbaus, mit besonderer Rücksicht auf die Ethnogenese der Ungarn und auf die im Leben der ungarischen Bauern eingetretenen — auch geschichtlich registrierbaren — Veränderungen.

Diese Abhandlung nimmt auf Grund ihres Umfanges größtenteils nur zu den Problemen Stellung. Deshalb fehlt manchmal die Beweisführung, die den Leser über die Forschungsergebnisse orientieren könnte, sowie auch der Hinweis darüber, welche wissenschaftlichen Ergebnisse vom Verfasser für seine Feststellungen bzw. Arbeitshypothesen benutzt wurden.

Der Ackerbau der finnougriischen Ungarn ist — in den allgemeinen Rahmen des Ackerbaus der osteuropäischen Waldzone — als abhängig von den zoo- und agrotechnischen Kenntnissen der Steppenbauern aufzufassen. Man flegt die Landwirtschaft, besonders den Ackerbau des in der Steppenzone beweisbaren, bzw. voraussetzbaren Vormagyarentums, den intensiven Verbindungen mit den türkischen Stämmen zuzuschreiben. Demgegenüber besteht das Problem darin, daß die Anwesenheit der türkischen Stämme sich vor dem 5. Jh. u. Z. nicht beweisen läßt (auch mit den Voraussetzungen gelangt man höchstens bis zum 3. Jh.). Nach den ethnisch nicht erfassbaren archäologischen Funden ist der Pfälznenbau der Ackerfelder vom Ende des zweiten Jahrtausends v. u. Z. an auf der Steppe vorzusetzen und nicht viel später auch das Erscheinen oder die Ausbildung der ersten Nomadenstämme zu vermuten. Hier sind also im Laufe des 1. Jahrtausends und nachfolgend Bauerndörfer und Nomadenplätze entstanden, durch die die materielle Kultur der Vormagyaren, besonders die der Ügrier, um ein ganzes Jahrtausend früher, als die Türkenstämme hier erschienen sind, grundlegend beeinflußt wurde. Dieser Widerspruch läßt sich mit der Zeit durch eine umsichtiger Analyse der archäologischen Funde lösen.

Auf dieselbe Weise ist die Beantwortung der Frage der Spuren der südukrainischen Bauern in der Sprache der Ungarn zu erwarten. Es scheint nämlich, daß der Ackerbau der Slawen zahlreiche Methoden und Lösungen der Betriebsorganisation ausgestaltet hatte, die den Vorfahren der Magyaren bereits seit langem bekannt waren. Die diesbezügliche Terminologie wurde also nicht ausschließlich von den im Karpatenbecken lebenden Slawen übernommen.

Diese Verfahren haben im allgemeinen nur die sich nach den gegebenen Bedingungen richtende extensive Wirtschaft ermöglicht. Die Stabilisierung und Intensivierung der Wirtschaft, besonders die des Ackerbaus, erfolgten auf dem Gebiet des Karpatenbeckens zwischen dem 9. und 13. Jh. Das Wesen dieses Prozesses war, daß der Ackerbau und die Tierzucht fast auf denselben Betriebsflächen funktionierten d. h. solche rentableren Verfahren ausgestalteten, die die Versorgung der Population auch im Fall des Mangels an Ackerland zu sichern vermochten. Diese Veränderung ist ausschließlich der Privatwirtschaft der Grundherren zuzuschreiben. Dadurch ist — wenn auch verspätet — auch der Ablauf der frühmittelalterlichen Agrarrevolution gekennzeichnet.

Dadurch ist auch die Umbildung des Siedlungsbildes angegeben und die ethnische Konsolidierung des ursprünglichen Ethnikums des Karpatenbeckens sowie die der landnehmenden Ungarn hervorgerufen.

Die Privatwirtschaft der Grundherren ist nicht nur ein landwirtschaftlicher Betrieb, sondern sie übt auch eine industrielle Tätigkeit aus.

Die Verbindungen des Privatbetriebes der Grundherren und des Dorfes hatten zur Folge, daß sich die Technologie der Wirtschaft des Dorfes verbessert hat. Im 13. und 14. Jh. gestaltete sich das Siedlungsbild aus, veränderte sich der gesellschaftlich-rechtliche Lage der Mehrheit der Bauern; es entstanden die Bauerndörfer und die Privatwirtschaften der Grundherren hörten auf. Die sich nach den Bedürfnissen der neuen Produktion des Feudalismus richtende Bauernpraxis ist jetzt auf Grund der Modelle der Privatwirtschaften der Grundherren zur Technologie und Arbeitsorganisation geworden.

Diese Wirtschaft ist notwendigerweise berufen, die Ansprüche der Selbstversorgung zu befriedigen. Sie ist ein geschlossenes System, das in jedem Dorf von neuem zu schaffen ist. In diesem geschlossenen System gibt es für die Beschäftigung des Populationsüberschusses keine Möglichkeit.

Die Liquidierung dieses geschlossenen Systems konnte nur durch die Möglichkeiten der einfachen Warenproduktion gesichert werden.

Auf den landwirtschaftlich nicht genutzten Gebieten sind bis jetzt monokulturelle Wirtschaften zustande gebracht: Fleischtierhaltung, Weinanbau, Rodungsfelder für Ackerbau usw.

Von der zweiten Hälfte des 14. Jh. an ist die Ausgestaltung der Allodien bewiesen. Von königlichen, kirchlichen, grundherrschaftlichen, bürgerlichen und fronbäuerlichen Allodien im 14. und 15. Jh. haben wir Kenntnis. Das alles ist im Zusammenhang mit der gesellschaftlichen Differenzierung und der dauerhaft gewordenen und für sich nie lösbaren Arbeitskraftkrise zustande gekommen bzw. verlaufen. Als Resultat dieses Prozesses ist die Hegemonie der herrschaftlichen Meiereiwirtschaft zu registrieren. Sie zeigt, was ihre Konstruktion anbelangt einen Polykulturenbetrieb bereits in der zweiten Hälfte des 16. Jh. Und obwohl ihre Dimensionen sich erst im 18. Jh. vermehren, erhält sie in ihrem Charakter die ursprünglichen Züge der Bauernhofenwirtschaft (die ihr Modell war). Infolge der Unzulänglichkeit der zur Verfügung stehenden Arbeitskraft, der nicht rentablen Beschäftigung der Arbeitskraft und der Erfüllung der Mehrzahl der Arbeit als Frondienst, gestaltete sich die Meiereiwirtschaft im Zeichen der extensiven Technologien und der betriebsorganisatorischen Lösungen auch auf jenen Gebieten, wo der große Verfall der Population infolge der anderthalb Jahrhunderte lang dauernden Türkenherrschaft eine extensive Wirtschaft als eine einzig mögliche Lösung nicht erforderte. Was die bäuerliche Meiereiwirtschaft anbelangt, ist deren auffallendste Variante der sich auf den von den Türken besetzten, und im 18. Jh. neu bevölkerten flachen Gegenden ausbildende Einzelhof. In kleineren Dimensionen zeigt er im wesentlichen fast die gleichen Entwicklungstendenzen wie die Meiereiwirtschaft der Grundherren.

Die extensiven Züge der ungarischen Bauernwirtschaft sind also keine Überlieferungen des Steppenlebens der Ungarn, sondern Folgen der speziellen, geschichtlichen Umstände des Überganges vom Feudalismus zur Warenproduktion.

Die Struktur läßt sich weder durch die Getreidekonjunkturen des 19. Jh. grundsätzlich verändern (im Gegenteil verstärken), noch durch die Hackfrüchte. Diese letzteren konnten nämlich die früher eingebürgerten Kulturen bzw. die Verfahren ihrer Herstellung weder in der Verpflegung des Menschen, noch in der Fütterung der Tiere gänzlich verdrängen.

All diese Faktoren wirkten zusammen dahin, daß vor der Raumgewinnung der industriellen Revolution im Dorf, auf die Wirtschaft des ungarischen Dorfes, besonders auf die Bodenbebauung, eine mittelalterliche, infolge der speziellen historischen Gegebenheiten in ihren Proportionen stark deformierte, am meisten extensive Agrikultur ihren Stempel aufdrückte. Diese Wirtschaft wurde in ihrer Entwicklung durch das Latifundien-system mittelalterlichen Ursprungs gehemmt. Im wesentlichen haben ihre Verbundenheiten die Menge des Agrarproletariats im 18. und 19. Jh. erhöht.

Die Proletarier des Dorfes vermehrten sich zuerst (im 16. und 17. Jh.) in den von den Türken nicht besetzten Dörfern des Berglandes, obwohl in dieser Zeit die extreme Polarisation noch nicht, vielmehr die allgemeine, wirtschaftliche Stagnierung der Population und demzufolge die Pauperisierung herrschte. Die sich in ihren Wirtschaften stärkende und die sich manchmal über die Schranken der Selbstversorgung hinaus wachsende hausindustrielle Tätigkeit hat gleichzeitig die Lücken der saison bedingten Arbeit ausgefüllt und die zweckmäßige Spezialisierung der Wirtschaft verhindert.

Die Gesagten haben solche Bedingungen geschaffen, die in der der Fronbauernbefreiung folgenden Zeit die Umbildung der Bauernwirtschaften in der kapitalistischen Zeit verzögerten oder verlangsamt. Sie haben notwendigerweise ermöglicht (es ist ein geschichtlich begründeter Anachronismus), die traditionellen Technologien und Arbeitsorganisationen den ethnographischen Forschungen zu unterwerfen.

Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében

A magyar nép — mint ismeretes — több alkalommal jutott érintkezésbe története folyamán különböző török etnikumú népekkel. Bizonyos az is, hogy különböző időszakokban különböző török népelemeket fogadott magába,¹ amelyekkel idők folyamán teljesen összeolvadt, mint pl. a kazár kabarokkal² majd a besenyőkkel, és még később, a XIII. század folyamán, a kunokkal. Ilyen körülmények között egészen természetes, hogy a magyar népben élő egyes népszokások, vallásos vagy babonás hiedelmek párhuzamait vagy esetleg azonos megnyilvánulásait felfedezhetjük egyes török etnikumú népeknél is, de ezeken túlmenően, bizonyos párhuzamok, hasonlóságok, állapíthatók meg az egyes népek egész közösségi életére vonatkozó intézmények tekintetében is. Ezeknek a párhuzamoknak, esetleges azonosságoknak az összegyűjtése, értelmezése és egymásra vonatkoztatása még akkor is tanulságos, ha a történelmi materializmusnak a társadalmi fejlődés törvényszerűségeire vonatkozó tanítása értelmében hangsúlyozzuk, hogy bizonyos népi hiedelmek, azonosnak vagy hasonlóknak látszó intézmények — s különösen az egész népközösség életét befolyásoló, irányító intézmények — minden külső ráhatás, vagy befolyás nélkül, sőt *genetikus* kapcsolatok nélkül is létrejöhetnek, illetőleg fennállhatnak, egyszerűen az egyes népeknek a társadalmi fejlődés azonos fokán megnyilvánuló törvényszerűsége következtében. Az összehasonlító folklór vizsgálati módszere által nyert eredmények — meggyőződésünk szerint — csak megerősíthetik a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit, de ugyanakkor új szempontból világítják meg annak érvényét.

Az alábbiakban ilyen értelemben szeretnék egy, a középkori magyar állam életében megnyilvánuló intézményszerű jelenségesoporttal foglalkozni, amely jelenségesoportot jobb terminus híján *politikai* intézményeknek nevezek a szó legtágabb értelmében, mivel a magyar állam középkori intézményeivel kapcsolatosak, és *töröknek*, mivel a jelenségek megvilágítására — úgy látszik — részben *csak* török népeknél található megfelelő párhuzam.

Ismeretes, hogy Ottó freisingeni püspök, korának egyik legkitűnőbb történetírója, aki 1158-ban halt meg, hiteles, de nem elfogultság nélküli leírást és jellemzést ad a XII. század közepi Magyarországról. A második kereszties hadjárat során (1147-ben) maga is átvonult Magyarországon III. Konrád német császár kíséretében, és így jellemzésének hitelességéhez nem férhet kétség. Leplezetlen irigységgel szemléli az ország természeti kincseit és gazdagsá-

¹ Vö. NÉMETH 1930, 298.

² Vö. *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Kiadta MORAVCSIK Gyula Bp. 1950. 39. fejezet: *A kabarok népéről*.

gát, a királyi kincstár jövedelmeit, de ugyancsak leplezetlen gyűlölettel írja le az akkori magyarokat a Frigyes császár történetéről írt művében:³

„Az említett magyarok pedig arcukra nézve rútak, mélyen ülő szemekkel, termetre alacsonyak, szokásaikra és nyelvükre nézve barbárok és vadak, úgyhogy méltán hibáztatható a sors, vagy inkább az isten türelme csodálható, hogy ilyen, — nem is embereknek, hanem emberi szörnyeknek ilyen gyönyörűséges földet adott martalékul.”

E gyűlölködő jellemzés ellenére, a magyarok közösségi életére, mondhatnók: politikai intézményeire vonatkozóan, tagadhatatlanul az elismerés hangján nyilatkozik, amikor így folytatja jellemzését:

„Abban azonban a görögök bölcseségét követik (ti. a magyarok), hogy semmilyen fontos dologba nem kezdenek gyakori és hosszas tanácskozás nélkül... *összejönnek királyuk udvarába, az előkelők közül mindegyik magával hozva a székét, s nem mulasztják el a közügyek (az állam?: rei publicae) helyzetéről tárgyalni és tanácskozni, ugyanezt téve otthonaikban (in domiciliis) a tél hidege idején.*”⁴

Itt a külföldi szemlélőt nyilvánvalóan a *királyi tanácsnak* ez a patriarkális egyszerűsége és közvetlensége kapta meg, amely nyilván merőben különbözött a nyugati fejlett feudalizmus közjogi és társadalmi berendezkedésétől és intézményeitől. Mindamellet nem kerülte el Ottó püspök figyelmét az a körülmény sem, hogy a királyi tanácsnak — első pillanatra — ez a patriarkális közvetlensége a királyi hatalomnak bizonyos *despotikus* vonásaival párosult. Jellemzését ugyanis így folytatja a püspök:

„Fejedelmüknek azonban valamennyien *úgy* engedelmeskednek, hogy mindegyikük bűnnek tartja nemcsak nyílt ellentmondással felingerelni, hanem még titkos suttogással is megsérteni őt. Innen van az, hogy bár az említett ország 70 vagy még több megyére van osztva, minden jövedelemből a haszon kétharmad része jut a királyi kincstárnak, s csak egyharmad marad az ispánnak; s e nagy területen a királyon kívül senki sem merészeli a pénzverés vagy vámszedés jogát gyakorolni. De ha az ispánok sorából valaki a királyt akár csekély dologban is megsérti, vagy ha ilyenell csak vádolnák is igazságtalanul, az ilyen embert, bármely alacsonyrendű csatlós, akit a királyi udvar küld, egyedül is elfoghatja, bilincsbe verheti és különféle kínzásokra elhurcolhatja, noha az illetőt kísérete veszi körül. A fejedelem nem kér a (vádлотtal) egyenrangúaktól ítéletet, mint ez nálunk szokás; a bevádoltnak nem adják meg a védekezés lehetőségét, hanem a fejedelem pusztá *akarata* mindenki számára (elégéses) indok.”⁵

³ Ottonis Frisingensis episcopi Gesta Friderici imperatoris. Lib. I. c. 31. (MARCZALI 1901, 120.): Sunt autem predicti Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culpanda, vel potius divina patientia admiranda sit, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstris tam delectabilem exposuit terram.

⁴ i. m. 120. In hoc tamen Graecorum imitantur solertiam, quod nullam rem magnam sine crebra et longa auscultatione agrediuntur. ... Ad curiam regis sui singulis ex primoribus sellam secum portantibus conveniunt, ac de suae rei publicae statu pertractare et discutere non negligunt, hyemis algore in domiciliis, quae habent, id ipsum facientes.

⁵ At omnes sic principi suo obsequuntur, ut unusquisque, ne dicam manifestis illum contradictionibus exasperare, sed et occultis susurris lacerare nefas arbitretur. Hinc est ut eum praedictum regnum per 70 vel amplius divisum sit comitatus, de omni iustitia ad fiscum regium duae luci partes cedant, tertia tantum comiti remaneat, nullusque in tam spaciioso ambitu, rege excepto, monetam vel theloneum habere audeat.

A német püspök világosan látja azt a lényegbevágó különbséget, ami a magyar király látszólag korlátlan hatalma és a fejlett feudalizmus társadalmi berendezkedése között ebben az időben ténylegesen fennáll.⁶ Hogy itt valóban a társadalmi fejlődés fázisbeli eltolódásáról, ill. elmaradásáról van szó, azt élesen megvilágítja ROGERIUSnak kb. egy évszázaddal későbbi beszámolója a *királyi tanácsban* bekövetkezett változásokról IV. Béla király idejéből. ROGERIUS a „Siralmas Ének” 4. fejezetében IV. Béla király és a magyarok közötti „gyűlölködés” második okaként elmondja, hogy II. András királynak a halála (1235) után:

„(IV. Béla) király az ország főembereivel és nemeseivel Alba Regia (Székesfehérvár) városába jött és itt, miután az esztergomi érsek keze által — amiként szokás — a királyi koronával megkoronáztatott, bárói közül egyeket, akik vele szemben atyjához csatlakoztak, száműzetésbe kényszerített, másokat, akiket tudott, börtönbe vetett, és a főemberek közül egyet, Dénes palatinust, megfosztotta szeme világától. Ugyanitt bizonyos határozatokat hirdetett ki, hogy ti. a gonosz alattvalóktól, kik nagy számban voltak, az ország tisztíttassék meg, és hogy a báróknak önkényes vakmerőségét visszaszorítsa, elrendelte, hogy — főemberei, az érsek és püspökök kivételével — ha valaki a bárók közül az ő jelenlétében valamiféle széken ülni merészelne, az kellő büntetéssel bűnhődjék. Ugyanakkor ezeknek a székeit, amelyeket ott talált, elégettette.”⁷

Mindezek az intézkedések IV. Béla király részéről féreérthetetlenül a királyi tekintély helyreállítását, a feudális állam széttagolódása következtében meggyengült királyi hatalom megerősítését célozták a külsőségekben, formaságokban is a király párthíveinek nyilvánvaló támogatásával.

IV. Béla fenti intézkedését összehasonlítva FREISINGENI OTTÓNAK a II. Géza-kori állapotokat leíró beszámolójával, azt a látszólag paradox tételt kaphatjuk, hogy amennyiben a királyi hatalom gazdasági bázisa szilárd és erős, annyiban a király megengedhet uralkodásának külső megnyilvánulásaiban bizonyos familiáris vonást, de a *külső forma* is fontossá válik a király és nemesei, főemberei érintkezésében, mihelyt a hatalomnak ingatag a gazdasági-társadalmi bázisa, alapja.

Ezen általános tanulságok levonása mellett azonban talán némi speciális, és éppen a török népek felé mutató vonást jelenthet a *királyi tanácsnak* az a speciálisan familiáris formája, ami annyira csodálatba ejtette a német püspököt: Ti. az, hogy *a tanácsba menő főemberek magukkal viszik vagy maguk után vitetik a székeket*. Ez valóban nem mindennapi szokás és európai népektől aligha vehették át a magyarok a XI—XII. században, mivel ezek a népek

Quod si quis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit, vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infimae conditionis lixa, a curia missus, eum licet satellitibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas apud omnes pro ratione habetur.

⁶ Másként értelmezi ezt DEÉR 1938, 124. a felfogásbeli, szemléleti különbözőségeken kívül („karizmatikus királyság”), részben nyilván abból következően is, hogy Freisingeni Ottó fenti jellemzéséből csak a királyi hatalom despotikusnak tűnő vonásait emeli ki. Ezzel szemben vö. MOLNÁR 1949, 306. skk. lapjain elmondottakat.

⁷ *Rogerii Carmen Miserabile*, ed. L. JUHÁSZ c. 4. (Scriptores Rer. Hung. ed. E. SZENTPÉTERY, Bp. 1938. tom. II. 555.)

ebben a korban már — a fentebb elmondottak értelmében — többé-kevésbé a társadalmi-politikai fejlődés magasabb fokán állhattak.

Érdekes azonban, hogy a *kipc sakok* lakta területen még a XIV. század közepén is élő szokásként találjuk ezt a szokást éppen a fejedelmi udvarokban. Az erről szóló beszámoló IBN BATTUTA XIV. századi híres arab utazó „Zarándokútjáról és vándorlásairól” szóló művében található.⁸

A Marokkóban, 1304-ben született IBN BATTUTA jogi tanulmányainak végeztével, 21 éves korában 1325-ben útra kelt, „hogy elvégezze a minden mohamedán számára kötelező mekkai zarándoklatot,” — mondja róla GERMANUS Gyula. „Végigvándorolt Észak-Afrikán, Egyiptomon; Palesztína, Szíria, Irak érintésével, a sivatagon átkelve érkezett Medinába, majd Mekkába. Ezután folytatta vándorlását és bejárta egész Elő-Ázsiát, észak felé eljutott a *kipc sakok* földjére, Dél-Oroszországba”⁹ — s minket utazásának éppen ez a szakasza érdekel.

A kipc sakok földjére IBN BATTUTA a Fekete-tengeri Szinopé városából indult el bizánci hajón, először Kirámba, azaz a Krim-félszigetre. A többit hadd idézzem BOGA István fordításából nagyon kivonatosan, de a szöveghez híven:¹⁰

„Egy Kersnek nevezett kikötő felé tartottunk, ahol horgonyt akartunk vetni. A hajótulajdonos partra tett... A hely, ahol megszálltunk, része a Dest Kipc sak nevű pusztának. Dest a turkok nyelvén pusztát jelent. Ez a puszt a szépen művelt viruló terület. Nem nő ott egy szál fa, nincs rajta se hegy, se domb s egy szem tüzfát sem lehet találni. Csak állati trágyával tüzelnek, amit tezek-nek (= tőzeg) hívnak... Ezen a pusztán kizárólag kocsival utaznak. Kiterjedése hathónapi járóföld, ebből három *Mohamed Űzbek* területe, három pedig másé... Egyik kereskedő társunk elindult a pusztán lakó kipc sak nevű népcsoport tagjaihoz... Behajtottunk a Kafá nevű városba. (Ez a Krim félszigeten levő Feodoszia.) Ez a hatalmas város a tengerpart mentén nyúlik el. Keresztények lakják, a többségük genovai. Az emírt Danadir-nek hívják... Majd béreltünk egy kocsit és elutaztunk Kiram városába. Szép nagy város, a hódolattal övezett *Mohamed Űzbek* kán területéhez tartozik. A város élén a kán által kinevezett Toloktimur nevű kormányzó áll... Ezután Szerá városába készültünk, Mohamed Űzbek székhelyére. (Itt GERMANUS Gyula megjegyzi: Szerá, Szeráj, Szaráj vagy Asz-Szara a Volga Ahtuba ágának bal partján terült el. Az üzbég szultán fővárosa.) Kirám városától 18 állomáshelynyire nagy vízhez érkeztünk, s egy teljes napig tartott, míg átgázoltunk rajta... Tovább menvén, egy újabb árterülethez értünk, amelyen fél nap alatt tudtunk át-keresztül gázolni. Ezután még három napi út után megérkeztünk *Azak* városába, amely a tenger partján fekszik. (*Azak* a mai *Azov* a Don deltájánál.) Szépen épített város... Innen *Madsar* városába utaztam, egy igen tetszetős nagy török városba, amely egy jókora folyó partján települt és sok a kert és a gyümölcsös benne. (*Madsar* városa a Kuma folyó partján fekszik, ma *Burgomádzari*.)¹¹... A szultánjuk neve *Mohamed Űzbek* kán. A kán az ő anyanyelvükön szultánt

⁸ IBN BATTUTA 1964.

⁹ I. m. GERMANUS Bevezetéséből 27. sköv. lapok.

¹⁰ I. m. 183; 184; 185; 186; 189; 191; 192 lapokról szöveg-részletek, és GERMANUS megfelelő jegyzetei.

¹¹ Egyébként a város bizonyosan egy magyar töredék nevét viseli, Vö. NÉMETH 1930, 323–234. és 335. lapok.

jelent. Nagy birodalma, hatalmas ereje, befolyása és magas rangja van. Allah ellenségeinek, a nagy Konstantinápoly lakóinak a réme, a vallásháborúban igen buzgó. Birodalma széles, városai nagyok. Legnagyobb városai: Kafá, Kirám, Madsar, Azak, Szardak. Khvárezm és fővárosa, Szerá. Ő a világ hét legnagyobb uralkodójának egyike . . . Amikor a kán úton van, csak testőrei és birodalma nagyjai kísérik. Feleségei mind külön lakhelyet foglalnak el a táborban. Ha valamelyiküket meg akarja látogatni, üzen neki, hogy készüljön fel fogadására. A kihallgatáson, utazásában és egyéb dolgaiban bámulatra méltó rendet ír elő. Az a szokása, hogy a pénteki ima után egy arany pavilonnak nevezett, csodálatosan feldíszített sátorban ül, amelynek léceit aranylapokkal vonták be. Közepén egy aranyozott ezüstlapokkal borított fatrónus áll, amelynek lábai tiszta ezüsből vannak. Felső részeit ékkövek díszítik. A kán ezen a trónuson ül, jobbján Tajtoghi hercegnő, balján pedig Beialun és Ordodsu hercegnő. A trónus lábánál jobboldalt Tina bég, a kán fia áll, balról Dsáni bég, a másodszülött. Előtte ül leánya, Itkücsüdsük. Amikor valamelyik hercegnő odajön, a kán feláll s megfogja a kezét, hogy felsegítse a trónusra. Tajtoghi a királynő, ő a legkedvesebb a kán szemében. Már a sátor kapujánál fogadja őt, üdvözl. megfogja a kezét, és csak akkor ül le, ha a királynő már felment a trónusra és helyet foglalt. Mindez a jelenlevők szemeláttára történik, nyilvánosan. *Ezután következnek a kán előkelő emberei, akiknek székeket állítanak fel jobb és bal oldalán. Mindegyikük egy szolga kíséretében érkezik, a szolga viszi a székét, amikor kihallgatásra megy.* A kán előtt állnak királyfi unokaöccsei, fivérei és rokonai. Szemben a sátor bejáratánál a nagy emírek fiai tartózkodnak, mögöttük jobbról és balról a csapatok parancsnokai. Az alattvalók rangjuk szerint, hármas csoportokban lépnek be a kán üdvözlésére, majd visszavonulnak és távolabb helyezkednek el.”

Eddig IBN BATTUTA. Látnivaló, hogy a német püspök által a XII. század közepén a magyaroknál megfigyelt szokás szinte szó szerint egyezik a kipscak földön még a XIV. században IBN BATTUTA által megfigyelt szokással.

A kipscakok, ahogy IBN BATTUTA is modja, török nép, s a legszorosabb rokonságban állanak a Magyarországra IV. Béla király alatt beköltözőtt kunokkal, akik saját nyelvükön *kuman*-nak hívták magukat. A fent leírt szokást azonban már csak a kronológia miatt sem vehették át a magyarok a kumanoktól. Ellenben a krónikáink már a XI. század végén emlegetnek *kun* néven egy török népet, akikkel már *Salamon* király és *Szt. László*¹² az ország keleti részén, továbbá *Kálmán* király is súlyos harcokat viselt Ruthenia területén.¹³ Ezeket a kunokat az Orosz Évkönyvek *polovci* néven emlegetik,¹⁴ és talán ezeknek a XII. század elején az ország északi vidékeire beköltözött utódai a palócok. Krónikáink arról is beszámolnak, hogy e *palóc-kunok* nagy megbecsülésben állottak Kálmán király fiának, II. István királynak az udvarában.¹⁵ Történetileg lehet tehát, hogy éppen ezek révén honosodott meg nálunk a XII. század folyamán a „királyi tanácskozási” fenti familiáris módja, bár a magyar források nem szólnak kifejezetten e szokás meglétéről. Ter-

¹² *Chron. comp. saec. XIV.* (Scriptores Rer. Hung. I. Bp. 1937.) c. 102.: Devastant Cuni Hungariam (1068 körül); c. 134; c. 137. c. 138.

¹³ *Chron. comp. saec. XIV.* c. 145.; Orosz Évkönyvek, ford. HODINKA Antal, Bp. 1916. 63–64. l. 1097-ben.

¹⁴ Orosz Évkönyvek id. kiad. 62–63.

¹⁵ *Chron. comp. saec. XIV.* c. 159.: Rex autem Stephanus diligebat Kunos tunc temporis plus quam deceret . . .

mésztesen az sem lehetetlen, hogy a magyaroknál — mint törökös jellegű félnomád népnél — már előbb is megvolt e szokás, vagy esetleg a szintén török besenyők hatásaként honosodott meg nálunk már korábban. Sajnos, biztos fogódzónk erre vonatkozólag nincs. Bizonyos jelek azonban arra engednek következtetni, hogy *Aba Sámuel* királyunk idején is meg lehetett már a királyi tanácskozásnak a fenti „familiaris” módja. Krónikáink ugyanis elítélően szólnak arról, hogy *Aba király* „a nem nemes közemberekkel szokott együtt étkezni, lovagolni és állandóan ezekkel beszélgetett (tanácskozott?).¹⁶

A források hallgatása következtében tehát a kérdés kronológiai része ma már eldönthetetlen: egy azonban bizonyosnak látszik, hogy ti. a török népeknél egykor meglevő szokás a társadalmi fejlődésnek azt a fokát képviseli, amit a katonai demokrácia fokának nevezünk, s a magyaroknál is ennek a fejlődési szakasznak egy tovább élő maradványa lehetett.

Mindamellett a tanácskozásnak ez a fentiekben ismertetett módja nem a legrégebb formája a tanácskozásnak. Nyilván még a nomadizáló pásztorkodás fokát képviseli a tanácskozásnak az a formája, amit REGINO prümi apát (+915 körül) *Chronicon*-ja őrzött meg számunkra mint kortárs a honfoglaló, kalandozó magyarokról a 889. évhez írt, részletes beszámolójában. Eszerint a magyarok „minden időszakban lovon utaznak; ezen szoktak közlekedni, álldogálni, gondolkodni és beszélgetni (tanácskozni) ¹⁶ is. A leírás hitelességéhez alig férhet kétség, mivel ez a híradás a bizánci források alapján is igazolható.

Fenti fejtegetéseink talán igazolhatják, hogy a társadalmi struktúra fejlődésével a közösség társadalmi életének formai külsőségei, intézményei is lépést tartanak, ha kissé néha megkésve is.

A továbbiakban még egy olyan mozzanattal foglalkozom, amely a középkori magyar állam életében, mint az egész közösség életére kiható, tehát lényegében szintén *politikai intézménynek* tekinthető jelenség, és emellett török eredetűnek látszik. Ez a katonai szövetség megkötésének nomád-törökös módja, az ún. *vérszerződés és kutya-eskü*. Amint ismeretes, ezt a szokást a XIII. század második évtizedében *Béla király* egykori notáriusa* arra használta fel — meglátva a benne rejlő lehetőségeket — hogy egy „ősi alkotmányt” konstruáljon ez ősi szokás alapján. A valóban „magiszteri” elmeállal az akkor aktuális politikai célkitűzések érdekében felhasználta eme ősi nomád szokás pályafutása ezzel még nem zárult le, hanem módosult, átalakult formája még a török hódoltság korában is kimutatható, s így összekötő kapocsként tekinthető kronológiailag a középkori magyarországi törökös intézmények és az ozmanli török világ között.

A kérdés vizsgálatánál legalkalmasabban P. magister művéből indulhatunk ki. P. mester *Gesta Ungarorum*-a szerint (5—6. fejezet)¹⁷ az új haza keresésére induló „hétmagyar” „szabad akarattal és egyetértéssel vezérül

¹⁶ Chron. comp. saec. XIV. c. 76.: Quidam itaque ex coniuratis . . . oblocuti sunt contra Abam dicentes, quod . . . nobiles . . . contempneret et cum rusticis ignobilibus ederet, equitaret et *continue loqueretur*.

¹⁶ bis. REGINO híradása (A. Fr. GOMBOS: *Catalogus fontium hist. Hung.* Bp. 1938. Tom. III. 2039. lapon: Equis omni tempore vectantur; super illos ire, consistere, meditari ac colloqui solent.

* Szemlyét ifj. HORVÁTH 1966. és SÓLYOM 1966. tanulmányai alapján a TORDA-nembeli Péter győri püspökben találhatjuk. (Szerk.)

¹⁷ Szövegkiadás: Scriptorum Rer. Hung. ed. E. Szentpétery, Bp. 1937. tom. I. 40—41. Magyar fordítását PAIS Dezső fordításából vettem, GYÖRFFY 1958. 100—101.

és parancsolóul választotta magának, sőt fiai fiainak is a végső nemzedékig *Álmost*, *Ügyek* fiát, és azokat, akik az ő nemzetségéből származnak . . . Majd a fentemlített férfiak mindegyike *Álmos* vezérnek pogány szokás szerint — saját vérét egy edénybe csorgatta s esküjét ezzel szentesítette.” P. mester öt pontba szedi a „hétmagyar” esküjét: 1. Mindig *Álmos* vezér ivadékából választanak vezért; 2. a közös zsákmányban mindegyikük részesül; 3. a hét fejedelmi személy és ezek fiai „soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből”; 4. a vezér személye iránti hűtlenség esetén, vagy ha „valaki egyenletlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljon, amint az ő vérük omlott az esküvésben”; 5. örök átok sújtsa azt, aki a megállapodásokat meg akarná szegni.

Ami a vérszerződés tényét illeti, P. mester valószínűleg régi hagyomány emlékét őrizte meg művében. Ugyanis a különböző keleti nomád népeknél valóban szokásban volt már az ókortól kezdve, hogy szerződés és szövetségkötések alkalmával a szerződő, szövetkező felek vérüket összekeverik egy edényben s borral vagy anélkül megisszák azt, jelképezve ezzel, hogy egymás vérenek megivásával mintegy testvérekké váltak. Az erre vonatkozó adatokat már régóta összeállította a szaktudomány.¹⁸ HERODOTOS a szkítákról szólva (Tört. IV. 70.) említi e szokást; TACITUS (Annal, 12.47.) a párthusokról, SOLINUS (i. u. kb. III. század) egy földrajzi jellegű művében (*Collectanea rerum memorabilium* 1. 20.) szintén említi a vérivást szerződések és eskükötés alkalmával, a szkítákkal és médekkel kapcsolatban. Jellemző, hogy a török nyelvben az *eskü*-t jelentő szó — VÁMBÉRY és PAIS szerint — egyúttal ivást is jelent,¹⁹ ami visszautal ez ősi szokás meglétére a török népeknél. Ezzel függhet össze a magyar *áldomás*-ivás szokása is, főként adás-vevés (tehát szerződés) alkalmával.²⁰ A szerződéskötésnek az a formája, amit ANONYMUS leír, a kunoknál még a XIII. században is dívott. JOINVILLE, Szt. Lajos történetírója leírja, hogyan kötött *II. Balduin* (1228—61) konstantinápolyi császár szövetséget a kunokkal 1251-ben. Eszerint a császár és a kunok királya vért eresztett magából egy nagy ezüst kupába, azt összekeverték borral és vízzel és ittak belőle és „akkor azt mondották, hogy vértestvérek lettek. Azonkívül még áthajtottak egy kutyát — mondja JOINVILLE — a mi és az ő embereik között, és kardjukkal összevagdalták azok is, és a mi embereink is; és azt mondották, hogy így vagdalják őket össze, ha hűtlenné lennének egymáshoz.”²¹

Hogy egy kutya összevagdálása szövetségek kötése alkalmával a magyaroknál is ismeretes volt, azt THIETMÁR salzburgi érseknek IX. János pápához a 900-ik évben intézett leveléből is kikövetkeztethetjük, amennyiben az érsek a pápa előtt védekezik ama vád ellen, amely szerint ők „a magyarok-

¹⁸ Ipolyi 1929. II. 310.; SEBESTYÉN 1905. II. 22—24.; VÁMBÉRY 1895. 174—175 Munkácsi 1898.; Tagányi 1918.

¹⁹ VÁMBÉRY i. h.; PAIS: Script. Rer. Hung. I. 68. az *Esculeu* helynévhez írt jegyzetében.

²⁰ A szokás jogi vonatkozására jellemző, hogy még WERBŐCZY is felvette *Hármas-könyvébe*, Vö. KOLOSVÁRI—ÓVÁRI 1897, 418. (Pars III. tit. 34. 3.): . . . fur ille si dixerit in foro libero et communi, vel alibi se (equum) emisse, et evictorem (quem nos expeditorem appellamus) non potuerit statuere, neque hospitem, vel alium quempiam, qui *mercipotum*, hoc est *victimam emptionis et venditionis*, more solito benedixisset, producere, patibulo reus erit.

²¹ Joinville szövege: A. GOMBOS: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Bp. 1937. II. 1230, 1. (3032. sz.). Vö. még ECKHARDT 1938.; továbbá ifj. Horváth 1966. 264.

kal . . . békét kötöttek és esküt tettek kutyára vagy farkasra és más undorító és pogány dolgokra.”²² A kissé homályos szövegezésből mindenesetre annyi világos, hogy a vadaskodás tárgyát képező békekötés alkalmából kutya vagy farkas is szerepelt, amelyet nyilván úgy vagdaltak össze, mint a kunok a fenti szövetség megkötésekor. A „más undorító és pogány dolgok” kifejezés meg alig lehet más, mint a vér összekeverése és megivása a szerződő felek részéről. Ez az adat tehát hitelesíti az ANONYMUS által elbeszélte vérszerződés tényét. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár ANONYMUS hangsúlyozza a vérszerződés pogány voltát, elhallgatja annak visszataszító mozzanatait, nem említi, hogy az edénybe bocsátott vért meg is itták, s teljesen elhallgatja a pogány eskü szankciós mozzanatát, a kutya összevagdalását. (Arról nem is szólva, hogy egy ilyen „pogány módra” megkötött szerződés érvényes lehetett-e a kereszténységre áttért magyarok számára. A sajátos magyar viszonyokra jellemző, hogy ezt magától értetődőnek tartja.) Ámde e mozzanatok elhallgatásával eltörölte — nyilván szándékosan — ez eskü ősi jelentését is, azt ti. hogy a szerződő felek vérenek összekeverése és megivása sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint azt, hogy ez az aktus *egy test-vérré* avatja a szerződő feleket, de ezen túlmenőleg egy ilyen szerződésnek afféle „alkotmány”-szerű pontjai, kikötései nem lehetnek, mert eredeti jelentése ennek csak annyi, hogy a szerződő feleknek úgy kell viselkedniük egymással szemben, mint a valódi testvéreknek. Ebből következik, hogy az ANONYMUSI *Vérszerződés* 1–4. pontja lényegében hiteles lehet,²³ ha megfogalmazásuk magán viseli is a későbbi állapotokat, illetve politikai célok érdekében az ősi formulának szándékolt és tudatos „kibővítését”. Így például, amennyire belétartozhat az esküformulába a zsákmányban való részesedés kikötése, annyira anakronisztikus és politikai tendenciát takar a 3-ik pontban „az ország tisztségei”-nek emlegetése, a 4-ik pontban az „egyenetlenség szítása a vezér és rokonai között”; az 5-ik pont pedig teljesen anakronisztikusan a pápai és királyi oklevelek anathema-formulájának behelyettesítése a kutya összevagdalása helyett.

Vérszerződés alapján tehát sem az államot, sem államszövetséget, sem „alkotmányt” létrehozni vagy alapítani nem lehet, mivel a vérszerződés mint intézmény a közösségi életben a katonai demokrácia intézménye lehet, tehát éppen az állam, az „alkotmányosság” tagadása, illetve az államéletet megelőző fejlődési szakasz adekvát intézménye.

A fentebb elmondottakat hitelesen egészíti ki az a XIII. századi híradás, amely *IV. Béla* királynak 1247/48-ban a tatárokhoz küldött követségjárásáról számol be. Eszerint:

„Béla király pedig hallván ezeket a híreket (ti. a tatárok új hadi készülődését) annyira megrendült és megfélemedett, hogy királlyá választott fiát (V. István) a kun király leányához adta és a lakodalmat nemrégiben tartották meg Magyarországon. Ezen a lakodalmon a kunok közül tizen összejárve megesküdtek szokásuk szerint karddal kettévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni úgy, mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen.”²⁴

²² Szövege: MARCZALI 1901. 24.: Quod nos praefati sclavi criminabantur cum ungaris fidem catholicam violasse et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res sacramenta et pacem egisse.

²³ MOLNÁR 1949, 77.; az Anonymusi Vérszerződés pontjainak politikai tendenciáira Vö. ifj. Horváth 1966, 265.

²⁴ Szövegét kiadta MARCZALI: Történelmi Tár 1878. 376.; Fordítását GYÖRFFY György tolmácsolása szerint: GYÖRFFY 1965, 117.

Eszerint tehát a kiskorú V. István eljegyzése alkalmából magában a királyi udvarban is lejátszódott ez a szerződésalkötési aktus — pogány módra — valószínűleg vérivással egybekötve, amit azonban a forrás érthető okokból elhallgat.

Egészen természetes, hogy a pogányság megszűntével a *hivatalos* szövetség- és szerződésalkötésnek ez az ősi, primitív módja kiment a divatból, helyesebben megszűnt a közösség életét irányító és befolyásoló szerepe, későbbi terminussal: közjogi jelentősége. Annál érdekesebb, hogy a magánéletben egyes adatok szerint tovább él — akárcsak a pogány ősvallási elemek a babonás szokásokban. Ennek egyik legérdekesebb esetét VÁMBÉRY Ármin után SEBESTYÉN Gyula is említi a XVI. századi török történetíró, PECSEVI feljegyzése alapján. Eszerint „Arszlán budai basa 1541-ben egy szegény budai napszámossal beszédbe elegyedett, s miután több pohár bort megittak, a nekihevült nagy úr felszólította társát, hogy lépjen vele testvériségre. A magyar paraszt erre „rögtön ujjába vágott és miután egymás vérért kölcsönösen megnyalták, egymás barátaiává lettek.”²⁵

Igy lett az egykori hivatalos aktusból egyszerű népi szokás — úgy látszik — nemcsak a magyaroknál, hanem a ozmán-törököknél is.

És végül: népköltészetünk egyik legrégebbi és méltán nevezetes darabja, a *Kádár Katu* című népballadánk is ez ősi *szövetségalkötés* módjának ismeretére és gyakorlatára mutat, amikor azt mondja:

Vérem a véreddel egy patakba folyjon.

Testem a testeddel egy sírban nyugodjon.

A szerelmesek ősi módon *vérszerződést* kötnek egy egész életre,²⁶ úgy, hogy túvel megszúrják ujjukat, a kiserkedő vért elegyítik és egymás ujjáról lenyalják.²⁷

IRODALOM

- DEÉR József
1938: *Pogány magyarság — keresztény magyarság*. Bp.
- ECKHARDT Sándor
1938: *Kun analógiák a magyar ősvalláshoz*. Magyar Nyelv 34. 242—244.
- (GYÖRFFY György szerk.)
1958: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp.
— 1965: *Napkelet felfedezése*. Bp.
- ifj. HORVÁTH János
1966: *P. mester és műve*. Irodalomtörténeti Közlemények 70. 1—53, 261—282.
- IBN BATTUTA
1964: *zarándokútja és vándorlásai*. Válogatta BOGA István, fordította BOGA István és PRILESZKY Csilla; a bevezetést és a jegyzeteket írta GERMANUS Gyula. Bp.
- IPOLYI Arnold
1929: *Magyar mythologia*. (3. kiadás). Bp.
- KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1897: *Werbőczy István Hármaskönyve*. Bp.
- MARZALI Henrik
1901: *A magyar történet kútjainak kézikönyve*. Bp.
- MOLNÁR Erik
1949: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. (2. kiadás) Bp.

²⁵ SEBESTYÉN 1905, II. 24.

²⁶ SEBESTYÉN 1905, II. 25.

²⁷ A „vérem a véreddel egy patakban folyjon” formulával más összefüggésben, további összehasonlító párhuzamok felidézésével foglalkozott VARGYAS 1960, 502—503. (Szerk.)

MUNKÁCSI Bernát

1898: *A régi magyarok farkasesküjéhez*. Ethn. 9: (1897) 170.

NÉMETH Gyula

1930: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp.

SEBESTYÉN Gyula

1905: *A magyar honfoglalás mondái*. Bp.

SÓLYOM Károly

1966: *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához*. Irodalomtörténeti Közlemények 70. 54—84.

TAGÁNYI Károly

1918: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. Ethn. 29 (1918): 24—49.

VÁMBÉRY Ármin

1895: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Bp.

VARGYAS Lajos

1960: *Kutatások a népballada középkori történetéhez. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladánkban*. Ethn. 71 (1962): 479—523.

Янош Хорват:

СЛЕДЫ ТУРЕЦКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУЦИЙ В ЖИЗНИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ВЕНГЕРСКОГО ГОСУДАРСТВА

(Резюме)

В ходе истории венгерскому народу не раз пришлось сталкиваться с народами тюркской этнической группы. Одни из этих народов слились с венграми, другие были тесно связаны с ними. Определенные политические учреждения в средневековом венгерском государстве—яркое свидетельство связи с ранними политическими учреждениями турецких народов. Автор занимается с некоторыми из них.

Источники, занимающиеся историей средневековой Венгрии, указывают, что члены королевского совета на заседания несли с собой стулья, и в присутствии короля они сидели. Строгие правители не раз вели жестокую борьбу против этого обычая. Точная аналогия этому обычаю известна нам из путевых заметок арабского путешественника Ибн Баттута, который описал подобный обычай при дворе узбекского султана около 1330 года.

Более ранним представляется обычай (на него также указывают историки средневековой истории Венгрии) проводить совещания, сидя в седле, *верхом на лошадях*.

Кочевым турецким способом заключения военных союзов был так называемый «кровавый договор», «договор, скрепленный кровью и клятва на содаке (представители сторон, заключающих договор, взрезали руки, исцеливали кровь и выпивали ее, тем самым они как бы становились кровными братьями, затем разрубали на куски собаку в знак того, что такая участь должна постигнуть того, кто нарушит договор, скрепленный кровью), хорошо известны из средневековых венгерских источников, а также из произведений, посвященных истории половцев. Следы, указывающие на эти обычаи, могут быть найдены и в венгерском фольклоре.

János Horváth:

SPUREN VON POLITISCHEN INSTITUTIONEN TÜRKISCHEN CHARAKTERS IM UNGARISCHEN MITTELALTERLICHEN STAATSLEBEN

(Auszug)

Das ungarische Volk trat mit verschiedenen Völkern türkischen Ethnikums mehrmals in Berührung. Einige davon wurden einverleibt, mit anderen stand es in enger Verbindung. Gewisse politische Institutionen des mittelalterlichen Ungarn zeigen auffallende Beziehungen zu den früheren politischen Institutionen der türkischen Völker. Einige davon werden vom Verf. besprochen.

In den Geschichtsquellen des mittelalterlichen Ungarn wird erwähnt, daß die am königlichen Rat teilnehmenden Magnaten ihren Stuhl mitbringen und in Anwesenheit des Königs auf diesen sitzen. Die energischen Herrscher wehrten sich gegen diese Gewohnheit mehrmals. Genaue Parallelen sind im Reisebuch des arabischen Reisenden Ibn Battuta zu lesen. Dasselbe beschreibt er gegen 1330 aus dem Hof des üzbegischen Sultans.

Etwas älter scheint die Sitte zu sein (auf die die ungarischen mittelalterlichen Geschichtsquellen hindeuten), daß zu Pferde, die Beratungen gehalten wurden.

Eine türkische Mode des militärischen Bundes war der sog. *Blutsvertrag* und der *Hundceid*. Die einen Vertrag eingehenden Parteien beschneiden ihren Arm, das ausgeflossene Blut wurde vermischt und getrunken. Dadurch werden sie zu Blutsbrüdern. Dann metzeln sie einen Hund nieder zum Zeichen, daß der auf solche Weise umkommen soll, der diesen Vertrag bricht. Dieser Blutsvertrag ist aus den ungarischen Geschichtsquellen gut bekannt, wohl auch aus den Büchern über die Kumanen. Auf diese Sitte hindeutende Spuren sind auch in der ungarischen Folklore zu finden.

A lakóház füsttelenítéséről

Alig lehet kétséges, hogy népi építkezésünknek a XVIII. századot megelőző állapotáról, alakulásáról megfogalmazható ismereteink döntően úgy fejlődhetnek tovább, hogy ha a recens anyag minél behatóbb ismeretével vértzetten próbáljuk megszólaltatni a rendkívül gyér történeti, nyelvi régészeti adatokat. Az eddigi hasonló jellegű próbálkozásoknak két mód-szeri hiánya szembeötlő. Egyrészt az anyagot egysíkúan kezelték, azaz vagy erre vagy arra a forrásokra támaszkodtak döntően s a konfrontációt nem végezték el következetesen. Pedig csak egy ilyen határozott szembesítés hozhatja felszínre a konkrét anyag teremtette ellentmondásokat. Az egyeztetésnek ez a hiánya még olyanoknál is megfigyelhető, akiknél anyagismereti problémák nem jelentkeztek. Így a különféle források adatai anorganikus módon, legfeljebb csak formálisan voltak együtt.¹ A másik gyengeség abban jelentkezett, hogy a történeti anyagban már a XVI–XVII. században kitapintható táji differenciáltságot nem vagy nem kielégítően érzékelték. Az így nyert kép érthetően erősen sematikus.

Jelen dolgozatunk annyiban tehát kísérlet, amennyiben törekszik ezen hiányosságok leküzdésére. Az utóbbi évtizedekben örömdetesen, ha nem is kielégítő mértékben, megnövekedett több irányú konkrét anyagfeltárások talán már lehetővé teszik, hogy népi építkezésünk fejlődésének menetéről szélesebb időszakot átfogva az eddigieknél pontosabb és árnyaltabb képet adjunk. Most azonban csak egy részleg tárgyalására szorítkozhatunk.

*

Bár a lakóház füsttelenítésének kérdésével hazai néprajzi szakirodalmunk foglalkozott, korántsem kapott ez olyan figyelmet, mint az építőanyag, alaprajzi tagolás vagy a tűzhely elhelyezkedése és formája.² A magyar parasztház első fejlődési periódusát tekintve ez a megkülönböztetés indokolható, ha azonban a későbbi szakaszokra tekintünk, akkor a füsttelenítés kérdése már jóval hangsúlyozottabb, nemcsak a ház jellegének, hanem típusának meghatározása szempontjából is. A füsttelenítés módja ugyan szerves eleme a tüzelőszervezetnek — kutatásunk így is fogta fel —, de az egyes elemek külön is változhattak, további táji típusokat hozhattak létre. Ebből következően célszerűnek látszik, hogy kiemelten csak a füsttelenítés módo-

¹ TÁLASI, 1954, 390. így fogalmazza meg a kérdést: „A történeti konstrukciók többnyire csak történeti adatkapcsolások voltak elmélyedő történetiség nélkül.”

² Kiemelten a kémény eredetének tisztázására törekszik HORGER—Cs. SEBESTYÉN 1926, cikke, s BÁTKY 1927, erre adott válasza. BÁTKY ezen kívül utalásszerűen több cikkében is foglalkozik a kérdéssel. Érdemben nem kapcsolható ide VÁMOS 1937.

zatait tekintsük át. Több részletet tekintve a viszonylag csekélyebb feltárás vagy előmunkázat következtében csak a bizonytalanságot lehet megállapítani, de érdemes a megoldandó kérdések számbavétele is.

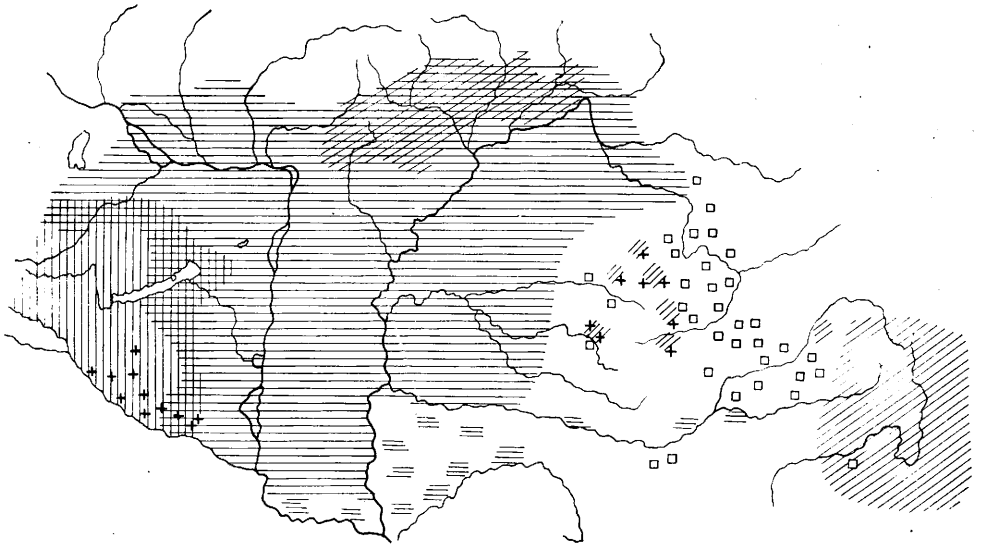
Első lépésként nézzük meg a változatokat. A ma használt cylinder kémények a népi építkezésben csak a XX. század elejétől honosodnak meg. Amennyiben a XIX. század végén szórványosan megjelennek, számuk a szögletes kéményekkel együtt is igen csekély, sokkal inkább a primitívebb megoldások uralkodnak. Alapvetően két fő rendszert figyelhetünk meg, amelyekben belül lényegesen eltérő változatok jöttek létre. Az első megoldás szerint a füstöt valamilyen módon a héjazat alá, a padlásra terelik, a másik változatban a héjazaton kívülre vezetik. Ez a durva bontás azonban nem nyújt kielégítő támpontot a jóval összetettebb fejlődés megértéséhez, zavaróan szűrődik be a XIX. századi konvergencia, elszürkül a tanulságokat rejtő variációs bázis. Ezért helyesebb az árnyaltabb bontás, mindazon szisztemák figyelembevételével, amelyeket a néprajzi megfigyelés feltárt, egyelőre függetlenül létrejöttük vélt menetétől, fő rendszeri helyüktől. A következőkben számba vesszük a külön típusként kezelhető megoldásokat.³

1. *Nincs semmiféle füst- vagy szikrafogó.* Zárt vagy nyílt tűzhely esetén egyaránt előfordul. A kemence vagy kályha száján kitóduló füst és láng, illetve a földön vagy padkán égő nyílt tűz felcsapását semmi sem gátolja, tereli. Gyakorlatilag a ház héjazata sem tölt be láng- vagy füstfogó szerepet, előbbi idáig nem csap fel, utóbbi alatta ugyan terjeng, de nyilvánvalóan a feléd teljesen más rendeltetésű készítmény. Nem kapesoljuk ide a tüzelős istállót, amely ugyan formailag ebbe a rendszerbe tartoznék, de nem volna helyes két olyan épülettípus összekeverése, amelyek keletkezésében sok évszázadnyi különbség van, nem tagadva természetesen azt, hogy primitívebb megoldások másodlagosan későbbi keletkezésű épületekben is tovább élhetnek. Dél-Dunántúlon, Somogyban és Baranyában, ahol ez a változat a XX. század elején még szórványosan előfordult, és az erdélyi Mezőségen, ahol ugyanabban az időben viszonylag még gyakoribb, a konyha, azaz „pitvar” lepadlásolatlan is lehetett, s az itt égő tűz, valamint az ide nyíló szobai kályha, kemence vagy a kandalló füstje innen akadály nélkül húzódott fel a padlásra. Mindkét területen ez a megoldás más füsttelenítő rendszerrel vegyesen fordul elő. Kétségtelenül a magyar nyelvterületen a legprimitívebb forma, s talán csak azért maradhatott meg olyan sokáig, mert az épületben volt mellette már egy füstmentesített másik helyiség.

2. *Szikrafogós berendezés.* A legkevésbé figyelemre méltatott rendszer, melynek bizonyos változatairól egyetlen jó leírás sincs, holott történeti jelentőségéhez kétség nem férhet.⁴ Meg kell különböztetnünk függesztett (alátámasztott) és beépített változatait. Előbbi lehet valóságos, önállóan használt szikrafogó, ritkán sík lapú, főleg azonban kúpos vagy félgömb formájú, leginkább vesszőből font, sározott készítmény, amely a tüzelő(k) szikráját, lángját

³ Rendszerezésünk három forráscsoportra épül: a) a publikált néprajzi szakirodalom b) az MNA anyaga c) saját gyűjtés. Nem volna értelme azonban a teljes irodalmi felsorolásnak, ezért csak olyan esetben hivatkozunk, amikor konkrét adatátvétellel van szó vagy a bizonyítás indokolttá teszi.

⁴ Viszonylag bővebben szól róluk SZILÁDY 1909, 9–12. rajzok kíséretében. Jó szemmel észreveszi, hogy Csik, Udvarhely és Háromszék megyékben nincs szikrafogó. Észleli BÁRKY 1907, és LÁZÁR 1899; 482. Nem ilyen világos JANKÓ 1891, 64. leírása. Jelentőségét az erdélyi román építkezésben VUIA 1937 már jobban érzékeli s rendszer voltát is észreveszi.

JELMAGYARAZAT:

1. + Nincs semmiféle füst-vagy szikrafogó
2. □ Szikrafogós berendezés a konyhában
3. ||| Mennyezetbe ütközik a füst és láng s az ajtón távozik a házból
4. // Kürtő vezet a padlásra vagy a konyhába
5. ≡ Szabadvédelem van

A falusi lakóházak füstelvezető berendezései a 19. század második felében a magyar nyelvterületen. (Az MNA anyagának felhasználásával.)

közvetlenül felfogja. Ilyenek századunkat inkább csak pásztorépítményekben érték meg.⁵ Összefüggő elterjedésterületről így nem beszélhetünk. A kiegészítő jellegű szikrafogók a kürtős rendszer (1. alább) területén igen sokféle variációban megtalálhatók.⁶ Alkalmazása azonban rendszeresnek nem látszik.

Szilárd beépítésű változatai a XIX. század második felében Erdély nyugati részén uralkodnak. Sohasem az eredeti „ház”-ban, hanem mindig a „pítvar”-ban található. Ez a helyiség általában nagyon keskeny, a 2 méteres szélességet alig haladja meg, s ennek hátsó fele fölött, a mennyezet síkjában, a nagyjában félgömb alakú szikrafogó úgy támaszkodik a három falra, mint a vázas nyitott kémény. Ide vezetik a „ház”-ból a kandalló füstjét, s többször, de nem szabályszerűen a szikrafogó alatt találjuk a sütőkemencét — ha ilyen egyáltalán a házban van. A pítvar első fele lehet padlás nélküli, de lefedett is. Ez a szikrafogó is leginkább vesszőből készült, többször boronából (pl. Katalinfalva, Kispetri), ritkábban deszkából (Szabéd), alul, felül sározzott.⁷

⁵ Szép példányokat mutat be K. Kovács 1969, 20–21.

⁶ BÁTKY 1907, 57. Magyarvalkóról ismertetett „felház”-a is ilyen. Más változatot mutat be SZILÁDY 1909, 12, de a palóc vidékről is számos tanulmány említi.

⁷ SZILÁDY 1909, 11. CzIRBUSZra hivatkozva szól deszkából készült gúla alakú szikrafogóról, Dél-Erdélyből.

A gerendákból úgy alakítják ki a melenceszerű formát, hogy a felsőbb sorokat beljebb és beljebb rakják. Ez a szikrafogó anyagától függetlenül mindig zárt, s a kupolájában felgyülemelő füst az oldalán hagvott nyílásokon távozik a padlástérbe. Talán kivételesnek lehet csak tekinteni az olyan változatot, amelyen a kupola felső részén egy kb. 20×20 cm-es nyílás található s ehhez szűk deszkakémény csatlakozik, mely a füstöt a tetőn kívülre vezeti (Szabéd). Ez nyilván két rendszer összetapadásának az eredménye. A szikrafogó általánosan elterjedt neve (anyagától függetlenül): „cserény”, de ezen kívül szórványosabban még: „vakkemence”, „vakkémény”, borított”, „szikrafogó”, „bobura”, „boboty”⁸

A térképen is látható nyugat-erdélyi elterjedési területe jellegzetesen átmeneti zónának tekinthető, kialakulásának megfejtése ezért is problematikus. Létrejöhetett a primitívebb függesztett szikrafogóból, de szerkezete, házbeli elhelyezkedése elterjedési területétől függetlenül is inkább a nyitott kémény befolyására utal. Mivel ugyanezen a területen a XVII–XIX. században a 6–7 m magas padlástérrel rendelkező magas tetők uralkodtak, a nyitott kéményt a tetőn kívülre vezetni technikailag nehéz feladat lett volna, függetlenül attól, hogy a pítvar is hidegebbé vált volna. A tűzbiztonságot és a füstmentességet eléggé biztosította az oldalnyílásokkal szellőztetett, padlásszintbe beépített szikrafogó. Genezisének mérlegelésére majd a házfejlődés egészébe helyezetten kerülhet sor, mert további tényezőkre is ügyelve dönthető el az, hogy a függesztett szikrafogó rögzüléséről vagy a nyitott kémény lokális átfomásáról van-e szó. Irodalmunk eddig tájtípus voltát sem tartotta számon.

3. *Mennyezet a füst- és szikrafogó.* A recens anyagban ezt a típust a dunántúli füstökonyhás ház füsttelenítő rendszere képviseli. A mennyezet elsődleges rendeltetése feltehetően sem a füst, sem a szikra felfogása, terelése, de ebbéli szerepe mégis nyilvánvaló, a héjazaténál jóval hangsúlyosabb. A tűzhelyről felszálló füst, szikra forrásához aránylag egész közel a mennyezetbe ütközött, ez terelte az ajtó vagy más nyílások felé, tehát ilyen funkciójával is számolnunk kell, s különálló rendszernek látszik. Miután a padlás felülről itt szinte légmentesen lezárja a helyiséget, ez erősen füstös lesz, hisz csak az ajtón vagy külön készített kis nyílásokon át cserélődik a levegő. Az ajtó fölé vágott kis füstkivezető nyílás jelentőségét nem szabad túlértékelnünk. Ez a füstös helyiség a XIX. században ritkán lakótér, mert mellette már egy füst nélküli szoba általános. Ennek tüzelője mindig a konyhába nyílik, ajtaja azonban soha.

A Dunántúl jelentős részein még a múlt század második felében is ez a mennyezet-füstfogó, azaz füstökonyhás ház dominált. Genetikus kapcsolódása a lepadlásolatlan somogyi – baranyai konyhákhoz több tekintetben magyarázatra szorul annál is inkább, mert ezen a területen is a XIX. században a mennyezetes konyha volt az uralkodó.⁹

Valószínű, hogy a most tárgyalt rendszernek csak alváltozata az a Vas megye nyugati feléből ismert megoldás, amikor a konyha mennyezetére egy, esetleg két tányér nagyságú lyukat vágnak s e fölé egy-két szűk fa- vagy

⁸ MNA kérdőívei, 61. téma.

⁹ A BÁTKY-féle ún. déli-magyar, vagy alsó-dunántúli háztípus, illetve genezis-problémáinak megvilágításában GUNDA 1937, alapvető jellegű cikke és BÁTKY 1937, reflexióival a vita lezártnak nem tekinthető. A további mérlegelésnél a konyha mennyezetes vagy mennyezet nélküli volta perdöntő lehet.

vesszőkéményt építenek, amely a füstöt a tetőn kívülre vezeti. Nem tekinthető egészen új megoldásnak, mert Pornóapátiban 1792-re datált és látszólag bolygatatlan, átalakítás nélküli épületből is ismert. Ekkor már a nyitott kémény hatása jelentkezhetett ezen a területen. E megoldással néha párosult az, hogy a kemenceszáj oldalához deszkából füstterelőt készítettek, amely a kémény betorkolásához irányította a füstöt.

4. *Kürtős elvezetés.* Kürtő alatt — a kéménnyel szemben — olyan egyszerű füstvezető berendezést értünk, amely a ház másik, elkülönített térségébe, helyiségébe vezeti a füstöt. Lehet álló, rézsutos vagy fekvő kürtő, formájára nézve kerek vagy szögletes, anyaga szerint vessző, deszka. Átmérője 20—80 cm között váltakozik. Ha zárt tüzelőhöz kapcsolódik, akkor bővebb, ha nyitotthoz, akkor szűkebb, mert ennek külön lángfogója is van, s a kürtő ebből vezeti tovább a füstöt. Néha azonban a kürtő és a lángfogó nem válik el határozottan egymástól. Nem annyira formai, mint inkább fejlődésbeli különbségek miatt célszerű elválasztani egymástól a kemencés és kandallós kürtőt.

Mindkettő egyformán vezetheti a füstöt a padlásra, a mennyezet nélküli konyhába, konyhai szikrafogóba vagy nyitott kéménybe. Ha a kürtő egyenesen a padlásra viszi a füstöt — ez esetben függőleges vagy közel függőleges — itt többször csatlakozik hozzá igen változatos formában szikrafogó funkciójú építmény, de ennek csak kiegészítő jellege van, nem szerves és nélkülözhetetlen darab. Mint láttuk, gyakran társul másfajta füstvezető rendszerekkel, ami bizonyára a házfejlődésben elfoglalt szerepét is megvilágítja. Ott, ahol az egysejtű ház legtovább fennállott, s ennek nemcsak új funkciójú helyiségekkel való gyarapodása, hanem egyszerű duplázódása is megfigyelhető — a Székelyföldön — ott leginkább megmaradt a XX. század elejéig egyetlen füstvezető berendezésként.

5. *Nyitott kémény.* Kétségtelen, hogy az eddig tárgyalt rendszereknél fejlettebb, mert a füstöt az épületen kívülre vezeti, a ház második helyiségét is nagyobbára füstmentessé teszi, a fűtött épületrészek számának növelése lehetővé válik. Többféle változata van, de számbavételük kielégítően nem történt még meg, s ez különösen azért sajnálatos, mert nem bizonyos, hogy mindegyik ugyanazon töről sarjadt. A helyi leírások nagyobbára beérték elnagyolt ismertetésével, kevés a jó szerkezeti rajz. Legegyszerűbb változata az, amit a Magyarországi Néprajza I. 178. oldalán láthatunk. Itt a konyha hátsó fele felett helyezkedik el a favázra támaszkodó, csonka gúla alakú építmény. Meredekebb már a gúla-forma, ha a nyitott kémény csak a konyha hátsó része harmada-fele fölé borul. A favázat vesszővel fonják be, náddal, deszkával fedik, sározzák, de vannak vályogból, téglából készült hasonló formájú, bár inkább nem egyenletesen szűkülő kémények. Gyakori az olyan megoldás, hogy a konyha hátsó fele erősen ívelt bolthajtás, s ebből nyílik egy viszonylag szűkebb kémény. A nyitott kémény kategóriájába ugyan még a szűkebb alsó nyílású változata is belefér — a tüzelő lángja és füstje nem zárt rendszerbe jut a kéménybe —, mégis kérdéses, hogy nem konvergens fejlődés esete forog-e fenn. Emellett szól részben az, hogy a Dunántúl északi felén sűrűbben jelentkezik. Viszont az alföldi mezővárosokban szinte mindenütt fellelhető példányai inkább a vázas építményt felváltó, tűzmentesebb irányba való haladás útjára utalnak, aminek anyagi lehetőségei először a parasztpolgári fejlődésben adóttak. Jó volna az összes változatot gyakorisága és elterjedési rendjében ismerni, így az értelmezhetőség támpontjai erősebbek lennének.

Annyi elég jól látszik, hogy már a múlt század elején az ország közepén nagy összefüggő nyitott kéményes terület van, s innen erős expansió figyelhető meg minden irányba. Megvilágításra szorul, hogy ez a centrális terület a kisalföldivel milyen genetikuss összefüggésben van. Az is világos, hogy a XIX. század utolsó negyedében megindult a nyitott kémény zárttá válásának a folyamata, először a főzőpadka elfalazásával, amelynek jellegzetes eredménye a sokféle formájú és elnevezésű kamin. Már a vaslapos, tehát zárt tűzhely megjelenésével függ össze átalakításának másik, csak alig későbbi útja, a nyitott kémény lepadlásolása.

*

A változatok áttekintése után próbáljuk meg ezeket elhelyezni a fejlődés menetébe. Először azonban foglalkoznunk kell egy szorosan idekapcsolódó épületrésszel, a mennyezettel. Megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy a lakóház füsttelenítésének problémája akkor jelenik meg, amikor mennyezetet is építenek. Korábban ilyen kérdés nincs, hisz a szabadon vagy kemencében égő tűz füstje akadály nélkül felhúzódhat a héjazat alá, sok résen könnyen eltávozhat, a lakókat alig zavarja. A mennyezet beiktatásával sokkal kisebb légterű és jóval zártabb helyiség keletkezett, amelynek füstmentesítése most már sokkal lényegesebb. Szikrafogót ugyan korábban is alkalmazhattak, de csak tűzvédelmi célból. Ha kiinduló feltevésünk helyes, akkor a lakóház alakulásának, tájtípusainak létrejöttében értékes újabb támponttal rendelkezünk.

A fenti megállapítás a föld feletti, falas házra vonatkozik. A veremházak fejlődése ettől nyilván eltérő. Viszont nem valószínű, hogy a XIX—XX. században megfigyelt füsttelenítő rendszerek a veremházakban alakultak ki, sokkal inkább feltételezhető, hogy az ismertetett változatok — kivéve az elsőt — a fejlettebb falas házakban alakultak ki s innen legfeljebb másodlagosan kerültek át a földbe süllyesztett épületekbe.

Bár szakirodalmunk a mennyezet későbbi megjelenésével számolt, kísérletet sem tett szempénnek pontosabb mérlegelésére, az abszolút kronológiába való beillesztésére. Meg kell mondanunk, hogy a támpont is kevés. E vonatkozásban az ásatási anyagtól alig várhatunk valamit.¹⁰ Marad tehát a szókinés, a gyér történeti feljegyzés s az összehasonlítás tanulsága. A szóban forgó épületrész mennyezet neve a népnyelvben annyira nem terjedt el, hogy a Tájosztár címszavai között sem szerepel. A szó XV—XVI. századi előfordulásai nemcsak épületrészt jelentenek, így sok tanulságot ettől nem várhatunk. A népnyelvben a *pad*, *padlás* használata az általános. Előbbi a *Schläggl* *szójegyzék*ben, a XV. század elejéről bukkan fel először, utóbbit az OSz. 1517-ből említi már. Ettől kezdve aztán sűrűn találkozunk velük. A héj, héjazat padlás értelemben először talán 1494 körül jelentkezik, s a szótári anyagban a XVI. században viszonylag gyakran előfordul. *Bolt* szavunk ugyan már a XV. században szerepel, de itt mellőzhető, mert nyilvánvaló,

¹⁰ Annál nagyobb örömmel kell fogadnunk az olyan nagy gondosságra valló megfigyelést, mint amelyet MÉRÍ 1952, 146. olvashatunk ezzel kapcsolatban. Mérlegeli, hogy a Túrkeve-Móricson talált nádnymatos agyagtapasz vajon mennyezet, vagy héjazat belső sározásából ered. Tekintettel arra, hogy a sározott mennyezet régiebb, mint a héjazat belső sározása, én az előbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek. A vesszőfal tapasztását még a XVII. századi források túlságosan hangsúlyozzák, semhogy ez teljesen kézenfekvő lenne, s ismerünk 1653-ból sövényfalat tapasztás nélkül, nem is a legszegényebb falusi rétegben. *Urbaria* 1967, 275.

hogy még a későbbi századokban sem az alsóbb osztályok épületeinek mennyezetét jelentette.

Szerkezeti megfontolásokról biztosra lehet venni, hogy a mennyezet meghonosodásával egybeesett a *mestergerenda* jelentkezése. A kettő mintegy feltételezi egymást, de a hosszirányú mestergerendának nincs semmi értelme padlás nélkül. Az OSz. 1546-ból közöl először mestergerenda adatot, mégpedig szelemen, ágas és főgerenda társaságában, ami egyszerűbb épületben való alkalmazására utal.

Populáris elterjedését az is valószínűsíti, hogy rangosabb épületeknél később sem szokott szerepelni, s a sárospataki iparosok 1609-ben magától értetődően használják.¹¹ Figyelembe véve a forrásszegénységet s azt, hogy az első felbukkanó adatokat a padlás is jóval megelőzhette, nem tűnik merészségnek az a következtetés, hogy a padlásos ház a népi építkezésben is elterjedt lehetett a XVI. században. Ez nem jelenti azt, hogy már csak padlásos házak voltak, de ilyenek száma sem lehetett szórványos. Kizárólagossá válását még akkor sem tehetjük erre az időre, ha feltételezzük, hogy a jobbágyok felső rétegeinél, mezővárosi polgároknál már a XV. században megjelent.¹²

Fenti következtetéseket még össze kell vetni a füsttelenítő berendezések kronológiájával is, megvizsgálva, hogy az ide vonatkozó adatok gyengítik vagy erősítik állításunkat. A tárgyalt rendszerek közül az első változat a legprimitívebb házak sajátja, problémánk szempontjából érdektelen. A szikrafogós berendezésről a történeti adatok csekély felvilágosítást nyújtanak, túl nagy az ellentmondás az evolúciós és összehasonlító alapon kikövetkeztethető megjelenése és az írásos felbukkanása között. Ez magyarázható azzal, hogy a vesszőből font értéktelen szikrafogó különösebb figyelmet nem kelthetett. Terminusai inkább csak a Tájpszótárban vagy ott sem bukkannak fel, kivéve a *cserényt*. A TESz ugyan már 1395-ből említi, de a szónak olyan sok jelentése van, hogy legtöbbször megállapíthatatlan, hogy mire is vonatkozik. Ily módon a kronologizálásra aligha nyújt támpontot.¹³ A harmadik rendszerről a padlásról mondottak tájékoztatnak. Komolyabb támpontul szolgál a kürtő és a kémény, amelyek jellegzetesebb voltak miatt nagyobb figyelmet keltettek.

A feljegyzésekben az első kémény adat az OSz.-ban olvasható 1520-ból: „stuba seu caminata vulgariter kemenyes haz”. Ugyanitt 1567-ből *Martinus Kemengyartho*. 1550-ben: „az kemen tiztitonak attam három kementől penzt”.¹⁴ 1588 Nagyszombat: „az kemel tyztitonak 7 kemeltől”.¹⁵ Amikor a kéménykészítő és -seprő külön foglalkozás, akkor a kémény már széles körben elterjedhetett. Ez lehetséges is, hisz a XV. században, nemcsak a várakban, hanem a nagyobb udvarházakban is kezdett a kémény megjelenni.⁶ Valószínű, hogy

¹¹ *Források* 1965, 15.

¹² Az idézett adatokon túlmenően ez a kívülfűtős kemence-kályha létezéséből következik döntően. Vö. BALINT 1962.; — CEGLÉDY, 1964.; — CSALOGVITS 1937,; — KOVALOVSKI 1965.; — MÉRI 1952.; — PAPP 1931.; — SZABÓ 1938. Ennek ugyanis semmi értelme nem lenne, ha a két helyiség felül nincs egymástól teljesen elzárva. A 15. századi mezővárosi általános kép is ilyen irányban tanúskodik. Vö. SZÜCS 1955,; — BÁCSKAI 1965.

¹³ Közép-Szolnok megyében 1803-ban mindenesetre általánosnak mondják. TAGÁNYI 1896, II. 845. De lehet, hogy két évszázaddal korábban is az.

¹⁴ *Kultúrtörténeti* 1959, f. 2. 91. Ezek lokalizálhatatlan adatok, az 1550. évi akár bécsi is lehet.

¹⁵ KOVÁCS 1966, 108.

¹⁶ SZABÓ 1969, 42.

ez az idő még korábbra is tehető, hisz XIII—XIV. századi vármaradványokban a kémények nyomai fennmaradtak, s úgy látszik a pozsonyi polgárházakban is van kémény már a XV. sz. legelején.¹⁷ Ezek bizonyára még csak nyitott kémények. Nem ismerünk azonban semmi közvetlen bizonyosságot arra, hogy a népi építkezésben a XVI. században alkalmaztak-e már kéményt. A XVII. századi tömeges előfordulásuk kisebb városi polgárházakban s egyszerűbb falusi épületeken mégis azt valószínűsíti, hogy készítése a népi építkezés felső szintjén már megkezdődött.¹⁸ Térhódítása azonban lassú. Még olyan városban is, mint Debrecen, tudunk 1685 előtt kelt (bizonyára nem sokkal) közlésből kémény nélküli ház bérbeadásáról.¹⁹ Lehet, hogy ez az adat összefügg Debrecen háborús pusztulásával és nem jellemző? Igaz, hogy a XVIII. századi alföldi források nagyon sokat emlegetik a kéményeket, viszont Hódmezővásárhelyen 1753-ban rendelkezni kell, hogy a kémény nélküli házakat bontsák le.²⁰ Nemcsak a későbbi példák, hanem az építőanyag is amellett szól, hogy nyitott kéményekre kell gondolnunk. Debrecen 1774-ben még biztosítja, hogy a kéményekhez nagyobb fákat adjanak, de a század végén már téglakémény készítését rendelik el.²¹ Más alföldi városokban a fakéményt még a XIX. században is megtűrik.

A kürtő első nyomára Kolozsvárt bukkantunk 1583-ból.²² A körülmények nem mondanak ellene, hogy azonosíthassuk későbbről jól ismert formájával, s vitathatatlanul az alsóbb rétegeknél jelentkezik. A XVII. századi források nem túl gyakran emlegetik, ami inkább csekély értékére, mint hiányára utal.²³ Létezése azonban nagyon jól kikövetkeztethető a sok kandalló adatból, amely Erdélyből ebben az időszakban felbukkan. Gerendváron (Torda m.) Imre Deák sövényfalú házában még az is megállapítható, hogy a kandalló füstjét a pitvarba vezették.²⁴

Eddig a füsttelenítés kérdéséről úgy beszéltünk, hogy a lakóház tagolódását alig vettük figyelembe. Valójában pedig az legkorábbi megoldás, hogy egyik helyiséget a másik rovására mentesítették a füsttől. Ezzel az ötletes megoldással jó levegőjű helyiséget kaptak minden speciálisabb berendezés nélkül. Ez a szisztéma az ásatási anyag tanúsága szerint az ország közepén a XV—XVI. században a népi gyakorlatban nem is ritkán tűnik fel.²⁵ Ugyanakkor az ország más részein, a Nyugat-Dunántúlon ez a folyamat

¹⁷ ZsO. II/2. 419. 1410: „in dem klain stueblein und kemmenaten”.

¹⁸ Sárospatak 1609, *Források* 1965, 15; — Szombathely 1613, KOLOSVÁRI—ÓVÁRI 1885, V/2. 136; — Csicsér és Vaján 1620 k., TAGÁNYI 1896, I. 353; — Nyék (Sopron m.) 1633, *Úriszék* 1958, 653. — Nagybánya 1633, KOLOSVÁRI—ÓVÁRI 1885, III. 600; — Debrecen 1638, 1642, 1648; ZOLTAI 1938, 148—49; — Kőszeg 1694, KOLOSVÁRI—ÓVÁRI 1885 V/2. 261.

¹⁹ ZOLTAI 1938, 159.

²⁰ BARABÁS 1954, 474.

²¹ TAGÁNYI 1896, I. 367. — ZOLTAI 1938, 159. Hasonló rendelkezést ismertett Kecskemétről PAPP 1939, 390.

²² KOMÁROMY 1910, 26.

²³ Csicsér és Vaján 1620 k. — TAGÁNYI 1896, I. 353.; — Nagybánya 1605 KOLOSVÁRI—ÓVÁRI 1885, III. 577, — Háromszék 1682, Cs. BOGÁTS 1943.

²⁴ 1653: „Az pitvarból az lakó ház heára nyílik egy . . . ajtó.” *Urbaria* 1967, 275. Tehát tűzfalal választották el a pitvar és a szoba padlását. Ennek csak az lehetett az oka, hogy füstnélküli padlásrészt is kívántak. Ez a megoldás különben szokatlan. E kötetben, úgyszintén MAKKAI 1954, meggyőződhetünk a sok kandallóról, amelyek leginkább kemence névvel szerepelnek, valamilyen jezővel ellátva.

²⁵ L. 12. jegyzet. CEGLÉDY adata vonatkozik nem központi területre, hanem a Balaton-vidékre s egy falusi paplakot mutat be.

később indul meg, a XVII. században inkább csak elkezdődik, mint általános lesz. Északon, északkeleten a „fehér” és „fekete” ház jelentkezése hasonló folyamatra utalhat. A XVII. század elején tömegesen feltűnő ilyen adatok inkább uradalmi épületekre vonatkoznak, s a magyar paraszti építkezési rendszerébe alig is illeszthetők be.²⁶ Úgy látszik, a „szenes ház” sem kapcsolható ide, a XVI. században egyszerűen csak fűtött helyiséget jelent.²⁷

Ha összevetjük a XVIII—XIX. században épült s megfigyelt paraszti lakóházakból nyert ismereteinket a korábbi régészeti, történeti, nyelvi anyaggal, akkor az alábbi kép bontakozik ki.

Az ország közepén s talán a Kisalföld egy részén is, térképünk nyitott kéményes területét mintegy 50 km-es gyűrűvel befele szűkítve a XV. században van már füst nélküli helyiség népi használatban. A pitvarba nyíló szájú kemencével, kályhával fűtött s lepadlásolt szoba füstmentes. A pitvarban a XV. században még aligha van kémény, ez az épületrész lepadlásolatlan, a füst a héjazat alatt terül szét. A nyitott kémények építése ezen a területen csak a XVI. században kezdődhetett meg s a XVIII. század első felében lesz általános.

A füstökonyhás ház területe a XIX. század végén már összeszűkült, keleti, északi sávjába a nyitott kémény erőteljesen benyomult. A füstmentes lakrész kialakítását a népi gyakorlatban a kályhás szoba megjelenésével a XVII. századra lehet tenni, de általánossá válása csak a XVIII. század végére következik be.²⁸ A konyha azonban a XIX. század végéig döntően füstös marad, az említett perem kivételével. Bolygatatlan övezetében a kémény a történeti anyagban csak az úri épületeken jelenik meg. Feltehetően a „ház” előbb kapott mennyezetet, mint szobát.

A kemencés-kürtös északi területen a valamennyire füstmentes szoba csak későn jön létre. A kürtő meghonosodásának az idejét elegendő részfeltárás híján ma még alig lehet rögzíteni.²⁹ BÉL Mátyás adatai is ellentmondók, s ha annyit közöl is, hogy a füst az ablakon megy ki, kérdés, hogy milyen áttekintéssel rendelkezett.³⁰ Alig valószínű, hogy a XVIII. században ne ismerték volna a kürtőt, hisz SZEDER Fábian azt írja 1819-ben, hogy „A kemence szája felett agyaggal bemázolt deszka szittatón megy fel a füst a padlásra és ottan eloszlik, vagy egyedül a padláson egy jókora lyuk vagyon hagvva, hogy azon a füst a szobából kimehessen.”³¹

A kandallós kürtös keleti nyelvterületen alsó polgári szinten is korán jelentkezik a kürtő, de a függesztett szikrafogó viszonylag elevenen megfigyelt hagyománya óva int gyors elterjedésének feltételezésétől. Bizonyos, hogy e területen belül számottevő táji, társadalmi különbségek mutatkoznak. Megfigyelhető bizonyos ellentmondás a recens és történeti anyagban. A XVII. századi feljegyzésekben ott is jelentkezik kémény, ahol az élő anyagban ennek nyoma sincs. Ez az ellentmondás bizonyára úgy oldható fel, hogy a kéményes épületeket minden szegényességük ellenére is úri házaknak kell tekinteni. Nem tételezhető fel ugyanis egy ilyen jellegű visszaesés, különö-

²⁶ MAKKAI 1954, *Urbaria* 1967.

²⁷ OSz. s talán a XVII. században is. L. MAKKAI 1954, *Urbaria* 1967.

²⁸ BARABÁS 1969, 335, 342.

²⁹ Még a viszonylag ismertebb Heves megyei területen sem tekinthető tisztázottnak. — BAKÓ 1967.

³⁰ BÉL 1968, 35.

³¹ SZEDER 1819, 42.

sen akkor amikor, a csempés kandallók a szerényebb anyagi viszonyok között élőknel is kimutathatók. Általánossá válásuk azonban talán csak a XVIII. századra tehető, bár a XIX. században is használnak vesszőfonásos kandallókat. A nyitott kémény különösen a Maros mentén nyomul be. Ha a „ház” mellé „pitart”, „ereszt” is építenek, ez nem jelenti azt, hogy a kandalló füstjét is ide vezetik. Ezért tud a székely„ház” duplázódással is növekedni. Fejlődésében a Székelyföld sem tekinthető egységnek, legalábbis fáziskülönbségek észlelhetők.

BARABÁS JENŐ

IRODALOM

- BÁCSKAI Vera
1965: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest.
- BAKÓ Ferenc
1967: *A faépítkezés emlékei Heres megyében*. Az Egri Múzeum Évkönyve. 5. 161—240.
- BÁLINT Alajos
1962: *A középkori Nyársapát lakóházai*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62. 39—115.
- BÁTKY Zsigmond
1907: *Néhány adat Bánffyújnyudnak és környékének népies építkezéséhez*. NÉ. 8. 50—70.
— 1927: *Kémény és kemence*. NÉ. 19. 11—26.
— 1936: *Az ormánsági lakóház kialakulásának kérdéséhez*. Ethn. 47. 262—268.
- BARABÁS Jenő
1954: *Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században*. Ethn. 65. 466—484.
— 1969: *Füstősház Zalában*. Ethn. 80. 333—346.
- BÉL Mátyás
1968: *Heves megye ismertetése 1730—1735*. Eger. (Fordította és magyarázatokkal ellátta Soós Imre.)
- Cs. BOGÁTS Dénes
1943: *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Kolozsvár. Erd. Tud Füz. 163.
- CEGLÉDY Ilona—KOPPÁNY Tibor
1964: *A középkori Ecsér falu és temploma*. Arch. Ért. 91. 41—60.
- CSALOGOVITS József
1937: *Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Éte község helyén*. NÉ. 1937. 321—333.
- Források*
1965: *Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*. Sárospatak. (közli ROMÁN János.)
- GUNDA Béla
1936: *A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúr-
morfológiai jelentőségére*. Ethn. 47. 183—210.
- HORGER Antal—Cs. SEBESTYÉN Károly
1926: *Kémény és kemence*. MNy. 22. 317—326.
- HORNYIK János
1860: *Kecskemét város története, oklevéltárral*. Kecskemét I—IV.
- JANKÓ János
1892: *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest.
- KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1885: *Corpus statutorum Hungariae municipium*. Budapest. I—V.
- KOMÁROMY Andor
1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest.
- KOVÁCS István
1966: *Nagyszombati szótörténeti adalékok*. MNy. 62. 98—111., 231—239., 351—356.
- K. KOVÁCS László
1969: *Pásztorűzhelyek Erdélyben 1900 körül*. NKNT. II—III. 7—43.
- KOVALOVSKI Júlia
1965: *Orosháza és környéke a magyar középkorban*. In: Orosháza története. Orosháza. 175—203. (szerk. NAGY Gyula.)

Kultúrtörténeti

- 1959: *szemelvények a Nádassdiak 1540—1550 számadataiból*. Fasc. I—II. Budapest.
- LÁZÁR István—WEINRICH Frigyes—MOLDOVÁN Gergely
1899: *Alsófehér vármegye néprajza*. In: *Alsófehér vármegye monográfiája*. I. 2. Nagyenyed.
- MAKKAI László
1954: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. (1631—1648) Budapest.
- MÉRI István
1952: *Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és turkeve-mórici ásatások eredményeiről*. I—II. Arch. Ért. 79. 49—65, 81. (1954) 138—154.
- PAPP László
1931: *Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén*. NÉ. 23. 137—152.
— 1939: *Adalékok az alföldi ház és tüzelőberendezések történetéhez*. NÉ. 31. 389—390.
- SZABÓ István
1969: *A középkori magyar falu*. Budapest.
- SZABÓ Kálmán
1938: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest.
- SZEDER Fábrián
1819: *A Palócok*. Tud. Gyűjt. III. évf. 6. 26—46.
- SZILÁDY Zoltán
1909: *Erdély régi tűzhelyei*. NÉ. 10. 1—20.
- SZÜCS Jenő
1955: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest.
- TAGÁNYI Károly
1896: *Magyar Erdészeti oklevéltár*. I—III.
- TÁLASI István
1954: *Hozzászólás GUNDA Béla, A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája* c. előadásához. MTA. II. Oszt. Közl. 5. 390—399.
- Urbaria
1967: *et Conscriptiones*. 1—2 f. Budapest. Művészettörténeti Dokumentációk Központ Forráskiadványai IV.
- Úriszék
1958: *XVI—XVII. századi perszövegek*. Budapest. (szerk. VARGA Endre.) Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.
- VÁMOS Ferenc
1937: *A parasztház „szabadkéménye” az ősi magyar ház fedélszerkezete*. Hajlék. 34—39.
- VUIA, R.
1937: *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*. Bucarest.
- ZOLTAI Lajos
1938: *Vázlatok a debreceni régi polgár házatíjáról*. Déri Múz. Évk. 137—173.
Zs.O. Zsigmondkori oklevéltár. I—II. Budapest. (összeáll. MÁLYUSZ Elemér.)

Енѣ Барабаш:

ОБ ОБЕЗДЫМЛИВАНИИ ЖИЛЫХ ДОМОВ НА ВЕНГЕРСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ
ТЕРРИТОРИИ

(Резюме)

В статье прежде всего систематизируются те технические приемы, которые использовались на венгерской языковой территории для обездымливания жилищ и которые можно наблюдать в сохранившихся постройках. Географическое распространение их показано на особой карте. Устанавливается пять крупных групп: 1. Нет совсем никакого устройства для улавливания дыма и искр. 2. Устройство для улавливания искр. 3. Дым и искры натапливаются на потолок и выходит через дверной проем. 4. «Роговая» система (короткая труба выводит дым на чердак или в какое-то другое помещение). 5. Открытая труба (см. карту).

В дальнейшем автор, прибегая к помощи археологических, исторических и языковых данных, стремится установить, какой из этих методов где был распространен. Первые два способа наиболее архаичные, они существовали уже в древнюю эпоху. Третий способ

появился с появлением самого потолка в жилищах. Исследуя материал источников, автор приходит к тому выводу, что потолок в венгерском народном строительстве в XV веке уже был общераспространенным на преобладающей части территории страны. Четвертый метод, очевидно, также сформировался с появлением потолка. Его существование может быть доказано лишь с XVI века, к тому же только в восточной части венгерской языковой территории и на полосе северной ее части. В восточной части страны этот закрытой. Открытая труба появляется в XIII—XV веках в господских постройках, в крестьянских постройках она укореняется только там, где может быть найдена и сейчас (см. карту 1). В XVI веке уже определенно ее используют и в народной практике, но общераспространенной единой формой обездымливания она становится только в первой половине XVIII века.

Jenő Barabás:

ÜBER DAS ABRAUCHEN DES WOHNHAUSES IM UNGARISCHEN SPRACHGEBIET

(Auszug)

Der Verf. systematisiert zuerst jene technischen Lösungen, die im ungarischen Sprachgebiet für den Rauchabzug des Wohnhauses bekannt und in den heute stehenden Gebäuden zu beobachten sind. Deren regionale Verbreitung ist auf der Karte dargestellt. Es wurden fünf wichtigere Systeme festgestellt: 1. kein Rauch- oder Funkenfang, 2. Einrichtung des Funkenfanges, 3. der Funke oder der Rauch stößt an den Plafond und zieht durch die Tür ab, 4. Rauchfangssystem (ein kürzeres Rohr, das den Rauch nach dem Dachboden oder in einen anderen Raum führt), 5. offener Schornstein (siehe: Karte).

Das weiteren wird mit Hilfe der archäologischen, geschichtlichen und linguistischen Daten festgestellt, wo und wann sich diese Systeme eingebürgert hatten. Die ersten beiden Lösungen sind die ältesten; diese waren wahrscheinlich bereits im Altertum vorhanden. Die dritte Lösung wurde durch die Einführung des Plafondes herbeigeführt. Bei der Untersuchung der schriftlichen Quellen gelangte der Verf. zur Feststellung daß der Plafond in den ungarischen Volksbauten in großen Teilen des Landes bereits im 15. Jh. allgemein bekannt gewesen sei. Wahrscheinlich gestaltete sich auch das vierte System mit der Verwendung des Plafondes aus. Sein Vorhandensein läßt sich erst im 16. Jh. beweisen; es ist im östlichen Teil des Sprachgebietes und in einer nördlichen Zone gebraucht. In jenem Gebiet schließt es sich an den offenen Herd, in diesem an den geschlossenen Ofen an. Der offene Schornstein tritt in den herrschaftlichen Bauten im 13.—15. Jh. auf. In der Bauernpraxis bürgerte es sich nur dort ein, wo es auch heute zu finden ist (siehe: Karte). Im 16. Jh. hatte es gewiß bäuerliche Verwendung, zu einer ausschließlichen Verwendung gelangte es aber erst in der ersten Hälfte des 18. Jh.

A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása

A MUNKA CÉLKITŰZÉSE, FELDOLGOZOTT ANYAGA, FELHASZNÁLT MÓDSZERE

BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán fellépése óta a magyar népdalkutatás zenei irányba tolódott, holott ők maguk is óva intettek minden ilyesfajta egyoldalúságtól. A dallamokkal gyűjtött népdalok száma eddig mintegy 100 000-re tehető, ezeken kívül még legalább 50 000 dallam nélküli népdal-szöveg van: mindez már magában véve is indokolja az önálló szövegkutatás létjogosultságát. Ezen túlmenőleg, a magyar népdalok szövegei és dallamai könnyedén cserélődnek: jóval több a szövegtípusok száma, mint a dallamtípusoké, és más-más rendezői elvek alapján tudjuk egyiket is, másikat is osztályozni: a szövegeket tartalmi és szerkezeti-formai, a dallamokat viszont egyelőre jobbra csak szerkezeti-formai jegyek alapján. Ha pedig a népdalok e két összetevőjét együttesen vizsgáljuk, akkor is a legtöbb esetben kiderül a szöveg hangsúlyosabb szerepe. (Műfaji szempontból a dallam nem igazít el, mert pl. *giusto* tempójú dallamra vidám és szomorú hangulatú szöveget egyaránt lehet énekelni.)

A dallamok rendszerezése jóval előbbre tart, mint a szövegeké, manapság már a modern számítógépek igénybevételével folyik. Az utóbbi időkben a szövegrendezés is elmozdult a holtpontról, MONA Ilona és főként POGÁNY Péter dolgozott ki komplex formai-műfaji szempontú szövegrendszert, KÜLLŐS Imola pedig a XVI—XVII. századi kéziratok énekköltészet folklór műfajait, legutóbb pedig a szerelmi dalsorozatokat vizsgálta. Eredményeiket is hasznosítva, — de voltaképpen a magam kutatásai alapján — ezúttal a magyar népi líra *magasabb rendű szerveződési formáit*, tartalmi-tematikai tagolódását kísérlem meg felvázolni.

Az ORTUTAY Gyulával közösen elkészített *Magyar népdalok* c. kétkötetes lírai dal-antológia részére a rendelkezésre álló gyűjteményekből mintegy 70—75 000 szövegváltozatot néztem át, az egész anyagnak számban tehát a felét, értékben és hitelességben viszont a javát. 2300 *tipikus szöveget* válogattam ki, melyek méltón képviselik a magyar líra egészét, néhány kevésbé ismert területtől eltekintve. (*E tipikus szövegek* nem *daltípusok*, bár kétségkívül erősen megközelítik ennek fogalmát.) Az anyagból adódóan 38—40 dalsorozat alakult ki, ezek képezik vizsgálódásaim tulajdonképpeni tárgyát. (A további kevésbé ismert és jelentéktelen 8—10 dalsorozat ezúttal csak említésképpen szerepel.)

*

Egyes kérdésekben bármily eltérő legyen is az irodalomkutatók álláspontja, abban mindnyájan megegyeznek, hogy a költészeti alkotások csoportjainak osztályozását nehéz, sőt sokszor hiábavaló fáradozásnak tartják.

Rámutatnak az alkotások átmeneti, összetett jellegére, a korszakonkénti nagy változásokra és egyéb nehézségekre. Különösen a lírát tekintik e különféle nehézségek sűrűsödési csomópontjának.

A kizárólag változatokban élő és az irodalmi formák felé csak közelítő népköltészet osztályozását illetően még fokozottabban nehéz a helyzet. A népköltészetben hiányozhatnak egyes műnemek (pl. a tragédia), műfajok (óda, szatíra), a meglevő kategóriák sem pontos megfelelői az irodalmiaknak. Az irodalomesztétikai fogalmakat csak átértelmezve és meglehetősen önállósággal tanácsos használni, számolva mindenféle határ teljes elmosódottságával, továbbá folytonos átfedésekkel, a népköltészeti jelenségek bonyolult összefüggés- és viszonyrendszerével. Ismeretesek azok az erőfeszítések, melyek a monda és a ballada rendszerezésére irányulnak, vagy a mesei típuskatalógusok szakadatlan revideálása. A népdalok rendezése eddig még nemzeti keretek között is alig egy-két esetben történt meg, nemzetközi kezdeményezésig pedig szinte el sem jutottunk.

Mindezeknek megfelelően, irodalomtudományban, folklorisztikában egyaránt nagy fogalmi és terminológiai bizonytalankodás tapasztalható: az előbbiben talán inkább az összefoglaló (műnem, műfaj, stílus, művészi módszer stb.), az utóbbiban pedig — a jelenségek széttagoltabb volta miatt — inkább az alsóbbrendű kategóriákban (típus, motívum, verzió, szüzsé stb.). Mindenfajta osztályozás alapjai genetikus, funkcionális, tartalmi, szerkezeti-formai szempontok lehetnek és ezekhez használatosak az előbb említett alsóbbrendű kategóriák, hogy belőlük az összefoglaló, nagy csoportok felépíthetők legyenek.

A NÉPI LÍRA, LÍRAI TERMINOLÓGIA

A sokféle és eltérő irodalomtudományi, folklorisztikai műfaj-fogalom legfontosabb közös jellemzői feltétlenül hozzásegítenek bennünket a népi líra megközelítő körülhatárolásához. Ezekből egyértelműen kiviláglik, hogy a szó szorosabb értelmében vett népi líráról csak az utóbbi évszázadokban beszélhetünk, s hogy az új réteg alatt máig megőrződtek a líra előtti „ősformák” is. Népköltészetéről lévén szó, mégsem volna helyes e régi réteg mostoha kirekesztése, hiszen az egy adott időszakban feltárt teljes műfaji szerkezet adja csak vissza híven a népi líra egészének mozgását.

Nem lehet éles választóvonalat húzni az epika felé sem, épp az utóbbi századokban sok átmeneti forma kötötte össze ezt a két műnemet. Ennek az összefonódásnak még a tudományos terminológiában is vannak emlékei: úgy látszik pl., hogy a hosszabb terjedelmű alkalmi, némileg epikus jellegű alkotásokat inkább az *ének*, a rövidebb, líraibb jellegűeket pedig a *dal* vagy *nóta* utótaggal látják el (sőt a *nóta* olykor a legújabb, a műdalok által erősen befolyásolt kategóriákat is jelölheti). Néhány példa:

történeti ének	szerelmi dal	mulatónóta
bujdosóének	bordal	bakternóta
lakodalmi ének	táncdal	betyárnóta
siratóének	katonadal	
ünnepi ének	summásdal	rabnóta
egyházi ének	kubikosdal	katonanóta

(A szóhasználat természetesen korántsem ilyen következetes, különösen a *dal* és *nóta* elnevezést használhatják vagylagosan, olykor az *éneket* is; egy szélső példa: rabének, rabnóta).

A lírai dalokra vonatkozó népi terminológiát ma még kevésbé ismerjük, így érdemi tárgyalásától itt kénytelen vagyok eltekinteni. (Elegendő például az *ária* szó tájilag differenciált jelentésére utalnom.) A népi szóhasználatról a rendelkezésre álló adatok alapján a következőket lehet megállapítani:

1. erőteljes táji differenciáltság

2. domináns jegyek alapján történő megnevezés és

3. kisebb dalcsoportok főbb csoportokként való szerepeltetése jellemzi.

E megállapítások részben a tudományos gyakorlatra is vonatkoznak, ez utóbbira azonban jellemzőbb az elnevezések korszerűsödése és bővülése, valamint fokozatos kiegyenlítődése is. Bár máig nincs egységesnek mondható tudományos szóhasználat, a rokon elnevezések nagyobb része könnyen azonosítható:

párosító (eladónóta, házastító, kiéneklő, kiházasztó, összepárosító)

szerelmi dal (epekedő, szerelmes dal, szerelmes nóta, virágének)

keserves (a búbanat dalai, kesergő, szerelmi panasz, panaszdal)

bordal (ivódal, ivónóta)

tánckurjantás (csujjogtatás, lakodalmi kurjantás, táncéjja, táncszó, tánc-

szólam)

bölcsődal (altatódal, altatónóta, dajkarím)

gyermekmondóka (gyermekvers, játékmondóka, játékos rigmus, mondóka, rigmus)

játékdal (gyermekdal)

hajnalköszöntő (hajnalének, hajnalnóta)

vőfélyvers (lakodalmi vers, lakodalmi versezet, vőfélyrigmus)

ráolvasás (ráimádkozás)

ünnepi ének (ritusének, szertartásos ének, szokásdal, ünnepélyi versezet)

egyházi népének (népének, szent ének, templomi ének, búcsúének, vallási népének,

zsoltár, karácsonyi népének, Mária-ének stb.)

halotti búcsúztató (halotti ének, kántori búcsúztató, temetési ének)

vásári árusdal (vásári kikiáltás; házaló-dal, kofadal stb.)

pásztor dal (pusztai dal)

betyárdal (haramiadal, latorének)

katonadal (csatadal, hadi dal, hadifoglynóta, háborúsdal, hadirok-

kant-dal, menetdal, menetelő nóta, újoncnóta, vitézi

ének)

szolyadal (béresdal, cseléddal)

történelmi ének (hazafias dal, hazafiúi ének, nemzeti ének)

rabének (börtöndal, rabi ének, rabi nóta, ill. rabnóta)

amerikás dal (kivándorló ének)

mesterdal (mesterségdal, kisipari dal)

munkásdal (börtöndal, sztrájkdal, mozgalmi dal, munkásfolklór)

Ott a legnagyobb az elnevezésbeli bizonytalankodás és a következetlenség, ahol legnagyobb a műfaji tisztázatlanság is, pl. a *gyermek-*, a *mulattató-*, a *köszöntő-szokásdal* (ünnepi ének) és a *munkásköltészet* területén: nincs világos különbségtétel pl. a felnőtt, ill. a gyermektársadalom saját verses énekelt műfajai, továbbá a csúfolók, tréfás és gúnydalok, valamint a munkásköltészet egyes műfajai között. (E megnyugtatóan még el nem különített dalcsoportok az alábbiakban gyakran együtt is szerepelnek, pl.: csúfoló-tréfás és gúnydal; gyermekmondóka — játékdal; köszöntő — ünnepi ének stb.) De a felsorolt elnevezések sem minden esetben pontos megfelelői egymásnak:

kiéneklő: a párosítón kívül jelenthet csúfoló, tréfás vagy gúnydalt is, melyben a célbavett személy(ek) név szerint szerepel(nek)

epekedő — virágének: az újkori szerelmi dal XVI—XVII. századi elődei

kesergő — panaszdal: nemcsak egyéni, hanem szociális panaszt is kifejezhetnek

egyházi népének: a protestáns népének neve a zsoltár; a búcsús-, karácsonyi-, Mária- stb. énekek pedig alkalmi csoportokat jelölnek

lakodalmi kurjantás: nem (feltétlenül) tánc közben hangzik el

dajkarím: lehet az egész gyermekköltészet összefoglaló neve is

latorének: az újkori betyárdal XVII—XVIII. századi elődje; nem tévesztendő össze a XV—XVII. századi *latrikánus* dalokkal!

csatadal — háborúsdal — hadifogolynóta, hadirokkantdal, menetdal — menetelőnóta — újoncdal: a katonadal egy-egy meghatározott csoportja

vitézi ének: az újkori katonadal történelmi elődje

béresdal — cseléddal: a szolga: gazdacseléd, a béres és cseléd pedig uradalmi szolga volt

börtőndal: lehet a munkásdal egyik fajtája is, a rabének viszont jelenthet fogolynótát, de nem azonos a hadifogolynótával

munkásfolklor: a munkásköltészet összefoglaló neve

békedal — sztrájkdal — mozgalmi dal: a mezeti és ipari munkások dalainak speciális csoportjai

A LÍRÁN BELÜLI DALOSZTÁLYOK ÉS DALCSONPORTOK

Szakmai közvéleményünk lényegében fenntartás nélkül mindmáig elfogadta ERDÉLYI Jánosnak a lírai dalhagyomány széles körére épülő, reális csoportosítását, valamint annak sorrendjét is. Bár elméleti kifogás nem merült fel ellene, a több mint egy évszázadon át tartó publikációs gyakorlat során mégis kénytelenek voltak terminológiai bővítéseket, korszerűsítést és ezenkívül sorrendi cserét is végrehajtani. Az egymással rokonnak érzett dalcsoportok így kisebb és eléggé tetszőleges osztályokra tagozódtak. Néhány példa:

bordal—tánczó
bordal—lakodalmi nóta
bordal—kortesdal

gyermekdal—játék—tánczó
gyermekdal—dajkarím
gyermekdal—dajkarím—játék—gyermekmondóka

lakodalmi vers—rigmus—köszöntő
lakodalmi—ünnepélyi versezet
köszöntő—rigmus

pásztordal—betyárdal—rabének
haramia- és pusztai dal

történeti—nemzeti ének
történeti ének—katonadal
hazafiúi ének—katonadal
hadi és katonadal stb., stb.

Főként az utóbbi évtizedekben és a népszerűsítő kiadványokban terjedt el a még nagyobb osztályokba való összefoglalás gyakorlata, mely tagadhatatlan realitása ellenére is lényegében egyéni jellegű maradt:

1. a népelet dalai
2. bölcsőtől a koporsóig
3. parasztsor
4. szegény magyar nép
5. jobbágysortól a szabadságig
6. a világháború felé stb., stb.

A *Magyar Népzene Tára* első köteteinek szövegi (műfaji) és zenei szempontokat szerencsésen egyesítő rendszerezésén kívül mindössze két érdemleges műfaji csoportosításról tudunk:

1. KÜLLŐS Imola a XVI—XVII. századi kéziratok énekköltészet műfajait a következő nagyobb csoportokba osztotta:

I. mulattató dalok:

1. csúfolók
2. tréfás mulattatók

II. alkalomhoz kötött (alkalmi) dalok:

1. lakodalmi dalok
2. házasesénekek
3. intő és oktató énekek
4. vidám alkalmi dalok:
  - a) bordal
  - b) táncnóta, táncszó
  - c) mulatónóta

III. szerelmi dalok (ezek osztályozását l. alább). E csoportosítás a megadott keretek között érvényes ugyan, de nyilvánvalóan a népköltészet egészénél jóval szűkebb körre és egyetlen nagyobb időszakra korlátozódik.

2. POGÁNY Péter a népi líra egészét 3 nagy, s további több kisebb csoportra osztotta:

I. inspiráló érzések:

1. keserves
2. szerelmi dal
3. közösség-történeti ének
4. az egyéni-közösségi élet vidám dalai
5. templomi népének

II. egyes társadalmi csoportok (foglalkozások) dalai:

1. diákdal
2. pásztordal
3. betyárdal
4. katonadal stb.

III. az egyéni élet menete:

1. bölcsődal
2. gyermekdal stb., stb.

Az eddigi eredményeket is figyelembe véve, talán sikerült az anyag egészére épülő műfaji elrendezést kialakítanom. Az anyagból adódóan 6 dalosztály különböztethető meg: ezek közül 2—2 egymás közeli „rokona”: érzelmi (szerelmi-mulattató), alkalomhoz kötött (alkalmi-szer-

tartásos), továbbá t á r s a d a l m i (foglalkozási-történelmi) vonatkozásban. E dalosztályokon belül az egyes dalsoportok (műfajesoportok) aránylag jól elhelyezhetők, mindössze negyed-ötöd részben számolhatunk átfedésekkel (ezeket a továbbiakban külön jelölöm), ami a népköltészet jellegét tekintve természetes:

I. ÉRZELMI DALOK:

párosító
virágének
szerelmi dal
verses szerelmi levél
búcsúdál
keserves
átokdal

II. MULATTATÓ DALOK:

tréfás szerelmi dal
bordal
mulatónóta
táncdal
(tánckurjantás, lakodalmi kurjantás)
(párosító)
(vőfélyvers)
csúfoló
tréfás dal
gúnydal
tréfás sírvers
paródia
travesztia
halandzsa-vers

III. ALKALMI ÉNEKEK:

dajkarím
bölcődál
gyermekmondóka
(párosító)
játékdal
verses mondás
verses felirat
hajnalköszöntő
vőfélyvers
tánckurjantás, lakodalmi kurjantás
lakodalmi ének
munkadal
ráolvasás
siratóének
verses sírfelirat

IV. SZERTARTÁSOS ÉNEKEK:

köszöntő
szokásdal
ünnepi ének
egyházi népének
(lakodalmi ének)
virrasztóének
(ráolvasás)
(siratóének)
halotti búcsúztató

V. ÉLETFORMÁHOZ, FOGLALKOZÁSHOZ KÖTÖTT DALOK:

diákdal
 bakternóta
 koldusének
 vásári árusdal
 mesterdal
 (vándordal)
 pásztordal
 betyárnóta
 (rabének)
 vitézi ének
 katonadal
 szolgadal
 aratódal
 summásdal
 kukásdal
 kubikosdal
 gyári népdal
 hajósdal
 bányászdal
 amerikás dal
 ipari munkásdal

VI. TÖRTÉNETI-TÁRSADALMI, POLITIKAI DALOK:

történeti ének
 porcióének
 48-as dal
 Kossuth-dal
 Garibaldi-nóta
 bújdosóének
 vándordal
 (betyárnóta)
 rabének
 szociális panaszdal
 kortesdal
 (gyári népdal)
 (amerikás dal)
 (ipari munkásdal)
 sztrájkdal
 mozgalmi dal

E dalcsoportoknak a nagyobb osztályokon belüli helyén és sorrendjén okkal-móddal természetesen lehetne változtatni, vitatható esetekben kiemeléssel jeleztem az elsődleges és zárójellel a másodlagos helyet. Megnyugtató, hogy még e „bizonytalan” helyű dalcsoportok is — egyetlen kivételtől eltekintve —, *legfeljebb két-két szomszédos dalosztály között cserélhetik helyüket*, vagyis „rokonságukon” belül maradnak. A további bontástól ezúttal el kell tekintenünk; a csoportosítás finomításának fontosságát azonban néhány példa eléggé igazolja, jelezve, hogy e rendszerező munka is csak a kezdeteknél tart:

Katonadal: katonasírató, katonakeserves, verbunk (toborzó), sorozási nóta, újoncnóta (regrutánóta), menetdal (menetlónóta), szerelmi katonadal, verses katonalevél, verses arcépköszöntő, baka-, huszár-, tüzérnóta, bakamiatyánk, háborús katonanóta, hadirokkantnóta (-vers), hadifogolynóta, csatadal, békedal stb.

Csúfjók: leány-, legény-, asszony-, feleség-, vénlány-, vénasszony-, vénember-, részeg-, falu-, nemzetiség-, vallás-, mesterség-, pap-, bírósúfó stb.

Ami az egyes dalcsoportokat és elnevezéseiket illeti, további finomítás tehát elképzelhető, de ez az egységesített és eléggé közhasználatú *terminológia* az esetek döntő többségében fedi a műfaji elrendezésben kijelölt helyet, így pl. az érzelmi, foglalkozási stb. dalcsoportok nevei. A kivételes eseteket könnyű számba venni:

paródia-travesztia-halandzsa: közös funkció alapján elnevezett, különböző indítatású mulattató dalcsoportok

dajkarim-bölcsődal-gyermekmondóka: életkori jellemzők alapján elnevezett alkalmi dalcsoportok stb.

Műfaji szempontból egyelőre nyitott kérdés marad a tréfás és komoly megfogalmazásban egyaránt szereplő csoportok (pl. szerelmi dal, sírvers stb.) párhuzamba állítása, ill. elkülönítése.

A továbbiakban e műfaji szerkezetet behatóbb vizsgálat tárgyává tesszük, hogy minél több oldalról támasszuk alá e tagolás realitását és végeredményben megkapjuk a dalcsoportok főbb műfaji jellemzőit is. (E vizsgálódás arányosan érinti ugyan a főbb műfajokat, de nem kivétel nélkül mindegyiket mégsem; az esetenkénti felsorolásokból mindig világosan kiderül a vizsgált dalcsoportok száma.) Kívánatos lenne egy történeti és formai szempontú hasonló vizsgálat is, melyre azonban jelen alkalommal nem vállalkozhattunk.

A DALCSOPORTOK LÍRÁN BELÜLI ARÁNYA

Eléggé köztudott, hogy a magyar népi lírán belül számban és arányban a szerelmi daloké az elsőség; a többi dalkategóriát illetően már megoszlanak a vélemények, mert ezekre vonatkozólag még senki nem végzett számításokat. A következőkben saját előzetes eredményeimet ismertetem.

A vizsgálat alá vett 38-40 dalcsoportba sorolt tipikus szövegeinek (vagy mondjuk: szövegtípusainak) száma kategóriánként meglehetősen eltérő. Könnyebbég kedvéért 4 nagyobb szám-, ill. aránycsoportot különítettem el, hogy az adott korszakon belül megkapjam a lírai dalstruktúra többé-kevésbé reális keresztmetszetét. (Az összes szövegváltozat hasonló számbavétele még valósabb képet adna, feltehetőleg a népszerűbb kategóriák javára tolódnának el az arányok, ill. a szélső értékek még jobban kiéleződnének.)

1. a líra egészén belül	7-25%-os arányával	<i>népszerű</i>	3 dalcsoport
2. a líra egészén belül	3-6%-os arányával	<i>elterjedt</i>	5 dalcsoport
3. a líra egészén belül	1-2%-os arányával	<i>ritkább</i>	9 dalcsoport
4. a líra egészén belül	0,1-1%-os arányával	<i>szórványos</i>	21 dalcsoport

(A valóságban természetesen ahány dalkategória, annyiféle számérték és százalékarány is; sorrendbe rakva valóságos hierarchiát alkotnak, egymás utáni helyük természetesen inkább hozzávetőleges, mint végleges.)

Az egyes számcsoportokba — szintén *hozzávetőleges sorrendben* — a következő dalkategóriák tartoznak:

1. *népszerű*: szerelmi dal, katonadal, csúfoló-tréfás-gúnydal
2. *elterjedt*: bordal—mulatónóta, táncurjantás, táncdal, gyermekmondóka—játékdal, köszöntő—ünnepi ének
3. *ritkább*: lakodalmi—rítusének, pásztordal, betyárdal, rabének, keserves, bújdósóének, 48-as dal, summásdal stb.

4. *szórványos*: bölcsődal, párosító, siratóének, történeti és vitézi ének, vándordal, szociális panaszdal, aratódal, szolgálodal, kubikosdal, amerikai dal, gyári népdal, munkadal, vásári árusdal, koldusének, bakternóta, kukásdal stb.

Más számítások alapján a *lakodalmi ének*, továbbá a *párosító*, *siratóének* stb. kerülhetne esetleg egy-egy számcsoporttal feljebb, a *summásdal* és a *48-as dal* pedig lejjebb (ahol tematikus rokonaik is vannak), a *népszerű és elterjedt dalkategóriákat* pedig még további arány-, ill. százalékcsoportokra lehetne bontani. Gyűjtési hiányosságokkal magyarázható a *történeti ének*, a *szociális panaszdal* és több más dalcsoport kedvezőtlen helyzete, és végül a magyarban talán nem is önálló kategória az *átokdal*, amelyet külön vettünk. Minden bizonytalansági tényező ellenére is tanulságosak az egyes aránycsoportok összehasonlító adatai.

A két középső, tehát a 2. és a 3. aránycsoport dalkategóriái között nem nagyok a különbségek, további számításokkal többszörös helyesre is elképzelhető. Annál szélsőségesebbek az 1. és a 4. kategória közötti eltérések: esetenként elérhetik a többszázszoros, ha pedig a változatokat számítanánk, a többeszeres különbséget is. Amikor tehát a népi lírán belül egyidejűleg említjük pl. a *szerelmi* és a *hajósdal*, tudatában kell lennünk a közöttük meglévő óriási számbeli eltérésnek. (Szerelmi dal több tízezer, hajósdal viszont legfeljebb tucatnyi, ha van!)

A közölt táblázatból világosan kiderül, hogy *alig néhány* dalcsoport teszi ki a magyar népi líra *relatív* többségét, ha pedig minden egyes változatot is számítanánk, valószínűleg *abszolút* többségük alakulna ki. Ezzel szemben a dalkategóriák nagyobb része feltűnően csekély számban, ill. arányban van képviselve. *Az igazán népszerű dalcsoportok mellett tehát háttérbe szorultak vagy ki sem fejlődtek a kisebbek. E számok és arányok a szorosabb értelemben vett lírai dalok nagy győzelmét tanúsítják* a régies, ill. a kisebb közösségekhez kötődő új dalokkal szemben. Mindez megerősíti azt a korábbi felismerést, hogy *minél általánosabb vonatkozásúak a dalok, annál népszerűbbek*, és fordítva: minél regionálisabbak és periférikusabbak, annál kevésbé terjedtek el, maradtak fenn.

A közbülső 2. és 3. aránycsoport dalainak elrendeződése is tanulságos: ahol a különféle közösségek (lakodalom, bál, mulatságok, gyermeki játszóközösségek, summásbandák stb.) hagyományörző ereje eleven maradt, a régi és az új dalokat egyaránt szívósan megőrizték; ilyenek híján viszont (pl. közös munkák, fonó stb. megszűnésével) a nekik megfelelő dalcsoportok is elenyésztek (munkadal, fonódal stb.).

Ugyancsak a közbülső aránycsoportok egyes dalkategóriái között figyelhetők meg bizonyos „rokoni” társulások is, így pl. a pásztor-betyár-rabénekek, vagy a keserves-bújosóének stb. viszonylatában. Mindezek eddig is köztudottak voltak, és az eredet, valamint az életforma hasonlóságának tényével magyarázhatók.

A katonadalok nagy száma és aránya olyan meglepő kivétel, melyről külön is szót kell ejtenünk. Ehhez nem elegendő a „hagyomány”, „eleven közösség” és hasonló magyarázó ok, mégcsak nem is az egész társadalom általános érvényű dalcsoportjáról van szó, de mindenesetre nagy tömegek huzamos időn át történt kényszerű szolgálatáról, mely ezt a kivételesen gazdag daltermést eredményezte.

AZ EGYES DALCSOPORTOKON BELÜLI TÉMAKÖRÖK (szűzstípusok)

Inkább gyakorlati szükséglet, mint elméleti megfontolás alapján alakítottak ki az egyes dalcsoportokon belül kisebb és egymástól eltérő témaköröket. A kutatók e tematizáláskor is nagyjából hasonló eljárást próbáltak követni, mint a nagyobb dalkategóriák elkülönítésénél, ámde *a hasonló rendezési elvek mást eredményeztek kicsinyben, mint nagyban*. A témakörök határai még elmosódottabbak, sorrendjük még tetszőlegesebb, mint maguké a dalcsoportoké. A „belső” tagolás tehát nehezebb, mint a „külső”; a közbülső kategóriák alkalmazása során még több ellentmondás vetődik fel, mint átfogó rendezéskor.

Több szempontból is tanulságos POGÁNY Péter (I.) és saját (II.), valamint KÜLLŐS Imola (III.) tematikájának összevetése; mindhárom a szerelmi dalokra vonatkozik: az I–II. számú csoportosítás egymástól teljesen függetlenül történt, most jelennek meg először nyomtatásban: a tematikai egyezések az anyagból adódnak, a számbeli egyezés merő véletlen; KÜLLŐS Imola eredményeit is kéziratos tanulmány foglalja össze:

- I. 1. a szerelem dicsőítése
2. drága dolog a szeretet
3. aki nem szeret, nem is ember
4. szerelmi vallomás
5. boldog szerelem, az együttlét örömei
6. boldog, ki hű szívre talál
7. a kedves dicsérete, reménykedő szerelem
8. titkosan kell szeretni
9. ne hajtunk a világ szájára
10. szeress igazán, ne gondolj az irigyekkel
11. búcsú a kedvestől
12. nem lesz mindig így, a bú örömmre fordul
13. bánat az eltávozott szeretőért
14. mennyi fájdalom van a boldogságban is
15. távollét után vidáman siet kedveséhez
16. panasz a leány hidegsége miatt
17. elhagyott szerető, búra vált boldogság
18. őrizkedjél a szerelemtől
19. a vetélytárs gúnyolása
20. az elpártolt szerető visszasírása
21. megbánja még a csélesap leány
22. majd keres ő mást, hűségesebbet magának
23. bánat a meghalt kedvesért

- II. 1. madárka (a szerelmes jelképe)
2. a szerelem kertje és virága
3. szerelmi üzenet
4. a kedves szépségének dicsérete
5. a szerelem rabságában
6. fájó és mulandó szerelem
7. szerelmi tanácsok és intések
8. legény-leányélet, házasság
9. látogatás-találka
10. udvarlás-enyelgés
11. tiltott szerelem
12. anyai tilalom
13. titkolt szerelem
14. irigység, pletyka
15. szerelmi bánat
16. elhidegülés, szakítás
17. hűtlen elhagyás
18. szemrehányás

19. fájdalmas, végleges búcsú
20. elutasítás, kikoszarzás
21. szeretetlenség
22. szegénység-szerelem
23. szerelmi átok

III.: Legutóbb *Küllös Imola* vitte tovább e legnehezebben osztályozható szerelmi dalok ügyét, amikor történeti-formai szempontú vizsgálat alapján a lírai szituációk és reakciók szerint a következő csoportokat különítette el:

szerelmi dal:

1. narratív szerelmi dal
2. virágének (virágok vetélkedése)
3. elmélkedés a szerelemről
4. hajnali dal (aubade)
5. kívánságvers
6. vallomás
7. búcsúdál
8. panaszdal
9. szerelmi kesergés
10. hívogató
11. szakító vers (dal)
12. átokdal
13. fogadkozás
14. vigasztalás, biztatás
15. elutasítás
16. dac
17. hagyatkozás
18. tanács (intés)
19. kétkedés
20. vegyes

utvarló dal:

1. bókvers
2. könyörgés

Az I. sz. tematika az új stílusú szerelmi dalokra korlátozódik, a II. viszont a régi egy részét is felöleli: az I. sok ezer szövegváltozatra, a II. az említett tipikus szövegekre épül. Szemmel látható különbség van a témakörök elnevezésében és sorrendjében, számuk is csak véletlenül egyezik. Az ilyesféle tematizálás mégsem hiábavaló munka, amint ezt éppen a legnehezebben elrendezhető szerelmi dalok példája is bizonyítja. Mindkét tematikából kiderül pl., mennyivel *ihletőbb az ún. boldogtalan, mint a boldog szerelem* (arányuk I:15–8, II:16–7). Az eltérő elnevezések és sorrend ellenére, a tematika felerészben egyezik: 5–9, 7–4, 8–13, 9–14, 10–14, 11–19, 14–16, 16–16, 17–17, 18–7, 20–18, 21–18, 22–20, vagyis összesen 13 esetben. A III. számú tematika a korábbi és a mai szakkutatás eredményeit egyaránt hasznosítva, szerencsésen fejleszti tovább a csoportosítást. Az I–II. tematikával való hasonlósága szembetűnő (pl. a III. 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 15, 18. stb. csoportjai), az egyezés itt is legalább felényi.

Nem éppen indokolatlan az a feltevés, hogy e tematikák tetszés szerint bővíthetők vagy szűkíthetők, a témakörök sorrendi cseréjét nem is említve. Az egyénibb hangú lírai dalokkal valóban ez a helyzet, de minél közösségibb és alkalomhoz kötöttebb egy-egy dalcsoport, annál biztonságosabban osztályozható. A szertartásos énekekhez pl. magától értetődő keretül kínálkozik az év menete:

újév
farsang
sardó (farsangvasárnap)
Balázs-járás
Gergely-járás
virágvasárnap
komálás (testvérré fogadás)
húsvét
pünkösdi stb., stb.

Mindezekben belül további tematizálást lehet végezni, mint pl. a játékdalok, pásztor dalok stb. esetében is. Ám ez a könnyebbség nem teljesen egyértelmű mégsem, ismeretesekek azok a rendszerezési kísérletek, amelyek pl. játékdalainkhoz fűződnek: a nyomtatásban megjelent és kéziratos rendszerezési kísérleteket áttekintve, azt mondhatnók: ahány játékkutató, annyiféle szisztéma. E kísérletezés máig folyik! Pl. az alkalmi jellegű játékdalok típusok, azon belül cselekmény szerint rendezhetők el; az egyik lehetséges megoldás:

páros-csoportos szerepcsereélők: gyűrűsdi, fogócska, szembekötősdí, stb.
fogyó-gyarapodó körjátékok: hídépítés, ludasjáték stb.
közös cselekmények (láncjáték, átbújó sor, táncos kör stb.): bújócska, körtánc stb.
felöltöttektől átvett szokások: lakodalmas stb.

E „témakörök” természetesen nem azonos minőségűek a szerelmi dalkéival, de hiszen maguk a dalcsoportok is eléggé különböznek! Átmeneti típusú dalkategória és tematika is nem egy akad, ilyen pl. a lakodalmi énekek köre:

legény-leányélet
házasodó legény-leány
házasélet
a menyasszony öltöztetése
koszorúkötés
esküvőre indulás
a menyasszony búcsúja stb., stb.

Az egyes életformákhoz és foglalkozásokhoz kötődő dalcsoportok esetében a tematizálás természetes alapjául kínálkozik e meghatározott közösségek tagjainak tipikus életmenete. *Ha ez az életmenet eléggé hasonló, várható a tematika hasonlósága is.* Legszébb példája ennek a katonadalok és a summásdalok esete:

<i>katonadalok:</i>	<i>summásdalok:</i>
toborzás, sorozás	toborzás, elszegődés
búcsú	búcsú
bevonulás	bevonulás
kaszárnyai kiképzés	panasz a szállásra
	panasz a munkára
fegyelmezés, büntetés	panasz a bánásmódról
	panasz az élelemre
menetdalok	
fegyvernemek vetélkedése	honvágy
üzenet haza, honvágy	summásszerelem
katonaszerelem	
katonahumor	
leszerelés	átok a vezetőkre
	végzés, búcsú
	utazás, hazatérés
háborús katonadalok	
hadifogolynóták	

(Egyébként is a fiatalabb summásdalok döntő többsége katonanótákból van átalakítva.)

Az *alkalmi, szertartásos, foglalkozásokhoz kötött dalok tehát kicsinyben éppúgy tematizálhatók, mint a líra egésze nagyban*: pl. az emberi élet menete szerint („bölcstől a koporsóig”) vagy akár a történeti-politikai énekek az események menetéhez igazítva. A lírai dalok tehát közvetlenül vagy közvetve adott alkalmakhoz vagy élethelyzetekhez szorosan kapcsolódnak és nem annyira egyes darabjaik, mint inkább az ilyen összetartozó dalcsoportok, témakörök stb. egésze adja ki egy-egy önálló fejezetét a nép életének, élete egy-egy oldalának: érzelmeinek és gondolkodásának, valamint az időközben beállott változásoknak is. (Valószínű azonban, hogy a népi líra önmagában nem ad mindegyikre költői feleletet.)

E nagyban és kicsinyben egyaránt kimutatható keretszerűség többszörös átfedéssel jár: pl. a szerelmi dalok vagy mulatónóták nemcsak nagy, önálló dalcsoportként, hanem az egyes foglalkozások dalain belül is megtalálhatók. Ez utóbbi helyüket azonban nem lenne indokolt mégsem elvitatni, mivel nem általában a szerelemtől, jókedvtől stb. szólnak, hanem a *katona, a summás* stb. érzelmeiről, mulatozásairól. (Az általános vonatkozású népdalokat különben is minden foglalkozási csoport éneklei, átalakítás nélkül is magukénak érzik.)

E tematikus elrendezés történeti és formai vizsgálódásokkal éppúgy jól kiegészíthető, mint a nagyobb dalcsoportok esetében. Műfaji szempontból itt a témakörök dalcsoportonkénti gyakoriságának összehasonlító vizsgálata kínál több hasznot: részben az eddigi eredményeket támasztja alá, részben pedig új tanulságokkal is szolgál.

A TÉMAKÖRÖK DALCSOPORTONKÉNTI MEGOSZLÁSA

A mintegy 38—40 lírai dalcsoport összesen kb. 360—380 témakörre osztható, az átlag tehát csaknem eléri a 10-et. (A főbb lírai dalok legjellemzőbb témaköreit a csatolt táblázat tartalmazza.) A témakörök dalcsoportonkénti száma természetesen eltérő, ha e „szórás” nem is különösen nagy:

1. 19-nél	több témakörre osztható	3 dalcsoport	
2. 13—18	több témakörre osztható	6 dalcsoport	(ezeket l. alább!)
1. 7—12	több témakörre osztható	12 dalcsoport	
4. 1—6	több témakörre osztható	17 dalcsoport	

Az egyes dalcsoportok témaköreik száma szerinti hozzávetőleges sorrendje most így alakul:

1. 19-nél több témakörre osztható: a szerelmi dal, csúfolódó-tréfás és gúnydal, bordal-mulatónóta
2. 13—18 több témakörre osztható: a táncdal, táncurjantás, katonadal, köszöntő-ünnepi ének, lakodalmi ének, gyermekmondókajátékdal
3. 7—12 több témakörre osztható: a keserves, betyárdal, rabének, bujdosóének, sírfelirat, tréfás sírvers, párosító, átokdal, bölcődal, aratódal, summásdal, kubikosdal
4. 1—6 több témakörre osztható: a szolgálodal, pásztodal, munkadal, történeti ének, 48-as dal, szociális panaszdal, amerikai dal, sirató-ének, virrasztóének, vándordal, koldusének, vásári árusdal, gyári népdal, kukásdal, bakternóta, stb.

Futó pillantásra is észrevehető, hogy e témaköri és az előző népszerűségi táblázat között van némi hasonlóság, tehát *minél népszerűbb* — sok daltípusból és változattól álló — *egy-egy dalcsoport, annál több témakörre tagolódik* és viszont. Közelebbről nézve azonban ez az összefüggés korántsem ilyen közvetlen és egyszerű.

A témakörök számának azonos elvi alapon történő csökkentése vagy növelése aligha érintené a „hierarchiát”, inkább csak a szomszédos számcsoporthoz tagjait mozgatná meg és természetesen egy-egy csoporton belül eredményezne több helyeserét. E rangsor tehát lényegében reálisnak tekinthető.

A műfajilag különben eltérő szabad (szubjektív) és kötött (alkalmi, közösségi) dalcsoportok oszthatók legtöbb témakörre, az egyikben az egyén, a másikban a közösség *eleven* ereje hat. A régisebb, epikus vonásokkal is rendelkező énekek a „középvonalban”, a kisebb, líraibb dalcsoportok pedig hátrább helyezkednek el. A rokon kategóriák (pásztor-betyárdal-bujdosó- és rabének, továbbá a mezsei munkásdalok) témaköri szempontból is egymás mellé kerültek, mint az előző népszerűségi táblázaton belül.

Tanulságosak a látszólag kivételes esetek is. A különben több változattól álló 48-as dalkör tematikus szempontból a történeti énekek *mögé* szorult, de hiszen *egyetlen* történeti eseményt követ csak! Néhány kis létszámú dalcsoport (átokdal, bölcsődal, munkadal stb.) témaköri szempontból azért került előbbre, mert szinte minden egyes szövegváltozata egyben típus és témakör is. A legtöbb apró dalkategória viszont tematikus szempontból „szabályosan” viselkedik. (Bár kiegészítő gyűjtések épp ezeknél eredményezhetnének nagyobb „ugrásokat”.)

A különböző *irodalmi-félnépi eredetű csoportok* (verses mondás, verses felirat, verses levél, vőfélyvers, sírfelirat stb.) *egyéni jellegükkel fogva is jóval több témakörre oszlanak, mint népi társaik*. Így pl. a számbelileg *kétszer több* tréfás sírvers *kevesebb* témakörre oszlik, mint a komoly sírfelirat; az előző országosan elterjedt, sok változatban él a szájhagyományban, míg az utóbbi helyi fejfa- és versfaragók csinálmánya.

A TÉMAKÖRÖK ÖSSZETÉTELE, A SZÖVEGTÍPUSOK TÉMAKÖRÖNKÉNTI MEGOSZTLÁSA

A megkezdett tartalmi szempontú csoportosítást, tagolást következetesen továbbfolytatva jutunk el most már a szövegtípusokig (a mi esetünkben tipikus szövegekig), melyekből végső fokon az egyes témakörök összetevődnek. Ezeknek arányvizsgálata vezet majd ismét vissza bennünket fő műfajainkhoz.

Ha a dalcsoportokon belüli témakörök terjedelmét nézzük, vagyis megszámláljuk a szövegtípusokat is, újabb tanulságos „hierarchia” alakul ki:

1. témakörönként 20-on felül van a szövegtípusok száma 1 dalcsoportban
2. témakörönként 10—19 között van a szövegtípusok száma 4 dalcsoportban
3. témakörönként 5—10 között van a szövegtípusok száma 11 dalcsoportban
4. témakörönként 1—4 között van a szövegtípusok száma 22 dalcsoportban

Ezúttal a dalcsoportok hozzávetőleges sorrendje tehát így alakul:

1. témakörönként	20-nál több	szövegtípussal:	szerelmi dal
2. témakörönként	10–19	szövegtípussal:	katonadal, 48-as dal, csúfolódó-tréfás és gúnydal, pásztordal
3. témakörönként	5–10	szövegtípussal:	bordal, tánczó, bujdosóének, betyárdal, rabének, köszöntő-ünnepi ének, keserves, panaszdal, summásdal stb.
4. témakörönként	1–4	szövegtípussal:	szolgadal, vándordal, történeti ének, kubikosdal, aratódal, lakodalmi ének, siratóének stb.

E táblázat már kevésbé alkalmas az előzőkkel való közvetlen összevetésre, műfaji szempontból viszont segít rangsorolni az első-, a másod- és a harmadrendű témaköröket, témákat; ehhez az egyes témakörökön belüli szövegtípusok számát kell csak sorrendbe rakni, csoportosítani. Az erre vonatkozó számszerűségi vizsgálatok azt mutatják, hogy az egyes dalcsoportokon belül jól elkülöníthetők a leggyakoribb, az átlagos és a kevésbé népszerű témák, akárcsak a népszerű, elterjedt és ritkább dalkategóriák. Kivétel nélkül messze kiemelkednek a mezőnyből a központi (elsőrendű) témák; *bármilyen nagy tehát a tematikai „szóródás”, az adott műfajra elsőrendűen jellemző témák (témakörök) mindig vezetnek*; ilyen sorrendi vizsgálattal az esetleges műfaji átfedéseket is bizton ki lehet küszöbölni:

1. 1,5–2-szer	több a központi téma az átlagnál	19 dalcsoporton belül
2. 2,5–3-szor	több a központi téma az átlagnál	12 dalcsoporton belül
3. 4–5-ször	több a központi téma az átlagnál	7 dalcsoporton belül
4. 6-szor	több a központi téma az átlagnál	1 dalcsoporton belül

Ha pedig a harmadrendű témákat is nézzük, 27 dalcsoport esetében azt tapasztaljuk, hogy *a jelentéktelen témakörök száma ugyan nagy, de alig néhány szövegtípus van bennük*; 6 dalcsoportnál teljes tematikus egyensúly van, vagyis nagyjából arányosan oszlanak meg a témák s mindössze 5 olyan dalcsoport akad, ahol a másod- és harmadrendű témák nem különíthetők el eléggé megnyugtatóan. Egyetlen olyan dalcsoport sem akad, amelyen belül szembevetően ki ne ugranának az elsőrendű témák. *E központi témák tehát egybevágnak a műfaj profiljával*. Az első- és másod-, valamint a másod- és harmadrendű témakörök cseréje itt is elképzelhető ugyan, de az *első- és harmadrendű témáké már nem*:

dalcsoport	központi témák	másod- és	harmadrendű témák
párosító	párkijelölés össze- állítás	párban bokrétákötés	esti találka szerelem
szerelemi dal	látogatás-találka elhidegülés-szakítás búcsú	udvarlás-enyelgés anyai tilalom a szerelem általá- ban	legény-leányélet elutasítás szegénység-szere- lem
keserves	bánat reggeltől estig bánat egy életre árvaság bújdosás idegenben	társtalanság irigység búcsúvétel	halálvágy
bordal	mulatozás hitelben kocsmai veszekedő leány-asszonyesüfő	bordicsérő ivásra biztató itató-kocintó	részegség végrendelkezés

táncdal	párostánc tánera biztató	különféle táncok alkalmi gúnyda- lok	tánczene
csúfoló, tré- fás és gúny- dal	házasságcsúfoló tréfás erotikus dal	leány,-legénycsú- foló felfordult világ	falusi vezetők ki- gúnyolása
bölcsődal	alszik a természet	a szülők dolgoznak	ajándék ígérese
lakodalmi ének	a menyasszony búcsú- ja a menyasszony bú- csúztatása	a holmik átvitele beköszöntés	menyasszonytánc vendégküldés
pásztor dal	juhászdalok	gulyásdalok	csikós és kanász- dalok
betyárdal	a betyár nyeregben betyárhősök az üldözött betyár	betyármulatság fogságban	bűncselekmények
katonadal	sorozás háború	fegyvernemek kaszárnyában leszerelés	katonahumor katonaszerelem
summásdal	végzés-búcsú panasz a munkára	panasz az élelemre utazás, hazaérke- zés	átok a vezetőkre honvágy
történeti ének	kuruedalok Rákóczi-nóták	vitézi énekek török vonatkozású dalok	bujdosóénekek
48-as dal	Kossuth-nóták honvéd dalok	Kossuth visszavá- rása	csatadalok Világos-Arad
bujdosóének	búcsúvétel-indulás elbujdosás	bujdosóélet	honvágy
rabének	üzenet az anyának, kedvesnek	rabságban: elha- gyatva, reménytelenül	ítélet látogatás

E vázlatos, szintén tovább finomítható táblázat igazolni látszik műfaji beosztásunk helyességét és több szempontból is tanulságos. *A témakörök alapján is kimutatható ugyan az egyes műfajok közötti rokonság*, de olyan eset nem fordul elő, hogy azonos téma pontosan ugyanott foglaljon helyet két különböző dalsoportban! Van tehát tematikus átfedés is, de a dominancia törvényszerűségei segítenek bennünket a műfaji tisztázásban. *A formailag és sorrendileg mégoly hasonló tematika sem jelent két dalkategória esetében semmiféle azonosságot, összetéveszthetőséget*: így pl. a legrokonabb summás- és katonadalok témaköreinek sorrendje mennyire eltérő egymástól! A központi és másodlagos, tehát az egyes műfajokra legjellemzőbb témakörök után sorrendben, számban és arányban is fokozatosan mind *távolabbi* témák következnek (pl. bordalnál: mulatozás, bordicséret, végrendelkezés), amelyek viszont

átmenetiek, rokoníthatók más műfajokkal, (pl. a párosítóknál az *esti találka*, a szerelmi daloknál a *látogatás-tálka* stb.); már maga ez a tény is jelentheti, hogy *egy műfaj határmezsgyéjére értünk*, ahol a másik kezdődik.

A témakörök futó áttekintése további tanulságokat is tartalmaz. Kiderül pl., hogy a lakodalmi énekek zöme a menyasszony köré csoportosul; vagy a legdalosabb pásztorok a juhászok; a katonák pedig a legtöbbet sorozással foglalkoznak stb. Újra csak igazolódik, hogy a bánat tematikailag is termékenyebb ihlető, mint a boldogság.

Összegezőképpen tehát megállapíthatjuk, hogy *a népi líra meglehetősen erőteljes tagolódása reális tény és ez egymást kiegészítő vizsgálatokkal igazolható*. Jelen alkalommal a tartalmi-tematikai tagolódás elemzésére szorítkoztunk, realitását több oldalról is bemutattuk, ezzel tisztább képet kaptunk a műfajok és általában a magasabb rendű szerveződési formák mibenlétéről, továbbá a líra egészén belüli helyzetükről, és egymáshoz való viszonyukról is. Jóval kisebb tehát a bizonytalanság, mint azt eddig hittük, és e tanulság épp a „legnehezebb” műfajnál, a líránál nagyon fontos! Még több adat — esetleg korszerű gépi eszközökkel történő — bevonása nyilván némileg módosítaná és finomítaná eredményeinket. Minduntalan felvetődtek történeti és formai problémák is, melyeket érdemes lenne külön is megvizsgálnunk. (Kívánatos lenne egy szorosabb értelemben vett műfaji vizsgálódás is. Mindezeket kibernetikai eszközök igénybevételével is lehetne folytatni.)

A lírai dalszövegek kutatása kétségtelenül elmozdult a holtpontról, de míg utolérjük a többi műfajét, addig bőven akad tennivalónk.

KATONA IMRE

IRODALOM

BAUSINGER, Hermann:

Formen der „Volkspoesie”. Tübingen 1968.

DÖMÖTÖR Tekla — KATONA Imre — ORTUTAY Gyula — VOIGT Vilmos

1969: *A magyar népköltészet*. Bp. (2. kiad.)

IMRE Sándor

1889: *A magyar népdal nemei* — *Erdélyi Múzeum*. 382—402, 465—486.

KÜLLÖS Imola

1968: *A XVII. sz.-i kéziratos lakodalmi és szerelmi költészet folklór műfajai*. Bp. (Kézirat.)

LŐRINCZ, László

1965: *La terminologie du folklore Kalmouck*. *Acta Orientalia Hungarica*, Tom. 18: 149—158.

MONA Ilona

1959: *Népdalszöveg rendszerezés — népdalszöveg tipológia*. — *Ethn.* 70 (1959): 562—578.

ORTUTAY Gyula

1959: *Népköltészetünk műfajai*. (Egyet. előadás. Szeged, 1940—41.) *Variáns, invariáns, affinitás*. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) — *MTA II. Oszt. Közl.* 9: 195—238.

POGÁNY Péter

1966: *A népdalszövegek típusai*. Bp. (Kézirat.)

PROPP, V. Ja.

1964: *Principiü klasszifikacii folklornüh zsanrov* — Szovjetszkaja Etnografija 4: 147—154.

SIMIĆ, Ljuba

1963: *Prilog klasifikaciji narodne poezije*. Sarajevo.

TAYLOR, Archer

1968: *Lists and Classifications of Folk-songs*. — *Jahrbuch für Volksliedforschung* 13.

Имре Катона:

КЛАССИФИКАЦИЯ ВЕНГЕРСКОЙ НАРОДНОЙ ЛИРИКИ НА ОСНОВЕ ЕЕ СОДЕРЖАНИЯ И ТЕМАТИКИ

(Резюме)

После деятельности Бартока и Кодая исследование текстов народных песен отодвинулось на задний план, и остались неразрешенными даже основные проблемы. Автором были изучены тексты 70—75 тыс. народных лирических произведений для двухтомного сборника «венгерские народные песни», подготовленного им вместе с Ortutay Gyula. Среди этих текстов им было отобрано 2300 песен, которые по праву представляют лучшие традиции венгерских народных песен.

После выяснения основных вопросов терминологии и жанров, автор излагает существовавшие до сих пор виды классификации, далеко не отличавшиеся единством, затем знакомит нас с разработанной им новой более полной системой классификации. Он делит весь материал на 6 классов, каждые два из них родственны; всего получается три больших группы: собственно лирические (любовные, развлекательные); связанные с определенным событием, обрядовые; общественные (профессиональные, исторические, политические). К этим 6 классам он и относит 55—60 песенных групп, особенно выделяя случаи жанровой неопределенности.

Дальше он исследует это деление на основе содержания и тематики с трех точек зрения:

1. *какое место занимают отдельные группы песен (любовные, солдатские и др. песни) в народной лирической поэзии в целом?* Здесь автор выделяет четыре основных категории распространенности: популярная, распространенная, редкая и очень редкая. Между двумя крайними группами различия исключительно велики (популярная и очень редко встречающаяся песня). Абсолютное большинство венгерской народной лирической поэзии представляет всего несколько групп песен, это в большинстве современные, народные песни нового стиля, субъективные по своему характеру (любовные, солдатские, шуточные и др. песни). Следовательно, чем более общий характер имеет жанр, тем он более распространен, популярен, и наоборот. Сохранению песен способствовали и различные коллективы, среди сохранившихся таким образом групп песен соотношения почти равные (например, пастушеские и разбойничьи песни). Однако очень велика группа солдатских песен.

2. *Как делятся песни на основе тематики внутри отдельных групп?* Песни популярных жанров могут быть тематически разделены на большее количество групп, чем более редкие песни (например, любовные песни и в противоположность им песни корабельщиков), таким образом деление на основе тематики показывает большое сходство с классификацией на основе распространенности. Отдельные же темы дифференцировать еще более трудно, чем жанровые группы на основе содержания, особенно различны по своей тематике и очень распространены субъективные по характеру песни, выражающие различные чувства (любовные, винодельческие и др.) В противоположность этому в группах песен связанных с определенным событием, с различными праздниками, обрядами, с профессиями тематика носит более ограниченный характер (определенные случаи, когда песни исполняются, жизненные циклы, ход истории и др.), что облегчает их деление. Конечно, тематика групп песен, выражающих различные чувства любовные и пр.) и качественно иная, чем у групп песен, связанных с определенными событиями, обрядами, но и сама народная лирика имеет два различных жанровоисторических слоя, которым и соответствуют тематические различия. Однако для любой категории народных песен одинаково характерно то, что она непосредственно или косвенно тесно связана с определенной обстановкой, и не столько отдельные варианты, сколько эти большие группы песен дают достоверную картину народной жизни, отдельных сторон мира его чувств и социация. Схожие условия жизни порождают и песни похожей тематики (солдатские песни), литературные — полународные песни могут быть разделены на большее число тематических групп, чем группы народных песен более коллективного характера.

3. *Как формируется число отдельных песенных типов (текстовых типов) внутри отдельных тем?* Тематика популярных песен, естественно, представлена большим количеством типов текста, но здесь уже важно не количественная структура, а то, что внутри отдельных песенных типов можно хорошо различать перво-, второ-, и третьестепенные темы. Бросается в глаза, что первостепенной важности темы, центральные темы представлены во много раз большим количеством песен в каждой песенной группе, чем второ- и третьестепенные темы, и эти основные темы в то же время выражают и характерное для данного жанра содержание. С точки зрения тематической очередности похожие группы

солдатских песен и песни временных работников резко различны в отношении перво-, второ-, и третьестепенных тем, а подобные темы в различных песенных группах никогда не занимают одно и то же место, то есть можно легко пробледиать тематические особенности, а посредством них и характерные жанровые черты.

Эти исследования должны быть дополнены с исторической точки зрения, а также в отношении формы, желательнее было бы провести и особое исследование жанров, возможно, уточнение данных с помощью кибернетических средств. Однако жанрово-тематическая классификация — неоспоримый факт, она подтверждена самыми различными исследованиями. Относительно в ее не должно быть такой неуверенности, как это казалось до сих пор. Этот вывод очень важен именно в отношении такого «труднейшего» жанра, каким является лирическая песня.

Imre Katona:

INHALTLICH-THEMATISCHE GLIEDERUNG DER UNGARISCHEN VOLKSLYRIK

(Auszug)

Seit dem Auftreten von Bartók und Kodály wurde die Forschung der Volksliedertexte ziemlich in den Hintergrund gedrängt. Auch ihre grundlegendsten Probleme sind ungelöst geblieben. Der Verf. hat für die mit Gyula Ortutay gemeinsam verfertigte, zweibändige Antologie, *Magyar Népdalok* (Ungarische Volkslieder) etwa 70—75 000 Texte überblickt. Darunter wurden 2300 Texte, als bezeichnende Vertreter der ungarischen Volkslieder von bester Qualität ausgewählt. Diese bilden die Grundlage der inhaltlich-thematischen Untersuchung des Verfassers.

Der Verf. bespricht, nach der Klärung der Probleme der Kunstgattung und der Terminologie, die bisherigen, keinesfalls einheitlichen Gruppierungen. Dann stellt er ein vollständigeres System, als die bisherigen sind, auf. Es wurden sechs Liederklassen aufgestellt. Darunter sind je zwei miteinander verwandt: Gefühls- (Liebes-, Unterhaltungsklasse), gelegentliche (an eine Gelegenheit gebundene, zeremonielle) und gesellschaftliche (Beschäftigungs-, Geschichts- und politische) Klassen. In diese sind die etwa 55—60 Liedergruppen, mit Bezeichnung der Überdeckungen und auch der Schwankungen der Kunstgattung eingereiht.

Die inhaltlich-thematische Gliederung wird im Folgenden von drei Gesichtspunkten aus untersucht.

1. In welchem Maß werden die einzelnen Liedergruppen (Liebes- und Soldatenlieder usw.) der Gesamtheit der Lyrik teilhaftig? So werden 4 Proportionsgruppen aufgestellt: populäre, verbreitete, seltenere und vereinzelte Lieder. Zwischen den beiden äußeren Proportionsgruppen (populären und vereinzelten) sind außerordentlich große Unterschiede zu finden. Die relative bzw. absolute Mehrheit der ungarischen Lyrik besteht nur aus wenigen Liedergruppen. Diese sind meistens „moderne“, subjektive Volkslieder neuen Stils (Liebes-, Soldaten- und scherzhafte Lieder). Je allgemeiner die Beziehungen einer Kunstgattung sind, sind sie desto bekannter, beliebter und umgekehrt. Auch verschiedene Gruppen dürften die Lieder erhalten haben. Darunter sind die Proportionsgruppen der verwandten Typen fast gleich (Hirten- und Betyárenlieder). Auffallend groß ist dagegen die Zahl der Soldatenlieder. 2. Wie teilen sich die Themenkreise innerhalb der einzelnen Liedergruppen? Die populären Kunstgattungen lassen sich in mehrere Themen als die seltenere Lieder teilen (z. B. die Liebeslieder und diesen gegenüber die Schifferlieder). Somit ähnelt die thematische Proportionstabelle der Gruppierung der Popularität in vielen Punkten. Die einzelnen Themenkreise und Themen lassen sich noch schwerer als die Gruppen der Kunstgattung und des Inhaltes absondern. Besonders ist eine mannigfaltige und ziemlich abweichende Thematik im Fall der subjektiven Gefühlslieder (Liebeslied, Trinklied) vorzustellen. Demgegenüber machen sich beiden gelegentlichen, zeremoniellen und an Beschäftigung gebundenen Liederkategorien gewisse Rahmenbildungen geltend, wie der gelegentliche Gang des Singens, der Lebenszyklen, der Geschichte, die ihre Thematisierung erleichtern. Es ist zwar wahr, daß die Themenkreise der Gefühlsliedergruppen qualitativ anders sind, als die der gelegentlichen Liedergruppen. Doch auch in der Volkslyrik befinden sich zwei verschiedene geschichtliche Schichten in der Dichtungsart. Und auch die thematischen Unterschiede entsprechen diesen Schichten. Für alle Volksliederkategorien ist dagegen bezeichnend, daß sie mittelbar oder unmittelbar aktuell an die gegebenen Lebensverhältnisse eng anschließen. Und nicht so sehr die einzel-

nen Liedervarianten sondern vielmehr diese großen Gruppen geben uns ein getreues Bild über das Volksleben, über je eine Seite der Gefühls- und Bewußtseinswelt. Ein ähnlicher Lebensrahmen hat eine ähnliche Thematik zur Folge (Soldatenlieder und die Lieder der Landarbeiter). Die literarisch-halbvolkstümlichen Liedergruppen sind in mehreren Themen als die kollektiveren Liedergruppen volkstümlicher Abstammung zu teilen.

3. Wie gestaltet sich die Zahl der einzelnen Liedertypen (Texttypen) innerhalb der Themenkreise? Die Themenkreise der populären Lieder bestehen natürlich aus mehreren Texttypen. Hier ist jedoch nicht mehr der zahlenmäßige Vergleich wesentlich, sondern der Umstand, daß auf diesem Grund sich Themenkreise von erstem, zweiten und dritten Rang innerhalb einer Liedergruppe voneinander gut absondern lassen. Auffallend ist, daß die zentralen, erstrangigen Themen in jeder Liedergruppe vielfacher als die zweit- und dritrangigen sind und daß diese Hauptthemenkreise gleichzeitig auch die bezeichnendsten Gedanken der Dichtungsart enthalten. Die vom Gesichtspunkt der thematischen Reihenfolge aus ähnlichen Soldaten- und Landarbeiterlieder sind, betreffs der erst-, zweit- und dritrangigen Thematik, recht abweichend, und ähnliche Themenkreise nehmen innerhalb einer anderen Liedergruppe niemals denselben Platz ein. Die thematischen Charakterzüge und über diese hinaus die der Kunstgattung lassen sich also gut erfassen.

Diese Untersuchungen sind durch geschichtlich-formelle Gesichtspunkte zu ergänzen. Es wäre auch eine Besprechung der Kunstgattung und eventuell eine Verfeinerung mit Hilfe von kibernetischen Mitteln wünschenswert. Die inhaltlich-thematische Gliederung ist aber eine reelle Tatsache: sie ist durch Untersuchungen verschiedener Gesichtspunkte gerechtfertigt. Die erwähnte Schwankung ist also kleiner, als wir sie bis jetzt eingeschätzt hatten. Diese Belehrung ist eben bei der „schwersten“ Kunstgattung, beim lyrischen Gesang, sehr wichtig.

Újítások Észak — Dunántúl újkori népi táplálkozásában

A Kisalföld vidékét és a táplálkozás témakörét, első terepmunkám és egyben egyetemi szakdolgozatom tárgyát TÁLASI István professzor kívánságára választottam, aki abban az időben célul tűzte ki, hogy mielőbb áttekintést nyerjünk az anyagi kultúra vizsgálatában addig kevésbé érintett észak-dunántúli tájról. Ennek nyomán folytak ott közel egy időben vizsgálatok az ő irányításával az építkezés, táplálkozás és viselet körében, amelyekhez azután szerencsés módon társadalmi, folklór kérdések kutatása is csatlakozott. Így mindennél ideillőbb most egy olyan jelenségre visszatérni, amelynek körvonalai kisalföldi vizsgálataim során kezdtek kibontakozni.

Sokszor elhangzott már a magyar és az európai számvetésekben egyaránt, hogy a táplálkozás területén a néprajz messze elmaradt a más életjelenségek vizsgálatában elért eredményektől, a történeti fejlődés törvényszerűségeinek az elemzését, amivel a tulajdonképpeni *kutatás* kezdődne, rendkívül megnehezíti az anyagfeltárás hiányos volta, noha a helyzetkép részletes ismerete még csak kiindulópontja minden vizsgálatnak. Ez a magvarázata annak, hogy nálunk is az előkészület: ételtípusok bemutatása, ezek elterjedtségének rögzítése dominál. Ahol legalább ezek a körülmények tisztázottak, megkísérrelhető egy-egy étel hazai történetének, jelentőségének kibontása.¹

A táplálkozás egészének a szerkezete, az egyes ételek helye, rangja és jelentősége, vagyis funkciója a hétköznapok és ünnepek étrendjén, adott időszakban, még mindig az anyagismeret kérdése. Itt azonban sokkal több variációs lehetőség adódik, mint az ételtípusok körében, ahol a nyersanyag és technika csak korlátozott számú eltérő megoldást tesz lehetővé. Tájú monográfiákból igen eltérő hazai táplálkozásszerkezeteket ismerünk a XX. század elejéről, de a szerkezeti jellegzetességek egykorú országos rendszeréről nincs részletgazdag áttekintésünk.

A változások, újítások okairól, mozgatóerőiről, lefolyásáról keveset tudunk. Itt is elsősorban azt vizsgáltuk, hogyan nyújt előnyös helyzetet, milyen kapcsolódási lehetőséget kínál az anyagában vagy készítményében új ételnek a megjelenésekor szokásos ételfajták választéka.² Az *újítás* hatáskörét a táplálkozás egészében a beépülés, megerősödés különböző fázisaiban nem követtük nyomon. Az újításnak, illetve a régi megtartásának kedvező étkezési alkalmak köréből csak szemelvényeket láthattunk a közelmúltban.³

¹ Ezeket a feladatokat hangsúlyozza TÁLASI is a kutatási problémák összegezésénél. (1955).

² BALASSA 1960, 398—428.; KISBÁN 1960.

³ KISBÁN 1963.

Újítások útját étredek rendszerében egyetlen konkrét esetben elemezték, de a vizsgálat ünnepi étredekre súlypontosított, ünnep és hétköznap kapcsolatáról nem tájékoztat.⁴

Az anyagi kultúra hazai vizsgálatában éppen TÁLASI István hangsúlyozta tematikus kutatásaiban is erőteljesen a szerkezeti összefüggésre és az egyes jelenségekre egyaránt figyelő változás-vizsgálatok jelentőségét. A táplálkozás anyagából levonható tanulságok kiaknázásában itt is elmaradtunk. Ezt nem menti az sem, hogy a helyzet más nemzeti kutatásokban sem jobb. Csaknem forradalmi tettek számít WIEGELMANN kötete, amit teljes egészében az új- és legújabbkori táplálkozásbeli változások elemzésének szentelt azzal a céllal, hogy lássuk, milyen segítséget nyújt ezek törvényszerűségeinek megismerése korábbi, kevésbé dokumentált korszakok folyamatainak, táplálkozásszerkezetének megvilágításához.⁵

Újítás és megszokottnál maradás nem független a gazdasági, társadalmi körülményektől. Így ez utóbbiak ismerete alapján máris várható, hogy adott korszakban mely vidék újító. Ez azonban nem helyettesíti a konkrét folyamat sokoldalú megismerését. A népelet minden egységében is el kell jutnunk ehhez, ha a közvetlen mozgatóerők irányát látni akarjuk.

A Dunántúl népi táplálkozását a legújabb kor küszöbén viszonylag jól ismerjük. Azonos táplálkozási helyzetek eltérő megoldásai sok esetben tájilag is körvonalazhatók. A különböző jelenségek térbeli elterjedése nem egybevágó, a táplálkozási tájszerkezet nem mindig azonos módon rendeződik. Gyakran áll előttünk észak–déli eltérésekből adódó rendeződés. Az észak–déli eltérések csoportjában tartalmilag szembetűnő, hogy új- és legújabbkori eredetű ételkészítési, ízlésiránybeli és táplálkozásszerkezeti sajátosságokban észak gyakran újító. Ez önmagában olyan figyelmet érdemlő tény, amit a népi kultúra más jelenségeinek vizsgálata szempontjából is kár lenne elhallgatni addig, amíg a kérdés minden szálának elemzése sorra kerül. Az alábbiakban tehát nem az újítás, változás folyamatának elemzésére, hanem csak az eltérésben foglalt újítás kiemelésére vállalkozom.⁶

1. Magyarországon a XVI–XVII. században gazdag főúri háztartásokban gyakori a nádcukor (nádméz). Behozatali cikk, magas ára gátat vet szélesebb körű elterjedésének. Az ország első cukorgyára Fiumében működik a XVIII. század közepétől, nádcukrot készít. A cukorrépa hazai termelését a század végén kísérli meg TESSEDIK Sámuel, a répacukorgyártás csak a XIX. század végére számottevőbb. Így érthető, hogy ezt megelőzően a paraszti háztartásban a cukor használata elenyésző. Kását, főtt tésztát, sült-öntött tésztát édesítettek mézzel, de édes sült tészta tulajdonképpen nem volt. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet az ízlésirányt, az elvárást is meghatározta.

Kétségtelen újítás tehát az édes ízű sütemény a cukortalan korban. Az Észak-Dunántúlon kétféle is volt belőle, mindkettő újkori eredetű, édesítésük mikrobiológiai folyamat kihasználására épül. Az egyik ilyen édes

⁴ MORVAY 1950.

⁵ WIEGELMANN 1967.

⁶ A példák adattárának bemutatására e keretben nincsen mód. A publikációk mellett saját terepmunkám, kérdőíves gyűjtéseim, valamint a *Magyar Néprajzi Atlasz* (MNA) teljes anyagának kéziratos térképeire támaszkodhatom. — Minden példa kapcsolódik a XIX–XX. század fordulójáról ismert helyzetképhez. Ez utóbbi összegezésénél a fő tendenciákat nem érintő kistáji eltérésekre általában nem utalok. — Északon értem a Kemenesaljától és a Balatontól (esetenként, de külön jelezve, a Bakonytól) északra eső vidéket.

sütemény a malátázott (csíráztatott) gabona nedvének vagy kiőrölt lisztjének felhasználásával készül. Földrajzilag távoli párhuzamait ismerjük, nálunk azonban vitathatatlanul e vidék találmánya, innen jutott el később az Alföldre. Legismertebb dunántúli (és északi-kisalföldi) elnevezései *szalados*, *kötés*, *csiripiszli*. Főként a téli időszakban gyakran ették. A Bakony vidékén és egész Dél-Dunántúlon ismeretlen, bár megfelelő nyersanyag rendelkezésre állt volna.

A másik a kukoricalisztből (és csak ebből) készült, forrázással önédesített tészta, amely tehát eredetileg csak kukoricaliszt és vízből áll, de a hőhatás megfelelő várakozási idő betartásával cukrosodást eredményez. (Legismertebb neve *málé*, de a szó nem mindenütt ezt jelöli.) Az önédesített kukoricalepény az alább következő kivételtől eltekintve országszerte ismert. Minden bizonynyal nem az Észak-Dunántúl találmánya. A mediterrán anyag jelenlegi ismeretében valószínűnek látszik, hogy onnan nem jött a kukoricával együtt. Elégedjünk meg egyelőre azzal, hogy az Észak-Dunántúl (és Délkelet is) ezt az újítást befogadta, míg a Dél-Dunántúl nagyobb, nyugati része (és vele tart ismét a Bakony vidék) — nem. A nem-önédesített kukoricalepények sokféle zsíros, tejes, gyakran már cukros változatainak ismeretében világosan látszik, hogy a nem-édes kíváncsalm mint ízlésirány egyedül itt nyomja rá bélyegét a XX. századig a kukoricalepényekre. A másfelé is szokásos zsíros pogácsa mellett ugyanis itt kizárólag aludttejjel, sóval kevert kukoricalepény készül, ez közkedvelt.

Észak és dél között átmenetet képez nyugaton a Kemenesalja vidéke, ahol tulajdonképpen sem malátázott tészta, sem önédesített kukoricalepény önállóan nincsen, viszont van édes tészta, amelyben a kettő nyersanyag- és technikabeli jellegzetességei, valamint elnevezéseik kontaminálódnak.

Ízlésváltozást is bevezető, igen jelentős újítás tehát északon e két tésztaféle, viszont a dél nagy része tőlük elzárkózott. Északon a bekapcsolódás menetét nem ismerjük, de mindenesetre később a mindennapi étkezés részei, nem ritka, alkalmi ételek.

2. Az ízlésváltás kérdéséhez kapcsolható a tésztaerjesztés megoldása. Magyarországon a XIX—XX. század fordulóján a kenyér erjesztésének két alapváltozata jelentős: kovászmag, illetve tartósított erjesztőanyag alkalmazása. Az előbbi elsősorban rozskenyérhez, az utóbbi búzakenyérhez kapcsolódik. Ezt a tendenciát modern mikrobiológiai ismeretek is racionálisnak mutatják. A kovászmaggal való erjesztés az egyszerűbb, régebbi, Európa-szerte alkalmazott eljárás. A tartósított erjesztőanyag újabb, s bár részelvei különböző időszakokban másfelé is megvalósultak, magyarországi alkalmazása nagy feltűnést kelt a XVIII. században Közép-Európában.

Az önálló erjesztőanyagként alkalmazott kovászmag (sajtolt élesztő, amivel újabban keverték, csak a XIX. század végétől elérhető) a tésztát olyan mértékben savanyítja, hogy ezt a kész kenyér ízén is érezni. Ezzel szemben a hazai tartósított erjesztőanyag mindkét típusváltozata savanyú ízhatás nélküli erjesztést biztosít. A kovászmagról tartósított erjesztőanyagra való áttérés tehát a naponta többször fogyasztott kenyér, a gabona alapanyagú ételek legfontosabbika ízét is megváltoztatja. Az év folyamán egyszer-kétszer nagy mennyiségben elkészített erjesztőanyag állandóbb minőséget, nagyobb biztonságot nyújt a mindig cserélődő kovászmagnál. Alkalmazása búzakenyérnél veszélytelen. Ezzel szemben a rosttészta, amelyben sikérváz nem alakul ki, a búzánál lényegesen jobban meg kell savanyítani ahhoz, hogy a kenyér

bele elég laza szerkezetű legyen.⁷ Vagyis a kevésbé savanyító tartósított erjesztőanyag alkalmazása rozskenyérnél a minőség rovására mehet.

A XIX—XX. század fordulóján a Dunántúl kenyérgabonája — a keleti vidékek, elsősorban délkelet kivételével — rozs. A délkeleti búzavidék (és közvetlen szomszédsága) tartósított erjesztőanyagot használ. A Dél-Dunántúl nyugati, rozsos vidéke megmaradt a kovászmagnál. Vele tart a Bakony is. Ezzel szemben egész Észak-Dunántúl, tehát a nagyobb, rozsos vidék is, tartósított erjesztőanyaggal süt. Bizonyos, hogy ez az újítás nem az itteni falusi lakosságtól indult hazai útjára, viszont náluk kedvező fogadtatásra talált. A rozs alapanyagból valószínűsíthető kezdeti kudarcok dacára meggyökeresedett. A számunkra megfigyelhető XX. században biztonságos sikerrel használják, a vele készült rozskenyér jó minőségű és nem savanyú ízű.

Ami a Dunántúl rozskenyeres vidékét illeti, az erjesztőanyag változásban ismét csak észak volt az újító, ízlésváltozást eredményezően változtató. Ahol ugyanis rászoknak a nem-savanyú kenyérre, hamarosan idegennek, értéktelenebbnek érzik már a savanyút. Dél maradt a régi megoldásnál, ízlésirány-nál.

3. Bár nem tekinthetjük lezárt kérdésnek, igen valószínűnek látszik, hogy az ország nagy részén a kukorica meghonosodását megelőző időkben a főtt lisztpép ételtípus a népi táplálkozásból lényegében hiányzik.

Ilyen bevezetés után szinte éppen az északi újítások ellenpéldájaként indul, ha elmondjuk, hogy a XIX—XX. század fordulóján Észak-Dunántúl (egyetlen távoleső kivételtől eltekintve) az egyetlen hazai táj, ahol változatlanul nincs lisztpép. Nagyon valószínűnek tekinthetjük, hogy nem kiszorulásról van szó, hanem egyáltalán be sem épült. A liszttel sűrített kása pépje ugyanis a XX. század elején még előfordul, s mi indokolná, hogy a lisztpép nála korábban elmaradjon? A pépek pirított változatának, a stercnek a belépése aligha, hiszen, ez az egész Dunántúlra eljutott és másutt nem vezetett ilyen eredményre. Ezek szerint éppen a déli vidék hajlott az újra a lisztpép esetében és észak volt konzervatív — az első lépcsőben. Ez az eltérés ugyanis később oda vezetett, hogy a következő újítás, az ausztriai szomszédságból a Dunántúlra érkezett sterc-pirítás, bár mindenütt beépült, de átütőbb északon lett. A kása + lisztből főtt pépek jelentőségét a táplálkozásban erőteljesen visszaszorította itt, míg délen a lisztpép mellette is tartja magát. (Bár a pirított pép hazai megjelenésének időpontja nem tisztázott, az ételnevek bonyolult szövevényéből mégis számolhatunk egyelőre úgy, hogy a kukoricát nem előzte meg.) Vagyis itt éppen egy korábbi újítás elől való elzárkózás vezetett viszonylag hamarosan modernebb szerkezeti képhez északon.

4. És most egyet a szemünk előtt lejátszódott változásokból. A XIX—XX. század fordulóján a hurka töltelékének kásája Észak-Dunántúlon köles vagy kukorica. Kedveltebb, rangban előbbre álló a köles, kissé lenézett a kukorica. Amikor a parasztgazdaságban termelt köles hántolását a malmok leépítik, sokan pénzért megveszik üzletben a kölest, de nem használnak kukoricát. Dél-Dunántúlon ugyanekkor rangsorolás nélkül hajdina és kukorica a hurkakása. Dél a század első felében ezen alig változtat, északon viszont a köles-termelés visszaszorulásával párhuzamosan egészen új megoldásokra térnek át korán. Hurkába kerül a csak pénzért vásárolható rizs és útnak indul a

⁷ GASZTONYI—SCHNELLER 1963, 180.

tészta-töltelék. Pékszemplőt, többnyire azonban otthon sütött tésztát töltenek hurkába.⁸

5. A disznóölési töltelékek terén észak egy-két emberöltővel korábban is újító volt. A századforduló előtt meghonosodott itt már a disznósajt, kétségtelenül nyugati példa nyomán. Minden évben mindenki készíti. Délen később kezdenek próbálkozni vele, a két világháború között sem készíti mindenki minden évben. Sok híve van még az összevagdalt gyomorból készült savanyú levesnek, s akad, aki eldobja a gyomrot. Nem töltik kásával sem.

6. A kenyér és kalács differenciálódásának kezdeti szakaszára jellemző az az Európa-szerte többfelé megfigyelhető megoldás, hogy az ünnepi, kivételes alkalmak megkülönböztetett tésztája tulajdonképpen a szokásosnál jobb minőségű kenyér. Gyakran megegyezik a kenyérral formájában, erjesztésmódjában, csak alapanyaga jobb minőségű. Rozstermelő vidéken lehet akár az örleményből kiszitált legfinomabb, fehérebb színű rozsláng is.

A karika alakú kalácsoktól és az újabb töltött megoldásoktól eltekintve Dél-Dunántúl egyetlen kalácsa a XIX–XX. század fordulóján a kenyér – cipó alakú, fonatlan fehér tészta. Vagyis a kalácsok történetében egy igen régi forma. Nagy multú itt is, amit az is mutat, hogy hétköznapi és ünnepi alkalmakra, rituális célra egyaránt készül. Többnyire nem tejjel, hanem vízzel dagasztják, a rozskenyeres vidéken búzalisztból, keleten a kenyérénel finomabb búzalisztból készül. Délkelet-Baranya kivételével teljesen hiányzik viszont Dél-Dunántúlon a fonott kalács.

Ezzel szemben Észak-Dunántúlon csak fonott kalács van, hétköznap – ünnepen egyaránt hosszúkás formában készül. Mindig tejes tészta. A magyar nyelvterület egyetlen vidéke ez, ahol egyedül ez az általános használatú, minden kalácsütési alkalomra készített alapforma.

A kenyér és kalács differenciálódásának mértékét összehasonlítva a folyamat északon előrehaladottabb. Az eltávolodás délen lényegesen kisebb.

7. A kalácsok körében maradvá nézzük meg egy kivételes alkalom differenciáló hatását érvényesülését. A lakodalmi ritusa az ország több vidékén is arra vezetett, hogy egyes kalácsformák fokozatosan kizárólag ehhez az alkalomhoz kapcsolódtak, vagy egyenesen ilyen funkcióval új formaváltozatot alakítottak ki. Dél-Dunántúlnak speciális, csak ehhez az alkalomhoz kapcsolódó kalácsformája nincs. Ezzel szemben az egész északi vidéken általános a századfordulón egy bonyolult fonásmódú kerek, rácsos lakodalmi kalács, amely csak erre az alkalomra készül. Úgy látszik eleve ilyen funkcióban jött létre. Hazai elterjedéséből ítélhetően a forma Észak-Dunántúl újítása, s bár valószínűleg nem túl régi, nem is a legfrissebb, hiszen erre az időszakra már az Alföldre is eljutott.

Észak tehát két lépéssel előtte jár a délnek: van speciális lakodalmi kalácsforma és ez nem is az ünnepi – hétköznapi alapformák közül vált ki, hanem új formaváltozat kialakításával valósult meg.

8. Végezetül egy étrendi kérdés: a tésztaételek szerepe néhány ünnepi étrenden. Előrebocsátom, hogy a századfordulón lepénykenyeret a legnyugatibb sáv kivételével egész Dunántúlon készítenek, a gyúrt főtt tészta pedig mindenütt szokásos.

Nagypéntek böjti étrendjén Dél-Dunántúlon uralkodó tészta a lepénykenyér, északon főtt tészta. December 24 böjtös karácsonyi főétkezésén délen

⁸ E kérdésnél az MNA anyagából kirajzolódó táji tendenciákat a témát feldolgozó SZOLNOKY Lajos munkatérképén tanulmányozhattam.

sokfelé jelentkezik a lepénykenyér, északon viszont gyakran hiányzik a főtt tészta, s helyét kalácsfélék foglalják el. December 31 étrendje ebben az időben a Dunántúlon sehol sem böjtös, nem is tudják, hogy valaha az volt. Az étrenden mégis szerepel több olyan étel is, amelyek mutatják, hogy korábban a karácsony böjtjéhez hasonlóan étkeztek. Ezek egyike a pogácsa. A szilveszteri pogácsa zsíros, apró, és haláljósító céllal tollat beletűzve sütik. Pontosán azon a vidéken ismeretes a Dunántúlon, ahol ekkor ismerik még egyáltalán a lepénykenyeret. Vagyis csak nyugaton hiányzik. A nagypénteki, karácsonyi és szilveszteri étrend összevetése arra mutat, hogy a böjti ünnepek tésztaétele korábban Észak-Dunántúlon is a lepénykenyér volt. Ennek egyetlen emléke a szilveszteri pogácsa, amely közben mind összetételében, méretében, mind pedig funkciójában erőteljesen megváltozott.

A tudatosan kiemelkedően böjtösnek tartott nagypénteki, karácsonyi étrenden dél régebbi állapotot, korábbi tésztaételt őriz. Észak viszont általánosan elfogadta először a főtt tésztát, majd egy későbbi lépésben a karácsonyi étrenden ezt kalácsfélékkel váltja fel. Kiegészítésül megemlíthetném még, hogy a kelt tésztából sült, megöntött tésztaétel, bár a hétköznapi táplálkozásban ismert, nem szerepel a böjtös ünnepek étrendjén a Dunántúlon. Erjesztetlen gyúrt, sült, majd megöntött tészta (= ál-lepénykenyér) jelentkezik azonban a Dél-Dunántúlon. Ez a választás a két lehetőségből egyedül itt táji jellegzetesség, az ország nem dunántúli vidékein, ahol egyidejűleg öntött tészta a böjti ünnepek étele, az mindig kelt tészta.

Vagyis az általában más alkalmaknál konzervatívabb böjti étrendek formálásában is észak az újító a Dunántúlon.

*

Az északi újítások a táplálkozás jelentős vonásait érintik.

Az *izlésirány* változásában a savanyú kenyérről a nem savanyúra való áttérés, édes ízű lepények készítése cukortalan korszakban sarkalatos fordulat.

Utaltam arra, hogy a táplálkozás szerkezeti áttekintése a hazai előmunkálatok nyomán milyen nehézségekbe ütközik. Ellenkező esetben nyilván a táplálkozás egészében fontosabb *étrend*beli különbségek is adódnának a bemutatottnál. Több dolog várható e téren az eddigi ismeretek alapján, de biztos talajon kívántam maradni. A főtt tészta befutása északon a konzervatív ünnepi böjti étrendre ezen újításon túl valószínűleg azt is jelzi, hogy ez az ételtípus északon korábban lett nagy jelentőségű a táplálkozás egészében, mint délen.

Az *ételek differenciálódása*, funkciójukban eltérő ételcsoportok alakulása a táplálkozás szintjelzője is. A kenyér — kalács — egy alkalom külön kalácsa sorozat így szintén lényeges szerkezeti problémát érint.

Nem állítom ugyanezt most a disznósajtról, mert a sertéshús feldolgozásának egész rendszeréből csak egy *étel*fajta emeltem ki. Így csupán arra utalnék, hogy a déli savanyú gyomorleves visszaszorulóban levő savanyú húskételek egyik változata.

Végül az *ételek hierarchiája* kapcsán a konzervatívabb kiindulást követő előreugrás két esetét is láttuk. (Lisztpep hiánya, illetve köles rangbeli elsősége a hurkakásák között, majd a kásák — pépes ételek új változatának túlsúlyra jutása, illetve vásárolt kására és teljesen új töltelékanyagra való áttérés északon.) A jelenség a kultúrdinamikai vizsgálatokból jól ismert.

E példatár is mutatja, hogy az északi újítások a táplálkozás különböző jellegű és jelentőségű szelvényeit érintik. Kiindulásuk időben az újkor különböző szakaszaihoz kapcsolódik. Az Észak-Dunántúl népi táplálkozásába újításként épülő jelenségek előtörténete eltérő. Az ételtípusokban a dolog természeténél fogva kivételes a helyi találmány. Formaváltoztatban ez már könnyebben lehetséges. Ha sok étrendi szerkezetet vizsgálhatunk, nyilván több jellegzetes helyi összeállítás, összefüggés adódik.

A helyi táplálkozásban egyenértékű újítás azonban az is, ami nem kizárólag lokális specialitás, aminek az előtörténete más hazai vidékre, más etnikumú szomszédságba, más társadalmi réteghez vezet vagy egyszerűen másutt is előfordul. Mindezen körülmények bogozását nem tűztem ki célul ezúttal.

Az északi újítások jelentős voltát, sokféleségét és az egész korszakon át való jelentkezését talán sikerült meggyőzően bemutatni. Észak és dél táplálkozásának eltéréseiből az ellenkező előjelűeket is számba kell venni természetesen és a két vidék újításainak jelentőségét összevetni. Nem akarok ennek elébe vágni, ezt mutatja a dolgozat címe is. De nem lepne meg, ha a témára később visszatérve a szembesítésből mégis észak, mint az újító kerülne ki az újkori népi táplálkozásban.

KISBÁN ESZTER

IRODALOM

BALASSA Iván

1960: *A magyar kukorica*. Bp.

GASZTONYI Kálmán—SCHNELLER Margit

1963: *Sütőipar*. Bp.

KISBÁN Eszter

1960: *Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai*. NÉ. XLII. 5—27.

— 1963: *A népi táplálkozás alakulásának problémái*. MH. V. 189—203.

MORVAY Judit

1950: *Az ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében*. Ethn. LXI. 148—171.

TÁLASI István

1955: *Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945—1955)*. Ethn. LXVI. 5—56.

WIEGELMANN, Günter

1967: *Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung*. Marburg.

Эсмер Кушбан:

НОВОВВЕДЕНИЯ В НАРОДНОМ ПИТАНИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ ЗАДУНАВЬЯ

(Резюме)

Народное питание в задунайской части Венгрии хорошо известно с конца XIX—начала XX века. Различные способы приготовления пищи в одних и тех же условиях во многих случаях определяются местными границами, однако такой территориальный обзор в предыдущих исследованиях почти не проводился. Территориальное распространение различных явлений не одинаково, местная структура питания складывается не всегда одинаковым принципом. Автор статьи стремится привлечь внимание к богатой группе различий, существующих между обширными районами севера и юга. Эти различия ярко показывают, что нововведения в народном питании в первую очередь произошли на севере. Эти различия между югом и севером автор анализирует на нескольких примерах питания в различных его аспектах. 1. Сладкие выпечные изделия, приготовляющиеся с использованием естественных микробиологических процессов (из осоложенной пшеницы, кукурузной муки), в период, предшествующий производству сахара из сахарной свеклы, по сути «бессахарный» период крестьянской жизни; 2. различные способы брожения хлебного теста, в результате которых получается кислое и некуское тесто; 3. появление нового типа в народном питании: мучная каша, появившаяся параллельно с распространением выращи-

вания кукурузы, а также влияние позднее происшедшего изменения в группе мучных каш (*Sterz*) на формирование положения во всей группе каш; 4. связь между системой различных видов начиненных кишок и нововведениями в выборе кашных начинок; 5. использование в пищу свиного желудка, введение изготовление зельца, приготовления кислых супов из неначиненной требухи; 6. Мера дифференцированности хлеба и хлебо-булочных изделий, неначиненных дрожжевых изделий; 7. мера дифференцирующего воздействия особых случаев приготовления пищи в свете формирования особой свадебной формы тортов и пирожных; 8. Различия в составлении трапеза при определенном режиме питания, на примере выпечных изделий, употреблявшихся в великую пятницу, 24 декабря (Рождество) и 31 января.

Нововведения в питание в северной части Задуная имели большое значение. Они проявляются как в отношении вкусовых изменений, в режиме питания, в его структуре, в методах приготовления пищи, различных блюд и охватывают новесый исторический период. Эти северные нововведения лишь отчасти носят местный характер. С точки зрения склонности к нововведениям у отдельных местных форм питания восприятие нововведений эпохи, имевших далеко идущее влияние, было не менее ценным.

Из различий в питании на севере и юге, естественно, следует учитывать и противоречивые, и хотя это еще не проведено, данные статьи позволяют ожидать, что север выйдет победителем из такого сопоставления как первооеречная территория нововведений в народном питании новой эпохи в задунавье.

Eszter Kisbán:

NEUERUNGEN IN DER NEUZEITLICHEN VOLKSNÄHRUNG IM NÖRDLICHEN TRANSDANUBIEN

(Auszug)

Die Volksernährung Transdanubiens ist von der 19–20. Jahrhundertwende gut bekannt. Die verschiedenen, abweichenden Lösungen der gleichen Ernährungsprobleme sind in vielen Fällen auch regional zu fassen. Eine solche Übersicht wurde jedoch von der bisherigen Forschung kaum vorgenommen. Die regionale Verbreitung der verschiedenen Erscheinungen ist nicht einstimig, die regionalen Beziehungen zeigen nicht immer dieselbe Gliederung. Die Verfasserin möchte die Aufmerksamkeit auf die reiche Gruppe der großräumigen Unterschiede des Nordens und des Südens lenken. Bei diesen Unterschieden ist auffallend, daß wichtige Neuerungen in der neuzeitlichen Ernährung in erster Linie im Norden zur Geltung kamen. Solche Abweichungen zwischen Süd und Nord werden aus den verschiedenen Bereichen durch einige Beispiele analysiert. 1. Süße Fladen, gefertigt mit Ausnutzung der natürlichen mikrobiologischen Prozesse (aus Getreidemaltose, Maismehl) in der der Rübenzuckerherstellung vorangehenden, für den Bauernhaushalt im wesentlichen zuckerlosen Zeit; 2. Stand der Lösungen der ein saueres oder nicht saueres Brot erzielenden Vergärung; 3. Einfluß des Hervortretens des mit der Einbürgerung des Mais gleichzeitig auftretenden Mehlbrei-Typs und einer später auftretenden Variante der Mehlbreie (*Sterz*) auf die Gestaltung der Lage einer ganzen Gruppe der Breispeisen; 4. Zusammenhang der Rangordnung und der Neuerung bei der Wahl der Breiwürstlerei; 5. der Gebrauch des Schweinemagens, Einführung der Preßwurst bzw. saure Suppen aus dem nicht gefüllten Magen des Schweines; 6. der Grad der Differenzierung des Brotes und des Gebäckes im Spiegel der Formvarianten der gequellten Gebäcke; Grad des differenzierenden Einflusses einer ausnahmsweisen Gelegenheit im Spiegel der Ausbildung der speziellen hochzeitlichen Gebäcksform; 8. Abweichungen bei bestimmten Speisenfolgen, z. B. bei den Gebäck- und Nudelsorten der Speisenfolgen am Karfreitag, den 24. und den 31. Dezember.

Die nördlichen Neuerungen berühren bedeutende Schichten der Ernährung. Sie treten in der Geschmacksrichtung, Speisenfolge, Konstruktion und in den Verfahren der Zubereitung gleichfalls auf und beeinflussen die ganze Neuzeit. Die nördlichen Neuerungen sind nur bis zu einem kleinen Grad lokale Erfindungen, lokale Zusammenstellungen. Vom Gesichtspunkt der Neuerungsbereitschaft der lokalen Ernährung aus ist die Aufnahme der weittragenden Neuerungen des Zeitalters von nicht geringerer Bedeutung.

Aus den Abweichungen der Ernährung des Nordens und des Südens sind natürlich auch diejenigen vom entgegengesetzten Charakter in Rechnung zu ziehen. Diese Arbeit wurde aber bisher noch nicht durchgeführt. Es ist dagegen zu erwarten, daß aus einem Vergleich der Norden in erster Linie als Neuerer in der neuzeitlichen Volksernährung Transdanubiens herauskommen wird.

A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében

DEGRÉ Alajos a „Magyar halászati jog a középkorban” című alapvető munkájában elsősorban a halászó vizeket birtokló földesurak egymás közti, halászattal kapcsolatos vitáit megoldó, rendező joggyakorlatot, valamint a földesúr és jobbágy viszonyát, a jobbágy-halászok jogait és szolgáltatásainak rendjét tárta fel.¹ Az utóbbi kérdéskörre vonatkozó eredményeit felhasználva és azokat összevetve a tolnai és baranyai Duna mentén tapasztalt újkori joggyakorlattal, a következő általános és némiképpen leegyszerűsített vízhasználati elvet fedezhetjük fel: A halászati jognak a földbirtokkal való összekapcsolása (XII. sz.) és az egységes jobbágyosztály kialakulása (XIII. sz.) után már a középkorban a halászó vizeket a bennük fogható halak értéke szerint rangsorolták. A legértékesebb, elsőrangú vizek, halfogó helyek egy része — korábbi joggyakorlat alapján — továbbra is független maradhatott a partbirtoktól; így például néhány fontos viza-fogó hely a Dunán. Az elsőrangú vizek más részét a földbirtokosok „tilcssa” tették jobbágyaik számára, azokon a jobbágyok rendszerint csak a földesúr szerszámával és robotban halásztak. Más esetekben e vizeket külön fizetett pénzösszegért bérbe adta vagy a kifogott halak nagyobb részét követelve halásztatta. Egyes esetekben a halászó víz bérlői nem is a helybéli jobbágyok voltak. Így halásztak vizát a XVIII. században a komáromiak a kalocsai érseki uradalom Bogviszló határába eső Duna-szakaszán, vagy a több földbirtokos közös tulajdonát képező Madocsa halászó vizein a budai polgárok. Ilyen elsőrangú víznek számított például a Sárvíz is a bátaszéki uradalom decsi, pilisi és nyéki jobbágyai számára. A másodrangú vizek halászatát a földesúr a jobbágyokra bízta, de a fogott halból saját szükségletétől, a hal értékesítési lehetőségeitől függően változó nagyságú rész beszolgáltatását követelte. Ez a rész általában a hal fele, egyharmada, ritkábban egynegyede vagy ennél kisebb része volt. A Duna mentén másodrangú halászó vizeknek számítottak általában a folyóból közvetlenül az ártérre a vizet kivezető fokok. Ilyenek voltak például Alsónyéken a Kettős és Szellel fok, melyet az uradalom fele halért, a többi halászó tavakat pedig harmada halért adott át a falunak.² Madocsán e fokok kizárólagos halászatára, csak áradás idején tartott igényt az uraság.³ Ebben az esetben tehát időnként változott a halászó víz értéke, besorolása. Áradáskor nyilvánvalóan értékesebb halak nagyobb tömegét foghatták ezeken.

¹ DEGRÉ 1939.

² Tolna megyei Levéltár, továbbiakban Tm I. KAMMERER-hagyaték. Urbarium et Conscriptio 1690. Alsónyék.

³ Tm L. Madocsa úrbéri peranyaga.

Az első- és másodrangú halászó vizeket a földesúr vagy maga a falu vigyáztatta, hogy senki illetéktelenül ne halásszon azokban és a fogott hal mennyiségét ellenőriztette, hogy a köteles részt senki se sikkasztthassa el.

Annak idején a törökök is hasonlóképpen rangsorolták a vizeket. Az elsőrangúakat nem adták hűbérbe, hanem a császár hasznára a legtöbbet ígérőknek adták árendába. Így a Dunát és a Sárvizet a hozzá tartozó halastavak egy részével szintén a császárnak foglalták le.⁴ A hűbérbe adott falvak jövedelmei felsorolásánál hol hal-ketteddel, hol pedig hal-tizeddel találkozunk. Vannak falvak, ahol csak az egyik szerepel a kettő közül s vannak olyanok, ahol mindkét fajta hal-adót megemlítik. Az értékesebb hal felét, a csekélyebb értékű halak után csak tizedet adtak, — magyarázza ezt KAMMERER. Különös, hogy a XVII. század végén, amikor a falvakat afelől is megkérdezték az összeírók, hogy mivel adóztak a töröknek, sehol sem találkozunk azzal, hogy a haltizedről vallottak volna. Bizonyítékok híján, csak lehetőségként vetjük fel, hogy a halkettedet bizonyos jobb halászó vizekre vetették ki, melyeket a török földesúr ellenőriztetni tudott, a haltizedet pedig átáljában vetették ki azokra a falvakra, ahol a halászat fontos megélhetési forrást jelentett. Mert az feltételezhető, hogy nagyobb vizekben jobb, nagyobb halak is akadnak, de az nem, hogy ebben vagy abban a faluban csak értékesebb vagy csak értéktelenebb halat lehetett fogni.

A harmadrangú vizek használatába a földesúr nem szólt bele, abból részt sem követelt. Ha azonban a falu úrbéri szerződésében szerepelt a böjti napokra, péntekre és esetleg szombatra is, való hal beszolgáltatása, úgy ez az „ebédhal” innét került ki. Ez a szolgáltatás ilyen vizek meglétét feltételezte. Ugyanis a legértékesebb halak fogása bizonyos alkalmakhoz és időhöz volt kötve. Az elsőrangú vizeken főként ősszel volt a vizafogás ideje, a fokokon pedig áradások alkalmával fogták a harcsákat és csukákat nagyobb mennyiségben. A nagyobb munkával készült rekeszek, szégyék működtetése, a nagy vizafogó hálók kezelése több ember tervszerű együttműködését tételezte fel, ezért sem kerülhetett erre sor minden héten. Nem utolsósorban a két első vízkategóriában fogott hal főként kereskedelemre került, az ebédhal fő értéke pedig éppen annak frissessége volt és ezért elnézheték esetleges kisebb voltát vagy alacsonyabb értékű fajtáját. A harmadrangú vizek a nádas, sekélyebb, nagy hálóval halászható tavak, kisebb tavakat, fokokat, medreket összekötő, időszakosan vízzel feltelő laposok, palék, holt ágak, kopolyák voltak, melyekben vejszékkal és különböző borító szerszámokkal fogták a halakat. „Helységünket soha a kürtőkben fogott hal eránt nem taxálták, ezért kapták a tiszt urak a pénteki és böjti halat.”⁵

A halászóvizek hármass rangsorolása csak általánosan felfedezhető irány a joggyakorlatban, egyes falvak és mezővárosok esetében e kategóriák elmosódtak. 1715-ben Szekcsőn a legértékesebb halászóvíz, a Duna halászatát a földesúr magának foglalta le, a többi, másodrendű vizek után pedig a zsákmány harmadát kapta. 1741-ben, amikor Szekcső több, mezővárosokat illető előjogot kapott, az új szerződés szerint „a Duna beli és szigetben és akár hol a szekesői Határban lévő Halászatnak a haszna az Uraság és Helység között úgy osztatik föl, hogy eötből kettő az Uraságé három a helységé legyen . . .”⁶

⁴ VELICS—KAMMERER 1886—1890. II. k. 363.

⁵ Balogh Ádám Múzeum Szekszárd, továbbiakban BAM. Ócsényi Levelestár 1790.

⁶ 1715-ös országos összeírás. Az $\frac{1}{3}$ adására nincs tényleges adatunk, csak a környékbeli általános gyakorlat alapján feltételezhetjük azt. — GOSZTONYI 1891. 55.

A kétféle rendű vizeket tehát összevonták és ebből adódott ez a különben messze környéken példa nélkül álló $2/5-3/5$ -ös arány, ami kevesebb teher volt az elsőrendű vizek feles halászatánál, de több a másodrendű vizek után adott $1/3$ -os résznél.

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a Duna menti jobbágyi halászati jogról és szolgáltatásokról, át kellene tekintenünk külön mindenegyes falu erre vonatkozó, urbáriumokban és szerződéseken leszögezett jogszokását, mely a XVII. század végétől a jobbágyfelszabadításig több ízben is megváltozott, módosult. A falvanként nagy eltéréseket mutató, részletes jogszokásfejlődés igen tanulságos, de terjedelmes bemutatása helyett itt meg kell elégednünk e fejlődés irányának ismertetésével: a halászati haszonvételek rohamos csökkenése a földesurakat arra készítette, hogy egyre több halászó vízre terjesszék ki kizárólagos jogukat. Ebben a törekvésben a világi, azok közt is a közbirtokos földesurak jártak elől.⁷ Például Paks földesurai már 1728-ban minden halászó vizet maguknak foglaltak le s azokat magas bérösszegekért később árveréseken haszonbérbe adták. Az alapítványi és egyházi uradalmak csak a XIX. század elején, közepe táján léptek erre az útra. A földesúr kizárólagos halászati jogának kiterjesztése a másod- és harmadrangú vizekre oda vezetett, hogy 1836-ban már számos helyen kialakult gyakorlatot országos törvénnyé emelték és a jobbágyokat teljesen kizárták a halászatból. A jobbágyfelszabadítást követő elkülönözési perekben már az uradalmak ügyvédjei mindenhol minden halászó vizet a földesurak számára követeltek, kimondván azt, hogy a jobbágyoknak 1848 előtt halászati joga nem volt, mert a halászati jog regále jog és mindenkor a földesurat illette csak. Ez az érvelés alaptalan volt. Magyarországon halászati regále nem alakult ki és a jobbágyoknak pedig volt halászati joga.⁸

Az urbáriumok, szerződések, az úriszék vagy a vármegye elé vitt peres ügyek jegyzőkönyvei jobbágyok földesuraikkal szemben biztosított halászati jogairól és kötelezettségeiről, vagyis az első- és másodrendű vizek használatáról nyújtanak felvilágosítást. Tanulmányomban azonban most nem ezekre a kérdésekre, hanem azokra fordítanám a figyelmet, melyek a jobbágyok, parasztek halászati jogát egymás közt szabályozta. Azoknak a vizeknek halászati jogát vizsgálom meg, melyek felett a jobbágyok rendelkeztek és szolgáltatást adtak a földesúrnak (másodrendű vizek) és azokét, melyeket szolgáltatás nélkül használtak (harmadrendű vizek). Ennek a joggyakorlatnak a megrajzolásához a fentebb felsorolt források kevés támpontot, adatot adnak, ezért elsősorban az élő hagyományra, helynevekre és a falusi, mezővárosi bíró és tanács elé vitt vitás ügyekről maradt feljegyzésekre támaszkodom. Szükséges azonban ehhez az is, hogy felvázoljam az árterek halászatát lehetővé tevő régi vízgazdálkodást. Meggyőződésem, hogy a Duna, Tisza és néhány állandó vízü nagyobb tó mellett ez az ártéri halászat adta a XVIII. század közepéig, végéig a magyarországi halászat zömét, fő tömegét. Az ártéri halászatban, annak megszűnéséig, jobbágyok, parasztek vettek csak részt, halászcehek, halásziparosok nem.

Bizonyára történelem előtti időkre nyúlik vissza az az elv, mely a folyóvizek áradásait minél nagyobb területre igyekezett szétvezetni, hogy apa-

⁷ Közbirtokosok, vagyis több földbirtokos közös tulajdonában volt Böleske, Madocsa, Paks, Gerjen és Fadd.

⁸ DEGRÉ 1939. 109. — SOLYMOs 1965. 26.

dáskor a sekélyedő vízben visszasiető halakat könnyebben elfoghassák. Később, a középkor folyamán, az ártér összetettebb, sokoldalú haszonvétele idején, a víz szétáramlását a folyókat kísérő természetes hátaikon át vízkapuk, fokok segítségével biztosították. Az egész árteret a folyam lélegzésébe bekapcsoló vízgazdálkodás a Duna mentén a XIV. századra már kialakult, kiépült. A fokok, csatornák építése és „üzemeltetése” állandó gondozást, felügyeletet kívánt meg. A mederből tervszerűen, csendesen kivezetett, az ártérben szétterülő, a nap sugaraitól felmelegedő sekély vízben találták meg a halak ívára és a kikelő ivadék növekedésére a legmegfelelőbb feltételeket. Apadáskor a víz visszavonult a fokokon át a mederbe, az ezekre épített rekeszekkel tömegével fogták ki a nagyobb halakat, az apróbbak átbújtak a rekesz résein és visszajutottak az élő vízbe. Ennek a vízgazdálkodásnak volt következménye hazánk csodált halgazdasága.⁹ A török hódoltság alatt és az azt követő időkben gondozás híján ez a vízgazdálkodás tönkrement. Működését, hasznát az azt egykor munkájával is fenntartó, a háborúkat helyben átvészelő folyómenti parasztság ismerte már csak, neki is látott több helyütt e vízrendszer helyrcállításhoz, fokok ásásához, de ezzel szembekerültek földesuraikkal a halászati jog, a kormányzattal pedig a folyószabályozások területén. A kormányzatot teljesen áthatotta a kor divatos eszméje, a merkantilizmus, mely ebben a tekintetben a folyókban elsősorban szabályozandó vízi utat látott a kereskedelem szolgálatában. Ezért születtek a XVIII. század elején hazánkban a merész hajózó-csatorna tervek is. A földesurak, nagyrészt maguk is idegenek, külföldi példák után indulva, folyószabályozással és árvízvédelemmel bűzatermő területek meghódításáról álmodoztak, s mit sem sejtettek a korábbi, nagymúltú vízgazdálkodásból. Mentőségükre legyen, hogy a fokrendszer elhanyagolásával az ártér mindenhol elmocsarasodott, a meder elsáncolta magát és a kitört víz nem juthatott vissza a folyóba hanem az árteret megülve, fűvét, fáját megrohasztva posványná vált. Ezzel valóban kiterjedt a vizek világa a török korban, amit várak és búvóhelyek védelmében még mesterségesen is elősegítettek. Ez azonban egyáltalában nem növelte a halállomány szaporodásának lehetőségeit, inkább akadályozta azt, halgazdaságunk rohamosan csökkent már a vízrendezések megkezdése előtt is. Az új, nyugatról másolt vízrendezési elv a folyókat gátak közé szorítva, kanyarait átvágásokkal rövidítve kívánta szabályozni, hajók járásához mélyíteni és egyben a korábban vízzel borított s elmocsarasodott területeket lecsapolva földművelésre alkalmassá tenni. 1775-ben a jobbágyok egy részének írásba foglalt tiltakozása ellenére elrendelték a vízkapuk, fokok eltöltését egy kezdetleges gáttal, mely közvetlen a medret kísérte. A vízáradásokat korántsem tudták ezzel megakadályozni, de a kiöntött víz visszahúzódását igen, ami az elhanyagolt ártér további romlását, elposványosodását okozta, megfosztva azt még megmaradt csekély haszonvételi lehetőségeitől. Több mint száz esztendő kellett ahhoz, hogy a gátak valóban védjenek az árvíz ellen és az ártéren földművelést lehessen kezdeni.

Az ártéri halászat legfontosabb feltétele a fokok létezése, használata volt. Azok a fokok, melyek közvetlenül a folyó Dunából vezették ki a vizet, a rajtuk elhelyezett és apadáskor működő rekeszek miatt első- és másodrendű vizeknek számítódtak. A török alatt a császáré voltak, a XVII. század végén, XVIII. század elején a földesurak feles haszonért adták jobbágyaiknak. Egy-

⁹ BELÉNYESY 1953. 149. — ORTVAY 1882. 360.

egy ilyen elsőrendű fok nem csak közvetlenül hajtott hasznot. Rajta keresztül mint egy szétágazó, terebélyes fa, a Duna további fokokon, tavakon csatornákon keresztül számtalan kisebb mélyedést, halastavat éltetett és látott el vízzel. A kibocsátott víz megöntözte és megtermékenyítette a réteket, legelőket és gyümölcsösöket is. Az ártérben így a kisebb tavak, fokok, palék, kopolyák mellett számtalan jó halászó hely volt, melyeken különféle szerszámokkal szinte egész évben foghatták a halakat. A legtöbb halat a tavakba vizet közvetítő fokokra épült rekeszekkel és vejszékkel fogták. Néhány nagyobb, és az uradalom által is számon tartott halászó tavon kívül, melyeket másodrendű vizeknek tekinthetünk, mivel az abban fogott halból részt adtak, a kisebb vizek adóztatás nélkül voltak a jobbágyok kezén. Az utóbbiakat harmadrendű vizeknek tekinthetjük, melyekre először DEGRÉ Alajos hívta fel a figyelmet néhány XVI. század végi Sopron megyei összeírás kapcsán.¹⁰ Később LUKÁCS Károly ugyanezeket a vitnyédi, szergényi, bősárkányi adatokat bővebben ismertette és kommentálta és azt írta, hogy az országos joggyakorlattól eltérő, rendhagyó jelenséggel állunk szemben.¹¹ Egy szergényi 1584-es feljegyzésben szó szerint ez áll: „Somogy Gergell meghalt, hele (értsd telke) sellér. Háza rajta. Szántófölde, réte nincsen, valami kevés halas vize vagyon hozzá, kirül semmit sem adnak.” Egy másik vitnyédi összeírás szerint az egyik jobbágy egy másik jobbágy „helyéhez való vizet és földet” birtokolt. Ugyancsak Vitnyédről jegyezték fel 1584-ben az egyik jobbágyról, hogy „ennek halászó vizét a polgárok engedték neki”. „Az hidasiak minden helyhez bírnak egy egy halászó vizet”, — olvassuk ugyanebben az összeírásban a Szergényhez tartozó Hidas lakóiról.¹² Hasonló jelenséggel találkozunk a Duna mentében is, de én azt gondolom, hogy itt és Sopron megyében ez a jobbágyi halászó-víz birtoklás nem egy kései fejlődés eredménye, mint ezt DEGRÉ Alajos feltételezi. Azt írja ugyanis ezzel kapcsolatban, hogy „a jobbágyok nagymértékű halászati szabadságát azonban még mielőtt az teljesen kialakulhatott volna, nyírβάλni, korlátozni kezdték.”¹³

Ez a halászó hely a harmadrendű víz mellett, a jobbágy ősi foglалás jogán kizárólagosan használt területe. Nem volt a jobbágytelek tartozéka, birtokosa csak annak a faluközösségnek volt telkes vagy zsellér tagja, melynek határában a kérdésbe vett víz létezett. A halászó hely jogi helyzete némiképpen az irtáskertekéhez volt hasonló, melyet a XIX. század elejéig, sőt 1848-ig is több helyütt, zsellérek is bírhattak. Arra sincs semmi adat, hogy a halászó vizeket a falu osztotta volna ki lakosainak akár egyszer s mindenkorra, akár pedig ismételten, bizonyos időközökben, mint a kaszálókat vagy földeket. Abból a mondatból, hogy „ennek halászó vizét a polgárok engedték neki” erre következtetni még nem lehet.¹⁴ A közösség nem osztott irtásréteket sem, de felléphetett és fel is lépett méltánytalan birtoklás, például irtáskertek, szálláshelyek szükségtelen halmozása ellen, mely a közös használatú erdőt és legelőt kisebbitette, így a köz kárára volt.¹⁵ A Duna mentén a jobbágyi halászó vizek nem szakíthatók el az ártér együttes, sokoldalú paraszti haszonvételétől. Az ártérben levő szállás volt sokáig e sokoldalú haszonvétel

¹⁰ DEGRÉ 1939. 105.

¹¹ LUKÁCS 1953. 289–290.

¹² Uo.

¹³ DEGRÉ 1939. 105. és 21. sz. jegyzet.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Például Mohácsott lásd ANDRÁSFALVY 1969.

„támaszpontja”. Ez a szállás lehetőleg teletetésre alkalmas erdőben, fás helyen, a téli legelő, kaszáló közelében, itatásra, halászásra alkalmas vízfolyás, fok vagy tó partján állott, ahol az állatokat egybentartó, mesterségesen emelt dombon karám és gunyhó, az ott tanyázó emberek védelmére elhelyezést nyert. A szállás körül oltott gyümölcsfák állottak, melynek termését az oltás, de méginkább a tartós, háborítatlan használat jogán szedték, a szállás körül gyűjtötték a vadmadár tojásait, állították fel a vadfogó hurkokat, vágják, szedték a száraz fát, a vesszőt és a nádat. is A jobbágy szállása melletti vízbe „hányta” bele vejszét, s a nem egyszer maga vagy ősei által ásott, vajt fokban állott rekesze is, ahol „emészőött”. Nemegyszer a szálláshely magasítására úgy hordta, ásta ki a földet, hogy azzal mesterségesen haltartó gödröt, itató kutat is képezett. Ezért kapcsolódnak a tavakhoz, fokokhoz személy- vagy családnévvel képezett helynevek. PESTY Frigyes számára 1864-ben összegyűjtött helynév-összeírásokból és az élő hagyományból is tucatjával idézhetek erre példákat. Pl. Decsről: „Kis Rátz fok, — partján ily nevű család méhészetet űzött. Balázs tava, — melléke rét és tó, ily nevű tulajdonostól. Borbás fok, — melléke szállás és kaszáló (t. i. Borbás szállása és kaszálója).”¹⁶ 1864-ben, az elkülönözéssel az uradalom és az államigazgatás kiszorította a jobbágyokat a halászatból, ezért a bátai jegyző már így magyarázta a helyneveket: „Szunda görönd, kaszáló, nevét hasonnevű tótól veszi, utóbbi viszont Szunda nevezetű orvhalásztól neveztetik. Bárdos foka, Dobordi foka, — az ott portyázó orvhalásztól vette nevét.”¹⁷ Az emlékezetben a szállás sokoldalú használatára, a helynév és az ott birtokos család összefüggése ma is él. *Szél András* atyai örökségű szállása a Börzsöny Pál foka mellett volt: „Mondtam öregapámnak, azt mondja meg kétek, hogy ember emlékezet óta ott volt a szállásuk a Börzsöny Pál fokánál, hát akkor mért Börzsöny Pál foka az, mért nem Szél foka! Annak kellene lennie!” Száz esztendővel ezelőtt valóban Börzsönyöké volt ez a hely. PESTY Frigyes helynévgyűjteményében szó szerint ez áll: „Börzsöny Pál foka, melléke szállás és kertek, ily nevű tulajdonosától.”

Bátán és Bataaszéken annak az emléket is megtaláljuk, hogy bizonyos halászó helyeket adtak, vettek. „Az ősmnek nagy szólóje volt a Bódei hegyen. . . eladta 2 zsák búzáért és vett rajta egy emésző helet, egy halászó helet, az az övé vót, ott halászhatott, mert nagy éhség volt akkor.” LUBY Margit bátai gyűjtésében azt jegyezte fel, hogy halászó helyet cseréltek el, „egy napi földért, amit egy nap alatt meg tudott kapálni. Valami vízkifolyó (fok) volt ez. Hogy elcsalja őket onnan . . .”¹⁸ Valószínű ártéri irtáskert volt a szóban forgó föld, bár Bata mezővárosi rangja lehetővé tette a szántóföldek adását-vevését is.

A foglalt halászó helyeket és használatát a szokásjog védte. Nem térek ki itt azokra a jogszokásokra, melyek a szálláshely, irtás stb. egészére vonatkoznak, hanem csak azokra, melyek a halászatot érintik. A legelső és legfontosabb iratlan törvény az volt, hogy a hal és a víz áradáskori kimenetelét az ártérbe semmi módon akadályozni nem szabad. A rekeszeket ki kellett nyitni, azokkal halat fogni kifelé jövő vízzel tilos volt. Az eresztő rekeszeket, emésző helyeket, csuhégákat csak apadóra volt szabad lezárni, illetőleg hasz-

¹⁶ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár. PESTY Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye, továbbiakban PESTY, Tolna megye. Decs.

¹⁷ Uo. Bata.

¹⁸ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Népművészeti Intézet anyaga XVI/9.

nálatba venni. A másik hasonlóan sarkalatos szokástörvény az ősi, háborítatlan használat jogán birtokolt helyeket nemcsak az elsajátítástól, hanem az ott való eredményes halászatot akadályozó beavatkozásoktól is védte. „A régi időben, ki hová települt, csinált egy gunyhót. Ő azon a tájon halászhatott magának . . . Arra a fokra más nem települt rá. Volt itt halászbecsület, a másik nem ment oda. Hát úgy egymás kenyeribe kotorásztak volna . . . Ha valaki valamelyik tájon lakott (értsd szállása volt) hát azon a tájon halászott, akkor oda becsületből a másik halász nem ment, nem háborgatta.”

Az ősi, háborítatlan használatot a közösség tudta, szentesítette, ez pedig a tanúk tanúságtételében nyilvánult meg. 1777-ben *Balázs István* mohácsi lakos „a Szigetben levő Sártoó nevű fokon 9 esztendőől fogva veiszet tartván a Városi magisztrátus engedelméből, most tavaszkor annak eliben Karancsi Máté veiszet vetett és az ő veiszében való haljárásnak uttyát elzárta. Megbizonyosodván az, hogy Balázs István kilenc esztendőktől fogva a Helben békeségesen Veiszet tartott, azért Karancsi Máté azon Veiszét melyet . . . említett Sártoó Fokban csinált, azonnal föl szedgye . . .”¹⁹ Írásbeli jóváhagyás, bizonyítvány a békeséges és jogos bírásról csak ilyen és ehhez hasonló vitákkal kapcsolatosan keletkezett vagy mint az irtásrétek esetében, ha azokat eladták, zálogosították vagy előrikítették. Az ekkor írt „fashionalis levelek”, „rét levelek” vagy „szálló levelek” perdöntőek voltak. Egyébként az eféle helyek használatáról írásbeli engedély nem létezett. Ha azonban jogossága vitássá vált, a tanács kiküldött esküdtek vizsgálatára bízta, hogy például nincsen az tilos, védett helyen (tilos erdőben, útban, vízben stb.) és az illető a köz kárára nem birtokol jogtalanul többet, mint más.

A régi foglалásokra vonatkozó emlékezesek keverednek a jobbjegyelkülönözés után több helyütt (pl. a Sárközben és Mohácsott) már bérelt, a szálláshoz mért és a partbirtokosság jogán használt és később, a múlt század végén a halászó vizek bérlőitől albérlébe vett vizek halászati jogával kapcsolatos emlékmennyaggal. Egy egy család, különösen kisebb vízfolyások mellett, változatlanul birtokában maradhatott régi irtott szállásának, rétjének, mert az elkülönözés végrehajtásánál mód nyílt arra, hogy illetőségét régebbi foglalási helyén mérjék ki, illetőleg azokat megválthassa. Ezekkel az ártér egy-egy pontján birtokos paraszttal szemben álltak a szálláshely, rét, irtás, föld nélküli egykori zsellérek és föld nélküli napszámos-emberek a „csikészek”, akik „bele-bele bújtak a más vejszéjébe . . . ki-ki lopkodták a halakat a vejszéből, meg a varsát fölszötték . . . Mert a rendes halásznak volt mindnyájának joga (később ezek kénytelenek voltak halászejegyet váltani), portája, területe, ahol dolgozott, de ezek olyan kujtorgók voltak, ezek a csikészek . . . Meg avatatlantul dolgoztak.” Az első világháború idején már igen öreg Vak Somogyi, aki az egyik decsi gazda Lassi Duna melletti szállásán élt, annak idején elmondta magáról: „Elmentem egyszer a vejszbe, belebújtam, kiszedtem a halat, aztán rajta fogtak az öreg halászkok és bizony le találták vágni a kezemet is, meg a szememet is kiütötték . . . Mer az volt a baj . . . Egyik másik fogott halat, akkor aztán belebújtak, kimerőcsézték kézzel megfogták a naggyát. A többi látta, hogy ki van feszegetve a szája, a torka a vejsznek. Akkor jött a balta meg a fokos. Azért sok halász fulladt a Dunába, ilyen dolgok miatt . . .” Az egymástól barmot lopó rideg pásztorok

¹⁹ Baranya megyei Levéltár, továbbiakban Bm L. Mohács tanácsülési jegyzőkönyvei 1771 május 23.

önkényes és kegyetlen törvénykezése ez afelett, aki rajta vesztett. A településektől távol, az erdők és mocsarak közt senki sem futott a törvényre, hanem a „maga bírása lett.” E kegyetlen és szigorú megtorlással szemben például a csónakok kérdés nélkül kölcsönvétele, máig, a legelő lovak hasonló, hír nélküli használata régebben nem vont semmi büntetést maga után.

A halászó vizek kisajátítása az 1836-os törvénynek megfelelően a Sárközben csak az elkülönözés után történt meg. Az uradalom joghatóságába esett összes halászó vizeket vállalkozók vették bérbe, majd részleteiben borsos árveréseken adták tovább albérletbe. E kisajátítást, nem lévén sohasem pontosan leszögezve azelőtt az úrbéri szerződésekben, melyek az első- és másodrendű, bérletként, szolgáltatásokért vagy részadásért használt vizek, és melyek azok a harmadrendűek, melyeket szabadon vagy „ebédhalért” használtak a jobbágypok, a nyereszkesedő bérlők a törvény erejével természetesen kiterjesztették a volt, ősi jogon használt harmadrendű vizekre is. Ebből sok surlódás támadt. 1851-ben például a bátaszéki *Schwartz* vízarendés, aki az alapítványi uradalmak halászati jogát bérelte, albérletbe adta a Hosszú Csöngőhát tavát *Ósi András*nak és *Varga János*nak. Ez a tó *Dani János* rétjébe nyúlt bele, s azelőtt azt háborítatlanul használta. Az új rend szerint a két bérbevevő nem vette Dani ősi jogát figyelembe, Dani pedig nem tudta, hogy halászó helye árverésre került. Mikor látta, hogy mások bérlet jogán halásznak tavában, lesietett *Schwartz*hoz, s hogy a tó halászatát megszerezze, tízről tizenkét forintra emelte a bért. *Schwartz* elfogadta a számára nyereséges változást, de a már 6 évre megkötött szerződés ügyét a másik kettő a bíróságra vitte, ahol az új törvény szellemében az előbbeni két bérlő javára döntöttek. Az ősi foglалás jogossága tájéukon mélyen gyökerezett az emberek tudatában. A hosszan elhúzódó szekcsői úrbéri per végzése ellen még az 1900-as évek elején az egyik fellebbező volt úrbéres ivadék szenvedélyesen vallotta, „nem lehet az, nincs az a törvény, hogy ősi foglалásomból, amit apáimtól maradt kiforgasson.”²⁰

A nagyobb és a faluhoz közelebb eső, könnyen megközelíthető halászó vizek közös használatban voltak. Ezek egy része másodrendű víz volt s azok után a jobbágypok részt vagy bért adtak az uradalomnak. Az uraság nem a falu egészével tárgyalt a szolgáltatásról és a fizetendő árendáról, hanem a jobbágypok képviselőjével, a tóbíróval vagy fokbíróval. Vannak rá példák a XVII. század végéről, hogy a köteles rész beszolgáltatására a tóbíró az uradalommal szemben kezességet vállalt és zálogot adott a tiszttartónak. A tóbíró a helyenként és idők folyamán változó szokás szerint vagy a falu közös használatába bocsátotta a vizet, vagy az egyes halászó tavakat külön külön adta bérbe egyéneknek vagy halász-seregeknek, kompániáknak. A tóbíró maga is, rendszerint a legtöbb halászó vizet bérelte vagy a közösen használt tóban a legtöbb halászszerzőmöt tartotta, mint például az ócsényi tóbíró.²¹ Régebben valószínű a közös tavakban nem egyénként rakták a vejszékét sem, hanem nagy kürtű közös vejszékét építettek. Ilyen állott Pilsen a XVII. század végén és Mohácson a *Hajloki Rét*ben még 1771-ben is. Az utóbbiról szó szerint azt olvasuk, hogy „az örvin főnekin egy két kürtű vagyis két ágú *Veisz* (volt) annak felső kürtjét a mohácsiak, az alsó kürtjét pediglen halászván a kölkediek

²⁰ Tm L Decs tanácsulési jegyzései. 1851. — Bm L. Szekcső úrbéri pere.

²¹ BAM. Ócsényi Levelestár, idézi CSALOG 1940.

bírták.”²² Később, ahogy a falu közösségi kötelékei lazultak és elmaradt a közös kaszáló rét évenkénti nyilazása, úgy léptek a közös kürtők, vejszék, rekeszek helyébe a közös tavakban is az egyéni készítésű és kizárólagos használatú vejszék. Ilyen közös vejszés tava volt a decsieknak még a múlt században a *Bán tó*. A közös tavakban elhelyezett vejszékéből részt adtak vagy a szerszámok után fizettek adót a tóbírónak. A tavakba helyezett vejszék és a fokokkal kapcsolatos ügyekben is a *tóbíró* ítélt. A tóbírói tisztség általában külön volt választva a bírói tiszttól, de például Gerjenben, a „halászfaluban”, mindkét tisztséget egy ember viselte. A közös használatú vizekre a tópásztorok, rekeszpásztorok ügyeltek. A tómosterek voltak a falu halászati „szakemberei”. A tóbíró alá voltak rendelve, ők szedték be a bérösszegeket vagy a köteles részt és azt a tóbíró számadásába adták. Ők irányították valamikor a jobbágyok közös halászati munkálatait: rekeszek építését, fokok vágását, vejszék lerakását és a háló kezelését az őszi „átalyános” vagy „generális” lehalászások idején. Az uradalom számára működtetett, de a jobbágyok gondjára bízott építményeket is a tómaster tartotta rendben. Előfordult, hogy az urbárium külön kikötötte, hogy az úrnak folytatott halászatra, annak irányítására alkalmas tómostert a falu minden esetben rendelje ki. A falu gyakran, például a Sárközben, egy bérösszegben árendálta ki a határába eső vizeket, vagyis azokat, melyekből az uradalomnak részt kellett adjon. A közös vizeket részletenként kisebb közösségek „halászseregek”, „társaságok” vagy „kompániák” halászták. Ezek létszáma valószínű a nagyháló, az őszi lehalászáskor használt gyalom kezeléséhez szükséges munkaerőtől függött. Bogyiszlón 1751–52-ben legalább 8 halászsereg működött, pedig a Dunán nem is halászhattak ezek. Elnevezésük részben a halászott vízre, illetőleg vízrendszerre vonatkoztak: „Karaszi halász Compánia, Vajasi halász Compánia”, vagy vezetőjük nevét viselték: „Tolnai András halász serege.” Mohácson, ahol nagyobb vizek is a város használatában voltak, a Duna, Öreg Duna és nagyobb tavak, nem tómosterről, hanem tanyamesterről hallunk. A nagyobb halászó víz kisebb tanyavetésekre volt felosztva, amit külön külön is adott a város bérbe, míg az uradalom felé egy összegben fizette a halászati bérletet, a beszolgáltatandó rész megváltását. Madocsán két halászsereg halászó vize nem volt elkülönítve egymástól. 1805-ben azért mozdítják el a két halászsereg élén álló tóbírókat, mert egymással versengve oda vete-medtek, hogy az egyik halászsereg éjjel, a másik már megvetett hálója mellett vetette ki a hálóját, és így a másik sereget jogtalanul megkárosította. Itt és például Alsónyéken a tómasteri és tóbírói tisztség, illetve elnevezés összefolyt, hol így, hol úgy nevezték. Ugyancsak Madocsa jegyzőkönyvei őrizték meg számunkra azt, hogy miképpen számolt el az egyénileg halászó a közösség illetve a tóbíró felé. 1805-ben egy madocsa embert hamis rovás készítése miatt, mellyel 4 mázsa halat akart törvénytelenül eltagadni, egyszer s mindenkorra kizártak minden halászatból, „úgy hogy nekie még csak veisz-hely és semmi nemű halász eszközök tartása se engedtéssék meg, publikáltván ezen hamisság a templom előtt közönségesen a többieknek tanúságára.”²³ Itt már a falu által bérelt halászó vizekről lehetett csak szó. Madocsán 1790-es években végrehajtott úrbéri rendezés megszüntette az irtáskerteket

²² Bm L. Mohácsi tanácsülési jegyzőkönyvek. 1771. 186–188. pontok. — TmL. KAMMERER-hagyaték. Urbárium et Conscriptio. Pilis 1690.

²³ Tm L. Madoosa tanácsülési jegyzőkönyvei. 1805. február 15., március 29.

és szállások, melyek mellett foglalt halászó helyek is voltak. A foglalt ősi jogn birt halászó helyektől nem foszthatták volna meg az illetőt.

A közösen birtokolt tavakból több helyütt egyet az egyház, a falu mindekor papja számára biztosítottak. 1620-ból Szekesőn már emlitenek ilyen. A kölkedi pap tava használatáról Pesty névgyűjtője emlékezik meg, a bátai és decsi pap tavát helynév őrizte meg.²⁴

ANDRÁSFALVY BERTALAN

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1969: *A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig*. II. rész. „Értekezések 1969” Dunántúli Tudományos Intézet.

BELÉNYESY Márta

1953: *A halászat a XIV. században*. Ethn.

CZSALOG József

1940: *Tolna megyei Sárköz népi halászata*. NÉ.

DEGRÉ Alajos

1939: *Magyar halászati jog a középkorban*. Bp.

GOSZTONYI Gyula

1891: *Duna-Szekeső múltja és jelenje*. Pécs.

HOLOVITS Flórián 1966: *Baranya a XVII. sz. elején*. A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 171–177.

LUKÁCS Károly

1953: *Adatok a Fertő és Rábaköz halászatának történetéhez*. Ethn.

ORTVAY Tivadár

1882: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig*. Bp.

VELICS—KAMMERER

1886—1890: *Magyarországi török kincstári defterek, 1543—1599*. Bp.

Берталан Андрашфалви:

ПРАВО НА РЫБОЛОВСТВО У КРЕСТЬЯН, ЖИВУЩИХ ПО ТЕЧЕНИЮ ДУНАЯ В ОБЛАСТЯХ ТОЛНА И БАРАНЯ

(Резюме)

С точки зрения практического осуществления права на рыболовство в Венгрии с XIII столетия можно проследить классификацию рыболовецких мест на основе ценности ловящейся там рыбы. Обычно наиболее ценные с этой точки зрения воды были в распоряжение помещиков. Крепостные ловили рыбу во второстепенных по значению местах, но и здесь обычно одну треть часть улова обязаны были отдавать помещику. Третьеразрядные воды были в безраздельном индивидуальном или коллективном пользовании крепостных. Однако по мере сокращения доходов от рыболовства помещики наложили руку и на втори и третьеразрядные воды, и наконец в 1836 году окончательно запретили крепостным рыболовство. Основное внимание в статье уделяется правовым обычаям, сложившимся в рыболовстве в характеризующим отношения между крепостными в ходе рыболовства. Крестьяне ловили рыбу прежде всего на заливных территориях. К XIV веку в Венгрии сформировалось своеобразное водное хозяйство, суть которого состояла в том, что с помощью искусственных каналов воды рек во время разливов отводились по всей пойме, тем самым обеспечивая беспрепятственный обратный путь воде и в то же расширялись возможности рыболовства, обычно из этих вод получали огромный улов. На заливных территориях, которые подвергались разливу в начале лета, были очень благоприятные условия для размножения рыбьего потомства. Здесь-то, у этих вод территорий и располагались древние рыболовецкие места и поселения семей крепостных. Правовые проблемы, различные споры разрешались в случае общего озеропользования особым «озерным судьей», которые по рыболовецким делам представляли крестьян-крепостных и в тяжбе с помещиками. Специалистом, который руководил рыболовством на заливных территориях и строительством различных рыболовецких сооружений, был т. н. «озерный мастер» (tómester).

²⁴ Pesty. Baranya megye. Kölked. Tolna megye. Dees és Bába. — Holovits 1966. 171—177.

Bertalan Andrásfalvy:

FISCHEREIRECHT DER BAUERN ENTLANG DER DONAU IN
DEN KOMITATEN TOLNA UND BARANYA

(Auszug)

In Ungarn ist in der Rechtspraxis der Fischerei eine Rangordnung der Fischereigewässer nach dem Wert der gefangenen Fische vom 13. Jh. an zu beobachten. Die besten Gewässer wurden im allgemeinen von den Grundherren für ihren eigenen Gebrauch in Beschlag genommen. Über die zweitrangigen Gewässer verfügten die Fronbauern. Aus der Beute wurde aber ein gewisser Teil, im allgemeinen ein Drittel, dem Grundherrn gegeben. Die drittrangigen Gewässer blieben ohne jede Gegenleistung im individuellen oder kollektiven Besitz der Fronbauern. Mit Abnahme der Einkünfte aus der Fischerei haben die Grundherren im 18. und 19. Jh. meistens auch die Gewässer zweiten und dritten Ranges in Beschlag genommen. Schließlich wurde die Fischerei für die Fronbauern 1836 gesetzlich verboten. In dieser Abhandlung wird die Aufmerksamkeit auf die Rechtsgewohnheiten der Fronbauern untereinander konzentriert. Die Bauern fischten in erster Linie auf den Überschwemmungsgebieten. In Ungarn gestaltete sich bis zum 14. Jh. eine merkwürdige Wasserbewirtschaftung aus. Ihr Wesen bestand darin, daß die Überschwemmung der Flüsse mit Hilfe von künstlichen Kanälen auf dem ganzen Terrain auseinandergeführt wurde, beim Sinken des Wassers das ungehinderte Zurückziehen des Wassers gesichert wurde und man sich durch das sieben des Wasser eine große Beute verschafft hatte.

In dem das Terrain Anfang des Sommers überschwemmenden Wasser haben die Jungfische sehr günstige Bedingungen für ihre Fortpflanzung gefunden. Neben diesen Fischereigewässern besaßen die Fronbauernfamilien seit uralten Zeiten die komplexe Ausbeutung des Überschwemmungsterrains sichernde Stamplätze. Die Rechtsfragen und Rechtspolemiken der Fischteiche wurden zum Fischteichrichter gebracht, der die Fronbauern in der Angelegenheit der Fischerei auch dem Grundherren gegenüber vertreten hatte. Der Fachmann und Lenker der Fischerei auf dem Überschwemmungsterrain und der Verfertigung der Fischereinrichtungen war der Teichmeister (ung. *tómester*).

A kisalföldi lakóház helye népi építkezésünk rendszerében

(Tüzelőberendezések, konyhák)

I. Több mint három évtizede látott napvilágot BÁTKY Zsigmond Építkezés című tanulánya a magyar néprajz első nagy szintézisében.¹ Összefoglalása, rendszerezési kísérlete ma is tiszteletet ébreszt. Az általa alkotott kép fő elemeit ma is magunkénak vallhatjuk még akkor is, ha az anyagbővülés, a kiterelvényesedő társtudományi vizsgálatok alapján kisebb és nagyobb korrekciókat kell is tennünk. Jelen tanulmányunkban a Kisalföld népi építkezésének egyes vonatkozásait, nevezetesen a konyha építészeti berendezését, beosztását, a tüzelőszerkezeteket vesszük vizsgálóra, hogy A Magyarság Néprajza tárgyunkba vágó összefoglalását kiegészíthessük. A BÁTKY-féle rendszerezés ugyanis a kisalföldi népi építkezést nem tárgyalta részletesen, mivel a korábbi irodalom nem adott erre lehetőséget. TÁLASI István egyetemi előadásaiban vázolt elvek és rendszerezés alapján meggyőződésünké vált, hogy a BÁTKY alkotta kép továbbfejlesztésre érdemes, és ezt többek között az általa helyesen felismert típusok elterjedésterületének pontosabb feltárásával, az egyes átmeneti zónák vizsgálatával szolgálhatjuk a legjobban.²

A témával 1955 óta foglalkozom, amikor is TÁLASI Istvántól, mint professzoromtól államvizsgai szakdolgozatként kaptam feladatul a kisalföldi építkezés vizsgálatát. Egyetemi tanulmányaim végeztével a kisalföldi lakóház vizsgálatát tovább folytattam.³ Helyszíni vizsgálataim Moson, Győr, Komárom, Sopron történeti megyék területére terjedtek ki Magyarországon. Pozsony, Nyitra, Komárom történeti megyék csehszlovákiai részén a magyar—csehszlovák kulturális csereegyezmény keretében végeztem kutatásokat.⁴ Kiegészítő gyűjtéseket végeztem a történeti Veszprém megye északi, ma részben

¹ BÁTKY Zsigmond é. n. 124—245 és kiegészítésül 286—298.

² E véleményünk megalkotásában segíthetnek az ötvenes években lezajlott népi építkezés-kutatási módszertani viták. Különösen TÁLASI István felszólalásai, valamint az alföldi néprajzi kutatásokkal foglalkozó tanulmányának építkezéssel kapcsolatos része. TÁLASI István 1954/a. 94—98; TÁLASI István 1954/b. 390—299; TÁLASI István 1946. 26—30.

³ Kutatásaim eredményeit 1959-ben államvizsgai szakdolgozatomban, majd bölcsészdoktori értekezésemben, — melyet 1969 szeptemberében nyújtottam be, — valamint a Magyar Néprajzi Társaság 1967. évi soproni vándorgyűlésén és az Anyagi Kultúra Szakosztály 1969. I. félévi felolvasó ülésén bemutatott előadásomban foglaltam össze. FILEP Antal 1959; FILEP Antal 1969.

⁴ E helyen mondok köszönetet a *Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának* támogatásukért, itt kell köszönetemet kifejezmem a prágai, illetve pozsonyi minisztériumi szerveknek, különösen pedig a *Szlovák Nemzeti Múzeumnak*, akik vendéglátóim voltak. Az 1965. évi és 1967. évi tanulmányútjaim kutatásaim előbbrevítele szempontjából rendkívül jelentősek voltak.

Komárom megyéhez tartozó sávjában is. Kutatási területbe vontuk irodalmi és archivális anyag révén Bars, Esztergom megyéket is.

2. Kutatási területünkről nagy kiterjedése ellenére is eléggé kis számú, bár nem jelentéktelen publikáció jelent meg. PÁLOS Ede és NOVÁK J. Lajos rövidebb tanulmányaikban a terület népi építkezésének ismeretéhez sok, ma már nehezen pótolható megfigyeléssel, dokumentummal járultak hozzá. A tüzelőszerkezetekkel, a konyha berendezésével viszonylag keveset foglalkozhattak.⁵ VAJKAI Aurél a tóközi Rábcakapit és környékét bemutató közleménye egyik központi kérdésévé éppen az érdeklődésünkbe vágó jelenségeket állította.⁶ Ugyanő szolgált nagyon fontos történeti adatokkal csallóközi falvakból származó XVIII. századi műszaki rajzok közzététele során.⁷ Kutatásaink megindulásakor hasznos útmutatást adott a fentiekén kívül még FÉL Edit kocsai monográfiája.⁸ Jelentős munkát végzett Martoson és környékén VARGHA László, aki monografikus teljességű tanulmány anyagát gyűjtötte össze témánkra vonatkozóan. Martosi anyagából sajnos éppen a kérdésünket megvilágítóak maradtak publikálatlanok.⁹

Terepmunkámat a felsorolt előzmények feldolgozása után 1957 augusztusában kezdtem meg Győr megyében. 1958-ban a Sokoróalján és Szigetközben folytattam vizsgálataimat. 1959–1960-ban pedig Komárom megye déli részét vontam be kutatási területembe. A következő években is rövidebb időre többször visszatértem. 1959–1961 között több műszaki pontosságú felvételt is készítettem részben műszaki egyetemi kollégáim, részben helyi szervek támogatásával.

3. A kislalföldi lakóházak hagyományos és döntő többségű típusa egyszerű soros alaprajzú.¹⁰ Az épületek egyes helyiségei egy sorban, egymást követve helyezkednek el. Bizonyos peremterületet nem számítva a lakóház lakóhelyiségeit csak a konyhán át lehet megközelíteni. A lakószobáknak csak a konyhába nyílik ajtaja. A konyha kettős funkciójú tehát: az épület lakórészének előtere és egyben a főzés, sütés, fűtés helyisége is, nyári idényben étkezési helyül is szolgált. Azokon a területeken, ahol korábban más rendszer is előfordult, nevezetesen Sopron megye csornai, kapuvári járásaiban is ez a megoldás vált teljesen általánossá. Csornától délnyugatra több településben megtaláltuk emlékét a közvetlenül udvarról nyíló lakószobának. Ezekben az esetekben a konyha és szoba közti ajtót másodlagosan létesítették (Jobaháza, Farád, Szil, Kistata stb.). A fejlődésre azonban jellemző, hogy mindegyik esetben a szoba közvetlenül udvarra nyíló ajtaját befalazva találtuk. Falfülke vagy megrepedt tapasztás hívta fel a figyelmet a korábbi állapotra. Relatív kronológiai fogódzóként megemlíthetjük, hogy az ilyen épületek használói, tulajdonosai emlékeztek az átalakításokra. E jelenséget rögzítve hangsúlyoznom kell, hogy csak a kutatási területünk dél-délnyugati szélén fordul elő.

⁵ PÁLOS Ede 1911. — PÁLOS Ede 1923. — NOVÁK J. Lajos 1913.

⁶ VAJKAI Aurél 1940.

⁷ VAJKAI Aurél 1957.

⁸ FÉL Edit 1941.

⁹ VARGHA Lászlónak e helyen kell hálás köszönetemet kifejezmem, hogy volt szíves kéziratos jegyzeteit, rajzait rendelkezésemre bocsájtani államvizsgái dolgozatom készítésekor.

¹⁰ Most nem foglalkozunk az L-alaprajzú (helyi nevén keresztház) épületek utócaira is nyíló konyháival.

A konyhának két változatát különböztettem meg. Sopron megye német, magyar és horvát lakta területein, valamint a déli peremterületen, ezenkívül is a lapos tetejű kemencés típus terjedt el. A másik Pozsony, Nyitra, Komárom, Esztergom, Bars, Moson, Győr történeti megyékben volt teljesen általános. Ezeknél eredetileg a kemence a szomszéd telekre a konyha hátsó falán át kiugrott. A két változat sok más vonatkozásban is elkülönült. Más volt a konyha beosztása és más volt a kemencén kívül a kiegészítő tűzhelyek elhelyezése is. Többé-kevésbé másként ment végbe a hagyományos berendezés átalakulása is.

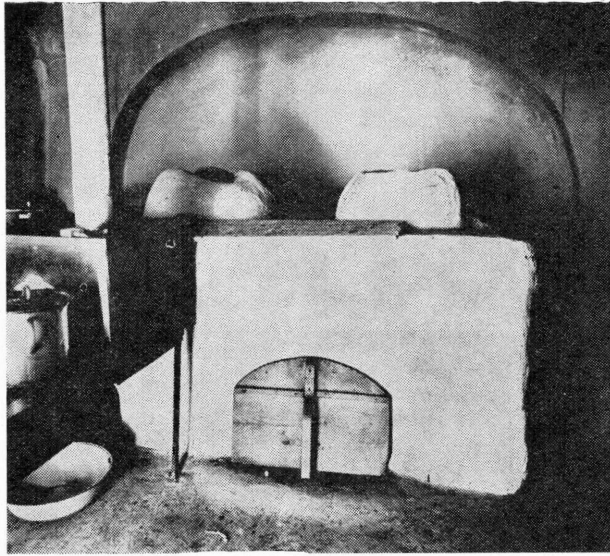
Az előbbi típust azokban a lakóházakban is megtaláltuk, amelyeknél a külön bejáratú szobákra vonatkozó nyomokat felfedezhettük. A kiugró kemencéjű konyháknál minden esetben a lakóház konyhai bejáratú volt.

4. A középső, lapos tetejű kemencés konyhák feltűnően szélesek voltak, majdnem elérték a kisebb szoba mértékét. Az oldalfalak közötti távolság közel akkora, esetleg kicsivel nagyobb is volt, mint a ház belső szélessége (kereszt-szélessége), vagyis a hosszanti falak közötti távolság. A bejárati ajtó az udvar felől a helyiség középtengelyében nyílt, a szobákba vezető ajtókat a szobakonyha közti válaszfalba a középtengelytől az udvar felőli fal felé kissé eltolva építették. A konyha legfontosabb létesítménye az asztalszerű, lapos tetejű kemence volt. A kemencéket téglaboltozattal építették. Kívülről a boltozatot falazott szögletes palásttal vették körül. A palást és boltozat közti részt hőszigetelés céljából kitöltötték. Tetejét, oldalát tapasztották. Az oldalfelületeket meszelték is. A kemencét legtöbb helyen a bejárati ajtóval szemben, középen építették fel. Néhány esetben hallottunk olyan konyháról, ahol a kémény a szoba felőli oldalon a sarokban volt, belső sarkát, amely nem támaszkodhatott a falra, faoszloppal támasztották alá. A kemencét a belső sarok felé eltolva a kémény alatt építették fel. 1957-ben Acsalag községben találtunk is ilyen megoldású konyhát. Általános azonban az volt, hogy a kémény a konyha hátsó teljes felét beborította, és a kemence a kémény, de egyben a konyha középtengelyében is állt. Az oldalsó falakhoz ezekben a konyhákban a téglakémények elterjedésével kis fali pillérekkel falazták, hogy a válaszfal terhelését csökkentse. Ezek nem vagy alig osztották meg a konyha nagyjából egységes terét.

Mind a két előbbi esetben a kemence a konyha hátsó, szomszéd felőli falához volt építve, tehát három irányból szabadon hozzá lehetett férni. A kemence tüzelőtere előlről a bejárati ajtó irányából nyílt. A kemence szája előtt legtöbbször kis padka volt sárból. Sártévőt használtak deszka, bádóg mellett a kemencenyílás elfedésére. Füstlyukak a kemenceszáj felett vagy a kemence tetején nyíltak. Ezeket faragott tégladugókkal, vagy rongycsomókkal dugták be. A kemence tűzterének felülete a konyhapadló szintjéhez közel volt, a száj előtti, alacsony padka jelezte a kis feltöltést.

A kemencék tetején voltak a nyílt tűzű főzőhelyek. Ezek helyi neve *katlan*, U-alakú, tapasztott, arasznyi széles padkák, amelyek 15–25 centiméternyire emelkedtek ki a kemence lapos, asztalszerűen simára tapasztott felületéből. Belsejük kissé kimélyült. A főző-, melegítőedényt egyszerűen rátették, a padka három oldalával tartotta azokat, a szabadon maradt oldalon pedig alágújt-hatták, táplálhatták a tüzet. Ezeket a főzőpadkákat a kemence tetején úgy helyezték el, hogy oldalról a kemence és a válaszfal közötti szabadon maradó területről lehessen azokat fűteni, kezelni. Előfordul a konyha bejárata felé nyíló változat is. Egy kemencén esetleg több katlan is lehetett. A katlan előtt

szükség esetén a földre kis padkát, lépcsőt építettek a kemence oldalához, hogy arra felállva kényelmesebben lehessen a katlant használni. Szintén szokásban volt hasonló céllal a kemence és a válaszfalak közötti egész területet a konyha előteréhez képest némileg feltölteni. E feltöltést eltérő színű mázoló földdel is hangsúlyozták. (1. kép).

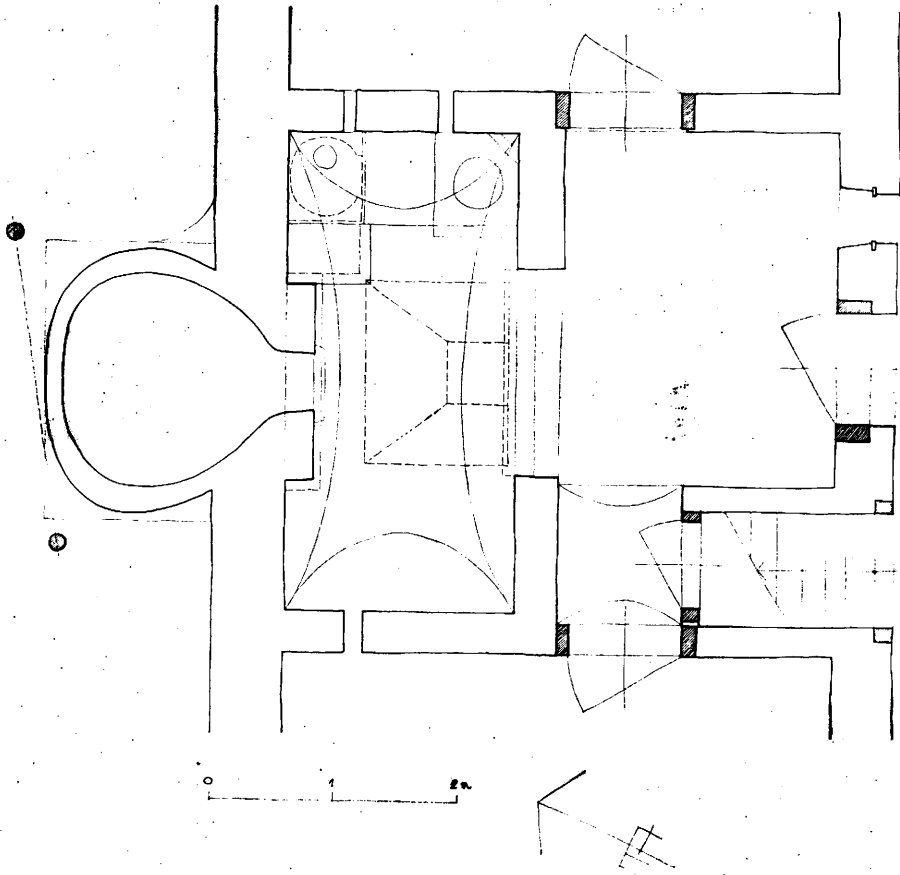

1. kép. Konyhai, lapos tetejű kenyérsütő kemence tetején két katlan van. Szil, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1965.

Ezeknél a lakóházaknál is, mint ahogy a vizsgált területünkön mindennütt konyhából fűtött kályhakkal melegítették a lakószobákat. A kályhák tál alakú vagy táblás, sík csempéből készültek, amelyeket beépített falóccával öveztek, de előfordultak padka nélküliek is. Tűzterük ülőmagasságba volt emelve. A kályhák szája nagyjából a kéményalja középtáján nyílt. A kályha szája előtt legfeljebb kis konzolt építettek, 10–12 centiméternél nem szélesebbet, de leggyakrabban ez is elmaradt. A kályha szájába sártévő illett. A füst minél célszerűbb vezetésére a kályha szája előtt a falat a száj szélességében, lefelé mélyülően lefaragták.

Vizsgálataink idején, gyűjtési területünkön kívülről fűtött kályhákat nem találtunk. Tudjuk azonban, hogy Veszprém, Vas megyék szomszédos sávjában a legutóbbi időkben még előfordultak hírmondóik. A lebontott kályhákra a lakosság elevenen emlékezett, hajdani létüket a konyha felől megmaradt rézsűs kályhaszáj is világosan jelezte. A kemencéket a gyári kenyér állami, kereskedelmi forgalmazásáig, nagyjából a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig rendszeresen, változatlanul használták, hacsak a szabadkéményt időközben nem alakították át. Abban az esetben a kemencét is lebontották, másként kerestek megoldást a házi kenyérsütés biztosítására. A szabadkéményes, átalakítatlan konyhákban a sütőkemencék gyakoriak maradtak vizsgálataink idejéig. A katlannak nevezett főzőtűzhelyekben minden esetben friss hamut találtunk, ami még rendszeres használatukat bizo-

nyitotta. Leginkább vizet, moslékot melegítettek rajtuk, ha az ételkészítéshez már takaréktűzhelyet használtak. A jómódú gazda családoknál a századforduló utáni években, de különösen az első világháború után kezdték a hagyományos konyhák felszámolását. Asztalszerű, lapos tetejű kemencéket pedig talán valamivel korábban sem építettek már újonnan készülő házakban.

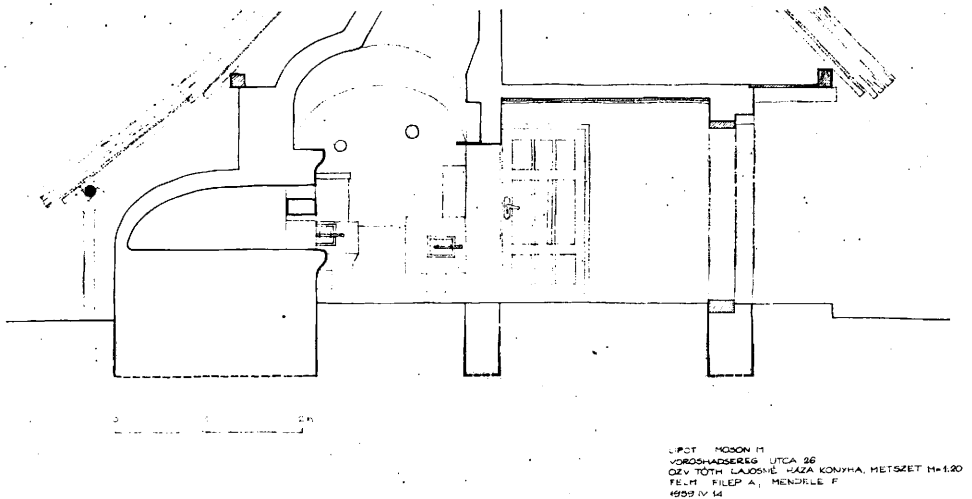

2. kép. Konyha alaprajza. Lipót, Vöröshadsereg utca 26. Győr-Sopron megye. Felmérte MENDELE Ferenc és FILEP Antal 1959.

A megmaradt példányokat idősebb emberek háztartásaiban tartották fenn. Nem ritka eset, hogy a kemence egyik oldalába rakott takaréktűzhelyet építettek be. Ezekhez éppúgy készítettek sütőt is. Ezeknek a korszerűsítéseknek során a kemencékre vaslemez ajtók is kerülhettek. Előfordul azonban az is, hogy hordozható takaréktűzhelyet állítanak fel a konyha előterében oly módon, hogy a füstcsövet a kéményaljába vezetik.¹¹

¹¹ PÁLOS Ede dolgozatában ilyen konyha rajzát közölte. PÁLOS Ede 1911. Vö.: PADÁNYI GULYÁS Jenő 1937, 102.

5. Az előző típus tárgyalásánál elsőként a konyha méreteit vizsgáltuk. Míg a lapos tetejű, asztalszerű kemencés konyhákat feltűnően nagyméretűeknek találtuk, a kiugró kemencés konyháknál éppen az ellenkezőt tapasztalhatjuk. A konyhák a Kisalföld központi területein hagyományosan lényegesen kisebbek voltak, mint a szobák. A konyha előtere és a kémény alatti rész között falat húztak, amelyen ajtószerű nyílás vezetett át. Előfordult a polgarosulás, korszerűsödés során, hogy e nyílásba ajtót helyeztek el, elkülönítve ezzel a padlásolt előteret a szabadkémény aljától. Ha a két rész közötti átjáró nem is volt szűk, a két szomszédos helyiségtől való elválasztó falhoz mégis

3. kép. Konyha metszete. Lipót, Vöröshadsereg utca 26. Győr-Sopron megye. Felmérte MENDELE Ferenc és FILEP Antal, 1959.

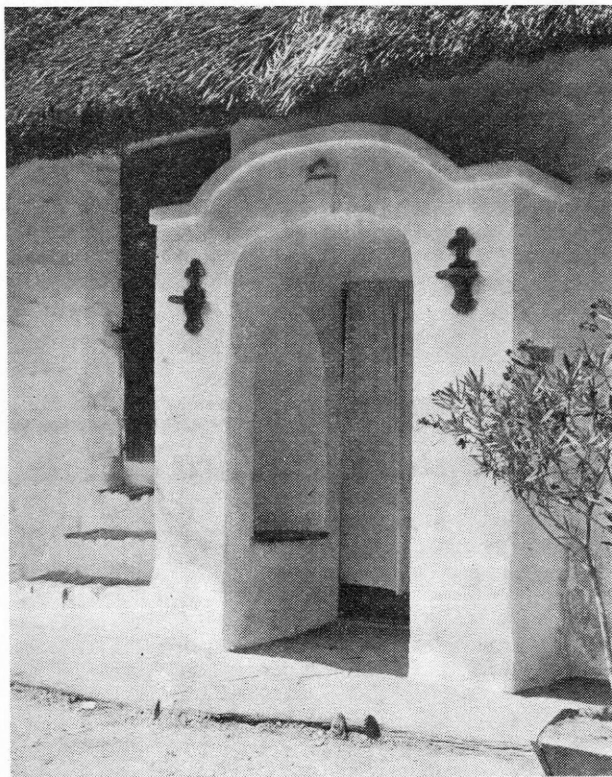
nem az előző típusnál leírt pillérek csatlakoztak, hanem legalább egy-másfél méternyire beálló segédfalak. Tehát mindenképp hangsúlyozott volt a két térfél közötti elkülönülés (2. és 3. kép).

A konyha itt mindig a lakórész bejárata is volt. Az udvarra nyíló ajtó a konyha udvari falának középtengelyében állt. Kívülről gyakran falazott pillérű boltozott építmény egészítette ki a bejáratot. *Gádor, hambit, boltozat, szélfogó* volt a helyi neve (4. kép). A szobákba az előtérből, az előteret és a kéményalját elválasztó falhoz közel vágott ajtók vezettek. A hagyományosan épített konyhákön ablak nem volt. A múlt század második felében kezdett elterjedni a konyhaajtók mellé, az udvari falba épített keskeny, álló, téglány alakú ablak. Különben a konyha fényt, a tűz fényén kívül csak a nyitott ajtón át kapott. Az üveges ajtó a szabadkémények lepadlásolása után kezdett elterjedni, lényegében csak a XX. században. A kémény működéséhez szükséges huzatot az udvarra vezető ajtó felett, a kiváltó boltozat és az ajtótok közé beépített szellőzőnyíláson át biztosíthatták. Ezt a nyílást beléje faragott téglával vagy rongyesomóval zárták be szükség szerint. A konyha udvari bejáratára hagyományosan szimpla, egyszárnyú, kéttáblás ajtót használtak. A felső táblát munka közben nappal kitérték. Ezen át kapott a konyha fényt.

a szabadkémény pedig fokozottabb huzatot. A zárva tartott alsó szárny pedig megakadályozta, hogy az udvarról a jóság bemenjen a konyhába (5. kép).

A konyha legfontosabb berendezése a kenyérsütő kemence volt. Ennek szája a bejárattal szemközt, a konyha középtengelyében nyílt. A kemence tűztere a konyha hátsó falában és azon kívül, a szomszéd telekre kiugraszta épült meg. A kemencék annyira kiálltak a lakóház falából, hogy az épület

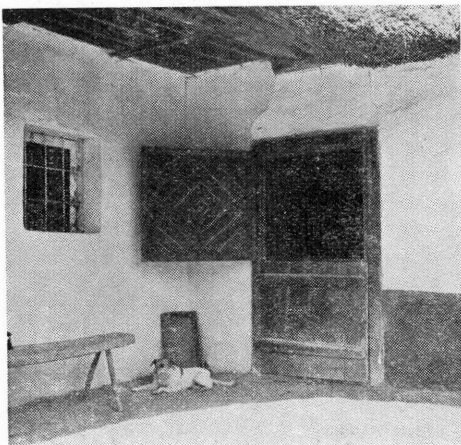

4. kép. Ülőfülkés bejárati boltozat konyha ajtó előtt. Öttevény, Győr-Sopron megye.
Foto: FILEP Antal, 1960.

tetejét felettük meg kellett toldani. A kemence mellé legtöbbször két ágast állítottak s azon rudat fektettek át, az tartotta a toldalék tetőt (2., 3., 6. és 7. kép).

A konyhából kiugró kenyérsütő kemencék boltozottak voltak, általában téglából készültek (8. kép). Felületüket gondosan tapasztották, meszelték. Csak egyetlen esetben találtunk meszeletlen kemencét. A kemencéket az utóbbi időben mindig magasabb padkára építették. Tápiószecsén azonban még 1959-ben is padka nélküli, talajszintre épített kemencét találtunk (9. kép).

A kemencék alaprajza tojásdad alakú volt. Szájuk felől volt az alaprajzuk csúcsosabb, külső oldalon kerekdedebb. Ezzel a formával biztosítani tudták, hogy a kemence belsejének minden pontját elérhessék, tisztíthassák (2. kép). A kemencék sütőfelülete, alja mindig téglával volt burkolva.

5. kép. Konyhaajtó Markotabödöge, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1960.

A kemencék szája előtt egészen keskeny padka vagy kicsiny konzol lehetett, de sokszor ez is hiányzott (2., 3. kép). A kemence szájára sártévőt, vagy fémlemez tévőt támasztottak. Az utóbbi díszített is lehetett. Újabb, e században épített átalakított példányokon sarokvasas, kallantyús, vaslemezes ajtók is kerülhettek (10. kép). Gyakoriak voltak gyűjtéseink idején a textiliával, mintás papírral elfedett kemenceszájak. Módosabb helyen, igényesebb épületben előfordult, hogy a kemenceszájához zárt, függőleges füstcsatornát falaztak (10., 11. kép). Így a kemencéből zártan, kis sípkéményen keresztül jutott el a füst a kéménybe, a konyha alsó, meszelt vagy mázolt falfelületei kevésbé kormozódtak be.

Az ilyen kemencék befogadóképességét 4–8 nagyobb méretű kenyérrre lehetett becsülni.

Oldalt a szomszédos szobák válaszfala mentén építették ki az 50–90 cm széles, a kéményalja teljes hosszát kitöltő főzőhelyeket, padkákat, amelyek magassága 60–80 cm volt. Helyi nevük *pócik*. A sarkokban helyezték el az üstházakat és a három oldalról zárt tűzhelyeket, a *katlanokat*, amelyen nagyobb mennyiségű ételt vagy állati takarmányt főzhettek (12. kép). Ezekből később, a házbéli családok létszámának fogyatkozásával házi kenyérsütő

6. kép. Lakóház hátsó homlokzata kiugró konyhai kenyérsütő kemencével. Lipót, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1958.

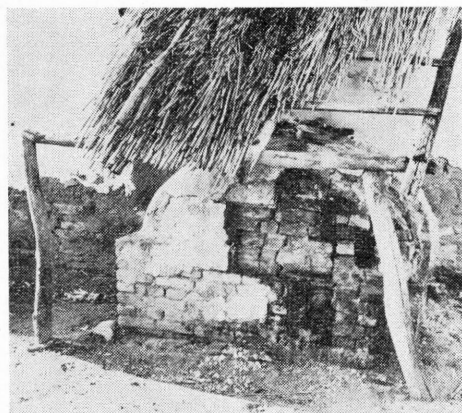
7. kép. Kiugró kemence (a 6. kép részlete). Lipót Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1951.

helyeket is létrehoztak. Tetejüket vastagon letapasztották, nyitott elejüket pedig vaslemezzel vagy sártapasztással zárták le. Ezzel a nagyméretű kemencék használatát mellőzve jelentős tüzelőanyag-megtakarítást érhettek el.

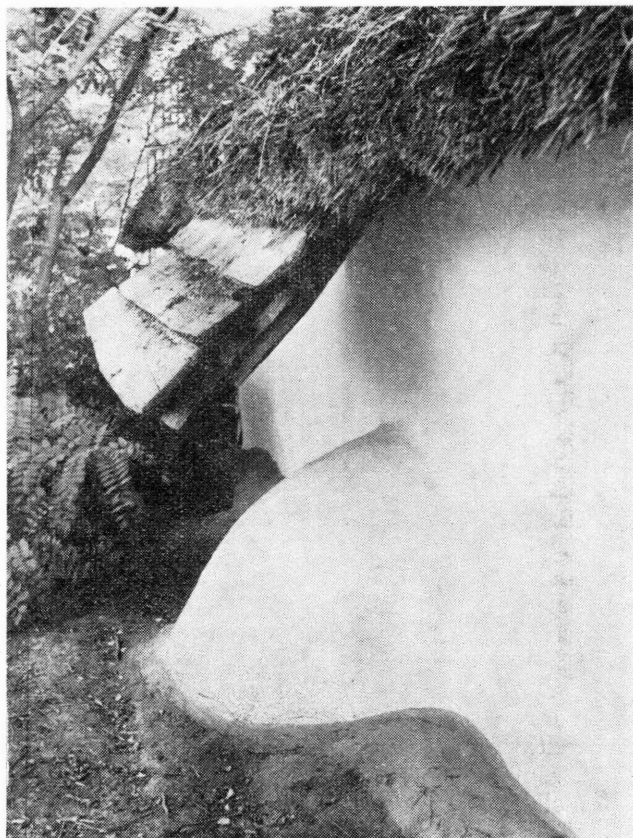
A padkák közepe táján nyílt a szobai kályhák tüzelőnyílása. Ezek szintje sok esetben valamivel alacsonyabb volt, mint a padka. A kályha szája előtt kisebb gödör mélyedt a padkába. A padka kályha száj előtti részét *tűzhelynek* nevezték, lábasban vagy vas háromlábban itt sütöttek, főztek.

A kályhák száját a Sopron megyéből ismertetett módon képezték ki. A kályhaszáj felett felülről lefelé mélyülő, ferde bevágást alakítottak ki a falban, hogy a füstöt a szabadkémény felé tereljék (12. kép).

Gyakran előfordult, hogy csak az egyik oldalon volt padka, de a leggyakoribb a mindkét oldalon padkás konyha volt. A módos gazdaházaknál, ahol nem volt többnemzedékes családközösség a szoba felől gyakran nem építettek padkát, ott a kályha szája szabadon, a falsíkból állt (13. kép). A szegény zselléházaknál viszont,

8. kép. Kiugró kemence boltozata téglából. Dunaszeg, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1965.

9. kép. Padka nélküli, talajszintre épített kiugró kemence. Táp, Győr-Sopron megye
Foto: FILEP Antal, 1960.

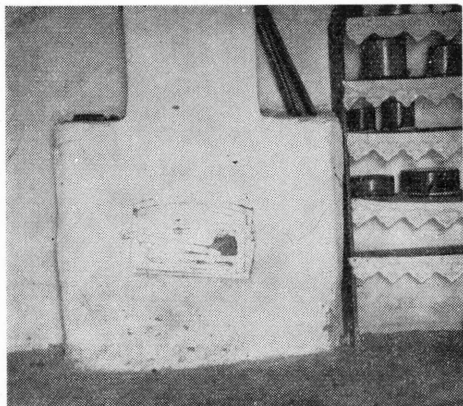
ahol a konyha után csak kamra és nem második szoba épült, a padka csak a szoba felőli fal mellé készült el.

A padkák legáltalánosabban tömörek voltak, de nem volt ritka az sem, ha a padkát úgy építették, hogy középtűt, a belsejében előlről nyitott üreget képeztek ki. Ebben az üregben tűzszerszámokat, tüzelőanyagokat tároltak. Hamulyukat nem volt szokás építeni, az csak üstházak alá került.

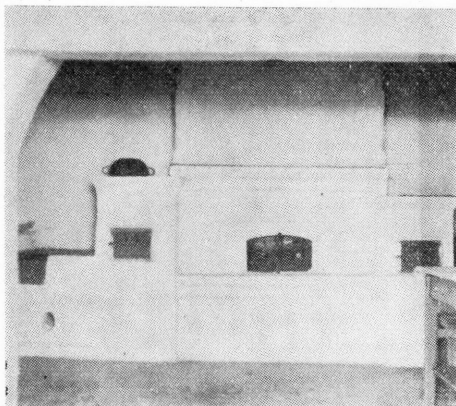
A szélesen kiülő kétoldalt húzódó főzőpadkák és a hátsó falból nyíló, részben falon kívül megépített kenyérsütő kemence eleve magyarázatot ad egyrészt a szélesen benyúló válaszfal meglétére, az előtér és a kéményaljja hangsúlyos elválasztására, másrészt ez az elrendezés magyarázza a középső főzőpadka hiányát is. A középső főzőpadkára a Kisalföld falvaiból eddig nem rendelkezünk adatokkal. Van azonban adat korán polgárosult falvakból Pozsony szomszédságából és szűkebb környezetéből. A szlovák szakirodalom Vajnor (Vajnory, Weinern), Vinicné (Švainbach, Schweinbach) községekből adott hírt létükről.¹²

¹² VYDRA Jozef 1958. 171.

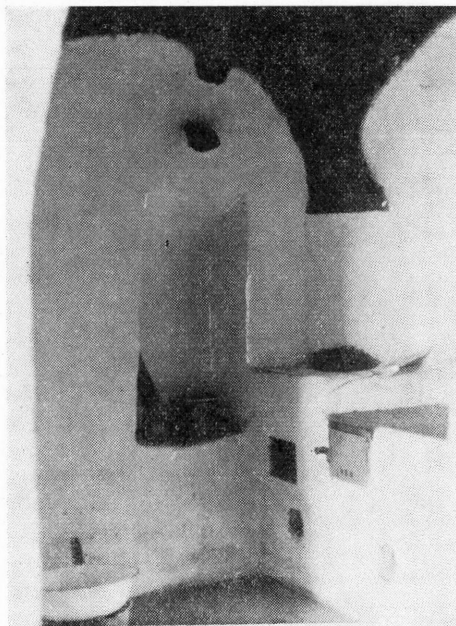
10. kép. Kiugró kemence szája a konyhában. Cikolasziget, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1958.

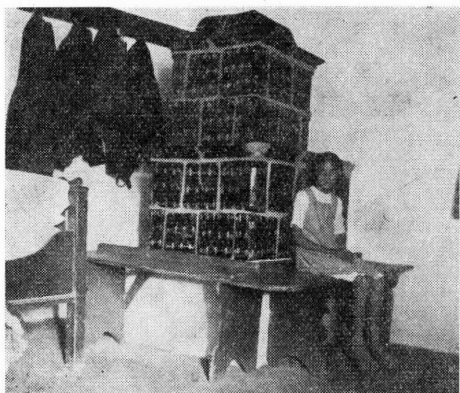
11. kép. Kiugró kemence szája, zárt füstcsatornája oldalt falazott takaréktűzhe-lyek. Ásványráró, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1960.

12. kép. Oldalpadka (pócik) kályha szájjal, katlannal a kéményaljában. Lipót, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1959.

13. kép. Szobai kályha konyhai tüzelőnyílása másodlagosan elfalazva. Ásványráró, Győr-Sopron megye. Foto: FILEP Antal, 1960.

14. kép. Szobai kívülfűtős cserépkályha mellé épített falóccával. Nemeshódos-Vidrány (ČSSR), egykori Pozsony megye. ANTAL Dezső felvétele. 1938.

Vizsgálataink megindításakor 1957-ben a kiugró, konyhai kenyér-sütő kemencéket az archaikusabb vidékeken általánosan megtaláltuk a hagyományos lakóházaknál. A konyhák, ha még állt a szabadkémény, egyéb hagyományos tartozékokkal együtt jól konzerválódtak, azonban a hagyományos szobai tüzelőberendezések a kívülről, konyhából fűlő cserépkályhák sehol sem voltak fellelhetők, bár szinte mindenütt elevenen élt emlékük. Egyetlen kívülről fűtött cserépkályhát találtunk paraszti lakószobában Győrújvárosban, azonban ennek csempéi gyárban készültek. Az utolsó példányokat a Csallóköz területén ANTAL Dezső fényképezte 1938-ban¹³ (14. kép).

Annyit nyugodtan rögzíthetünk, hogy korábban teljesen általános volt a paraszti lakóházak kívülfűtős kályhával való melegítése. A kályhák leginkább tál alakú négyzetes csempékből készültek. Van adatunk és tárgyi bizonyítékunk, hogy a csempék eredetileg mázatlanok, feketére égetettek voltak.¹⁴ Általánosnak azonban a zöldmázaz csempé mondható. Gyűjtéseink során a Kisalföld minden vidékén lehetett látni csempéket padláson féltetéve vagy másodlagos felhasználásban baromfiudvarokon csirkeitatóként. A kályhák tetejét domborműves mintájú csipkézet díszítette. Az élekre külön peremtagokat készítettek, a sarkokra pedig szintén speciális sarkos csempék készültek. A kisalföldi kályhák tűztere padkára emelt volt. Korábban azonban nem lehettek ritkák a padlószinthez közel álló tűzterű példányok sem. Egyes épületek bontásánál megfigyelhető volt a kályhaszáj átépítése és ezzel együtt megemelése. A kályhák körül nem volt falazott ülőpadka. Deszkából készített padokat két oldalról melléjük. Voltak azonban pad nélküli kályhák is. Módosabb gazdák lakóházaiban a polgárosulás jeleként inkább előfordultak lapos, négyzetes csempékből összeállított kályhák. Ezek eltűnése is valamivel későbbre datálható. A kívülről fűtött kályhákat az első világháború után rohamosan kezdték elhagyni. A negyvenes évekre csak elvétve maradtak egyes példányok. A falusi háztartások kőszénfogyasztásának adminisztratív szorgalmazása, a hagyományos tüzelőszerek megfogvatkozása is nagymértékben siettették a tüzelőberendezés átalakulását.

Adatközlőink egybehangzó tanúsága szerint a kívülfűtős kályhákat hagyományosan náddal, sással, rózsével, fával fűtötték, tehát a helyi természeti adottságokhoz alkalmazkodtak. A réti területek fűtőanyagai, a sás és a nádat a nagy vízrendezések előtt döntő jelentőségűek voltak. A sást és a nádat

¹³ ANTAL Dezső fényképfelvételei a Néprajzi Múzeum fotótárában. Nemeshódos (Vydrany) Pozsony megyei községben 1938 áprilisában lapos, négyzetes, mázos cserépből összeállított kályhákat fényképezett. Fényképeit 1959 tavaszán még leltározatlan állapotukban tanulmányozhattam C/66 és C/44. sz. alatt.

¹⁴ 1958-ban Bana községből szereztem meg fekete, mázatlan tál alakú csempét a Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteménye számára.

kályhákban égették el. Csomókat kötöttek a sásból, csomónként vetették a tűzre. 1957-ben a Hanság széli községek 50—60 év közötti lakosai még elevenen, élményszerűen tudtak beszámolni a fiatalságuk idején szokásban volt tüzelésmódról, a különféle sásfajták felhasználásáról.

Az itt részletezett konyhatípust és tüzelőberendezést megtaláltuk, illetve hallottunk róla Győr megye egész területén, Moson, Pozsony megyék magyar településeiben, Komárom megyében. Gyűjtéseink során azonban fokozódó ütemben folyt felszámolásuk. A gyors felszámolás okai a következők voltak: 1. a mezőgazdaság szocialista átszervezése és ebből következőleg a paraszti jövedelem egyre nagyobb összegű közvetlen fogyasztásra, személyi körülmények javítására fordítása, 2. a gyári kenyér falusi értékesítésének megszervezése és ezzel egyidejűleg a házi kenyérsütés megszűnése, a falusi tüzelőszerkeskedelem megszervezése, 3. a szocialista iparosítás, szolgáltató ágazatok fejlődésével kiterjedő kétlakiság és a következményként kialakuló falusi urbanizáció, 4. ízlés- és igényváltozás.

Noha hangsúlyozzuk, hogy e döntő változások a felszabadulást követően az ötvenes években indultak meg, öltöttek társadalmi méreteket, különösen erős üteművé 1958-ban váltak, reá kell mutatnunk, hogy a változások tendenciáinak alapváltozatai hamarabb kialakultak. A századfordulótól kezdve a hagyományos formák nem kerültek kivitelezésre új épületeken. Lakóházak felújításainál pedig egyre gyakrabban módosították a hagyományos elrendezést. Az új épületekben zárt kéményt építenek, s ennek megfelelően mind a kemencék, mind a tűzhelyek zárt tűzterűekké, zárt füstelvezetésűekké váltak. E jelenségről terjedelmünk korlátozottsága miatt nem szólhatunk részletesen.

A szabadkéményes házakban a kívülfűtős kályha helyett rakott, vaslemez tetejű takaréktűzhelyeket alkalmaznak. Sokszor felhasználják ezek felépítményeihez a kályha csempéit. A kenyérsütő kemence részben hatósági szorgalmazásra elkerül hagyományos helyéről. A Tóköz községeiben közigazgatási tilalomról beszéltek adatközlőink. A kemence eredeti helyzetén először úgy módosítanak, hogy beljebb kerül a konyhába, legfeljebb tűztere egy része kerül a lakóház hátsó falába, amit az ereszaljnál nem szélesebb melléfalazás tesz láthatóvá kívülről. A következő fázisban a konyha valamelyik oldalsó szögletében építik fel a kenyérsütő kemencét, vagy a hátsó szoba vagy kamra falába építik be. Ezeknél a variációknál két tényre kell nyomtatékosan hangsúlyozni. A kemence továbbra is jelentékeny magasságú padkán áll, noha boltozatát körülfalazzák kívülről, szigetelés céljából a körítő falak közti teret feltöltik, tetejét letapasztják, ezzel olyan magassá válik, hogy tetején főzni, sütni, tűzhelyet létesíteni nem lehet, másrészt az oldalra fordított, a válaszfalon átnyúló változatot is az előbbi körülfalazás övezi, tehát fűtő funkciója nincsen. A kenyérsütő kemencék kiugró, szomszéd udvarra nyúló formája a Szigetközben, a Sokoróalján és a pusztai járásban azonban csak 1957—58-ban kezd tömegesen fogyni.

A konyhai nyílt tűzhelyek még a felszabadulás előtt elvesztették ételkészítési funkciójuk kizárólagosságát. A századfordulótól növekszik folyamatosan a rakott, vaslemez tetejű, sütős, konyhai takaréktűzhelyek szerepe. Ezeket a konyha hátsó falához építik hozzá, a legtöbbször helyén maradó padka, illetve üstház és az esetlegesen megmaradó kenyérsütő kemence nyílása között (11., 13. kép). Olykor kéményaljában jobbról-balról két rakott tűzhely is került felépítésre. Ezt követően a szobákban lebontották a rakott

tűzhelyeket és előbb vaslemezről készített, később zománclemezről gyártott gyári hordozható takaréktűzhelyek kerültek alkalmazásra a szobák fűtésére.

Az 1950-es évektől kezdve általánossá vált a konyhák teljes lepadlásolása, ami különben a nagygazda háztartásokban az 1920-as évektől gyakori volt. Ezzel a kisalföldi lakóház konyhája is lakókonyhává válik a főzés, sütés helyéből a család étkező, nappali tartózkodó- és munkaterévé lesz. A szobák fűtését ettől kezdve kályhával oldják meg. Nagygazda helyeken a húszas-harmincas években cserépkályhákat is építenek. Egyébként hordozható kályhákat alkalmaznak, melyek szinte kivétel nélkül gyári készítmények. Kedveltek az öntöttvas dobkályhák. A szobák fűtésére, ha csak nem ott folyt a téli főzés is, nagyon kevés gondot fordítottak.

Gyűjtéseink kezdetének idején társadalmi méretekben viszont a lakószobában való téli sütés, főzés volt a legjellemzőbb. A kályhák hagyományos helyén hordozható, kisipari, vaslemez vagy zománczott, gyári takaréktűzhelyeket állítottak fel, amelyekben házkörűli hulladékkal, növekvő mértékben, kereskedelmi forgalomban vásárolt barnaszénrel, lignittel fűtöttek. A füstöt kályhacső segítségével a falban levő zárt kéménybe vagy a falon áttörve a kéményaljába, esetleg a lepadlásolt szabadkéménybe vezették. A nyitott konyhát, hidegkonyhát téli időben kizárólag tároló térként használták. A konyha funkcióit is a lakószoba töltötte be ez esetben.

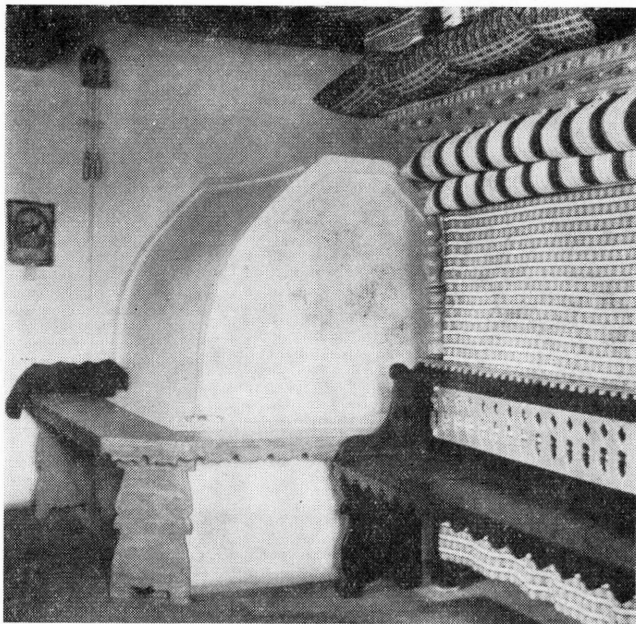
6. Sajátos kívülről fűtős tüzelőberendezéssel találkozhatunk Komárom megye területén. Itt a kívülfűtős, álló cserépkályha is és a kiugró, konyhai kenyérsütő kemence is hiányzik. Helyette a fűtés és sütés funkcióját egyaránt ellátó, szobában felépített, konyhából fűtött, fekvő kemencéket építettek. A konyha tüzelőberendezése ezeknél az épületeknél ugyanúgy oldalpadkás, mint az előzőekben ismertetett típus esetében láttuk. Hasonlóan erősen hangsúlyozott a konyha előtere és kéményalja közötti rész elválasztása is. A szobába meglehetősen nagyméretű, koporsófedélre emlékeztető, íves idomú sárkemence épült, amelyet deszkából készített ülőpadka vehet körül. A tűztere padkára emelt. Ezeket a kemencéket vesszővázra készítették sárból (15. kép). Erre a típusra vonatkozóan VARGHA László végzett alapos, részletes kutatásokat Martoson és környékén.¹⁵ Még 1967-ben is állt az általa dokumentált épületek jelentékeny része s egyikben a tüzelőberendezés még érintetlen volt.

A Martoson és környékén megismert képet egészítette ki TÓTH János összefoglalásra kísérletet tevő könyve. Szőny községből mutatta be a martosi tüzelőszerkezethez hasonlatos berendezés dokumentumait. Itt két fekvő hasáb alakú, kívülfűtős tüzelőt rögzített. Sajátságosan az egyik sárfalu a martosiakhoz hasonló, a másik oldalába viszont tál alakú kályhaszemek vannak falazva. A kályhaesempék itt nem szorosan vannak egymáshoz illesztve. A kemence falába egymástól távolabb több sorban meghatározott ritmusban következnek. A csempe nélküli változat mellé rakott tűzhelyet is építettek, nyilván másodlagosan, a csempe változat azonban teljesen hagyományosan magában áll.¹⁶ Korábban adatközlőinek útbaigazításai alapján GÖNYEY Sándor közölte hasonló jellegű kályha rekonstrukciós rajzát a Komárom megyétől délre tele-

¹⁵ VARGHA László megfigyeléseit részben egyetemi előadásaiból, részben kéziratos feljegyzéseiből ismerem, melyeknek rendelkezésre bocsátásáért ezúton is hálás köszönetet fejezem ki. Kutatásai alapján Martoson tett 1967. évi tanulmányi kiszálláson saját gyűjtést is végezhettem.

¹⁶ TÓTH János é. n. 137, 210. ábra, 137, 278. ábra. Sajnálatos azonban, hogy szerzőnk e jelenséget a dunántúli lakóház vizsgálatához kapcsolja.

15. kép. Szobai kívülfűtős fekvő sárkemence mellé épített falócaival. Martos (Martovce, ČSSR) egykori Komárom megye. VARGHA László felvétele. 1938.

pült községekből.¹⁷ Úgy hisszük, hogy mind GÖNYEY Sándor, mind TÓTH János adalékai alapján világosnak tekinthetjük a szóban forgó tüzelőberendezés kialakulását. A fekvő kemence egy ma már alig ismert és nehezen feltárható fekvő kályhából, az alföldi lakóház boglya vagy búbos kemencéjéhez hasonló módon fejlődött ki. Ahogy az álló, illetve csonkakúp idomú kályhát a sárpalástú búbos, boglya kemence követte, úgy a komáromi fekvő kemence kályhacsempéből rakott, fekvő kályhát váltott fel.¹⁸ E fejlődés mozgató rugóiként ugyanazokat a tényezőket kell tartanunk, amelyek a nagyalföldi változat kialakulásához vezettek, amelyekre egyetemi előadásaiiban TÁLASI István mindig részletesen rámutatott. Nevezetesen a nagyobb tűztér kialakítása, a házilag, vagy paraszt specialisták által készíthető sárkonstrukció a fazekas szakmunkát igénylő kályhaszerkezettel szemben olcsóbb, szükségtelenné válik a külön kemence fenntartása. Ez egyben magyarázatát adja annak is, hogy a körvonalazott típus elterjedési területén Komárom környékén miért hiányoznak a kiugró konyhai kenyérsütő kemencék. Ez a fekvő kemence típus terjedt el északi irányban többek között a Zobor vidéken is.

¹⁷ ÉBNER (GÖNYEY) Sándor 1933, 4–5. Különös figyelmet érdemelnek azok a megállapításai, amikor a csempés kemence korábbi elterjedésére vonatkozó adatait közli Kisbér, Bársonyos (Komárom m), Csákvár, Seregélyes, Székesfehérvár (Fejér megyei) településeket sorolja fel.

¹⁸ FRANZ Rosemarie 1969. 14–19, 21–23 ábra. E munka közli több fekvő hasáb formára rakott csempés kályha és egy fekvő hasáb kemence fényképét. Érvelésünk számára értékét az sem csökkenti, ha a képen éppen nem tálalakú csempékből rakott kályha látható.

16. kép. Szobai kívülfűtős álló sárkemenca. Mellette hordozható vaslemez takaréktűzhely. Bana, Komárom megye. Foto: FILEP Antal, 1960.

7. A Kisalföld keleti területein és a szomszédos területeken a kívülről fűtős szobai tüzelőberendezések egy másik válfaja is ismeretes. Szintén sárkemenca, ez azonban álló hasáb vagy kocka alakú. Korábban elég széles körűen ismert volt. Magam Bana községben fényképezhettem egy példányát (16. kép). Ebben az esetben is nyilvánvaló volt, hogy szintén a csempés kályha analógiájára helyi nyersanyagból, paraszti specialisták keze nyomán kialakult típusváltozatról van szó. Ezzel a szobai tüzelővel együtt ugyanolyan oldalpadkás, üstházás, katlanos konyhai berendezkedés jár együtt, mint amelyet a fentiekben már bemutatunk.

A 6. és 7. pontban az imént részletezett tüzelőberendezési változatok felszámolódása az 5. pontban ismertetett típussal párhuzamosan, azzal egyezően folyik le. Ezért részletezésüket e helyütt mellőzzük.

Nem kell véleményünk szerint azt sem külön hangsúlyoznom, hogy az 5., 6., 7. pontban részletezett variánsokat teljes joggal egy típus alakváltozatainak tekintjük, s egységesnek tartjuk teljes elterjedésterületüket.

8. A Kisalföld teljes területén általánosak voltak emberemlékezet óta a kémények. Anyag és forma szerint számos változatukat sorolhatnók fel. E helyt csak azt említjük meg, hogy a szabadkémények száma vidékünkön a falu szocialista átszervezésekor még rendkívül magas volt. A hagyományos konyha elengedhetetlen tartozéka. Helyi történeti fejlődésük, típusváltozataik bemutatására később külön dolgozatban kívánok kitérni.

9. Megkíséreljük a kislalföldi lakóház történeti fejlődését vázolni. Rendkívüli nehézséget jelent, hogy kérdésünk szempontjából e vidék történeti anyagával alig foglalkoztak, tervszerű középkori régészeti ásatásokra pedig nem került sor. Szórvány anyag gyűjtését is csak az utóbbi időben tették rendszeressé.

A korai Árpád-kori lakóház ismeretéhez NOVÁKI Gyula répcevisi lakóházfeltárása vitt közelebb.¹⁹ Az ott (ugyan nem egészen ép állapotban megmaradt) feltárt lakóház a MÉRI István alapvető kutatásaiból megismert tiszalök-rázosi egy helyiségű, belső kemencés földházhoz hasonló volt.²⁰ A répcevisi lelet jelzi más, még nem publikált gyűjtési területünkhöz közeleső régészeti feltárással együtt, hogy a Kislalföld éppúgy, mint hazánk egyéb területei az Árpád-korban a kelet-európai, kemencés háztípus elterjedési területéhez tartozott. A Kislalföld múzeumaiban fellelhető, sajnos csak szórványokból vagy másodlagos lelőhelyeken végzett leletmentésekből származó késő középkori kerámiaanyag egyértelműen lehetővé teszi a kívülfűtős, kályhás falusi lakóház, parasztház általános elterjedtségének feltevést.²¹ Hangsúlyoznunk kell e helyt is, hogy a Kislalföld területén rendszeres, tervszerű korai és késő-középkori ásatásokra, falufeltárásokra lenne szükség. Ennek mind a hazai általános művelődéstörténet szempontjából, mind a nemzetközi közép- és kelet-európai építkezéskutatás, településkutatás szempontjából kiemelkedő jelentősége lenne. Az eddigi leletekből kitűnik, hogy a XV—XVI—XVII. századi győri, mosoni falvakban olyan általános lehetett a paraszti kályhahasználat, mint ahogy a PAPP László és MÉRI István által feltárt Kecskemét környéki, türkevei feltárásokból is megismerhettük.²²

A recens vizsgálatainkból megismert kislalföldi lakóház-típus és tüzelőberendezés középkori kialakulását a hivatkozott kerámialeletek mellett méginkább valószínűsítik azok a XVIII. századi lakóháztervek, amelyeket a Csallóköz nyugati részéről a Batthyány-család uradalmából VAJKAI Aurél tett közzé.²³ A tanulmányban közölt 5 kislalföldi lakás (négy házban) mind kívülfűtős és 4 konyhában kiugró kenyérsütő kemence van. Tehát az 1776 és 1777-ből való lakóház rajzok tüzelőberendezései, konyhái mind a középkori, mind a recens adatainkkal egybevágók.

10. A régészeti emlékananyag egyezése alapján világos, hogy a Kis- és a Nagyalföld lakóház-típusa azonos gyökerű. Ki kell emelni azt, hogy a közös történeti alapokból mindkét terület azonos úton fejlődött tovább. Ezt bizonyítják azok a részletegyezések, amelyek az itt tárgyalt jelenségcsoporton kívül is megvannak, az egyes eltérések részben a történeti fejlődésben megmutatkozó fáziskülönbségekkel magyarázhatók, részben pedig kistáji, helyi jellegűek. A tüzelőberendezések típusa, a konyha elrendezése jól igazolja ezt az állításunkat. A kívülfűtős szobai kályha a Nagyalföld építkezésének gyakorlatából általánosságban eltűnt, de szórványosan, konzervatívabb, kis reliktműterületeken, peremterületeken századunk közepéig fentmaradt. Kutatásunk

¹⁹ NOVÁKI Gyula 1956.

²⁰ MÉRI István 1952., 1964. Az utóbbi a hazai Árpád-kori népi lakóházra vonatkozó teljes összefoglalás.

²¹ Saját gyűjtésünk. Vö. FILEP Antal 1959, 129—130.

²² PAPP László 1931. MÉRI István 1954. PAPP László anyagát később korábbi intézményvezetője magyar és német nyelven közzétette. SZABÓ Kálmán 1938. Sajnálatos, hogy erről a kiadványról a nemzetközi irodalom nem vett tudomást. Így hiányzik Bruno SCHIER munkájának új kiadásából is. SCHIER Bruno 1966.

²³ VAJKAI Aurél 1957. 91—93.

részben Pest megye északi részén regisztrálta, részben pedig FÉL Edit nyomán a hartai németeknél lelték meg a legutóbbi években.²⁴

A konyhák vonatkozásában is ugyanígy kontinuuosan fentmaradt a Nagyalföldön is a Kisalföldről most bemutatott kiugró konyhai kenyérsütő kemence. Általános volt használatuk a Szentendrei-sziget községeiben, csak most kezdték meg tömeges bontásukat.²⁵ A kiugró konyhai kemencék szép példányait láthattam 1967-ben Ónodon, ahol a település legrégebb, központi részében általánosnak találtuk használatukat. Az itt még fennálló példányok azonban néhány éve már használaton kívül álltak. Az Alföld déli területein a közelmúltig a tanyai épületeknél szintén nem volt ritka a konyhák kiugró kemencés típusa.

A 6. pontban bemutatott fekvő kemence és fekvő kályha vizsgálatakor GÖNYEY Sándor adatai nyomán utaltunk arra, hogy a komáromi szobai, kívülfűtős, fekvő kályha és kemence korábban Fejér megye alföldi, mezőföldi területéig követhető volt.²⁶ A kisalföldi — nagyalföldi táj közötti közvetlen összeköttetést, kapcsolatot erősíti meg a kiugró konyhai kemencének Nagy-börzsönyből közzétett változata is.²⁷

Kutatásaink egyéb itt nem tárgyalható eredményei alapján is, de különösen a konyhaberendezés és a tüzelőszerkezetek alapján a kisalföldi lakóház-típust az alföldi (vagy középmagyar) lakóháztípussal összességében és részleteiben azonosnak kell vennünk, az alföldi lakóháztípus sajátos táji variánsa. Az eddigi kutatásokból ismertté vált nagyalföldi lakóház e típus keleti, a kisalföldi pedig nyugati változata. A Kisalföldön megismert összefüggő elterjedésű típus jelentős mértékben megnöveli az alföldi háztípus kiterjedési területét. Ezzel még hangsúlyozottabban hívja fel a figyelmünket a magyar parasztság XV. századi polgárosulásának művelődéstörténeti jelentőségére. Hiszen a lakáskultúra, építkezés szintjének emelkedése mögött a mezővárosi fejlődés, paraszti árutermelés kiszélesedése áll. E társadalmi gazdasági folyamat eredményeként az egykori Magyarország legeleveníbb agrár életű területei az ország nyugati kapujától déli kapujáig, Mosontól, Dél-Nyitrától Dél-Borsodig, Dél-Zempléniig s onnét Baranyáig, Temesig egységes övezetté kovácsolódtak.²⁸ Az egykor egyhelyiséges, belső fűtésű, kemencés, keleteurópai lakóház az idők folyamán sokat fejlődött, de az egységes elterjedés területét megbontó középeurópai kapcsolattól, alföldi lakóháztípussal szemben még a XVIII—XIX. század során is füstös szobás maradt hazánkban, klasszikus változatának utolsó nyomain pedig a XIX. század alatt kibontakozott paraszti polgárosulás következtében csak a XX. században számolódtak fel. Ez az átalakulás a század elejéig egyet jelentett az alföldi títusterület elemeinek, de különösen

²⁴ FÉL Edit 1935. 9—10, 17. VARGHA László szíves szóbeli tájékoztatása alapján is.

²⁵ A Szentendrei-sziget kiugró kemencéire PAPP László volt szíves felhívni a figyelmet. Közlése nyomán 1968-ban helyszíni gyűjtést is végeztem. Szíves segítségéért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

²⁶ Vö. 16. jegyzettel.

²⁷ VARGHA László 1955, II. 513 és a 464. kép.

²⁸ Cs. SEBESTYÉN Károly 1944. TÁLASI István nyomán, egyetemi előadásában is kifejtett okok miatt a déldunántúli lakóháztípust teljes egészében az alföldi lakóház elterjedés területéhez számítom. Ebben a meggyőződésünkben Cs. SEBESTYÉN Károly idézett munkájának következtetései is megerősítenek. (Idézett hely: 103—108). A kérdés részletesebb megvilágítására e helyen nem vállalkozhatunk. Itt kell utalnunk arra, hogy a dunántúli, füstökonyhás háztípus kérdéseit is külön meg kellene vizsgálni. Csak arra szorítkozunk, hogy cikkünk 4. pontjában leírt Sopron megyei lakóháztípus elterjedésterületéhez kapcsolódik.

tüzelőszerkezeteinek átvételével. Ezt kutatásunk a Nagyalföld-Felföld viszonylatában már korábban regisztrálta. Reá kell mutatnunk, hogy a Kisalföld és a vele szomszédos régiók viszonyában hasonló folyamat zajlott le. (Pl. Zobor vidék.)

Sajátságos és az alföldi lakóháztípus, tüzelőszerkezet jelentőségét bizonyítja, hogy a XVIII. századi telepítéseknel mind a magyar, mind a hazai, mind a külföldi más nemzetiségű telepések e helyileg kialakult háztípust alkalmazták, még olyan helyeken is, ahol a középkori lakosság a törökkori harcok miatt kipusztult vagy kicserélődött. Háztípusunk, tüzelőberendezésünk, konyhaelrendezésünk szomszédnépi kapcsolatainak kifejtése, nemzetközi összefüggéseinek felvázolása további sok részletmunkát igénylő, eredményekkel kecsegtető feladat lenne, amelyre itt nem vállalkozhatunk,²⁹ de éppen TÁLASI Istvántól kapott útmutatások alapján a jövőben kötelességszerűen visszatérünk.

Jelen dolgozatunk célja kettős volt, egyfelől a magyar népi építkezés jobb megismerését kívántam szolgálni, másrészt az egyik legkevésbé kutatott nagytájunknak, a Kisalföld népi kultúrájának feltárását szakterületem speciális eszközeivel szerettem volna előmozdítani.³⁰

FILEP ANTAL

IRODALOMJEGYZÉK

- BÁTKY Zsigmond
é. n.: *Építkezés*. In: A magyarság néprajza I. Bp. 124–345.
- BÁTKY Zsigmond
é. n.: *Fűtés*. In: A magyarság néprajza I. Bp. 286–298.
- BÜNKER, Johann Reinhard
1895: *Das Bauerhaus in der Heanzerei (Westungarn)*. 89–154. MAG.
- BÜNKER, Johann Reinhard
1894: *Typen von Bauernhäuser aus Gegend von Oedenburg in Ungarn*. 115–130. MAG.
- ÉBNER (GÖNYEY) Sándor
1933: *Adatok a Bakony északi községeknek építkezéséhez. (Füstös konyhájú kőházak.)* NÉ. XXV. 1–14.
- FÉL Edit
1935: *Harta néprajza*. H. n. 137.
— 1941: *Kocs 1936-ban*. Tanya, Falu, Mezőváros. I. kötet. Bp. Magyarságtudományi Intézet IX + 228. Főleg a 30–50.
- FILEP Antal
1959: *Kisalföldi népi építkezési tanulmányok. (Államvizsgai szakdolgozat, kézirat.)* Bp. 164 + fényképkötet + 14 tábla rajz. ELTE Bölcsészettudományi Kar Tárgyi Néprajzi Tanszék, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Xantus János Múzeum Adattára.
1969: *A Kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata*. Bölcsészdoktori értekezés. (Kézirat.) Bp. 360 + 26 tábla rajz. ELTE Bölcsészettudományi Kar Tárgyi Néprajzi

²⁹ E helyt összefoglalóan az alábbiakra hivatkozunk: BÜNKER, Johann Reinhard: 1894 és 1895. MJARTAN Ján 1963. ŠVECŌVA Soňa 1968, 119–166. ŠVECŌVA Soňa frására annál is inkább hivatkozunk, mivel az 1954–55. tanévben az ELTE Bölcsészettudományi Kar diákjaként TÁLASI István hallgatója volt.

³⁰ TÁLASI István ösztönzésére, irányítása alatt rajtam kívül a Kisalföld feltárásában részt vettek DOMONKOS Ottó, a fiatalabbak közül BÁRDOSI János, KISBÁN Eszter, HORVÁTH Terézia, akiknek államvizsgai szakdolgozataik, ill. doktori értekezéseik is Kisalföldi vonatkozásúak. TÁLASI Istvánnak, professzoromnak e helyen is hálás köszönetet kell kifejeznem állandó támogatásáért, segítségéért, ösztönzése, tanácsai, konzultációi nélkül a munkám során felmerülő problémákkal, nehézségekkel aligha birkózhattam volna meg.

- Tanszék, ELTE Egyetemi Könyvtár, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattára.
- FRANZ, Rosemarie
1969: *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz. Akademische Druck- und Verlagsanstalt. 554.
- MÉRI István
1952—1954: *Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről*. Arch. Ért. LXXIX. 49—65., Arch. Ért. LXXXI. 138—152.
— 1964: *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*. Régészeti Füzetek. Ser. II. 12. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 82 + X tábla + 8 kép.
- MJARTAN, Ján (szerk.)
1963: *L'udové staviteľstvo a byvanie na Slovensku*. Sbornik štúdií. Bratislava, Vyd. Slov. Akad. Vied. 293.
- NOVÁK J. Lajos
1913: *Adatok Bény község néprajzához*. NÉ. XIII. 32—68.
- NOVÁKI Gyula
1956: *Árpád-kori lakóház Répcevisen*. Arch. Ért. LXXXIII. 51—52.
- PADÁNYI GULYÁS Jenő
1937: *A Fertő vidék népének építészete*. Bp. A Magyar Ház Barátainak kiadása. XV + 113.
- PAPP László
1931: *Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén*. NÉ. XXIII. 137—152.
- PÁLOS Ede
1911: *A Rábaköz és Győr vidékének népművészete*. NÉ. XII. 150—173.
— 1923: *A parasztház Győr vidékén*. Győrvármegye I. évf. 1—3.
- SCHIER, Bruno
1966: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. (Zweite erweiterte Auflage). Göttingen, Otto Schwartz. XX + 451 + 5 térkép + 46 fénykép.
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1944: *Krassó-Szörény vármegye parasztháza*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár. Nagy Jenő könyvnyomdája. 115 + IV. tábla.
- ŠVECŮVA, Soňa
1968: *Ohništia na juhozapadnom Slovensku (I.) Volkstümliche Feuerstätten in der Südweslslovakiei*. Zbornik Slovenského Národného Muzea LXII. Etnografia 9. 119—166. kny is.
- SZABÓ Kálmán
1938: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Bp. Országos Magyar Történeti Múzeum 135.
- TÁLASI István
1946: *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái*. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. 1944—45. Szeged. 1—35.
— 1954a: *Hozzászólás GUNDA Béla: A népi építkezés kutatásának módszere (előadás-hoz)*. MTA II. Osztály Közleményei IV. kötet. 94—98.
— 1954b: *Hozzászólás GUNDA Béla: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája (előadáshoz)*. MTA II. Osztály Közleményei. V. kötet. 390—399.
- TÓTH János
é. n.: *Népi építészetiünk hagyományai*. Bp. Műszaki kiadó. 239.
- VAJKAI Aurél
1940: *Adatok a Tóköz néprajzához*. Dunántúli Szemle VII. 282—296.
— 1957: *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból*. Ethn. LXVIII. 87—108.
- VARGHA László (szerzőtársakkal)
1955: *Pest megye műemlékei*. Magyarország Művészeti Topographiája. Bp., II. 513. 464. kép.
- VYDRA, Jozef
1958: *L'udová architektúra na Slovensku*. Bratislava. Vyd. Slov. Akad. Vied. 337.

Антал Филеп:

МЕСТО ЖИЛЫХ ПОСТРОЕК МАЛОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ В СИСТЕМЕ
ВЕНГЕРСКОГО НАРОДНОГО ЗОДЧЕСТВА

(Оборудование отопления, кухни)

(Резюме)

Статья представляет собою отчет об исследованиях, проводившихся под руководством I. Tálasi с 1956 года. Этнографическая собирательская деятельность проводилась в области Мошон, Дьёр, Шопрон, Комаром на территории Венгрии и в районах городов Пожонь (Братислава), Комаром (Комарно), Эршекуйвар (Новые Замки) на территории Чехословакии. В данной статье приводится отчет лишь об одной области этой пятнадцатилетней деятельности.

В классификации венгерских крестьянских жилых домов важную роль играет особенности отопления и устройства кухни. Zs. Bátku в 1937 году опубликовал свою систематизацию, которая с некоторой модификацией может быть принята и сейчас, имеет важное значение. Исследователь установил важнейшие территориальные типы жилых крестьянских домов на основе типов отопительных сооружений, однако их территориальное распространение точно им не было указано. Автор данной статьи возвращается к этой классификации и стремится определить в этой системе место жилых крестьянских домов Малой венгерской низменности, изучению которых в литературе до сего времени не уделялось должного внимания. В ходе работ, проведенных с 1957 года на названной территории Венгрии и на заселявшейся венграми части Чехословакии, автор имел возможность тщательно изучить следы традиционных методов отопления, а также вещественные памятники, свидетельствующие об устройстве кухни, и воспоминания жителей. В результате капиталистического преобразования в стране начиная со второй половины XIX века наблюдались все более бурные изменения традиционного образа жизни, строительства, культуры жилища, однако коренные преобразования произошли только после освобождения страны, в результате социалистической перестройки деревни, после 1958 года.

До 1920 года, до конца первой мировой войны жилые дома на Малой венгерской низменности отапливались изразцовыми печами. Топки таких печей открывались обычно из кухни, так что топили комнаты снаружи, из кухни. Печи эти выкладывались обычно из круглых вогнутых изразцов. Сначала они были без поливы, а позже общераспространенным стал зеленый или коричневый цвет поливы изразцов. Печи для крестьянских домов клали и из плоских изразцов. Последние фотографии таких печей на изучаемой территории были сделаны в 1938—1942 годах.

По форме печи были четырехгранными, верхняя часть их могла быть закругленной, цилиндрической. Их окружали обычно деревянными скамьями. Были и такие печи, которые по форме напоминали крышки гробов. Оба типа печей население изготовляло из глины, в области Комаром позже на смену им пришли печи, которые топились снаружи. В таких случаях находящиеся в комнате печи использовали и для выпечки хлеба.

В преобладающем большинстве жилых крестьянских домов на территории Малой венгерской низменности кухни делились на две части. Первой частью кухни была как бы передняя, куда открывались двери всех соседних комнат дома, а в дом можно было войти и со двора именно через это помещение. В задней же части кухни, где была печь, варили пищу. Приготавливали пищу на возведенном из глины возвышении у перегородок соседних комнат, сюда вставали котлы для большого количества пищи и воды. Посредине была открытая часть печи, -плита, где, как обычно, варили и жарили. Сюда же открывалась и топка комнатной печи. Выпечка хлеба производилась в печи, построенной в задней стене кухни и выходящей на соседнюю с домом территорию, под печи выкладывался из кирпичей. В такой печи сразу можно было выпекать 4—8 больших караваев хлеба. Топили эту печь из ухни. От дождя защищали с помощью навеса, навес этот пристраивали к крыше. На юго-ападной границе исследуемой территории печи для выпечки хлеба строились под трубой в амой кухне, под их был плоским, на нем варили пищу. На печи из глины строили U-образные возвышения, на них помещали посуду, в которой варили пищу, внутри же этого углубления горел огонь.

На территории Малой венгерской низменности в позднем средневековье уже были распространены в крестьянских массах комнаты с печами. На это указывают и археологические находки музеев. К сожалению, однако, на этой территории еще не проводились планомерные раскопки деревень. Однако отопление с помощью печей и устройство кухонь во всем совпадает с материалами раскопок у городов Кечкемет и Карцаг на Большой вен-

герской низменности, в ходе которых были раскопаны крестьянские дома XV—XVI веков. Очевидно, что и генетически жилой дом Малой и Большой венгерской низменностей идентичны. Они образуют единый тип и имеют одинаковое распространение. Эти две территории были связаны между собою отчасти в излучине Дуная, отчасти же на территории областей Фейер и Комаром. Таким образом, еще более обоснованным является существование алфёльдского или средневенгерского жилого крестьянского дома, тип которого был выделен Zs. Bátky на территории от района Пожони до Серешгеа, от Южного Боршода и Южного Земплена до области Бараня и который начиная со средневековья, порходит на этой территории единый путь развития. За этим развитием скрывается рост венгерских сельскохозяйственных городов в XIV—XV веках, обуржуазивание крестьянства, растущее товаро-производство. Однако в результате войны и суровых общественных условий в последующие столетия это развитие замедлилось, а затем и вообще приостановилось, и до XX века алфёльдский тип дома остался венгерским идеалом, более консервативные районы страны приспособлялись к этому типу построек, считали его образцом, дансе в XVIII веке прибывающие из-за границы поселенцы все как один строили свои дома по этому типу.

Автор считает своей обязанностью подчеркнуть, что в ходе пятнадцатилетней исследовательской работы он получал постоянную помощь и поддержку от I. Tálasi, без которой не мог бы так успешно выполнить поставленной задачи. Он приносит своему бывшему профессору глубокую благодарность.

Antal Filep:

DIE BAUERNHÄUSER IN DER KLEINEN UNGARISCHEN TIEFEBENE UND IHRE EINORDNUNG IM SYSTEM DER UNGARISCHEN VOLKSBAUKUNST

(Auszug)

In dieser Abhandlung wird über die unter der Leitung von István Tálasi seit 1956 geführten Forschungen berichtet. Eine ethnographische Datensammlung wurde in Ungarn in den Komitaten Győr—Sopron und Komárom, in der Tschechoslowakei in den Kreisen Pozsony (Bratislava), Komárom (Komarno) und Érsekújvár (Nove Zámky) durchgeführt. Die vorliegende Studie enthält ein Teil der Ergebnisse der seit anderthalb Jahrzehnten verrichteten Forschungsarbeit.

Bei der Systematisierung der ungarischen Bauernhäuser spielen die Feuerungsanlage und die Ausbildung der Küche eine wichtige Rolle. In der im J. 1937 von Zsigmond Bátky veröffentlichten Systematisierung (Zusammenfassung), die trotz einiger Korrekturen auch heute noch von grundlegender Bedeutung ist, wurden die wichtigsten regionalen Typen des ungarischen Bauernhauses auf Grund der Feuerungsanlage festgestellt. Ihre Ausbreitung wurde aber diesmal nicht näher bestimmt. Die Abhandlung greift auf diese Systematisierung zurück, und trachtet danach innerhalb dieser Systematisierung den Platz der Volksbaudenkmäler der in der früheren Literatur gänzlich vernachlässigten Kleinen Ung. Tiefebene anzugeben. Bei den 1957 begonnenen Terrainarbeiten hat der Verf. die vorhandenen traditionellen Feuerungsanlagen und Küchenherausbildungen in Ungarn sowie in den benachbarten, von den Ungarn bewohnten Gegenden der Tschechoslowakei gründlich untersucht und die Bevölkerung nach den Erinnerungen an die alten Einrichtungen befragt. Obwohl infolge der kapitalistischen Entwicklung sich die traditionelle Lebensweise, die Bautätigkeit und die Wohnungskultur in einem immer steigenden Tempo veränderten, setzte eine massenhafte Liquidierung des Erinnerungsmaterials erst nach 1958 bei der sozialistischen Umgestaltung der Dörfer.

Bis 1920 (nach dem ersten Weltkrieg) wurden die Wohnhäuser in der Kleinen Ungarischen Tiefebene mit Öfen geheizt. Der Mund des in der Stube stehenden Ofens öffnete sich nach der Küche. Von hier aus wurde er geheizt. Die Öfen wurden im allgemeinen aus schüsselförmigen Kacheln aufgebaut. Diese waren früher unglasiert, später im allgemeinen grün oder braun glasiert. Es wurden für die Bauernwohnungen auch Öfen aus glatten Kacheln gefertigt. Die letzten Öfen des untersuchten Gebietes wurden zwischen 1938—1942 fotografiert.

Die Öfen hatten eine stehende Prismaform; ihr oberer Teil dürfte zylindrisch sein. Sie wurden von einer hölzernen Bank (ung. *lóca*) umgeben. Es gab auch liegende, an Sargdeckel erinnernde Öfen. Beide Typen wurden im Kom. Komárom von der heimischen Bevölkerung gegen aus Kot fertige, gleichfalls von außen heizbare Backöfen vertauscht. In solchen Fällen ist der Backofen der Stube zum Mittel des Brotbackens geworden.

Die Küchen haben sich in der Kleinen Ungarischen Tiefebene in der Mehrheit der Fälle in zwei Teile gegliedert. Der vordere Teil der Küche ist ein Vorraum der Wohnung. Hierher öffneten sich die Türen der benachbarten Stuben. Ins Haus konnte man vom Hof über diesen Raum eintreten. In hinteren Teil der Küche (unter dem Schornstein) fand das Kochen statt. Das Kochen wurde auf einer neben die Scheidewand der benachbarten Stuben aufgebauten Koterhöhung verrichtet. In diese Erhöhungen wurden die Kesselhäuser und die Kessel für die Erwärmung der Speisen oder des Wassers in größeren Mengen eingebettet. In der Mitte befand sich der freie Herd, wo das gewohnte Backen und Kochen stattfanden. Hierher öffnete sich auch der Mund des Ofens der Stube. Das Brotbacken erfolgte im hinteren Teil der Küche oder in dem auf den Nachbargrund gebauten, ziegelgewölbten Backofen. Der Backofen wurde für die Aufnahme von 4—8 großen Broten gebaut. Er wurde von der Küche aus geheizt. Gegen Regen wurde er durch ein Ansatzdach geschützt. Im westlichen und südlichen Randgebiet des Forschungsterains wurden die Backöfen in der Küche, unter dem Schornstein, aufgebaut. Ihr Dach war flach; hier wurde gekocht. Auf diesem Dach wurde aus Kot eine U-förmige Erhöhung verfertigt. Auf diese Erhöhung wurden die Kochgefäße gelegt. Im Inneren dieser U-Form brannte das Feuer.

In der Kleinen Ungarischen Tiefebene waren im Spätmittelalter die mit Ofen heizbaren Stuben bei den Bauern allgemein verbreitet. Hierauf deuten die Funde der Museen. Leider sind aber in dieser Gegend systematische Dorfausgrabungen nicht vorgenommen. Die Ofenheizung und die Kücheneinrichtung zusammen mit dem aus der hinteren Wand der Küche hervorspringenden Backofen stimmen demgegenüber mit den Bauernhäusern des 15. und 16. Jh. erschlossen im Laufe der Dorfausgrabungen um Kecskemét und Karcag, in jeder Hinsicht überein. Es ist offenkundig, daß das Wohnhaus in der Kleinen Tiefebene genetisch mit dem der Großen Ungarischen Tiefebene identisch ist. Sie bilden einen einheitlichen Typ und auch ihre Verbreitung ist einheitlich. Die beiden Gebiete standen teilweise über den Donauknie und teilweise über die Komitate Komárom und Fejér miteinander in Verbindung. Damit ist es offenkundig, daß das Wohnhaus der Tiefebene, oder das von Zsigmond Bátky genannte „mittelungarische Wohnhaus“, seit dem Mittelalter, von der Gegend Pozsony an bis zu Syrmien, vom Südborsod und Südemplén an bis zu Baranya eine einheitliche, zusammenhängende Kulturregion, Haustypgegend, gebildet hatte, dessen Entwicklung auch seitdem kontinuierlich war. Hinter dieser Entwicklung standen die Erstarkung der Marktflecken im 14. und 15. Jh., die Verbürgerlichung des Bauerntums und die zunehmende Warenproduktion. Obwohl diese Entwicklung sich infolge der Kriege der nachfolgenden Jahrhunderte und der ungünstigen Gestaltung der sozialen Verhältnisse verlangsamte und stockte, ist der Haupttyp der Tiefebene ein Ideal für das ganze Land geblieben. Die konservativeren Gegenden richteten sich nach diesem Typ. Auch die im 18. Jh. vom Ausland kommenden Kolonisten haben ihre Wohnhäuser ausnahmslos nach diesem Typ erbaut.

A termelés és a nyelv kapcsolata a szólásműveletekben

1. Mind a magyar, mind a nemzetközi szóláskutatásban igazán kevés az olyan kísérletek száma, amelyek szerzői azt a célt tűzték maguk elé, hogy a szólásokat a maguk teljességében, vagyis a használat és jelentés teljes kontextusában dolgozzák fel. A folklór szólások folklór jellegét is csak akkor érzékelhetjük kellőképpen, ha a szólások teljes kontextusában figyeljük meg a folklórra, illetve közelebbről a népköltészetre vonatkozó törvényszerűségek érvényesülését.

Még leginkább a természeti népek szólásainak kutatói ismerték fel a kontextus sokoldalú megvizsgálásának szükségességét, gyakorlatilag számos ezzel összefüggő problémával foglalkoztak is, még a legjobb összefoglalásokból is hiányzik azonban a felismerések általánosítása, a módszer világos megfogalmazása. Jól igazolható ez néhány példa segítségével is, amelyek bemutatásakor egyébként az a célunk, hogy ezek segítségével jelezzük azt, milyen összetevőket kell vizsgálni a folklorisztikai szóláselemzésben.

2. Előjáróban induljunk el abból a valószínűleg egykönnyen igazolható feltevésből, hogy a szólásoknak van *nyelvi formájuk*, *jelentésük*, és *értelmük*, ezenkívül mindez valamely *használat* szabályaihoz igazodik. A folklorisztika bizonyítottan vehető eredményei arra is feljogosíthatnak, hogy eleve feltegyük, mindegyik most felsorolt faktor mutatja a *variálódás* törvényszerűségét. Igazoljuk ezt egy olyan példán, amely ugyan távol áll a magyar népelettől, valamely kapcsolatba mégis hozható e folyóirat ünnepi számával és ünnepeltjével.

2.1. Egy bakáala példa:

- (A) *Bompéndé áfólekólé efeló.*
- (B) *Bompénd'áfólekól'éfelo.*
- (C) 'A szár nem haladja felül a combot'.
- (D) 1. 'A szolga (rabszolga) nem haladja felül gazdáját (mesterét)'.
2. 'A tanítvány nem haladja felül mesterét'.
- (E) „Egy szolga nem jobb, mint gazdája (mestere)”.
- (F) Ha mégis, a következő szólást használják [itt: 2.2.].

2.2. Egy bombvanya példa:

- (A) *Bompéndé äofinda efelo.*
- (B) *Bompénd'äofind'efelo.*

- (C) 'A szár legyőzte a combot'.
 (D) 1. 'A szolga (rabszolga) legyőzi (felülmúlja) gazdáját (mesterét)';
 2. 'A tanítvány felülmúlja oktatóját'; 3. 'stb.'.
 (E) „[Tanítvány is felülmúlhatja mesterét]”.
 (F) Ellentéte az előbbi szólás [itt: 2.1.].¹

2.3. A példából (amelynél formailag elágazottabbakat is tetszés szerinti számban idézhetnénk) világos, hogy a szólás alapul vett *szövegének* (A) van konkrét *nyelvi formája* (B), amely nyilván variánsokban létezik (B¹, B², Bⁿ), ezeket azonban a gyűjtők — rendszerint kényelmi okokból — nem jegyzik fel, vagy legalábbis ritkán publikálják. Ennek a nyelvi formának (tehát nem az A-nak, hanem a B-nek!) van *jelentése* (C), amely nyilvánvalóan a B¹, B², Bⁿ formáknak megfelelően C¹, C², Cⁿ változatokban szintén variálódik. Sajnos, a gyűjtők itt is a tehetetlenségi nyomatéknak engedelmessé válnak, rendszerint elfelejtik ezek gyűjtését, és ennek következtében nincs is mit publikálniuk e rovatban. De ez a jelentés még csak a nyelvi jelentés, és nyilván nem a lényegi mondanivalója a szólásnak. Ezt a mondanivalót sokkal inkább a következő rétegek (D és E) tükrözik, amelyeket összefoglaló néven a szólások *értelmének* mondhatunk. (Ezek elemzésére alább térünk ki.) Végül a szólásnak van funkciója, *használat*a (F) is. Ez nyilván nem egyetlen faktor, hanem a A-B-C-D-E tényezők konkrét társadalmi (és történeti) funkciójától determinálódik.

2.4. Külön kell beszélnünk a szólások *értelmével* kapcsolatban néhány további kérdésről is. Az természetes, hogy mind a (D), mind az (E) szinten variánsokkal (D¹, D², Dⁿ, illetve E¹, E², Eⁿ) találkozunk. Számos esetben ezeket már az eddigi gyűjtemények is feltüntetik: különösen a (D) szinten olyan feltűnő ezek megléte, hogy a jobb szóláskutatók következetesen utalnak rájuk. Ezen túlmenően azonban a figyelemre méltóbb tény az, hogy a szólások értelme nem egy rétegű, hanem világosan legalább két szintre tagolódik: van a szólások „nyelvi értelmén” (D) kívül egy ettől lényegesen különbözhető „ideológiai értelme” (E), találó német terminológiával „*Sinngehalt*”-ja is. Ez utóbbi réteg az, amelynek megléte arra késztetett számos szóláskutatót, hogy a szólásokban a népi bölcsesség, ideológia megnyilvánulását fedezze fel vagy ünnepelje.²

A jelen esetben nincs módunk arra, hogy a szólások nyelvi szférái között bizonyos összefüggéseket regisztráljunk, és ezek természetét jelezzük, amnyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy a (B) → (A) és méginkább a (B) → (C) kapcsolatok a transzformációs grammatika szabályaival írhatók le, sőt azt is mondhatnánk, hogy a transzformációs grammatika „objektív” létét talán éppen e meglévő kapcsolatok igazolhatják a legvilágosabban.³

Egy következő transzformációs kapcsolat a nyelvi szférák összege és a

¹ HULSTAERT 1958, 445–446 példák, 134–135.

² BUSZLAEV 1861, 78–136. — AFANASZJEV 1866–1869. — Az orosz folklóriztika *gazdag* ilyen hagyományairól: ANIKIN 1957, 33–53.

³ A tágan értelmezett transzformációs grammatikával, közelebbről a REVZIN és USZPENSZKIJ képviselte strukturális-tipológiai elemzéssel áll kapcsolatban PERMJAKOV logikai-szemantikai szólásvizsgálata. (Ennek anyagát — korábban megjelent tanulmányainak példatárát is — PERMJAKOV 1968. tartalmazza.)

jelentési szférák összege között áll fenn, ezt gyarló képlettel ilyesféleképpen jelölhetnénk:

$$[A + B + C] \rightarrow [D + E] \quad \text{§}$$

Mivel pedig a fentebb kifejtett variálódási szabályszerűségek miatt mindenütt variánsorokkal kell számolnunk, végső formában a következőképpen írhatjuk fel a szólások struktúráját:

$$[(\sum[A^n \leftarrow B^n \rightarrow C^n]) \rightarrow (\sum[D^n \rightarrow E^n])] \supseteq [F].$$

2.5. E képlet minden egyes elemében megfigyelhető a „valóság” megjelenése, vagyis mind az invariánsok (A, B, C, D, E, F), mind a variánsok (1, 2, 3, n) kifejezhetnek közvetlen valóságtartalmat. Természetesen, annak megfelelően, hogy a fenti szerkezet mely pontján bukkannak fel ezek a közvetlen valóságtartalmak, más és más összefüggéseket mutatnak. Ha például azt figyeljük meg szólásainkban, hogy egy hipotétikus „matriarchátus” valóságtartalma hogyan változik át egy hipotétikus „patriarchátus” valóságtartalmává, nyilván nem mindegy, hogy ezt az „A”, a „C”, az „1”, avagy az „n” szféráin belül látjuk-e megjelenni.

3. Az alábbiakban az emlékezetesen TÁLASI István adta etnográfiai célkitűzésnek⁴ megfelelően azt szeretnénk megvizsgálni, hogyan jelentkezik a terelésben bekövetkezett változás a szólások valóságtartalmában, illetve a szólások szerkezetében. Ehhez a vizsgálathoz a denotátumokat — honnan is vehetnénk máshonnan? — a már gyakran idézett tárgyi etnográfiai megfigyelésekből merítjük, kiaknázva ehhez — itt is követve TÁLASI István szinoptikus szemléletét⁵ — a magyar szóláskutatás legfontosabb történeti adatait is. Ezúttal az összehasonlító vizsgálatok irányába nem tekintünk ki, talán még így is akad némi tanulsága az alább következő adatoknak mind az ergológia, mind a parömiológia terén.⁶

4. A következőkben néhány szólást egyenként vizsgálunk, vagy mutatunk be a fenti szempontok szerint.

⁴ TÁLASI 1957.

⁵ Legkivált TÁLASI István általunk is hallgatott egyetemi előadásaiban.

⁶ Feltűnő — vagy talán nem is az —, hogy az eddigi parömiológiai kutatás mennyire nem figyelt fel a proverbszerkezetének ilyen rétegzettségére, bonyolultságára. Még ott is, ahol a használat során a változatok, és a jelentések módosulásának a megfigyelése volt a közvetlen cél, sőt ezt bizonyos kezdeti empiria szintjén tárgyalta is a kutató (HAIN 1951), elmaradt a jelenségek teoretikus tárgyalásának még halvány kezdeményezése is. Más oldalról, egyes rokon-műfajok kutatásában felbukkant a transzformációs grammatika alkalmazásának a gondolata (GEORGES—DUNDES 1963), itt viszont hiányzik a változatképződés folyamatának bemutatása, sőt a szintekkel kapcsolatban is hiányérzetünk marad. Általában véve a proverbszerkezetek „jelentés-szintjei”-nek a kutatása elképzelhetetlen lenne a nyelvi műalkotások rétegméletének a felhasználása nélkül, jóllehet erre igazán kevés kísérlet történt meg. (Vö. MUKAŘOVSKÝ 1966. — INGARDEN 1960. — MARKIEWICZ 1968, különösen 51—74. — ČERVENKA 1968., valamint az itt idézett további irodalom.) Egyébként is, a rétegmélet proverbszerkezetekre való kidolgozása még mind szemantikailag, mind poétikailag sok előtanulmányt követelne meg. A legújabb parömiológiai kísérletek (például MAHGOUB 1968, ČIRESE 1968—1969, MILNER 1969b) is legfeljebb csak kitekintenek ilyen irányba, de a részletes elemzést nem végezték el.

- 4.1.1.⁷ (A) *Aki nyáron nem gyűjt, télen aggebül bánkodik.*
 (B¹) Az ki Nyárban nem keres, Télben agebül bánkodik. (BDCs 14)
 (B²) Az ki Nyárban nem gyűit, Télben agh ebül bánkodik. (BDCs 43)
 (B³) Az ki Nyárban nem gyöit, Télben agebül bánkodik. (BDCs 406)
 (B⁴) Az ki Nyárban nem gyöit, agebul bánkodik Télbe utánna. (BDCs 197)
 (B⁵) Ki nyárban nem gyűjt, télben aggebül bánkodik. (SzMA = Marg 293)
 (B⁶) A ki nyárban nem gyűjt, télen agg ebül bánkodik. (KV = Erdélyi 303: 5798a)
 (B⁷) Aki nyárban nem gyűjt, télben aggebül bánkodik. (ONagy Ny 86)
 (C¹) 'Festo die si quid prodegeris, pro festo egere liceat, nisi peperceris'. (BDCs 14)
 (C²) 'Neq; mel, neq; apes'. (BDCs 43)
 (C³) 'Aestas semper fuerit, componite nidos'. (BDCs 406)
 (C⁴) 'Optimum obsonium labor senectuti'. (BDCs 197)
 (C⁵) '??' (Marg 293)
 (C⁶) '??' (Erdélyi 303: 5798a)
 (C⁷) '??' (ONagy Ny 86)
 (D^{1, 2, 3, 4, 5, 6}) '??'
 (D⁷) 'Akkor kell takarékoskodni, amikor van miből, mert egyébként — ha megváltoznak a körülmények — szükségét szenved az ember'. (ONagy Ny 86)
 (E^{1, 2, 3, 4}) '??'
 (E⁵) MARGALITS egy csoportba osztja az alább 4.1.2, 4.1.3., 4.1.4. pontokban említett szólásokkal, ennek megfelelően értelme * „Aki nyáron nem jut terméshez, télen inséget szenved”, illetve az ebből levonható további tanulságok. (Pl. * „Minden munkát idejében kell elvégezni”, * „Mindenki a maga munkája eredményeinek megfelelően él”, stb.) (Marg 293)
 (E⁶) ERDÉLYI egy pontba osztja az alább 4.1.2. pontban említett szólással, utal az alább 4.1.7. pontban említett szólásra, ennek megfelelően értelme * Aki nyáron nem végzi el munkáját idejében, télen inséget szenved”, illetve az ebből levonható további tanulságok. (Erdélyi 303)
 (E⁷) O. NAGY Gábor véleményét lásd fentebb, (D⁷), ő a szólást összekapcsolja az alább 4.1.2. pontban említett szólással. (O Nagy 504)

⁷ A következőkben az egyes példánál szíglával jelöljük a forrásokat: BDCs = BARANYAI DECSI CSIMOR János: *Adajiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae, 1598; KV = KIS VICZAY Péter: *Selectiora adugia Latino-Hungarica*. Bartphae, 1713; SZMA = SZENCZI MOLNÁR Albert: *Dictiones Ungaricae summo studio collectae et Latine conversae*, Hanau, 1611; Szirmay = SZIRMAY Antal: *Hungaria in parabolis*, Editio altera, Budae, 1807; Dug. = DUGONICS András: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, 1–2. Szeged, 1820; Erdélyi = ERDÉLYI János: *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851; ONagy = O. NAGY Gábor: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, 1966.

A következőkben a táblázatoknak csak azokat a rovatait tüntetjük fel, amelyekre érdembeli adatunk van.

(F^{1, 2, 3, 4, 5, 6}) '??'(F⁷) O. NAGY szerint régi szólás (ONagy 504)4.1.2. (A) *Aki nyáron nem gyűjt, télen keveset fűt.*(B¹) Ki nyáron nem gyűjt, télen keveset fűt. (KV, Szirmay = Marg 293)(B²) A ki nyáron nem gyűjt, télen nem igen fűt. (Dug I. 71)(B³) A ki nyáron nem gyűjt, télen keveset fűt. (Erdélyi 303: 5798b)(B⁴) Aki nyáron (nyáron) nem gyűjt, télen keveset fűt (főz). (ONagy Ny 86)(E¹) MARGALITS véleményét lásd fentebb, 4.1.1. pont (E⁵) alatt.(E³) ERDÉLYI egy pontba osztja az előbb, a 4.1.1. pontban közölt szólással, közvetlenül utal az alább a 4.1.7. pontban említett szólásra, véleményét lásd 4.1.1. (E⁶).(E⁴) O. NAGY véleményét lásd fentebb, a 4.1.1. pont (D⁷) alatt.(F⁴) O. NAGY szerint a „télen keveset főz” tájnyelvi alak. (ONagy 504)4.1.3. (A) *Aki ifjúkorában jól gyűjt, öregségében jól fűt.*(B¹) Ki ifjanta gyűjt, vénségében fűt. (KV = Marg 293)(B²) Ki ifjanta jól gyűjt, vénségére jól fűt. (Dug I. 72)4.1.4 (B¹) Félhet a' téltúl, ki tavaszkor nem gyűjtött. (Dug I. 146)4.1.5 (B¹) Nyáron győicz, ha Télien ehezni nem akarz. (BDCs 406)(C¹) 'Gracili manu pinguem pedem ne premas'. (BDCs 406)4.1.6 (B¹) Bővségkor gyűjts. (KV 132)(C¹) 'Dúm mercatura vilis est, collige'. (KV 132)4.1.7. (A) *Feledékeny gyűjtőt a tél hozza észre.*(B¹) Feledékeny gyűjtőt a tél hozza észre. (D = Erdélyi 169: 3235 = Marg 294 = ONagy Gy 198)(D¹) 'Aki nem tesz félre tartaléknak a bőség idején, ugyancsak megbánja, amikor aztán nélkülöznie kell'. (ONagy Gy 198)(F¹) O. NAGY szerint régi szólás. (O. Nagy 254)

4.1.8. A fenti példákból előbb bizonyos parömiológiai következtetések levonása kívánatos. Nem csupán arra gondolnánk, hogy bizonyára kiviláglik a példákból, mennyire sok még a ? a magyar (és a nemzetközi) szóláskutatásban (e célból más példák még elrettentőbbnek tűnhetnek), hanem talán az is, hogy a változatok egymás mellé helyezése után mégis legalábbis megkísérelhetjük, hogy egyes üres rovatokat kitölthessünk. Ehhez nem csupán a történeti anyagot kell összegeznünk, hanem bizonyos recens gyűjtést is végezhetünk. Igaz ugyan, hogy a proverbsok direkt módszerű gyűjtésétől még legutóbb is óva intettek minden felnőtt lelkiületet,⁸ és az aggodalomban van jogos óvatosság is, mégsem mondhatunk le arról, hogy akár „direkt” módszerrel is, ne a „nép” jusson szóhoz az értelmezésekben, hiszen egyébként a kutató az, aki íróasztala mellett ülve ad „direkt” magyarázatokat a szólásoknak. Ugyanis a fenti adatsor legnagyobb hibája éppen az, hogy legfeljebb a (B) rétegben találunk variánsokat, de a többi szerkezeti réteg változatairól semmi ismeret-

⁸ O. NAGY 1960. 54–55.

tünk sincs. E példákkal kapcsolatban mégis csupán hipotétikusan szeretnénk utalni néhány variáncssor feltehető formájára. Eszerint a fenti szólások (C), (D) és (E) rétegei rendre a következő irányban képzelhetők el.

4.1.8.1. (A) *Aki nyáron nem gyűjt, télen aggebül bánkodik.*

* (C) Aki nyáron nem „keres” [? ’szerez, gyűjtöget’], „gyűjt” [minden kétséget kizáróan ’arat’⁹] — télen „aggebül” [1. ’nagyon’, 2. ’úgy, mint az öreg kutya’] „bánkodik” [1. ’megbánja’, 2. ’szomorkodik’].

* (D) „Aki nyáron nem [1. dolgozik szorgalmasan, 2. arat szerencsével] — télen szűkölködik”.

* (E) Aki hibás, megbűnhődik.

* (F) Maxima.

4.1.8.2. Indokoljuk a fenti feltételezéseket!

A (C) esetében valószínű, hogy közvetlen, „szó szerinti” értelemmel kell számolnunk. Különösen elképzelhető ez a proverbsok olyan használói körében, akik a nyári aratást és az ehhez kapcsolódó szókészletet a maguk gyakorlatából ismerik. Általában is megjegyezhetjük, hogy szólásaink ilyen közvetlen, szó szerinti értelmezésével — jóllehet az eddigi kutatás ezt sem vette figyelembe — mindig számolnunk kell. Csak ez a szint megléte esetében tarthatjuk ugyanis értelmesnek az olyan konkrét utalásokat, amelyek közismerten plasztikussá teszik a szólásokat: példánkban ilyen a „gyűjt” szó ’arat, betakarít’ értelemben, vagy az „aggeb” említése, amelynek jelentése kb. ’állatian’ lehet.

A (D) esetében bizvást feltételezhetjük azt, hogy erre az elvont szintre is eljut az *egyes szólás* használója, megértője, bár itt már nyilván tartalomban, formában és mondanivalóban hasonló más szólások segítségével, figyelembevételével. Ide iktatjuk a 68 éves Toboz Gyula (Szendrő, Borsod m., 1969. xii.) értelmezését e szóláscsoportról: „Aki nyáron nem szorgalmas, az télen bánhassa a telet.”

Az (E) megfogalmazást természetesen PERMJAKOV osztályozásából merítettük, ahol is a logikai-tematikus felépítésű proverbsok közé, itt az első alfajba (A dolgok egymás közti, valamint a dolgok és tulajdonságaik közti kapcsolatai), ezen belül az első szerkezetűpusha, ennek pedig második altípusába („szubjektív illetve objektív összefüggés”) tartozik. A logikai-tematikus csoport neve „A bűnös és a büntetett”, ennek első alcsoportja: „Aki bűnös, azt büntetik (ítélik el), aki nem bűnös, nem büntetik meg”, ezen belül leginkább a *6a* jellel jelölt szólások közé illik proverbsunk.¹⁰ Éppen azért, mivel jól elhelyezhető egy sok nép proverbsanyaga alapján készült, logikai osztályozásban, joggal tételezhetjük fel, hogy ez a mondanivaló is releválódhat — határozottan is kifejeződhet egyes szólásainkban: „Bűnhődik, ki ebul cselekedik.” (Erdélyi 60 : 1294), csupán ideologikusan pedig szólásaink százai-ban hangsúlyosul.

Ehhez kínálkozik egy-két szó proverbsunk formájáról is. Ha ugyanis egy „A hibás -- megbűnhődik” értelmet tételezünk fel, ehhez képest csak bizonyos transzformációkból tudjuk megkapni az előttünk álló formát. Szólásaink bináris szerkesztésmódja közkeletű (azt nem mernénk állítani, hogy

⁹ TÁLASI 1957. passim.

¹⁰ PERMJAKOV 1968. 247.

köztudott), valószínűleg nyelvi-logikai, nem közvetlenül folklór vagy ideológiai követelmények következtében. Ugyanígy alakulhat ki a két fél egyenkénti belső binaritása is: együttesében azonban már határozottan összetartozó szerkesztéssel, amelyet a tágan értelmezett parallelizmusok körébe sorolhatunk.¹¹ Az így négyre nőtt elem¹² közül az egyik („gyűjt”) negációba, grammatikai negációba kerül, a másik félből pedig mindkét elem szemantikailag válik pejoratívává („aggeb”, „bánkódik”). Mindezt így írhatjuk fel, némi képletfeleséggel:

1. Mélyszerkezet: $N_1^a = V_1^b$

2. Transzformált mélyszerkezet: $N_1^a - V_2^c = (N_2^d) - V_1^b$

3. Felszíni szerkezet $N_1^a - [\bar{V}_2^c] = [(\bar{N}_2^d)] - [\bar{V}_1^b]$

A proverbiumnak van azonban egy másik parallelizmusa is, a „nyár” és „tél” ellentéte. Ez nem csupán szólásunkból világos, hanem szólásaink egész sorozatából. Talán csábító lenne itt idézni a temporális rotációra vonatkozó tetemes irodalmat, most mégis csupán legrégebbi szólásgyűjteményünkéből, BARANYAI DECSI CSIMOR összeállításából idéznénk a „Nyárban aratnak nem télben” proverbiumot, mivel ennek latin megfelelője „Annus produit non ager” (BDCs 5) jól utal arra, mennyi kozmikus háttére is lehet egy tisztán agrotechnikainak tűnő proverbiumnak. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az a gondolat, vajon adekvát értelmezés-e proverbiumunkkal kapcsolatban egy

* (E²) Nyár és tél ellentéte

feltételezés? Ha arra gondolunk, hogy az „aggeb” emlegetése amúgy is az élet „nyara” illetve „tele” értelmezés felé tolja el szólásunkat, ezt valószínűnek vélhetjük. Szinte már csak próbája e feltevésnek a 4.1.3. pontban idézett „Ki ifjanta gyűjt, vénségében fűt” szólás. Mindezek alapján, úgy véljük, feltehetünk egy

* (E³) Ifjúság és öregség

értelmet is. Mindazáltal a 4.1.1. szólás esetében az (E²) és (E³) jelentések látensek, csupán lehetőségnek foghatók fel.

Ami végül az (F) minősítését illeti, itt visszautalhatunk a „maxima” általunk adott definíciójára, amely szerint a maxima a szorosabb értelemben vett közmondás egyik legerjedtebb formája.¹³ Éppen a maximák ilyen,

¹¹ JAKOBSON 1969. különösen 353, 360 és 361: „A párhuzamosság bármely formája a változatlanok és változók egymásutánja.” ... „A nagyfokú párhuzamosság szükségyszerűen tevékenyé teszi a nyelv valamennyi szintjét.”

¹² MILNER 1969a.

¹³ DÖMÖTÖR—KATONA—ORTUTAY—VOIGT 1969, 179—180. „A szorosabb értelemben vett közmondásban a feltételezett hajdani epikus történetből leszűrődött tanulság olyan önálló, kikristályosodott formában és tartalommal jelenik meg, hogy már nincs is szükségünk valamely hajdani volt eseményt bogarászni, a közmondás önmagában is megáll. A közmondást éppen ezért inkább irodalmi eredetűnek tarthatjuk, még akkor is, ha ezt pontról pontra bebizonyítani nem is mindig tudjuk. Ez magyarázhatja azt is, hogy a közmondás tartalma a maga módján filozófikus mélységű, pár szavának a középpontjában alapvető erkölcsi kérdések vagy a legkülönbözőbb élethelyzetekre alkalmazható életbölességek állnak. A közmondások formailag is szilárdak, különösen a teljesben evidensek csak igazán kis mértékben változhatnak. A közmondások kisebb csoportjait sokáig sorolhatnánk, e helyen csak két legfőbb válfajukra utalunk: ez a maxima és a szentencia. A maxima és a szentencia közti nem nagy különbség abban áll, hogy az előbbi inkább erkölcsi szabály, egy adott társadalomban minden felé érvényes igazságot fejez ki.”

„a maguk módján filozófikus mélységű” állományának egész megléte generálja azokat a körülményeket, amelyek közepett az egyes szólásokban — első tekintetre talán meghökkentő belemagyarázással — további mélységeket vélünk kideríthetni.

4.1.8.3. Ígéretünkhöz híven, további ergológiai következtetésekre is utalnánk, jóllehet tudjuk, hogy ezt hivatottabb is elvégezhetné. (Sőt ezt őszintén reméljük is.) Egyrészt utalnánk arra, hogy BDCs-nál (1598-ban) ingadozik a „keres” és a „gyűjt” használata. (Technikaváltás?) Másrészt az egyszer megtalált „gyűjt” szó hovatovább 400 éven át megmarad szólásgyűjteményeinkben (ebből meg azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a proverbiumok segítségével történő ergológiai, társadalomtörténeti datálást óvatosan kell elvégeznünk, inkább proverbiumok csoportjai, a változások bizonyítható esetei, vagy tendenciái vizsgálatával, mint egyetlen, izolált példa nyagगतása segítségével). Harmadik tanulságként azt említhetnénk, hogy a szólásban idézett élettények, tevékenységek köre (még a latin megfelelőekben is!) makacsul a földművelés. Ilyen „Wortfeld”-állandóság viszont annál gyakoribb a szólások változó formáiban is. Legalábbis amíg ennek az ellenkezőjét adott esetben nem bizonyítják, el kell fogadnunk az állítást: talán nem túlzás sajátos „eszközváltás”-nak nevezni mindezt, azonos jellegű gondolati műveletek megmaradása közepett.

4.1.8.4. Feltételezéseink helyességének igazolására elemezzük a fent említett többi szólást, bár helyhiány miatt ezeket kevésbé részletesen fogjuk vizsgálni. Nézzük tehát a 4.1.2. proverbiumot!

(A) *Aki nyáron nem gyűjt, télen keveset fűt.*

*(C) Aki nyáron nem „gyűjt” [‘szerez’, ‘keres’, ‘gyűjtöget’, ‘betakarít’ (itt nem elsősorban „arat”, hanem a „fát gyűjt, tüzelőt gyűjt” összefüggésben használhatják)] — télen 1. keveset 2. alig [‘fűt’, ill. ‘főz’].

*(D) „Aki nyáron nem [1. dolgozik szorgalmasan 2. gondola — I. téltre II. jövőre] — 1. télen 2. jövőben szűkölködik”.

*(E) Aki hibás, megbűnhődik.

*(F) Maxima.

A (C) rétegben hasonló a helyzet, mint a 4.1.8.1.-nél, vagyis közvetlen szó szerinti értelme is van szólásunknak: aki nyáron nem gyűjt ‘tüzelőt’, ‘fát’, az télen keveset fűt. Bár elképzelhető, hogy a „fűt” csak a rím kedvéért, mnemotechnikai okokból került a szólás végére, de a jelentést mindenképpen befolyásolta, és így később a „gyűjtés” is a „fűtéssel” kapcsolatban értelmeződött.

(D) O. NAGY értelmezése, [4.1.1. (D⁷)] ez esetben azért nem pontos, mert ha elfogadjuk, hogy a szólásnak konkrét szó szerinti értelme is van, a tüzelőgyűjtés nem kizárólag a nyári időszak munkája. Sokkal inkább valószínűsíthető itt is az elvont szintre való eljutás, amint azt a 4.1.8.D. pontban jeleztük.

(E) ld. 4.1.8.2. (E) pontot.

(F) Maxima.

A már jelzett parallelizmus a „nyár” és „tél” ellentéte pregnánsan jelentkezik szólásunkban. „Aki nyáron” nem végezte el a munkáját, „az télen” ennek megfelelően rosszul jár. (E²) A nyár és tél ellentéte értelmezés

itt komolyan számbaveendő. (ld. 4.1.8.2.) A 4.1.8. pontban tárgyalt képlet szerint a proverbiumot így írhatjuk fel:

1. Mélyszerkezet:

(*aki hibás ... az megbűnhődik*)

2. Transzformált mélyszerkezet:

(*aki nem gyűjt ... az keveset fűt*)

3. Felszíni szerkezet:

(*aki nyáron ... az télen
nem gyűjt keveset fűt*)¹⁴

4.1.8.5. (A) *Aki ifjúkorában jól gyűjt, öregségében jól fűt.*

*(C) Aki ifjúkorában jól „gyűjt” [’szerez’, ’gyűjtöget’] az — öregségében jól 1. fűt 2. él.

*(D) Aki fiatal korában [1. szorgalmasan dolgozik 2. eredmény-nyel arat] — az öreg korában 1. nem szűkölködik 2. jól él.

*(E) Aki dolgozik, annak a munkája eredményes lesz.¹⁵

*(F) Maxima.

(C) esetében a szó szerinti értelmezés — bár elképzelhető ez is — eltolódik az általánosítás szintje felé. Itt a „gyűjt” ige az „arat” „learat” „betakarít”-tal azonos, a „fűt” pedig ismét a rim kedvéért került a szólásba (?).

A proverbium szerkezetében a már több ízben említett paralelizmus (a „nyár” és „tél” ellentéte) is megtalálható, de ennél jelen példánkban sokkal szebb és pregnansabb az (E³) ifjúság-öregség értelmezése.

Képlettel felírható szerkezete:

1. (a szorgalom ... eredménnyel jár)

2. (*aki szorgalmas ... annak eredménye 'sikere' van*
'gyűjt')

3. (*aki ifjúkorában ... az öregségében
jól gyűjt jól fűt*)

4.1.8.6. (A) *Félhet a' téltől, ki tavaszkor nem gyűjtött.*

*(C) Félhet a téltől [jövőtől], ki tavaszkor [„nyáron” „idejében”] nem gyűjtött [’szerzett’ ’keresett’ ’aratott’].

*(D) Az félhet a téltől, aki nem [1. dolgozott szorgalmasa 2. aratott eredménnyel] — 1. nyáron 2. idejében.

*(E) Ha nincs munka, nincs eredmény.¹⁶

*(F) Maxima.

Képlettel felírható szerkezete:

1. (nincs munka ... nincs eredmény)

2. (*aki nem dolgozik ... az megbűnhődik*
'gyűjt')

3. (*aki tavaszkor ... az félhet a téltől*
nem gyűjtött megbűnhődik)

¹⁴ A továbbiakban csak számokkal jelöljük a szerkezeteket.

¹⁵ PERMJAKOV 1968. 246. A a α

¹⁶ PERMJAKOV 1968. 246. A b α.

4.1.8.7. (A) *Nyáiban gyűjcs, ha Télben éhezni nem akarz.*

* (C) Nyáiban ['idejében'] „gyűjts” [minden kétséget kizáróan „arass”], ha télen ['jövőben'] éhezni nem akarsz.

* (D) Aki nyáron „gyűjt” [1. dolgozik szorgalmasan 2. arat eredménnyel] annak 1. télben 2. jövőben — nem kell szűkölködni.

* (E) munka — eredmény.¹⁷

* (F) Maxima.

Képlettel felírható szerkezete:

1. (munka . . . eredmény)
2. (dolgozz . . . . az eredményért
'gyűjts, arass' 'hogy ne éhezz')
3. (nyáiban gyűjts . . . ha télben
éhezni nem akarsz)

4.1.8.8. (A) *Feledékeny gyűjtőt a tél hozza észre.*

* (C) Feledékeny „gyűjtőt” ['aratót'] a tél hozza észre.

* (D) Aki nem „gyűjtőt” ['aratott' dolgozott] nyáron — az télen bünhődik meg.

* (E) Aki hibás, megbűnhődik.

Képlettel felírható szerkezete:

1. (a hibás megbűnhődik)
2. (aki nem gyűjt . . . az megbűnhődik)
3. (a feledékeny gyűjtőt . . . a tél hozza észre)

Szólásunk „ideológiai értelme” ugyanaz, mint a 4.1.8.1. pontban tárgyalt szólásé, alakilag viszont teljesen más.

A 4.1.8.2. pontban tárgyalt parallelizmusok értelmét tovább véve, talán feltételezhető szóláscsoportunknak egy *(E⁴) értelmezése, amely az (E², E³) ismeretében, a „nyarat”, az „ifjúkort”, a „bőség”, „az aratás”, „gyűjtés”, „javak szerzésének” idejének tudja be, hogy „télben”, „vénségben” ne kelljen „szűkölködni”, „éhezni”.

4.1.8.9. Itt térhetünk vissza még egyszer az elemzett proverbium egészének értelmezésére: hiszen éppen ebben a „Wortfeld” állandóságban láthatjuk azt a kapcsoló erőt, amely összetartja egyfelől a nyárra telet következtető „bölcserendű természet” évadjait az emberi kor gazdag aratásra következő nyugodt télű korszakait, és mindennek alapjául egy pozitív munkamorált: dolgozni kell az elérni remélt haszonért.

4.1.8.10. És végül itt térnénk ki egy feltűnő körülményre, amely ugyan nem közvetlen forrására utal elemzett szólásainknak, mindazonáltal e szóláscsoport elterjedtségét bizonyára befolyásolta. Minden elemzett szólásunk bináris tagolódása két kis képecskét tartalmaz: egy nyárit (ifjúkorit) és egy télit (öregkorit). Talán nem véletlen az, hogy a nyári jelenet az az aratás, amely a középkori és ebből táplálkozó későbbi ikonográfiában oly népszerű. Elsősorban a *Livre d'heures* vagy *Stundenbuch* néven ismert miniatúrasorozatok évszak- és hónapábrázolásaira gondolnánk. Amint ez jól ismert, különösen a 15. század elejétől a holland-vallon területen volt népszerű az ilyen miniatúra-

¹⁷ PERMJAKOV 1968. 214. A a α

sorozat. Legszebb példányán, a Chantilly-beli Condé Múzeumban őrzött „*Les très riches heures du duc Berry*” képein júniust ábrázolják agrotechnikailag is tanulságos beállítású aratási jelenettel. A téli képeken (erdei disznópásztorlás, vadászat, lakoma) pedig kivétel nélkül megtaláljuk a kutyát (amely hiányzik a nyári miniatúrákból!), sőt meglehetősen kiemelt helyen: vigyáz a kondára, éppen etetik a lakodalmi asztal alatt, vagy kutyák rontanak rá az elejtett vadra. Nem elképzelhetetlen, hogy valamelyik ábrázoláson az „aggeb” is megtalálható, amint éppen elmarad tőle a megszokott tevékenység és jutalom.

Természetesen nem gondoljuk azt, hogy magyar proverbiumaink e francia miniatúra illusztrációi volnának. Mindazonáltal nem tartjuk véletlennek, hogy nem csupán BREUGHEL merített igazán sokat a *Livre d'heures* motivikájából és tradíciójából, hanem az élet periódusosságát, rotációját hangsúlyozó szólások is szép számmal készülhettek az elmélkedésre szolgáló miniatúrák nézegetése közben. Nem tartjuk kizártnak, hogy innen az elemzett magyar proverbiumok képecskeszerűsége, egyszersmind irodalmias maxima jellege. Egyszer külön kellene megvizsgálni szólásaink világszemléletét, ilyen, filológiaiilag is alátámasztott adatok segítségével. Addig csupán csak sejtésünk az, hogy jellemzi ezt a hagyományt az élet periódusosságába, rotációjába vetett bizalom, valamint az a felfogás, hogy a „très riches heures” minden kockáját munkával, tevékenységgel kell kitölteni.

4.1.8.11. Egyelőre — a szűkre szabott keret szorításából¹⁸ is — ennyit mondhattunk el szólásaink egy kis csoportjáról. Talán a variálódás és a transzformációk (e valódi szólásműveletek) bemutatása igazolhatja azt a tényt, amelyet ez ünnepi szám ünnepeltjének egyik kedves idézetét átalakítva így fogalmazhatnánk meg: „szinte bármely rövid proverbiumunk világa is az emberi élet teljessége kicsinyben”.

SZEMERKÉNYI ÁGNES—VOIGT VILMOS

IRODALOM

AFANASZJEV, A. A.

1866—1869: *Poetičeskie vozrenija slavjan na prirodu*. I—III. Sanktpeterburg.

ANIKIN, V. P.

1957: *Russkije narodnue poslovicü, pogovorki, zagadki i detskij folklor*. Moskva.

BUSZLAJEV, F. I.

1861: *Russkij büit i poslovicü*. Sanktpeterburg.

CIRESE, Alberto M.

1968—1969: *Prime annotazioni per una analisi strutturale dei proverbi*. Università di Cagliari. Anno Academico 1968—1969. (Előadások, kézirat gyanánt.)

ČERVENKA, Miroslav

1968: *Významová výstavba literárního díla*. Kézíratos doktori disszertáció. Praha.

¹⁸ A lehetőségek szerint a következőkben hasonló szempontok szerint elemeznénk végig néhány más szólást. Ezeket azért soroljuk itt fel, mivel tartalmilag ehhez a cikkhez illenének, csupán terjedelmi okokból nem kerül részletes vizsgálatukra itt sor: „*Jó renden van szénája*”, „*Könnyű kepe mellett kalászt szedni*”, „*Szamar se bírja az asztagot*”, „*Előbb kaszálták le a sarjút, mint a szénát*”, „*Rütka rend, sűrű boglya*”, „*Sok petrencéből válik a jó boglya*”, „*Egy szérün nyomtatnak*”, „*Egy réten kaszálnak*”, „*Mindent egy kévébe köt*”, „*Tilosba is bevág a kasza*”, „*Ott is arat, ahol nem vetett*”, „*Más tarlójáról él*”, „*Más szénáját húzogatja*”, „*Más ember réjtébe vágja a kaszát*”, „*Kerítsd a harist*”, „*Medvét fog*”, „*Fogjuk meg a nyulat*”, „*Sziszeg, mint a sündiszó a búzában*”, „*Nyomatató ökörnek nem kötik be a száját*”, „*Nincsen olyan szénásszekér, melyre egy villa széna még fel nem fér*”, „*Akinek a kása megégte a száját, még a tarlóját is fűjja*”, „*Kereszt nem asztag*”, „*Farkaskaszára vetette*”.

- DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos:
1969: *A magyar népköltészet*. Budapest.
- GEORGES Robert A.—DUNDES Alan:
1963: *Toward a Structural Definition of the Riddle*. *Journal of American Folklore* 76. 111—118.
- HAIN, Mathilde:
1951: *Sprichwort und Volkssprache*. Eine volkskundlich-soziologische Dorfuntersuchung. Giessen.
- HULSTAERT, G.
1958: *Proverbes Mongo*. Tervuren.
- INGARDEN, Roman
1960: *Das Literarische Kunstwerk*. Tübingen.
- JAKOBSON, Roman
1969: *Hang-Jel-Vers*. Budapest.
- MAHGOUB, Fatma M.
1968: *A Linguistic Study of Cairene Proverbs*. Bloomington.
- MARKIEWICZ, Henryk
1968: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Budapest.
- MILNER, G. B.
1969. a.: *Quadripartite Structures*. *Proverbium*. 1969. No. 14. 379—383.
1969. b.: *De l'armature des locutions proverbiales. Essai de taxonomie sémantique*. *L'Homme*. 9. 1969. No. 3.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan
1966: *Studie z estetiky*. Praha.
- O. NAGY Gábor
1960: *Szólások és közmondások gyűjtése*. (In: *A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása* 54—59. Budapest.)
- PERMJAKOV, G. L.
1968: *Izbrannüe poslovicü i pogovorki narodov Vostoka*. Moskva.
- TÁLASI István
1957: *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*. *Ethn.* LXVIII: 251—317.

Агнеш Семеркени—Вильмш Войт:

SVYAZ' JAZYKA I PROIZVODSTVA, OTOBRAŽENNOJ TRANSFORMACIJEJ POSLOVIC

(Резюме)

Авторы этой статьи с помощью исторических и новейших данных сделали попытку исследовать, как изменения в производстве отражаются в реальном содержании пословиц, в их структуре. Они показывают одну из групп пословиц в контексте их значения и использование, тем самым наилучшим образом иллюстрируя фольклорное своеобразие, неповторимость фольклорных произведений.

При фольклористическом анализе пословиц исследуются следующие факторы: текст пословицы (А), его конкретная языковая форма (В), значение языковой формы (С), языковой смысл пословицы (D), ее идеологический смысл (Е), и наконец, ее функция (F). Последняя определяется конкретной общественно-исторической функцией первых пяти факторов (А, В, С, D, Е). Естественно, что каждый из названных факторов отражает и закономерности варьирования. Согласно правилам трансформационной грамматики, между отдельными языковым и слоями может быть установлена взаимосвязь (такие связи, как (В) → (А) и (В) → (С)), а также связь между суммой языковых сфер и суммой смысловых сфер (А + В + С) → (D + Е). На основе этого структура пословицы, как правило, может быть записана следующим образом:

$$[(\Sigma[A^n + B^n \rightarrow C^n]) \rightarrow (\Sigma[D^n \rightarrow E^n])] \supseteq [F]$$

Из проведенного анализа могут быть сделаны как паремнологические, так и эргологические выводы. Из круга последних, статья указывает лишь на некоторые, в конкретной форме (используя выводы статьи István TÁLASI, опубликованной в 1957 году). В вариантах пословицы «кто летом не работает, зимой пожалеет» в 1598 году, в самом старом сборнике венгерских пословиц, еще колеблется употребление таких слов, как *keres* «ищет» и *gyűjt* «собирает» (что собственно говоря, означает: выполняет летнюю работу, жиёт). Пос-

ледняя форма с тех пор так и фигурирует в сборниках венгерских пословиц, из чего может быть сделан тот вывод, что датирование на основе текстов, слов отдельных пословиц должно оцениваться с большой осторожностью. Для этой цели гораздо целесообразнее проводить анализ не отдельных пословиц, а целых групп их. Суть же состоит в том выводе, что во всех пословицах приведенной выше группы круг отображаемой деятельности тождествен: земледелие, то есть Wortfeld всех пословиц одинаков. В дальнейшем авторы статьи по возможности стремятся показать на возможности варьирования внутри отдельных слов пословиц, а в заключение — на комплексный характер мировоззрения.

Ágnes Szemerényi—Vibmos Voigt:

ZUSAMMENHANG DER PRODUKTION UND DER SPRACHE IN DEN SPRICHWORTSTRANSFORMATIONEN

(Auszug)

In diesem Aufsatz wird anhand von historischen und heutigen Daten untersucht, wie eine in der Produktion auftretende Veränderung im Wirklichkeitsinhalt bzw. in der Struktur der Sprichwörter erscheint. Es wird eine Sprichwortgruppe im Kontext des Gebrauches und der Bedeutung beschrieben. Dadurch werden der folkloristische Charakter und die Eigentümlichkeit der folkloristischen Schöpfungen am besten dargestellt.

In der folkloristischen Analyse der Sprichwörter sind folgende Faktoren zu untersuchen: der Text des Sprichwortes (A), deren konkrete, sprachliche Form (B), die Bedeutung der sprachlichen Form (C), der sprachliche Sinn des Sprichwortes (D) und sein ideologischer Sinn (E), schließlich seine Funktion (F). Dieser letztere wird von der konkreten gesellschaftlich-historischen Funktion der Faktoren A—B—C—D—E bestimmt. Natürlich zeigen alle Faktoren die Gesetzmäßigkeiten der Variierung. Laut der Gesetze der Transformationsgrammatik lassen sich der Zusammenhang zwischen den sprachlichen Niveaus (die Verbindungen (B) → (A) und (B) → (C)), die Gesamtheit der sprachlichen Sphären sowie die Transformationsverbindung unter der Summierung der Bedeutungssphären (A + B + C → D + E) bezeichnen. Demgemäß läßt sich die Struktur der Sprichwörter im allgemeinen folgendermaßen schematisieren:

$$[(\Sigma[A^n \rightarrow B^n \rightarrow C^n]) \rightarrow (\Sigma[D^n \rightarrow E^n])] \subseteq [F]$$

Aus der durchgeführten Analyse sind parömiologische und ergologische Folgerungen gleichfalls zu ziehen. Für diese letztere werden in dieser Abhandlung (bei Benutzung der Lehren der im J. 1957 veröffentlichten Studie von István TÁLASI) einige konkrete Beispiele gebracht. Unter den Varianten des Sprichwortes „*Wer im Sommer nicht arbeitet, wird im Winter bereuen*“ (ung. *aki nyáron nem dolgozik, télen megbánja*) schwankt noch im J. 1598, in der ältesten ungarischen Sprichwortsammlung, der Gebrauch der Worte „keres“ (sucht) und „gyűjt“ (sammelt) (eigentlich „verrichtet Sommerarbeit“, „erntet“). Die letzte Form spielt auch seitdem in den Sprichwortsammlungen eine Rolle. Daraus ist die Folgerung zu ziehen, daß die ergologische Datierung mit Hilfe der Texte und der Worte der Sprichwörter mit Vorsicht zu behandeln ist. Deshalb ist zweckmäßiger, ganze Gruppen anstatt als von einzelnen Sprichwörtern zu analysieren. Wesentlich ist aber das Ergebnis, daß in allen zitierten Sprichwörtern der Kreis der erwähnten Tätigkeiten identisch ist, nämlich der Ackerbau. Das „Wortfeld“ der Sprichwörter scheint also konstant zu sein. Im weiteren weisen die Verfasser auf die Möglichkeit der Variierung innerhalb der einzelnen Schichten der Sprichwörter und schließlich auf die Kompliziertheit der in den Sprichwörtern ausgedrückten Weltanschauung hin.

In der konkreten Analyse wurden diesmal nur sieben Varianten der Sprichwörter des Inhaltes „*Wer im Sommer nicht arbeitet, wird im Winter Not erleiden*“ untersucht (andere hier in Betracht kommende Sprichwörter sind in der Fußnote 18 aufgezählt), u. zw. in erster Linie darauf bedacht mit welchen korrelativen Verfahren (Transformationen) die einzelnen Schichten zu verbinden sind und welche Möglichkeiten der Variantenbildung innerhalb der einzelnen Schichten bekannt sind.

„Búza szükségben felsegálló jegyzések”

A burgonya a magyarországi táplálkozásban a XVIII. század végén és a XIX. század elején

„Valamint régenten az Izráeliták a' Mannában, ugy mai Időben sok Szegény, mind Ételét — mind Kenyerét, egyedül tsak a' Krumpliban találja.” (Burgonyaételeket népszerűsítő röplap mottója 1816-ból.)

Köztudott, hogy a hagyomány ereje milyen nagy. Lehet egy műveltség vagy nyelv megtartója, de lehet visszahúzó, ellenkező erő is, ha nem enged a jónak, az újnak. A burgonya fél évszázadon át várt elismerésre, míg mindenki által megbecsült táplálékká vált Magyarországon. Ne gondoljuk, hogy eleink idegenkedése valamiféle speciális magyar jelenség volt. Alig pár évtizeddel előbb, sőt velünk egy időben hasonlóan makacs konzervatívizmussal húzódozott a burgonyától a tőlünk nyugatra fekvő, jóval fejlettebb országok, Németország és Franciaország lakossága is. Ott a hatalom a magyarországinál sokkal brutálisabb eszközökkel élt, felhasználta a katonaságot és a szószerket is, hogy burgonyatermelésre szorítsa a földművest. A szokottnál erősebb tartózkodás a növény újszerű művelési módjával, a gumós növények ismeretének hiányával magyarázható. Mai leggyakrabban fogyasztott tápláléknövényeink tekintélyes része Amerikából származott Európába, de alakja, felhasználási módja egyiknek sem volt annyira új, mint a burgonyáé. A kukorica szemes termény, a paprika meg a paradicsom, hogy csak néhányra utaljunk a sok közül, gyümölcs. A burgonya megkedvelését különösen gátolta, hogy a hozzá nem értők gyakran termésének mérges bogvyóit kóstolták meg. Alig csökkentette az ellenszenvet az, hogy az Európa szerte ismert répa- és zöldségfélék szintén a föld alatt nevelték ehető gyökereiket. A gyanakvást táplálták a gyorsan keletkező halvélekedések, rémhírek, különféle betegségek terjedését tulajdonították a burgonyának. Pedig a XVIII. század derekától Nyugat- és Közép-Európában egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a lakosság nagyobb ütemű növekedése, a városok fejlődése, a nem őstermelő lakosság — polgárság, munkásság — nagyobbodása, szükségel új, olcsó, bő termést adó táplálékot. Sokan, uralkodók, birtokosok, papok, értelmiségiek, egyszerű emberek felismerték, hogy erre nincs hivatottabb a burgonyánál.

Mária Terézia 1767-ben az erdélyi főkormányiszéket rendeletben kötelezte a burgonyatermelés elkezdésére, hogy a gabonatermés elpusztulása esetén a lakosságnak legyen mivel táplálkoznia. Erdély már a század elejétől megmegújuló gabonahiánnyal birkózott, de nem csak a rossz termés miatt, hanem mert a pálinkát elsősorban gabonából főzték. Többszöri tiltó rendelet után, 1768/69-ben egy újabb leirat a burgonyát ajánlotta gabona helyett szeszfőzésre. Fogamatja alig lehetett, mert a törvényhatóságok sorra kérték a felsőbbiséget, adjon haladékok, hiszen a hegyvidéken élő parasztek még nem termelik elegendő mennyiségben a burgonyát, gyümölcsük nem lévén, gabonából főzik legfontosabb jövedelmi forrásukat, a pálinkát.¹ Ha a parasztek nehezen is

¹ K. KARLOVSZKY Endre, 1896, 296—299.

barátkoztak az új növényvel, annál nagyobb lendülettel kísérletezett vele az első Erdélyi Földművelő Egyesület, melynek rövid fennállása alatt (1769 – 1772) központi törekvése volt a burgonya minél többirányú felhasználása. Úgy tetszik, az egyesület tagsága vette legkomolyabban az évente megismétlődő, burgonyát népszerűsítő királyi rendeleteket. Első ülésükön az elnök, LÁZÁR János gróf bemutatta ZILAH József gyalakutai református lelkésszel közös kísérletüket, a felerészt burgonyából, felerészt búzalisztból készített „valami kenyérhez hasonló süteményt”. A tagok megízlelték, de „vizenyősnek” találták. Ellenben az elnök által bemutatott szintén burgonyából készült pálinkát „ihatónak ítélték”.² A társaság ülésain később több ízben bemutattak burgonyából készült kenyeret, majd a növény hasznosítását kutató pályázatot is hirdettek. Szóba került a táplálkozási és a takarmányozási haszna mellett a burgonyából készíthető keményítő és hajpor is. Sőt FRIDVALSZKI János jezsuita atya, jeles gazdasági szakember egyik jelentésében orvosággént is méltatta.³

Gyógyszerként nem volt ismeretlen abban az időben. A burgonya első Magyarországon nyomtatásban megjelent ismertetése dietetikai szempontból jellemezte a növényt.⁴ Ötven évvel később DIÓSZEGI Sámuel még beszámolt orvosi alkalmazásáról, de a termesztésére búzdító, népszerűsítő írások túlnyomó többségükben, minden más hasznának elismerése mellett, táplálékként dicsérték és ajánlották.⁵

Elkészítése, fogyasztása eleinte nem lehetett nagyon változatos. Az első évtizedben ajánlói leginkább arról írnak, hogy lisztet lehet belőle készíteni, a lisztből kenyeret sütni, akár gabonaliszttel vegyítve, akár anélkül.⁶ Tudnak róla, hogy egészen egyszerű módon ehető: parázson sütve, vízben főzve, sózva, vajjal vagy zsírral kenve, hús mellé,⁷ sőt „pulizskának” is elkészíthető.⁸ Az első említések szinte alig ismertetik a burgonyaételek receptjeit. Másik közös jellemzőjük, hogy a burgonya tömegtáplálék voltának nincsenek tudatában. A burgonyát leíró első magyarországi források, különféle gazdasági, dietetikai, növényteni szakmunkák nagymértékben használtak megnevezett vagy meg sem nevezett külföldi irodalmat. Úgy tetszik, sokkal inkább ezekből merítettek, mint hazai tapasztalatokból, jóllehet biztosan tudjuk, hogy az 1760-as évek óta rendszeresen folyt Magyarországon burgonya-termesztés.⁹ A rendszeresség azonban nem jelentett nagyobb mennyiségű termelést, csak a század végétől kezdik éhínség idején fontos, gabonát pótló táplálékként számba venni.¹⁰ Legtöbbbet mond, ha pontosan idézünk néhány szerzőt:

² KÁRFFY Ödön 1898, 299.

³ KÁRFFY Ödön 1898, 301–306.

⁴ K. MÁTYUS István 1762, 141.

⁵ DIÓSZEGI Sámuel 1813, 175.

⁶ K. MÁTYUS István 1887, 277–283; — KÖMLEI János 1790, 91–85; — NAGYVÁTHI János 1791, 196; — MITTERPACHER Ludovicus 1794, 7; — GÁTI István 1795, 90–91; — KÓ-HALMI FEKETE Gergely 1804, 85.

⁷ K. MÁTYUS István 1764, 141; — Uő. 1787, 277–283; — KÖMLEI János 1790, 81–85; KISS József 1796, 22–23.

⁸ KÓ-HALMI FEKETE Gergely 1804, 83–86.

⁹ Ennek tárgyalása ezúttal nem feladatom. Vö. K. KARLOVSZKY Endre 1896, 293–321; — Kósa László 1968, 107–108.

¹⁰ Korábbi adatunk alig van. 1768-ban írja naplójába az erdélyi HALMÁGYI István: „A generalisnál lévén ebédem egykor és földi almából igen jó tortátát kóstolván, discursus erede róla, hogy jobb volna a parasztságnak azt vetni, mint akár kukorizát, mert ezt hideg, jég, eső, varjú etc. mint vesztegeti, sokszor semmi sincs, emennek pedig a földbe

KÖMLEI János:¹¹

„A' kolompér olyan egy nevezetes gyümölts, hogy az emberek nem adhatnak azért elég hálát az Istennek, és annak a' Drake Ferentz nevű Hollandiai hajós Kapitánynak, a' ki azt leg először ki hozta magával Amérikából.”
KISS József:¹²

„Szinte olyan ajándékja ez az Istennek, mint a' Káposzta. Rosz gazda az, a' kinek házánál nints egész esztendőben Káposztája, mert az igen egészséges eledel, és a' legszegényebb ember is bőven tehet rá szert. De a földi alma még jobban táplállya a' testet, a sok Nemzeteknél a' Kenyér szükét pótollya ki.”
KÓ-HALMI Fekete Gergely:¹³

„... közönséges cledele sok szegény embernek.”

PETHE Ferenc:¹⁴

„Ha Magyar nem vólnék mindjárt azt mondanám, hogy szégyen a' Hazánknak, hogy annyi éhséget lát; holott némelyik esztendei termés, tsak az öreg manipulatio mellett is elég vólna két esztendőre.” „Minket is Magyarokat elkezdett már apródonként a' gyakortai nem szeretem esztendő a' krompli betsületére megtanítani. Sok szegény legényt megtart ez esztendőnként az éhhalástól...”

DIÓSZEGI Sámuel:¹⁵

„Termesztik mindazonáltal Hazánkban is sok helyeken, a' kenyér szükségének pótlására; másutt tsak a' szegény emberek 's gyermekek tsemegéjének.”

Az 1790-es évektől az 1820-as évek derekáig azok „a gyakorta nem szeretem esztendők” nagyon sűrűn követték egymást.¹⁶ 1814–17 között következett be a legnagyobb válság. Az országnak egyszerre több vidékét sújtotta kisebb-nagyobb természeti katasztrófa, Erdélyben pedig emberéleteket követelő éhínség pusztított.¹⁷ Annak, hogy az aszályok, árvizek, viharok és hetes esők gyakrabban váltogatták egymást, mint a megelőző évtizedekben. bizonyára megvolt a meteorológiai oka. De a különös időjárás valószínűleg nem fenyegette volna katasztrófával az országot, ha bő termésű években elegendő felesleget termelnek. A lakosság azonban nem tudott számarányának megfelelő elegendő gabonamennyiséget fõlhalmozni, s a francia háborúk, az adók még inkább súlyosbították az élelmiszerhelyzetet.

Ezekben az években a burgonyát már valóban az ország minden sarká-

semmi sem árt, haszna pedig még több van, mint a kukorizának” (HALMÁGYI István 1906, 402). Tudásunk szerint az első, aki éhínséget elhárító növénynek tudja: MITTERPACHER Ludovicus 1779, 330.

¹¹ KÖMLEI János 1790, 82.

¹² KISS József 1796, 22.

¹³ KÓ-HALMI FEKETE Gergely 1804, 85.

¹⁴ PETHE Ferenc 1805, 503, 508.

¹⁵ DIÓSZEGI Sámuel 1813, 175.

¹⁶ PETHE Ferenc 1805, 503; — ÉRKÖVY Adolf 1863, XI, 9–12, 84–103; — TRÓCSÁNYI Zoltán 1937, 168–195.

¹⁷ NG. 1814, II, 129–131 (Szamos vidékéről); — II. 159. (Erdélyről); — 1816, I, 200 (Vas és Zala megyéről); — 1817, I. 299–300 (Nagyenyed vidékéről); — II. 19 (Bodrogközről); — MAGDA Pál 1819, 207 (Arad és Bihar megyéről) stb. A Nemzeti Gazda (1816, I. 325–326) fölteszi a kérdést: „Hogyan lehetne az éhség miatt, a' közönséges és országutakon elhaldokló szegény Oláhokon segíteni?” Földjük nem terem, marhájuk megdõglött, nincs erejük dolgozni, csapatostul vánszorognak kifelé Erdélyből az Alföldre.

ban ismerték és termesztették, de a lakosság még nem volt meggyőződve nagyobb arányú termelésének fontosságáról.¹⁸

HALMÁGYI István főkormányászi tisztvisele 1768 júniusában magasrangú vendéglátójánál, az akkor még ritkaságnak számító burgonyából készült tortát evett.¹⁹ Arról azonban nem tudunk, hogy a királynőtől érkezett rendeletek ételrecepteket is tartalmaztak volna, hiszen láttuk, hogy az Erdélyi Földműves Egylet maga kísérletezett ételek készítésével.²⁰ Egyetlen utasításról tudunk, mely előírja, hogy a katonai végvidékekről olyan embereket küldjenek Erdélybe, akik értik a burgonyaatermesztést, tudnak a gumókból kenyeret és pálinkát készíteni.²¹

Miként került a burgonyaételek készítése a egyszerű emberek, a parasztok közé, alig tudjuk. Könyvek kevésbé juthattak el hozzájuk. A kalendáriumok inkább, találunk is bennük útbaigazítást.²² Még hatékonyabb terjesztői lehettek a nyomtatott és kéziratos röpiratok. 1802-ből ismerjük az elsőt. BECK Dávid szentlőrinci nótárius írta, s benne megtaláljuk nyolefajta módját a burgonyalisztból készült ételeknek, tésztáknak, csemegéknek, pépeknek és kenyereknek. Gondosan közli, hosszan és részletesen tanítja, hogyan kell burgonyalisztet készíteni. Oktat a burgonyliszt eltartására, a burgonyás tésztafélék kezelésére. Publicitására nehéz következtetni, bizonyára másfelé is terjedt, mert a szóban forgó kézirat Szabolcs megye levéltárából került elő.²³ Elsősorban természetesen ismereteket tartalmazott, de a burgonya felhasználásáról is szólt Kovács Sámuel kolozsvári gazdasági tanár röpirata. Segesvári kollégája kézirata alapján készítette és kinyomatta négyezer példányban magyar, német és román nyelven. Minden törvényhatóságnak küldtek belőle, hogy köröztessék és papok, tanítók, kántorok, írástudó emberek olvassák föl a népnek.²⁴

A legszűkebb esztendő, az erdélyi ínség idejére esett PETHE Ferenc lapjának, a *Nemzeti Gazdának* a működése. A Nemzeti Gazda valóságos kampányt indított a burgonya érdekében.²⁵ El lehet kerülni az éhínséget a burgonya-termelés kiterjesztésével, hirdette 1814-ben, nem rajta múltott, hogy mégsem így történt.²⁶ „A mi Hazánkban igen rövid idő alatt különös áldott előmenetellel szemügyet-vett Krompli termesztésének semmi tekintetben sem lehetne

¹⁸ NAGYVÁTHY János (1791, 196) írja: „Valami 23. Esztendőktől fogva a Magyaroknál — is esmértelessé lett (a burgonya). De nem ártana, ha az esmeretség mellett, bővebben is műveltetnék.” BOGSCH János könyvében olvashatjuk (1802, 121): „Mint kellések vele élni (a burgonyával), és mindenféle étkeket belőlük készíteni, szükségtelen magyaráznom, mivel a nélkül is az egész Országban tudva vagon.” — Nem csoda, hogy nehezen terjedt, hiszen még azok is figyelmeztettek a fogyasztásából adódó esetleges egészségügyi bántalmakra, akik különben népszerűsítették (K. MÁTYUS István, 1764, 141; — KISS József 1896, 23; — KÖMLEI János 1790, 84). Egészen ostoba balhiedelem is igen sok keringett akkortájt (RODICZKY Jenő 1888, 458—461, 470—471).

¹⁹ HALMÁGYI István 1906, 402. Ezt az adatot BORBÁTH Károlynak köszönöm.

²⁰ OL. Kamarai lvt. Lymbus series II. Fasc. 30/a 4. Erre a TAGÁNYI Károly által kiírt anyagra MAKSAJ Ferenc hívta föl a figyelmet, amiért itt is köszönetet mondok. — K. KARLOVSKY Endre 1896, 296—317; — KARFFY Ödön 299—306.

²¹ K. KARLOVSKY Endre 1896, 301.

²² *Erdélyi Házi és Úti, Új és Ó Kalendárium*, 1796. — VESZELSZKI Antal, 1799, 130—131.

²³ MÁRKUS Mihály 1940, 253—255.

²⁴ K. KARLOVSKY Endre 1896, 318—319.

²⁵ SÜLE Sándor 1959, 134, 136, 210—211.

²⁶ Recipe az éhség ellen. NG. 1814, I, 258—259; — Jövendő éhség ellen óltalom. NG. 1814, I, 405.

több barátit, szeretőit, és előmozdítóit szerezni, mint ha az itt következő igasságot, a' még ezeránt latymakos vérű Hazafiakkal elhittetjük, tudniillik, hogy — Ha a' Hazában mindenütt annyi kromplit természetének, a' mennyit kinékkinék a' gazdasága' alkotmánya és ereje megemgedhet, sohatöbbé a' szükségtől ijjesztgető mostoha idők előállásakor, eleségben usoráskodást zabolázó törvény' emlegetésére's felsőségi parantsolatokra szükség nem lenne.”²⁷ Sokféleképpen tanít a burgonya ismeretére, buzdít termesztésére.

Legfontosabb a táplálkozás kérdése. Felhívást intézett olvasóihoz és a gazdasszonyokhoz, hogy írják le a Nemzeti Gazda számára receptjeiket a „kromplis kenyérsütés jó módjáról.”²⁸ A receptközlésnek ekkor már voltak a lapban előzményei, a Bihar megyei Kispércsről küldte be egy gazdasszony a szerinte kitűnő burgonyaétel elkészítésének leírását.²⁹ A többször megisméltet fölhívásra³⁰ sok levél és recept érkezett. Sajnos PETHE a legtöbb levelet átírta a maga szájíze szerint, ezért csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, melyik honnan érkezett és mi az eredeti benne.³¹

A burgonya népszerűségét fokozta, hogy a közönség egyre több oldalú hasznát ismerte meg. A szerkesztő ezen a területen is nagyszerűen működött, biztos kézzel ollózta a külföldi sajtóból a cikkeket és kapott a hazai kezdeményezéseken is. Ismertette a keményítő,³² a „kromplisajt”, sőt a „kromplivaj” készítésének módját.³³ A rothadt burgonya világít, írta egy helyen, állítását Stralsundban megtörtént esettel bizonyítván.³⁴ Ezt az esetet nyilván PETHE is kuriózumnak tartotta, de arra jó volt, hogy a növényt újabb hasznos, érdekes oldaláról mutassa be. A burgonyából pálinkát is lehet főzni, erről és a hozzávaló folszerelésről szintén olvashatunk a Nemzeti Gazdában.³⁵ A takarmányozásra használt burgonyáról szinte minden népszerűsítő cikkben történt említés.³⁶ A lisztkészítéshez és a nagymértékű takarmányozáshoz pedig különféle gépezeteket, találmányokat ajánlott PETHE Ferenc.³⁷

A Nemzeti Gazda hasábjain természetesen nemcsak a burgonya hasznosításáról olvashattak az érdeklődők, PETHE lapja a burgonya ismeretének minden ágát gyarapította. Sok szó esett a termesztés gazdaságos módjáról,

²⁷ A' Krompli' valódi betsi és leghejesebb hasznavétele. NG. 1817, II, 359.

²⁸ NG. 1817, I, 15.

²⁹ Krompli-Hérikó híres étel. NG. 1815, II, 69—70.

³⁰ Feltétel vagy Kérdés a' Krompliról. NG. 1917, I, 113—116. (Rövid recepttel bizonyítja, hogy milyen jó a burgonyából sült kenyér.)

³¹ Búzas-Kromplikenyér sütési módja. NG. 1817, I, 113—116 (valahonnan az Alföldről küldték be); — A' Kromplis búzakenyér' sütéséről ismét valami. NG. 1817, I, 200—202 (négyféle recept); — Nyers Krompliból sült kenyér. NG. 1818, I, 117 (franciából fordított receptek); — Tiszta Kromplilisztet készíteni. NG. 1817, I, 405—407; — A' Kromplilisztról. NG. 1817, II, 50—51; — Kromplidara vagy kása. NG. 1814, II, 136.

³² Kromplikeményítő készítésének módja. NG. 1814, I, 141—142.

³³ Kromplisajt-tsinálás' módja. NG. 1814, II, 138—139; — Krompli vaj. NG. 1815, II, 225—226.

³⁴ Krompli illuminatio. NG. 1814, I, 159—160.

³⁵ Krompli-égettbor, fa-sisak, vaskazán. NG. 1817, I, 27—32; — A' krompli valódi hasznáról, és hejjes hasznavételéről. NG. 1817, II, 129—138 (mindkettő németből fordítva).

³⁶ A' Fagyos Kromplinak hasznát venni. NG. 1818, I, 166—169. stb.

³⁷ Kromplimosónak bővebb leírása. NG. 1817, I, 121—127; — Krompli-Reszelő. NG. 1817, I, 44—45; — A' Szakátsi István' (S. Pataki Átsmester') Krompli reszelője. NG. 1817, I, 219—221 (kézimalomféle szerkezet). Vö. Tudományos Gyűjtemény, 1817, I, 116—17.

disputa folyt a kerti és a szántóföldi művelés hívei között és más fontos kérdésekről is. Nehéz követni PETHE forrásait, a burgonyáról szóló ismeretek mennyiben származnak külföldi irodalomból és sajtóból, mennyiben hazai, illetőleg saját tapasztalatból. Különös egyénisége teljesen birtokba vette a Nemzeti Gazdát, ott bármilyen vélemény csak az ő javító-korholó vagy kiegészítő megjegyzéseivel láthatott napvilágot. eszobjektivizmusa mellett tudott lelkesedni is, ha igazán jó, példamutató dologról eseményről adott hírt. Lelkesen ismertette RÁTZ Zsuzsánna miskolci gazdasszony munkáját, a burgonyaételeket népszerűsítő füzetet. Dicsérte szorgalmát és igyekezetét, másokat is buzdított követésére, különösen tetszett neki, hogy a szerző saját költségén nyomatta ki írását és Borsod megye községekben elosztogatta.³⁸

RÁTZ Zsuzsánna könyveeskéje, a PETHE Ferenc által ismert mellett még két füzetből áll. Főcímét és mottóját írtuk dolgozatunk elé. Valóban figyelemre méltó mű, nemcsak a burgonya magyarországi történetének szempontjából, több okból becses művelődéstörténeti érték. Első része 1816-ban, a második és a harmadik 1818-ban jelent meg. Az első és harmadik röpirat formájú, a középső vastag füzet, együtt a három kisebb könyvet tesz ki.³⁹

³⁸ NG. 1817, I, 116 – 121.

³⁹ Teljes címe: BÚZA SZÜKSÉGBEN FELSEGÉLLŐ JEGYZÉSEK. MELYEK-BEN Országunkban, ezen folyó Esztendőben megtörtént, Gabona' nagy szűkiben, kijelentett minden Rendnek tűnődéseik közt; hogy az Emberi Társaság' köz' Java' előmozdításában, valamely tőle kitelhető módon segítségül lehessen. *Elsőben:* A' mindennapi Kenyérnek, a' Földialma vagy Krumpli által megeshető felsegállításában, az önnön Tapasztalásai által Másoknak is a' követésére Útat mutatott: *Annakutánna:* Az Ételeknek elkészítésekben is, ugyan a' Krumpliból, minden Liszt- és Tojás nélkül; vagy azoknak kevés hozzá-adásokkal, külömb-külobb nemű, Ötven Tál Ételeknek elkészítésekben Példát adott: *Vége:* Ezen megbetsülhetetlen ISTEN' áldásának hasznait az inségben, szükségben estekkel, bővebben megemlértetvén, hogy azokkal helyesebben élni megtanulják: azon Módotkat, Ezer Exemplárokban, tulajdon Költségén kinyomtatattott. és T. N. Borsod Vármegye' minden Helységeknek számkok szerént, és Másoknak is kiosztott RÁTZ 'SU'SÁNNA. Miskolcz Városában 1816 dik Esztendőben. — A második rész pontos címe: MÁSODIK RÉSZÉ A' BÚZA SZÜKSÉGBEN FELSEGÉLLŐ JEGYZÉSEIMNEK. MELYBEN A' Krompli, vagy Földialmából készíteni szokott Ételeknek; mivel az Első Részben tsak a' neveikről tettem emlékezetet, így gondolkozván: a' ki azon Eledeleknek neveit tudja, vagy velek élni szokott (a' szegényebbeket nem akarván a' tzifrább, és több idővesztegetéssel, sőt költségekkel is megadni szokott Tortátákra és Tzvájpachokra, kivált szükség idején tanítani) elégségesnek ítéltém tsak a' Neveiket említeni a' Gazdagoknak hogy a' Kromplit meg ne vessék, mert azokban is lehet ezen Isten' áldását használni. De midőn minden Rendben helyheztetett Érdemes Olvasóktól, azok' elkészítetéseknek Módjainak kimagyarázására megkértem; ebben is kedves Hazám-ban hogy Útmutató Segéd lehessenek, sem fáradságomnak, sem újra tejendő Költségeimnek nem kedvezvén, azon Módotkat is kinyomtatattam, és Közhaszonra kiosztattam — RÁTZ 'SU'SÁNNA. Miskolcz Városában, 1818-dik Esztendőnek Első Havában. — A harmadik rész pontos címe: HARMADIK RÉSZÉ A' KROMPLI vagy FÖLDIALMÁRÓL tett JEGYZÉSEIMNEK, MELLYET A' Felsőes Királyi Helytartó Tanács 28894-dik Szám alatt, a' Krompli Termesztésnek könnyebb, és az azzal élésnek több-féle hasznainak előadásáról több Vármegyékhez költ kegyes Rendeléseit után, T. Borsod Vármegyében az e' Tárgyban kiküldetett Méltóságos és Nagy Érdemű Biztos Uraknak az önnön Próba-tételeim által vett tapasztalásimat feljegyeztem, mély tisztelettel köz' haszon végett ajánlottam RÁTZ 'SU'SÁNNA. Miskolcz Városában, 1818-dik Esztendőnek Első Havában. (Mindhárom rész „Nemes Szigethy Mihály' Betűivel” készült.) RÁTZ Zsuzsánna műveire TÁLASI István professzor hívta föl figyelmemet még egyetemi hallgató koromban. Útmutatása a Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárában kerestem, ahonnan az értékes és ritka nyomtatványt Úrszászy Kálmán gyűjteményi igazgató volt szíves kölcsönözni. Mindkettőjüknek ezúttal is köszönettel tartozom.

Az első rész a burgonyából vagy burgonya és gabonaliszt keverékéből süthető kenyeret adja közre. Hatféle kenyeret ismer. Az első anyaga két rész búzaliszt, egy rész burgonya, a második negyed-negyed rész árpa-, rozs- és kukoricalisztból, illetőleg burgonyából készül; a harmadik fele-fele arányban burgonyából és gabonalisztból (búza, árpa, rozs, zab, kukorica vagy „tenkely”); a negyediknek kétharmada burgonyából, egyharmada gabonalisztból; az ötödiket a kovász kivételével pusztán burgonyából sütik; a hatodik félét viszont teljesen gabonából, csupán nyers burgonyalevet facsarnak rá meggyúrás előtt. Mindezt hosszabb idő óta ismert és gyakorolt módként adja elő RÁTZ Zsuzsanna, s az elsőt gyakran, az utolsót legkevésbé követettnek mondja. „Ezen Krumpli Kenyeret az Ételek között is szinte úgy használják, mint más kenyeret.” Hűs módon lehet fogyasztani: magában, megkenve, piritva, más ennivalóval együtt, knédlinek, „kenyér tortának” stb. RÁTZ Zsuzsanna leírja, milyen a jó minőségű burgonya, hogyan kell azt sütéshez-főzéshez előkészíteni. Ötven ételt készíthet belőle a hozzáértő, de táplálkozásán kívül majd minden háziállat etetésére, pálinkafőzésre, keményítő, púder és hajpor gyártására is alkalmas.

Az első röpiratban az ételnevek felsorolásával csupán a lehetőségekre hívta föl a figyelmet. Magukat a recepteket két év múlva 1818-ban adta közre. Kereken száz étel elkészítésének módját írta le RÁTZ Zsuzsanna. Valójában azonban ennél is többet, mert egynek-egynek változatait is közölte. Nyers burgonyából tizenkettő, főtt burgonyából hetvenkilenc, burgonyalisztból azaz keményítőtől hét ételféleség készíthető receptjei szerint.⁴⁰

Ez a szakácskönyv világosan tanúsítja, miért volt a burgonya „búza szükségben felsegítő”. Kiderült, hogy szinte valamennyi olyan étel elkészíthető belőle, melynek fontos alapanyaga a gabonaliszt. A nyers vagy főtt burgonya elsősorban mint szaporító anyag szerepel, másodsorban számítanak az új ízek s az, hogy a burgonya hozzáadásával új ételek keletkeznek. Az ételek többségének alapját a nyers (lereszelt), illetőleg a főtt (tört), lisztrel összegyúrt burgonya alkotja. Ezt alakítják, ízesítik, formálják tovább tojással, vízzel, vajjal, tejjel, zsírral, fűszerekkel (elsősorban borssal), ritkán cukorral, hogy önálló ételként, de inkább húsok mellé fogyasztható legyen.

Az ételek neve is mutatja, hogy a recept szerzője (illetőleg szerzői) két dolgot tartott leginkább szem előtt: először, hogy a burgonya hozzáadásával kiadósabbak legyenek az addig ismert ételek. Másrészt, hogy a burgonyára alkalmazott hagyományos sütő-főző eljárásokkal új tápláló étek, új ízek, sőt csemegék szülessenek. Ezért találunk RÁTZ Zsuzsanna receptjei között kenyeret, pitét, laskát, fánkot, metéltet, mákos csíkot, galuskát, makarónit, csigatésztát, derelyét, számiskát, málét, görhét, szószt, salátát, palacsintát, tarhonyát, bubajkát, lángost, kását, tortát, bélest, kalácsot, perezet, pogácsát, drahost, rétest, csörögét, talkedlit, pástémot és más ismert nevű ételeket. Aki először szánta el magát az új gumósnövényből sütni-főzni, bizonyára nőtt bizalma az ismerős ételnevek láttán és hallatán.

Amit itt elmondunk, nemcsak RÁTZ Zsuzsanna művére vonatkozik. Hasonló módon népszerűsítették a burgonyaételeket — mint láttuk — elődei is. Nem véletlen, hogy mindeneke előtt a burgonyakenyeret dicsérték, annak

⁴⁰ Az összehasonlítás kedvéért szólunk a legutóbb megjelent magyar burgonyaszakácskönyvről, mely éppen 150 és fél évvel később, 1968 júliusában látott napvilágot. Őséhez hasonlóan ez is füzetnyi terjedelmű, de csak hetvenkilenc receptet közöl, viszont nem ezer, hanem százezer példányban hagyta el a nyomdát (SZIRTES Andorné 1968).

készítésére tanítottak. A kenyér a legfontosabb táplálék, inségek idején legnagyobb volt a kenyérszükség. Ezért tartalmazta sok ismertetés, röpirat és leírás a burgonyaliszt készítésének módját. Jóllehet a burgonyaliszt, a keményítő kevésbé alkalmas izletes ételek készítésére, a gabonaliszt halmazállapotához szokott emberek kedvét, bizalmát ezzel lehetett leginkább megnyerni, de az is valószínű, hogy a népszerűsítők is bíztak a burgonyaliszt sokfajta, eredményes felhasználásában. PETHE igen sokat foglalkozott a kérdéssel. Így magyarázható RÁTZ Zsuzsánna törekvése is, aki a receptek mellé pontosan közli a lisztkészítés eljárását is. Ennek módja pontosan megegyezik a házi keményítőtőgyártással, maga Zsuzsánna asszony is így nevezi néhány helyen. Gyakorlatban nem próbáltuk, nem tudjuk, milyenek lehettek a keményítőlisztből készült torták, kenyerek és édestészták. Ő nagyon dicséri. Munkájának második részét annak elmondásával zárja, hogyan készül a burgonyából „riskása”, „apródara”, „griz”, ez a három fontos, de drága, hagyományos étel-alapanyag.

Rátság Zsuzsánna „jegyzeteinek” harmadik része nem táplálkozásra, hanem termelésre oktat. A Helytartó Tanács egyik burgonyatermelésre buzdító rendeletére hivatkozva közli tapasztalatait. Bő dicsérete ez, ahogyan ő nevezi a „kromplinak” vagy „földi almának”, de az előtte napvilágot látott gazdasági szakmunkák okosságán nem lépett túl. Feltehetően közvetlenül vagy közvetve jórészt tőlük vette termelési tudását. Receptjeinek eredetére már koránt sem ilyen könnyű következtetni.

Zsuzsánna asszony szakácskönyve jóval több burgonyaétel receptjét közli, mint amennyit a megelőző esztendőekben nyomtatásban vagy kéziratban ismertek. A megjelenése óta eltelt másfélszáz évben egyetlen magyar nyelvű szakácskönyv sem haladta meg teljesítményét. Az egész országot nyomorító szűk esztendőekben nem ő volt az egyetlen, aki az inség okozta sanyarúságon enyhíteni óhajtott ételreceptek közreadásával. A magyar tudományosság majd minden gondját vállára vevő *Tudományos Gyűjtemény* például közölt komoly szándékú, megfontolandó tanácsokat adó közgazdasági tanulmányt, mely azonban egy szóval sem említette a burgonyát.⁴¹ Közölt a kenyérsütést szinte művészi mesterségként méltató írást, mely ugyancsak elfelejtkezett a burgonyáról.⁴² A harmadik ezekben az esztendőekben közzé tett dolgozat egész sor inségeledelt ismertet. Ezek készülhettek: kukoricából, rizsből, kölesből, cirokból, *burgonyából*, csicsókából, hüvelyes növényekből, salátafélékből, szénapirókból, kakasláb-murokból, kásafűből, gesztenyéből, mogyorófából, tarackbúzából és néhány más vadon termű növényből.⁴³

A magyarországi szakácskönyvekben viszonylag későn bukkant föl a burgonya. A 18. századból mindössze két ismert adatunk van SIMA Kristóf századvégen keletkezett kéziratot szakácskönyvéből, mely paraszti ételként ismerteti a burgonyafőzeléket és a „smarn”-t azaz hagymás krumplit.⁴⁴ A nyomtatott 18. századi szakácskönyvek egyáltalán nem tudnak a burgonyaételekről.⁴⁵ A XIX. század elejéről származó pest-budai német szakácskönyv-

⁴¹ BÁRÁN Péter 1817, VIII, 42–53.

⁴² FÁBIÁN József 1817, VI, 3–27.

⁴³ FORGÓ György 1817, X, 41–57.

⁴⁴ SCHRAMM Ferenc 1964, 581, 589.

⁴⁵ A XVIII. században közkézen forgott, népszerű szakácskönyv első kiadása: *Szakács mesterségnek könyvettskéje*, 1698. Ezt a kis szakácskönyvet adták ki többször egymás után egészen a XIX. század elejéig. Az újabb kiadások a korábbiakat sosem

ből még ugyancsak hiányzik a burgonya, jóllehet ekkor már különféle más munkákban bőven olvashatunk róla.⁴⁶ Az első, burgonyaételek receptjét is tartalmazó szakácskönyv, CZIFFRAY István nádori szakácsé, RÁTZ Zsuzsánna munkájával egy időben került forgalomba. Több száz felsorolt ételéből mindössze öt készült „kolompérből”, azok sem egyszerű eledelek: kók, torta, főzelék, körítés tehénhúshoz és galambhoz.⁴⁷ Második kiadása három esztendő múlva változatlan lenyomatban, harmadik kiadása 1829-ben bővítve jelent meg. Ebben már tizenháromra szaporodott a burgonyából készült ételek száma.⁴⁸ Hatodik kiadásában, 1840-ben a több mint másfélezer receptből kerek ötven használja a burgonyát.⁴⁹ Hasonló ütemben növekedett a burgonyaétek száma az 1820-as, 1830-as évek más szakácskönyveiben is.⁵⁰

Munkája írásakor RÁ CZ Zsuzsánna egyiket sem forgathatta. Alapvető különbség van az ő és a felsorolt szakácskönyvek receptjei között. Zsuzsánna asszony olcsó és egyszerű ételeket ajánlván, ínségben bajba jutott embereknek akart segíteni. A szakácskönyvek képzeletbeli bőséget, tehetős inyencnek konyháját szolgálták. A burgonya a szegény emberek, parasztok, polgárok, kurtanemesek étele volt, ezért került meg a viszonylag későn a módosabbak ízlése szerint íródott vastag szakácskönyvekbe. S amíg RÁ CZ Zsuzsánna száz ételét csupán tucatszámú anyagból sütötte-főzte, a pénzes emberek tányérjában az agyon fűszerezett burgonya szerényen húzódott meg a sok hús mellett, vagy ki sem látszott a magyoró, mandula, cukor meg a mazsola alól.

Mégis nagyon nehéz megjelölni, melyek voltak ebben a korban a paraszti konyhán készült ételek, valamint hol lehetett a határ a paraszti, illetőleg az úri-polgári étkezés között. Az ételek előállításának költségei segítenek eligazodni, de a pontosabb határ meghúzását ismereteink nem teszik lehetővé.⁵¹ Bizonyára voltak olyan ételek, melyeket az urak konyhájáról lestek el a parasztok, s nem tagadhatjuk azt a lehetőséget sem, miszerint egyes ételek legelőbb vagy talán csak ott, a paraszti konyhán jelentek meg.

RÁ CZ Zsuzsánna jelentős számú ételének a maga vagy szűkebb ismeret-ségi köre próbálkozásai lehettek a forrásai. A receptek felsorolásánál erre a tere ritkán utal, annál inkább hangsúlyozza azonban az előző hosszúságú alcímekben. Gondosan forgathatott más országbeli, előttünk ismeretlen szakácskönyveket is. Erről tanúskodnak „a német módra”, „olasz módra” megjegy-

jelölték meg, alig bővítették, csupán a helyesírását igazították az éppen megkövetelt-hez. GUNDEL Károly (1943, 339 kk) és SCHRAMM Ferenc (1964, 578–579) nyomán kutatásaim során a következő kiadásokat találtam: 1742: Nagyszombat, 1755: Kolozsvár, 1763: Kassa, 1774: Kassa, 1775: Nagyszombat, 1793: Kolozsvár. Kissé bővített, de lényegében változatlan tartalommal; *Új Szakács-könyv* ... címmel, Pest 1795. Ennek második és harmadik kiadása, *Új és Közönséges konyhákön meg fordult Szakács-könyv* ... címmel 1801 és 1806 Pest—Pozsony.

⁴⁶ *Ofner und Pesther Kochbuch*, 1806.

⁴⁷ CZIFFRAY István 1816, 68, 122, 141, 184, 191. (Második teljesen változatlan kiadása 1819-ben jelent meg.)

⁴⁸ CZIFFRAY István 1829.

⁴⁹ CZIFFRAY István 1840.

⁵⁰ *Die wahre Kochkunst oder neuestes, geprüftes und vollständiges Pesther Kochbuch*, 1826 (1820 és 1823-ban megjelent korábbi kiadásait nem forgattam). ZELENA Ferenc 1830; *Legújabb legbővebb és leghasznosabb Pesti Szakácskönyv*. 1833.

⁵¹ A tárgyalt korból biztosan paraszti burgonyaételekről alig tudunk. Ilyeneket csak a XX. századi néprajzi gyűjtésekből ismerünk. Ugyancsak nem foglalkozunk ezúttal az úri és népi konyha kapcsolataival (Vö. SCHRAMM Ferenc 1961, 266–277, 1964, 278–298).

zések, sőt cseh, hollandus, svájci, francia és angol eredetűnek mondott étkek receptjeit is közli. Az ilyesfajta utalások: „zsámiska Oláhosan”, „Drahost Tóth formára”, „Tarhonyát az Alföldiek' szokások szerint” még pontosabban jelölik a receptek eredetét.

A burgonyaételek jelentőségében az 1810-es vége felé már nincs okunk kételkedni. Hogy azonban valóban kik és mennyit fogyasztottak burgonyából, arra csak következtethetünk. Szakácskönyvek, s más ismeretnyújtó források ugyanis csak a lehetőségről, de nem a tényleges helyzetről adnak képet. PETHÉ Ferenc Nemzeti Gazdája után már egyetlen mezőgazdasági szaklap sem tartotta feladatának a burgonyatermesztés népszerűsítését. RÁTZ Zsuzsánnához hasonló lelkes ajánló sorok sem születnek többé. Ilyen misszióra később már nincs szükség. Az 1815–17-es szűk esztendők győzelemre vitték a burgonya ügyét, végleg meghonosodott hazánkban.

A burgonya így vált részesévé annak a nagy változásnak, amely a magyar konyhát a XVIII–XIX. század fordulóján átformálta, amely mai jellegzetességeinek kialakulását elindította.⁵² MAGDA Pál a neves statisztikus 1819-ben így írhattott: „A 'Krumpli mintegy 60 esztendő előtt lett Magyar Országban esméretes, s' eleinte megvettetett, most ugyanannyira elhatalmazott az egész országban, hogy alig van egy vármegve mellyben kedvességben nem volna . . .”⁵³ FAZEKAS Mihály a fűvész-költő pedig elégiában örökítette meg a burgonya diadalát. Rezignáltan vette tudtul, hogy a földön eszűzó krumpli legyőzte a büszke búzát, s híven a reformkor felé haladó Magyarország szelleméhez, ebben is nemzetének tanulságos példát lát.⁵⁴

A krumpli

Egykor nagy fellelgszakadás volt, a zabolátlan
Szél a századokon élő fákat töveiktől
Döngeté, izmos gyökerek mormolva halomnyi
Földdel moccan fel. Szomszédjokat a belecsattant
Ég ropogó tüze pukkasztotta diribre-darabra,
A rohanó zápor jéggel morzsolta törekké
A lepocsekolt szép gabonát. A krumpli is untig
Ógyelgette bűdös indáját; csak letapasztá
Ótet is a zivatar, s szétmálva fedezte be holmát. —
A vad idő elment; a rémült ember utána
Sáppadtan nézett, koldús pálcára jutását
S éhen haldokló hív társának s gyermekének
Ínségét mélyen képzelve. Messze határról
Eljött a takaró, de fejét csóválva továbbment.
Egy lakos, aki csupán krumplit termeszte, mivelhogy
Földje igen szűk volt; sarjadzni látja vetését,
S a cudar inda alól kenyeret vájkála fel ősszel.
Ézt látván több lakosok, felhagytak az áldott
Búzatenyésztéssel; s inkább sóvárganak ikrás
Krumplijokon, mintsem gondoskodnának az élet
Bő termő idején szükségre való kenyerekről. —
Nemzetem így jársz majd, egy náladnál szaporább nép
Bár sikertelen is ő, magod a földből kiszorítja.

KÓSA LÁSZLÓ

⁵² GUNDEL Károly 1943, 370.

⁵³ MAGDA Pál 1819, 46.

⁵⁴ FAZEKAS Mihály 1955, I, 95.

IRODALOM

- BÁRÁN Péter
1817: *Magyar Országban az éhség megakadályoztatására tölöző gondolatok*. Tudományos Gyűjtemény.
- BOGSCH János
1802: *Házi kertész*. Pozsony—Pest.
- CZIFFRAY István (= Cz. I.)
1816, 1819: *Legújabb magyar szakács-könyv*. Pest.
1829: *Magyar Nemzeti Szakács Könyv*. Pest.
1840: ... *szakács mester Magyar Nemzeti Szakácskönyve* ... Pest.
- DIÓSZEGI Sámuel
1813: *Orvosi füvész-könyv*. Debrecen.
- ÉRKÖVY Adolf
1863: *Aszályosság a Magyar Alföldön*. Pest.
- Erdélyi Házi és Úti, Új és Ó Kalendárium
1796: Kolozsvár.
- FAZEKAS Mihály
1955: *Összes művei*. Bp.
- FÁBIÁN József
1817: *A Kenyér-sütséről, a Magyar Gazdaszszonyoknak*. Tudományos Gyűjtemény.
- FORGÓ György
1817: *Rendkívül való szükség idején, a közönségesen szokásban levő Gabona fajokon kívül, miből készíthetni még kenyeret Hazánkban, 's mit találhatni még, a mivel olyankor táplálhassa magát a Szegénység?* Tudományos Gyűjtemény.
- GÁTI István
1795: *A természet históriája*. Pozsony.
- GUNDEL Károly
1943: *A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig*. Kny. A magyar vendéglátóipar története. I. kötetéből. Bp.
- HALMÁGYI István
1906: *Naplói 1752—1753, 1762—1769 és iratai 1769—1785*. Monumente Hungariae Historica IV. Közli SZÁDECZKY Lajos. Bp.
- K. KARLOVSKY Endre
1896: *A burgonya meghonosítása Erdélyben*. MGtSzl.
- KÁRFFY Ödön
1898: *Az első erdélyi Földművelő Egyesület működése 1769—1772*. MGtSzl.
- KISS József
1796: *Egészséget tárgyaló Katechismus*. Sopron. (2. kiadás).
- KÓSA László
1968: *A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása*. Népi Kultúra — Népi Társadalom I.
- KÖ-HALMI FEKETE Gergely
1804: *A jó gazda-ember*. Pozsony—Pest. (2. kiadás).
- KÖMLEI János
1790: *Szükségben segítő könyv*. Pest.
Legújabb, legbővebb és leghasznosabb Pesti Szakácskönyv ... 1833. Pest.
- MAGDA Pál
1819: *Magyar Országnak és a határ őrző Katonaság vidékének legújabb statisztikai és geográfiai leírása*. Pest.
- MÁRKUS Mihály
1940: *Levéltári adatok a burgonyaliszt készítéséről és annak felhasználásáról*. Ethn.
- K. MÁTYUS István
1762: *Diaetetica*. Kolozsvár.
1787: *Ó és Új Diaetetica*. Pozsony.
- MITTERPACHER, Ludovicus
1779: *Elementa rei rusticas in usum academiam regni Hungariae*. I. Buda.
1794: *Technologia Oeconomia*. Buda.
- Nemzeti Gazda = NG.
- NAGYVÁTHY János
1791: *A szorgalmas mezei-gazda*. Pest.
- Ofner- und Pesther Kochbuch*
1806: Pest.

- PETHE Ferenc
1805: *Paléozott mezei gazdaság. I. Sopron.*
- RÁTZ Zsuzsánna
1816—1818: *Búza szükségben felsegélő jegyzések. Miskolc.*
- RODICZKY Jenő
1888: *Egy amerikai hódító. Gazdasági Lapok.*
- SCHRAMM Ferenc
1961: *Összefüggések úri és népi konyha között. Ethn.*
1964: *Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve. Ethn.*
- SÜLE Sándor
1959: *Kisszántói Pethe Ferenc. Bp.*
Szakács mesterségnek könyvelskéje . . .
1698: Kolozsvár.
- SZIRTES Andorné
1968: *Ételek burgonyából. Bp.*
- TRÓCSÁNYI Zoltán
1937: *Éhínség, aszály és egyéb régi nyomorúságok. In: Kirándulás a magyar múltba.*
Bp.
- VESZELSZKI Antal
1799: *Kalendárium. Pest.*
Die wahre Kochkunst oder neuestes, geprüftes und vollständiges Pesther Kochbuch.
1826: Pest.
- ZELENA Ferenc
1830: *Minden Háznál használható Közönséges és legújabb Nemzeti Szakács-Könyv.*
Kassa.

Ласло Коша:

КАРТОФЕЛЬ В ПИТАНИИ ВЕНГЕРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII- НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

(Резюме)

Картофель в Венгрии систематически выращивается со середины XVIII столетия. Однако лишь к 1810-ым годам он стал всеми признанным и уважаемым продуктом питания. Его распространению вначале препятствовало множество различных суеверий. Население чуждалось его еще и потому, что выращивание этого растения и употребление в пищу не напоминало ни способы выращивания, ни употребление в пищу ни одного другого растительного продукта. Начиная с его появления в стране его пропагандировали как корм для скота, как лекарство, говорили о многосторонней пользе его употребления, но главным образом как о питательном продукте. В течение двух десятилетий с конца XVIII века в Венгрии были чрезвычайно плохие климатические условия. Возник острый недостаток продовольствия, положение усугубилось французскими войнами, население не имело достаточного количества продуктов. Вот тогда-то и начали серьезно обращать внимание на то, что выращиваемая в небольших количествах уже в течение десятилетий картошка — первоклассное лакомство, заменяющее хлеб. Приготовлению различных блюд из картофеля обучали с помощью множества различных книг: поварских, ботанических, медицинских и экономических работ. Однако наиболее эффективным средством пропаганды картофеля и блюд из него были рукописные и печатные брошюры. Одна из них подробно анализируется автором в данной статье. Это работа мискольцкой домохозяйки Жужанна Ратц, которая вышла в трех небольших выпусках в 1816—1818 годах. В этой работе приведено 12 рецептов изготовления хлеба и муки из картофеля и 100 рецептов различных блюд из картофеля, кроме того публикуются и полезные советы относительно выращивания картофеля. Часть рецептов была составлена в результате практики ведения домашнего хозяйства, остальные же были выписаны из различных источников и лично испробованы, проверены автором брошюр. Такой богатой рецептами поваренной книги об изготовлении блюд из картофеля в Венгрии с тех пор не публиковалось и по сей день. Жужанна Ратц и ее предшественники описали приготовление простых блюд из картофеля, прежде всего стремясь облегчить режим питания бедных слоев населения. Рецепты были составлены таким образом, что картофель использовался в сочетании с традиционными продуктами, прежде всего в качестве муки. Преобладающая часть блюд из картофеля, как показывают и сами их названия и способ приготовления, напоминали давно известные блюда не обыч-

ной муки. Эти авторы стремились достигнуть того, чтобы рассеялись существующие предрассудки к новому растительному продукту. На господском столе картофель как повседневный продукт питания появился позже. Те поварские книги, которые не преследовали цели помочь голодающим, а служили интереса обычного питания господ, буржуа, рецепты изготовления блюд из картофеля начали публиковать лишь с 1820-ых годов. Но блюда эти, как правило, были очень дорогими, для их приготовления использовали очень много разных пряностей или сахара. Каковы же действительные различия и где проходила граница между господскими и народными блюдами из картофеля, — сейчас сказать точно трудно, можно лишь делать предположения на основе имеющихся данных: сложности и дороговизны отдельных блюд или, наоборот, простоты и дешевизны их приготовления.

László Kósa:

DIE KARTOFFELN IN DER ERNÄHRUNG IN UNGARN AM ENDE DES 18. UND ANFANG DES 19. JH.

(Auszug)

Kartoffel wurde in Ungarn von der Mitte des 18. Jh. an systematisch angebaut. Aber erst um 1810 ist sie zu einer allgemein geschätzten, anerkannten Nahrungspflanze geworden. Ihre Verbreitung wurde anfangs durch verschiedene Gerüchte gehemmt. Die Bevölkerung war ihr auch deshalb abgeneigt, weil ihr Anbau und Verbrauch keiner bis dahin bekannten Pflanze ähnlich waren. Von ihrem Erscheinen an wurde sie als Futterpflanze, Arzneimittel und wegen anderer Vorteile, vor allem aber als Nahrungspflanze, popularisiert und propagiert. Vom Ende des 18. Jh. an herrschte zwei Jahrzehnte lang ein sehr schlechtes Wetter in Ungarn. Oft trat Mangel an Lebensmittel auf. Diese Lage wurde durch die französischen Kriege noch erschwert. Die Bevölkerung vermochte nicht genug Lebensmittel aufzuhäufen. In dieser Zeit wurde man darauf aufmerksam, daß die seit Jahrzehnten angebaute, aber wenig Frucht tragende Kartoffel ein Notnahrungsmittel ersten Ranges, eine Brot ersetzende Pflanze ist. Die Zubereitung der Kartoffelspeisen wurde durch Fachbücher, botanische, medizinische und ökonomische Arbeiten propagiert. Am erfolgreichsten wurden die Kartoffelspeisen durch gedruckte oder handgeschriebene, Flugblätter popularisiert. Eines darunter wird vom Verf. in dieser Abhandlung ausführlich besprochen. Es ist die Arbeit von Zsuzsánna Rátz, einer Hausfrau von Miskolc; sie ist in drei Heften in den Jahren 1816—1818 erschienen. In diesem wurden 12 Rezepte für die Zubereitung von Kartoffelbrot und die -mehl und rund 100 Rezepte für die Kartoffelspeisen sowie Hinweise auf die Kartoffelzucht mitgeteilt. Ein Teil der Rezepte ergab sich aus den eigenen Experimenten. Andere Rezepte wurden aus den verschiedensten Quellen übernommen und von ihr selbst ausprobiert. Ein so ausführliches Kochbuch über Kartoffeln hat auch seitdem niemand in Ungarn herausgegeben. Zsuzsánna Rátz und ihre Vorgängerinnen haben die Zubereitung der einfachen Speisen beschrieben. Sie wollten in erster Linie die Ernährung der ärmeren Volksschicht erleichtern. Sie haben ihre Rezepte so, zusammengestellt, daß die Kartoffeln in der Form der allgemein bekannten Grundstoffe, in erster Linie als Mehl, verwendet wurden. Auch der größte Teil der Speisen erinnerte sowohl durch ihre Benennung als auch durch das Verfahren ihrer Zubereitung in jeder Hinsicht an die seit langem bekannten, aus Getreidemehl gefertigten Speisen. Man wollte dadurch erreichen, daß das Volk sein Mißtrauen gegenüber der neuen Pflanze überwinde. Auf dem Tisch der Herren erschien die Kartoffel erst später als ständiges Nahrungsmittel. Die Kochbücher, die nicht den in Unglück Geratenen helfen wollten, haben erst von den 1820er Jahren an die Kartoffelspeisen unter die Rezepte aufgenommen. Diese waren aber teuer zubereitete, stark gewürzte, oder versüßte Speisen. Wo die Grenze in dieser Zeit zwischen den Kartoffelspeisen der Herren- und Bürgerküchen sowie den der Bauernküchen lag, ergibt sich daraus, ob die Speisen teuer und kompliziert oder billig und einfach waren.

A gerendavázás gabonás

Örvendetes tényként állapíthatjuk meg, hogy a hazai népi építészeti kutatások az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak a gazdasági építmények iránt. Ez az érdeklődés, mely az ilyen témát boncolgató publikációk számán is lemérhető,¹ minden bizonnyal annak a felismerésnek az eredménye, hogy a paraszti üzemegységek éppolyan fontos építményei a gazdasági épületek, mint a lakóházak. A velük kapcsolatos ismeretek az áru-termelés időszaka előtti, önellátó jobbágygazdaság működésére és termelési szintjére világítanak, vizsgálatauk az árutermelés és a hagyományos gazdálkodás felbomlása idején is fontos következtetéseket enged meg a közösség és azon belül a kisebb társadalmi egységek kulturális értékeire, termelésük mennyiségi és minőségi szintjére.

Az alábbiakban egy tipológiailag és földrajzilag jól körülhatárolható gazdasági épületről eddigi szerzett ismereteinket összegezzük, röviden vázolván azokat az összefüggéseket, amelyek az építmény elterjedését és továbbélését megvilágítják.

A Duna—Dráva szögletében, Baranya megye sokác és horvát falvaiban, továbbá a határon túl Szlavóniában és a Szerémségben a szántalpas gabonás mellett² más típusú gabonatároló épületet is találunk, amelyet jobbára fából építettek és kizárólag a kicsépeelt gabona tárolására szolgált. Az épület tulajdonképpen nem más, mint az udvarba kihelyezett nagyméretű, rekeszekre osztott láda, amelyet tetővel láttak el. Ez a kizárólagos funkciója és a szerkezete különíti el a Vas, Zala és Somogy megyéből,³ valamint a Kárpát-medence északi és keleti peremterületéről⁴ ismert kamraszerű gabonásoktól, elterjedése is más irányba mutat. Az épület neve a délszláv községekben *ambar*, *hambar*, a magyar ajkú lakosságnál *hombár*, *hambár*.

Feldolgozásunk során két változatát különítettük el. A homlokzati bejárattal rendelkező típust *tornácos gabonásnak* nevezzük, azt a típust pedig, amelynek bejárata a hosszanti oldalon van, *hosszú gabonásnak* nevezzük. Megjegyezzük, hogy a két típus csak formai és szerkezeti jegyek alapján, a feldolgozás megkönnyítése miatt különítettük el egymástól, egyébként mindkét típusnak ugyanaz a funkciója és megközelítőleg ugyanazon a területen terjedt el.

¹ Például BARABÁS 1956., 1960., 1967., — GILYÉN 1959., 1960., — NAGY 1963. — FÜZES 1964., — IKVAI 1966., — ERDÉSZ 1967., — P. KOVÁCS 1969. — SELMECZI KOVÁCS 1968.

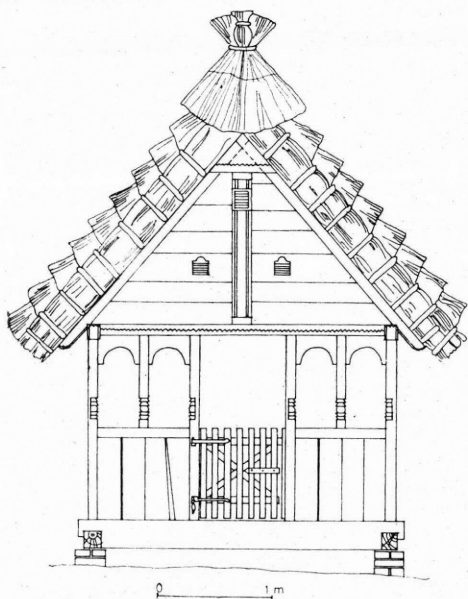
² FÜZES 1964. 1—35.

³ GÖNCZI 1914. 464—466. — TÓTH 1965. 75—79.

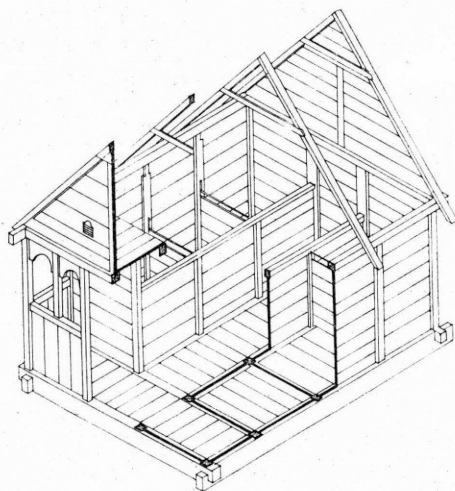
⁴ GILYÉN 1959. — ERDÉSZ 1967. 203—215.

A tornácos gabonás szerkezetét és beosztását egy Németiből származó épület alapján elemezzük⁵ (1. kép). Az épület két vastag gerenda talpon nyugszik, amelyet több rácscsapolt keresztgerenda köt össze. A szélső alapterendákba a sarkokon négyzetes, két vagy három oldalon kivésett oszlopokat állítottak és a vésetekbe deszkákat csúsztattak. Ezek alkotják az épület falát (2. kép). Az oszlopokat felül koszorúgerendák fogják össze. Ugyanígy alakították ki az épület elején a tornácot, amelyeket cifrán faragott oszlopokkal és deszka betétekkel díszítettek. A közepére lécajtó került. Az épület belsejét, ugyancsak zsilipelt megoldással, rekeszekre osztották, mindkét oldalon három-három rekeszt alakítottak ki, köztük keskeny folyosó képződött (3. kép). A tornác feletti részt deszkákkal padlásolták le, ez alatt nyílik az egyszerű, keményfából összeszegelt bejárati ajtó. A tető vázát négy pár összecsapolt és kakasülövel ellátott szarufa alkotja, amelyet zsúppal fedtek. A homlokzatot elöl és hátul vízszintes deszkákkal zárták le. Az épület elején nemcsak a tornác oszlopaikat faragták ki, hanem a koszorúgerendát és a homlokzati deszkákat is apró, finom faragásokkal díszítették. A tornác (*ganjak*) tulajdonképpen csak díszül szolgál, mérete miatt más funkciót nem tölthet be.

Az épület csak gabona tárolására szolgált, a deszkarekesztékekbe (*fijoke*) a különféle gabonamagvakat öntötték. A nagyobb gabonásokban a hat fiók közül kettő-háromba búza került, a többiben árpát, zabot, ritkán kukoricát raktároztak. A kisebb gabonásoknak általában csak négy fiókja van, a rekeszek magasságát azonban tetszés szerint lehet növelni, egészen a koszorúgerendáig. A nagyobbakban 50

1. kép. Németiből (Baranya m.) származó gabonás. Jelenleg a Janus Pannonius Múzeum udvarán áll. TIMON Kálmán felmérése és rajza

2. kép. Gerendavázás gabonás axonometrikus belső képe. TIMON Kálmán felmérése és rajza

⁵ A gabonást a pécsi Janus Pannonius Múzeum megvásárolta, jelenleg a Néprajzi Osztály udvarán áll.

3. kép. Gabonás belső tere az elválasztott rekeszekkel. Fotó: FÜZES Endre

—60, a kisebbekben 20 —30 q gabonát tudtak raktározni, és ez a mennyiség jóval több, mint amennyi a szántalpas gabonásokban elért.⁶

A tornácos gabonások többségét a Pécs környéki sokác falvakban találjuk. Személyben már csak egy ilyen épületet láttunk (4. kép), belül négy rekeszre osztották. Az egyik gerendán 1851-es évszám olvasható, mely minden bizonnyal az építés idejét jelzi. Szalántán a legutóbbi évekig több tornácos gabonást használtak. Az egyik nagyméretű, magas téglalábakon áll (5. kép), a másik abban különbözik a többitől, hogy a tornác félig zárt, kétoldalt be-deszkázták (6. kép). Alsószentmártonban és Kásádon általában lécs keretezi a tornácot, de a homlokzat deszkázata itt is faragott (7. kép). Elsősorban a külső megjelenés tekintetében jelentenek külön változatot Alsószentmártonban azok a gabonások, amelyek tornácát téglával rakták be. Ezeknek az épületeknek furcsa, felemás jellegük van, előről téglapületeknek tekinthetők, oldalt azonban jól látszik az eredeti deszkafal (8—9. kép). Az átépítést kiváltó ok itt az volt, hogy a századforduló utáni években a falu határában kanyargó Drávát szabályozták és a vízből felszabadult árterületen is gabonát kezdtek termelni. A kicsévelt termés nem fért el az eladdig bő befogadóképességű gabonásba, ezért a tornácot téglával befalazták és mögötte még két fiókot nyertek.

⁶ FÜZES 1964. 17.

4. kép. Tornácos gabonás Szemelyben.
Fotó: FÜZES Endre

5. kép. Nagyméretű, tornácos gabonás
Szalántán. Fotó: FÜZES Endre

Az általunk *hosszú gabonás*nak nevezett típust is elsősorban a Pécs környéki sokác falvakban tudtuk megfigyelni, nagy számban fordul elő azonban a Szerémségben és Szlavóniában is. A legszembevetőbb sajátossága ennek a típusnak, hogy hiányzik a tornác a homlokzati oldalon és a bejárati ajtót a hosszanti oldalon találjuk. Általában szabadon állnak az udvarban a lakóházhoz közel, néha azonban más gazdasági épülettel (kamra, istálló, pajta) építették össze.

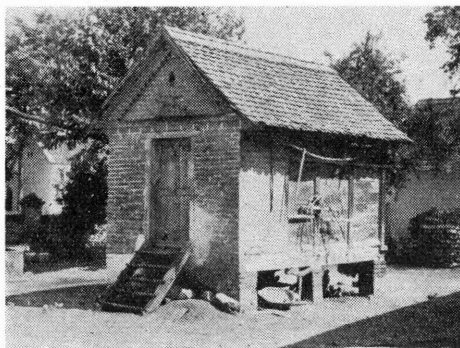
Az egyik személyi gabonást (10. kép) néhány sor téglára fektetett két gerendára építették. A bejárati ajtó keskeny és rövid folyosóra vezet, ettől

6. kép. Gerendavázis gabonás deszkázott
tornáccal Szalántán. Foto: FÜZES Endre

7. kép. Lécezett tornáccal díszített gabo-
nás Kásádon. Fotó: FÜZES Endre

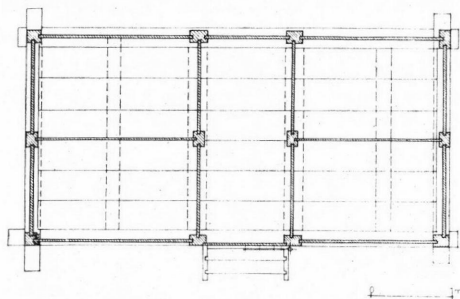
8. kép. Téglafalazással bővített gabonás Alsószentmártonban. Fotó: FÜZES Endre

9. kép. Hosszú gabonás Szemelyben. Fotó: FÜZES Endre

jobbra és balra két-két rekeszt alakítottak ki (11. kép). Hasonló elrendezésű és csak mértékben különböző gabonásokat készítettek Magyarsarlóson (12–13. kép), Lothárdon, Birjában és Mohácson is.

A gerendavázis gabonások elterjedését Baranyában, Szlavóniában és a Szerémségben a 14. kép szemlélteti. Ezen a térképen csak azokat a községeket tüntettük fel, ahol személyesen tanulmányoztuk a gabonatarató épületeket, vagy ahonnan pontos adatokat kaptunk.⁷ Látható, hogy Baranyában elsősorban a Pécs környéki sokác falvakban használták őket. A Dráva balpartján Alsószentmártonban és Kásádon volt közismert. Az emlékezet szerint készítették Versenden is. A Duna mellett Mohácstól északra csak szóróványosan fordult elő, itt ugyanis elsősorban szántalpas gabonásban tárolták a gabonát.⁸ A Dráva mentén nyugat felé a horvát és a magyar községekben, elsősorban Somogyban és Zalában, komplexebb funkciójú, kamraszerű gaboná-

10. kép. Hosszú gabonás alaprajza. Szemely. TIMON Kálmán felmérése és rajza

sokat építettek, amelyek a nyugati peremterületekről ismert, alpesi típusú gabonásokkal mutatnak rokonságot. Ide tartoznak azok a gabonások is, amelyek az Ormánságban és a Dráva menti horvátoknál korábban a fiatal házások hálólhelyei voltak.⁹ A Duna és a Dráva szögletéből elsősorban szántalpas hombárt használtak, de szóróványosan a gerendavázis típust is megtalálni. Pontos adatunk van Gajic-ból, Derázs-ból (Draž), Tordinciből és Torjanciból, valamint Bolman-ból.¹⁰ Valószínűleg itt a többi délszláv községben is ismerték.

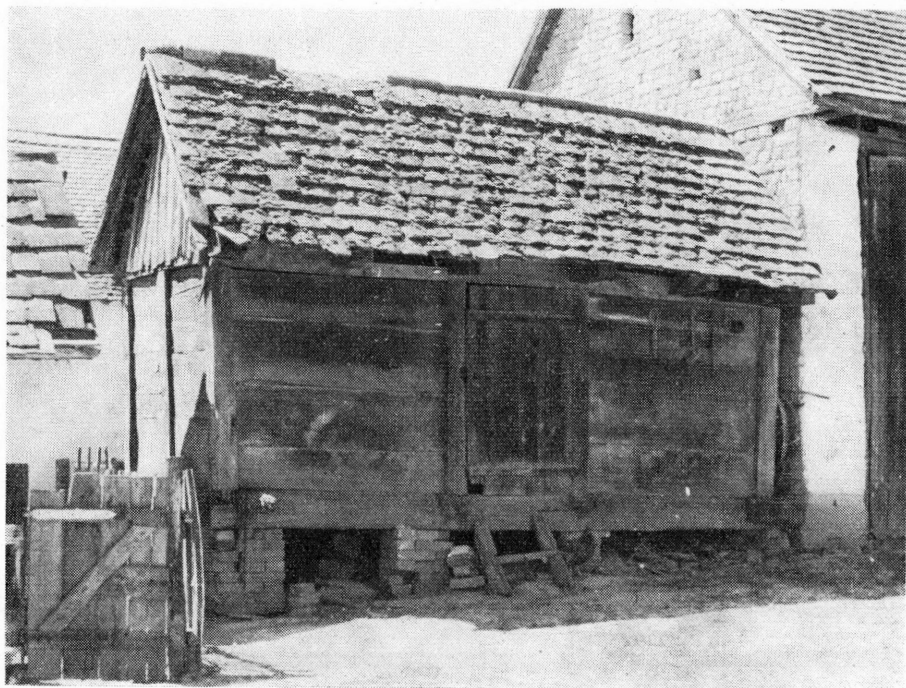
⁷ 1965–66-ban a helyszínen tanulmányozhattuk a szlavóniai és a szerémi gabonásokat. Ugyanakkor alkalmunk volt arra is, hogy az észéki (Osijek) Muzej Slavonije, valamint az Újvidéki (Novi Sad) Vojvodjanski Muzej fotóanyagát átnézzük.

⁸ FÜZES 1964. 24.

⁹ BÁTKY 1935. 119. — GUNDA 1949. 6. — MUNKÁCSY 1842. 62. — STARE 1882. 106.

¹⁰ LECHNER Z. (Osijek) szíves levélbeni közlése.

11. kép. Hosszú gabonás Magyararlóson. Fotó: FÜZES Endre

Adataink szerint a legnagyobb elterjedése Szlavóniában, az Eszék környéki magyar községekben általános volt. GARAY külön kiemeli őket tanulmányában: „Végül van a *hambár*. Ezt teljesen fából építik ugyancsak talpakra, de a talpak itt nem a földön, hanem néhány sor téglából való falon állanak, úgy, hogy a hambár alja a szellőzés miatt nem éri a földet. Ide a bejárás három-négy fokú lépcsőn vezet fel először a hambár tornáczára, onnan ajtón a hambár *közibe* jut az ember. Itt kétoldalt vannak a *hambár fiókok*, hátul a *farhambár*, a mikben gabonát, lisztet, korpát tartanak. Padlásán tartják a zabot. A hambár többnyire igen díszes; oszlopai és tornácza czifrára vannak faragva.”¹¹ BALASSA József már korábban is megemlékezett ezekről az épületekről, külön kiemelve, hogy a tornác nagyon díszes.¹² 1965-ban magunk is megállapíthattuk, hogy ezekben a magyar falvakban elsősorban a tornácos típust használták. A Drávától délre még Valpovóból és Bizovacból vannak adataink,¹³ használták Durdevac környékén is,¹⁴ de nem tudjuk, melyik típusát. Szlavónia délkeleti részén, a délszláv községekben közismert volt, itt a tornác nélküli típus is elterjedt volt.¹⁵ Szlavónia egyes részein nem magányosan álltak az udvarban, hanem más gazdasági épülettel (kamra, góré, pajta) építik össze.¹⁶

¹¹ GARAY 1911. 247.

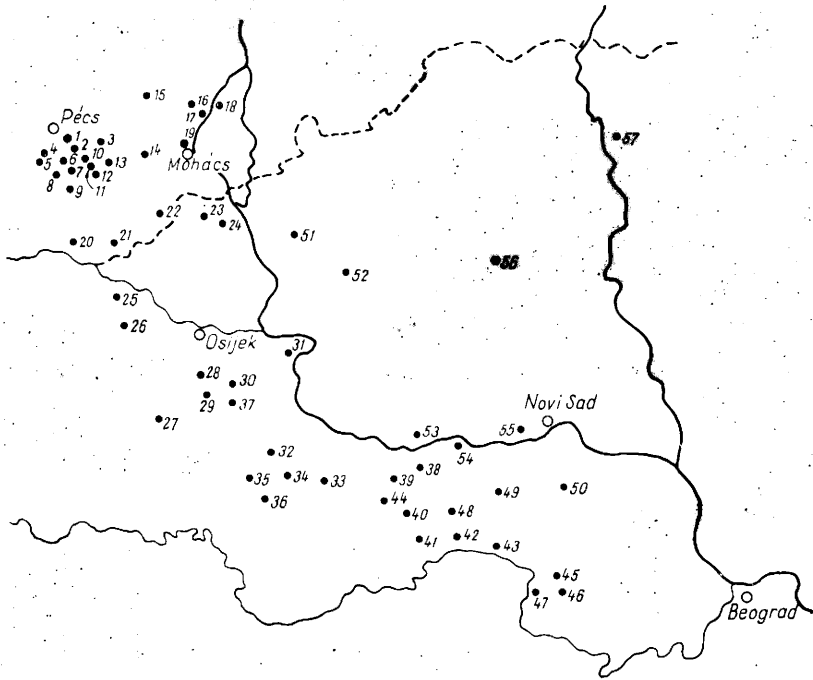
¹² BALASSA 1894. 12.

¹³ Vö. Muzej Slavonije (Eszék – Osijek) fotótára.

¹⁴ VIDA KOVIĆ 1939.

¹⁵ EA. 1847. DOSZTÁL József gyűjtése, 1913.

¹⁶ LECHNER Z. (Eszék – Osijek) szíves levélbeni közlése.

12. kép. A gerendaváz gabonás elterjedése Baranyában, valamint Szlavóniában Szerémségben és a Bácskában.

A térkép adataira: 1. Nagykozász; 2. Magyarsarlós; 3. Kátoly; 4. Pécsudvard; 5. Kökény; 6. Pogány; 7. Némethi; 8. Szalánta; 9. Áta; 10. Szemely; 11. Lothárd; 12. Birján; 13. Belvárdgyula; 14. Versend; 15. Szebény; 16. Somberek; 17. Dunaszekeső; 18. Dunafalva; 19. Mohács; 20. Alsószentmárton; 21. Kásád; 22. Illocska; 23. Gajič; 24. Draž; 25. Valpovo; 26. Bizovac; 27. Semeljei; 28. Szentlászló (Laslovo); 29. Haraszi (Hrasti); 30. Kórógy (Korodj); 31. Dalj; 32. Jankovce; 33. Čakovce; 34. Slakovci; 35. Privlaka; 36. Otok; 37. Tordinci; 38. Erdevik; 39. Sot; 40. Kukujevci; 41. Kuzumin; 42. Martinci; 43. Srem; Mitrovica; 44. Gibarac; 45. Budjanovci; 46. Nikinci; 47. Hrtkovi; 48. Čalma; 49. Grgujevci; 50. Ireg; 51. Bácskertes (Kupusina); 52. Stapar; 53. Palánka (Bačka Palanka); 54. Banoštor; 55. Piroš (Rumenka); 56. Bácsfeketehegy (Feketič); 57. Csóka (Čoka)

Fekvő, hosszúkás gabonásba raktározták a gabonát Otokban, a rövid oldalon volt a bejárat.¹⁷

GAVAZZI Milovan szíves közlése szerint Szlavóniában mindenütt használták, különösen a keleti részeken. Nyugat felé fogy a számuk, mert itt a lakosság kevesebb gabonát termelt. Annál nagyobb elterjedése volt a Szerémségben. A Fruskagora déli lejtőin települt falvakban járva majd mindenütt találkozottam a tornácos gabonással.¹⁸ De használták délebbre is, a Száva melletti vidéken is, pl. Hrtkovicban. Néhány irodalmi adat arra utal, hogy az udvarban álló épületben tárolták a gabonát Bácskában is a szerbek és a szlovákok.¹⁹ Ezeket az adatokat a legutóbbi évek gyűjtései megerősítették.²⁰

¹⁷ LOVRETIĆ 1897. 127—128.

¹⁸ Saját gyűjtés és vő. Vojvodjanski Muzej (Újvidék — Novi Sad) fotótára.

¹⁹ BOROVSZKY (Bács-Bodrog vármegye) é. n. I. 372. — DUDÁS 1896. II. 419.

²⁰ Vő. Vojvodjanski Muzej (Újvidék—Novi Sad) fotótára.

Szórványosan használtak különálló gabonást a bácskai magyar községekben is, Piroson, Bácskertesén, Bácsfeketehegyen, továbbá túl a Tiszán Csókán is.²¹

Különálló gabonást ismertek Szerbiában, Boszniában és Hercegovinában.²² A CVIJIC által kezdeményezett antropogeográfiai munkákban számos adatot találunk használatukról,²³ formailag azonban ezek más típust képviselnek. A korabeli szerzők szerint külön gabonásban tárolták a termést a XIX. század második felében és a századforduló táján Torontál, Temes megyében, továbbá az Alduna vidékén a szerbek és a bolgárok is.²⁴ Általában csak az udvar építményei között említik őket, a részletesebb leírások hiányoznak, és így nem tudjuk, vajon a gerendavázis gabonások közé tartoztak-e? Néhány megjegyzésből arra következtethetünk, hogy ezek nagyobb magtárak voltak. Több szerző is kiemeli faragott díszeket.

A gerendavázis gabonás több párhuzama került elő az Alföld déli részéről. Orosházán,²⁵ Tótkomlóson,²⁶ Nagykamaráson,²⁷ Dobozon²⁸ és Békésen.²⁹ Hódmezővásárhelyen már a XVIII. század végén készítették gerendából ácsolt, deszkázott gabonást, „*életes ház*”-at.³⁰ Gyulán és Kötegyánban a hosszúkás gabonások terjedtek el. Zsilipelt deszka fallal építették őket és cseréppel fedték. A hosszú oldalon volt a bejárat.³¹

A gerendavázis gabonás elterjedési idejét hozzávetőlegesen a XIX. század derekára tehetjük. Két datált épületet ismerünk csak, ezek 1851-ben és 1862-ben készültek. CSAPLOVICS azonban már a XIX. század elején említ gabonást a horvát udvar ismertetésekor.³² Az elterjedés okát a XIX. század elején meginduló, majd a század közepén meggyorsuló gazdasági és társadalmi változásokban kell keresnünk.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy míg a szántalpas hombárokat elsősorban a sokácok használták,³³ a gerendavázis gabonásokat főleg horvát községekben találjuk. Ez a tény önmagában nem mond sokat, de tudjuk azt is, hogy a szlavóniai és a Dráva mellékén megtelepült horvátok már a XIX. század első felében jobbra földműveléssel foglalkoztak.³⁴ Azt is tudjuk, hogy a Pécs környéki sokácokat földművelőnek telepítette le Radonay pécsi püspök a XVII. század végén. Letelepedésük után még a XIX. század első felében is főleg marha- és sertéstartással foglalkoztak,³⁵ a jobbágyfelszabadítás után azonban, a növekvő lakosságú Pécs gazdasági vonzásában, erőteljesen földet kezdtek művelni. A növekvő és már piacra is tartalékolta termésmennyiség miatt kényszerültek a szántalpas hombárnál nagyobb és tartósabb gabonátárolót építeni. Pontosán nem tudjuk, hogy milyen közvetlen előzmények járultak hozzá a szlavóniai és a szerémségi gabonások elterjedéséhez, annyi azonban

²¹ Saját gyűjtés 1966.

²² OMM XIX. 328. — TETZNER 1905. 89. — MILITEVIĆ 1894. 7.

²³ NÉMETH 1917.

²⁴ CZIRBUSZ 1882. 100. 1913. 28. — JUGA 1912. 37. 1913. 160.

²⁵ NAGY 1963. 100.

²⁶ KOPPÁNY Johanna gyűjtése, 1962.

²⁷ MNA HEGYI Imre gyűjtése, 1963.

²⁸ NAGY 1959. 29.

²⁹ CSUKÁS Irén gyűjtése, 1962.

³⁰ BARABÁS 1954. 478.

³¹ DANKÓ Imre gyűjtése, 1961.

³² CSAPLOVICS 1819. 103.

³³ FÜZES 1964. 24.

³⁴ CSAPLOVICS 1820. 32–33.

³⁵ UNYI 1947. 77. — HÖBLING 1845. 108.

bizonyos, hogy a statisztikai adatok tanúsága szerint a XIX. század 80-as éveiben Szlavóniában és Horvátországban másfélmillió q búzát termeltek és a 90-es években már ennek a többszörösét kellett elraktározni.³⁶ Szerém megyében a XIX. század utolsó éveiben ugyancsak másfél millió q gabonát termeltek³⁷ és e mennyiség elhelyezésére, még ha az azonnali elszállítás és értékesítés lehetőségét figyelembe is vesszük, már bizonyosan nem voltak megfelelőek a korábbi tároló alkalmatlanságok. Szlavóniában, a Szerémségben és Baranyában a hatalmas erdőségek szolgáltatták a faanyagot a nagyobb befogadóképességű gabonások építéséhez. Németiben az egyik adatközlő még emlékezett arra, hogy a falubeli gabonákat Szlavóniában készítették és szét-szedve, kocsira rakva árulták gabonáért Pécs környékén. Ezt az adatot a többi adatközlő ugyan nem erősítette meg, de valószínűsíti az a tény, hogy Szlavóniából gyakran jártak át famunkások Baranyába, akik nemcsak faszerszámokat, hanem faépületeket is készítettek.³⁸

A délszláv nagycsaládszervezet, a *zadruga* szívós továbbélése az áru-termelés időszakában, ugyancsak hozzájárulhatott a gerendavázis gabonások elterjedéséhez. A nagycsalád megléte nemcsak a termelt gabona mennyiségét és egy helyen való tárolását indokolta egy bizonyos kenyér- és tésztafogyasztási szint elérése idején, hanem a különálló hálókamrákat is tovább élte. Amikor a nagycsalád felbomlott, ezek helyenként gabonátárolókká alakultak át, bár a kétfajta épület egyidejű meglétére is tudunk példát.³⁹

Abból a tényből, hogy a gerendavázis gabonást elsősorban délszláv nyelvterületen használták, kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy délszláv kultúrelemmel van dolgunk, amelyet az ugyanazon gazdasági és társadalmi feltételek között élő, hasonló termelési kapacitással rendelkező szlavóniai magyar népesség is kifejlesztett. A magyar Alföld déli részén szórványosan előforduló, hasonló szerkezetű és funkciójú gabonások elterjedését ugyancsak a gabona monokultúra térhódítása segítette elő, a rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban ez ideig nem tudjuk, hogy milyen előképek alapján készültek, továbbá kétséges az is, hogy egyáltalán volt-e kapcsolatuk más, esetleg délszláv nyelvterületek gabonásaival.

A gerendavázis gabonás a vizsgált területen a paraszti üzemegység szerves tartozéka, amely a jobbágyfelszabadítást követő időben elsősorban délszláv nyelvterületen mutatható ki. Helyenként felváltotta az eleddig használt, de kisebb befogadóképességű szántalpas hombárt. Nagyobb számban ott találjuk, ahol szántalpra épített gabonást sohasem használtak. A hagyományos fatechnikával készített és jobbára gazdag faragásokkal díszített épület a legutóbbi évekig jellemző objektuma volt a baranyai, szlavóniai és a szerémségi falvak portáinak.

FÜZES ENDRE

³⁶ STEINER 1881. 183.

³⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv VI. 1898. 64–65.

³⁸ GUNDA 1956. 22.

³⁹ STARE 1882. 106.

IRODALOM

- BALASSA József
1894: *A szlavóniai magyarokról*. Bp.
- BARABÁS Jenő
— 1954: *Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században*. Ethn.
— 1956: *Scheunentypen in Göcsej*. Acta Ethn. 5.
— 1960: *Zalai pajták*. A Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve. Zalaegerszeg.
— 1967: *Scheunen auf ungarischem Sprachgebiet*. DJbFvk. 13. 1—15.
- BÁTKY Zsigmond
1935: *A magyar kamra eredetéhez*. NÉ.
- CSAPLOVICS János
— 1819: *Slavonien und zum Theil Croatien*. I—II. Pesth.
— 1820: *Kroaten und Venden in Ungern*. Pressburg.
- CZIRBUSZ Géza
— 1882: *A dél-magyarországi bolgárok ethnológiai magánrajza*. Temesvár.
— 1913: *A temes- és torontálmegyei bolgárok*. Bp.
- DUDÁS Gyula
1896: *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája*. Zombor.
- ERDÉSZ Sándor
1967: *Gabonáról építmények a szatmári Erdőháton*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. 10. 203—215.
- FÜZES Endre
1964: *A magyarországi szántalpas hombár*. Ethn. 74. 1—35.
- GARAY Akos
1911: *Szlavóniai régi magyar faluk*. NÉ. 12.
- GILYÉN Nándor
— 1959: *Favázás, zsülpeléses magtár Vámosoroszában*. Népr. Közl. 4. 1—2. füzet.
— 1960: *Csűrök a szatmári Erdőháton*. Népr. Közl. 5. 1. füzet.
- GÖNCZI Ferenc
1914: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- GUNDA Béla
1949: *A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete*. Néprajzi Tanulmányok. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Bp.
— 1956: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- HÖLBLING Miksa
1845: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs.
- JUGA Elemér
1912: *Az aldunai mélysik és a dél-magyarországi szerbek*. Bp.
- JUGA Velimir
1913: *A magyar szent korona országában élő szerbek*. Bp.
- IKVAI Nándor
1966: *Földalatti gabonátárolás Magyarországon*. Ethn. 77. 343—377.
- P. KOVÁCS Attila
1969: *Az abora. Egy szénátároló építmény a magyar paraszti gazdálkodásban*. Népi kultúra, népi társadalom. 2. 79—101.
- LOVRETIĆ
1897: *Otok*. Zbornik za narodni život i običaje. 2.
- MILITEVIĆ, M. T.
1894: *Život srba selaka*. Srbski etnografski Zbornik. 1. Beograd.
- MUNKÁCSY
1842: *Bőköz*. Regélő.
- NAGY Gyula
1959: *Adatok Doboz gabonatermesztéséhez*. Gyula.
— 1963: *A gabona szemtermésének tárolása Orosházán*. Ethn.
- NÉMETH József
1917: *A szerbek anthropogeográfiai tanulmányai a Balkánon*. Bp.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1968: *A csűr szerepe Észak-Heves megye paraszti gazdálkodásában*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—68. Szerk.: MATOLCSI János. Bp.
- STARE, J.
1882: *Die Kroaten in Königreich Kroatien und Slavonien*. Wien.

STEINER, V.

1881: *Volkswirtschaft der Königreich Kroatien und Slavonien vom Standpunkt der Slovenen*. Wien.

TETZNER, F.

1905: *Die Volkskunde der Serben*. Globus 86.

TÓTH János

1965: *Göcsej népi építészete*. Bp.

UNYI Bernardin

1947: *Sokacok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Bp.

VIDAKOVIĆ, Marko

1939: *Analiza strukture i predlog za regulaciju podravskog Durdevca*. Zagreb.

Эндре Фюзеш:

ЗЕРНОХРАНИЛИЩЕ С БРЕВЕНЧАТЫМ КАРКАССОМ

(Резюме)

Автор посвящает свою статью изучению одного из типов хозяйственных построек для хранения уже обмолоченного зерна того типа зернохранилища, что был распространен главным образом на территории между Дунаем и Дравой, в области Бараня (Венгрия), в Славонии и в Серемшеге (Югославия).

Постройка зернохранилища, которое обычно находилось во дворе, против дома, как правило, строилось из дерева с использованием обычной плотницкой техники. На положенные в основание бревна ставили столбы, в выдолбленные в них пазы пригонялись доски, тесно друг к другу. Построенная таким образом стена наверху заканчивалась бревенчатым венцом. Возведенная из стропил двускатная крыша сейчас уже повсюду покрывается черепицей. Внутри здания, также из пригнанных друг к другу досок, делали перегородки, образуя два, четыре или — в случае более крупного здания — шесть отсеков, в которые сыпались различные сорта зерна. Высоту отсеков можно было менять. В небольших зернохранилищах помещалось 20—30, в более крупных — 50—60 центнеров зерна.

Характерной особенностью этой постройки является то, что она служила исключительно для хранения обмолоченного зерна, чем и отличалась эта распространенная в указанных местностях постройка от хозяйственных построек, распространенных на западных, северных и восточных окраинных территориях Карпатского бассейна, служивших для различных целей, в том числе и для хранения зерна.

В ходе анализа автор выделяет два различных типа зернохранилища с бревенчатым каркасом. Характерной особенностью одного типа является то, что вход в него открывается с фасада, где чаще всего устанавливали резное крыльцо (рис. 1—9). В постройке второго типа вход открывается с продольной стороны здания, здесь и крыльцо — (рис. 10—13). Узкий коридор за входной дверью в постройках обоих типов делит зернохранилище на две части, по две стороны размещаются отсеки, служащие для хранения зерна.

Распространение зернохранилища с бревенчатым каркасом показано на рис. 14. Как видно на карте, наиболее широко этот тип был распространен в области Бараня, в Славонии и Серемшеге, однако местами с ним можно было встретиться и в Бачке расположенной на территории между Дунаем и Тиссой. Следует подчеркнуть, что этот тип постройки прежде всего встречается в югославских селах, а на венгерской языковой территории он отмечается лишь изредка.

На основе анализа имеющихся в распоряжении данных, автор приходит к выводу, что причину распространения зернохранилища с бревенчатым каркасом на названной территории следует искать в условиях развития земледелия их количественного роста выращивания зерновых. Со середины XIX века и на исследуемой территории сельскохозяйственное производство почти целиком направлено на выращивание пшеницы как монокультуры, для хранения возросшего урожая необходимы были и более просторные зернохранилища. Поэтому со середины XIX века зернохранилище с бревенчатым остовом становится органической частью крестьянского хозяйства на указанной территории. Оно сохранило свою функцию до последних лет.

Endre Fűzes:

KORNBEHÄLTER MIT BALKENGERÜST

(Auszug)

In dieser Arbeit ist ein zur Lagerung des ausgedroschenen Getreides dienender Typ der Wirtschaftsgebäude untersucht, der in erster Linie in der Gegend des Donau-Drau-Dreieckes, im Komitat Baranya (Ungarn), in Slavonien und in Syrmien (Jugoslawien) verbreitet war.

Der Kornbehälter, der gewöhnlich im Hof, dem Wohnhaus gegenüber, steht, wurde in den meisten Fällen aus Holz mit Verwendung der traditionellen Zimmermannstechnik gebaut. In die Grundbalken wurden Säulen gestellt, in deren Nuten die sich aneinander gereihten Bretter schleusenartig geschoben wurden. Die somit gefertigte Wand wurde oben von einem Bogenholz (ung. *koszorúgerenda*) gekrönt. Das aus Sparren bestehende Satteldach ist heute schon überall mit Dachziegeln bedeckt. Im Inneren des Gebäudes wurden mit Hilfe von aneinander geschobenen Brettern zwei, vier oder im Fall von größeren Gebäuden 6 Fächer ausgebildet. In diese wurden verschiedene Getreidesorten geschüttet. Die Höhe der Fächer ließ sich verändern. In die kleineren Kornbehälter wurden 20—30, in die größeren 50—60 Doppelzentner Getreide eingelagert.

Ein Charakterzug dieses Gebäudes ist, daß es ausschließlich zur Einlagerung des ausgedroschenen Getreides gedient hatte. Durch diesen Umstand sind die Kornbehälter der erwähnten Gegend von den auf den nördlichen und östlichen Gebieten gebrauchten Wirtschaftsgebäuden verschiedener Verwendung (die daneben auch zur Aufnahme des Kornes dienten) abgesondert.

Im Laufe der Bearbeitung teilt der Verf. die Kornbehälter mit Balkengerüst in zwei Typen ein. Für den ersten Typ ist bezeichnend, daß sein Eingang sich an der Front eröffnet, wo gewöhnlich eine reich verzierte Diele ausgebildet wurde (Abb. 1—9).

Beim anderen Typ öffnet sich die Eingangstür an der Längsseite und die Diele fehlt (Abb. 10—13). Der Kornbehälter ist durch einen schmalen Korridor hinter der Tür in zwei Teile geteilt. Die zur Einlagerung des Kornes dienenden Fächer befinden sich an den beiden Seiten.

Die Verbreitung des Kornbehälters ist auf Abb. 14 zu sehen. Diese Karte zeigt, daß der häufigste Gebrauch dieses Typs im Kom. Baranya, in Slavonien und in Syrmien zu finden ist. Sporadisch kam sie auch im Komitat Bács im Zwischenstromland Donau—Theiß vor. Es ist zu betonen, daß dieser Typ in erster Linie in den jugoslawischen Dörfern zu finden ist. Auf dem ungarischen Sprachgebiet war sie nur sporadisch zu finden.

Nach der Analyse der zur Verfügung stehenden Daten gelangte der Verf. zu der Feststellung, daß die Ursache der Verbreitung des Kornbehälters mit Balkengerüst in den besprochenen Gegenden in der Entwicklung der Landwirtschaft und in der Zunahme der Getreideproduktion zu suchen ist. Von der Mitte des 19. Jh. an wandte sich die landwirtschaftliche Produktion in Richtung der Getreidemonokultur. Für die Lagerung der sich erhöhten Getreideproduktion benötigte man größere Kornbehälter. Deshalb ist der Kornbehälter mit Balkengerüst von der Mitte des 19. Jh. an ein organischer Teil des Bauernbetriebes in den besprochenen Gegenden und hat seine Funktion bis zu den letzten Jahren behalten.

A termelési mód változásainak hatása a magyar népi halászatra

A dialektikus és történelmi materializmus egyik alaptétele, hogy a termelőerők fejlődése idézi elő a termelési viszonyok megváltozását, majd ezek a változások visszahatnak a termelőerőkre. Nyilvánvaló, hogy a termelőerők fejlesztő hatását az adott társadalom alapvető gazdasági életében kell keresnünk, míg a jelentéktelenebb termelési ágaknál a visszaható erők játszanak nagyobb szerepet. Ezt tapasztaljuk akkor is, ha a magyar népi halászat fejlődését vizsgáljuk.

A halászatnak népünk életében mindig volt bizonyos szerepe, s ennek súlya koronként változott. Bízvást elmondhatjuk azonban, hogy talán az őskort leszámítva sosem volt olyan gazdasági súlya, hogy a társadalmi fejlődést befolyásolhatta volna. Ha pedig csak az utolsó 100 - 150 évet tekintjük, azt látjuk, hogy a halászat az egész gazdasági és társadalmi élet függvénye, annak változásai hatnak a halászat szervezetére, termelési módjaira és a halászok életformájára. A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének hatását a halászatban csak bizonyos áttételeken keresztül figyelhetjük meg. Ha pedig a halászat fejlődésének okait keressük, akkor túl kell tekintenünk e termelési ág határain, az egész magyar társadalom fejlődéséből kell kiindulnunk, sőt sokszor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az európai, nemzetközi eseményeket sem.

A néprajzi kutatások kezdeti szakaszában volt egy olyan statikus szemlélet, mely a népi kultúrát konzerválódott életformának tekintette, s ha észlelt is változásokat, azt kivételes esetnek vélte, vagy fájó szívvel állapította meg, hogy az új korszellem már a népi kultúrába is behatolt, és tönkreteszi azt. Ez a szemlélet fokozottan vonatkozott a halászatra. HERMAN OTTÓ ezt írja könyve elején: „... hiszen ősfoglalkozások terén a nép szívósan ragaszkodik mindenhez, ami ősi, hátha egy-egy nyom elvezet oda is, ahol az írott történet eddig néma?”¹

Ez a szemlélet készletti vitára JANKÓ Jánost, amikor tagadja a reginás tapogató újabb kori eredetét, s azt honfoglalás előtti átvételnek minősíti.²

A múlt század végén használatos magyar halász-szerszámokat mindössze néhány nagy etnikus hatásból összeállított komplexumnak tekintették, s különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak a belső és újabbkori fejlődésnek. Pedig HERMAN gyűjtéseinek idején a halásztársadalom már forrongóban, átalakulóban volt, de ezt nem veszik észre. Idillikus képet festenek a magyar halászcsoportról, s

¹ HERMAN OTTÓ: *A magyar halászat könyve* Bp. 1887. 3.

² JANKÓ JÁNOS: *A magyar halászat eredete* Bp. 1900. 161.

csak a halászati ipar jelentőségének hanyatlását konstatálják. Egy életforma pusztulását siratják, és nem veszik észre az átalakulást.

Az úttörők óta egyre gyűltek a halászatra vonatkozó adatok, s akarva, akaratlanul lejegyeztek változásra utaló tényeket is. Ma már megváltozott szemlélettel tudatosan keressük a fejlődés jeleit, a változásokat előidéző okokat, törvényszerűségeket.

Úgy hisszük, hogy elsősorban a Dunán végzett kutatásaink alapján elegendő anyagunk van ahhoz, hogy ha nagy vonalakban is, de rendszerezni tudjuk azokat a fő tényezőket, melyek a magyar népi halászat fejlődésére, változásaira serkentőleg vagy gátlólag hatottak.³

Ezek az erők különféle módon és eltérő erősséggel jelentkeznek. Vannak, melyek közvetlenül, mások közvetve, áttételekkel, megint mások csak lehetőségeket kínálva, vagy csak egyéb tényezőkkel együtt fejthették ki hatásukat. Ezek a bonyolult kapcsolatok magyarázzák azt is, hogy a változások térben és időben különbözők lehetnek.

Mint említettük, visszahatásról van szó, ezért a termelési viszonyokkal kezdjük a felsorolást, mert ez adta meg azt a keretet, amibe a megfigyelt folyamatok lejátszódtak.

I. A termelési viszonyok változásának hatása

Ide kell sorolnunk a magyar társadalom egészében végbement változások hatásait, a halászatnak törvényekkel, rendeletekkel való szabályozását stb. Ezek elsősorban a halásztársadalom szerkezetére hatottak, de esetenként a termelőeszközök fejlődését is elősegítették, vagy éppen gátolták.

1. Polgári átalakulás

A múlt század közepén a jobbágyhalász is felszabadult a földesúri függőségből, új viszonyba került a víztulajdonosokkal és bérlőkkel. Évtizedekig tisztázatlan volt a halászok vizek tulajdonjoga, ami elősegítette a rablóhalászatot, fokozta a halhiányt.

A már eddig is meglevő kapitalista termelési formák szabadon bontakozhattak ki a halászat területén is. Különösen az 1872-es ipartörvény a céhek eltörlésével, majd az 1888-as és az 1925-ös halászati törvény a bérleti rendszer szentesítésével a halászok életében minőségi átalakulást indított meg. A feudális formákat mutató jobbágy- és céhes halászból kapitalista bérlő, de méginkább kizsákmányolt alkalmazott lett. A két halászati törvény, a halászmesterek versenyében egy harmadik elemnek, a tőkés vállalkozónak győzelmét segítette elő.

Ez egyrészt a termelési viszonyok megváltozását jelentette, a céhes, patriarkális forma helyébe a nyílt kizsákmányolás lépett, másrészt nagymérvű belső migrációt idézett elő. A céhes halászlegénynek, akit ugyan kizsákmányolt gazdája, meg volt az a reménye, hogy idővel a mesterek soraiba léphet. Bár a mesterek létszámát többnyire korlátozták, a megüresedett helyekre sokszor minimális tőkével, felszereléssel rendelkező fiatal mestereket vettek fel, azokat kölcsönökkel is támogatták. Az alkalmazott halásznak viszont semmi kilátása sem volt arra, hogy nagybérlővé lépjen elő. A tőke-

³ Vö.: SOLYMOS EDE: *Dunai halászat*. Bp. 1965.

erős vállalkozók a halászmestereket kiszorították a bérletekből, így azok, ha nem akarták önállóságukat feladni, kénytelenek voltak az egész országot keresztül-kasul bolyongani, hogy halászóvízhez jussanak. Hogy ennek milyen következményei lettek, azt az egyéni hatások vizsgálatánál ismertetjük.

A megváltozott körülmények között, az új halásznemzedékből hiányzott már az a hivatásérzet, ami a céhes halászokat jellemezte. Ezért ha lehetőségük nyílt rá, könnyebben változtattak foglalkozást, de ugyanilyen könnyen keveredhettek idegen elemek is a halászok közé. Így jelenik meg a kapitalista időszakra jellemző mellékfoglalkozású idényhalászok az ún. szezonhalászok, tömege. Ezek zöme ipari munkás, és csak az év egy részében foglalkozik halászattal.⁴

A mesterek egy része fokozatosan áttért a halkereskedelemre. Előbb csak kiegészítésül vásároltak halat, hogy régi vevőköriüket kielégíthessék, idővel azonban a kereskedelemre tevődött át munkakörük, és a bérlet, amit másokkal halásztattak, másodrangúvá lett. A második generáció már a bérlettel is felhagyott, s csak a cégtáblán szerepelt a „halászmester” megjelölés.

A halászati törvények és rendeletek a szerszámanyagra is hatottak, sőt közvetlen módon változtatták meg olykor a régi formákat. Egyes eszközöket eltiltanak, másoknak méreteit, használati módját szabályozzák. Előfordul, hogy a tilalom új szerszám létrehozását segíti elő. E törvény pl. eltiltotta a szigonyt, mire kifejlődtek a nyomóháló különböző változatai (bár a meder-viszonyok is közrejátszottak).⁵ Az állandó jellegű rekesztések betiltásával Győr környékén áttértek a „leshalászatra”. Az orvhalászok elleni küzdelem sok primitív eljárás megszűnéséhez vezetett.

A társadalom nagy megrázkódtatásai, a háborúk mélyreható változásokat idéztek elő a halászatban. Az első világháború után a harctereken elvérzett idősebb halászok helyére fiatal, hagyomány nélküli generáció állt. Ők már nem tisztelték a régi szokásokat és módszereket, sokkal könnyebben hajlottak az újításokra. Ugyanakkor az átmeneti anyaghiány régi eljárások ideiglenes feléledéséhez vezetett. Mindkét háború után megfigyelhető a házi fonalkészítés, vagy takarékosági okokból a szerszámok méretének bizonyos csökkentése, készítmódjának változtatása. A Velencei-tavon így vált általánossá a négykarikás hálóvarsa.⁶

Háborús időkből átmenetileg számolni kell a robbanó anyagok használatával, az orvhalászat feléledésével vagy olyan jelenségekkel, mint a kiselejtezett katonaruhák viselete munkaruhaként a halászoknál, a különféle rongcsok stb. felhasználása. A Velencei-tavon pl. repülőroncsokból szerzett alumíniumból készítették a hálókötőtűket, országosan ismert rohamsisakból készült kátrányos edény stb. Hagyománnyá ugyan nem váltak ezek a jelenségek, de jellemzőek a halászok találékonyságára, alkalmazkodó képességére.

A háborús konjunktúra egyesek gyors meggazdagodását, a többség elszegényedését vonja maga után. Ez annyira kiélesedhet, hogy sztrájkokat idéz elő, vagy pl. Baján 1920-ban már halászmunkás szövetkezet alakul.⁷

⁴ Uo. 45—55.

⁵ Vö.: SOLYMOS Ede: *A borító halászszerszámok fejlődése Magyarországon*. Ethn. LXVIII (1957) 445—469.

⁶ Vö.: SOLYMOS Ede: *Rekesztő halászat a Velencei-tavon*. István Kir. Múzeum Közleményei A sorozat 6. sz. Székesfehérvár, 1958.

⁷ SOLYMOS Ede: *A Duna mentén. Halászmunkás szövetkezet Baján 1920-ban*. Bajai Hírlap. 1963. febr. 6. 8.

Az új országhatárok is befolyásolják a halászeletet. A monarchia idején a dunai halászok Ausztriából és Apatinból szerezték be ladikjaikat. A békeszerződés után ez lehetetlenné vált, így kialakultak a helyi típusú ladikok. A határ gátolta meg a már egyébként is gyengülő halászvándorlást Apatin, a Száva, Dráva és a középső és felső Duna-szakasz között.

Az új határvizek elsősorban a cseh—magyar szakaszon módosították a halászatot. A víznek csak egyik felét halászhatták, tilos volt az éjszakai halászat, de megszűnt a tilalmi idő. Ezért a Komárom Szob közötti szakaszt ellepték a szezonhalászok. Ez a lehetőség erősítette a mellékfoglalkozásúak táborát, különböző kölesönhatásoknak forrása lett, és a belső migrációnak egy speciális formáját hozta létre. A déli részen a Ferenc-csatorna hajózása szűnt meg az új határ miatt, ami a meder elhínárosodásához, ez a halászat megváltozásához vezetett.

2. Szocialista átalakulás

Az 1945-ös felszabadulás a halászok életében is új, minőségi átalakulást indított el. Tolna környékén a földosztással egy időben a halászok vizet osztottak maguknak.⁸ Mielőtt azonban ebből kialakulhatott volna valami, az ország halászvizei állami tulajdonba kerültek, és azok hasznosítására halászszövetkezetek alakultak. A kezdeti nehézségek leküzdése után részben központi irányítással, részben a helyi hagyományok felhasználásával a szövetkezetek megerősödtek. S tudomásunk szerint a halász-szövetkezetekben sosem merült fel az egyéni gazdálkodásra való visszatérés gondolata. Ez bizonyos fokig érthető is, hisz a halászat eredményesen a múltban is csak nagy vízterületeken és közösségi munkával volt űzhető.

A szövetkezeti keretben kialakulóban van az egységes, szövetkezeti halásztípus. Megszűnt a paraszthalász kétlakisága, eltűnt a mellékfoglalkozású halász és helyébe lépett a sporthorgászok népes tábora. Ezek súlyára jellemző, hogy míg a régebbi halászlászlók éppen csak említik a horgászatot, az 1961. évi 15. sz. törvényerejű rendelet már behatóan foglalkozik a sporthorgászok problémáival. Súlyos érdeellentétek is keletkeztek a horgászok és a halászok között a vizek hasznosítása miatt, amit máig sem sikerült megnyugtatóan megoldani.

A szövetkezeti forma nagy lehetőségeket kínál a halászoknak munkájuk, életük megkönnyítésére, megszépítésére. Lehetőség van arra, hogy beszerezzék a drága műanyaghalókat, motorcsónakokat, korszerű halárusító helyeket létesítsenek, új halásztanyákat építsenek, vagy éppen halastavakat, ivadéknövelő tavakat létesítsenek. Mindezek elősegítik a szövetkezet, s ezen belül a tagság anyagi megerősödését, de megköveteli a halászok szakmai és emberi fejlődését. Ennek is megvannak a lehetőségei a szakiskolákban, tanfolyamokon, tapasztalatcseréken stb., de a szaklapok és könyvek olvasása sem idegen a halásztól.

Akkor, amidőn társadalmunk fejlődése elősegíti a halászok életfeltételeinek javulását, másrészt bizonyos problémákat okoz. Az egyik a természetes vizek halállományának apadása. Az iparosodással együttjáró szennyvíz növekedése minden rendszabály ellenére érezhetően tizedeli a halállományt. Ezen a fokozott víztisztítással és a tógazdaságok szaporításával lehet segíteni, ilyen

⁸ KARDOS László szíves szóbeli közlése.

irányú kezdeményezéseknek tanúi is lehetünk. A másik probléma a szövetkezeti halászok kiiregedése. A fiatalság nem szívesen választja ezt a nehéz és fárasztó munkát, ezért kevés az utánpótlás. Valószínű, hogy a munkakörülmények további javítása, a fokozott gépesítés ezen is segíteni fog.

II. A termelőerők fejlődésének hatása

1. A termelőeszközök fejlődése

A múlt század közepe óta az *ipar, technika* és a *tudomány* rohamos fejlődése különböző lehetőségeket kínál a halászoknak, amit azony vagy kénytelenek felhasználni, hogy megélhetésüket biztosítsák, vagy tetszés szerint alkalmazhatnak, hogy munkájukat megkönnyítsék.

A közlekedés fejlődése, a gőzhajózás, de még inkább a vasút – s napjainkban a gépkocsi – új piacokat nyitott meg a halkereskedelem előtt. A romlandó halat most már gyorsan, friss állapotban szállíthatták távolabbi felvevő helyekre. A gazdasági kapcsolatok kiszélesedtek, a kereskedő réteg megerősödött, de megváltoztak a halszállítás módjai is. Háttérbe szorult a vontatott bárka, a halas lajt, megjelent a vagonba rakható *vona*, a kád, majd a halszállító tartálykocsi és autó. Feleslegessé vált a huzamosabb ideig bárkában tartott halak megbénítása, a „halójtás” is. Ma már alig emlékeznek a „hal-szúrásra”, a század elején pedig napokon át végezték ezt a munkát a bárkákon, hegyes árral megszúrva a halak gerincét bénították meg azokat.

Eladhatóvá lett a nagytömegű fehérhal, nem kellett szárítani, ez a konzerválási mód szinte teljesen megszűnt, vele együtt a halszárítás mellékterméke, a halszír halászok általi előállítás, de annak felhasználása is.

Az új piacok nagyobb keresletet jelentettek éppen akkor, amikor a halapadás miatt egyébként is kevesebbet fogtak. A halászok kénytelenek a termelékenység fokozására újabb módszereket kidolgozni.

A századfordulón a deszkagyártás fejlettsége miatt a ladikok végleg kiszorítják legtöbb helyen az egy fatörzsből vágjt csónakokat. További fejlődést jelentett a kötélgúzs helyett az evezővilla bevezetése, napjainkban pedig a csónakmotor térhódítása.

Az 1900-as évek elején a gyári fonal és háló feleslegessé teszi a házi fonalkészítést, részben a hálókötést is. A könnyen és olcsón megvásárolható hálót vesszőfonatok helyett is alkalmazzák, elsősorban varsákhöz, rekesztékekhez és borítókhöz, ami a termelékenységet is előmozdította. A hálókkal együtt terjedt a fonalkonzerválásnak több módja, előbb a kátrányozás, aztán a gálicozás, majd a csersavas impregnálás. Az újabban terjedő műszálas fonalak elfoglalják a kenderhálók helyét, feleslegessé teszik nemcsak a konzerválását, de a varsák rendszeres szárítását is. A műszálas háló nemcsak tartósabb, és láthatatlansága miatt fogósabb, de szárítás miatt nem kell kivonni a használatból.

Az ipar hatására utalnak a parafa úszók és a gyári horgok is.

A fémek hozzáférhetőségének fokmérője a drótkávás varsák, borítók szaporodása, a hálóknak vassal, ólommal való súlyzása a régi kő vagy agyag nehezékek helyett. A leshálón a kutyatejkóró helyett a fém függönykarikák jelentek meg. Legjellemzőbb ilyen szempontból a tekerős taupli, a nagyvárosok

mellékfoglalkozású halászainak szerszáma, melynek viszonylag bonyolult mechanizmusa el sem képzelhető az ipari munkások közreműködése nélkül.

A nagyvárosok szeméttelpein tenyésznek azok a tücskök, melyeket a fenékhorgások szívesen használnak csalinak.

A halászok viseletén is érezhető a változás. A gumicsizma szinte teljesen kiszorította már a halászok jellegzetes bőrcsizmáját, s lassan elhalnak azok a csizmadiamesterek is, akik még értenek ehhez a speciális munkához. A bőrcsizmával együtt tűnik el a jégpatkó, amit a gumicsizmára nem lehet felszerelni. Új ruhadarabként jelent meg a gumikötény, ami munkaközben védi a halászt az átázástól.

Mozgalmas életünk velejárója a nagy forgalom vízen és vízparton. Emiatt több eszköz használatát be kellett szüntetni: a Velencei-tavon a motorcsónakok miatt évekig szünetelt a cérnaháló használata, míg átalakított változatban fel nem újították. A Duna partjairól eltűntek a csapóhorgok, átkötős horgok és leshálók, mert gyakran illetéktelenek szedték le a zsákmányt.

A nagyobb városok partjain nincs elég hely a tericskarók számára, ezért alakították ki az állványos tericset a hálók szárításához.

Itt említjük meg a tógazdaságok létesítését is. Ezek tervezhető halmennyisége és minősége az alapja a halkereskedelemnek, és mindjobban pótolja a természetes vizek fogyatkozó halmennyiségét.

Az ipar káros hatása a már említett szennyvíz, a hajók hullámverése és olaja, mely ugyancsak káros a halállományra.

2. A munka tárgya

A halász termelő munkájának tárgya a hal, melyet kifog a különféle vizekből. A termelőeszköznek, a halászszerszámnak a hal természetéhez és az ezzel szorosan összefüggő vízrajzi viszonyokhoz kell alkalmazkodnia. A halászat lehetőségeit elsődlegesen a víz természete szabja meg, hisz nyilvánvaló, hogy más eszközöket és módokat kíván meg az iszapos, csendes tó, mint a sziklás, rohanó hegyipatak. Az adott környezet megváltozása magával hozza a halászeszközök bizonyos mérvű változását is.

A halászszerszámokra a legnagyobb és legközvetlenebb hatást éppen a földrajzi környezet változásai gyakorolják, de számolnunk kell a távolabbi, áttételes erőkkal is.

A társadalmi fejlődés bizonyos fokán szükségszerűvé és lehetővé is válik a folyók szabályozása, a vadvizek lecsapolása. Magyarországon a nagy szabályozási munkák a múlt század folyamán zajlottak le. Miután ezek célja az árvízvédelem és a hajózó út biztosítása volt, megszüntették a nagy kiterjedésű szélvizeket, a mellék- és holtágakat, de ezzel együtt a legjobb ívó és halnevelő vizeket is. Növekedett a folyók vízsebessége, de a folyó továbbra is alakította és alakítja régi medrét.

Világjelenység, hogy a szabályozott természetes vizek halállománya csökkenő tendenciát mutat. Ehhez járul a hajóforgalom és a szennyvizek káros hatása.

Az a tény, hogy a szabályozások következtében beállott halszegénység egybeesett a közlekedés fejlődésével megnyíló új piaclehetőségekkel, egymagában is a termelékenység művelését kívánta meg a halásztól. Ez megnyilvánult a szerszámok méretének, darabszámának növelésében, de fokozta a fogékonytárgyat új szerszámok átvételére.

Az eszközkészletben beállott változások mögött elsősorban mégis a meder-viszonyok módosulásának közvetlen hatását kereshetjük.

A szelvízek eltűnésével csökken a vesszőborító, a vejsze, a rekesz, a bokorszák és ollóháló jelentősége, és különösen az alkalmi fogásmódok szorulnak háttérbe. Ugyanakkor megindul a törvény által már tiltott szigony helyett egy új szerszám kialakulása, a fejlett borítóháló, mert ez az egyetlen lehetőség az eddig szigonyral halászott vizek hasznosítására.

A lassú vízre alkalmas vesszővarsák helyett a sebesebb sodrásra megfelelőbb hálóvarsák szaporodnak el. Ezek nemcsak fogósabbak, de összecsukhatóságuk miatt könnyebben szállíthatók egyik helyről a másikra. Míg vesszővarsából csak a 4-5 db fért el egy ladikban, a hálóvarsából 40-50 darabot is elhelyezhettek és szállíthattak. Itt is számolnunk kell a már említett ipari hatással, a könnyebb fonalbeszerzéssel.

Egyes vizek lezárásával azok teljes szerszámkészlete megváltozott, kicsérelődött. A Soroksári-Duna a zsilipek megépülése után állóvíznek tekinthető, a folyóvízi szerszámok helyébe az állóvíziek léptek. Hasonló a helyzet a Ferenc-szatórnán, ahol az új országhatár miatt szűnt meg a hajózás, a rendszeres vízellátás, a meder elhínárosodott, s ez akadályozza a fenéken használatos eszközök továbbélését.

A vízmenti erdők megfogyatkozása és fokozottabb ellenőrzése miatt a szerszámok fa alkatrészeit egyszerűsítik, pl. a két ágú apacs helyett egyágút használnak, vagy fémekkel pótolják.

A meder állandó változásai ma is hatnak a halászatra. Gyakran hallottuk halászoktól, hogy egyik-másik szerszámot évek óta nem használhatják, mert a megfelelő helyek „előntődtek”, „eliszaposodtak”, aztán egy árvíz vagy mederjavítási munka új lehetőséget teremt.

Változik maga a halállomány is. A viza és a nagyobb tokfélék éppen a mederváltozások miatt napjainkban csak elvétve úsznak fel a magyar Dunára, így megszűnt a vizaháló és vizahorog használata, mely bő zsákmánnyal kecsgettet a rendszeres vonulások idején.

A század elején a Ferenc-szatórnába betelepített és onnét tovább terjedt törpeharcsa a varsák szemeinek szűkítésére kényszerítette a halászokat. A nagy harsák megritkulása miatt a kutyogatás több helyen megszűnt, s részben ennek tudható be a csapóhorog és átkötőhorog háttérbe szorulása is.

Kevés a kecsge is, így évtizedek óta nem rendezik meg Baja környékén a Tisza-veréshez hasonló karácsony környéki „köcsögözést”.

Győr környéke a fenékhorgászok előtt arról volt híres, hogy ott nagy mennyiségben található „harsaférget” (kérészlárvát), ami egyike a legjobb csalinak. A kérész azonban megfogyatkozott, a fenekesek vagy más csalira tértek át, vagy a Tiszára járnak Győr helyett kérészt szedni.

A halállomány általános változásain kívül figyelmet érdemel az időszakos ingadozás, ami a halászmunkások bérezésére volt erős kihatással a bérlő időszakban. Kevés hal, nagy kereslet idején magasabb hetibért kaptak, sok hal, nagy kínálat esetén nemcsak a hetibért csökkentette a bérlő, hanem azt is eladhatatlan halban fizette ki.

A felsorolt példák eléggé bizonyítják, hogy a mederviszonyok mennyire befolyásolják egy-egy szerszám használhatóságát. Vizsgálataink során éppen ezért állandóan szem előtt kell tartanunk a kérdéses víz jellegét és a szerszámhoz való viszonyát. Sokszor ez az egy tényező megmagyarázza egyes halászati módok jelenlétét vagy hiányát.

3. Az ember és termelési tapasztalata

Utoljára, de nem utolsósorban foglalkozunk az emberrel, a halással, aki a világból érkező sokféle serkentő és gátló tényező tudatos és öntudatlan átszűrésével végzi termelő munkáját. Szerepét három szempontból értékelnünk kell: az egyén, a belső migráció és az etnikus kapcsolatok oldaláról.

A folklór területén régóta vizsgálat tárgya az egyén és a közösség kapcsolata, pl. egy-egy mesemondó viszonya a hallgatósággal, vagy reprodukáló, illetve újateremtő egyénisége. A tárgyi néprajz kevésbé használta ezt a szemléletet, pedig itt is vannak egyéni kezdeményezések, újítások, változtatások, melyeket a közösség átvesz, továbbad. Az etnikus kapcsolatokban és a belső migrációban ugyancsak egyének, sokszor név szerint ismert emberek játszzák a főszerepet. Amikor az egyéni hatások fokozott kutatását szorgalmazzuk, figyelemzetnünk kell az adatok fokozott ellenőrzésére. A „találmányról” sokszor kiderül, hogy egyszerű átvétel vagy kisebb újítás, máskor csak régebben használt eszköz felelevenítése.

Újabbkori etnikus hatásnak — más szóval valamely szomszéd néptől való átvételnek — tekintjük az alábbi halász-szerszámokat: délről került hozzánk a laptolóháló,⁹ a flák, a milling,¹⁰ a kiscsuhé, a dugós kecegehorog, az ötkarikás hálóvarsó és az apatini típusú ladik. Ausztriából származik a bécsi ladik, a tekerős taupli, nyugati átvétel a menyhalvarsó, a tükrös futóhálók és a hálókötés úgynevezett netzkötéses módja. A színlafától a csehszlovákiai halásztól került át.

Az említett szerszámok elterjedése a magyar vízeken sokszor egyéni vándorlások révén történt, és egyes esetekben nyomon követhető. Ezzel a belső migráció kérdéséhez értünk. Vándorló vagy áttelepült halászok egyes szerszámokat a Balatonról a Velencei-tóra vittek, onnan másokat a Dunára, a dunait a Velencei-tóra és a Tiszára, és viszont, de tiszait a Balatonra és a Körösökre.¹¹

Szerencsés esetben egy vízben belül is megfigyelhetjük egyetlen szerszám terjedésének történetét, és ezzel kapcsolatos fejlődését, alakulását, mint pl. a velencei zsákos tapogatónál vagy a dunai búvárhálónál.¹²

A belső migráció okait a termelési viszonyoknál említettük, ezek a céh által előírt vándorlások, a két háború között a nagybérlet rendszer, a hajós és katonaelet, napjainkban pedig a tapasztalatcserek, szakmai továbbképzés különféle formái.

Megtalálható az egyéni kezdeményező, újító szellem is. Ritkább — bár előfordul —, hogy új szerszámot konstruálnak, mint pl. a nagybaracscai nyomháló, velencei zsákos tapogató vagy a komáromi búvárháló. Sokkal gyakoribb a hagyományos formákon vagy módszereken való kisebb változtatás. Szinte minden halásznak van egyéni elgondolása, módszere, amit szerszámkészítésnél, munka közben használ. Ez családon belül vagy tanítványokon keresztül öröklődhet, de szélesebb körben is elterjedhet. Az egyéni módszerekre jellemző,

⁹ Laptoló, laptolás, Nyr. 1958. 485.

¹⁰ Milling. Nyr. 1955. 458.

¹¹ Vö.: SOLYMOS: *Rekesztőhalászat... és Adatok a Fehér-Körös halászatához*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 14. sz. Gyula. 1960.

¹² Vö.: DIÓSZEGI Vilmos: *A velencei zsákos tapogató*. Ethn. LXI (1950) 208—222. és Solymos: *Dunai halászat*. 143—150.

Ede Solymos; ?

hogy pl. sok halász varsáit nem látja el tulajdonjegygyel, mert mint mondják, a kötéséről mindenki felismeri a sajátját.

A halászt különféle külső hatások érik, melyek eredménye érezhető a termelőmunkában is. Ilyen pl. a horgászokkal való kapcsolat. Tőlük tanulták el a legkülönbözőbb, horogra való csalétkeket, de még lényegesebb a különféle társadalmi rétegekből való, különféle műveltséggel, érdeklődési körrel rendelkező sporthorgászok kulturális hatása.

Az utóbbi két évtized alatt mind erősebben szól bele a tudomány a halászok életébe. Ma már az egyszerű halász is tisztában van a halbiológia alap-elemeivel, maguk is végeznek mesterséges ívatást, halnevelést. Gyakran találkoznak halbiológusokkal, szaklapokat olvasnak, rádiót hallgatnak. Ez utóbbi jelentősége néhány év alatt különösen megnövekedett. 10—15 évvel ezelőtt is találtunk telepes vagy detektoros rádiókat halásztanyákon, de ezen csak a víz-állásjelentést figyelte az erre kijelölt személy. Ma már a ladik orrában szól a tranzistoros rádió, így módjukban áll egyéb műsorokat is hallgatni. A növekvő szakismeretnek és általános műveltségnek van egy negatív hatása is. Nemesak a babonás hiedelemvilág merül feledésbe, de az időjárás és vízállásjelentések feleslegessé teszik azt a sok természetmegfigyelést, ami alapján régen munkájukat végezték, illetve új megfigyelések, összefüggések alapján dolgoznak. A haljárásra, vízállásingadozásra, időjárásváltozásra nem a madarak röptéből, csigák, rovarok mozgásából, az ég aljának és a víz színének változásaiból következtetnek, hanem a vízjelző szolgálat számadataiból, a Meteorológiai Intézet jelentéseiből, előre jelzéseiből. Pl., ha a Duna Budapestnél apad, a halak már Bajáról megérzik.

Ha a jelent figyelemmel kísérjük, az egyes változások, az új szerszámok megjelenése és elterjedése mögött az egyéni akciókat is szemmel kell tartanunk. A közelmúlt eseményeire az érdekeltek még jól emlékeznek, ismerik a szereplőket, s a kiváltó okokat. Ilyen irányú tömeges adat birtokában bizonyára nemesak a szemünk előtt lejátszódó eseményeket ismerjük meg jobban, hanem részletesebb magyarázatot tudunk adni az „etnikus kapcsolatnak”, „kulturjavak átadásának-átvételének” nevezett folyamatra is.

Ehhez természetesen hasonló szempontok alapján gyűjtött bel- és külföldi adatok sokaságára van szükség, de a nyelvészeti adatok revízióját is el kell végeznünk.

SOLYMOS EDE

Эде Шоймош:

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ СПОСОБА ПРОИЗВОДСТВА НА ВЕНГЕРСКОЕ НАРОДНОЕ РЫБОЛОВСТВО

(Резюме)

Рыболовство в жизни венгерского народа никогда не имело такого веса, чтобы оказывать влияние на общественное развитие. Тем более чувствуется стимулирующее или мешающее, препятствующее влияние общего развития на рыболовстве.

Изменения производственных отношений, переход от феодализма к капитализму, а затем от капитализма к социализму прежде всего оказал определяющее влияние на место рыболовства в общем производстве, на образ жизни рыбаков. Общие же законы рыболовства оказали уже непосредственное влияние на формирование отдельных способов его, на отдельные орудия производства. Две мировые войны повлияли на рыболовство во многих отношениях, оказали свое влияние и новые государственные границы.

Развитие производительных сил также оказывает свое влияние, промышленное и техническое развитие предлагает множество возможностей в рыболовстве, которые

и используются рыбаками быстрая транспортировка, новые материалы, сначала сети фабричного производства вытесняют кустарные орудия труда, а затем и их сменяют новые орудия труда из синтетических материалов, металлов и пр.) Изменяется и повседневная жизнь рыбаков, они пользуются портативными радиоприемниками, моторными лодками. В то же время под влиянием нового забываются многие старые способы рыболовства, орудия труда. Промышленные сточные воды уничтожают рыбу.

На определенной ступени общественного развития начинается регулировка вод. Изменяется естественная жизненная среда рыб, меняются русла рек, а это в свою очередь приводит и к смене орудий труда в рыболовстве. Исчезновение отдельных видов и пород рыб, появление новых пород и видов вызывает к жизни и новые снасти, новые орудия труда, исчезновение определенных орудий труда.

Следует глубоко изучить личность рыбака, то, как он приспосабливается к новым условиям, как принимаются нововведения коллективом рыбаков. Общественные отношения способствуют возникновению сношений рыбаков с представителями других народов, но могут они породить и внутреннюю миграцию. В этих отношениях также участвуют отдельные люди, которые передают и воспринимают — опосредуют культурные блага, в данном случае способы и орудия рыболовства, умение пользоваться ими. Во многих случаях все эти процессы могут быть прослежены, их можно не посредственно наблюдать.

Распространение научных знаний изменяет и сознание рыбаков. Старые навыки, основанные на опыте, превращаются в новые, профессиональные знания. Проследить за этим процессом — нужная и поучительная задача.

Ede Solymos:

EINFLUß DER VERÄNDERUNGEN DER PRODUKTIONSWEISE AUF DIE FISCHEREI DES UNGARISCHEN VOLKES

Die Fischerei spielte im Wirtschaftsleben des ungarischen Volkes niemals eine so große Rolle, daß sie auf die Entwicklung der Gesellschaft hätte auswirken können. Um so mehr läßt sich die fördernde, oder hemmende Kraft der allgemeinen Entwicklung bei der Fischerei fühlen.

Durch die Veränderungen der Produktionsverhältnisse, durch den Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus, später zum Sozialismus, wurden die Position der Fischer in der Produktion und ihre Lebensweise bestimmt. Durch die Fischereigesetze wurden auch gewisse Methoden und Geräte der Fischerei unmittelbar beeinflußt. Die beiden Weltkriege haben in vielen Beziehungen auf die Fischerei ausgewirkt. Auch die neuen Landesgrenzen waren darauf von Einfluß.

Die Entwicklung der Produktivkräfte, der Industrie und der Technik hat viele Möglichkeiten den Fischern dargeboten, die sich diese recht gut auszunützen wußten (schneller Transport, neue Stoffe; das Flechtwerk wurde zuerst durch das Hanfnetz und dieses durch die Verwendung der Kunstfaser und der Metalle verdrängt). Auch das Alltagsleben der Fischer veränderte sich: man bedient sich bereits des Motorbootes und des Kofferradios. Gleichzeitig gerieten viele alte Geräte und Methoden der Fischerei auf die Wirkung des Neuen in Vergessenheit. Die Fische werden auch von den Abwässern vernichtet.

Auf einer gewissen Stufe der gesellschaftlichen Entwicklung traf die Regulierung der Gewässer ein. Die natürliche Umgebung der Fische, vor allem das Flußbett, veränderten sich. Dieser Umstand führte unmittelbar zur Veränderung der Fischergeräte. Das Verschwinden gewisser Fischarten oder das Erscheinen neuerer Arten brachten das Verschwinden alter Fischergeräte oder die Geburt neuer Geräte mit sich.

Es muß auch die Person des Fischers studiert werden, wie er sich den neuen Verhältnissen anpaßt, wie seine Neuerungen von der Gemeinschaft angenommen werden. Durch die sozialen Verhältnisse wurden die Verbindungen der Fischer mit fremden Völkern zustande gebracht; doch konnte dadurch auch eine innere Migration entstehen. An diesen Verbindungen nahmen gleichfalls Individuen teil, die die Kulturgüter, in gegebenem Fall die Methoden und Geräte der Fischerei übergaben oder annahmen. In vielen Fällen lassen sich diese Prozesse verfolgen und beobachten.

Durch die Verbreitung der wissenschaftlichen Kenntnisse wird das Gedanken gut der Fischer verändert. Das alte aus Erfahrungen stammende Wissen verwandelt sich in Fachkenntnisse. Es kann auch von Nutzen sein, diesen Prozeß zu verfolgen.

A homlokzati árkád

A paraszti kultúra értelmezési lehetőségei*

Az itt bemutatásra kerülő homlokzati árkád a közép-európai paraszti kultúrának nem a leglényegesebb eleme és úgy szintén e jelenség kutatása jelen pillanatban nem tartozik sem a lengyel, sem a német néprajz legfontosabb feladatai közé. Az árkádos ház problémája elsősorban a két háború közötti időszakban került az érdeklődés előterébe, és ekkor ennek értelmezésénél olyan gondolati tendenciák jelentkeztek, melyeknek külön analízise gyümölcsöző vállalkozásnak tűnik. Ennek eredményeként a hagyományos megközelítési móddal szemben a valóság egészen más képe bontható ki, vagyis megkísérélhető még az eddig gyűjtött anyagnak egészen más szempontok szerinti értelmezése is. Ma már közismert tény, hogy a tudomány területén lehetséges eredményeket elérni új anyagok feltárásán kívül az eddigiek átértékelése és értelmezése révén is.¹

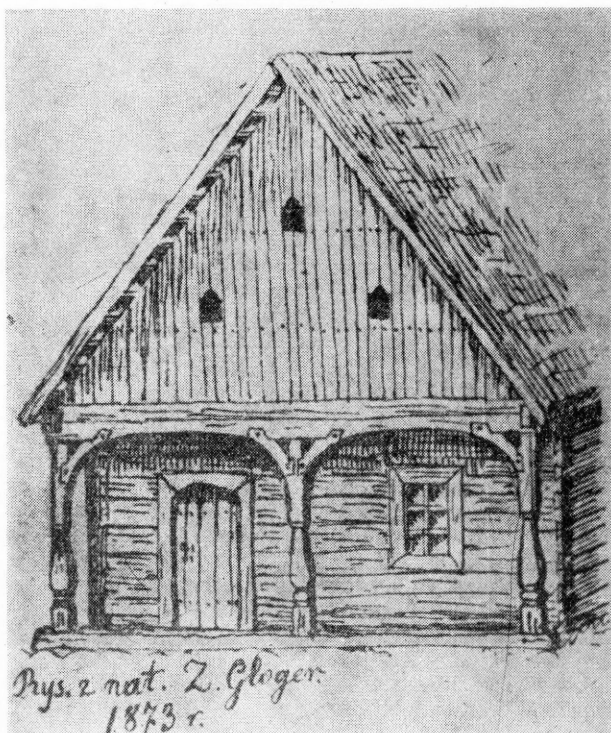
I.

Bevezetésként kívánatos először az árkádos népi építészet legfontosabb jegyeinek bemutatása.

A közép-európai síkság területén ismert árkádos ház legnépszerűbb fajtája az egyszatútú, homlokzati bejáratos házzal hozható kapcsolatba, melynél a bejárat feletti kiugró tetőszerkezetet 3 vagy 4 oszlop támasztja alá. Az árkádnak ez a fajtája városokban, mezővárosokban és falun egyaránt előfordul rendszerint boltházakon, vendégfogadókon, kocsmákon, de a kézművesek házai előtt is megjelenhet ez a bejárat előtti nyitott munkatérként szolgáló oszlopos térség. Az ilyen jellegű funkciók kivetésével az árkád egyszerű díszszerkezetként és a ház előtti padon üldögélés helyeként is szolgál. A homlokzati árkád átalakított formában is felléphet, amikor az csak a ház szélességének felét, csak a sarokrészt öleli fel. Az ismertetett jelenség a lengyel paraszti kultúrában „podcień” („podsień”), a német anyagban „Vorlaube”, ill. „Vorhalle” néven ismeretes. Az esetek többségében ácsolt szerkezetűek, a

* Ez a beszámoló hosszú tanulmányosorozat eredményeként született meg, melyben olyan tudósok és pedagógusok voltak segítségemre mint prof. BURSZA József és doc. WRÓBLEWSKI Tadeusz. Ez úton is szeretném köszönetemet és tanítványi hálámat leróni.

¹ Az eddigi anyagok átértelmezése a mai tudományban egyre többet emlegetett kérdés, mely különböző társadalomtudományok együttműködésének, integrációjának eredményeként is jelentkezik. Lásd erre vonatkozóan pl. REDFIELD R. 1953, 729—739, — K. PIWOCKI 1967, 359—360; — DOBROWOLSKI K. 1966, 64—65.

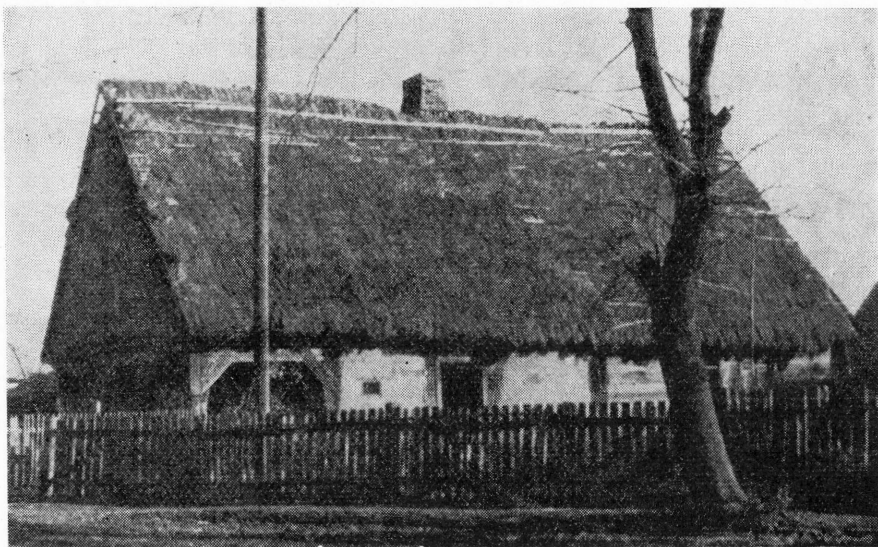
1. kép. Homlokzati árkádos ház rajza Kujawy területéről GLOGER Z. gyűjteményéből.
(Felvétel: FRYCZOWA után)

városokban a fán kívül még a kőből épültek is előfordulhatnak. A homlokzati oszlopoknak a tetőszerkezetbe való bekötésénél egy kis ív alakban meghajtott szerkezeti elem jelenik meg, mely az árkádnak a gótikára² emlékeztető formát kölcsönöz boltívszerű hajlatok kiképzésével (1. kép).

Az árkád e legegyszerűbb formája mutatja fel a legnagyobb elterjedési területet: a „Laube”, ill. a „Vorlaube” Németországban a gótikus városképek jellemzői, a falun viszont jobbra csak a K-i országrészekben található meg; Lengyelországban viszont a Ny-i területeken Pomerániában, Nagy-lengyelországban és Sziléziában jelentkezik általánosan, de a leírások jelzik a peremterületekről is: — délről Kis-lengyelországból, a rzeszówi és lublini vajdaságok területéről, É-ről pedig *Warmia*, *Mazuria*, *Mazowsze* és *Podlasie* tájakról. A leírásokban gyakran történik említés arról, hogy az árkádos építkezés a nagy-lengyelországi táj egyik jellegzetessége volt. Manapság az árkádos épületek teljesen eltűnőben vannak.

Tipológiai szempontból még ehhez a háztípushoz sorolható még két további változat, melyek rendkívüli méreteikkel és vagyonosságot eláruló kivitelezési formáikkal tűnnek ki. Az elsónél a ház homlokzati bejárata előtt

² E szerkezeti megoldás gótikára emlékeztető jegyeiről tesz említést DOBROWOLSKA A. 1952 és KRASSOWSKI W. 1953. lásd különösen a 10. és 11. sz. képeket.

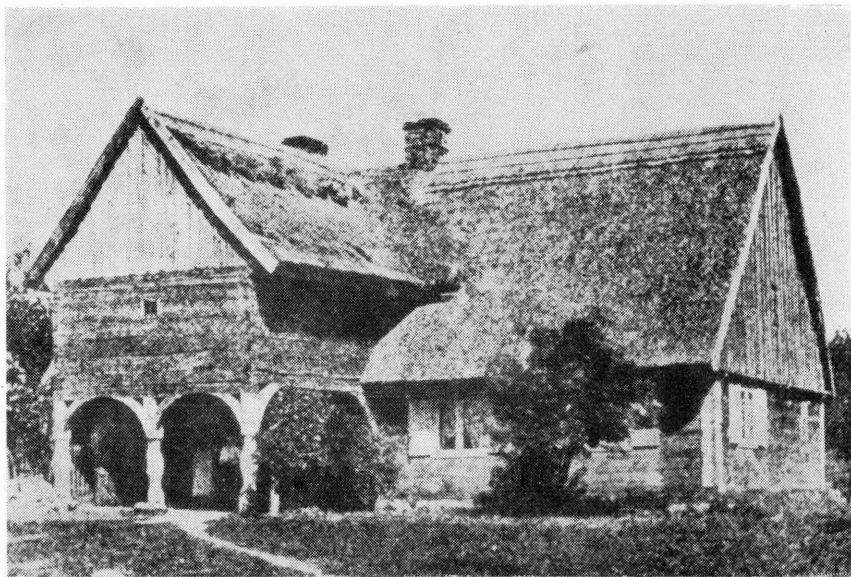

2. kép. Brandenburgi mintákat felidéző teleses ház Nagy-Lengyelország É-i vidékeiről, a Noteć völgyéből. (Foto: WRÓBLEWSKI)

álló 5 vagy 6 árkadoszlop az emeleti traktuson hombárként használt teret támaszt alá. Az oszlopok és a homlokzat közötti tér kocsifeljáróként használható, ahonnan a hombár feltöltése is megtörténhet. A német irodalomban „Löwingshaus” néven ismert háztípus jobbára az Odera mentén, Keleten pedig Pomeránia vidékein jelentkezik jobbára gazdagabb paraszti, ill. kézműves portákon. Külső formai jegyei alapján ebbe a típusba kell sorolnunk a néprajzi leírásokban oly gyakran emlegetett Pomeránia és Nagy-Lengyelország határain fekvő, Noteć völgyi telepített falvakban előforduló árkados házakat is (2 kép).

A második változat esetében az árkád a ház hosszanti oldalán található meg — épp úgy, mint ahogy a kétszobás, középpitvaros alaprajzi forma megjelenésével a bejárat a ház hosszanti oldalán jelentkezik. Az ebben az esetben megjelenő árkád figyelemre méltó formája, amikor az a ház bejárata előtt, jobbára csak a pitvar szélességében terjed és a „Löwingshaus” típusú házhoz hasonlóan a tető magasságában szintén hombárként vagy nyári helyiségként szolgáló teret támaszt alá. Ebben az esetben az árkád kocsifeljáróként használható. Ez a háztípus mezővárosokon kívül falun jobbára igen gazdag paraszti portákon jelenik meg, elsősorban a Gdański mélyföld területén és a Wistula alsó folyamvidékén³ (3. kép).

³ Ezzel a felsorolással természetesen az árkád fajtáit nem merítettük ki, mivel ismeretes a középpitvaros épületek esetében olyan megoldás, amikor ez a ház egész hosszában húzódik. Ez a típus a falun igen szóróványosan csak a XVI. sz.-tól jelentkezik és rendszerint csak majorsági épületkomplexumok keretén belül (pl. kocsmák). Arra való tekintettel, hogy a viták elsősorban csak a homlokzati, valamint a Gdańsk-i mélyföldön előforduló formák körül folytak, ezért erről a formáról csak ilyen módon emlékeztünk meg.

3. kép. A Wistula deltavidékén gyakori árkádos háztípus. (Felvétel: GRABOWSKI után)

II.

Az árkádra vonatkozó nézeteket a múlt század végi, a század elejei német házkutatás alapozta meg és ennek hatásai jócskán érződnek még a két háború közötti időszakban is. Noha RHAMM és MEITZEN is egyaránt foglalkoztak ezzel a jelenséggel, azonban témakörünkben Hennig gondolatai voltak és maradtak az irányadók. Hennig nyomatékkel felhívta a figyelmet e jelenségnek az É-i és K-i germán területeken való előfordulására és ő indította útjára azt a gondolatot, hogy Európa K-i, a szlávok lakta területein ez az építkezési forma a germán vandálok vándorlásainak eredményeként maradt volna vissza. Ebben a házfórmában egyébként a legősibb indogermán háztípust vélte felfedezni, melyet a D-európai megaronnal hozott kapcsolatba.⁴ MEITZEN szintén különös figyelmet szentel az árkádos ház és a D-i megaron feltételezett kapcsolatainak vizsgálatának, azonban következtetéseiben Hennignél jóval óvatosabb, noha nála is minduntalan jelentkezik az etnikus azonosítás gondolata, mely szerint ez egyszer K-i germán, másszor szláv kulturális jegy volna.⁵

Az árkád germán eredetének bizonyításában rendkívüli szerepe jutott a régészeti feltárások eredményeinek. Különösen SCHUCHARDT és KIEKEBUSCH igyekeztek ásatásaik során napfényre kerülő *Megaron*, illetve *Vorhalle* típusként rekonstruálható háznyomokat úgy feltüntetni, mintha azok a néprajzi anyag-

⁴ HENNIG R. 1882, 12–13, 83. és 85. HENNIG fejtegetéseiben odáig megy, hogy pl. az erdélyi fatemplómépítészetben megfigyelhető árkádos megoldásokat is a vandálok vándorlásával magyarázza.

⁵ Így pl. MEITZEN A. a Kujawy és Pomeránia vidékein jelentkező sarokárkádos megoldást szláv jellegzetességnek tünteti fel.

ban előforduló formáknak legősibb, az ősi germán időkbe visszanyúló változatai volnának. Az ilyen jellegű leletek között különösen Schuchardtnak az 1909-es Potsdam alatti Römerschanze-i megaron lelete,⁶ valamint Kiekebuschnak a Buch helységről származó bronzkori leletei⁷ futottak be nagy karriert a legkülönbözőbb régészeti publikációk hasábjain. Az említett leletek esetében a házak homlokzata mentén húzódó cölöpnymokot igyekeztek ásatóik a „Vorhalle” oszlopaiként értelmezni. Ilyen típusú házak létezését igyekezett bizonyítani a német régészet a neolitikum és még a germánok római korszakára vonatkozóan is.⁸

A régészet eredményeit a néprajz is igen hamar felkapta és e házforma ilyen formán bizonyítottnak vélt bronzkori eredetére hivatkozik már 1912-ben MIELKER R.⁹ A régészeti adatokra támaszkodva Hennig gondolatai új életre keltek, pl. SCHIER B., KULKE E. munkáiban egészen zárt és merev gondolati szerkezet formájában. A Hennig révén útnak indított, de SCHIER által kibővített és rendszerezett gondolatok végül is az alábbi formában sommázhatók. Egész Európa területe két háztartományra oszthatók fel: egy Ny-i lakóistállós és egy K-i lakókamrás háztípus elterjedési területeire. A K-i lakókamrás háztípus alapját ősi germán közvetítéssel megjelenő „Vorhallenhaus” képezné, mely már egymagában kialakíthatta volna az ezekre a területekre jellemző homlokzati árkádos építkezési formát. Sőt mi több az egyosztatú lakóház és a hombárként használatos kamra összekapcsolásából származó épülettípus árkádos kiképzési formáját az árkádos hombár is csak még jobban alátámasztotta volna. SCHIER további fejtegetései szerint a német kolonizáció eredményeként K-Európában megjelenő „Wohnstallhausen” az árkád az ősi germán örökséget továbbadó szlávok közvetítése eredményeként jelenne meg.¹⁰ A homlokzati árkád germán eredetének legjellegzetesebb képviselője a két háború közötti időszakban KULKE E.,¹¹ aki teljesen tudatosan állítja, hogy a megaron típusú építkezési forma az É-i „Vorhalle” típusból származik, sőt mi több mindenütt Európában, ahol ilyen jellegű épületeket vagy szerkezeti megoldásokat találunk, ott K-i germán nyomokat kell keresnünk.¹²

*

A lengyel néprajzi gyűjtők is a német tudomány nyomdokain haladva e jelenség etnikus, lengyel, ill. Ny-i szláv jellegét igyekeztek bizonyítani. Így pl. KRASZEWSKI J. J. 1960-ban a „Sztuka u Slowian” című munkájában olyan kijelentéseket tesz, hogy az árkádos paraszti házakat a szláv kultúra legősibb jegyei közé kell sorolnunk.¹³

Ez a probléma különösen a két háború közötti időszakban a lausitzi kultúra szláv mivoltát bizonyítani kívánó régészek körében jelentkezik, amikor

⁶ SCHUCHARDT C. 1909. 209—238.

⁷ KIEKEBUSCH A. 1910. 396, lásd továbbá még KIEKEBUSCH A. 1911. 287—296.

⁸ Így pl. a Trebus-i lelet (KIEKEBUSCH A. 1913. 14. sz. ábra 356.), valamint a Paulinenu-i későrómai lelet kapcsán (EBERT M. XIV tom 217.)

⁹ MIELKE R. 1912. 367—387.

¹⁰ SCHIER B. 1966. Lásd különösen a *Vorhalle* című fejezetet.

¹¹ KULKE E. évszám nélkül.

¹² Az idevágó feldolgozások között meg kell említenünk PHLEPS H. 1934 munkáját, melyben a szerző a *Megaron*, ill. az *Antenhaus* típusából vezeti le ezt a házformát, melynek pl. Erdélyben való előfordulását szintén a népvándorláskor eseményeivel igyekezik magyarázni (23—24.). KULKE-hez hasonló módon nyilatkozik még FRANKE H. is (1936. 139.).

¹³ KRASZEWSKI J. J. 1860. 202. (Idézet WRÓBLEWSKI T. munkája 1958. Poznań nyomán.)

is a német régészet nem tagadható hatásaként KOSTRZEWSKI J. ilyen homlokzati árkádok házak rekonstrukcióját adja meg a vaskorból, az 1921-ben a tarnóvi (konini járás) földváron végzett ásatai alapján. Egy szabálytalan téglalapalakú cölöpépítmény homlokzati oldalán fellépő cölöpszíneződéseket mint a homlokzati árkádot alátámasztó oszlopokat értelmezi.¹⁴ KOSTRZEWSKI ilyen jellegű rekonstrukciója után gomba módra elszaporodtak a lengyel régészeti irodalomban hasonló jellegű rekonstrukciós javaslatok, melyek szerint a neolitikumtól kezdődően egészen a korai középkorig általánosan fellépnének az ilyen szerkezetű épületek.¹⁵ KOSTRZEWSKI elgondolásai különösen az 50-es években hatottak a lengyel néprajzra és régészetre, amikor is a lausitzi kultúra házformáinak a nagy-lengyelországi népi építkezés házformáival való összevetésével igyekezett a lengyel tudomány e jelenség kapcsán a szláv kontinuitás gondolatát alátámasztani.¹⁶ Így pl. WRÓBLEWSKI T. a homlokzati árkádról az 1950-es években írott tanulmányában e jelenségnek a lausitzi kultúra korszakába visszanyúló kontinuitásáról beszél, más kijelentéseiből az derül ki, hogy ez az építkezési forma egyenesen a nagy-lengyelek törzsének egyik jegye lett volna, sőt mi több ezen etnikai csoport XVI. és XVIII. század közé helyezhető expansiója következtében jelenhetett meg a homlokzati árkád a Nagy-lengyelországon kívüli területeken.¹⁷ Ilyen jellegű gondolatokat és kijelentéseket szép számmal találhatunk a legkülönbözőbb idevágó néprajzi publikációkban is.¹⁸

Hasonló kijelentéseket az etnográfusokon kívül még az antropológusoktól és nyelvészektől is idézhetünk, akiknél esetenként az etnikus azonosítás gondolata még sokkal következetesebb és szélsőséges formákban jelentkezhet, mint a néprajzosoknál. Az antropológus CZEKANOWSKI szerint ez a forma szintén szláv kizárólagos jegy volna, sőt odáig megy, hogy ennek a jelenségnek Németország területén való előfordulását a szlávoknak a VI. sz.-ban lezajló, Ny-i irányban történő vándorlásával magyarázza.¹⁹ A nyelvész LEHR—SPLAWISKI T. szerint az ősi lengyel és cseh kulturális azonosságokat a népi építészet területén is megtalálhatjuk, így pl. a bronzkori folytonossággal rendelkező árkád jelenségében. Ezt Ny-i szláv etnikus specifikumként fogja fel, mely a cseheknek és lengyeleknek egészen ősi időig visszavezethető kulturális egységének bizonyítéka volna.²⁰

III.

Az itt felsorolt tények még további elemzésre szorulnak. Ugyanis a felsorolt kijelentések még más gondolati tendenciákkal is párosulnak, melyek vizsgálata eredményeként nagyon is jól kitapogatható gondolati szegmentumokra bukkanhatunk.

¹⁴ KOSTRZEWSKI J. 1923. 133—34.

¹⁵ A lengyelországi házleleteket és köztük az árkádok leletek rekonstrukcióit veszi számba NOSEK St. 1952. 255—291.

¹⁶ Hasonló gondolatok jelentkeznek még Kostrzewski tanítványainál pl. HENSELNÉ, de ezenkívül KOSTRZEWSKI 1961-ben kiadott tanulmányában, noha változtatott formában, de megismételi ezt az elgondolását 114. l. Egyértelműen utal a homlokzati bejáratos ház etnikai folytonosságára.

¹⁷ WRÓBLEWSKI T. 1958. 191 és 219.

¹⁸ Hasonló gondolatok jelentkeznek még FISCHER A., LORENTZ F. és STELMACHOWSKA B. munkáiban is.

¹⁹ CZEKANOWSKI J. 1957. 419.

²⁰ LEHR—SPLAWIŃSKI T. 1954. 189—236.

A felsorolt szerzők mindegyike szinte kivétel nélkül a vizsgált jelenséget népi eredetűnek tartja. Ugyan munkáikban állandóan találhatunk adatokat arra vonatkozóan, hogy ez az építkezési forma mezővárosok, sőt városok, tehát a polgárság kultúrájában is ismert volt, azonban az esetek többségében ezt kommentár nélkül hagyják. Sőt mi több, egyenesen utalások történnek arra vonatkozóan, hogy ez a szerkezeti megoldás adminisztratív rendelkezések útján terjed el, azonban az ilyen jellegű utalások is kiaknázatlanok maradtak. A tényeknek ellenszegülve az árkádnak a városokban való megjelenését a paraszti kultúrából vezetik le. SCHIER munkájában említést tesz arról, hogy a homlokzati árkádok ismertek voltak a XVIII. században Csehország és Kelet-Németország városkaiban, de ezek az adatok teljesen esetleges jelleggel szerepelnek munkájában. Másutt viszont olyan kijelentéseket tesz, hogy ez az építkezési forma a paraszti építészetből jutott volna fel a városok architektonikai együtteseibe.²¹ Így KULKÉNél is megfigyelhető e folyamat visszajára fordítása: állítja, hogy a homlokzati árkád szülője a nép volt és a nép kultúrájából került volna fel a városokba. Ezt állítja különösen annak ellenére, hogy maga említ olyan adatokat, mely szerint ez a jelenség a városokban is adminisztratív intézkedések eredményeként jelenik meg.²² A tiszta népiesség gondolatával egvidőben olyan kijelentések is olvashatók, melyek tagadni igyekeznek idegen kulturális hatások tényét a német, ill. lengyel paraszti kultúrára. Ennek következtében tagadó állást foglalnak a felsőbb társadalmi rétegek és osztályok idegen hatásokkal teli kultúrájával szemben.²³ Így az ilyen jellegű állásfoglalás következtében kutatóink mereven elzárkóznak attól a gondolatától, hogy ezt az építkezési formát az olaszországi gótikából vezessék le.²⁴

Az említett szerzőknél a továbbiakban megfigyelhető e problémának a logikai típusalkotás szempontjából is érdekes megközelítési módja. Ugyanis az árkád jelenségét külső, morfológiai jegyek alapján írják le, vagyis teljesen formai kritériumok alapján alkotják meg a homlokzati árkád típusát, annak valódi funkcióit csak részben vagy egyáltalában nem veszik figyelembe. Így az esetek többségében olyan jellegű definíciókkal találkozunk, melyek szerint ez csak egy oszlopok által tartott a ház bejárata előtti, az időjárás viszontagságai elleni védelem céljait szolgáló előtér. Ez a meghatározás egyaránt jelentkezik mind a régészeknél, mind a néprajzi kutatóknál. A leírók az esetek többségében nem tudnak, vagy sokszor nem akarnak tudni arról, hogy ez az építkezési forma bizonyos kereskedelmi és kézműves tevékenység céljait szolgáló nyitott munkatérnek tekintendő. Vannak esetek, amikor a leírásokban ugyan említés történik erről, de ezek a körülmények szintén nem képezik analízis tárgyát, sem valamilyen gondolati szerkezet építőkövét. Erre vonatkozóan érdemes néhány példát szemügyre venni. E formális meghatározás és teljesen szerencsétlen összevetés eredményeként pl. BEHN a homlokzati árkádot és külsőleg hasonló szerkezetű, de egészen más eredetű, a ház hosszanti oldalán fellépő bejárati lugassal azonosítja.²⁵ Különösen SCHIER fejtegetéseiben találkozunk igen gyakran ilyen formai azonosításokkal. Elképzelései szerint

²¹ SCHIER B. 1966. 145. és 379.

²² KULKE E. 73. és 74.

²³ LEHR-SPLAWIŃSKI T. 1954. 198.

²⁴ FRANKE H. 1936. 139.

²⁵ BEHN F. 1919–1920. 73. Hasonló gondolatársítások jelentkeznek még későbbi munkáiban is.

az egyoszthatú előcsarnokos (Vorhalle) alkotja a kelet-európai lakókamrás ház alapjait. Mivel ezt a jelenséget pl. Oroszország területéről nem tudja kimutatni, a következő formai azonosítások eszközéhez nyúl: véleménye szerint ennek az ősi időkbe helyezhető „Vorhallenhaus” halvány emlékeit a mai nagy- orosz népi kultúrában ismert egyalakóhelységes, fonottpitvarú házban kellene keresni, vagyis ahol az árkád oszlopai közötti tér befonásával egy pitvarszerű előtér jött volna létre. Gondolatainak további alátámasztására egy nagylenyegyel párhuzamot hoz fel, mely szerint a XIX. század végén ilyen egyoszthatú házak árkádjainak bedeszakázásával alakítottak ki zárt pitvart.²⁶ Ebből a példából is nagyon jól látható, hogy a formai szemlélet segítségével miként lehet olyan jelenségeket egymással azonosítani, illetve kapcsolatba hozni, melyeket térben és időben legalább néhány ezer kilométer, illetve év választ el egymástól.²⁷

Az időben és térben tetszés szerinti távolságok áthidalásának törekvése még jobban érthetővé válik számunkra, hogyha szerzőink gondolkodási módjának további, részint már jelzett szegmentumait vesszük vizsgálat alá, melyek közé sorolhatjuk a jelenségek etnikus specifikumként való feltüntetését, pontosabban azoknak bizonyos törzsi egységekhez vagy etnikai csoportokhoz való kötését, valamint az etnikai kontinuitás gondolatának bizonyítását.

Az árkáddal kapcsolatos egyik legáltalánosabb megállapítás, mely szerint ez K-i germán sajátosság vagy jegy volna. Így KULKE munkájának címében már eleve hirdeti e jelenség K-i germán mivoltát, mely gondolat HENNIG óta úgyszólván majdnem minden egyes népi építkezésre vonatkozó kézikönyvben megtalálható. FRANKE ezt a jelenséget pl. K-i indogermán specifikumnak tartja,²⁸ MEITZEN viszont annak idején a sarokarkád jelenségét igyekezett a szlávok kizárólagos jegyeként feltüntetni.²⁹ Ezen etnikus specifikum gondolatának legkövetkezetesebb érvényesítése a törzsi egységekkel való azonosításban kereshető. Így, mint ismeretes, HENNIG ezt a jelenséget a vandálok törzsével azonosította,³⁰ a lengyelek pedig a nagylenyegyel, ill. a pomeránok törzsével való azonosítás gondolatát melenggették egy időben.³¹ Ezek az elgondolások egészen határozottan az ún. törzsi elméletre vezethetők vissza, mely különösen a német tudományban jelentkezett szervesen kiépített formában. A törzsi elmélet³² szerint a jelenkori paraszti kultúra tényei térben nagyon jól elkülöníthető egységekre bomlanak, ha a térbeli együtteseket,

²⁶ SCHIER B. 1966. 139.

²⁷ SCHIER B. elgondolásainak tarthatatlanságára már annak idején felhívta a figyelmet MOSZYŃSKI K. alapvető munkájának első kötetében (546). Sajnos e kérdés rendszeres felülvizsgálására nem került sor, pedig kívánatos volna annál is inkább, mivel ezekre az elgondolásokra épül az egész ún. lakókamrás ház elmélete. Az egyoszthatú árkádos ház korai megléte nem tűnik egyértelműen bizonyítottnak, továbbá úgyszintén a lakókamrás ház elmélete. Az egyoszthatú árkádos ház korai megléte nem tűnik egyértelműen bizonyítottnak, továbbá úgy szintén a lakókamrás ház elméletének alapjait képező árkádos hombárra vonatkozó adatok igen későiek, a XVI. századból származnak a Baltikum térségéből és ami különösen óvatosságra intő jelenség, csak gazdag paraszti portákra vonatkoznak.

²⁸ FRANKE H. 1936. 139.

²⁹ MEITZEN A. 1895. különlenyomat.

³⁰ Lásd a 4 sz. jegyzetet.

³¹ Lásd a 17. és 18. sz. jegyzeteket.

³² A törzsi elmélet lényegét legjobban jellemző kijelentéseket lásd GEBHARD T.-nál 1957. 7. és 1958. 36. Lásd még erre vonatkozóan JACOBET W. 1965. 58. 69. és 75, valamint WRÓBLEWSKI T. 1961. 9. és 23.

retrospektív módszer segítségével³³ visszavetítjük, akkor az egykori törzsi határok vonalai bontakoznak ki. Ilyen formán a törzsi elmélet következetesen vezet bennünket a kultúra etnikus folytonosságának gondolatához. A formális, morfológiai tipológia és a törzsi elmélet eszközeinek segítségével lehetővé válik a jelenkori kultúra tényeinek majdnem tetszés szerinti időbeli távlatokra való visszavetítése. Az erre vonatkozó legkülönbözőbb megállapítások közül említést érdemel KULKE E. munkája. Pl. a szerző a régészetben használatos „Vorhalle” és a néprajz „Vorlaube” kifejezése közötti határokat igyekszik elmosni. Ugyanis a „Vorhalle” kifejezést egyedül csak a megaron (ill. a régészeti „Antenhaus”) típusra vonatkoztatva használja, ugyanakkor a tulajdonképpeni régészeti „Vorhalle” típusú házra vonatkozóan kizárólag csak a „Vorlaube” kifejezést alkalmazza. Ilyen terminológiai manipulációk segítségével igyekszik a „Laube” jelenségét úgy feltüntetni, mintha az a germán őskor egyes következménye volna.³⁴ A kontinuitásra vonatkozó ezernyi kijelentés között találunk olyan is, mely szerint az őskori „Vorhallenhaus” típus és a jelenlegi népi kultúrában megfigyelhető „Vorlaube” elterjedési területei nagyjából fedik egymást.³⁵

A kontinuitás gondolatának végső következménye érzékeltetése céljából csak MIELKE cikkének egyik helyét szeretnénk említeni, ahol azt állítja, hogy a XVIII. században a Poznań-i vajdaságban megjelenő német telepések a szlávok által megőrzött homlokzati árkád fennmaradását még csak jobban megerősítették, alátámasztották. Ezzel kapcsolatban még a következő kijelentéseket is teszi, az „előcsarnokos ház fennmaradásával egy eléggé nem értékelhető bizonyítékot nyertünk tekintélyesebb germán tömegeknek az ősi haza területén való fennmaradására . . .”³⁶ Ebből az idézetből nagyon jól kitűnik, hogy a szerző célja egy, a történeti időkben nagyon is konkrétan megfogható és lokalizálható német kolonizációt úgy feltüntetni, mintha az valamilyen nagyon homályos, ősi időkben egyszer már birtokolt területek visszaszerzésére irányulna. Az itteni példákból is nagyon konkrétan kiderül,

³³ A néprajzi gondolkodásmód egyik jellemzője, hogy a jelenkorban megfigyelhető jelenségeket igyekszik időben visszavetíteni és ilyen formában kívánja igazolni a paraszti kultúrának valamilyen őstörténeti időkből való származtatását. Ilyen formán a paraszti kultúra tényeihez tisztán csak őstörténeti szempontból közeledik. Ennek a gondolkodási módnak a párhuzamai megtalálhatók a történettudományban és a régészetben egyaránt. A történettudomány retrospektív módszerének leírását és kritikáját lásd BADER K. S.-nél 1962. 32–33, valamint DEMBIŃSKA M.-nál 1963. 27. A régészet visszakövetkeztetési módszerének bírálatát lásd még ZAK J. cikkében 1966. 83. A szerző ezt pontosabban szólva „lokalizációs -regresszív” törvénynek nevezi, melynek lényege: a történeti forrásokból feltárható etnikai viszonyoknak meghatározott elsődleges kultúrák korszakába való visszavezetése, a kultúra és vele együtt az etnikum folytonosságának feltételezése mellett.

³⁴ KULKE E. 14–16.

³⁵ BEHN E. 1957. 57. A kartográfiai módszerek mélyén rejlő ilyen jellegű megfontolásokra utal ZIPPELIUS A. 1955. Helbok tevékenységével kapcsolatban. Ugyanerre a kérdésre GEBHARD T. ilyen formán hívja fel a figyelmet: „Für jede kartografische Arbeit auf dem Gebiet der Bauernhausforschung gilt im übrigen jener allgemeinste Grundsatz, dass man vor der Gegenwart zur Vergangenheit zurückschreiten muss und dass eine räumlich lückenlose Bestandaufnahme unerlässlich ist. Die Veränderungen der Gegenwart am Überkommenen Bauernhaus sind so symptomatisch, dass sie ebenfalls zu registrieren sind”. (1957. 9).

³⁶ MIELKE R. 1912. 386–7.

hogy végső soron a „Blut und Boden” elvének tudományos alátámasztásáról és igazolásáról van szó.³⁷

Az itt analizált gondolati tendenciák gyökerei a XIX. század első felének szellemi mozgalmaira vezethetők vissza, melyek a közép-európai népek szellemi életére is hatottak, így többek között azok néprajztudományának terminológiáját is meghatározták és befolyásolták rendkívül elsekélyesedett és hétköznapivá vált filozófiai gondolatok formájában. E gondolatoknak rendkívül merev, zárt rendszerben való ismételt jelentkezése pl. a két háború közötti Németország tudományában is megfigyelhető. A bemutatni kívánt gondolati tendencia elszórt gondolati szegmentumok formájában, elejtett kijelentések vagy helyesebben olyan terminus technikusok, mint pl. népiesség, kontinuitás, törzsi nevek, etnikai csoport formájában állandóan jelentkeznek, melyek esetleges végső következményeivel — lásd a két háború közötti Németország tudományát — használóik nem minden esetben voltak és vannak tisztában. A jelzett gondolati irányvonal szempontjából tudományos léptékkal nemigen mérhető kutatóktól származnak, akiknek a népi kultúrára vonatkozó ismereteik provincionális horizontú honismereti tudománynál és regionális érdekességek gyűjtési igényénél magasabb színvonalra nemigen emelkedtek.³⁸

IV.

Az itt bemutatott értelmezési móddal szemben találkozunk azonban már egészen más jellegű, korai kijelentésekkel, melyek alapján másként is megközelíthető ez a kérdés. MEITZEN szerint ez a jelenség Közép-Európában a középkori falukolonizáció eredményeként jelent meg,³⁹ RHAMM említést tesz arról, hogy a „Löwingshaus”-nak nevezett típus talán a Németalföld irányából,⁴⁰ tehát a holland kolonizáció révén jelenhetett meg. LAUFFER Otto sem merül túlságosan e jelenség germán eredetének taglalásába, hanem inkább a középkori városépítézet történetéből közöl párhuzamokat.⁴¹ MOSZYŃSKI K. is már a két háború közötti időszakban kételkedését fejezte ki e jelenség kontinuitását illetően, elsősorban SCHIER kijelentéseivel vitáztatva.⁴²

Ügyszintén régészeti szempontjából sem tarthatjuk eléggé egyértelműnek és meggyőzőnek e házforma leírását. A régészeti publikációkban csak a „Vorhalle” típusú alaprajzok szerepelnek, azonban az ásatók nemigen közlik azokat a körülményeket, melyek alapján ilyen rekonstrukciós eredményekre

³⁷ Természetesen az itt megadott elemzésünkben távolról sem merítettük ki ezen gondolkodási mód összes jellemzőit. A vizsgált példákra vonatkozóan felsorakoztatott megjegyzésekből az is kiderül, hogy ez az irányzat a kultúra és nyelv jelenségeit azonosítja egymással. Így pl. MIELKE R. 1912. 368–369. — hangoztatja, hogy a Gdańsk-i mélyföldön előforduló homlokzati árkád típusa elsősorban a középnémet nyelvi hatások eredményeként jelent volna meg. Ebből a kijelentéséből is érződik a nyelv és a kultúra azonosítható mivolta, mely a törzsi elmélet alapját is képezi.

³⁸ A bemutatni kívánt megközelítési mód szempontjából legjellegzetesebbnek tűnő kijelentések nem kimondottan néprajzosoktól származnak: így építészekről vagy a paraszti kultúrához meglehetősen romantikusan közeledő régészekről vagy nyelvészekről. WRÓBLEWSKI idevágó kijelentéseit korai, az 50-es évekből származó munkáiból idéztük. Későbbi munkáiban az ilyen jellegű kijelentésektől már tartózkodik és elméletileg is más utakra kanyarodott.

³⁹ MEITZEN A. 1895, Klny.

⁴⁰ RHAMM K. 1910, 294.

⁴¹ LAUFFER O. 1919.

⁴² MOSZYŃSKI K. T. I. 550.

jutottak. A jelenlegi régészeti irodalom már magát a terminust sem használja nagyon szívesen, azonkívül olvashatunk olyan kijelentéseket is, melyek teljes kételkedést árulnak el e jelenséget illetően. Így pl. DOPPFELD Otto egy 1939-es ásatási publikációjában megjegyzi, hogy ez a jelenség nem lehetett általánosan ismert a germánoknál a római korban, mivel ebből a korszakból jobbra csak hosszanti alaprajzú házakat ismerünk. Így szerinte ebből a korból kiásott és „Vorhalle” típusúnak feltüntetett házleletek valószínűleg nem teljesen kiásott leletek volnának.⁴³ Olvashatunk olyan kijelentéseket is, hogy esetleg ezeket az alaprajzokat nem lehetne e kétosztatú házakként értelmezni. A SCHUCHARDT-féle megaron típusú házzal kapcsolatban sem egyértelműek az állásfoglalások. Így pl. BEHN, aki ugyan a „Vorhalle”-s ház folytonosságának gondolatát fenntartja, a megaron típusú ház problémájáról még említést sem tesz publikációiban.⁴⁴

Az árkádos háznak a régészeti kultúrákban való létezésébe vetett hitet a lengyel régészetben elsősorban a biskupini ásatások eredményei ingatták meg. NOSEK Stefan utalva e háztípus teljes hiányára a biskupini anyagban, kétségbe vonja a neolitikumtól egészen a vaskorig terjedő ilyen jellegű rekonstrukciók egyértelmű voltát. Véleménye szerint az árkádosnak értelmezett házak épp úgy lehettek kétosztatú lakóépületek is.⁴⁵

A néprajzi vagy más jellegű publikációkból kiderült, hogy ez a jelenség általános nemcsak a népi építészetben, hanem a városi architektúrában is, jobbra négyszögletes piacterek kereskedői házai voltak ilyen formán megépítve. Így ez ismert már a XII. századbeli Kölnből, ahol az ilyen házak árkádjai felett hombár céljait szolgáló tér jelentkezik. Sőt mi több, e forma túzott elburjánzása ellen a városi tanács már tiltó rendelkezéseket is hoz.⁴⁶ Ilyen jellegű adatok Hessen területéről a XIII. századból jelentkezők⁴⁷ és Bécs gazdag kereskedő polgárai is ilyen házakat emeltek maguknak.⁴⁸ Mecklenburg területéről a XIV. századból származnak az első adatok,⁴⁹ Prágában szintén ebben a században adnak ki tiltó rendelkezéseket e házforma nagyobb méretű elterjedése ellen, sőt mi több, elrendelik az árkádoknak kőből való megépítését.⁵⁰ A Baltikum területéről, É-ről valamivel későbből származnak a minket érdeklő adatok.⁵¹ A városi építészetben ismert „Laube” legkorábbi előfordulási adatai elsősorban dél felé, Itália felé mutatnak,⁵² a lengyel adatokkal való összevetésből viszont nagyon jól kitűnik e formának Ny-ról K felé való vonulása. A lengyel nagyvárosok korai gótikus képében ez általános jelenség azonban a K-i országrészekben városokban, mezővárosokban csak a XVI–XVII.

⁴³ DOPPFELD O. 1937–38, 284–335.

⁴⁴ BEHN F. 1957, 57. Egyébként meg kell jegyeznünk Schuchardt Römerschanze-i ásatásairól — az ásató maga utal arra, hogy az ún. megaron lelet az ásatási terep szélén feküdt, mely irányban az ásatást már nem tudta tovább folytatni. Így feltételezhető, hogy itt is ilyen félig kiásott házletről volna szó. Azonkívül feltűnő még az a körülmény is, hogy a szerző rendkívül szélsőséges nacionalista beállítottságról tesz tanúságot: így megkülönböztet pl. „germán lakóházakat” és „szláv hulladékgyödröket”.

⁴⁵ Erre vonatkozóan lásd. NOSEK St. kritikai megjegyzéseit 1946, 289–307, és 1952, 285.

⁴⁶ DITMAIER H. 1956, 274–75. LAUFFER O. 1919, 105–106.

⁴⁷ DITMAIER H. 1956, 281.

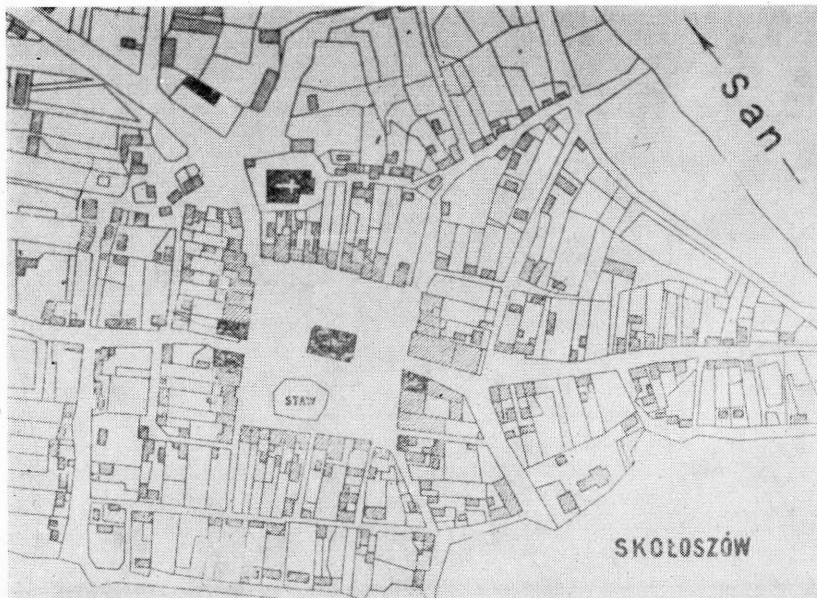
⁴⁸ HEYNE M. 1899, 218.

⁴⁹ DITMAIER H. 1956, 282–283.

⁵⁰ LAUFFER O. 1919, 77.

⁵¹ DITMAIER H. 1956, 290.

⁵² KLOPPER P. 1915.

4. kép. Radymno alaprajza. Határozottan felismerhető a négyszögletes középkori piactér, valamint a sarkokról sugáralakban lefutó utcahálózat nyoma. (BURSZTA nyomán)

századtól datálható ennek jelenléte. Az É-on legkeletebbre kitolt Wilnóból⁵³ is csak a XVII. századból származnak olyan adatok, melyekből erre az építkezési formára és a vele együtt fellépő városrendezésre következtethetünk, „Kaminiec Podolski” városából⁵⁴ — Lengyelország másik D-en fekvő legkeletibb csücskéből is szintén csak XVII. századból származnak ilyen módon kiképzett és ilyen házakkal beépített piacterre vonatkozó adatok.

Érdeemes jobban szemügyre venni a lengyel kis- és mezővárosokból származó adatokat. A nagy-lengyelországi Rawiczból, mely 1638-ban nyerte el a városi jogot⁵⁵ — Tetzner említ egy XVII. századi, a piactéren álló házra vonatkozó feljegyzést.⁵⁶ Ezen országrész különösen jellegzetes tájképi eleme volt ez a házfajta, és ez az egy adat — XVII. századból jól ismert nagy-lengyelországi városalapítási hullám ismeretében nagy fontosságú számunkra.

Hasonló városalapítási törekvések Kis-lengyelország területén is megfigyelhetők, azonban ez már távolról sem hozott ilyen eredményeket. A mai falvak képében helyenként még felismerhetők ennek az urbanizációs kísérletnek az emlékeit őrző négyszögletes piacterek és a jellegzetes középkori utcahálózat nyomai, azonban csak a levéltári kutatások vetettek fényt arra, hogy ma falusi jellegű, de egykor városi joggal rendelkező telepeken valamikor a négyszögletes piactér köré épített árkádos házak igen általánosak voltak. Így Burszta szerinti Radymno, Brzozów és Głogów falucskák a XVI. és XVII. században városi jogokkal rendelkeztek és úgy szintén az akkor még város-

⁵³ BYSTRON J. *St. tom I*, 1960, 208.

⁵⁴ MOKŁOWSKI K. 1903, 449 (Idézet WRÓBLEWSKI T. 1961. nyomán.)

⁵⁵ RUSIŃSKI Wł. 1963, 91.

⁵⁶ TETZNER F. 1902, 479–480.

kának számító Dębowiecben is ilyen árkádok alatt teregették ki a vándor kereskedők portékáikat a ház lakóinak fizetett bérleti díj ellenében.⁵⁷ A mai Rzeszów-i vajdaságban fekvő „Kalwaria Paclawska” szintén a XVII. században emelkedett oppidium rangra, azon okból kifolyólag, hogy tulajdonosa zarándokhelynek szemelte ki.⁵⁸ „Kalwaria Paclawska” mai megjelenési formájában falucska, azonban még mostanság is látogatott zarándokhely, ahol a falu főutcáján sorakozó házak elé épített árkádok alatt még a mai napig is kereskedelmi tevékenységet folytatnak a falu lakói a zarándokjárás ideje alatt.⁵⁹ A Lublin-i vajdaságban még manapság is megfigyelhető jelenség ez kisebb városokban, mezővárosokban, jóval ritkábban és csak újabban falvakban, ahol szintén a piactér kocsmái, vendégfogadói, ill. kereskedő és kézműves házai épültek ilyen formán.⁶⁰

Az eddigi adataink alapján ez az építkezési forma egészen egyértelműen városi és mezővárosi fejlődéssel hozható kapcsolatba. A XVI. és XVII. századtól kezdődően ennek a városi fejlődésnek a menetébe a földesúri hatalom is erősen beleszólt, és továbbiakban a kérdés ilyen jellegű aspectusát is figyelembe kell vennünk. Közismert tény, hogy a majorsági gazdálkodás korszakában a földesúri hatalom mind a falu, mind a város ügyeibe igyekezett még nagyobb mértékben beavatkozni. E törekvések igen jó bizonyítékeként említhetők meg pl. Németország területéről a „Willkürren” néven ismert instrukciók, mely a falvak számára kiadott gazdasági intézkedéseknek is igen gazdag tára. E források alapján köztudott, hogy Németország területén a XV. században működtek olyan felügyeleti testületek, melyek a földesúr által a falu számára kiadott építkezési formák és előírások betartása felett őrködtek.⁶¹ Az ilyen jellegű földesúri beavatkozás és a földesúri hatalomtól való függés szemszögéből érthető meg KULKE E. adata, mely arról ad számot, hogy Otto és Konrád Margrafok megengedik hű alattvalóiknak a piactéren homlokzati árkádos házak építését.⁶²

Lengyelország területéről származó, szintén hasonló instrukciókat tartalmazó „Wilkiery”-ekből szintén nyomon követhető, hogy milyen erősen beavatkozott a földesúri hatalom a falu életébe és többek között annak építészetébe. Úgy szintén Ny-i mintákra visszavezethető mezőgazdasági kézikönyvekből arra is fény derül, hogy a földesúr milyen mértékben igyekezett a falu képét építészetileg egységesíteni,⁶³ sőt mi több az akkori idők modernnek tartott építészeti megoldásait először majorságában, majd a falun — gyakorta a városokból hozott céhes ácsmesterek révén⁶⁴ — alkalmazni és elterjeszteni. Ilyen formán bizonyos városi minták elterjedését szorgalmazta, melynek igen sokáig élő emlékét GLOGER Zygmuntnak is sikerült feljegyezni. XIX. századi megfigyelései szerint is a homlokzati árkádos építkezési forma első sorban földesúri beavatkozásra terjedt el a nagylengyel falun, mivel a földesurak ilyen formán igyekeztek falvaiknak városias képet biztosítani.⁶⁵ A BURSZTA által vizsgált XVII. századi Radymnóból maradtak fenn olyan

⁵⁷ BURSZTA J. 40—41, különlenyomat.

⁵⁸ LEW St. 1964—65, 480—482.

⁵⁹ CZEREPIŃSCY J. és A. 1965, 120.

⁶⁰ STASZCZAK Z. 1963, 154—157. W. Kalinowski 1952.

⁶¹ HEYNE M. 1899, 183.

⁶² KULKE E. 78.

⁶³ KRASSOWSKI W. 1953, 281—302.

⁶⁴ BURSZTA J. 1954, 110—134.

⁶⁵ GLOGER Z. 1907, 142. (Idézet WRÓBLEWSKI T. 1961. nyomán.)

instrukciók, melyek önmagukban mindennél világosabban beszélnek. Az egyik ilyen utasítás szó szerint így hangzik: „Aleksander Zachariasnak a piactéren álló szalmás és árkád nélküli háza a város piacterének képét csúfítja. Dekretummal elrendeljük, hogy ezen a helyen kocsibehajtós árkádos ház épüljön a piactéren álló többi házhoz hasonlóan, vagyha ezt nem teheti, házhelyét valaki másnak adja el.”⁶⁶ BURSZTA kutatásai alapján tudomásunk van arról is, hogy a XVII. századi Brzozówban is hasonló módon örködött a földesúri fennhatóság a piactér ilyen formán való kialakítása felett.⁶⁷

A fentebb mondottak következtében most már jól megérthető, miért jelentkezik ez az építkezési forma a falun az esetek többségében csak bizonyos városias funkciókkal együttjáró foglalkozási kategóriák körében (kocsmárosok, kézművesek, kovácsok házain). Ha ez viszont a parasztok házain jelentkezik, akkor ez majdnem mindig a vagyonosság és a polgári életformához való hasonulás jegye.⁶⁸

A fentebbi megfigyelések az árkádnak azon formájára is érvényesek, melyek a hosszanti oldal pitvarának szélességében jelentkeznek. Ennek a formának ismertek a XVII–XVIII. századi városi párhuzamai, Közép-németország városkáiból még a mai napig is ismeretesek ilyen házakkal beépített négyszögletes piacterek.⁶⁹ A Gdańsk-i mélyföld és Warmia területén ez a házfajta kimondottan a módosság jelképe, úgyszintén Pomerániában is, ahol ezzel szemben a homlokzati vagy sarokárkádöt a szegénység jegyének tartják.⁷⁰ Ez az árkád olyan gazdagon és művészién kivitelezett „Fachwerk” szerkezetű házakon jelenik meg, melyeknek építését iparosok, kereskedők vagy nagyon módos gazdák engedhették meg maguknak.⁷¹

Ebben a felsorolásban külön helyet kell szentelnünk a „Löwingshaus” típusú formának. Az itt is feltételezhető városi hatások mellett feltűnő, hogy ez a forma igen gyakran jelentkezik folyóvölgyek mocsárlecsapolásos falvaiban. A mocsárlecsapolásos falvak telepítési, telek és jogi rendszere holland jog néven Lengyelország területén is megjelent Ny-i irányból a XV–XVI. századtól kezdődően.⁷² E településforma jogi és gazdasági kiváltságai is lehetővé tették ennek az építkezési formának az elterjesztését Pomerániában és különösen a Nagy-Lengyelország és Pomeránia határán fekvő, német telepésekkel is betelepített falvakban.⁷³

Külön meg kell jegyeznünk, hogy a Baltikum térségében már igen korán jelentkeztek olyan, a közösségi háromnyomásos rendszer kényszerétől mentes telekformák, melyek több más körülménnyel egyetemben (pl. a paraszti birtok kisméretű elaprózódása, városi piacelhetőségek, kedvezőbb birtoklási viszonyok) a paraszti árutermelés igen korai kibontakozását tették lehetővé.⁷⁴ Ilyen formán a paraszti árutermelés Németország területéről jelezhető a XII—

⁶⁶ BURSZTA J. 37. Klny.

⁶⁷ BURSZTA J. 40. Klny.

⁶⁸ FRYCZOWA M. 1961, 67. WRÓBLEWSKI T. 1960. tom I 125. ŁĘGA WŁ. 1960, 16. — HEYNE M. 1899, 183–184. szintén a kultúra jelenségeinek társadalmi rétegek szerinti elrendeződéséről beszél.

⁶⁹ WOLF G. 1923, 31, 32. és 34.

⁷⁰ ŁĘGA WŁ. 1960. 16.

⁷¹ MIELKE R. 1912, 371. — ŁĘGA WŁ. 1960, 16.

⁷² KULKE E. 153, 194, 198. — WOLF G. 1923, 32.

⁷³ WRÓBLEWSKI T. 1961, 19, 29. — WRÓBLEWSKI T. 1960. tom I 128. — A. DOBROWOLSKA 1957, 39.

⁷⁴ LÜTGE FR. 1963; — ZIENTARA B. 1961, 217. — TOPOLSKI J. 1965, 81–140.

XIII. században a Baltikum menti sávban. A XIV. században bekövetkező agrárkrízis és a népességnek K-i irányban, való eltolódása következtében ezek a telekformák a lengyel-Baltikum mentén a XV–XVII. században jelennek meg. Úgyszintén ebben a Baltikum-sávban jelenik meg a paraszti árutermelés munkaszervezeti követelményeinek leginkább megfelelő alsónémet ház. A „Wohnstallhaus” alapformából is levezethető házfarmák fejlődési fonalai a következő módon képzelhetők el. Egyrészt a gazdasági munkatér az épületet hosszanti tengelye mentén szelhetette át (ez volt az általánosabb forma), mely az alsónémet ház kialakulásához vezetett. Másrészt ez az osztódás a ház hosszanti, homlokzati oldala mentén is megtörténhetett. Ez utóbbi a ritkábban megfigyelhető tendencia, de a „Löwingshaus” típusú ház homlokzati keresztfeljárója ilyen osztódási tendenciákra is visszavezethető.⁷⁵ Noha megoldási javaslatunk hipotétikus jelleggel kezelendő, azonban mégis ismételt hangsúlyozni szeretnénk azt a kétségbe nem vonható tényt, hogy ez a házforma olyan területekről jelezhető, ahol mind a telekszervezet, mind települési kiváltságok és piacadottságok árutermelésre berendezkedő paraszti üzem kialakulásának feltételeit biztosították.

*

Az eddig elmondottakat összegezni kívánva elsősorban a közép-európai feudalizmus történeti folyamata fényében kívánatos jelenségünket szemügyre venni, ilyen formán közelebb férkőzve a paraszti kultúrában lezajló folyamatokhoz. Az árkád jellemzője, hogy az esetek többségében a Ny-i mintákra visszavezethető négyyszögletes, a sarkukon sugárszerűen lefutó utcás, gótikus⁷⁶ piacterek architektónikai együttesében jelentkező kereskedő házak egyik ismertető jegye. A középkori városokban ez a rendszer a városi jogok és kiváltságok elnyerésével egyetemben jelenhetett meg,⁷⁷ és a későbbiekben minden olyan telep vagy mezőváros, mely ilyen jogokra igényt tartott, igyekezett főterét ilyen formában kialakítani.⁷⁸ Az erre vonatkozó legkorábbi adatok csak nagyobb városokból jelezhetők, majd a középkori urbanizációs folyamatok további kiterjedésével következésképpen pl. Lengyelország területén csak a XVI. századtól kezdődően jelentkezik tömegesen ez az építkezési forma. Vajon korábban létezhetett-e már ez a jelenség a falun, arra nehéz volna feleletet adni. Minden esetre feltételezhető, hogy a városi kiváltságok mintájára, esetek többségében városi vállalkozók, sőtársak segítségével folytatott falulokációk alkalmával talán megjelenhettek olyan ipari objektumok, melyek az épületek ilyen jellegű kiképzését tették szükségessé (pl. kovácsműhelyek)⁷⁹ A jelenség története jóval világosabban rajzolódik ki a XVI. századtól kezdődően. A jövedelmeinek elsősorban a polgársággal szembeni növelésére törekvő, a nemesség által beindított majorsági gazdálkodás kezdeti

⁷⁵ EITZEN G. 1954, 73, 80, 83. E háztípusok evolúciójára vonatkozó kijelentéseit lásd még nála 1962. 7–31.

⁷⁶ BURSZTA cikkében külön közli Radymno alaprajzát, melyen egészen határozottan felismerhető ez az alaprajzi elrendezés (33. kiny.)

⁷⁷ A falvaknak városá váló átalakulási folyamatát pl. D-Lengyelország és Szilézia területeire vonatkozóan nagyon jól példázza BURSZTA J. tanulmánykötetében (1953. II. fejezet). Hasonló fejlődési folyamatokat elemez még BADER K. S. 278.

⁷⁸ A falualapítási folyamat ilyen jellegű aspectusaira vonatkozóan lásd pl. DĄBROWSKI H. megállapításait 1962, 279–298.

⁷⁹ A középkori városépítési folyamatra vonatkozóan lásd RUTKOWSKI J. 1953, 34–42.

szakaszában a gazdasági életben bizonyos pozitívan értékelhető fejlődési tendenciák figyelhetők meg.⁸⁰ Ugyan végül is a városok a gazdasági elszigeteltség sorsára jutottak, azonban főleg a XVI–XVII. században megfigyelhető még a nagy lendülettel folyó város-alapítások jelensége. Így a XVII. században nyerték el Nagy-Lengyelország egyes városai kiváltságukat, az erre az időre kialakult gyapjútermelési és feldolgozási konjunktúra eredményeként.⁸¹ Ezek a telepítések a legteljesebb mértékben eredményesek voltak és kitörölhetetlen nyomokat hagytak hátra a nagy-Lengyelországi városhálózat rendszerében. Ezek a városi minták itt feltétlenül hatottak a parasztság építészetére.

Az ún. Kis-Lengyelország területéről is jelezhető ez a városalapítási hullám, azonban ez már távolról sem hozott ilyen eredményeket. A városi jogokkal ellátott és architektónikailag a fentebbi módon kiépített városok különösen a majorsági gazdálkodásnak a XVII. század második felétől jelezhető válságával egyidőben falukká süllyedtek vissza. Nagyon gyakran megfigyelhető jelenség ebben az országrészben, hogy a teljesen falu külsejű telep vagy falu középkori négyszögletes piactérrel és utcahálózattal rendelkezik. A korabeli leírások is nagyon gyakran tesznek említést az itteni libalegelőkké degradált középkori városterektől.⁸² Addig, amíg a Ny-i országrészben ez a városfejlődés a helyi, valamint a Ny-i kereskedőtöke erőfeszítéseinek tudható be, addig Kis-Lengyelország területén ezt elsősorban a nagybirtok szorgalmazta. Mindent megtett annak érdekében, hogy olyan hatalmas alatt álló kereskedelmi emporiumokat alakítson ki, melyek képesek lettek volna a Gdańsk irányában lebonyolított gabonakereskedelem terén eredményesen konkurálni az eddig meglévő központokkal, továbbá igyekezett propinációs jogainak és az ebből származó jövedelmeinek nagymértékű kibővítése céljából városi rangra emelt zárandokhelyeket is alapítani,⁸³ de fentebbi példánkból is kitetszően, nem sok sikerrel.

A homlokzati árkád megjelenése tehát egy Ny-i mintára történő urbanizációs folyamat eredménye, mely a parasztság kultúrájába belső gazdasági és társadalmi folyamatok eredményeként -- tehát közvetett úton jutott el. Azonban fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy bizonyos esetekben a falun ez a jelenség közvetlen idegen hatás eredményeként is megjelenhetett. Ilyen urbánusabb mintákat hozhattak magukkal a Baltikum D-i part menti sávjában (Pomeránia, Gdańsk-i mélyföld, Warmia, Nagy-Lengyelország É-i határterülete) a XV. és XVII. század között megjelenő holland, majd nagyobb tömegekben német telepések.⁸⁴

Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy ebben a térségben már nagyon korán kialakult egy gazdag paraszti réteg, mely képes volt a XVI. századtól egyre nagyobb mértéket öltő gabonakereskedelembé bekapcsolódni. Elsősorban a települési és szolgáltatási kedvezményeket élvező idegen telepések számára volt megadva az a lehetőség, hogy élve kiváltságos helyzetével, felzár-

⁸⁰ Erre vonatkozóan lásd RUSI SKI WŁ. 1963, 91–94., valamint TOPOLSKI J. 1965, 90–91. Úgy szintén TOPOLSKI is hangoztatja, hogy a majorsági gazdálkodás kezdeti szakaszában a nemesség gazdasági tevékenységével kedvezően tudott hatni a termelés mezőgazdaságon kívüli szektorára is.

⁸¹ Erre vonatkozóan lásd RUSIŃSKI 1963, 91.

⁸² A korabeli városok különösen plasztikus képét rajzolja BYSTROŃ J. St. 1960. tom I. 191–227.

⁸³ BYSTROŃ J. St. 1960. I tom. 143–189., valamint 295–351.

⁸⁴ RUSIŃSKI WŁ. 1939–1947.

kozzanak a város kulturális képéhez és életszínvonalához, de a nemzetiségi különbségekre való tekintet nélkül ez a lehetőség mind azok számára meg volt adva, akik a földesúrtól való függő helyzetükön lazítani tudtak (pl. soltészek) és ki tudták használni a „gabona-konjunktúra” előnyeit.⁸⁵

Végül is még egy kérdésről, a régészeti leletek problémájáról kell szólnunk. Az árkádós építészet mind formájában, mind pedig funkciójában egészen egyértelműen középkori urbanizációból vezethető le, azonban feltehető a kérdés, hogy a XIII. század előtti időkben nem létezett e már ez a jelenség. Ugyanis a régészek a korai középkorból pl. olyan homlokzati árkádósnak rekonstruált házalaprajzokat jeleznek, melyek méreteikben is teljesen megközelítik a mai nagy-lengyelországi mintákat.⁸⁶ Semmi jögeim arra vonatkozóan nincs, hogy ilyen jellegű szerkezeti megoldások létét a korai középkorban vagy még távolabbi időkben kategorikusan tagadjuk, azonban az is tény: e jelenség funkciói révén legteljesebb mértékben a középkori feudális gazdasági és társadalmi struktúra függvénye, melynek korábbi létezését értelmetlenség volna állítani.⁸⁷

V.

A homlokzati árkáddal kapcsolatos gondolatainkat a következő módon összegezhethetnénk. A tipológiai szemlélet azon fajtája, mely a vizsgált jelenségeket csak külső formai jegyei alapján írja le és rendszerezi, a tudományos megismerés csak egy kezdeti fázisának tekinthető. A típus alkotásában elsősorban a jelenség használati funkciója meghatározásának kell előtérbe kerülnie, mivel csak ilyen módon juthatunk el általános törvényszerűségek⁸⁸ vagyis azon konkrét történeti folyamatok körébe, melyek a közép-európai paraszti kultúra egészét gazdasági és társadalmi struktúrájával egyetemben kialakították. Ez utóbbi megközelítési mód sem tagadhatja azoknak jelenségeknek és problémáknak a meglétét, melyeknek a hagyományos néprajz kizárólagos jelentőséget tulajdonított — azonban ezeket másként értelmezi, valamint azt is jelzi, hogy a paraszti kultúra súlyponti kérdései másutt keresendők. A népi kultúra tényeinek abszolútizált népi genezise helyett célravezetőbb, ha a népivé válás folyamatáról beszélünk. Úgy szintén a kultúra elemeinek térbeli konfigurációkban való elrendeződése való tény, azonban ez a feudaliz-

⁸⁵ A Baltikum térségének paraszti életszínvonala jellemzését lásd pl. BURSZA J.-nál 1965. Klny. 171—181.

⁸⁶ Az ilyen jellegű régészeti adatok összefoglalását lásd WRÓBLEWSKINÉL 1961. 60. 64.

⁸⁷ Ez lényegében egy olyan kérdés, mely a népi építészet legáltalánosabb, ill. a népi kultúra legalapvetőbb elméleti kérdéseire vezet el bennünket. A jelenlegi német házkutatás pl. az etnikai kontinuitás gondolatát búcsúztatni látszik és a felé az álláspont felé tendál, hogy a régészeti anyagban csak bizonyos technikai megoldásokat figyelhetünk meg, melyek a későbbi népi kultúrában ismételten fellépnek. E kijelentések mögött olyan gondolati tartalom húzódik meg, melyek a népi kultúrát alakító eseményeket ugyan meg-megszakadó folytonosságú, de mindig a formai kiterelvényesedés és gazdagodás irányába haladó általános fejlődési folyamatként fogják fel. Kijelentéseikben érződik már bizonyos kumulatív megközelítési mód, mely a kultúrában lezajló fejlődési folyamatokat részint az emberi találmányok egymásra való rétegződéseként, felhalmozódásaként értelmezi. Ezek a kérdések leginkább GEBHARD T. és ZIPPELIUS A. cikkeiben jelentkeznek. A kultúra kumulációjára vonatkozóan MOORE H. C. 1954, 347—359.

⁸⁸ Lásd erre vonatkozóan az American Anthropologist hasábjain kialakult vitát MIELKE W. cikke kapcsán 1949, 237—252. és különösen STEWARD J. H. állásfoglalását ezzel kapcsolatban 1954, 54—57.

mus gazdasági és társadalmi struktúráját kialakító folyamatok konkrét, helyi megjelenési formájának tudható be (lásd pl. a Baltikum sávjában lezajló urbanizációs és telepítési folyamatokat). Az árkádos építészet gyakori előfordulása Nagy-Lengyelország vagy Pomeránia területén semmi esetre sem jelenti azt, hogy ez a forma itt kizárólagos jelenség volna és Közép-Európa más területein nem lépne fel. A jelenség etnikus specifikumként való értelmezése nem tűnik járható útnak. Ugyanis ez középkori urbanizációs folyamatok eredményeként jelenik meg, melynek mélyebb gyökerei a feudalizmust kialakító gazdasági és társadalmi folyamatokban keresendők, semmint valamilyen meghatározhatatlan és szubjektíven értelmezett etnikai sajátosságban. Úgy szintén e forma kontinuitása kétségbe vonható és nem tűnik bizonyítottnak. A jelenlegi építkezéskutatás eredményei szerint ugyan beszélhetünk bizonyos technikai megoldásoknak a régészeti kultúrák korszakába nyúló folytonosságáról, azonban, hogy ebben az esetben fenn áll e — nagyon nehezen bizonyítható, másrészt a jelenség érett funkciói egésze, valamint a középkori kultúra szemszögéből nézve nem is alapvető kérdés.

A népi kultúra tényeinek megközelítése és értelmezése a fentebb mondtak értelmében ilyen szemszögből volna kívánatos. Azonban ez sajnos csak propagálható, mivel a hagyományos szempontok szerint végzett adatgyűjtés — mely, pl. a történeti források kiaknázásának lehetőségeiről majdnem teljes egészében lemondott — olyan adathalmazt hagyott hátra, amelyből a történeti és társadalmi szemlélődési igényekkel fellépő kutató, csak mondat-töredékeket, félmondatokat tud felhasználni. A forrásanyag ilyen állapota következtében az itt rajzolt kép is csupán megoldási javaslatként vagy ha úgy tetszik, a kultúra tényeinek egy fajta értelmezési módjaként kezelendő.

TAGÁNYI ZOLTÁN

IRODALOM

- BADER, Karl Siegfried
1962: *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde*. Weimar.
- BEHN, Friederich
1919—1920: *Beiträge zur Urgeschichte des Hauses Prachistorische Zeitschrift* XI—XII. 70—117.
- BURSZTA, József
Zabudowa miasta Radymna w połowie XVIII w. 27—48. Klny.
— 1953: *Szkice z dziejów wsi*. II fejezet Z dziejów własności gromadzkiej.
— 1954: *Budownictwo wiejskie w Kluczu Runowskim pod Naklem w I połowie XVII wieku*. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. II. 110—134.
— 1965: *Das ostpommersche Dorf um 1600*. Die wichtigste Merkmale seiner Kultur. *Särtryk Visby- symposiet för historiska vetenskaper*. 171—181. Különlenyomat.
- BYSTRÓŃ, Jan Stanisław
1960: *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*. Wiek XVI—XVIII. Tom I. Kraków.
- CZEREPIŃSCY, Jadwiga és Anatoliusz
1965: *Zespół chatup w Kalwarii Paclawskiej*. *Polska Sztuka Ludowa*. XIX. 113—122.
- CZEKANOWSKI, Jan
1957: *Wstęp do historii Słowian*. Poznań.
- DĄBROWSKI, Henryk
1962: *Rozwój osadnictwa wiejskiego w Polsce*. *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*. V. Tom. Warszawa.
- DEMBIŃSKA, Maria
1963: *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*. Warszawa.
- DITTMAYER, Heinrich
1956: *Die Läufe*. *Zeitschrift für Volkskunde*. 56: 260—295.

- DOBROWOLSKA, Agnieszka
1952: *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego*. Ochrona Zabytków. X. 229—239.
— 1957: *Dom podcieniowy na Pomorzu Zachodnim*. Ochrona Zabytków. X. 34—42.
- DOBROWOLSKI, Kazimierz
1966: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*. Wrocław—Warszawa—Kraków.
- DOPPFELD, Otto
1937—38: *Das germanische Dorf auf den Bärhorst bei Nauen*. Prae. Z. XXVIII—XXIX. 284—335.
- EBERT, Max
Reallexikon der Vorgeschichte. XIV. Tom 217.
- EITZEN, Gebhardt
1954: *Der bauerliche Scheunenbau in Lüneburger Land*. Lüneburger Blätter V. 71—95.
— 1962: *Duchfährthäuser im Holstein und Lauenburg*. Nordelbingen 31. 5—33.
- FRANKE, Heinrich
1936: *Ostgermanische Holzbaukultur und ihre Bedeutung für das deutsche Siedlungs-
werk*. Wrocław.
- FRYCZOWA, Maria
1961: *Tradycyjne budownictwo Kujaw*. Toruń.
- GEBHARD, Trosten
1957: *Zur Methodik der Bauernhausforschung*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde. 7—15.
— 1958: *Das Verhältniss der Bauernhausforschung zur hauskundlichen Arbeit der Vor-
und Frühgeschichte*. Germania 36. 361—401.
- GLOGER, Zygmunt
1907: *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. Warszawa.
- HENNIG, Rudolf
1882: *Das deutsche Haus*. Strassburg.
- HEYNE, Moritz
1899: *Das deutsche Wohnungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum
16. Jahrhundert*. Leipzig.
- JACOBET, Wolfgang
1965: *Bauerliche Arbeit und Wirtschaft*. Ein Beitrag zur Wissenschafts-geschichte
der deutschen Volkskunde. Berlin.
- KALINOWSKI, Wojciech
1952: *Drzewiane podcienia rynków południowej Lubelszczyzny*. Ochrona Zabytków.
V. 111—116.
- KIEKEBUSCH, Albert
1910: *Die Ausgrabung eines bronzezeitliches Dorfes bei Buch*. Prae. Z. II. 371—406.
— 1911: *Ein Dorf aus der Bronzezeit bei Hasenfelde*. Prae. Z. III. 287—296.
— 1913: *Die Steinzeitsiedlung bei Trebus im Kreise Lebus*. Prae. Z. V. 340—362.
- KLOPFER, Paul
1915: *Das deutsche Bauern und Bürgerhaus*. Leipzig.
- KOSTRZEWSKI, Józef
1923: *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*. Poznań.
— 1961: *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem Polskich w Pradziejach*. Poznań.
- KRASSOWSKI, Witold
1953: *Chatupa Polska na przelomie XVI i XVII wieku*. Polska Sztuka Ludowa.
XII. 281—302. 10. és 11. sz. ábrák.
- KRASZEWSKI, Ignacy Józef
1860: *Sztuka u Słowian*.
- KULKE, Erich
é. n.: *Die Laube als ostgermanische Baumerkmal*
- LAUFFER, Otto
1919: *Das deutsche Haus in Dorf und Stadt*. Leipzig.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz
1954: *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian*. Warszawa. 189—236.
- LEW, Stanisław
1964—65: *Dom przystupowy w górnym i środkowym dorzeczu Samu*. Lud. I. 467—
523.
- ŁEGA, Władysław
1960: *Okolice Świeca*. Gdańsk.

- LÜTGE, Friedrich
1963: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*. Stuttgart.
- MEITZEN, August
1895: *Das nordische und altgriechische Haus*. Klny.
- MIELKE, Robert
1912: *Die ethnografische Stellung der ostdeutschen Haustypen*. Zeitschrift für Ethnologie. 44: 367—387.
- MIELKE, Wilhelm
1949: *The quantitative distribution of cultural similarities and their cartographic representation*. American Anthropologist. 51: 237—252.
- MOKŁOWSKI, Kazimierz
1903: *Sztuka ludowa w Polsce*. Lwów.
- MOORE, Harvey C.
1954: *Cumulation and Cultural Process*. Am. Anth. 56: 347—359.
- MOSZYŃSKI, Kazimierz
1967: *Kultura Ludowa Słowian*. Tom I. Warszawa.
- NOSEK, Stefan
1946: *Znaleziska w Biskupinie a współczesna kultura ludowa*. Lud XXVI. 289—307.
— 1952: *Przedhistoryczne budownictwo mieszkalne na ziemiach polskich*. Lud XXXIX. 255—291.
- PHLEPS, Hermann
1934: *Ost und Westgermanische Baukultur unter besonderer Würdigung der ländlichen Baukunst Siebenbürgens*. Berlin.
- PIWOCKI, Ksawery
1967: *Sztuka ludowa w nauce o sztuce*. Lud. LI. 359—391.
- REDFIELD, Robert
1953: *Relations of Anthropology to the Social Science and to the Humanities*. Anthropology Today. Chicago. 729—739.
- RHAMM, Karl
1910: *Etnografische Beiträge zur germanisch-slavisch Altertumskunde*. Tom I. Die altslawische Wohnung.
- RUSIŃSKI, Władysław
1939—1949: *Osady tzw. „olendrów” w dawnym wojm. Poznańskim*.
— 1963: *Rozwój gospodarczy ziem polskich*. Warszawa.
- RUTKOWSKI, Jan
1953: *Historia gospodarcza Polski (do 1864)*. Warszawa.
- SCHIER, Bruno
1966: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*.
- SCHUCHARDT, Carl
1909: *Die Römerschanze bei Potsdam*. Prae. Z. I. 209—238.
- STASZCZAK, Zofia
1963: *Budownictwo chłopskie w woj. Lubelskim*. Wrocław.
- STEWART, Julian H.
1954: *On the concept of Types*. Types of Types. Am. Anth. 56: 54—57.
- TETZNER, Franz
1902: *Die Slaven in Deutschland*. Braunschweig.
- TOPOLSKI, Jerzy
1965: *Narodziny Kapitalizmu w Europie. XV—XVII wiek*. Warszawa.
- WRÓBLEWSKI, Tadeusz
1958: *Chłopskie budownictwo podcieniowe w Wielkopolsce*. Poznań.
— 1960: *Dom i zagroda*. Kultura Ludowa Wielkopolski. Tom I. 107—163.
— 1961: *Chłopski dom w Wielkopolsce, jego rozwój i przeobrażenia*. Poznań.
- WOLF, Gustaw
1961: *Das norddeutsche Dorf*. München.
- ŻAK, Jan
1966: *Historia pierwotna i jej współczesne metody*. Zeszyty Metodologiczne. Poznań 2. 67—89.
- ZIENTARA, Benedykt
1961: *Kryzys agrarny w Marchii Wkrzańskiej w XIV w.* Warszawa.
- ZIPPELIUS, Adelhart
1955: *Frühformen der mitteleuropäischen Hofanlage*. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde. 6: 7—50.

Золтан Тагань:

ФАСАДНАЯ АРКАДА

(Возможности истолкования крестьянской культуры)

(Резюме)

Автор статьи, кроме демонстрации проблем народной архитектуры с аркадой, через данной примеры статьи пытается приблизиться к решению иных, теоретического характера проблем народной культуры. В традиционных этнографических описаниях явление фасадной аркады в народной архитектуре, так в немецкой, как в польской литературе выступает в германским, то славянским спецификой народной архитектуры. Само собой разумеется, что традиционные источники считают данное, рассмотренное нами явление чисто народного характера и происхождения, утверждая, якобы даже в городах оно появилось в следствии и под влиянием народной культуры. Дальнейшая характеристика черта упомянутых источников: в них фасадная аркада выступает, при помощи жёсткой морфологической типологии и формальных описаний, только лишь дающее укрытие от непогоды конструктивный элемент, техническое решение. В следствии упомянутой жёсткой морфологической типологии имеющийся в этнографическом материале архитектурное явление может быть перенесён в любой исторический период арханческих времён, объясняя при этом территориальное распространение данного явления миграциями племенных объединений тоидаших времён и принятыми в литературе теорией племён.

Кроме, характеризованной только в некоторых своих аспектах традиционного способа этнографического подхода, обнаруживаются очень ранние исследовательские инициативы, которые рассматривают данное явление с точки зрения описания средневековой общественной и культуральной структуры. Таким образом, в следствии выше изложенного следует, что явление фасадной аркады нельзя рассматривать результатом столь едино-смысленно народного происхождения, поскольку исторические и филологические данные доказывают их присутствие уже в средневековых городах, где они в начале строились преимущественно из дерева, только после предписаний по благоустройанию этих городов стали строить их из камня. Из исторических данных и некоторых этнографических описаний можно установить, что это конструктивное решение строительства жилых домов, и в средневековых городах и в сельских местностях впоследствии стали появляться в сопровождении некоторых ремесленного и торгового характера функций. В Польше оно распространилось в сельских местностях и сельских городках в следствии, всё ярче и ярче проявившихся с XVII века, в иных районах поддержанного даже помещичьей власти, стремлений создавать новые городские центры. Так, в следствии этого, это конструктивное решение архитектуры стало появляться у некоторых представителей ремесленных и торговых сословий (ремесленников, трактирщиков), в отдельных случаях, в рамках специфического использования площади в средневековых селениях (квадратные рыночные площади), и т. д. Также кажется весьма вероятным, что зажиточные слои крестьянства, включившиеся в товарное производство, кроме некоторых предполагаемых хозяйственных соображений, стали стараться построить себе такого типа домов из соображений престижа, таким образом стараясь подражать и приближаться городской культуре средневековья своим образом жизни. В некоторых регионах Средней Европы, как например в странах Прибалтики, это конструктивное решение архитектуры могло появиться и в следствии иностранного влияния, непосредственного приносящего с собой некоторые модели и формы городской культуры (например влияние голандских и др. поселенцев). В указанных выше районах, появляющиеся иностранные поселенцы имели некоторые преимущества, большую юридическую независимость, более благоприятные способы использования площади, — и в следствии этого смогли уже в течении средневековья интенсивно использовать существующие возможности рынка, и таким образом, например постройкой домов с фасадной аркадой, быстрее подниматься на уровень современной городской культурной жизни. Подытоживая вышеизложенного, можно сделать заключение, что появление фасадной аркады можно приписывать тем экономическим и общественным процессам, которые, в свою очередь создали хозяйственную и общественную структуру феодализма, и отправили, раньше проследимые и в сельских местах, характерные тенденции средневековой урбанизации.

Конечные, теоретического характера итоги данной статьи можем сводить и выражать следующим образом: рассмотренное явление нельзя считать ни германским ни славянским этническим достоянием. Оно появилось в средневековой европейской деревни независимо от какого-либо неопределяемого национального духа или характера. Этот про-

песс может быть раскрыт при помощи методики аналитического и функционалистического способа определения типологии с большей результативностью, а не при помощи применённого до сих пор жёсткой морфологической методики. Установленные при помощи функционалистического метода, возникшие в последствии средневекового экономического и общественного процессов функции фасадной аркады, трудно представимы в период архаических культур, но то же время нельзя категорически отрицать возможность существования подобных формальных и конструктивных решений в те времена. Также нельзя объяснить миграциями этнических общностей, племён в исторические времена существующие в наши дни региональные различия в распространении данного явления. Скорее это является следствием местных, региональных процессов, в результате которых появились местные варианты хозяйственного и социального порядков феодализма.

Zoltán Tagányi:

DIE VORLAUBE; DEUTUNGSMÖGLICHKEITEN VON TATSACHEN DER BÄUERLICHEN KULTUR

(Auszug)

Über die Darstellung der Probleme der Vorlaube hinaus tritt Verf. auch mit weiteren Ansprüchen auf. Durch das gegebene Beispiel bemüht er sich, auch einigen theoretischen Problemen der Volkskultur zu nähern. In den traditionellen ethnographischen Beschreibungen erscheint die Laube sowohl in der deutschen wie in der polnischen Literatur bald als ein germanisches, bald als ein slawisches ethnisches Spezifikum. Es versteht sich von selbst, daß diese Erscheinung von den traditionellen ethnographischen Beschreibungen für ausgesprochen volkstümlich und für völkisch abstammend hingestellt war. Auch in den Städten ist sie in erster Linie unter dem Einfluß der Volkskultur aufgetreten. Weitere Charakterzüge der erwähnten Beschreibungen sind: mit Hilfe der steifen morphologischen Typologie und der formellen Beschreibungen ist die Frontarkade nur als eine gegen die Widerwärtigkeiten der Wetterlage Unterkunft gewährende architektonische Lösung definiert. Infolge dieser steifen, morphologischen Typologie ließ sich die architektonische Lösung der Volksbaukunst nach Belieben in eine urgeschichtliche Perspektive projizieren und ihre räumliche Verbreitung in erster Linie mit den in den urgeschichtlichen Zeiten verlaufenen Wanderungen ethnischer Einheiten, mit der Stammestheorie, erklären.

Gegenüber der nur durch einige Aspekte bezeichneten traditionellen ethnographischen Annäherungsmethode lassen sich aber bereits sehr frühe Initiativen beobachten, die dieser Erscheinung vom Gesichtspunkt der Beschreibung der mittelalterlichen kulturellen und gesellschaftlichen Struktur aus näher zu kommen trachteten. Aus diesem Grund läßt sich die Frontarkade einstimmig nicht für völkisch abstammend auffassen. Sie wurde nämlich frühestens durch geschichtliche und linguistische Daten der mittelalterlichen Städte belegt, wo sie anfangs aus Holz gefertigt war und erst später, infolge der Stadtregulierungsvorschriften aus Stein gebaut worden ist. Auf Grund der geschichtlichen Daten und der ethnographischen Beschreibungen ist bestimmt zu ermitteln, daß diese Konstruktionslösung in der mittelalterlichen Stadt, bald auch im Dorf, in Begleitung gewisser Handwerks- und Handelsfunktionen erscheint. In einigen Gegenden Polens läßt sich ihre Spur im Dorf und in den Marktflecken vom 17. Jh. an immer besser verfolgen. In einigen Gegenden verbreitete sie sich als Resultat der auch von den Grundherren unterstützten Stadtgründungsbestrebungen. Infolge dessen tritt diese Lösung bei den einzelnen Beschäftigungskategorien des Dorfes (Handwerker, Gastwirte) fallweise in den Rahmen der bezeichnenden mittelalterlichen Platzregulierung auf (viereckige Marktplätze). Es läßt sich auch vorstellen, daß sich an die landwirtschaftliche Warenproduktion anschließende, begüterte Bauernschaft über ihre betriebsorganisatorischen Bedenken hinaus auch aus Prestigeerwägungen solche Bauten für den eigenen Gebrauch errichten ließ, um sich dadurch der städtischen Kultur zu nähern. Diese Konstruktionslösung dürfte in einigen Gegenden Mitteleuropas — z. B. im Baltikums — auch als Resultat der gewisse Urbanisierungsvorbilder unmittelbar mit sich bringenden fremden Einwirkungen (z. B. Kolonisationen holländischen Rechtes) erscheinen. Infolge der in diesen Gegenden für die fremden Kolonisten gesicherten Siedlungsprivilegien, der größeren rechtlichen Unabhängigkeit und der günstigeren Hufenwirtschaftsformen wurden die sich im Mittelalter anbietenden Marktmöglichkeiten erfolgreicher ausgenutzt. Auf diese Weise konnten sie sich dem kulturellen Niveau der mittelalterlichen Stadt mit

Errichtung der Frontarkadhäuser schneller annähern. Alles in allem ist das Auftreten der Frontarkade jenen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Prozessen zuzuschreiben, die die wirtschaftliche und kulturelle Struktur des Feudalismus ausgestaltet hatten. Diese haben des weiteren die sich im mittelalterlichen Dorf zu beobachtenden, charakteristischen Urbanisierungsprozesse in Bewegung gesetzt.

Die Endresultate dieses Rechenschaftsberichtes sind folgenderweise zusammenzufassen: die untersuchte Erscheinung ist für kein slawisches oder germanisches ethnisches Spezifikum zu betrachten; sie tritt unabhängig von irgendeiner unbestimmten nationalen Gesinnung oder von einem nationalen Charakter, wohl aber als Resultat der Urbanisierungsprozesse im europäischen Dorf auf. Diesem letzteren Prozeß ist mit Hilfe der Requisite der analytischen und funktionalen Typusbestimmung, der bisherigen steifen, morphologischen Typologie gegenüber, am erfolgreichsten näher zu kommen. Die mit Hilfe der analytischen Typologie bestimmten, als Resultate der mittelalterlichen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Prozesse entstandenen Funktionen, sind in den Zeiten der archäologischen Kulturen schwerlich vorzustellen. Gleichzeitig ist die Tatsache der regionalen Aufteilung dieser Erscheinung keinesfalls mit den Wanderungen ethnischer Einheiten (Stämme) in urgeschichtlicher Zeit zu erklären. Sie ist wohl als Resultat der regionalen Erscheinungsform der die wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur des Feudalismus umgestaltenden Prozess aufzufassen.

Népi jogtudat Tömörkény István műveiben

A szépirodalmi alkotásokban olykor gazdag forrást talál a néprajzi kutató. Legnagyobb íróink a megírt eseményeket reális életközelségben és a korabeli eszközanyag, valamint szokások hű szerepeltetésével dolgozták fel, és sokszor folytattak külön tanulmányokat a hitelesség megalapozása érdekében. Az emberi magatartások igaz leírásához azonban legfőbb forrásuk a környezetükben élő emberek voltak, változatos szokásaikkal, gondolataikkal, ítéleteikkel.

Ha az írók tovább és szándékosan mélyítették ezt a forrást, eljutottak az emberi cselekvések olyan belső rugóhoz, mint amilyeneket a tudatformák fejtenek ki. Közismert pl. Shakespeare-ről, hogy alakjaiba lényegét illetően mennyire a saját korabeli angol emberek jogtudatát szötte bele.

A magyar irodalomban TÖMÖRKÉNY István munkái a leginkább alkalmasak a népi jogtudat szépirodalmi forrásból való tanulmányozására. Ennek okai három körülményben rejlenek:

Először is a *műfajában*. A novella lehetővé teszi, hogy az író több ezer embert szerepeltethessen és így az életből ellesett históriák, az állami joggal szemben konfliktusokat rejtő esetek rendkívül változatosak. A novellák sokféle mondanivalója és a szereplők nagy tömege biztosítja azt, hogy TÖMÖRKÉNY munkái kellően reprezentálják a megrajzolt társadalmat.

A második ok a *társadalmi vertikálitás*. A novellák szereplői társadalmi szempontból parasztok, munkások, kisvárosi értelmiségiek, tehát a tanyák, a falvak és a kisvárosok lakói. Ezek létezési alapja valamilyen formában a mezőgazdaság: a földművelés, az állattartás, a mezőgazdasági ipar valamilyen ága (dohány- textil- cukoripar stb.), a mezőgazdasági cikkekkel való kereskedelem, a mezőgazdaságból élők igazgatása. E társadalom, a század végi és a XX. század elejének szeged környéki társadalmá TÖMÖRKÉNY szemléletében bizonyos értelemben egységes, mert minden tagjára aránylag egységesen nyomakodik rá a kulturális elmaradottság, a sovány anyagi ellátottság terhe, de egyúttal szétforgácsolódott is, mert egyénenként, szorosabb összefogásnak a legcsekélyebb készsége nélkül küzdenek sorsuk jobbrafordulásáért.

TÖMÖRKÉNY népfogalmában tehát a szegény és gazdag parasztok, a kisiparosok, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó középipar munkásai és a kisvárosi értelmiség tartoznak. Ezeken belül természetesen a foglalkozások rendkívül gazdag árnyalatai bontakoznak ki, a kubikustól a vízenjárókig, a zsellértől a dohánygyári munkásokig.

Végül a harmadik ok a *lokalitás*. Ez a társadalom helyileg is megkötött: TÖMÖRKÉNY novelláinak szereplői Szeged környékéről, továbbá az akkori Torontál és Bács vármegyék területéről származnak.

Az említett adottságokkal rendelkező zárt tájegység mint valami földrajzi képződmény, kiválóan alkalmas a népi jogtudat intenzívebb kifejlődésére, fennmaradására, önálló létezésére és ennek következtében természetesen a jogi néprajz szempontjából való vizsgálatára. Rendkívül érdekes és tanulságos az ilyen zárt, külön etnikummal kevésbé bíró, de termelési szempontból meglehetősen egységet képező társadalom érintkezését megfigyelni a felületen és a mélyben egy nagyobb társadalom termékének, a jognak a megnyilvánulásaiival. A jog ugyanis társadalmi jelenség, létrejötté és megmaradása a társadalom legmagasabbrendű szervezetétől, az államtól függ. A nép, az elnyomott osztályok, a zártabb társadalmi egységek a feudalizmus és a kapitalizmus viszonyai között kritikával szemlélik az állam alkotását, a jogot, mert mindennapi életükben sokszor kerülnek vele szembe. Erkölcsi megítélésük ellentétbe kerül a jogszabályok rendelkezéseivel, sokszor azért, mert valamely korábbi, hagyományos életforma emlékéit hordják magukban. Bennük is kialakul a vélemény, az igény a helyes jogról, a meggyőződésük szerinti követendő eljárásról. A bíráló új szemlélet, a visszahúzódó régi jog emléke objektivizálódik abban a jelenségben, amit jogtudatnak nevezünk. De a jogtudat kifejezést is kíván és ez a jogi néprajz által kutatott szokástól a politikai küzdelemig számtalan formában megtörténhet.¹

A népi jogtudat fogalmáig azonban még meg kell küzdenünk egy jelenséggel. Ha valamely novellában pl. bosszúról van szó, nem szabad mindjárt és feltétlenül a népi jogtudat jelenségére gondolnunk, mert az esemény rugója lehet a nép széles rétegei által nem elismert egyéni érdek is. Amennyiben a jog társadalmi jelenség, a népi jogtudat is az, mégpedig annak a társadalomnak a tudata, amelyet TÖMÖRKÉNY a nép fogalmába belevont.

TÖMÖRKÉNY művei a jogi néprajz szempontjából elsősorban azért jelentősek, mert kitűnően tükrözik a nép véleményét, bírálatát a jogról. Ez a korszakot kutató jogtörténészek számára is rendkívül értékes anyag.

Nem véletlen, hogy TÖMÖRKÉNY a *Keserű parasztok* c. ciklusban az alföldi szocializmus okai között többek között a törvényt, a bírságot és a rendeletet, tehát kifejezetten jogi eszközöket említ. Kiindulási pontja valóban osztálynézet. Ezt írja: „... a magyar paraszt rettenetesen érzi, hogy bármerre fordul, mindenütt különbség van közte és az úr között.”² Majd tovább festi a képet a *Házrul házra* c. novellájában 1911-ben, amikor leírja, hogy tanyán a népszámlálót milyen ellenszenves érzelmekkel fogadják: „... Mindenki gyanús, aki pantallós...”³

Nem csodálkozhatunk, ha TÖMÖRKÉNY idejében a nép ilyen körülmények között szemben állt a joggal, a jog intézményeivel. A már említett *Keserű parasztokban* a törvénnyel kapcsolatban a következőket írja: „Meggzívlelésre méltó panasza, hogy azt mondja: a törvény az urak számára készül. S az ilyesmit nem azért mondja, hogy gyanúsítson, hanem így érzi.”⁴ TÖMÖRKÉNY ezt azzal magyarázza, hogy sok törvényünk, mely a nép dolgaival foglalkozik, a viszonyok kellő ismerete nélkül, külföldi kaptafára készült s körülbelül olyanforma. „mintha az afgán emír az angol iskolatörvényt akarná behozni országába”.

¹ KULCSÁR 1960, 121–123.

² TÖMÖRKÉNY 1963, 91.

³ TÖMÖRKÉNY 1959 a. 42.

⁴ TÖMÖRKÉNY 1963, 92.

TÖMÖRKÉNY két nagyon érdekes példát is említ a rosszul megalkotott törvény azon következményeire nézve, amelyek a nép ítéletében is jelentkeztek.

Az egyik példája a mezőrendőri törvény, amelyet TÖMÖRKÉNY szerint valami felvidéki úr szerkesztett egy kis szlovák hegyi községet véve „modell”-ul ahogy ma mondani szokás, de amely teljesen alkalmatlan volt az alföldi nagy-kiterjedésű városok viszonyaira, mint pl. Szegedére. Az alföldi mezővárosokban ugyanis némely helyen ezer mezőőr kellene a törvény kellékeinek a megtartása esetén. Ez a sok mezőőr azonban nincs meg, de a törvény létezett és büntetőereje is volt. „Ami — jegyzi meg TÖMÖRKÉNY — magyarul annyit tesz, hogy a parasztot nem védi meg, adandó alkalommal azonban bünteti.”

A másik példája még csattanósabban kifejezi, hogy a törvényt az urak a maguk hasznára készítették. Ez a vadászati törvény, amely a vadászati jogot olyan kritériumok szerint adta meg, hogy a földtulajdonos parasztember nem vadászhatott a saját földjén. Tömörkény ezt a kirívó ellentmondást a „tekintetes szarvas” esetével meséli el a következők szerint:

„Nézi például a paraszt reggel, de rettentő módon össze van törve a kukoricája. Ebben állat van. Veszi is a botját, s keresvén az állatot, talál a kukoricában egy szarvast. Igen méltósággal eszi a kukoricát, mert tudja, hogy a parasztnak őt nem szabad bántania a vadászati törvény rendelkezései szerint. Még leütnie sem szabad vagyona pusztítóját . . . . A paraszt ennél-fogva nem tehet mást, minthogy a szarvast átkergeti a másik paraszt kukoricájába, hogy egye meg azt. S ha ráér, álljon őrt a saját kukoricája körül mindaddig, míg a tekintetes szarvas azon a vidéken tartózkodik. Nem gúnyból mondom tekintetes úrnak a szarvast, hanem valójában én is annak tartom. Ugyanis, ha tíz paraszt töri a más kukoricáját, a tíz parasztra rá szabad löni, ellenben ha tíz szarvas töri a más kukoricáját, a tíz szarvasra nem szabad rálöni. Mint a példa, mégpedig a törvénykönyvből kiolvasott példa mutatja, a szarvas különb ember, mint a paraszt.”⁵

TÖMÖRKÉNY szereplői máshol tökéletlennek, szűknek nevezik a törvényt, amely „. . . félős, idegen, ismeretlen és rejtelmes hatalom . . .” Ezek a kritikák a jogtörténész számára egyúttal a kortárs értékelését, megítélését jelentik az akkori törvényekről.

De nemcsak a törvény, hanem a jog egy másik forrása, a rendelet is komoly kritika tárgya a nép között. 1867, a kiegyezés után a kialakuló jogi állam nagy törvényhozási lemaradást kénytelen gyorsan és hathatósan pótolni és ugyanakkor a végrehajtói hatalom, a kormányok és miniszterek is számtalan rendeletet alkotnak. Nemcsak a rendeletek alkalmazása, hanem a közöttük való eligazodás is hatalmas feladatot jelentett még a jogászok számára is. Így ír róluk TÖMÖRKÉNY:

„Ha rendelettel, akár miniszteri, akár helyhatósági rendelettel meg papirosra írott törvénnyel valamely országot rendben tartani lehetne, akkor a legjobban megszerkesztett országok közé tartozna Magyarország. Mert ez irányban semmiféle bajunk nincsen, mert rendelet igazán van mindenre. Egyszer Tasnády, a volt szentesi polgármester jött ide hozzánk gőzhajón, s útközben kihúzott egy lányt a Tiszából, aki bele akart fulladni, és ezzel, amint a partra tette a lábát, dicsekedni is akart.

⁵ TÖMÖRKÉNY 1963, 93.

De rábeszéljük, hogy hallgasson, mert hátha van olyan rendelet is, amely tiltja, hogy az ember lányokat húzgáljon ki a Tiszából.”⁶

A nép a hivatalnokokat sem szereti, akik legtöbbször nem értik meg problémáit. Idegenként nézi őket. Jól szemlélteti ezt TÖMÖRKÉNY a *János megjártassa magát* c. novellában, amelyben kedvenc alakja, Företeg János részegség miatt rendőrkézre került és két rendőr húzta-vonta, hogy bíró elé vigye; János gúnyosan biztatta őket: „Az én adómbul vagytok, hát húzzatok.”⁷

Máshol ezt olvashatjuk Tömörkénynél: „A hivatalnokság sem törődik velük. A paraszt félve is megy elébük. Hát az bizonyos, hogy ügyét és baját lassan és nehézkesen adja elő, sőt furfanggal is, de ez a furfang megint csak onnan indul ki, hogy védekezik, hogy az ellenség be ne csaphassa. Mert mindenfelől ellenséget sejt . . .”⁸

A törvények sokféle értelmezése és az a körülmény, hogy a törvényeknek sokféle érdekeket kell kielégíteniök, vezeti el Tömörkény parasztjait a „megosztott igazság” felismeréséhez a nép jogi tudatában. A nép hite szerint a törvényekben az igazság megosztva lappang és ez legjobban akkor tűnik ki, amikor alkalmazzák azokat. Minden bírói ítélet — a nép tudatában — az igazság és az igazságtalanság kompromisszuma: ebből kifolyóan részben igazságos az állam részéről, de ugyanannyira igazságtalan is lehet a másik fél, pl. az elitél szempontjából.

Példaként TÖMÖRKÉNY a lakodalmi mosdatást, mint népszokást hozza fel. Ez úgy történt a századfordulón, hogy a lakodalmi vacsora után az új asszony vizes tálat vett a kezébe s minden vendégnek megmosta vízzel az arcát. A vendégek pedig a mosdatásért pénzt dobáltak ugyanabba a vizes tálba. Ez a szokás a trachoma terjesztésének kiváló eszköze volt, ezért a hatóságok száz forint bírsággal tilalmazták.

Ha megbüntettek valakit amiatt, tulajdonképpen az „osztott igazság” esete következett be. Mert ez a szokás valóban alkalmas arra, hogy valakinek a szemét megfertőzze, ezért igaza van a miniszternek, aki tiltja a szokást. Igaza van a bírónak, aki a miniszter rendelete alapján kiszabja a bírságokat, de a parasztnak is igaza van, aki elkeseredik a bírság miatt, hiszen a szokást őseitől tanulta és egyébként is, miért csak őt bírságolták meg, miért nem a többi parasztot is, akik mind követték a szokást. Így tud tehát megoszlan az igazság az egyes ügyekben.

TÖMÖRKÉNY az említett példában a „megosztott igazság” helyzetét mégis igazságtalannak tartja, mert véleménye szerint rendelet helyett a tanítás, bírság helyett a nevelés eszközeivel kellene élni, amiben valóban modern büntetőpolitikai elveket hirdetett.⁹

A népi jogtudatnak az igazságra vonatkozó megnyilvánulásai TÖMÖRKÉNY más munkáiban is fellelhetők.

Egy helyen például ezt írja: „Az igazság ugyanis gyakran váltóztatja helyét. (Ézért vannak a világon az ügyvédek, hogy magukhoz csalogassák.)”¹⁰ Rendkívül szemléletes ebben a megítélésben az ügyvédek szerepe. Más helyen a kártérítésért való helytállás kötelezettségét emeli ki TÖMÖRKÉNY: „Mert

⁶ TÖMÖRKÉNY 1963, 102.

⁷ TÖMÖRKÉNY 1957, 134.

⁸ TÖMÖRKÉNY 1963, 91.

⁹ TÖMÖRKÉNY 1963, 100.

¹⁰ TÖMÖRKÉNY 1963, 43.

annak külön törvénye van odakint, hogy ha valaki valami kárt tett, helyt álljon magáért.”¹¹ Majd a különleges kártétel egyikével, a parasztpárbajjal kapcsolatban hivatkozik TÖMÖRKÉNY annak az úri párbajnál becsületesebb voltára, mert a parasztságnál az a szabály, hogy „a gyógyításhoz a doktort és a patikát a győző köteles fizetni”.¹²

A nép jogtudatából TÖMÖRKÉNY főleg büntetőjogi szempontból közvetít sok értékes elvet, megfigyelést. Ilyen a „nyomtató ló” tétel. Egy helyen így foglalja össze a nép nézeteit:

„Más a fölfogás olykor, és más a törvény. A csósz egészen természetesnek találja, hogy az őrizetere bizott termésből imitt-amott valamennyit eladjon, mert „sóra, paprikára, apróra-csöprőre” ez szabad. Ebben a tudatban vállalja el a hivatalt, mint a pincér, aki igen olesó pénzért vállal szolgáltatást, magától értetődően, hogy jövedelmét nem a csekély fizetés, hanem a borral való fogja meghozni . . . . Nyomtató lónak nem szokás bekötni a száját — tartja a példaszó.”¹³

Ne gondoljuk, hogy az említett esetekből kivonható tétel, megítélés a magántulajdon gyengítésének a tendenciáját rejti magában, hanem csak arra a reális helyzetre utal, amely némely foglalkozás természetes adottságai-ból következik. TÖMÖRKÉNY máshol ugyanis éppen azt igyekszik bizonyítani, hogy a lopást a nép milyen súlyosan ítéli meg és önmaga ítélkezik a tolvaj felett: „Ha a lopót elfogják, biztos lehet rá, hogy nagyon megverik. Azt ugyan kiheveri, de a neve elé gúnynevet kap, amit soha többé ki nem heverhet . . . Van olyan család, amely kénytelenségből ma is viseli a Vödörlopó nevet, pedig a család jelenlegi nemzedéke valóban mit sem tehet arról, hogy valamikor, egykor az öregapjuk az útszéli gémeskút ostorfájáról lelopta az itatóvedret.”¹⁴

TÖMÖRKÉNY nagyon sikeres megfigyelése az, hogy egyesek a valamely bűncselekménnyel elérhető haszon és a büntetés aránybahozásával sokszor kalkulációt csinálnak. Ez a „rászánás”. Egyik helyen azt írja, hogy a büntetések rendkívül enyhék. „Nem én mondom, írja, maga a nép mondja ezt. Nekem munkásaim, mégpedig pusztai munkásaim hozták ezt elő, mikor épp ilyen csárdai veszekedés közben történt emberölésről szó esett, hogy „mér nő vereködné? hat hónapot rászán, aztán megöli azt, akit akar. Hát hat hónapot ér egy embör élete?”¹⁵

A „rászánás” a kapitalista üzleti számítás hatása a nép jogtudatában, amikor az élet is áruvá válik és a közhatóságtól éppen úgy megvásárolható valakinek az élete néhány év „rászánása” útján, mint az üzletben bármely áru. A nép egy részének a jogtudatából kihull, hogy a börtönbüntetés nemesak meghatározott időre szóló szabadságvesztés, hanem egyúttal megszégyenítés is.

A „rászánás” csak egy nagyon szűk réteg gondolkodására jellemző, mert a felelősségtudat, a büntudat a nép jogtudatának is szerves része. Bizonyítja ezt TÖMÖRKÉNY egy másik, *A véletlenség* című novellája. A pusztaszélen egy családnak volt három kicsi gyermeke és mindhárom a szülők gondatlansága miatt pusztult el. A büntető tárgyaláson a bíró megkérdezte a

¹¹ TÖMÖRKÉNY 1960, 506.

¹² TÖMÖRKÉNY 1960, 40.

¹³ TÖMÖRKÉNY 1958 a, 351.

¹⁴ TÖMÖRKÉNY 1959 a, 62.

¹⁵ TÖMÖRKÉNY 1963, 348—349.

két vádlottól, hogy tudnak-e valamit a mentségükre felhozni. Most idézem TÖMÖRKÉNYT:

„ — És felsikolt az asszony:

Nincsen mentség! Ahogy csak tud büntetni a törvény, úgy sújtsanak. Lélökbe szenvedünk, de testben is akarunk szenvedni. Úgy büntessen a törvény, ahogy csak bír!”¹⁶

Sokkal konfliktusosabb helyzetet teremt TÖMÖRKÉNY egy másik figurája, Lantos Mihály, akinek egy peres ügy elvesztése folytán a földjét elárverezték. A földet nem a volt ellenfele vette meg, s most jön Lantos értékítélete: „mert azt meg kell hagyni, hogy nem olyan ember.” Másként értékelte viszont Lantos az árverési vevőt, akit a közeli kukoricásból agyonlőtt. Amikor hazaért Lantos és a felesége megkérdezte tőle:

„ — Megölt kend valakit?

A kérdésre megdöbben az ember, és hosszú bajúszát úgy fogta meg, mintha ellenségek ellenében abba akarna kapaszkodni. De aztán megrázza a fejét:

— Ne félj — mondja, — nem öltem, nem raboltam, csak igazságot tettem . . . Ne féltsd azt . . . A rossz pénz nem vész el . . .”¹⁷

E novellának *Bosszú* a címe. TÖMÖRKÉNY ezzel utal arra, hogy Lantos jogtudatában a régi bosszú egy szikrája lobbant fel, tehát a jogtudat forrása emberi indulat volt. De fel kell figyelniünk a kérdés egy másik oldalára is, arra, hogy mi a bosszú tárgya. A cselekmény tárgya a föld, a legfontosabb termelési eszköz a Szeged környéki társadalomban, amelyről TÖMÖRKÉNY más helyen a következőket írja: „Mert a föld: az a föld. Az az élet és az a birtok . . . Akinek pénze van, az azzal a gondolattal kel, azzal is fekszik, hogy hol lehetne földet venni. Arra kuporgat, azért takarékoskodik, hogy a hazából minél nagyobb darab legyen az övé. Akié a föld, azé az ország.”¹⁸

Feudalizmus volt ez a korszak, amely a maga törvényeivel, szokásaival mélyen beleitta magát még a XIX. század végébe, a bontakozó kapitalizmus időszakába is. Ahogy öröklődött a föld, a föld jelentősége a társadalomban, úgy öröklődött az emberek tudatában a földért való küzdelem és helyezkedett el a jogtudatukba a földért való bosszú megengedhetősége. Ez a jogtudat a feudalizmus korszakában az Alföldre jellemző volt.

A közös gazdálkodás néhány hagyományos emléke a nagycsaládi szervezet említése révén ugyancsak bekerült TÖMÖRKÉNY munkáiba. A *Három történet* c. karcolat egy tanyai,¹⁹ az *Amik elmúlnak* c. néprajzi feljegyzés pedig egy város végi borkimérés vagyonszösségének az emlékéét őrizte meg.²⁰

TÖMÖRKÉNY munkáiban a népi jogtudatra a jog más ágaiból is található adatok. Példaképpen csak egy kötelmi jogi szabályt említünk, amelynek az a lényege, hogy „akivel oldottál, azzal köss”. Ez a vízimunkából származó mondás azt jelentette, hogy akivel valaki induláskor oldotta a csónak kötelét, azzal kösse is vissza a csónakot. A mondás feltehetően átvitt értelemben a kötelmi ügyleti hűségre is utal.²¹

Összefoglalásként azt mondhatjuk el, hogy TÖMÖRKÉNY a korabeli,

¹⁶ TÖMÖRKÉNY 1959, 83.

¹⁷ TÖMÖRKÉNY 1958, 155.

¹⁸ TÖMÖRKÉNY 1959 a, 331.

¹⁹ TÖMÖRKÉNY 1958 a, 201.

²⁰ TÖMÖRKÉNY 1958 b, 414—415.

²¹ TÖMÖRKÉNY 1958 b, 326, 405.

Szeged környéki népi jogtudatra nézve sok szép emléket megőrzött munkáiban. A népi jogtudat funkciója az volt, hogy kritikával kísérje az illetékes állami szervek által alkotott jogot, majd kifejezést keressen bizonyos szokásokban. Ezek a szokások részben visszahúzóak, részben előremutatóak voltak, sokszor az állami jog mellett léteztek, sokszor kitöltötték az állami jog hézagait. A TÖMÖRKÉNY munkáiban jelentkező jogi felfogások azt a jogtudati állapotot jelzik, amelyben a társadalom abban az időben élt, tevékenykedett, de sokszor korábbi évszázadok jogtudati állapotát mutatják átörökített formában, mint pl. a bosszú. Ezért azt mondhatjuk, hogy a népi jogtudat társadalmilag és történetileg kötött.

Éppen TÖMÖRKÉNY munkái a jogi néprajz egy másik feltételére hívják fel a figyelmet. A népnél gyűjtött esetek lehetnek egyéniek, lehetnek közösségek, de csak a közösségek elismert szabályokról mondhatjuk azt, hogy a népi jogtudatából nyerik forrásukat. Amíg egy népdal akkor is tárgya a népzenenek, ha már csak egy öregember ismeri, a jogi néprajz adatainak az értékelésénél a jelenségnek a társadalmi elismertségével is számolni kell.

Már csak egy utolsó kérdésre kellene választ adni és ez a jogi néprajz tudományos vetülete szempontjából rendkívül fontos. Így látta a nép valóban a jogot? — tehetjük fel a hitelesség kételyével a kérdést. Valóban hiteles az a kép, amit TÖMÖRKÉNY nyújtott? A Szeged környéki nép jogtudatát összefüggően és speciálisan tudományos módszerrel a XIX. század vége és a XX. század eleje viszonylatában nem vizsgálták, ezért a bizonyítást közvetett módon, az összehasonlítás módszerének a segítségével kell elvégeznünk. Ez a módszer is hosszabb időt venne igénybe és nehézséget okozna az, hogy alig rendelkezünk néhány alkalmas munkával. Ezért próbaképpen csak egy kérdést vizsgálunk meg néhány összehasonlító adat alapján, azt nevezetesen, hogy a nép más helyeken hogyan vélekedett a jogról. Ez az ellenőrző kérdés, a további vizsgálatokig, hitelesítheti TÖMÖRKÉNY adatait is.

A közeli Mártélyon hallottuk 1942-ben: „a törvény pantallós” (az urak viselnek pantallót!); „a törvény az egész világot a hasa alá akarja fogni”. Mivel a törvény szemléletük szerint személyes, az egész világot személyek akarják a hasuk alá fogni, ezek a személyek pedig a városi urak.²² Kalotaszegen 1944-ben hasonló megnyilatkozásokat hallottunk beszélgetés közben. Az egyik szoboki gazdaember szerint például: „... jó a törvény legtöbbször, csak egy kicsit egyenes és mi benne vagyunk a gödörben, aztán a törvény nem tud utánunk hajolni.” E szemléletes kifejezéssel a damosi szegényember a törvény helytelenségének társadalmi okait emelte ki, majd kiegészítette a következő mondattal. „Az a törvény, amit az urak csinálnak, mi bele se szólunk.” Kalotaszentkirályon 1944-ben az egyik embertől azt hallottuk beszélgetés közben, hogy „a törvény sok igazságot elferdít, de hát törvény”, „az igazságos törvény minket is megtalál”.²³

A hitelesség tehát általában fennáll ebben a kérdésben, mert TÖMÖRKÉNY munkái valóban a nép jogtudatát tükrözik, amely országszerte hasonló módon jutott akkoriban kifejezésre. És végül vonjuk le most már a jogtörténeti konzekvenciát, ismét átadva TÖMÖRKÉNYnek a szó fonalát, aki 1898-ban ezeket írja: „... mert jog és igazság soha egymástól távolabb nem állottak, mint e század végén”.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

²² TÁRKÁNY SZÜCS 1944 a, 41.

²³ TÁRKÁNY SZÜCS 1944 b, 137.

IRODALOM

KULCSÁR Kálmán

1960: *A jogszociológia problémái*. Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1944a: *Mártély népi jogélete*. Kolozsvár.1944b: *Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben*. Kolozsvári Szemle, 137—145.

TÖMÖRKÉNY István

1957: *A Szent Mihály a jégben*. Budapest.1958a: *Új bor idején*. Budapest.1958b: *Hajnali sötétben*. Budapest.1959a: *Barlanglakók*. Budapest.1959b: *Óreg regruták*. Budapest.1960: *A kraszníki csata*. Budapest.1963: *Munkák és napok a Tisza partján*. Budapest.

Эрнэ Таркань Сюч:

НАРОДНОЕ ЮРИДИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИШТВАНА ТЭМЭРКЕНЬ

(Резюме)

Иштван Тэмэркень (1866—1917) был одним из выдающихся и колоритных писателей рубежа XIX го и XX го столетия. В первую очередь, он был изобразителем жизни крестьянства Большой Венгерской Низменности. Автор, в данной статье анализирует крестьянское юридическое сознание, проявляющееся в произведениях Иштвана Тэмэркень. Иштван Тэмэркень был штатным служащим музея и библиотеки города Сегеда с 1899 года, позднее, в 1904 м году он стал директором музея. Директором этого учреждения он стал впоследствии учёным исследователем народной жизни Большой Низменности, а ближе Сегедского края. Он закладывал основы этнографической коллекции музея, и одновременно публиковал свои статьи в этнографического характера журналах. Он принимал участие в археологических исследованиях, и найденные находки с научной последовательностью старался ставить в аналогию с современными этнографическими явлениями.

Данная статья демонстрирует, насколько было противоречивым юридическое сознание сегедского крестьянства с распоряжениями и административным аппаратом капиталистического государства. С одной стороны крестьянство не доверяло официальным лицам и городской буржуазии, с другой же стороны пыталось вести свою жизнь обходя официальных лиц и властей. Законы и различного рода распоряжения были составлены государственным аппаратом ущемляя или не принимая во внимание крестьянское юридическое сознание и юридическую традицию. По ходу официальных процессов часто происходили конфликты по той причине, что органы общественного управления были в полностью незнакомы с обычаями и законами народной жизни. Писатель, столь хорошо знавший местные обстоятельства, и располагающий таким богатым этнографическим образованием, часто изображал эти конфликты в своих произведениях. В новеллах Иштвана Тэмэркень сохранилось много таких народных юридических обычаев, и много их различных аспектов, которые не сохранились ни в устных преданиях народа, ни в архивах. Известно, что в архивах сохранились только материалы серьёзных судебных процессов, то время как более мелкие конфликты обычно были решены, на основе юридических обычаев словесно. Исследования автора в области народных юридических обычаев, произведённые в 1940-х годах, доказали правильность описаний и выводов, сделанных раньше Иштваном Тэмэркень. Тогдашние информаторы данной статьи во многих случаях сделали тождественные высказывания, какие сделал в своих литературных произведениях Иштван Тэмэркень.

Ernő Tárkány Szücs:

VOLKSTÜMLICHES RECHTSBEWURTSEIN IN DEN WERKEN VON ISTVÁN TÖMÖRKÉNY

(Auszug)

István Tömörkény (1866—1917) war ein eigentümlicher, bedeutender Schriftsteller der Jahrhundertwende. In erster Linie schilderte er das Bauerntum des Großen Ungarischen Tieflandes in seinen Werken. Der Verf. analysiert in dieser Abhandlung das sich in den Werken Tömörkénys offenbarende volkstümliche Rechtsbewußtsein. Er war von 1899 an Funktionär des städtischen Museums und der Bibliothek in Szeged. Im J. 1904 hat er auch die Leitung dieser Institution übernommen. Als Museumsdirektor ist er ein gelehrter Forscher des Volkslebens des Tieflandes bzw. der Umgebung von Szeged geworden. Er hat die ethnographische Sammlung begründet. Seine Forschungsergebnisse sind in den ethnographischen Zeitschriften erschienen. Er hat auch an den archäologischen Forschungen teilgenommen und versuchte konsequent die Bodenfunde mit Hilfe von ethnographischen Analogien zu erklären.

In dieser Arbeit zeigt der Verf., wie stark das Rechtsbewußtsein und die Rechtsgewohnheiten der Bauern in der Umgebung von Szeged den Verordnungen und dem Apparat des kapitalistischen Staates entgegengesetzt waren. Die Bauern waren teilweise den amtlichen Organen, den Bürgern gegenüber mißtrauisch. Andererseits bestrebten sie, ihr inneres Leben mit Ausschaltung der amtlichen Organe und der Behörden zu führen. Der Staatsapparat hat die Gesetze und die Verordnungen auf die Weise erlassen, daß die Rechtsgewohnheiten und das Rechtsbewußtsein der Mehrheit der Bauernbevölkerung außer Acht gelassen, ja sogar verletzt wurden. Im Laufe der amtlichen Verfahren sind zahlreiche Konflikte dadurch entstanden, daß die Leute der Staatsverwaltung über die Gewohnheiten und die Gesetze des Volkslebens keineswegs orientiert waren. Vom Schriftsteller, ausgerüstet mit ethnographischen Kenntnissen und weitgehend orientiert um die lokalen Umstände, wurden diese Konflikte in seinen Werken oft dargestellt. In den Novellen von Tömörkény sind zahlreiche volkstümliche Rechtsgewohnheiten bzw. deren verschiedenste Beziehungen erhalten geblieben, die heute bereits weder in der mündlichen Überlieferung noch in den Archiven zu finden sind. Archivarische Spuren haben nämlich nur die größeren Streitfälle hinterlassen. Die kleineren Konflikte wurden auf Grund des Gewohnheitsrechtes mündlich erledigt. Durch die Forschungen des Verfassers nach Rechtsgewohnheiten um 1940 wurden die früheren Feststellungen und Beschreibungen von István Tömörkény gerechtfertigt. Die damaligen Datenvermittler Verfassers haben sich oft übereinstimmend mit István Tömörkény geäußert.

Hanyik

A gazdálkodási mód és a települési forma összefüggése egy megosztott település rendszerében

A Duna melléki ártéri tájak egykori településformáinak részletes, összefoglaló bemutatása néprajzi irodalmunkban eddig még nem történt meg. Néhány tanulmány ugyan már érintette a kérdést, rámutatva egy-egy területen a speciális településforma és a gazdálkodás rendjének összefüggésére,¹ a Duna menti megosztott települések legfontosabb, legjellemzőbb típusainak megállapítása és körülhatárolása azonban egvelőre még várat magára. Az alábbi rövid közleményben e jövődő tipologizáláshoz kívánok adalékokat szolgáltatni Uszod falu településmegosztottságának és nevezetesen egyik pusztai tartozéktelepülésének, Hanyiknak a bemutatásával.

A gyaníthatólag kontinuus népességű Uszod falu az úrbériség két utolsó évszázadában a kalocsai érseki uradalom, illetve a kalocsai káptalani uradalom birtoka volt. Határának kialakulási folyamata és elrendeződése hasonlított a Kalocsai Sárköz többi Duna menti falujáéhoz. E helységek területe általában hosszan elnyúlt kelet felé, és két részből állt: a belső és a külső határból. A falu körüli belső határ és a távoli, idegen földek közé ékelődő külső határ legtöbbször nem is érintkezett egymással. Köztük idegen helységek földjei terültek el. Ez az elrendeződés többévszázados fejlődés eredménye volt. A Dunától távolabb eső középkori falvak elpusztásodott határát a török uralom ideje alatt megszerezték a háborúkat túlélte, sőt néha igen megduzzadt lakosságú folyó menti falvak. E területeket részben a töröktől, részben a Felföldön élő régi földesuraktól bérelték, és állattartással, fűkaszálassal, részben pedig földműveléssel hasznosították.² A török kiverése után hosszabb-rövidebb időn belül a környék szinte valamennyi pusztája a kalocsai érsekség kezébe került. Ettől az időtől kezdve az érseki uradalomtól függött, hogy a falvak árendálhatták-e a belső határuktól távol eső pusztákat. Mivel a kalocsai uradalom allódiális gazdálkodása a XVIII. század folyamán nem volt jelentős, az igénylő falvak általában megkapták a kért területeket az időnként sorra kerülő contractus újításokkor. A fokozatosan emelkedő árendaösszegek jó jövedelmet jelentettek az újra kultúrtájat alakító és rengeteget építkező érsekségnek, másrészt az uradalom vezetői előtt is nyilvánvaló volt, hogy e puszták nélkül a gabonatermesztésre alkalmatlan, szűk, állandóan árvízveszélyeztetett belső határu falvak népe egyáltalán nem élhet meg. Ezen utóbbi körülményt méltányolták az úrbérendezéskor is, amikor a pusztai földeket számították

¹ ANDRÁSFALVY 1965; — BÁRTH 1969; — ERDEI, é. n.; — HOFER 1960; — KATONA 1954; — KUCZY 1962/63; LABODA—MAJOR 1956. —

² Kalocsai Érsekuradalmi Gazdasági Levéltár. (a továbbiakban: KÉGL) Birtoklási iratgyűjtemény. I. 2. 1582. évi urbárium.

be a Duna menti falvak és Kalocsa jobbágyságának telki illetőségébe.³ A hosszú időn át árendált puszták így alakultak át úrbéres jogállású külső határrá.

A XIX. század második felétől kezdve fokozatosan alább szállt a külső határrészek jelentősége. A nagy lecsapolások után a belső határok is alkalmassá váltak a gabonatermesztésre, illetve a többévszázados gyakorlaton alapuló kertkultúra minden eddiginél nagyobb mérvű felvirágzása az egykézű Duna melléki lakosságot elegendő jövedelemhez juttatta a pusztai földek művelése nélkül is. Az úrbéri viszonyok végleges megszűnése után a „falusiak”⁴ lassan eladogatták pusztai birtokaikat az ezidőtájt szállásaikon már állandóképpen megtelepedő, gyorsan gazdagodó, élelmes kalocsaiaknak. Az eladás üteme falvanként változott. Egyes helységeknél századunk 30-as, 40-es éveiiig is elhúzódott.

Uszod külső határának sorsalakulása hosszú ideig hasonló volt az előbb leírt környékbeli fejlődéshez, az utóbbi évszázadban azonban itt nem öltött nagy méreteket a földeladás. Hanyik és Pálfölde pusztája ma is Uszod határát képezi, és az itteni földek napjaink átalakult mezőgazdasági termelési viszonyainak közepette is az uszodi lakosság megélhetését és gazdagodását szolgálják.

A Kalocsai Sárköz Duna melléki falvainak többsége a XVIII–XIX. században *többszörösen megosztott település* volt. Ez a településforma összefüggött az előbbieken vázolt határelrendeződéssel. Az egymást kiegészítő, belső és külső részre oszló határ maga után vonta a résztelepülések megosztottságát is. Így e falvak lakói nemcsak a település lakóközpontja mellett vagy attól természeti akadályok miatt valamivel távolabb tartottak szálláskerteket, hanem a pusztákon is használtak csoportosan kialakított, szálláskert funkciójú tartozéktelepüléseket. A falu menti szálláskertek a belső határ gazdasági központjai voltak. Innen művelték a lakosság jövedelmének nagyobbik hányadát adó kerteket, ide hordták a belső kaszálókon termett szénát, és az év egy szakaszában itt tartották az állatállományt is. A pusztai szállások a parasztgazdaságok külső-határbeli részeinek üzemhelyeiként éltek életüket, és bizonyos időszakokban helyet adtak az ismétlődően váltakozó szinterű állattartásnak. A két tartozéktelepülés típus egyidőben létezett, és egy adott község esetében kiegészítette egymást. Egyik sem volt a teljes paraszti gazdaság központja. Mindkettő csak részfeladatokat látott el. A belső határban általában minden gazdálkodó jobbágnak volt szálláskertje. Egy-egy pusztán viszont csak azok tartottak szállást, akik ott földet használtak. Annak a helységnek, amelyik több pusztával rendelkezett, külső-határbeli gazdasági épületei is több csoportra tagolódtak. Egy ilyen többszörösen megosztott falu települési rendszere tehát körülbelül így alakulhatott: Volt egy szűk és zsúfolt lakóközpont, ahol a lakóépületek és a középületek álltak. Ekörül vagy ettől nem nagy távolságra helyezkedtek el a belső-határbeli szálláskertek. Végül ezektől messze, az egykoron árendált, majd úrbéres jogállásúvá vált pusztákon álltak pusztánként csoportosulva a külső-határbeli szállások. A környéken ilyen településű falu volt például Foktó, ahol a lakófalun és az azt körülvevő szálláskerteken kívül a távoli Kiskecskemégy, Máriaháza, Körme és Zasztó szállások voltak a településrendszer kiegészítő részei. Hasonlóképpen

³ KÉGL. Urbáriális összeírások. Foktó, Kalocsa.

⁴ A kalocsai szállások népe így nevezi a Duna melléki falvak lakosságát.

1. kép. Utcasorban álló szállásépületek. Hanyik. 1966. Fotó: BÁRTH János

jellemző a Hanyik és Pálfölde pusztákon szállást tartó, valamint belső szálláskertekkel is rendelkező Uszod falu példája.⁵

A pusztai szállás csoportok eredetének, illetve kialakulási folyamatának kutatása a nagy forrásszegénység miatt nehéz feladat. A XVIII. század második felében jelentkezik először néhány elszórt adat, de megjegyzendő, hogy maguk az alapul vehető források is ekkor kezdődnek ezen a tájon. Feltételezhető, hogy a külső tartozéktelepülés-csoportokat már a puszták kollektív árendálásának kezdetén létrehozták, mivel nélkülük e távoli területek mezőgazdasági hasznosítása lehetetlen lett volna.

Felmerülhet a kérdés: Vajon miért nem alföldi értelemben vett tanyákat alakítottak ezen a tájon is? Miért szántóföldektől különálló „beltelkeken”, a falu menti szálláskertekhez hasonló zárt csoportokban tartotta a lakosság itt pusztai szállásait?

Ezekre a kérdésekre a földrajzi, úrbéri és határhasználati viszonyok története adhat választ. A Duna melléki tájon gyakran évente kétszer is végigsöpört az árvíz. Ezért pusztai épületeket csak emelkedettebb térszintű helyeken volt érdemes létrehozni. Ilyen, viszonylag kiemelkedőbb, kis területű szárazulatokon épültek fel a szállások. A külterületi résztelepülések zárt formában való kialakulását befolyásolták az úrbéri viszonyok is. Ezek a pusztai földek a késői feudalizmus időszakában érsekuraldalmi tulajdonban voltak, jobbágybirtokosaik kezdetben árendában, később úrbéres földként használták őket. A magyar tanyafejlődés egyik alapvető sajátossága viszont az, hogy a tanyásodás feltétele mindig valamiféle paraszti földtulajdon vagy szabad földhasználat volt. Úrbéres földön Magyarország egy vidékén sem ala-

⁵ Uszod szálláskertességére lásd: LABODA — MAJOR 1956, 63; valamint: Pest megyei Levéltár. Úrbéri perek (IV. 165.). Uszod.

kultak tanyák. Így nem alakulhattak a kalocsai érseki uradalom területén sem. Néhány forrásból úgy tűnik, hogy minden pusztai építés uradalmi engedélyhez volt kötve.⁶ Így a földrajzi adottságokon kívül ez a tényező is szabályozólag hatott a tartozéktelepülések létrehozásakor. Végül, de nem utolsósorban jelentős volt a határhasználat rendje. A pusztákat kezdetben a legtöbb helyen újraosztásos földközösség formájában hasznosították az árendáló községek, ami eleve lehetetlenné tette az üzemhelyek szórványszerű kialakítását. Később, a XX. század közepéig megmaradó nyomáskényszer szerepelt ugyanilyen akadályozó tényezőként.

Az előbbieken röviden vázolt okok miatt tehát nem tanyák jöttek létre a Kalocsa környéki pusztákon, hanem olyan gazdasági központok, amelyek külső formájukban, rendeltetésükben és életükben a belső szálláskertekhez hasonlítottak, azokkal sokáig egyidőben, együtt és egymást kölcsönösen kiegészítve léteztek.

A Duna melléki falvak pusztai tartozéktelepüléseinek sorsalakulása különbözött attól a fejlődéstől, amely a szomszédos Kalocsa város eredetileg hasonló szerepű külső-határbeli gazdasági létesítményeinek történeti útját jellemezte. A kalocsai szállások a XIX. század folyamán erősen falusiasodtak, és hosszú, fokozatos fejlődés után végülis pusztai tartozéktelepülésekből állandó lakóhelyekké váltak. Ezzel szemben a „falusiak” külső gazdasági telepei a XIX. század második és a XX. század első felében nagyrészt elpusztultak. Pusztulásuk legfontosabb oka az volt, hogy a hozzájuk tartozó földek többsége a jelzett időszakban gazdát cserélt. A Duna melléki falvak lakói az előbbieken tárgyalt okok miatt eladták távoli birtokaikat, és az új tulajdonosok legtöbb esetben a kalocsai szállások ekkor már állandóan kint élő népéből kerültek ki. A pusztán élő kalocsaiaknak már nem volt szükségük a „falusiak” által épített gazdasági épületekre, mivel a megvett földek közel estek lakóhelyükhöz, és azok művelése megoldható volt határbeli építmények fenntartása nélkül is. A szállásépületek többségét az eladók szedték szét, de jócskán akadt olyan is, amelyet a megvevők pusztítottak el. A legtöbb szálláshelyen az egykori épületek kis telkei továbbra is megtartották szántóföldektől való különállásukat, és nem kerültek be a nyomásrendszerbe.⁷ Mivel kicsiny, de nagyon jó minőségű földek voltak, gazdáik leginkább krumplit, kendert, herét, csalamádét termesztettek rajtuk. Akadt, aki szőlőt is ültetett beléjük, mivel emelkedettebb helyeken feküdtek.

A Duna melléki falvak között szinte kivétel számba megy Uszod, mivel napjainkig megtartotta hanyiki és pálföldi birtokait. Itt épített szállásai is háborítatlanok maradtak egészen az 1960-as évekig. Ekkor azonban a TSz-szervezés következtében szükségtelemmé váltak. A közlekedés nagyarányú fejlődése, a gépjárművek mezőgazdaságbeli megjelenése feleslegessé tette a nyári éjszakai kinttartózkodást. Teleltetésre sem használhatták tovább a szállásépületeket, mivel a nagyüzemi állattartás új, korszerű istállókat követelt. Így az 1960-as évek elejétől megkezdődött a pusztai épületek bontása. Ez a művelet főleg Pálföldön volt hatásos. 1967 nyarára már egyetlen ép ház sem állt. Az egykori telep legszélén még lefénnyképezhettem egy égnek meredő szarufájú épületvázat, tovább haladva azonban csak romok, sőt a

⁶ KÉGL. Gazdasági ülés jegyzőkönyvei. 1848. ápr. 20. 308. sz.

⁷ Ez történt például a mai szakmári vasúti megállótól nem messze állt egykori benedeki szállások helyével is.

2. kép. Szobával és konyhával hosszabbított istálló. Hanyik, 1969. Fotó: BÁRTH János

volt szállásterület nagyobb részén már szántás fogadott. A középkori falu, majd szállás helye, a történeti forrásokban évszázadokon át emlegetett emberi telep egy időre újra pusztta lett. Talán nem volt véletlen, hogy it-tartózkodásomkor többször is a felszántott és sóval behintett város mondája jutott eszembe. A pálföldi szállásból megmaradt és még el nem egyengetett néhány földrakás, az egy-két ki nem vágott fa, valamennyire még sejtetni engedte az egykori telep főutcájának vonulási irányát, az épületek elhelyezkedésének rendjét; összességében azonban keveset mondhatott a szemlélődő kései etnográfus számára. A másik uszodi szállás, Hanyik, túlélte ugyan Pálföldét, de napjai ennek is meg vannak számlálva. Folyamatosan pusztul, és néhány éven belül valószínűleg csak híre él majd az öregebb uszodiak emlékezetében. 1966-ban, Kisasszony napján, amikor először jelentem meg a csendes, elhagyott, elmúlást sejtető, különös hangulatú telepen, még 14 épület állt az egykori 32-ből. A következő évben már hárommal kevesebbet találtam. 1969 őszén 10 épület állt. A gazzal benőtt utca két oldalán egyre több a foghíj és az épületek maradványaként otthagytott nagy földrakás.

Napjainkban rendszeresen egy uszodi ember használja nyaranta hanyiki szállásépületét, K. Tóth Gábor magángazdálkodó paraszt. Annak idején nem lépett be a TSz-be, és így földjei helyett kint az uszodi határ legvégén kapott nyolc hold kártalanítást. Ezt a földet a faluból nem lehet művelni, ezért tavaszontként kiköltözik hanyiki szállására. Az év nagy részét a pusztán éli le, mert általában András nap táján vagy csak karácsonykor költözik haza uszodi házába. Rajta kívül egy TSz. juhász és egy öregasszony tartózkodik a szálláson, akik állandóan kint élnek. A 72 éves Nemes Bálintné utolsó tagja annak a módosparaszt csoportnak, amelyik az 1950-es évek elején falubeli háza elvesztése miatt kénytelen volt állandó jelleggel kiköltözni hanyiki szállás-

épületeibe. Ez a kintlakás azonban nem tartott sokáig. Az idők szorításának felengedésével a kényszerűségből kiköltözöttek nagy része visszaszivároghatott falujába. A hanyiki épületek többsége pedig — nem sokáig bár — de továbbra is régi hivatását szolgálhatta: helyet adhatott a nyári munkák idején kint-tartózkodó uszodiaknak, valamint a takarmányfeletető és trágyakészítő állat-teletetésnek.

Hanyikon tehát az ideiglenes kinttartózkodás rendszere napjainkig megmaradt. A szállás egész épülecsoportja tulajdonképpen megőrződött tárgyi emléke egy olyan világnak, amely valamikor a szomszédos kalocsai szállások életkeretét is jelentette, és amely ott már csak az elszórt és kisszámú levéltári forrásokból olvasható ki, úgy-ahogy. Pontosabban fogalmazva: a kalocsai szállások történetének egyik régi, nagyon lényeges és hosszú szakasza megértéséhez nagymértékben hozzájárulhat Hanyik pusztá küzelmúltjának ismerete.

A Hanyik pusztán földet birtokló uszodi lakosok a XIX. század és a XX. század fordulójáig csak istállókat építettek szántóföldektől különálló, kerítetlen telephelyeiken. A hanyiki istállók többsége utcaszerűen épült, sorban, egy út két oldalára. Az út Uszod felőli végén azonban kiszélesedett a telep, és az épületek itt már utcavonulat nélkül, a legkülönbözőbb tájolásban, halmazszerűen álltak. Egyébként az utcás részen sem volt egységes a sorban álló épületek elhelyezkedési rendje. Mindegyikük az útra dőlt ugyan valamely végével, de egvaránt állhattak szembe is, háttal is egymásnak. Persze volt olyan szakasza is az utcának, ahol szabályosan, azonos tájolásban követték egymást az építmények. Az istállók közötti út csak a helyi közlekedés céljait szolgálta. Az Uszod felől kelet felé tartó, napjainkig is földes országút nem ment keresztül az épülecsoporton, hanem elhaladt mellette. Belőle ágazott ki és ide tért vissza a vele párhuzamosan haladó, épületek közti utacska.

A telephelyen egykor több „telket” is kijelöltek a meglévő istállóktól délre, egészen le az országútig, ezek azonban később nem épültek be. A századforduló idején még többen szándékoztak itt építeni, a közbejött világháború azonban megakadályozta őket ebben. Valószínűleg az egyre erősödő egyke is hozzájárult a terjeszkedés megállásához. A család egyetlen gyermeke örökölhette apja szállásépületét, több gyerek nem lévén, nem kellett újakat építeni.

Az istállók falát földből verték, vagy sárgömölyékből rakták. Sem a hanyiki, sem a pálföldi istállóknak nem volt mennyezete. „Mefagyott a marhagané, ha hideg vót” — emlegetik gyakran az öreg uszodiak. A sárfalak felett ágasos-szelemenés tetőkeret állt, amelyre felvert nádtetőt helyeztek. Az oromfalakat fűzfavesszőből fonták és betapasztották. Szoba és konyha ekkor még nem volt az épületek mellett, így az istállóban tüzeltek a kint-tartózkodók. A füst felszállt a tetőtérbe, és az oromfal nyílásán távozott a szabadba. Napjainkra már lepadlásolták az istállókat, de a régi tüzelés emléket máig megőrizte a gerendákra és a nádra rakódott korom.

A XIX. század és a XX. század fordulója tájékán átalakultak a hanyiki építmények. Az istállók mellé egy-egy kis szoba és konyha épült, hogy „ne a jószággal legyen egy fődél alatt az ember”. A szoba és a konyha minden épületnél feltűnően kicsi és valamivel keskenyebb, mint a mellette álló istálló. Így a két helyiség előtt egy keskeny, tornácszerű szabad tér van, amelynek külső szélén az ereszt oszlop támasztja alá. A szobák és konyhák megépülésével egyidőben mennyezetet építettek az eddigi tüzelős istállóknak. A kinttartóz-

3. kép. Szállásépület. Hanyik. 1969. Fotó: BÁRTH JÁNOS

codók ettől kezdve nem az istállókban tüzeltek, hanem a konyhákban és a szobák kemencéiben.

A hanyiki épületek konyhái, bár jóval szűkebbek a falusi konyháknál, beosztásukat, elrendezésüket tekintve hasonlítanak azokra. Belső részük fölött bolthajtásosan épített szabadkémény áll. A kémény alatt, a jobboldali fal mellett egy 60 cm magas és 60 cm széles tüzelőpadka húzódik. Ennek belső végére építették a téglákból rakott, szögletes vonalú, kb. 20 cm magas, U alakú katlant. A patka fölött nyílik a kemenceszáj. Ezen keresztül fűtik a szobácska tetemes részét elfoglaló kemencét.

Az ideiglenes lakottságot jól tükrözi a helyiségek berendezése. A szállási épületekbe csak azok a bútorok kerültek ki, amelyek a faluban már divatjamúltnak számítottak. A szobákban általában egy vagy két régi ágy áll, sarokpaddal, asztallal és a szekrény által falusi helyéről kiszorított ládával, sublóttal. A konyhákban leginkább cserépedények, fateknők és egyéb divatjamúlt konyhaeszközök kaptak helyet, amelyeket az egykézű, polgári élet után sóvárgó lakosság falusi otthonában már nem tűrt meg. Elmondható, hogy ma szinte minden lakatlanul, illetve használatlanul álló hanyiki szállásépület egy kis néprajzi múzeum, amely az uszodi népi kultúra legrégebb tárgyi emlékeit tartalmazza.

A hanyiki épületcsoport egy megosztott település tartozék része volt, ahol a település Hanyik pusztán birtokló lakói annyi időt töltöttek kint, amennyit a földművelésük és az állattartásuk érdeke megkívánt. Régebben aratás és nyomtatás idején népesedett meg legjobban a telep. Ilyenkor asszonyok, lányok is kijöttek. Markot szedtek és segítkeztek a szemnyerés munkájában. A szobák megépülése előtt valamennyi kinttartózkodó istállóban aludt, leterített szalmán.

A nyomtatást az istállók előtti szabad térségen végezték. Itt ágyazás előtt lapáttal simára nyesték a földet. A Hanyikon termelt gabonát körülbelül az első világháborúig nyomtatták. A faluban már jóval előbb megjelent a cséplőgép.

Századunkban a kinttartózkodás idejét növelte a fekete ugarok kukorica-földde fordítása. Kukoricavetés, kapálás, szedés és szárvágás idején is kint kellett tölteni néhány éjszakát.

Azt mondhatjuk, hogy a hanyiki építmények lakottságának intenzitását nagyban meghatározták a pusztán folytatott földművelés munkái, de a kint-

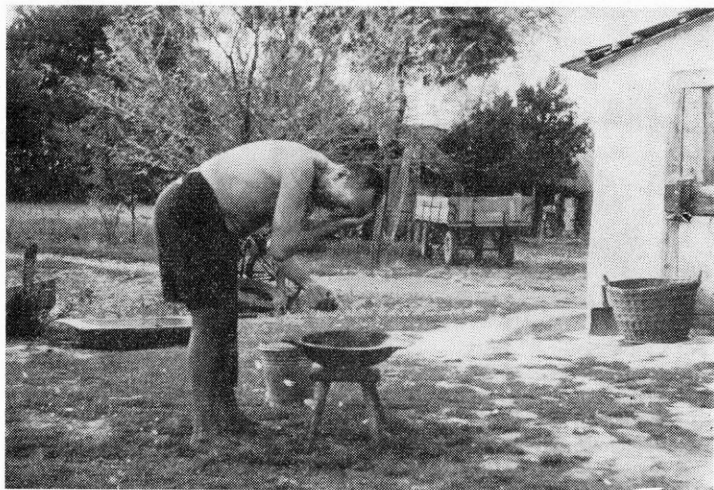
tartózkodás lényeges időszakainak időbeli eloszlása és periodikusan újrais-métlődő rendje alapvetően mégis az állattartás helyi módjának függvénye volt. Az uszodi parasztság szarvasmarhatartásának színtere az év egyes szakaszaiban rendszeresen változott. A belső és külső határ, illetve a belső-határbeli szálláskert vagy lakóház menti udvar és a külső-határbeli szállás váltakozva adott életteret a marhaállománynak. Nyáron és a tél első felében a faluban volt a nagyjózság. A nyári hónapokban a falu menti legelőkön legelt, a tél első felében pedig a belső határban termelt takarmányt etették fel vele a falusi szálláskertekben, illetve ezek beépülése és megszűnése után a házak melletti gazdasági udvarok istállóiban. Nyár végén, ősze elején Hanyikra vagy Pálföldre kerültek a szarvasmarhák, aszerint, hogy gazdáik melyik pusztán birtokoltak földet és szálláshelyet. Ilyenkor a három nyomásban művelt pusztahatár azon „szabályán” legelt a józság, amely abban az évben éppen ugar volt. A tél második felében ismét a külső határba hajtották az állatokat, és az itteni szállásépületekben teletették őket. A kinttöltött idő alatt a szarvasmarhák és lovak felették a kint termelt takarmányt, és a külső földek következő évi trágyázásához tetemes mennyiségű trágyát biztosítottak.

Az állatokkal leginkább gyerekek vagy fiatal legények mentek ki a hanyiki istállóba. A ma élő adatközlők elmondásain kívül ez olvasható ki egy 1754-ben tett határperbeli vallomásból is, amelyben egy 39 éves uszodi tanú elmondta, hogy jól tudja a vitatott földterület határát, mert „... Ember korra nevelkedett leg inkább azon hanyiki pusztán az száláson...”⁸

A szobák és konyhák megépülése előtti időkben az állatokkal kinttartózkodó fiatalok az istállóban aludtak. Szalmát terítettek a földre és arra feküdtek. Konyha hiányában főzniük is az istállóban kellett. Az istállóbeli katlan, egyes elmondások szerint, a bejárattól jobbra eső szemközti sarokban állt, mások az istálló közepén emlegetik. Egyszerű és alacsony, kb. 30 cm magas, U alakú építmény volt. Sárral tapasztott téglából épült. Fölötte „gamón”, láncon, esetleg összecsavart dróton lógott a rézbogrács. A századforduló körüli időkben azonban ilyen függesztett borgácsot már nemigen használtak. Inkább nagy vaslábasban főztek. A „kaszrót” egyszerűen rátették a katlanra, és úgy tüzeltek alatta. Babot cserépfazékban főztek, amit az égő tűz közé állítottak a katlanban. A katlanhoz közel az istálló falába egy vagy két „fülkét” vágtak. Ezekbe a vakablakszerű bemélyedésekbe rakták a „sósikutut”, „paprikásikutut”, a főzendő nyersételeket, az evőszközöket és az edények egy részét. A többi kintlévő edényt a katlan melletti falba vert szegekre aggatták. A katlan körül házilag készített, négy lábú kishékek álltak. Ezekre ültek tüzelgetés, főzés alatt és a tűz melletti esti beszélgetések idején. A főznivalókat, valamint a kenyeret „fehér tarisznyában” hordták ki a faluból. A kijárók általában nem maguk cipelték az élelmiszert, hanem ha alkalomadtán ment ki kocsi vagy szánkó, arra tették fel a megrakott tarisznyát.

A nyár végén, ősze elején Hanyikon legelő teheneket naponta kétszer fejték: reggel és este. A fejtést az állatokkal kinttartózkodó gyerekek és fiatal legények végezték. A sajtárból köcsögökbe szűrték a tejet, majd a köcsögöket egy deszkaládába tették, amely az istálló fala mellett állt a katlan környékén. 4–5 nap alatt lett tele a láda. Ekkor fel kellett önteni a tejet, hogy ürüljenek

⁸ KÉGL. Birtoklási iratgyűjtemény. X. Cn. 48. 5.

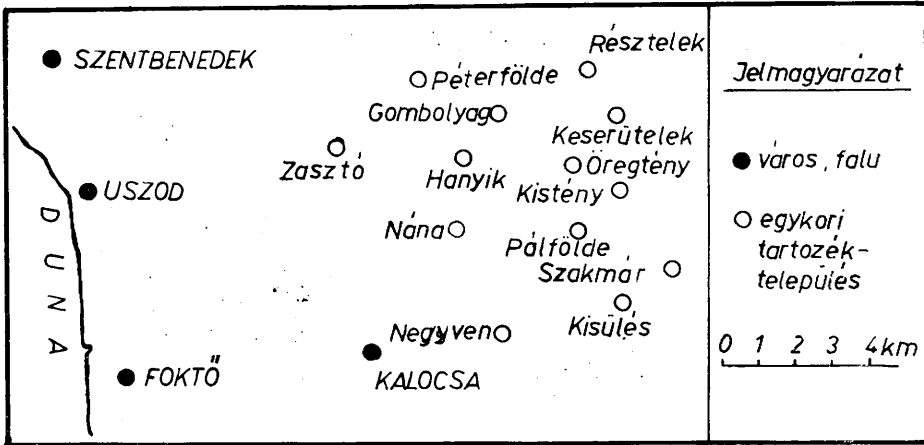

4. kép. Este a nyári szálláson. Hanyik, 1967. Fotó: BÁRTH János

a köcsögök. Egyébként is szükség volt már a felöntésre, mert eddigre „besárgút, bebőrödött” a tej. A felöntést a gazdasszony végezte, akit ebből az alkalomból kocsival kivittek a szállásra. A délután kivitt asszony éjszakára is Hanyikon maradt. Ő is az istálló szalmáján aludt. Reggel hozták vissza a faluba. „Este má a szülke fejt. Főzött vacsorát. Fölöntötte a tejeket. Regge meg má mikó vératt, gyüttünk haza kocsiva.” — emlékezett gyermekkori éveire a 82 esztendő Balász László uszodi gazda. A felöntött aludttejet az istállóajtó fazárának fogantyújára akasztották. Cseréptálat tettek alá. Ebbe csurgott a savó. A túrot hazavitték a faluba, és eladták tehenet nem tartó családoknak. Előfordult az is, hogy a kalocsai piacon értékesítették. A savót szintén hazahordták Uszodra, mivel a disznókat mindig a faluban tartották. A kantába öntött savót kocsival szállították.

Az állatok nyár végi kinttartása idején a gondozásukra kiküldött gyerekek naponként hazajártak a faluba. Az állatokat közös pusztai gulyás őrizte a gazdák tarlóin, így szükségtelen volt a nappali kinttartózkodás. A fiatalok estefelé mentek ki a pusztára. Istállóba kötötték a legelésből hazatért jószágot. Fejtek, vacsorát főztek, majd lefeküdtek. Reggel, miután megfejték és a gulyás elé hajtották az állatokat, hazamentek Uszodra. Az utat gyalog tették meg, pedig a falutól kb. 12–13 kilométerre fekszik a hanyiki istállósorozat.

A gulyást a *Hanyiki Gazdaság* fogadta. Bérét a Hanyikon birtokló lakosok adták össze. Mivel a jószág tarlón, illetve rétszabadulás után a pusztai réteken legelt, fűbért nem kellett fizetni a gazdáknak, csak pásztorbért. A gulyás bent a faluban szedte a járandóságát, ősszel, amikor már beszorult az állat a pusztáról. Zsákkal járta a „hanyiki gazdák” házait, és a legeltetett marhák után összegyűjtötte a kijáró gabonabért. Hanyikon nem volt külön pásztorház. Általában mindig akadt olyan szállásépület, amelyet nem használt a gazdája. Ilyen istállót kért el a gulyás, és abban tartózkodott éjszakánként. A gazdáktól kapott néhány kéve rózsét, amivel tüzelhetett, ha főzni akart, vagy ha az őszi esők idején hűvöstre fordult az idő.

Ősszel, „amikor kifagyott az eke a földbű”, akkor hajtották haza a jószágot Uszodra. A tél első felében a faluban telelt a jószág. A belső határban termelt takarmány azonban hamarosan elfogyott. A karácsonyi ünnepek és a disznótorok elmúltával, januárban újra kihajtották az állatokat a pusztai istállókba. A Hanyikra vagy Pálföldre került szarvasmarhák és lovak azután ittmaradtak a kitavaszkodásig.

A szobák és konyhák megépülése előtti időkben télen sem volt általános az állatokhoz kiküldött fiatal legények nappali kinttartózkodása. A reggeli munkák elvégzése után sokan ilyenkor is hazamentek a faluba, és csak délután mentek ki újra a szállásra. Attól nem kellett tartani, hogy ellopják az állatokat, mivel a szálláscsoport szélén álló csőszházban állandóan kint lakott a Gazdaság által fogadott csősz.

A telet az állatok gondozó fiatalok reggelente korán keltek. Sok munkát jelentett az állatok ellátása, ezért időben kellett nekiállni a dolognak. Az istállóból minden reggel kiganéztak. A ganét kb. 15–20 lépésnyire vitték el és ott rakták össze a földekre való kihordásig. A teletelés ideje alatt általában nagymennyiségű trágya halmozódott fel. Volt olyan gazda, aki tavasszal 75 kocsi ganét hordott ki hanyiki szállásáról. Rendes gazda istállójában minden reggel vakarni kellett lovat és tehenet egyaránt. A korai munkákat petróleummal működő, üveg nélküli „szögényműcs” pislákoló fényénél végezték. Naponta kétszer etettek: reggel és este. Keverve adtak az állatoknak „zabszómát”, „árpaszómát” és szénát. Esténként több kinttartózkodó fiatal is összejött egy-egy istállóban. Körülülték a tüzet és lefekvésig kártyázással, beszélgetéssel töltötték el az időt.

A szobák és konyhák századforduló körüli megépülése után némiképpen megváltozott a kinttartózkodás rendje. Ettől kezdve télen senki sem járt már naponta haza. Heteket is eltöltöttek kint egyhúzóban az állatokat teletelő fiatalok. A reggeli etetés után lefeküdtek a szoba meleg kemencéje mellé és aludtak vagy beszélgettek. Ha kedvük tartotta, elmentek a szomszédba, és kártyázással töltötték az időt. Természetesen a főzés és a tejfeldolgozás színtere is megváltozott. A kinttartózkodók nem az istállóban főztek már, hanem a konyha katlanján. Hasonlóképpen itt tárolták és öntötték fel a tejet is.

A hanyiki épületcsoport a pusztai szobák és konyhák megépülése után sem vált állandó lakóhellyé, leszámítva a már említett 50-es évek eleji néhány éves kényszermegszállást. A segítségével folytatott régi gazdálkodási rend megszűnéséig megőrizte eredeti funkcióját. Mindvégig megmaradt tartozéktelepülésnek.

BÁRTH JÁNOS

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1965: *A sárköziek gazdálkodása a XVIII—XIX. században*. Pécs.

BÁRTH János

1969: *A Kalocsai Sárköz népének települése és gazdálkodása a XVIII—XIX. században*. (Doktori disszertáció. Kézirat az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén.)

ERDEI Ferenc

é. n.: *Futóhomok*. Bp.

HOFER Tamás

1960: *A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez*. M és H I—II. (1960) 331—350. Bp.

KATONA Imre

1954: *A kalocsai (Pest megyei) Sárköz néprajza*. Bp.

KUCZY Károly

1962/63: *Határ, határrész, népi területmértékek Foktón*. Népkutató Kör Évkönyve, 1962/63. 29—45. Kecskemét.

LABODA Zsigmond—MAJOR Jenő

1956: *Egy dunamenti falu településtudományi vizsgálata*. Településtudományi Közlemények 1956. június. 55—74. Bp.

Янош Бартх:

ХАНИК

Соотношение хозяйственного способа и формы поселения в системе разделённого села

(Резюме)

Деревня Усод, на Дунае была неоднократно разделена в течении XVIII—XIX вв. У местного населения имелись огородные участки с жилыми зданиями, которые играли роль хозяйственного центра вблизи деревни, и возникли такие же хутора в дальних частях территории деревни: на пустошах Ханик и Палфалдэ. Эти хутора строились на каждой пусте в одну группу, на отделившихся от пашень на небольших, не огороженных «внутренних участках». Расположение вблизи друг к другу отдельных зданий сделали необходимым географические, оброчные условия, и традиционные правила землепользования.

Место, где держался крупный рогатый скот крестьянства деревни Усод, регулярно менялось в соответствии с изменениями сезонов года. Внутренние и внешние земли, то есть подусадебный участок вблизи к деревни (позднее двор около дома), и хутора на внешних землях по очереди давали жильё крупному рогатому скоту. Летом и в первые месяцы зимы скот держался в самой деревни. В летние месяцы животные паслись на пасбищах около деревни, а в начале зимы их кормили кормом, произведённым на участках внутренних земель на подусадебных участках, то есть после того, как те застроились, в конюшнях хозяйственных дворов, расположенных около жилого дома. В конце лета или в начале осени скот перегонялся на хутора Ханик или Палфалдэ, в зависимости от того, что их хозяйства вблизи которого из этих хуторов имели свои земельные участки. В это время животные выгонялись на тот участок трёхсменным способом обработанной земли, который в данном году были как раз залежными. Во второй половине зимы, животных опять перегоняли на внешние земли, и те перезимовали в зданиях тамошних хуторов. За время, проведённого на внешних землях, крупный рогатый скот и лошади съели кормовые, выращенные там, и обеспечили обильным навозом тамошних земель.

Кроме животноводства упомянутые здания хуторов служили земледелию. В них находили кровлю люди, по ночам, рабстакции в данный момент на тех участках, и на хуторах произошла молотба хлеба с посредством лошадей.

Прежде на хуторе Ханик, были построены только конюшни без чердака, но с отоплением. Пребывающие на хуторе дети и молодые пары ночевали тоже в конюшнях, и готовили себе пищу тоже там в котлах. На рубеже XIX го и XX го вв. построились и маленькие кухни и комнаты около конюшен. Отопление конюшен этим прекратилось. Однако группа зданий на хуторе Ханик, вопреки переустройства конюшен, не стала постоянным селением, а до последнего времени осталась как бы запасным хуторным комплексом.

У других придунайских сёлах также имелись в этих краях подобные, хуторного характера хозяйственные комплексы. Однако эти или стали постоянными селениями, или же постепенно исчезали. Последний такой комплекс сохранился как раз на хуторе Ханик. Он тоже гибнет, но осенью 1969 года ещё стояли 10 зданий из прежних 32-х.

János Báth:

ZUSAMMENHANG DER WIRTSCHAFTSVERFAHREN UND DER SIEDLUNGSFORM IM SYSTEM EINER GETEILTEN SIEDLUNG

(Auszug)

Das Dorf Uszod war im 18. und 19. Jh. eine mehrfach geteilte Siedlung. Die Bevölkerung hatte neben dem Dorf Gartensitze als Wirtschaftsmittelpunkt. Solche Siedlungen sind auch in der fernen Gemarkung, in den Pußten Hanyik und Pálfölde entstanden. Diese Unterkünfte wurden in je einer Pußta, in je einer Gruppe, auf kleinen, nicht eingezäunten Grundstücken (ung. *bettelkek*, plur.), separat von den Ackerfeldern, ausgebaut. Das Anlegen der Betriebsstellen dicht nebeneinander und ihre Ausgestaltung in geschlossenen Gruppen, waren durch geographische, urbariale und Flurnutzungsverhältnisse notwendig.

Der Schauplatz der Rinderhaltung der Bauern von Uszod veränderte sich in den Jahreszeiten regelmäßig. Die innere und die äußere Gemarkung bzw. der Gartensitz der inneren Gemarkung (später der Hof neben dem Wohnhaus) und die Unterkünfte in der äußeren Gemarkung haben dem Viehbestand abwechselnd Weidraum gegeben. Im Sommer und in der ersten Hälfte des Winters befand sich das Großtier im Dorf. In den Sommermonaten weidete es auf den Weiden neben dem Dorf. In der ersten Hälfte des Winters ließ man das in der inneren Gemarkung produzierte Futtergras in den Gartensitzen bzw. nach deren Bebauung und Aufhören in den Ställen der Wirtschaftshöfe, neben dem Wohnhaus, verbrauchen. Ende des Sommers und Anfang des Herbstes wurde die Rindherde nach Hanyik, oder nach Pálfölde getrieben, je nachdem, wo und auf welcher Pußta ihre Besitzer ein Besitztum und eine Unterkunftsstelle besaßen. Zu solcher Zeit weidete das Vieh auf jenem Teil (ung. „*szabályin*“) der in Dreifelderwirtschaft bebauten Gemarkung, der in jenem Jahr brach lag. In der zweiten Hälfte des Winters wurden die Tiere wieder in die äußere Gemarkung getrieben und man ließ sie in den dortigen Unterkunftsgebäuden überwintern. In der draußen verbrachten Zeit haben die Rinder und die Pferde das dort produzierte Futter verzehrt und gleichzeitig zum Düngen der äußeren Felder im folgenden Jahr genügende Dünger gesichert.

Außer der Tierhaltung dienten die Gebäude der Pußta auch den Interessen des Ackerbaues. In diesen haben die auf den Feldern arbeitenden Leute in der Nacht eine Unterkunft gefunden, auch das Austreten des Getreides fand darin statt.

Einst standen in Hanyik nur geheizte Ställe ohne Plafond. Die sich draußen aufhaltenden Kinder und Burschen haben in den Ställen geschlafen und für sich in den Kesseln gekocht. Um die Jahrhundertwende wurden zu den Ställen kleine Stuben und Küchen hinzugebaut. Damit hörte die Heizung in den Ställen auf. Die Siedlungsgruppe Hanyik ist aber auch trotz der Umgestaltung der Gebäude zu keiner Wohnstelle geworden, sondern ist sie durchgehend eine Appertinenzsiedlung geblieben.

Auch andere Dörfer dieser Donaugegend hatten ähnliche Siedlungsgruppen in der Pußta. Diese bildeten sich entweder zu Wohnstätten um, oder sind zugrunde gegangen. Die letzte Siedlungsgruppe ist in Hanyik erhalten geblieben. Auch diese geht dem Untergang entgegen. Im Herbst 1969 haben noch 10 Gebäude von den einstigen 32 gestanden.

Gyűjtögető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban

(Kísérlet egy szintézisre)

A növényvilág a gyűjtögetésben

A gyűjtögetés mint élelemszerző tevékenység, különböző korokban a társadalmi-gazdasági rendszer fejlettségének adott szintjén lehet állandó, lehet időszakos, ha elemi csapás vagy speciális szükséglet diktálja, lehet esetenkénti. Intenzitása azonban mindig és mindenütt a földrajzi környezet adottságainak a függvénye marad. Mégis: napjainkban már nem fikció az az állítás, hogy az embernek a természettel folytatott s évezredek óta nem szűnő harca — új szakaszába lépett. Éppen korunkban lehetünk tanúi annak a törekvésnek, hogy a civilizáció széles körű fejlesztésével és általánosan mindenre érvényes kiterjesztésével az embert függetlenítsük a földrajzi környezet, a klíma és egyéb elementáris megkötöttségek nyűgeitől,¹ hogy a termelési módok és termelőerők lehető legjobb egybehangolása által minden esetlegesség, minden váratlan és negatív momentum kiiktatódjék a szükséges életfeltételek összességéből.

Természetesen, ez a törekvés a civilizáció folyamatos fejlődésének erősen mechanikus mozgási keretei között és síkján érvényesül, míg a felszín alatt a természettel való együttélésnek s ugyanakkor a természeti környezet kihasználásának ősi indítékai ma is tevékenységekben nyilvánulnak. Az etnológia az egyik ilyen ősi és elemi tevékenységet jelöli meg a gyűjtögetés fogalmában.

Gyűjtögetéssel az ember elsősorban a földrajzi környezet florisztikai adottságait, növényi javait tudja kiaknázni s létfenntartása céljára értékesíteni.² A mozdulatlan, helyhez kötött növény menthetetlenül ki van téve

¹ MENDÖL 1932. 3—4.

² MENDÖL 1932. 43. — Az a kultúrhistoriai vita, amely a múlt század második felében a feltörő anthropológia tudományos eredményeivel karöltve, néha ennek adataira támaszkodva, néha meg ezek ellenzésével azt próbálta tisztázni, hogy az ősember, de az ember általában is: növényevő, húsevő vagy mindenevő lényege eredendően — lezáratlanul, illetve a harmadik eset efemer győzelmével végződött. TOPINARD és LIPPERT közelálló véleményét az utóbbi fogalmazta meg, amikor az embert tényleg hús- és növényevőnek mondja, ha nem is mindig és minden helyen (tudniillik: földrajzi környezetben, — H. I.), de mindig (az adott) viszonyoknak megfelelően. — LIPPERT 1886. I. 9.: „In der That ist der Mensch beides (Pflanzen — und Fleischesser) und ist es, wenn auch nicht immer an allen Orten, so doch immer nach Umständen gewesen.” HOERNES, aki hajlandó a növényi eledelek primátusát hangsúlyozni az ember táplálkozásában, kénytelen tompítani véleménye élet, mondván: „A legprimitívebb embert sem képzelhetjük kizárólagosan növényevőnek.” L.: HOERNES 1892. 110.: „Von vornherein dürfen wir uns den Urmenschen nicht etwa als ausschliesslichen Pflanzenesser vorstellen.” — Még századunk fordulóján is úgy találták egyesek, hogy a végső, kizárólagos megoldást tekintve ez egy *eldönthetetlen vitakérdés*. L.: SCHURTZ 1900. 219. A megoldás lehetősége a marxista dialektika módszerének alkalmazásában rejlik, amelynek segítségével korrelációba hozhatók a természeti viszonyok a társadalmi-gazdasági viszonyokkal.

az élelem után járó embernek, állatnak. A növényi eredetű szükségleti anyagok megszerzése lényegesen kisebb kockázattal, kevesebb leleménnyel és fáradtsággal szerezhető meg, mint akár az állati, akár pedig az ásványi eredetűek.³ Az ember magától értetődően elsősorban az azon mód fogyasztható növényi termékeket gyűjti s innen indulva fokozatosan terjeszti ki gyűjtő tevékenységét a felhasználhatóságig, a biológiai értékesítésig kisebb, majd nagyobb mérvű előkészítő munkát igénylő növényekre, növényi részekre. Ebből fakadóan általában a gyümölcs, a tulajdonképpeni termés az, ami azonnal élvezhető része a növénynek, majd sorrendben leginkább a levelek alkalmasak a közvetlen vagy közvetett felhasználásra, míg a szár, a gyökér, esetleg a héj, kéreg csak fáradságos munka árán szolgálja az ember biológiai, illetve védelmi és kényelmi szükségleteit.

A gyűjtőgetés ma már általánosan *nem a létfenntartást* szolgálja hazánk területén s egyre kevésbé az egész világon. Minél inkább hanyatlík azonban gazdasági jelentősége, annál fontosabbá válik a művelődéstörténet síkján: a növényismeret, eszközanyag, a gyűjtés technikája, a feldolgozás vagy tartósítás technológiája, a szókinés, a vele kapcsolatos kultikus képződmények mindenképpen a fejlődés útján előremozgó műveltség szövetének tartozékai maradnak. Ugyanakkor azonban az ilyen tevékenység időnként és helyenként valamilyen szükséglet diktálta aktualitással telítődik, ami *gazdasági* jelentőségének megszűntével még mindig meghosszabbítja *kulturális* jelentőségének élettartamát.

A címben megjelölt területen ma már szintén nem jut szerephez a gyűjtőgetés mint alapvető vagy akár csak mint nagyon jelentős élelemszerző tevékenység. Ez azonban nem jelenti azt, mintha sohasem, semmilyen körülmények között nem játszott volna szerepet a gazdálkodás *ritmikus, szabályosan és következetesen ismétlődő* évi munkáiban. Amint visszafelé haladunk az egymást követő nemzedékek emléktanyájában, sőt írásos forrásokban: az iparosítás előtti, a mainál jóval kezdetlegesebb úthálózatral rendelkező s a távolabbi országrészek gazdasági vérkeringésébe lazábban kapcsolódó Bakony életének a mainál jóval archaikusabb képe tárul fel kutató szemünk előtt. Ennek oka elsősorban földrajzi adottságaiban keresendő, de nem elhanyagolhatók gazdasági és etnikai viszonyainak történeti alakulásai sem.⁴ Hazánk területén belül ma geológiai felépítése, viszonylag mérsékelt vertikális tagoltságával együttjáró kedvező táji — horizontális tagozottsága, főleg azonban a vele érintkező vidékektől markánsabban elütő flórája miatt különül el s teszi indokolttá, hogy önálló tájegységnek tekintsük.⁵

Botanikai együttese meglehetősen bőséggel szolgáltat olyan növényeket, amelyek egészükben vagy egyes részei külön-külön tárgyai lehetnek a gyűjtőgető tevékenységnek s amelyek alkalmasak lehetnek az emberi gazdálkodás különféle szükségletei kielégítésére.

Annál meglepőbb az elmondottak után, hogy éppen ennek a vidéknek a kezdetleges gazdálkodásával, a népi gyűjtőgető tevékenységgel nem foglalkozott senki, míg a Bakony egyéb, főleg délnyugati és középső tájainak

³ LIPPERT 1886. 59.; SCHMIDT 1925. 27.

⁴ ILA—KOVACSICS 1964. Könyvészet; — PÁKAY 1942.

⁵ FEKETE—BLATTNY I. 1913.; — GÁYER 1925.; — WALLNER 1937.; — KÁDÁR 1941. Térkép; — SOÓ 1945. 145—194.; — BULLA—MENDÖL, 1947. 313—380.; — FEKETE 1964.

bőséges, a témába vágó irodalma van.⁶ Holott a két nagy tájegység között (több szempontból is) lényeges különbségek vannak. Amíg pl. a Bakony délnyugati felén a magyarságnak tömegei élnek kontinuusan, az északkeleti részen csak szigetszerűen maradtak meg kisebb magyar népi tömbök, amelyek átvészelték (sokszor éppen a táji adottságok oltalma alatt) a másfélszázados török hódoltság csapásait.⁷ Ezen a területen a történelem alig hagyott valamelyes etnikai „örökséget”, ezt a tájat a XVIII. század racionálisan gazdálkodni kezdő nagybirtokosai töltötték meg ismét munkáskézzelel — *ex orbe toto imperio*. Itt a jórészt elvadult nyerstájból kellett előlről kezdeni azt, ami a Bakony nyugati részén nem szűnt meg a válságos idő alatt, s így a feudalizmus korszakának hozzánk közeli évtizedekig kinyúló termelési-gazdasági viszonyai között jól elkülönülő vonásai ismerhetők fel a két táj paraszti gazdálkodásának.⁸ Hellyel-közzel az emberek természetszemléletében, a természettel kapcsolatos magatartásában is megnyilvánul ez a különbség, túlmenően a társadalmi rétegződésből adódó motívumokon. Nem lényegtelen különbségek adódnak a két táj nemek közötti munkamegosztásában is, ahol a régibb szántóföldi termelést folytató nyugati részen magatartásbeli okai vannak a férfiak húzódozásának a gyűjtögetéstől,⁹ míg a keleti részen — igaz, társadalmi okok beleszövődésével — a férfiak kevésbé tartózkodnak tőle.

Főleg a hosszú korszakokon át megszakítatlan szántóföldi termelés és az erre épülő állattenyésztés lehetett az oka annak is, hogy a nyugati Bakony területén a nyerstáj kiélésének praktikája korábban elhanyaglott, míg a keleti részen még sok színű, virulens volt a közelmúlt évtizedekben is.¹⁰ Ez egyben a két vidék természetismereti műveltségét is demonstrálja, óva intve bennünket attól, hogy a népi növényismeretet csupán azon mérjük le, hány növénynevet tudnak felsorolni.¹¹ Holott ehelyett fontosabb az: hány növényt ismer a nép, hánynak tudja hasznát, kárát, hányról tudja, hogy saját gazdálkodása céljaira melyik s miképpen alkalmas.

*

A megengedett terjedelemnek megfelelően, cikkünkben csupán a táplálékul szolgáló, vadontermő gyümölcsfélék és magfélék gyűjtögetés útján történő megszerzését kívánjuk ismertetni.¹²

⁶ Különösen TÁLASI István, VAJKAI Aurél, GÖNYEY Sándor és HERKELY Károly neve érdemel kötelező említést; munkáik adatainak bibliográfiai felsorolását l. ILA—KOVACSICS 1964. Könyvészetben.

⁷ PÁKAY 1942., a legfontosabb idevágó történeti irodalom a 166—167. lapokon.

⁸ Múlt századi geográfiai-statisztikai írások munkái — FÉNYES 1836. I. köt.; Uő. 1847. I. köt.; GALGÓCZI 1855. — hosszú évtizedeken át tükrözik ezt.

⁹ Érdemes megemlíteni, hogy az ismert ethnológus, HAHN általában „feminizálja” — asszonyi munkára épülőnek tartja a gazdálkodás gyűjtögető- és kapás-fázisait; HAHN 1914. 11—49.

¹⁰ Ebből a szempontból különösen érdekes számunkra az Őrség területe, ahol a nagyon savanyú termőtalaj réteg alig nyújt módot a szántóföldi szemtermelésre. Ennek következtében a táj „természetesebb” növényközösségei ma is másabb kiélési gyakorlatot igényelnek, mint az ekés művelés által homogénebbé — talán szegényebbé — szűkített növénytársulások. — L.: GÁYER 1925.; KARDOS 1943.; Dömötör 1960.

¹¹ VAJKAI 1959. 15—17.

¹² Jelen dolgozat részlete egy nagyobb tanulmányban.

A) Gyümölcsök

Cseresznye ~ vadcserešnye (*Prunus avium* L. és *Prunus silvestris* Kirschl.) Mindkét fajtáját szedik,¹³ egyik (*Prunus avium* L.) apró, egyik oldalán sötét-piros, másik oldala sárgás színbe megy át, erős illata van, íze első harapásra édes, majd kesernyessé válik; a másik (*Prunus silvestris* Kirschl.) az előbbinél jóval nagyobb szemű, feketére érik, az illata nem olyan erős, de kellemesebb ízű, édes. Ezt nagymértékben gyűjtik s fogyasztják, aszalják is, a másikat csak ízesítőnek, szagosítóknak teszik a szelíd nemesített közé: lekvárba, befőttbe néhány szemet, de aszalva is használják, amikor *aszalíkot*¹⁴ főznek.

A vadcserešnyét, mivel a fája csupasztörzsű és magas, csak éretten a földre hullva, az *avarról*, *harasztról* szedik fel kukoricaháncsból font *szatyorba* vagy fűzfavesszőből kötött *karkosárba*.

Körte ~ *vatkörte* (*Parus pyrae* L.). Legnagyobb mennyiségben s szinte rendszeresen szedett vadgyümölcs. Erdei tisztásokon, legelőkön, utak mentén sok magános vadkörtefa található a vizsgált területen. Jótermő esztendőben zsákszámra hordták haza a termését. Elsősorban nyersfogyasztásra tették el télre polyva vagy gabona közé, ahol karácsony, újév tájára teljesen megbarnult a bele, bőre arany-sárgára érett és megpuhult. Szedték azonban pálinkának is: a polyvában kissé *mégereszkedett* vadkörtét később ledarálták a szőlődarálón vagy sulyokkal megtörték cefrének. Aki cukorrépát termelt, különösen a Kisalföld peremén elhelyezkedő bakonyi falvakban, a gyárnak eladott cukorrépa után járó *melaszt* a körtecefrébe keverték, hogy a pálinka jobb ízű és több legyen. Olyan tilalmas helyekről, ahova sertést nem hajthattak, a vadkörtét a disznók számára is hordták.

Alma *vadálma*, *vadóma* (*Malus silvestris* Mill.).

Természetes, nyers állapotában alig fogyasztott, viszont nagy mennyiségben szedett erdei gyümölcs. Leginkább bort készítettek és ecetet erjesztettek belőle olyan falvak lakói, ahol nem vagy csak nagyon rossz szőlő termelt: Jásd, Szápár, Lókút, Olaszfalu, Urkút, Herend, Szentgál stb. A télre ugyancsak polyvába, gabonába eltett almát jórészt csak a gyermekek ették, azoknak *nem vásott el a foguk* tőle. Híres vadalmatermő helyek voltak az északeleti Bakony területén Mellár, Dültfás, Királyszállás, Borjúkút, Hétház tisztásai, Bakonynána Vadalmás nevű erdős része; a Zirc melletti Szépalma puszta neve valószínűleg ugyancsak ennek az emléket őrzi.¹⁵

Szamóca *eper* (*csattogó* — *Fragaria viridis* Duch. és *erdei* — *Fragaria vesca* L.). Ismeretes népi elnevezések még a *lányepér* és *bagóepér*; a lányeper „először érik”.¹⁶ A legkedveltebb erdei gyümölcs, szedése és élvezete túlnőtt minden jogi, gazdasági és társadalmi megkötöttségen. Éréskor tejesfazekakba, köcsögökbe, bögrékbe és különféle bádögédényekbe szedik, hogy a szétnyomódott szemek leve el ne folyhasson. Minden szemet külön kellett levenni,

¹³ VAJKAI a szentgáliak növényismeretét összegező monográfiájában csupán egy-fajtaként említi s annyit róla, hogy „táplálékul szedik”.

¹⁴ A szárított *aszált* gyümölcsből, *aszalíkból* főzött leves, tkp. kompót általánosan elterjedt böjtös étel a Bakony területén, szinte valláskülönbség nélkül, különösen karácsony este, de a téli hónapokban egyébkor is gyakori.

¹⁵ Anélkül, hogy valamennyit felsorolnánk, megjegyezzük, hogy a vizsgált terület meglehetősen bővelkedik a flórával és faunával kapcsolatos földrajzi neveken, így természetesen, igen sok az almával kapcsolatos is.

¹⁶ VAJKAI 1959. 18.

szedésének eszközkészlete így nincs is. Igen gyakori volt a helyben fogyasztása is, ezen túlmenően azonban az volt a törekvés, hogy minél többet hazavigyenek: az *epérlékvár* a legkedveltebb, szinte nyalánkságnak számító gyümölcs volt. Nem természetett gyümölcs lévén, viszonylag kevés volt belőle, becse annál nagyobb. Szegényebb, ráérősebb családok évi lekvárszükségletük egy részét ebből teremtették elő, de legalább 1–2 liternyi, aki csak tehetette, befőzött belőle. A „csattogó-eper” viszonylag más szerepet játszott. A szem leszakításakor csattanó, éles hang hallatszik, innen *csattogó* a neve. Szára magasan kiemelkedik a földből, így összegyűjtésére és szállítására egy alkalmas eszközt, a *csaptatót* lehet használni.¹⁷ Így csaptatóba azonban csak legények, férfiak szedik a számócát, nők nem. A számócéval megrakott csaptató kedvelt ajándékozási tárgy volt: legények a lányoknak vagy saját kisebb testvéreiknek, kedves ismerősüknek szokásosan adtak ilyen.

Földiszeder ~ *földiszédér* (Rubus-félék). Két fajtája ismeretes: a nyirkos, árnyékos folyópartokon, sűrű bokrok alján elfutó *feketeszeder* és a napsütött irtásokon, legelők bokraira felfutó vastagszárú, *pirosszedernek* is mondott (Rubus vestitus ssp. bakonyensis) földiszeder. Ez utóbbit azon kívül, hogy a mezőn dolgozó ember, pásztor, gyermek alkalmanként szedte, nagyobb mennyiségben is gyűjtötték lekvárnak. Mivel érett fekete korában szintén könnyen nyomódó, lágy *leveses* gyümölcs volt, csak szilárd edénybe: cserép, bádóg vagy faedénybe volt szabad gyűjteni. Ezt lehetett legkönnyebben szedni, mivel a bokorra felfutva, azt valósággal belepve, minden oldalról jól hozzáférhető volt. Jó *vérnevelő* hatást tulajdonítottak neki.¹⁸

Som (Cornus mas L.). A táj növényföldrajzi képeinek jellegzetes színfoltja lehetett évszázadokkal korábban is a földrajzi nevek tanúsága szerint.¹⁹ Hosszú-kás élénkpiros termését egyaránt gyűjtötték nyersfogyasztásra és befőtt gyümölcs közé ízesítőnek, színesítőnek. Különösen téli disznóvágáskor sült peccsenyehús mellé fogyasztják, állítják: a gyomorban *lefogja* a sok zsiradékot,²⁰ amitől egyébként a leghamarabb *mégcsömölli* az ember. Nyersen az erdőn csak a gyermekek ették, akik egész nyáron szabad idejük nagy részét az erdőn töltötték kóborlással, *bóklászással*. (Részben innen eredt meglehetősen nagyfokú növényismeretük).

Kökény ~ *kökén*ⁿ, *kökín*ⁿ, *kökiny* (Prunus spinosa L.). Az érett fekete kökényt csak az első dércsípések után szedték, addig élvezhetetlenül fanyar volt. Ritkán beletették a cefrébe is, de csak ha vegyes gyümölcscefrét főztek ki pálinkának. A kökénytől *élesebb* lett a színe, olyan tiszta lett tőle a pálinka, mint az üveg, *nem maradt benne homály*.

Berkenye ~ *berkénye* (Sorbus decipiensiformis; lokális speciessai: Sorbus bakonyensis, Sorbus latissima, Sorbus redliana) és ide tartozik a *barkóca* (Sorbus torminalis) is. A berkenye és barkóca között, azonban csak olyan

¹⁷ Száras gyümölcsök gyűjtésére és szállítására szinte országosan elterjedt eszköz: *csaptató*, *cserepecsik*, *cserepecsép* stb. néven; a csattogóepernek ugyancsak van más népi neve is, pl. Bernecebarátiban *lovasszamóca*. L.: FEHÉR 1957. 273.

¹⁸ Tés, Öskü, Gyulafirátót, Kádárta, Lókút, Bakonybél, Ganna, Döbrönte, Csesznek, Dudar, Csetény, Isztimér határában különösen sok Rubus caesius L. terem s a környező falvak lakossága évről évre meglátogatja ezeket a helyeket, viszont pl. a szentgáliak nem gyűjtik; l.: VAJKAI 1959. 141–142.

¹⁹ Főnévi és melléknévi előfordulásaiból csak a Bakonybél fölött emelkedő, valamint az Isztimér határában lévő *Somhegyeket* említjük példának.

²⁰ A növény fajának hasznáról másutt lesz szó. Gyümölcséből Szentgálon lekvárt is főznek. L.: VAJKAI 1959. 142.

különbséget éreznek és tesznek, mint az *ihar* és a *juhar* között.²¹ Általában a barkóca gyümölcséről sohasem beszélnek, csak a berkenyéről; a barkóca csupán fa minőségben említődik, míg a berkenye gyümölcsként és faként egyaránt. Gyümölcsét már emberemlékezet óta nem szedik, nem fogyasztják. de tudják, hogy ehető, hogy az emberre nem káros.

Csipkerózsa ~ *csipkebogyó*, *bicske*, *csitke*, *hëcselli*, *hëcsëdli* (*Rosa canina* L.). Általában gyűjtött és fogyasztott, több célra felhasznált vadgyümölcs. Attól függően, hogy milyen készítmény céljára szedik — választják meg a szedés idejét. Ha teát akarnak belőle készíteni, még *a derek előtt* (dércsípés előtt) le kell szedni, amikor még kemény a húsa, *ropogós*. *Sipkáját* és szárát körömmel lecsipik, a magját kiszedik, a piros húsát pedig megszárazítják. Teafőzékora ebből áztatnak be hideg vízbe szükség szerinti mennyiséget, majd ezzel a vízzel együtt teszik fel forni. Legjobban *használ* mézzel édesítve; gyógyítja a vese- és epebajt. — Lekvárfőzés céljára dércsipe bogyóját szedik. „Sipkájától”, szárától megtisztítják, majd megmossák és felteszik köveszteni, így *köved*, *küed* egy ideig s amikor jól meglágyult, a kövesztővizet leöntik róla, magját pedig kinyomkodják, *kipaszerózzák* belőle. A bogvyó húsának pépjét a kövesztővízzel visszateszik a tűzre és főzik addig, míg a pép meg nem sűrűsödik — akkor teszik bele a cukrot. Ezzel együtt még a tűzön marad, amikor pedig a vizét *ëföte*, a cukor jól *átjárta*, üvegekbe rakják. Disznóölés után hájastésztába, hájaspogácsába, *vánkostésztába* s egyéb alkalmakkor (pászta, lakodalom stb.) ezzel készített sülttészta a gazdaasszony. Ha nem lett volna, még kölesön is kért.

Bodza ~ *borza*,²² *borzafa*, *bozzafa*²³ (*Sambucus nigra* L.); földi bodza (*Sambucus ebulus* L.). Mindkettő virágját és bogvyóját egyaránt gyűjtötték. Virágját megszárazítva gyógyteának használták (egyes adatközlők szerint csak a fabodza *Sambucus racemosa* és *Sambucus nigra* virágja alkalmas teának, a *földibodzáé* nem).²⁴ Általában azonban nem tesznek, de valószínű nem is mindenki tud ilyen különbséget tenni. Ugyanígy, egyesek csak a fabodza bogvyóját gyűjtik lekvárnak, mások viszont válogatás nélkül szedik. A bodzalekvárt ételbe (tészta) nem szokták tenni, inkább csak kenyérré kenve fogyasztják. Orvosságként, hasmenés ellen összekeverik reszelt, nyers vadgesztenyével, amit csak úgy nyál nélkül, rágatlanul kell lenyelni, hogy *használjon* (gyógyítson). Erre a célra különösen a földibodza bogvyójából főzött lekvár a megfelelő.²⁵ Az utóbbi évtizedekben pálinkának is szedték. *ha a lekvárgyát még lehet ënnyi, akkor a pálinkáját is még lehet innya*. Bodzát a férfiak nem szedik, legfeljebb a gyermekek segítenek ebben az asszonyoknak, mert ez „nagyon moecos munka, csak a nőknek való”. A bodzabogvyót legyezőszerűen szétterülő szárával együtt szedik hatalmas vesszővákba vagy szalmavékákba, így szárastól a szem nem nyomódik szét, nem *muckulódik*, csak otthon kézzel rázva a szárát, pergetik le róla a bogvyót, ami magától nem hull le, kézzel lecsipkedik. Aki bodzából főz lekvárt vagy pálinkát. *nëm tuggya lëtagannyi, ëlërülja a szaga*.²⁶

²¹ Ezt látszik alátámasztani VAJKAI adata is: 1959. 16., ámbár gyümölcsét eszik, lekvárnak is főzik; ua. 141.

²² VAJKAI 1959. 17.; szerinte inkább a német falvak lakossága szedi; ua. 141.

²³ A Bakony nyugati részén, Pápa környékén.

²⁴ Ezt alátámasztja: LUKÁCS 1965. 16. is.

²⁵ Szápár, Sur, Csernye, Jásd, Tés lakosai szerint.

²⁶ Ezért is maradt jellegzetesen női munkának; a férfiak szégyellik a szagát és azt, hogy a kéz bőre napok múlva is fekete marad tőle.

Boróka ~ *borovicska* (*Juniperus communis* L.). Két év alatt érik be, az érett mag kékes-fekete. A bokor alá terített abroszra, lepedőre verik le bottal. Tartósítása szárítással történik. Mivel viszonylag kevés van belőle, tisztán nem készítik pálinkának, csupán egyéb gyümölcsök cefréjébe tesznek belőle, valamint forralt borba, hordóban savanyított káposztába. Ha valaki valamilyen *bajban* (betegségben) hal meg, szobája *nehéz szagát* ennek bogycájával füstölik ki. „Legjobb gyomorerősítő.” Szemenként is rágják. „jószagú lesz az ember szája tőle”.

Galagonya ~ *gelegonya*, *gelegönye* (*Crataegus oxyacantha* L.). Erdőn, mezőn járaskor megeszik, csipegetik, jobbra őrző gyermekek, pásztorok, de nem gyűjtötték soha nagyobb mennyiségben. A sertés és birka szívesen megessi, élelmes pásztor hajtja is a nyáját az ilyen galagonyabokros helyekre. Néhány adatközlő emlékezett rá, hogy teának főzve a szárított galagonya gyógyította a *fejfájásokat*.

B) Magfélék

Az itt felsorolt vadon termő gyümölcsök mellett jóval fontosabb gazdasági szerepük volt a magféléknek, mint a makkok, a mogyoró, a kömény: viszont alig jutott jelentőségre a gesztenye és a dió. Bár hazánk egyéb területein a dióval kapcsolatos helynevek a diónak általános vadon termő volta mellett bizonyítanak, vizsgált területünkön alig találkozunk ezzel a földrajzi névvel, mivel hiányzik a névadás alapjául szolgáló növény, a tömegesen vadon termő dió. Csupán egyetlen előfordulását ismerjük innen: a Bakonycsernyéről Várpalota felé vezető út mentén, a Gaja lapályán, Szarvasbükk és Naggyón puszták között. Magas, sima törzsűk, gyümölcsüknek rendkívül vastag csonthéja és egészen kisméretű bele volt. Előfordulásuk legfeljebb dendrológiai szempontból mondhatott érdemlegeset, a szűkebb s távolibb környék lakosságának gyűjtögető tevékenységében nem jutottak szerephez.

Mogyoró ~ *magyaró* (*Corylus avellana* L.). A napfényes erdőszélek, meleg tisztások jellegzetes és elmaradhatatlan szegélybokra. Termését nyár végén szedik. A bokrok közét az avartól, száraz törmeléktől kitisztítják, köröskörül lepedőket, lazsnakokat terítenek le s egy merev bottal a hajtások, ágak közé nyúlva, jobbra-balra ütögetve *verik* a magyarót. Ha érett, akkor kipotyog a *sipkájából*, ha meg nem hullik ki, azt jelenti, hogy „még nem szakadt el a sapkájától”, ti. még nem vált el magházától, rücskös fészektől és nem érdemes szedni, mert a bele úgyis összeszárad, *méktöpörődik*. Télen át úgy tartják, mint a diót, a gyermekek és a felnőttek egyaránt csemegezámba veszik, *konfektnek* tartják.²⁷ Karácsonyeste, Újév reggelén a köszöntő gyermekek dió helyett kapják. Aki rászorulónak ideje van, jó termés esetén eladásra is szed.

Bükkmakk ~ *bükmakk* (*Fagus sylvatica* L.). Négyfelé hasadó termését pásztorok, gyermekek, felnőttek egyaránt ették és etették állataikkal. A Bakony magasabban fekvő és északnak lejtő oldalai ma is összefüggő bükkösökkel vannak borítva s a velük kapcsolatos, rájuk utaló földrajzi neveknek se szeri se száma. Ezeket az erdőket bő makktermés idején *ellepte a szegénység*,

²⁷ Szentgálon tortába is használják, figyelmeztetve arra, hogy a primitív élelem-szerzési tevékenység a legdivatosabb ételek készítésével kapcsolódhat. L.: VAJKAI 1959. 142.

ti. olyankor ment rá a legtöbb szegény ember, amikor gazdagon termett s ilyenkor is fosztották ki legjobban és vált szegénnyé. Az aljnövényzetet nem tűró bükkösben az avaron separték vagy sűrűfogú gereblyével *húzták össze* a makkot, amit egyesek ott helyben átrostáltak, a levél és egyéb törmelék fennmaradt, a makk pedig *átment a natyszemü rostán*. A rosta tulajdonképpen régi, elszakadt törekrostának a kávéjával készült úgy, hogy az aljára ritkásan hasított *magyarószijácsot* erősítettek, hogy a makk átférjen a közein.²⁸ Az Északi-Bakony területének falvaiban ezzel párhuzamosan egy másik módja is élt a bükkmakk szedésének. A makkot, mivel legtöbbször és legtöbb helyen szigorúan tiltott úrbéres vagy uradalmi erdőben gyűjtötték, csak gyorsan összekotorták, zsákokba tömtek és csak otthon, szétterítve, a gyermekek *tiporták* ki a *kütyüből*, *gubájából*, azután rostálták. A bükkmakkot nem volt szabad csépelni, nem taposhatta felnőtt, mert a bél az ütéstől, nehéz súlytól szétszakad, *szítszakul*; ezért általában a fiatal gyermekekkel *tipratták* ki. Az erdőn azon nyersen ették, *fejtették* a bükkmakkot, otthon a tűzhely vaslapján tepsivel lefedve megpirították s úgy fogyasztották el. Amit *üttetésre* olajütésre szántak, azt ugyanúgy meg kellett *pörkölni*, piritani, akár az olajütőben, akár otthon. Olajütők több községben is voltak: Ajkarendeken, Berénden, Polányban, Pulán és Jákón még az 1940–42-es években is működtek, míg a szentgálit már az 1900-as években lebontották, a bodajki pedig a két világháború közötti időben sorvad el. A petróleumlámpák előtt a lakóhelyiségekben is, de istállóban, kamrában még jóval azután is olajmécselel, *mécselel* világítottak s az olajat tökmagból, napraforgóból ~ *szotyolából*, repceből, bükkmakkból üttették. Szinte minden háznál megtalálható volt az olajos *kükorsó* v. *olajoskorsó*. Szegényebb háztartásokban ételkészítéshez általában is, de böjtben még a jómódú családok is használták a növényi olajokat: leggyakoribb böjtös étel volt az olajos kenyér és az olajjal leöntött hordóbeli nyers savanyúkáposzta. A bükkmakkolajat azonban étkezés céljára lehetőleg keverték tökmag- vagy napraforgóolajjal: „*ékkicsit megbolondítottuk — becsaptuk vele a hasunkat*. A megavasodott, előző évi olajat lószerszám, lábbeli és egyéb bőrfélék kenésére, ápolószerként használták el.

Tölgymakk ~ *tőlfamakk*, *tőfamakk* (*Quercus robur* L.). Kézzel szedték a földről, mint a rázott gyümölcsöt szokták. Leginkább a sertésekkel és a lovakkal etették, de szükség esetén a birkákat is ezen tartották téli takarmányszükében, otthon. Addig kellett szedni, míg a makkoló kondát rá nem eresztették az erdőre. Azok ugyanis hamarosan feltúrtak mindent és összekeverték a makkot az avarral. Innen már az embernek kiválogatnia fáradságos és szaporátlan munka lett volna, míg a sertés még sokáig, Újév után is ismét és ismét feltúrva, még mindig talált benne elegendő szemet. „A disznó ujan, mint a tik: ez is kapar, bármennyi van is előtte, a disznó is tűr. hiábo, hogy rápotyog a makk.” A ló számára a héjától meg kellett tisztítani: forró vízben egyet *rottyant*, a vizet leöntötték róla, a kemény héjat felhasítva leszedték róla. Ugyanígy megtisztítva használták kávépótlónak is. A héjától megtisztított makkot apróra megvágták, megpörkölték s megdarálva kávéfőztek belőle.

Csermakk (*Quercus sessiliflora* Salisb.). Ugyanúgy gyűjtötték s hordták haza az állatoknak, mint a tölgymakkot, de ezt emberi táplálékul nem

²⁸ Úgy látszik, a Bakony belső vidékein és Szentgál környékén ez lehetett a túlnyomó. L.: VAJKAI 1959. 142.

használták, csupán a sertéseket etették vele. Emlékezet szerint a múlt század 60-as ínséges éveiben lisztte őrlték, kukoricával keverték s kenyeret sütöttek belőle. A későbbi időből hasonló felhasználására nincs adat az emléktanyagban. — A makkféléket, általában mindig, de különösen olyan esztendőkön gyűjtötték nagy mennyiségben, amikor gyenge kukorica- vagy árpatermés, esetleg egyéb természeti csapás miatt az állateledelt nem tudták teljes mértékben biztosítani. Kint az erdőn a makkoló konda az első napokban pirosat vizelt a maktól, de a kanász tudta, hogy ez nem betegség náluk, hanem a makkok, főleg a csermakk savai okozzák. Néhány nap múlva az állat szervezete hozzászokott az új táplálékhoz és vizeletük normális színét nyerte vissza.

Kömény ~ *kömén*, *kömímmag* (*Carum carvi* L.). Száraz réteken terem. Kaszáláskor szedik ki a szénarendekből. Van, aki már kaszálás előtt járja a rétet köményért, de az ilyen „kártevőt” a gazdák lenézik: *nincs az ilyen szodéba (mohóban) sémmi embérség*. A lekaszált rendből szívesen látják, ha kiszedik a köményt, *legalább ném rontya a takarmánt*. A köményt otthon szárastól csomókba kötve kiakasztják a napra száradni. Mikor megszáradt — *u'lléssz a kömímmagbú kemímmag*, — kézzel kimorzsolják, megszelelik s rendszerint hűvös, száraz helyen tartják. A köménymagtea gyógyította a *mellbajt*.

Gesztenye (szelíd *Castanea sativa* Mill., vadgesztenye *Aesculus hippocastanum*). Az előbbi a Bakony területén egyetlen helyen található, a Bakonynána és Alsóperepuszta közötti erdőrészen, de ez alig néhány évtizede ültetett állomány. A lakosság gyűjtögető tevékenységében nem játszik szerepet. A vadgesztenye termését gyűjtik orvosságnak: a *reszelíkyit* bodzalekvárral összekeverve hasmenés ellen használják.

*

Ezek azok az emberi és állati *eledelül* leggyakrabban használt vadon termő *gyümölcsök* és *magfélék*, amelyek az Északkeleti-Bakony területén tárgyai voltak a gyűjtögető tevékenységnek. Kívülük voltak még olyanok, amelyek gyógyítási, ipari stb. szükségletek kielégítésére szolgáltak.

HEGYI IMRE

IRODALOM

- BULLA Béla—MENDÖL Tibor
1947: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest.
- DÖMÖTÖR Sándor
1960: *Örség*. Budapest.
- FEHÉR Julianna
1957: *Adatok Bernecebaráti gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodásához*. Néprajzi Közlemények. II. évf. 3—4. sz. 267—292. 1.
- FEKETE Lajos—BLATNY Tibor
1913—1917: *Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén*. I—II. Budapest.
- FEKETE Gábor
1964: *A Bakony növénytakarója*. Veszprém.
- FÉNYES Elek
1836—1840: *Magyar Országának ... mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. I—VI. Pesten.
- 1847: *Magyarország leírása*. I—II. Pesten.
- GALGÓCZI Károly
1855: *Magyarország, s a Szerbvajdaság s Temesi Bánság Mezőgazdasági Statisztikája*. Pesten.

- GÁYER Gyula
1925: *Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza és a praenorikumi flórasáv*. Vasvármegyei Múzeumok Evkönyvei. I. Szombathely.
- HAHN, Edmund
1914: *Von der Hacke zum Pflug*. Leipzig.
- HOERNES
1892: *Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft*. Wien—Pest—Leipzig.
- ILA Bálint—KOVACSICS József
1964: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest.
- KARDOS László
1943: *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest.
- KÁDÁR László
1941: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Budapest.
- LIPPERT, Julius
1886: *Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischem Aufbau*. I. Stuttgart.
- LUKÁCS István (szerk.)
1965: *Erdei melléktermékek gyűjtése és felhasználása*. Budapest.
- MENDÖL Tibor
1932: *Táj és ember*. Budapest.
- PÁKAY Zsolt
1942: *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján*. Publicationes Veszprémienses 7. Veszprém, 1942.
- Soó Rezső
1945: *Növényföldrajz*. Budapest.
- SCHMIDT, Max
1925: *Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern*. Leipzig.
- SCHURTZ, Heinrich
1900: *Urgeschichte der Kultur*. Leipzig und Wien.
- VAJKAI Aurél
1959: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Budapest.

Имре Хеди:

СОБИРАТЕЛЬСТВО В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ БАКОНЫЕ

(Резюме)

Данная статья является частью большого труда автора, в котором он занимается этой же темой.

Баконь, это довольно четко определяемая часть Венгрии и с этнографической и с географической точки зрения, где в собирательстве до последнего времени можно было проследить некоторые традиционные черты. Жители этих районов интенсивнее эксплуатировали флору и фауну местности, чем жители соседних областей, где раньше началось пахотное хозяйство с выращиванием зловесных культур.

Собирательство уже и здесь не играет суцатвенной роли, но для изучения истории культурно-исторических процессов, становится ценнее связанное с этим знание растений, инструменты собирательства, лэксика и техника собирательства, теснология обработки и консервирования собранного материала, верования культового характера, связанные с собирательством. Увековечение этих древних явлений народного знания тем более важно, что они сильно подвержены разрушительной воздействию развивающейся быстрыми темпами цивилизации.

Собирательством человек может использовать в первую очередь источники растительности географического окружения и удовлетворить этим свои биологические и другие потребности. Собрание растительных материалов, по природе привязанных к месту, не грозит почти никакой опасностью для человека, собирающего свою пищу. Из этого прямо следует, что инструментарий собирательства наиболее бедный, и с технологической точки зрения наименее развитый у человека среди инструментов производства. Данная статья содержит материалы только из области собирательства растительных материалов на территории Баконья; точнее, только собирательством плодов и различных семян, служащих пищей для людей или кормом для домашних животных. Такими являются: *дикая*

черешня (виды *Prunus*), дикая груша (*Parus pyraeaster L.*), дикое яблоко (*Malus silvestris Mill.*), земляника (виды *Fragaria*), ежевика (виды *Rubus*), настоящий кизил (*Cornus mas L.*), тёрн (*Prunus spinosa L.*), рябина *Sorbus decipiensiformis*, шиповник (*Rosa canina L.*), виды бузины (*Sambucus nigra L.*, *S. ebulus L.*), можжевельник (*Juniperus communis L.*), боярышник (*Crataegus oxyacanthus L.*), лесной орех (*Corylus avellana L.*), буковой орешек (*Fagus sylvatica L.*), жёлудь (*Quercus robur L.*), жёлудь чернильного дуба (*Quercus sessiliflora Salisb.*), тмин (*Carum carvi L.*), каштаны (*Castanea sativa Mill.* и *Aesculus hippocastanum*).

Imre Hegyi:

SAMMELWIRTSCHAFT IM NORDÖSTLICHEN BAKONYGEBIRGE

(Auszug)

Diese Abhandlung ist ein Teil einer größeren Arbeit des Verfassers, in der das im Titel angegebene Thema bearbeitet wurde.

Das Bakonygebirge ist eine floristisch wie geographisch gut umgrenzte Gegend Ungarns, wo gewisse traditionelle Züge des Sammelns bis zu den jüngsten Zeiten zu beobachten waren. Ihre Bevölkerung hat die wildwachsende Vegetation intensiver und mannigfaltiger ausgenutzt als die Bevölkerung der benachbarten, Ackerbau treibenden Gegend.

Das Sammeln hat für den Lebensunterhalt heute bereits keine Bedeutung mehr. Für die Kulturgeschichte sind jedoch die damit zusammenhängenden Pflanzenkenntnisse, die Geräte, der Wortschatz, das Verfahren des Sammelns, die Technologie der Bearbeitung und Konservierung und die kultischen Anschauungen desto wertvoller. Die Verewigung dieser uralten Kulturgüter ist um so dringender, weil sie der vernichtenden Einwirkung der sich rasch entwickelnden Zivilisation ausgesetzt sind.

Mit Sammeln vermag der Mensch sich in erster Linie die Pflanzengüter der geographischen Umgebung zu verschaffen, um mit diesen seine biologischen und anderen Bedürfnisse zu befriedigen. Die Anschaffung des an eine Stelle gebundenen pflanzlichen Nahrungsmittels bedeutete für den den Lebensmitteln nachforschenden Menschen fast keine Gefahr. Daraus folgt, daß die zum Sammeln der Pflanzen dienende Gerätegarnitur unter den Produktionsgeräten des Menschen die ärmste und technisch unentwickelteste ist. Betreffs der im Bakonygebirge vonstatten gehenden Sammeltätigkeiten ist in dieser Abhandlung nur die Anschaffung der pflanzlichen Materialien, darunter auch nur die Verfahren und Umstände der Anschaffung des zur menschlichen und tierischen Ernährung dienenden Obstes und der Kerne besprochen. Solche sind: Vogelkirsche (die *Prunus*-Sorten), Holzbirne (*Parus pyraeaster L.*), Holzapfel (*Malus silvestris Mill.*), Walderdbeere (*Fragaria*-Sorten), Brombeere (*Rubus*-Sorten), Kornelkirsche (*Cornus mas L.*), Schwarzdorn (*Prunus spinosa L.*), Früchte der Eberesche (*Sorbus decipiensiformis*), Hagebutten (*Rosa canina L.*), Geisblattgewächse (*Sambucus nigra L.*, *S. ebulus L.*), Wacholder (*Juniperus communis L.*), Hagedorn (*Crataegus oxyacanthus L.*), Haselnuß (*Corylus avellana L.*), Buchecker (*Fagus sylvatica L.*), Eichel (*Quercus robur L.*), Kümmel (*Carum carvi L.*), Kastanien (echte — *Castanea sativa Mill.*, wilde — *Aesculus hippocastanum*).

„Ősi hagyaték” – „felülről érkezett szálladék”?

(A szék történetének kezdetei)

... diese Reliefbilder des alten Reichs ... sind die erste Darstellung des Triumphs menschlicher Kultur ... Vervolgen wir heute die Geschichte irgendeiner Technik, eines Werkzeugs, einer Lebenssitte, dann sind sie das älteste Lexikon der Menschheit, in dem wir nachschlagen können”
CURTIUS 1913, 107–109.

A hagyományos néprajzi módszerekkel megragadható népi kultúra előzményeinek kutatása szinte kikényszeríti egyes korábbi elképzeléseink felülvizsgálatát és különösen éles fénybe állítja az ősi elemek kérdését.¹ Nem elhanyagolható ez a probléma, minthogy napjainkban is számtalan változatban találkozni azzal a Hans NAUMANN által programba foglalt felfogással, amely határozott választóvonalat húz a jelenségek közé.² Az ennek megfelelő két csoportba osztás tartja életben kimondatlanul is az értékítéletet, amely szerint néprajzi kutatásra, begyűjtésre méltóbb az „ősi hagyaték”, mint a „felülről érkezett szálladék”.³

Az olyannyira összetett népi lakáskultúra megítélésénél mindez igen sok nehézséget okoz, akadályozva a tisztánlátást. Tetézi a problémát, hogy a néprajzi gyakorlatban a jelenségeknek a fentieknek megfelelő „osztályozása” nem a valóságos történeti folyamatok elemzésén nyugodott, hanem olyan öröklött elképzeléseken, amelyek még a bútorkutatások megindulása idején, a múlt század második felében uralkodó mechanikus evolucionizmusban gyökerestek. Így kapott szentesítést például az az elgondolás is, amely az ülőbútorok kifejlődésének elejére valamely lehető legegyszerűbb ülőkét állított, mégpedig a legáltalánosabb vélekedés a gyalogszéket, amely maga viszont az alkalmi ülőhelyként használt kőnek, fatökének, illetve áglásos tuskószéknek a továbbfejlesztése lett volna.⁴ Az evolucionista szemléletnek a továbbélését az ellentétes tényanyag sem befolyásolta, így az idézett példánál az, hogy

¹ A dolgozat a *Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra szakosztályának* 1968. V. 29-i ülésén elhangzott előadásnak a székfélék eredetére vonatkozó, első részét teszi közzé. Az előadás a szerzőnek a magyar népi lakáskultúra kialakulását tárgyaló nagyobb tanulmánya egyes részleteredményei alapján készült.

² NAUMANN 1929. 8.

³ A jelen dolgozat címében és itt idézettek Hans NAUMANN jólismert fogalompárját – „primitives Gemeinschaftsgut”, „gesunkenes Kulturgut” – adják, VISKI Károly találó fordításában (VISKI 1942, 227.).

⁴ Így pl.: STEPHANI 1902, 99.; UEBE 1924, 65–66.; SCHIER 1932, 357–359.; HAHM 1939, 21.; OTTENJANN 1954, 129. lap és 166. jegyzet; DÖPPE 1955, 15.; KRÜGER 1959, 19.

Legutóbb Torsten GEBHARD hangoztatta, hogy: „die Baumbank, der Baumsessel ... sind so elementar, daß wir sie vergleichsweise anderen urtümlichen Einrichtungen und Praktiken gegenüberstellen dürfen, so z. B. mit dem offenen Herdfeuer, ... mit den Einraumbehausungen ...” (GEBHARD 1962, 144.). Mindemellett pedig GEBHARD tisztában van azzal, hogy azok a támlásszékecskéik, amelyeknek támlája és ülőkéje egyetlen fatömbből van kialakítva, „wirken zwar primitiv, doch setzen sie die Kenntnis von Sesselformen der Hochkultur voraus”. (GEBHARD 1962, 131.)

nyelvészeti, jelentéstörténeti következtetések alapján már korán világossá és elfogadottá vált, miszerint a székek legkorábbi őse méltóságjelző, trónus volt.⁵

A hazai bútorkutatásban teljes mértékben hitelt találtak az előbbieknél megfelelő elgondolások. Ezeknek Rudolf UEBE bútorkönyvében jelentkező megfogalmazásához igazodik Cs. SEBESTYÉN Károly,⁶ és lényegében a későbbi összegezésekből is ugyanez a felfogás csendül ki.⁷ VAJKAI Aurél is csupán az ellen emelte fel szavát 1948-ban, a népi bútorokra vonatkozó magyar kutatásokat összefoglalva, hogy „ne gondoljuk, hogy a parasztszobában fejlődött a fatönk kényelmes négylábú székké . . . A bútor alakulása másutt történt.”⁸

A kutatómunka kezdetének téves irányban tapogatózó feltevése az idők folyamán szinte axiómának ható nézetté merevedett,⁹ amelynek bebizonyítását senki sem tartotta szükségesnek. Az emléktanyag alapján ilyen bizonyítás természetesen nem is sikerülhetett volna.

A szobán forgó probléma megvilágítására a jelen dolgozat a századfordulói magyarországi parasztság jellegzetes ülóbútoráiból indul ki. Három típust emel ki közülük: a lapból és belécsapolt lábakból álló gyalogszéket (1. kép), párdarabját az egyetlen fatörzsdarabból kialakított tuskószéket (2. kép), továbbá a nagyjából függőleges sarokpillérekkel és vízszintes összekötő hevederekből szerkesztett, többnyire növényi rostanyagból kötött ülésű lécvázazs széket (3. kép). Ezen három tárgytípus közül az előbbi kettőt ugyanis a tanulmányok — és tanításuk alapján a szélesebb közvélemény — hagyományosan az „ősi elemek”, míg az utóbbit a „szálladékok” csoportjába osztják.

A valódi összefüggések megértéséhez az idevágó legrégebbi emlékekhez kell visszanyúlni. A közel-keleti ókori civilizációkban, nevezetesen Egyiptomban¹⁰ tekintélyes számban fennmaradt korai bútorok, bútorrészek, nemkülön-

⁵ Így pl.: HEYNE 1899, 53—55.; MERINGER 1906, 60.; MIELKE 1908, 627—628.

A trónus-ősre a népi székképzésmódot tárgyaló tanulmányokban is szinte mindig van utalás, de UEBE nyomán (1924, 72.), úgy látszik, abban a hiszemben, hogy egyrészt már a legkorábbi trón is valami karosszék-féle lehetett, másrészt pedig, hogy ebből végül is csupán a támlás- és karosszék származtak.

⁶ Cs. SEBESTYÉN 1937, 130.; Cs. SEBESTYÉN 1938, 239.

⁷ VISKI 1941, 235—236.; DOMANOVSKY 1942, 17.; DOMANOVSKY 1964, 16—17.; MÁNDOKI 1962, 343.

Nem hallgathatom el, hogy korábban én magam is az öröklött evolúciós elméletnek megfelelően írtam: „Az őstársadalom emberei . . . földre, kövekre, ledőlít fatörzsekre ültek . . . Hosszú idő telt el, míg az embereknek mesterségesen készített bútorokra igényük támadt.” (K. CSILLÉRY 1952, 5.)

⁸ VAJKAI 1948, 25.

⁹ A Magyarság Néprajza ilyen jellegű megállapításai döntő befolyásának szemléltetésére érdemes idézni, hogy KAESZ Gyula 1962-ben megjelent, majd 1969-ben újra kiadott bútortörténete egyaránt „a legelemibb bútorszerkesztés ősi módszerének példái” gyanánt értékeli a fatuskót, a tengeriszár-köteget, . . . az egymásra helyezett deszkadarabokból hevenyészett ülőkét, s nemkülönben a gyalogszék-féléket (KAESZ 1962. 18. lap., I. t. 1—13. á.).

¹⁰ Az ülóbútorok kialakulása kezdeti szakaszának illusztrálására tudatosan csupán Egyiptomból veszem a példát, minthogy ott, legalábbis az i. e. III. évezred második felétől kezdődően, a társadalmi osztályok mindegyikétől, uralkodóktól és alávetettek-től egyaránt ismeretes egybevetésre, következtetések levonására alkalmas ábrázolási anyag az ülóbútorokra, illetve ülés módokra — számos, eredetiben fennmaradt tárggyal is támogatva.

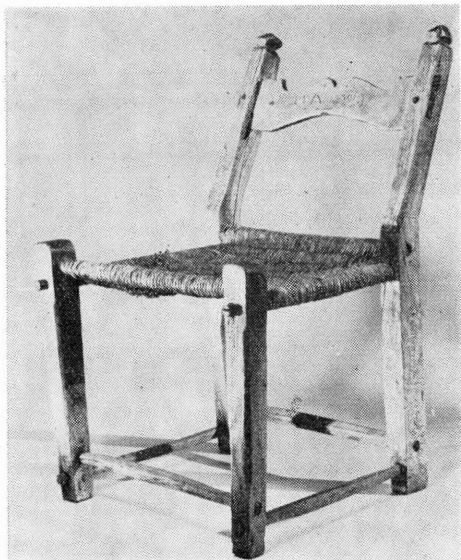
Ezzel szemben az ókori Mezopotámiából, noha bútorokra vonatkozó írásos emlék az egyiptomiakénál jelentősebb számban került napvilágra, a megfelelő ábrázolások száma — és a tárgyi emlékek — jóval csekélyebb (vö.: SALONEN 1963, 3—4.), s hozzátehető, hogy távolról sem eléggé átfogó jellegű ahhoz, hogy a társadalom különböző rétegei lakásmódjának eltéréseit éreztesse.

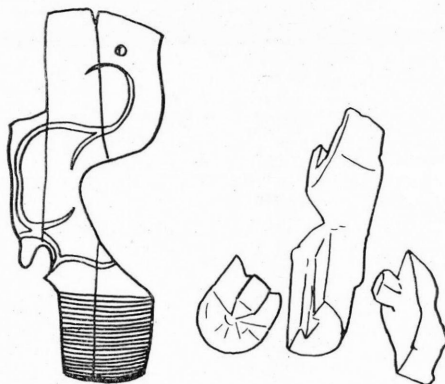
1. kép. Gyalogszék, 1913-ból. Tarpa (Szabolcs-Szatmár m.). Budapest, Néprajzi Múzeum 64.87.106. Itsz

2. kép. Fatörzsszék áglábakkal, XX. sz. eleje. Határszög (v. Ung m., Szovjetunió). Budapest, Néprajzi Múzeum 86652. Itsz

3. kép. Lécvázas szék, kukoricaesuhéjból kötött üléssel, 1901-ből. Tiszanána (Heves m.) Budapest, Néprajzi Múzeum 63.85.220. Itsz

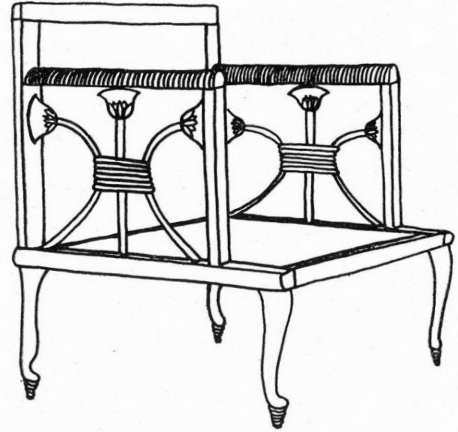
4. kép. Bútorlábak elefántesontból, az abydosi királysírokból. Az egyik összerakott állapotban, a másik szétszedve. (I. e. III. évezred első negyede). SCHÄFER—ANDRAE 1925, 196. és KOEPPEN—BREUER 1904, 97. á. után

ben ábrázolások ugyanis kétséget kizáróan tanúsítják, hogy a tuskószék és a gyalogszék, habár nagymúltúak, de a bútorfejlődés kezdetén állóknak, „ősinek” korántsem mondhatók.¹¹ A gyalogszék használata ugyan magából Egyiptomból indult ki, de megjelenésének időpontját ugyancsak Egyiptomban

¹¹ Vö.: SZABOLCSI 1969. 15—16. Ez a modern bútorformák történeti előzményeit bemutató cikk, az általam itt közzétett előadás visszhangjával, a széktípusok kialakulása kapcsán felvetett kérdések aktualitását is jelzi.

5. kép. Támla nélküli szék; a széklábakat szíjjal kötötték az üléshez. Setju felügyelő képe. (i. e. III. évezred 3. negyede). WENIG 1961, 15. t. után

6. kép. Egyiptom. Karosszék, aranylemez borítással. Hetep-heres királynő sírjából. (i. e. III. évezred 2. negyede). REISNER 1929, 1. á. után

nagyjából másfél évezreddel megelőzték más, sokkal komplikáltabb felépítésű, eleinte támla nélküli, majd támlás, sőt karos székformák,¹² tulajdonképpen trónusok (5–6. kép).

A szék-, avagy trónusformáknak ezen kezdeti, óbirodalom korabeli virágkorában készült, kisebb rangú embereket, kézműveseket bemutató IV–VI. dinasztiaiabeli (kb. i. e. 2590–2160) ábrázolásokon még nem szerepel semmilyen székféle. Ekkoriban még mindenki guggolva vagy földre telepedve végezte munkáját.¹³ Maga alá húzott lábbal ült nem csupán a piacon vevőit váró halász, zöldséges kofa, ékszerárus,¹⁴ hanem így ültek — miként jól ismert — a hivatalnokok, az ún. irnokok is, akik az akkori felfogás szerint „minden hivatás legelőkelőbbikét” képviselték, s nemegyszer királyi hercegek voltak.¹⁵ Számunkra még ennél is figyelemre méltóbb azonban az, hogy ezeknek a korai időknek a műhelyeiben a máig méltán csodált, pompás bútorokat, széket, ágyat, ládát is pusztá földre kuporodva gyártották uruk otthonának kényelmére a bútorművesek¹⁶ (7. kép).¹⁷

Az, ami a korai egyiptomi székekre, trónszékekre — akár támlanélküliek, akár támlások voltak is — egyaránt jellemző, az, hogy a lécvázaz, avagy sarok-

¹² Nagyjából a III. dinasztia (kb. i. e. 2660–2590) idején kezdenek a székeknek támlát adni, ez ekkoriban csak egészen alacsony, a csípőig sem ér fel. A IV. dinasztia idejéből (kb. i. e. 2590–2470) azonban már vannak példák a támla felmagasodására, sőt karosszék is fennmaradt (6. kép) ugyanebből az időszakból (WOLF 1930, 86–88.).

¹³ Vö.: KAESZ 1962, 24.

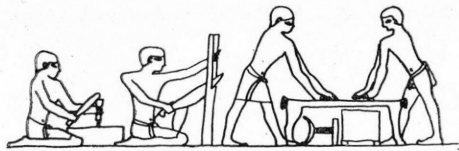
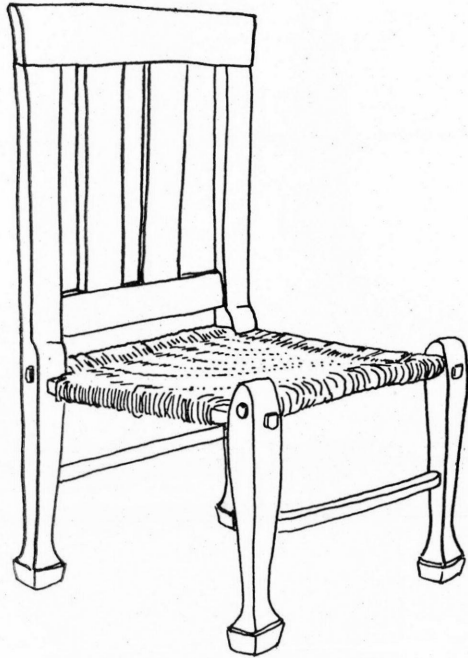
¹⁴ ROEDER 1926, 24. t.

¹⁵ Lásd pl.: CURTIUS, 1913, 66., 68–70. á.; BREASTED 1936, 62–66. t.; VARGA 1958, 25–26. á.

¹⁶ Ez marad a gyakorlatban még hosszú századokig, miként ezt a kairói múzeumnak a XIII. dinasztia idejéről, i. e. 1800 körülről származó, asztalosokat megjelenítő szolgálcsoportja is példázza (BREASTED 1936, 83. t.; JÉQUIER 1930, 189. a.; SAMEH 1963, 51.).

¹⁷ Hasonlóképpen volt ez a többi mesterembnél is, és legfeljebb csak a szobrászok kapaszkodtak föl szükség esetén, magasabb szobrok faragásakor állványszerű ülésekre; lásd pl.: BREASTED 1936, 209. t.; VARGA 1958, 35. á.

pilléres szerkesztésű bútorok családjába tartoznak, tehát négyszögletes keretre növényi anyagból vagy szíjakkól szőtt üléslapjuk¹⁸ és szíjakkal a keret alá kötözött négy lábuk¹⁹ (5. kép) van. Külön hangsúlyozandó, hogy már az ismert legkorábbi, azaz a predinasztikus korból (i. e. IV. évezred vége) és az I—II. dinasztia korából (i. e. kb. 3000—2600) feltárt szék-, azaz trónus-alkatrészek is mind ilyen, számos elemből összeillesztett bútordarab tartozékai;²⁰ esetleg még az egyes lábakat is további kisebb darabokból csapolták össze²¹ (4. kép). Emellett a korai trónuslábak mind nagy gonddal kimunkált körplasztikai alkotások, bicalábak²² (4.,

7. kép. Egyiptom. Földön ülve munkálkodó asztalosok. (i. e. III. évezred dereka). BREASTED 1936, 209. t. után

8. kép. Egyiptom. Lécvázas támlásszék, sásból szőtt ülésel (i. e. I. évezred első fele). SAMEH 1963, 120. után

¹⁸ CAPART 1904, 99., 129.; KOEPPEN—BREUER 1904, 59.; GAUL 1905, 351.; KAESZ 1962, 25.

¹⁹ Vö.: KOEPPEN—BREUER 1904, 55—56. l., 89. á.; LUCAS 1948, 512.; WOLF 1930, 83.

²⁰ Az ezt bizonyító, nagy tömegben feltárt székmaradvány mind erre mutat, s ez teljesen egybevág az ábrázolások tamúságával.

Megjegyzendő, hogy az asztal ezzel szemben, talpas tálból való eredetének megfelelően, egy vagy két darabból állt; esetleges székek közé való sorolásuk téves (vö.: RANKE 1928, 55.).

²¹ KOEPPEN—BREUER 1904, 63. lap és 97. á. Az ehhez szükséges gyakorlatnak meglepően korai kialakulását a megfelelő faanyag nagyfokú hiánya kényszeríthette ki, illetve az, hogy a helyben lehető egyetlen faragáshoz alkalmas keménységű fa, a tamariska, csak kisebb darabkákat adott ki (GAUL 1905, 350.); az elefántcsont alkatrészek illesztése mindenesetre a fakötéseknek megfelelően történt.

²² Ez a korai széklábak túlnyomó többsége (PETRIE 1901, 34.; KOEPPEN—BREUER 1904, 63.; CAPART 1904, 129.). Az első ilyen példány még a predinasztikus korból, az i. e. IV. évezredből való, a negadei ásatásokból (PETRIE 1901, 34.). A korai, királyi sírok-ból előkerült bicalábat formázó széklábak anyaga általában elefántcsont (lásd pl.: PETRIE 1901, 34—35. l., XXXII. t. 5., 9. á.; XXXIV. t. 1—17. á.; XXXVII. t. I—II. á.; XLIII. t. 1., 3—4. á. stb.), és sokkal ritkábbak a fából készültek; lásd pl. ilyen, importált ébenfából faragott lábra: PETRIE 1901, 38. l., XXXIX. t. 51., 53. á.

Fából faragott egyébként a 6. képen bemutatott oroszán lábas karosszék is, vékony aranylemezzel borítva (REISNER 1929, 85.).

5. kép), majd oroszlánlábak²³ (6. kép), de ábrázolhatták hátrakötözött karú fogoly térdeplő alakját is.²⁴

Aligha képzelhető el, hogy azok a legkorábról ismeretes, remekbe készült trónusok, amelyek elefántcsontból kifaragott bikalábainak művészi megjelenításmódja az abydoszi I—II. dinasztiai királysírok feltáróját, Flinders PETRIE-t egyenesen az olasz cinquecento alkotásainak a tökéletességére emlékeztette,²⁵ fokozatosan fejlődhetek volna ki a későbbiekben jelentkező egyszerűbb felépítésű, szerény ülőkeformák valamelyikének — avagy méginkább fatuskónak és más, alkalmi ülőhelynek — megfelelő, „ősibb” alakból. Mert, még ha fel is tételezhető, hogy a maradványokból ismert, ma legkézzelfoghatóként számontartott trónusokat is megelőzhatték további korábbi példányok, azt mindenképpen biztosra vehetjük, hogy az elődök is lényegében ezekhez hasonló bonyolultságú készítmények voltak, lévén mindegyikük voltaképpen fejedelmi jelvény, uralkodói fogadóhelyiségek reprezentációs kelléke. Elkészítésüknél így természetesen a kifejező tartalomra kellett, hogy essen a hangsúly, az istenkirály korlátlan mágikus hatalmának, alattvalói fölé emelkedésének kézzel fogható érzékeltetésére. Ezt szuggerálja drága anyaguk, ragyogásuk, erre utalnak a díszítőelemek, így a lábak említett sajátos kiképzése is.²⁶ Könnyen érthető, hogy miként az minden egyedi kialakítású, fejedelmi rendeltetésű objektumnál lenni szokott, a kivitelezés technikai nehézségei, az összeépítés bonyolultsága nem esett számításba. Ne feledjük, hogy a vezetők hatalmának megnövekedtével, a despotikus államszervezet kiépültével párhuzamosan, fejlett dízműipar is kibontakozott az uralkodó réteg igényelte luxuscikkek előállítására.²⁷

Ilyen kezdetek után, csupán akkortól jelentkeztek az egyszerűsítési törekvések az ülőalkalmatosságok készítésénél, amikor a szék értéke már devalválódott és trónusból bútorrá, széles körben használt, nagy számban előállított, azaz közszükségleti tárggyá vált. Ehhez Walther WOLF megállapítását kell figyelembe venni: „Jedenfalls ist in der älteren Zeit der Besitz eines Stuhles durchaus noch etwas Besonderes, erst im Laufe des Neuen Reiches scheint er sich »einzubürgern«, wobei wir denn neben dem prunkvollen Sessel auch eine Reihe sehr einfacher, ansprechender Sitzmöbel sich ausbilden sehen.”²⁸

Ekkortól, a XVIII. dinasztia korától (i. e. 1557—1304) kezdődően lépnek fel tömegesen a székek addig megszokott, lécvázaz felépítését követő, de mindennemű díszítéstől mentes, támlás és támlátlan székváltozatok (8—9. kép).²⁹ Másrészt pedig merőben új, célszerűbb és könnyebben elkészíthető konstruk-

²³ Ez a forma az óbirodalom végefelé lépett fel, és a XII. dinasztia idején (i. e. 1991—1786) lett általános (PETRIE 1901, 34.). Ennél a lábformánál további korai példaként még a IV. dinasztiai Kefren fáraó dioritból faragott közismert trónoló szobrára (i. e. 2600 k.) lehet hivatkozni (lásd pl.: KOEPPEN—BREUER 1904, 103. a.; BREASTED 1936, 52. t.; VARGA 1958, 23. á.).

²⁴ CAPART 1904, 131. l., 14. á.

²⁵ PETRIE 1900, 27.

²⁶ Vö.: ERMAN 1885, I. 259—260.; FEULNER 1927, 17.; WOLF 1930, 84.

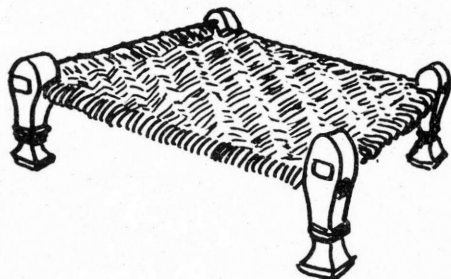
²⁷ Vö.: CHILDE 1959, 101—102.; CHILDE 1962, 85.

²⁸ WOLF 1930, 86.

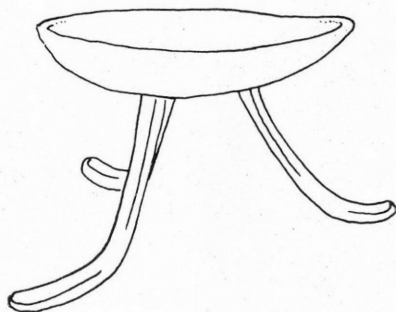
²⁹ Lásd még pl.: KOEPPEN—BREUER 1904, 91/2., 91/4., 93., 96., 112/I. á.; GAUL 1905, 275. á.; WOLF 1930, 94.; BROBY—JOHANSEN 1965, 45.; RICHTER 1966, 84. t.

Mindenesetre ez a folyamat is korábban kezdődhetett, erre látszik utalni például egy XI. dinasztiai (i. e. 1991—1786) ábrázolás, amely Kaouit királynőt mutatja be, amint éppen frizuráját fésülteti, ilyen széken ülve (lásd pl.: SCHÄFER — ANDRAE 1925, 284.; WOLF 1930, 91.).

9. kép. Egyiptom. Lécváz as ülőke, sásból szótt ülőssel. (i. e. 30-i. 395). RICHTER 1966, 199. t. után

10. kép. Egyiptom. Gyalogszék, lábai görbe növési fából (i. e. II. évezred első fele). SAMEH 1963, 120. után

ciók is megjelennek már mint az összecukható, x-lábú szék.³⁰ Ekkortól válik általánossá a középbirodalom korában (kb. i. e. 2040—1680) jelentkező gyalogszék (10. kép)³¹ is.

Mégis mindezeknek a nagyjából ugyanakkor megjelenő egyszerűbb székformáknak sem lehetett azonos a rangjuk. Ugyanis noha a szép számban fennmaradt munkásjelenetek szemléletesen jelzik, hogy az újbirodalom korának kezdetére már a műhelyek felszerelésébe is elmaradhatatlanul beletartoztak a különböző székfélék³² (11. kép),³³ a műhelyábrázolásokon az imént

11. kép. Egyiptom. Műhelyjelenet. A középső sor bal szélén tökéken ülő, szék készítő asztalosok, másutt gyalogszéken és lécváz as ülőkén dolgozó asztalosok és cipészek (i. e. II. évezred 3. negyede). BRANDT 1927, 38. á. és WOLF 1930, 85. után

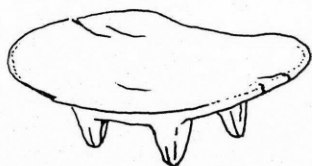
³⁰ WOLF 1940, 90.

³¹ Lásd még pl.: KOEPPEN—BREUER 1904, 112/2. á.; BROBY—JOHANSEN 1965, 45.

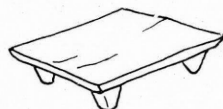
³² Lásd pl.: SCHÄFER—ANDRAE 1925, 357.; BRANDT 1927, 37—38. á. és I. t.

³³ A bemutatott kép egy nagyobb műhelyábrázolás részlete, teljesebben lásd pl.: BRANDT 1927, 38. á.; WOLF 1930, 85.

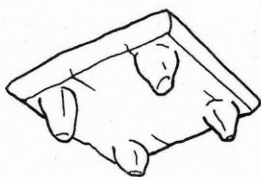
Arra, hogy Mezopotámia területén ugyancsak bekövetkezett már ekkorra az ülőbútorok általánosabbá válása, az olyan ábrázolásból lehet következtetni, mint az az i. e. II. évezred elejéről származó sumér dombormű Urukából, amelyen egy bútorrész faragásával foglalatostkodó munkás látható, lécváz as székecskén ülve (lásd pl.: SALONEN 1963, XIV. t.).

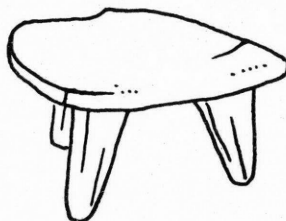
12. kép. Egyiptom. Székecske, egyetlen fatömbből kifaragva (i. e. II. évezred 2. fele). SAMEH 1963, 120. után

13. kép. Egyiptom. Székecske, egyetlen fatömbből kifaragva. (i. e. II. évezred 2. fele). KOEPPEN—BREUER 1904, 91. á. után.

14. kép. Az előbbi székecske alulról nézve. (i. e. II. évezred 2. fele). KOEPPEN—BREUER 1904, 87. á. után

15. kép. Egyiptom. Gyermekszékecske, egyetlen fatömbből kifaragva. (i. e. II. évezred 2. fele). SAMEH 1963, 120. után

említett egyszerűbb ülőbútorfélék közül csakis a támlátlan lécvázás székek variánsai és háromlábú gyalogszékek szerepelnek. S mivel másrészt viszont a gyalogszékek egyedül a műhelyképeken fordulnak elő — s hihetőleg a sírmellékletek közt talált gyalogszékek is kézművesek számára szolgálhattak³⁴ —, joggal feltehető, hogy ez a székfésülés egyenesen a dolgozó rétegek sajátos bútorigényének kielégítésére született már.

Ahogy nem véletlen a gyalogszék viszonylag kései megjelenése, a lécvázás trónusszerkezethez képest jó másfél évezredes késése, talán nem az az sem, hogy az akkor már önálló iparággá vált és jelentős technológiai jártasságra szert tett bútorművességnek ennél a bútor darabnál, az ülőlapba csapolt lábakkal olyan eredményes szerkezeti megoldást sikerült találni, amelyik egészen napjainkig érvényben tudott azután maradni. „Szinte modernül hat” — mondta a gyalogszék-ősré századunk elején KOEPPEN és BREUER bútor-története.³⁵ „A *funkcionalizmus* legrégebbi és talán legelegánsabb mintaképei” — jegyzi meg BROBY-JOHANSEN, felhíva a figyelmet a szüsztárszékben való továbbélésre.³⁶

Az eddigiek csupán a lécvázás székek és a gyalogszéknek az egymáshoz való viszonyát érintették. A bevezetőben előadottakból azonban természetesen következik az a kérdés, megállhatnak-e a gyalogszékéről mondottak az utóbbinál is egyszerűbb formákra, az egyetlen fadarabból kialakított ülőkékre? Az igenlő feleletet erre a szerencsés ásatási leletanyag adja, ugyanis az ókori Egyiptomban a lábastul, ülőlapostul egy-egy fatömbből egyben kifaragott kis-

³⁴ KOEPPEN—BREUER 1904, 59.

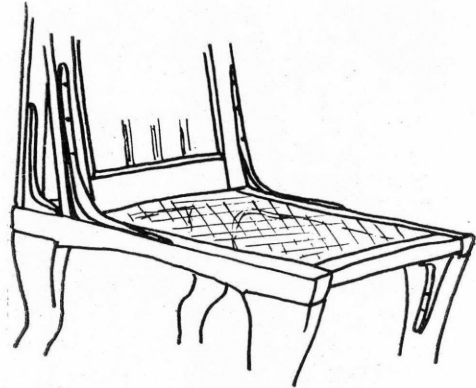
³⁵ Megjegyzendő, egyben ugyancsak modernnek minősíti a szerzőpár a lécvázás, támlátlan ülőkét is (KOEPPEN—BREUER 1904, 59.).

³⁶ BROBY—JOHANSEN 1965, 45.; az eredetiben először 1943-ban megjelent művelkes sorainak hatása érződik KAESZ Gyula értékelésén, aki egyébként utal a megfelelő magyar gyalogszékekre is (KAESZ 1962, 24. l. és 26. l., 55. kép aláírása).

széket is megtalálni, mégpedig először az újbirodalom idején (12—15. kép).³⁷

Az eddigiek után nem kell különösképpen bizonygatni, hogy ez a kései jelentkezés, akár csak a gyalogszéke, szintén aligha tekinthető véletlennek. Az egy fából kifaragott székecske tehát mintegy a kisebb-nagyobb részekből, különböző többé-kevésbé komplikált szerkesztési módszerekkel összeépített, de szegényesebb viszonyok között nyilván még mindig meglehetősen drága, mesteremberek gyártotta bútorok árnyékában jelenik meg. Bár az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy az iparfejlődésnek ezen a korai szakaszán bizonyos nehezebb szerkesztési feladatok megoldásánál még a legjelesebb specialistáknak is könnyebbséget jelentett a természetes görbületű faanyag alkalmazása; nevezetesen a kétségtelenül asztalosok kezéből kikerült díszes egyiptomi támlásszékek sarokkötéseinek erősítésére kívülről vagy belülről felrakott íves elemeket is görbe növesű — Flinders PETRIE feltevése szerint mesterségesen megfelelően hajló növesre készített — faderékből hasították ki³⁸ (16. kép).

16. kép. Egyiptom. Támlásszék részlete. A sarokkötések erősítéseit görbe növesű fából hasított lécek képezik. (i.e. II. évezred 2. fele). RICHTER 1966, 39. á. után

Ezek ismeretében elfogadhatónak látszik KOEPPEN és BREUER megállapítása, akik az újbirodalom korabeli műhelyábrázolásokon fatuskót vélnek felismerni a gyakori tagolatlan, a képen nagyjából négyyszögletes tömbnek mutatkozó ülőkékben³⁹ (11. kép).

Végül is mindebből levonható egy olyan tanulság, hogy a székhasználat egykori általánossá, s egyben méltán mondhatni, népivé válása nem csupán a munkához legcélszerűbb, s amellett legkönnyebben előállítható, részekből egybeszerkesztett ülőkeformának, a csak puszta lapból és belécsapolt lábakból álló gyalogszéknek a kialakítását hozta magával, hanem azután, ezzel közel egyidejűleg, szükségszerűen megtörtént ennek a már véglegesen megfogalmazott konstrukciónak az áttétele egy archaikusabb technológiai szintre,⁴⁰ olyan emberek által, akik megfelelő szakmai tudás és gyakorlat híján, képtelenek voltak elkészítésével megbirkózni. Így születtek meg azok a változatok, amelyek a gyalogszékek bár mégoly egyszerű, de mégiscsak alkatrészekből összetett szerkezetét még inkább, szinte a legvégsőkig továbbegyszerűsítették. De ez az egyetlen darabba való átmásolás már akkor is szükségmegoldás volt, ami fáradságos, időrabló pepecseléssel és nagy anyagpocsékolással járt.

Az eddigi elmondottak talán elegendők is annak érdekében, hogy a mai néprajzi anyag nemegyszer félrevezető választ sugall az „ősi vagy alá-

³⁷ Vö.: KOEPPEN—BREUER 1904, 54—55. l., 91/4. á.; SAMEH 1963, 120.

³⁸ PETRIE 1912, 162. l., 128. á.; vö.: KOEPPEN—BREUER 1904, 62. l., 95/VI. á.

³⁹ KOEPPEN—BREUER 1904, 54.

⁴⁰ Ez okozta a megtévesztő látszatot, ami KOEPPEN és BREUER könyvében így fogalmazódik meg: „...schlichte Geräte, die, wie z. B. der abgebildete Schemel, in der primitiven Bearbeitung des Holzes aus dem Vollen noch an die Urzeiten erinnern”; „... einzelnes Holzgerät erinnert noch an die Urzeit und ist aus dem Vollen geschnitzt, um Zusammenfügungen zu vermeiden.” (KOEPPEN—BREUER 1904, 51., 54.).

szállt” kérdésére. Valójában bizonyos tárgyaknál, tárgycsoportoknál — így lényegében a bútorféléknél — az általános társadalmi-gazdasági alakulás függvényeként a kezdeti, primer, ha úgy tetszik, „ősi” formák voltak a bonyolultabb szerkezetűek. Másrészt pedig számos, a mai néprajzi anyagban együtt megfigyelhető (vö.: 1–3. kép) összetettebb és egyszerűbb felépítésű bútorforma egészen korai időktől, már az illető tárgy elnépiesedésétől kezdődően párhuzamosan élhetett egymás szomszédságában, mint ahogy a további, itt már nem taglalt korszakok, így az európai középkor és újkor folyamán is a bemutatott egymásmellettségben öröklődtek azután a szélfarmák.⁴¹ A római birodalom kívüli Európa mindenesetre az ókori civilizációk által felkínált, az előbbieknél megfelelő bútortudásból elsősorban a korán megállapodott egyszerűbb felépítésmódokat válogatta ki, mint amilyen a lécvázás szerkesztés, a gyalogszékszerű egybekapcsolás, továbbá az ezek nyomában járó megoldásokat, így az egy darab fatömbből való kifaragást, kimélyítést. Mindezek a hivatásos bútorkészítőknél, az asztalosokénál kisebb szakmai tudást kívántak, illetve pontosabban másfelét, a faeszközkészítésnek, ácsmunkának megfelelő technológiai felkészültséget és szerszámkészletet, mint-hogy fejszével hasított deszkából, vagy akár tömör esetleg természetes görbületű fatörzsből is kivitelezhetőek voltak. Bizvást hihető, hogy a későbbiekben az ülóbútoroknak a barbár közösségekben való elterjedésével karöltve, ugyancsak közvetlen átadás útján terjedhettek tovább a szerkesztésbeli egyszerűsítések, illetve a szerkesztés teljes kiküszöbölésére vonatkozó ötletek.⁴² Az ezek ihlette újabb és újabb, a készítésbe fektetett munka csökkentését célzó módosítások vezethettek azután az olyanféle megoldások kialakításához is, mint az áglábú fatörzsszék (2. kép).

K. CSILLÉRY KLÁRA

IRODALOM

BRANDT, Paul

1927: *Schaffende Arbeit und bildende Kunst im Altertum und Mittelalter*. Leipzig.

BREASTED, J. H.

1936: *Geschichte Aegyptens*. (Wien).

⁴¹ Erről a kérdéstről egy következő dolgozatban szeretnék szólni.

⁴² Arthur HABERLANDT megállapítása természetesen ezeknél a tárgyformáknál is fennáll: „Am schwierigsten zu beantworten ist natürlich die Frage nach dem Zusammenhang von ganz einfachen Improvisationsformen in alter und neuer Zeit . . .” (HABERLANDT 1925, 14.). A jelen esetben is számolni kell azzal a veszéllyel, hogy némelyik egészen egyszerű, szerkesztés nélküli, egyetlen darabból való ülőke kivételesen, a látszólagos azonosság ellenére is a többi hasonló példánytól független keletkezési lehet. Hiszen nem elképzelhetetlen, hogy alkalomadtán valamelyik, az illető megoldást nem ismerő barkácsolót pusztán a megfelelő anyag készíthette ilyen bútortípusú, improvizálására”. Az Európa nagy összefüggő területein következetesen meg-megismétlődő, jellemzően egyező formák többsége azonban minden valószínűség szerint mégis inkább egy-egy ponton szívesen továbbélő közös hagyományok köszönheti létét. Az egybeépítés nélküli vagy lehetőleg csak csekély szerkesztéssel készült székecskékre a legteljesebb példasor: KRÜGER 1959, 6–13., 17–18., 48–49., 52., 54–57. l., V–XI., XV. t.; lásd még ezekre: JANOTKA 1961, 250.; GEBHARD 1962, 130–132.; PEESCH 1966, 26–27.

Az egyedi ötletek hihetőleg jobbára csak az olyanféle különleges, társtalantul álló megoldásoknak lehettek ihletői, mint amilyen például a GÖNYEY Sándor gyűjtötte zselickisfaludi (Somogy m.) kisszékpár, amelyeknek ülőlapját és egyik lábát egyetlen görbe palló alkotja, és csupán a másik végét támasztja alá két szabályos, faragott, becsapolt láb (ÉBNER 1931, 105. l., III. t., 30. á.; vö.: VISKI 1941, 235.; KAESZ 1962, I. t. 10. á.; lásd még a Néprajzi Múzeum F. 64986 ltsz. fényképét).

- BROBY-JOHANSEN, R.
1965: *Ember és művészet*. Budapest.
- CAPART, Jean
1904: *Les débuts de l'art en Égypte*. Bruxelles.
- CHILDE, Gordon
1959: *A civilizáció bölcsője*. (Budapest).
- CHILDE, Gordon
1962: *Az európai társadalom őstörténete*. (Budapest).
- K. CSILLÉRY Klára
1952: *Tájékoztató a népi lakásberendezés gyűjtéséhez*. (Budapest).
- CURTIUS, Ludwig
1913: *Die Antike Kunst. I. Handbuch der Kunstwissenschaft*. Berlin—Neubabelsberg.
- DOMANOVSKY György
1942: *Magyar parasztbútor*. Budapest.
- DOMANOVSKY György
1964: *Népi bútorok*. Budapest.
- DÖPPE, Friedrich
1955: *Deutsche Bauernmöbel*. Leipzig.
- ERMAN, Adolf
1885: *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum I—II*. Tübingen.
- ÉBNER [Gönyey] Sándor
1931: *Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítésre*. Népr. Ért. XXIII.
- FEULNER, Adolf
1927: *Kunstgeschichte des Möbels*.³ Berlin.
- GAUL Károly
1905: *A bútor. Általános rész. Az iparművészet könyve II*. Szerk.: RÁTH György. Budapest.
- GEBHARD, Torsten
1962: *Die Auswertung des Massivholzes in der volkstümlichen Sachkultur und verwandte Erscheinungen*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde.
- HABERLANDT, Arthur
1925: *Volkskunde und Vorgeschichte. Jahrbuch für historische Volkskunde. I. Die Volkskunde und ihre Grenzgebiete*. Hrg. v. Fraenger, W. Berlin.
- HAHM, Konrad
1939: *Deutsche Bauernmöbel*. Jena.
- HEYNE, Moritz
1899: *Das deutsche Wohnungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert*. Leipzig.
- JANOTKA, Miroslav
1961: *Samorosty v tradiční dřevařské výrobě*. Český lid 48.
- JÉQUIER, Gustave
1930: *Histoire de la civilisation égyptienne des origines à la conquête d'Alexandre*.⁴ Paris.
- KAESZ Gyula
1962: *A bútorstílusok*. Budapest.
- KOEPPE, Alfred—BREUER, Carl
1904: *Geschichte des Möbels unter Berücksichtigung der architektonischen und tectonischen Formen. Eine Stillehre für Bau- und Möbeltischler*. Berlin—New York.
- KRÜGER, Fritz
1959: *El mobiliario popular en los países románicos. B. Anales del Instituto de Lingüística*.
- LUCAS, A.
1948: *Ancient Egyptian Materials & Industries*. London.
- MÁNDOKI László
1962: *Baranyai székek*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.
- MERINGER, Rudolf
1906: *Das deutsche Haus und sein Hausrat*. Leipzig.
- MIELKE, Robert
1908: *Ein merkwürdiger Totenbrauch*. Z. f. E. XL.
- NAUMANN, Hans
1929: *Grundzüge der deutsche Volkskunde*.² Leipzig.

- OTTENJANN, Heinrich
1954: *Alte deutsche Bauernmöbel*. Hannover—Uelzen.
- PEESCH, Reinhard
1966: *Holzgerät in seinen Urformen*. Berlin.
- PETRIE, Flinders W.-M.—GRIFFITH, F.-LI.
1900: *The Royal Tombs of the first Dynasty I*. London.
- PETRIE, Flinders W.-M.—GRIFFITH, F.-LI.
1901: *The Royal Tombs of the earliest Dynasties II*. London.
- PETRIE, Flinders W.-M.
1912: *Les Arts & Métiers de l'ancienne Égypte*. Bruxelles—Paris.
- RANKE, Hermann
1928: *Sessel*. Reallexikon der Vorgeschichte XII. Hrg. v. Ebert, Max. Berlin.
- REISNER, Andrew
1929: *The Household Furniture of Queen Hetep-heres I*. Bulletin of the Museum of Fine Arts. XXVII.
- RICHTER, Gisela
1966: *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London.
- ROEDER, G.
1926: *Handel*. Reallexikon der Vorgeschichte V. Hrg. v. Ebert, Max. Berlin.
- SALONEN, Armas
1963: *Die Möbel des alten Mesopotamien nach sumerisch-akkadischen Quellen*. Helsinki.
- SAMEH, Walcy-el-dine
1963: *Alltag im alten Ägypten*. München.
- SCHÄFER, Heinrich—ANDRAE, Walter
1925: *Die Kunst des alten Orients*. Berlin.
- SCHIER, Bruno
1932: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Reichenberg.
- CS. SEBESTYÉN Károly
1937: *Magyar parasztszékek. Népünk és Nyelvünk IX*.
- CS. SEBESTYÉN Károly
1938: *Ungarische Bauernmöbel*. Ungarische Jahrbücher XVIII.
- STEPHANI, K. G.
1902: *Der älteste deutsche Wohnbau und seine Einrichtung I*. Leipzig.
- SZABOLCSI Hedvig
1969: *Az ülbútorok korszerűségéről*. Lakáskultúra 4. szám.
- UEBE, Rudolf
1924: *Deutsche Bauernmöbel*. Berlin.
- VAJKAI Aurél
1948: *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. Budapest.
- VARGA Edith
1958: *Egyiptom művészete*. Budapest.
- VISKI Károly
1941: *Bútorzat*. Magy. Népr.² I. Budapest.
- VISKI Károly
1942: *Diszítóművészet*. Magy. Népr.² II. Budapest.
- WENIG, Steffen
1961: *Führer durch das Berliner Ägyptische Museum*. Berlin.
- WOLF, Walther
1930: *Das ägyptische Kunstgewerbe*. Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker. IV. Hrg. v. Bossert, H. Th. Berlin—Wien—Zürich.

Клара К. Чиллери:

«ДРЕВНЕЕ НАСЛЕДСТВО ИЛИ НИСПОШЛЕННЫЙ ДАР?»

(Началы истории стула)

(Резюме)

И в наше время актуальная проблема этнографии — установление оригинального соотношения существующих вместе теперь или в ближайшем прошлом элементов народной

культуры. Это тем более важно, что во многих случаях до наших дней считаются достоверными те, созданные искусственным путём ряды этапов общей истории развития, которые были порождены ещё в прошлом веке механического характера теорией эволюционизма. Характерным примером из области этого вопроса, автор статьи демонстрирует три типа мебели для сидения на начале XX в. у венгерского крестьянства: табуретку, или скамеечку, состоящую из плоской поверхности для сидения и врубленных шипами ножек (илл. № 1), вырезанный из одного куска ствола деревянный стул-чурбан (илл. № 2), и стул с подпорочной конструкцией (илл. № 3). Из этих трёх типов мебели для сидения традицией считаются древнейшими первые два.

Автор данной статьи обращается за помощью к богатому археологическому материалу древних цивилизаций Ближнего Востока, а именно, древнего Египта, чтобы облегчить выяснение соотношения форм этих трёх типов сидений. В статье демонстрируется, что самые древние сидения, оставшиеся из времён упомянутых цивилизаций, все конструированы из частей с подпорочной конструкцией (илл. № 5 и 6), а иногда даже отдельные их элементы состоят в свою очередь из нескольких частей (илл. № 4). Это не трудно понять, если иметь в виду, что стулья в то время являлись ещё атрибутом авторитета и власти, служили для репрезентации, были в основном тронами повелителей народов: их сложная конструкция была создана для службы государей, и не означала затруднения для развитой «промышленности» по изготовлению предметов роскоши. В то же самое время, подчинённые лица сидели прямо на земле, в том числе и ремесленники, изготавливающие упомянутую мебель (илл. № 7). Стремления для упрощения сидений встречаются впервые только полторы тысячи лет спустя после появления самых древних, известных для нас подобных сидений, и распространяются такого рода для сидения только к времени XVIII-й династии, когда стул уже обесценился, и из трона превратился в простую мебель для сидения. Помимо упрощённых вариантов стула с подпорочной конструкцией, к этому времени уже появляются совершенно новые, более рациональные конструкции, которые легче было изготовить, — например, состоящий из плоскости для сидения и трёх, врубленных шипами ножек табурет, или скамейку (илл. № 10). В эту эпоху разновидности табуреток уже являются обыкновенной принадлежностью мастерских ремесленников (илл. № 11), и более того, о табуретке с тремя врубленными шиповыми ножками, можно с уверенностью предполагать, что она появилась как раз для удовлетворения потребности рабочих сословий.

Приблизительно из этого же времени остались для нас первые, вырезанные из цельного куска деревянного ствола скамеечки с ножками, и их варианты, (илл. № 12—15) и можно предполагать, что тогда же стали впервые использовать деревянные чурбаны в качестве сидений (илл. № 11). По свидетельству этого археологического материала распространение употребления сидения различного вида среди народа принесло с собой не только конструируемый легче всего, состоящий из нескольких частей тип табуретки, а произошло переменение этой уже окончательно выработанной конструкции на более архаический технический уровень, необходимым решением для людей, которые были в не состоянии справиться с изготовлением сложных типов в следствие отсутствия технических знаний или навыков. Применение данных самой природой форм и частей в то время ещё было общепринятым, даже специалисты использовали кривые куски дерева для укрепления угловых соединений изготовленных ими стульев (илл. № 16).

Автор, в качестве итога своей статьи подчеркивает, что теперешний материал народного происхождения, во многих случаях подсказывает неправильные ответы на вопросы по проблематике древности. Особенно в случае истории мебели, в результате общих процессов общественно-экономических процессов, первые формы обычно были более сложной конструкции последующих.

С другой же стороны существующие одновременно в европейском этнографическом материале простые и сложные формы упомянутых выше сидений могли развиваться и присутствовать параллельно с времени распространения данного типа среди народа. Позднее же они могли передаваться из поколения в поколение сохраняя параллельность форм. С распространением употребления мебели для сидения, одновременно могли передаваться непосредственно и распространённые к данному времени упрощённые конструкции, или технические решения полностью отбросившие сложную конструкцию. Под влиянием этого воздействия могли зародиться всё новые и новые технические решения, изобретение которых было направлено, в первую очередь на уменьшение трудоёмкости изготовления данного предмета. Эти тенденции могли впоследствии привести к таким вариантам сидений, как скамейка из ствола дерева, ножками которой служили сами ветви, прямо выросшие из этого ствола (см. илл. № 3).

Klára K. Csilléry:

„PRIMITIVES GEMEINSCHAFTSGUT“ ODER „GESUNKENES KULTURGUT“?
ANFÄNGE DER GESCHICHTE DES STUHL

(Auszug)

Die Feststellung des ursprünglichen Verhältnisses der in der rezenten bzw. jüngst vergangenen Volkskultur beisammen lebenden Elemente zueinander bildet auch heute das aktuelle Problem der Ethnographie. Es ist um so wichtiger, weil in vielen Fällen jene Entwicklungsserien als maßgebend betrachtet werden, die vom mechanischen Evolutionismus des vorigen Jahrhunderts konstruiert wurden. Als bezeichnende Beispiele dafür werden von der Verfasserin drei Typen der Sitzmöbel des ungarischen Bauerntums um die Jahrhundertwende herangezogen: der Hocker, bestehend aus einem Brett und aus eingesetzten Füßen (ung. *zsámoly*) (Abb. 1), der aus einem Baumstamm gefertigte Klotzschemel (Abb. 2) und der Stuhl mit Pfostenkonstruktion (Abb. 3). Unter diesen sind traditionell die ersten beiden als uralte angenommen.

Um die wirklichen Zusammenhänge dieser drei Sachformen auszulegen, wird von der Verfasserin das reiche Denkmalmaterial der Hochkulturen des Altertums, namentlich die des Ägyptens zur Hilfe genommen. Es wird gezeigt, daß hier alle ältesten, erhalten gebliebenen Stühle (Abb. 5–6) aus Teilen mit Pfostenkonstruktion zusammengesetzt worden waren. Ja sogar sind manchmal auch ihre Bestandteile für sich kompliziert (Abb. 4). Dies ist leicht zu verstehen, weil die Stühle in dieser Zeit würdenbezeichnende, repräsentative Requisiten, Throne, waren. Ihr komplizierter Aufbau bot für die den Ansprüchen der Herrscher dienende Luxusindustrie keine Schwierigkeit. Zu gleicher Zeit saßen die untergeordneten Personen, so auch die die Stühle verfertigenden Handwerker, auf der Erde (Abb. 7). Die Bestrebungen nach Vereinfachung traten im wesentlichen erst in der Zeit der XVIII. Dynastie, anderthalb Jahrtausend später nach den frühesten bekannten Stühlen, auf und verbreiteten sich, als der Wert der Stühle bereits devalviert und aus dem Thron ein allgemein gebrauchter Artikel, ein Möbel, geworden ist. Zu dieser Zeit erschienen neben den vereinfachten Varianten der Stühle mit Pfostenkonstruktion (Abb. 8–9) bereits auch recht neue, zweckdienlichere und leichter zu verfertigende Konstruktionen: so der aus einem Sitzbrett und drei eingesetzten Füßen bestehende Hocker (Abb. 10). In dieser Zeit gehören bereits zur Ausrüstung der Werkstätten die Hockerarten (Abb. 11). Ja sogar ist für den dreifüßigen Hocker mit Recht vorzusetzen, daß er direkt zur Befriedigung des Möbelanspruches der arbeitenden Schichten erfunden worden war.

Etwa von derselben Zeit an sind die Varianten der aus einem einzigen Klotz Füße und Sitzbrettsamt in einem Stück ausgeschnitzten Hocker (Abb. 12–15) bekannt. Wahrscheinlich wurden gleichzeitig auch die Klötze als Sitze gebraucht (Abb. 11).

Auf Grund des Denkmalmaterials hat also der allgemeine, volkstümliche Gebrauch des Stuhls nicht nur die am zweckmäßigst herstellbare, aus Teilen zusammengesetzte Hockerkonstruktion mit sich gebracht, sondern fand auch die Übertragung dieser endgültig festgesetzten Konstruktion auf ein archaischeres Niveau statt, als eine Notlösung von solchen Leuten, die aus Mangel an Fachkenntnissen und Übung diese Konstruktion herzustellen unfähig waren. Die Inanspruchnahme der naturgegebenen Formen war übrigens zu dieser Zeit noch eine allgemeine Praxis. Krümmgewachsene Bauelemente wurden auch von den Spezialisten für die Befestigung der Eckbindungen der Stühle verwendet (Abb. 16).

Als eine Lehre der Arbeit wird von der Verfasserin betont, daß das heutige volkstümliche Denkmalmaterial in der Frage der Urformen oft irreführend wirkt. Besonders bei den Möbeln hatten die primären Anfangsformen, abhängig von der allgemeinen sozialwirtschaftlichen Gestaltung, eine kompliziertere Konstruktion.

Andererseits dürfen zahlreiche, im heutigen europäischen ethnographischen Material zusammen lebende kompliziertere und einfachere Möbelformen (siehe: Abb. 1–3) von den frühesten Zeiten, von der allgemeinen Verbreitung des betreffenden Gegenstandes unter dem Volk an, nebeneinander parallel gelebt haben. Auch des weiteren dürfen sie nebeneinander geerbt haben. Mit der Verbreitung der Sitzmöbel, durch unmittelbare Übergabe dürfen Vereinfachungen der Konstruktion bzw. auf die völlige Abschaffung der Konstruierung bezügliche Einfälle bekannt geworden sein. Die zur Beförderung dieser Vorgänge entstandenen, immer neueren Lösungen — die in erster Linie die Minderung der in die Verfertigung investierten Arbeit bezweckt hatten — mögen zur Ausgestaltung von solchen Typen geführt haben, wie der Klotzschemel mit Aststummelfüßen.

Adatok a szűr kialakulásához

E tanulmány tárgya — a szűr — a XIX. századi klasszikus magyar népviselet valóban parádéssá, jellegzetes magyar ornamentikájúvá fejlődött ruhadarabja. Történetének egyes részleteit és különösen a XIX. századi ünnepi szűr végtelenül változatos ornamentikáját GYÖRFFY István dolgozta fel szempontokban és adatokban rendkívül gazdag — a néprajztudományban kézikönyvvé vált — *Cifraszűr* című munkájában.¹

Kétségtelen, hogy a klasszikussá érett viseleteknél a változónál szembeötlőbb és erősebben hat az állandósági tényező, hiszen e viseletek különböző elemeit egységesebb és konzekvensebb esztétikai fogalmazás fogja össze. Klasszikus szakaszuk mégsem statikus állapot, hanem az állandóságot mutató esztétikai egyensúly ellenére és ezen belül is mozgás, folyamat. Történeti kategória, amely igen szerves összefüggésben van a maga múltjával. Éppen ezért a klasszikus népviselet egyes — jellemző — darabjainál csöppet sem érdektelen a közelebb, de a messzebb múltba való visszanyúlás sem. Ez utóbbi szempont megvalósítására azért a szűrrel kapcsolatban teszünk itt most kísérletet, mert úgy véljük, hogy azok a különböző irányú szerkesztési és fogalmazási elvek, amelyek e ruhadarab kialakulásában közrejátszottak, egyúttal az egész magyar viselet alakulására is jellemzőek.

A szűr különböző elemei — tehát a név, az anyag, annak technikai megdolgozása és színe, valamint a szabás, a szerkezet — a múltban nem látszanak okvetlenül a mai vagy csak a mai kapcsolatot felmutatni. Azok az adatok, amelyek a középkortól kezdődően a „szűr” szóhoz kötődő különböző elemek alakulását és egymás közötti kapcsolatát mutatják, részben igen archaikus keleti, részben nyugati-középkori, végül a magyar felsőbb társadalmi rétegek öltözet-alakulásának néhány vonására is fényt látszanak vetni.

Amit a „szűr” szóról, illetve az általa jelentett tárgyról a szó első ismert feltűnése óta ma tudunk, arra mutat, hogy egyrészt anyagot, mégpedig *szürke posztót* jelölt, amely a magyar parasztságot az európai (nyugati) parasztsággal kötné össze — másrészt ebből az anyagból különböző használati és ruhadarabok készültek.

A szűrhöz — mint anyaghoz — kapcsolódó ruhadarabok, s az egyes elemek, amelyekből ezek a ruhadarabok összerakódtak — földrajzi és társadalmi eredet szempontjából különböző irányokba — a magyarságtól keletre és nyugatra mutatnak. Egyenként majd a későbbiekben elemezve őket — előljáróban csak annyit jegyünk meg, hogy vannak közöttük olyanok, amelyek formáját, szerkezetét eddig nem sikerült azonosítani, vannak olyanok, ame-

¹ GYÖRFFY István 1930.

lyek a középkorig visszavezethető nyugati — azután olyanok, amelyek a hódoltság koráig visszavezethető keleti jellegű ruhák olcsóbb anyagból készült megfelelői. Ezek egy része a különböző társadalmi rétegek öltözködéséből rég eltűnt, más része a mai emlékezetben még elérhető.

Végül a szűranyagból készült ruhadarabok egyikének, talán legrégebbijének neve maga is *szűr* lett, és napjainkra ez maradt egyedüli képviselője az egész szűranyag komplexumnak. Keleties szerkezete — szabása — a keleties formakincs legrégebbi, esetleg a honfoglalás koráig is visszavezethető képviselőjének látszik. A *szűr* szó ma felvázolható történetén, a hozzá kapcsolt ruhadarabok alakulásán végigmenve úgy tűnik, hogy vannak olyan elemei a szűr szó tartalmának, amelyek e szóhoz csak ideig-óráig kapcsolódva, a változás, az alakulás hordozói, de vannak olyan elemei is, amelyek hosszú századokra kontinuusoknak látszanak.

Fejtetegetésünk a szűr problematikáját a következő sorrendben igyekszik összefoglalni:

1. A *szűr* szó jelentése és a szűranyag színe. A szürke szűranyag, mint a nyugati-középkori parasztság ruházatának anyaga, valamint a szürke szűrposztókból magyar területen készült, de nem ruházkodást szolgáló darabok.

2. A szűrhez — mint anyaghoz — kapcsolódó legkontinuusabb ruhadarab — a *szürke szűr*.

3. A ma ismert szűr különböző formai elemeinek analízise földrajzi, történelmi és társadalmi eredet szempontjából. A szűrűt jellemző keleti (derékszögű) szerkesztési rendszer — az ujjbetoldás, a négyszögletes gallér és a csuklya.

4. A szűranyaghoz hasonló daróc nevű anyag és a belőle készült daróc nevű ruhadarab. A *szűr* és *daróc* nevű ruhadarabok hasonlósága, a keleties (derékszögű) szerkesztési elv, amely összeköti, s ezen belül azok a formai jegyek, amelyek szétválasztják őket.

5. Szűranyagból készült további ruhadarabok, elsősorban a palást, illetve köpenyeg, amely részben formailag is összeolvadt a szűrrel. A köpenyeg eső elleni funkciójával kapcsolatban a kallás-ványolás és a csapás technikai eljárása. Azután: köntös, felső ruha, guba, csuha, subica és dolmány.

A most közzétett első rész tartalmát az első három pontban felsoroltak fogják képezni.

*

1. A *szűr* szó jelentése és a szűranyag színe, valamint a belőle készült, de nem ruházkodást szolgáló darabok.

A szövést a magyarság már a honfoglalás előtt is ismerte. BÁRCZI Géza szótára szerint a „sző” szó ugor eredetű.² A „gyapjú” szót „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” ótörök eredetűnek tartja.³ A „nemez” szó MELICH János⁴ és BÁRCZI Géza⁵ szerint is a honfoglalás előtt került a magyar nyelvbe.

A *szűr* szó első előfordulását az 1395 körüli Besztercei-, majd az 1405 körüli Schlägli Szójegyzékből ismerjük. Az eredeti szöveg, amelynek mindkét szójegyzék másolata, nyilván valamivel korábbra tehető. A Besztercei Szójegyzékben a „Secuntur nomina pannorum et metellorum” cím után posztófajták felsorolása következik a 669. számtól a 693. számig. A „griseus, zyr” a 685. szám alatt áll.⁶ A posztónevek között azonban színneveket is felsorol a

² BÁRCZI Géza 1941, 294.

³ A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára. 1967. 1121.

⁴ MELICH János 1930, 366.

⁵ BÁRCZI Géza 1941, 214.

⁶ FINÁLY Henrik 1892, 41.

szójegyzék. Hasonlóan összekeverve sorolja fel a posztó- és színneveket a Schlägli Szójegyzék is az 1234–1258 számok között. Itt „grisius — zir” áll az 1249 szám alatt.⁷ A posztók és színek összekeverésének oka nem világos, lehetséges, hogy bizonyos színek bizonyos posztófajtákra voltak jellemzőek.

FINÁLY Henrik a BesztSzj. „zyr” szavának melléknévi jelentést tulajdonított.⁸ TAGÁNYI Károly azonban felhívta a figyelmet arra, hogy ez a szó „a posztók között van felsorolva” s úgy véli, hogy „jelentése szürke posztó”.⁹ A „szűr” szónak a szürke posztóval való kapcsolatát PAIS Dezső is valószínűnek tartja, különösen az Oklevél Szótár 1528-ból származó „Pannum griseum zywr dictum” adata alapján.¹⁰ Szürke posztóra gondolt — mint a „szűr” szó elsődleges jelentésére Zs. Pál is.¹¹ Mindenesetre, a Besztercei Szójegyzék „griseus, zyr” és a Schlägli Szójegyzék „grisius — zir” passzusából nem világos, hogy a szűr *ezekben* színt vagy anyagot jelentett. Az anyagjelentés következtetésére csak a „griseus”, „grisius” stb. szavak későbbi — szempontunkból világosabb — szövegekben való előfordulásaiból tesszünk majd kísérletet.

TAGÁNYI Károly előbb idézett mondatában a „szűr” szó „szürke posztó”-nak feltételezett jelentéséhez még hozzáfűzi: „hasonlóan az ősrégi cseh „serb” szürke posztó jelentésű szóhoz”.¹² PAIS Dezső TAGÁNYI eredetétését a durva szürke posztót jelentő cseh „serb” szóból nem fogadta el.¹³ KNIEZSA István a „szűr” szó eredetét bizonytalannak tartotta: „... szürke... A magyar szónak a déli és keleti szláv „serb” alakkal való összezsengése ugyan feltűnő, a szláv *ě*-nek van is a magyarban *-i*- megfelelője (pl. ritka stb.) mégis az egybevetés bizonytalan, mert színneveket a magyarság a szlávból egyébként nem vett át”.¹⁴ Mivel a Besztercei és Schlägli Szójegyzékekben a „zyr”, „zir” szavak szín vagy posztó jelentése nem egészen világos, a magyar „szűr” szó eredetének kérdését nyitva kell hagynunk.

A „szürke” szó eredetét BÁRCZI bizonytalannak, talán finn-ugornak, talán szlávnak tartja. Úgy véli „kielégítő magyarázata nincs, bár származtatták fgr.-ból, törökből, szlávból, kaukázusiból”.¹⁵ WERTNER Mór, nyomában BERRÁR Jolán hivatkozik rá, hogy a „szürke” mint személynév először 1273-ban fordul elő. Ebben az évben az egrí káptalan összeírja Panyit bán szolgánépét, s ezek soraiban „Zurke” nevű szolgáló is van.¹⁶ Kérdés, hogy e szolgáló „Zurke” neve és a Besztercei és Schlägli Szójegyzék „griseus” és „grisius”-t jelentő „zyr” és „zir” szavai között milyen kapcsolat van.

A „szűr” szó szürke posztó értelmezését alátámasztani látszanak a középkori európai parasztság ruházatáról tudottak, nevezetesen az, hogy rá jellemző volt a szürke háziszóttos posztó. SCHULTZ Alwin közelebbi kormeghatározás nélkül így ír erről: „Es kleiden sich die Bauern für gewöhnlich in *graue Wollstoffe*, die sie selbst gesponnen und gewebt haben”.¹⁷ SCHULTZ utal BARTELS

⁷ SZAMOTA István 1894.

⁸ FINÁLY Henrik 1892, 41.

⁹ TAGÁNYI Károly 1893, 323.

¹⁰ PAIS Dezső 1935, 353.

¹¹ ZS. PÁL 1927, 540.

¹² TAGÁNYI Károly 1893, 323.

¹³ PAIS Dezső 1935, 353.

¹⁴ KNIZSEA István 1955, 1/2, 956.

¹⁵ BÁRCZI Géza 1941, 297.

¹⁶ WERTNER Mór 1917, 90., — BERRÁR Jolán 1951, 162.

¹⁷ SCHULTZ, Alwin 1903, 291. — Erre az adatra CSILLÉRY Klára hívta fel a figyelmet, akinek ezért ezúton is köszönetet mondok.

Adolfra, akinél ez áll: „Zunächst wurden ausländische Tuche verwandt: statt der hier und da sogar gesetzlich vorgeschriebenen Farben *Grau* (für den Alltag) und Blau (für den Feiertag)”.¹⁸ A XIV. századi parasztkok szürke ruhájáról ír GERAMB Viktor is. „Dass der alte, *graulodene*, knielange Beuernleibrock bei Männern . . . in der Werktagskleidung weiterbehalten blieb, ist ganz sicher”.¹⁹ Hasonló értelemben ír a XV. századról. „Im Kleid des Volkes . . . Im Gegensatz zu den gleichgültigen, in *Grau gebrochenen, unscheinbaren Farben der niederen Volkstracht des frühen Mittelalters*, kleiden sich die unteren Stände im 15. Jahrhundert in lebhaftere Farben.”²⁰

A középkori parasztság szürke ruhájába öltöztek egyes középkori szerzetesrendek is. „Aus der ursprüngl. der Kleidung der einfachen und arbeitenden Bevölkerung angeglichenen Mönchskleidung entwickelt sich durch die Satzung der Regeln bald eine Standestracht . . .”²¹ Pontosan a ferencesek és a ciszterek középkori ruhája volt szürke, ezért e két rendet szürke barátoknak is hívták. „*Grauhe Brüder*, volkstüml. Bezeichnung der ersten Franziskaner in Dtl., v. ihrem Gewande hergeleitet. Früher wurden auch die Zisterzienser nach ihrem *grauen Habit* G. B. oder *Graue Mönche (ordinis grisei)* genannt; ebenso hiessen die Vallombrosaner Graue Mönche.”²² — „Franziskaner . . . Die F. gehen barfuss (Barfüssler, Barfüsslerorden) u. tragen einen dunkelbraunen Habit (in MA einen *grauen, daher Graubrüder*) . . .”²³ — „Zisterzienser . . . — Das eigentl. Ordensgewand ist die Kukulie (faltenreiches, weisses Gewand, in MA lange Zeit *grau*, daher hiessen die Z. auch die *grauen* bzw. *weissen Mönche* . . .”²⁴ Apácarendeknek is volt a középkorra visszavezethető szürke ruhája. „*Graue Schwestern (od. Graue Nonnen)*, für den Spät-MA volkstüml. Name für Spitalschwester in Nord-Fkr. u. den Niederlanden (Franziskanerinnen), auch für Beginen gebräuchlich.”²⁵

A középkori nyugati parasztsághoz hasonlóan a szürke posztó magyar területen is ismert volt. Ezt mutatja a debreceni szürke posztót készítő takácsok céhlevelének 1395-ös évszáma is. MÁLYUSZ Elemér véleménye szerint e céhlevél egyetlen fejlődés eredménye, ami a korábbi évtizedekre nézve is bizonyára jelenti a szürke posztó készítését, de ezenkívül a céhlevél utal arra, „hogy a debreceni szabályozás a váradi mintájára következett be (sicut in civitate Waradiensis haberetur)”,²⁶ ami ismét a szürke posztó korábbi készítésének a jele. Így, ha a Besztercei és Schlágli Szójegyzékek „zjr” és „zir” szavainak ’szürke szín’ vagy ’szürke posztó’ jelentése nem is dönthető el, annyi bizonyos, hogy e két szójegyzék másolásának idejében magyar területen legalább Váradon és Debrecenben szürke posztót készítő takácscéhek működtek.

Szürke posztóba, szürbe magyar területen is öltöztek szerzetesek. MELIUS Péter 1565-ben megjelent munkájában így ír: „Nem ötözne szörös, gyapyas lasnakba. *szürbe*, hogy hazuggvanac benne mint az *czyeri barátoc*”.²⁷ A „Cseribarád”-ok pedig „a ferencrendiek egyik ágának régi magyar neve...”²⁸

¹⁸ BARTELS, Adolf é. n. 44.

¹⁹ MAUTNER, K.—GERAMB, V. 1932, I. 278.

²⁰ MAUTNER, K.—GERAMB, V. 1932, I. 289.

²¹ SEVERUS, E. v. 1962, 1207.

²² HOFMANN, K. 1960, 1173.

²³ FORSTER, W. 1960, 273.

²⁴ SPAHR, K. 1965, 1384—1385.

²⁵ VAN VOLXEN, K. 1960, 1173.

²⁶ MÁLYUSZ Elemér, 1935, 135. Ezt az adatot JÁVOR Katalinnak köszönöm.

²⁷ MELIUS Péter. 1565.

²⁸ Révai Nagy Lexikona V. 1912. 66—67.

Ugyancsak a XVI. századból — 1522-ből — való az Oklevél Szótár „Pannum griseum zywr dictum” adata is.²⁹ A Nádasdiak 1540—1550 közötti számadásainak „Distributio pannorum” című fejezetében az 1552-es évnél szerepel egy „Grisej” című alfejezet,³⁰ amelyből kiderül, hogy ebben az évben a Nádasdiak alkalmazásában álló milyen alsóbb szolga féléknek (béres, pásztor, csődörpásztor, kanász, íródeák, lovász, kertész, molnár, rudasmester, cigány, rab) osztottak szürke posztót. Mégpedig egyrészt különböző ruha-félékre, de ezekre — miután nem szür a nevük — a későbbiekben térünk még részletesen vissza —, másrészt viszont szürke szürből készült, de nem ruházkodási darabokról van szó. Először ezekre térünk ki.

Így szürke posztóból készülhetett *törlőszür* és *zsák*. A szürke posztó — „grisej” — osztásánál „4 Augusti Ad Manus Rwmý magistri Agazonum pro *theorlozwr* dedimus vnam vlam *grisej* . . . 10 Augusti Ad manus Pauli Nagh Magistri Agazonum domini christofori Nadasdy pro *thörlö* Adequos suos dedimus vnam vlam *grisej* . . . 12 Augusti Ad equos Curriferos domini magnifici et domine waywodisse Aurigis pro *thörlö zwr* dati sunt *grisej* cubiti”.³¹ A „zwr” — „grisej” kapcsolat ezekben a Nádasdi szövegekben is világosan mutatja a „zwr” szó „szürke posztó” jelentését.

Pozsony, Nagyszombat, Modor, Bazin és Szentgyörgy szabad királyi városok 1668-iki limitációjában a szürszabók „Egy *törlö Szürt* den 6”-ért adtak.³² A XVII. század végi magyar hintót leírva, a *törlö szürt* APOR Péter is említi. „Az ablakban lévő egyik ládácska . . . Az másik volt a kocsisoké, abban hordozták, az patkolózacskót, lóvakarót, a *törlö szürt* s affélé.”³³

Szürből készült *zsákra* is van adatunk az Oklevél Szótárból: „1545 . . . eg öreg *zyr sak*.”³⁴

Szürke szürből készült tarisznyára és pokrócokra is vannak adataink a Nádasdi számadásokból. 1544-ben „2 may es uöttem eg *taniszranak ualo szürt* az lonak, kit az pribektül uöttek”.³⁵

A következő két szónak már bizonytalanabb a jelentése. A Nádasdi számadások „Grisej” fejezetében, 1552-ben „Ad Manus Wolfgangi Rwmý Magistri Agazonum dati sunt *grisej* Pecie tres pro *dorsalijs* et *Manticis* . . .”³⁶ DU CANGE-nál „Dorsalia sunt panni in choro pendentia a dorso Clericorum . . .”,³⁷ tehát az ülők háta mögött függő kárptíféle. CALEPINUS szótárának magyar részében a „dorsualia — Barom pokrotza”.³⁸ PÁRIZ-PÁPAI-BODNÁL „Dorsualia . . . Barom pokrotza, Tzafrang”.³⁹ Talán valóban pokróc jelentéssel magyarázható a Nádasdiaknál a *grisej-szürke posztónak* — 30—37 singet tartalmazó egyes végekben — erre a célra adott nagy mennyisége. — Ami a „mantica” szót illeti, a CALEPINUS-féle szótár magyar részében a „mantica — Ket felű iszak”⁴⁰ és PÁRIZ-PÁPAI-BODNÁL is hasonló az értelme: „mantica . . . Nyakba vető két fél iszak, Tarisznya, Táska”.⁴¹ — Azonban e két szónál más jelentések

²⁹ SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula 1902, 247.

³⁰ Nádasdi számadások 1540—1550. II. 195—198.

³¹ Nádasdi számadások 1540—1550. II. 195.

³² GYURIKOVITS György 1835, 87.

³³ APOR Péter 1736. Nyolczadik Czikkely.

³⁴ SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula 1902, 847.

³⁵ Nádasdi számadások 1540—1550. I. 59.

³⁶ Nádasdi számadások 1540—1550. II. 197.

³⁷ DU CANGE 1883—1887, (1954). II—III. 184.

³⁸ MELICH János 1912, 96.

³⁹ PPB. 1782, 202.

⁴⁰ MELICH János 1912, 197.

⁴¹ PPB. 1782, 350.

is felmerülnek: mégpedig a „dorsalia” szónál „csuklya”, a „mantica” szónál pedig „palást” jelentés. Ezekre az illető két ruhadarab tárgyalásánál fogunk részletesen visszatérni.

Brassó város 1577-iki statutumában szintén szó van szürke posztóról. „Es soll auch kein *Grötuch* (jegyzet: szürke posztó) anders wöher gebracht werden, ausserhalb dem Jarmärk, bey verlust der Tücher: wirdt es aber ernochmals Kundt, dass solches geschehen werr, soll die Landt-Ryhrr (jegyzet: Poena provincialis: 60 frt.) verfallen haben . . .”⁴²

2. A szürhöz -- mint anyaghoz -- kapcsolódó legkontinuusabb ruhadarab: a *szürke szür*.

A szürke szűranyagból készült törőszűrők, zsákok és tarisznyák után most áttérünk a szürke szűrposztó felhasználásának arra a területére, ahol az adatokból világosan kivehetően belőle ruhadarabok készültek. Elsősorban a „szür” nevű ruhát kívánjuk tárgyalni, annak is az írásokban a XVII. századtól szinte napjainkig kontinuus válfaját: a szürke szürte, illetve annak anyagát.

„Szür” nevű ruhadarabról biztosan a XVI. század végétől kezdve vannak adataink. A CALEPINUS-féle szótár 1585-ből való magyar része mint a latin „gaunacum” (448) és „mastruca” (642) szavak magyar megfelelőjét említi.⁴³ 1609-ben BÁTHORY Gábor fejedelem nyílt rendeletben írja elő „az egész *szürszabóknak* mi híveinknek”, hogy „senki akár micsoda rendbeli ember ne vihessen az országból *készületlen szürte* ki . . .”⁴⁴ A váradi *szürszabók* céhlevelüket 1614-ben mutatják be megerősítés végett BETHLEN Gábornak. Ennek magyar szövegében szintén előfordulnak a „*szürszabók*” és „*kész szürte*” kifejezések.⁴⁵

XVII–XVIII. századi limitációk már kifejezetten szürke szürte emlegetnek, mégpedig úgy, hogy az a drágább feketéhez és fehérhez képest olcsóbb. A szürkéhez hasonlóan olcsóbb minőség a barna, sőt a legolcsóbb a tarkának nevezett szür, ezekre majd egy későbbi alkalommal térünk ki részletesebben.

A Bars megyei, 1602-es limitáció így ír: „Az szürnek singyt per d. 18. Az feier *szürket*, singet per d. 14.”⁴⁶ Az 1626-os ungvári limitációban ez áll: „Az Szabó Mesterek dolga . . . Egy czapo szürte öreg embernek valo flo 1//50 . . . *Szürke* czapo szürte öreg embernek valot flo 1.”⁴⁷ Ezt az adatot megismétli az ugyanabban az évben Kassán kelt limitáció is.⁴⁸ A szintén 1626-ból való brassai limitáció szerint egy vég fehér szür ára 4. forint, a fekete és *szürke* szüré pedig 3 frt.⁴⁹ Hasonlóan olcsóbbnak mutatja a szürke szürte a Gyulafehérváron kelt 1627. évi általános erdélyi limitáció is. Itt „Fehér szürposztót végenként 5, feketét 4, *szürkét* 3 forintért adtak”. Ugyanott hasonlóan olcsóbb a szürke szűranyagból készült „szür” nevű ruha is. „Fejér szürbül csinált köpönyeg vagy bohái szürte, öreg embernek valot, minemüt Colosvárat szoktak csinálni, kinek galléra prémes posztóval 1 f. 65 p.-en áruljanak. . . *Szürke szürbül* csinált öreg köpönyeg vagy bohái szürte, posztóst 1 f. 35 p.-en.”⁵⁰

⁴² KOLOZSVÁRI Sándor — ÓVÁRI Kelemen 1885–1904, I. 450.

⁴³ MELICH János, 1912, 134, 198.

⁴⁴ SZÁDECZKY Lajos 1913, II. 97. Vö. GYÖRFFY István 1930. 47.

⁴⁵ GYÖRFFY István 1930, 48–49.

⁴⁶ JÁSZAI Rezső 1898, 556.

⁴⁷ *Sátoraljai helyi limitációk*. 1626–1744, 54.

⁴⁸ *Sátoraljai helyi limitációk*. 1626–1744, 36.

⁴⁹ SZENTKIRÁLYI Ákos 1925. 7. Erre a munkára FÖLDES László hívta fel a figyelmet, akinek ezért ezúton is köszönetet mondok.

⁵⁰ GYÖRFFY István 1930, 50.

Az 1674–75-ös Bars megyei limitációban ez áll: „Szűr Czapók . . . A jó fele szürnek refét d. 16. Aláb Valónak d. 14. Az szürke szürnek refét d. 12. Alab valonak d. 10.” Hasonlóképpen megállapítja a szürke szűr olcsóbb voltát a Bars megyei limitáció 1686-ban is. „Szűr czapók. A jó fele szürnek refét d. 25. Aláb valókból d. 20. Az szürke szürnek refét d. 15. Alab valóból d. 12.”⁵¹

A szürke szűr olcsóbb voltáról a XVIII–XIX. századból is tudósítanak limitációk. 1744-ben „Egy öreg fehér szűrt 3 forint . . . Egy öreg szürke szűrt 2 frt. 60 d.”⁵²-ért adtak. — 1842-ben kiadott munkájában FÉNYES Elek is említést tesz szürke posztó készítéséről. „A Végvidéken csaknem minden házbán van egy szövőszék, némelyikben több, mellyeken feje, feje és szürke, feje és kék, feje és fekete, setétkék (ezek a horvát végvidékeken), feje és szürke (a' bánóságban és szerémben) posztó készítettik.”⁵³

A XIX. században mondhatni az egész országban mutat még szürke szűrt a népi emlékezés. PALÁDI KOVÁCS Attila Magyar Néprajzi Atlasz számára készült munkatérképe szerint a szürke szűre szinte az egész magyarság lakta területen emlékeznek: a Rábaköztől a székelyföldi Magyarsárosig, a Pozsony melletti Vágától és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vajdácskától a jugoszláviai (Bács m.) Bácskertesig és Pirosig.⁵⁴

A szűr egykor gyakori szürke színére mutat a Nógrád megyében használt „szűr-lúd” kifejezés is, amelynek „hamvas-szürke lúd” a jelentése a Magyar Tájszótár szerint.⁵⁵

A fentebb idézett adatok közül különösen a Nádasi számadásokból és a XVII–XVIII. századi limitációkból látható, hogy az olcsóbb szürke szűranyagból parasztok, cseléd- és szolgafélék, tehát szegények igénytelen ruházata készült. Számos adat a szűranyag, illetve a belőle készült „szűr” nevű ruha megvetettségét mutatja. TEMESVÁRI Pelbárt 1501-ben megjelent munkájából való a következő mondat: „In purpura magis apparet turpior macula vestis, quam in eo, qui involutus est de griseo vel sacco”.⁵⁶ E megvetettséget mutatják a Nyelvtörténeti Szótárnak azok a következő — XVI–XVII. századi — adatai is, amelyekre GYÖRFFY István hivatkozott.⁵⁷ Az adatok oly egyértelműek ebben a kérdésben, hogy megérdemlik az újbóli idézést: „Draga ruhaiat rola le hagyuan zyrben oetoezek”.⁵⁸ — „Az nemeseknek cimere boytos szuerre változnék”.⁵⁹ — „Gazdagságok koelthetetlen, azt mondtam, de nem soká az barsont szuernek lattam”.⁶⁰ — „A vetkes természetet mint egy buedoes czondrat es koldus vagy rabfoltost szűrt rolatok le vessétek”.⁶¹ — Angliai posztó kamuka és tafota helyett szűrt koedmoent vet nyakatokban”.⁶² — „Mint hogy ki néz a szűrbül is a nemes vér, úgy a bársony köntösbül

⁵¹ JÁSZAI Rezső 1898, 561.

⁵² KONCZ József 1895, 194.

⁵³ FÉNYES Elek 1842, 219–220. Ezt az adatot HORVÁTH Teréziának köszönöm.

⁵⁴ Az adatokra BARABÁS Jenő szívességéből az MNA anyagára hivatkozom.

⁵⁵ SZINNYEI József 1897–1901, 623.

⁵⁶ BARTAL Antal 1901, 299. Ezt az adatot szintén CSILLÉRY Klárának köszönöm.

⁵⁷ SZARVAS Gábor — SIMONYI Zsigmond III. 1893, 358–359. Vö. GYÖRFFY István 1930, 16.

⁵⁸ *Kazincy Codex* 1526–1541.

⁵⁹ PRÁGAI András 1628.

⁶⁰ ENYEDI György 1624.

⁶¹ GELEJI KATONA István 1625.

⁶² BÁTHORY Mihály 1664.

is a paraszt természet”⁶³ — Ezek közül az adatok közül a PRÁGAI András-tól,⁵⁹ GELEJI KATONA Istvántól⁶¹ és BÁTHORY Mihálytól⁶² idézettek kétségtelesen „szűr” nevű ruhát, a többiek valószínűleg csak szűr anyagot jelentettek.

Különösen érdekes PRÁGAI András 1628-ból való művében a „bojtos szuerre” való utalás. NAGY Jenő kalotaszegi viseletről szóló munkájában⁶⁴ szürke női és férfi daróc vagy condra nevű ruhadarab látható, melynek oldalát felvarrott, színes kb. 20 cm hosszú posztócsíkok díszítik, s ezeknek „csukor” a neve. A szűr és a daróc közötti kapcsolatra a későbbiekben még kitérünk, most csak az 1628-as bojtos szűr és a kalotaszegi régies daróc vagy condra csukros díszítése közötti összefüggés lehetőségeire utalunk.

ZOLTAI Lajos szerint a szűr a XVI—XVIII. századi Debrecenben is béresek, kocsisok, pásztorok, szekerező, fuvarozó, őrlős és szántó-vető polgárok, mesteremberek inasai viselték. A mesteremberek már nem vették magukra. „A mesterinas szűr-, másként abaposztóból való ruhaféléi voltak a céhtörvények szerint: egy szűr és egy daróc az asztalos céhben (1620). Egy-egy szűr a gomb-, csutora- és fésűcsinálóknál (1713), késcsinálóknál (1674), kovácsok, lakatosok, csiszároknál (1619), kötélverőknél (1672), szíjártóknál (1599) és vásári szabóknál (1735)”⁶⁵

A szűr alantasságára mutat egy igen érdekes mondás a XVIII. század végéről. FALUDI: „Téli Éjtszakák” című munkájában írja . . . . azt mondják: szűr hozz fát, palást rakj tüzet, bunda nyugodjál”⁶⁶

A szűr ilyenforma csekély értékelésére mutató adataink a XIX. század-ból is vannak. GOROVE László szerint 1821 körül a szolnoki lakosok a szűrűt „megalatonyító” öltözetnek tartották.⁶⁷ VAHOT Imre a múlt század közepén Kecskemétről és vidékéről mint cselédek és szegények öltözetét említi a szűrűt.⁶⁸ MADARASSY szerint a múlt században szűrűt viselt Kecskemét környékén a szolgál- és cselédféle.⁶⁹ Hasonló értelemben ír GYÖRFFY István is. „A szűr mindig a parasztság, szegénység szimbóluma volt”. — „A szűrűposztó kizárólag népi ruhaanyag volt.” — A Duna—Tisza—Maros közén . . . „A szűrűt ugyan mindenütt viselték, de inkább a szegényebb néposztály”⁷⁰

3. A ma ismert szűr különböző formai elemeinek analízise földrajzi és társadalmi eredet szempontjából.

Előljáróban a magyar *szűr* szó latin megfelelőire kell röviden kitérnünk. A magyarországi latin szövegekben a szűr jelölése az idők folyamán nem maradt meg azonosnak, stabilnak. A szűr mint ruha — mint már említettük — ismereteink szerint először a CALEPINUS-féle szótár 1585-ből való magyar értelmezésében fordul elő. Itt a latin „guanacum” (448) szó megfelelője „Szwr”, de „zwr” a fordítása a „Mastruca” (642) latin szónak is.⁷¹ DU CANGE-nál a „Gauaca” a „Gausapa”-val egyenlő.⁷² A „mastruca” az 1405 körüli Schlägli Szójegyzékben szörme ruha jelentéssel szerepel: „mastruca — gerozna”

⁶³ GYÖNGYÖSI István 1763.

⁶⁴ NAGY Jenő 1958. II. kép.

⁶⁵ ZOLTAI Lajos 1938. 21.

⁶⁶ FALUDI 1787. 631. — Vö. SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond 1890—93, I. 326. — Etre az adatra is CSILLÉRY Klára hívta fel a figyelmemet.

⁶⁷ GOROVE László 1821, VI. 49—50. 56—57. Vö. KRESZ Mária 1956, 147.

⁶⁸ VAHOT Imre 1853, I. 99—101. — Vö. KRESZ Mária 1956, 183.

⁶⁹ MADARASSY László, 1912, 26.

⁷⁰ GYÖRFFY István 1930, 6, 16, 17.

⁷¹ MELICH János 1912, 137, 198.

⁷² DU CANGE 1883—1887. (1954), IV—V. 47.

(1200). E szónál a jegyzetben SZAMOTA még hozzáfűzi: „De mastrucis mardurinis et variolinis. De mastrucis pellium ferinarum.”⁷³ DU CANGE-nál a „Mastruca . . . vestis pellita”.⁷⁴ Az 1533-ból való MURMELIUS-féle szójegyzék ennek a szónak „Mastruca — Haczoka” (2035) csak ruha megjelölését adja, amelyből az anyagra nem lehet következtetni.⁷⁵

Szerpel a „szűr” szó fordításaként a latin „gausape” is, amit DU CANGE részben azonosnak értelmezett a „gaunaca”-val.⁷⁶ A magyar szójegyzékekben és szótárakban előbb abroszt jelent ez a „gausape” szó, azután inkább gyakrabban a gubát — a szűrt ritkábban és inkább később fordítják vele. A Besztercei Szójegyzékben „1228. mensale. apbros, 1229. gausape, idem”.⁷⁷ Feltehetően gyapjú abrosz. Hasonló értelmű adat DU CANGE-nál is található: „Gausape . . . Mappa, que in mensis ponitur, vel que tergitur”.⁷⁸ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs 1590-ben megjelent szótárában a „Gausape — Guba” (185).⁷⁹ SZENCZI MOLNÁR Albertnél 1604-ben ez áll: „Guba, Gausape, Amphitapa, Cilicium.”⁸⁰ COMENIUS-nál 1642-ben a „gausape” szó fordítása „Lasnak, tserge, guba” (450).⁸¹ Az idézett sátoraljaúj helyi kötetben foglalt — XVII. századi limitációkban a „gausape” néha a szűrrel, néha a gubával azonosítható. PÁRIZ-PÁPAI — BODNÁL többféle jelentéssel szerepel ez a szó, a latin — magyar részben többek között szűr is. „Gausape . . . Lasnak, Tserge, Guba . . . ; Gausapatus . . . Lasnakos, Szokmányos, Tzondrás, Tatár-köpenyeges: Gausapinus . . . Szürös. Szür-posztóból-való . . .”⁸²

A szűr változatos és változó jelölései természetszerűleg felvetik azt a gondolatot, hogy tartalmuk — a szűr nevű ruhadarab — is változhatott. Ma még nem tudjuk megállapítani, hogy ez a változás milyen természetű volt, hogy mikor milyen mértékben vonatkozott az anyagra, a színre vagy a szabásra. Másrészt egyes szavak jelentéseltolódásával századokkal előbb éppen úgy kell számolnunk, mint később — ezenkívül hasonló anyaguk miatt bizonyos mértékig hasonló kinézésű paraszti ruhadaraboknál esetleges pontatlan jelölések lehetősége is fennáll. Az itt felsorolt adatokból csupán arra következtethetünk, hogy miként az anyagi és szellemi kultúra más egységét sem — a szűrt sem szabad évszázadokon keresztül statikus és változatlan jelenségnek tekintenünk.

Eddig felsorolt adataink alapján a múltra nézve csupán annyit állapíthatunk meg, hogy míg ezek a szűr anyagát és színét meglehetősen világosan meghatározták — addig az egykori szűr formáját, szabását homályban hagyták. Nem adtak támpontot sem a nagyságra, sem a ma ismert részletek egykori elrendezésére.

A szűr szabásáról csak a múlt századtól kezdve vannak ismereteink. Egyenes szabásvonalaira már GYÖRFFY István felhívta a figyelmet.⁸³ A klaszikus szűr minden egyes darabja *derékszögű*, a vállak elvágatlanok és egye-

⁷³ SZAMOTA István 1894, 54.

⁷⁴ DU CANGE 1883—1887 (1954), IV—V. 300.

⁷⁵ SZAMOTA István 1896.

⁷⁶ Lásd a 72. számú jegyzetet.

⁷⁷ FINÁLY Henrik 1897. 63.

⁷⁸ DU CANGE 1883—1887 (1954), IV—V. 47.

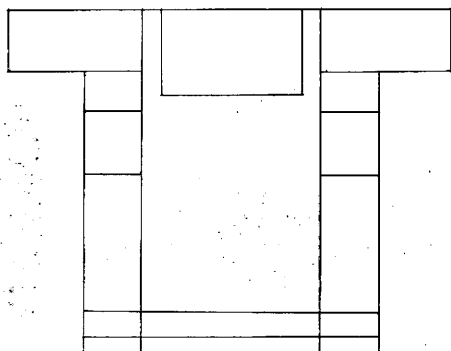
⁷⁹ MELICH János 1906.

⁸⁰ SZENCZI MOLNÁR Albert 1604.

⁸¹ COMENIUS, Amos Janos 1642, 240.

⁸² PPB. 1782, 264.

⁸³ GYÖRFFY István 1930. 17, 19.

1. kép. Szűr szabásmintája. GYÖRFFY István „Cifraszűr” 91. ábra „Körülkoszorús cifraszűr, Kisújszállás” után

viselték. HÖLLRIGL József véleménye szerint ez a viselés mód nem régibb a XVI–XVII. századi török hódoltság koránál.⁸⁶ A Keleten azonban gyakoriak olyan — bár derékszögű, de részleteikben a szűrrel nem mindig azonos szerkezetű — felső ruhák, amelyek bősége a szűrhez hasonlóan jóval több, mint ami az emberi test méretéhez szükséges.⁸⁷ Felmerül a szűr és e keleti ruhák bősége közötti kapcsolat lehetősége, mégpedig olyan értelemben, hogy a szűrnek ez a különös bősége nem a hódoltság korára, hanem ennél messzebbre mutatna.

A szűr szabásának a derékszögűségeon belül jellegzetessége az *ujjbetoldás módja*. A szűr közepét egy szélnyi sáv alkotja, amely a vállaknál egyszerűen ketté van hajtva és elől végig nyitottá van felvágva. A házi vagy manufaktúrális szűrposztó szélessége azonban elégtelen az emberi test méreteihez képest. Tehát a posztó keskenységét valahogyan pótolni kellett. Ezt a szűrnel kétoldalt, részarányosan oldották meg, derékszögű, téglalap alakú darabokkal, tehát csak a hónaljaktól lefelé és nem bővülően. A hónaljaktól felfelé a vállak szélesítését a középső szélhez toldott ujjak adták meg egyúttal (1. kép). GYÖRFFY István közölt szűrei úgy mutatják, hogy ez az ujjbetoldás a magyar szűrök jellegzetessége.⁸⁸ Sőt — a szűrökön kívül — a XIX. századi régies

nemek s az egyenes és egyforma bővű, téglalap alakú ujjak felső vonala folytatása a vállak egyenes vonalának, a derék karcsúsítás nélküli, egyenes és elvágatlan, ezenkívül a szűr lefelé nem bővül, felső és alsó bősége egyforma (1. kép).

Ez a derékszögűség a keleti ruházatra jellemző, mégpedig Észak-Afrikától a Közel-Keleten keresztül egészen Japánig.⁸⁴ Derékszögűséget egyiptomi és kopt ásatásokból előkerült ruhadarabok is mutatnak,⁸⁵ így ez valószínűleg a közel-keleti ruházatnak is régiesebb szerkezeti elve.

Igen bő a szűr és nagyméretű, ezért nem felöltve, hanem vállravezve

⁸⁴ TILKE, Max 1922 a. Egyenes-derékszögű szabású ruhákat mutatnak a következő táblák: 1. Marokkó; 3. Marokkó; 5. Algír; 15. Abesszínia; 20. Egyiptom; 29. Kelet-Arábia; 31–32. Szíria és Mezopotámia; 33. Szíria, Palesztina és Mezopotámia; 34. Szíria; 37. Palesztina; 43. Kis-Ázsia, Szmírna; 44. Kis-Ázsia, török; 77. Kurdisztán, Szíria és Nyugat-Perzsia; 69. Dél-Kaukázus; 81. Perzsia, Azerbajdzsán; 94. Hindosztán; 101. Indo-Kína, Tonkin; 126–128. Japán

⁸⁵ TILKE, Max 1922 a. Következő táblák: 25. Egyiptom, i. e. 1440; Kopt, i. e. 400.

⁸⁶ HÖLLRIGL József 1938. b. 8.

⁸⁷ TILKE, Max 1922 a. Következő táblák: 29. Kelet-Arábia; 31–32. Szíria-Mezopotámia; 33. Szíria-Palesztina-Mezopotámia; 43. Kis-Ázsia (ennek szabása teljesen azonos a magyar szűrével); 77. Kurdisztán; 81. Perzsia; 113. Turkesztán-Bokhara; 114. Turkesztán-Szamarkand; 115. Turkesztán; 118. Kínai Turkesztán, Yarkand vagy Khotan; 120. Kínai Turkesztán.

⁸⁸ GYÖRFFY István 1930. Világosan látható ez az ujjbetoldás a következő helységekből származó szűrökön: 73. 1. Nagyszalonta; 81. 1. Tótkomlós; 83. 1. Tótkomlós; 84. 1. Nagyszerénd; 86–87. 1. Kiskunmajsa; 89. 1. Kunmadaras; 99. 1. Kisújszállás; 120–121. 1. Hortobágy; 123. 1. Büdzentmihály; 128, 129, 132, 133. lapok Debrecen; 142, 143, 144, 145. lapok Hajdúböszörmény; 158. 1. Szirák; 162. 1. Mezőkövesd; 168, 169, 170. lapok Eger; 213. 1. Somogy m.

2. kép. „Schaube” nevű kabát 1515-ből (Weisskunig). Jakob von FALKE, „Kostümggeschichte” 192. ábra után

3. kép. Hajdú a XVII. század elejéről. SZENDREI János „A magyar viselet történeti fejlődése” 51. ábra után

magyar paraszti férfiingeken is megtalálható ez az ujjbetoldási mód. GYÖRFFY István közölt ilyeneket, mégpedig Tárkányról, Tardról és Gyimesközéplokról.⁸⁹ Ugyanez az ujjbetoldási mód látható azon az Iparművészeti Múzeumban lévő piros páncélingen, amely az 1652-ben Vezekénynél elesett ESZTERHÁZY Lászlóé volt.⁹⁰

Ez az ujjbetoldási mód azonban a magyarságon túlmenően az egész keleti, észak-afrikai, illetve kelet-európai-balkáni anyagban gyakori.⁹¹

⁸⁹ GYÖRFFY István 1941—43, I. 343—344.

⁹⁰ HÖLLRIGL József 1938 a. 10. á.

⁹¹ TILKE, Max 1922 a. Következő táblák: 2—3. Marokkó; 5. Algéria; 12. Szudán; 16. Egyiptom; 18. Egyiptom; 20. Egyiptom; 30. Arábia; 35. Szíria, Palesztina, Mezopotámia; 43. Kis-Ázsia, Szmirna; 66. Délkelet-Kaukázus; 82. Perzsia; 84. Afganisztán; 86. Afganisztán; 87. Kásmir, 88—89. Kásmir; 90. Pendzsáb; 91. Kásmir, Pendzsáb; 92. Hindosztán; 109. Turkesztán; 115. Turkesztán; 118. Kínai Turkesztán, Yarkand vagy Khotán; 119. Kínai Turkesztán, Yarkand; 120. Kínai Turkesztán, Kucsua; 121. Kínai Turkesztán, Kucsua. Ezenkívül: TILKE, Max 1922 b. 70. lap, 5. ábra. TILKE, Max 1925. Következő táblák: 8. Albánia; 24. Macedónia; 25. Macedónia; 64. Oroszország, Szim-birszk, Kazán; 67. Oroszország, Wjatka; 69. Kelet-Oroszország; 76. Baskir; 78. Oroszország, Kazán; 79. Oroszország, zürjén. MÜTZEL, Hans 1925, 83.

4. kép. „Vngarischer Bawr”. Wilhelm DILLICH „Vngarische Chronica”

ettől nyugatra pedig hiányozni látszik, bár nagyon kevés középkori dalmatikán előfordul, amelyeknél esetleg feltételezhető keleti hatás.⁹²

Mai köztudatunkban a szűrnek elengedhetetlen és igen jellegzetes tartozéka a *négyszögletes gallér*. Ez azonban nem látszik olyan egyértelműen minden szűr alkotórészének.

Az idézett, XVII–XVIII. századi limitációkban csak néha van feltüntetve, hogy a szóban forgó szűr galléros, néha azonban ez a megjelölés elmarad. Ezekből úgy látszik, hogy az akkori szűröknek nem mindegyike volt galléros, másrészt meg nincs adatunk arra, hogy ha galléros is volt a szűr, ez a gallér éppen a ma ismert négyszögletes forma lett volna.

Hogy – különösen a közönsége-sebb szűröknél – a gallér a XIX. század végén sem volt általános, arra GYÖRFFY István is utal. „A szűrűt más felöltöktől főképpen a hátát borító, nagy négyszögletes gallérja különbözteti meg. *Enélkül a szűr nem valódi szűr*, hanem csak gubaszűr, juhászszűr, szűr kabát stb.”⁹³

A XIX. századi szűr ábrázolásoknál a négyszögletes gallér mellett még előfordul a kerek gallér is,⁹⁴ sőt teljesen disztelen, kis álló gallérú szűrre is akad példa.⁹⁵

A négyszögletes gallér lehetséges fejlődéstörténeténél mindjárt előjáróban meg kell jegyezni, hogy a magyar szűr ez oly jellegzetes tartozéka sem az általunk ismert keleti ábrázolásokban, sem a keleti múzeumi anyagban nem található meg. Sőt – kifejezetten európai – nyugati viselet elemnek látszik. Formai elődjének a XV–XVI. századi nyugati „Schaube” nevű ujjas, szőrmés kabát téglalapféle formájú gallérja látszik (2. kép). Ez a gallér a XVI–XVII. században ismét nagy divat nyugati kerek köpenyegnél már kifejezetten négyszögletes, illet ugyanebben a korban magyar hajdúk is viselnek (3. kép). Sőt – DILLICH W. 1600-ban megjelent „Vngarische Chronica”⁹⁶ című munkájában „Vngarischer Bawr” felirattal kabátféle felső ruhába öltözött magyar parasztot ábrázol, s e ruhának világosan kivehető négyszögletes gallérja van (4. kép). Tehát a négyszögletes gallér ujjas és ujjatlan ruhához vegyesen kapcsolódhatott.

Adva van tehát a – minden valószínűség szerint – nyugati divatú

⁹² BRAUN, J. 1907, 278–279.

⁹³ GYÖRFFY István 1930, 9–10.

⁹⁴ KRESZ Mária 1956. Kerek gallérú szűr látható a következő táblákon: 1. Alavoine. Un forçat hongrois; 30. és 31. Adony. Német vázlatfüzet 1822.

⁹⁵ Német vázlatfüzet 1822. Adony. Vö. KRESZ Mária 1956, 30. tábla.

⁹⁶ DILLICH, Wilhelm 1600.

szögletes gallér, s Kelet-Európában, a Balkánon, de különösen a magyarság között igen erőteljes hagyományú keleties-derékszögű szerkesztési elv. Ez a szerkesztési elv — úgy látszik — magához vonzotta az azonos karakterű szögletes gallért. Miután a derékszögű szerkesztési elvnek nagyon kevesed magával csak a szűr maradt a hordozója — oda süllyedt és végül vele ötvöződött össze az eredetileg más ruhákon szerepelt, divatja múlt, nyugati szögletes gallér is. Sőt — a látványos cifraszűrnek — mint díszítésre alkalmas felület — jellegzetes elemévé is vált.

A szűr négyyszögletes gallérjával kapcsolatban meg kell említeni a *csuklyát*, miután a néprajzi köztudatban van olyan elképzelés, hogy e gallér és a csuklya között fejlődéstörténeti kapcsolat van.⁹⁷ A magyar szűrrel vannak is olyan adatok, hogy esős időben a gallérból ideiglenesen csuklyát alakítanak.⁹⁸

Míg azonban — mint láttuk — a négyyszögletes gallér az európai öltözetben is meglehetősen későn, a XVI—XVII. században alakult ki, s a magyar szűrhez nyilván még ennél is jóval későbbben, s ekkor sem általános érvénnyel, hanem valószínűleg csak a XIX. századi fehér cifraszűrhez került — addig a csuklya ó-európai, kelta öltözetdarab, amely a római viselet közvetítésével került a középkori európai parasztsághoz. A csuklyát már BLÜMNER észak-európai eredetűnek tartotta, ahonnan a császári Rómába került. GERAMB így ír erről: „Nach BLÜMNER (S. 218) war er ein aus nördlichem Volksbereich in Rom eingeführtes, auf gallischen Denksteinen häufig bezeugtes Kleidungsstück . . . Der Codex des Kaisers Theodosius . . . vom Jahre 382 n. Chr., schreibt den cucullus als gesetzliche Tracht für die Sklaven vor. Und als Kleidung der Armen hat ja den cucullus auch das christliche Mönchstum übernommen.”⁹⁹ A. HABERLANDT a hettitáktól vezeti Rómán keresztül a német középkorba.¹⁰⁰

Végül GERAMB R. EGGER tanulmányát tekinti ebben a kérdésben döntőnek.¹⁰¹ EGGER — írja GERAMB — a karintiai Wabelsdorf-ban „ein einheimisches Heiligtum gefunden, das nach einer römischen Altarinschrift dem Genius cucullatus geweiht war. Es hat also im Innernoricum einen Schutzgeist gegeben, der als genius cucullatus, als „Schutzgeist mit der Gugel“ . . . bezeichnet wurde”. Az egykori francia Gallia területén (Nimes, Troyes, Avignon Amiens stb.) számos agyag- és bronzszobrocskát találtak, amelyek csuklyásfiút ábrázolnak. — EGGER elemzésének eredményeképpen — folytatja GERAMB — „ist erwiesen, dass der puer oder genius cucullatus im französischen, norischen und kleinasiatischen Gebiet des keltischen Volkstums auftritt. mithin also ein allen Kelten gemeinsamer Gott in Knabengestalt, ein dieu enfant, gewesen ist, der in einem altheimischen und daher kultisch gewordenen Nationalkleid dargestellt wurde.”¹⁰²

Róma után az európai középkor is viseli a csuklyát. Számos ábrázolást közöl erről GERAMB,¹⁰³ azután WEISS H.¹⁰⁴ és mások. A középkori Európában a csuklya a parasztság és az egyszerű ruházatot alázatosságból átvevő egyház öltözetéhez tartozott.

⁹⁷ GyÖRFFY István 1930, 29.

⁹⁸ GyÖRFFY István 1930, 10, 24, 29, 72. és GyÖRFFY István 1941—43, I. 350.

⁹⁹ MAUTNER, K.—GERAMB, V. 1932, I. 155.

¹⁰⁰ HABERLANDT, A. 1928, 547—549.

¹⁰¹ EGGER, R. 1932.

¹⁰² MAUTNER, K.—GERAMB, V. 1932, I. 159.

¹⁰³ MAUTNER, K.—GERAMB, V. 1932, I. Következő ábrák: 73, 76, 77, 78, 112, 114, 146, 163, 202, 205, 206. stb.

¹⁰⁴ WEISS, H. 1872. 31, 59, 67, 127, 198—199.

Magyar területen 1468-ból, 1550-ből és 1519-ből közöl az Oklevél Szótár „Chwklas” személynevet.¹⁰⁵ MURMELIUS-nál 1533-ban a „Cucullatus rogator — Kodolo es puzteito barát” (2275), míg a „Cucullatus — hidektől otalmazo kapa (2037).¹⁰⁶

Idéztük azt a NÁDASDIÁK számadásainak „Grisej” című fejezetéből származó mondatot, ahol a kocsisnak „dorsalia” számára adtak szürke szűrposztót,¹⁰⁷ és említettük ennek a szónak „pokróc” jelentését.¹⁰⁸ Ám PÁRIZ-PÁPAI—BODNÁL ez áll: „Dorsualia . . . Barom pokrotza, Tzafrang”.¹⁰⁹ A „Tzafrang” szónak pedig éppen PÁRIZ PÁPAI—BODNÁL „Haube” jelentése is van¹¹⁰ és ez esetleges szürke szűrposztóból készült csuklya feltételezését is lehetővé teszi, amelyet a Nádasiak „Wolfgangi Rwmý Magistri Agazonum”-nak adtak.¹¹¹

Valószínű, hogy mint a nyugati öltözetben, a csuklya magyar területen sem egyetlen ruhadarabhoz kapcsolódott. Például a GYÖNGYÖSI Szótár-töredék 1560 körülről „Chwklas ruha”-t (4084) említ.¹¹² SZENCZI MOLNÁR Albert 1604-ben megjelent szótárában a „Zeke, Sagum, Item Bardocucullus”,¹¹³ tehát a csuklya a zekéhez, de a sagum (palást)-hoz is tartozhatott. Érdekes, hogy a csuklyás zekéről még századunk elején is esik említés. MALONYAY szerint „A Háromszék megyei zeke készülhetett kék vagy szederjes posztóból, az öregeké fehér, a fiataloké szürke. Bökáig ért századunk elején és csuklyás volt.”¹¹⁴ Erdélyi csuklyáról TOPPELTINUS is ír, de nála a csuklya jelentése a „gausape” szóhoz és nem a magyarsághoz fűződik. „Caput XIV. De habitu Valachorum in Transylvania . . . Capitis pileis tegunt gausapinis (Dacie u Kotz-Kugl.) quo tegumento exteris adeo barbari videntur, vt in fabulae abierint.”¹¹⁵ Az 1744-iki erdélyi árszabás már különböző csuklyafajtákat sorol fel. „Egy nagy fehér csuklyát —frt. 36 dénár Egy alábbvaló csuklyát —frt 21 dénár Egy öreg fekete csuklyát —frt 36 dénár.”¹¹⁶

A csuklya természetesen átkerülhetett a szűrkhöz is, de erre eddig csak a XIX—XX. századból vannak adataink. A Néprajzi Múzeum 1822-ből való német vázlatfüzete Wieselburg-Mosonból két dísztelen, fehéres-szürkés csuklyás szűrt mutat.¹¹⁷ GYÖRFFY István a Vas megyei Sárvárról 1873-ból való csuklyás szűrt közöl.¹¹⁸ TÓKÉS Béla szerint „A Mezőségen eső ellen csuklyás szűrt vagy glugát hordtak . . .”¹¹⁹ és ugyanígy volt Magyarpalatkán is.¹²⁰ A magunk szlavóniai gyűjtésében Kórógyon találtunk csuklyás szűrt (5. kép). Valószínű, hogy ezeknek az adatoknak alapján egykori szélesebb elterjedtségét is fel lehet tételni.

¹⁰⁵ SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula 1902. 142.

¹⁰⁶ SZAMOTA István 1896.

¹⁰⁷ Lásd a 36. számú jegyzetet.

¹⁰⁸ Lásd a 38—39. számú jegyzetet.

¹⁰⁹ PPB. 1782, 202.

¹¹⁰ PPB. 1767, 368.

¹¹¹ Lásd a 36. számú jegyzetet.

¹¹² MELICH János 1898.

¹¹³ SZENCZI MOLNÁR Albert 1604.

¹¹⁴ MALONYAY Dezső 1909, II. 40.

¹¹⁵ TOPPELTINUS, L. 1667, 110.

¹¹⁶ KONCZ József 1895, 194.

¹¹⁷ Vö. KRESZ Mária 1956, 29. tábla b.

¹¹⁸ GYÖRFFY István 1930. 3. ábra.

¹¹⁹ TÓKÉS Béla 1935, 71.

¹²⁰ TÓKÉS Béla 1938, 196.

A szűr négyszögletes gallérja és a csuklya tehát két különböző eleme az öltözetnek. A csuklya sokkal korábbi, valószínűleg kelta eredetű, míg a négyszögletes gallér nyugati felsőbb társadalmi osztályok öltözetében a XVI. század körül látszik kialakulni.

Így — ha szűr négyszögletes gallérját valóban borították is a fejre csuklyaként, úgy ez a szűrhez viszonylag későn kapcsolódó négyszögletes gallérnak csak másodlagos funkciója, amely fejlődéstörténetileg független a tulajdonképpeni és a négyszögletes gallérnál jóval korábbi, s úgy földrajzilag, mint társadalmilag más irányból érkező csuklyánál. Mindenesetre, a szűr keleti szerkezetéhez képest mindkettő nyugati megoldást, nyugati formaelemet jelent.

Eddigi fejtegetéseinkből látható, hogy a ma ismert szűr minden egyes elemének maihoz hasonló összetartozásáról és elrendeződéséről az elmúlt századokra nézve nincsenek ismereteink. Az is kérdés, hogy ez a kétségtelenül keleti-derékszögű szabás, a szegényes szürke szűrposztó, s az azt valószínűleg a XIV. század óta jelölő — eddig tisztázatlan eredetű — szűr szó mikor kapcsolódhattak össze. Láttuk, hogy a csuklya, majd a négyszögletes gallér viszonylag későn és nyugatról kerültek a szűrhez. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a részletmegoldások ezeken túlmenően is változhattak, alakulhattak, csupán a derékszögű szerkesztési rendszer, a parasztság mint használó, és az egykori „*pannum griseum*” emléke a szürke szűrben látszik kontinuusnak.

5. kép. Régi kórogyi csuklyás szűr. Fotó Gáborján 1968

*

A szűr nevű posztó létezése és annak szürke színe körülbelül a XIV. századtól kezdve mutatható ki. Erre az időre esik először a váradi, majd a debreceni szürke posztót készítő takácsok céhének megalakulása, valamint a Besztercei, majd a Schlägli Szójegyzék néven ismert másolatokban a „szűr” szó előfordulása — esetleg csak ’szürke szín’, de esetleg már ’szürke posztó’ jelentéssel. Innentől kezdve a szürke szűrposztó és a belőle készült „szűr” nevű ruha mint paraszti, cseléd- és szolgafélék, tehát alsóbb társadalmi rétegekhez tartozók öltözete egészen a mai öregek emlékezetéig követhető.

A „szűr” nevű ruha szerkezete azonban a „szűr” szónál messzebbre látszik mutatni. A közönséges szürke szűrposztóhoz a középkorban keleti és nyugati szabásformák egyaránt kapcsolódhattak. A szegényes minőség, s a

használó alsóbb társadalmi rétegek — mint későbben — most is — azt jelenthették, hogy náluk maradtak meg legtovább a régies szerkesztési rendszerek, illetve hozzájuk sülyyedtek le a divatjukat múlt formák. E régies szerkesztési rendszerek, s e divatjukat múlt formák a középkorban — a magyarság nyugati orientációjával párhuzamosan — egyre inkább a keletiek voltak.

A Keletre azonban nemcsak kizárólagosan, tehát minden elemében következetesen derékszögű szerkesztési elv jellemző. Emellett éltek és élnek más szerkesztési megoldások is, amelyeknél keskenyedőek az ujjak, s a karcsúsodó csipőtől lefelé bővül a ruha. Feltehető, hogy a sem társadalmilag, sem etnikailag nem teljesen egységes honfoglaló magyarság anyagi kultúrájában, öltözetében is különböző — régiesebb és újabb — keleti rétegek, derékszögű, de esetleg karcsúsítást alkalmazó szerkesztési rendszerek is élhettek egymás mellett.

Valószínű, hogy a hódoltság kori törökség egyes ruhadarabjai a magyar ruházkodás régi szerkesztési rendszerének egy részét felerősíthették. A szürhöz hasonló egyenes-derékszögű szabású ruhadarabok azonban az ozmán-törökségre nem jellemzőek.¹²¹ A hódoltság korában ilyenek nem is kerültek be a magyar felsőbb társadalmi osztályok ruhatárába, nem úgy, mint például az ozmán-török formájú dolmány vagy mente. Valószínűnek látszik, hogy a Nyelvtörténeti Szótár idézett XVI—XVII. századi szövegeinek¹²² megvető hangja nemcsak a szürnek mint szegényes anyagnak, hanem az akkor már „szűr” nevű ruha ódivatú, feltételezésünk szerint derékszögű, a felsőbb társadalmi osztályok ruhatárából a XVI—XVII. századra már kiszorult és az ozmán-törökség által fel nem élesztett formájának is szólt. — Ez a körülmény is amellett szól, hogy a szűr szerkesztési rendszere a hódoltságnál időben korábbi, az ozmán-törökségnél időben messzebbre mutat.

A szűr következetesen végigvitt derékszögű szerkesztési rendszerének központja Kelet-Európában a magyarság. A kelet- és délfelé szomszédos népeknél e rendszernek ilyen tiszta megnyilvánulása mint a magyar szűr — nem ismeretes.¹²³ A derékszögű szerkesztési rendszer náluk inkább más rendszerekkel keverve és inkább az alsó ruhákká sülyyedő vászon ruháknál fordul elő. A szűr keleti-derékszögű szerkesztési elvének ez a körülmény olyan súlyt és megvilágítást ad, hogy visszavezetése a honfoglalás kori magyarság ruházatáig lehetségesnek látszik.

Úgy véljük, hogy a középkori, de a későbbi magyarság körében is — természetesen bizonyára a népességnek társadalmilag és földrajzilag is periférikus rétegeiben — elképzelhető a honfoglalás kori öltözet vagy a honfoglalás kori öltözet egy részének valamilyen emléke. Természetesen nem egyes honfoglalás kori ruhadaraboknak összes részleteikkel, nevükkel együtt való változatlan továbbélésére gondolunk, hanem inkább ezen öltözetek szerkesztési elvének bizonyos kontinuitását tartjuk lehetségesnek, s úgy véljük, hogy ezzel a lehetőséggel a magyar szűrről itt előadottak összhangban is vannak.

GÁBORJÁN ALICE

¹²¹ GYÖRFFY István 1930, 28.

¹²² Lásd az 58—63. számú jegyzeteket.

¹²³ Lásd a 91. számú jegyzetet.

IRODALOM

A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. Budapest 1967.

APOR Péter

1736: *Metamorphosis Transylvaniae.* Újra kiadva Budapest 1927.

BÁRCZI Géza

1941: *Magyar Szófejtő Szótár.* Budapest.

BARTAL Antal

1901: *A magyarországi latinság szótára.* Budapest.

BARTELS, Adolf

é. n.: *Der Bauer in der deutschen Vergangenheit.* 2. Ausg. Jena.

BÁTHORY Mihály

1664: *Hangos trombita.* In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* 1890—1893.

BERRÁR Jolán

1951: *Női neveink 1400-ig.* MNy. 47. évf.

BRAUN, Joseph

1907: *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient.* Freiburg im Breisgau.

CALEPINUS, Ambrosius

1585: I. MELICH János: *CALEPINUS latin--magyar szótára 1585-ből.* Budapest 1912.

COMENTUS, Amos Janos

1642: *Index vocabulorum.* Gyula-Fejérvár.

DILLICH, Wilhelm

1600: *Vngarische Chronica.* Cassel.

DU CANGE

1883—1887: *Glossarium mediæ et infimæ latininitatis.* (Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1883—1887). Graz 1954.

EGGER, Rudolf

1932: *Genius cucullatus.* Wiener Prähistorische Zeitschrift. B. 19. Festschrift für Rudolf Much. Wien.

ENYEDI György

1642: *Gismunda és Giscardo históriája.* In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* 1890—1893.

FALKE, Jakob von

é. n.: *Kostümgeschichte.* Stuttgart.

FALUDI

1787: *Téli Éjtszakák.* Pozsony. In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* I. 326.

FÉNYES Elek

1842: *Magyarország statisztikája.* Pesten.

FINÁLY Henrik

1892: *A Beszterzei szószedet. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből.* XVI. 1897.

GELEJI KATONA István

1643: *Válság titka.* In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* 1890—1893.

GOROVE László

1821: *Szobnok várának viszontagságai.* In: *Tudományos Gyűjtemény.* Vö.: KRESZ Mária: *Magyar parasztviselet 1820—1867.* Budapest 1956.

GYÖNGYÖSI István

1763: *D. Chariclia.* In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* 1890—1893.

GYÖRFFY István

1930: *A cifraszür. Magyar népi himzések.* I. Budapest.

— 1941—43: *Viselet.* In: *Magyarság Néprajza* 3. kiadás. Budapest.

GYURIKOVITS György (Közli)

1835: *Limitatio Mechanicorum Laborum in Lib. Regisque Civitatibus Poseniensi, Tyrnaviensi, Modrensi, Baziniensi et S. Georgien. commorantium, per domesticos Magtus præscriptorum Cittu examine diligenter secundum conscientiam, ratione Status et Accessoriorum eorum, in anno 1668. instituta.* In: *Tud. Gyűjt.* 1835.

HABERLANDT, Arthur

1928: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung.* In:

- Michael HABERLANDT und Arthur HABERLANDT: *Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur*. Stuttgart.
- HÖLLRIGL József
1938a: *Régi magyar ruhák*. Budapest.
— 1938b: *Magyar viselettörténeti kiállítás*. Budapest.
- JÁSZAI Rezső (Közli)
1898: *Limitációk 1602, 1675 és 1686-ból*. In: Történeti Tár.
Kazinczy Codex
1526—1541: In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. 1890—1893.
- KNIEZSA István
1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. köt. második rész. Budapest.
- KOLOZSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1885—1904: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I. kötet. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Budapest.
- KONCZ József (Közli)
1895: *Az 1744 évi erdélyi árszabás*. In: Magyar Gazdtört. Szemle. Budapest.
- KRESZ Mária
1956: *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest.
- MADARASSY László
1912: *Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon*. Budapest.
- MALONYAY Dezső
1909: *A magyar nép művészete*. 2. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Budapest.
- MÁLYUSZ Elemér
1953: *A mezővárosi fejlődés*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Szerkeszti: SZÉKELY György. Budapest.
- MAUTNER, K.—GERAMB, V.
1932: *Steirisches Trachtenbuch*. Graz.
- MELICH János
1898: *A gyöngyösi latin—magyar szótár-töredék*. Budapest.
— 1906: *Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből*. Budapest.
— 1912: *Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből*. Budapest.
— 1930: *Nemez*. MNY XXVI.
- MELIUS Péter
1565: *Sámuel könyvei és királyok könyvei*. Debrecen. In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár III*. Budapest 1893.
- MÜTZEL, Hans
1925: *Vom Lendenschurtz zur Modetracht*. Berlin.
- NAGY Jenő
1958: *A kalotaszegi magyar népi öltözet*. București.
- Nádasdi számadások
1540—1550: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásai-ból*. Történeti-Néprajzi Füzetek. I—II. Az anyagot közli KUMOROVITZ L. Bernát és M. KÁLLAI Erzsébet. A sorozatot szerkeszti és sajtó alá rendezte BELÉNYESY Márta. Budapest 1960.
- PAIS Dezső
1935: *Szó és szólásmagyarazatok*. Szűr. Magyar Nyelv. 31. évf.
- PÁRIZ-PÁPAI, Franciscus—BOD, Petrus
1767: *Dictionary Hungarico—Latinum ... Cibini*.
— 1782: *Dictionary Latino—Hungaricum ... Cibini*.
- PRÁGAI András
1628: *Fejedelmek serkentő órája*. In: SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. 1890—1893.
- Révai Nagy Lexikona
1912: Budapest.
- Sátoraljaújhelyi limitációk
1626—1744: A sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltárban egy kötetbe kötve 1626-tól kezdődően 1744-ig különböző Zemplén megyei limitációk találhatók. A kötet utólag a következő címet kapta: *Limitationes Rerum venalium de annis 1653, usque 1701*. Ad loculum 98 pertinet. Continet Numeros a 275 ad 293. A kötet 440 számozott lapot tartalmaz.

- SCHULTZ, Alwin
1903: *Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker*. München u. Berlin.
- SZÁDECZKY Lajos
1913: *Iparfejlesztés és a céhek története Magyarországon*. Budapest.
- SZAMOTA István
1894: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből*. Budapest.
— 1896: *A Marmelius-jéle latin—magyar szójegyzék 1533-ból*. Értekezések a Nyelv és Széptud. köréből. XVI. köt. XXV. szám. Budapest.
- SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula
1902: *Magyar Oklevél Szótár*. Budapest.
- SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond
1890—1893: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. I—III. Budapest.
- SZENCZI MOLNÁR Albert
1604: Alberto Molnar Szenciensi *Dictionarium Ungarico-Latinum*. Noribergae.
- SZENDREI János
1905: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest.
- SZENTKIRÁLYI Ákos
1925: *Erdély juhái, Erdély juhtenyésztése*. Cluj—Kolozsvár.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs
1590: L. MELICH János: *Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből*. Budapest 1906.
- SZINNYEI József
1897—1901: *Magyar Tájszótár*. Budapest.
- TAGÁNYI Károly
1893: *A besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége*. Századok. 1893.
- TILKE, Max
1922a: *Le costume en orient*. Berlin.
— 1922b: *Studien zu der Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms*. Berlin.
— 1925: *Osteuropäische Volkstrachten*. Berlin.
— 1945: *Kostümschnitte und Gewandformen*. Tübingen.
- TOPPELTINUS, Laurentius
1667: *Origines et occasus Transsylvanorum . . .* Lvgdvni.
- TÓRKÉS Béla
1935: *A mezőségi magyar viselet*. NÉ XXVII.
— 1938: *A magyarpalatkai viselet*. Ethn. XLIX.
- VAHOT Imre
1835: *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. In: Magyarország és Erdély képekben.
Vö: KRESZ Mária: *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest 1956.
- WERTNER Mór
1917: *Régi magyar női nevek*. Nyr. 46.
- WEISS, Hermann
1872: *Kostümkunde*. Stuttgart.
- ZOLTAI Lajos
1938: *A debreceni viselet a XVI—XVIII. században*. Ethn. XLIX:
- Zs. Pál
1927: „Zs. Pál írja”. *Levélszekrény*. MNy

Алис Габорян:

ДАННЫЕ К ВОЗНИКНОВЕНИЮ ВЕНГЕРСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО АРМЯКА (szűr)

(Резюме)

Данная статья занимается историей возникновения и судьбы венгерского крестьянского армяка (по венгерски: szűr), изготовленного из валяного сукна. Внимание было обращено в начале на пальто-армяк (szűr — kabát) белого цвета, с богатым украшением, бывшего в моде в течении XIX-го и начала XX-го вв. Классическим периодом истории отдельных частей национального костюма, является однако не его застывшее положение, а движение, процесс развития, несмотря на то, что в первом случае отдельные элементы костюма образуют более единое целое, входят в более последовательную эстетическую систему. То есть историческую категорию, которая имеет очень тесное отношение к своему прошлому. Автор статьи пытается открыть это историческое прошлое именно зато через

возникновение и развитие Венгерского крестьянского армяка (szűr), чего кажется вероятным, что те принципы конструкции и выражения национальной сущности, которые играли роль в образовании этого предмета венгерского национального костюма, являются характерными и для более древних периодов развития его.

Отдельные элементы слова «szűr» означающий на венгерском языке пальто-армяк, — то есть название, материал, технические приёмы обработки этого материала и его цвет, даже выкройку — и конструкцию — кажется, свидетельствуют о том, что в прошлом данный предмет венгерского национального костюма был не в сегодняшних, то есть не только теперешних отношениях с действительностью. Те данные, которые демонстрируют формирование отдельных элементов, относящихся к этому предмету венгерского национального костюма (szűr), и сложные взаимоотношения этих разного рода элементов, нам кажется, бросают свет на некоторые архаические восточные мотивы, и одновременно на средневековые западные черты, также на некоторые характерные особенности развития костюма высших слоев венгерского общества тогдашних времён.

Слово «szűr» с одной стороны означает материал, с другой же стороны это название верхней одежды, изготовленной из этого материала. Автор данной статьи рассматривает данные и теоретические позиции, относящиеся к истории «szűr»-а в следующей последовательности:

1. Содержание слова «szűr», и цвет этого материала. Валяное сукно, серого цвета, как материал для изготовления одежды крестьянства средневекового Запада, и некоторых монашеских орденов, и предметы, изготовленные из серого валяного сукна на венгерских территориях, однако не относящиеся к предметам одежды.

2. Наиболее прочно привязавшийся к этому сорту сукна, как материалу, предмет одежды: пальто-армяк (szürkabát) серого цвета.

3. Анализ различных формальных элементов известного в наше время армяка (szűr), с точки зрения географического, исторического и общественного происхождения.

4. Материал сермяжной ткани (по венгерски: daróc), и изготовленный из него предмет одежды — сермяги (венг.: daróc). Родство крестьянского армяка и сермяги (szűr и daróc), перпендикулярный тип конструкции восточного характера, — черта, которая связывает их, — и те формальные элементы, которые, наоборот разделяют их.

5. Другие предметы одежды, изготовленные тоже из валяного сукна (szűr), в первую очередь плащ (palást) и шинель (kőpönyeg), последний из которых и по форме близок к армяку (szűr). Технические приёмы специальных способов валяния (Kallós-ványolás и csarás) связаны с функцией шинели защищать от дождя. Кроме того следующие предметы одежды: халат или кафтан (kőntös), «верхняя одежда» (felső ruha), бурка (guba), подрясник или ряса (csuha), тулуп-шубица (subíca), и доломан (dolmány).

Опубликованной на этот раз первой части содержание состоит из следующих трёх разделов:

1. Слово «szűr» впервые встречается из списка слов происходящего примерно из 1395 г., где он встречается среди различных разновидностей сукна со значением серого сукна (griseus). Слово «szűr» часто встречается и в текстах более позднего происхождения в формах rannum griseum или grisej, то есть со значением «серое сукно».

Из серого сукна изготовлялось большинство предметов одежды западного крестьянства средних веков, и монашеских орденов цистерцианцев и францисканского (ordinis grisei).

1. Об изготовлении серого сукна, о серой одежде крестьян и о серых монахах известны данные с территории Венгрии средних веков. Из этого материала всё же изготовлялись в первую очередь грубые покрывала (pokróc), мешки и сумки, также использовался он для чистки лошадей.

2. В известных с XVII-го века списках цен сукно «szűr» серого, или не рассмотренного здесь каричневого цвета, — также предметы одежды, изготовленные из них, всегда означались дешевле сукна белого или чёрного цвета также как предметов, изготовленных из материалов такого цвета. Ношение таких дешёвых пальто-армяков даже в ближайшем прошлом мог демонстрировать внегерский этнографический атлас со всех территорий, где жили венгры.

Данные письменных источников всегда упоминают об одежде, изготовленной из серого сукна «szűr», как о бедняцкой, презренной, почти нищенской одежде бедных крестьян, слуг и подмастерьев.

3. В словарях, известных нам из конца XVI-го века, встречается несколько латинских слов, соответствующих венгерскому «szűr»-у, например: gaunacum, mastruca, gausape, — которые могли означать изменения в материале или выкройке пальто-армяка (szürkabát).

Пальто-армяк XIX—XX вв. становится очень больших размеров. На востоке известны похожие венгерскому крестьянскому армяку, или отличные от него предметы

одежды, которые, однако, изготовлены по системе перпендикулярной выкройки, и которые, подобно венгерскому пальто-армяку, тоже очень широкие. Можно предполагать некоторые родственные черты между этими предметами одежды Востока и венгерского пальто-армяка (szűrkabát).

Характерной чертой выкройки армяка «szűr» является *перпендикулярность*, прямая верхняя линия четырёхугольных рукавов, продолжающих прямую линию плеч, и также *способ присоединения рукавов* (илл. № 1). Такой же способ демонстрируется в случаях крестьянских рубах древних времён, и также рубах верхних общественных сословий из времён турецкого ига — XV—XVI вв. Перпендикулярность, и этот способ прикрепления рукавов довольно часто встречается во всём восточном, северно-африканском и балканском материале.

Необходимый атрибут украшенного белого пальто-армяка в сознании людей нашего времени большей четырёхугольный воротник. Старые письменные источники, содержащие данные о пальто-армяке, иногда просто упоминают о воротнике (без указания его формы), а часто даже не упоминают о нём. Четырёхугольный воротник тоже не демонстрируется на восточных изображениях. Данная статья ищет формального предшественника этого воротника в воротнике подобной формы западных культур XV—XVI вв (Schaube), (илл. № 2) который у очень модного в XVII-ом веке круглого плаща становится уже почти квадратным. Четырёхугольный воротник, по всей вероятности происходит от западной моды. В Восточной Европе, на Балканском полуострове, и особенно среди венгров очень прочно сохранился перпендикулярная конструкция. А это, в свою очередь, притягивало четырёхугольный воротник. (илл. № 4.) Поскольку у венгров кроме пальто-армяка сохранилось очень мало предметов одежды восточного характера по конструкции, значит туда спустился и слился с ним, встречающийся прежде у других предметов одежды, прямоугольный воротник, в других областях вышедший уже из моды. Более того, он стал важным элементом армяков XIX—XX вв. белого цвета, с богатыми украшениями, — как пригодная для разукрашивания поверхности.

Четырёхугольный воротник пальто-армяка, во многих местах использовали в качестве капюшона в дождливую погоду. Это, однако является только вторичной функцией этого воротника, присоединяющегося к армяку сравнительно поздно, и который по истории развития совершенно независим от, на много позднее появившегося прямоугольного воротника, капюшона. Капюшон, это древне-европейская, кельтского происхождения часть одежды, который попал к средневековому европейскому крестьянству через посредство римской одежды. Капюшон попал и к венгерскому крестьянству, в практике встречается в самостоятельном виде также, как и в виде части другого предмета одежды, в том числе и пальто-армяка (szűr). Мы располагаем данными о пальто-армяках с капюшоном из западных и северо-западных областей Венгрии, из Трансильвании (Румыния) и из венгерской деревни Кородь, находящейся в северной части Югославии. (илл. № 5.)

Мы не можем быть уверены в том, что взаимоотношение всех элементов известного теперь пальто-армяка в комплексе и по системе было таким же и в прошедших веках. Вопрос в том, и в том, что несомненно восточного происхождения перпендикулярный способ выкройки, бедняцкий материал (серое сукно) и слово «szűr» обозначающее его приблизительно с XIV-го века, и происхождение которого до сих пор ещё не совсем ясно, — когда стали образовывать одно понятие. Ведь капюшон, и позднее прямоугольный воротник присоединились к пальто-армяку с запада, и значительно позже. Кажется весьма вероятным, что частичные решения могли изменяться и кроме этого, и являются постоянными только крестьянство, в качестве пользователя, перпендикулярный способ выкройки и память, некогда существовавшего понятия «rannum griseum».

Последовательными представителями перпендикулярного способа выкройки в Восточной Европе являются венгры. У соседних народов с юга и востока не встречается такого чистого варианта этого способа выкройки, как в случае венгерского крестьянского пальто-армяка (szűrkabát). Прямоугольная конструкция в практике этих народов встречается в перемешку с другими системами, и в основном только у нижнего белья, изготовленного из холста. Этот факт даёт такое значение прямоугольному способу выкройки венгерского пальто-армяка, что делает возможным выдвинуть предположение о происхождении этого предмета национального костюма с времён обретения родины.

Alice Gáborján:

DATEN ZUR AUSGESTALTUNG EINER ART DES BAUERNMANTELS
(UNG. SZŰR)

(Auszug)

Gegenstand der Arbeit der Verfasserin ist die Geschichte des aus gewalktem Tuch gefertigten Mantels, ungarisch »szűr« genannt. Die Aufmerksamkeit wurde zuerst auf den weißen, reichverzierten Bauernmantel aus dem 19–20. Jh. gelenkt. Der klassische Zeitabschnitt der einzelnen Kleidungsstücke ist aber kein statischer Zustand, sondern eine Bewegung, ein Vorgang, obwohl bei der erstgenannten Auffassung die verschiedenen Elemente von einer einheitlicheren, konsequenteren ästhetischen Konzipierung zusammengefaßt waren. Es handelt sich hier also um eine geschichtliche Kategorie, die mit ihrer Vergangenheit einen sehr organischen Zusammenhang aufweist. Über die Erschließung dieser Vergangenheit ist in dieser Abhandlung deshalb ein Versuch unternommen, weil die Konstruktions- und Konzeptionsprinzipien, die in der Ausgestaltung dieses Kleidungsstückes mitgewirkt hatten, gleichfalls auch für die älteren Zeitabschnitte der ungarischen Tracht bezeichnend sind.

Die verschiedenen Elemente des einen Grobtuchmantels mit der Bezeichnung »szűr« — also Benennung, Rohstoff und dessen technische Bearbeitung, sowie der Zuschnitt — scheinen keineswegs die heutige oder nur die heutige Verbindung zu zeigen. Jene Daten, die vom Mittelalter an die Umwandlung der an dem Wort »szűr« haftenden verschiedenen Elemente und die Verbindung derselben miteinander zeigen, scheinen auf einige Züge der sehr archaischen, östlichen, teilweise auf die der abendländisch-mittelalterlichen Kleidungs- und Umwandlung und auch auf die der ungarischen, oberen sozialen Schichten ein Licht zu werfen.

Das Wort »szűr« bedeutete einesteiils den Stoff. So wurde aber auch der aus diesem Stoff gefertigte Mantel genannt. Die Daten und Gesichtspunkte über die Geschichte des »szűr« sind in der Abhandlung in der Reihenfolge besprochen:

1. Bedeutung des Wortes »szűr« und Farbe des Szűr-Stoffes. Der graue Szűr-Stoff, als Stoff der Kleidung der abendländischen, mittelalterlichen Bauern und einiger frühen Mönchsorden. Aus grauem Tuch in Ungarn gefertigte, aber zu keiner Kleidung dienende Stücke.

2. Das sich an das »szűr«, als einen Stoff anschließende, kontinuierlichste Kleidungsstück: der graue Grobtuchmantel.

3. Analyse der verschiedenen Formelemente des heute bekannten »szűr« vom Gesichtspunkt des geographischen, geschichtlichen und sozialen Ursprunges aus.

4. Der dem Szűr-Stoff ähnliche, »daróc« (Loden) genannte Stoff und das aus diesem Stoff gefertigte, »daróc« genannte Kleidungsstück. Ähnlichkeit der Kleidungsstücke »szűr« und »daróc«. Das östliche Prinzip des rechteckigen Zuschnittes, das die beiden verbindet und innerhalb dieses Prinzips jene Formenmerkmale, die sie voneinander trennen.

5. Aus Szűr-Stoff gefertigte, weitere Kleidungsstücke, in erster Linie der »palást« (Mantel, Königsmantel) bzw. »köpenyeg« (Mantel), die auch formell mit dem »szűr« zusammengeschmolzen sind. Das technische Verfahren »kallás-ványolás« (Walken) und »csapás« (Schlagen) in Zusammenhang mit der Funktion des Mantels gegen Regen. Dann die Kleidungsstücke »köntös« (Rock), »felsőruha« (Oberkleid), »guba« (zottiger Bauernmantel), »csuha« (Kutte), »subica« (Schaube) und »dolmány« (Dolman).

Den Inhalt des jetzt veröffentlichten ersten Teiles bilden die in den ersten drei Punkten aufgezählten Materialien.

1. Das früheste Vorkommen des Wortes »szűr« ist aus einem Glossarium um das Jahr 1395 bekannt, worin es unter den Tüchern »griseum«, d. h. graues Tuch genannt wird. Auch spätere Texte erwähnen das Wort »szűr« mit der Bedeutung *pannum griseum*, oder *grisej* (graues Tuch).

Aus grauem Tuch wurden die Kleider der abendländischen Bauern und der mittelalterlichen Franziskaner und Zisterzienser gefertigt (*ordinis grisei*). Über die Herstellung des grauen Tuches, über graue Bauernkleider und über graue Mönche hat man mittelalterliche Daten auch aus Ungarn. Aus diesem Stoff wurden in erster Linie Ranzen, Kotzen und Säcke gefertigt; es wurde auch zum Reinigen, Reiben der Pferde gebraucht.

2. Der graue — und der hier jetzt nicht besprochene braune — Szűr-Stoff sowie der aus diesem gefertigte, »szűr« genannte, Rock waren in den seit dem 17. Jh. bekannten Limitationen immer für billiger gehalten als der weiße oder schwarze Szűr-Stoff oder

der aus diesem letzteren verfertigte Rock. Eine Erinnerung an diese grauen Röcke wurde noch vom Ungarischen Ethnographischen Atlas, verfertigt in der jüngstvergangenen Zeit, sozusagen auf dem ganzen, von Ungarn bewohnten Gebiet notiert.

In den schriftlichen Daten sind die grauen Röcke als aus einem billigen Stoff verfertigte und verachtete Kleidungsstücke der Bauern, Dienstleute und Laufburschen der Handwerker erwähnt.

3. In den vom Ende des 16. Jh. an bekannten Wörterbüchern hat das Wort »szür« auch mehrere lateinische Bedeutungen: z. B. *gaunacum*, *mastruca*, *gausape*, die auch eine Veränderung bzw. eine Gestaltung des Stoffes und Zuschnittes der Szür-Röcke bedeuten dürften.

Den sehr weiten und groß zugeschnittenen Szür-Rock hat man nicht angezogen. Im Osten gibt es mit dem Szür-Rock identische oder davon abweichende, wohl innerhalb des viereckigen Konstruktionssystems verfertigte Kleidungsstücke, die gleich den ungarischen Szür-Röcken, sehr weit sind. Irgendein Zusammenhang dürfte zwischen dem Szür-Rock und den östlichen weiten Kleidungsstücken möglich gewesen sein.

Charakterzüge des Szür-Zuschnittes sind die Rechteckigkeit, die obere gerade Linie der die geraden Schultern weiterführenden, rechteckigen Ärmel und die Art der Einfassung des Ärmels (Abb. 1). Eine mit dem *szür* identische Art der Einfassung des Ärmels zeigen die alten ungarischen Bauern-, ja sogar auch die Herrenhemden aus der Türkenzeit (16–17. Jh.). Diese Art der Rechteckigkeit und der Ärmel-einfassung ist im ganzen östlichen, nordafrikanischen bzw. osteuropäischen Material sowie auf der Balkanhalbinsel oft zu finden.

Im heutigen, allgemeinen Bewußtsein ist ein unerläßliches und sehr charakteristisches Zubehör des weißen, verzierten »szür« die viereckige Krause. In den alten schriftlichen Daten über den Szür-Rock wurde manchmal nur über die Krause (ohne Angabe der Form) gesprochen. Manchmal sind aber über die Krause keine Worte gefallen. Auch bei den östlichen Darstellungen ist die rechteckige Krause nicht zu sehen. Von der Verfasserin ist für ihre formelle Vorgängerin die abendländische, rechteckige Schauble aus dem 15–16. Jh. (Abb. 2) angenommen, die bei dem im 17. Jh. modischen abendländischen Rundmantel bereits ganz viereckig geworden ist (Abb. 3). Die viereckige Krause war aller Wahrscheinlichkeit nach eine abendländische Mode. Der rechteckige Zuschnitt ist in Osteuropa, auf der Balkanhalbinsel, besonders aber bei den Ungarn, kraftvoll erhalten geblieben. Und dieser scheint die viereckige Krause des gleichen Charakters an sich gezogen zu haben (Abb. 4). Nachdem in der Bekleidung der Ungarn nur wenig Vertreter des östlichen Zuschnittes geblieben sind (hauptsächlich der Szür-Rock), verschwand auch die ursprünglich auf anderen Kleidungsstücken aufgetretene, aus der Mode gekommene, abendländische viereckige Krause und ist mit dem Szür-Rock verschmolzen. Ja sogar ist sie als eine für die Verzierungen geeignete Fläche, zu einem bezeichnenden Element des weißen und reichverzierten Szür-Rockes geworden.

Es war die Gewohnheit im Regenwetter, den Kopf mit der viereckigen Krause, als einer Art *Kapuze*, zu überziehen. Dies war aber nur eine sekundäre Funktion der sich an den Szür-Rock verhältnismäßig spät anknüpfenden viereckigen Krause. Diese Funktion ist entwicklungsgeschichtlich von der viel späteren als die viereckige Krause und geographisch wie soziologisch aus einer anderen Richtung kommenden Kapuze unabhängig. Die Kapuze ist ein alteuropäisches, keltisches Kleidungsstück, das durch die Vermittlung der römischen Tracht zum mitteleuropäischen Bauerntum gelangt ist. Sie gelangte auch zur Kleidung des ungarischen Bauerntums. Es gibt hier Daten über die selbständige Kapuze. Docht dürfte sich die Kapuze auch an andere Kleidungsstücke, so auch an den »szür«, angeknüpft haben. Aus West- und Nordwest-ungarn, aus Siebenbürgen (Rumänien) und aus dem ungarischen Kórogy (im nördlichen Jugoslawien) hat man Daten über den »szür« mit Kapuze (Abb. 5) gesammelt.

Die Zusammengehörigkeit aller Elemente des heute bekannten Szür-Rockes im heutigen Zustand und ihre Einrichtung in den vergangenen Jahrhunderten sind nicht geklärte Probleme. Auch ist es fraglich, wann sich dieser viereckige Zuschnitt zweifellos östlichen Ursprungs, das ärmliche graue Tuch und das diese wahrscheinlich seit dem 14. Jh. bezeichnende Wort »szür«, dessen Ursprung bis jetzt ungeklärt ist, miteinander verknüpft hatten. Die Kapuze, dann die viereckige Krause gelangten ja verhältnismäßig spät und vom Westen her zum Szür-Rock. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß die Daetillösungen sich auch über diese hinaus verändert, gestaltet haben konnten. Nur das viereckige System des Zuschnittes, das Bauerntum als Träger sowie die Überlieferung des einstigen »pannum griseum« scheinen kontinuierlich zu sein.

Der Mittelpunkt des konsequent durchgeführten Systems des rechteckigen Zuschneidesystems ist in Osteuropa das Ungartum. Eine so reine Offenbarung dieses Systems

wie der ungarische Szúr-Rock ist bei den Nachbarvölkern im Osten und Süden unbekannt. Das rechteckige Zuschneidesystem kommt bei uns aber eher mit anderen Systemen gemischt und bei den zu Unterkleid herabgesunkenen Leinwandkleidungsstücken vor. Diese Tatsache gewährt dem Prinzip des östlichen viereckigen Zuschnittes ein solches Gewicht und Beleuchtung, daß seine Zurückführung bis zur Kleidung der landnehmenden Ungarn möglich erscheint.

Es ist wahrscheinlich, daß irgendwelche Überlieferungen der landnahmezeitlichen Bekleidung oder eines Teiles dieser Bekleidung im Kreis des mittelalterlichen, wohl auch des späten Ungartums, natürlich in den soziologisch wie geographisch peripherischen Schichten der Bevölkerung erhalten geblieben sind. Natürlich ist kein unverändertes Weiterleben einzelner Kleidungsstücke der Landnahmezeit mit ihren gesamten Details und mit ihrer ursprünglichen Benennung anzunehmen, sondern es scheint eine Kontinuität des Zuschneidesystems dieser Kleidungsstücke nach Vorlage des ungarischen Szúr-Rockes wahrscheinlich zu sein.

A fertői pontyfogó kürtő

TÁLASI István egyetemi előadásai keltették fel érdeklődésemet a magyar Fertő halászatának kutatása iránt. Halászati kollégiumán felhívta figyelmet arra, hogy a Balatonnal és a Velencei-tóval ellentétben a néprajztudomány még mindig fehér foltként kezelheti a Fertőt, mivel a szakirodalomban csak néhány utalást és kisebb adalékokat találhatunk a tóra és környékére vonatkozóan.

Ez a gondolat adta az ötletet, hogy szakdolgozati témaként a Fertő magyar területének halászatát dolgozzam fel. TÁLASI professzor a témaválasztást helyesnek és szükségesnek tartotta s ettől kezdve kutatásaimat, gyűjtőútjaimat a szakmai irányításon túlmenően — a Tárgyi Néprajzi Munkaközösségen keresztül évente rendszeresen — anyagilag is támogatta. Kutatásaim eredményeit 1957-ben szakdolgozatban rögzítettem.¹

A Fertő déli részén, tehát a magyar területen a rekesztő halászat igen nagy jelentőségű, mivel a szél hatására a tó sekély vize állandóan ingadozik, ami a halak mozgási irányát is meghatározza. Tartós déli szél esetén a magyar területen a víz nagymértékben apad, ilyenkor a hal észak felé, a mélyebb vízre siet. Északi szél esetén viszont, amikor a vízállás ezen a területen emelkedik, akkor a hal a déli part felé úszik. A halnak e kettős mozgásirányát használja ki a halász, amikor útját elzárja a rekesztő szerszámokkal. A rekesztésre azonban a szél által bekövetkezett vízingadozás csak az egyik alkalmat adja, a másikat a halnak az a tulajdonsága, hogy este kifelé tart, a nádasokkal borított part felé, a sekélyebb vízre, reggel viszont indul vissza a mélyebbre és ezt az utat naponta megjárja. Természetes, hogy így az útjába állított rekesztő szerszám áldozatául esik. A halászok szempontjából a rekesztésnek más-
kor is, de különösen ívás idején van rendkívül nagy jelentősége.²

A rekesztő szerszámok fogósság (fogási eredmény) szempontjából vetekszenek a kerítőhálók fogósságával, ha a hal legfontosabb útvonalait ügyesen zárják el velük. Ezért kedvelt és gyakori e területen a rekesztéssel történő halászat, melynek négy módja ismert: 1. a *kürtőkkel*, 2. a *varsákkal* történő rekesztés, 3. a *varsás-leszás rekesztés*, amely tulajdonképpen a kürtő és a varsa közötti átmeneti forma és végül 4. a *kerítéses rekesztés*, melyet ma kizárólag csak a csatornáknak alkalmaznak.

¹ BÁRDOSI 1957. E dolgozat egyik részletét adom itt közre.

² A földművelésügyi miniszter 203.010/1948. F. M. számú rendelete az 1888: XIX. tc. és az 1925: XLIII. tc. 10. és 12. § alapján a halászati tilalomra vonatkozóan kimondja: „Az ... általános halászati (horgászati) tilalom a természetes vizeknek országhatárt képező szakaszaira ... nem terjed ki.”

Az említett rekesztő módok részletes ismertetésére e rövid tanulmányban természetesen nem vállalkozhatunk. A kötött terjedelem miatt kénytelenek vagyunk szűkíteni rekesztő halászati vizsgalódásunk körét olyannyira, hogy még a *kürtők*re vonatkozóan is szinte csak adalékokat szolgáltatathatunk.

A Fertő magyar területén előforduló kürtőtípusokat — melyeket minden esetben nádból készítenek — funkciójuk szerint két nagy csoportra oszthatjuk: a) *csukafogó* és b) *pontyfogó kürtők*re, aszerint, hogy csukára vagy pontyra alkalmazzák-e, mint ezt az elnevezés is mutatja.

„Mi egyfejes csukafogó kürtőt, kétfejes csukafogó kürtőt és a pontynak való kürtőt szoktuk felállítani. Az egy- és kétfejes csukafogó kürtő a pontyot nem fogja meg, mert a ponty nagyon okos, az nyolc gimnáziumot kijárt, a csuka a buta, az még a csizmaszárba is belemegy”³ — mondja egyik adatközlőnk.

Már ebből is kitűnik, hogy a *csukafogó kürtők* szerkezetileg egyszerűbbek, míg a pontynak való *kürtők* bonyolultabbak, hogy a pontyot ravaszúsága, okossága, óvatossága ellenére is megfoghassák.

Természetesen mindkét csoportban akadnak egyszerűbb és fejlettebb formák.

Mi az alábbiakban — a területünkön előforduló kürtőtípusok közül — csak a szerkezetileg legbonyolultabb s egyben legfejlettebb szárnylészás *pontyfogó kürtő*formákat kívánjuk bemutatni és összehasonlítani a HERMAN Ottó által ismertetett — s azóta országosan is fertői vejszetípusként kezelt — formákkal.

1961-ben a *Soproni Szemlében*⁴ ugyan már rajzokon és képeken szembeállítottuk a múlt századi és a mai *pontyfogó kürtő*ket, de ott nem térhettünk ki részletesen a közöttük levő különbségek magyarázatára, az ún. „fertői kürtő” történeti és funkcionális problematikájára.

Ha a mai kürtőtípusokat összehasonlítjuk a HERMAN Ottó által bemutatott „fertői kürtőtípus”-sal,⁵ akkor azonnal szembetűnik, hogy ezek alapformája lényegesen egyszerűbb, mivel a bejáratok nem könyökösen, hanem egymással szemben, egyvonalban helyezkednek el (1. kép). Ha azonban a részeit is megvizsgáljuk a Herman-féle és a mai pontyfogó kürtőformáknak, akkor azt tapasztaljuk, hogy a mai legfejlettebb típusokon mindazok a részek, szerkezeti elemek megtalálhatók, amik a múlt századin, csak más az elrendezésük. Sőt még az elnevezésük is azonos: *fej, kiskotróc és nagykotróc* vagy *kiskotróca és nagykotróca*, esetleg *szív* vagy *szivesvisza, udvar, visza, lésza és futólésza, kapu és nyelv*.

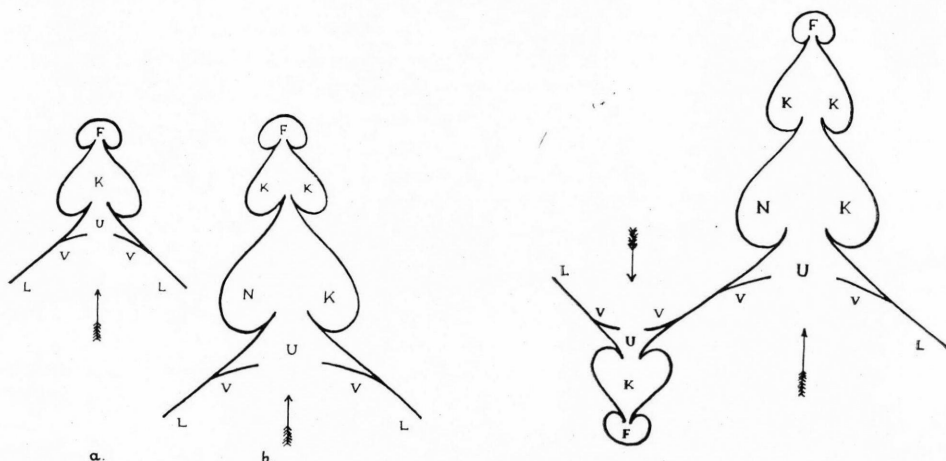
Az 1. képen bemutatott mai legfejlettebb kürtőformákat a halászok lerakhatják egyesén, magányosan és egymáshoz kapcsolva, párosan is, a rekesztés helyétől, ill. annak területi adottságaitól függően. Az utóbbi megoldás kétségtelenül jobb, mivel így a szerszám két irányból várhatja a halat. Az összekapcsolásnál legtöbbször nem is azonos típusok kerülnek egymás mellé, hanem két különböző — egy egyszerűbb és egy bonyolultabb — kürtőforma (2. kép). E kapcsolási mód okát a halászok az alábbiakkal magyarázzák: „A kürtőt olyan csapásra állítjuk fel kora tavasszal, ahol a nyíltvízről, a nagy Fertőről este kifelé megy, reggel pedig befelé a hal. Ilyen esetben mind a két

³ ZSUGONITS Ferenc 59 éves halász közlése. Hegykő, 1957.

⁴ BÁRDOSI 1961, 89—94.

⁵ HERMAN 1887, 156—157.

1. kép. A mai legfejlettebb szárnylészás pontyfogó kürtők alaprajza 2. kép. A mai szárnylészás pontyfogó kürtők kapcsolásmódjának alaprajza

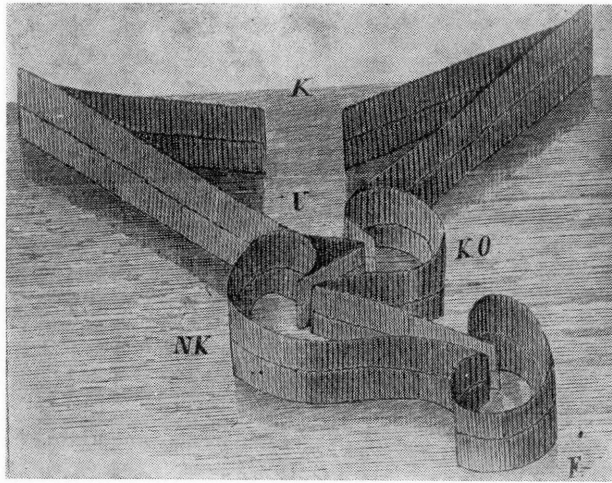
oldalról várni kell a halakat, ezért két kürtőt egymás mellé állítunk, egymásnak háttal úgy, hogy az egyiknek a kapuja a part felé, a másiké meg a Fertő felé nézzen. Így akár a kifelé menő, akár a befelé jövő halak biztosan a kürtőbe mennek. Az a kürtő, amelyiknek a kapuja a nagy Fertő felé néz, mindig bonyolultabb, huncfutabb, ezt két kotroccal, kotrocával látjuk el, hogy a hal az esti óvatossága ellenére is belemenjen. Este ugyanis, amikor kifelé tart a hal, akkor nagyon óvatos, nem siet, csak lassan uszkál kifelé. Reggel már nem ilyen körültekintő, a ködös nádtól fél és siet vissza a nagy Fertőbe, igyekszik hamar bejutni, de a kürtőbe kerül. A reggel befelé jövő halakat váró kürtő, vagyis amelyiknek a szája a part felé néz, már nem is olyan bonyolult, mint a másik, ide elég egy kotroc is.”⁶

A könyökös elrendezésű (lásd 3. és 4. kép), múlt századi kürtőket, KERTÉSZ GYÖRGY hegykői halász készítette. Halála után azonban ezt a formát a halászok teljesen elhagyták, mivel azt, egy egyszerűbb, de mégis jobb, eredményesebb kürtőtípussal helyettesíthették. Erről az egyik adatközlőnk a következőket mondja: „A régi kürtőknek, amiket még KERTÉSZ GYÖRGYék készítettek, az volt a hibájuk, hogy nagyon sötét a kotrocájuk és a fejük. Abba csak a csuka ment bele, a ponty csak nagyon ritkán. KERTÉSZ GYÖRGY 1904-ben vagy 1905-ben halt meg, azóta ilyenent nem készítettek. Mi egyszer csináltunk arra a mintára, de rájöttünk, hogy a ponty fél tőle, nem nagyon megy bele. Amit mi csináltunk az sokkal jobb volt, mert a kotrocák és a fej világos volt mindig és a kapuk is egymással szemben helyezkedtek el, így a hal biztosan bejutott a fejbe. A régi kürtőn a kapuk, a nyelvek, nem egymással szemközt voltak, ezért abból a hal könnyen kicsovadt.”⁷

Ebből láthatjuk, hogy a régi formák készítését, egyrészt a kapuk könyökös elhelyezkedése, másrészt a *fej* és a *kotrocák* sötétsége miatt hagyták abba,

⁶ ZSUGONITS Ferenc 59 éves halász közlése. Hegykő, 1957.

⁷ ZSUGONITS Ferenc 59 éves halász közlése. Hegykő, 1957.

3. kép. A könyökös elrendezésű múlt századi „fertői kürtő”. (HERMAN Ottó rajza)

és helyette a már bemutatott típusokat készítik, ill. alkalmazzák, amik a pontyfogásra sokkal célszerűbbek (5–6. kép).

Ezek után önkéntelenül is felvetődik néhány kérdés, melyeket — még mielőtt a *kürtő* részletesebb ismertetésére, történeti fejlődésének és összehasonlító anyagának behatóbb elemzésére rátérnénk — feltétlenül tisztáznunk kell.

Ezek a következők:

1. Vajon a manapság alkalmazott egyenes elrendezésű kürtőtípusok, a HERMAN Ottó által bemutatott, múlt századi könyökös típusnak, a továbbfejlődött s egyben leegyszerűsített formái?

2. Vagy a mai típusokat már a múlt században, a könyökös *kürtő* használatával egyidőben (azzal párhuzamosan) is alkalmazták?

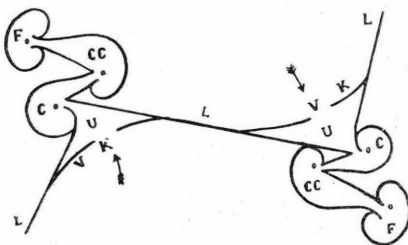
3. Melyik a régebbi és melyik az újabb?

4. Melyik az alaptípus és melyik a változat?

5. Melyik alkalmas pontyfogásra és ennek megfelelően melyik a pontyfogó *kürtő* és melyik nem?

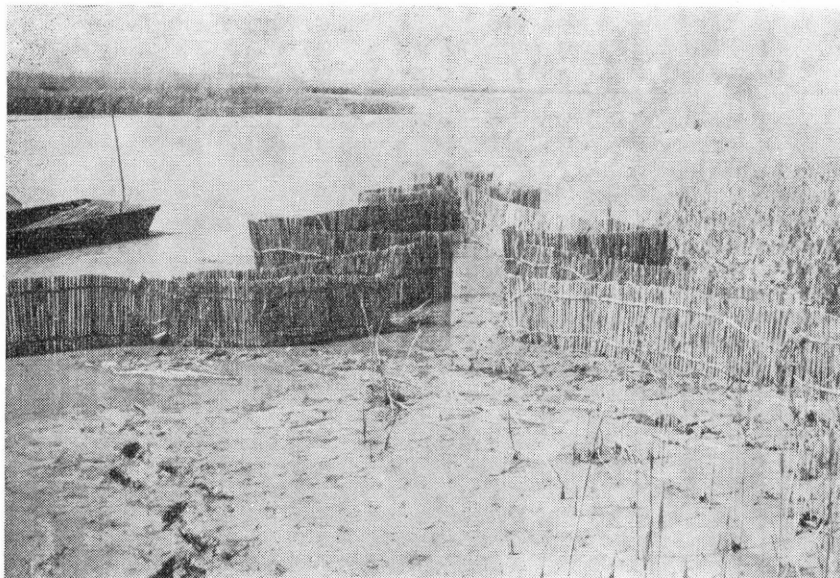
Ezekre a kérdésekre kellő adatok hiányában bizony elég nehéz válaszol-

nunk. A régi leírásokból ugyanis, általában csak azt a tényt sikerült megtudnunk, hogy a *kürtőt*, mint halfogóeszközt, itt is alkalmazták, de hogy ennek milyen volt az alapformája, milyen részekből tevődött össze, hogyan volt leállítva stb. arra már nem kapunk feleletet. Így van ez pl. MIKULICS MARKÓNAK NÁDASDY TAMÁSHOZ 1556-ban írott levelében is, melyből csupán csak annyit tudhatunk meg, hogy a jelzett esztendőben, volt talán még száz *kürtő* is a Fertőn.⁸

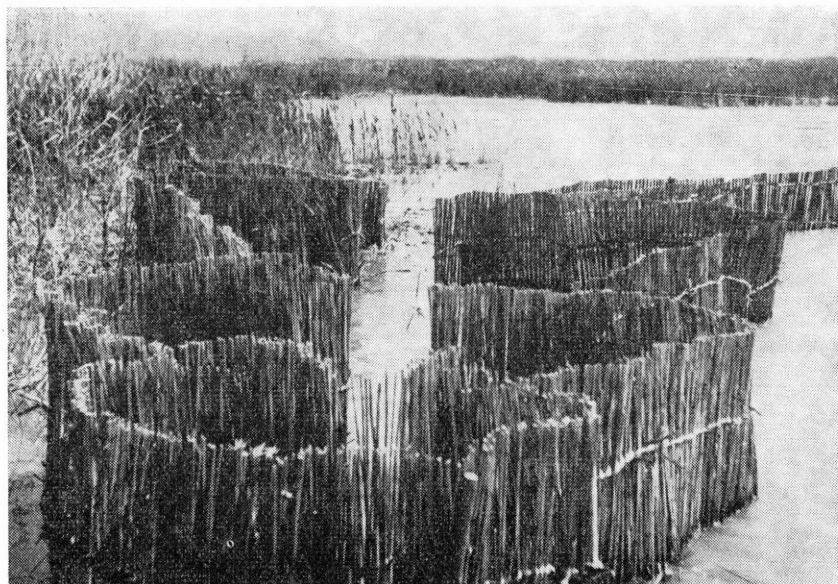

4. kép. A könyökös elrendezésű kürtők kapcsolásmódjának alaprajza. (HERMAN Ottó után)

⁸ TAKÁTS é. n. 219.

5. kép. Mai szárnylészás pontyfogó kürtő. Fotó: K. Kovács László, 1957

6. kép. Mai szárnylészás pontyfogó kürtő. Fotó: K. Kovács László, 1957

Éppen ezért a fenti kérdések tisztázását, kénytelenek vagyunk a XVIII. és XIX. századi adatok alapján megkísérelni. A fertői *kürtő*re vonatkozó részletesebb tájékoztatást ugyanis, csak a XVIII. század első feléből kapjuk.

BÉL Máttyás írja 1730–1740 között:

„Van ezeken kívül még Magyarországon olyan módja a halászatnak, mellyel télen ugy, mint nyáron lehet a tavakban halat fogni. Hármasszerű, kosárszerű nádfonatot illesztenek össze. Az egyiket a rusztiak *Kapnak*, a másikat *Kaertfaeselnak*, a harmadikat *Hoffnak* nevezik. Mind a három azokhoz a kosarakhoz hasonlít, amilyeneket a várórzó katonák szoktak készíteni. A nád vagy káka szárait sűrűn alkalmazott vékony vesszőkkel valami köralakra szorítják, kb. négy láb szélességben és olyan hosszúságban, hogy a nádszálak kiálljanak a vízből. Ezeket más nádszálakkal összefonva mindkét oldalon sövénykerítéssel hosszabbítják meg, egy magasságra a kosarakkal vagy kertecskékkel, de minél magasabbra tudják csinálni, annál jobban válnak be. Ezeket a kerítéseket a rusztiak *Landfachennak* nevezik. Ezeket még a szárazon készítik el ily módon, s aztán a tóban ugy állítják a nádas szélébe, hogy a sövénykerítéseket hosszúra kihúzva a tó talajába erősítik le olyképp, hogy a zárt medencék (ezek a *kürtők* vagy vejszefejek L. K.) vagy kertecskék a kerítés közepén *folytonos sorban legyenek elhelyezve*. Az egyik, amelyiket *Hoffnak* neveznek, a jobboldalon, a másik a *Kap*, a baloldalon, a harmadik, a *Kartfachel*, a középső helyen áll, és pedig ugy, hogy a kerítés (régii magyar neve: *lésza* L. K.) minden oldaláról nyitva legyen a bejárat a kertecskékbe. Miután ezek ilyen rendben össze vannak szerkesztve, a halak akármiylen oldalról jöhetnek, a felállított sövényeket találják utjukban; ekkor vagy elvonulnak, az egész alkotmányt megkerülve, vagy ha a kertecskék felé veszik utjukat, ezekbe kerülnek és a vigyázatlanok akár jobbfelé fordulnak, akár balfelé akarnak visszakozni, fogva maradnak. Ha a bejáratot meg is találják, a kijáratot ugy van megszerkesztve, hogy a belépő mögött legott bezárul és az így bekerített halak ki már nem mehetnek többé. És evvel a halászó módszerrel magunk láttuk, hogy a rusztiak a Fertőben sok ezer halat tudtak zsákmányolni.”⁹

Ez a leírás megegyezik a ma is használt *pontyfogó kürtő*vel (1. kép a), mivel ez is háromrészes (1. *fej*, 2. *kotróca*, 3. a *viszával* és *lészával* bezárt *udvar*), de nem azonos a HERMAN Ottó által bemutatott, könyökös elrendezésű *kürtő*vel mint ahogy azt LUKÁCS Károly feltételezi,¹⁰ mivel ezeket a zárt „kertecskéket” folytonos sorrendben helyezték el.

Mindebből az következik, hogy 1730–1740 között is a mai *pontyfogó kürtő*vel azonos formát alkalmaztak, vagyis a mai forma annak egyenes lezármazottja, és nem a HERMAN Ottó által 1886-ból bemutatott kürtőtípus egyszerűbb formája, mint ahogyan azt első látásra gondolnánk.

Véleményünk szerint, ha a fertői *pontyfogó kürtő* történeti fejlődését kívánjuk megrajzolni, akkor ebből az alapformából kell kiindulnunk és nem a Herman-féle könyökös elrendezésű kürtőtípusból, mivel az utóbbi egyedi jelenség is lehet. Ezt az is bizonyítja, hogy KERTÉSZ GYÖRGY¹¹ — az egész környéken híres hegykői vejszeépítő — az 1896. évi ezredéves kiállítás halá-

⁹ LUKÁCS 1941, 137–138. (Kiemelés tőlem.)

¹⁰ LUKÁCS 1941, 138.

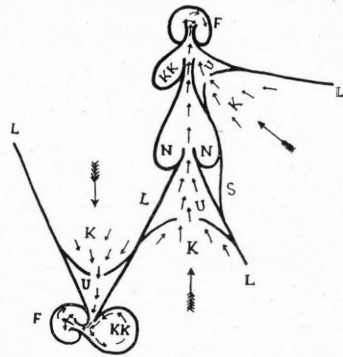
¹¹ *Kertész György* és nem *József*, mint ahogy Herman 1901-ben megjelent tanulmányának 68. oldalán írta, ami valószínűleg elírás vagy sajtóhiba, mivel az 1898-ban megjelent művének 12. oldalán ő is *Györgynek* említi.

szati pavilonja mellett, már egészen más típusú *kürtőt* épített. Ez lényegesen eltér az eredeti könyökös alapformától és a maival mutat némi azonosságot, mivel a bejáratok — legalábbis az egyik *kürtő*nél — egymással szemben helyezkednek el (7. kép) és ha ezen a *kürtő*n közvetlenül a *fej* mellett KERTÉSZ GYÖRGY nem épít ki egy másik *kaput*, akkor előttünk állana a mai alapformának megfelelő *kétkotrócás* (kis- és nagykotrócás) *pontyfogó kürtő* (l. 1. kép. b). Mindebből kitűnik, hogy KERTÉSZ GYÖRGY előtt sem lehetett ismeretlen a mai pontyfogó szerszám — mivel a kiállításon ezt az alapformát vette

mintául —, de mégis változtatásokat eszközölt azon, amiben az is befolyásolhatta, hogy a *kürtőt* kiállításra építette, mert a *fej* mellett elhelyezett *kapu* nem okvetlenül szükséges, ugyanis a *kürtőzöhelen* ritkán adódik olyan helyzet, hogy ne kettő, hanem három irányból kelljen várnia a halakat, az egymás mellé elhelyezett *kürtők*nek. Az említett *kürtő* párja már könyökös elrendezésű, ami megfelel a parttól a *síkvíz* felé igyekvő hal fogására, mert akkor a reggel visszafelé siető ponty már nem olyan óvatos, mint amikor este kifelé tart. Ezért egyszerűbb a kívülről (part felől) váró ennél is és a mai *kürtő*nél is, mint a belülről (*síkvíz* felől) váró *kürtő*. Az a tény, hogy az egyenes elrendezésű *kürtő* párját már könyökösen építette ki, bizonyítja az ő ragaszkodását a kevésbé célszerű könyökös alapformához.

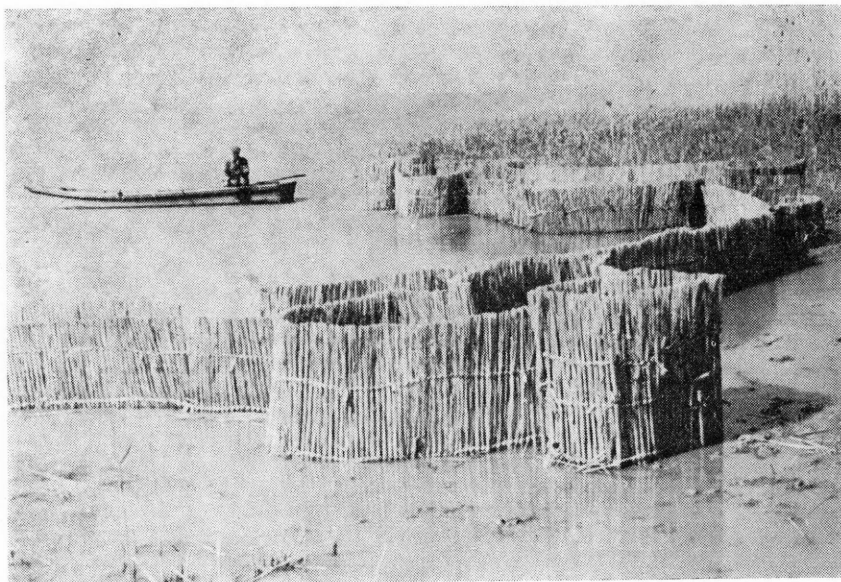
Szerintünk a könyökös elrendezésű *kürtőt* típus létrehozója KERTÉSZ GYÖRGY lehetett, mivel korábban nem találjuk meg ezt a formát és e vejszemester halála után ez a típus eltűnik, míg a másik (az egymással szemben elhelyezett bejáratokkal) — amit nyilvánvalóan KERTÉSZ GYÖRGY is ismert — napjainkig tovább él (8–9. kép).

A könyökös elrendezésű *kürtőt* típus pontyfogásra alkalmatlan, pedig HERMAN Ottó *A magyar halászat* c. könyvében még mint pontyfogó *kürtőt* tünteti fel. A következőket írja: „Az előttem ismeretes vejszék közül a Fertőn dívó a legtökéletesebb; ... Hozzá a Fertőmellék vejszése — ottani szójárás szerint *kürtőzője* — nagyon érti a dolgát. Ő tudja, hogy a kárász, a dévérkeszeg, a czompó igen könnyen téved a fejbe, mert nem gyanakodó, annál inkább furakodó; *de a pontyot „méregbe kell hozni, hogy bemenjen.*” Ez mindenestre igen érdekes biológiai feladat; megoldása pedig fényes tanubizonyága a magyar halász élelméjűségének. Hát hogyan lehet a pontyot megharagítani? A halász felállítja a vejszét (*kürtőt*), melynek váró oldalán a kapu nyílik; ha ez a kapu csak kapunak áll, hát a ponty megfordul s elmegyén — van hová. Hogy ez meg ne történjék, már messze a kapu előtt veréseket, kurtább-hosszabb nádfalazatot alkalmaz a halász s minél jobban közelíti meg a kaput, annál inkább oly irányt ad azoknak a terelőknek, hogy tölcserzerűen szűküljenek; úgy járjanak azok egymásba, mint a kereskedő egymásba dugott papír „stancizlije” csakhogy kellő hézag marad mindenütt. Arról is gondoskodik a halász, hogy az *átjárók ne vágjanak egybe, ne támadjon utca; hanem, hogy a forduló hal mindig tévesztőt lásson maga előtt.* Mihelyt a ponty

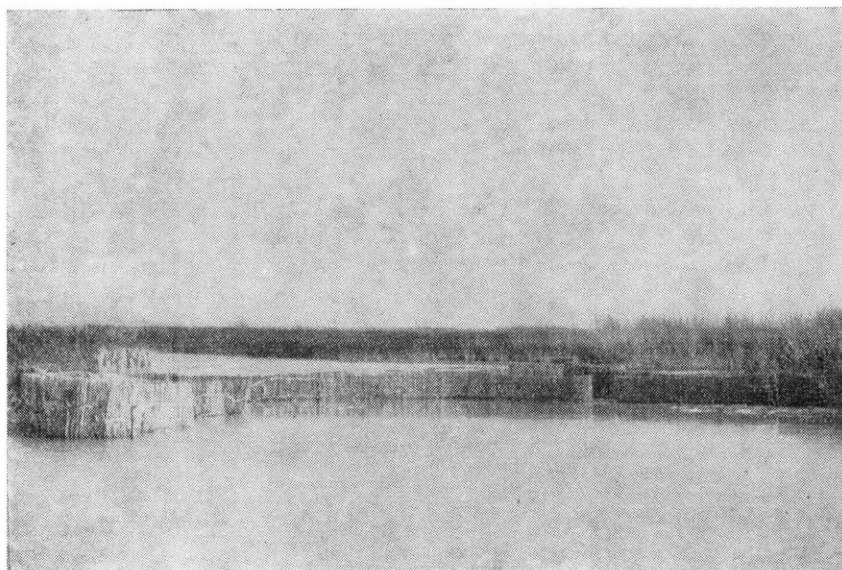

7. kép. Az ezredéves kiállítás fertői pontyvejszétének alaprajza. (HERMAN Ottó után)

8. kép. Párosával felállított mai szárnylészás pontyfogó kürtő. Fotó: K. Kovács László, 1957

9. kép. Párosával felállított mai szárnylészás pontyfogó kürtő. Fotó: K. Kovács László, 1957

a verések közé behatolt, rosszul kezdi magát érezni, mert szabad víz kellene neki; próbál tehát erre is, arra is; de mindenütt falba ütődik. Ekkor megharagszik s túrni kezd itt is, ott is; de minthogy a nádfal nem enged, végig bökdösi s utóvégre mégis csak az átbúvón tör tovább, azaz a kapu felé. Természetes, hogy minél tovább haragszik, annál mélyebbre jut, s minél mélyebbre kerül, annál szűkebb a hely — annál nagyobb az ő haragja és annál biztosabban jut a fejbe, a honnan ki nem talál soha.”¹²

1901-ben viszont már ugyanerről a *kürtőről* a következőket írja: „A Fertő vejszójét — másképp kürtő is, valószínűleg a fej kürtő-alakjáról — a maga teljességében adtam ugyan »A magyar halászat könyvé«-ben (I. köt. 156. lap, 39. kép); de nem adhattam meg *változatát*, a mely akkor, a midőn a Fertőt jéghátán kutattam, nem volt felállítva. A teljes bizonyosság és következetesség érdekében adom itt az *alapalakon* kívül az alkalmazott változatot is . . . Ez a forma pedig a *pontyvejsze*, mert bizonyos részei a ponty sajátságához vannak alakítva, a mi ezt az alkotmányt kiválóan érdekessé is teszi . . . Kérdés most az, miért volna a 16. alak pontyvejsze? *A ponty nagyon intelligens és ezért rendkívül gyanakvó, óvatos hal, mely, a mint a vett irányban akadályba ütközik, azonnal menekül.* Ilyen akadályt alkotnak azok az éles meddő zúgok, a melyek a vejsze-öblözetek és lészák találkozásánál képződnek, ha a hal irányával szemben állanak. A pontyvejsze itt bemutatott alakján ilyen a hal útjába eső zúg az, a melynek táját az S betű jelzi. Ezért simítja el ezt a rekesztő halász toldalékkal, mi által hullámos vonalat kap, és így a gyanakvó halat simán tereli oda, a hol vesznie kell. Ha ily zúgok a hal útjának mentén nyílnak, mint a többi két kapu felé, a simítás elmarad.”¹³

E két idézetből láthatjuk, hogy HERMAN Ottó véleménye hogyan módosult — 14 év alatt — a fertői *kürtőre* vonatkozóan.

Amíg korábban (1887-ben) a könyökös elrendezésű *kürtőt* tekintette pontyfogó eszköznek, melynek lényege, „ . . . hogy az átjárók ne vágjanak egybe, ne támadjon utca; hanem hogy a forduló hal mindig tévesztőt lásson maga előtt”.¹⁴ Mialtal szerinte a pontyot méregbe lehet hozni és minél nagyobb a haragja, minél jobban igyekszik tovább törni, annál biztosabban jut a fejbe.

Később (1901-ben) ezt a könyökös típust már nem nevezi *pontyfogó kürtőnek*, hanem csak egyszerűen mint „alapalakot” tünteti fel és ennek egyik alkalmazott változataként mutatja be a tulajdonképpeni pontyvejszét, melynek „bizonyos részei a ponty sajátságaihoz vannak alakítva.”¹⁵ Arra a kérdésre is feleletet ad, hogy miért éppen ez az alak a pontyvejsze: „A ponty nagyon intelligens és ezért rendkívül gyanakvó, óvatos hal, mely, a mint a vett irányban akadályba ütközik, azonnal menekül.”¹⁶ Ez a megállapítás kétségtelenül helyes, valóban kifejezi a ponty alaptermészetét. Ilyen akadálnak tekinti ő, azokat az éles, meddő zúgokat, „ . . . melyek a vejsze—öblözetek és lészák találkozásánál képződnek, ha a hal irányával szemben állanak . . . a melynek táját az S betű jelzi.”¹⁷ Amit a halász toldalékkal elsimít, „ . . . mi által hullámos vonalat kap, és így a gyanakvó halat simán tereli oda, a hol vesznie kell.”¹⁸

¹² HERMAN 1887, 234—235. (Kiemelés tőlem.)

¹³ HERMAN 1901, 67—69. (Kiemelés tőlem.)

¹⁴ HERMAN 1887, 235.

¹⁵ HERMAN 1901, 69.

¹⁶ HERMAN 1901, 69.

¹⁷ HERMAN 1901, 69.

¹⁸ HERMAN 1901, 69.

Az utóbbi válasz azonban már nem kielégítő magyarázat a feltett kérdésre; hogy miért ez az alak a pontyvejsze? Véleményünk szerint ui. egy-egy fogóeszközhöz alkalmazott *toldalék* nem határozhatja meg a szerszám egész jellegét, annál inkább nem, mert — mint már említettük — a *fej* mellett elhelyezett harmadik *kapu* nem okvetlenül szükséges (sőt, csak a legritkább esetben!) s ennek hiányában az S betűvel jelzett *lészatoldalék* is feleslegessé válik.

Ezek után jogosan feltehetjük azt a kérdést, hogy vajon a *fej* melletti *kapu* és az ezzel együtt alkalmazott *lészatoldalék* hiányában a *kürtő* elveszíti pontyfogó jellegét? Természetesen nem. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy egyáltalán nem az a lényeges meghatározója a pontyfogó vejszének, amire HERMAN Ottó utal, hanem az, hogy a *kürtő* részei (az *udvar*, a *nagy-* és a *kiskotróca*, valamint a *fej*) nem könyökösen, hanem folytonos sorrendben, egymás után helyezkednek el, aminek következtében a *kapuk* — az egyre jobban szűkülő bejáratok — is egy vonalba esnek, egy irányban nyílnak egymás után, hogy a halat a vett irányból el ne térítsék — ne kelljen kanyarodnia, mert akkor a ponty már megriad és visszafelé siet —, hanem egyenesen vezessék a *fejbe*, ahol aztán fogva marad, ahol vésznie kell.

Az elmondottakat összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a mai *pontyfogó kürtő*vel azonos formát alkalmaztak már a XVIII. század első felében is — a mai annak egyenes leszármazottja, továbbfejlődött formája —, míg a könyökös elrendezésű *kürtő* — valószínűleg ennek változataként — csak a XIX. században jött létre, amely tulajdonképpen nem is tekinthető *pontyfogó kürtő*nek.

Éppen ezért a HERMAN Ottó által bemutatott könyökös típusokat, a fertői *kürtő* történeti fejlődésének további vizsgálatánál, ethnikus vonásainak összehasonlításakor, már nem is elemezzük.

BÁRDOSI JÁNOS

IRODALOM

BÁRDOSI JÁNOS

1957: *A magyar Fertő halászata* (kézirat). Győr.

BÁRDOSI JÁNOS

1961: *Herman Ottó Hegykőre írott levelei*. Soproni Szemle.

HERMAN OTTÓ

1887: *A magyar halászat könyve* 1. köt. Bp.

— 1898: *Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet*. Bp.

— 1901: *A vejszék és varsák fogósságáról*. Természettudományi Közlöny.

LUKÁCS KÁROLY

1941: *Bél Mátyás Magyarország halairól és halászatáról*. A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái. Tihany.

TAKÁCS SÁNDOR

é. n.: *Emlékezzünk eleinkről*. Bp.

Янош Бардоши:

ПРИСПОСОБЛЕНИЕ «КЫРТЭ» ДЛЯ ЛОВЛИ КАРПОВ НА ОЗ. ФЭРТЭ

(Резюме)

В части озера Фэртэ, принадлежащей Венгрии, очень развита ловля рыб при помощи переградок, поскольку по влиянием ветров уровень воды в озере постоянно меняется и вместе с этим меняется направление движения рыбных стай. Во время долгого южного ветра вода в венгерской части озера уменьшается, и рыба обычно двигается на север, в более глубокие части озера. При северных же ветрах, когда уровень воды на юге подни-

мается. рыба передвигается ближе к южным берегам. Рыболовы озера используют это двухстороннее движение рыбных стай, когда переграждают своими рыболовческими приспособлениями самые известные течения озера. Правда, колебание уровня воды только один из факторов, позволяющих успешно ловить рыбу при помощи технологии переграждения течений. Другое у ловие, это то свойство рыбы, что она вечером обычно движется к берегам в комышовые и тростниковые заросли, а утром отправляется обратно, в более глубокие воды, и сей путь она совершает каждый день. Таким образом естественно, что часть из неё попадает в расставленные рыболовческие приспособления.

С точки зрения продуктивности эти приспособления могут сравниться с продуктивности больших неводов, в случае, если удаётся рыбакам переградить важнейшие пути миграции рыб.

На венгерской части озера Фертэ известны четыре способа переграждения воды с целью рыболовства: 1. переграждение при помощи приспособления «кürtэ», похожего на вентерь или морду, 2. переграждение вершами, 3. переграждение «вершами-лесами», что является переходным типом между двумя первыми способами, и 4. переграждение плетнями, способ, который и в наши дни применяется исключительно в каналах.

В этой статье не имеется возможность подробнее остановиться на демонстрации упомянутых выше способов рыбной ловли. Из-за ограниченности места надо сузить тему наших исследований в области способов рыбной ловли при помощи переграждения воды настолько, что даже по типам приспособления «кürtэ» вынуждены ограничиться сообщением минимальной, необходимой информации.

Типы «кürtэ», встречающихся на озере Фертэ, по функции можем разделить на две большие группы: а) «кürtэ» для ловли щуки, и б.) для ловли карпов. Первые проще по конструкции, последние несколько сложнее, для успешного можно было пользования им для ловли более осторожного и в некотором смысле более хитрого карпа. Естественно, в обеих группах встречаются свои более сложные и более простые формы.

В нашей статье мы желаем продемонстрировать только самые сложные и развитые типы «окürtэ» для ловли карпов, и при этом сравнить их с описанными Отто Херманом форм верш, которые с тех пор известны по всей стране как типы верши озера Фертэ.

При сравнении теперешних форм «кürtэ» с описанными Отто Херманом типов «кürtэ озера Фертэ» прошлого века, то сразу бросается в глаза, насколько нынешние формы проще. Входы у новых типов расположены не коленчато-образно, а прямо друг против друга, в один ряд. Если же подробнее рассмотрим теперешние типы «кürtэ», то можем установить факт, что на самых развитых типах теперешних этих приспособлений имеются все те конструктивные элементы, которые имелись у типов прошлого века, — даже названия этих частей совпадают, — только расположены они по другому.

«Кürtэ» прошлого века, у которых входы были расположены коленчато-образно, изготовлял в деревни Хедькэ рыбак-мастер Дьёрдь Кермес. После смерти этого знаменитого рыбака этот тип однако был брошен и забыт, главным образом из-за коленчатого расположения входов, а с другой стороны из-за того, что головная часть и клетка (котроца) этих типов были тёмными, и поэтому менее были эти разновидности «кürtэ» целесообразны для ловли карпов. После смерти Кермеса рыбаки озера Фертэ стали изготовлять и применять описанные и показанные в данной статье новые типы, которые более применимы для выше сказанной цели.

После этих замечаний возникает несколько вопросов, нуждающихся в разъяснении:

1. Являются-ли употребляемые в наши дни типы «кürtэ», с прямыми входами, более развитыми и одновременно упрощёнными формами, описанных Отто Херманом типов этого приспособления прошлого века? 2. Или же эти формы были в употреблении уже в прошлом веке, одновременно и параллельно с упомянутыми типами с коленчатым расположением входов? 3. Который из этих двух типов старше, и который возник позднее? 4. Который из них можно считать основным типом, и который вариантом? 5. Который из них годится больше для ловли карпов, значит, которого можно считать разновидностью, изобретённой для этой цели?

Из старых источников нам известно, к сожалению только то, что на наших водах «кürtэ» часто использовалось в качестве приспособления для ловли рыб, — но, какими были его основные формы, из каких частей оно состояло, каким образом оно было прикреплено в воде и т. д. мы не получили там ответа. Так, например, из письма написанного в 1556-ом году, становится нам известным только то, что в том году на озере Фертэ были в постоянном использовании более ста таких күртэ.

Поэтому, для выяснения вышних вопросов, мы должны ограничиваться данными источников XVIII и XIX вв. Более подробными описаниями «кürtэ» озера Фертэ мы располагаем только с первой половины XVIII века.

Из описания Матьяша Бэл из периода с 1730 по 1740 гг становится ясно, что в то

время были в употреблении типы, тождественные с типами теперешних «кыртэ» для ловли карпов, значит теперешние формы являются прямыми потомками того типа, а не упрощённым вариантом описанного Отто Херманом в 1886-м году типа «кыртэ», как это могло бы показаться на первый взгляд.

По нашему мнению, если хотим выяснить линию исторического развития «кыртэ» для ловли карпов» озера Фертэ, то в основу своих исследований должны положить этот тип, а не описанный Отто Херманом «кыртэ» с коленчатым расположением входов, поскольку последнее может быть и индивидуальным единичным явлением. Это доказывается, кроме того и тем, что упомянутый известный мастер-рыбак, Дёрдь Кертес на выставке в честь тысячелетия венгерской государственности, в 1896-м году, около павильона для демонстрации рыболовческих приспособлений, изготовил уже совершенно отличающийся вариант от типа «кыртэ» с коленчатым расположением входов. Этот тип во многом сходится с теперешними вариантами, поскольку, по крайней мере у одного из тех «кыртэ» входы расположены друг против друга (см. илл. № 7). И если у этого типа мастер не сделал бы другой вход (венг. *Кари*-ворота) у головной части, то перед нами стоял бы вариант теперешнего «кыртэ» с двумя клетками, служащий для ловли карпов.

Из всего этого становится ясным, что теперешнее приспособление для ловли карпов не могло быть неизвестным и до мастера Дёрдя Кертес, поскольку на выставке он взял в основу именно этот тип, хотя в несколько изменённом виде. Это могло случиться и потому, что он в данном случае работал для выставки, поскольку «капу» расположенный около головной части «кыртэ» не является необходимым, ведь редко встречается такое полпже-ние приспособления «кыртэ» на практике, когда рыба придвигается к месту не с двух, а с трёх сторон. Пара упомянутого «кыртэ» уже относится к типу со входами, расположенными коленчато, что может быть полезен и применим для ловли рыбы возвращающейся утром в глубокие воды, поскольку она в это время менее осторожна чем вечером, когда приближается к берегам. Поэтому приспособления, ожидающие рыбу с направления берега проше и у теперешних типов, то время, как те, которые повернуты входом к глубокой воде, всегда сложнее. Тот факт, что пару «кыртэ» с прямым входом, мастер сделал уже со входом, расположенным коленчато, говорит о том, что он лично привязан был к более сложному и нецелесообразному варианту.

Нам кажется, что изобретателем «кыртэ», со входом, расположенным коленчато, мог быть сам Дёрдь Кертес, поскольку до него этой формы не встречалось на озере, и после смерти известного мастера она вообще вышла из употребления, в то время как другой тип (со входами, расположенными прямо друг против друга), который вероятно был известным и Кертесу, продолжает существовать до наших дней.

Тип «кыртэ» со входами, расположенными коленчато, мало пригодны для ловли карпа, хотя Отто Херман в 1887-м г. писал о нём как раз как о типа такого назначения, сущность которого то . . . «чтобы входы не совпадали по направлению, чтобы не стало быть прямого прохода, чтобы рыба при повороте каждый раз набрела на тупик». По его мнению этим карпа до того можно было «раздражать», что он с ярости непременно проламился в клетку.

Позднее (в 1901-м году) он уже не называет так этого типа, а занимается с ним просто как основным типом, и настоящую «вершу для ловли карпа» показывает, как одного из применяемых вариантов вышеупомянутого типа. По его описанию «некоторые части последнего типа приспособлены к свойствам карпов». Он отвечает и на тот вопрос: Почему именно этот тип стал вершей для ловли карпов?: «Карп очень интеллигентная, и поэтому недоверчивая рыба, которая наткнувшись на переграду на своём пути, сразу спасается в обратную сторону.» Это замечание на самом деле правильно выражает основной характер карпа. Такими преградами считает он углы плетней и верш, если последние стоят напротив движению рыбы . . . и место которых можно выразить буквой». Рыбак эти углы закроет дополнительным плетнем «. . . при помощи которого получается волнистая линия, и рыба таким образом гладко доходит до места своей гибели».

Последний ответ уже не объясняет удовлетворительно, почему именно этот тип употребляется в качестве верши для ловли карпов? Потому что, по нашему мнению, такая пристройка не может определить характер всего приспособления, тем более, что, как уже говорилось выше, третий вход (капу) расположенный около головной части «кыртэ» не обязательно нужно, (наоборот, только в самых редких случаях!) и при отсутствии этого данная пристройка становится тоже излишней.

Последнее этого спокойно можем задать вопрос, что в отсутствии входа (капу) около головной части верши, и присутствующей одновременно пристройки обязательно-ли «кыртэ» потеряет свойство верши для ловли карпов? Конечно нет. А из этого следует то, что существенным определителем «кыртэ» для ловли карпа является совсем не то, о чём говорит Отто Херман, а то, что части «кыртэ» присоединяются друг к другу не коленчато, а

прямо, в непрерывный ряд, в следствии чего входы (капу) тоже попадутся в один ряд, открываются в одно направление, чтобы не сбивать рыбу с пути, потому что в таком случае карп испугается при повороте и сбежит в обратную сторону. В этом же случае он прямо продолжает свой путь в головную часть, где ожидает его безвыходное положение.

Подитоживая вышензложенного, мы можем установить, что форму верши, тождественный с теперешним «күртэ» для ловли карпов употребляли уже в первой половине XVIII-го века, — и, что сегонашний вариант является прямым потоком первого, и одновременно более развитым вариантом того, в то время как тип со входами, расположенными коленчато, возник, вероятно, только в XIX-м веке, в качестве варианта вышеописанного, и, что последнего на самом деле и нельзя считать настоящим «күртэ для ловли карпов».

János Bárdosi:

ROHRKAMMERN FÜR DEN KARPFFENANG IM NEUSIEDLERSEE

(Auszug)

Auf dem ungarischen Teil des Neusiedlersees hat die Sperrfischerei eine große Bedeutung, weil infolge der Einwirkung des Windes das seichte Wasser des Sees beständig schwankt und dadurch auch die Bewegungsrichtung der Fische bestimmt wird. Im Fall eines andauernden Ostwindes sinkt der Wasserspiegel auf der ungarischen Seite stark. Um diese Zeit eilt der Fisch nach Norden, ins tiefere Wasser. Im Fall eines Nordwindes, wenn sich der Wasserstand auf dieser Seite hebt, schwimmt der Fisch zum Südufer. Diese zweifache Bewegung des Fisches wird vom Fischer dadurch ausgenützt, daß er den Weg des Fisches mit Rohrkammern sperrt. Es war aber die Schwankung des Wasserstandes nur ein Grund für die Verwendung der Rohrkammern. Eine andere Gelegenheit bot sich durch die Angewohnheit des Fisches, daß dieser abends nach auswärts, nach dem mit Röhrriecht bedeckten Ufer, ins seichte Wasser, morgens dagegen ins tiefere Wasser schwimmt. Natürlich fällt er den in seinem Weg gestellten Rohrkammern zum Opfer.

Die Sperrgeräte stehen im Fang der Wirksamkeit der Grundnetze nicht nach, wenn die wichtigsten Wege des Fisches mit diesen sachkundig versperrt werden.

Auf unserem Gebiet sind vier Verfahren der Sperrung bekannt: 1. Sperrung mit Rohrkammern (ung. *kürtő, vejsze*), 2. mit Reusen (ung. *varsa*), 3. mit Wenter (ung. *lésza*), der eigentlich eine Übergangsform zwischen Rohrzaun und Reuse ist, 4. mit Zaunsperrre, die heute ausschließlich bei den Kanälen gebraucht wird.

Eine ausführliche Beschreibung dieser verschiedenen Verfahren der Sperrung kann der Verf. an dieser Stelle nicht unternehmen. Infolge des begrenzten Umfanges ist er gezwungen, den Kreis der Untersuchung der Sperrfischerei so weit einzuengen, daß er auch in Bezug auf die Rohrkammern fast nur auf eine Datenlieferung beschränkt werden muß.

Die auf dem ungarischen Teil des Neusiedlersees gebrauchten Rohrkammern lassen sich ihrer Funktion nach in zwei große Gruppen einteilen: a) Rohrkammern für *Hechtfang* und b) für *Karpfenfang*. Die ersten sind von einfacherer Konstruktion, die letzteren komplizierter, um den Karpfen trotz seiner Schlaueit und Vorsichtigkeit fangen zu können. Natürlich gibt es in diesen beiden Gruppen einfachere und auch entwickeltere Formen.

In dieser Abhandlung wird vom Verf. nur die in Konstruktionshinsicht kompliziertesten bzw. entwickeltsten Rohrkammern für den Karpfenfang beschrieben und mit den von Otto Herman besprochenen sowie mit der bis heute »Rohrkammertyp vom Neusiedlersee« genannten Kammer verglichen.

Vergleicht man die heutigen Rohrkammertypen mit der von Otto Herman veröffentlichten Rohrkammertyp vom Neusiedlersee des vorigen Jahrhunderts, so fällt gleich auf, daß die Grundform dieser letzteren wesentlich einfacher ist, weil die Eingänge nicht gekröpft, sondern in einer Linie, einander gegenüber, angebracht waren. Untersucht man aber auch die Teile der Hermanschen und die der heutigen Kammern, so wird gefunden, daß auf den heutigen, entwickeltsten Typen alle Teile bzw. Konstruktions-elemente zu finden sind wie auf den Typen aus dem vorigen Jahrhundert — ja sogar auch ihre Benennungen sind identisch — nur die Anordnung ist abweichend.

Die gekröpften Rohrkammern wurden im vorigen Jahrhundert von György *Kertész*, einem Fischer aus Hegykő, verfertigt. Nach seinem Tod wurde aber diese Form

von den Fischern dieser Gegend einestells wegen der gekröpften Anordnung der Tore, andererseits wegen der Dunkelheit der Fischkammer (ung. *fej*) gänzlich aufgegeben. Statt dieses Typs verfertigt bzw. braucht man die hier besprochenen neueren Typen, die für den Karpfenfang viel zweckdienlicher sind.

Es stellen sich nun einige zu beantwortende Fragen:

1. Ob die heute gebrauchten, gerade konstruierten Rohrkammern weiterentwickelte und gleichzeitig vereinfachte Formen des gekröpften Typs vom vorigen Jahrhundert sind? 2. Oder ob die heutigen Typen bereits im vorigen Jahrhundert, gleichzeitig mit dem Gebrauch der gekröpften Rohrkammer (parallel damit) vorhanden waren? 3. Welcher Typ ist der ältere und welcher der jüngere? 4. Welcher ist der Grundtyp und welcher die Variante? Welcher ist für den Karpfenfang geeignet und welcher nicht?

Aus den alten Beschreibungen ist leider nur soviel zu ermitteln, daß die Rohrkammer als Fischfanggerät auf unserem Gebiet oft gebraucht war. Wie war aber ihre Grundform? Aus welchen Teilen war sie zusammengesetzt, wie sie niedergesetzt worden ist: auf diese Fragen wird bereits keine Antwort mehr gegeben. Auch aus einem Brief aus dem J. 1556 ist nur soviel ersichtlich, daß in diesem Jahr in dem Neusiedlersee vielleicht etwa hundert Rohrkammern niedergesetzt waren.

Eben deshalb versucht der Verf. die Klärung der obigen Fragen auf Grund der aus dem 18. und 19. Jh. stammenden Daten zu klären. Ein ausführlicherer Bericht über die Rohrkammern vom Neusiedlersee ist nämlich nur aus der ersten Hälfte des 18. Jh. erhalten geblieben.

Aus einer Beschreibung aus der Zeit 1730–1740 von Mátyás Bél zeigt sich genau, daß in der gegebenen Zeit im Neusiedlersee bereits eine mit der heutigen Rohrkammer für Karpfenfang identische Form im Gebrauch war. Es handelte sich also um die heutige Form, um ihren geraden Abkömmling und nicht um eine einfachere Form des von Otto Herman 1886 veröffentlichten Rohrkammertyps, wie man es auf den ersten Blick zu denken geneigt wäre.

Will man die geschichtliche Entwicklung der Rohrkammern von Neusiedlersee für den Karpfenfang rekonstruieren, so ist m. E. von diesem Grundtyp und nicht vom gekröpften Rohrkammertyp auszugehen. Der letztere kann nämlich auch eine individuelle Erscheinung sein. Dies wird auch dadurch bewiesen, daß György Kertész, der berühmte Rohrkammerkonstrukteur jener Gegend, neben dem Fischereipavillon der Millenniumsausstellung vom J. 1896 bereits eine ganz andere Konstruktion produziert hatte. Diese weicht von der ursprünglichen, gekröpften Grundform wesentlich ab und zeigt gewisse Ähnlichkeit mit der heutigen. Die Eingänge sind nämlich — wenigstens bei der einen Rohrkammer — einander gegenüber angebracht (Abb. 7). Und wenn vom Rohrkammermeister ein anderes Eingangstor neben der Fischkammer (ung. *fej*) für den Karpfenfang nicht ausgebildet worden wäre, so würde jetzt eine Rohrkammer für den Karpfenfang mit zwei kleinen Höfen (ung. *kotróca*, sing.) vor uns stehen.

Aus diesen Daten erhellt, daß das heutige Karpfenfangsgerät auch György Kertész keineswegs unbekannt sein dürfte: er hat daran trotzdem gewisse Veränderungen durchgeführt. Er dürfte auch dadurch beeinflusst gewesen sein, daß er die Rohrkammer für eine Ausstellung gebaut hatte; das neben der Fischkammer (ung. *fej*) placierte Tor war nämlich nicht unbedingt notwendig. In der Rohrkammeranlage (ung. *kiértőzhel*) kommt nämlich selten eine solche Situation vor, daß die nebeneinander niedergesetzten Rohrkammern die Fische aus drei (nicht aus zwei) Richtungen zu erwarten gewesen wären. Das Gegenstück der erwähnten Rohrkammer hat bereits eine gekröpfte Einrichtung. Es ist für das Fangen des vom Ufer nach dem offenen Wasser eilenden Fisches geeignet, weil der morgens zurückeilende Karpfen bereits nicht so vorsichtig ist, wie abends, wenn er nach auswärts schwimmt. Deshalb ist die den Fisch von außen (vom Ufer) wartende Rohrkammer auch bei diesem Exemplar und auch bei der heutigen, einfacher als die den Fisch von innen (vom offenen Wasser) wartende Rohrkammer. Durch die Tatsache, daß György Kertész das Gegenstück der geraden Rohrkammer bereits gekröpft ausgebaut hatte, ist seine Anlenkung and die weniger zweckmäßige Grundform bewiesen.

Der Schöpfer der gekröpften Rohrkammer dürfte m. E. György Kertész sein. Früher läßt sich nämlich diese Form nicht finden und sie verschwindet nach dem Tode dieses Meisters, während der andere Typ mit den einander angebrachten Eingangstoren (die offensichtlich auch György Kertész bekannt waren) bis zu unseren Tagen weiterlebt.

Der gekröpfte Rohrkammertyp ist für den Karpfenfang ungeeignet, obwohl er von Otto Herman 1887 als Karpfenfangkammer hingestellt wurde. Sein Wesen sei: »... die Türen sollen sich nicht in einer Linie befinden; eine Art Gasse soll nicht entstehen; der sich drehende Fisch soll immer eine Irreführung vor sich sehen«. Dadurch

könne man den Karpfen in Zorn geraten lassen und je zorniger er werde, desto sicherer er in die Fischkammer gerate.

Später, im J. 1901, ist dieser gekröpfte Typ von Otto Herman nicht mehr Karpfenfangkammer, sondern als eine »Grundform« hingestellt. Als eine angewandte Variante präsentiert er die eigentliche Karpfenkammer, »deren gewisse Teile den Eigenschaften des Karpfens angepaßt« seien. Auch jene Frage ist von ihm beantwortet, warum eben diese Form die Karpfenfangkammer ist: »Der Karpfen ist ein sehr intelligenter, und eben deshalb ein sehr mißtrauischer und vorsichtiger Fisch; sobald er in der genommenen Richtung an ein Hindernis stößt, flüchtet er sogleich«. Durch diese Feststellung ist der Grundcharakter des Karpfens wirklich sehr richtig bezeichnet. Für solche Hindernisse sind von ihm jene scharfen, sterilen Schlupfwinkel gehalten, »welche sich beim Zusammentreffen der Kammerbauchungen und der Leitwand ausbilden, sobald diese sich der Richtung des Fisches entgegensetzen . . . deren Gegend durch die S-Form bezeichnet ist«. Diese Hindernisse werden vom Fischer durch einen Zusatz geebnet, »wodurch eine Wellenlinie gebildet wurde und der Fisch wird hinzu getrieben, wo er verloren gehen muß«.

Diese letztere Auslegung ist bereits keine befriedigende Antwort auf jene gestellte Frage, warum diese Form die Karpfenkammer ist? Ein Zusatz bei einem Fischfanggerät vermag den ganzen Charakter des Gerätes nicht zu bestimmen, um so weniger, da — wie bereits erwähnt — das neben der Fischkammer angebrachte dritte Tor nicht unbedingt (ja sogar nur in den seltensten Fällen) notwendig ist und im Mangel an diesem dritten Tor auch der S-förmige Zusatz überflüssig wird.

Nach den Gesagten stellt sich die Frage mit Recht, ob die Rohrkammer im Mangel an einem Tor neben der Fischkammer und an einem bei diesem angewandten Leitwandzusatz den Karpfenfangcharakter verliert? Natürlich nicht. Daraus folgt, daß die wesentliche Bezeichnung der Karpfenfangkammer es überhaupt nicht ist, worauf Otto Herman hinweist, sondern der Umstand, daß die Teile der Kammer nicht gekröpft, sondern in einer kontinuierlichen Reihenfolge, nacheinander angebracht sind. Demzufolge fallen auch die Tore in eine Linie, sie öffnen sich in einer Richtung, um den Fisch von der angenommenen Richtung nicht abzulenken. Der Fisch soll sich nicht krümmen, weil er erschreckt und zurückeilt. Er soll im Gegenteil direkt in die Fischkammer geführt werden, wo er gefangen bleibt und zugrunde gehen muß.

Das Gesagte zusammenfassend, wird vom Verf. festgestellt, daß die mit der heutigen Karpfenfangkammer identische Form bereits in der ersten Hälfte des 18. Jh. gebraucht war. Die heutige Form ist ein gerades Derivat, eine weiterentwickelte Form von jener. Die gekröpfte Rohrkammer dagegen ist, wahrscheinlich als eine Variante von jener, erst im 19. Jh. entstanden. Sie ist eigentlich nicht als Karpfenfangkammer anzusprechen.

„Rőfösárúk” a kapuvári népviseletben

Arra, hogy milyen fontos tényezőt jelent a *rőföskereskedő* és árucikkei a mezővárosi és falusi parasztság öltözködésében az utolsó egy-két száz évben, TÁLASI István professzor hívta fel a figyelmemet. (*Rőfösöknek* hívták régies, népies nyelven a textil kiskereskedőket, akik *rőfösárut*: régebben rőffel, újabban méterrel mért szövetféléket, kelmét, szalagot és egyéb rövidárut árusítottak).¹

A mezővárosi múltú Kapuvár korábbi hajdú kiváltságokkal rendelkező parasztsága már a XIX. század elején árutermelésre és pénzgazdálkodásra rendezkedett be, jó földjének intenzív kapás művelése révén. Helyi színezetű viseletének, a Rábaköz leggazdagabb népviseletének kialakulásától kezdve fontos elemei voltak a kereskedelem útján, rőfösöktől beszerzett kész anyagok és rövidárufélék. Ezért a kapuvári (és a szomszédos, vele egyformán alakult gartai) népviseletről szóló dolgozatomban² a korábbi viseletismertetéseknel nagyobb figyelmet s teljes fejezetet szántam a textilkereskedők és áruik szerepének (a klasszikusabb házi és kisipari előállítású alapanyagok tárgyalása után). Az alábbiakban az említett fejezet egyes részeit közlöm, melyek érzékel-
tetik a rőfösárúk szerepét a XIX. század elejétől az 1960-as évekig egy meglehetősen polgárosult paraszti közösség öltözködéskultúrája mind általánosabb, mind egyénibb vonásainak alakulásában.³

A kapuváriak már a XIX. század első felében házaló, vásároló és üzletben árusító kereskedőktől szereztek be ruházati cikkeik jelentős, egyre növekvő hányadát.

A kereskedők a Rábaközbe 1840 táján Bécsből hozták áruikat: kartont, szalagokat, csipkét; amit háton vagy szekéren ládákban hordtak szét a falvakban. Egyes községekben, pl. Csornán és Szilsárkányban a textilfélék árusítói boltot is nyitottak, ahova „vasárnap délután leánykák ’s menyecskék számosan mennek”.⁴ A Kapuvárott lakó 3 kereskedő közül 1828-ban kettő textilárus: „rövidárúkkal, kendővel, szalaggal kereskedik.”⁵ (1851-ben 4 kereskedő volt a helységben.⁶)

¹ ÉSz 1961 V. 1087—1088. — Kapuvárott kb. 1910 óta méterrel mérték a textilkereskedők, de nevük továbbra is *rőfös* maradt.

² A kéziratot dolgozatnak rövid kivonata jelent meg: HORVÁTH Terézia 1967.

³ Fontosabb kapuvári adatközlőim: Borsodi Árpád textilkereskedő, Cserpes Gézáné, Henye Szultán Imre, Kiss Leizer Józsefné, Kiss Leizer Pálné, Németh Ferencné, idősebb és ifjabb Németh Tamás Imréné, Rácz Ernőné, Varga Berta András és Varga Berta Györgyné földművesek. Nekik és a helyszüke miatt fel nem soroltaknak is köszönöm közreműködésüket.

⁴ F. 1840, 50.

⁵ Vörös Károly 1955, 86.

⁶ FÉNYES Elek 1851, *Kapuvár* címszó.

A Kapuvárott is használt készen vett ruhakelmék közül legdivatosabb volt a karton, melynek a Rábaköz vidékén máig élő *tarka* elnevezése a kelme színességét emeli ki a korábban általános vászonfélék fehérségével szemben. 1801-ben Gartán már volt ilyen kelméből kötény,⁷ 1832-ben a Rábaközben férfi *melles*.⁸ Ezek a ruhadarabok Kapuvárott emlékezet óta nem készültek már kartonból. Viszont országszerte általános, hogy újonnan divatba jött kelméből eleinte ilyen kisebb ruhadarabokat csináltak. 1840-ben azonban már ünneplő szoknyákat varrtak *tarkából* a Rábaközben.⁹

A pompásabb selyem is korán megjelent. Eleinte ebből is csak kisebb ruhadarabokat varrtak. Gartán 1801-ben volt már belőle *Láibli*.¹⁰ 1840-ben elterjedt pruszlíkanyag a rábaközi lányok körében; akiknek köténye „néha lángszínű habos selyem”,¹¹ mint a kapuvári lányoké és asszonyoké még a XX. században is.

Többféle öltözetkiegészítő elemet, szalagot, csipkét stb. is árultak a rőföskereskedők.¹²

A parasztság első gyári készítésű ruhadarabja, a selymekendő is feltűnt Gartán 1801-ben.¹³

Készen vehettek járulékos viseletdarabokat, pl. gyöngyöt, művirág-bokrétát is.¹⁴

A kapuváriak nemcsak helyben árusító kereskedők útján jutottak osztrák gyári áruhoz, hanem a XX. század elejéig maguk is jártak Bécsbe szekerén nagyobb bevásárlásokra, amikor pl. szénát vittek piacra. (A még távolabb lakó csornaiak is szoktak közvetlenül Bécsben vásárolni ruházati kellékeket.)

1870–80 körül hirtelen megnőtt a gyári termékek aránya, fontossága a kapuvári nép viseletében. Az újabban megtelepült izraeliták¹⁵ több rőfösüzletet nyitottak. (Híresebbek a már régebben itt működő Deutsch-család, azonkívül Drach Gáspár és Rosenthal Samu boltja.) A XIX. század végére a házaló kereskedelem megszűnt. Az 1930-as évekig is élt viszont a nagymúltú vásározás.¹⁶ De ez is fokozatosan vesztett jelentőségéből, a XX. században már csak másodlagos volt az üzletben árusítás mellett.

A rőfösök az 1870-es évektől kezdve mutatós és drága árucikkkel

⁷ KRM NL VI/2

⁸ *Csepreg mezőváros* ... 421, 424.

⁹ F. 1840, 51.

¹⁰ KRM NL VI/2

¹¹ F. 1840, 51. — A másutt is kedvelt *lángszín* Nógrád megyében való későbbi elterjedéséről írta pl. NYÁRY Albert 1908-ban (129–130), hogy a korábban divatos női ruhakelméket és -színeket kiszorította a „lángszínű selyem ... Ez még most is tartja magát, pedig a színe nem igen felel meg a nevének. Olyan selyem, amelyik ráeső vagy reflex fénynél a sötétvörös, barna és liláskék színeket játsza.” — A *habos* megjelölés is a színt játszásra utal: „*Habos* ... játsziszín ... *habzatag, habzat*: játsziszága valamely színnek.” PÁK Dienes. 1829, 180.

¹² F. 1840, 51.

¹³ KRM NL V/2

¹⁴ F. 1840, 49–51.

¹⁵ Számuk akkoriban ugrásszerűen nőtt, akárcsak országszerte: DRINÓCZY György 1830–1847, 459., FÉNYES Elek 1836–1840 és 1851, valamint PESTY Frigyes 1864, *Kapuvár* és *Garta* címszó, THIRING Gusztáv 1938, 193. és KOMORÓCZY György 1942, 68.

¹⁶ Az 1904-ben jóváhagyott *Országos vásárok rendezésének tervrajza* (KRM HA 84.1958.) szerint a kapuvári kirakodó vásárokon fél sor jut *kereskedőknek*, akik sátorral, *asztallal* mentek ki és egy sor *földön árulóknak*, akik ponyván árulták a rőfösöcikkeket.

árasztották el a megnövekedett vásárlóképessegű tehetős gazdaréteget. Lassan az egész parasztlág viseletéből kiszorították a házi és kisipari előállítású anyagokat és -díszítő eljárásokat is. A helybeli, nagy tapasztalattal és szakismerettel rendelkező, ügyes beszerző kereskedők jól ismerték a kapuváriak igényeit, ízlését. Az 1930-as évek végéig elsősorban ezek a rőfösök látták el Kapuvárt gyári ruházati cikkekkel. Működésük ideje alatt végig nagy szerepe volt a hitelezésnek. A napszámosréteg tavasszal általában hitelbe vásárolt a várható termés fejében. Csak a *jó gazdáknak* volt módjuk rá, hogy pl. egy esküvő előtti nagy bevásárlást is készpénzben kifizessenek.

Az első világháború után két *keresztény rőfös* is volt Kapuvárott, akik a helybeli *zsidóknál* (ahogy a nép emlegette a kereskedőket) tanultak és hozzájuk hasonló eredményességgel kereskedtek. Ők is jártak még Bécsbe osztrák és cseh gyárak lerakatainál személyesen elintézni rendeléseiket. (Bár Budapesten is sok mindent beszerezhettek.)

A háború után bizonyos cikkek gyártása vagy behozatala megszűnt. Az anyagellátásbeli változások a divatban is változásokat hoztak az 1920-as évektől. A boltosok igyekeztek más hasonlókkal pótolni a hiányzó termékeket, valamint újabb textilárufajtákat dobtak piacra. Segítségükre volt a népviseleték igényeit figyelő Handelsachtengesellschaft szervezet bécsi és budapesti lerakata is.

A rőfösüzletek egyik fő árufélesége a ruhakelme, a szorosabb értelemben vett rőf-, illetve méteráru volt, amiből általában csak egy-egy öltözetre valót szoktak egyszerre vásárolni, amennyit éppen meg akartak varrni vagy varratni.

A századforduló óta a kapuvári női (és kisgyermek-) felsőruhaanyagok legnagyobb része üzletből került ki. Legtöbbjük jellegzetesen gyári készítésű: karton, barhent, szövet, selyem, bársony. Ezekből egy női öltözethez — apróránccú szoknyához és hozzávaló ujjashoz — 6–7 m kellett, a keskenyebb bársonyból 8 m is. (Polgárius vonása a kapuvári női viseletnek, hogy az öltözet felsőtesti és alsótesti ruhadarabja azonos anyagú és színű 1905–6 óta.)

A korábban oly divatos karton a századfordulóra már csak öregek ünneplője lett. Általában nyári hétköznapi ruhának viselték. Amikor 1 q búza 33–34 P-be került, az 1920-as években métere 70–80 f, az 1930-as években 0,80–1,20 P volt.

A XIX. század folyamán kerülhetett a parasztviseletbe a barhent, a *parget*, ami a század végéig a fiataloknak is ünneplő volt, de a századfordulótól már csak idősebbek tartották annak, a fiatalok viseletében pedig általában téli hétköznapi ruhaanyag lett. Többféle minőségben árusították az üzletek. Ára 1914 előtt (amikor 1 q búza 22–24 K-ba került) 32 f-től 80 f-ig terjedt. A szegényebb kapuváriak így számoltak bérükkel (1910 körül): 10 éves lánynak, aki első évben dolgozott, gyomlált, 32 f volt a napszámbére, „egy méter gyengébb parget ára”; második évben már 48 f-t keresett, ezért már „jobb pargetot kapott”. — Az 1920-as években a jobb minőségű barhent métere 2,40 P, a legfinomabb, félünneplőnek vásárolt cseh gyártmányúé 3 P volt.

A többi, a kartont és barhentet hétköznapivá visszaszorító kelme drágább, kifejezetten ünneplőnek való:

Szövetfélét a XX. század elején kezdtek viselni (kasmirt kivéve). Kisebb ünneplőre való vékonyabb *alcsó* (olcsó) *szövet* az 1920-as években 3,80 P-be, nagy ünneplőre való *nehéz szövet* 5,50 P-be került. A szintén rábaközi Szanyban a szövetfélék jelentették a legünnepeleyesebb ruhakelmét. De a kapuváriak drágább ruhaanyagokat is viseltek.

Többféle minőségű selyemből továbbra is készültek kötények, pruszlikok. A XIX. század legvégétől kezdve pedig már teljes női öltözetet is készítettek ebből a kelméből. Ruhának való selyem métere 1914 előtt 3 K-ért, az 1920-as években 4—5 P-ért volt kapható. Selyemruha viselete általános volt a századfordulón Kapuvárott, Gartán és a szomszédos, rokon viseletű Vitnyéden. A csornai (szintén rábaközi) viseletben a selyemruha volt a legünneplésesebb, hiszen az „egy kisebb tinó ára vót”.

Kapuvárott egy-két évtizeddel a selyemruha elterjedése után divatba jött a bársonyruha is, s ott ez lett a legpompásabb, legértékesebb öltözet a lány és asszony ruhatárában. Mellette a selyem nyáriasabb, illetve kisebb ünneplő lett. A bársony ára kétszerese a selyemének: 1914 előtt 6 K, az 1920-as években 7—8 P. Kapuvárott és Gartán mégis általánossá vált a viselete. Vitnyéden csak a módosabbaknak volt bársonyruhájuk. A bársonyviseletben mutatkozik meg legjobban, hogy a Rábaköz leggazdagabb helysége Kapuvár, legköltésesebb viselete pedig a kapuvári mezővárosi parasztpolgároké. Az itt viselt bársonyt legtöbbször cseh gyáraktól hozták a rőfösök. Kedvelt volt sötét színekben, főleg sötétvörös-fekete színjátéso alapon nyomott arany csillagokkal díszítve. Az utóbbit, a *csillagos bársont* csak Kapuvár és Garta viselte.

Az iskolát kijárt fiatal lányt egy darabig még szülei látták el ruhával. Eleinte csak olcsóbb, szövet ünneplője volt. De ha már bálba járt a lány, 16—17 éves korától selyem és bársony ruhájának is kellett lennie. A selymet még könnyebben előteremtették, a fő gondot a bársony okozta. Hiszen teljesen elkészítve „fehérszínűnek egy öltözet bársonyruha egy tehén árába belekerült. Szövetruha felibe gyűtt, mint a bársony. Ha vékonyabb, három is kigyűtt egy bársonyruha árából, tarka pedig négy is.” De minden kapuvári és gartai nagylány törekedett bársonyruhára. Társadalmi helyzetüktől függően különböző módon jutottak hozzá:

a) A leggazdagabb családokban a bálba járó korú lánynak szülei megvették az első, majd nemsokára a második, harmadik bársonyruhára valót és a varratást is ők fizették.

b) A 10—15 holdnál kevesebb földdel rendelkező gazdacsaládokban a lányok elmentek az uradalomba napszámért dolgozni, míg saját keresetükből meg nem tudták venni a divatos ruhadarabokat, főként az annyira áhított bársonyruhát. De szüleik is hozzájárultak az árához.

c) A legszegényebb réteg, az 1—2 holdas napszámosok lányai teljesen magukra voltak utalva e téren. Így mondják: „Apánk adott kenyeret, mink meg ruháztunk.” Őnáluk már ki hogyan dolgozott, aszerint jutott egy, esetleg két bársonyruhához. Leginkább ősszel vállaltak az uradalomban cukorrépetakarítási munkát: *csírázást*. „A szegények el köllöttek menni csírázni, mikor vége lett az otthoni munkának . . . egy kis ruháruvalót keresni.” Így jutottak új *karácsonyi ruhához*. Őket nem kötötte le annyira a családi vagyon gyarapítására való törekvés, mint a nagyobb gazdák lányait, ezért néha még többet is költöttek ruházatukra, mint azok. Szüleik is azon voltak, hogy legalább külsőségekben, lányuk cifra ruhájával hasonuljanak a gazdagabb rétegekhez.

d) Még az uradalmi cselédek lányai is, akiknek pedig keresetük nagy részét haza kellett adniuk, legalább egy ujjast csináltattak maguknak bársonyból és selyemszoknyához viselték. Így mondta el egy cseléd lánya: „Télen magamra kerestem, nyáron meg a családra. Bársonból még e' réklit vehettem,

de má' szoknyát nem engedett édesanyám, monta: az már nem terád való! Akkó' is úgy vót, a gazdalányok kivátak a szegényektől."

A kapuváriakra jellemzőnek tartják a környéken azt a különben országszerte gyakori mentalitást, hogy inkább a gyomrukon takarékoskodtak, csak-hogy földet szerezzenek, lányaik pedig pár évig azért koplaltak, küszködtek, hogy a drága divatos ruhákat megvehessék, amikben aztán asszonykorukban is pompáztak.¹⁷

A férfi viseletben is volt egy olyan „jelentőségteljes” gyári kelme, mint a nőiben a bársony. Mégpedig az úgynevezett *síkselem*: fehér alapú, aranyos fémszállal (*síkkal*) és színes selyemmel átszőtt, tarka virágmintás brokát — kereskedelmi néven *glancpiké*. Cseh gyártmányú bútorszövet volt. A bársonynál is drágább: 1914 előtt 10 K-ba került métere. Kb. 1930-ig árusították Kapuvárott. Az első világháború után csak Deiler Josephnél lehetett beszerezni Bécsben. Magas vámja miatt az utolsó időkben csempészni szokták. A kapuvári textilkereskedők azért utaztak minden héten Bécsbe, hogy nagykabátjuk bélésébe varrva kicsinyenként behozhassák ezt a kelmét jó vevőik igényének kielégítésére.

A kapuváriakon és gartaiakon kívül a XX. század elejéig néhány vitnyédi *jó gazda* család is vásárolt *síkselemet*. Bár korábban női pruszlik is készült belőle, jellegzetesen férfi pruszliknak (*purucnak*) való kelme. Az 1870-es években jelent meg a kapuvári viseletben a belőle varrt férfi *síkselem puruc*, ami a századforduló óta divatos díszes kivitelben teljesen elkészítve egy csikó árába került. „Síkselem csak a gazdagoknak vót, rangho' meg jussho' vót kötve.” A *síkselempurucok*nak ez volt a legünnepélyesebb pruszlikjuk. A 10 holdon aluli földbirtokok rendelkezőknek viszont csak *piros bársonypurucuk* volt a legnagyobb ünnepekre is, ők csak *piros purucok* voltak. A nagyravágyó lányos családokban több esetben így fogalmazták meg a kifogást a nem eléggé módos udvarló személyével kapcsolatban: „Csak az a baja, hogy csak piros purucca ne lenne!” (hanem *síkselem* is . . .) — Az ünneplő pruszlik anyagának minősége (és színe) mutatta a legjobban a férfiak közti vagyoni, társadalmi különbséget.

A rőfösüzletek a XX. században egyre fokozódó mértékben árusítottak olyan kelméket is, amiket korábban közvetlenül a készítő kisiparosoktól szerzett be a parasztság. A soproni posztós kisiparosok az 1910-es évekig vásároltak Kapuvárott. Azután a férfiruhának való posztót is boltból szereztek be a kapuváriak. Az első világháború után kékfestőkelmét is tartott minden üzlet (köténynek, női öltözetnek valót). Ugyanis kb. 1900 óta helyben már nem működött kékfestő, de továbbra is keresett maradt a kékfestőkkelme. A bolti árunál mindvégig jelentősebb volt azonban a csornai kékfestőktől közvetlenül rendelt vagy vett termék.

A korábbi, házilag font takácsszötte vásznak és házaló, vásároló *gyolcsos tótok* gyolcsa mellett és helyett nőtt a bolti *gyolcs* és *sifon* (vékony fehér gyári lenvászon vagy pamutvászon) jelentősége. Szepességi és osztrák, később magyar gyártmányút a XX. század eleje óta árusítottak a rőfösök. A *gyolcs* rőfe az 1910-es években 36 f volt, métere az 1920-as években 70—80 f, a

¹⁷ Pl. a Pográny vidéki lányok is megkoplalták ruhájuk árát 1837-ben: DRNOVSZKY Ferenc 1837, 809. — GyÖRFFY István a XX. században találkozott ezzel a mentalitással (1956, 108—109.): „Akármilyen szegény is a matyó, pár öltözet ruhájának kell lennie. A ‚had' korogjon, csak ragyogjon” alföldszerte ismert mondás, talán örájuk illik a legjobban.”

sifoné az 1920-as években 2—2,20 P. Ezeket nemcsak kisebb tételenként szerezték be, hanem főként végszám vették férjhezmenő lányoknak kelenyébe, alsóruhának (amint azelőtt végszám szövették a vásznat). Még a legszegényebbek is vettek egy vég *gyolcsot* vagy *sifont*. Ez az utolsó állomása annak a régi paraszti törekvésnek, ami korábban az önellátás fokán még teljesebb érvényű volt, hogy a lányt egész életére el kell látni ruhával, mire férjhez megy.

Egyéb kelméket mellőzve legalább röviden meg kell említeni a rőfösárúk másik fő csoportját, a rövidárufélüket: a viseletet kiegészítő és díszítő elemeket. Fontosabbak a már korábban is kereskedőktől beszerzett szalagok, csipkék és a századfordulón megjelent, applikációnak való csíkok. A népviseletekben oly kedvelt tenyérnyi széles, rózsás selyemszalagok (amiket csak az első világháború előtt lehetett kapni, rőfét 4 K-ért) Kapuvárott pl. a *reguták*, besorozott katonák fejrevalójának is jellegzetes díszei voltak. Aki sorozáskor bevált, annak lányismerősei vették meg a szalagokat a rőfösüzletekben, „mindenki egyszerre ment, alig győzték a boltosok a szalagot mérni, nem győztek szalagot hozatni”. — A csipkék szerepe csökkenő. — A legdrágább és ezért a kapuváriak által legtöbbször becsült díszek az elsősorban női nagy ünneplőre való applikációk. Az első világháború előttiekben apró üvegyöngy volt a fő alkotóelem, ezeket *-gyöngy* utótagú összetett szóval nevezték meg: *nyócasgyöngy*, *tornyosgyöngy*. A háború utániak gépi selyemhímzésű virágfüzérék, amiket *szerszámnak* hívtak. Az ilyesmi szinte „drágább vót, mint a ruha, a szegén lán örút, ha ruhát vehetett, nemhogy szerszámot”. (Legdrágább volt a *tornyosgyöngy*: az 1910-es években rőfe 50—60 f; egy öltözethez 10 rőf kellett.) — A gyári díszítőelemek változatos és gyakori alkalmazása is erősen drágította a kapuvári viseletet, amely éppen ennek révén lett a XX. század elejére a környék *legcifrább* népviselete.

Kész teljes ruhadarabnak tekinthetők a rőfösöknél vett különféle kendők, melyek szerepe a népviselet elmúlásáig alig csökkent. Az üzletek a legtöbbször Olmützből hozatták lerakatok útján vagy bécsi gyáraktól. A többféle rendeltetésű selymekendőkből, *keszkenőkből* minden lány vett néhányat. Az egész Rábaközben „valóságos keszkenőkultuszt űznek” a 30-as években is. Egy kapuvári népdal is mondja az idegenbe férjhez ment menyecskéről:

Lám megmondtam, ne vedd el, ne vedd el!
 Nem győzöd majd selyemkeszkenővel.
 Kettőt köt a fejire, nyakára,
 Egyet meg a karcsú derekára.¹⁸

Az 1910-es évektől kezdve már egyéb kész ruhadarabokat, főleg lábbelit, majd alsóruhát is kezdtek árusítani a rőfösök. Ilyesmit eleinte a szegények vásároltak.

A viselet boltban vett járulékos elemei között mindvégig jelentősek voltak a gyöngvők és művirágbokréta, de a múlt század óta változások történtek formájukban, színükben.

Az 1930-as évek végén a régi értelemben vett rőfösárúk kora lezárult. Áruhiány lépett fel, főleg külföldi gyártmányokban. A népviselet hordozóinak szükségmegoldásokhoz, kéz alatt vásárlásokhoz kellett folyamodniuk, hogy hagyományos viseletüket fenntarthassák.

¹⁸ HAJÓS Elemér, 1941, 182.

1945 óta a méteráru-, rövidáru- és ruhaüzletek ugyanazokat a cikkeket árúsítják Kapuvárott is, mint az egész országban, s két irányból is a kivetkőzést mozdítják elő. Egyrészt idővel lehetetlenné teszik a népviselet továbbélését azzal a negatív ténnyel, hogy a hagyományos, speciális igényeket kielégítő anyagokat, darabokat nem árulják. Másrészt azzal a pozitív ténnyel, hogy sokféle konfekciós termékkel árasztják el a lakosságot, természetesen divatba is hozzák azok viseletét, főként a mindig újat kereső fiatalok körében. Ezek a tényezők az 1960-as években egyre erősebben hatnak a kapuvári viseletre is és rohamosan városiassá teszik.

Megállapíthatjuk, hogy az egész tárgyalt időszakban fontos tényező a helyi viselet alakulásában a textilkereskedők, rőfösök működése. A kapuvári népviseletben éppen a rőfösáruk különböző mennyisége és minősége különbözteti meg, határolja el egymástól az egyes korszakokat; és bizonyos esetekben a társadalmi rétegeket is. A XIX. század elején a fő változás a korábbiakhoz képest abban állt, hogy a felsőruhákban az önellátás termékei mellett megnőtt a kisipari és gyári kelmék aránya. A kapuvári népviselet virágkorának kezdetét az 1870-es években az jelezte, hogy a felsőruhákban a gyári kelmék túlsúlyba jutottak a kisipariak rovására. Ekkor a divat irányítója a polari-zálódó paraszttársadalom leggazdagabb rétege volt, amely pénzért tudta beszerezni a drága, díszes ruhák kellékeit. Az egész viselet gazdagabbá, összetettebbé vált, amihez a hozzávalókat főleg a rőfösüzletek szolgáltatták. A vett kellékek helyi ízlésben való megformálásáról pedig főként a parasztszabók és -varrónók¹⁹ gondoskodtak. 1900 táján az alsóruhák korábbi házi és kisipari készítésű alapanyagát is gyári kelme, a gyoles váltotta fel. Az első világháború után a megváltozott áruellátással párhuzamosan a nőknél új, egyszerűbb divat kezdődött. Olcsóbb megoldásokhoz folyamodtak, a napszámok ízlése lett mérvadó. A férfiak viselete az 1940-es évek fokozatosan elszármazott, illetve elvárosiasodott. Megkezdődött a gyermekek kivetkőzése is, öltözékükben egyre több lett a készen vett darab. A második világháború után egy évtized alatt ki is vetkőztek. A nők is egyre több konfekciós terméket viselnek, fokozatosan kivetkőznek ők is a népviseletből.

A fenti áttekintésből kiviláglik, hogy a rőfösáruk aránya a népviseletben elsősorban a polgárosultság, városiasodás mértékét jelzi.

HORVÁTH TERÉZIA

IRODALOM

Csepreg mezőváros Currens könyve

az 1780-as évektől a XIX. század végéig. Kézirat. Soproni Állami Levéltár.

DRINÓCZY György

1830–1847: *Böngészet Sopron vármegye ismeretéhez*. Csorna. Kézirat. Soproni Állami Levéltár. 550.

DRNOVSZKY Ferenc

1837: *A magyar nyelv értelmező szótára. Pogány és vidéke Nyitra vármegyében*. Regélő XLI ÉSZ V.

1961: Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. V. Bp. 1315.

F.

1840: *Rábaköz 's népe szokási és divatjának ismertetése*. Regélő XLIV 49–51.

FÉNYES Elek

1836–1840: *Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani álla-*

¹⁹ A varrónók szerepéről, működéséről: HORVÁTH Terézia 1966.

- potja statisztikai és geographiai tekintetben. I—VI. Pest.*
1851: *Magyarország geographiai szótára. I—II. Pest.*
- GYÖRFFY István
1956: *Matyó népviselet. Bp. 127 l.*
- HAJÓS Elemér
1941: *A rábaközi népviselet. Soproni Szemle V: 174—184.*
- HORVÁTH Terézia
1966: *A kapuvári parasztvarrónók. NK XI 1—2. sz. 97—114.*
— 1967: *A kapuvári népviselet. Arrabona IX 219—250.*
- KOMORÓCZY György
1942: *A magyar kereskedelem története. Bp. 79 l.*
- KRM HA
A Kapuvári Rábaközi Múzeum Helytörténeti Adattára.
- KRM NL VI/2
1801: *Németh Pálnak Consriptionalis Levele. Garta. Kézirat. A Kapuvári Rábaközi Múzeum Néprajzi Levéltára.*
- NYÁRY Albert
1908: *Piliny néprajzi vázolata. NÉ IX 129—152.*
- PÁK Dienes
1829: *Magyar vadász-szavak és kifejezések, néhány hozzájuk közel 's távol rokon mellékletekkel. Vadásztudomány II. Budán.*
- PESTY Frigyes
1864: *Helységnévtár, Sopron megye. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár.*
- THIRRING Gusztáv
1938: *Sopron vármegye községeknek népesezési fejlődése az utolsó 150 év alatt. Soproni Szemle II.*
- VÖRÖS Károly
1955: *Az 1826. évi kapuvári mozgalom. Soproni Szemle IX 3—4. sz. 80—104.*

Терезия Хорват:

КРАСНЫЙ ТОВАР (МАНУФАКТУРНЫЕ И ГАЛАНТЕРЕЙНЫЕ ИЗДЕЛИЯ)
В ТРАДИЦИОННОМ КОСТЮМЕ ГОРОДА КАПУВАРА

(Резюме)

Крестьянство сельского городка Капувара в Рабакэз (Задунайский Край), уже в начале XIX го века поднялось на урвня товарного производства, и перешло к денежному хозяйству. За деньги возможно было покупать многие элементы традиционного костюма. Данная статья демонстрирует, какую роль играли в традиционном национальном костюме города Капувара эти, приобретённые у лавочников мануфактурные и галантерейные изделия (в меньшей мере части традиционного костюма, купленные в готовом, шитом виде). Пропорция товаров, купленных в готовом виде у лавочников расчёт вместе с ростом обуржуазивания и урбанизации. В национальном костюме города Капувара XIX го века как раз различное количество красного товара делает возможным различать и отграничить друг от друга отдельные периоды — и в некоторой степени в отдельных случаях общественные сословия.

Уже в начале XIX го века еврейские лавочники, владеющие с большим умением дела, доставляли красный товар крестьянству Рабакэз. Эти торговцы распространяли продукцию австрийских текстильных фабрик путём ручной продажи на ярмарках и путём продажи в своих постоянных лавках. Вследствии их деятельности, уже в начале прошлого века появились фабричные текстили в верхней одежде традиционного национального костюма города Капувара: выбойка, набивной ситец, и правда в меньшей мере, и шёлк. Жители Капувара покупали также наголовные платки, ленты, кружева, различные детали и принадлежности одежды в готовом виде.

Начиная с 1870-х годов, потомки упомянутых лавочников продавали красный товар: мануфактурные ткани и галантерейные товары, преимущественно в своих постоянных лавках. Их товар происходил в первую очередь из Австрии, Чехии и Венгрии. Ручная продажа постепенно исчезла. В верхнем покрое крестьянского костюма стала господствовать фабричная ткань. Ситец, и позднее бархет стали повседневыми. Расширялось и круг применения шёлка. Распространились новые, праздничные ткани, и с начала XX го века

и бархат. В Рабакэзе в единственном месте, в Капуваре, в самом богатом городе стал общим бархатный женский костюм. Девушкам, принадлежавшим к разным сословиям, надо было по разному потрудиться, чтобы приобрести его. Наиболее дорогой тканью мужского костюма был один сорт парчи, из которого шили пруслик (разновидность жилета). Такой ткани могли купить только те, у которых было больше чем 10 холмов земли. Эта ткань, то есть её присутствие в костюме символизировало и имущественные различия.

На рубеже XX го столетия жители Капувара уже покупали у лавочников и такие разновидности тканей, которые до тех пор приобретали у частных производителей-ткачей. Вместо прежнего холста, проиведенного тоже частными ткачами, стали покупать фабричное тонкое полотно, — таким образом стал фабричной и материал нижнего белья.

В начале нынешнего века традиционная одежда Капувара стала особенно пышным. Кроме прежних обычных украшений стали покупать и различные готовые фабричные аппликации и нашивки.

После первой мировой войны аршинники перестали ходить на ярмарки, и к концу тридцатых годов потеряли прежнее значение и частные лавки этих аршинников. Снабжение материалами изменилось, выбор стал более скромным, — это повлияло и на моду. Мужской и детский костюмы стали терять прежнее пышность. Жители города Капувара стали покупать в магазинах и конфекционную одежду.

С 1945 го года товары государственных магазинов, готовая одежда постепенно вытесняет на задний план, и отчасти уничтожает традиционный национальный костюм.

Terézia Horváth:

SCHNITTWAREN (METER- UND KURZWAREN) IN DER VOLKSTRACHT VON KAPUVÁR

(Auszug)

Das Bauerntum des westtransdanubischen Marktflückens der Raabau, Kapuvár, hat sich schon Anfang des 19. Jh. auf die Warenproduktion und Geldwirtschaft eingerichtet. Deshalb konnte es mehrere Bestandteile seiner Kleidung für Geld kaufen. In dieser Studie wird ausgelegt, welche und wie große Rolle die von den Händlern besorgten Meter- und Kurzwaren (und im kleineren Maß die fertigen Kleidungsstücke) in der Volkstracht von Kapuvár gespielt hatten. Das Verhältnis der Ladenware nimmt in der Tracht mit der Zivilisation bzw. Urbanisierung parallel zu. Die einzelnen Etappen der Mode und in gewissen Fällen auch die sozialen Schichten, wurden vom Anfang des 19. Jh. an von der unterschiedlichen Menge und Qualität der Schnittwaren bestimmt bzw. voneinander abge sondert.

Bereits in der ersten Hälfte des 19. Jh. ließen die über eine große Fachkenntnis verfügende jüdische Händler die Fabrikwaren zu den Bauern der Raabau gelangen. Durch Hausieren, Marktkrämerei und Verkauf in Handlungen wurden die Erzeugnisse der österreichischen Textilfabriken von den Händlern verbreitet. Infolge ihrer Tätigkeit sind bereits Anfang des 19. Jh. die Stoffe der Fabriken: der Kattun und in kleinerer Menge auch die Seide unter den Oberkleidmaterialien von Kapuvár erschienen. Kopftücher, Bänder, Spitzen sowie verschiedene, akzessorische Stücke der Tracht und Zubehöre wurden als fertige Waren von den Kapuvárern gekauft.

Von den 1870er Jahren an haben die Nachfolger der früheren Händler die tschechischen, österreichischen und ungarischen Schnittwaren, besonders die Meter- und Kurzwaren der Fabriken, bereits hauptsächlich in Handlungen verkauft. Das Hausieren hörte sukzessiv auf. Unter den Materialien der Oberkleider der Bauerstracht sind die Stoffe der Fabriken vorherrschend geworden. Der Kattun und auch der neuere Barchent sind zur Alltagstracht geworden. Der Verwendungskreis der Seide hat sich ausgedehnet. Neuere feiertägliche Stoffe waren die Tüchertypen. Anfang des 20. Jh. verbreitete sich sogar der Samt. In der Raabau ist ausschließlich in Kapuvár, der reichsten Gemeinde der Gegend, das Samtfrauenkleid allgemein geworden. Die Mädchen von verschiedener sozialer und materieller Lage mußten in verschiedenem Maß arbeiten bzw. hungern, um den Preis des Samts zu verdienen. Der teuerste Stoff der Männertracht war eine Brokatsorte, aus der die Weste (ung. *pruszlik*) gefertigt wurde. Diesen Stoff konnten nur jene kaufen, die mehr als 10 Joch Feld besaßen. Das Tragen dieses Brokats war also ein Zeichen des materiellen Unterschiedes.

Um 1900 haben die Kapuvárer bereits auch Stoffe in Schnittwarenhandlung gekauft, die sie sich früher bei den Kleinhandwerkern angeschafft hatten. Man ist statt der vom Weber gewebten Leinwand auf den Gebrauch der Leinenware der Handlungen (Baumwollenzeug) übergegangen. Somit wurde das Material der Unterkleider gegen Fabrikstoffe ausgetauscht.

Um die Jahrhundertwende ist die Volkstracht von Kapuvár besonders reich geworden. Neben den traditionellen Zierverfahren wurden für die Kleidungsstücke noch verschiedene Applikationsbänder gekauft.

Nach dem ersten Weltkrieg haben die Schnittwarenhändler die Marktkrämerei allmählich aufgegeben und haben bis zum Ende der 1930er Jahre auch die Schnittwarenhandlungen ihre Bedeutung verloren. Die Materialversorgung hat sich verändert, sie ist bescheidener geworden. Dieser Umstand hat sich auch auf die Tracht ausgewirkt, sie wurde zuerst von den Männern und Kindern abgelegt. Die Kapuvárer begannen fertige Kleidungsstücke in den Handlungen zu kaufen.

Seit 1945 wurde auch die Frauentracht durch die Konfektionsprodukte der staatlichen Textilienhandlungen allmählich abgelegt.

A szőlő ültetése a Solt-vidéken*

A szőlőkultúra egymást követő két nagy munkafázisa a gyakorlatban határozottan elkülönül egymástól. Míg a borkészítés módját, a *feldolgozást* az *ízlés*, a *divat* és a részben ezzel összefüggésben fejlődő *technológia* befolyásolta, addig a szőlő *művelését* lényegesen állandóbb tényezők határozták meg. A *talaj* és az *éghajlat* adottságain túl a művelés összefüggött *mezőgazdaságunk egészének fejlődésével*.

A néprajzi irodalomban is jól tükröződik az *agrotechnikára* és *technológiára* tagolódás. A figyelmet főként az utóbbi kötötte le. A tanulmányok részben országos mérethez, részben táji keretek között tárják elének a múlt század közepe tájától felvázolható borkészítés, viszonylag nagy változatosságot mutató, eszközanyagát,¹ valamint a feldolgozás és tárolás építményeinek formaváltozatait.² A szőlő művelési technikájára korábban csak a paraszti gazdálkodás táji leírásai keretében találunk elszórt adatokat.³ Ezeken túlmenően részletes ismertetést SZABÓ Kálmán⁴ és VAJKAI Aurél,⁵ újabban pedig VINCZE István⁶ adott egy-egy vidékről. A metszőkések és metszémódok táji típusainak áttekintése is csak az utóbbi időben történt meg.⁷ A szőlő talajművelésével részletesen eddig KECSKÉS Péter foglalkozott. Rövid országos áttekintés után részletes képet rajzolt egy nagyobb táj — Észak-Magyarország — szőleiben folyó talajművelésről.⁸ (E fogalom alatt a termőszőlő talajmunkáit foglalta össze.)

A kutatások eddigi eredményei azt látszanak bizonyítani, hogy míg egyfelől a Kárpát-medencében folyó szőlőművelés módszereit tekintve jelentős táji eltéréseket mutat, másfelől e regionális egységeken belül évszázados hagyományokat követve, változatlan volt a művelés rendje. E következtetés két forrásból ered. Egyrészt abból, hogy a XIV—XV. századi elszórt adatok

* A dolgozat korábbi egyetemi szakdolgozat, illetve az elkészült doktori értekezés részlete. A feladatot TÁLASI István professzortól kaptam.

¹ VAJKAI Aurél 1938, 172—204; — VINCZE István 1958, 1—28; — Uő. 1960, 1—27; — Bizonyos értelemben ide tartozik ANDRÁSFALVY Bertalan nagyon jelentős, átfogó jellegű tanulmánya — ANDRÁSFALVY Bertalan 1957, 49—69.

² ANDRÁSFALVY Bertalan 1954, 113—126; — VAJKAI Aurél 1965, 57—90; — Uő. 1958, 46; — VINCZE István 1958, 83—104.

³ NAGY József, 1900, 137—138; — ÉBNER Sándor 1931, 101—105; — NOVÁK József Lajos 1914, 223; — IMRE Samu 1941;

⁴ SZABÓ Kálmán 1934, 84.

⁵ VAJKAI Aurél 1938, 15—48.

⁶ VINCZE István 1960, 125—131.

⁷ VINCZE István 1957, 71—101. — Táji viszonylatban: MOLNÁR István 1957, 95—103; — ZENTAI János, 1962, 363—366; — KECSKÉS Péter 1966, 495—516.

⁸ KECSKÉS Péter 1967, 219—253.

ből megállapítható, művelési rend fő vonásaiban valóban megegyezett a XIX. század elején—közepén tapasztalható állapotokkal. Ez azonban minden kétséget kizáróan csak a munkák rendjére, tehát azok egymásutánjára vonatkozott, s nem az alkalmazott technikára.⁹ Ilyenféle adatokat is csak bizonyos területekről ismerünk. Másrészt arról van szó, hogy a múlt század elején fellendült gazdasági irodalomban tág teret kaptak a magyar szőlőművelés elmaradottságát, évszázados hagyományokhoz való ragaszkodását ostorozó munkák.¹⁰ Ezeknek olvasásakor és értékelésekor azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy e cikkek, tanulmányok egy új korszak hajnalán születtek. A fejlett, nyugati kapitalista mezőgazdaság tükrében méltán tűnhetett évszázadok óta változatlan hagyományok szerint működőnek szőlőkultúránk éppúgy, mint mezőgazdaságunk egésze.¹¹ Túrelmetlenül sürgetik a *racionalizálást*, amelynek fő feltétele — a feudális kötöttségek megszüntetésén túl — a fejlett technika bevezetése. Az új módszerek érdekében a hagyományokhoz való ragaszkodást kárhoztatták legjobban, az ebből eredő hibákat és hiányosságokat emelték ki elsősorban. A további kutatások feladata lesz a feltételezett azonosságok és táji variációk lényegének feltárása. Nevezetesen annak, hogy ezek az eltérések mennyiben köthetők a történeti előzményekhez, illetve etnikai kérdésekhez, és mennyiben a természeti adottságok, a mindenkori társadalmi—gazdasági viszonyok és az agrotechnikai szint eredői. Továbbá szükséges e kérdések tisztázása után szőlőművelésünket — minden különleges vonása ellenére, de annak figyelembevételével — elhelyezni a magyar mezőgazdasági technika egészének fejlődéstörténetében, s ezen belül vázolni fel fejlődésének útját. E problémák megoldásához azonban még sok részkérdés tisztázására van szükség, hiszen a szőlő talajművelése táji eltéréseinek feltárására csak az első lépések történtek meg, a szintézis létrehozására még korántsem adottak a lehetőségek.

Bár a szóhasználatban a szőlő talajművelésén általában a termőszőlő évenként megismétlődő munkafolyamatait értjük, úgy gondoljuk, hogy ha az agrotechnika színvonalát vizsgáljuk, akkor a talajelőkészítés és az ültetés is nagyon fontos mozzanatok. Annál inkább, mivel a telepítés módja végső soron hatással van a termőszőlő munkáira is. Miután ez a kérdés eléggé elhanyagolt a néprajzi irodalomban,¹² jelen dolgozatunkban erre térünk ki bővebben, s a jobban ismert évi rendes talajmunkák tárgyalásától — helyszűke miatt — eltekintünk.

A szőlők feltételezhető legrégebb ültetési módja a minden előzetes talajmunka nélkül, kapával készített gödörbe való ültetés, sima vesszőkkel — hasonlóan más cserjék és gyümölcsfák ültetéséhez. Kétségtelen azonban, hogy a

⁹ E kérdést először KECSKÉS Péter vetette fel irodalmunkban: KECSKÉS Péter 1967, 220.

¹⁰ BENDE Pál 1845; — SCHAMS F., 1834; — GAÁL Alajos 1856; — TERSÁNSZKY József 1863; — ENTZ Ferenc 1870.

¹¹ E kérdésre összefoglalóan: HOFFMANN Tamás 1963, 24–26. — Valamint: BALOGH István 1965, 349. skk.

¹² A szőlő ültetésére eddig csak VINCZE István közölt adatokat. (VINCZE István 1960, 136–138.) — A mellőzésnek az lehet az oka, hogy a szőlő igen hosszúéletű növény. Talajelőkészítésre és újraültetésre az adott földterületen ritkán kerül sor. A tőkék előregedése 50–60 év után következik be. Ezeket azonban nem volt szokás kihányolni és újratelepíteni, hanem megfiatalították. Többszöri döntéssel, illetve porbujtással 150–200 évig is élélhet, teremhet egy-egy szőlőtőke. Egyébként is azt tartották, hogy csak az a jó szőlő, amit már legalább egyszer eldöntöttek.

termelők viszonylag korán rájöttek a gyökeres vesszők előállításí módjára, azok alkalmas ültetési eljárására és a gondos talajmunka jelentőségére.¹³ Hogy ez a tudásanyag évszázadok folyamán különböző területeken hogyan módosult a gyakorlatban — egyelőre tisztázatlan kérdés.

A XVIII—XIX. század fordulójától a korabeli tudósítások¹⁴ és a későbbi irodalmi adatok alapján¹⁵ a szőlő ültetése nagyjából két alapformát mutatott Magyarországon:

1. Kapával előkészített talajban, gödrökbe, illetőleg árokba, fészektrágyázás alkalmazásával gyökeres vesszőt (három évig *iskolában nevelt* vagy éves bujtásból származó *porhajás*) palántát ültettek. E fejlett, *intenzív* módszert elsősorban hegyvidékeinken, a Hegyalján, Erdélyben, Arad megyében, egyes dunántúli területeken alkalmazták.¹⁶

2. A másik mód az előkészítetlen vagy csak szántással fellazított földbe, ültető fúró segítségével, sima vesszők dugványozása.¹⁷ Jellemző a trágyázás teljes hiánya. Ezt az előbbivel szemben *extenzívnek* nevezhető módszert főként az alföldi laza homoktalajokon, Kecskeméten,¹⁸ a Duna mellékén,¹⁹ Baranyában,²⁰ Tolnában²¹ alkalmazták.

E második módszer kialakulásának körülményei és elterjedési területe egyelőre bizonytalan. A fejlődés irányát tekintve azonban kétségtelen, hogy a XVIII—XIX. század folyamán fokozatosan terjeszkedett az előbbi rovására. E tendencia okát egyrészt a mennyiségi termelés uralkodóvá válásában, másrészt a szőlők területi terjeszkedésének irányában látjuk — amely bizonyos fokig függvénye az előbbi tényezőnek. A mennyiségi termelés kialakulása a XVIII. századra nyúlik vissza,²² s a XIX. század első felében teljesedett ki. A korszak gazdasági szakírói szinte kivétel nélkül panaszkodnak, hogy a síkvidéki szőlők olyan mértékben elszaporodtak, hogy lassan háttérbe szorítják a hegyvidékieket.²³ Különösen hangsúlyozták az előbbieket hanyag kezelését, bár ez általánosságban is érvényes volt a nagymúltú paraszti szőlőkul-

¹³ CATO, M. Porcius 1966, 141, 143, 153, 155, 159, 163, 165.

¹⁴ PRÓNAY Pál 1786, 1—25; — SCHRAM Ferenc 1963, 159, 166, 170; — PETHE Ferenc 1808/1813. II. 412, 431—438, 467. — NAGYVÁTHY János 1824, 187, 191—194; — HILBI HALLER Ferenc, 1834.

¹⁵ SZABÓ Kálmán 1934, 41; — VINCZE István 1960, 136; — KODOLÁNYI János 1958, 165.

¹⁶ L. 14. számú jegyzet idézett helyeit.

¹⁷ PETHE Ferenc elrettentő példaként említi: „... némelyek tsak közönségesen megszántott földbe, vagy mindjárt gödörásás után, vagy ami még vadabb, ásás nélkül fúróval ültetik a venyigét, mintha az fűz- vagy jegenyefa volna.” (PETHE Ferenc 1808/1813. II. 438.)

¹⁸ SZABÓ Kálmán 1934, 41.

¹⁹ Saját gyűjtés.

²⁰ KODOLÁNYI János 1958, 165; és saját gyűjtés.

²¹ Saját gyűjtés. — A fúrók ültetés alkalmazását bizonyította, hogy a hódmezővásárhelyi vagyontelárakban a XIX. század elején szerepel szőlőültető fúró. (TÁRKÁNY Szűcs Ernő 1961, 387, 400.) — A múlt század második felében felszántott tarlóba telepítettek Nagyrédén is. (MOLNÁR József 1966, 112.)

²² A kérdés történeti hátterének válaszására nincs módunk. Erre vonatkozó bőséges történeti irodalmunkból néhány fontosabb: MAKKAI László 1958, 133. skk.: — MOLNÁR József 1966, 102. skk.; — VARGA János 1967, 52—56.

²³ Ezek közül csak a korszak egyik legjelesebb szerzőjét idézzük, mivel megjegyzése éppen vidékünkre vonatkozik: „Ha a Duna bal partján Vácztól Zimnig terjedő nagy földterületet fölvevessük, hol majd minden helyiségnél kerített szőlőskertek vannak, mellyekben esztendőnként több mint egy millió akó közönséges bor jobb, vagy rosszabb gondviselés mellett ezerféle gyümölcsfák árnyékában természetik, előre kell látnunk azon szomorú jövődőt, melly jó szőlőhegyeink borát fenyegeti.” (SCHAMS F. 1836, 22.)

túrák vidékeire.²⁴ A síkvidéki szőlők terjedését a későbbiekben az is elősegítette, hogy a század második felében a tagosítások lehetőséget nyújtottak arra, hogy az eredetileg más művelési ágban hasznosított területeken (szántó, legelő) is szőlőt telepítsenek. Az ekék időközökben történt tökéletesedése pedig alkalmasabbá tette azokat a szőlő talajelőkészítésére. A mennyiségi termelés kialakulása nemcsak a borkészítés technológiájában és a bor minőségében hozott változást, hanem visszahatott a művelési technikára is. A nagyobb kvantumot nem az intenzitás növelésével, jobb fajták termesztésével, nemesítéssel, ültetés előtti jobb talajelőkészítéssel, szorgalmas talajjavítással (trágyázás), a termőszőlő gyakori kapálásával érték el. Ellenkezőleg, a beültetett területek növelésével, ezen belül pedig adott területen minél több növényegved termesztésével.²⁵ A beültetendő földterületek talajelőkészítése minimális volt, az ország legnagyobb részén alig vagy egyáltalán nem trágyázták a szőlőket sem ültetéskor, sem később.²⁶ A termőszőlőt csak kétféle háromszor kapálták, de helyenként csak egyszer, ehelyett kézi fűszedést alkalmaztak.²⁷ Ide kell sorolnunk a fedés --nyitás kérdését is. Eltekintve egyes területek sajátos mikroklímájától, a szőlőt általában nem fenyegeti különösebb fagyveszély. Az őszi bekapálás és a vele együtt járó tavaszi kikapálás egy magasabb minőségű talajmunkát jelent.²⁸ Az *intenzív kultúrán belül bizonyos extenzív jegyek* terjedése figyelhető meg. Az irodalomban emlegetett „hagyományos”, „hanyag” jelzők a szőlőművelésben nagyrészt erre a fejlődési sajátosságra vonatkoznak, nem pedig a középkori szőlőműveléssel való azonosságra. Sokkal inkább e tendencia jegvének tekinthetjük a hegyvidéki területeken a talajelőkészítés elmaradását, mint egy igen archaikus módszer továbbélének. A múlt század első felében a kétféle ültetési mód meglehetősen keveredett, különböző átmeneti formák jöttek létre. Ide soroljuk a fúrós ültetés terjedését a hegyvidéki területeken is²⁹ és a gyökres vessző helyett előgyökereztetett vagy nyers vessző alkalmazását.³⁰ Mindezt hipotétikusan vetjük fel, amit csak a korábbi időszakokra vonatkozó adatok részletes feltárása és a további helyszíni gyűjtések igazolhatnak.

A feltételezett extenzív jellegű művelésnek a század végén bekövetkezett *racionalizálás* vetett véget. A filoxeravész annak a fejlődésnek az elindító tényezője — nem oka — lett, amelynek már évtizedekkel korábban ki kellett volna bontakoznia. Ez az átalakulás néprajzi módszerekkel jól megfogható. Az alábbiakban egy önellátásra termelő kis táj példáján mutatjuk be, hogyan hatott a racionalizálás a szőlő ültetésére egy korábban extenzív módszerekkel termelő vidéken.

Területünk a *Solt-vidék* tizenegy községe (Dömsöd, Dab, Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse, Apostag, Dunaegyháza, Solt, Harta, Dunapataj,

²⁴ Itt elsősorban a Duna mellékére és a Dunántúlra gondolunk. Más volt a helyzet Észak-Magyarországon, ahol megszakítatlanul virágzott a piacrtermelés a XVI. századtól.

²⁵ A filoxéra-vész előtt 10–12 000 tőke/ kh, ma 5–6000 tőke/ kh, (CSEPREGI Pál 1958, 254, 257.)

²⁶ VINCZE István 1960, 137. — Részletes irodalmat is felsorol.

²⁷ A kérdésre összefoglalóan: KECSKÉS Péter 1967, 219–223.

²⁸ A fellazított földbe télen át beszivárog a csapadék. A talaj porhanyóvá válik. Ma Fülöpszálláson, Izsákon azt tartják, azért kapálják be a szőlőket télire, mert akkor „tavasszal könnyebb a munkája”.

²⁹ SCHRAM Ferenc 1963, 166.

³⁰ Uo.: — Ezenkívül 14. számú jegyzet idézett helyei.

Ordas), amelyek egyúttal földrajzi egységet is képeznek (Solti lapály). A Duna túlsó partján fekvő községekkel együtt (Dunaföldvár, Böleske, Madoesa, Paks, Dunaszentgyörgy) sajátos átmeneti területet alkotnak az Alföld és a Dunántúl között.³¹ Bár a Solt-vidék gazdálkodási rendszere, kultúrája kapcsolatot mutat a Duna—Tisza köze nagy mezővárosaival (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös), nem tartozott a monokultúras homoki szőlő- és gyümölcsstermelő körzetbe. Régtől fogva uralkodó volt a törpebirtok. Viszonylag nagymúltú, *önellátó paraszti szőlőtermelés* párosult itt az erősen érvényesülő *hagyományyszerűséggel*.

Részletes adatfelvételt a Solt-vidék községeiben végeztünk, különös tekintettel Soltra. Összehasonlító pontokként megvizsgáltuk a korábban főként löszre telepített, majd később homokra húzódo szőlőtermelést Dunaföldváron, a böleskei hegyen,³² Pakson, Dunaszentgyörgyön. Kelet felé pedig Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás és Izsák felé tágítottuk a látóhatárt. A solti hegy kivételével a tárgyalt terület szőlői lapályon fekszenek. Abból a köztudatban élő felfogásból kiindulva, hogy a szőlő a magasabb fekvést szereti, az *öregszőlők* mindenütt a határ hátságos részét foglalják el. E „szőlőhegyek” magassága azonban csak viszonylagos, a térszín alig kiemelkedő részei. Talajuk részben kötöttebb, agyagos, részben homokos.

Talajelőkészítés, ültetés

Vidékünkön a paraszti emlékezetben fellelhető legrégebbi módja a szőlő ültetésének az *eke után* való ültetés. Ez esetben nem alkalmaztak semmiféle *előzetes* megmunkálást, a talajmunka és az ültetés egyszerre történt. Négy lóval vagy hat ökörrel jó mély barázdát szántottak. Ahogy haladt az eke, egy ember ment utána s szúrta le a vesszőt a *borozdába*. Jól megtaposta körülötte a földet. Minden második vagy harmadik barázdába ültettek egy sort. A tőketávolság egy lépés volt. Ezt az extenzív ültetési módot az 1870-es években még *Solton*, *Szalkszentmártonban*, *Dunapatajon* alkalmazták. *Dömsödön sarok után való ültetésnek* nevezték a taposás miatt. Szélesebb elterjedését a homoki területen jelzi, hogy *Kunszentmiklóson* és *Szabadszálláson* is emlékeznek rá.

Ugyancsak régi módnak tartják a dunapatajaiak a *kompokra* való ültetést is. Kapával vagy ásóval gödröt ástak, ebbe tették a vesszőt, azután betemették és jól megtaposták körülötte a laza földet. Ez esetben nem végeztek ültetés előtt sem szántást, sem más talajlazítást. Így ültették Szabadszálláson a *Siróban* is a legrégebbi szőlőket, emléke azonban sokkal halványabb, mint az előbbié. A többi községben ismeretlen a gödrökbe való ültetés. Feltehetőleg nem volt általános módszer.

E két ültetési mód mellett, emlékezet szerint, mindig ismerték a *fűrő után* való telepítést. A talaj előkészítése mindössze egy tavaszi mélyszántásból állt. Ily módon ültették a régi szőlőket *Kecskeméten* is.³³

³¹ Az átmeneti jellegre lásd földrajzilag (*A dunai Alföld*, 1967, 175.), éghajlatilag (*Magyarország éghajlati atlasza*, 1960, 5. skk. térképlapokat), településföldrajzilag (WALLNER Ernő 1958, 433.)

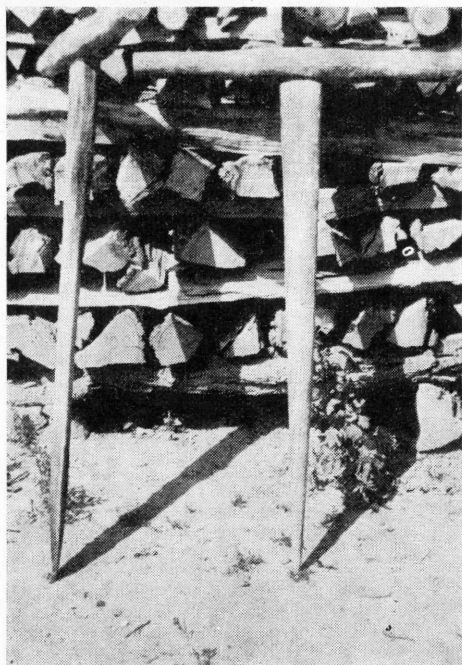
³² A böleskei hegyen nemcsak Böleske község lakói műveltek szőlőt, hanem a madoesaiak is. Saját határukban nem lévén szőlőművelésre alkalmas terület, extraneusok voltak.

³³ SZABÓ Kálmán 1934, 41.

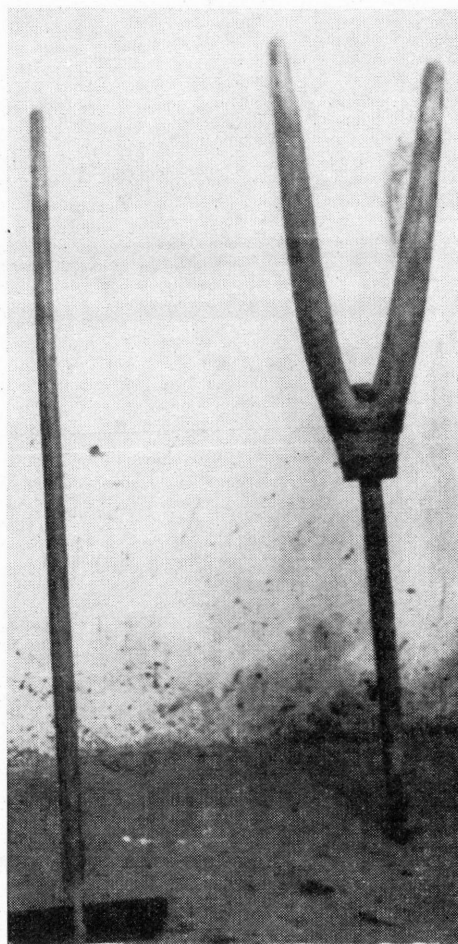
Vidékünkön egyöntetűen a homoki ültetésre jellemző T alakú ültetőfákat használták (1. kép). Az eszköz vagy teljesen fából készült (akácfa), vagy a lyukasztásra szolgáló függőleges szárát vasból készítették. Ezekkel a laza homoktalajban, de a kötöttebb mezősi talajokban is — a hiányos talajelőkészítés ellenére — kellő mélységben tudták elhelyezni a vesszőt. Szabadszálláson még emlékeznek arra, hogy valamikor régen alkalmas formájú, erős *akácfa gyökeret* használtak fúró gyanánt.

Jól mutatja az eszközök és a talajminőségek összefüggését a szomszédos Dunaföldváron használt ültetőkésztség. E 120—130 cm magas szerszám lyukfúró része erős, négyszegletes vasból készült, s kétfelé ágazó, vaskos, szarvszerű fogója van³⁴ (2. kép). Mérete és súlya alkalmassá teszi a kötött lösztalajba való behatolásra. Mellette az előbbi, homoki viszonyokhoz alkalmazott ültetőfúró szinte játékszernek tűnik.

A fúróval való ültetés régi formája a *szorítás*. Miután a vesszőt belehelyezték az elkészített lyukba, a fúrót többször leszúrták az iménti lyuk mellett, hogy a földet odaszorítsák a vesszőhöz. A hiányosan munkált talaj

1. kép. Ültetőfúró. Solt. (M.: 75 cm Sz: 50 cm Átm.: 3 cm)

2. kép. Ültetőfúró. Dunaföldvár. (M: 118 cm Sz: 65 cm)

³⁴ Hasonló formájú ültetőfúrókat használtak Fejér megyében (Tóth István 1865, 104.), Arad megyében (Schram Ferenc 1963, 166.)

3. kép. Régi szőlők a solti Meleghegyben.

azonban nem volt elég porhanyó. Így szorítás helyett inkább a lyuknak földdel való betömődéséről beszélhetünk. Ezzel viszont gyakran lehorzolták a föld alá került rügyeket.³⁵

A solti szőlőhegy legrégebbi részét szemügyre véve feltétlenül az a benyomásunk támad, hogy ezeket a szőlőket nem ültették sorba. Girbe-görbék, helyenként megszakadnak, kettéválnak. Az olyan darab sorokat, amelyek az *íz*³⁶ közepén megszakadnak, illetve beékelődnek két másik sor közé *csikónak* nevezik. Bár a régi solti szőlők részben irtás eredetűek³⁷ s elképzelhető volna, hogy nem ültették sorba a tőküket, erre nincsenek adataink³⁸ (3. kép).

³⁵ Ez okból helytelenítették a fűrös ültetést a múlt század első felében. (NAGYVÁTHY János 1824, 191; — PETHE Ferenc 1808/1813. II. 463.; — SCHRAM Ferenc 1963, 166. stb.)

³⁶ Az *íz* megfelel a *pászta*, *palászta*, *parászta*, *vágó* terminusoknak. Valaha szélesebb elterjedési területe lehetett. Ma az archaikus *íz* erősen kiszorulóban van a *pásztá*-val szemben. Az *íz* vagy *pászta* nem mértékegység, hanem adott területnek — a térszíni adottságok figyelembevételével — a munkavégzés megkönnyítésére felosztott darabjai. Az egyes *ízek* egy szőlőterületen belül sem egyenlő nagyságúak, bár az újabb telepítéseknel már törekedtek erre. Vidékünkön az újabb szőlőkben a *pászták* általában 12—20 sor szélesek és 30—50 tőke hosszúak. Ezeket az egységeket már a telepítés alkalmával kijelölik. A megmunkálendő területnek ilyenfajta felosztása nemcsak a szőlőművelés, hanem általában a kapáskultúrák sajátja. Erre vonatkozólag: FÉL Edit—HOFER Tamás 1961, 510.

³⁷ Egyes erdős területek csak a XIX. század első felében kerültek kiosztásra. (Pest megye Levéltára. *Úrbéri perek*. Solt. 114.); VÁLYI Péter is említ erdőt a solti hegyen, amelynek helyén ma már szőlő van. (VÁLYI Péter 1799, III. 299.)

³⁸ A tréfás hagyomány ezekről azt tartja, hogy a régiek kocsikerék után ültették a tőküket. Vagyis elgurítottak egy kereket és amerre az elhaladt, arra húzták meg a sorokat. Ha félrement, ott lett a *csikó*. Hasonló hagyomány élt Egerben is. (MÁRTONFFY Károly 1854, 77.)

A múlt század elején SCHAMS szerint³⁹ e vidéken sorosak voltak a szőlők. Köztudott, hogy a sorok egyenetlensége a folytonos porbujtás és döntés által is előállhat. A paraszti hagyomány is legtöbbször a szőlők régiségével hozza összefüggésbe. Fülöpszálláson a törökök idejéből származtatják a szőlőket s a bujtással magyarázzák a sorok görbeségét. Emlékezet szerint Szabadszálláson már a Siróban is zsinór mellett ásták ki a gödröket és csak idők folyamán lettek görbék, miután nem sokat adtak a szőlőre.

A régi szőlőkben a sortávolság 50—60 cm volt. Általában azt tartották, hogy a soroknak olyan széleseknek kell lenniök, hogy egy ember „komótosan” el tudjon menni közöttük. A tőkék helyének kijelölését szemmértékkel „pökmértékre” végezték. Lehetőleg minél közelebb ültették egymáshoz a töveket, általában *egy lábra*.⁴⁰ A tőkék terebélyesedése folytán idővel alig fért el közöttük a kapa. Fülöpszálláson, ha ilyen szőlőt kapáltak a munkások, azt mondogatták tréfásan: „Ugy vetették eszt a szőlőt, attul ilyen sűrű!”

Az ültetés előtti talajelőkészítés kizárólagos művelete egészen a filoxérvészig a szántás maradt. Mivel a század második felében jobbára már a Vidacsékéket használták, ezekkel 15—20 cm mélyen is megforgathatták a talajt.

A *rigolírozás* a század végén már nem számított újíásnak, mégis nehezen terjedt. GALGÓCZY 1855-ben arról panaszkodik,⁴¹ hogy sokan nem látják be a forgatás fontosságát, de negyven év múltán sem sokkal jobb a helyzet.⁴² Ennek oka nemcsak a hagyományhoz való ragaszkodás volt. („A nagyapám is így üttette, mégis milyen szőlője lett!”) Nem csekély mértékben az is, hogy a rigolírozás tetemesen megemelte a telepítési költségeket. Helvette sokszor csak *egy ásónyom* mélyen fordították meg a földet. Jobb minőségű talajmunka volt, mint a szántás, mégis kevésbé volt munkaigényes — tehát költséges — mint a rigolírozás. Az eljárást a hetvenes évektől gyakorolták.

Ugyancsak áthidaló megoldásként alkalmazták az 1890-es években az *árok után* való ültetést.⁴³ Ennek egyszerűbb formáját szemléletesen mondotta el egy dabi adatközlő: „1888-89-be üttünk először szőlőt a dabi határba.⁴⁴ Mink is üttünk az apámmal. Jó emlékszek, hogy rozstot vágunk le rolla abba az évbe. Tallóba üttünk a szőlőt. Zsinórt huztunk ki, ásóval ástunk mellette jó mély árkot. Az árokba beléttünk a vesszőt, ráhúgtunk a végire, aztán betemettük. A vesszők másfél sukra vótak, a sorok meg két sukra. Amikó egy árkot beüttünk, akkó ástuk mellette a következőt.” A növény szempontjából ez az ültetési mód megfelelő volt, mert elérték, hogy a vessző töve köré termőréteg kerüljön, nem úgy, mint a szántásnál, ahol csak megkeverték a felső talajréteget. A letaposással biztosították, hogy szorosan álljon a vessző. Teljesítmény szempontjából azonban nem volt gazdaságos, mert a munka nem volt folyamatos. Egy árok kiásása, vesszők elhelyezése, betaposás, újabb árok kiásása: szakaszos, lényegében tehát haladatlan munka volt.⁴⁵ Átmenetileg e módszert Solt

³⁹ SCHAMS F. 1832, I. 16.

⁴⁰ Ezért mondogatták tréfásan Szabadszálláson, hogy akinek nagyobb lába volt, annak ritkább lett a szölleje, akinek kisebb, annak sűrűbb.

⁴¹ GALGÓCZY Károly 1854, 62.

⁴² RÁCZ Sándor beszéde a váci kiállításon. Szántóvetők Lapja, 1891, 10.

⁴³ Hasonló a régi hegyaljai ültetéshez (NAGYVÁTHY János 1824, 191.) de itt újkeletű.

⁴⁴ Addig is voltak szőlők Dabon, de ezek olyan régiek voltak, hogy senki sem emlékezett az ültetésükre.

⁴⁵ Az adatközlők, akik valaha így ültettek, úgy emlékeznek vissza, hogy „Igen késedelmes vót.” Csak akkor tartották érdemesnek árok után ültetni, ha gyökeres vesszőt telepítettek.

vidékén szinte mindenütt alkalmazták, de Fülöpszálláson, Szabadszálláson, Kunszentmiklóson is. Kevésbé volt viszont ismert az eljárás a Duna túlsó partján. Ott a rigolározás általánossá válása előtt megmaradtak a mélyszántás mellett.

A századfordulón a jobb talajelőkészítés érdekében a sima árokásást gyakran szántással is kombinálták. Ősszel megszántották a beültetésre kijelölt földterületet. (A szántást, majd később a forgatást mindig ősszel végezték, így télen át a csapadék beszivárgott a talajba, porhanyóvá vált, és bizonyos fokig át is érett. Tavaszig megüledett.) „1896-ba ültettük a csepegi szőlőt. Még ősszel négy jószággal fészántottuk. Négy pásztaba osztottuk föl. A pászta két végéhez két vékony karót szúrtunk le. Közöttük zsinórt húztunk ki. A zsinór mellett ástuk az árkot. 30—40 centi mély vót, egy ásonyom széles. Ebbe állítottuk bele a sorba a vesszőket. Félíg betemettük az árkot, akkor jó meggázóttuk. Ahogy temettük befelé, mindig tapostuk a földet. Tizenkét sor lett egy pásztaba. Egy sorba hatvanöt töke vót.” (Dunapataj) A múlt század kilencvenes éveiben így ültettek a dunapatajiai, dunavecseiek, dömsödiek.

A rigolározás csak az 1890-es évek végén és az 1900-as évek elején terjedt el nagyobb mértékben vidékünkön. Ebben, többek között, szerepet játszott az, hogy a filoxéra-vészt követően elterjedt újabb, „nömös” fajták kevésbé voltak szívósak, nehezebben eredtek meg az éretlen talajban. Átmenetileg elterjedt a gyökeres vessző ültetése is. Ez még inkább megkövetelte az előkészítést. Az alapos forgatás ugyanakkor a későbbi talajmunkákat is könnyebbé tette. Ezen túlmenően pedig a parasztok is meggyőződhetnek arról, hogy e kényesebb szőlők bőséggel meghálálják a gondosabb művelést.⁴⁶

A rigolározást a föld szélén kezdték. Kapával ástak egy hosszanti árkot, Mélysége 60—80 cm, szélessége két kapavágás volt. A kikerülő földet — mintegy bakhátat — a jobb oldalon halmozták fel. Amikor kiérték a föld végére, visszafordultak és egy újabb sort kezdtek. A földet rétegesen fejtették le az árokba. Így a legfelső réteg kerül legalulra, a jövőendő vessző tövéhez. Igen fontos volt a réteges lefejtés, mert ha szaggatták a földet, akkor nem porhanyult meg. Fontos mozzanata volt a rigolározásnak a cserebogár-pajorok, a kukacok kiszedése. E falánk rovarlárvák ugyanis teljesen tönkre teheték a friss telepítést.⁴⁷ A gazdák külön jutalmazták a napszámoknak ezt a tevékenységét. Minden száz darab kukac után járt 1—2 liter bor, vagy gyerekeknek 10—20 fillér. A rigolározás a legnehezebb talajmunkának számított. A napszám meggyezett a kaszásnapszámmal.

Előfodult, hogy egyes helyeken (pl. Dömsödön) a talaj rétegződése miatt (vízzáró réteg, altalaj minősége) egyáltalán nem térhetek át a forgatásra. E módszerrel ugyanis az agyagos altalaj került a felszínre s nem maradt meg a szőlő benne.

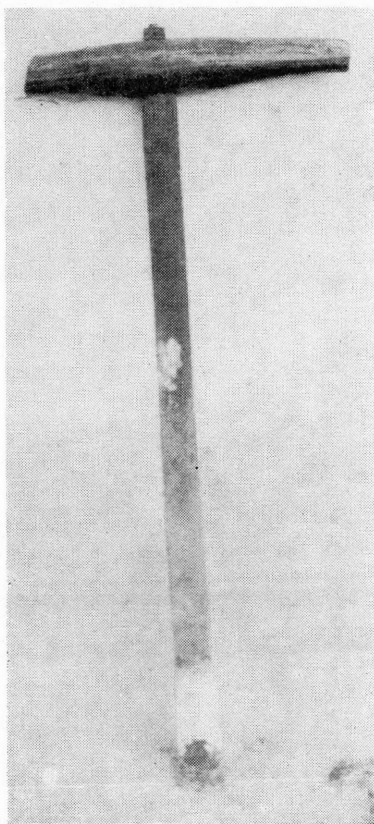
A rigolározás elterjedése teljesen kiszorította az árokba ültetést. „Fordított földbe már mindönki csak furu után ütetött.” Az újabb (filoxéra utáni) ültetéseknel használt fúrók csak annyiban különböztek a régiéktől, hogy valamivel hosszabbak voltak — többnyire 85—90 cm és most már általánosan vasból készültek. A fúrón megjelölték, hogy milyen mélyre kell leszúrni —

⁴⁶ A régi „hazai” fajta szőlők között nagyon sok volt a rossztermő, amelyek gondosabb művelés mellett sem teremték bővebben.

⁴⁷ E szempont ma is fontos szerepet játszik a telepítéseknél. (KOSINSKY Viktor 1948, 32.)

általában 40–50 cm, de néha ennél is több. Továbbra is alkalmazták a régi szorítási eljárást, de a lyukfúró mellé egy speciális szorítóeszköz, a *laposfuru* csatlakozott (4. kép). Szára vasból készült, 4–5 cm széles, 1–1,5 cm vastag, 80–90 cm magas volt, vége élben végződött. Könnyedén leszúrták a kellő mélységig. A rigolózással porhanyóvá tett földet nem kellett tömködni, mint korábban. Aszorítót leszúrás után először maga felé húzta az ültető, ezzel a vessző alját szorította meg, majd ezután a vessző felé taszította, amivel a felső réteget tömítette. Azt tartották, inkább a vessző szakadjon meg, mint hogy levegő maradjon a lyukban, mert akkor nem ered meg. Szabadszálláson, Fülöpszálláson, Izsákon nem használtak külön lyukfúrót és szorító fúrót, hanem a fentebb leírt szorítót készítették el valamivel nagyobb méretben — futóhomokos területekről lévén szó — akácfából, s ezt használták lyukfúrásra is. Az eszközt lenyomták a földbe kellő mélységre, utána egy fél fordulattal (180 fok alatt) elfordították. Az így nyert lyukba helyezték a vesszőt, majd ismét leszúrva, megszorították.

4. kép. Szorító. Solt. (M: 80 cm Sz: 40 cm)

Az 1900-as évek elejétől gyakori-
vá vált a szorítás helyett a *vízzel ültetés*.

Miután a vesszőt behelyezték a fúróval előkészített lyukba, nem szorították hozzá a földet, hanem locsolókannából többször teleöntötték vízzel. A víz *beiszapolta* a homokot, tökéletesebben hozzátapadt a vesszőhöz, mintha szorították volna. Később a harmincas években *majtert* alkalmaztak. Híg sarat készítettek vízből és homokból, trágyalével keverve és ezzel öntötték tele a vessző körül levő lyukat.

A fúros ültetésnél általában három ember dolgozott együtt. Egy (mindig férfi) ment elől és előkészítette a lyukakat. A második személy (lehetett gyengébb munkaerő, nő vagy gyerek is) egy kötény vesszővel ment utána és minden lyukba beletett egyet. A harmadik munkás (szintén férfi) egy másik fúróval vagy szorítóval a vessző tövéhez préselte a földet, vagy pedig a vizet öntötte. Ilymódon egy nap alatt 1000–1500 vesszőt is elültethettek.

Az egyenes sorokat itt úgy érték el, hogy zsinórt vagy drótot húztak ki, ezen rongydarabok jelezték a tőketávolságokat. Dunapatajon és a Duna jobb partján sorhúzókat is alkalmaztak a sorok kijelölésére. A sortávolság a századfordulón a Solt-vidéken 60–80 cm volt, beljebb a homokon (Szabadszállás, Fülöpszállás, Izsák) többnyire 90–100 cm. A tőkék 40–50 cm-re, az utóbbi területen 50–60 cm-re kerültek egymástól.

Talajjavítás

A szőlők trágyázása vizsgált területünkön a filoxéra-vész előtt nem volt szokásban. Solton azt tartották, hogy „a ganéj az éget”, legfeljebb törekes, rothadt szalmát szórtak szét a bakhátaikon és ráhúztak egy kevés földet. A trágyázás mellőzésének nyilván nemcsak a trágyahiány volt az oka, hanem az is, hogy a hagyományos termelési módszerek és a rossztermő fajták nem igen hálálták meg a trágyát. Sőt, a kis vegetációs lehetőségekre alapozott szőlőkben nem is lett volna célra vezető. Jól jellemzi ezt az állapotot egy vidékünkön használatos szólás: „Akár a kutyával, akár a szőlővel!” (tégy jót).

A filoxéra-vész után telepített szőlők jórészt a korábban hasznavehetetlen futóhomokra kerültek. Így a fiatal ültetvényeken védekezni kellett egyrészt az ellen, hogy a szél elhordja a vesszők közül a homokot, másrészt, nehogy betemesse és megfojtsa a ráfújt homok a rügyeket. A homok ideiglenes megkötésére általános módszer volt — nemcsak a szőlőben — a *szalmázás*. A sorok között szalmát hintettek szét és kevés homokot húztak rá kapával, vagy lóval begázoltatták. Dunapatajón *cserényeket* (fonott vesszőfalakat) állítottak fel a szőlőföld szélén a széllal szemben. Izsákon, amikor a homokon a nagy telepítés folyt, egy ember ment az ültetők után és egy-egy 50–60 cm-es nádszálat szúrt le minden vessző mellé. Így, ha a szél teljesen be is temette a vesszőt, a nád után megtalálták. Homokkötő szerepe volt a sorok közé vetett *köztes* veteménynek is. Hüvelyeseket zöldségfélét, krumplit, esetleg kukoricát vetettek e célra. A köztes vetemény hozzájárult a talajstruktúra gyorsabb, kedvező változásához.

Ültetésekor továbbra sem trágyáztak, csak az első világháború után beszélhetünk erről, amikor hígított trágyalébe mártották a vessző végét, vagy ezzel öntözték meg. Az új ültetésű szőlők trágyázás nélkül is bőven teremtek a termőre fordulás után egy-két évig. Később a homokterületek csekély tápanyagát feltétlenül pótolni kellett. Így 1908–10 után általánossá vált a termőszőlőnek istállótrágyával való javítása. Ősszel kocsival vitték ki a trágyát. A *pásztafejek*en kupacokba osztották el, majd vasvillával a betakart szőlő *borozdájába* terítették szét és kapával vékony földréteget húztak rá. A tavaszi nyitás alkalmával a trágya jól elkeveredett a földdel.

Az ültetővessző

Az általunk vizsgált területen a szőlőt általában tavasszal ültették. A metszéskor levágott venyigéből válogatták ki a legszebbjét. Hűvös helyen, pincében, homokban tartották, amíg nem került rá a sor. Ültetés előtt 8–10 nappal vízbe tették. Amikor „*kezdte fíjni a bimbaját*”, akkor ültették. Csak azokat használták fel, amelyek kibimbóztak.⁴⁸ A vessző végét az utolsó *bütyök* alatt ferdén elvágták, „*hogy a kukac ne bántsa*”. Dunaföldváron késsel behasogatták a vessző végét, mert azt tartották, hogy úgy könnyebben meg-ered.

A Solt vidéken egészen az 1890-es évekig csak *sima vesszőt* ültettek. A más vidékeken elterjedt *porhajás* vesszők ültetését nem gyakorolták. A

⁴⁸ Vö.: „A szegény emberek a zsúfolt tavaszi munka miatt az ültetést májusig is el szokták halasztani. Addig a vesszőket folyó vízbe vagy patakokba állítják és amikor jól kibimbóztak, akkor ültetik el. (PRÓNAY Pál 1786, 18.)

bujtás és a *döntés* csak a kipusztult tőkék pótlására szolgált. A *szőlőiskola* a kilencvenes évek előtt teljesen ismeretlen fogalom volt. Nagybirtokokon láttak először ilyet a solti parasztok. Egy ideig próbálkoztak is, de hamarosan felhagytak vele. A gyökeres vesszőről azt tartották, hogy nem olyan szívós az ebből nevelt tőke, mint a sima vesszőé. Helyette a kilencvenes évektől nagyobb mértékben elterjedt a *gombázott* (buktatva előgyökereztetett) sima vessző ültetése. A kérébe kötött vesszőket tövükkel felfelé árokba tették le és betakarták dudvával, szalmával, rá földet húztak. Néha meglocsolták. Két-három hét alatt a nap melegétől kis gyökérkezdemények képződtek a vessző végén. Ezt nevezték *gombázott vesszőnek*, de gyökeres vesszőnek is mondták.

Az ültetni való vesszőt a parasztgazdák részben saját kipróbált szőlőtőkéről vették, részben pedig egymás között kézen-közön terjedtek a jónak tapasztalt fajták. E tekintetben a Solt-vidéken a racionalizálás sem hozott lényeges változást. Itt a parasztszőlőbirtokosok vesszőszükségletüket nem az állami szőlőtelepekről elégítették ki — mint ahogy az izsákiak, fülöpszállásiaiak, szabadszállásiaiak tették, hanem továbbra is csak a mások által már kipróbált fajták iránt éreztek bizalmat és ezekből igyekeztek szerezni *ültetvesszőt*. Így tehetős nagygazdák elmentek más faluba, ahol úgy hallották, jól termő szőlők vannak. pl. Dabról, Dömsödről Szigetszentmártonba jártak. A hartaiak, ordasiak, dunapatajiak Izsákra, Csengődre, Fülöpszállásra, Kiskőrösre jártak vásárolni. Mivel éppen ezeken a helyeken jelentősen fellendült a szőlőtermelés, vesszőszükségletüket ezúton szerezték be. Az ordasiak, patajiak a századfordulón „tusó férül való kadarkát” is ültettek sokat. A szekszárdiak kérébe kötve, kocsiszám hozták az ültetni való vesszőt. Mentek végig a falukon, Ordastól elkezdve végig a kalocsai szállásokon. Kiabálták, hogy „Vesszőt vegyenek!” — „Úgy árulták, mint a dinnyét.”

A filoxéra-vész követő nagy szőlőtelepítési hullám egyik fő jellemzője volt a racionális művelés bevezetése. A hatótényezők olyan intenzívek voltak, hogy egyetlen terület sem vonhatta ki magát alóla. A filoxéra cezúraként lezárta az extenzív művelés korszakát és teret biztosított a modern, intenzív művelésnek. Bár vidékünk a filoxéra-vész utáni nagy szőlőtelepítési hullám ellenére sem vált monokultúrássá területté, de az ideiglenes konjunktúra által teremtett lehetőségeket igyekeztek kihasználni a termelők. Nem kipusztult *Öreghegyeket* telepítették újjá, hanem az addig hasznosítatlan futóhomokos területeket vonták be a termelésbe. Azokban a községekben, ahol a korábban a rossz, homokos földek alig biztosították a lakosság megélhetését (Apostag, Dunavecse, de Szalkszentmárton és Dömsöd is, a homokhátsági községekről nem is beszélve) az új szőlőtelepek termőre fordulásával jelentős anyagi fellendülés következett be.

ÉGETŐ MELINDA

IRODALOM

- A dunai Alföld. Magyarország tájféldrajza. I.* Szerk.: Dr. Pécsi Márton. Bp. 1967.
 ANDRÁSFALVY Bertalan
 1954: *A pátyi Pincehegy*. NÉ
 — 1957: *A vörösbor Magyarországon*. NÉ
 BALOGH István
 1965: *A paraszti gazdálkodás és a termelési technika*. In: *A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Szerk.: Szabó István. Bp. I.

- BENDE Pál
1845: *Mik a magyar szőlőművelés hiányai? s mi módon lehetne e részben a tudatlanságot kiirtani?*. Magyar Gazda.
- CATO, M. Porcius
1966: *A földművelésről*. Latinul és magyarul. Ford. és a jegyzetekkel ellátta KUN József. Bp.
- CSEPREGI Pál
1958: *A szőlő metszése*. Bp.
- ENTZ Ferenc
1870: *Népszerű káté a szőlőművelésről*. Pest.
- ÉBNER Sándor
1931: *Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához*. NÉ
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1961: *A parasztember szárszámái*. Ethn.
- GAÁL Alajos
1856: *A hasznos szőlőművelés gyakorlati módja*. Pest.
- GALGÓCZY Károly
1854: *A mezei gazda népszerű vezérkönyve. 2. Konyhakertészet. Gyümölcsstengészet. Szőlő művelés*. Pest.
- HILIBI HALLER Ferenc
1834: *Az ugaros szőlőművelés, Minden eddigi Szőlő-Művelés' módjához alkalmaztatva*. Kolosvárott.
- HOFFMANN Tamás
1963: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztek gazdaságában*. Bp.
- IMRE Samu
1941: *A felsőbri földművelés*. Debrecen.
- KECSKÉS Péter
1966: *Szőlőmetszés a Mátraalján*. Ethn.
1967: *A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon*. NÉ
- KODOLÁNYI János
1958: *Adatok a Nyugati Mecsek paraszti szőlőgazdasátságához és borászatához*. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve.
- KOSINSKY Viktor
1948: *A szőlőtermesztés kiskönyve*. Bp.
- MAKKAI László
1958: *Pest megye története 1848-ig*. In: *Pest megye műemlékei*. Bp. I.
Magyarország éghajlati Atlasza. Bp. 1960.
- MÁRTONFFY Károly
1854: *Eger szőlő-gazdasága*. In: *Magyar- és Erdélyország Képekben*. IV. Szerk.: KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre. Bp.
- MOLNÁR István
1957: *A középnjárádmenti kacor*. NK
- MOLNÁR József
1966: *Nagyréde története a feudalizmus korában*. Bp.
- NAGY József
1900: *A Hegyhátrőd néprajzához*. NÉ
- NAGYVÁTHY János
1824: *Magyar practicus termesztő*. Pest.
- NOVÁK József Lajos
1914: *Rákospalota néprajzi leírása*. NÉ
- PETHE Ferenc
1808/1813: *Pallérozott mezei gazdaság*. Poson.
- PRÓNAY Pál
1786: *A szőlőknek plántálásáról, helyes műveléséről és a boroknak megtartásáról való oktatás*. Pest.
- SCHAMS, Franz
1832: *Ungarns Weinbau in seinem Umfange*. Pesth. I—II.
1834: *Kritikai vizsgálódások . . .* Pesth.
1836: *Magyarország bortermesztését 's készítését tárgyazó folyóírás*. Budán.
- SCHRAM Ferenc
1963: *Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről*. (1805). Agrártörténeti Szemle.

- SZABÓ Kálmán
1934: *Kecksemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja*. Kecksemét.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Bp.
- TERSÁNSZKY József
1863: *A jobb szőlőművelés korszerű kézikönyve*. Nagykanizsa.
- TÓTH István
1865: *Székesfehérvári Borász-Csarnok*. IV.
- VÁLYI Péter
1799: *Magyar Országának leírása*. Buda. III.
- VAJKAI Aurél
1938: *A parasztszőlőművelés és bortermesztés Veszprém megye déli részében*. NÉ
1956: *Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján*. Ethn.
1958: *Balatonmelléki présházak*. Bp.
- VARGA János
1967: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849*. Bp.
- VINCZE István
1960: *Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben*. NK
1960: *A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre*. Ethn.
1958: *Magyar borpincék*. NÉ
1958: *Magyar borsajtók*. Ethn.
1957: *Magyar szőlőművelési módszerek és metszések*. NÉ
- WALLNER Ernő
1958: *A paksi járás mezőgazdasági földrajzának alapvonásai*. Földrajzi Értesítő.
- ZENTAI János
1962: *Cuni szőlőművelési módszerek*. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve.

Melinda Égető:

РАССАДКА ВИНОГРАДА В РАЙОНЕ ШОЛТ

(Резюме)

Автор статьи предполагает две основные формы рассадки винограда в Венгрии в XVIII—XIX веках:

1. В почву, подготовленную мотыгой, в ямы или ряды сажают виноградные лозы с корнями при непосредственном внесении удобрений. Этот развитый, интенсивный метод применялся в первую очередь в горных местах с высокоразвитым товарным производством.

2. Другой способ сажать виноградные лозы без корней в неподготовленную, или только вспашенную землю при помощи вытерленных в почву дыр. Этот метод, который по сравнению с предыдущим можно назвать экстензивным, применялся в центральных районах страны (Большая Венгерская Низменность, и некоторые районы Задуная).

Обстоятельства возникновения и распространения этих сомнительны и должны быть определены при последующих исследованиях.

В рассмотренное в данной статье время можно проследить распространение экстензивных методов, в результате производства с количественным уклоном. Этот процесс был прерван только в конце прошлого века тогдашней рационализацией.

После этого автор демонстрирует разные формы экстензивного виноградоводства на примере характерной переходной территории во второй половине XIX го века.

Melinda Égető:

WEINANBAU IN DER GEGEND VON SOLT

(Auszug)

Von der Verfasserin werden zwei Grundformen des Weinanbaues im Laufe des 18. und 19. Jh. vorausgesetzt:

1. In einem mit Hacke vorbereiteten Boden wurden Ruten mit Wurzeln in Gruben bzw. in Gräben mit Verwendung des Nestdüngens eingesetzt. Dieses entwickelte, intensive Verfahren wurde in erster Linie in den eine entwickelte Warenproduktion treibenden bergigen Gegenden verwendet.

2. Das andere Verfahren ist die Stecksaat der einfachen Ruten mit Pflanzenbohrer im unvorbereiteten, oder nur mit einem Pflug aufgelockerten Boden. Dieses dem vorigen gegenüber extensiv genannte Verfahren wurde in den mittleren Landesteilen (Große Ungarische Tiefebene, einige Teile Transdanubiens) verwendet.

Die Umstände der Ausgestaltung dieser Methoden und ihre Verbreitung sind unsicher. Auf Grund weiterer Forschungen sollen sie kartographiert werden.

Im untersuchten Zeitabschnitt ist als Resultat der quantitativen Produktion die Raungewinnung der extensiven Bebauungsform zu beobachten. Diesem Vorgang wurde nur von der Rationalisierung am Ende des vorigen Jahrhunderts ein Halt geboten.

Von der Verfasserin werden dann die extensiven Formen des Weinanbaues bzw. seine Veränderung in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts durch das Beispiel eines eigentümlichen Übergangsterrains gezeigt.

Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében

A néprajz egyik figyelemre méltó területe a népi méhészet. Termékeinek korábbi szerepe, eljárásainak, eszközanyagának történeti múltja, az egyes elemek eredetének kérdései mind rendkívüli tanulságokkal szolgálnak. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a méhészkedés gyűjtőfogalmában több, egymástól sokszor élesen elváló gazdálkodási forma jelentkezik. Ezért nehezen sorolható be a néprajz hagyományos kategóriáiba. A méhtartás, a méhek rendszeres kezelése az állattartás vagy állattenyésztés, míg az erdőn élő méhcsaládok felkutatása, kirablása a zsákmányoló gazdálkodás témakörébe tartozik, s a kettő között az élőfás méhtartás foglal helyet.

A méhészet ágainak elkülönítésében a kutatás nagy vonalakban megegyezik, viszont az egyes részletek pontos körülhatárolásában, és főleg a magyar nyelvű terminológiában már nem ilyen egységes a kutatók álláspontja. A magyar néprajzi irodalomban legutóbb GUNDA Béla a méhészet három ágát a következőképpen határozta meg:

„1. A méh vadászat vagy méhkeresés (ném. *Bienenjagd* vagy *Honiggad*, ang. *bee-hunting*), melynek az a lényege, hogy az ember tervszerűen — a méhek repülési irányának követésével, mézcsalétek, állatok, csapdák stb. segítségével — felkutatja az odvas erdei fákban, sziklaüregekben meghúzódó rajt, a mézet elszedi s a méheket magukra hagyja, anélkül, hogy gondolkodna azok további mézhordási lehetőségéről. A méhcsaládot az ember igen gyakran el is pusztítja (pl. lefüstöli).

2. Az erdei méhészkedésnél az ember a lakásától távol odvas erdei fákban, a fák mesterségesen kivájt üregében tartja a méheket. Az ilyen fák saját tulajdonában vannak s a méhesfák, a méhek gazdaságának szerves részét alkotják.”¹

„3. A házi méhtartásnál az ember mesterségesen készített méh lakásokban (bodonok, kasok, kaptárak) tartja és gondozza méheit. Rendszerint közvetlenül a lakóháznál.”²

A méhészeti ágak ilyen meghatározásával főbb vonásokban egyet lehet érteni. Mindössze abban látok némi nehézséget, hogy a tudatosságnak, „tervszerűségnek” a meghatározásokban túlzottan nagy szerep jut. A „méh vadászatnál” az „ember tervszerűen” kutatja fel az odvas fákat, az „erdei méhészkedésnél” a méheket a „fák mesterségesen kivájt üregében tartja”. A méhészeti szakirodalom és saját tapasztalatom is arról győzött meg, hogy a méhészet első két formájában a tudatosságnak csak azon a fokon lehet

¹ GUNDA 1966, 207.

² GUNDA 1966, 208.

ilyen nagy jelentőséget tulajdonítani, amikor az erdön űzött mézszakmányolásnak vagy méhtartásnak komoly gazdasági jelentősége volt. Márpedig a Kárpát-medencében a méhészkedés jelentősége az utóbbi két évszázadban esikkenő tendenciájú. Ezért az utóbbi évtizedek, de még a múlt század méhészetének gyakorlatát sem lehet merev kategóriák alapján megítélni.

A másik nehézséget GUNDA Béla meghatározásaiban a terminológiájában látom. A *méhradászat* a német *Bienenjagd* tükörszava, s nem jelöli a méhészet ezen formájának pontos helyét. Az eljárás mód tipikusan zsákmányoló jellegű, ezért szerencsésebbnek tartom a *zsákmányoló méhészet* kifejezés használatát.

Az *erdei méhészet* terminus hasonló problémákat rejt. Itt is a német elnevezés, a *Waldbienenzucht* emléke kísért, és nem is a legszerencsésebb fordításban, mert az eredetiben a méhek tartása is hangsúlyt kap. Ebben az esetben véleményem szerint az *élfás méhtartás* kifejezés az, mely leginkább tartalmazza a méhészet ezen ágának jellegzetességeit.

A méhészettel foglalkozó más munkák kevésbé mereven határolják el a méhészet három ágát. Példa erre LINNUS, F. meghatározása,³ melyet én is követek, természetesen a fentebb vázoltak miatt nem az eredeti *Bienenjagd* és *Waldbienenzucht* terminusok szó szerinti megfelelőivel. A házi méhtartásra véleményem szerint GUNDA meghatározása szerencsésebb, ezért mivel már korábban idéztem, itt nem tartom szükségesnek újra foglalkozni vele.

1. A *zsákmányoló méhészet* a zsákmányoló gazdálkodás olyan formája, melynél az ember a megtalált cdúból a mézet kirabolja és a méheket vagy megöli, vagy sorsukra hagyja.
2. Az *élfás méhtartás* esetében a méhesaládokat élő fák odváiban tartják. Ezek az odúk lehetnek természetesek, mely esetben a követelményekhez bizonyos mértékig hozzáalakítják őket, vagy lehetnek mesterségesen kivájtak.⁴

*

Az élfás méhtartás európai elterjedésének kérdésével először ARMBRUSTER L. foglalkozott. Egy 1926-ban megjelent tanulmányában a méhészet e formáját szlávoknak tekinti.⁵ Később a kérdéssel behatóbban foglalkozva ezt az álláspontját némileg módosította. Megállapította, hogy nem minden szláv nép ismeri az élfás méhtartást, sőt a szlovákok, szlovének, jugoszlávok, bulgárok és ukránok egységes méhészkultúrájának éppen az a jellemzője, hogy nem tartották így méheiket.⁶

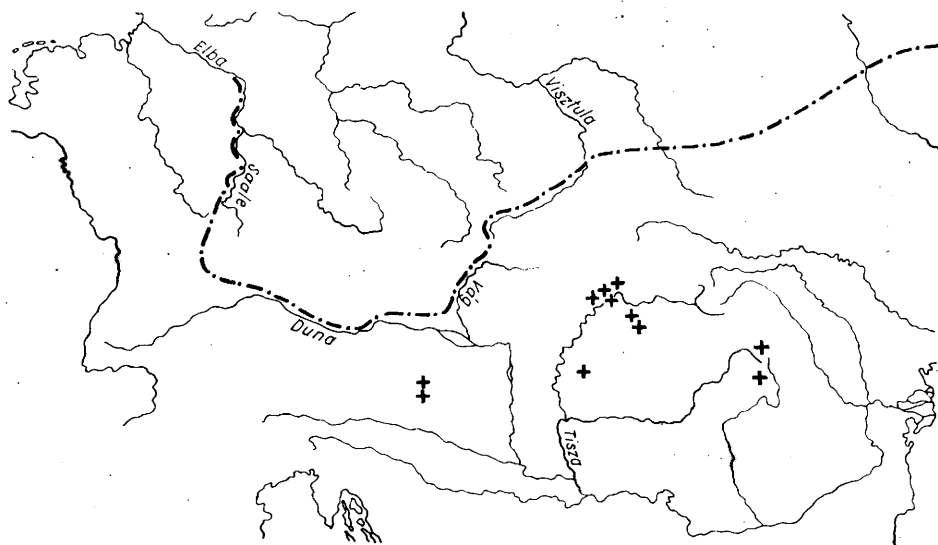
³ LINNUS 1940, 5.

⁴ LINNUS 1940, 5. A meghatározások: „Unter Bienenjagd (estn. *meejaht*) versteht Verf. eine solche Art von Sammelwirtschaft, bei welcher der Mensch ein Bienennest, das er gefunden hat, des Honigs beraubt, die Bienen aber tötet oder sie ihrem Schicksal überlässt.” „Verf. definiert die Waldbienenzucht als die Art der primitiven Bienenzucht, bei der die Bienenvölker in den Höhlungen lebender Bäume gehalten werden. Bei diesen Höhlungen kann es sich um natürliche handeln, wobei sie den Forderungen einer Bienenwohnung gewissermassen angepasst werden, oder aber um künstlich ausgehöhlte.” A házi méhtartás meghatározása nem felel meg a mi viszonyainknak: „Als Hausbienenzucht bezeichnet Verf. das Halten von Bienen in der nächsten Umgebung menschlicher Siedlungen, meistens in den auf dem Erdboden ruhenden Bienenwohnungen.”

⁵ ARMBRUSTER 1926, 200. „Wie der Stohkorb germanisch erscheint, so ist ganz ohne Zweifel die Bienen-Klotzwohnung u. die ganze Waldbienenzucht eigentlich slavisch.”

⁶ ARMBRUSTER 1931, 19. kk.

1 kép, Az élőfás méhtartás elterjedése Európában. - - - ARMBRUSTER határvonala
+ Élőfás méhtartásra vonatkozó adatok a Kárpát-medencében

Álláspontjának módosításakor a méhtartás e formájának elterjedési területét is meghatározza. E szerint nyugati határa az Elba és a Saale folyása, majd a határvonal egy kis ívvel Nürnberget is az élőfás méhtartás övezetébe veszi. Délen a Duna felső szakasza a határ, majd Bécs és Pozsony között távolodni kezd tőle, de magába foglalja Nyugat-Szlovákia legdélibb területeit is. A Vág völgyében a határ élesen északnak fordul, átvág a Kárpátokon, és egy ideig a Visztula folyását követi. Innen az ukrajnai erdő és sztyeppezóna határa egyben az élőfás méhtartás déli határvonala is.

LINNUS munkájában elsősorban azzal bővíti ki az ARMBRUSTER rajzolta képet, hogy az élőfás méhtartást az észteknél, tehát egy finnugor népnél mint élő gyakorlatot mutatja be.⁷ Ugyanakkor rámutat más finnugor népek ilyen méhtartásmódjára is. A marik (cseremiszek), udmurtok (votjákok), mordvinok közül különösen az utóbbiaknál tekinthet komoly történeti múltra.

A Baltikumban a lettek, litvánok és poroszok élőfás méhtartására is felhívja LINNUS a figyelmet. A török és tatár népek közül a baskírok, csuvasok, valamint a tatárok ismerték. A német nyelvterületen szerinte is csak a szlávokkal közvetlenül érintkező területeken tartottak élő fában méheket. Ez utóbbi határvonalat az újabb kutatások kissé nyugatabbra tolták, bár kétségtelen, hogy az élőfás méhtartást nem ismerték az egész német nyelvterületen. RIEDLICH szerint a részben szláv lakosságú Ober- és Niederlausitzban, Thüringiában, Neumarkban, Pomerániában és természetesen a késői német kolonizáció területén, a poroszoknál volt ismert a méhek tartásának ilyen formája.⁸

A kelet-szlovákiai megléte körül vita alakult ki. GAŠPERIK J. a nyelvi és tárgyi anyag alapján feltételezte, hogy ez a terület is beletartozott az élő-

⁷ LINNUS 1940, 18., 22.

⁸ RIEDLICH 1958, 196.

fás méhtartás övezetébe.⁹ MJARTAN J. elveti GAŠPERIK állítását és ARMBRUSTER-rel egybehangzóan tagadja a méhtartás ezen módjának kelet-szlovákiai meglétét.¹⁰ A vita ezzel nem zárult le, egy ilyen méhészetet ábrázoló képpel kapcsolatban BEDNÁRIK R.¹¹ nyomán GUNDA¹² újra felvetette a kérdést. A vitára éppen az általuk említett ábrázolással kapcsolatban a későbbiekben még visszatérek.

*

Az élófás méhtartással foglalkozó irodalom túlnyomó többsége meggyezik abban, hogy közelebről a magyarság körében, tágabban a Kárpát-medencében a méhtartás ezen módja ismeretlen volt. GAŠPERIK mellett mindössze GUNDA Béla közöl néhány olyan adatot, mely ennek az álláspontnak ellentmond.¹³ Az egyik VÁNYALÓS Miklós század eleji méhészeti munkájából származik. Érdeemes a kérdéses részt teljes egészében idézni itt is, mert az élófás méhtartásra vonatkozó adatot megelőzően kiváló leírását adja az ilyenkor is gyakorolt méhkeresésnek: „A *méhvadászatra* kiránduló székely nem tesz nagy előkészületeket. Vállára veti szerény élelmével megrakott tarisznyáját, mellé akasztja fejszóját, fölszedi méhvadász *készségét* s elindul az erdőbe. Vadász-készsége egy mézzel telt kis *csipor* (agyag bögre), egy *ágas* (1—1 és fél m magas 4—5 ágú fa) és egy *fakupa* (egy 20—25 cm hosszú pohár alakú faedény, melynek oldalán késsel vágott fél négyyszög cm mélyedés közepén piciny nyílás van).

Ezekkel az eszközökkel felszerelve felkeresi az erdő tisztását, ahol a méhek a vadvirágokról gyűjtenek. Ott az *ágast* a földbe szúrja s valamely ágára felakasztja a mézes *csiport*. A fakupával kezében megles valamely a virágon foglalatostkodó méhet, azt a fakupával leborítja s tenyerével a kupa száját befödi, hogy a méh el ne menekülhessen. A szabadságától megfosztott méh igyekszik börtönéből a szabadba jutni, de nem talál más utat, mint azt a kicsi nyílást, melyen át a külső világosság a fakupába bejut, de azon a méh nem fér ki. A vadász egy kevés mézet tesz a nyílást környező mélyedésbe, melyet az ott settenkedő méh — fogságáról megfélemlítve — élvezettel kezd felszűröcsölni. A vadász most a fakupa szájáról tenyerét óvatosan elveszi és éppen ily óvatossággal akasztja fel az ágásra, hogy a méz élvezetébe mélyedt méhet meg ne riassa. A méh amint a mézet a kupáról mind felszívta vígan a szabadba jut, a fakupát körülröpködi s egyenesen haza indul. A vadász megfigyeli a méh repülésének irányát, valamint azt is, hogy a fogoly méh ugyanazon irányból jön-e vissza többedmagával?

Eközben a fakupát a mézes csiporral cseréli fel. A magukat teleszívott méhek hazaröplési irányát ismét megjegyzi, fölszedi vadász-készségét s azzal a méhek röplési irányát követve a legközelebbi tisztásra megy s ott megismétli az eljárást. Ezt mindaddig ismétli, amíg a méhek olyan sűrűn jelentkeznek a mézes csiporra, hogy visszarepülésük irányát könnyen követheti. A méhek sűrű közlekedése végre elárulja a törzs helyét.

A fölfedezett odvas fát baltájával és késével a lehető óvatossággal fölnyitja, a mézes lépekből jökora darabokat levág s azután a lefejtett farészt ismét

⁹ GAŠPERIK 1947, 372—377.

¹⁰ MJARTAN 1960, 308.

¹¹ BEDNÁRIK 1957, 65., valamint 141., itt jelöli meg forrását.

¹² GUNDA 1966, 245.

¹³ GUNDA 1966, 225—226.

helyére illesztve fagúzzsal oda kötözi, amit a szokatlan dézmálástól megriadt méhek — lassú lecsillapodásuk után — télire viasz és propolisissal jól beragasztanak.

A hivatásos méh vadász tehát nem pusztítja el a felkutatott méhtörzseket, hanem csak szerzeményüket dézmálja meg. Az egyszer fölfedezett törzset sajátjának tekinti, évről-évre a mézért meglátogatja s hogy mindig felismerhesse jellel látja el, melyet más méh vadász tiszteletben tart, s ahhoz mint „idegen jószág”-hoz nem nyúl.¹⁴

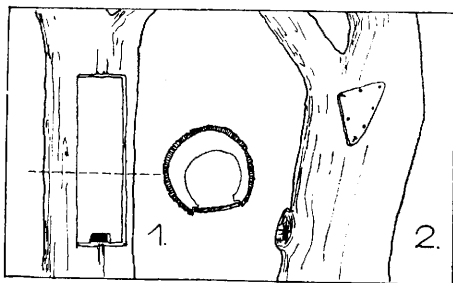
A szerző forrását is megjelöli:

„A méh vadászat körül való eljárást Lakatos Ferenc, Kolozsvár városi főszámvevő úr szíves bemondása után írtam le, aki több méh vadászt ismer.”¹⁵

Az élőfás méhtartás ismeretére ezen a területen GUNDA Béla további adatokat is talált: „A felkutatott méhes fában tanyázó rajt éveken át is szemmel tarthatták s esetenként elvették a mézet. Erre utal VÁNYALÓS M. leírása. Az udvarhelyi Atyhán és Lövétén a megtalált méhek odúján nagyobb téglalap alakú nyílást vágott a méh vadász, s miután a mézet elszedte, a nyílást megfelelő deszkalappal befedte. A fatörzs és a deszkalap közötti rést mohával tömítette. Évenként egyszer-kétszer elszedte azután a mézet. A lövéteiek szerint 8—10 éven át is szolgált a tulajdonosát az ilyen méhes fa.”¹⁶

A szatmári Erdőháton is tartották élő fákban a méheket. Az odvas fák belsejében meghúzódó családot nem ölték ki, hanem csak egy nyílást vágtak a fa törzsébe. Azt, amelyikre az adatközlő jól emlékezett, amit közvetlen közlő látott, háromszög alakúra vágták ki, és a nyílás akkora volt, hogy az ember keze a léppel kényelmesen kifért. Erre a nyílásra deszkát szegeztek. A méhek továbbra is az odú eredeti nyílásán jártak ki. Ősszel kivittek egy kis *dagasztót*. „Füstöltek kanóccal, hogy lejöjjen, de nem szették ki mindet, hagytak neki telelőre is.” Amennyiben anya nélkül maradt a család, vagyis „... ha az anya elvénuült, csináltak új anyát”. Az ilyen fák tulajdonjogi helyzete Kispaládon változó volt. Ha magánföldön állt, akkor a föld tulajdonosát illette, de ha nem, akkor „azé vót, aki megtalálta — ki mit lel, azé, mondták”. A századforduló táján sok ilyen élőfás méhtartásra berendezett fa állt még a falu határában.¹⁷

A Kispaládtól nem messze lévő Sonkádön az egyik méhész maga is gyakorolta az élőfás méhtartást, igaz már bizonyos fokig változó formában: „Pap Zsigmond . . . nemcsak otthoni méhesében tartott méheket, hanem egyik, földje szélén álló fa odvába is befogott vad méheket. Az odú kijárata elé kartonpapírt erősített, melynek alsó végét kifúrta. A méhek ezen a lyukon keresztül jutottak az odúba. Pap Zsigmond létrával közelítette meg az odút. A méheket füstölőpipával szorította vissza, a lépeket kézzel szedte ki. Egy-egy alkalommal több kiló mézet tudott kiszedni az odúból.”¹⁸

2. kép. Élőfás méhtartásra berendezett odúk, rekonstrukció. 1. Riese (Bodrogköz, Zemplén m.) 2. Kispalád (Erdőhát, Szatmár m.)

¹⁴ VÁNYALÓS 1912, 32—34.

¹⁵ VÁNYALÓS 1912, 33. lábjegyzet.

¹⁶ GUNDA 1966, 233.

¹⁷ Saját gyűjtés

¹⁸ BIRÓ Friderica gyűjtése, melyért itt mondok köszönetet.

Az élőfás méhtartást a Bodroghközben is űzték. Kenézlőn egy odvas nyárfa szolgált a méhek lakásául. Amikor a méhész ráakadt, a méhek ki- és bejárására az odú alján elhelyezkedő harkály vágta, kb. 2–3 cm-es kör alakú nyílás szolgált. Az odú átalakítása úgy történt, hogy felső részén — itt ágazott el a fa — a kijáratall ellentétes oldalon egy rombusz alakú nyílást vágott. Azért ott, mert mindig „az odú felső részén vágják ki, mindig ott találják meg a mézet felől.”

A kivágott nyílásba faragott egy hasonló alakú deszkát és azt beerősítette. A deszka kb. 20 cm hosszú és 15 cm széles volt, azért kellett ilyen méret, „hogy a lép mégis kiférjen.”

Az így kialakított odúból 4–5 évig szedte a mézet. A deszkát kivette, benyúlt az odúba, és a felső, rendszerint fiasítás nélküli lépeket kivágta. 1964-ben méhállományát szaporítani akarta, ezért ezt a családot is kifogta az odúból. De a deszkát visszatette, arra gondolva, hogy a bent maradt lép-roncsalék egy másik családot, rajt becsalogathat az odúba. Valóban, 1965-ben, rajzások újabb családot talált az üregben. Ezt is befogta, s a deszkát, mint előzőleg, visszatette. A nyár folyamán a gyerekek madárfészkek keresés közben ráakadtak a bedeszkázott odúra, mely üres volt, a deszkát kiszették. Így abban az időben, amikor láttam — 1966 augusztusában —, már nem volt bedeszkázva.

Ezt a méhtartásmódot az adatközlő egy kb. tíz éve meghalt méhésztől, az „öreg Szabótól” tanulta, amint hogy az egész méhészkedést is az ő utasításai alapján és támogatásával kezdte.

Karcsán az adatközlő nagyapja tartott ily módon méheket. Uradalmi méhész volt, s megtiltották neki, hogy saját magának is legyenek családjai. Így nem merte a szaporulatot, a befogott rajokat s saját méhesébe vinni. Ezért „az öregnek a fában, nemcsak egyben volt a méhe, az más az ő családja volt.” Az odvas fán, amiben méhet talált, egy nagyobb nyílást vágott az eredeti nyílás helyén, hogy „be tudjanak jutni”, ide „deszkát beszögeltek neki, egy-egy likas fát, hogy egy-egy méhecske be tudjon férni”. A beszögelt deszka négyszög, de esetenként kör alakú is lehetett.

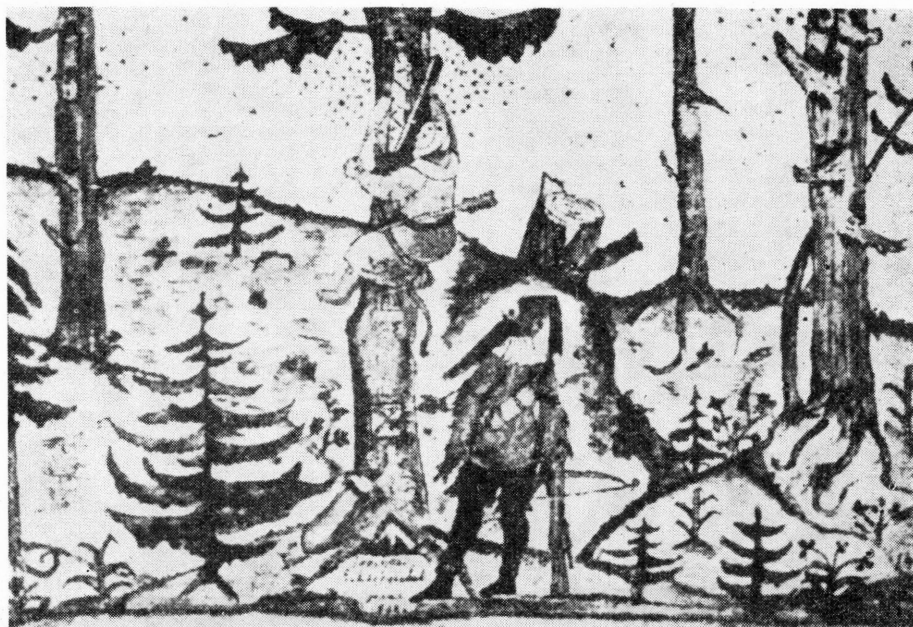
A méz elszedésekor kivette a deszkát, „hozzáfogott erős basadohányból füstölni, és szette ki a sonkolyt”. Rendszeresen gondozta ezeket a fákat, és ha „valamelyikből kipusztult a méh, tett bele szelíd családot”.

Cigándon „az odút olyan helyen tudták megcsinálni, ahol nem magasan vót. Ha alul vót a kijárója, felül vágták egy olyan részt, ahonnan hozzáférhettek a méhekhez. Ott elszették a mézet, a lukat egy fakéreggel befedték, a vágott részt. Időnként újra megnézték, megint elszették. Ha felül vót a kijáró az odún, akkor alul vágtak rést, hogy hozzáférjenek a méhekhez.”

„Olyan vót, hogy megjegyezte, a nevével jegyezte meg, mert több ember vót, aki ilyen után vadászott. Megfaragta és rátette a jegyét. — Igen, élő fába vót. Egy nyáron többször kiszették.”

Az adatközlő szerint ez a méhtartási mód kb. az első világháborúig volt meg. Maga már nem látott ilyent, viszont az „öreg György Pali bácsi”, az a méhész, akitől a méhészkedést tanulta, sokat beszélt neki erről. Az öreg méhésznek magának is voltak ilyen élőfás méhtartásra berendezett fái.

Ricsén azokra a fákra, melyekben méheket találtak, téglalap alakú nyílást vágtak, „vágtek olyan nyílást, teljesen vésővel, asztat úgy meg tutták csinálni, hogy meglássák, hogy mennyi van benne. Aztán befették utánna.

3. kép. A löcsei élőfás méhtartást ábrázoló kép AMBRÓZY nyomán

Olyan nagy vót, hogy két kézzel bele tettek nyúlni, úgy tíz centi (széles) huszonöt centi magas. Abba faragtak olyan fát, arra a nyílást.”

A fán lévő nyílás szélét hornyosra vészték ki, hogy a beleillesztett deszkadarab belesüllyedjen a fa törzsébe. A röpnylást a deszkán vágták ki úgy, hogy az aljából 3×10 cm-es téglalap alakú vagy félkör formájú darabot kifűrészelték.

A mézet az ilyen odúból úgy szedték ki, hogy kiemelik a deszkalapot, majd „füsttel leszédítik a családot. A mézes lépeket mind kiszették, de annyit hagytak a családnak, hogy teletésre elég.” A kiszedett lépekről „a méheket leseperték, a méh visszament, abba hiány nem vót, hogy sok méh elpusztult vóna”.

Ezt a méhészkedést a *böngésző* emberek űzték. Lényegében mocsári-erdei gyűjtögetők voltak ezek, „mindig az erdőbe dógoztak, ott keresték a kenyerüket.” Négy-öt ilyen ember élt a faluban, állandóan az erdőt járták, gyűjtögették a növényeket és vadorzással is foglalkoztak. Jobb időben „azok még éjjel is ott tanyáztak az erdőn”. Állandó járás-kelésükben figyelték a fákat, az odúkat, hogy nem tanyázik-e valamelyikben méh? Ha ilyen odúra találtak, akkor azt berendezték élőfás méhtartásra. Jelet, sem emlékeztető, sem tulajdonjegyet nem vágtek a fákra, mert „álomba is megtalálták éccaka, hogy hol van”. A másik ilyen böngésző ember pedig tiszteletben tartotta az első megtaláló tulajdonját.

Az emlékezet szerint ez az életforma és vele az élőfás méhtartás 1920–30 között szűnt meg teljesen. Az adatközlők még maguk is láttak ilyen fát, azért tudták pontosan leírni őket.¹⁹

¹⁹ Kenézlő, Karcsa, Cigánd és Ricsé saját gyűjtés

„Némelyik méhésznek még méhese se volt” — írja a bihari Sárrétről Szűcs Sándor.²⁰ — „Ez volt az igazi pákász-méhész. A rét mélyén a szűz szárazulatokon felkutatta az odvas fűzfákat, s korhadt belüi vén bodzákat, s amelyikben méhet talált, arra jelet vágott. Ez attól fogva az övé volt, abból szedte a mézet. Másik rétlakó ehhez nem nyúlt. Mert a rétben az olyan ember, aki elvette a társáét, roppantul rövid életű volt.” Ezekből a fákból rendszeresen, éveken keresztül szedték a mézet. Ha szükséges volt, az eredetnél nagyobb nyílást vágta rajtuk, és azt befedték.²¹

A Dunántúli nyugati részén is ismerték az élőfás méhtartást. Szentgyörgyvölgyi adatközlők szerint Lendvajakabfán egészen a legutóbbi időig állt egy ilyen fa. Az országúttól nem messze, egy kert végében álló fán körülbelül két ember magasán egy téglalap alakú nyílást vágta és erre deszkát erősítettek. A méhek a deszkalap alján vágott nyíláson jártak ki s be. A fa 8—10 éven keresztül volt használatban.²² A környéken nem ez volt az egyetlen élőfás méhtartásra berendezett fa, Veleméren is megtalálható emlékü.²³

Újabb méhészkönyveinkben szerepel egy élőfás méhtartást ábrázoló kép. Lőcsei eredetűnek tartják és „Lőcsei régi méhészeti kép”,²⁴ „Régi méhészeti kép Lőcséről”²⁵ címmel közlik. A kép eredetije ismeretlen, eddig nem került elő. Elsőnek AMBRÓZYNÁL található meg, majd HÉJAS valószínű tőle veszi át méhészkönyvébe. Közlebbi adatokat egyik sem közöl róla és ennek köszönhető az, hogy BEDNÁRIK XVI. századnak,²⁶ GUNDA Béla pedig egy évszázaddal későbbinek XVII. századnak tartja.²⁷

A kép minden kétséget kizáróan élőfás méhtartást ábrázol. A méhészt éppen az odút fedő lapot emeli le és egy lapát alakú eszközzel szedi ki a lépeket. Övébe a kezében lévő eszközhöz hasonló szerszám van tűzve. A nyílást elzáró lap az arányok alapján 15—20 cm széles és 50—70 cm magas. A méhészt miközben dolgozik, egy, a fán átvetett kötélén ül. A fán tulajdonjegy figyelhető meg, alatta pedig zsák, feltételezhetően a kiszedett lépdarabok számára.

Azon a fán kívül, melyen a méhészt dolgozik, a képen még három szálfá látható. Mindegyiken ott van a hosszúkás, téglalap alakú, az odú bejáratát fedő deszkalap, rajtuk a röpnnyílás.

A kép középpontjában lévő fa tövében egy felirat található. Ez a méhészkönyvekben, mérete miatt olvashatatlan, fényképészeti úton felnagyítva viszont alatta egy évszám tűnik fel: 1774. Ez valószínűen a rajz keletkezésének éve. Ezen a nyomon elindulva a kép eredetét már meg lehet oldani.

1774-ben jelent meg KRÜNITZ J. G. Ökonomische Lexikonának²⁸ az a kötete, mely a méhészet címszót tartalmazza. A kötet végén a metszetek között az 1-es és 2-es tábla élőfás méhtartást ábrázol. Az egyik (1. sz.) Oberlausitz területéről származik.²⁹ Ez a kép bizonyos pontokon megegyezik a lőcsei képpel. Például mindkét esetben a fa törzsén X alakú tulajdonjegy figyelhető meg.

²⁰ Szűcs 1943, 101.

²¹ Szűcs Sándor szíves levélbeli közlése alapján.

²² Saját gyűjtés

²³ BIRÓ Friderika gyűjtése

²⁴ AMBRÓZY 1914, 125. 123. kép.

²⁵ HÉJAS 1926, 14. 13. kép.

²⁶ BEDNÁRIK 1957, 141.

²⁷ GUNDA 1966, 245.

²⁸ KRÜNITZ 1774. 1. és 2. tábla

²⁹ RIEDLICH 1958, 189—190.

4. kép. Élőfás méhtartás Oberlausitzban, KRÜNITZ 1. sz. táblája

5. kép. Az udmurtok (votják) élőfás méhtartása a XVIII. században. KRÜNITZ 2. sz. táblája

KRÜNITZ második metszete az udmurtok (votják) XVIII. századi élőfás méhtartását ábrázolja.³⁰ A Lőcséről származó képpel ez több egyezést mutat. A fán lévő méhész alakja ugyanaz, mindkettőjükön keleties jellegű öltözet, és valamiféle arcvédőt viselnek, szemben az oberlausitzi kép európai öltözetével és azzal, hogy a méhész pipázik. Mindkét képen a méhész kötéllel erősítette fel magát a fára, sőt a KRÜNITZ-féle 160. sz. alak és a lőcsei kép méhészének a mozdulata is egyezik. Az eszközanyag is ugyanaz, eltekintve a lőcsei méhész övébe dugott szerszámtól, mely feltételezhetően elrajzolt.

A kérdés ezek után az, hogy melyik képet tekinthetjük eredetinek. Véleményem szerint a KRÜNITZ-nél található metszeteket, s a lőcsei ábrázolás azok nyomán készült. Ezt támasztja alá a felsorolt egyezéseken kívül a kép néhány olyan jellegzetessége, ami olyan rajzolótól származhat, aki nem ismerte az élőfás méhtartást.

Az egyik ilyen, hogy a fa alatt a lőcsei képen egy számszeríjas vadász áll. A KRÜNITZ-féle oberlausitzi jelenet táblájának közepén is szerepel ez az alak. Itt láthatóan csak a táblaösszeállítás miatt került ide. Nem más ez a

³⁰ RIEDLICH 1958, 192–193. A kép eredetével foglalkozó tanulmány megjelent: Monatschrift für Volkskunde, 4. kötet, Hamburg/Soltau, 1893. 144.

figura, mint az úgynevezett „nürnbergi Zeidler”,³¹ a nürnbergi élőfás méhtartással foglalkozó paraszti társulás jelképes alakja.³² A lőcei kép rajzolója láthatóan nem tudott erről és megpróbálta valahogyan szervesen beilleszteni az alakot a rajzba. Öltözékét meghagyta — a metszethez képest rendkívül primitív rajztudással —, új testhelyzetbe rajzolta át, mintha figyelné a fán tevékenykedő méhészt.

Figyelemre méltó az, hogy KRÜNITZ mindkét metszettábláján lombos fában találhatóak meg az élőfás méhtartás odúi. A lőcei kép rajzolója erre nem volt figyelemmel, és nála a fák fenyőfák.

Tehát a lőcei élőfás méhtartást ábrázoló képet nem tekinthetjük bizonyítéknak arra nézve, hogy ezen a vidéken gyakorolták és ismerték a méhtartás ezen módját.

*

A felsorolt adatok alapján az élőfás méhtartás eddigi déli határvonalát módosítani kell, hiszen kétségtelen, hogy ismerték a Kárpát-medence egyes területein is. Múltját illetően sajnos történeti adatok nem állnak rendelkezésünkre. Ez megnehezíti annak eldöntését, hogy a magyarság hol ismerkedhetett meg az élőfás méhtartással. Egyelőre csak feltételezésekre vagyunk utalva, de néhány figyelemre méltó adat hipotézisemet látszik alátámasztani.

A magyarság a finnugor együttélés korában már rendelkezett bizonyos méhészeti ismeretekkel. Ezt bizonyítja az ebből a korból származó *méh* és *méz* szavunk.³³ Ez a szint nem haladja meg a pusztá megfigyelés, esetleg zsákmányolás szintjét. Van viszont még két olyan szavunk, mely eddig elkerülte a kutatás figyelmét.

Az egyik ilyen szó az *odú*. Méhlikás értelemben országszerte ismert, pl.: összetételben — *faodú* (Szatmár m., Erdőhát),³⁴ *odú*, *faodú* (Abaúj m., Hegyköz), *odú*, *faodó* (Zemplén m., Hernád völgye),³⁵ *odú* (Balajt, Borsod m.),³⁶ *adú*, *odú* (Somogyberzence, Somogy m.)³⁷ stb. Történeti adatokban is szerepel, pl. 1791 előtt, Erdély: *odú*.³⁸ A szó finnugor eredetű, megfelelőinek jelentése: osztyák — belső, mordvin — üreg, finn — ua.³⁹ Ezek a jelentések nem mondanak ellent annak, hogy a szó méhlikás, méhlikta üreg jelentésben is használt lehetett, hiszen pl. a *kas* és a *köpü*, ugyancsak méhlikást jelentő szavaink is rendelkeznek ilyen általános „üreges” alapjelentéssel.⁴⁰

Az *odú* szavunk még önmagában nem jelenti azt, hogy a méhekről a finnugor korban alaposabb ismeretekkel rendelkezünk volna. Van viszont a méhek nagy tavaszi eseményére, a *rajzás*ra — mely szó szláv eredetű⁴¹ — egy másik kifejezésünk is. Ez az *ereszt*. A szó „Bienen schwarmen” jelentésben 1533-ban fordul elő először.⁴² De a történeti adatok egész sora tanús-

³¹ LERNER 1963, 125.

³² L. még erre RIEDLICH 1958, 193—195.

³³ SzófSz.

³⁴ SZABADFALVI 1956, 463.

³⁵ SZABADFALVI 1967, 57.

³⁶ EA 561, BAKÓ Ferenc gyűjtése

³⁷ H. KERECSENYI 1969, 19. kk.

³⁸ EA 5608 Kéziratok méhészkönyv, 29.

³⁹ SzófSz.

⁴⁰ SzófSz.

⁴¹ SzófSz.

⁴² TESz.

codik e jelentésben való használatáról, pl.: 1732 (Kolozsvár): *eresztenek*, *eresztéskor*;⁴³ 1770 körül (Varsány környéke): *eresztett a' raj*;⁴⁴ 1775 (Nagyvárad ?): *az Méh ereszt*;⁴⁵ 1791 előtt (Várkony ?): *Az eresztésről v. rajzásról*;⁴⁶ 1797: *eresztenek*;⁴⁷ 1818: *eresztenek a' kasok*⁴⁸ stb. A jelenkori anyagból: Komádi (Bihar m.): *ereszteni, megereszt a raj*;⁴⁹ Balajt (Borsod m.): *eresztéskor*;⁵⁰ Bodrogköz (Zemplén m.): *leereszt, megereszt*; Orosháza (Békés m.): *ereszt, eresztés*;⁵¹ Somogyberzence (Somogy m.): *eresztés*;⁵² Göcsej (Zala m.): *eresztenek*⁵³ stb.

A szó finnugor eredetű — „A szócsalád er/e alapszava ősi örökség a finnugor korból; . . . A finnugor alapalak* *sár-* lehetett.”⁵⁴

A *méh* és a *méz* szavunk mellett tehát az *odú* és az *ereszt* is finnugor eredetű, és a méhészet szókincsébe tartozhattak. Az, hogy lehetett szavunk a méhklásra, sőt a méhészet egyik legfontosabb eseményére, a rajzásra is, feltételezhetővé teszi, hogy már ebben a korban a zsákmányoló szintnél alaposabban ismerhettük a méheket. Ezt a környezet is lehetővé tette, hiszen a baskírok,⁵⁵ valamint a mordvinok jelentős élőfás méhtartással rendelkeztek,⁵⁶ éppen azon a területen, amely a magyarság ethnogenezisének fontos színtere volt.

BALASSA M. IVÁN

IRODALOM

AMBRÓZY

1914: *A méh*, Budapest, 4. kiadás.

ARMBRUSTER

1926: *Der Bienenstand als völkercundliches Denkmal*, Archiv für Bienenkunde VII. 5—6. sz. 195—207.

— 1931: *Ueber Slaven mit und ohne Waldbienenzucht*. Archiv für Bienenkunde XII. 1. sz. 19—36. A tanulmányt GAŠPERIK munkáján keresztül idézem.

BEDNÁRIK, R.

1957: *Slovenské ule*, Bratislava.

COLUMELLA

1819: *A mezei gazdaság könyve . . .* Ford.: FÁBIÁN József, Veszprém.

EA: A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára

GAŠPERIK, J.

1947: *Pamätnosti slovenského včelárstva*, II. rész. Pramene historie včelárstva medovníkárstva a voskárstva na Slovensku, H. n.

GUNDA Béla

1966: *Ethnographica Carpatica*, Budapest.

HAJDÚ Mihály

1963: *A kasos méhészkedés hagyományai Orosháza környékén*, In: A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961—62. Orosháza, 171—273.

⁴³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Oct. Hung. 18.

⁴⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 436.

⁴⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Oct. Hung. 570.

⁴⁶ EA 5608 Kéziratok méhészkönyv.

⁴⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 1029.

⁴⁸ COLUMELLA 1819, 115. A fordítás dunántúli nyelvhasználatot tükröz.

⁴⁹ EA 2303, 96., 97. HOFER Tamás gyűjtése

⁵⁰ EA 561, BAKÓ Ferenc gyűjtése

⁵¹ HAJDÚ 1963, 233.

⁵² H. KERECSENYI 1969, 197.

⁵³ EA 3599, 6. FATÉR J. Ferenc gyűjtése

⁵⁴ LAKÓ 1967, 161—162, továbbá TESz.

⁵⁵ RUGYENKO 1955, 97. kk.

⁵⁶ LINNUS 1940, 19.

HÉJAS Gábor

1926: *A sikeres méhészkedés feltételei, módja és eszközei*, Budapest, 8. kiadás

H. KERECSENYI Edit

1969: *A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén*, NK. XIII. 3—4. ?

KRÜNITZ

1774: *Ökonomische Lexikon*, Berlin.

LAKÓ György

1967: *A magyar szókészlet finnugor elemei*, I. Budapest.

LERNER

1963: *Aber die Biene nur findet die Süßigkeit*, Düsseldorf—Wien.

LINNUS, Ferdinand

1940: *Eesti vanem mesindus*, I. *Metsamesindus*, Deutsches Referat, Tartu.

MJARTAN, J.

1960: *Prispevok k výskumu ľudového včelárstva na hornej Nitre* (Slovensko, ČSRS) Klny. Etnografija Polska III.

RIEDLICH

1958: *Waldbienenzucht, Bienenbeuten und Zeidlergesellschaften mit besonderer Berücksichtigung der Niederlausitz*. Ethnographisch-archäologische Forschungen, IV. 1—2; 185—199.

RUGYENKO

1955: *Башкиры*. Историко-этнографические очерки. Москва—Ленинград.

TESZ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Szerk. BENKÓ Lóránd, Budapest.

SZABADELVI József

1956: *Méhészkedés a szatmári Erdőháton*. Ethn. LXVII. 451—482.

— 1967: *Népi méhészkedés a Zempléni hegyvidék középső részén*. Ethn. LXXVIII. 41—61.

SzófSz: BÁRCZI Géza: *Magyar Szófejtő Szótár*, Budapest.

Szűcs Sándor

1943: *A régi Sárrét világa*. Budapest, é. n.

VÁNYALÓS Miklós

1912: *Erdély méhészetének története*. Kolozsvár.

М. Иван Балашиа:

РАЗВЕДЕНИЕ ПЧЁЛ В ЖИВЫХ ДЕРЕВЬЯХ НА ТЕРРИТОРИИ КАРПАТСКОГО БАССЕЙНА

(Резюме)

Народное пчеловодство можно разделить на три, легко различимые ветви. Собираение мёда диких пчёл (нем.: *Bienejagd*) несомненно относится к собирательству, как хозяйственному типу, то время как разведение пчёл в живых деревьях (нем.: *Waldbienenzucht*), хотя при этом способа тоже сохраняются некоторые элементы собирательства, последнее уже относится к животноводству, также, как современное пчеловодство.

Общепринятая точка зрения специальной литературы, занимающейся разведением пчёл в живых деревьях, такова, что этот способ пчеловодства прежде было незнаком жителям Карпатского Бассейна. Это положение опровергается последними данными, обнаруженными в ходе исследования вопроса. Б. Гунда обращает внимание на один научный труд, изданный в начале нынешнего века, в котором описывается этот способ разведения пчёл, и собственными данными тоже доказывает присутствие разведения пчёл в живых деревьях в области Удвархей в Трансильвании. В деревьях Атьха и Лэвете этой области такие деревья были в употреблении в течении 8—10 лет, причём мёд регулярно собирался через продолговатое, четырёхугольное, вертикального расположения отверстие. Это отверстие было закрыто куском провязанной верёвкой деревянной коры в течение года.

В северо-восточных районах Венгрии тоже во многих местах вспоминают ещё этот способ разведения пчёл. В районе Эрдэхат он тоже существовал до начала нашего века (область Сатмар). В техническом отношении здешний тип несколько отличался от трансильванского, в частности и тем, что в отдельных случаях здесь (в Сатмаре) сохраняли оригинальное отверстие дупла, только сверху вырезали второе, закрываемое отверстие для вынимания соты.

В Бодрогкэз (междуречье рек Бодрога и Тиссы) в области Земплен, разведение пчёл в живых деревьях было органической частью хозяйственной жизни болотных — лесных собирателей. Техническое решение этого способа имело здесь несколько разновидностей, но чаще всего дупла были переделаны для систематического собирания мёда подобно трансильванской технологии. Новое отверстие дупла, однако, закрывали не куском деревянной коры, а дощечкой. Выход для пчёл сделали тоже в эту дощечку. Помимо этой, существовала здесь форма, встречающаяся в районе Эрдэхат (см выше), и встречалось иногда даже такое решение, когда вокруг оригинального отверстия дупла сделали круглый вырез, сюда поставили дощечку той же формы, в которую и вырезали отверстие для пчёл. В некоторых местах Бодрогкэза, такие деревья сохранились до двадцатых годов нашего века.

Не был знакомым этот способ разведения пчёл и на Большой Венгерской Низменности. Рыбаки района Шаррет, в области Бихар — люди, живущие в основном из собирательства — разводили пчёлы тоже таким образом. Памятники этого явления сохранились, и были обнаружены и в западных районах Задуная. Тут в одном месте такое дерево было ещё в употреблении даже несколько лет назад.

Мы не располагаем историческими данными по разведению пчёл в живых деревьях. Имеется только один рисунок, предположительно из города Лэче, на основе которой часть исследователей, в том числе *Беднарик* и *Гунда* предполагают, что этот способ разведения пчёл был известным и в Восточной Словакии. С установлением точной даты создания рисунка — 1774 г. —, автору удалось решить эту проблему. Это не что иное, как монтаж, изготовленный на основе двух иллюстраций «Экономической Энциклопедии *Крыница*», причём нарисован таким художником, который и не был поближе знаком с пчеловодством.

По свидетельству новейших данных выяснилось, что разведение пчёл в живых деревьях было известно и для венгров. Что касается исторического прошлого этого способа, мы имеем только предположения. Заставляет помыслить тот факт, что помимо, происходящих из финноугорских языков слов: *méh* — пчела (*Biene*) и *méz* — мёд (*Honig*) имеются ещё два таких слова, которые могут быть органически связаны с пчеловодством, и по происхождению относятся к этим же источникам. Эти: *odú* — дупло (*Bienenwohnung*) или (*Höhlung*), общим значением, и слово *ereszt* — спускает (*Bienen schwärmen*). Эти элементы лексики свидетельствуют уже о том, что в те времена венгры уже переступили периода собирательства, и доказывают существование некоторых специальных знаний из области пчеловодства.

Доказывает существование разведения пчёл в живых деревьях в эпоху древнего сожительства финно-угорских народов и тот факт, что на территории где жили эти народы в историческом прошлом, то есть где берёт своё начало этногенез венгерского народа, был этот способ широко известен, и употреблялся до ближайшего прошлого среди башкир и мордва.

Iván M. Balassa:

WALDBIENENZUCHT IM KARPATENBECKEN

(Auszug)

Die volkstümliche Bienenzucht läßt sich in drei Zweige teilen: Die Bienenjagd gehört zur typischen aneignenden Wirtschaftsurise, die Waldbienenzucht dagegen, wie auch die Bienenzucht im allgemeinen, zur Tierhaltung, obwohl auch gewisse Elemente übernommen wurden.

Es war bisher eine allgemeine Auffassung der Fachliteratur, daß die Waldbienenzucht im Karpatenbecken unbekannt gewesen ist. Diese Auffassung wurde auf Grund neuerer Daten widerlegt. Bereits Béla Gunda lenkt die Aufmerksamkeit auf eine Arbeit vom Anfang dieses Jahrhunderts, worin die Waldbienenzucht beschrieben ist. Er hat das Vorhandensein dieser Art der Bienenzucht im Komitat Udvarhely (Siebenbürgen) auch mit eigenen Daten unterstützt. In Atyha und Lövéte standen solche Honigbäume 8—10 Jahre lang in Gebrauch; die regelmäßige Abnahme des Honigs erfolgte durch eine Öffnung in Form eines stehenden Rechtecks. Dieses Loch wurde das Jahr über mit Rinde bedeckt; die Rinde wurde an den Baum mit Wiedenband angebunden.

In Nordostungarn lebt noch die Erinnerung an die Waldbienenzucht in mehreren Gegenden. Diese Art der Bienenzucht lebte in Erdhát des Komitates Szatmár bis zur Jahrhundertwende. Ihre technische Ausführung weichte von der der Waldbienenzucht

von Siebenbürgen gewissermaßen ab, in erster Linie dadurch, daß der ursprüngliche Ausgang der Höhlung fallweise belassen wurde und unabhängig davon für die Herausnahme der Wachsscheiben eine schließbare Öffnung am oberen Teil belassen wurde.

In Bodrogeköz (Kom. Zemplén) bildete die Waldbienenzucht einen organischen Teil der Lebensform der Sammler der Sumpf- und Waldgegenden. Die technische Durchführung ist mannigfaltig: meistens wurden die Bäume gleich der siebenbürgischen Lösung für die systematische Honigproduktion umgebildet. Auf die Öffnung des Loches wurde aber keine Rinde, sondern ein Brett gelegt. Auch der Ausgang (ung. *röpnylás*) für die Bienen wurde auf diesem Brett ausgestaltet. Es lebte hier auch die in Erdhöhle beobachtete Form, ja es kam sogar auch eine solche Lösung vor, daß die ursprüngliche Öffnung der Höhlung in Kreisform ausgeschnitten wurde; in diese kreisförmige Öffnung wurde ein Brett derselben Form placiert und auf diesem Brett wurden die Ausgangsöffnungen für die Bienen ausgestaltet. Im Bodrogeköz standen solche Honigbäume stellenweise bis zu den 1920er Jahren.

Die Waldbienenzucht war auch im Großen Ungarischen Tiefland bekannt. Die Kleinfischer (ung. *pákász*) von Sárrét (Kom. Bihar) haben ihre Bienen auf diese Weise gehalten. Es ist gelungen, die Spur der Waldbienenzucht auch im westlichen Transdanubien zu finden. Hier blieb ein solcher Honigbaum bis zu den jüngsten Zeiten im Gebrauch.

Geschichtliche Daten sind über die Waldbienenzucht nicht erhalten geblieben. Insgesamt ist eine Zeichnung bekannt, die vielleicht aus Lőse (Leutschau) stammt. Von einigen Forschern, z. B. Bednárik und Gunda, wird auf Grund dieses Bildes vorausgesetzt, daß dieses Verfahren der Bienenzucht auch in den ostslowakischen Gegenden nicht unbekannt war. Durch die genaue Datierung dieses Bildes auf das Jahr 1774 ist dem Verf. gelungen, die Frage zu entscheiden. Es handelt sich hier um eine Zusammenstellung auf Grund von zwei Stichtafeln des Ökonomischen Lexikons von Krünitz, verfertigt von einem Zeichner, dem die Bienenzucht näher unbekannt war.

Durch die neueren Daten ist zweifellos bewiesen, daß die Waldbienenzucht auch den Ungarn bekannt war. Über ihre geschichtliche Vergangenheit ist man auf Annahmen angewiesen. Es ist zu bedenken, daß im ungarischen Wortschatz neben den Wörtern finnougriischen Ursprunges *»méh«* (Biene) und *»méz«* (Honig) noch zwei solche Wörter vorkommen, die sich mit der Bienenzucht in Verbindung bringen lassen und aus derselben Zeit stammen. Diese sind: *»odú«* (mit der allgemeinen Bedeutung Bienenwohnung, Höhlung) und *»ereszt«* (Bienen schwärmen). Dieser Wortschatz deutet, über das Niveau der aneignenden Wirtschaftsweise hinaus, bereits auf gewisse systematische Kenntnisse der Bienen hin. Es scheint die Kenntnis der Waldbienenzucht des finnougriischen Zeitalters zu unterstützen, daß auf dem Gebiet, wo sich das Finnougrier aufgehalten haben, bzw. auf dem Schauplatz der frühesten Etappe der ungarischen Ethnogenese, bei den Baschkiren und Mordwinen, auch noch in der jüngst vergangenen Zeit eine bedeutende Bienenzucht betrieben wurde.

Kéregedények a Thúry György Múzeumban

A zsákmányoló, azon belül a gyűjtögető gazdálkodás történeti és recens anyagának kutatására TÁLASI István már az egyetemi évek alatt nyomatékosan felhívta figyelmünket. Zalában főleg az erdei környezet életformát alakító hatásának kutatását javasolta, valamint azt: miben nyilvánul meg az erdővidéki parasztfalvak népének erdőkihasználó tevékenysége.¹

Az elmúlt, csaknem húsz év alatt gazdag anyagot gyűjtöttem² és gyűjtöttem társadalmi aktíváinkkal³ a Nagykanizsa környéki népi erdőgazdálkodáshoz. A munka során számos tárgyi emlék is került a *Thúry György Múzeumba*, melynek gyűjtőterülete Zala megye nagykanizsai és letenyei, valamint Somogy megye csurgói járása.

Környékünk tölgyesei, bükkösei és vegyes erdei ma is jelentősek,⁴ még inkább így volt ez a XVIII—XIX. században.⁵ A dombok között meghúzódó sok apró községben igen szegény nép lakott, mivel a föld mintegy fele nagybirtokosok kezén volt.⁶ A kétharmadrészben öt holdon aluli birtokon nyomorgó parasztság⁷ házát,⁸ pajtáját, bútorait, háztartási eszközeinek nagy részét egyaránt házilag készítette fából, karóból, vesszőből, kéregből.

¹ TÁLASI István: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955)* Ethn. LXVI. 24—31.

² A Thúry György Múzeumban az erdei gyűjtögető gazdálkodást mintegy 110 tárgy, a múzeum adattárában pedig csaknem 400 oldalnyi szöveg képviseli, illetve ismereti.

³ A nagykanizsai múzeum által meghirdetett néprajzi pályázatoknak mindig kiemelt témája volt a gyűjtögető gazdálkodás kutatása. Több, mint 30 pályamunka tartalmaz ezzel kapcsolatos anyagot.

⁴ *Magyarország erdőgazdasági tájainak erdőfelújítási, erdőtelepítési irányelvei és eljárásai*. I. Nyugat-Dunántúl erdőgazdasági tájcsoport Szerk.: DÁNSZKY István Bp. 1963. 22, 106 II. Dél-Dunántúl erdőgazdasági tájcsoport Bp. 1963. 316—317; — Erdészeti, vadászati, faipari lexikon Budapest 1964. 634—644; — RADÓ Sándor: *Magyarország gazdasági földrajza* Bp. 1963; 222.

⁵ FÉNYES Elek: *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* I. Bp. 1836—1839. 199, 204, 475.; — *Conscriptio Sylvarum gremialium Cottus Zaladiensis de A. 1770.* in G. Congregatione 21a Decembris A. 1770. praesentata. Az összes zalai községek erdejéről feljegyezve, hány birtokosé, lakott-e vagy pusztta, milyen fafajták vannak az erdőben. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

⁶ *A Magyar Szent Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája* Bp. 1900. 25. 31.

⁷ Uo. Zala megye 75.304 gazdaságából 50.280 volt törpebirtok, Somogy megye 45. 144 gazdaságából pedig 22.532.

⁸ *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása* Bp. 1902. 178, 179; Zala megye 69.530 házából 16.642 vályog, 18.441 pedig fából vagy karóközre stb. épült. 48.878 volt zsúp- bagy nádfedeles.

Igaz, hogy a XVIII. század közepétől, vagyis a tervszerű erdőgazdálkodás megindulása óta, a földesurak egyre több erdőt vettek tilalom alá,⁹ parasztságunk ennek ellenére megtalálta a módját annak, hogy a szükséges fához hozzájusson. Ölfavágáskor, gombázáskor, epreszékorkor figyelte a fákat, melyek lennének megmunkálásra alkalmasak. Ilyenkor gyakran számításba vette a fa kérgét is, mely szintén nyersanyagul szolgálhatott. A kéreggel a zsúpot — ezt főleg házának és gazdasági épületeinek fedésére használta fel —, a zsákvásznat és a hombárhoz szükséges deszkát takarította meg. Ugyanezen meggondolás alapján készítette parasztságunk a fatörzsből kivájt terménytárolókat is, melyekből szintén szép gyűjteményünk van.

*

Múzeumunk 1950 óta gyűjti a kéregedényeket. A készítés indítéka alapján két csoportba sorolhatjuk őket:

1. Tartós használatra szánt darabok.
2. Alkalmi felhasználásra, pillanatnyi igény kielégítésére készítették.

Tartós használatra szánt kéregedények

Ezeknek három csoportját ismerjük:

1. gabona- és terménytárolókat
2. sőtartókat,
3. méhkasokat.

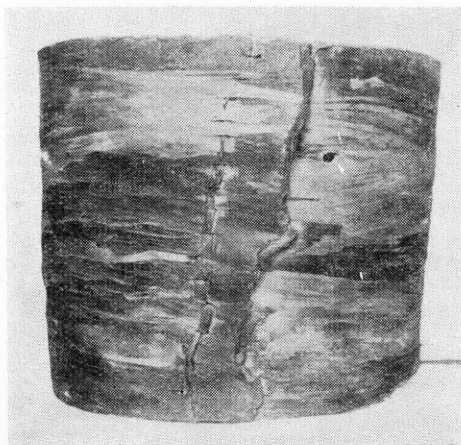
Gabona és terménytárolók

E tárgykörből három darab van gyűjteményünkben. Hosszú évtizedek múltán is kitűnő megtartású mindegyik. Környékünkön nagyon kedvelték őket, ezeket tartották a legkönnyebben készíthető, s egyúttal a legcélszerűbb tárolóedényeknek, hisz még a fatörzs bodonná való feldolgozása is jóval nagyobb munkát jelentett. Azonkívül szellősek, nem férgesedik meg bennük a termés. Készítésükhöz csupán egy éles kést használtak, ritkábban a szőlőmetsző kés *tükét vágó baltáját*.

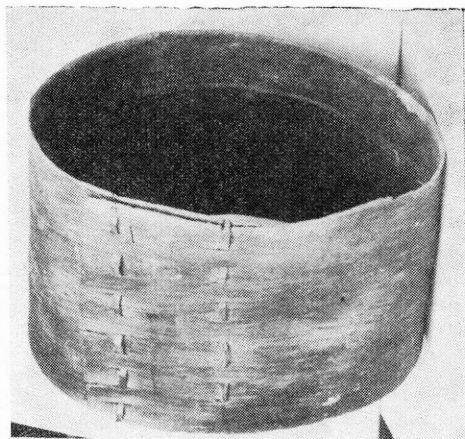
Legkönnyebben tavasszal készíthették őket, mikor a fa *lében gazdag*. Fontosnak tartották, hogy a frissen összevarrott edénybe mindjárt hamut töltsenek, ami lassan szívja fel a kéreg nedvességét, és nem engedi, hogy össze-repedezzen, *összeugorjon*. A nagyméretű darabok száradása általában három-négy hetet vett igénybe; addig terményt nem önthettek bele, mert megpenészedett volna. Ha jól kiszáradt már, gabonát és minden egyebet lehetett benne tartani. Egyesek deszkából nagy fődöt szabtak rá, hogy az egerek rá ne kapjanak, s össze ne piszkolják a terményt. Más gazdák pedig nagy, szalmából kötött, *sűtnivaló-szárogató tepsivel* fődték le, melynek helye a padláson vagy kamrában volt, akárcsak a kéregedényé. Voltak, akik vesszéből kötötték rá lapos fedőt, melyet nyáron gyümölcs, gomba aszalására is használtak.

Legrégibb kéregedényünk még 1870 előtt készült Csurgónagymartonban (1. kép). Hársfa (*Tilia platyphyllos Scop.*) hosszában lehántott kérge, melyet

⁹ A fafajták meghatározásáért FÜZES F. Miklósnak, FÜHRER Ernőnek és PLANDER Józsefnek mondok hálás köszönetet. A növények meghatározásakor az alábbi irodalmat vettük alapul: Soó Rezső—JÁVORKA Sándor: *A magyar növényvilág kézikönyve I—II*. Bp. 1951.; — VANCURA Rudolf: *Lombos fák és cserjék* Bp. 1960.; — CSAPODY István—CSAPODY Vera—ROTT Ferenc: *Erdei fák és cserjék* Bp. 1966.

1. kép. Kéreg gabonartartó: kéreg Csurgó-nagymartonból. Készült 1860 körül. 52.219.1
Itsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

2. kép. Kéreg gabonartartó: bédó Pogányszentpéterről. Készült 1880 körül. 52.237.1
Itsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

befelé fordítva saját anyagával, a hárs valamely vékonyabb ágáról lefejtett *szíjaccsal* egy soros tűzőöltéssel varrtak össze. M: 68 cm, Átm: 53×80 cm. (Lelt. sz.: 52.219.1.) Készítésének idejéről öreg tulajdonosa, Tóth István sem tud, mert mint mondta, mindig a padlás sötét sarkában állt, legalább 80 éves, s csak mosólúgnak való fahamut tartottak benne. Névvél nem nevezték, az utcában lakó öregek — akiknek megmutattam — is csak *kéregnek* mondták. Többen emlékeztek azonban rá, hogy náluk is volt hasonló, s többnyire terményt tároltak bennük. *Feneket* egyiknek sem szabtak, nem is volt szükség rá, mert mindenütt a lesározott padláson tartották. Emlékezetük szerint főképp a hárs-, nyír-, akác- és vadceserznyeфа alkalmas kéregedény készítésére. Peterdiék az övékét a ház cserepezésekor dobták ki, 1940 körül.

Másik nagy kéregedényünk, *bédó* (2. kép) Pogányszentpéterről, régi zsúpos ház padlásáról való. (Lelt. sz.: 52.237.1) Egy hatalmas gesztenyefa (*Castanea sativa* Mill) törzséről hosszában *fejtette le* id. *Takács György* 1880 körül, még gyermek korában. A hazavitt kérget kifordítva jól egymásra húzta, és sima előöltésekkel, kétsoroson saját hánccsával varrta össze. Kopott, varrása töredezett. M: 45 cm, Átm: 71—75 cm. Készítési módját apjától tanulta, aki szintén csinált ilyeneket, amikor szükségük volt rá. „Nem csaptak nagy ceremóniát, ha megrepedt, másik tavasszal csináltak újat.” Sem befenekelni, sem tetőt tenni rá nem szoktak. Általában zabot tartottak benne, újabban fahamut. Legutoljára makk volt benne.

A harmadik kéregedény (3. kép) Komárvároson készült. (Lelt. sz.: 54.125.1.) Kisebb, mint az előbbieket, viszont gondosabb készítésű, befenekelt darab. Nyilván a szalmából kötött tároló edények analógiájára nevezték *bucser*nek. Anyaga tölgy- vagy gesztenyekéreg. A lefejtett, hengerbe összeugró kéreg két szélét belülről fogták össze, majd fahánccsal három helyen többszörösen összekötötték. Ennél tehát már kifelé néz a kéreg. A hajlatot, ill. a varrás helyét kívülről pelyvával és sárral kevert trágyával tapasztották be. Hasonló tapasztást kapott az egyik oldalán — nyilván száradás közben — keletkezett mély repedés is. Hosszú faszegekkel vékony keményfa-fenek-

részt erősítettek bele. M: 50 cm, F. átm: 25–34 cm, Sz. átm: 23–30 cm. Mikor s ki készítette, 45 éves gazdája nem tudja megmondani. Valószínűnek tartja azonban, hogy öregapja, *Varga János* munkája, aki erdőt járó, méhészkedő ember volt, és évről évre vállalt ölfavágást is. Legutoljára a babot, *borsót* tartották benne. Ennyi volt a család téli szükséglete, ami ezen felül termett, Kanizsára vitték eladni. Régi *kenyérsütő lapáttal* szokták lefedni.

Voltak nagy kéregedények Bucsután, *Novák Jánoséknál* is. Így beszélt róluk: „A régi házunk padlásán volt fakéreg kópice is . . . Berekfakéregből, olyan, hogy beleülhettem volna most is, nem gyermekkoromban. Feneket tettek neki fából, a kérget meg aláhajtották és magyarófa abrincsal összefogták . . . Borsót, babot tartottak benne, ha volt sok gabona, azt is. Volt, amelyik egy méter magas is volt. Ahogy le lett fejtve, összeállították és a végeit úgy bevágták, mint a kádár a hordót. De még olyan kis zsilipje is volt, ami egymást fogta. Először betették a feneket, és úgy húzták rá az abrincsot.”

Még egy nagyméretű, állandó használatra szolgáló kéregedényről kell itt szólnom, melyet láttam még, de sajnos, nem kerülhetett be a múzeumba, mert az utódok eltüzeltek, mielőtt elhozhattuk volna. Az erdő övezte völgyben megbújó Zajkon a mindig *erdőn kujtorgó Süle József* használta a hegyen *mustfoló kosárnak*. Kb. egy méter magas, 50–60 cm átmérőjű, tüskével összebökődött, alul és felül eredetileg *hársfa-szijáccsal*, később rafiával összekötözött henger volt. Kérge kifelé nézett. Oldalát sűrűn kilyuggatták. Fenekét fűvesszőből kötött, felálló peremű lapos tálca alkotta, melyet három-négy helyen vesszővel erősítettek a kéreghez. Szüretkor a kádba tették, s ebbe folyat-

3. kép. Kéreg terménytároló, *bucsér* Komárvárosról. Készült 1920 előtt. 54.125.1 ltsz. Gyűjtötte: KERECSÉNYI Edit

4. kép. Kéreg sótartó Berzencéről. Készült kb. 1935-ben. 54.121.1. ltsz. Gyűjtötte: KERECSÉNYI Edit

ták a mustot, évközben pedig eljártak vele ezerjófűjjet, bükkfavirágot, gyertyánfavirágot, akácfavirágot, hársfavirágot, földi-bodzát, tuskeszedret, tölgyfakérget, berekfakérget stb.-t gyűjteni. Az előbbiekből gyógyteát, fűrésztőldatot főztek, az utóbbiakból pedig lekvárt. A kéregből ugyancsak gyógyteát, néha pedig festéket. Hordtak e kéregedényben haza lombot is alomnak. Egyszer-kétszer — mikor nagy tél volt — fogott vele örvösgalambot és háros rigót is. Úgy használta, mint a rostát szokták, alápöckölte. Ezért is nem akart tőle megválni, remélte, hogy még majd hasznát veszi.

Az itt említettekén kívül is sok kéregből való terménytároló edényről hallottunk a környéken, s őriz ilyeneket a zalaegerszegi Göcseji Múzeum is. Mindegyik az itt ismertetett formák valamelyikéhez hasonló, és saját használatra készítették őket. Valamennyi szép példája népünk találékony erdőkihasználásának és anyagismeretének. Készítésük az első világháború után, a nagy öregerdők kivágása következtében szűnt meg.

Sótartók

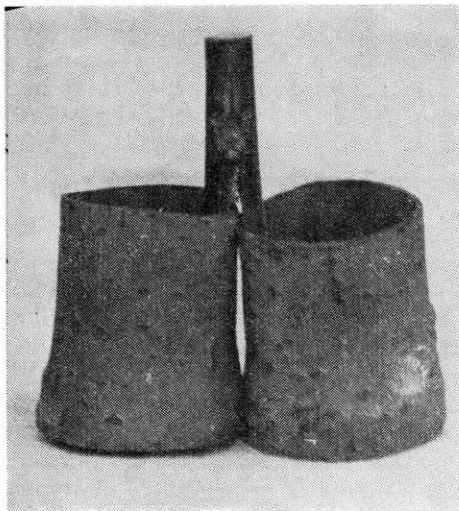
Az állandó rendeltetésű, de kis méretű kéregedények között a sótartókról kell szólnunk. Ezekből ma már csak keveset találunk használatban; filléres árucikk lévén, újakat vettek helyettük. A formailag legszebbet (4. kép) Loncsár János pástor készítette Berzencén kb. 1935-ben. (Lelt. sz.: 54.121.1.) Tavasszal hosszan lenyúzta a fiatal nyírfa (*Betula pendula* ROTH.) kérgét, bédóját, a két szélén kicsipkázta úgy, hogy a kéregszalag fokozatosan keskenyebbé váljon, majd akkora falapot szabott hozzá fenéknek, amekkora sótartót kívánt készíteni. Erre kezdte azután rátekerni a kérget, mely a sótartó közepén öt-hat rétegűvé vált. Az egymásra simuló sorokat faszegekkel erősítette egymáshoz. Végül sötétebb színű kéregdarabbal — mintegy szalaggal — lefedte a közepét. A fenékét is faszegekkel rögzítette. Eredetileg volt lapos, hosszukás gombban végződő, hársfából faragott fedele is, de az elveszett már. Átm. 9,6 cm, M: 7,5 cm.

Több kéregsótartóról is tudunk Berzencén; legtöbben Loncsár Jánostól tanulták készítését, aki már a múlt század végén is csinált ilyeneket.

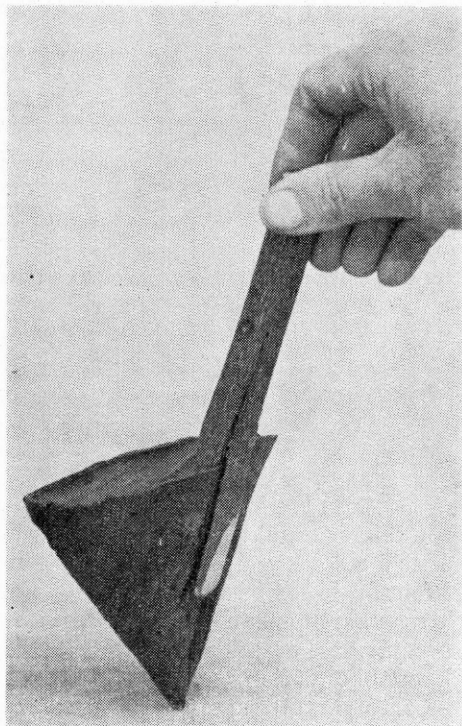
Az 54.122.3 lelt. számú nyírfakéreg sótartót Horváth János 1935-ben készítette ovális alakúra — ahogy apjától is látta —, hogy jól elférjen a tarisznyában. Szintén csipkézett bédó. Tíz évig hordozta a berzencei hegyre, akkor kezdett megkopni, vesztett tartásából, ezért eltette emlékebe.

Készített bibafából (*Salix caprea* L.) konyhai sótartót a bucsutai Novák János, a szentliszlói Köves Ferenc, hársfából pedig a zalakarosi Pető Boldizsár is. Csinált ő ilyeneket nemcsak tavasszal, de augusztusban, szeptemberben is, mivel akkor van másodszer lében a fa.

A tartósan használt kéregsótartók közé sorolom a többé-kevésbé alkalmi rendeltetésűeket is. Ilyen az 1955-ben Murarátkán gyűjtött darab (5. kép). Vlaz Zoltán gimnáziumi tanuló készítette. Lemetszett, sima kérgű, vastag fűzfaágból (*Salix caprea* L.) két egyenlő darabot fűrészelt le, majd körülkerítette, s kérgéből a fát kitolta. Az üres kéreg alját csupasz fadarabból lefűrészelt keskeny lappal, tehát saját anyagával fenekelte be. Az így formált két pohárkát egymás mellé tette, majd bütykéig behasított égerfaággal csiptette össze. Ez az ág egyúttal a sótartó fogantyújaként is szolgált. Legn. M: 9 cm, ebből a hengerek M: 5,4—5,6 cm, Sz: 9,5 cm. (Lelt. sz.: 55.27.1.)

5. kép. Kéreg sótartó Murarát-káról. Készült 1955-ben. 55.27.1. ltsz. Gyűjtötte KERECSENYI Edit

6. kép. Kéregpohár; kákica, tutika Murarát-káról. Készült 1955-ben. 55.27.7. ltsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

Ehhez hasonlókat szokott készíteni nyírfából, nyárfából, macóka-fából, hársfából a hahóti származású Árok Sándor is, mindig tavasszal, amikor a fa már mozgásban van.

Az effajta darabokat főleg hegyi sótartóként használták, de nem túl tartósak, mert nyelük gyorsan elveszíti rugalmasságát és szétesnek. Aki huza-mosan akarta használni, a nyél alján faszeget ütött át.

A tartós és alkalmi használatú darabok között képeznek átmenetet a hegyi kutak melletti poharak is. Ezeket alkalmilag készíti ugyan a szomjas pásztor vagy vándor, de néha hónapszám használják a szomjazók. Mivel apró méretű, sokféle fa alkalmas készítésére. Ilyen a múzeumokban levő kákica vagy tutika is. (Lelt. sz. 55.27.7.) Anyaga fűzfa (*Salix caprea* L.) A lehántolt kérget kúp alakúra hajlították, szájánál körülkerítették, s a tölcészerű testet behasított vastag ággal csiptették össze. Az utóbbi egyúttal a pohár nyele is. Pillanatok alatt elkészíthető, s ha gyakran használják, ill. elegendő nedvesség éri, nem szárad ki egykönnyen. Szájnyílásának Átm: 9×9 cm, H. nyéllel: 20,8 cm. Vlag Zoltán — kinek apja erdész és gyakran látott hasonlókat — készítette 1955-ben. (6. kép)

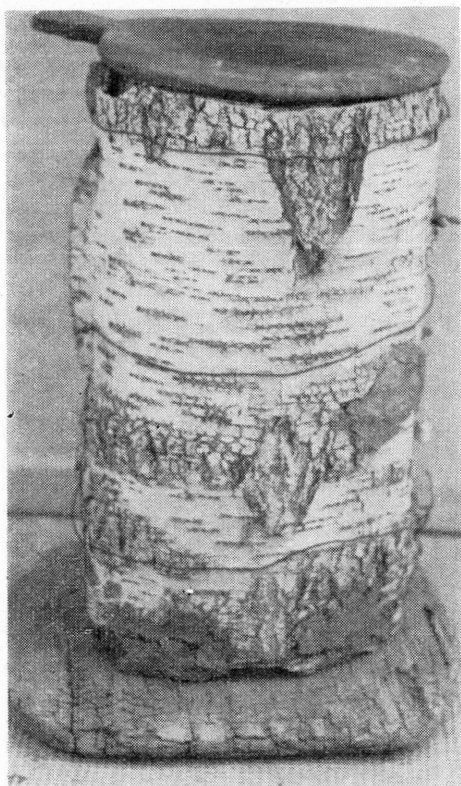
Pogányszentpéteren a múlt században néha olyan sok szőlő termett, hogy a gazdák a mustot nem tudták hordóban elhelyezni. Ami nem fért el a pincében, azt az ereszt, üstök alatt kádban, a szabadban tartották. Iszalag-

gal ennek oldalához is az imént leírthoz hasonló kampós nyelű kéregpoharat szoktak kötözni, mely belelógott a mustba, s aki a *hegyen járt*, ihatott, ha akart, szabadon.

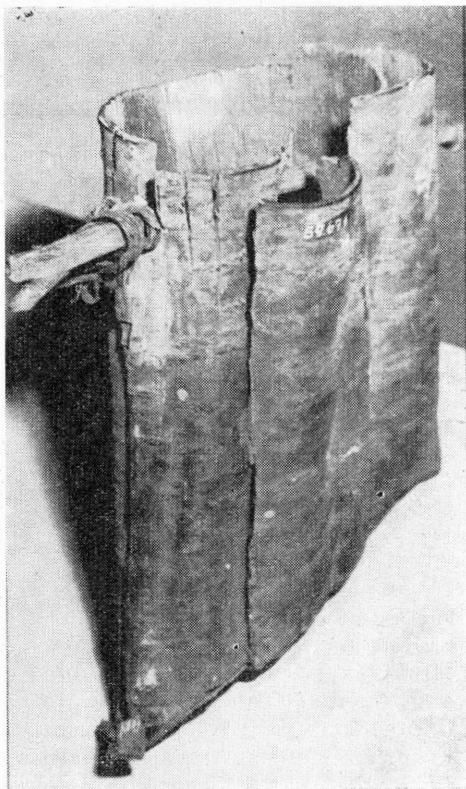
Kéregkasok

Külön kell szólnom az eddig csak Berzencén ismert kéregköpüről, *bédós kas*-ról (7. kép). *Dergez Bálint* pásztor készítette 1934 körül a régi pásztoroknál látottak szerint. Azokat azonban gondosabban, három-négy rétegre szokták csinálni, és apró faszögekkel többszörösen összeszegezni. A múzeumba került példány (Lelt. sz.: 54.111.3.1—3.) azonban csak félig készült el, mert hirtelen kellett *befognia* az erdőben talált rajt. Nyírfából (*Betula pendula* ROTH) hosszában lehántott kéregdarabból több rétegű hengert formált, melyet apró faszegekkel nagyjából összeszegezett, majd több sorban körül is drótozott. Oldalát a varrásnál, valamint falappal fedett födelét trágyás sárral tapasztotta be. Ugyanígy ragasztotta hozzá később a talpát is, mely nagyobb méretű keményfadeszka darabja. M: 49 cm, Átm: 27,4 cm—26,6 cm. Éveken át éltek benne a méhek, mikor pedig kipusztultak, rajfogó kasnak használta. Közben üresen állt.

*

7. kép. Kéregkas: *bédó* Berzencéről. Készült 1934 körül. 54.111.3.1—54.111.3.3
Itsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

8. kép. Kéregtáska: *kászó, turba* Letenyéről. Készült 1925 előtt. 59.67.1 Itsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

Alkalmilag készített kéregedények.

A kéregedények népes, de kevésbé változatos csoportját az alkalmilag készített kéregtáskák alkotják, melyeket különösebb igény nélkül gyorsan eszkábálnak össze, hogy abba — más kosárka híján — szamócat, földiepret, gombát, málnát szedjenek. Méretük a szükségletnek megfelelően változik, néhány kiló is beleférhet. Leginkább a pásztorok és gyerekek foglalkoztak készítésével, s az erdőt járó, gyűjtögetést végző, föld nélküli szegények, hisz a földdel bíró parasztgazda már nem ért rá a legnagyobb munkaidőben az erdőben *kujtorogni*. Intézményünknek szép gyűjteménye van ezekből az alkalmi kéregkosárból. Használatuk ismert egész gyűjtőterületünkön.

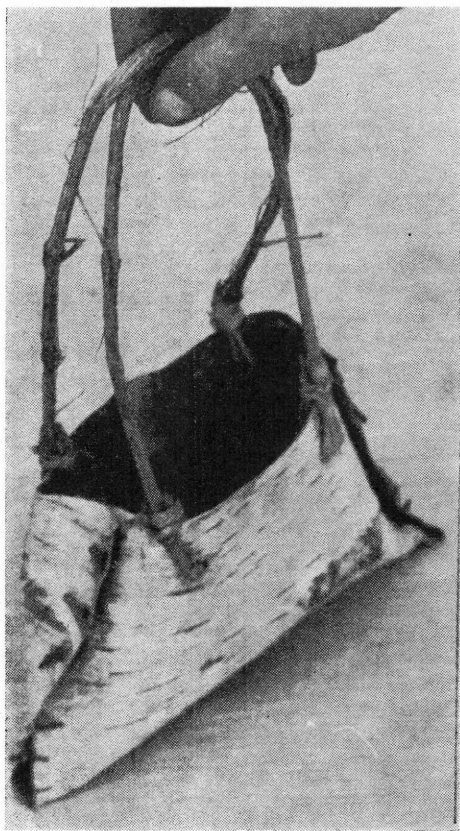
Legrégibb köztük az az állítólag vadseresznyefa kérgéből készített *kászó, turba, turbatarisznya* (8. kép), melyet 1959-ben az egyik letenyei hegyi pincében találtunk a szobai pricec fölötti polcra akasztva. Idős tulajdonosa szerint évtizedek óta ott lógott már, ő nem használta semmire, és arra sem emlékszik, mikor került oda. A lehántott kérget keresztben hajtották össze, széleit egymásra fektették, a szájnylás alatt átfúrták és vékonyabb kéregszalaggal jól egymáshoz kötözték. A kötésbe vékony, duplán sodrott faháncsból hosszú akasztófület kötözték. Repedezett, akasztója szétmálott. M: 25 cm, Sz: 26,5 cm. (Lelt. sz.: 59.67.1.)

Ugyancsak Letenyéről való az a három kéregtáska (Lelt. sz.: 53.45.1 — 53.45.3.), melyeket 1953-ban a szomszédos Murarátkán készített *Keizer István* napszámos. Apja is erdőt járó ember volt, tőle tanulta készítési módját. Egyszer sok epret talált az erdőben, akkor csinált ő is, mégpedig egyszerre hármat, hogy beleférjen a zsákmány. Mivel nyírfák voltak a közelben (*Betula pendula* ROTH.), bicskájával azoknak húzta le a kérget. Nagyon sietett, ezért épp akkora kosarakat készített, mekkorákat a kéreg kiadott, s egyiket hosszában, a másikat keresztben bökölte össze. A lehántott kérget először felébe hajtotta, majd két egymásra boruló szélét galagonya (*Crataegus oxyacantha* L.) tüskéivel tűzte össze úgy, hogy a tüskék hegye befelé álljon. A felfelé szűkülő edényke szája alatt mindkét oldalon lyukat vágott, melybe *iszalagot* (*Clematis vitalba* L.) fűzött fogantyúként, melyek végét visszahurkolta és faháncsal erősen körülkötözte. Sz. talpánál: 20,4 cm, Szá.: 9—10,3 cm, M: 11 cm, kengyelének H: 18—19,8 cm (9. kép).

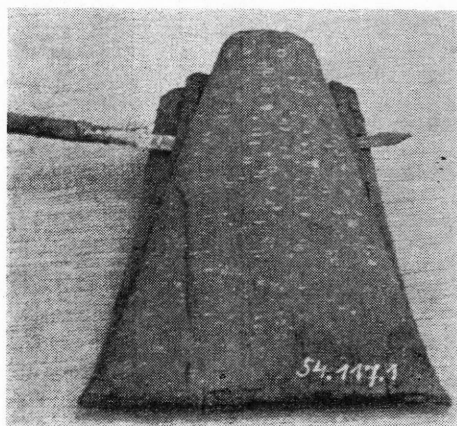
Szokott *nyárssal* átbökött *táskát* is csinálni, mindig olyan fából, amit a közelben talált, s ami akkor még *mozgásban* volt. Így *macókafából*, fűzfából, rekettyéből, hársból. Gesztenyéből soha, azt sajnálta volna elpusztítani.

Vannak *eprészó* edényeink a Somogy megyei Berzencéről is. Ezeket *kozol, kozoj, kozola* néven emlegetik. Az itt látható darabot (Lelt. sz.: 54.117.1.) *Dergez Bálint* 51 éves csordás készítette 1954-ben (10. kép). Azért ilyen kicsi, mert unokájának szedte benne az első epret. Anyaga berekfa (*Alnus glutinosa* L.), Aljának Sz.: 9,5 cm, M: 10,8 cm, botjának hossza: 10,7 cm. Elmondása szerint évenként többször is csinált hasonlót, ha epret, gombát vagy málnát talált váratlanul. Persze nagyobbakat. Otthon aztán tűzre dobta őket, még sohasem használta egyiket sem kétszer. Csak egy maradt meg véletlenül az udvaron, mert valahogyan felakasztotta a méhes melletti faágra, ahol aztán megtaláltam. Berekfa kérget hántotta le, majd felébe hajtotta, s széleit meghegyezett végű ágdarabbal, *nyárssal* átfúrta. Szilfa *héjából* hosszú fogantyút is kötött rá. (Lelt. sz.: 54.124.2.)

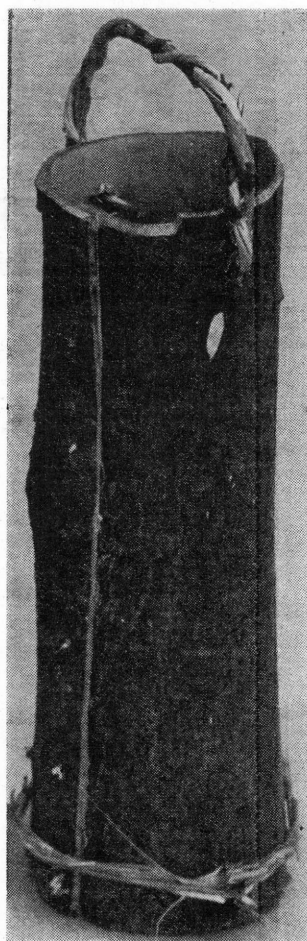
A berzenceihez hasonló *kászlikat, tasakokat* szoktak készíteni Esztereg-

9. kép. Kéregkosár. Készült 1953-ban Murarátkán, 53.45.2 ltsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

10. kép. Kéregtáska: kozol, kozoj, kozola. Készült 1954-ben Berzencén. 54.117.1 ltsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edit

11. kép. Kéregkosár, kuzola. Készült 1968-ban Pogányszentpéteren. 68.28.1 ltsz. Gyűjtötte: KERECSENYI Edi

nyén, Zajkon, Zalamerenyén és Szentlislón is. Itt *Tuboly Lázi* volt a legnagyobb mestere, kiről azt mondták a faluban: „Úgy ismerte minden fának az allát, mint más otthon a majorságját . . . A *Busalap* (hatalmas örökerdő volt) volt az örökös hazája. Akkor a kéreg-kászlikban hordta a gombát, epret, tuskeszedret eladni, hogy beleülhetett egy gyerek is. Nála mindig mozgott a fa, mert tudta a módját. Mikor meghalt, a Busalapi kútnál még hónapokig ott lógott a pohara a fára felakasztva. Kéregből volt az is, *bibafa* kérgiből . . .”

Bucsután is csak értéktelen fából — leginkább berek- vagy fűzfából — csinálják a *kéreg-szatyrot*, vagyis *kászót* és a kéregpoharat, a *kácikát*, *kácókát*. Mondják is, ha *körülkerített* berekfát látnak: „Na ennek a kérgi is köllött *kászónak*.”

Végül meg kell emlékezni legújabb szerzeményünkről, (Lelt. sz.: 68.28.1.) melyet 1968 tavaszán készített kérésünkre *Czigot József* 54 éves földműves Pogányszentpéteren úgy, amint elődeitől látta. A család törpebirtokos szénelgető volt, 1963-ban épült szép házukra is ezzel hozták össze a pénzt. Az erdő volt második otthonuk, s ma is jelentős mellékjövedelmet biztosít számukra a gyűjtögetés. Általában kosarakkal, tarisznyával mennek az erdőbe, ám ha váratlanul nagyobb mennyiségű gyümölcsöt találnak, gyorsan készítenek számára kéregedényt, kuzolát. Mint mondják, a legnagyobb és legszebb kosárcákát hárs- vagy vadceseresznyefából csinálták. De jó hozzá a berek- és nyírfafa is, bár az ritkán található ott, amerre járni szoktak. A II. képen látható darab hársfa (*Tilia cordata* Mill.) keresztben körülkerített és lehántott kérgéből összehajtott, kökény (*Prunus spinosa* L.) levagdosott tuskéivel összeszegezett edény. Feneke kör alakúra kivágott kéregdarab, melyet az edény alján átbújtatott hársfaág és több kökénytüske rögzít. Az edény alját köréje tekert és alátűrt iszalag (*Clematis vitalba* L.) tartja össze. Szája két oldalán egy-egy késsel fűrt lyukba vékony, lekérgezett hársfavesszőből fogantyút tekertek, mely az edény száján belül is áthalad. Átm.: 12,5—14,3 cm-M: 38,2 cm.

A nagykanizsai múzeum kéregedény-gyűjteménye 20 év munkájának eredménye. Meg kell azonban említenem, hogy az ismertett darabokon kívül is van még számos fakéregből készült tárgyunk. Így gyermekjátékok, sípok, kürtök, képkeretek és egyéb dísz tárgyak, valamint egy ökörkosár. De tudunk vidékünkön még más fakéregből készített tárgyakról is, ezekkel szeretnénk gyűjteményünket teljesebbé tenni.

Az elmondottak jól érzékeltetik az erdei környezet szerepét paraszt-ságunk gazdálkodásában, létfenntartásában. Ez napjainkban ugyan egyre veszít jelentőségéből, ám egyes táji adottságok között még ma is számottevő.

KERECSENYI EDIT

Эдит Керечени:

СОСУДЫ ИЗ ДЕРЕВЯННОЙ КОРЫ В КОЛЛЕКЦИЯХ МУЗЕЯ ИМЕНИ ДЁРДЬЯ
ТУРИ

(Резюме)

В окрестностях города Надьканижа дни наши дни сохранились обширные дубовые, буквые и смешанные леса. Всё же на много больше было здесь лесов в XVIII—XIX веках. В многочисленных мелких деревнях жил очень бедный народ, третья часть которого имела меньше пяти хольдов земель до освобождения, и, можно сказать, постоянно нищенствовала. Дополнительные доходы для поддержания жизни они могли получить в лесном деле и путём собирательства в лесах. Знешний народ изготовлял большую часть всего

оборудования дома, мебель и домашнюю утварь из дерева, из коры деревьев и технологией плетения. Автор в данной статье познакомит читателя с посудой, изготовленной из деревянной коры, и собранной работниками музея им. Дёрдя Тури с 1950 года.

Эти сосуды можно разделить на две группы:

1. Вещи, изготовленные для постоянного использования.

2. Предметы, изготовленные на моментальное использование, для удовлетворения временных нужд.

Из вещей, изготовленных для постоянного и долгое использование наиболее важными являются большие сосуды, предназначенные для хранения злаковых и прочих сельхоз-продуктов. Две больших сосуда (см. илл. № 1 и 2) изготовлены около 1870—1880-х гг, причём в этих случаях снятая вдоль ствола кора шита с обратной стороны. В случае всех остальных наружу смотрит оригинальная поверхность коры. Демонстрированный на илл. № 3 сосуд (по местному названию) «бучер» уже имеет специально изготовленное днище, — данный сосуд служил для хранения бобовых. Все эти сосуды держались на чердаке.

Отдельную группу образуют солонки. Солонки деревни Берзенце изготовлялись из берёзовой коры (илл. № 4) а собранные в деревни Мураратка из ольховой коры. Сняли кору молодого дерева, потом изготовили днище из того же материала (см. илл. № 5).

Пчелиный улей изготовленный из деревянной коры известный только из деревни Берзенце (см. илл. № 6). Этот улей изготовлен спешно из берёзовой коры для моментального помещения в нём пчелиной семьи сразу после роевня.

Edít Kercsényi:

RINDENGEFÄßE IN DER SAMMLUNG DES THÚRY-GYÖRGY-MUSEUMS

(Auszug)

In der Umgebung von Nagykanizsa liegen auch in unseren Tagen ausgedehnte Eichen-, Buchen- und Mischwälder. Noch mehr befanden sich hier im 18. und 19. Jh. Die vielen kleinen Dörfer dieser Gegend waren von einer armen Bevölkerung bewohnt. Man wirtschaftete vor der Befreiung auf Zwergbesitzen unter 5 Kat. Joch und fristete ein kümmerliches Leben. Das ergänzende Einkommen zu ihrem Lebensunterhalt wurde oft durch den Waid, durch das Sammeln und durch die Holzarbeiten gesichert. Ein großer Teil der Möbel und der Hausgeräte wurde aus Holz, Rute und Rinde selbst gefertigt. In dieser Arbeit sind die seit 1950 gesammelten Rindengefäße des Thury-György-Museums von Nagykanizsa beschrieben. Diese lassen sich in zwei große Gruppen einteilen:

1. Gegenstände für den täglichen Gebrauch,

2. Gegenstände, gefertigt für den gelegentlichen Gebrauch, zur Befriedigung gewisser, augenblicklicher Ansprüche.

Unter den für den täglichen Gebrauch gefertigten Gegenständen sind die großdimensionierten Korn- und Rohproduktenbehälter die bedeutendsten. Die beiden größeren der Abb. 1 und 2 wurden um 1870/80 gefertigt. Bei diesen wurden die in Längsrichtung abgelösten Rinden umgekehrt zusammengenäht. Bei allen übrigen Stücken ist die Rinde außen. Das auf Abb. 3 dargestellte, *bucsér* genannte Gefäß wurde auch mit einem Boden versehen. Es wurde für die Lagerung der Bohnen gebraucht. Alle wurden auf dem Dachboden gehalten.

In eine Sondergruppe sind die Salzbehälter einzureihen. Die von Berzenca sind aus Birkenrinde (Abb. 4), die von Murarátka (Abb. 5) aus Erlenrinde gefertigt. Die Rinde des jungen Baumes wurde abgelöst und der Gefäßboden wurde aus dem gleichen Material eingesetzt (Abb. 5).

Der Rindenkorb für Bienen (ung. *bédós kas*) ist nur in Berzenca bekannt (Abb. 6). Dieser wurde aus Birkenrinde mit Holznägeln eilig zusammengenagelt, um einen Bienenschwarm für diesen einzufangen.

Die für den gelegentlichen Gebrauch gefertigten Rindengefäße sind in unserer Gegend überall bekannt. Sie werden auch heute noch gefertigt. Am meisten liest man Erdbeeren und Himbeeren in diese. Sie bestehen meistens aus einem Stück Rinde, deren beide Ränder mit einem Stück Holz oder mit Stacheln zusammengestoehen sind. Selten wurde daran auch ein aus Waldrebe oder Rindenband gefertigter Griff angebunden. Das Museum besitzt nur ein einziges, sorgfältig gefertigtes Stück, das auf mein eigenes Ansuchen auf Grund von großdimensionierten Stücken von einem Kohlenbrenner aus Pogányszentpéter hergestellt wurde (Abb. 11).

A paraszti gazdálkodás munkateljesítmény-méréseinek módszeréről

Szaktervezési terepbejárásaim során, 1966-ban néhány termelőszövetkezet nélküli falutelepülést találtam Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén.¹ A Zempléni hegyvidék erdőrengetegekben fekvő, irtás eredetű községek tagosítatlan határait még napjainkban is a javított háromnyomásos rendszernek megfelelően hasznosítják a helyiek.² Határhasználatuk és szántóföldi növénytermesztésük hagyományos, korábbi termelési szinteket őrző elemei,³ valamint a gazdálkodás kisüzemi (családi) szervezete, két fontos vizsgálati körülményre ösztönzött illetve adott lehetőséget. Egyfelől arra, hogy az illető falvak gazdálkodási viszonyaiban mutatkozó nagyfokú megrekedés és elmaradottság okait, az élő emlékművek felhasználása mellett, elmúlt századok levéltári iratgyűjteményei, térképei segítségével kíséreljük megválaszolni.⁴ Másfelől arra, hogy a földművelés egészének munkafázisait, a helyszínen, élő gyakorlatban tanulmányozzuk. Ez utóbbi lehetőség nagy figyelmet érdemel. Elsősorban azért, mert az egyéni paraszti gazdálkodás felszámolódása és egyre inkább csupán az emlékezetben való továbbélése idején, néhány olyan parasztközösség agrárkultúrája, munkaszervezete, közösségi életének rendszere áll előttünk a maga eleven valóságában, amely megkövesedett elemeivel és munkafolyamataival egyrészt reprezentánsa lehet annak a típuspéldának, amely a fejlődés útján különféle okok és tényezők miatt megrekedt; másrészt amely lehetőséget ad arra, hogy letűnt korok homályos foltjainak megértéséhez közelebb kerüljünk.

Ezek a körülmények és elgondolások vezettek el oda, hogy kihasználva a kedvező viszonyokat, az egyes termelési folyamatok menete, módszere, eszközkészlete stb. mellett, rögzítsük azok időigényét is. Más szóval: a szükséges munkaidők mérésével kísérletet tegyünk az adott rendszeren⁵ belüli teljesítő-

¹ A szóban forgó községek: Baskó, Regéc, Mogyoróska, Sima. Részletesebb gyűjtést és méréseket az első kettőben végeztem.

² A szántóművelés alatt álló terület három „mezőre” van felosztva, s amennyiben egy-egy gazda parcelláinak határbeli elrendeződése lehetővé teszi, igyekeznek az őszi, tavaszi (általában közé vetve a lóherét, lucernát), kapások rendszerű rotációt betartani. Az ugar hagyása már elég ritka, a rossz fekvésű, nehezen művelhető birtokdarabokat parlagon hagyják. A tarló- és rétszabadulás, közös legeltetés még szokásban van.

³ A gazdálkodás és főleg a határhasználat anakronisztikus volta elsősorban azzal magyarázható, hogy évszázadokra visszamenően a lakosság megélhetési bázisát alapvetően az erdőgazdálkodás és faipar jelentette. A földművelés modernizálása, belterjesítése így nem vált „létszükségletté”. A főfoglalkozásként űzött növénytermesztésre alkalmatlan talaj- és domborzati viszonyok, az erdők és hegységek korlátozta szántóföldek szűk terjedelme is, alapjaiban korlátozott lehetőségeket adott.

⁴ Eddig a XVII. század közepéig visszamenően végeztünk levéltári kutatásokat.

⁵ „Adott rendszer” alatt azon tényezők összességét értjük, amelyek az eltöltött munkaidőt bármilyen vonatkozásban és mértékben meghatározzák vagy befolyásolják

képességek mutatóinak meghatározására. Nem igényel bizonyítást az a tény, hogy minden munka értékét döntően determinálja az elvégzésére fordított idő. Így van ez akkor is, ha a munkaerő ingyenes,⁶ és így van akkor is, ha a ledolgozott idő arányában kell a munkáltatónak akár pénzben, akár a megállapodás szerinti értékben „fizetnie”.⁷ Más szemszögből nézve a kérdést: egy-egy új, korszerűbb eszköz; technikai újítás vagy eljárás létrehozásában mindenkor jelentős szerepet kap, sőt sokszor konkrét követelmény, hogy az a korábbinál termelékenyebb legyen, azaz időegység alatt több munka elvégezhetőségét eredményezze.

A mondott falvakban végzett munkateljesítmény-mérések felhasználásával, nem csupán a jelenleg is működő magánparaszti kisüzemek termelő-teljesítő képessége nyer számokban is kifejezhető értéket, hanem éppen korábbi gazdálkodási és földhasználati formák konzerválódása következtében, nagy óvatossággal és körültekintéssel, következtetéseket vonhatunk le belőlük és párhuzamba állíthatjuk őket elmúlt időszakok hasonló, de sokkal hiányosabb adataival. A dolgozat végén közlünk egy táblázatot, amelyben néhány, szántásra vonatkozó teljesítményértéket gyűjtöttünk egybe, különböző szakmunkákból. Hadd utaljunk már itt arra, hogy — mint a későbbiekben látni fogjuk — legtöbbjük önmagában elégtelen ahhoz, hogy megbízható normaként kezelhessék, elsősorban rögzítésük előzményeinek nem ismerése, másrészt szűkszavúságuk és homályosságuk miatt.

Ez ideig mérések készülték a szántásról, vetésről, boronálásról, aratásról és cséplésről, mint már említettük: Regéc és Baskó községekben. A cél minden esetben az volt, hogy egyrészt a lehető legnagyobb pontossággal számba vegyünk minden, a művelési folyamattal kapcsolatos, azt meghatározó tényezőt; másrészt, hogy egy-egy egységet (például adott parcella felszántását vagy learatását) elejétől a végéig, a helyszínen mérjük. Önként adódik tehát, hogy a legtöbb eredményt a szántásoknál értük el, hiszen a földművelés valamennyi fázisa közül minden gazdasági évben ez ismétlődik legtöbbször. Addig, amíg naponta egy, legfeljebb két gazda gépi cséplését tudtuk mérni (s ez is évente csak egyszer), addig a szántásból két-három, sőt ritkán négy is futotta reggeltől estig. Jelenleg egyik munkaszakaszról sem rendelkezünk annyi méréssel, hogy azok megnyugtatóan és eredményesen feldolgozhatók, rendszerezhetők lennének. Így az alábbiakban csupán arra szorítkozhatunk, hogy az eddig nyert módszertani tapasztalatokat összegezzük, s konkrétan csupán a szántás példáján mutassuk be.

Eredményes és biztos felvételek készítéséhez elengedhetetlen követelmény: az adott munkafolyamat egészének és a helyi viszonyoknak, földművelési szokásoknak beható ismerete, mert csak ezek birtokában tudjuk számba venni a munkaidőt, teljesítőképességet befolyásoló valamennyi fontos tényezőt. Függetlenül attól, hogy melyik művelési szakaszról van szó, ismernünk kell az alkalmazott eszközök vagy gépek „életét”, azaz keletkezési (készítési) vagy beszerzési körülményeiket, típusukat, szerkezetüket,⁸ használati idejüket

⁶ Gondolunk itt a robotra.

⁷ Ismereteseik természetesen egyéb munkavállalási módok is, például amikor egy körülhatárolt munkamennyiség képezi a bérezés alapját, függetlenül az eltöltött időtől. Ebben az esetben sem lényegtelen azonban a munkaidő, hiszen a vállalkozó saját érdeke, hogy minél hamarabb megkapja munkája ellenértékét.

⁸ Nem szorul bizonyításra, hogy rossz szerkezetű ekével való szántás idő- és erővesztéssel jár.

stb. Fontos minden alkalommal számba venni az együtt dolgozó emberek és állatok (pl. igavonók) számát, kor és nem szerinti megoszlásukat. Az előbbiek-től elválaszthatatlan a munkaszervezet rögzítése, pontos tisztázása a munkamegosztás rendszerének.⁹

Ezzel áttérünk a szántások mérésénél alkalmazott módszer bemutatására. GALGÓCZI Károly írja egyik művében: „... a jó szántás az emberi hatalom alatt való okok közt, legelső föltétele a jó termésnek”.¹⁰ Nem szerencsés az egyes művelési szakaszok fontossági rangsorolása, annyi viszont bizonyos, hogy a szántások ideje, módja, mennyisége, sok egyéb tényező mellett, döntő kihatással van a talajművelés egészére. Az elmúlt kétszáz év gazdasági könyvészetében állandóan középpontban álló téma a termőföld megmozgatásának mikéntje. A kérdés különösen a XIX. században nyer nagy hangsúlyt, amikor is a kor igénye hadat üzen — sokáig csupán tollal — az elavult eszközöknek és termelői eljárásoknak. A szaklapok hasábjain szünet nélkül jelennek meg a gyakorlati és elméleti indítású cikkek a helyes szántás feltételeiről, követelményeiről.¹¹

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért pontokba szedtük az egyes szempontokat.

1. A mérés ideje (hónap, nap), helye (községnév), a munkát végző vagy végzők neve, életkora.¹²

2. A birtoktest határbeli helye (dűlőnév), domborzati jellemzői. Ez utóbbi igen figyelemre méltó. Egy „partos” fekvésű parcella, attól függően, hogy a lejtővel párhuzamosan vagy arra merőlegesen fekszik-e, más és más eljárással szántódik, ha egyáltalán művelhető ekével.¹³ Műveléstechnikát, talaj-eróziót, munkaidőt, az emberi és állati izomerő igénybevételét illetően, egészen más elbírálás alá esik, mint a lapos, egyenletes felszínű föld.

3. A birtoktest formája. A nagyon hosszú földesik szántásánál gyakrabban kell pihenőt tartani, míg a túl széles esetében sok az üresjárat a fordulásoknál. Az alábbi táblázat a fordulásokból adódó idővesztéséget mutatja be, az ágyak hosszától függően.¹⁴ (Lásd az 565. lapon.)

4. A birtoktest kiterjedése. A legfontosabb és legnagyobb gondot okozó adatok egyike. Egyénileg gazdálkodó parasztokról lévén szó, rendkívül nehezen,

⁹ A gépi cséplésnél igen jól megfigyelhető volt az együtt dolgozó 15–20 ember elrendezése (ami a házigazda joga) az egyes munkaszakaszok jellegének és igényének megfelelően. Munkabírás, kor és nem szerint mindenki a neki legmegfelelőbb feladatkört kapta, ugyanis elég egyetlen részleg lemaradása az egész csoport hátráltatásához, a felbomlott összhang pedig idővesztéséget jelent.

¹⁰ GALGÓCZI Károly 1865, 91. p.

¹¹ A teljesítménymérések és közlések értékelésénél nagyon becses segítséget nyújtanak ezek a cikkek. A dolgozat korlátozott terjedelme miatt meg kell elégednünk csupán néhány címközléssel: BENKŐ Dániel 1858, 119–120. — „A’ gazdasági kátéból valami...” 1816, 362–366. — J. F., 1859; — HARMATH 1843, 1359–64.; — BÉKESY László 1871, 441–442.; — HAJNIK János 1852, 625–628. — „Mélyebben kell szántani” 1843.

¹² Ezeket az adatokat minden néprajzi gyűjtésnél rögzíteni szoktuk. Jelen esetben viszont egyik-másik a szokottnál talán nagyobb jelentőséggel bír. Vegyük csupán az életkor példáját: nem mindegy, hogy az aratást végző ember harminc vagy hetven éves.

¹³ Lásd: HOFFMANN Tamás 1956, 546–555.

¹⁴ MORÓCZ—KORZMICS—BENKŐ 1855, 59. A parcellák hosszúságát és szélességét csak nagyon ritkán tudtuk feljegyezni. Az ezt célzó kérdésre vagy egyáltalán nem tudtak válaszolni, vagy csak hozzávetőlegesen. A méréseket kísérő bizalmatlan légkör miatt legfeljebb lépésekkel tudtunk egy megközelítő értéket megállapítani.

Az ágyak hossza öl	Barázda szélessége hüvelyk	Idővesztéses forduláskor		A szántásra fordított idő		Munkaidő	
		óra	perc	óra	perc	óra	perc
40	10	7	44	2	16	10	—
100	10	3	6	6	54	10	—
160	10	1	56	8	4	10	—

nagy tapintattal és óvatossággal lehetett csupán felvilágosítást kapni birtokállományuk vagy termésmennyiségük nagyságáról. Több ízben előfordult, hogy a szántást vagy cséplést végző gazda megtagadta ennek a kérdésnek a megválaszolását. További nehézségek adódtak abból is, hogy legtöbbször földjük nagyságát csupán a bele elvetni szokott mag úrtartalmával („vékás, köblös”) tudták megadni. Ugyanakkor e két területmértéknek megfelelő $\varnothing$ -öl értéket elég változó nagyságrendben határozták meg. A helyzetet bonyolítja, hogy ezek az úrmértékek, mint konkrét mérőeszközök, nincsenek már használatban, jóllehet egy-két gazdaságban még található véka. A körülményektől függően csak az egyik, ha lehetett akkor mindkét területmértékben (véka vagy köböl és négyszögöl) felvettük a kiterjedést.

5. Talajviszonyok. Az illető határrész talajnévének helyi elnevezése, jellemző, más talajfajtáktól megkülönböztető tulajdonságai. A velük való bánás módjai.

6. A szántás típusa. Gyepetörés, tarlószántás, mélyszántás össze- és széjelszántás stb.

7. Milyen növény után és milyen növény alá történik a szántás. Megtudakolása azért szükséges, mert lényeges különbség van a két szántást követő harmadik, vetőszántás és a kétéves lóherés föld feltérése között.

8. A munkát végző igavonó állat neme és kora.¹⁵

9. Az eke típusa. Ha nem gyári termék (ezek szerkezeti felépítésére ugyanis a szakirodalomból pontosan meghatározható, elemezhető, eredetének, készítésének tisztázása, méreteinek, alkatrészei funkciójának leírása. Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy a gyári készítésű példányon eszközöltek-e házilag változtatást, hogy az a helyi talaj és egyéb adottságoknak jobban megfeleljen. Az eke minden esetben nagy figyelmet érdemel, hiszen az ekevas vagy kormánydeszka nem kellő állása, formája a szántás minőségét, erő- és időigényét károsan befolyásolja.

10. A barázdák szélessége és mélysége. Ezeket mindig a körülményekhez kell alkalmazni. Jelentős idő- és erővesztést okozhat a kellelénél keskenyebb barázda, ugyanis többször kell akkor kerülni.¹⁶ Ha túl széles a barázda, nagyobb az állatok megterhelése, nem jó a talaj megdolgozása. A szántás típusától is függ a fogatás szélessége.¹⁷

11. A pihenésre, az eke igazítására stb. fordított idő jelölése.

¹⁵ A gazdasági üzemtannal foglalkozó művekben gyakran találkozunk a lovak és ökrök munkateljesítményének egybevetésével. Lássunk néhány kiragadott példát: 1 pár ökör és 1 pár ló munkavégzőképessége (szántásnál) úgy aránylik egymáshoz, mint 1:1,3. (BÉKESSY László 1871, 442.); 2 ló munkája = 3 ökörével. (HENSCH Árpád 1901, 107. — KORIZMICS—MORÓCZ—BORSÁNYI 1860, 69.).

¹⁶ BENKÓ Dániel 1858, 120.

¹⁷ SZABÓ József 1793, 26.

12. A mérések barázdánként történtek.¹⁸ Ennek segítségével válik majd kimutathatóvá a munka ritmusának változása, a fáradás és frissülés hullámszerűsége a fordulásokkal eltöltött idő.

Befejezésül bemutatunk táblázatba rendezve néhány munkateljesítmény-mérést. A „Megjegyzések” rovatban, lerövidítve közöljük azokat az adatokat, amelyeket az illető szerző a számszerű értékek magyarázatául vagy kiegészítésül, közölt.

Az igavonó		A szántás ideje	A felszántott ter. nagysága ¹⁹	Megjegyzések
megnevezése	darab-száma			
ökör	4	1 nap	1200 $\square$ öl ²⁰	ugyanennyit végez egy kétökrös robotos eke is. ²¹ jó erőben levő ökrök, nyári időben, egyes ekével. ²²
ökör	2	1 nap	$\frac{2}{4}$ hold	
ökör	2	1 nap	$1\frac{2}{4}$ hold	
ökör	2	1 nap	$1\frac{1}{4}$ hold	ugyanaz, mint az előbbi, csak szeptemberben. ²³ átlagos érték. ²⁴
ökör	4	1 nap	900 $\square$ öl	
ökör	2	1 nap	$1\frac{1}{2}$ hold	nyáron
ökör	2	1 nap	1 hold	ősszel ²⁵
ökör	2	1 nap	1100 $\square$ öl	tavasszal és ősszel
ökör	2	1 nap	1600 $\square$ öl	nyáron ²⁶
szarvas-marha	2	2 nap	1 kh	ugarlás és tavaszi szántás
szarvas-marha	2	$1\frac{1}{2}$ n.	1 kh	forgatás és az őszi alászántása. Nehéz talajnál 4–6 marhát is befognak. ²⁷
szarvas-marha	?	7 óra	1200 $\square$ öl	a szarvasmarha a szerző tapasztalása szerint, 440 ölet $\frac{1}{4}$ óra alatt járt végig, pedig közben a szántóvasat tisztítani kellett. ²⁸
ökör	2	1 nap	800–1000 $\square$ öl	u. ekkora területet meredek hegyoldalon, irtástalajon 4–5 asszony 3 nap alatt kapál meg. ²⁹
ökör	4–6	1 nap	1 köblös	biharmegyei jobbágyság földjein a 18. században. ³⁰
ökör	2	?	1200 $\square$ öl ³¹	egy jó ökörfogat 10 óra alatt 1000 $\square$ ölet is megszánthat. ³²
ökör	?	10 óra	960 $\square$ öl	

¹⁸ A mérések lejegyzését az alábbi módon végeztük:

Barázda	Idő	Barázda	Idő
1.	10 óra 11p. – 15p.	2.	10 óra 16p. – 20p.
3.	10 óra 22p. – 26p.	4.	10 óra 27p. – 32p.

¹⁹ Mindenütt a forrásban szereplő mértékegységet vettük át, ugyanis sok esetben annak bizonytalan nagysága (pl. köblös, hold) nem tette lehetővé az átszámítást.

²⁰ LEIBITZER János 1832, 21.

²¹ Uo.

²² HAJNIK János 1852, 627.

²³ Uo.

²⁴ SORGE K. E. 1832, 175.

²⁵ TÖRÖK János 1841, 43.

²⁶ KORIZMICS—MORÓCZ—BORSÁNYI 1860, 68.

²⁷ KOZMA Ferenc 1879, 167.

²⁸ SZABÓ József 1793, 68–69.

²⁹ HOFFMANN Tamás 1956, 552.

³⁰ SZENDREY István 1968, 149.

³¹ BÉKÉSSY László 1871, 442.

³² MORÓCZ—KORIZMICS—BENKŐ 1855, 58.

Az igavonó		A szántás ideje	A felszántott ter. nagysága	Megjegyzések
megnevezése	darab-száma			
ökör	2	10 óra	$\frac{3}{4}$ kh ³³	tarló, vető stb. szántásoknál. ³⁴ Felföld, XVIII. század Mezőtúr, XVIII. század ³⁵
ökör	2-6	1 nap	$\frac{1}{2}$ - 1 hold	
ökör	2-4	1 nap	1 köből	
ökör	5-6	1 nap	1 köből	
ló	4	1 nap	1 $\frac{1}{4}$ kh	erős lófogattal. ³⁶
ló	4	1 nap	3 hold	4 szántóvasú ekével, könnyű földben. ³⁷
ló	4	1 nap	1600 $\text{ö}1$ ³⁸	
ló	2	1 nap	0.45 ha ³⁹	
ló	2	10 óra	40 - 44 ár	közepes nagyságú (450 - 60 kg) lovakkal, 25 cm mélyen szántva. ⁴⁰
ló	2	1 nap	2 hold ⁴¹	
ló	2	?	1600 $\text{ö}1$ ⁴²	
ló	2	10 óra	1200 $\text{ö}1$ ⁴³	
ló	2	10 óra	1 kh ⁴⁴	
ló	2	1 nap	1200 $\text{ö}1$	A Zempléni-hegyvidék középső részén, „egy pár jó dolgos lóval”. ⁴⁵

Elég csupán egy futó pillantást vetni a táblázatra, s rögtön szembeötlenek a következő tények:

a) A közlések sokfélesége. Vagy egyáltalán nem tudjuk meg, hogy milyen viszonyok között keletkeztek az illető teljesítmények, vagy azok egyenetlensége rendkívül megnehezíti, illetve teljesen gátolja egybevetetőségüket.

b) Ugyancsak az összehasonlítást akadályozza a számokkal kifejezett értékek mértékegységeinek változatossága, s gyakran ezen mértékek pontos nagyságának nem ismerése.

c) Abban a pillanatban, ahogy alaposabban kívánunk e munkanormákkal foglalkozni, a színes és gazdagnak tűnő gyűjtemény szinte megfoghatatlanná válik.

Mindezeket a problémákat, véleményünk szerint, további konkrét példák kibányászása (a szakirodalomból) sem oldhatja meg.

Részben az eddig elmondottak miatt tartjuk szükségesnek a munkateljesítmények további mérését; a nagyobb és gyorsabb eredmény érdekében, törekedve intézményes és szervezett forma kialakítására. Van azonban még egy fontos körülmény, ami ebbe az irányba ösztönöz, nevezetesen: a földművelés legkülönbözőbb termelő folyamatainak munka- és időigényét az elmúlt századokban leggyakrabban a szükségesnek vélt munkanapok számával határoz-

³³ HENSCH Árpád 1901, 109.

³⁴ VÖRÖS Sándor 1879, 23.

³⁵ Soós Imre é. n. 30.

³⁶ LEIBITZER János 1832, 21.

³⁷ Uo.

³⁸ SORGE K. E. 1832, 171p.

³⁹ SPORZON Pál 1885, 62.

⁴⁰ SPORZON Pál 1882. 111.

⁴¹ TÖRÖK János 1841, 43.

⁴² BÉKESSY László 1871, 442.

⁴³ MORÓCZ - KORIZMICS - BENKŐ 1855, 58.

⁴⁴ HENSCH Árpád 1901, 109.

⁴⁵ IKVAI Nándor 1967, 59.

ták meg.⁴⁶ Ehhez hasonló az a gyakorlat — még a XIX. században is —, hogy a szántásnál az egy ekére évente eső területet adták meg.⁴⁷ Ha pontosan ismerjük a művelési rendszert, vetésforgót, a helyileg szokásos évi szántások számát stb., akkor — nagyon hozzávetőlegesen —, talán kiszámítható mekkora terület megmunkálása esik egy napra. Az ilyen módon szerzett adat viszont következtetések, megállapítások kimondásához elégtelen.

TÖRÖK KATALIN

IRODALOM

GL = Gazdasági Lapok
MG = Magyar Gazda
MeG = Mezei Gazda
NG = Nemzeti Gazda

BAKÁCS István

1930: *A regéci uradalom gazdálkodása a 18. században.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez I.) Bp.

BENKŐ Dániel

1858: *A földművelés jelen állása, és a termelést segítő eszközök és gépek jelentősége.* GL 9. sz., 118, 120.

BÉKESSY László

1871: *Munkaerő költségvetés egy évre.* GL 28. sz., 441–442.

GALGÓCZY Károly

1865⁴: *Mezei gazda népszerű vezérkönyve a mostani viszonyokhoz alkalmazva...* Pest, *A' gazdasági kateból valami: nevezetesen a' Szántásról* 1816. NG 362–366.

HAJNIK János

1852: *Nyílt levél a kettős ekék hasznosságáról.* GL 27. sz., 625–628.

HARMATH

1843: *A' szántásról.* MG 86. sz., 1359–1364.

HENSCH Árpád

1901: *Mezőgazdasági üzemtan.* 1–2. kötet. Bp.

HOFFMANN Tamás

1956: *Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán.* Ethn. 67: 536–561.

IKVAI Nándor

1967: *Földművelés a Zempléni hegység középső részén.* M és H. ? ?

J. F.

1859: *A mély szántás.* GL 39. sz.

KORIZMICS—MORÓCZ—BORSÁNYI

1860: *A mágócsi uradalom Csongrád vármegyében.* Jóságismertetés I. Pest.

KORIZMICS—BENKŐ—MORÓCZ

1855: *Mezei gazdaság könyve.* Stephens Henry „The book of the farm” című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva kiadják: —.

KOZMA Ferencz

1879: *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota.* Bp.

LEIBITZER János

1832: *A' mezei jószág vagy útmutatás.* Pest.

Mélyebben kell szántani: 1843, MG 16–17. sz.

Soós Imre

é. n.: *A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században.* Kiadja: Az Egri Dobó István Múzeum és a Heves megyei Tanács. Eger.

SORGE K. E.

1832: *A' nyereségről 's veszteségről a' mezei gazdaságban.* MeG 2. füz. 163–175.

⁴⁶ Előzetes gyakorlat és tapasztalat alapján meghatározták, hogy például adott nagyságú birtok szántása, vetése stb. évente hány nap gyalog- és ígás robotot igényel.

⁴⁷ BAKÁCS István 1930, 102–103.; WELLMANN Imre 1967, 60–61.; HENSCH Árpád 1901, 113, 125–126.; MORÓCZ—KORIZMICS—BENKŐ 1860. ⁶⁰

- SPORZON Pál
1882: *Mezőgazdasági üzemen tan tudományos és gyakorlati alapon*. Pozsony.
1885: *Gazdasági becsléstan. Vezérjónal szántóföldek, rétek... értékebecslésénél*.
Magyar-Óvár.
- SZABÓ József
1793: *Váti gabona*. Vátz.
- SZENDREY István
1968: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Bp.
- TÖRÖK János
1841: *Magyarország' legjelesb gazdasági 's ipar-vállalatainak ismertetése*. I. füzet.
Alcsuth gazdasági tekintetben. Buda.
- VÖRÖS Sándor
1879: *A mezői gazdaságtan rövid foglalata*. Kolozsvár.
- WELLMANN Imre
1967: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon rallozásainak tükrében*. Bp.

Каталин Тэрэж :

О МЕТОДОЛОГИИ ИЗМЕРЕНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА В КРЕСТЬЯНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

(Резюме)

За последние три года производили измерения производительности труда в горных селениях, возникших на месте раньше вырубленных лесов, и где по сей день применяются традиционные способы ведения хозяйства (приспособленная трёхменная система в земледелии, отсутствие размежевания земель, мелкие, частные крестьянские хозяйства, и т. д.). В данной статье мы подведём итоги методологических опытов, произведённых до сих пор, конкретно демонстрируя при этом способы и теоретическую характеристику измерений пахоты. Вот главные общие требования по ходу измерений: основательное знакомство с данным процессом труда, и хорошее знание конкретных местных природных условий. Знание всех типов применяемых на данном месте инструментов или машин, их механизма и всех их функций. Точное зафиксирование рабочей организации и разделения труда. Способы и аспекты измерения пахоты: расположение данного участка земли по отношению к месту селения, топологическая характеристика, форма, размеры этих участков. Также конфигурация условий местных почв. Тип пахоты (лушение стерни, мягкая пахота перед посевом, и т. д.). После какой сельскохозяйственной культуры происходит пахота, и под какую культуру. Тип и устройство плуга. Вид, возраст и пол домашних животных, применяемых в качестве тягловой силы. Ширина и глубина борозд.

Снимки были сделаны по бороздам, чтобы можно было иллюстрировать изменения ритмики процесса труда, и время, потреблённое на повороты в конце участка.

Из некоторых данных, собранных из специальной литературы, составили таблицу производительности труда. Сразу же бросается в глаза, что незнание обстоятельств происхождения норм, сообщённых отдельными авторами, также, как и точной величины употребляемых мер длины, и вообще немногословие сообщения, их неясность, почти сделает невозможным их систематизирование и научное обобщение.

Нам кажется, что применением измерений производительности сельскохозяйственного труда в указанных селениях можно будет цифрами выражать не только ценность производительных-производственных способностей частных, мелких крестьянских хозяйств, существующих и в наши дни, — а, как раз в следствие консервирования прежних форм и способов ведения хозяйства и пользования землёй, правда, при большой осторожности и усмотрительности, будет ставить их в параллель с данными прежних, но на много менее изученных времён.

Katalin Török:

ÜBER DIE METHODE DER MESSUNGEN DER ARBEITSLEISTUNG IN DER BAUERNWIRTSCHAFT

(Auszug)

Es wurden in den letzten drei Jahren Messungen der Arbeitsleistung in den in traditionellen Rahmen wirtschaftenden (verbesserte Dreifelderwirtschaft mit nicht zusammengelegter Flurnutzung; kleinbetriebliche Privatwirtschaften usw.) und von Rodung stammenden Dorfsiedlungen des Berglandes verrichtet. In diesem Aufsatz wird über die bisherigen methodischen Erfahrungen Bericht erstattet und die Gesichtspunkte und der Gang der Messungen auf den Ackerfeldern werden konkret vorgeführt. Die Hauptanforderungen an die Messungen waren folgende: eine ausführliche Kenntnis der Gesamtheit des Arbeitsvorganges und der heimischen Umstände: Typ, Konstruktion und Funktion der verwendeten Instrumente oder Maschinen; eine genaue Beschreibung der Arbeitsorganisation und der Arbeitsteilung. Die Gesichtspunkte bei der Messung der Feldarbeiten waren: Stelle des Grundstücks in der Gemarkung; ihr Reliefbeschaffenheit, ihre Form und Ausdehnung Bodenverhältnisse; Typ des Ackerns (Stoppelackern, Saatackern usw.); nach was für einer Pflanze und für welche Pflanze wird geackert Konstruktion und Typ des Pfluges; Geschlecht, Alter und Rasse der Zugtiere; Breite und Tiefe der Furchen.

Die Aufnahmen wurden den Furchen nach durchgeführt, um die Veränderungen des Arbeitsrhythmus und die für das Wenden verbrauchte Zeit nachweisen zu können.

Aus der Fachliteratur wurden einige gesammelte Leistungsdaten in einer Tabelle zusammengefaßt. Es fällt sogleich in die Augen, daß ihre Systematisierung und Verallgemeinerung infolge der Unkenntnis der Entstehungsumstände der von den einzelnen Autoren mitgeteilten Normen und der genauen Größe der gebrauchten Maße sowie im allgemeinen der Wortkargheit und Dunkelheit der Mitteilungen fast unmöglich sind.

Durch die Verwendung der Leistungsmessungen der in den besprochenen Dörfern verrichteten Arbeit wird m. E. nicht nur die Produktionsfähigkeit der Kleinbetriebe der Privatbauern einen auch in Zahlen ausdrückbaren Wert gewinnen, sondern man wird eben infolge der Konservierung der früheren wirtschaftlichen und landwirtschaftlichen Formen — zwar mit großer Behutsamkeit und Umsicht — diese Kleinbetriebe mit den ähnlichen Betrieben der früheren Zeiten, vergleichen können, worüber allerdings nur mangelhafte Daten vorhanden sind.

Az okiotok csereviszonyainak elemzése

I.

A csereviszonyok megismerésére és megértésére irányuló néprajzi kutatások a gazdaság egyéb szektorainak vizsgálatához viszonyítva előnyös képet mutatnak. Például NASH véleménye szerint „A csererendszerek összehasonlító tanulmányozása a gazdasági antropológia egyik legfejlettebb ága . . .”¹ Mégis, hogy e fejlettség mennyire relatív, kiderül egyetlen tényből: a törzsi társadalmak csereviszonyait taglaló, összegező tanulmány utoljára 1926-ban jelent meg,² és HOYT pszichológiai-ökonómiai írása már saját kora tudományos igényeit sem elégíthette ki. HERSKOVITS „Economic Anthropology”-jában csupán az ismeretek számbavételére vállalkozott.³ Tulajdonképpen egyetértenek a kutatók abban, hogy a csere vizsgálata sokoldalú megközelítést igényel. Ahogyan GREGORIUS megfogalmazta: „Mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a javak cseréje . . . nem tekinthető izolált kultúrelemnek, hanem mindig be kell vonni az analízisbe a vizsgált nép 'socio-psychological background'-ját, teljes 'cultural setting'-jét.”⁴ Az utóbbi két évtizedben jelentek meg munkák, amelyekben jól megalapozott összehasonlító kategóriákat fejtenek ki szerzőik.⁵ SAHLINS kidolgozta a csere és a társadalmi háttér összefüggésének néhány vonatkozását.⁶ Ennek ellenére nem mondható el, hogy a törzsi társadalmak csereviszonyait átfogóan ismerjük. Ez a helyzet főként két tényezőre vezethető vissza.

a) Megoszlanak a vélemények abban a tekintetben, hogy hogyan valósítható meg a társadalmi-kulturális háttér bevonása az analízisbe.⁷

b) Túlságosan kevés leírás áll rendelkezésre a törzsi társadalmak csereviszonyairól; illetőleg a meglévő anyag sem hasznosítható, amíg a nem gazdasági antropológiai szemlélettel gyűjtött és közreadott tényekből nincsenek levonva gazdasági antropológiai jellegű következtetések.

Tanulmányom írásakor ezért kettős cél vezet. Egyfelől szeretném a kelet-afrikai okiot nép csereviszonyait a gazdasági antropológiai összehasonlítások számára „hozzáférhetővé” tenni — azaz olyan következtetéseket le-

¹ NASH 1966, 28.

² HOYT 1926.

³ HERSKOVITS 1952.

⁴ GREGORIUS 1956, 152.

⁵ Ilyenek a reciprocitás és a redisztribúció (POLANYI 1957.), vagy a forgalmi szférákkal kapcsolatban az átváltás (conversion) és az átengedés (conveyance) (BOHANNAN—DALTON 1962, 3—7).

⁶ SAHLINS 1965.

⁷ Tulajdonképpen ez a probléma áll a szubsztantivista-formalista vita közepontjában. A vitát többen összegezték: CANCEAN 1966.; — FRANKENBERG 1967.; — DALTON 1969.; — RÖPKE 1969.

vonni az okiotokról közölt néprajzi adatokból, amelyekre a terepmunkások nem vállalkoztak. Másfelől e bemutatás és elemzés során olyan módszer alkalmazását kísérlelem meg igazolni, amely lehetővé teszi a társadalmi-kulturális környezet bevonását a csere vizsgálatába.

A bemutatás a következőképpen történik. Először röviden felvázolom az okiot társadalom és kultúra profilját, amelyben a gazdasági viszonyok ábrázolására kerül a hangsúly. Ez a vázlat teszi lehetővé, hogy a második és harmadik részben, amikor valamelyik cserealakító tényezőre utalok, a hatásokat ne csak egy bizonyos vonatkozásban, hanem az okiot társadalom egészének működése szempontjából tehesük mérlegre. A második részben írom le a csereviszonyokat, azaz leírom a csere lebonyolításának körülményeit, a csere formáit, az ügyletekben előforduló javakat, a cserearányokat, az értékek rendjét, a csere végrehajtóinak társadalmi helyzetét és a csere által létesülő újfajta társadalmi kapcsolatait. E tények nem egyformán jelentősek különböző vizsgálatokban. Pl. az okiotok csere-tevékenységének ösztönzői, értelme és funkciója megvilágításában a javak elemzésének van a legnagyobb jelentősége. Ezzel szemben a cserearányok listája önmagában véve nem interpretatív értékű; viszont más népek cserearányaival összehasonlítva — akik ugyancsak cserekapcsolatban állnak az okiotok cserepartnerével és esetleg egymással is — módot nyújtana annak megállapítására, hogy egy nagyobb körzeten belül a cserekapcsolatban álló népek közül melyek húznak hasznot a kereskedelemből. A tanulmány harmadik része a tulajdonképpeni elemzés, amely során a cserevel kapcsolatos tények és összefüggések összevetésével, a különféle tényezők hatásainak szembeállításával arra próbálok választ adni, hogy mi teszi lehetővé a csereát az okiotok számára, miért hajtják végre és mi a funkciója gazdaságukban? Ezen túlmenően úgy vélem, hogy adataim lehetővé teszik egy történeti jellegű kérdés megválaszolását is, hogy milyen szerepe lehetett a nandiknak az okiotok jelenlegi⁸ csereviszonyainak kialakításában.

II.

Az okiotok⁹ Kenya és Észak-Tanzánia erdős magasságjain élnek. Kis halmazokban¹⁰ élnek együtt, más népek között szétszórtan, egy-egy nagyobb erdőség körül tömörülve. Az egyes halmazok nem alkotnak törzseket. A halmaz tagjait csak az egymás mellett élés és annak tudata fűzi össze, hogy valamennyien okiotok, valamint, hogy egy meghatározott területet az okiotok sajátjának tekintenek. A nandi nyelv egyik dialektusát beszélik, saját nyelv-

⁸ Az okiotok esetében a néprajzi jelen HUNTINGFORD terepmunkájának időpontját, az 1930-as éveket jelenti.

⁹ Az okiot (többes szám okiek) társadalom a néprajzi irodalomban dorobo néven fordul elő leggyakrabban. A dorobo név a maszaik által adott *il-torobo* (egyes szám *el-toroboni*) bantuizált változataiból (ndorobo, andorobo, wandorobo) ered. A társadalom saját nevének az okiot-ot tartja, ezért ezt használom. (HUNTINGFORD 1951, 2.)

¹⁰ HUNTINGFORD a törzsnek nem nevezhető társadalmi együttesre a *horda* elnevezést javasolja, mondván, hogy e meglehetősen laza társadalmi csoportban kialakult bizonyos horda-szellem, ami elég erős ahhoz, hogy „... minden hordát saját területén tartson és saját dolgára figyelmeztessen”. (Huntingford, 1951. 2.) A néprajztudományban elterjedt horda fogalmat azonban RADCLIFFE-BROWN úgy definiálta, hogy „A horda személyek kis csoportja, a territorium egy bizonyos térségét birtokolja... a föld és annak termékei fölött közös tulajdonjoggal rendelkezik.” (RADCLIFFE-BROWN 1931, 3.) Az okiotok nagy társadalmi együttese ennek a definíciónak nem felel meg, ezért használom a több egységből lazán összetevődő együttesre a *halmaz* kifejezést.

vük használatával felhagytak.¹¹ A halmazok, lakóhelyüktől függően más-más népek, nandik, maszaik, kikujuk kulturális vonzásába kerültek, sőt a maszaik a múlt században bizonyos fokig függőségükbe vontak egyes okiot csoportokat.¹² Minthogy kellően részletes néprajzi leírás csak a *Tindiret* erdő lakóiról áll rendelkezésre HUNTINGFORD terepmunkájának eredményeként, analízisem erre az anyagra támaszkodik.¹³

Az okiotok tevékenységének fő tere az erdő. Az erdő nyújtja a megélhetés előfeltételeit: a vadászható állatokat, a gyűjthető növényeket és mézet, a védelmet. A Tindiret erdő 2400–2700 m magasságban fekvő, lombhullató, rendkívül sűrű őserdő, magas fákkal és dús aljnövényzettel. Csak két nagyobb ösvény metszi keresztül. Az erdő középső része annak lakói szemében is áthatolhatatlan senki földje. A települések közelében kisebb csapásokat vág-
tak, azok vezetnek a vadcsapdákhöz és a kaptárakhoz. Az erdő mindig nyirkos, a száraz és esős évszak nem tér el erősen egymástól. Az okiotok mégis megkülönböztetik a két évszakot, mert az időjárás csekély változása meghatározta a vadászat módját és ma hatással van a földművelésre.

A létfenntartáshoz szükséges javakat gyűjtögetéssel, vadászattal és méhéskedéssel szerezték meg a múltban. A száraz évszakban íjjal, mérgezett nyíllal, kutyák segítségével nagyvadakra vadásztak az erdő mellett elterülő sztveppéken. Az esős évszakban kisebb erdei állatokat fogtak verem- és hurokcsapdákkal. A két világháború között Kenya és Tanzania népeit hatóságilag rezervátumokba kényszerítették. Megszűkült a tér, amelyben az okiot vadászok mozoghattak, ezért felhagytak az íjas vadászattal, és a szükség-től hajtva ültetvényeket létesítettek az erdő közelében, földművelők lettek. Fő terményeik az aszályfű (eleusine coracana) és a kukorica, táplálkozásuk szempontjából kisebb jelentőségű az édes burgonya. A földművelés eszköze: kapa, fejsze és kés. A földművelési év két szakaszra oszlik: a föld előkészítése a száraz évszakban történik (január–április), az esős évszakban zajlanak le az ültetés és a begyűjtés közé eső munkafázisok (április–szeptember). A magvakat az erdőben elrejtett tároló kunyhókban tartják. A földművelés mellett az okiotok kismérvű állattartást is folytatnak, ami családonként néhány kecskét, szerencsésebbeknél tehenet is jelent. Az élelemszerzés mellett készítenek fa-, bőr- és fűtárgyakat, csapdákat, nyílveszőket, íjakat, kaptárakat, ruhaanyagokat, csuklyákat, kosarakat és szerszámnyeleket, de ezek előállítására senkit sem tesz specialistává.

¹¹ A nyelvvesztés folyamatáról beszámol HOBLEY 1903, 34. Ő tudósít arról is, hogy a Kenya hegyen lakó okiotok a maszai nyelvet beszélik. HOBLEY 1905, 40.

¹² KRAPP 1854-es tudósításában írja: „A wamai emberek wandorobok, akik kötelessége elefántot vadászni a maszaik számára...” (idézi HUNTINGFORD 1954, 124.) HUNTINGFORD, KRAPP tényközléséhez azt a megjegyzést fűzi, hogy semmi jel sem mutat arra, hogy a Kipkurek körzet (a Tindiret erdő egyik körzete) lakói valaha is kötelezettségekkel tartoztak volna a nandiknak, ezért félreértésnek tartja, hogy az okiotok a maszaik szolgálói lettek volna. Megerősíti KRAPP közlését BAUMANN, aki magyarázatot is ad, hogy miért nem találkozhatott a függőség nyomaival HUNTINGFORD az 1930-as években: „Sok wandorobo egyfajta függőségben élt a maszaikkal és elefántesontot kellett szolgáltatnának nekik, amit azok eladtak a parti karavánoknak... Manapság minden wandorobonak sokkal jobban megy mint a maszaioknak és ezért a viszony szinte megfordult.” (BAUMANN 1894, 168.) Azaz, az 1891-es marhavész, amely tönkretette a maszai csordákat, megváltoztatta a maszaik és a körülöttük élő népek viszonyát, amint azt bemutatta GULLIVER 1962, 436.

¹³ HUNTINGFORD 1951., 1954., 1955. Ezen a három tanulmányon alapul a társadalmi-kulturális profil felvázolása.

A hagyományos termelési ágakban éles munkamegosztás alakult ki a nemek között. Férfiak végzik a vadászattal, méhészkedéssel kapcsolatos tennivalókat, és állítják elő a tevékenységek szerszámaikat. Az ő feladatuk a tűzgyújtás, a hús tűzretétele, a favágás, fehér és színes föld szerzése és a kereskedés. Nők gyűjtik a növényi táplálékot, látják el a ház körüli teendőket. Ők építik a kunyhót és ők az iparosok. Nők fejkik az állatokat is. A földművelésből mindkét nem kivieszi részét erejéhez mérten, de az asszonyok több fázisban dolgoznak.

A föld közös tulajdonban van. Az okiotok az erdőt körzetekre osztották fel. Az egy körzeten belül élők egy társadalmi egységet alkotnak, amelynek élén a körzeti tanács áll. A körzeten belül minden család az erdő egy meghatározott sávjával rendelkezik, de nem magántulajdonosa a területnek, hanem csak a körzeti tanács beleegyezésével birtokolja azt. Végső fokon tehát a körzet, mint társadalmi egység, a tulajdonos. Az egyén birtoklási joga azonban jelentős: engedélye nélkül senki sem használhatja erdőrészét, és a birtoklási jog családon belül apáról fiúra száll. Ugyanez a tulajdon- és birtoklási jog érvényesül az ültetvényeken is. A kerítéssel körülvevett ültetvényen többnyire több családnak van egy-egy földdarabja. Akiknek földjei egy kerítésen belül fekszenek, segítik egymást a föld megművelésében, de a termés a birtokló családot illeti. Az erdő középső része nem tartozik egy körzethez sem, bárki szabadon használhatja.

Minden munkát mindenki saját maga, illetve szűkebb családja számára végez, és a termékkel szabadon rendelkezik. Vadászat esetén más a helyzet. Többnyire négy-öt férfi vadászik együtt, és ha valamit elejtenek, egy részét a helyszínen közösen elfogyasztják. Az állat maradványát szétosztják egymás között és hazaviszik. Otthon a hús tovább osztódik a következő sorrendben: 1. a saját, szűk család, 2. a vadász szülei, 3. a feleség szülei, ha elérhető távolságban laknak, 4. sikertelenül járt vadásztársak.

Újabban az okiotok bérmunkát is vállalnak esetenként a közeli farmokon. Az így szerzett pénzt vagy terményt a vadhúshoz hasonló elvek szerint kell szétosztani.

A fogyasztóhoz került javakat ki-ki tetszése szerint felhalmozhatja fegyverek, kaptárak, újabban jószág formájában. Ezek a dolgok azonban, önmagukban véve, nem sokat érnek az okiotok szemében. Az igazi „vagyon” a vadászatban és méhészetben mutatott ügyesség jelenti, ezzel lehet kivívni a társadalom megbecsülését.

Az ideiglenes, de hónapokig egy helyen álló települések zöme az erdő és a körülötte húzódó bozót sáv között fekszik, egyenlő távolságra a vadászterülettől és az ültetvényektől. Régebben sokan az erdő belsejében laktak, de az első világháború után a kormányzat megtiltotta az erdőben lakást. A településeken kis kunyhók állnak. Egy kunyhóban egyetlen család lakik, szülők és gyermekek, akikhez a férj még élő anyja vagy apja csatlakozhat. A településcsoportot néhány család alkotja. A férfítagek lehetnek közeli vérrokonok vagy csak ugyanazon nemzetség tagjai is. Életük mindenképpen összefonódik, a közös vadászat és a ma közösen végzett földművelés mellett összefűzi őket az állandó együttlét.

A falu és a horda között átmenetet képviselő településcsoportban a tagok a társadalom más jellegű osztottságát is képviselik. Az okiotok számon tartják az exogám rokonsági csoportot, amely mindenkit felölel, akit vérrokonság terminológiájával neveznek meg. A patri- és matrilineáris rokonok 3 felmenő és 2 lemenő ági generációját foglalja magában.

Szélesebb társadalmi kört ölel fel az exogám, patrilineáris, totemisztikus nemzetség, amelynek totemisztikus jellege totem állatok neveinek ismeretében merül ki. A nemzetség élén tanács áll, amelynek az öregek a tagjai, de minden körülménytől férfi felszólalhat benne. A tanács a nemzetségen belüli vitás ügyekkel foglalkozik. A nemzetség átmetszi a körzetek határait, és ezzel az egész halmaz összetartásához hozzájárul.

A tulajdonviszonyok kapcsán említés történt a körzetekről, mint társadalmi csoportokról. A körzetek élén tanács áll, amelynek vezetője idősebb ember, akit rátermettsége alapján ismernek el, de különleges hatalommal nem ruházzák fel. A tanács körzeten belüli és nemzetségek közötti ügyekkel foglalkozik.

A társadalom további tagolását eredményezte a korcsoportrendszer átvétele a nandiktól. Minthogy a korcsoporthoz tartozás meghatározott társadalmi szereppel jár együtt, és a korcsoport viselkedésszabályai érvényesek még a rokonságéval szemben is, így igen fontos szerepet tölt be az okiot társadalmi életben.

A társadalom jólétének biztosításán, a viselkedés szabályainak őrzésén munkálkodnak a holtak szellemei. Őket sértik a bűnözők, és a bűn az egész társadalomra romlást hozhat. Ezért a bűnösöket komoly anyagi megterheléssel járó purifikáló szertartásoknak vetik alá, hogy a holtak szellemeit kiengeszteljék. A holtak szellemein túl, elérhetetlen messzeségben élnek az istenek, akik természeti erők perszónifikációi: Asista a Nap, Araua a hold és Ilet a mennydörgés. Imádkoznak hozzájuk, de határozott elképzelésük csak Iletről van, akit istenné vált embernek tartanak. Ismernek rossz szellemeket, akik betegségeket okoznak.

Nagy jelentőséget tulajdonítanak a mágiának, de a gazdasági tevékenységek közül csak a vadászathoz kapcsolódnak mágikus rítusok. Megkülönböztetnek mindennapi és rendkívüli élethelyzeteket. Aki rendkívüli helyzetben van, purifikáló szertartásokkal igyekszik biztosítani a profán helyzet visszaállítását.

Ismernek természetfeletti erővel rendelkező embereket, mindkét nembeli boszorkányokat és gyógyító varázslókat, de még az utóbbiak sem specialisták.

III.

Az okiotok és a körülöttük lakó nandik — amióta tudomásunk van róluk — barátságos viszonyban állnak egymással. A nandik megtűrik, sőt bizonyos mértékig tisztelik az okiotokat, feltételezik róluk, hogy esőcsinálók és nagy szakértői a mágiának. Az okiotok viszont óvatosak, félnek a kulturálisan fejlettebb és őket számban is meghaladó nandiktól. Az érintkezés következtében sok kulturális elemet vettek át az okiotok a nandiktól. Az átvételeket elősegítették a vegyes házasságok is, amelyeket a század elején az okiotok még rosszaláltak. Kapcsolatuk a múlt század végén intenzívebb lehetett mint az 1930-as években. Átörést az okozta, hogy 1906-ban a nandik elvándoroltak, és később csak néhány csoportjuk tért vissza. Ez az intervallum elég volt ahhoz, hogy a két nép bensőséges érintkezése megszűnjön.¹⁴ A két nép között fennálló kereskedelmi kapcsolatokról a múlt század vége óta tudunk,¹⁵ de részletes adatok csak az 1930-as évekből állnak rendelkezésre.¹⁶

¹⁴ Az okiot-nandi viszonyt bemutatja HOBLEY 1903, 33. és HUNTINGFORD 1954, 123—126, 131.

¹⁵ BAUMANN 1894, 168.

¹⁶ HUNTINGFORD 1955, 611—2, 627. A továbbiakban csak azoknál az adatoknál hivatkozom, amelyek nem ezeken az oldalakon találhatóak.

A csereügyletek három hagyományos formája különböztethető meg az okiotoknál: fejvetlen termékcsere, ajándékcseré és házassági ajándék. Újabb, XX. századi fejleménynek tekinthető a pénzhasználat terjedése, pénzzel történő vásárlás.

A közvetlen termékcsere lebonyolítására nem alakult ki külön intézmény. A vásárolni kívánó okiot felkeresi a nandi kovácsot, fazekast, vagy egy közel-lakó földművest, és megállapodnak egymással.

Az ajándékcseré cserebarátok között folyik. A kezdeményező többnyire nandi, aki mézhez szeretne jutni. A kapcsolat felvétele után barátoknak tekintik egymást. Az okiot ad a nandinak valamennyi mézet anélkül, hogy azonnal viszonzást várna. Egy idő múlva a nandi megajándékozta okiot barátját egy kecskével. Kölcsonösen ajándékokat adnak egymásnak egy időn keresztül, majd az okiot valami nagyon értékes dolgot, pl. egy majombőr köpenyt ajándékoz és eléri a végcélt: kap egy marhát. A baj csak az, hogy így a nanditól hím állatot kap, mert a nandik nem szívesen válnak meg teheneiktől.

Ezért válik fontos gazdasági ügyletté a házasság. Ha valaki lányát nandihoz adja, házassági ajándékként egy tehenet, ökröt vagy bikát és néhány kecskét kap. Ha okiot férfi vesz el nandi lányt, ugyanezzel a fizetéssel tartozik. Az utóbbi eset ritkábban fordul elő. Régen ha okiot okiottal kötött házasságot, csak némi mézborból és néhány majombőr köpenyből állt a menyasszonyváltság. Ma, amikor néhány állata minden családnak van, egykét marha és két-hat kecske is hozzátartozik a menyasszonyváltsághoz. A menyasszonyváltság összetételének és mennyiségének változása gazdaságilag a javak újraelosztását eredményezi, társadalmilag pedig azokat, akik nem képesek ezt az összeget megfizetni, aggregényéltre kényszeríti. Az aggregényeket más családok segítik a női munkák elvégzésében.¹⁷

Készpénzhez a fehérek farmjain végzett munkával, vagy a nandiknak eladott árukkal jutnak.¹⁸ A pénzzel a nandiktól vásárolnak, vagy a közeli városokban — *Songkor, Aruos* — költik el.

Az okiot csereügyletekben szereplő javakat táblázatokon mutatom be, amelyekhez kiegészítő megjegyzéseket fűzök.

*

Kiegészítések az 1. táblázathoz

2. A nagy vadászatok idején volt jelentősége, ma már nem kerül sor cseréjére.¹⁹
5. Házassági ajánlattételnél egy táská mézet kell ajándékozni a lány apjának.²⁰
6. Mézbort isznak névadáskor a család öregei. Halál esetén az elhunyt gyermekeit mézborral purifikálják.²¹
7. Az asszonyok szabad idejükben készítik „... éppen mint ahogy az európai asszonyok kötnek”. Zömmel cserére gyártják („... mi kosarainkat a nandiknak készítjük”), bár maguk is használják őket.²²
8. Az okiotok is távolról szerzik be a fehér és színes földet. Általában 4—5 férfiből álló expedíció megy érte, nagy táskákban szállítják. A fehér földnek tisztító rítusokban van szerepe, a színes földet csak cladásra hozzák.²³

*

¹⁷ HUNTINGFORD 1951, 42.

¹⁸ HUNTINGFORD 1955, 607, 626.

¹⁹ HUNTINGFORD 1955, 623.

²⁰ HUNTINGFORD 1951, 43.

²¹ HUNTINGFORD 1951, 47., 1954. 141.

²² HUNTINGFORD 1955, 610.

²³ HUNTINGFORD 1954, 134, 139—40., 1955, 626.

1. táblázat Javak, amelyeket az okiotok eladnak a nandiknak

Áruk	A megszerzés helye	Készítők és az előállítás körülményei	Felhasználás	A csere formája
1. gyógynövények 2. szárított hús 3. antilopbőr	erdő sztyepp sztyepp	mindkét nem gyűjtögeti férfiak vadászattal férfiak vadászattal, asszonyok készítik ki	gyógyítás élelem női viselet, táska, tegez, dohány-tartó	közvetlen termékcsere közvetlen termékcsere közvetlen termékcsere
4. majombőr köpeny	erdő	férfiak ejtik el, asszonyok varrják	viselet, ajándék, menyasszony-váltáság	közvetlen termékcsere, ajándékcsere, házassági ajándék
5. méz	erdő	férfiak méhészkednek	élelem, mézbor alapanyaga, ajándék	közvetlen termék- és ajándékcsere
6. mézbor	erdő	mézből erjesztik	élvezeti cikk, rituális kellék	házassági ajándék
7. kosár	erdő	asszonyok készítik	tárolóedény, mértékegység	közvetlen termékcsere
8. színes föld	nagy távolságból hozzák	férfiak hozzák	eladás	közvetlen termékcsere
9. munkaerő		férfiak	nandi ifjak körülmetélese avatásakor, nandi ültetvényeken, fehér farmereknél	fizetség javakkal és pénzzel

2. táblázat. Javak, amelyeket az okiotok a nandiktól szereznek be

Áruk	Az eladó státusa	Felhasználás	A csere formája
1. nyílhegy	nandi kovács	vadászat	közvetlen termékcsere
2. kés	nandi kovács	állatnyúzás, irtás, aszályfű aratása stb.	közvetlen termékcsere
3. fejsze	nandi kovács	favágás, irtás stb.	közvetlen termékcsere
4. kapa	nandi kovács	földművelés	közvetlen termékcsere
5. gabonamag	nandi földműves	vetőmag és élelem	közvetlen termékcsere
6. kecske	bármelyik nandi, aki hajlandó eladni	állatvagyon, bírságfizetés, rituális kellék	pénzért vásárlás, ajándékcsere, házassági ajándék
7. marha	nandi cserebarát, kérő	állatvagyon, tejhaszon, menyasszony-váltáság, trágyája rituális kellék	ajándékcsere, házassági ajándék (tehén csak utóbbiban)
8. só	bármelyik nandi	ételízesítő	közvetlen termékcsere
9. fazék	nandi fazekas	főzés, tárolás	közvetlen termékcsere
10. gyöngy	bármelyik nandi	dísz	közvetlen termékcsere
11. dohány	bármelyik nandi	élvezeti cikk	közvetlen termékcsere

Kiegészítések a 2. táblázathoz

6. A kecske rituális értéke igen nagy. Purifikáló hatást tulajdonítanak a kecske evésének és részei alkalmazásának. Szülő nő, ikreket szült nő, megejtett leány, megrontott ember, halott gyermekei és gyilkosok megtisztításához kecskezsírt, a kecske bendőjéből kiszedett, meg nem emésztett táplálékot használnak, kecskét esznek. Kecskebírságot fizet, aki nemzetségtársnőjével vérfertőzést követ el és ebből gyermek születik, és az, aki más kaptárját ellopja.²⁴
7. Marhában kell bírságot fizetni gyilkosságért.²⁵

A termékcserere kerülő javak között maradandó arányok alakultak ki, amelyeket a hagyomány rögzített. Árváltozás természetesen lehetséges. 1939-ben a következő arányok voltak érvényben:

okiot	nandi
2 láb ² (kb. 0,2 m ²) szárított hús	= 25 font gabonamag ²⁶
1 nagy kikészített antilopbőr	= 1 nagy cserépfazék (kb. 50 cm magas)
1 kis kikészített antilopbőr	= 1 kis cserépfazék (kb. 25 cm magas)
1 táská méz	= 1 fejsze vagy 1 köteg dohány
1 tökkobak méz	= 1 nyílhegy vagy 1 shilling értékű kereskedelmi gyöngy
1 kosár	= 2 kosár gabonamag ²⁷
A gyógynövény bármilyen terméket helyettesíthet.	
Az ajándékcseré esetekből a következő egyenlőségekről tájékoztat HUNTINGFORD:	
valamennyi méz	= 1 kecske
1 majombőr köpeny	= 1 bika vagy 1 ökör
Az újabb keletű ledolgozásoknál kialakult arányok:	
1 napi gyomlálás a nandi kovács ültetvényén	= 2 kés
1 napi munka fehér farmer ültetvényén	= 2 font kukorica ²⁸
Kézpénzért eladás eseteiből ismert:	
1 táská színes föld	= 2 shilling
és tudjuk, hogy kézpénzért lehet kecskét vásárolni.	

Ami az okiotok értékrendjét illeti, a múltra vonatkozóan kevésbé beszélhetünk a javak közötti értékkülönbségekről, legalábbis minőségi értelemben. A legtöbbre értékelt „dolog” a méh volt, de a méhrajok áruvá válásáról nem tudunk. A kaptárában lakó méhrajnak mindenki tulajdonosa volt, de ha a raj más kaptárába repült át, nem lehetett visszakövetelni.²⁹ Egyéb javaik közül még a nehezen megszerezhető majombőr köpeny vált ki. Amióta állatok tartanak, egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a marha a kincsképzésben, noha tisztelete nem olyan mérvű, mint amilyen a kelet-afrikai marhatartó népek körében.

A cserék végrehajtói férfiak. Minthogy az okiotok társadalma az egyenlők társadalma, a csereforgalomba való bekapcsolódás lehetősége mindenki előtt nyitva áll. Míg a cserékben nők nem vesznek részt, addig előfordul, hogy beszőknek a közeli városokba pénzzel vásárolni, de ez a férfiak rosszallását vonja maga után.

²⁴ HUNTINGFORD 1951, 45, 1954, 128, 134—141.

²⁵ HUNTINGFORD 1954, 133—4.

²⁶ HUNTINGFORD 1955, 623.

²⁷ HUNTINGFORD 1955, 624.

²⁸ HUNTINGFORD 1955, 604, 607.

²⁹ HUNTINGFORD 1955, 614—19.

A nandikkal cserekapcsolatba lépő okiot férfiak és partnereik között eladó és vevő viszonya létesül. Ettől eltérő a cserebarátság által humanizált ajándékcseré kapcsolat, bár ennek a cserén kívül eső velejáróiról nem tudunk.

IV.

Az okiotok által cserére felkínált termékek közül a gyógynövények, a majombőr köpeny, a méz és a kosár — legalábbis alapanyagukat tekintve — erdei termékek, azaz esetükben a természeti adottságok különbözősége teremti meg az előfeltételét annak, hogy az okiotok és a nandik viszonylatában áruvá válhattak. Az áruk másik csoportját — szárított hús és bőrök — olyan javak alkotják, amelyek előállítására sajátos technológiák ismeretét és jóval több időt igényel, mint amennyivel a nandik rendelkeznek, akiknek életében a földműveléssel és állattartással kapcsolatos tevékenységek a legfontosabbak. Tehát a két nép között árucserét tesz lehetővé a kulturális különbség.

Nyilvánvaló, hogy a környezet és a kultúra különbsége csak abban az esetben lehet előfeltétele a cserének, ha a javakból a társadalmi szükségletnél nagyobb mennyiség áll rendelkezésre, vagy ha a javak adott összetétele nem biztosítja a társadalom létfenntartását. Felmerül tehát a kérdés, hogy rendelkeznek-e többlettel az okiotok és vajon többletük kerül-e eladásra?³⁰ Nézetem szerint az okiotok rendelkeznek többlettel. Állításomat a következőkkel támaszthatom alá:

1. A szárított hús árucikként funkcionálása megszűnt, mert a megszűnt vadászterületen elejtett állatokat elfogyasztják. A negatív példa mellett idézhető pozitív is.

2. A kosarakat az asszonyok szabad idejükben fonják, tehát nem abban az időben, amelyet létfenntartási tevékenységekkel töltenek.

3. Színes földdel is kereskednek, amit kizárólag cserére szereznek meg.

4. Mindezek a tények nem lennének bizonyító erejűek, ha nem állna szembe velük néhány olyan nandiktól beszerzett áru, amit nem tekinthetünk szükségleti cikknek. Ezek a gyöngy, a dohány és a só. A sót ugyanis pótolni tudják növényi anyagokkal.³¹

Tehát az okiotok rendelkeznek többlettel, de ennek mennyisége meglehetősen kicsi, és ami még fontosabb, nem kerül vissza rendszeresen a termelésbe, hanem személyes fogyasztásban tűnik el.

A többlet kis mennyiségét látszik igazolni a nandiktól szerzett javak összetétele is. E javak zöme termelőeszköz, élelem, vagy létfontosságú rituális értékű állat, amelynek megszerzése nélkülözhetetlen a sikeres földműveléshez, állattartáshoz és életvitelhez. Éppen mert szükségletek az okiotok számára, nem láthatunk többletet azokban a javakban, amelyeket felkínálnak értük. Ez arra vall, hogy a csereügyletek döntő többsége szükségleti javakkal történik.

³⁰ A többlet fogalmának vitájához (PEARSON 1957., — HARRIS 1959., — DALTON 1960.) ezúttal — hely hiányában — nem kívánok hozzászólni. Csupán arra szeretnék utalni, hogy a létfenntartáshoz szükséges kalóriamennyiség is társadalmilag meghatározott, és bizonyos határig alatta lehet a biológiai követelményeknek. Ezt az alsó határt egyelőre nem ismerjük (HARRIS 1959, 191.), ezért a relatív többlet, a társadalmilag meghatározott szükségletet meghaladó javak fogalma az, amilyen értelemben itt többletről beszélek. (Az abszolút és relatív többlet szétválasztása PEARSON 1957, 322—3.)

³¹ HUNTINGFORD 1955, 606.

A fentiek azt bizonyítják, hogy csereügyletek végrehajtása szempontjából nem az a döntő, hogy egy társadalom össztermelése hogyan arányul szükségleteihez, hanem az, hogy egyes termékekből rendelkezik-e a társadalmi szükségletet olyan mértékben meghaladó többlettel, amennyivel képes a termékösszetétel nem kielégítő voltából fakadó hiányokat fedezni. Ebben az értelemben az okiotoknak több árucikkből is komoly többlete van.

A többlet azonban önmagában véve nem vezet cserére. Csere akkor jöhet létre, ha mindkét fél kölcsönösen ösztönző kínálattal lép fel. Az ösztönzők adottak: az okiotoknak szüksége van a nandi specialisták termékeire és állatokra; a nandik mézre és állatbőrökre vágynak.³²

A feltételek és az ösztönzők alapján érthető, hogy miért cserél egymással a két nép. Ami a csere funkcióját illeti, e tekintetben, úgy tűnik, némi változás zajlott le. Mielőtt az okiotok áttértek volna a földművelésre és állattartásra, valószínű, hogy a csere járulékos eleme volt gazdaságuknak. Általa olyan javakhoz jutottak, amelyek megkönnyítették a munkát, kiegészítették táplálékaikat, de nem voltak okvetlenül szükségesek. A földművelésre való áttérés óta a csere integráns elemévé vált gazdaságuknak; a csere teszi lehetővé, hogy megfelelő termelőeszközökhöz juthassanak. A vadászatról földművelésre és állattartásra való átállás időszakában döntő szerepe lehetett az okiot-nandi cserekapcsolatnak. Ez biztosította, hogy az átmenet különösebb zökkenők nélkül (legalábbis ilyenekről nem tudunk) folyjon le.

A különféle csereformákban előforduló javak összevetése azt mutatja, hogy az okiotok esetében három forgalmi szféráról beszélhetünk.

1. Közvetlen termékcseré és pénzzel vásárlás szférája.
2. Ajándékcseré szférája.
3. Házassági ajándék szférája.

A 2. és 3. szférában olyan javak cserélnek gazdát, amelyekhez különleges társadalmi-rituális értékek tapadtak és egyúttal mindkét fél számára nagy vonzerőt jelentenek. Ezekben a szférákban nincsenek olyan kötött cserearányok, mint az 1. szférában, legalábbis erre vall, hogy míg a közvetlen termékcseré ügyleteknél pontos mézmenyiséget közöl HUNTINGFORD, addig az ajándékcserében csak valamennyiről beszél. Ez a csereforma „személyek dologi viszonyai”-nál³³ közvetlenebb érintkezést teremt a termelők között, ha annak mélyén gazdasági érdekek húzódnak is meg.

A szférák közötti átváltások, konverziók, az okiotok oldalán gyakoriak. Az általuk eladott áruk közül csak a majombőr köpeny nem szerepel a közvetlen termékcseré áruai között. A nandik oldalán merevebb a rendszer. Állatok egyáltalán nem lehetnek közvetlen termékcseré tárgyai, kecskét is legfeljebb készpénzért adnak, tehát csak házassági ajándékként cserélhet gazdát. A szférák megkülönböztetésének eltérő hangsúlyozása a két fél részéről amellettszól, hogy függetlenül attól, hogy a különféle csereformákat az okiotok hogyan ismerték meg, a forgalmi szférák ilyen tartalommal kialakult szétválasztása a nandik hatásának tudható be, éppúgy mint a marha értékének növekedése az okiotok szemében, vagy az okiot kultúra számos más eleme.³⁴

SÁRKÁNY MIHÁLY

³² A nandik ilyen irányú érdekltségére utal HUNTINGFORD 1954, 126.

³³ MARX 1868, 83.

³⁴ A nandiktól átvett kulturális elemeket HUNTINGFORD összefoglalja 1954, 124.

IRODALOM

- BAUMANN, O.
1894: *Durch Massailand zur Nilquelle*. Berlin.
- BOHANNAN, P.—DALTON, G. (eds.)
1962: *Markets in Africa*. Northwestern University African Studies 9.
- CANCIAN, F.
1966: *Maximization as norm, strategy, and theory: a comment on programmatic statements in economic anthropology*. *American Anthropologist* 68. 465—469.
- DALTON, G.
1960: *A note of clarification on economic surplus*. *American Anthropologist* 62. 483—490.
- DALTON, G.
1969: *Theoretical issues in economic anthropology*. *Current Anthropology* 10. 63—102.
- DUNDAS, K. R.
1908: *Notes on the origin and history of the Kikuyu and Dorobo tribes*. *Man* 8. 136—139.
- FRANKENBERG, R.
1967: *Economic anthropology: one anthropologist's view*. In Firth, R. (ed.): *Themes in economic anthropology*. London—New York stb., 47—89.
- GREGORIUS, P.
1956: *Die Idee, Terminologie und Funktion des Güterauschusses bei den Primitiven*. In *Die Wiener Shule der Völkerkunde*. Wien, 144—158.
- GULLIVER, P. H.
1962: *The evolution of Arusha trade*. In: Bohannan—Dalton, 1962. 431—456.
- HARRIS, M.
1959: *The economy has no surplus*. *American Anthropologist* 61. 185—199.
- HERSKOVITS, M. J.
1952: *Economic Anthropology*. New York.
- HOBLEY, C. W.
1903: *Notes concerning the Eldorobo of Mau, British East Africa*. *Man* 3. 33—35.
- HOBLEY, C. W.
1905: *Further notes on the El Dorobo or Oggiek*. *Man* 5. 39—44.
- HOYT, E. E.
1926: *Primitive trade*. London.
- HUNTINGFORD, G. W. B.
1951: *The social institutions of the Dorobo*. *Anthropos* 46. 1—48.
- HUNTINGFORD, G. W. B.
1954: *The political organization of the Dorobo*. *Anthropos* 49. 123—148.
- HUNTINGFORD, G. W. B.
1955: *The economic life of the Dorobo*. *Anthropos* 50. 602—634.
- MARX, K.
1868: *A tőke*. Budapest, 1949.
- NASH, M.
1966: *Primitive and peasant economic systems*. San Francisco.
- PEARSON, H. W.
1957: *The economy has no surplus: critique of a theory of development*. In: Polanyi—Arensberg—Pearson, 1957. 320—341.
- POLANYI, Károly
1957: *The economy as an instituted process*. In: Polanyi—Arensberg—Pearson, 1957. 243—270.
- POLANYI, K.—ARENSBERG, C. M.—PEARSON, H. W. (eds.)
1957: *Trade and markets in the early empires*. Glencoe, Ill.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R.
1931: *Az ausztráliai törzsek társadalomszervezete*. Kézirat fordítás az ELTE Néprajzi Intézetben.
- RÖPKE, J.
1969: *Nationalökonomie und Ethnologie*. *Sociologus* 19. 101—134.
- SAHLINS, M. D.
1965: *The sociology of exchange*. In: Banton, M. (ed.): *The relevance of models for social anthropology*. London, 1965. 139—236.

Михай Шаркань:

АНАЛИЗ ОБМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ НАРОДА ОКИОТ

(Резюме)

В положении ныне сравнительного изучения обменных отношений надо решить, главным образом, две проблемы: каким образом можно привлекать в анализ данного явления общественные и культурные аспекты, и как приобретать новые материалы. Автор статьи пытается решить обе эти задачи, когда из имеющихся данных об обменных отношениях народа западной части Кении и северо-западной части Танзании, окпот, (другим именем дороббо) сделав экономические-антропологические выводы, заодно желает доказывать правильность такого метода, который сделает возможным включить в данный анализ и материалы общественно-культурной среды.

Представление материалов по народу окпот происходит в двух частях. Первая часть, это представление общественно-культурного профиля, а вторая, это непосредственно описание самого обмена (обстановка обмена, формы обмена, обменяемые материалы и продукты, пропорции обмена, стоимостная система, участники обмена, общественные отношения, пронсодящие от обмена, и т. д.).

Третья часть статьи сам анализ. По отношению к народам окпот и нанди, основой обмена кажется различие между природными условиями и культурами данных народов. Эти природные условия таким образом становятся условиями обмена, что производство народа окпот превышает его общественные потребности, если даже в минимальных размерах, и, что является более решительным фактором, из некоторых продуктов имеется такой излишек, при помощи которого становится возможным покрыть потребностей, происходящих от неудовлетворительного состава продукции. Поскольку кроме упомянутых условий у обеих сторон имеются и иные стимуляторы, становится совершенно ясным, что происходит обмен между двумя народами. Со временем функции обмена несколько изменились в экономической жизни народа окпот. Нам кажется, что, в то время, как обмен являлся дополнительным, случайным элементом в периоде охотничества и собирательства, то после перехода к животноводческому и земледельческому образу жизни, он стал существенным фактором экономики окпот. То, что изменения экономической структуры данного народа происходило без особых волнений, отчасти можно приписывать существованию обменной системы. У народа окпот тоже можно найти разделимые обменные сферы, сущность которых определилось ещё в тридцатых годах XX ого века, вероятно их можно приписывать влиянию соседнего народа, нанди.

Mihály Sárkány:

ANALYSE DER TAUSCHBEZIEHUNGEN DER OKIOTEN

(Auszug)

Beim heutigen Stand der vergleichenden Tauschforschungen sind vor allem zwei Probleme zu beantworten: wie läßt sich die Heranziehung des gesellschaftlich-kulturellen Hintergrundes in die Analyse und die Erschließung der neuen Materialien verwirklichen. Der Verf. bestrebt sich diesen beiden Aufgaben genugsutun, als er aus den vorhandenen Daten über die Tauschbeziehungen des Okiotenvolkes (mit anderer Benennung *Dorobo*) von Kenia, und Nordtansania, wirtschaftliche und anthropologische Folgerungen abziehend, eine solche Methode zu rechtfertigen versucht, die geeignet erscheint, das gesellschaftlich-kulturelle Milieu in die Analyse heranzuziehen.

Das Okiotenmaterial ist in dieser Arbeit in zwei Teilen beschrieben worden. Der erste Teil ist die Skizzierung des gesellschaftlich-kulturellen Profils. Der zweite Teil besteht aus der Beschreibung des Tausches, der Umstände der Durchführung des Tausches, der Formen des Tausches, der getauschten Güter, der Tauschverhältnisse, der Wertordnung, der Teilnehmer und der beim Tauschgeschäft zustande kommenden gesellschaftlichen Verbindung.

Der dritte Teil ist eine Analyse. Als Grundlage des Tausches scheinen, in der Beziehung der Okioten und der Nandis, die natürlichen Gegebenheiten und der Unterschied des Kulturniveaus maßgebend zu sein. Diese Gegebenheiten sind tatsächlich dadurch zu Bedingungen geworden, daß die Quantität der von den Okioten produzierten Güter den Bedarf der Gemeinschaft, wenn auch in kleinem Maß, überholt und, was noch entscheidender ist, man über einen solchen Überschuß der einzelnen Produkte verfügt, daß mit Hilfe dieses Überschusses die aus der Unzulänglichkeit des Produktionskomplexes entstandenen Mängel — im Rahmen des Tausches — beseitigt werden konnten. Weil neben den Bedingungen an beiden Seiten auch Antriebe vorhanden sind, ist die Abwicklung des Tauschgeschäftes unter diesen beiden Völkern verständlich. Mit der Zeit veränderte sich die Funktion des Tausches in der Wirtschaft der Okioten. Während er in der Jägerreife ein akzessorisches Element war, ist er seit dem Übergang auf den Ackerbau und Tierzucht zu einem integrierenden Teil der Wirtschaft geworden. Es ist dem Tausch zuzuschreiben, daß diese Veränderung des Wirtschaftsverfahrens ohne größere Stolperung stattfand. Eine auch bei den Okioten beweisbare Absonderung der Verkehrssphären mit jenem Inhalt, der auch in den 1930er Jahren gegeben war, ist wahrscheinlich der Einwirkung der Nandis zu verdanken.

Telekrendszer és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban*

1. A középkor nagy erdőirtó-telepítő mozgalma keretében, mint a történeti szakirodalomból jól ismert, az Északi-Kárpátok erdős tájain a XIII. század második felétől nagy számban keletkeztek irtványfalvak, s ezeknek egyik csoportját az ún. „német jogon” szervezett plantatiók alkotják. E soltésztelepítésű falvakra jellemző a szabályos faluforma, az egységesen kiszabott telkek szerkezeti együttese. A telepéseknek kiosztott telki birtok állandó jellegű, fix helyű és változatlan terjedelmű volt — ellentétben a félközösségi birtoklással, — függetlenül attól, hogy azt egy tagban mérték-e ki (erdőtelkes falvak), vagy pedig a szántó és rét a belsőségtől térbelileg elszakítva, több tagban, a határ különböző részein helyezkedett el (dülös beosztású falvak). A telek mindkét esetben egy birtoktestet alkotott, s a külső tartozékok az utóbbi változatnál is elválaszthatatlanok voltak a belső telektől, azok éppúgy öröklődtek, mint a ház és udvar. A német jogú szisztémában az úrbéri szolgáltatások alapja és mértéke e telekbirtok volt. Érte meghatározott összegű telekbért (census) fizettek, amihez különböző természetbeni „ajándékok” társultak, telkenként szintén egységesen megszabott mennyiségben. E falvakban a telepések helyzete az úrbéres viszonyt tekintve rendszerint jóval kedvezőbb volt, mint a régi jobbágyfalvakban. Minthogy a telek apáról fiúra szálló

* Jelen írás beszámoló egy több éve folyó kutatásról, néhány részlet közelebbi bemutatásával. A forrásanyag jelzetszerű adatolásától és az irodalom ismertetésétől ezúttal el kellett tekintenünk. A vizsgálat elsősorban terepkutatáson feltárt anyagra támaszkodik. 1964 májusában és 1969 októberében voltam a községben. Második alkalommal részt vett a gyűjtésben Dr. Anna KOWALSKA-LEWICKA, a Lengyel Tud. Akadémia Anyagi Kultúra Intézetének tudományos munkatársa, akinek önzetlen segítségét ezúton is köszönöm. A magnetofonnal felvett adatközlések lejegyzését nagy gondossággal készítette Łutostawa HAJÓWNA, a krakkói Néprajzi Múzeum munkatársa. A lengyel kollégák és hivatalos szervek munkámat a legszívelesebb támogatásban részesítették. A terepgyűjtés anyaga (gépelt szöveg és fényképsorozatok) munkahelyem, a Néprajzi Múzeum Adattárában található. Az Országos Levéltárban a következő fő forrásokat használhattam: az 1828. évi regnicolaris összeírás; a Mária Terézia-féle úrbérrendezés anyaga; az Urbaria et Conscriptio; a dica-jegyzékek. Az 1728. évi (harmadik) szepesi összeírás frydmani adatait a Központi Statisztikai Hivatal történeti statisztikai munkacsoportja volt szíves rendelkezésemre bocsátani; a lőcsei levéltárban DÁVID Zoltán és WELLMANN Imre jegyezték ki. A XIV—XV. sz.-i okleveleket FEJÉR György és MÁLYUSZ Elemér közölték. A felhasznált irodalomból a legfontosabbak: DOBROWOLSKI Kazimierz: *Najstarsze osadnictwo Podhala* (Lwów 1935); FEKETE NAGY Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása* (Bp. 1934); FÜGEDI Erik: „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen (in: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, szerk. SZABAD György, Bp. 1953); GÓRZYŃSKI Stefan: *Z dziejów osadnictwa i pasterstwa Podhala i Tatr* (in: *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, szerk. WŁ. ANTONIEWICZ, Wrocław—Kraków—Warszawa 1962, IV. kötet).

családi birtok volt, egyben a paraszti gazdaság alapvető egységét alkotta, továbbá mivel minden jog és kötelezettség hozzáfűződött — a telki alkotmányt e helyeken különösen nagy összetartó erő hatotta át. Ez — meghatározott körülmények esetén — történetileg is szívós továbbélését biztosította. A szilárd telekrendszer a soltésztség intézményének elenyészése és az úrbéri viszony megváltozása után is általában fennmaradt. Ebben szerepet játszhatott, hogy az állandó telek rendszere jóval nagyobb területen volt elterjedve a német jogú telepek környezetében (úgy tűnik a középkori Magyarország északi felén az állandó telek volt a tipikus).

Soltésztelepítésű falvak mind a lengyel, mind a magyarországi oldalon nagy számban jöttek létre Sziléziától és Nyitrától a Szepességig, Máramarosig. A német jogú telepítés egyik központja a Szepesség volt (a történészek a soltésztség intézményének „szepesi körét” állapították meg). Egy másik ilyen központ Zsolna vidéke volt. A szepesi körbe beletartozik a lengyel Tátraalja (Podhale), Nowy Targ vidéke) is; a lengyel kutatás régen kimutatta és ma is hangsúlyozza a Szepesség hatását e szomszédos kis táj XIV. századi telepítésében. Lengyelországi tanulmányútunk során, Podhale mellett ellátogattunk a Szepesség északnyugati, Magura mögötti részébe is, történetesen Frydman nevű helységébe, amely a XIV. században mint soltész telepítés jött létre. A település korára és kontinuitására a jellegzetes faluforma, négyszögletes főterén későgótikus templomával, valamint a község neve önmagában is felhívja a figyelmet, de ismertük Dobrowolskinak „Podhale legrégebbi települése” c. mintaszerű munkáját, s ennek szepességi utalásai Frydman települési folyamatosságát is jelzik. Magának a telekrendszernek a maradványaira, az eleven telki hagyományra a ragadványnevek egy különleges típusa hívta fel a figyelmünket, amellyel sem a terepkutatásainkon, sem szakirodalomban nem találkoztunk, amely a telekszisztémához szorosan kapcsolódik. Más részjelenségek is (keresvén bennük a közös magyarázó elvet) a telekszervezet problémájához vezettek, s egyre több vonatkozásban mutatkozott meg annak központi jelentősége a településszerkezetben, gazdálkodásban, a hagyományos kultúra és életmód egészének formálódásában.

Egy szepesi faluval adott szempontból való behatóbb foglalkozás — a Podhalera vonatkozó gazdag lengyel történeti-néprajzi szakirodalom eredményei mellett, egy krakkói néprajzi munkacsoport által a Szepességben évek óta folytatott terepkutatások tényének ismeretében is — indokoltnak tűnik két körülmény folytán: *a)* bár a telepítéskor követett szisztéma, s a kiinduló helyzet Podhalen és a Magurán túli Szepességben lényegében azonos volt, a fejlődés útja a határ két oldalán a későbbiekben több tekintetben divergens volt, s a két szomszédos táj gazdasági-társadalmi viszonyaiban lényeges különbségek alakultak ki; *b)* ettől eltekintve is az írott forrásanyag mind mennyiségi mind kvalitatív szempontból részben eltérő (más időpontokban más jellegűösszeírások), s a lengyel kutatók számára a magyarországi levéltári források és a jelentékeny szepességi helyismereti-történeti irodalom gyakorlatilag kevésbé volt hasznosítható, így azoktól eddig homályban maradt részletek tisztázását várhatjuk.

A telekrendszer szerteágazó kérdései, a bontakozó eredmények egy cikk keretébe — még referátum szintjén sem — volnának beilleszthetőek. Ezért néhány részletet emelünk ki, szintén beszámoló jelleggel. Adjuk a község vázlatos történetét, környezetébe ágyazottan s a telekszervezettel való összefüggésében ismertetjük a ragadványneveket.

1. kép. A templom. Épült a XIV. században. (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce)

2. Frydman a Tátrától északkeletre, a Dunajec és Bialka szögében, a Dunajec lapályán fekvő község. Paraszti lakossága főleg földműveléssel foglalkozik. Területe 3500 kat. hold, lélekszáma a múlt század végén 1200, lakóházak száma 224 (nagyreszt faépület), gazdaságok száma 192. A határ művelési ágak szerinti megoszlása jól mutatja a szántóföldi termelés túlsúlyát (szántó 2034, erdő 718, legelő 334, terméketlen 246, rét 169 és kert 2 kat. hold). Az állattartás mindig kis méretű volt, legelőkben és kaszálóknban szűkülködvén. (Szénát télire részben vásárolniuk kellett, szomszéd községekből. A tavasszal megvett fiatal ökröket nyárra idegen, tátrai legelőkre adták, s a mezőgazdasági munkák befejeztével eladták őket.) Fő termékek voltak a zab (nagy túlsúllyal), árpa, rozs, kétszeres; jelentős volt a lentermelés; számottevő a hüvelyesek közül a borsó és bab. A termékstruktúrában ma központi jelentőségű burgonya csak a múlt század elején honosodott meg, ezután térhódítása folyamatos, e században meghaladja a zabtermelés mértékét, ami fordított arányban csökkent. Régi kapás növény a káposzta, amely nem annyira vetésterülete miatt, mint a hagyományos táplálkozásban való jelentősége miatt említendő. (Nagyreszt egy ártéri, kisebb méretű dűlőben termelték.) A kerti zöldségtermelés minimális volt (parányi kertecskék a falu főterén), a gyümölcsstermesztés pedig teljességgel hiányzott. A szántóterület egynegyede (mintegy

500 kat. hold) az uradalomé volt. Az erdő és legelőterület megoszlott az uradalom és a volt úrbéres gazdák közbirtokossága között. Erdő és legelő egyéni paraszti birtoklásban nem volt. A mezőgazdasági termelés mellett a múltban a megélhetést a fuvarozás (uradalom számára Lengyelország felé Tokaj, Rozsnyó, Kassa környékéről, a vasút kiépülése után Késmárkról szállítottak bort, gabonát) és a hagyományos háziipar (lenfeldolgozás, lenvászon nagy mennyiségben, eladásra való készítése) segítette.

A falu népe — nemzetiségi öntudatát tekintve — részben lengyel, részben szlovák. Egyazon gorál nyelvjárást (po nasemu) beszélnek. A lakosság eredetére nézve 1865-ben a helyiek azt válaszolják, hogy „nagyobbára Galiciából népesített meg, de hajdanában németek lakhattak e tájt”. Az egész község római katolikus, él a hagyománya, hogy egy időben evangélikusok voltak, s a templom is ezen egyház birtokában volt. Földbirtokos a XVI. századtól a XIX. század második felébe nyúlóan a PALOCSAY-HORVÁTH család (átmeneti és részbirtokosok: BALASSA, MÁRIÁSSY, IOANELLY), a telepítéskor, a XIV—XV. században a BERZEVICZYEK. Legutóbb rövid ideig a SALAMON család bárói ága, amely a többi faluban is a Palocsayak jogutódja volt. Frydman a szomszéd falvakkal együtt kezdetektől egy nagyobb földesúri birtoktesthez tartozott, amelynek központja Nedecs (Niedzica) vára volt. A Salamon család a múlt század végén eladta a frydmani uradalmat, a többi községben tovább birtokolt. A földbirtokos familia az 1940-es években költözött ki Nedecs várából.

Frydmannal határos Nedecessel (köztük feküdt Falsztyn falucska, amely közigazgatásilag hol ide, hol oda tartozott, egyházszerzetileg mindig Frydman filiája volt), Alsólappsal (Lapsze Nizne), Dercsénnyel (Dursztyn), Krempach-hal (Krempachy). Északnyugatról a Bialkán túl a középkori fatemplomáról Lengyelországszerte ismert Dębno (régőbbi írásmódja: Dembno), északkeleten a Dunajecen túl Maniowy nevű falvak fekszenek. Mindezek a települések Frydmannal nagyjából egyidősek. A Bialka és Dunajec vize országhatárt is jelentett. Közigazgatásilag Szepes megye ófalusi járásához (processus primus, maguranus) tartozott, illetve Krakkó vajdaság Nowy Targ-i járásának része. Piaci kapcsolatok évszázadokon át Nowy Targ-hoz (1 mérföldnyire; ma is ide járnak heti vásárra), ezenkívül az első világháború előtt Szepesófaluhoz (másfél mérföld), illetve a Magurán át megközelíthető Késmárk városához (4 mérföld) fűzték.

Azt a Kárpátok-aljai tájat, ahol Frydman fekszik, a Magura és Dunajec közti részt a XIII. század második felében még zárt erdőtakaró borította. A Szepesség határa a tatárjárás táján Késmárk fölött, Ór falu fölött húzódott. A lengyel Tátra alján a XIII. században már volt néhány kisebb erdőközi település — így mint vámhely állt Nowy Targ és a Bialka mellett említik Dembno mezeit, rétjeit, — mindkét vidék benépesülése azonban a XIV. század elején kezdődik. A földbirtokosok a Dunajec mindkét oldalán a soltész-ség intézményében találták meg a gyors és sikeres telepítés szervezési formáját. A telepeseket toborzó, az irtás és a faluépítés munkáját közvetlenül irányító soltészek — Podhale területén is szepességi polgárok közül kerültek ki. Főképp ennek tudható be, hogy az ekkor keletkezett falvak neve nagyjából német eredetű, nem ritkán épp a soltész nevéből képzett. (Gyakran a helységeknek magyar névváltozata is párhuzamosan jelentkezik. Ezek a földbirtokos család-tól eredhetnek, mert az északnyugati Szepességben magyar népesség nem volt.) Podhalen a német jogra átszervezett régőbbi telepek több esetben megőrizték eredeti, lengyel nevüket.

2. kép. Falubelsőség-részlet. Háttérben a Dunajec medre. Fotó: FÖLDES László, 1964.

Frydman telepítésére a Berzeviczy család jeles tagja, Rykolf fia Kokos magister 1308-ban adott megbízást a hunfalvi Markalf fia Friedrichnek, hogy a részletesen megírt feltételek mellett a kijelölt, Dunajec melletti erdős részen (nemus, ubi aqua qua Pribicz dicitur, incidit aquam Dunaycz) új falut hozzon létre (ad nouam plantationem faciendam). 1320-ban már „terram Fridmanvágása nuncupatam” említik, s 1327-ben Kokos mester legjelentősebb possessioi között nevezik meg „Fridhman”-t.

A XIV. századi telepítési akció lényegében azonos faluformát eredményezett a Podhalen és a Szepességben: zárt, soros-utcás belsőségű, dűlős-parcellás határbeosztású földműves falvakat. A szepesi falvakra jellemző momentum, hogy mindegyikük valamely kisebb, átlátható patak két oldalán helyezkedik el. Ezt Szabó István is észrevette: „Szepes megyében a Friedmanvágása, Nisitz, Katzwinkel és Frankvágása soltésztelepítésű falvak, pontosan fele-fele telekkel, a patak két oldalán települtek meg (1320)”. Ezen falvak (ma Frydman, Kacwin, Niedzica — Lengyelországban; Franková Szlovákiában) ugyanott és ugyanilyen formában találhatók — bármely turistatérképen is jól ellenőrizhetően, — mint ahol és ahogyan az 1320-as adásvételi szerződés őket szemléletesen leírja. Ebbe az első településrétegbe tartozó falvak Podhalen is megőrizték az ültetėskor alkalmazott elrendezés főbb jegyeit és szembeötlően különböznek a későbbi keletkezett erdőtelkes (pl. Ciche község) és a még későbbi vlach jogon szervezett, nagy területen terpeszkedő, szórványos, a szűk mellékvölgyekbe behatoló hegyvidéki állattenyésztő községektől (pl. Ochotnica).

A Magurán—túl falvainak fejlődését fő vonásaiban általában is megvilágítja Frydman példája. A község lakói a plántálás után bizonyos ideig

(16 év), minden földesúri tehertől mentesek voltak. Ennek lejártával a soltésztelepítésű falvak tipikus, viszonylagosan előnyös helyzetét élvezték (fix összegű, telkenként egységesen fizetendő telekbér, egy fertonpénz; nincs robot- és kilencedkötelezettség; szabad egyház és fenntartására önkéntes tized: „*liberam ecclesiam et liberam decimam debent possidere*”). A földesúrtól való függés lazább, áttételesebb voltát jelentette, hogy a földesúri joghatóságot, bíraskodást is a soltész látta el, s ő szedte össze a földesúrnak járó telekbért, ajándékokat.

Mindez a legszorosabban összefüggött a földesúri magángazdaság hiányával vagy jelentéktelenségével. A következő évszázadokban kifejlődik az allódiium. A XVI. sz.-i dica-jegyzékek mindegyre említenek már egy-két pusztatelket, amelyeknek földjét a várbirtokhoz csatolták (*occupaverunt*). A XVI–XVII. század fordulója táján épült a falu végén a kastély, a major központja, ami az allódiium erőteljesebb fejlődését mutatja. A majorság földjei a különböző dűlőkben, a paraszti földek közt, azokkal együtt ugarforgós művelésben találhatóak (XVII–XVIII. sz.-i jószágleltárak). A majorsági birtok mérete és határbeli helyzete egyaránt árulkodik eredetéről: bizonyos számú jobbágytelek kisajátításából keletkezett. A XVIII. század elején az allodiális és a paraszti birtok aránya kereken 1 : 2 (1728-ban 3600 köblös szántóterületből 1200 a tisztán kuriális, marad paraszti 2400).

Valószínűleg más telkekkel együtt a soltésztelek is földesúri kézre került. Másutt, tudjuk, az allodizáló földesurak első csapásaikat a soltészokra mérték, s e küzdelemben a parasztok a soltészek oldalán álltak. Egyes helyeken az allódiium csíráját épp a soltésztelek alkotta. Frydmanban — és a legtöbb szepesi faluban — a soltészság korán eltűnt. Utoljára a XVI. században említenek két évben a dica-jegyzékek soltészt Frydmanban, pontosabban adómentes soltésztelket, de ugyanekkor mellettük bírót is, ami jele, hogy az intézmény nem prosperált már. A soltészjogokat — így a malom- és korcsmatartást, serfözde üzemeltetését — a földesuraság birtokolja. A szabadalmasabb soltészközségből a földesuraságnak közvetlenül alávetett jobbágyfaluvá vált Frydman. A telepítéskori feltételeket rögzítő okirat is elveszett; az úrbérrendezés kezdetekor emlegetik, hogy „valamilyen iratokat egyesek közülünk bírtak”, de egy faluégységkor elhamvadtak. A telepítéskor biztosított kiváltságok közül a „szabad egyház” sem maradt meg. Miután a templomot 1587-ben protestánsok foglalták el, 1640-ben gyaníthatólag földesúri segítséggel rekatolizálták, és ezután a kegyúri jogokat a földesúri család birtokolja. Valószínű a vallási villongások is hozzájárultak, hogy a lakosság száma megcsappant, s ezekre utalhat vissza egy 1728-as adat, amely szerint „pestis és belviszályok miatt” áll még ekkor is elnéptelenedve 32 negyedtelek.

Ez idő tájt már számottevő robotot teljesítenek, amely az úrbérrendezésig fokozatosan növekedik. Egyéb szolgáltatások mértéke is magas, s egyedül a kilenced hiánya marad meg mindvégig. Az úrbérrendezés kezdetekor, a fennálló szolgáltatásokról szólóan, az öregek szavából még kicseng a büszkeség, „dézsmát az uraságnak soha nem adtunk”; s lényegében szintén a soltészlevélben rögzített szabadabb helyzetre való utalás, amit hozzátesznek: „... de az összes termésünkből, mint rozs, árpa, borsó, zab és len, plébános urunknak adunk”. Ez a „libera decima”-nak felel meg, ami a soltészlevélben a szabad egyház biztosítása mellett szerepel.

A kialakult helyzetre a Mária Terézia-féle úrbérrendezés tette rá a pecsétet. Ez a birtokviszonyok terén lényegében a fennálló viszonyokat szentesí-

3. kép. A kastély. Épült a XVI/XVII. sz. fordulója táján. Fotó: FÖLDES László, 1964.

tette, míg az úrbéri szolgáltatásokat általános, nivelláló normái szerint módosította.

A majorsági fejlődéssel párhuzamosan kialakult a zsellérréteg, az inquilinusok száma a XVI. századtól 10–20 között ingadozott.

A regulációkor megállapított 92 negyedtelek szabadult fel 1848-ban, s a telkes gazdák 1900-ig kizárólag a volt telki földeket birtokolták. A 14 zsellértelek földje nem ment át a zsellérek tulajdonába. 6–8 holdas földbirtokuk, amit ti. használtak, telekkönyvileg az uradalomé volt, s értük ledolgozás címén továbbrobotoltak, egészen az uradalom felosztásáig. 1900–1917 között az uradalom kiárusításra került, felparcellázva a frydmani parasztság tudta megvásárolni. A volt telki földek rendje a határban változatlan maradt, s mint-hogy az tagosítatlan, ma is megállapítható. Az uradalom kiárusításakor a zsellérföldeket eddigi használóik vették meg, s így ekkor azok a kataszteri térképeken ismét megjelennek.

Amikor az 1920-as években a Magurán túli falucsoport élete ismét Podhaleval közös történeti mederbe terelődött, a gazdasági-társadalmi struktúrában, rétegződésben és intézményekben számottevő különbség mutatkozott a szintén gorál lakosságú Tátraaljával szemben. A majorság erőteljes térhódítása, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, a jobbágyfelszabadítás és úrbéri elkülönözés, ezzel kapcsolatban a volt úrbéresek közbirtokosságának megalkakulása voltak azok a legszembeötlőbb fejlemények, amelyek Frydman és a többi szepességi falu gazdasági-társadalmi történetét a magyarországi későfeudális és feudál-kapitalista fejlődés sajátosságai szerint formálták. Vessünk egy pillantást a podhalei fejlődésre is. Itt a földesúri magángazdaság soha

nem vergődött nagyobb jelentőségre. Majorságok ugyan Podhalen is voltak a középkorban, ám terjedelmük korlátozott, s általában az allodizálás nem hatott ki oly döntő módon a podhalei parasztság gazdasági-társadalmi helyzetének alakulására. A paraszti földbirtoklás itt teljesebb, töretlenebb lehetett. A soltészségek sem tűntek el nyomtalanul, hanem — bár átformálódva, maradványaikban — a legutóbbi időkig megmaradtak nyomaik (pl. a soltésztelekhez tartozott erdőrezs egyfajta közbirtokosság, szűkebb körű kompossessoratus birtokában, egyenes jogfolytonosság révén).

3. A történeti vázlatban ismertetett jelentős változásokon át a telek-szisztéma szívósan továbbélt. Nyilvánvaló, hogy többszöri módosulásokon ment keresztül s ezek közepette szorult ki a határ egy részéről (uradalmi tábla). Alakulástörténetének feltárása tehát bonyolultabb és összetettebb feladat. A településszerkezet egészét kell szem előtt tartanunk s a konstans és változó elemekre egyaránt ügyelnünk.

Frydman településének fő jellemzői közül nagyobb történeti mélységben, megközelítően a telepítéssel egyidősnek tekinthetők:

a) *A faluhatár mérete és alakja* (tekintettel a középkori falvak közti határvonalak nagyfokú stabilitására, s hogy a Frydmannal szomszédos községek vele nagyjából egyidőben keletkeztek. Amellett Frydman területét két oldalról nagyobb folyóvíz határolja, évszázados országhatár, s a harmadik oldalon is természetes a határ: erdős hegyhát);

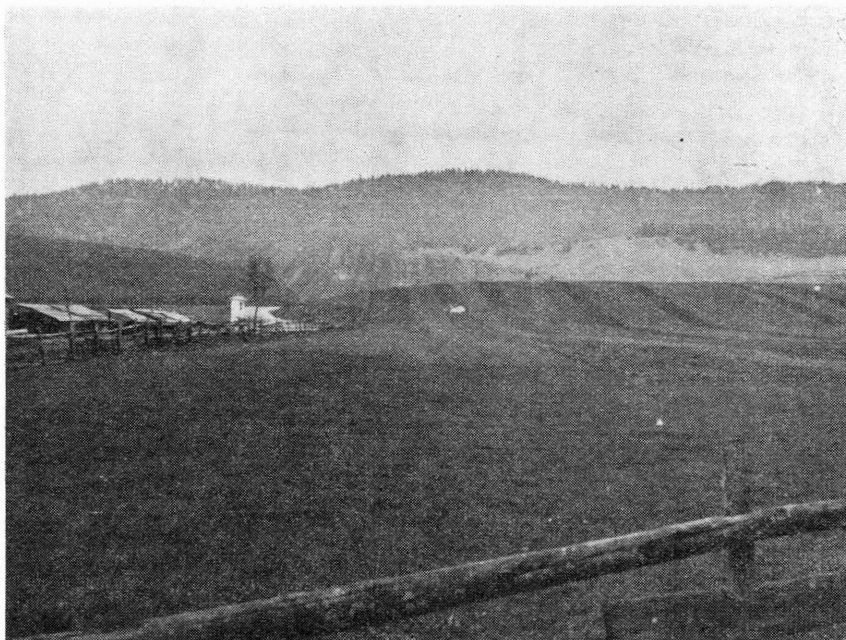
b) *A falubelsőség helye* (XIV. századi templom) és *alapformája* (két telek-sor);

c) *A belsőséghez összefutó úthálózatból* a távolsági utak, illetve azoknak a szomszéd községekbe menő, azokat legrövidebben elérő szakasza, mint-hogy e községek nem sokkal Frydman után keletkeztek (Krempachy), illetve már előtte fennálltak (Dembno és Nedecs, utóbbihoz tartozott kezdetől Frydman);

d) *Általánosságban* a kezdetektől meglévőnek kell tekinteni a határ *dűlős beosztottságát*, és mind a belterületnek, mind a szántóföldeknek *telkekre tagolódását*, mint szisztémát.

A határ *művelési ágak szerinti* tagolódásának alakulását feltárni bonyolultabb, de nem teljesen reménytelen feladat. A szántóföldnek a plantatiókor erdőborította területen való többlépcsős terjeszkedését eleve feltételezve, kézenfekvő, hogy előbb a belsőséghez közel eső, mélyen fekvő és legjobb talajú dűlők vétettek művelés alá (pl. a csűrök mögötti *Równa* 'sík mező, róna' határszelvénynél alkalmasint nem régebbi a félreesőbb, s a Białka áradásainak is kitett *Kamienne pole* 'köves mező' nevű szántó rész) s későbbiek az erdőközeli, hegyoldalon fekvő, gyengébb minőségű szántódűlők. Utóbbiaknak nevei is gyakran utalnak a későbbi irtásos keletkezésre: *Bukowina* 'bükkerdő', *Krzonowe* 'gyökeres' stb. A Dunajec és Białka szögében, árterületen fekvő *Stawy* nevű kis dűlő helyén valamikor halastavak voltak (ezt jelenti a lengyel szó), csak a XX. században vették művelés alá, az uradalom idején kaszáló volt, s mint ilyen 1720-ban *Piscina* néven tartják számon; tehát a halastavak ennél is korábban lehettek itt. A határkép műveléságak szerinti alakulásának legalább relatív kronológiájú tisztázásához támpontot jelent a dűlőnevek nyelvi hovatarozása is. A német eredetű néhány ilyen név igen koránra datálható, s így még az irtásföldek közt is időbeli viszonyításra nyílik mód. Két szomszédos, erdőközeli szántódűlő, *Hegi* és *Hegowe* nevének köznyelvi értelmét, a szó jelentését nem ismerik a mai lakók. A *Heg-* tő a német *Heck-*

4. kép. A szántóhatár részlete, a Branisko-hegyre felfutó telki tagokkal. Fotó: FÖLDES László, 1964.

Hecke-Hege 'cserje, sövény, karám' etimológiai csoportra vezethető vissza (az *-i*, illetve *-owe* végződés szláv, lengyel többes jel).

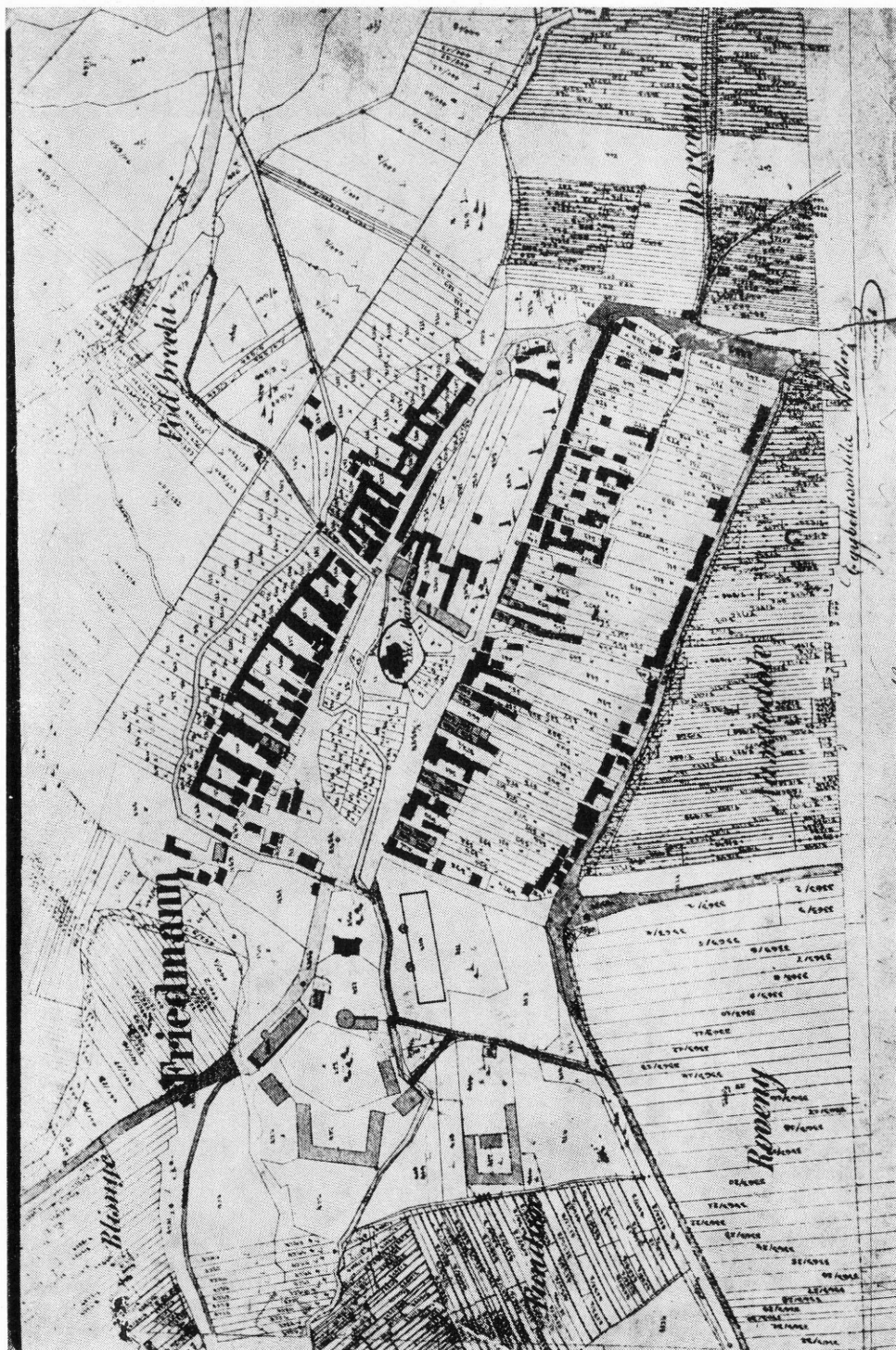
A *falubelsőség* (lásd, térképét: 588. lap) (s figyelmen kívül hagyva az 1880 után két végén hozzáépített teleprészeket), két teleksorával egy sík, táblás részen helyezkedik el. Ez a Dunajec felé terrasz-szerűen végződik, az ártérből mintegy 4–6 méterre kiemelkedve. A település párhuzamos a folyóval, a keskeny, szalagszerű telkek arra merőlegesen sorakoznak. A két, párhuzamos teleksor közti terület központi helyén áll a középkori kerített templom és néhány középkori épület: a régi koremsa (ma közbirtokossági és falugyűlések helye, egyben tűzoltó szertár), mellette kovácsműhely s az iskola újabb épülete. E főtér téglalap alakú, s a templom mögött fejeződik be. A telkek két sora közötti terület templom mögötti része beépített: itt helyezkedik el a plébánia széles telke, amely hátranyúlik a falu végéig, s mellette helyet kapott négy negyedteleknyi parasztgazdaság is. Ezek sejtethetően egy egész telket alkottak; együttesen éppen a plébániatelek méretét adják ki. A főtéren át folyik a malompatak, amelybe itt egy másik, keletről érkező patak csatlakozik bele; ezen élő vizeknek sokoldalú és mindennapos hasznosítása szemléletesen illusztrálja a falupataknak azt a települési fontosságát, amire az 1320-as oklevél nyomán — több szepesi falura vonatkozóan — Szabó István felhívta a figyelmet. A plébánia táján mindkét teleksor folyamatossága megszakad; köztük egy-egy út vezet ki itt a határba. A Dunajec felőli teleksornál itt a malompatak medre nyújtott kényeszerű lehetőséget az útvezetésre. A másik oldalon a teleksort tervszerűen kellett megszakítani, hogy közepe táján utat nyissanak a csűrök mögötti dűlőhöz (Za Stodolami). Világos

helyszínrajzon képzelhetjük így magunk elé annak a XIV. századi oklevélhely-nek az adatát, miszerint egy szepesi, szintén soltész telepítésű falu mindkét részén féltelkenyi helyet hagynak jószágjárásul. („pro viis seu gressibus peco-rum ex utraque parte ville liberum concedimus dimidium mansum” 1355.)

A kataszteri térképen jól láthatók a telkek határvonalai és beépítettségük. Az utca mentén helyezkednek el a házak, s a telkek lábujában a csűrök, amelyek mindkét oldalon összefüggő sort alkotnak. Az északi oldalon a csűrök közelebb vannak a házakhoz; oka az eddig benyúló ártér — a csűrsor a terraszs peremén emelkedik. A csűrökhöz itt szekérral az udvaron keresztül lehet eljutni. A má-sik teleksornál a csűrök mögött egy dűlőút húzódik, s megrakott szekerekkel itt közelítik meg azokat.

A paraszti falutól nyugatra terül el a major, főtér felőli részén a bástya kiszögelléses kastély, mögötte a szokásos uradalmi gazdasági épületek (istállók, magtárak), amelyeket számos XVII—XVIII. századi jószágleltárban leírtak. A kastélytól délre hatalmas, két lejáratos, többszintes borpince található; az uradalom egykori Lengyelország felé irányuló borkereskedésének (főleg tokaji borral) ma is meglévő tanújele. A kastély és a major a régi falu mellett épülvén fel, annak szerkezeti rendjét nem bolygatta meg. (Azokban a podhalei falvakban, amelyekben a soltésztelekből fejlődött ki kisebb-nagyobb allódium, az udvarház a falu közepén található, mert a soltésztelek mindig a falu köz-pontjában volt.) A kastélykert és a falu között egyenes vonalú malomárok fut, amely a falu mögött visszakanyarodva éri el ismét a malompatakat. A két ág közül ez és nem a főtéren átfolyó a mesterséges; a vagyonleltárak ugyanis a rajta levő malom kapcsán megemlítik *Priekopa* nevét, ami szlovákul 'árok' jelentésű. A terraszlépcsőnél mindkét vízfolyáson egy malom található. Elemien racionális hasznosításáról lévén szó természeti adottságnak, e malmok itteni helyét igen réginek tekinthetjük, a vagyonleltárak topográfiai rendjéből a XVII. századig visszanyúlóan igazoltan is. A XVI. századi dica-jegyzékek rend-szeresen említenek malmot, s a malomépítés jogát — másokat kizáróan — már az alapítólevélben kikötötte magának Friedrich soltész. A falubelsőség zárt tömbjén kívül a faluhatárban egyetlen lakó- vagy gazdasági épület nem volt.

A falubeli telkek, legalábbis elvben, azonos méretben kiszabottaknak látszanak. Több esetben jól megfigyelhető hosszanti osztódottságuk. Például a dunajeci soron (a falu északnyugati részén) a körbe épített udvarok mögött annyi keskeny parcella található, ahány fertálygazdaság tartozott a közös udvarhoz. Az udvarok igen sok esetben osztatlanul, közös használatban maradtak. A plébánia mögött is jól látható két-két fertálygazdaság közös udvarral, de hosszában elosztott kerttel. A déli teleksoron, bár nem olyan szembeötlően, szintén kivehető az udvarok kisebb fokú osztódottsága. A belső telkek között nincs formai különbség aszerint, hogy az adott telken jobbágyok, zsellérek vagy uradalmi konvenciók vagy esetleg „szegény templomi népek” laktak-e. A telkek egyöntetűsége nyilván korábbi időből származik, mintsem az ura-dalom kialakult, vagyis abból az időből, amikor a község még mint telkes parasztgazdaságokból állt. A földesúri magánbirtok kialakulásával a pusztá-telkek belsősége is földesúri kézre került, s arra — ha nem adta vissza jobbá-gyoknak, — vagyis nem telepített rájuk ismét jobbágyokat, — zselléreket vagy más munkaerőit helyezte el. Már az 1696-os dica-jegyzéken, amely a családokat lakóhelyük topográfiai rendjében sorolja fel, a telkes jobbágyok sorozatait mindegyre megszakítja egy-két inquilinus. A XVII—XVIII. századi urbáriumokban jól nyomon követhető folyamat, hogy volt telkes gazdák

feladták státusukat és a zsellérek közé kerültek. A jobbágyi-zselléri státus ingadozása az úrbérrendezésig tartott, ami aztán éles határvonalat húzott jobbágyok és zsellérek közé, s ezzel a jobbágyi és zselléri telkek sorrendjében is az éppen fennálló állapotot rögzítette.

Összesen 92 jobbágygazdaság *éwiertka* (= fertálytelek, negyedtelek) volt a községben, egyenként átlag 15 kat. hold földterülettel. A szájhagyomány úgy tudja, hogy 1848 előtt féltelkek (*póldwory*) voltak, s azokat „széttelekkönyvezték”. A telki földek határbeli rendjét — aminek tisztázása, parcellánkénti egyeztetése munkánk legidőigényesebb része volt, — itt csak főbb vonásaiban ismertethetjük. A terjedelmes szántó határ voltaképpen a községhatár egészének csak a peremterületeire nem terjedt ki, ahol ártér, rossz minőségű legelők, rétek és erdő sávja keretezi. A szántóterület nagyrészt a Dunajec öntéstalaján terül el, minőségileg igen gyenge és a folyók kiöntésének, a hegyi patakok időnkénti árjának a múltban erősen ki volt téve. Nyugati fele domborzatilag kevésbé tagolt, s itt beosztása szabályosabb, megközelítően mértani formákat mutat: nagy, keskeny téglalap alakú határszelvényekre s azok dűlőkre tagolódnak. Ezzel szemben keleti fele függőlegesen erősen tagolt, és e dimbes-dombos, vízmosásokkal patak völgyek által felszabdalt területen szabálytalan alakú, változatos formájú, helyenként több részre szakadozó dűlők alakultak ki. A nyugati rész négy határszelvénye közül egy alkotta az uradalmi táblát, a másik három szelvény és a határ összes többi dűlője paraszti telki földekből állt. Egy fertálytelek (*éwiertka*) jószágteste 19 tagban feküdt a határ különböző részein, s minthogy 92 *éwiertka* volt, 19-szer sorakozott tehát 92 telektag. A telki földek sorrendje egy szeren sem egyezett a belső telkek topográfiai rendjével, tehát úgy sorsolták ki azokat. Az I—VI. szeren egy sorsolást vettek alapul: az I. szer 1—92 parcellája a II. szeren fordított sorrendben következett, majd a III. szeren ismét fordult, tehát az I-vel volt azonos. Így folytatódott a VI.-kal bezárólag. Ezután a VII—VIII—IX. szer együttese (egy határszelvény) önmagán belül hasonló korrelációt mutat. A határ keleti, tagolt részén a X—XVIII. szer mindegyike egyedi sorrendű, egyenként sorsoltatott ki. A XIX. dűlő közvetlen a falu mellett fekszik, apró parcellákból áll, neve *Fundusze*, ezt mindig mintegy jellegében különböző dűlőt, legutoljára említették, hozzátéve, hogy itt örökké kapásokat termeltek. Ezenkívül volt még az ártérben két kicsi dűlőcske, egy-egy kiemelkedő hátságon, ahol káposztát termeltek, ezeket azonban a Dunajec árja elvitte. (Az 1859-es telekkönyvi térképen még láthatók.)

4. A frydmani dűlőnevek sajátossága, hogy mindig a fekvésre, a talaj minőségére, a dűlő formájára utalók (pl. *Druga* 'második', *Za Stodolami* 'csűrök mögötti', *Gliniki* 'agyagos', *Siodlo* 'nyereg(alakú)', *Dolinki* 'völgyecskek'), nincsenek személyhez fűződő nevek, ami érthető, hiszen egvéni irtásföldek nem voltak, s minden szántódűlőben minden telkes gazdának volt földdarabja. A telekbirtokoknak viszont volt hagyományos neve. A 92 *éwiertka* 46 párt alkot: e társ-*éwiertkák* földjei minden dűlőben szomszédosak. Mintha 46 földdarabot sorsoltak volna ki, s azután mindegyiket kettéhasították volna. A hagyomány úgy tartja, hogy a féltelkek (*póldwory*) „szét-telekkönyvezése” *éwiertkákra* valamikor 1848 táján történt, amikor a kolera volt. E teleknevek párokba állítva, s az I. szer rendjében a következők:

← 5. kép. A falubelsőség az 1880 körüli kataszteri térképen.

1. Jeweyna Swięty	17. Gordonka Szustakowa	31. Bednarcyna Miazdykowa
2. Brawiakowa Olejarzko	18. Klarusowa (Klorusowa) Organieciakowa	32. Bryndzkowa Szlusarsko
3. Tazikowa Harenzowa	19. Gancorcyna Balarowa	33. Mikolajkowa Tumalowa
4. Piniowa Kawowa	20. Barbarowa Kawowa	34. Podpirafidowa Kapuściakowa
5. Sojowa Sprochowa	21. Dewerowa Sproskowa	35. Kasprowa Milaniakowa
6. Mondakowa Falsztynskiego	22. Blahutowa Wolkowa	36. Michalcowa Blimina
7. Baboniowa Pietrzkowa	23. Majerzko Maskalowa	37. Markowskiego Findurecyna
8. Błażkowa Panienkowa	24. Turkotowa Golego	38. Gsiarkowa Ktryniakowa
9. Kogutowa Parobcego	25. Zadworniego Krzysztofkowa	39. Kutarniowa Bryndzkowa
10. Jantkowa Jadamcowa	26. Organieciakowa Bryndzkowa (Bryncowa)	40. Misiowa Misiowa
11. Baboniowa Jędrołka	27. Leszkowa Kaemorcyna	41. Turkoecyna Gryglakowa
12. Bryndzkowa Maciuska	28. Tomusiowa Plehowa (Płowowa)	42. Wawrzkowa Krawcowa
13. Sel(i)jakięgo Pawlikowa	29. Z Gabkówki Sowowa	43. Iglarzko W Brzysku
14. Iglorcyna Czarnogórsko	30. Katryncyna (Katrencyna) Kubusiowa	44. Piniowa Lapszancyna
15. Zolondkowa Zolondkowa		45. Lawacowa (Hlawacowa) Michalcowa
16. Gabrysiowa Jurgowskiego		46. Ferkowa Polipniego
- Az I. pár 4242 és 4245 tksz., a 46.
páré 4444 és 4445 tksz.

E 46 pár közül kettő, tehát a fertályok egy négyes csoportja (az *Iglarsko*, *W Brzysku*, *Piniowa*, *Lapszancyna*), minden dűlőben konzekvensen együttjár. Más szóval a határban 44 féltelek (pó!dwór) és egy egésztelek (dwór) rajzolódik ki.

A belső telkek rendje — ti. a faluban — bonyolultabb, ám régiesebb. Az udvarok nagyrésze közös, több család lakik rajtuk. A fertálytelkek határvonalai tehát nem olyan egyértelműen adottak, mint a külső telki földeknél. Az eligazodásban a ragadványnevek segítenek. Ragadványneve mindenkinek van a községben és ezek az illetőnek egy-egy telekhez, helyesebben házhoz tartozását fejezik ki, azt, hogy melyikben lakik. Valakinek a neve után érdeklődve, a lakosok kettős felvilágosítást adnak, megmondván, hogy az illető hogy „írja” a nevét, másrészt, hogyan „hívják”. Pl. a Sobisiak vezetéknevű család ragadványneve „do Babonia”, tehát házuk a *Baboniowa*-éwierтка belsőségén áll. Prelich-ék ragadványneve „do Misia”, mert a *Misiowa* belsőségen laknak. Egy Zolądek nevű gazda a *Kasprowa* belsőséget vásárolta meg, s a családot „do Kaspra” névvel különböztetik meg a többi Zolądektől. A frydmaniak előtt tudott dolog, hogy e ragadványnevek a éwierтка egykori tulajdonosának a nevéből származnak, hiszen számos esetben még emlékeznek az adott nevet viselő család utolsó tagjaira, néhány esetben pedig máig azonos nevű család lakja a belsőséget azzal a névvel, amellyel a hozzá tartozó telki földeket is nevezték. (A ragadványnév-szisztéma ilyen esetben is töretlenül érvényesül, s az adott nevet ragadványnévként is használják, megduplázva: pl. *Pawlik* „do Pawlika”, *Ferko* „do Ferka” stb.)

6. kép. A Dunajec-felőli teleksor egyik fele. Fotó: FÖLDES László, 1964.

A éwiertka-párok belsősége vagy osztatlan, vagy pedig a határban együttjáró éwiertkák belsősége éppúgy szomszédos. Számos esetben egészteleknyi közös udvarok vannak: egy nagy udvar egyik oldalán is két ház, másik oldalán is két ház, mögöttük váltakozva a hozzájuk tartozó gazdasági épületek; rendszerint az udvar teljesen körbe van építve istállókkal, csűrökkel stb. Ezek az egésztelek-udvarok nyilván igen régi keletűek, hiszen már a XVIII. században is csak fél- és negyedtelkek voltak. A telekrendnek a belterületen való visszamenőleges nyomozása, s az egyes telekgazdaságoknak a maiakkal való azonosítása három körülményre támaszkodhat: *a*) az egykori egésztelek határvonalai nem változtak, s azokon a későbbiekben megfelelő számú hányadtelek (pl. négy fertály, vagy egy fél és két fertály) gazdasági és lakóépülete kapott helyet; *b*) a ragadványnevek egykori jobbágytulajdonosokat jelölve a különböző korú összeírásokban feltalálhatók; *c*) a conscriptio úrbéri tabellák a gazdaságokat topográfiai rendben adják. A más-más korú listák névsorai közt nem áll fenn tételről-tételre való sorrendi egyezés, hanem általában négyes csoportokon belül kereshető a megfelelés. E szakaszosság az *a*) pontban írt körülményből adódik. Udvarról udvarra haladva, az összeírók egy közös udvaron belül esetenként más sorrendben tértek be az ott található négy házba.

Pl. egy 1773/1826 között készült úrbéri tabella a éwiertka-párok felsorolását a falu északnyugati szélén kezdi, s 5. párként két azonos vezetéknevű gazdát jelöl meg. Ma ugyanott ugyanilyen nevű éwiertka-pár található, s az előzőek is szépen identifikálhatók.

Ugyanezen a teleksoron x-edik helyen ismét találunk egy társ-éwiertkát, amelynek neve *Misiowa*, s mindkettőt emberemlékezet óta Prelich nevű

Teleknév:	Lakó neve:	Ragadványnév:	1774/1826-i úrbéri tabella
(2-es udvar: 1. „Katryniakowa” „Gašiarakowa”	Iglor Maria (1859) Joseph Pogorelec (1888)	„do Katryniaka” „do Gašiorka”	1. Paulus Pogorelec et Andreas Iglyar
(4-es udvar: 2. „Wawrzkowa” „Krawcowa” 3. „Podpirańdowa” „Kapuściakowa”	Markowski Domjan, régebb <i>Dwornicki</i> Iglar Bryndzka, régebb Jan Hlawacz	„do Waprzka” „do Krawca” „do Podpirańda” „do Kapuścioka”	2. <i>Laurentius</i> Mar- kowszky et Martinus <i>Dwor-</i> <i>niczky</i> 3. Joannes <i>Hlawács</i> et Joannes <i>Kapuscak</i>
(4-es udvar: 4. „Parobcego” „Kogutowa” 5. „Zolondkowa” „Zolondkowa”	Organiściok Pawlik <i>Zolądek</i> Jakub <i>Zolądek</i> Jan	„do Parobcego” „do Koguta” „do Zolondka” „do Zolondka”	4. Andreas <i>Parobczy</i> et Adalbertus Kalafut 5. Michael <i>Zsolondek</i> et Joannes <i>Zsolondek</i>

család lakja. A fenti tabellán e helyen két Fröhlich nevű gazdát találunk, ami megfelel a Prelichnek (szabályos hangfejlődéssel). A Zsolondekek és Prelichek közötti éwrtkák ismét számban egyeznek, azonosíthatók.

A mai ragadványnevek többsége az úrbérrendezés körüli összeírásokon található, ez idő tájt keletkeztek. Vannak azonban később és korábban létrejött ragadványnevek is, így a telkek azonosítását az úrbérrendezés előtti időkben is megkísérélhetjük. Mi a bizonyítéka, hogy akkor is voltak ragadványnevek? E fogas kérdés a következő fogódzók révén dönthető el. A pusztává vált telkeket is egyéni megnevezésekkel tartották számon. Egy 1720. évi jószágleltár pusztá telkei közt ilyen nevűeket találunk: *Parovcova* (ma Parobcego), *Olejarovszka* (ma Olejarzko), *Sovovszka* (ma Sowowa). Szabó Istvántól is tudjuk, hogy a középkorban az elnéptelenedett jobbágytelkek még évtizedeken keresztül megtartották nevüket. Urbáriumokban, éppen Szepes megyeiekben, találunk kifejezett utalást arra, hogy a telek megnevezése már nem a lakókra vonatkozik; pl. 1672-ben: . . . „Integrae sessionis no. I *Lorinczowska* d i c t a, altera mediae sessionis *Naykarowska* v o c a t a” (Szepesvár, Wellbach község). E példák idézett helyről szaporíthatóak lennének. Ami viszont eddig elkerülte a kutatók figyelmét: előfordult, hogy a deserta új lakóra lelvén, az felvette a telek nevét. A Frydmanban 1720-ban desertaként szereplő „*Sovovszka*”-telek nemcsak ma is megvan e ragadványnéven, hanem későbbi lakói magukat *Sowa*-nak írták.

A teleknévnek vezetéknevként való átruházása a beköltözőre azt jelenti számunkra, hogy a telkek történeti azonosításának lehetősége nem zárul le azoknál a szakaszoknál, amikor egy-egy telek hosszabb-rövidebb időre lakatlanná vált. A névmegőrzés és átruházás szokása a birtoklási folytonosság megszakadása esetén is kitölti a hiátust. (Gondolni lehet arra is, hogy a telek desertává vált ugyan, ám a volt telkes gazda zsellérként a belsőségen maradt, s amikor gazdaságilag megerősödött, ismét visszakerült a jobbágyi kondícióba. Kézenfekvő, hogy ilyen esetekben a telekbelsőség neve nem változott. Eseten-

ként akár így, akár úgy történt, a névfolytonosság révén a telekazonosság ki-tűnik.)

A név és ragadványnév váltakozó láncolatának példája a következő, amely egyben a pusztá-állapoton átvezető névfolytonosságot is példázza:

A falu közepe táján (a Misiowa telek mellett) van a ma *Milaniakowa*-nak nevezett telek. E helyen, a frydmani allódiium magán urbáriuma szerint 1686-ban *Tomek Mantuga* egynegyed telkes colonus lakott négy fiával. 1696-ban *Thomas Mantuga* (35 köblös) jobbágy mellett ugyanitt *Jassek Mantuga* is gazda (11,5 kézsmárki köblös).

1720-ban az egész telek pusztá: „*Mantugovszka Integra*”. Viszont a zsel-lérek közt található *Gregorius Mantuga*, akinek mindössze egy tehene van (lova, ökre és fia — tehát férfiági örököse — nincsen).

Az úrbérrendezés kezdetekor, 1771-ben *Dominik Mantuga* 2/4 telek birto-kosa lakik itt, amiből csak egyik negyed hagyatott a kezén, vagyis egy *éwierтка*. Ennek a „Mantuga”-nak keresztnevéből származhatik a „do Dominika” ragadványnév, amelyet mellékesen még mindig használnak a szóban forgó telek lakóinak megjelölésére. A telken a továbbiakban Dominik nevű család lakott, 1826 táján *Michael Dominik* volt a fertálytelek tulajdonosa. A Dominik-októl — a szájhagyomány szerint — egy szomszéd községből jött gazda, *Milaniok* nevű vásárolta meg a belsőséget, s a *éwierтка* egészét ez után *Milania-kowa*-nak hívták. Udvarán ma két családnak van háza, s egyik lakói a „do *Milanioka*”, másikat a „do *Dominika*” régebbi ragadványnévvel különböz-tetik meg.

Összefoglalva, a telek nevek keletkezését, ezek nagyobb-részt egykori tulajdonosaik vezetéknevéből származnak, s a különböző írott forrásokban kinyomozhatók. Közülük több utal a névadó családnak vala-melyik szomszéd községből való származására, pl. *Falsztynskiego* (Falsztyn-ból való), *Jurgowskiego* (Jurgów községből). Néhány névnél nyilvánvaló a család német eredete, pl. a *Plowowa* és *Plehowa* változatban egyaránt használt nevű telken 1773/1826 között *Blech* nevű jobbágybirtokos lakott. A vezetéknevek egy csoportja a névadó foglalkozására utal: *Krawiec* (szabó), *Sluszarz* (laka-tos), *Olejarz* (olajütő), *Majerz* (majoros). E telkeken a XVII. század végén többnyire ilyen nevű, de egyben a jelölt foglalkozást űző személyek (zsellér státusban) laktak.

Egy másik csoportja a neveknek keresztnevből származik (pl. *Barbara*, *Misiowa*, *Kasprowa*, do *Dominika*, *Wawrzkowa* stb.). Szerencsés esetekben a névadó személyt így is meg lehet találni a listákon, mert rendszerint ritkán használt keresztnevek váltak ragadványnévvé. Pl. a *Kasprowa* *éwiertkán* korábban *Hlawacz* nevű család lakott a szájhagyomány szerint, s a névadó Gáspárt (lengyel *Kasper*) az 1773. évi úrbéri tabellán találjuk meg: *Casparus Hlawacs* személyében. A *Wawrzkowa* telken 1773/1826 között lakott *Laurentius Markowszky* (*Wawrzek* = Lőrinc, becéző formában; Frydmanban ritka keresztnev).

Végül a teleknevek egy szűkebb csoportja olyan ragadványnevekből áll, amelyek vezetéknevként nem szerepelnek a frydmani nómenklaturában, nem váltak vezetéknevvé, s azért ezek a telkek történeti azonosításánál nem hasznosíthatók. Szerencsére, ezek újabb keletűek, nagyrészt a múlt század első felében keletkeztek. (De ha korábban keletkeztek volna, sem kerülhetek volna be az anyakönyvekbe, mert nemcsak a nyomdafestéket nem tűrik, hanem a kézzel írott matrikulákban sem képzelhetők el. Ilyen például a

Piniowa, amely gyaníthatóan a szóban forgó telek egykori tulajdonosának a női nem iránt táplált koncentrált érdeklődésének kifejezése.)

A telken lakókra a ragadványnév az által ruházkodott rá, hogy az illető az adott telekre, házba állandó jelleggel bekerült, mégpedig leggyakrabban születés révén, vagy a családba való beházasodással, előfordult örökbefogadással, s nem ritkán a megüresedett ház, telek megvételével. A múltban — mint láttuk — a név felvételére akkor is sor került, ha a telek hosszabb-rövidebb ideig deserta volt, s ez esetben a felvett név valóságos vezetéknevvé vált, amely a leszármazottaknál már anyakönyvezésre is került. Az anyakönyvezés kialakulásával a hivatalos vezetéknevek és a ragadványnevek között határvonal alakult ki, főleg a polgári anyakönyvezés múlt század végi bevezetésével. A régi gyakorlat azonban még esetenként ma is megfigyelhető: amikor ti. a ragadványnevet nem kiegészítésként használják, hanem a *do* szócska elhagyásával közönséges név formában. Pl. a *Barbarowa* telken lakók „*do Barbary*” ragadványneves megjelölés mellett gyakran egyszerűen *Barbara*-knak hívatnak. A Frydmanra vonatkozó írott forrásokban sehol sem találjuk az írott nevek mellett a ragadványnevek feltüntetését.

Névlisták 1672-től állnak rendelkezésünkre jelenleg, eddig tudjuk tehát visszamenőlegesen beazonosítani az egyes telkeket. (Korábbi összeírások is vannak, de azokkal eddig nem foglalkoztunk tüzetesen.) Lényeges, hogy a telekgazdaságonkénti vizsgálódással így át tudtunk haladni a Mária Terézia-féle reguláción. Úgy látszik ugyanis, eddig a régi telekszisztéma egzsiztált, s vele kapcsolatban a telkek nyilvántartásának az a skálája, amelynek egysége a telepítéskori egésztelek volt, s így a telkek száma is egyenes összefüggésben maradt az ültetéskor kialakított telkek számával.

A kezdeti telekszámra csak megközelítően tudunk következtetni. 1320-ban, tizenkét évvel a soltészlevél kibocsátása után több „*possessio*” mellett Frydmanvágását 60 teleknyi „*terra*”-nak nevezik, amelyből 30 telek a Bialka egyik oldalán fekszik. Ám ott ekkor már Dembno rétjei, mezője terült el, s nem sokkal később Frydmanról külön jószágként szerepel a Berzeviczyk tényleges vagy igényelt birtokai közt. 1327-ben már Frydman is derék *possessio*, s a telkek száma tényleg 30 körül lehetett. Kialakult az uradalom, amely néhány egész- és töredéktelket olvasztott területébe. 1771-ben az úrbérrendezés előtt közvetlenül összesen $26\frac{3}{4}\frac{1}{8}$ telek volt, 93 töredéktelkes gazda néven. Többségük $\frac{1}{4}$ telkes volt, de volt néhány $\frac{1}{2}$ telkes is, s utóbbiak között olyanok is, akik $\frac{1}{8}$ telket is tartottak a féltelek mellett. Az utolsó, 93. gazdaságnak önállóságát megszüntették, a félteleket is kettéhasították maradt 92 éwiertka. A féltelek mellett $\frac{1}{8}$ -okat is elvették, s így egységes telekméretet alakultak ki. A féltelek kettéhasításával éwiertka-párok jöttek létre, s a többi éwiertka földjét is párosították, így összesen 46 éwiertka-pár keletkezett. (A Mária Terézia-féle reguláció mértéke szerint egy ilyen éwiertka-pár egészteleknek számított, ám a frydmaniak az új nomenklaturát nem vették át, s a reguláció szerinti félteleket tovább is *éwiertka*-nak, a reguláció szerinti telket *póldwór* (féltelek) nevezték.) Az úrbérrendezés tehát bár szembeötlő, de nem strukturális átalakítást jelentett.

Bár a telkek száma a középkortól az úrbérrendezésig csupán annyival változott, ahány egésztelek uradalmi kézre került, az úrbérrendezéstől pedig változatlan maradt, ez nem jelenti, hogy közben az egyes telkek terjedelme nem változott. Ellenkezőleg! Bizonyos, hogy a telkek aprózódásával párhuzar-

mosan növelni kellett azok terjedelmét: egyre újabb és újabb dűlőket alakítani ki irtás útján. Minthogy minden dűlőben minden telek arányos részt kapott, az egyes telkek földterülete többször is bővült, a nélkül, hogy a telkek száma (egész telekszámokban összesítve) megváltozott volna.

Az egyes telekgazdaságok szántóterületének terjedelmét 1696 óta tudjuk vizsgálni (mert ekkor közlik először részletezve a vetésterületet), egyéb mutatóikat ezen paraszti üzemeknek (mint állatállomány, fiak száma, úrbéri terhek, úrdolga mértéke stb.) már valamivel korábbról. A XIX. század második felére visszamenően már árnyalt és részletes képet kaphatunk e gazdaságokról, s a telekszisztémát a gazdasági-társadalmi struktúra egészében vizsgálhatjuk. Jelen alkalommal konzekvenciái közül egyet ismertettünk részletesebben, a ragadványnév-szisztémát, amely egy sajátos területen pregnánsan kifejezi a telek központi jelentőségét a frydmaniak életében, s érzékelteti azt a telekcentrikus szemléletmódot, amely a község lakóit a szerint tartja számon, hogy ki melyik telken lakik. A *do* szócskával telekhez kapcsolása a személy, család nevének emlékeztet a nemes családok öntudatos névhasználatára, ahol a *de praepositio* az ősi birtokhoz kapcsolódást fitogtatja. Szerényebb keretek között, jobbágyi szinten a telek birtoklása éppoly fontos volt, mint az úri jószágé amannak, s ezt jól kifejezi e névszisztéma. A párhuzam tovább is vonható: éppúgy, mint a nemes családok nevévé valamilyen más név elmosódásával a birtok neve vált, ugyane folyamatnak itt is tanúi vagyunk, esetenként a névduplázódással is. E névszisztéma a legszorosabban összefügg az állandó családi telekkel, a szilárd telekrendszerrel.

FÖLDES LÁSZLÓ

Ласло Фэлдэш

СИСТЕМА ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ И СИСТЕМА ПРОЗВИЩ В ОДНОЙ ГОРАЛСКОЙ ДЕРЕВНЕ ОБЛАСТИ СПИШ

(Резюме)

Рассмотренная в данной статье деревня находится в Польше, в области Спиш к северу от гор Татры, на реке Дунайце. Её жители (всего 1200 чел.) говорят на горалском диалекте и занимаются в основном земледелием. Во владении деревни находятся следующие земли: пашня-2034 хольда, пастбище 334-хольда, луг-169 хольдов, и 2 хольда огородных земель, — остальные земли неплодородные. Все земли деревни составляют всего 3500 хольдов площади. Село было основано в начале XIV-ого века, в качестве колонии немецкого права, на лесных владениях помещицкой семьи Берзевитци. Документ назначения первого старосты датируется 1308-ым годом, старостой же был некий Фридрих сын Марколфи из Собачьей деревни (Гундсдорф) — (Friderich filius Marcolfi de villa Canis). В 1320-ом году место уже называется «terra Фридманвагаша» (terra Friedman-vágása), в 1327-ом году «посессивно» Фридман («Possessio Fridhman»). В это же время была построена превая церковь деревни. (Существуют два варианта написания названия деревни: Frydman с 1347-ого года, и Fridman с 1549-ого года. Деревня относилась к крепостному владению Дунайце. Деревня была построена в два ряда на обоих берегах речки, с замкнутой внутренней площадью, на четырёхугольной центральной площади которой стояла церковь. Её земли, разделённые на надель, обрабатывались по системе «дрейфельдвирchaft» (Dreifeldwirtschaft). Некоторые пустые участки крепостных уже были обработаны как часть крепостных земель с XVI-ого века. Около деревни постепенно возник аллодиум, центром которого стал замок, построенный в XVI—XVII вв. и существующий до наших дней. Со временем институт старосты исчез, жители деревни потеряли свои, сравнительно выгодные юридические условия времён основания деревни. Перед крепостническими реформами Марии Терезии (которые в Фридмане были проведены с 1771 по 1774 гг.) жители деревни были непосредственно подчинены помещику, со значительной нагрузкой крепостного труда и различными видами барщины. Несмотря на существенные изменения, прочная система земель-

ных участков осталась в действительности. Старая система существовала в первоначальной форме до крепостнических реформ, и даже тогда перетерпела лишь минимальные изменения. Только размеры участков стали после этого одинаковыми, и барщина тоже одинаковой для всех крестьян. В 1848-ом году были освобождены 92 четвертьучастка, пашни же крепости были собраны в одну. Так оставалось до 1900-ого года, когда земли крепости были распроданы, но и после этого бывшие участковые земли, топологическое положение которых не изменилось, — остались ядром крестьянских хозяйств. Внутренняя часть территории самой деревни сохранила форму поселения времён основания деревни, даже общие границы участков остались предположительно теми же, произошло только постепенное разделение этих участков.

В деревне существует особая система прозвищ, которые связываются со старой системой земельных участков. Надо знать, что у каждого участка было своё специальное название, и тот человек, который в данный момент жил на этом участке, носил и его имя. Эти имена (названия) относились к бывшим владельцам данных участков и их можно найти в различных списках и крепостных документах тех времён. Поскольку упомянутые списки были составлены в топологическом порядке, эта система почти совсем не изменилась, отождествление имён и расположения участков не означает больших трудностей. При помощи этих документов, автор статьи рассматривает эти системы до конца XVII-ого века, до подробности по отдельным участкам, и показывает, что прозвища и даже некоторые фамилии могли происходить из прежних традиционных названий земельных участков. Семья, пришедшая на уже давно пустующий участок приняла и название того. Этот обычай передачи названий позволяет нам производить историческое отождествление отдельных участков даже относительно те когда они бывали незаселёнными. Это помогает исследователю особенно при рассмотрении времён, предшествующих регулярной имматрикуляции. Автор статьи подробно занимается этой системой названий, и пытается в главных чертах восстановить историю участковой системы этой деревни. Значение постоянного владения данным участком проявляется в области ведения хозяйства, в образовании общественных сословий, традиционных институтов, и в различных других областях традиционного образа жизни. Автор этой статьи хочет написать ряд статей по теме этих явлений. Описанная тут система прозвищ является также характерным выражением этой центральной проблемы, — ведь члены этого маленького коллектива держат друг друга на учёте по тому прозвищу, к которому участку земли в данный момент относятся их хозяйство и жизнь.

Автор статьи проводил полевую работу в этой деревне в 1964-ом и в 1969-ом гг., а использованные тут же архивные материалы находятся в Государственном Архиве Венгрии в Будапеште.

László Földes:

HUFENSYSTEM UND BEINAMENSYSTEM IN EINEM GORALENDORF DER ZIPS

(Auszug)

Das untersuchte Dorf liegt in der polnischen Zips, nordwestlich der Tatra, am Fluß Dunajec. Seine Bewohner (1200 Seelen) sprechen den Goralendialekt und beschäftigen sie sich mit Ackerbau. (Die Gemarkung des Dorfes beträgt 3500 Kat.-Joch; Ackerfeld: 2034, Weide: 334, Wiese 169 und Garten: 2 Kat.-Joch; die übrige Gemarkung ist unfruchtbar.) Die Gemeinde ist Anfang des 14. Jh., als eine Siedlung deutschen Rechtes auf dem Waldbesitz der Grundherrenfamilie Berzeviczy gegründet worden. Das Datum des Schultheißbriefes ist 1308. Der Schultheiß war Friedrich, filius Marcolfi de villa Canis (Hunsdorf). Im J. 1320 ist die Gemeinde bereits »terra Friedmanvágyása, im J. 1327 »possessio Fridhman genannt. Zu gleicher Zeit ist ihre Kirche erbaut worden. Die Schreibvarianten ihres Namens sind seit 1549 Frydman, seit 1347 Fridman. Das Dorf gehörte dem Burgbesitz Dunajec. Es hat sich an beiden Seiten eines Baches, in zwei Hufenreihen mit enger Hofstelle angesiedelt. Auf dem rechteckigen Hauptplatz steht seine Kirche. Seine in Flure geteilte Ackerfeldgemarkung wurde in Dreifelderwirtschaft bebaut. Im 16. Jh. wurden einzelne unbewohnte Hufen von der Burgdomäne gebraucht; es gestaltete sich neben dem Dorf das Allod und wurde um die Jahrhundertwende vom 16. zum 17. Jh., als dessen Mittelpunkt, das auch heute stehende Schloß errichtet. Inzwischen verschwand die Schultheißinstitution; die Bevölkerung verlor ihre zur Zeit des Ansiedelns genossene, rechtlich relativ vorteilhafte Lage und wurde bereits vor der Urbarialregelung (in Frydman: 1771–1774) unmittelbar mit bedeutenden Frondienstlasten und mit anderen Fronverpflichtungen dem Grundherrn untergeordnet.

Trotz der bedeutenden Veränderungen ist das feste Hufensystems bis ans Ende erhalten geblieben. Die alte Hufenverfassung existierte bis zur Urbarialregelung. Auch diesmal erfolgte keine wesentliche Umgestaltung, nur die Hufenmaße wurden einheitlicher gemacht und die Ablieferungen geregelt. Im J. 1848 wurden 92 Viertelhufen befreit und die Ackerflächen der Domäne zu einem Stück zusammengezogen. Bis 1900, als die Domäne aufgelöst worden ist, bildeten die ehemaligen Hufen — mit unveränderter Stellung in der Gemarkung — den Besitz der Bauern. Die inneren Anlagen haben ihre bei dem Ansiedeln gewonnene bezeichnende Siedlungsform an der ursprünglichen Stelle bewahrt und auch die Grenzlinien der Hufen sind vermutlich erhalten geblieben, nur ihre Aufteilungen fanden statt.

Im Dorf lebt ein eigentümliches, mit den Hufen zusammenhängendes System der Beinamen. Eine jede Hufe besaß nämlich eine traditionelle Benennung und wer auf dieser Hufe wohnt, trägt die Benennung dieser Hufe als Beiname. Diese Ortsnamen deuten also an die einstigen Besitzer hin und sind in den verschiedenen Urbarien und Konskriptionen zu finden. Weil diese Konskriptionen in topographischer Reihenfolge verfertigt waren und auch die Anordnung der Hufen unverändert blieb, bedeutet ihre Identifizierung für uns keine besondere Schwierigkeiten. Mit ihrer Hilfe untersucht der Verf. das System mit einer Detaillierung nach Hufen, zurückgehend bis zum Ende des 17. Jh. und beweist, daß früher auch aus den Hufen Beinamen bzw. Familiennamen entstanden sind: die auf eine seit längerer Zeit unbewohnt stehende Hufe angesiedelte Familie hat die Benennung dieser Hufe übernommen. Diese Gewohnheit der Namengebung ermöglicht, daß die geschichtliche Identifizierung der einzelnen Hufen auch über jene Zeitabschnitte hin zu führen ist, als diese Hufen unbewohnt waren. Dies bedeutet uns hauptsächlich für die Zeit vor der Grundbuchführung eine Hilfe. Der Verf. beschäftigt sich mit diesem Namengebungssystem ausführlich und rekonstruiert in großen Zügen die Geschichte des Hufensystems in diesem Dorf. Die Bedeutung des ständigen Hufenbesitztums offenbart sich auf den Gebieten des Wirtschaftslebens, der sozialen Schichten, der Institutionen und der traditionellen Lebensweise. Über diese Beziehungen beabsichtigt der Verf. in weiteren Aufsätzen zu berichten. Auch das hier besprochene Beinamensystem ist ein prägnanter Ausdruck dieser zentralen Bedeutung. Die Mitglieder dieser kleinen Gemeinschaft halten sich selbst und einander jenem Gesichtspunkt nach in Evidenz, an welche Hufe sich ihr Leben anschließt.

Vom Verf. wurden Forschungen 1964 und 1969 in diesem Dorf durchgeführt. Die gebrauchten archivarischen Quellen sind im Staatsarchiv in Budapest zu finden.

Adatok a ló-igaerő betanításához a Kárpát-medencében

*A magyarok ló betanításrendszerének változásai az ugor kortól a XIX. század közepéig.*¹ A lóval, mint munkaállattal történt megismerkedésünk körülményeire szókészletünk elemzése alapján kapunk némi támpontot. A magyarság a lóval az ugor kor folyamán ismerkedett meg. Az ugor lovas-kultúra bizonyítékai: ló, nyereg, fék, ostor, másodfű(ló), harmadfű(ló) szavaink² nyelvünkben egyszerre jelentek meg. A finnugor kori szókészlethől rekonstruálhatóan halász-vadász életmódot folytató ősmagyarok gazdasági rendje csak átvétel útján tette lehetővé a ló beépítését. Erre az eurázsiai vas-korban kerülhetett sor, ekkor találták fel ugyanis a nyeret. A ló gazdaságba való beépítése az ugor kori gazdálkodáson alapvetően nem változtatott. A vadászat ugyan lovas vadászáttá alakult, de mivel a gazdaság továbbra is a zsákmányolásra (gyűjtögetés, vadászat, halászat) épült, mezolit szinten maradt.³ A ló átvétele valamelyik szkita kori állattartó csoporttól történhetett, s vele nyilvánvalóan bizonyos betanítási szisztéma is átkerült. Ezt a feltehetően nomád betanítási rendszert a lovas vadászat körülményei módosították. HERODOTOSnak a jürkákrról szóló, többször idézett leírása bemutatja a jellegzetes ligetes, illetve erdős sztyeppei lovasvadász technikát, mely szerint: „a vadász fára mászva (ami sok van az egész vidéken) lesbe áll, mindegyiknek készenlétben van a lova — melyet betanított hasra feküdni, hogy alacsonyabb legyen — és a kutyája; ha meglátja a fáról a vadat, rányílazva és lóra szállva üldözi, a kutya pedig kíséri.”⁴

A lovas vadászat technikája több olyan követelményt állított a munkaállat elé, amelyre a nomád betanítási rendszerek gyakorlata nem készítette fel. Pl. a lónak hosszabb ideig hason kellett feküdni és lehetőleg minél csendesebben. Ha az ilyen módon betanított lovak közismertek lettek volna HERO-

¹ A ló mint munkaállat hazánkban a IX—XX. századig témakörrel TÁLASI István professzor biztatására kezdtem el foglalkozni. Eddig három részkérdést dolgoztam fel: *Adatok az eke igaerő váltás kérdéséhez a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*, — *Adatok és szempontok a kenyel történetéhez és tipológiájához a Kárpát-medencében* és *A ló munkára való betanítása a Kárpát-medencében* címmel. E dolgozat ez utóbbi tanulmány része. Hiányoznak belőle a hátaállat betanításának változatai és történeti múltja, a hagyományos paraszti ló betanítási eljárások és a gazdasági szakirodalom, a betanítandó állatok kora, a munkaállat betanítását végző társadalmi rétegek címmel megfogalmazható problémakörök, valamint a magyar paraszti ló betanítási eljárások összevetése a baskirok és a német nyelvterület hagyományos betanítási eljárásaival.

² HAJDU Péter 1962, 81.

³ ZICHY István, 1923, 5—13.

⁴ Idézi HAJDU Péter 1962, 81.

DOTOS korában, bizonyára nem említette volna leírásában, s főleg nem említette volna meg, hogy a vadász saját maga tanítja be lovát. Az említett betanítási forma technikája, miután mindig az egyes vadász tanította be az egyes lovat, eléggé variábilis lehetett.

Az ugor népek közösségéből való kiválás után, egészen a honfoglalásig, a magyarok a történeti források tanulsága szerint nomád törzsszövetségek kötelékeiben éltek.⁵

Ennek következtében az ugor kort követő életformaváltás a nagyállattartás gyakorlata, s a földművelésnek elsősorban ismerete irányában kellett történjen. Kapcsolódnunk kell azokhoz a feltételezésekhez, melyek szerint a magyar népnek a nomád törzsszövetségek kötelékeiben töltött első évszázadaiban (VI.–VII. sz.) a gazdálkodás alapját a nagyállattartás, s ezen belül a ló-tartás képezte, noha ebben az időben kezdődhetett el a szarvasmarha és a juh nagyobb mérvű tenyésztése is.⁶

A ló tenyésztésével kapcsolatos szókinsünk számottevően nem gyarapodott ebben az időben. A szókinsünkbe ekkor bekerült szavak elsősorban a ló korabeli gazdasági hasznosítására utalnak, részben korábban gyakorlatba került eszközöket jelölnék: gyeplő, kantár. Részben a tartásmód differenciálódását és a kezestartásnak, de legalábbis a félszilaj tartásnak a lótenyésztés gyakorlatába való bekerülését jelzik: béklyó.⁷ A tárgyalt időszakban lejátszódó életformaváltás a ló-tartás módjában is változást hozott. Az ugor kori erdei ló-tartás gyakorlata ma már nem rekonstruálható. Bár a párhuzam nagyon távoli, mégis a skandináv szilaj erdei ló-tartás formái jegyei adhatnak némi támpontot a rekonstrukcióra.⁸ Az ugor erdei ló-tartás gyakorlata megszűnt a nomád közösségek közé kerüléssel, s helyébe a szilaj, félszilaj és kezestartás párhuzamos gyakorlata lépett, mely tartásmódok közül a legnagyobb súlyú a szilaj-, s legkisebb a kezestartás lehetett. A ló gazdasági hasznosítása ebben az időben kimerült a hátalásban, bár a tengely szavunk a négy- és hatkerekű, ökörrrel vontatott kocsi használatával mellett⁹ esetleg a nomád taliga ismeretére és a közlekedésben való használatára utalhat. A betanítás történhetett bármely évszázadban. A betanítást bárki (természetesen férfi) végezhette. Miután hátaslónak tanították be a csikókat, a betanítás módja a lóval való rendszeres foglalkozás, rendszeres egyéni foglalkozás lehetett, melyet a szerszámhoz szoktatás egészíthetett ki.

A IX. századra vált rögzíthetővé az a folyamat, amely a magyar nomád gazdaság és társadalom olyan gazdasági átalakulására utalt, melyben a földművelés kezdett nagyobb szerepet játszani, s melynek a társadalom fejlődésében mutató vetülete a feudalizálódás volt.¹⁰

Miután a nehézeke feltalálásáig a földművelés kizárólagos munkaállata Euráziában a szarvasmarha volt, szókészletünknek a földművelésre vonatkozó török eredetű szavait a szarvasmarhára vonatkozó, ugyancsak török

⁵ MOLNÁR Erik, 1954, 105. (Az ugor korszak a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából két részre oszlik, amelyek közt a nomád állattenyésztésre való áttérés húzza meg a határvonalat.) A kérelmes korszakról 113–170.

⁶ BARTHA Antal 1968, 88.

⁷ GOMBOCZ Zoltán 1912, 42–43, 78, 128, 189.

⁸ SZABÓ Mátyás 1967, 104.

⁹ VÁCZY Péter 1958, 275.

¹⁰ BARTHA Antal 1968, 94. (Megítélésünk szerint... a magyar... törzsek és nemzetségek már nem az ősi vérségi kapcsolatokon nyugvó társadalmi csoportok voltak, tehát nem spontán fejlődés, hanem tudatos szervezés eredményeként alakultak.)

eredetű szavainkkal kell összevetnünk, hogy földművelésünk korabeli fejlettségi szintjét rekonstruálhassuk. A földművelésre utaló szavaink közül: az eke, sarló, búza, árpa, kender, borsó, — már magában is olyan ekés földművelés-rendszer ismeretét jelzi, amely munkaállat igénybevételenek rendszeres voltát feltételezi.¹¹ A szarvasmarhatartással kapcsolatos szavaink: bika, ökör, tulok, tinó, ünő, borjú,¹² — közül az ökörnek, mint herélt állatnak gazdaságban való hasznosítása jelzi a nagyobb igaerő nyeresére irányuló sebészi beavatkozást. Tudvalevő, hogy az ökörnek jóval nagyobb a fizikai ereje, s könnyebb a vele való bánásmód. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül az említett beavatkozás lehetséges okait keresve a jobb hústáplálék elérésére irányuló műveletet sem. Az ekés földművelés elterjedése a még a Kazár birodalom kötelékében élő magyar nép mezőgazdasági gyakorlatában együtt járt a szarvasmarha munkaállatként való betanítási folyamatának a betanítási gyakorlatba való bekerülésével. Ez a folyamat a korábbi betanításrendszert annyiban változtatta meg, hogy a betanításra rendelkezésre álló időben két egyed betanítását kellett elvégezni. A gyakorlatban a betanításrendszer a következőképpen módosulhatott: kialakult egy lótartó réteg, amelynek betanítási gyakorlata változatlan maradt, s egy földművelést is gyakorló csoport, amelynek betanításrendszerébe bekerült a szarvasmarha betanítási eljárása és megmaradt a ló betanítási eljárása is, amennyiben a csoport tagjai hátaslovat használtak vagy használhattak.

A honfoglalás következtében a magyar nép megváltozott életfeltételek közé került. A nemzeti társadalom és gazdasági rendszere az új körülmények között válságba jutott. A válságból a kivezető út az I. Géza és I. István által rendkívül céltudatosan megszervezett feudális társadalmi rendszer megteremtése volt.

Kora Árpád-kori gazdaságunk lehetőségeiben magában foglalta mindazt, amit a magyar nép mezőgazdasági fejlődése a XIV. századra elért, jelesen Nyugat-Európa mezőgazdasági fejlettségével egyenlő technikai szintet. A ló gazdasági hasznosítása szélesebb körű lett. A ló a hátalás és málházás mellett a közlekedés igaállata lett¹³, azaz megtörte a szarvasmarha igaerő egyeduralmát a közlekedésben. Végeredményben a magyar mezőgazdasági gyakorlatban ekkor alakult ki a ló betanításrendszerének a hátalásra való betanítás mellett hasonló súllyal bíró betanítási eljárása, a hámbatanítás. A ló betanítás-rendszere ekkor bővült alapvetően. A ló egyéb irányú gazdasági hasznosítása: járgánvos gépek, szántás stb. nem kíván külön betanítási eljárást. A hámbatanított állatot egyszer végigvezetik a munkafolyamaton. A kor betanítás-rendszerének ábrázolásakor figyelembe kell vennünk az új eljárást (hámbatanítás), bár nem tudjuk, hogy a korábbi betanításrendszert hogyan módosította, az új igaerő a szarvasmarhával azonos időben került-e betanításra, avagy gazdasági holt szezonban. A XIV—XV. században a mezőgazdaság termelékenységének ugrásszerű növekedése következett be. Ezzel együtt járó és

¹¹ ZICHY István 1923, 51—52. — BARTHA Antal 1968, 86—87.

¹² ZICHY István 1923, 50. — BARTHA Antal 1968, 84, 88.) A fejlett nomád állattenyésztő gazdálkodás kiegészült az ekés földművelés ismeretével.)

¹³ VÁCZY Péter 1958, 275. (A nomád pásztorkodás hagyományának elapadásával egyidőben látjuk feltűnni az első lovakkal húzatott kocsikat. Az 1141—61 körüli időből való csatári alapítólevél bizonyos libertusok kötelezettségeként írja elő: „currum dant cum equo et copertorio” . . . Ugyanígy az újabb keletű, talán XIII. századi kisebb Gellért-legenda szekérbe fogott lovakról tud. Ellenben a XI. századi alapszövegben nincs szó még lovakról.)

szorosan összefüggő társadalmi folyamatként kell számon tartanunk az egy-
eséges jobbágyosztály kialakulását, amely egyúttal serkentőleg is hatott a gaz-
dasági folyamatra. Erre az időre tehető a nehézeke széles körű használatba
kerülése,¹⁴ a kasza elterjedése az alföldi területeken¹⁵ és a szárazmalmok meg-
jelenése.¹⁶

A török hódoltság pusztító hatására a mezőgazdaság fejlődése lelassult.
A ló a gazdasági életben a XVIII. század közepéig nem bírt nagyobb jelentő-
séggel, mint a török hódoltság előtt. A XVIII. század második felében indult
meg az a gazdasági fejlődési folyamat, amely a két XIX. századi gabona-
konjunktúra hatásával tetézve, a magyar paraszti mezőgazdasági üzemek
alapvető munkaállatává a lovat tette a szarvasmarha helyett. A ló—szarvas-
marha fajtaváltás ennek a folyamatnak már csak záró akkordját jelentette. A
XIX. század második felében a ló korábbi gazdasági hasznosítása megmaradása
mellett elsősorban a ló igaerejét használták szántásnál¹⁷ (bár középparaszti és
nagygazdaságokban szántásnál a szarvasmarha még hasonló jelentőséggel
bírt¹⁸) s a ló igaerejére épültek az első mezőgazdasági gépek is.¹⁹

A magyar paraszti ló betanításrendszere:

A magyar néprajzi szakirodalom többször is foglalkozott a ló betanítá-
sának technikájával, a betanítási gyakorlat tanulságaival, de csak egy-egy
község²⁰ jobb esetben egy nagyobb táj betanítási gyakorlata összefoglalásáig
jutott el.²¹ A nagyszámú leírás a XIX. század második felének betanítási
gyakorlatáról ad hű képet, amely feltehetően arra az időre kristályosodott is
ki, a második gabonakonjunktúra, a Tisza szabályozása és a zömében ebben
az időszakban lezajló ló—szarvasmarha váltás hatására. Éppen a ló—szarvas-
marha váltás kapcsán került a ló igaereje általános használatba a közlekedés-
ben és a mezőgazdasági munkák összes folyamatában. A korábban általános
hátalás erre az időre vesztett súlyából. A hátasló a közlekedésből eléggé ki-
szorult. A paraszti hátasló tenyésztésére már csak a hadsereg szükséglete,
felvásárló ereje hatott.²² Ez a szükséglet önmagában is jelentős lehetett volna,

¹⁴ BELÉNYESSY Márta 1954, 399—401.

¹⁵ TÁLASI István 1957, 218. (A magyar anyag vizsgálata . . . azt mutatja, hogy
a kasza aratási használata Magyarországon is megindult a XV. században.)

¹⁶ LAMBRECHT Kálmán é. n., 20. 1434-ből közli: Pozsony város adókönyvében
Mert nevű Rosmulner szerepel, ez pedig világosan arra mutat, hogy Rossmühlének,
azaz lóhajtotta szárazmalomnak kellett a városban lennie. Itt kell megjegyeznünk,
hogy a LAMBRECHT által felsorolt korai adatok nagyobb része ökörr hajtotta szárazmalom-
ról tudósít.

¹⁷ GALGÓCZY Károly 1896, 519. Nagykorősről írja, hogy a kiscigádák közt régen
lovass ígát csak az tartott, aki a földművelés mellett a fuvarozást is gyakorolta. Ethno-
lógiai Adattár (Továbbiakban = EA.), 1778/3. Fülöpszálláson gyűjtött adat. Régebben
a lovat arra nevelték, hogy csikót neveljen s piacra menjen, meg malomra; teherhúzásra,
nehézebb munkára nem használták. Ökörr csak dolgozott eke előtt meg mással, szántani
és fogasolni is csak ökörrrel volt szokás.

¹⁸ SZÜTS Mihály 1914, 80, 143, 155—156, 161—162.

¹⁹ BARBARITS Lajos 1965. — Gazdasági Lapok, 1852, 717—720, 770—775. Magyar
Gazda, 1845, 1349—1355.

²⁰ K. KOVÁCS Péter 1951. — KODOLÁNYI János 1956.

²¹ Mindmáig egyedülálló néprajzi monográfia TÁLASI István 1936.

²² *Magyarország földművelése* 1896, 719. (. . . a kis és népies tenyésztés anyaga
az őszi és tavaszi rendes katonai lóvásárok alkalmával kerül közvetlen a konzumens
kezébe.)

hatása azonban inkább csak a nemesebb lófajta tervszerűbb kiválasztásában és tenyésztésében nyilvánult meg, s nem hatott a betanítás gyakorlatára jelentősebb mértékben. Csak szűk körben jelentkezett a hadseregben használatos betanítási gyakorlat terjedése. A paraszti betanítási gyakorlatban a hámbatanítás, majd a munkafolyamatokba való bevezetés hangsúlyozódott ki. A hámbatanítás hagyományos technikáját a nagy számban megjelenő ló-tenyésztési szakkönyvek jelentősen nem befolyásolták.

Az etnográfiai irodalom és kiegészítő gyűjtéseim tanulságai alapján a XIX. század második felében a Kárpát-medencében párhuzamosan egymás mellett kétféle hámbatanítási eljárás volt gyakorolt. A kétféle technikát alapvetően determinálta, hogy egyik esetben *egy csikó*, a másik esetben *két csikó* került egyszerre betanításra. A betanítási gyakorlatot megelőzően szilaj tartású állatoknál kétfázisú, félszilaj tartású állatoknál pedig rövidebb, betanításra előkészítő időszak gyakorlataival ismertették meg a betanításra kerülő egyedeket. Szilaj tartásnál a betanításra való előkészítési időszak a *betörésből* és a *kezesítésből* állt, félszilaj tartáskor a betörés már elmaradt, de egy rövidebb kezesítési időszakra itt is szükség volt a betanítás megkezdése előtt.

A betörés (a ló ellenállóerejének megtörése) rendkívül durva eljárás, rendszerint a hátalásra való betanítást előzte meg.²³ A szilajon tartott állat akár hátasnak, akár hámos lónak tanítják be, betörésre került, mert a szilaj lovakat hámbatanítás előtt is hátalták.²⁴ A betörés kevésbé durva változatként kell számon tartanunk a szilaj csikók nyomtatásra való felhasználását a betanítás előtt, kétéves korban.²⁵ Ennél az eljárásnál sem volt ritka a kifogott csikó kétoldalról való jászolhoz kötése, amely könnyen szédülést okozhatott, de éheztetése sem. A csikóknak rendkívül fárasztó volt, még ha anyjuk mellett is szaladgálhattak az ágyáson, a nyomtatás kemény munkája. Emlékezzetel elérhető adataink alapján úgy tűnik, hogy szélesebb körben a csikók hámbatanítás előtti nyomtatásra való felhasználása abban az időben terjedt el, amikor a hátalás gyakorlata visszaszorult. Időrendi egymásutániságot mégsem szabad felállítanunk, mert a lóval való nyomtatásnak hazánkban viszonylag nagy múltja lehetett.²⁶ Feltehetően együtt élt a magyar paraszti gyakorlatban mind a kétféle hámbatanítás-előtti betörési eljárás. A hámbatanítás előtti meghátalás a hátalás általános háttérbe szorulásával, ha nem is került ki a betanítási gyakorlatból, jelentősége mindenesetre nagyon sokat veszített korábbi súlyából.

A kezesítés a betanítást megelőző technikai eljárás. A betanításra kerülő állat rendszeres simogatása azokon a testrészeken, ahol a hám majd dörzsölni fogja, vezetgetése, hámhoz szoktatása.²⁷ A kezesítési eljárás hasonló célt

²³ A hátasló betanítása minden esetben a betöréssel kezdődik.

²⁴ Ebben az esetben a betörés a hámbatanítás első fázisát, a nyeregbetanítást előzi meg.

²⁵ TÁLASI István 1936, — BALOGH István 1965, 168. Gazdasági Lapok, 1854, 495—496.

²⁶ A ló-szarvasmarha munkaerő váltására a nyomtatásban lásd HOFFMANN Tamás 1963, 185—197.

²⁷ K. KOVÁCS Péter 1951, 374. Szemely, adatközlő *Sarosács János*: van aki már éves koráig kantárt tesz a fejében, úgy jártatja, hogy szokja. Sajószentpéter, *Egri József* (1898): a kötőféket már egy hetes korában ráteszik. Besenyszög, *B Szabó Sándor* (1900): egy éves kora után . . . az anyjával együtt kihajtani, amére munkálkodik az ember, jön meg vinni, kocsizhoz kötni, jártatgatni, . . . ilyenkor kötőfék van a fején. Jásztelek, *Kis Imre* (1904): a csikót szoktattuk. Rátettük a hámot az istállóban is. Vezetgettük a hámra és zablára és megszokta. Feltette az ember a zablát egy madzaggal. Hadd rágja.

szolgál, mint szilaj egyedeknél a betörés, de éppen ellenkező technikával. Jóval termelékenyebb eljárás a betörésnél, mert sérülésveszéllyel szinte egyáltalán nem jár.

Az igásállat betanítása

A csikó öreg lóval történő betanításának változatai:

Kapuvár: „A csikót először szerszámra szoktattuk, hogy elfogadja. Majd egy kis pallót kötöttünk utána, azt huzattuk az udvaron, érezze, hogy húz valamit. Aztán kocsiba fogtuk, vezettük, majd az anyja mellé fogtuk, azzal szépen betanult. Előbb a kocsit húzta, majd szántani tanult, aztán fokozatosan terüt hordani. A szerszámhoz egy héten át szoktattuk, a fát két héten át húzta.”²⁸

Bia: A csikót kétéves korában kezdték betanítani, de addig is jártatták. A kocsi saraglyájához kötötték. Ha nem járt volna, *elromlott volna*. Erős szerszámot tettek rá és egy már betanított öreg ló mellé fogták. Vigyáztak, hogy az öreg ló indítson először. Első időben üres kocsiba fogták be, majd fél teherrel, később egész teherrel húzta a kocsit. Volt olyan gazda is, aki egy *darab fára* tett láncot és azt húzatta vele.²⁹

Vajszló: Betanítani többféleképpen szokták. Egyik mód az, hogy öregebb erős lóval fogják össze. Ilyenkor nem tud mit tenni, megadja magát. Harmadszor már tud alkalmazkodni. Mindennap befogják egy kicsit. Amikor ráakják a hámot, egyiket-másikat még négy embernek is kell fognia.³⁰

Kiskunság: Az öregek szerint a tanítást meghátalással kezdeni azért jó, mert így egyrészt a ló kezesebbé válik, másrészt pedig jobb lépése lesz. Ha mindjárt hámozna — véleményük szerint — nem tudja jól kinyújtani a lábát, s ezt a rossz járást megszokja. A meghátalás során hozzászokik még a zablához is, úgyhogy a hajtónak könnyebb lesz a dolga.³¹ A hátalással megtört csikót legtöbbször öreg ló mellé, mégpedig *hajszás* mellé kötik lógóra. „Ez aztán viszi magával a csikót, mint a pók a pacsirtát. Ha a kocsizörgést megszokta, pajzányon fogják, gyeplőt, hámot ráteszik, s a hámot fokozatosan engedik a szügyére, mely egy istráanggal karikára kötve, a gyeplőtartó szegnél van kikötve.” Ezen az istrágon néha-néha ereszt egyet a kocsis. Mikor már a lógó jól megy, rúdra fogják. A csikó kötőfékszárát a gyeplő belső szárai fölött átkötik a szelíd ló nyakához oly hosszúra, hogy a rúd ne verje oldalba. A hámistráng karikájába egy rövid kötéllel a rudat a szelíd lóhoz kötik, hogy ez ne érhesen a csikóhoz. Indításkor fontos, hogy a kocsis lassan indítson, mert különben a csikó *nekiszilajodik*. Ostorral óvatosan kell bánni, s a csikónak csak a farát lehet legyezni. Forduláskor az első napokban a csikót az öreg ló húzza magával. A betanítandó csikót sokszor és rendszeresen kell befogni, hogy hozzátörődjön.³² Ugyancsak régi módja a betörésnek a tuskóhuzatás. A megvizsgált területen mindenütt alkalmazták vagy alkalmazták. Mielőtt a csikót öreg lóval hámozna, tuskót huzatnak vele, hogy jobban beleszokják a hámba. Ilyenkor a hámistrángot egy-egy istráanggal kitoldják,

²⁸ Varga B. András (1878).

²⁹ Nagy József (1889).

³⁰ KODOLÁNYI János 1956, 141.

³¹ TÁLASI István 1935, 31.

³² TÁLASI István 1936, 196.

ráhurkolják a kisafára, s a hámfékkarikára láncot húznak, amit egy tuskón körülcavarnak, s ezt össze-vissza huzatják velük. *Peszérudacson* régebben ugyan-
ezzel az eljárással szintén tuskót huzattak, ma a csikótanító rönköt használ-
ják, mely erre a célra készült bognármunka s a kisafát a rönk elé kötik. Az
első napokban a csikót egy ember a zablájánál vezeti, a másik a hajtószárnál
igazgatja.³³

Jásztelek: „Egyéves korában tanítottuk be. Öt-hat hónapos korában
már zablát tettünk a szájába. Feltette az ember a zablát egy madzaggal,
hadd rágja. A kötőféket már egynapos korában rátettük. Egyéves korában
lógóra fogtuk. Az anyja mellé kötöttük, csak hám volt rajta. Majd a *fürhéchő*
tettünk lógó hámfát és fevetettük az istrángjait is. Mindig úgy csináltuk, hogy
az öreg ló indítson. Először üres kocsiba fogtuk be, majd később fél terhet
raktunk rá. A csikót három éves koráig nem lehet terhelni, csak azután.
Tuskót csak akkor használtak, ha szántani tanították. Kicsit vezették a boroz-
dába, két-három kört vezették, s megszokta azt. Felvették az istrángot, hámfát
kötöttek a tuskóra, s huzatták vele a tuskót, oszt úgy szépen nekiszokott.
Az egyik vezette, a másik meg hajtószárral hajtotta, hadd szokja meg azt is.
Két-háromszor befogták a tuskóba.”³⁴

Besenyszög: „A második év betelte után kezdtünk hámot tenni a nyaká-
ba. Először lógóra fogtuk. A kocsi oldalánál levő *lógó kisefára* fogtuk be.
Kis könnyű hámot adtunk neki, kis zablával és hajtószárral, hogy mégis tart-
son. Természetesen a nyakához van kötve az anyjának, illetve amellé a ló
mellé, amelyik oldalra van fogva. Így jár legalább egy-két hónapig. Azután
öt befogjuk középre, de természetesen üres kocsiba és a mellette levő lovat,
vagy az anyját fogjuk lógóra. De akkor már felöltöztetjük a szabályszerű szer-
számba. Arra vigyázni kell, hogy mindig az anyja indítson először, akkor szépen,
fokozatosan beleszokik. Néha húz, néha nem, de azután szépen megszokja.”³⁵

Békés: „Választástól betanításig a tanya körül szabadon él a csikó.
de már *kötőfik* van a fején. Régen négy éves, most három éves korában kezdik
betanítani a csikókat . . . egy csikója van a gazdának, azt az anyja mellett
kénytelen tanítani, de az ilyen csikó sohasem lesz jó indító, mert megszokja,
hogy a parancsszóra mindig az anyja indul meg előbb, elindítja a kocsit. Tanít-
ják, szoktatják a csikót úgy is, hogy két ló mellé fogják lógóra. A lógó egy
másfél méter hosszú rúd, a kocsi hátsó csatlásához csatos horoggal van erősítve,
a másik végére pedig egyes hámfá illeszkedik, s ennél fogva húz a lógós.”³⁶

Debrecen: A nagyobb gazdák, ahol a csikót nem törték be korán,
vagy akik jó lovat akartak nevelni, még a negyedéves csikót is a Hortobágyon
legeltették. Ezek már valóságos lovak voltak és sok helyen a kötőféket sem
ismerték. Ezért nagyon nehéz lett volna betörni őket és hámolás előtt inkább
nyereg alá szoktatták. A kisebb gazdák, vagy akik féltették a drága jószágokat,
korábban kezdték a szoktatást, már két- vagy hároméves korban inkább
hámolással, mint nyereg alá törték be a csikót. Ilyen helyeken már a jászol-
hoz le is kötötték. A gazda vagy a kocsis, etetéskor, a csikó mellett ment el és
abrákolásnál, mikor a fejébe húzta a tarisznnyát, mindig megvakarta a homlo-
kát, megveregette a nyakát, kézzel végigsimította a marját, a hátát és a
farát, oldalt állva hátulról benyúlt a két lába közé, megvakargatta a combja

³³ TÁLASI István 1936, 197—198.

³⁴ *Kis Imre* (1904).

³⁵ *B. Szabó Sándor* (1900).

³⁶ MÁRTON Lajos 1965, 319.

belső oldalát. Így a csikó bőrének legérzékenyebb helyein megszokta az idegen tárgy érintését. A betanítás nyár végén, kora ősszel esett. A gyepon vagy a tarlón, ritkábban a puha szántáson a kitoldott istrángú hámot a csikó nyakába vetették és tuskót húzattak vele. A hámfára lánccal 50–60 kg súlyú, szabálytalan tuskót kötöttek, az elébe fogott csikót lépésben kötőféken vezették. Vigyáztak, hogy bele ne lépjen az istrángba, ha az mégis a lába közé került volna, kissé meghátráltatták és oldalt kiléptették belőle. Ha már félig-meddig megszokta a húzást, szekérbe is fogták, a *rudas* felől *lógós*nak; szántáskor vagy szekérben ötös fogatnál a tanulatlan csikó először mindig *láncos* volt. Az istrángját kissé hosszabbra vették, mint a többinek, és a lógós csikónak gyeplője is volt. Ha már jobban betanult, a gyeplőt elhagyták és a bal zablakarikán áthúzott kötőfékszárral kötötték a rudas nyakához.³⁷

Sajóvölgye: A kötőféket már egyhetes korában ráteszik a csikóra. Ha megy az anyja a határba, a csikó is megy vele. A lába erősödik, meg izmosodik, azért jár. A csikó kötőfékjét az anyja szerszámaéhoz kötik. Hároméves korában hámot tesznek rá. Az anyjával együtt fogják üres szekérbe. A szekérbe csak az anyját indítják, aztán ő is húz. Egy hét után már tesznek a szekérre fél terhet, hogy húzzon.³⁸

*

Egy csikó kocsibetanítása technikájának változatait elemezve azt látjuk, hogy a leggazdagabb változatokban a betanítási eljárás négy betanítási fázisból áll. Ezek:

1. betanítás előtti meghátalás
2. tuskóhúztatás
3. a csikó lógón jártatása
4. a csikót öreg ló vagy anyja mellé fogva a kocsihúzás technikájának hámban történő elsajátítása.

A gyakorlatban a betanítás négy fázisa különféleképpen variálódhat.

Mind a négy (1, 2, 3, 4.) betanítási fázis megtalálható a betanítás gyakorlatában a Kiskunságban,³⁹ Debrecenben,⁴⁰ Karcagon⁴¹ és Tiszafüreden,⁴² valamint Tiszacsegén⁴³ (I. típus).

Az első betanítási fázis kivételével a többi gyakorolt (2, 3, 4) Debrecenben,⁴⁴ Tiszacsegén,⁴⁵ Nagylétán,⁴⁶ Átányban,⁴⁷ Jászteleken⁴⁸ és Szentmártonkátán⁴⁹ (II. típus).

A betanítás gyakorlatában csak két betanítási fázis fordul elő (2, 4.) — a tuskóhúztatás és azt követően öreg ló mellé történő kocsiba fogása a csikónak.

³⁷ BALOGH István 1965, 164–170.

³⁸ Sajószentpéter, *Egyri József* (1898), Sajókeresztúr, *Fodor Imre* (1896).

³⁹ TÁLASI István 1935, 31. 1936, 196–198.

⁴⁰ BALOGH István 1965, 164–170.

⁴¹ *Kovács János* (1893). Egyesek hámbabetanítás előtt hátalták a lovat, míg mások tuskót húzattak vele, mielőtt lógóra, majd hámba fogták volna.

⁴² VINCZE Imre, a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum igazgatójának szíves közlése.

⁴³ K. KOVÁCS Péter 1951, 377–378.

⁴⁴ BALOGH István, 1965, 164–170.

⁴⁵ K. KOVÁCS Péter 1951, 377–378.

⁴⁶ MIKÓ Sándor 1942, 76.

⁴⁷ FÉL Elit—HOFER Tamás, 1961, 162.

⁴⁸ *Kis Imre* (1904).

⁴⁹ EA. 2234/123. Hallottam erre felé is, hogy mikor tanították terhet húzni, közönséges fadarab mellé fogták a csikót.

Adataink Vitnyédről,⁵⁰ Kapuvárról,⁵¹ Biatorbágyról⁵² és Sümegről⁵³ valók (III típus).

A betanítási gyakorlatban szintén két betanítási fázis fordul elő, a lógón jártatás, majd ezt követően öreg ló mellett való tanítás (3, 4). Adataink Békés,⁵⁴ Nagykörű,⁵⁵ Szentmártonkáta,⁵⁶ Nagykáta,⁵⁷ Komádi,⁵⁸ Jánoshida,⁵⁹ Tiszaderzs,⁶⁰ Rákócziújfalú,⁶¹ Jászapáti,⁶² Sárrétudvari,⁶³ Sajókeresztúr,⁶⁴ Besenyszög,⁶⁵ Hódmezővásárhely⁶⁶ és Sajószentpéter⁶⁷ helységekből valók (IV. típus).

A betanítás technikája rendkívül egyszerű. A csikót rögtön öreg ló mellé fogják (4). Gyűjtött adataink a következő helységekből valók: Kopács,⁶⁸ Laskó,⁶⁹ Várdaróc,⁷⁰ Sajóecseg,⁷¹ Kiskunság,⁷² Tiszaszentimre,⁷³ Tiszaszöllös,⁷⁴ Kisújszállás,⁷⁵ Jászsalsószentgyörgy,⁷⁶ Kunmadaras,⁷⁷ Csépa⁷⁸ és Vajszló⁷⁹ (V. típus).

⁵⁰ Horváth István (1898). Előbb egy dorongra húztak egy kereket, azt húzták a csikóval, utána két kereket.

⁵¹ Varga B. András (1878).

⁵² Nagy József (1889).

⁵³ Horváth József (1912).

⁵⁴ Márton Lajos, 1965, 39.

⁵⁵ Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz (Továbbiakban = SZMNA.). Három lovat fognak be, harmadik a csikó, azt fogják lógóra. Körülbelül egy-két hétig van lógón. Ezután fogják öregló mellé.

⁵⁶ EA. 2234/124. A csikót elsőbbit lógón fogták be, mindig a csikólovat lógóra fogták. Mikor kicsit betörődött, rúd mellé.

⁵⁷ Borzsák Endre 1936, 52.

⁵⁸ EA. 2396/12. Ha úgy vették, de még saját nevelés esetén is előfordult, hogy két pár ló mellé harmadiknak, lógósrá fogták, ...

⁵⁹ Tóth Ágnes: *A csikósélet emlékei Jánoshidán*. Kézirat. Damjanich János Múzeum Adattára.

⁶⁰ SZMNA.

⁶¹ Cs. Varga Lajos (1890). Az anyja mellé befogják, így azt hozzátörődik az a fiatal jószág. Korábban is mindig megy az anyjával, kötőfékkal kötik az anyja mellé.

⁶² SZMNA.

⁶³ Madar Lajos (1891). 2,5–3 éves korban fogták be kocsiba az anyja mellé. Lógóra, volt hogy egy éves korába is fogták, ...

⁶⁴ Fodor Imre (1896). Három éves korában először az anyja mellé kötik. A csikó kötőfékjét az anyja nyakához, a kantárhoz kötik.

⁶⁵ B. Szabó Sándor (1900).

⁶⁶ NAGY Gyula 1968, 24–25.

⁶⁷ Egri József (1898). A kötőféket már egy hetes korában ráteszik. Egy hetes korába, ha már megy az anyja a határba, megy vele. A csikó kötőfékjét az anyja hátmájához kötik, — a hámtáskánál. A lába erősödik, meg izmosodik. Azért járt.

⁶⁸ EA. 1835/8. A lovak tanítása, betörése 2 éves korban kezdődik. Szelfő, öreg ló mellé fogják a fiatal állatot, szekérbe. A csikó szép lassan megszokja a hámot és a húzást.

⁶⁹ EA. 1835/8.

⁷⁰ EA. 1835/8.

⁷¹ Kapusi Ferenc (1881). A saját nevelést az anyjával tanította. Anyjával könnyű tanulni.

⁷² TÁLASI István, 1936, 198.

⁷³ SZMNA.

⁷⁴ SZMNA.

⁷⁵ SZMNA.

⁷⁶ SZMNA.

⁷⁷ SZMNA.

⁷⁸ SZMNA.

⁷⁹ KODOLÁNYI János 1956, 141.

Ha a betanítási típusok elterjedési térképét elkészítjük, s egy térképre rávezetjük összes adatunkat, azt tapasztaljuk, hogy a különféle betanítási típusok elterjedési területei nagyjából fedik egymást. Tehát egy közösség betanításrendszerében a közösség tagjainak szociális helyzetétől függően több típus is gyakorolt lehet, s gyakorolt is volt. Felvetődik a kérdés, vajon mi okozta a különféle betanítási típusok kialakulását.

A betanítási típusok kialakulását egyedül a tartásmóddal hozhatjuk kapcsolatba. A szilaj, félszilaj és kezes tartás különféle domesztikáltsági fokú egyedek kialakulását hozta magával. Másféle betanítási technikát kellett alkalmazni a szilajon tartott, télen-nyáron a legelőn tartózkodó, a félszilaj tartású, téli időszakban istállózott és a kezes tartású, télen-nyáron istállózott egyedek esetében.

Nem lehet véletlen, hogy a leggazdagabb betanítási gyakorlatot éppen a Kiskunságból és a Hortobágy vonzásában levő Debrecenből, Tiszacsegéről és Tiszafüredről, valamint Karcagról ismerjük, még ha már a múlté is az. A Kiskunságban, a Nagy-kunságban és a Hortobágyon a XIX. század második felében még csökevényeiben gyakorolt volt a szilaj tartásmód.⁸⁰ Bár alighanem a Kis- és Nagy-kunság, valamint a Hortobágy szilaj tartásának eredői mások voltak. A Kis- és Nagy-kunságban a szilaj tartás gyakorlata folytonos lehetett a XIII. század második felétől, amíg a Hortobágyon ez a tartásmód újra csak a XVII. század végén alakult ki.⁸¹

A betanítás II. és III. típusa, melynek gyakorlatából elmarad a betanítás előtti meghátalás, nagyjában azonos elterjedtségű a Dunántúlon és az Alföldön. A Dunántúlon a betanítás gyakorlatából a csikó lógón való jártatása is elmaradt, azonban a tuskóhuzatás általánosan megmaradt, legalábbis az adatok szórtsága erre utal. Ezt a két betanítási típust az országosan elterjedt és a XIX. században még nagy intenzitással gyakorolt félszilaj tartással hozhatjuk kapcsolatba. A betanítás előtti meghátalást, mint a betanítás első iskoláját, egyfajta betörésként is kezelhetjük, s a betörést csak a szilaj tartás gyakorlata kívánta meg. A Dunántúl és az Alföld betanítási gyakorlatának különbözőségét feltehetően a paraszti ló-tartásban a XIX. századra kialakult különféle lófajták biológiai tulajdonságai alakíthatták.

A betanítás IV. és V. típusa országosan elterjedt. Minden esetben kezes tartású lovak betanítási gyakorlatát jellemzi.

Két csikó együttes betanításának változatai:

Vitnyéd: „Ha két csikót tanítottunk, akkor egy valaki fenn ült a kocsin, kettő meg kétoldalt vezette a csikókat. Így törték aztán be lassanként.”⁸²

Szemely: „Egyéves a csikó. Nehéz fajta, jó erős. Befogjuk tavasszal. Van aki már egyéves koráig is kantárt tesz a fejébe, s úgy jártatja, hogy szokja. Felrakják a lószerszámot, s két fiatal vezeti, egyet-egyét. Majd kocsi nélkül, de már gyeplővel vezetik. Két-háromszori ismétlés után egy kocsit az utcára tolnak, s a két csikót a rúd mellé fogják. A kocsis felül, de a két lovat egy-egy

⁸⁰ EA. 1787/20. A Kiskunságban gyakorolt szilaj tartás emléke a fülöpszállási *Losonczy István* elmondta adat. Pallagi ló volt. 4–5 éves lovat fogtak csak be, kinn telettek az ég alatt ha hó nem volt, . . . *BALOGH István* 1943, 97–112. - *GYÖRFFY István* 1941, 7–27.

⁸¹ *BALOGH István* 1943, 99.

⁸² *Horváth István* (1898).

fiatal vezeti. A legjobb, ha nem engedik futni a lovakat, csak annyira amennyire az ember tud futni. Úgy is szokták, hogy két-három lépés után elengedik és ostorral irányítják. Ha jó idő van, naponta egy jártatás van. A csikók először 3—4 kilométert tesznek meg, majd mindig többet. Így fokozatosan betanulnak.”⁸³

Kiskunság: „Két csikót tanítani két türelöm, de amelyik csikó magába tanul, a halasiak szerint abból lesz a legjobb ló. A már említett előzmények után (ti. meghátalás, tuskóhúztatás, lógón jártatás) összefogják őket. Aki hajt, annak már az indítás előtt fel kell ülni. A belső istrángokat fel lehet vetni, de a külsőket nem. Azokat egy-egy ember fogja. Az istrángot jó hosszúra eresztik, és ha a csikó már adószik, közelebb-közelebb húzzák a hámfához, míg végül egyszerre aztán felvetik. Ezt nem szabad elhamarkodni, mert a csikó úgyis hámfázolódik, s ha az istráng hozzáér a horgasinához, kirúg a hámból. A csikókkal eleinte szántásra mennek, mert itt alaposan kifáradnak. Munka után már állják a simogatást, sőt a kiskörmüket is meg lehet tisztítani. Négy-öt nap múlva annyira beletörődnek, hogy szépen elmennek. A továbbiak során még arra kell vigyázni, hogy a csikó a két kerékvágásban menjen, ... mert így nem tuskodhatnak egymással.”⁸⁴

Jásztelek: „Egyéves korában tanítottuk be. Öt-hat hónapos korában már zablát tettünk a szájába. Feltette az ember a zablát egy madzaggal: Hadd rágja. A csikót szoktattuk. Rátettük a hámot az istállóban is. Vezetgettük a hámba és zablába. Így megszokta. Ha két csikó volt, kettővel csináltuk. (Majd ezen műveletek után) Rátettük a hámot, egyszerre a kettőre. Befogtuk a kocsiba. Kivittük a rétre és háromszor-négyszer lejárattuk.”⁸⁵

Besenyszög: „Fajinul elkészítik nekik a kis könnyű szerszámot. Hozzácsatolgatják a megfelelő álláshoz, nehogy vágjon, szorítson, vagy lötyögjön valahol, megfelelő legyen a húzásnál. Kezdetben nehezen áll neki a rúdnak, ezért úgy tolják oda szépen beszélgetve, simogatva. Becsatolják a hámfákat és aztán próbálnak megindulni. A kocsis felül a kocsira, két ember meg meg-löki utánuk a kocsit egy kicsit. S akkor — ne te ne — a kocsis. A két csikó néha-néha meg-megrántja, megy-megy, akkor ismét segítenek neki, addig-addig, míg nekidől és húzza. Naponta egyszer-kétszer befogják egy-egy órára. s utána már megszokja.”⁸⁶

Békés: „Először egy rossz ócska hámot tesznek rá, vagy egy csikónak való *pruszlihámot*. Ennek nincs haslója, sem hámpárnája, a húzólap is gurtniból van. Ezzel szokik hozzá a hámphoz. Az egész család jelen van a csikó első befogásánál. A gazda állandóan beszél hozzá, fia, vagy a béres meg fogja a fejét a kötőfékszárnál fogva. Először csak tuskót, rossz kereket, vagy szánkót húzatnak vele az udvaron. Ha már ezt jól megszokták és megismerték a terelészavakat, üres kocsi elébe fogják, amibe rossz rudat tesznek, mert a rudat törik el leghamarább. Lehetőleg mindig két csikót tanítanak egyszerre, hogy azok párba szokjanak. Ha ezek jól összeszoknak, egész életükben jól indítanak, jól húznak, jó pár lú lesz belőlük.”⁸⁷

Tiszacsege: A csikót először meghátalják, majd tuskót húzatnak vele (a tuskóhúztatás lehet egyedüli előiskola is befogás előtt), ezután lógón jár,

⁸³ Sarosáczi János.

⁸⁴ TÁLASI István 1936, 196.

⁸⁵ Kis Imre (1904).

⁸⁶ B Szabó Sándor (1900).

⁸⁷ MÁRTON Lajos 1965, 319.

megtanulja az indítást az öreg ló mellett, vele tanul, tehát átmegy a betanítási gyakorlat öreg lóval való tanításánál megismert négy fázisán. Az így külön-külön betanult két csikót fogják össze.⁸⁸

Sárrétudvari: Egyéves korában tanították be a két csikót. Először kicsit rátették a hámot, hadd szokja. Majd így egy kicsit vezetgették, megjártatták. Nagyon türelmesen bántak bele, hogy fel ne izgassák, s így szépen befogták. Két ember vezette, a harmadik fenn ült a kocsin. Olyan helyen voltak, ahol nem volt árok, hogy fel ne borítsa a kocsit a két csikó. Egy hónap alatt be is törtek, de mindennap be kellett fogni őket.⁸⁹

Sajóvölgye: Egyéves korában tanítják be a csikókat. Mindkettőre ráteszik a hámot és befogják az üres kocsiba. Aki betanítja a csikókat, először megfogja a szekérrudat elöl és mozgatja a csikókat. Tíz perc múlva már ballagnak maguktól, csak a szekérrudat kell fogni. Másnap már gyeplőről próbálják. A legelőn jártak velük össze-vissza, naponta két-három órát. Így azután hamar betanulnak.⁹⁰

*

Két csikó együttes betanításának gyakorlata alapvetően különbözik, ha a csikókat rögtön párosan kocsiba fogják, vagy ha a csikókat kocsiba fogás előtt, egymástól függetlenül, külön-külön is tanítják. Ez utóbbi betanítási eljárás fázisai megegyeznek az öreg lóval való tanítás tárgyalt négy betanítási fázisával (meghátalás, tuskóhúztatás, lógón jártatás, öreg ló mellett a kocsiba fogva tanulás). Két csikó együttes betanításakor alkalmazott betanítási eljárások elemzésekor méginkább szembeötlő a tartásmódnak a betanítás technikájára gyakorolt hatása. Azokon a területeken, ahol a szilaj, illetve a félszilaj tartás hagyományai tovább éltek, a betanításra kerülő egyed kocsiba fogás előtt öreg lóval tanult és átment a betanításnak ezen gyakorlatánál megismert valamennyi, de legalábbis néhány fázisán. Változatok:

Minden betanítási fázison átmegy a csikó (meghátalás, tuskóhúztatás, lógón jártatás, öreg ló mellett rúdban tanulás) a Kiskunságban⁹¹ és Tiszacsegén.⁹² Sajátos módon erre Debrecenben gyűjtött adatot az irodalom nem ismer, holott ugyanúgy a Hortobágy vonzásában levő Tiszacsegéről ez a betanítási eljárás ismert.

A két csikóval, mielőtt rúdba fognák, tuskót húzatnak. Gyűjtött adataink a Kiskunságban,⁹³ Tiszacsegén⁹⁴ és Békésben⁹⁵ helyben pásztortolt egyedek betanítására jellemzők. Átányban⁹⁶ pedig az Alföldről vásárolt szilaj, illetve félszilaj csikókéra.

A két csikót mielőtt együtt kocsiba fognák, öreg lóval fogják külön-külön össze, és körülbelül egy órán át az öreg lóval tanulják a húzást. E betanítási gyakorlat Vajszlórol feljegyzett.⁹⁷

A felsorolt változatoknál, amikor a két csikó rúdba, azaz kocsiba fogá-

⁸⁸ K. KOVÁCS Péter 1951, 377–378.

⁸⁹ Madar Lajos (1891).

⁹⁰ Egri József (1898), Fodor Imre (1896).

⁹¹ TÁLASI István 1936, 196.

⁹² K. KOVÁCS Péter 1951, 377–378.

⁹³ TÁLASI István 1936, 197–198.

⁹⁴ K. KOVÁCS Péter 1951, 377–378.

⁹⁵ MÁRTON Lajos, 1965, 319.

⁹⁶ FÉL Edit—HOFER Tamás 1961, 162.

⁹⁷ KODOLÁNYI János, 1956, 142.

sára sor kerül, az effektív betanítási eljárás véget ért, hiszen a csikó az indítást, fordulást stb. megtanulta, de legalábbis tanulta az öreg ló mellett. Így a kocsis már a kocsiról, a bakról indít, s a betanításhoz segédkezők (általában két ember) már csak azért kísérik a kocsit, hogy ha esetleg valami baj történne, azt megakadályozzák, vagy segítsenek az elhárításában.

Bizonyos betanítási eljárásra akkor is szükség van, ha a két csikót rögtön rúdba fogják. (A két csikónak az indítást, fordulást, húzást, stb. meg kell tanulni.) Még ennek a viszonylag rendkívül egyszerű betanítási gyakorlatnak is változatai alakultak ki. Változatok:

A két csikót fokozatosan szorítják oda a rúdhöz, először nem vetik fel, vagy fokozatosan vetik fel az istrángokat. Két ember kétoldról vezeti a csikókat, a kötőfékjüknél fogva, vagy a kötőfékhez kötött hosszabb istránggal. Eközben a kocsis a bakról irányít. E betanítási gyakorlat országos elterjedtségére utal gyűjtött adataink származáshelyeinek — Vitnyéd,⁹⁸ Szemely,⁹⁹ Vajszló,¹⁰⁰ Átány,¹⁰¹ Jásztelek,¹⁰² Sárretudvari,¹⁰³ — földrajzi szórtsága.

Mielőtt a bakról, gyeplővel irányítanak a betanításra kerülő egvedeket, a betanítást végző egy-két napig a kocsirudat mozgatva vezeti őket. Az eljárás elterjedt a Sajó völgye területén.¹⁰⁴

A kocsis felül a bakra, s onnan próbál irányítani. Két segítője megmegtolja a kocsit a csikók után, megkönnyítve azoknak az indítást. E betanítási eljárás Besenyszögön gyakorolt, s feltehetően az országosan elterjedt első változat elfeledése után helyi újrafeltalálással alakult ki.¹⁰⁵

Amíg az öreg lóval való betanításkor a betanításra kerülő csikó életkora a betanítási gyakorlatra különösebb hatással nincsen, a tartásmód determináló hatása elsődleges, addig két csikó együttes tanításánál az életkor döntően befolyásolja a betanítási gyakorlatot. Bár a betanítási gyakorlat és a betanítandó csikók életkora közötti összefüggést külön elemezzük, mégis annyit meg kell említenünk, hogy azoknál a változatoknál, melyeknek gyakorlatában a két csikót rögtön a rúd mellé fogják, a betanításra kerülő csikók életkora sohasem haladja meg az egy évet.

A csikó hámbatanításával a munkaállat betanítási eljárása befejezést nyert. Gyűjtési tapasztalatom, hogy az adatközlők a betanításon a hámbatanítást értik, s a munkafolyamatokba való bevezetést már nem sorolják a betanítási eljárások közé. Az évi gazdasági ciklusba tartozó munkafolyamatokból (szántás, vetés, fogasolás, boronálás, ekekapázás, a XIX. században még aratógép húzása stb.) egyedül a szántáshoz kapcsolódnak bizonyos betanítási eljárások, de ezek azonosak az egész Kárpát-medencében. Szükségességük abból fakad, hogy szántáskor az egyik ló mindig a barázdában, a másik a tarlón jár. A szántásra való betanítás tulajdonképpen annyiból áll, hogy az először szántó állatot, legyen az a barázdában, vagy a tarlón járó, végigvezetik azon az útvonalon, ahol az egész szántás folyamán járni fog. Ennek gyakorlati megvalósulása aztán helységenként és egyénekenként más.

⁹⁸ Horváth István (1898).

⁹⁹ Sarosáczy János.

¹⁰⁰ KODOLÁNYI János, 1956, 141.

¹⁰¹ FÉL Edit — HOFFER Tamás 1961, 162.

¹⁰² Kis Imre (1904).

¹⁰³ Madar Lajos (1891).

¹⁰⁴ Egri József (1898), Fodor Imre (1896).

¹⁰⁵ B. Szabó Sándor (1900).

Így vezethetik a lovat,¹⁰⁶ mielőtt eke elé fognák, kocsiba fogva jártatják végig a munka során megteendő útvonalon,¹⁰⁷ az eke elé olyan kisafát szerkesztenek, hogy a fő teher a már betanult öreg lóra jusson.¹⁰⁸ A lényeg mindig ugyanaz: — „... tudatva van a jószággal, hogy merre menjen”¹⁰⁹

A ló-igaerő betanításának történeti múltja:

A ló igaerő betanítása gyakorlatának történeti múltját a magyarországi történeti adatok áttekintése és a nyugat-európai földművelő, illetve az ázsiai nomád-feudális jellegzetes betanításrendszerekkel való összevetés útján rajzolhatjuk meg.

A témához tartozó néprajzi összefoglalások igen gyér számban állnak rendelkezésre, azonban szerencsére elég részletes leírással rendelkezünk a német nyelvterületről,¹¹⁰ másrésről ismerjük a baskirok és a kirgizek betanítási eljárásait.¹¹¹

A dolgozat elején már vázoltuk a magyar parasztság ló betanításrendszerének változásait a mezőgazdasági termelés fejlődésével összefüggésben. A betanítási rendszer technikájának változásait a történeti-néprajzi adatok áttekintése alapján rekonstruálhatjuk. Sajnos a fellelhető adatok nagyon esetlegesek, s csak részben adnak támpontot a paraszti (jobbágygazdaság) betanítási eljárások rögzítéséhez. Jobbadán a földesúri nagyüzemekben gyakorolt betanítási eljárások őrződtek meg. Igaz ugyan, hogy a jobbágygazdaságban és a földbirtokok nagyüzemében gyakorolt betanítási technika alapvetően nem különbözött egymástól.

Az igitásállat betanítására vonatkozó történeti-néprajzi adatok: 1642: „Ad 10. keozeonsegesen valliak hogy Taualy Zeoke Thamas Pap Kirillaua, az ki a gyermek louakkal bant, meg reszegwue(n) egy zsankaba fogtak ket louat, egyik magae volt: es addig szankazott ejel, Lonara, Zazsebesre, Héu Zamoson az kenez hazanal chak le deolt az Urunk gjernek loua, es meg holt, es maganak volt egy hituan czitkaia, melyet harom vagy negy forinton veott volt, azt atta erte.”¹¹²

„Zankazott egyszer az Vice Uduarbiro Zeoke Thamas ide Fenesre, es esmet innet Heu Zamosra, s — ott holt meg egy gyermek loua eo Nag(sagana)k melyet tanittasert fogot volt bé.”¹¹³

1830: Az állomány egy részéből 1830-ban kialakítják a ménest. A negyvenes években már 2 csikós által őrzött *pataki ménest* a többi állatfajtához hasonlóan legelőn tartották. A ménes állományához csikók, s az alkalmoszerűen legelőre kicsapott lovak tartoztak. A ménessel járó csikók részben a termelő munkát végző, részben a termelő munkában részt nem vevő kancák ivadékai

¹⁰⁶ *Egri József* (1898). Mások mindig vittek a barázdolásra (első szántás) vezetőt. Vezed már körül míg megbarázdolok. SÁROSÁCS JÁNOS. Barázdába vezetik az egyiket, hogy benne legyen. Úgy megszokja, hogy mire egy holdat felszántanak, ki se lehet húzni.

¹⁰⁷ *Egri József* (1898). Május elején vettem a csikót, s aratás után szántottam vele tarlót. Nem hittam vezetőt, hanem betanítottam. A mesgyén mentem a szekérral, s a ló ment a mesgyén, amelyiknek majd a barázdán kell menni. Két szélén volt a mesgye, körbejártam. Ha középen volt, középen mentem. Megfordultam, kifogtam a lovat, bele az ekébe és akkor már tudta, hogy ott kell menjen.

¹⁰⁸ *B. Szabó Sándor* (1900).

¹⁰⁹ TÁLASI István 1936, 189.

¹¹⁰ KOLBE Walter, 1952.

¹¹¹ TAGÁN Galimdsán 1936.

¹¹² JAKÓ Zsigmond 1944, 81—82.

¹¹³ JAKÓ Zsigmond 1944, 92.

voltak. Választás után, amikor már anyjuk nélkül is elétek, a méneshez sorolták őket. Általában 3 éves korukig együtt maradtak. Ekkor megvizitálták a felcseperedett állományt, s döntöttek további sorsa felett. A gyorsabban mozdó, kitűnő testi felépítésű csikók a hátsó-, parádés és silányabbak az igáslovakhoz kerültek. A kiszemelt hátsólovakat „betörték”, a leendő parádés- s igáslovakat lógósként jártatták a „cugokkal”. Miután megszokták a zablát, s a hámot, üres kocsival, vagy kisebb teherrel húzták őket.¹¹⁴

1842: A pesti vásárban . . . négy-hat-nyolc fogatú kocsik, hatalmas sátorponyvával fedve, gyapjúval, vagy más áruval megrakva járnak . . . A hat ló mellett nemegyszer két-három csikó is ugrándozik, s a szekér mögé kötve még néhány ló baktat . . .¹¹⁵

A hámbatanításra vonatkozóan még annyi adattal sem rendelkezünk, hogy nagyobb időszakot átfogó következtetéseket tehessünk. Annyi bizonyos, hogy a lógón jártatás, mint a hámbatanítási eljárás egyik fontos fázisa, közismert lehetett a XIX. század előtt is.¹¹⁶

Nagyobb időszakot átfogó következtetést egyedül a XIV. századtól ismert hajtásmód, a nyeregbőlhajtás, tesz lehetővé,¹¹⁷ amennyiben a nyergeslovakat lógón való jártatás előtt mindenképpen meg kellett hátalni.

A betanítási gyakorlat e két fázisának feltételezett, viszonylag nagy múltja, azt látszik bizonyítani, hogy betanításrendszerünkben nem a betanítási gyakorlat technikája változott meg, hanem a különféle fajú munkaállatok betanításának (hány állatot, milyen munkára és mikor tanítanak be) egymáshoz való viszonya. Az igáslovak betanítása a XIV. században az igásökrök betanításához viszonyítva elenyésző lehetett, ugyancsak elenyésző lehetett a hátsólovak betanításának súlyához viszonyítva is. A XIX. században éppen az igáslovak betanítása volt legnagyobb súlyú betanításrendszerünkben, s emellett az igásökrök és hátsólovak betanítása nagymértékben háttérbe szorult.

A gyalui vártartomány urbáriumában rögzített, télen és szánnal történő betanítási eljárás a XIX. század közepére kialakult paraszti betanításrendszer által már nem gyakorolt. Bár a csikót hámbafogó Szőke Tamás részeg ötletének is tarthatnánk a betanítás illetően módját, mégis megfontolásra késztet bennünket az urbárium szövege, amely közismert tényként tünteti fel a csikók hámbatanításának említett gyakorlatát. Az adat hitelesítésére végzett gyűjtéseink azt bizonyítják, hogy a télen, szánnal történő betanítás technikájának ismerete még ma is fellelhető parasztságunk emlékezetében, s nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpát-medence más részein is.¹¹⁸

¹¹⁴ OLÁH József 1962, 252.

¹¹⁵ HARASZTI Sándor—PETHŐ Tibor 1963, 313.

¹¹⁶ A hármastfogatnak két típusát ismerjük. A kevésbé gyakori és elsősorban a felvidéken elterjedt változat az ún. koppantóra való befogás. Elemozte HERMAN Ottó 1909, 168—170. Az általánosan elterjedt típus az, amelyben a harmadik lovat lógóra fogják. — SZAMOTA István 1891, 145—146. Közli Br. HERBERSTEIN Zsigmond leírását, mely 1518—1538 között keletkezett, s ebben a szerző említést tesz a kocsiról, mely jármű elé három lovat fognak. — IRHÁZI Ambrus 1935, 73. A város által kiállított kocsik szinte egytől-egyig hármastfogatok.

¹¹⁷ *Képes Krónika*, 1964, 7. A magyarok bejovetelét ábrázoló miniatúra két nyeregből hajtott négykerekű kocsit is ábrázol.

¹¹⁸ NÉMETH Imrének köszönöm, hogy e gyakorlat kapuvári előfordulásával megismertetett. SZMNA. Tiszaörs. A betanítást szánban is kezdték. Jásztelek, *Kis Imre* (1904). Vót olyan is. aki szánkába hóba tanítottak. Hó vót, azt könnyebb, jobb vót szánba betanítani, vas nekü nem csúszik. A csikó vigyáz magára, ügyes. Rógtón befogták a szánba — mi az a szánka neki, senki.

Joggal feltételezhetjük, hogy a magyar parasztság betanításrendszerének a XIX. század közepére kialakult állapota hosszú fejlődés eredménye, mely fejlődés során az igaerő betanítási eljárásainak súlya fokozatosan nőtt. Az igaerő betanításának súlya a magyar parasztság betanításrendszerében a lónak a gazdasági életbe való egyre nagyobb mérvű bekerülésével egyenes arányban nőtt. A XVII. században a lónak, mint igaerőnek szerepe kevésbé jelentős a szarvasmarha-igaerőnél. Mivel az igaerő betanítási gyakorlata nem csupán a hámbetanításra korlátozódik, hanem a munkafolyamatokba való bevezetéséből is áll, a gazdasági évad nagy részére kiterjed. A ló betanítása korábban (a XIX. század előtt), amikor a gazdaság igaerő állata az ökör volt, részben gazdasági holtszezonra is eshetett. Korábbi betanításrendszerünk nyugodtan magában foglalhatta a gyalui urbáriumban rögzített eljárást is, melynek súlya az urbáriumban rögzítéskor nyilván számottevőbb lehetett.

SELMECZI LÁSZLÓ

IRODALOM

- Arató gépekkel tett kísérletek Magyar-Óvárólt Mosonméggyében* (Kivonat KLEYLE K. minist. tan. jelentéséből). Gazdasági Lapok. 1852.
- BALOGH István
1943: *A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja*. NÉ
1965: *A lófogatok Debrecenben*. Ethn.
- BARBARITS Lajos
1965: *A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon*. Bp.
- BARTHA Antal
1968: *A IX—X. századi magyar társadalom*. Bp.
- BELÉNYESSY Márta
1954: *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században*. Ethn.
- BORZSÁK Endre
1936: *A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében*. NÉ
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1961: *Az átányi gazdálkodás ágai*. NK
- GALGÓCZY Károly
1896: *Nagy-Kőrös város monographiája*. Bp.
- GOMBOCZ Zoltán
1912: *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter*. Helsinki.
- GYÖRFFY István
1941: *Nagykunsági krónika*. Bp.
- HAJDU Péter
1962: *Finnugor népek és nyelvek*. Bp.
- HARASZTI Sándor—PETHŐ Tibor
1963: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Bp.
- HERMAN Ottó
1909: *Koppantóra*. MNy.
- HOFFMANN Tamás
1963: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztek hagyományos gazdálkodásában*. Bp.
- IRHÁZI Ambrus
1935: *Nagykőrös története a Rákóczi-féle szabadságharc alatt*. Nagykőrös.
- JAKÓ Zsigmond
1944: *A gyalui vártartomány urbáriuma*. Kolozsvár.
- Képes Krónika* (hasonmás kiadás). Bp. 1964.
- KODOLÁNYI János
1956: *Adatok Vajszló lótarításához*. NK
- KOLBE, Walter
1952: *Bauerliche Pferdehaltung*. Berlin.

- K. Kovács Péter
1951: *A járó-, vonó- és fejőszószág betanítása Tiszacsegén*. Ethn.
- LAMBRECHT Kálmán
é. n.: *A magyar malmok könyve*. Bp.
Magyarország földművelése 1896. Kiadja a földművelésügyi m. kir. minister. Bp. 1896.
- MÁRTON Lajos
1965: *A békési lótarítás*. NK
- MIKÓ Sándor
1942: *A lóra vonatkozó népi ismeretek Nagylétán*. In: *Táj és népkutatás a középiskolában*. Szerk.: VÉGH József Bp.
- MOLNÁR Erik
1954: *A magyar nép őstörténete*. Bp.
- NAGY Gyula
1968: *Paraszti állattartás a vásárhelyi pusztán*. NK
Okszerű gazdák naplója. Függelék: I. szakasz. Célyszerű gazdasági eszközök és gépek. Magyar Gazda. 1845.
- OLÁH József
1962: *A sárospataki és regécsi uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében*. Agrártörténeti Szemle.
Orosz pusztai gazdaság II. Állattenyésztés. Gazdasági lapok. 1854.
- PÉTERFY József
1852: *Jelentés az angol arató- és cséplőgépek működéséről Jakabszállás és Csillag majorokban*. Gazdasági Lapok.
- SZABÓ Mátyás
1967: *Az északi (skandináv) lótarítás áttekintése*. Ethn.
- SZAMOTA István
1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Bp.
- SZÜTS Mihály
1914: *Szeged mezőgazdasága*. Szeged.
- TAGÁN Galimdsán
1936: *A ló első meghátalása, betörése a baskiroknál*. NÉ
- TÁLASI István
1935: *A járó- és vonójószág betanítása a Kiskunságban*. NÉ
— 1936: *A Kiskunság népi állattartása*. Bp.
— 1957: *A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*. Ethn.
- VÁCZY Péter
1958: *A korai magyar történet néhány kérdéséről*. Századok.
- ZICHY István
1923: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Bp.

Ласло Шелмеци:

ДАННЫЕ К НАТАСКИ ЛОШАДЕЙ В КАЧЕСТВЕ ТЯГЛОВОЙ СИЛЫ В БАССЕЙНЕ КАРПАТОВ

(Резюме)

Автор статьи пытается исследовать обучение лошади в качестве тягловой силы. Литература, опубликованная до сих пор, во многих местах и во многих аспектах освещала данный вопрос сообщенным богатым материалом. Автор пытается в своей статье систематизировать описанные до сих пор способы обучения лошадей в упомянутом смысле, в масштабах всей страны. В этой попытке систематизирования им руководил двойной принцип: с одной стороны старается принимать во внимание способы использования лошади, а с другой стороны пытается проследить исторические изменения в этом деле. В статье таким образом в хронологическом порядке и по логике исторической последовательности выражаются способы использования животной рабочей силы отдельных экономических систем, и относящиеся к ним способы натаски домашних животных. Кроме известных из вышедшей до сих пор литературы типов, и в качестве их дополнения, автор статьи опирается и на собственный полевой опыт, и собранные им самые материалы.

У венгерского народа, с угорской эпохи, лошадь стала животной, применяемой в качестве тягловой силы. На основе языковых материалов стало очевидным, что в экономической жизни угорского периода весьма существенную роль играла охота верхом. Охотни-

ки, используя приученные к охоте лошадей, верхом преследовали крупных зверей. Роль верховых лошадей стала уменьшаться только 100—150 лет тому назад, поскольку до тех пор лошадей, запряжённых в колесницы гонали тоже сидя в седле. Венгерское крестьянство разводило и подготавливало верховых лошадей в большом количестве и для кавалерии австро-венгерской империи.

Данная статья подробные материалы содержит из области натаски лошадей в качестве тягловой силы. Это обучение могло начинаться промятием лошади для верховой езды. Также могло начинаться с приучения животного быть применённым сразу в качестве тягловой силы. Сначала привязывали за животным тяжёлое бревно, и заставляли того тащить, потом запрягали его в порожнюю, или слегка нагруженную повозку. Приучение могло происходить и в одиночку и в паре. Часто применялся способ одновременного запряжения старого, опытного животного и необученного ещё жеребёнка. В таком случае как бы старое животное передавало свой опыт молодому. Прежде чем запрягать в повозку, лошадь часто привязалась, сначала за колесницу, позднее сбоку к повозу в качестве пристяжки. Предпоследней ступенью приучения животного было запрягать его третьим в колесницу, но не заставлять ещё тянуть. Автор статьи указывает, при распространении интенсивного животноводства, когда лошади, живя в конюшнях стали более ручными, необходимость в прежней строгой затаски постепенно уменьшилась. Обучение полудикого животного, выросшего в табунах, прежде было очень сложной и трудной задачей.

В последней части статьи, автор старается собрать исторические данные, доступные в опубликованной до сих пор этнографической литературе, также из крестьянских преданий, из области натаски лошадей в качестве тягловой силы, — и в своей публикации растолковать эти данные и их аналогии.

Статья была написана по материалам университетской дипломной работы, которую автор написал в своё время используя материалы докладов и лекций профессора Иштвана Талаши.

Свою докторскую диссертацию, автор пишет по этой же теме.

László Selmeczi:

DATEN ZUR ABRICHTUNG DER PFERDE ALS ZUGKRAFT IM KARPATENBECKEN

(Auszug)

Der Verf. untersucht die Abrichtung des Pferdes als Zugtier. In der früheren Literatur wurde diese Frage zusammen mit anderen Beziehungen, mit Materialien von vielen Gesichtspunkten aus beleuchtet. Die bisher beschriebenen Verfahren der Dressur wurden vom Verf., eine für das ganze Land gültige Vollständigkeit bestrebend, in ein System zusammengefaßt. Bei dieser Systematisierung wurde er von zwei Gesichtspunkten geleitet. Einesteils wurden die Verfahren der Nutzenanwendung in Betracht gezogen, andererseits wird die Aufmerksamkeit auf die geschichtlichen Veränderungen gelenkt. In dieser Abhandlung sind also die Nutzenanwendungen der Tiere in den einzelnen wirtschaftlichen Typen und die sich daran schließenden Dressur- (Abrichtungs-)methoden in chronologischer Reihenfolge, der Logik der geschichtlichen Reihenfolge entsprechend, zu finden. Neben den aus der Literatur schon früher bekannten Typen stützt sich der Verf., diese ergänzend, auch auf die eigene Sammeltätigkeit.

Beim ungarischen Volk ist das Pferd seit dem ugrischen Zeitalter zum Arbeitstier geworden. Auf Grund der linguistischen Daten ist offenkundig, daß die Jagd mit Pferd im Wirtschaftsleben des ugrischen Zeitalters von einer entscheidenden Bedeutung war. Man hat auf einem zur Jagd dressierten Pferd sitzend das Edelmilch gejagt. Die Rolle des Reitpferdes hat bis zu den letzten 100—150 Jahren kaum abgenommen, weil man auch die eingeschränkten Pferde in Sattel sitzend getrieben hatte. Das ungarische Bauerntum hat die Sattelpferde für die Husaren und Reiter der österreichisch-ungarischen Monarchie in großer Menge auch später aufgezogen bzw. gezüchtet.

In dieser Abhandlung wird über die Gewöhnung des Pferdes an das Pferdegeschirr und über seine Abrichtung für das Ziehen ausführlich berichtet. Die Arbeit der Dressur begann mit seinem Hineinzwängen unter den Sattel. Sie konnte aber auch unmittelbar mit Gewöhnung an das Ziehen vonstatten gehen. Anfangs wurde ein Klotz hinter das Pferd gebunden; dadurch wurde es gewöhnt; später ließ man das Pferd mit einem leeren oder weniger belasteten Wagen gehen. Diese Abrichtung konnte solo oder zu zweien stattfinden. Oft hat man das Gewöhnen zusammen mit einem älteren und erfahreneren

Pferd gelöst: das junge, ungeschulte Tier wurde mit einem älteren Pferd eingespannt. Vor dem Einspannen wurde jenes als Handpferd zuerst hinten an den Wagen, später neben dem Wagen angebunden. Schließlich wurde es angeschirrt neben den Zugpferden so eingespannt, daß es nicht ziehen brauchte. Der Verf. weist darauf hin, daß die Abrichtung mit Verbreitung der Stallhaltung eine immer abnehmende Aufgabe geworden ist. Die Pferde sind ja neben der Zahnhaltung in Stall ziemlich zahm geworden. Früher war das Hineinzwängen der in den Gestüten frei herumgehenden, unbändigen, sich an die Freiheit gewöhnten Pferde eine große Aufgabe.

Im letzten Teil der Arbeit sind die geschichtlichen Daten und Analogien aus der früheren ethnographischen Literatur gesammelt bzw. erklärend veröffentlicht.

Dieser Aufsatz ist aus den Materialien einer Diplomarbeit, anschließend an die Vorlesungen von István Tálasi, gefertigt. Dasselbe Thema wird vom Verf. auch in seiner Dissertation bearbeitet.

Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához

A tej — főként kazein- és cukortartalma miatt — nagyon gyorsan romlandó táplálék. Kifejt, azaz friss állapotban való eltartása csak egészen újkeletű; csak azóta lehetséges, amióta a bakteriológia tudománya megszületett, vagyis amióta a tejsavas erjedés titkait-módjait ismerjük.

A tej tartósítására, a különféle tejtermékek előállítására — ősidők óta — kizárólag a *tejsavas erjedés* adott lehetőséget. Hogy ez az erjedés lefolyhassék, ahhoz a tejsav-baktériumok bele kellett hogy kerüljenek a tejbe. Ennek többféle módja, lehetősége is volt mindig. Legáltalánosabban a fejtés alkalmával, a levegőből kerültek tejsav-baktériumok a tejbe, de a tej kezelése során úgyszintén, vagyis a tej szűrésekor és a tároló edények faláról. Az bizonyos, hogy a tejsav-baktériumok minden klímában, földrajzi környezetben bizonyos helyi sajátosságokkal bírnak, de ma már az is bizonyos, hogy az egyes háztartásokban, pásztor-szállásokon is kialakulnak sajátos tejsav-baktérium szövetkezetek, amelyek aztán befolyásolják az illető helyen készült tejtermékek ízét, aromáját, fizikai tulajdonságait stb. is.¹

A tejbe jutott baktériumok zöme elsősorban a tejcukrot bontja különféle enzimekké és főleg tejsavvá, minek következtében a tejcukortól édeskés tej fokozatosan savanyúvá válik. És amilyen mértékben csökken a tej cukortartalma, olyan mértékben fokozódik annak savtartalma: savanyúsága. Mármost, a keletkezett tejsav és a mindig jelentkező enzimek hatására a tejben, a tej vízanyagában eddig kolloid állapotban volt kazein fokozatosan koagulál, azaz *megalszik a tej*. Ez a folyamat 20° C hőmérsékletű helyiségben — a tejet tároló edényektől is függően — 15—24 óta alatt éri el azt a fokot, hogy a tejet megalvadtnak mondhatjuk; jöllehet az alvadás folyamata a tej kifejtése pillanatától tart, ezért van az, hogy a még édesnek ízelt tej is, ha forralni kezdik, *összemejgy*, azaz a kazein már átmenetben van a kolloid állapotból a szilárd kazein állapotba. A folyamat természetesen bonyolult, de a lejátszódó biokémiai és enzimikus hatások a kazein kolloid állapotára, alapját képezik minden tejfeldolgozási műveletnek, akár népi, akár üzemi tejgazdálkodásról legyen is szó. Végső soron a tejsav-baktériumok konzerválják a tejet. A legősibb módon az egyszerű „savanyodás”-nak mondott bomlási, erjedési, fermentálódási módon készülnek tehát a tejtermékek.

¹Természetesen nemcsak egyfajta baktérium, hanem a klímától, a környezettől (magas hegyvidék, erdőség, meleg, száraz alföldi pusztaság stb.) függően többféle tejsav-baktérium állandó együttese végzi az erjesztést. Vannak, amelyek a tej zsiradékát, mások a kazeint stb. alakítják át, de életműködésüket, átalakító munkájukat mindenkor determinálja a tejsavas erjedés, illetve az, hogy milyen tejsav-baktérium törzs végzi a tejcukor erjesztését. Ez szabja meg, hogy pl. minden háznál más, minden esztenán más a tejtermékek íze, zamata stb.

Időközben, mialatt a tejcukor tejsavvá erjed és a kolloid állapotú kazein alvadásnak indul, a tej harmadik fontos alkotó eleme² — a tejben parányi golyócskák alakjában szuszpendált — zsiradék lassan felfelé száll a tejben és annak felszínén gyülekezik, mint *tejfől*, vagy *tejszín*. Hogy mennyi zsiradék gyülemlik össze a tej felszínén, az több tényezőtől függ, de függ mindenekelőtt attól, hogy a tej az edényben milyen vastag réteget alkot és hogy az alvadás folyamata milyen gyors, mert ezek a tényezők szabják meg, hogy mennyi tejszírnak sikerült az alvadás teljes beálltáig a felszínre jutnia. Ha ugyanis a tej keskeny, magas edénybe került, és amellett gyorsan is következett be a megalvadás, csak nagyon kevés tejfől gyűlhetett össze a felszínén. A zsiradék tetemes hányada bezárult az alvadékba. Ez a tény nagyon lényeges következményekkel jár a tejtermékek állapotát, értékét illetően; pl. nagyon tápláló lesz az aludttej, de ugyanígy zsíros lesz a túró stb. De ha gyors volt az alvadás, ugyanígy magába zárta az alvadék a tej víztartalmát (amit erjedés után már *savónak* nevezünk) és a tejcukor még bomlatlan részét is, természetesen a tejsav-baktériumokkal együtt. Ennek is fontos következményei vannak a tejtermékek állapotát, további sorsát, értékét stb. illetően. Az ilyen aludttej, ha állni hagyják, úgy *megkel*, mint a kenyértészta, mert az erjedési gázok felfújják, mint a szivacsot, de ha az ilyen aludttejet túróvá hevítik az alvadás befejeződése után nyomban, akkor a túró fog utólag erősen erjedni.

A tejnek ebből a természetes erjedési állapotából kiindulva — mint az eddigiek is sejtetik — számtalan tejterméket lehet előállítani.

Van azonban egy másik eljárás is — ami szintén meglehetősen régi — tejtermékek előállítására. Éspedig az a mód, amikor nem várják meg, hogy a tejsav-baktériumok megkezdjék a tejben a tejcukor erjesztését, tejsavvá bontását, hanem bizonyos enzimekkel, az ún. *tejtöltőkkel* pár perc alatt — tehát még ún. *tögymelegén* — koagulálják, azaz megalvasztják a kazeint. Az így kapott alvadék természetesen *minden cukrot és minden zsiradékot magába zár*, minthogy sem az erjedésre sem a zsiradék felszállására nem volt semmi idő. Egészen természetes, hogyha ebből az alvadékból indulunk ki, hogy tejtermékeket kapjunk, a termékek egészen másként viselkednek majd a fermentálódás során, mint azok, amelyeket a savas erjedés által kiválasztott, illetve megalvasztott kazeinből kaptunk. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy a tejtermékek fermentálását ennél az alvadéknál is a tejsav-baktériumok végzik a továbbiak során, de a kiindulás, mint láttuk, egészen más származású kazeinből történt. Indokolt tehát, hogy ezen az alapon a tejkonzerválást, illetve a tejtermékeket két alapsoportra osszuk:

- A) *Oltó nélküli vagy túró-tej kultúra*
- B) *Oltós vagy sajt-tej kultúra.*

Ezen az alapon osztályozni, karakterizálni lehet az egyes tejtermékeket, azaz rendszerezni, csoportosítani lehet a produktumokat, miáltal azok alapot nyernek az összehasonlító vizsgálatokhoz, minden aspektus (ergológiai, technológiai, kultúrtörténeti stb.) szerint.

Mi ez alkalommal az *oltó nélküli* tejkonzerválási módokhoz közlünk adatokat.

² A tej többféle anyagot tartalmaz, mi azonban a népi tejtermékek vizsgálata során elég, ha csak a kazein-, tejcukor-, zsiradék-, víz-, illetve a savótartalmat tartjuk számon.

Az aludttej

Az aludttej, mint konzerválási termék, technológiai bemutatása fölösleges, hiszen bárki ismeri, miként készül. Csupáncsak azt jegyezzük meg, hogy az *aludttej* nemcsak végtermék, hanem kiindulási alapanyag is. Nem közömbös tehát, hogy milyen fokát érte el az alvadásnak: hogy csak gyengén alvadt-e meg, vagy olyan erősen, hogy részben már elvált a savótól és a beléje zárt tejcukor erjedése folytán lyukacsossá vált, mint a kenyér. Az előbbi esetben ugyanis bő savótartalmú, nagyon gyengén savanykás, szinte kenhetően puha túró *hevíthető* az ilyen alvadékból. Nem úgy a másiktól.³

Ma a megalvadt tejet, szinte az egész magyar nyelvterületen, *aludttej*-nek nevezik, azonban vannak vidékek, ahol még a századforduló táján is *szerdék* volt az aludttej neve.⁴ A Kis-Alföldön, illetve a Szigetköz néhány helységében (Dór, Szil, Szilsárkány, Nemeskér, Lipót, Arak, Darnó-Zseli, Szógye, Kunsziget, Cikolasziget stb.) még ma is tudják az öregek, hogy az aludttejet az ő gyermekkorukban (1870 körül) nagyjából *szerdék*-nek nevezték.⁵ Némely vidéken pedig⁶ *aggott tej*-nek mondták az aludttejet.

PAIS Dezső igen elmélyült, sokoldalú vizsgálata eredményeként megállapította, hogy a *szerdék* szó a *szer sër* nyelvelem származéka és a szó jelentését illetőleg — hogy az ő szavait idézzük —: „A jelentés szempontjából tapasztalható változatosság, illetve tárgybeli ingadozás mellett . . .” két alternatívára utal, amelyekben „. . . az eredeti vagy legalábbis az eredetibb jelentés” kipuhatható.⁷ Nézzük ezeket az alternatívákat abban az előadásban, ahogy azt PAIS Dezső mindenkinél gondosabban okadatolta:

1. „Az egyik indíték — amire régebben gondoltam (írja PAIS) — a tejnek „sodrása”, forgatása, keverése alkatrészeinek elkülönítése végett. Efféle technika alkalmazásának és nyelvi tükröződésének lehetősége mellett szólhat az ilyen adat: PP., PPB.: 'Rudicula: Ágas-bogas fa, *Sodró-fa*. Valami levét *sodró* ágas vessző.' MA. 1604. még ezt tartalmazza: 'Rudicula: Agasbogas, Nyves vessző, *Abarlo Vessző*.' PPB. szerint pedig: '*Sodrófa*: Spatha, ein Zwirn-Holz.' Megjegyezni való — folytatja PAIS —: *sodráo* 'faeszköz, amellyel a tejből habot vernek' az abaúji Buzitáról (MTsz). Valamit a *köpu*-ról, illetve a *köpu*lésről. MÉSZÖLY (MNY. XI, 15—20) a *köpu* szót azzal a nézettel szemben, mely szerint az török jövevény (GOMBOCZ, BTLw, 105), hangutánzó eredetű nyelvmeléként a *gübül* családjába vonja. N. Gy. (MNY. XI, 144) és GOMBOCZ (MNY. XII, 2—3) azt a kifogást, amelyet MÉSZÖLY a törökből való magyarázat ellen a szóvéggel kapcsolatban támaszt, — jogosan — megcáfolják. CzF. (III, 1090—1) *köpu* címszavában olvasható, hogy a *köpu*lében vagy *köpu*-ben 'keverés, zavarás által a tejfölben együtt levő vajat és írot elválasztják, mi a közönséges köpulékben fa nyél végére ütött fa tányér rángatásával történik'. Előfordul a *vert-tej* például a *szerdék* egyik: erdővidéki

³ A technológiák részletes leírásától — helyszűke miatt is — most el kell tekintenünk, inkább a tejtermékek bemutatására, azonosítására törekszünk. A technológiák valamelyes leírását lásd: K. Kovács László 1962. és 1969, 652—691.

⁴ Vö. K. Kovács László 1969, 673. — Ecsedi István 1935, 160—161. — PAIS Dezső 1962. Ez utóbbi helyen a *szerdék* szóra vonatkozó minden történeti, nyelvi anyag megtalálható.

⁵ Az adatok többségét TIMAFFY Lászlónak köszönöm.

⁶ Vö. BÁTKY 1934, 88., továbbá a Tiszántúlon, Tiszacsegén, Nádudvaron, Köröstarcsán és Pl. Várongon (Somogy m.) ez utóbbi adatot TAKÁCS Lajosnak köszönöm.

⁷ PAIS 1962, 21—22.

értelmezésében (MTsz 3.). Székelyföldi közlésekből *vert-tej* 'író' értelemben ismeretes (MTsz.). Úgy látszik, a tejrészek elkülönítésének régi és elterjedt módja a 'verés' volt, de valószínűleg egyik és nem egyetlen módja. Egy másik lehetett a forgatás, 's o d r á s' is.⁸

2. „A tejnek összemenése, megalvása: 'm e g z s u g o r o d á s a' vagy sűrűvé válása ugyancsak számba vehető mint indíték a tejjel kapcsolatos *szerdék* kifejezés keletkezésében. — A tej összemenésének, megalvadásának, megoltásának jelenségére alkalmazott régi nyelvi és nyelvjárási kifejezés a *megzsugorodik* és *megzsugorít*. Adatok rájuk: Radv: Szak. (14, 29, 43, 189), Radv: Csal. (III, 43): *meg-sugorodik* 'coagulator (a tejjel kapcsolatban)' (NySz.) | hol?: *meg-sugorodik* 'összefut, összemegy': 'Megsugorodott a tej' (MTsz.) | Szeged: *sukorodott tej* 'összefutott, összement' (uo.) || Radv: Szak. (40, 69, 112): *megsugorít* 'coagulo (a tejure vére vonatkozólag)'. — Ha ami ezekből az adatokból — folytatja PAIS — kiderül: a zsugorodásnak a tejure való vonatkoztatását figyelembe vesszük, annak a valószínűsége fokozódhatik előttünk, hogy a *szerdék* is mint a *zsugor* ~ *sugor* ~ *sukor* tövel rokonértelmű *szēr* ~ *sēr* nyelvelem származéka lépett a tejjel: az összement, oltott tejjel kapcsolatba. — Nádasdy Tamás írja 1559-ből való levelében: 'szent Orsolának [N. feleségének] vagyon *sós teje* is, hideg kásája is, de az ü *sós teje* nem híg, hanem *sűrű*' (Nádasdy lev. 47). Cal. 306: 'densus: *Sűrű* | denso: *Meg swrwytóm* | denseo: *Meg aluszom*, *meg swrwdom* | densatio: *Meg oltás*, *swrwytés* (auagy) *sűrűdés*'. MA. 1604., 1611., 1621.: 'Denseo: *Meg sűrődöm*, *Meg aluszom*.' PP., PPB.: 'Dense: *Megsűrődöm* (Virgil.) Densere lac non patitur haec herba: Ez a fű nem engedi, hogy *megaludjék a tej*.' (MA., PP., P PB. a *Sűrő*-vel kapcsolatos tételeiben nem jelez a tejure vonatkozó mozzanatot (Kisvárdá: *meg-sürved* 'megsűrűsödik (a tej)' (MTsz.). Tehát a *szēr* ~ *sēr*-rel etimológiailag rokon *sűrű*, *sűrít*, *sűrűdik* és *sürved* a tej összemenésének a tárgykörében tűnnek fel.⁹ — írja PAIS Dezső.

Mi úgy véljük, hogy a 2. alatt előadottak visznek közelebb a *szerdék* eredeti jelentéséhez. Tárgyi szempontból, illetve tejterméktörténeti és technológiai szempontból a *sűrűsödés*, a *m e g z s u g o r o d á s* kifejezések utalnak arra a fizikai állapotra, amit a *megalvadt tej* mutat (vö.: *Szērdék*: *Lac coagulum*, *oxigalum*; *Zusammengeronnene Milch* [NSz 2. és 1. jelentése]). A szónak nyelvjárásainkban előforduló változatos jelentése bizonyára a szó régiségéből következik. Így nem csodálható, ha a jelentésben változások állottak elő. Érdemes ideírni azokat a megállapításokat, amiket éppen PAIS Dezső tett a *szerdék* jelentésváltozatosságával kapcsolatban, annál is inkább, mert ennek a megállapításnak az elvi jelentősége messzemenően érvényes, amikor valamely szónak a jelentését kutatjuk Íme ezeket állapítja meg PAIS: „... a jelentésbeli változékonysága (a *szerdék*-nek) annak a következménye, hogy az idevágó tárgyi mozzanatok a szinkroniában vagy diakroniában erősen egymásba bonyolódnak. A tejtermékek tárgyilag könnyen átjátszhattak egymásba, s ezzel együtt járt, hogy nyelvi hangjelöléseik, neveik is könnyen felcserélődhettek. Bizonyára ebben a körben is, mint egyebütt, megtörtént, hogy ha valamiről nem tudjuk, miből való, hogyan készült stb., de érezzük, hogy például az íze vagy halmazállapota emlékeztet más valamire, az elegendő lehet, hogy az ismert tárgy nevét ruházzuk rá. Más szóval tanácsos arra is

⁸ PAIS 1962, 21–22.

⁹ PAIS 1962, 22.

gondolnunk, hogy a t á j é k o z a t l a n s á g n a k nem egyszer szerepe lehet a jelentésváltozásban.”¹⁰

Nem érdektelen a jelentésváltozás, illetve annak ingadozására közölnünk az alábbi adatokat Köröstarcsáról¹¹: ”A habart füstölt disznóhúst úgy főzték, hogy a sózott, füstölt húst — miután megmosták — bárdal, vagy fej-szével ökölnyi darabokra vagdalták. Majd nagy — 15—20 literes — fazekakba rakták, szabadkonyhán megfőzték annyira, hogy a hús lemállott a csontról; a leve pedig rövidre főtt.¹² Ekkor hagyták, hogy meglangyosodjék, mialatt a nagy szilkékben a már jó erősen megaggott tejet¹³ habarófával, vagy fakanállal jól felverték, némelyek, hogy haladósabb legyen: köpülőben törték meg a tejet, hogy olyan legyen, mint a tétel: olyan sima. És akkor ezt a szerdékert ráeresztették a húsrá. Jól összekavarták vele. Ha a lé melegebb volt még — mint fentebb a PAIS-féle idézetben is láttuk — ismeretes volt a Székelyföldön is. Mi úgy találtuk — éppen az erdővidéki, illetve székelyföldi gyűjtéseink során — hogy a vert tej elnevezés mindig a megtört aludttejre, vagy a veréssel vajjá vert tejföldre (illetve íróra), esetleg a megalvadt juhtej (amin rajta volt a föle is) „köpülésére”,¹⁵ verésére vonatkozott.

Ezt az ételt *kanecetes* néven Debrecenben,¹⁴ Nádudvaron (Hajdú m.), Hajdúböszörményben, Tiszacsegén (Hajdú m.) és a hortobágyi pásztorok körében is készítették ugyanolyan recept szerint, mint fentebb írtuk és a habarást is szerdéknek (Debrecen, Nádudvar) mondták. A vert tej kifejezés is előfordult a köröstarcsai, de a nádudvari adatban is és ez az elnevezés — mint fentebb a PAIS-féle idézetben is láttuk — ismeretes volt a Székelyföldön is. Mi úgy találtuk — éppen az erdővidéki, illetve székelyföldi gyűjtéseink során — hogy a vert tej elnevezés mindig a megtört aludttejre, vagy a veréssel vajjá vert tejföldre (illetve íróra), esetleg a megalvadt juhtej (amin rajta volt a föle is) „köpülésére”,¹⁵ verésére vonatkozott.

Meg kell még itt jegyeznünk azt is, hogy adataink szerint különbséget tettek adatközlőink, a természetesen megalvadt tej és a tejtöltővel előállított aludttej között. Az egyiket, a tejsavas erjedés hatására megalvadtat, mindig: 1. *aludttejnek szerdéknek*, vagy *aggott tejnek* mondták, míg 2. a tejtöltő hatására megalvadt tejezt mondták: *sajt*.¹⁶ Erdélyben, de főleg a székelyek körében, mindig és következetesen *sajt-nak*¹⁷ mondták a tejtöltő által megalvasztott tejet, ha pl. egyébként azt mondták is: „hüdegben sok oltóval aluszik

¹⁰ PAIS 1962, 23.

¹¹ Az adatokat 1945 júniusában jegyeztem fel. Az ételt a múlt század végén szénakaszáláskor, takaráskor, nyomtatáskor főzték és majdnem mindennapos étel volt. A környező falvakban is így készült.

¹² Ez annyit jelent, hogy a húslé körülbelül egyharmadát töltötte meg az edényt.

¹³ Az *aludttej* elnevezés is járatos volt már az 1870-es években is.

¹⁴ ECSEDI István 1935, 74—75. A *kanecetes*-be sem fűszert, sem ecetet nem tettek. Ízét a füstölt hús adta, savanyúvá pedig a savó tette.

¹⁵ Volt eset rá, hogy ősszel a megalvadt tejet — juhtejet — vajjá verték. Vert-tejnek azonban a pogácsa-túró készítéséhez megtört vagy ivásra megtört tejet nevezték.

¹⁶ A Mezőségen (Erdély) *méd-tej*-nek mondják az oltó által megalvadt, de már tejtörővel összekevert masszát.

¹⁷ Ebből az alvadékból valóban *sajt* is készült; a *gomolya* és a belőle készült *juhtúró* is *sajt*. A juhtúró, vagy román nevén *brinza*, nem más, mint a *sajt* egy változata. Ezt a terméket, amely a Balkánon (de lehet hogy Erdélyben) keletkezett, a vlach-juhászok terjesztették el a Kárpátokban és annak kapcsolt vidékein. — a XV. század első felétől kezdve. A *brinza* név *Brimzen* alakban csak az osztrák-német nyelvben fordul elő.

meg a tej.” (Barót, Bibarcfalva, Haraly, Dálnok, Csikszereda, Ditró, Székelyvasság stb.).

Az íménti tények alapján talán feltételezhetjük, hogy a *szerdék* az *oltó nélküli*, a tejsavas (azaz: *savanyú alvadék*), illetve a *túró-tej*kultúrában jelentette az *aludttejet* és nem az *oltós* (azaz: *édesalvadék*) illetve a *sajt-tej*kultúrában. A kettő között, ez is mutatja, lényeges különbség van. És itt felvetődik ismét *túró* és *sajt* szavaink egymáshoz való viszonya, illetve a tárgyi viszonyok mellett, hogy *sajt* szavunk mely török néptől való, milyen korú stb.

Megjegyezzük még itt azt is, hogy — főleg alföldi pásztor adatközlőink szerint — a *juh-tejet*, sűrűsége miatt, nem is szólva zsírosságáról, sem nyersen,¹⁸ (azaz frissen) sem forralva nem tudták fogyasztani, csak úgy, ha előbb meg-alvasztották és utána az erősen *aggott-tejet* alaposan *felverték*, *megették*: „... aki szerette itta ...”.¹⁹

*

A túró, illetve a túró-sajt

Mellőzve most a túrókészítés technológiájának részletes leírását, annyit mégis meg kell említenünk, hogy a cél érdekében többféle erősségűre alvasztották meg a tejet. Ha *gyenge, friss-túrót* akartak, amit eladásra szántak, vagy valami tésztába kellett, akkor a tejet 1–2 napnál tovább nem altatták. Ügyeltek arra is, hogy az ilyen tejet „a maga csuporjában,” kiöntés és törés nélkül *hevítsék ki* és hogy a hevítés ne történjék nagyobb hévvel, mint amit a kéz elbírt. Az ilyen túrózt nem nagyon nyomkodták ki, hogy jó puha és omlós maradjon. Eladásra is az ilyen túrózt szánták, mert az „többet mutatott” és nemcsak súlyosabb volt a benne maradt savótól, hanem a vevő igényeihez is jobban alkalmazható volt utóérleléssel.

Az így hevített túróból készült a *túró-sajt* is. Ez úgy készült Pl. a Ciklaszigetiek szerint, hogy a *szerdéket* lefőlőzték és lassú tűznél kihevítették. Az így kapott túrózt sóval, paprikával és köménnyel elegyítve jól összegyúrták, illetve dagasztották. Majd az egész masszát egy cserépedénybe (aminek a szája jó bő volt) feszesen beletömtek és az edény száját vászonruhával lekötötték. Így addig érlelték, amíg a teteje be nem bőrdözött. Évekig is elállt az edényben. Különösen bőjti napokon fogyasztották, kenyérre kenve. Ha nagy szájú edénybe, vagy fatálba gyúrták be, akkor bebőrözdés után egy lapos fatálra ki is fordították az edényből, amikor is körös-körül bebőrözdött. Az ilyen sajtot, aminek a súlya 3–6 kg is volt, sajtszárítón is szárították; olykor füstölték is. Ezeket a sajtokat *szerdék-sajtnak* is nevezték. Vend vidéken, továbbá a Rába, Rábca mentén és Göcsejben is találtunk adatokat ennek a sajtféleségnek a készítésére.

Az oklevelek is emlegetik a *szerdék-túrót*. A XVI., XVII. századi uradalmak és a török ellen küzdő várak élelemkészletében is gyakran találkozzunk ezzel a névvel. Az egyik — 1638-ban készült — összeírásban Pl. *300 db szerdék-*

¹⁸ Úgy tapasztaltuk, hogy a múlt században, de még a század fordulóján is, a falusi nép — elsősorban a Tiszántúlon — nemigen fogyasztotta a *nyers* azaz friss tejet. Úgy tekintették azt, mint valami élő lényt, amit késsel nem szabad volt megszúrni, megütni, tűzbe locsantani, szidni stb.; az *aludttej*, az már más, az „olyan mint a meghótt” (Hortobágy). A tejfogyasztás ritkaságáról ír ECSEDI is (Vö. 1935, 159–162.) de más szerzők is, Pl. TÁLASI 1936, 218, úgy nyilatkoznak, hogy a pásztorok vagy *tarhót* vagy *aludttejet*, de nem friss tejet esznek.

¹⁹ A nagyiváni és kunmadarasi juhászok, de a szoboszlaiak is ezt tették össze, amikor már keveset fejtek. A borsavölgyiek *tört-tejnek* azt nevezték amikor a tehéntúrózt édestejjell törték írószerű folyadékká.

túrót említenek.²⁰ Nem meglepő, hogy az összeírás darabszámról beszél, hiszen az elnevezés alatt az a tejtermék rejtezik, amit Pl. a Szigetközben az arakiak *szerdék-túrónak* vagy *szerdék-sajtnak* (akárcsak a Cikolasziget lakói) neveztek, vagyis *túró-sajtról* van itt szó. És nem is kis mennyiségről, ha tekintetbe vesszük, hogy Pl. Cikolaszigeten 3–6 kg, Arakon (1948-ban) 3–5 kg súlyú volt egy-egy *szerdék-sajt*.²¹ Az oklevélben említett 300 db *szerdék-túró* ezek szerint egy tonnánál is súlyosabb mennyiség lehetett. Tanulságos az is, hogy milyen tejtermékek társaságában szerepel a 300 db *szerdék-túró*: „6 putton orda (túró), 16 putton túró, 20 tömlő túró, őszi sajt 11, *szerdék-túró* 300 db.”²²

Pogácsa-túró

Ennek a készítése pl. Lipóton, a Szigetközben, a következőképpen történt: a *szerdéket* lefőlőzték és enyhe tűznél kihevítették. A finom, lágy túró háromszög alakú túrós-zacskóban kicsöpögtették, majd kinyomkodták. A szikkadt túró azután egy cserép- vagy fatálban sóval jól összegyúrták; néha piros paprikát is gyúrtak bele, majd apró gombócokat formáltak a finomra megoldozott masszából. A gombócokat deszkára rakták és feltették a füstre: a *füstölő-rudakra*. Amikor halványan megfüstölődött,²³ aranysárga lett, leszedték a kéményből. Ha nagyon kormossá füstölődött volna, akkor forró vízbe mártott kefével mosták meg, majd tiszta vászontarisznyába rakva száraz helyre, felakasztották a padláson. Egy évig is elállt. Amikor használni akarták, vettek belőle, megreszelték, tésztára tették, vagy friss túróval keverve ették. Böjt-időben levest főztek belőle. De felhasználták úgy is, hogy megreszelték, vagy mozsárban finomra törték, friss túróval, tejföllel, paprikával gyúrták össze és ökölnyi nagy gombócokat, esetenként 3–5 kg súlyú gömböket is formáltak a finom masszából, amit *szerdék-túrónak*, *szerdék-sajtnak*, vagy *házi-sajtnak* is neveztek. Egy hét alatt vékony kéreg képződött rajta. Száraz helyen tartották és vagy frissen fogyasztották, vagy tartogatták a böjti napokra.

A *pogácsa-túró* készítése általában azokra a tájakra a jellemző (Dunántúl) ahol az oltó nélküli tejkultúra a jellemző a tejtermékekre. A századforduló előtt készítették azonban nemcsak a Dunántúl számos vidékén, pl. az Őrségben is, hanem adataink vannak rá Palóc területről, a Hajdúságból, Nagy- és Kiskunságból.²⁴ NAGYVÁTHY is említi a *pogácsa-túrónak* egy változatát, eképpen írván: „... a' friss túró golyóbisokba össze kell nyomni és napon vagy füstön jól megszáraztani. Mikor ezek meggyültek: illy szárazon apróra össze kell vágni: vendelekre verni tömötten sorban, és jól megpaprikázni 's illendően megsózni, édes tejjel vagy savóval igen gyengén megöntözni és

²⁰ TAKÁTS Sándor 1907, 209.

²¹ K. Kovács László 1969, 673–674.

²² K. Kovács László 1969, 674. és 107. jegyzet.

²³ Ezt a *pogácsa-túrót* nemcsak a Szigetközben, a Nyugati Kis-Alföldön, hanem az Őrségben is készítették, Vö. KARDOS László 1943, 139, 141. — BÁTKY 1934, 88. — NAGYVÁTHY János 1830, 172–174.

²⁴ Ez utóbbi három vidéken azonban a század fordulóján, a két háború között azonban már *oltós-eljárással* készült, amennyiben a *zsendice-túrót* gyúrták *gőfőjékké* (Pl. Nagyivánon, Heves megyében,) ezt az adatot TÁLASI István jegyezte fel 1938-ban, a szóbeli közlésért ezúton is köszönetet mondok. Ugyanezt jegyezte fel BORZSÁK Endre is 1938–39-ben a Hortobágy és a Nagyunság pásztoraitól.

kövel lenyomatni. Savó helyett egy meszely bor még jobb egy vendelhez. Az ilyen túró igaz tsak fele lesz a' friss túrónak: de egy áron kél a' kövér sajttal.”²⁵

Pogácsa-túrót készítettek a székely havasokban is az ún. *tehén-esztenákon*. A túrórt valami fatálban alaposan meggyúrták és ökölnyi gombócotkat formáltak belőle. Napon, deszkára téve, vagy a szikrafogón szárították. Ha tejfelt is gyúrtak bele (Székelyvarságon pl.), akkor a pogácsából néhányat azon frissiben, ellapítva, forró kövön meg is pirítottak. Mi 1942-ben Székelyvarság havasán fogyasztottunk így *pirított túrórt*. ORBÁN Balázs a Hargitában, Oroszhegyen jegyezte fel a kövön sült vagy pirított túrórt, amiről vers is szól:

Jó is igazán a túró,
Mert én is a havason,
Ha egy kövön megpiríthattam.
Ebédeltem urason.²⁶

Erdélyben a pogácsa-túrót nem a házaknál, hanem -- mint már említettük -- fent a havasokon, a *tehén-esztenákon* készítették, leginkább a nyár vége felé (augusztus hónapban), amikor a tej már sűrű volt és a hideg éjszakák miatt nem volt egyenletes az alvadása, tehát sajtnak már nem volt alkalmas. A múlt században még sok esztenán készítettek tehénsajtot és akkor volt „évadja” a pogácsa-túró készítésének is. Az első világháború után nagyon meggyérült a készítése, mint ahogy a tehén-esztenákon sem igen készítettek már sajtot. A tejet túróvá és vajjá dolgozták fel. A pogácsa-túrónak, amit Székelyvarságon, Erdőfűlén, Nyárádselyén, Homoródszentpál, Vajasd, Nagyernye és Nagyajta lakói *száraz-túró*nak mondtak, még 1940-ben eleven volt az emléke. A készítésének két módja volt: 1. Székelyvarságon pl. úgy készült, hogy a 2–3 napon át alvadt tejet lefölozték, kihevítették és a kapott túrórt egy fatálban, sóval, alaposan meggyúrták. Némelyek ezt a műveletet egy rőfnyi hosszú, alsó végén 10 cm átmérőjű bunkóval, a *túróverővel* végezték, addig törve a túrórt, amíg az finom masszává nem vált. „A régiek” mint mondták - (1870 körül) az ilyen módon elkészített túróba 2–3 marék, apróra vágott *csombord* levelet is „beletörtek”; 3–4 kg túróhoz vettek 2–3 marék *csombord* levelet. Az így készült masszából tyúktojás nagyságú kúpotkat formáltak, amiket deszkára téve a napon, esetleg a szikrafogón szárítottak meg. 2. A másik készítési mód valamivel eltért az elsőtől, amennyiben nem közönséges aludttej szolgált alapanyagul, hanem erre a célra külön készítettek aludttejet. Ez pedig úgy történt, hogy a reggeli fejből 2–3 litert töltöttek egy 10–15 literes deberkébe, vagy egy *fejővöderbe* és az edényt a tűzhely közelébe állították, letakarva, hogy melegben maradjon. Másnap reggel ezt a tejet a *tejröntóval*²⁷ alaposan *felverték*. Ezután az új fejből hozzá öntöttek 2 liternyi tejet és azzal ismét jól felverték. Ettől kezdve nem hagyták nyugton a tejet, hanem majd minden órában *verték* a tejröntóval, még éjjel is, ha valaki fenn járt, hogy az állatok körül szétnézzen, akkor is verte a tejet. Ez így folytatódott egy héten át, akkor egy éjjelen át nyugton hagyták, másnap reggel azonban olyan finomra verték az alvadékot, mint a tej-

²⁵ NAGYVÁTHY 1830, 174. Egy font kövér sajt 8 garas volt akkor.

²⁶ ORBÁN Balázs 1868, I. kötet 98.

²⁷ K. Kovács László 1969, 659. III. Tábla 4. és 6. kép.

föl és ezután lassú tűzön, ordafőző üstben, megordáztatták, azaz kihevítették. A leszűrt és kiszikkasztott túró (ordának is mondták)²⁸ az 1. módnál leírtak szerint gyúrták össze sóval, esetleg csombord levéllel is (mint mondták: ehhez jobban illt a csombord) és kúpokká formálva az előbbihez hasonló módon szárították meg. A kúpotat télen puliszkára reszelve, vagy tésztába sűtve fogyasztották, de böjti időben ebből főztek *domika levest* mások szerint *túró-lét* (Székelyvarság), a katolikusok.

Erdély területén — ezeken kívül — ismeretes még egy harmadik fajtája is a pogácsa-túrónak, amelyet főleg az örmények kedvelnek és ők is terjesztették el, a neve: *hurut*.²⁹ Ma már nem annyira táplálék, mint inkább ételízéscsökkentő,³⁰ de vannak olyan *hurutok* is, amelyekből leveseket lehet főzni.³¹ A hurutot azonban nagyobbbrészt tehéntejből készítik a következőképpen: egy nagyobb edénybe 2 liter forralatlan friss tejet öntenek, hogy megaludják. Ezt a folyamatot azonban 1–2 óránkénti alapos felkeveréssel állandóan zavarják. Így a tej nem a szokásos konzisztenciában alvad meg — a mintegy 36 óra alatt — hanem sűrű folyadék-állapotban. Amikor ez a különös halmazállapotú „alvadás” bekövetkezett, akkor egy fél liter friss tejet öntenek hozzá és jól összekeverik. A folytonos — 1–2 óránkénti — kevergetést tovább folytatják. Másnap ismét öntenek a masszába egy fél liter friss tejet és a kevergetést az előbbiekhöz hasonlóan, szakadatlanul folytatják. Ez így megy nyolc napon át. Az edény ekkorra már megtelt és a massa kellemesen savanyú ízű sűrű folyadék. Ha úgy találnák, hogy még nincs meg a speciális illatos savanyúsága, akkor a savanyítást — további friss tej hozzáadása nélkül — egy ideig még folytatják, természetesen a kavargatást ez alatt az idő alatt sem szűneteltetik. Arra pedig vigyáznak, hogy a helyiségben a hőmérséklet állandó legyen, a processzus teljes ideje alatt; úgy 20–22° C.

Amikor a massa elérte a kívánt savanyúsági fokot, akkor egy főzőedénybe töltik és lassú tűzön, folytonos kevergetés közben a massa kétharmadát elpárologtatják. Mielőtt a besűritést befejezték volna, vesznek egy tő csombordot és egy negyedóráig azzal — mint valami habarófával — kevergetik a masszát, hogy a csombord ízét magába vegye. Majd ezután vágott petrezselyem levelet — mintegy 2 liternyit finomra vágva — kevernek a masszába. Némelyek a petrezselyem zöldjéhez egy tizedrész zeller levelet is kevernek. Az így fűszerszámozott masszát sűrű, kásaszerű péppé főzik. Amikor pedig kihűlt a massa, tyúktojás nagyságú, de hegyes kúpotat formálnak belőle, amiket végükre állítva napon megszáritanak. Használatkor reszelővel aprítják. Ételeket ízesítenek vele, levessé is főzik.³²

A pogácsa-túró természetesen nemcsak magyar területen ismeretes. Erre utal már BÁTKY is, amikor rámutat, hogy a túró fűstölése ismeretes a szlávoknál is.³³ De csak futólagosan körülbekintve is, kelet felé még széle-

²⁸ Ez a név bizonyára juhtej feldolgozása köréből tapadt ehhez a tejtermékhez.

²⁹ Leírását Szamosújvárról közöljük (1941).

³⁰ Ezzel főzik az örmények kedvelt levesüket, az *angadzabor* levest.

³¹ Az olyan *hurut* készítéséhez azonban a tejen kívül tojást és lisztet is használtak. Ezt a fajta hurutot kecske, de méginkább juhtejből készítették (1942). Ez a termék hasonlít a karatepeliek *tahana* nevű, napon megszáritott tejtermékéhez. Vö. TAGÁN Galimdsán 1940, 15. (Különlenyomatból).

³² Hasonló ehhez a kazah-kirgizek *Kurt*-ja, csak abba nem főznek bele petrezselyemlevelet. Vö. RADLOFF 1884, 427. — MAURIZIO 1933, 87.

³³ BÁTKY 1934, 40. — NOVÁK Vilko 1947, 86.

sebb horizontja mutatkozik ennek a tejterméknek, ami egyúttal a termék régiségére (talán eredetére) is mutat. Megtalálható a mongoloknál,³⁴ a kazah-kirgizeknél,³⁵ a Tiensanban³⁶ és a Kis-Ázsiai Karatepeliéknél.³⁷

A szárított-túró vagy a morzsolt túró

Ez a név elsősorban a Tiszántúlon (Hajdúság, Nagykunság) volt használatos, amikor még a vele jelölt tejterméket készítették és fogyasztották. Maga a termék aludttejből készült – oltó nélküli eljárással – kihevítés és szárítás útján. A készítés általános menetét talán a legvilágosabban jellemzi az, ahogyan Pl. Tiszacsegén elmondták, a következő képpen:³⁸ „A száraz-turau, a morzsolt-turau készítésinek az ideje július második fele, augusztus hónapja vaut, amikor a szilva és a dinnye évadja elgyött. Szinakaszálláskor, takarás-kor, még hordás, nyomtatás idején minden tej kellött szérdíknék. Avval habarták a füstölt húst. A nagy melegben, kemény munkában azzal túrt az embër leginkább, az adott erõt; nem itták még akkor az isten minden vizit, mint most. Amikor a dinnye ideje elgyött, akkor mán nem vautak olyan nagy melegék, a dolog nagyván is túlvautunk. Ez időben – tallau szabadulás után – a tehenek teje is változott: több is lét, még hígabb is. Ezt a tejet, amennyit csak lehetett, nagy fekete tálakra, nádudvariakra, teöttötték. Ott hamar félatta a félit. Azt megszedték, kiköptük. A vaját kisütötték és szilkébe szúrták. Erre legjobb vaut a füredi, még a csáti szilke. A tejet még, ahogy megszedték, nagy fazékakba dütögették össze, hogy ott mégaluggyik. Még is aludt, de hagyták, hogy guggojjék ott a savón, amíg úgy még nem kelt, mint a tiszta. Úgy daugozott a' mint a pár, amikor békovászolnak: serecégett, ha hozzányúltak. Egy hétig is, még még annál is tovább hagyták, úgy hogy mán jaul összezsugorodott a tej. Ekkor a tetején még összegyült félit megszedték, A' mán nem vaut jó sém mire, hacsak kelisre, sebre mire nem: arra igen jó vaut. Máskülönben keserü vaut ez a féli, még penyviszés is. No oszt ekkor nekiláttak egy nagy fakanállal, istenesen összetörték, habarták. Aki rést asszon vaut, az köpüllöre öntötte, ott verte, törte, amíg olyan nem lét, mint a legjobb író. Amikor ezzel is megvautak, nagy rézüstben, vagy a nagy fazékakban, szabad konyhán, lassú tűzön jaul kihevítették. Furton-fúrt kavarni kellett, nehogy lékoz májjik, még osztán így nem is csomausodott úgy össze: jobban kilökte magából a savaut. Hevítés után, azon melegiben túros-zsacskauba szúrták. Kicsurgatták. Egy ícaka csöpögött. Másnap kiöntötték a zsacskauból a dagasztau teknőbe: a két terenyük köszt apraura szít-morzsolták. Léterítettek nagy vázson lepédöket a tanya olyan ríszin, ahun sè jauszág, sè embër nem ögyvelgett, még oszt a légy is távol vaut. Ott ú osztán megszaratt. Valami gyerekféle, vagy arra való öreg cseléd kiült mellé egy kisszékre, oszt legyezgette rulla a firget. A légy az nagyon este. A zeódlégy bè is köpte hamar a vastagját. Ezírt víkonyan terítették: jobban is szaratt így. Napszállatkor csak összekapták a lepédeó nígvyszégettyit, bevitték

³⁴ BURDUKOV 1936, 121–128. Szerző itt 24 tejterméket sorol fel, azok közül csak néhány készül oltóval, azok sem jelentékenyek.

³⁵ RADLOFF 1884, 427.

³⁶ PRINZ Gyula 1913, 169.

³⁷ TAGÁN Galimdsán 1940, 146–165.

³⁸ Az adatokat 1933-ban – BÁTKY kérésére – jegyeztük fel az 1861-ben született *Keszi-Kovács Istvántól*.

a komorába másnap reggelig. Amikor a harmat felszállt, vittük kifele. Legjobb vaut a fűvön kiteríteni, mert akkor alaurrul is járta az ajér. Száradás közben, aki nem vaut rést: morzsoltatta. Jau napon két nap léforgása alatt megszáradt, mint a csont. Minél apraubb szemű vaut, annál többre tartották. — Ha megszáradt, szütyeőbe került és félakasztották a komorában a gērēndára. Ott nem fért hozzá az egér. Nímelyik tanyán 3—4 vikát is szárítottak. Télén osztán ettük mindēnfélekppen: *lének*, (főztik korpacibērēvel is) kásába. *laskatisztába*: ez úgy készült, hogy a száraz laskatisztát sērpenyűbe raktuk, szalonnát aprítottunk alá, akkor egy sor tiszta, egy sor szárazturuau. A tetejire megint szalonnát aprítottunk; saut bele, de előbb színig fēltőtöttük vízzel oszt mán mēnt is bēfélé a forró kēmēncébe (a tanyákat kēmēncēvel fűtöttik). Amikorra a jauszág körül vigeztünk, akkorra elfeőtte a levit, a szalonna alul-fēlül mēgpirúlt. Ki lēhētett borítani a tálba, úgy körül sült, mint a forgatott slambuc a bográcsba. Nem is sajnáltuk túlle a szalonnát az igaz. — Mēnt az a túra umindēnféle ítelbe, amibe illēt; sült tisztaba is. Vittük tarisznyában, ha dologra mēntek. Még a cseléd, mēg a csősz bíribe is adták. Árulta nímelyik a piacon is. Vēttük, mert jau vaut, de oszt abbamaratt — urasodik a világ.”

Íme az itt elmondottak szerint készült a Tiszántúlon a szárított-túró, vagy a morzsolt-túró.³⁹ A Kiskunságból,⁴⁰ valamint Monorról és környékéről BORZSÁK Endre gyűjtött rá adatokat. BORZSÁK Monor és Gomba ételeinek a leírása során *késērű-túró*⁴¹ néven említi, amely úgy készült, hogy a gyengén alvadttéhtejt majdnem forralásig melegítve „kihevítették” és „parázsra öntötték” (daraszerű szemcsésre), zsacsókókban kicsurgatták, majd „túrós abroszon” megszáritották „morzsókásra”; amikor már szép sárga lett, akkor téhēnvajjal, meg „birkatejfōllel” gyúrták be és ún. *totyka-fazekakba* (2—4 literes szilkék) „tömōcskōlték” és lekōtött szájjal, hűvōs szobában érlelték, „ha felpūposodott, akkor már jó volt, késōbb megkeseredett”. Ez átmeneti termék, ami hasonlított a kisalföldi készítményekhez és a NAGYVÁTHY-féle „vendel-túró”-hoz. Volt azonban valódi szárított-túró is az említett vidéken: Monor környékén.

A Kisalföldön, Szigetközben és a Dunántúl nyugati vidékein még a két háború között is szárítottak túrótt.⁴² Érdekes, hogy a Dunántúlon a túrótt mindig friss aludttejből, minden előzetes összetörés nélkül, hevítették. A kapott túrótt jól kicsepegtették, de nem morzsolták apróra, mint a Tiszántúlon, hanem mogyoró nagyságú szemekben hagyták. A szárítás is — mint-hogy kisebb mennyiségekről volt szó — nem lepedőn, hanem deszkán és bent a tűzhely körül történt. Ritka eset volt, amikor abroszon és kint a szabadban végezték a szárítást, mint pl. Cikolaszigeten. Ha nem morzsolták szét apróra a túrótt, akkor az lassabban száradtt ugyan, de mint idős adatköz-

³⁹ Tiszacsege, Egyek, Nádudvar, Karcag, Hajdúszoboszló, Túrkeve, Dévaványa, Abádszalók, Mezőtárkány, Poroszló, Tiszadorogma, Négyes, Sajóecseg, Polgár, Tiszavasvári, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Nagyiván, Tiszafüred, Tiszaörs, Tiszaigar, Kunhegyes, Kisújszállás, Jászárokszállás, Zagyvarékas, Kerecsend.

⁴⁰ Halasról és Kiskunfélegyházáról.

⁴¹ Gyűjtése az EA-ban, az itt előadottakat levélbeli közléséből vettük, ezúton is köszönjük szíves segítségét.

⁴² Nemeskér, Sopronkövesd, Mosonszentjános, Harka, Sokorópátka, Rábaszentandrás, Kajárpéc, Bónyrétalap, Lipót, Szügye, Bősárkány, Cikolasziget, Dór, Szil, Szilsárkány, továbbá Óriszentpéter, Ispánk, Szalafő. A szigetközi adatokat TIMAFFY László barátomnak köszönöm.

lőink mondották, jobb is volt az ilyen túró bármi célra, mint ami erősen *összeaszott* (Cikolasziget), vagy nagyon *összezsugorodott* (Lipót, Dór, Szil) is, mégis alkalmasabb volt ételek (pl. túrótészta), készítésére. Úgy mondották, ha a túróat abban a szemcsés állapotában szárították meg, amiben kihevítették, akkor meleg vízben, vagy meleg tejben áztatva úgy megkelt, mintha friss túró lett volna. A tiszántúliak más véleményen voltak: szerintük (Pl. Hajdúnánáson) az volt a legjobb, ha tarhonyakészítő szitán morzsolták át, különben mozsárban kellett volna később megtörni.⁴³ Azt is állították, (a dunántúliak) hogy a nagyszemű túró jobban elállott, nem fülledt be olyan könnyen, mint a finom szemcsés. A tiszántúliak viszont azzal érveltek a finom szemcse mellett, hogy az hamarabb megpuhult, törni pedig nem kellett utólag; a törés különben is csak akkor volt eredményes, ha a túró még „nem ereszkedett meg”, mert ha igen, akkor úgy viselkedett a mozsárban, mint az ólom: lapult, de nem tört meg.⁴⁴

Erdélyből csak a Kraszna vidékéről és Szilágy megyéből vannak adataink a túró szárítására. Ott is úgy szárították (Pl. Krasznabélteken) mint a Tiszántúlon. Bereg megyében, a Szernye-mocsár környékén, szintén a Tiszántúlihoz hasonló módon szárították a túróat. Mindig tehéntejből készítették és *morzsolt-túrónak* nevezték.⁴⁵

A régiségben sem lehetett kicsi a szerepe a szárított-túrónak, erre vallanak a különböző összeírások adatai: Pl. Porumbák (a munkácsi vár tartozéka) 1638. évi összeírásában ezek állanak: „6 putton orda (túró), 16 putton túró, 20 tömlő túró . . .”⁴⁶ A szombathelyi-vár 1617. évi élelmiszerkészletéhez pl. Zsira község — többek között —: „. . . 3 pint vaj, 5 pint méz, 300 tojás, 6 zsák túró . . .” dézsmát szolgáltatott be.⁴⁷

Ugyancsak az oklevelekben szerepelnek adatok a *túrós-zsákokról*, Pl. 1587-ből: *Turo sák* (quarsack); 1588: *Vaznoth Turo saknak*.⁴⁸ Ezek az adatok — véleményünk szerint — minden bizonnyal a szárított, mégpedig a morzsolt-száritott túróra vonatkoznak.

Népi adatok szólnak a *túró-lé*, *sajt-lé* nevű ételekről, amelyek mint gyűjtéseink során megállapíthattuk, minden esetben *túró-levest*, szárított túróból készült levest jelentettek, amiket böjt idején főztek. De előfordul a *sajt-lé* az oklevelekben is. Pl. az Oklevél Szótárban⁴⁹ ez áll: „*Sajt-lé*: offa Murm., Käsebrühe. 1524—26: Dabuntur fecula duo unum videlicet de carnibus bouinis vel agnellinis aut Kapoztas hws aliud vero ferculum *saythle* aut arpakasa (OL. D. 3286). — 1549: *Turot sayt lenek* (OL. Nád. 40). — 1572: Tykmonyat *saytlenek* (uo).”

*

⁴³ Ez így lehet igaz, mert már a XVI. században is ez az utasítás: „Az asszu túró tisztásd meg, réz mosárban igen erősen törd meg, egy darab vaját is törj bele . . .” Vö. RADVÁNSZKY 1839, 219.

⁴⁴ Az első világháború alatt — Tiszacsegén — magunk is kiálltuk a túrószárítás unalmas voltát és tapasztaltuk annak különféle ételek készítésekor való felhasználását. Láttuk azt is, hogy a tanyán, munkára adott hadifoglyok, „a kozákok” milyen ismerősen, örömmel és hozzáértéssel főzték össze a *szárított-túrót* köleskásával, babbal vagy éppen liszttel. Ez utóbbi ételt mi csodálattal néztük — csiriznek.

⁴⁵ Debrecen, Kisbégány, Nagybereg, Gút.

⁴⁶ TAKÁTS Sándor 1907. 209. — A „putton” itt nemcsak mértéket, hanem a túró állapotát is kifejezi. Friss ordát, vagy túróat nemigen lett volna érdemes összeírni, hiszen az pár nap múlva úgyis megromlott volna.

⁴⁷ P. FEHÉR Mátyás 1943, 197.

⁴⁸ Oklevél Szótár, 1019: OL.UetC 12/42; és OL Nádasy 41.

⁴⁹ Okl. Szótár, 825.

Még folytathatnánk — mind a recens, mind a történeti forrásokból — az adatok elősorolását, azonban arra sem terünk nincsen elég, sem célunkat nem szolgálná jobban az adatok sokasága, hiszen célunk ez alkalommal csak az volt, hogy valamelyest rámutassunk, miszerint népi tejkultúránkban két — egymástól jól elválasztható — réteg mutatkozik. Fentebb ezt „A” és „B” rendszerekben, azaz *oltó-nélküli* és *oltós* eljárással működő tejkonzerválási szisztémákkal igyekeztünk jellemezni. Népi tejkultúránknak ezt a kettősségét hangsúlyoztuk már a *Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn* című rövid összefoglalásunkban is, ott azonban a tejtermékeket inkább megjelenési formájuk, fizikai tulajdonságaik és nevük szerint csoportosítottuk és nem genetikájuk, azaz készítési technológiájuk szerint. Így aztán együvé kerültek az „A” és „B” rendszerbe tartozó tejtermékek. Ez alkalommal éppen az a szándék vezetett, hogy a tejkultúránkban mutatkozó két réteget a fermentálás alapján („A”: *oltó-nélküli* és „B”: *oltós* eljárások) — habár csak az egyik, az: „A”, *oltó-nélküli*, vagy *túró-tejkultúra* reprezentánsainak a bemutatása révén — szétválasszuk. Így népi tejtermékeink történeti vizsgálata — nem is szólva a soraikban oly igen szükséges rendszerezésről — eredményesebben végezhető. Nézetünk szerint a rengeteg tejtermék zűrzavarosnak tetsző névanyaga is kezelhetőbb, az egyes tejtermékek indentifikálhatóbbak (a tudományos vizsgálat számára), egymással inkább összevethetők. Világosabban kirajzolódik, hogy mi hová, melyik szisztémához (az „A” vagy a „B” szisztémához) tartozik és hogy az egyes szisztémákba tartozó tejtermékekre mi a jellemző. A fentiek során az „A” szisztéma néhány reprezentáns tejtermékét mutattuk be. A szisztémához tartozó minden termékre nem terjedhetett ki a bemutatás; nem szóltunk pl. olyan termékekről, mint a *tarhó* és a különféle savanyú tejek. Ezek a termékek — a *tarhó* is! — *oltó nélküli* fermentálással készülnek, a „*tarhó mag*” ugyanis nem *oltó*, hanem egy fajtája a tejsav-baktériumoknak (mint pl. a „*kefir-mag*” is!). A *tarhó*, tehát tejsavas erjesztési termék. És még sorolhatnánk példákat, a *savanyú-tejek* közül. A székelyek *savanyú-teje* vagy *sós-teje* pl. már a „B” szisztémához tartozik, mert azt *oltóval* fermentálják (egészen pontosan, ez a termék kombinált fermentálás eredménye: *oltóval* kezdik és közben a tejsavas erjedés is dolgozik; ilyen eset sok van). — Úgy véljük, hogy az ilyen módon való tejtermék-rendszerezés, illetve a két rétegnek a szétválasztása bizonyos észrevételek megtételére is lehetőséget ad.

Feltűnik mindenekelőtt, hogy az „A” rétegre (az *oltó-nélküli*, vagy *túró-tejkultúrára*) a következők a jellemzők, ha az *alaptermékeket* vesszük szemügyre:

1. SAVANYÚ-ALVADÉK, amelyet a tejsavas erjedés hoz létre. Neve több is van: a) *szerdék*, b) *agg-tej*, c) *aludttej*.
2. TEJFŐL, amely további két részből áll: a) *vaj* és b) *író*, ez utóbbi ismét két részre bontható: $\alphatúró és $\betasavó.$$
3. TÚRÓ, amelyből kétféle termék készül: a) *száraz-túrók* és ennek két változata van- $\alphapogácsa-túrók és $\betamorzsolt szárított túrók; b) *túró-sajtók* (pl. *szerdék-sajt*).$$
4. SAVÓ.

Vegyük most szemügyre a „B” réteghez (az *oltós*, vagy *sajt-tejkultúra*) rendszeréhez tartozó *alaptermékeket*:

1. ÉDES-ALVADÉK, amelyet valamely tejtöltő anyag hoz létre. Neve kissé ingadozó, az Alföldön *ahudttejnek* is mondják, de Erdélyben kivétel nélkül *sajt* a neve ennek az édes-alvadéknak, amelyből a) *többféle sajt* és b) *brinza* (juhtúró, azaz sajt) egy pszeudo túró állítható elő.
2. SAVÓ (édes-savó!), amelyből forralással két termék állítható elő: a) *orda* (vagy „zsendice-túró”) és b) *édes-savó* (amely ha nem szűrik le belőle a túrot egy levest: a „zsendicét” adja)
3. VAJ, mégpedig három módon: a) a *fehér-savóból*, vagy b) előzetes *fölözés*, illetve c) a *tej köpülése* révén.

Ha mármost a két réteg, illetve szisztéma termékeit összehasonlítjuk egymással, kitűnik, hogy az „A” szisztéma 4, egymástól jól megkülönböztethető, karakterizálható alaptermékből, termékcsoportból áll. Az *alapalvadék* (ez savanyú!) több néven is ismeretes. Ez gyaníthatólag a réteg, illetve szisztéma régiségéből és a történelmi időben való (nálunk mindenesetre) gyakoribb, általánosabb alkalmazásából következik. Igen jellemző erre a szisztémára a tejföl, illetve a *vaj* szereplése, mint fontos zsiradéké. Neve egyenesen finnugor eredetű. De éppen ilyen a jelentősége a *túrónak*, amelyből a tejtermékek egész sora származik. Nem is szólva arról, hogy *száraz* termék is van közöttük! És az is figyelembe veendő, hogy még *túró-sajtok* is szerepelnek itt, noha nincs kizárva, hogy ezek másodlagos termékei a szisztémának, a rétegnek. A túró neve török eredetű. A *savónak* itt nincs sok szerepe, bár ecetnek mindig használták és sok más célra is (Pl. bőrcserzés, festék rögzítő stb.) A savó neve is török eredetű.

A „B” réteg, mint láttuk, csak két alaptermékkel rendelkezik.⁵⁰ Az *alapalvadék* (ez édes!) tulajdonképpen mindent magában foglal. Neve kis ingadozásoktól eltekintve (a múlt század 70-es éveiben még): *sajt*. Ez török eredetű szó. Belőle sokféle sajt és egy pszeudó túró, a *brinza*, továbbá savó állítható elő. A savóból vaj köpülhető és túró választható ki. Jeleztük, mint lehetőséget, hiszen a mi juhászaink is (még a századfordulón is) megszedték a tejet és abból vaját köpültek, hogy ennél a szisztémánál is szerepelhet a *vaj*, úgy is, hogy a tejet beoltás előtt köpülik. Ez azonban nem jellemző erre a szisztémára általánosan, csak regionálisan.

Mindent összevetve az „A” szisztémára a *sokféle túró + sajt*, a *vaj* és az a jellemző, hogy *szárított termékek* is tartoznak hozzá. Ez a rendszer tehát *vaját* (zsírt) állított elő, jóval a szeparátorok előtt.

A „B” szisztémát karakterizálja a *sokféle sajt* és a *brinza*, valamint az, hogy a vaj másodlagos szereppel bír ennél a rendszernél és hogy hiányzik a száraztermékek változata. (Az ordát ugyan néha szárították pásztoraink az Alföldön, de az ordát — rendszeresen — vagy frissen fogyasztották, vagy begyúrták „túrónak”) Szinte úgy tűnik, mintha a „B” szisztéma: a *sajt-tejkultúra* valami olyan földrajzi környezetben fejlődött volna ki, ahol a *vaját* valami más zsiradék, mondjuk növényi *olaj*, pótolta volna. A *brinza* a magyar tejkonzerválási módok között úgy tűnik fel, mintha a túrók, a begyúrt túrók hatására, modelljére jött volna létre. Az sajátságos, hogy Erdély-szerte *túró*-nak és nem sajtnak („brinzának”, alig-alig pedig a régiség-

⁵⁰ Ha nem vesszük ide az egész tej előzetes — oltás előtti — köpülését, ami nálunk nem jellemző, illetve nem fordul elő. A Mediterránban azonban különféle köpülő mechanizmusok, berendezések segítségével szokás a tejet köpülni.

ben „boronza-verést” irogattak az okleveleinkbe) nevezik. Jelzőül eléje téve, hogy miben tárolják: *deberke-túró, szemerce-túró, kászu-túró, tömlő-túró, vesling-túró* stb. A brinza keletkezési helyét és idejét még lehet vizsgálgatni.

Mind a két szisztémára jellemző a tejtermékek előállításakor használt edénykészlet alakja, formája. Feltűnő, hogy az „A” szisztémánál csupa széles, lapos edényt találni. Kivétel a tejesfazekak formája, de azt talán indokolja, hogy: „jobb az aludttej, ha minél több föl reked benne”. Az edényeknek ez a formája, alighanem a tejföl kiválasztása végett széles és lapos, valamint azért is, hogy így nagyobb felületen érintkezik a tej a levegővel, hamarabb lehűl és gyorsabban alvad meg. A „B” szisztémánál csupa keskeny, magas edényt találunk. Ez ott a tej melegen tartását is, de főleg azt a célt szolgálta, hogy a zsiradéknak, a vajnak, illetve tejfölnek ne legyen ideje felszállani, elkülönülni, mielőtt a tejet az oltó megalvasztja, azaz, hogy a zsiradék egyenletesen oszoljék el a sajtanyagban. Csakis így lesz homogén minőségű a sajt.

Abban alig van különbség, hogy melyik szisztémát miféle eredetű tej feldolgozásában alkalmazzák. Mégis úgy tűnik — nálunk — az oltós eljárást a népi gyakorlat elsősorban a juhtej feldolgozásában alkalmazta. Ott még nem tartunk, hogy abban a kérdésben, vajon melyik szisztéma régibb népünk-nél, megnyugtató választ adhassunk. Bizonyos jelek, talán a névanyag is, arra enged következtetni, hogy az „A” szisztéma mintha általánosabban használt szisztéma lett volna, de hogy régibb-é? — talán.

Még egy észrevételt tehetünk: okleveleink, az összeírások, kivált a várak élelmiszer-lajstromai elég sok vajról tanúskodnak. Arról nem tudunk, hogy nálunk nagyobb mennyiségben készült volna vaj a juhok tejéből, fel kell hát tételeznünk, hogy sok tehenet fejtek eleink az idők folyamán, tehát a kezestartás ebből a szempontból is, nemcsak az igaerő szempontjából, jelentősebb lehetett, mint ahogy azt olyan nagyon szeretik „elnomadizálni”.

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

IRODALOM

- BÁTKY Zsigmond
1934: *Táplálkozás*. In: MN. I. Kötet 37—124.
- BURDUKOV, A. V.
1936: *Значение молочных продуктов и способы их приготовления у монголов в Джаргалануйском и Джебхалануйском округах Монгольской Народной Республики*.
In: Szovjetszkaja Ernografija No. 1—2: 121—128.
- ECSEDI István
1935: *A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása*. Debrecen.
- P. FEHÉR Mátyás
1943: *A szombathelyi vár tisztjei és cselédsége a XVI—XVII. századfordulón*. In: Dunántúli Szemle 10: 189—204.
- KARDOS László
1943: *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest.
- K. KOVÁCS László
1962: *A borsavölgyi juhászat*. I—II. Kötet. Budapest. (Kézirat).
1969: *Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Red. L. FÖLDES. Budapest. 640—695.
- MAURIZIO, A.
1933: *Geschichte der gegorenen Getränke*. Berlin.
- NAGYVÁTHY János
1830: *Magyar Házi Gazdaasszony*. Pesth.
- ORBÁN Balázs
1868: *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. I. kötet. Pest.

- PAIS Dezső
1962: *Szer. Egy szövszervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben.* Budapest.
- PRINZ Gyula
1913: *Második belseőzsiai utazásom néprajzi eredményei.* In: NÉ. 14: 169.
- RADLOFF, W.
1884: *Aus Sibirien.* I—II. Bd. Leipzig.
- RADVÁNSZKY Béla
1893: *Régi magyar szakácskönyvek.* I. Kötet. Budapest.
- TAGÁN Galimdsán
1940: *A karatepeliek néprajza.* In: NÉ. 32: 146—165.
- TAKÁTS Sándor
1907: *Berbécs és birka.* In: MNy. 3: 207—213.
- TÁLASI István
1936: *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest.

Ласло Кесу-Ковач:

ДАННЫЕ К ДРЕВНЕЙ СИСТЕМЕ КОНСЕРВИРОВАНИЯ МОЛОКА У ВЕНГРОВ

(Резюме)

Существуют две системы народных способов консервирования молока, то есть производства молочных продуктов у венгров: «А»: консервирование молока без какой-либо сычужины, — и «Б»: консервирование при помощи какой-то разновидности сычужины. Сущность первого способа состоит в том, что в этом случае казеин, содержащийся в молоке коагулируется путём молочнокислого брожения, — в этом случае получается кислый коагулат, который является как бы полуфабрикатом для изготовления многих молочных изделий. Во втором же случае («Б») казеин, содержащийся в молоке коагулируется при помощи примешивания к свежему молоку какой-то разновидности сычужины, получая таким образом сладкий коагулат. Исходя из этого основного материала тоже можно изготовлять почти бесчисленное количество молочных продуктов в народном молочном хозяйстве. Продукция этих двух систем, естественно перемешивается друг с другом, — как раз в следствии смешанного использования методов обеих этих систем. Всё же таки довольно чётко можно различить и охарактеризовать продукты двух систем. Продукты, полученные применением технологии без сычужины являются всегда кислыми, по характеру, то время, как из казеина, сгущённого при помощи технологии с применением какой-то разновидности сычужины, кислые продукты (как например разновидности кислого или сгущённого молока) получаются сравнительно редко. Многообразие молочных продуктов причиняет немалозначительные затруднения для этнографа при идентификации, характеристике и группировании молочной продукции, произведённой в мелких крестьянских хозяйствах, ведь кислые продукты, например, могут получаться в случае применения методов обеих систем. (А это совсем не удивительно, ведь казеин, сгущённый при помощи применения какой-то сычужины, в следствии переобразуется посредством молочнокислого брожения, и консервируется тоже таким образом.)

Автор в своей статье делает попытку разделить на две группы продукты венгерского народного молочного хозяйства, по принципу рассмотрения их происхождения из упомянутых выше двух молочных культур: «А»: без сычужины — или творожно-молочная культура, — и: «Б», т. е. с применением какой-то сычужины, то есть сыро-молочная культура. В этой своей статье, автор демонстрирует только некоторые продукты молочной культуры «А» (без применения сычужины). При помощи демонстрации этих продуктов он доказывает, что для молочной культуры «А», в венгерском народном молочном хозяйстве характерны разновидности простокваши, кислого молока, как например «тархо» (tarhó — разновидность йогурта), разновидности сбитого молока, и т. д., — многочисленные разновидности творога, среди них многие сорта сгущённого (в виде жмыха (rogácsa) или порошка) и, что существуют ещё разновидности произведённого на основе творога псевдо-сыра (какими например являются так называемый творожный-сыр или сыр-сердек (szerdék-sajt и т. д.), и что также характерны для этой группы различные способы производства сливочного масла, которое при этой системе пахтается из сметаны, и, что в процессе пахтания масла получается пахта (по венгерски: író), который употребляется в качестве напитка, или пойдёт на изготовление творога.

У второй группы «Б», (в случае *сладких коагулатов*, произведённых применением какой-то разновидности *сычужины*), являются характерными — в практике венгерского народного молочного хозяйства — многочисленные разновидности сыров. У этой группы настоящего творога практически не встречаем (так называемый творог-жёндице (zsendice túró) совсем незначительный, потому что тот молочный продукт, который в Венгрии называется овечьим творогом, не что иное, как разновидность овечьего сыра (венг.: gomyó — gomolya), то есть способ его консервирования. Этот продукт, который родился среди так называемых пастухов (Vlach) на Балканском полуострове, или же может быть в Трансильвании, и который распространился посредством переселений пастухов, принадлежащих к этой этнической группе с середины XV-ого века в Карпатских горах, и прилегающих к ним территорий под названием брынзы (brinza), (на австрийском диалекте немецкого языка: Die Brimzen) венгерский народ с последовательностью называет творогом, (будучи тот действительно разновидностью псевдо-творога). При названии этого вида псевдо-творога, венгры всегда добавляют способ его хранения, то есть название сосуда, в котором он держится в данный момент. Таким образом получаются подобные названия: бурдючный творог (tömít-túró), касу-творог (kászu-túró) — который держится в маленьком деревянном сосуде вырезанном из цельного куска дерева, деберке-творог (deberke-túró) — который храняется в небольшом деревянном сосуде, похожем на бочонка, и т. д. Для этой группы молочных продуктов характерна ещё так называемая сладкая сыворотка — по румынски: zintuiala, из которой получается разновидность сладкого творога, название которого орда (orda), но можно сделать из неё также и сливочное масло. С другой стороны можно сказать, что сливочное масло не является характерным для этой второй группы «Б» в венгерском народном молочном хозяйстве. На территориях Балканского полуострова и в некоторых других областях региона Средиземного моря, в некоторой степени сливочное масло, и его изготовление входит в рамки этой группы. Именно на этом основании, то есть, что сливочное масло играет столь незначительную роль в рамках системы «Б» (молочная культура с применением сычужины, то есть сыро-молочная культура) автор статьи предполагает, что эта культура образовалась на территории, где вместо сливочного масла в пищу употреблялся другой сорт масла, может быть растительного.

Автор статьи обратил внимание и на то, что в венгерском народном молочном хозяйстве упомянутые две системы можно различать и охарактеризовать и по форме посуды. Для системы «А» характерны более широкие, низкие сосуды, что время как для культуры «Б» более высокие и узкие.

László Keszi-Kovács:

DATEN ZU EINEM ALTEN SYSTEM DER MILCHKONSERVIERUNG BEI DEN UNGARN

(Auszug)

Es gibt zwei Systeme der ungarischen volkstümlichen Milchkonservierung bzw. der Herstellung der Milchprodukte: A) eine lablose Konservierung und B) eine Konservierung mit einem Labstoff. Das Wesen des ersten Verfahrens ist, daß der Kaseininhalt der Milch infolge einer Milchsauergärung koaguliert wird. Dabei entsteht ein saures Koagulat, das als Grundprodukt, einen Ausgangspunkt für vielerlei Milchprodukte bildet. Im zweiten Fall (B) wird der Kaseininhalt der Milch durch die Beimischung eines Labstoffes in die frische Milch koaguliert, wodurch ein süßes Koagulat gewonnen wird. Auch von diesem Grundprodukt ausgehend lassen sich zahlreiche Milchprodukte in der traditionellen Milchwirtschaft herstellen. Die Produkte dieser beiden Systeme mischen sich natürlich — infolge der kombinierten Verwendung der Systeme — auch miteinander. Trotzdem lassen sich die Produkte der beiden Systeme gut charakterisieren. Die Produkte des lablosen Verfahrens sind vom sauren Charakter, während von dem mit einem Labstoff koagulierten Kasein in erster Linie keine (oder nur ganz wenige) saure Produkte (wie z. B. die Setzmilch — ung. *savanyútej*, oder die Dickmilch — ung. *sűrűtej*) stammen. Die Mannigfaltigkeit der Milchprodukte bereitet den Ethnographen ziemlich viel Sorgen, wenn sie die in den Bauernhaushalten produzierten Milchprodukte identifizieren bzw. charakterisieren und systematisieren wollen. Dies ist kein Wunder, weil auch das durch Labstoffe koagulierte Kasein durch eine Milchsauergärung konserviert wird.

Der Verf. versucht diesmal, die Produkte der ungarischen, volkstümlichen Milchwirtschaft ihrer Genetik nach in die erwähnten Gruppen, in Gruppe *A*: *lablose* oder *Quarkkultur* und in Gruppe *B*: Produkte, *verfertigt mit einem Labstoff, Käsekultur*, einzureihen. Diesmal werden nur einige repräsentative Produkte der Gruppe *A* ausführlicher beschrieben, um mit diesen zu dokumentieren, daß für die Gruppe *A* in der ungarischen traditionellen Milchkultur die folgenden Produkte bezeichnend sind: Sauer-*milch* (ung. *szerdék*), verschiedene saure Milcharten, z. B. *tarhó* (eine Art Joghurt), *Schlagmilchen* (ung. *vert tejek*, plur.), verschiedene *Quarke* (ung. *túró*), darunter auch zahlreiche getrocknete Varianten (z. B. in Pogatschenform oder pulverisiert usw.), dann vom Quark ausgehend hergestellte verschiedene *Pseudokäsen* (z. B. der sog. Quark-Käse, ung. *szerdékajt*, usw.). Es ist aber für diese Gruppe auch die Butter bezeichnend, die immer aus dem Rahm geschlagen wird. Im Laufe dieses Verfahrens wird die zum Getränk oder zur Herstellung des Quarkes gebrauchte Buttermilch (ung. *író*) gewonnen.

Für die andere Gruppe (*B*) sind in der ungarischen traditionellen Milchwirtschaft vor allem die verschiedensten Käse bezeichnend. In dieser Gruppe findet man keinen echten Quark (der Zieger-Quark, ung. *zsenedice-túró* ist nämlich nicht bedeutend.) Jenes Produkt, das im ungarischen Sprachgebiet *juh-túró* (Brimsen) genannt ist, ist eigentlich nichts anderes als eine Konservierungsform des Käses. Dieses Produkt, das sich im Kreis der Vlach-Hirten auf der Balkan- halbinsel oder vielleicht in Siebenbürgen herausgebildet hatte und was die Vlach-Hirten im Laufe ihrer Wanderungen unter der Benennung *brînza* (im Österreichisch-Deutschen: die Brimzen) von der Mitte des 15. Jh. an in den Karpaten und in den sich daran anschließenden Gegenden verbreitet hatten, wird vom ungarischen Volk, als ein Pseudo-Quark, konsequent *túró* (Quark) genannt. Wenn das ungarische Volk diesen Pseudoquark erwähnt, setzt es ihm immer den Namen der Lagerungsart vor: *tömlő-túró*, *kászú-túró*, *deberke-túró* usw. Bezeichnend ist noch für diese Gruppe die sog. süße Molke, der *Sírte* (ung. *édes savó*; rumänisch *zintuiala*), aus der ein süßer Quark: der Zieger, ung. *orda* herzustellen ist. Man kann auch Butter davon schlagen. Die Butter ist übrigens in der ungarischen traditionellen Milchwirtschaft für diese Gruppe nicht bezeichnend. Auf der Balkan- halbinsel, in den Mediterrangegenden, gehört die Butter — in einem gewissen beschränkten Maß — zu dieser Gruppe. Auf Grund jenes Umstandes, daß die Butter bei dieser Gruppe keine bedeutende Rolle spielt, bringt der Verf. seinem Verdacht zum Ausdruck, daß dieses System (d. h. die mit Labstoffen arbeitende Käse-Milch-Kultur) sich in einer solchen geographischen Umgebung ausgestaltet hat, wo die Butter durch etwas anderes, durch eine Art Öl ersetzt wurde.

Es wurde vom Verf. auch bemerkt, daß für die beiden Systeme der ungarischen traditionellen Milchwirtschaft auch die Formen der gebrauchten Gefäße bezeichnend waren. Für das System *A* sind die breiten, niedrigen Gefäße, während für das System *B* die schmalen, hohen Gefäße charakteristisch sind.

TARTALOM

Inhalt — Содержание

<i>Ortutay Gyula</i> : Tálasi István köszöntése—István Tálasi. Ein Grußwort zu seinem 60. Geburtstag — Привествии к 60-летию дня рождения	161—163
—: Életrajzi adatok — Lebenslauf — Научная биография	163—164
[<i>Winkler Gyuláné</i>]: Tálasi István irodalmi munkássága — Bibliographie der Werke von Prof. Dr. I. Tálasi — Библиография трудов профессора И. Талаша	164—166
<i>Erdei Ferenc</i> : A belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése — Ökononische und Landwirtschaftliche Auslegung des Begriffes Intensivwirtschaft — Толкование понятия экономической и аграрно-экономической интензивности	167—186
<i>Takács Lajos</i> : A magyarországi rövid kaszák történetéhez — Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn — К истории коротких кос в Венгрии ...	187—220
<i>Balogh István</i> : Határhasználat és gazdálkodás Nyiregyházán a XVIII—XIX. században — Flurnutzung und Wirtschaft in Nyiregyháza im 18. und 19. Jh. — Использование угодий и хозяйствование в Ниредьхазе в XVIII—XIX веках	221—233
<i>Györffy György</i> : A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez — Zur Frage der Ausbildung des ungarischen Dorfsystems — К вопросу о формировании сети венгерских деревень	234—243
<i>Hoffmann Tamás</i> : A paraszti munka — Die Bauernarbeit — Крестьянский труд	244—264
<i>íj. Horváth János</i> : Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében — Spuren von politischen Institutionen türkischen Charakters im ungarischen mittelalterlichen Staatsleben — Следы турецких политических институций в жизни средневекового венгерского государства	265—275
<i>Barabás Jenő</i> : A lakóház füsttelenítéséről — Über das Abrauchen des Wohnhauses im ungarischen Sprachgebiet — Об обездымливании жилых домов на венгерской языковой территории	276—287
<i>Katona Imre</i> : A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása — Inhaltlich-tematische Gliederung der ungarischen Volkslyrik — Классификация венгерской народной лирики на основе ее содержания и тематики	288—307
<i>Kisbán Eszter</i> : Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában — Neuerungen in der neuzeitlichen Volksnahrung im Nördlichen Transdanubien — Нововедения в народном питании нового в северной части задунавья	308—315
<i>Andrásfalvy Bertalan</i> : A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében — Fischereirecht der Bauern entlang der Donau in den Komitaten Tolna und Baranya — Право на рыболовство у крестьян, живущих по течению Дуная в областях Толна и Бараня	316—326
<i>Fülep Antal</i> : A Kisalföldi lakóház helye népi építkezésünk rendszerében — Die Bauernhäuser in der Kleinen ungarischen Tiefebene und ihre Einordnung im System der ungarischen Volksbaukunst — Место жилых построек малой венгерской низменности в системе венгерского народного зодчества	327—349
<i>Szemerkényi Ágnes—Voigt Vilmos</i> : A termelés és a nyelv kapcsolata a szólás- műveletekben — Zusammenhang der Produktion und der Sprache in den Sprichworttransformationen — Связь языка и производства, отображенной Трансформацией пословиц	350—362
<i>Kósa László</i> : „Búza szűkségben felsegálló jegyzések” ie Kartoffeln in der Ernährung in Ungarn am Ende des 18. und Anfang des 19. Jh. — Картофель в питании венгерского населения в конце XVIII-начале XIX века	363—375
<i>Füzes Endre</i> : A gerendavázás gabonás — Kornbehälter mit Balkengerüst — Зернохранилище с бревенчатым каркасом	376—387

<i>Solymos Ede</i> : A termelési mód változásainak hatása a magyar népi halászatra — Einfluß der Veränderungen der Produktionsweise auf die Fischerei des ungarischen Volkes — Влияние изменений способа производства на венгерское народное рыболовство	388—397
<i>Tagányi Zoltán</i> : A homlokzati árkád — Die Vorlaube; Deutungsmöglichkeiten von Tatsachen der bäuerlichen Kultur — Фасадная аркада	398—420
<i>Tárkány Szűcs Ernő</i> : Népi jogtudat Tömörkény István műveiben — Volkstümliches Rechtsbewußtsein in den Werken von István Tömörkény — Народное юридическое сознание в произведениях Иштвана Тэмэркень	421—429
<i>Bárth János</i> : Hanyik — Zusammenhang der Wirtschaftsverfahren und der Siedlungsform im System einer geteilten Siedlung — Соотношение хозяйственного способа и формы поселения в системе разделённого села	430—441
<i>Hegyvi Imre</i> : Gyűjtögető gazdálkodás az észak-keleti Bakonyban — Sammelwirtschaft im nordöstlichen Bakonygebirge — Собирательство в северо-восточном Баконье	442—452
<i>K. Csilléry Klára</i> : „Ösi hagyaték” — „felülről érkezett szálladék”? — „Primitives Gemeinschaftsgut” oder „Gesunkenes Kulturgut”? Anfänge der Geschichte des Stuhls — «Древнее наследство или инspoшленный дар»? Началы истории стула	453—466
<i>Gáborján Alice</i> : Adatok a szűr kialakulásához — Daten zur Ausgestaltung einer Art des Bauernmantels (ung. Szűr) — Данные возникнованию венгерского крестьянского ярмяка (szűr)	467—490
<i>Bárdosi János</i> : A fertői pontyfogó күртő — Rohrkammern für den Karpfenfang im Neusiedlersee — Приспособление (күртэ) для Ловли карпов на оз. Фэртэ	491—505
<i>Horváth Terézia</i> : „Rőfösárúk” a kapuvári viseletben — Schnittwaren (Meter und Kurzwaren) in der Volkstracht von Kapuvár — Красный Товар (Мануфактурные и галантерейные изделия) в традиционном костюме города Капувара	506—515
<i>Égető Melinda</i> : A szőlő ültetése a Solt-vidéken — Weinanbau in der Gegend von Solt — Рассадка винограда в районе Шолт	516—530
<i>Balassa M. Iván</i> : Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében — Waldbienzucht im Karpatenbecken — Разведение пчёл в живых деревьях на территории Карпатского Бассейна	531—544
<i>Kerecsényi Edit</i> : Kéregedények a Thury György Múzeumban — Rindengefäße in der Sammlung des Thury György-Museums — Сосуды из деревянной коры в коллекциях музея имени Дёрдя Тури	545—555
<i>Török Katalin</i> : A paraszti gazdálkodás munkateljesítmény-méréseinek módszeréről — Über die Methode der Messungen der Arbeitsleistung in der Bauernwirtschaft — О методологии измерения производительности труда в крестьянском хозяйстве	556—564
<i>Sárkány Mihály</i> : Az okiotok csereviszonyainak elemzése — Analyse der Tauschbeziehungen der Okioten — Анализ обменных отношений народа Окиот	565—577
<i>Földes László</i> : Telekrendszer és ragadványnév-szisztema egy szepességi gorál faluban — Hufensystem und Beinamensystem in einem Goralendorf der Zips — Система земельных участков и система прозвизн в одной горалской деревне области	578—597
<i>Selmeczi László</i> : Adatok a ló-igaerő betanításához a Kárpát-medencében — Daten zur Arichtung der Pferde als Zugkraft im Karpatenbecken — Данные к натаски лошадей в качестве тягловой силы в Бассейне Карпатов	598—616
<i>K. Kovács László</i> : Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához — Daten zu einem alten System der Milchkonservierung bei den Ungarn — Данные к древней системе консервирования молока у венгров	617—634
<i>Tartalomjegyzék</i>	635—636

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA,

LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXXI

1970

2—4

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследования. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листах в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятия иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: MNB 43/801 или на границе: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 56,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. Correspondence concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 56.— forint)

Ára: 54,— Ft

Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXXI

1970

2—4

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

PROGRESSIO INSITA

CHARISTERIA STEPHANO TÁLASI
SEXAGENARIO DEDICATA

- Ortutay Gyula*: István Tálasi. Ein Grußwort zu seinem 60. Geburtstag — Приветствие к 60-летию со дня рождения 161—163
—: Lebenslauf — Научная биография ..... 163—164
[*Winkler, Gyuláné*]: Bibliographie der Werke von Prof. Dr. I. Tálasi — Библиография трудов профессора И. Талаши 164—166
Abhandlungen — Статьи ..... 167—640